

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

13
p 419

1568

1855

24 1/2

2010

7712

$\frac{100}{94-106}$

$\frac{100}{94-106}$

17

Ⓐ-49

43

ቅ. ፍ. ህ. ህ. ኮ. ሶ. ህ. ኮ.

ՀՐԱՀԱՆԳՔ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

ኮ ሆ ሂ ሀ ሰ ሂ ሆ ኮ ሶ ስ ኮ ሾ ቴ ሂ ኒ

ጽሁፍ ሆኔ ነው።

Հ. ՎՐԹԱՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՍԿՐԵԱՆ 1922

Ի ՄԻՍԻԹԱՐԵԱՆ ՈՒԽՏԵՐ

Երրորդ ապագրութիւն

ᐅ ᑲ ᑲ ᑲ ᑲ ᑲ ᑲ

Ի ՏՊԵՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

1855

$$\begin{array}{r} 4881 \\ 1004 \end{array}$$

9119-24h

24

2888

12001

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Պանձ ցանկալի քարոզի իմաստութիւն, և գանձարան գո-
վելի՝ արժանընկալ սիրտ իմաստնոյն: Իմաստութիւն իմա ինձ
նախ զվերինն և զաստուածային, որ 'ի բարեկամութիւն ա-
րարչին գլխովին 'ի վեր տանի զստացիչս իւր՝ ըստ Իմաստ-
նոյն սլառգամաց. և երկրորդ՝ իբրեւ սպասահարկու նմին՝
զբնատուր լուսոյ աստուածածիր վայելչութիւն, իբր նշոյլ
երկրորդ յառաջին լուսոյ, կամ ճրագ մտաց՝ առ արփիա-
փայլ ճառագայթիւք աստուածիմաստ գիտութեան: Առ ո-
րով յիրաւի զերկրորդս այս ոչ այնչափ իմաստութիւն, որ-
չափ իմաստասիրութիւն արժան է ձայնել. զի թէ Պիւթա-
գորաս 'ի կարգի մարդկեղէն իմաստութեան չիշխեաց զանձն
իմաստուն անուանել ըստ առաջնոց, այլ միայն՝ իմաստասէր,
յորմէ և թիւխոթայգ անուն սկիզբն կալաւ, քանի՞օն առաւել
զնոյն է ասել առ աստուածային իմաստութեամբ:

Արդ թէպէտեւ բազմասլառիկ է անուն իմաստասիրութեան,
այն է ըստ յունականին թիւխոթայութեան կամ ֆիլօսօֆիա առ-
ձայնեալ, և 'ի բազմագէտ մասունս բաժանեալ, այլ այս մա-
տեան առաջի առնէ զգլխաւորագոյնն 'ի մասանց անտի նո-
րա, զառաւել կարեւորն ասեմ բանաւորացս, զբարոյական
վարդապետութիւն. որոյ է օրինադիր լինել բարուց՝ և կա-
նոնադիր վարուց, առ խոտորեւոյ 'ի չարէ՝ և առնելոյ զբարի,
առ գիտելոյ երջանկանալ՝ և օրինօք առաքինանալ, ըստ սա-
տարութեան լուսոյ բանի՝ որ ընծայէ փաստս բանականս.
Վասն զի այս է մարդն ամենեւին, վարիլ ըստ ուղիղ բանի, զի ա-
րար Աստուած զմարդն ուղիղ. այսինքն է՝ զի մարդն իբրեւ մարդ

քաղաքավարեացի, և ոչ մի ինչ յանձին բերցէ անվայել բանաւորի:

Գործ այսպիսի 'ի լոյս ընծայեցին՝ 'ի հրահանգութիւն մարդկեղէն բարուց յոլովք 'ի նախնի իմաստասիրաց, և զնոյն աւանդէն ճշգրտագոյնս արդի ուսուցիչք փիլիսոփայութեան: Այլ որպէս առաջնոցն բանք բազմօրինակ մթութեամբ՝ թողում ասել թէ և վրիպականութեամբ խաթարեալ, սակաւ քան թէ բազումս օգտեցին լսելեաց, նոյնպէս և դասական ոճ վերջնոցն՝ յաւէտ 'ի գիտել քան 'ի գործել ուղղեալ, մտաց ճարակ քան կամաց ցուցաւ. զի սակաւ գտցես՝ որք զոր ուսանինն կամ ուսուցանեն 'ի բարոյական փիլիսոփայութեան, զնոյն և առնել փութացին. և զոր գանձեն 'ի յիշողութեան՝ գանձեացեն անձանց:

Եւ ահա զմիջինն այսոցիկ կալաւ ճանապարհ՝ իբրեւ նոր գանձագիւտ՝ Գանձ անուն հեղինակս. զի թեսաւրոս՝ Գանձ լսի 'ի հայրումս: Առաջի արար զցանկալի և զօգտաշահ վաճառս կենցաղօգուտ գիտութեան, և սփռեաց զգանձս բարոյական իմաստասիրութեան, ոչ 'ի տեսանել և եթ, այլ և 'ի ստանալ. այսինքն է՝ ոչ ուսանիլ միայն, այլ և առնել. ոչ լով 'ի գիտել, այլ և 'ի գործել: Քանզի այնպիսի կալաւ ոճ վարդապետութեան, յորում տեսանի միանգամայն գիտնաւոր կարգ ուսումնական՝ և ազգոյ իրատ վարժողական: Իբրեւ խորազնին փիլիսոփոս ճշգիւ խուզարկէ՝ զոր ինչ աւանդէ, և իբրեւ հոգեհրահանգ գաստիարակ մարդէ 'ի նոյն՝ զոր ասէ: Զճմարտութիւն բանից հաստահիմն փաստիւք խարսխէ, և զգործագրութիւն գործոց իբրեւ մասնանիշ ցուցանէ: Ճարտար ասացուածովք և վճռական իմաստիւք զմիտս վառէ, և հարկեցուցիչ հետևանօք զսէր կամաց 'ի նոյն բորբոքէ: Ոչ այնչափ բանիւ յորդորանաց համոզէ 'ի բարին, որչափ բանականութեամբ բռնադատէ զմիտս և ձգէ զկամս յընտրութիւն բարւոյն. մինչև ինքնայօժար բերիլ լսելեաց՝ լինել անդէն մի յառնելեաց: Այլ զայս ամենայն այլոց թողումք իմաստասիրել՝ որ իմաստասէր մտօք 'ի վերձանութիւն գրոցս մատչիցին. մէք և զայլ ինչ կարեւոր տեղեկութիւնս ասաէն առաջի գիցուք:

ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ ՄԱՏԵՆԻՍ

Ա. Այս գործ ընտիր յօրինեալ է յիտալական բարբառ 'ի մեծիմաստ և յիշխանաշուք առնէ, որոյ անուն կոչի Էմմանուէլ Թեասաւրոս, և պատրիկ՝ կոմս և ասպետ անուանի, և նուիրեալ իբր 'ի պէտս հրահանգութեան Վիկտորի Ամեդէոսի Թագաւորազնի՝ անդրանիկ որդւոյ երկրորդն Կարողոսի Էմմանուէլի դքսին Սաբաւդիոյ (Սաւոյա), որ և իշխան Տաւրինոյ (Դուրին) ասի. և նորին իսկ հրամանաւ 'ի լոյս ընծայեալ զառաջինն 'ի Տաւրին յամի տեառն 1676: Ուր և հարևանցի ծանիր, զի նա՝ որում ընծայեցաւ այս գիրք, այն է Վիկտոր Ամեդէոս երկրորդ կոչեցեալ որ յաջորդեաց յետոյ հօրիւրում յիշխանութեան՝ անուանի գտաւ յոյժ, և եղև առաջին Թագաւոր Սարգենիայ կղզւոյն. և յայնմ հետէ մինչև ցարդ գութն Սաբաւդիոյ է միանգամայն արքայ Սարգենիոյ: Արդ որպէս նշանակէ հեղինակս 'ի կատարածի գրոցս, զայս գործ շարագրեաց յալիս ծերութեան՝ յուլթսուն ամաց հասակի. և յիրաւի հասունացեալ և զգոնաւոր մտաց է ծնունդ. որոյ կանխաւ գեգերեալ իցէ յամենայն ուսմունս իմաստասիրականս, և լցեալ ազգի ազգի գիտութեամբ. որպէս և այլ գործք իւր վկայեն: Քանզի շարագրեաց սա և զայլ գիրս ոչ սակաւ՝ իտալերէն և լատիներէն՝ ուսումնական և բանասիրական, յորս բաղմասպառիկ գովութիւնք ընծային հեղինակիս. և 'ի մասնաւորի հռչակի յամենեցուն քաջ հմտութիւն նորա 'ի բարոյական գիտութիւնս. զի եղեն իսկ ոմանք որ կոչեցին զնա հանգիսարան հանճարոյ և ճեմարան զգոնութեան:

Բ. Ոճ հեղինակիս 'ի բնագրի անդ է ճարտարարուեստ և ասորժալուր բառիւք հիւսեալ, և առաւելապէս նմանաձայն եզերօք յեւէջս բանից հանգիսացեալ. վասն որոյ և ոչ գոյզն գծարութիւն կրէ՝ որ կամի յեզուլ զայն յայլ բարբառ. և այս իսկ է գլխաւոր պատճառն, յոյր սակս միին երկին ուրեք ուրեք ասացուածք նորա: Մէք ըստ կարի զգուշաւոր Թարգմանութեան ուշ եգեալ՝ յամենայնի հաւատարմութեամբ պահել ջանացաք զանմիջական նշանակութիւն բառիցն. այլ ուր ուրեք պահանջէր բանն յաւետ յիմաստն հայիլ քան 'ի բառն, ըստ հայկական ոճոյ բացատրեցաք. քանզի և օրէնք

այս էն ամենայն թարգմանչի, ոչ զիմաստ հեղինակին այլայլել, և ոչ զբնիկ բարբառ իւր աղաւաղել: Թող զի երբեմն յակամայս հարկեցաք որոշել ինչ բառ համեմատ սկզբնադրին, թէպէտև գիտեաք ոչ այնչափ յաճախեալ առ մեզ. զի և շնորհեալ է իմաստասիրական ոճոյ 'ի կիր առնուլ երբեմն և զանսովոր իսկ ձայն՝ առ բացառելոյ զառաջեգեալ նիւթն:

Գ. Ուղիղ համառօտել գիտէ հեղինակս՝ զոր ինչ և գիտէ ասել. չսիրէ զընդլայնմունս բանից կամ զերկարապատում ասացուածս. վճիռս և առածս բարբառի յամենայնի՝ հանրականս և մասնաւորս՝ առանց ընդվայր ճոխաբանելոյ: Եւ թէպէտ սովին իսկ խրթնանալ թուի բանին, այլ ուշագիւր մտաց յաւէտ դիւրընտել ընծայի. քանզի ամենայն ընտիր ասացուած այնչափ խորագոյնս ընդ մտանէ 'ի սիրտ և դիւրագոյնս յաման մտաց ամփոփի, որչափ 'ի համառօտ եղերս բովանդակի: Սմին իրի և իմաստուն անձինք առ հասարակ զայն պիտի ախորժեն ձև բանից, որպէս նաշիհ անթեփ՝ կամ ջուր յստակ և անսղտոր: Ապա եթէ յանգրագիտաց ոք այլազգինչ խորհի, գիտասցէ այնպիսին, զի իմաստնոյ է բանս՝ և առ իմաստունս. զիմաստասիրութիւն ուսուցանէ, վասն որոյ և զիմաստասէր անձինս խնդրէ: Բայց քանզի իմաստասէրն լինել 'ի բնաւորական կարգի՝ ամենեցուն է անկ, ո ոք և իցէ՝ որ միանգամ փոքր 'ի շատէ իմանայ զգրեալն, որչափ և սակաւս իմասցի՝ գտանէ անձին բաւական նիւթ իմաստնանալոյ, և զբարոյապէս բարին ընտրելոյ, այսինքն առ ուղղելոյ զվարս, կամ առ խորշելոյ 'ի մոլութեանց և զարգանալոյ յառաքինութիւնս. որում ամենայն մարդ է սլարտական՝ և բաւական, միայն թէ կամիցի:

Գ. Իբրև փիլիսոփայ խօսի, և ոչ իբրև աստուածաբան. այսինքն է՝ զպատճառս իրացն յառաջ բերէ 'ի բնական սկզբանց իմաստասիրութեան, որք լուսով բանին ճանաչին, և ոչ յաստուածային սլատգամաց ձեռնարկէ՝ որ գեր 'ի վեր գտանին. զառածս փիլիսոփայից 'ի մէջ առնու, և ոչ զգրութիւնս աստուածաբանից: Ի խօսել անդ զառաքինութեանց՝ ոչ քննէ զնոսա 'ի կարգի աստուածային և գերբնական ձրից. այլ 'ի կարգի մարդկային և բնական կատարելութեանց՝ որք իբր սլատկեր կամ օրինակ են նոցին, և կացուցանեն զմարդն երջանիկ բնաւորապէս, կամ առնեն զմարդ բարեկեցիկ ըստ

տանեւոյ վիճակի աստեացս, անդորրացեալ հոգւով՝ և անվեր-
դով յանբանական շարժութեանց ախտից: Սմին իրի խօսի
նաւ զայնպիսի իրաց, որք ըստ ինքեան ոչ այնչափ առաքի-
նութիւն են՝ որչափ մարդավարութիւն, քաղցր կենակցու-
թիւն, կամ հաճոյական քաղաքավարութիւն: Եւ թէ ուրեք
խօսեսցի նաւ զքրիստոնէական առաքինութեանց, առաջի
առնէ և զնոսա յաւէտ ըստ բնական կառարելութեան՝ և ոչ
ըստ գերբնականին, և կամ հարեանցի իմն և եթ նշանակէ 'ի
վեր լինել քան զտեսութիւն փիլիսոփայից: Քանզի և գործն
գլխովին է բնական իմաստասիրութիւն, և ոչ գերբնական
իմաստութիւն. և վախճան գործոյն է տալ ճանաչել ամենե-
ցուն, թէ նաւ բանն բանաւորաց կամ լոյսն բնածին՝ որ և
Աստուծոյ պարգև է, միշտ թելագորէ մեզ զուղիղն. զոր օրի-
նակ՝ թէ բարին է առնելի, չարն՝ խորշելի. այս ինչ է բարի,
և այն ինչ՝ յոռի. այս ինչ զմարդ երջանկացուցանէ, և այն
թշուառացուցանէ. և ըստ նմին կանոնս ընտիրս աւանդէ՝ բա-
րոյականս իմաստասիրութիւն: Ասան որոյ չունի ոք ասել,
թէ զի՞ է զի չբերէ հեղինակս վկայութիւնս պէսպէս առ 'ի
սուրբ գրոց և 'ի սրբոց վարդապետաց, այլ միայն արտաքնոցն
ասացուածովք շատանայ. ընդէր է զի չածէ յօրինակ զվարս
սրբոցն Աստուծոյ, այլ զքաղաքավարութիւնս արտաքին փի-
լիսոփայից, և այլն: Քանզի դիտումն նորա այս է, զի ցուցէ՝
թէ նաւ հեթանոսք բնական օրինօք գիտացին առաքինանալ.
և յամօթ առնեն զմեզ գործք նոցա, եթէ մեք յետնեալ գտա-
նիցիմք քան զնոսա, 'ի դէպ եկեալ բանից սուրբ առաքե-
լոյն. Այլ յորժամ հեթանոսք՝ որ զօրէնս ոչ ունին, բնու-
թեամբ զօրինացն գործիցեն, նոքա որ զօրէնսն ոչ ունին՝ ան-
ձանց իւրեանց իսկ են օրէնք. որք ցուցանեն զգործս օրինացն
գրեալ 'ի սիրտս իւրեանց վկայութեամբ մտաց իւրեանց, և
յանդիմանել զմիմեանս 'ի խորհրդոց իւրեանց, և որ 'ի կար-
գին են բանք:

Ե. Ի նոյն միտս իմա ինձ և զյառաջ բերելն հեղինակիս
ստէպ ստէպ զառասպելս հեթանոսաց 'ի վերայ քաջազանց
կամ մոլի անձանց, և զգիւցաբանութիւնս նոցա 'ի վերայ ան-
գոյ կռոյց իւրեանց և սնոտի պաշտամանց՝ հանդերձ ազգի ազ-
գի ստեղծաբանութեամբ բանաստեղծից, որ առ հելլենա-
ցիս և որ առ նախնի հռովմայեցիս: Ասան զի և 'ի ձեռն այ-

ողջիկ արուեստահար նմանաբանութեանց և ստուերադրու-
թեանց քաջայայտ ցուցանի, թէ զիարդ նոքին իսկ հեթա-
նոսք բնական լուսով զմոլութիւնս ցուցին ատելի, և զառա-
քինութիւնս՝ գովելի, կամ զիարդ նկարագրեցին զբարին
սիրելի, և զչարն՝ հերքելի. և գործովք յայտ արարին՝ զոր
ինչ մոտք ճանաչէին: Թող զայն՝ զի որովհետև հեղինակս
սկզբամբք փիլիսոփայից խօսի, զառ ՚ի նոցանէ ՚ի կիր արկեալ
օրինակս երկրորդէ: Եւ այն իսկ է ակսորժալուր առ այնոսիկ՝
որք հետամուտքն են հնախօսութեանց, և ցանկան գիտել՝ թէ
յինչ միտս խօսեցան զայսպիսիս նախնի իմաստասէրք և բա-
նաստեղծք: Եւ թէ քաջ խորհիցիմք, ոչ փոքր իմաստ քաղեն
իմաստունք յայսպիսի օրինակաց, հայելով ոչ յառասպելն,
այլ՝ յիմաստ առասպելացն. ոչ ՚ի սնոտի կեղծիս, այլ ՚ի նշա-
նակեալն նոքօք: Վասն որոյ և տեսանեմք զբազումս ՚ի սրբոց
վարդապետաց բազում անգամ այսպիսեօք վարեցեալ օրի-
նակօք, և մանաւանդ զմեծն Գրիգոր Աստուածաբան, և այս
այնչափ՝ մինչև կայ և գիրք առանձին՝ յօրինեալ ՚ի Նոննոսէ
հին մատենագրէ Յովնաց, և թարգմանեալ ՚ի նախնեաց ան-
տի մերոց. ուր առաջի դնին մեկնութիւնք առասպելացն յի-
շատակեղոց յԱստուածաբանէն յընթացս ճառից ինչ իւրոց:
Զնոյն գտանես ուրեք ուրեք և ՚ի գիրս հարց մերոց, որք ըզ-
գործս արտաքին իմաստասիրաց կամ զառակաբանութիւնս
բանաստեղծից ՚ի մէջ առնուն. որպէս է տեսանել ՚ի գիրս
Մովսէսի Խորենացւոյն, մեծին Խոսրովու, Ներսէսի Շնոր-
հաւոյ, և այլն: Իսկ իմաստալից թուղթք Գրիգորի Մա-
գիստրոսի առն իմաստասիրի՝ գլխովին այսպիսեօք են զօ-
դեալ. մինչև ոչ ինչ տարագէտ թուի ըստ գիտնաւոր հնա-
խօսութեանն և ըստ հանճարաւոր ճարտարմտութեան՝ որպէս
և ըստ իշխանութեանն շքոյ զԹեաւարոս երկրորդ Մագիս-
տրոս ձայնել, և զՄագիստրոս՝ առաջին Թեաւարոս: Զայսոսիկ
ասացաք՝ զի մի ոք ՚ի տիմարաց այլազգ ինչ խորհիցի, այլ ու-
ղիւ իմասցի զմիտս Թեաւարոսի, հայելով ՚ի վախճանն՝ ոյր
վասն յառաջ բերէ հեղինակս զօրինակս արտաքնոց:

Զ. Այլ քանզի բազումք յառասպելաց անտի կամ ՚ի հին
պատմութեանց՝ համառօտ ոճով յիշատակեալք ՚ի հեղինա-
կէս, անծանօթ գտանին բազմաց, կարևոր համարեցաք յա-
ւելուլ ՚ի վախճան գործոյս կարճ՝ ՚ի կարճոյ բացատրութիւնս

կամ հանրական ծանօթութիւնս. զի որ չունի բնաւ տեղեկութիւն զայսպիսեաց, դժուարանայ իմանալ զմիտս հեղինակիս: Ասացի՝ կարճ ՚ի կարճոյ և հանրական. այսինքն այնչափ՝ որչափ ինչ պէտք եղեն առ իմացուած օրինակին. զի չէին մեզ կամք յանհետեւ թառախելու գեղերիլ, և կամ վիսպասանութիւնս ընդարձակս ճառել, այլ զյիշատակեալն բացայայտել: Նովին մտք եղաք և ինչ ինչ ծանօթութիւնս ՚ի բացատրութիւնս այլոց բանից հեղինակիս, ուր ուրեք արժանի ինչ տեղեկութեան դատեալ եղև. զանց արաւալ զայլովք՝ որք ոչ ինչ օգտէին ՚ի գիտել կամ յոչ գիտել. կամ որք ընդ տեսութեամբ մտաց անկանին, և ուշադիր անձանց պայծառ երևին: Իսկ առ դիւրագիւտ լինելոյ այսց ծանօթութեանց, այսինքն թէ ո՞ր բան յո՞ր տեղի հայիցի, նշանակեցաք յընթացս բանին թուանշանս ըստ կարգի, և նովին կարգաւ զնոյն թուանշանս եղաք առնթեր միոյ միոյ ՚ի ծանօթութեանց: Իբր զի որ ոք յընթեռնուլ զբանս գրոյս՝ տեսանէ թուանշան ինչ, ծանիցէ թէ կայ ծանօթութիւն մասնաւոր ՚ի վերայ առաջիկայ բանից ՚ի վախճան մատենիս ընդ նովին թուագրով:

Է. Եւ արդ՝ ՚ի կնքել զբանս, յորդոր ընծայեմք բարեպաշտ ընթերցասիրաց և ճշմարտիւ իմաստասէր անձանց՝ քաղել զօգուտ ոգւոց յօգտակարս գրոց, և առնուլ խրատ յուղութիւն վարուց ՚ի Բարոյականս Իմաստասիրութենէ. զի և միակ վախճան բարոյական վարդապետութեան է ուղղել ըզվարս, կամ կանոնաւորել զբարս մարդկան. իմաստնացողցանէլ զիմաստասէրս, և առաքինացուցանել զառաքինասէրս: Ոչ կոչեցաք զսա յունական ձայնիւ Ժիւլիոս Գայոս, այլ՝ զստուգաբանութիւնն ընտրեցաք, որ է Իմաստասիրութիւն. զի մի ոք կարծեսցէ զսա իբր լոկ ուսումնական գրութիւն, որպէս կարծի բարոյականն՝ մին ՚ի չորից մասանց փիլիսոփայութեան, այլ՝ ծանիցէ լինել տիրապէս հոգեխրատ վարդապետութիւն՝ իմաստասիրական ոճով կարգեալ ՚ի պէտս սիրողաց ճշմարիտ իմաստութեան, որ այն ինքն է Աստուածապաշտութիւն, ըստ Յոբայ ձայնին*:

Զայս եթէ ստացին բարեսէր ընթերցողք, և կամ նպաստ

* Յովբ ԻԸ 28:

'ի նոյն տուցեն զայս մատեան իմաստասիրական, յայնժամ ոչ
 միայն հեղինակ սորա գովելի՝ արդիւնաւոր գտանի, այլև իմս
 դուզնաքեայ աշխատասիրութիւն 'ի թարգմանութեան՝ ոչ
 անստուղ ելանէ: Այսմ եւթ փափաքէ անձն իմ, և զայս
 եւթ խնդրեմ. զի մի անգործ մնասցէ աշխատութիւն երկո-
 ցունց վաստակաբեկ ծերունեացս. հեղինակին՝ որ յուլթանա-
 մեայ հասակի յայսպիսի գործ եղև ձեռնամուխ, և թարգ-
 մանչիս՝ որ վեցիւք եւթ ամօք կրտսեր քան զնա՝ անվէհեր
 արկի զանձն իմ՝ 'ի նորին դժուարաքիրտն գործակցութիւն,
 ըստ մասնաւոր ակնարկութեան գերյարգոյ Տաբունապետիս
 մերոյ Տեառն Ստեփանոսի Ա. Մեղքոնեան, 'ի փառս և 'ի
 պատիւ Ամենատեառն, և յօգուտ հայկազեանս սոհմի:

Քիւտւոյս ապրիլ 26
 Զաւորեալ 'ի Մարկոսի տեղ,
 Գեր. առ. Սեբեդ. Ժ. Արքեպի-
 քոսպոսեդէ Ա. Ս. Սեբե-
 տիանոս:
 1897 թիւ 21

Բ Ա Ր Ո Յ Ա Կ Ա Ն

Ի Մ Ա Ս Տ Ա Ս Ի Ր Ո Ի Թ Ե Ա Ն

Գ Ի Ր Վ Ը Ռ Ը Ջ Ի Ն

Վ Ա Խ Ճ Ա Ն Ե Ի Է Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Բ Ա Ր Ո Յ Ա Կ Ա Ն Ա Ռ Ա Ք Ի Ն Ո Ի Թ Ե Ա Ն

Գ Լ Ո Ի Խ Ա .

Յադագսս վախճանի շարոյական իմաստասիրութեան :

Ո՛վ երջանիկ արուեստիս , որ ուսուցանէ լինել երջանիկ . այլ ո՛վ յետին թշուառութեան մարդկան , որք ոչինչ իմիք այնպէս ըզձանան , որպէս երջանկութեան , և յոչինչ իրաց այնպէս խորշին , որպէս 'ի նմանէ :

Բայց զինչ զարմանք են , եթէ մեծամեծ փիլիսոփայք իսկ 'ի յուզել զլէճս ընդ միմեանս զսահմանէ նորա , կորուսանեն զերջանկութիւն անդէն իսկ 'ի խնդրելն զնա :

Երեք կերպարանք բարեաց ակն յանդիման երեւին որոց երջանիկն լինել կամին . Արտաքին բարիք , Մարմնաւոր բարիք , և Հոգւոյ բարիք :

Բարիքն անարգք՝ են պատրողականք , և ընտիրքն՝ տարժանականք . մարմնոյքն՝ վաղանցուկք , և Հոգւոյքն՝ բացականք : Եւ արդ՝ ո՛ւր դոցուք զճմարիտն երջանկութիւն յայսչափ ստոյ միջի :

Հրապուրեն կարի իմն ուժգին զխանդակաթ միտս արտաքին բարիք , այսինքն են Ճոխութիւն և Պատիւ . բարիք այն աղնուագոյնք քան զմարմնականս . իբր զի արտաքինքն հաստատեալ են 'ի կարծիս՝ որ սեպհական է մարդոյ , և մարմնականքն 'ի զգայութեան՝ որ հասարակ է կենդանեաց :

Բայց զիարդ լինիցի մարդոյ բարի այն , որ չէ 'ի մարդ . և

զիւորդ լինիցին 'ի մարդ այս բարիք, որովհետեւ պատիւն է 'ի պատուօղն և ոչ 'ի պատուեալն. և ճոխութիւնքն յարկղն մեծատան և ոչ 'ի մեծատունն :

Իրաւամբք՝ ճոխութիւնք և պատիւ՝ բարիք կոչին բախտի. որոյ ոչ կարացեալ սարգսէլ բազում ինչ, և սարգսէլ բազմաց, պատրանօք և վաղանցութեամբ՝ է զի սարգսէ, և է զի բառնայ, յանհաստատութեան միայն կացեալ հաստատուն :

Բայց զոր բարիս հնար իցէ բախտի սարգսէլ, որք յաչս աչալըջաց չիցեն առաւել սնոտի՝ քան յարգի, և յոլովակի մնասակար՝ քան պիտանի :

Զինչ են ոսկի և ակունք պատուականք, բայց պսպղուն դիրութք հողոյ. որք 'ի գանձատունս և յարկեղս բանտարգել առնեն զսիրտ բանտարկողի իւրեանց, և ստացեալ ունին զըստացիչ իւրեանց : Զինչ են գովեստից հռչակք, բայց ծխային շունչք բերանոյ ռամկաց՝ յօդաւորեալք յատամնամերձ շրթանց. իբր զի կից է ընդ համբոյր գովեստի՝ խածատողութիւն նախանձու : Զինչ են գահոյք իշխանականք՝ և աթոռք թագաւորականք, բայց շքեղ դահաւանդք. ուր բազումք՝ որք երջանիկ զանձինս կարծէին, չափեալ զելս ընդ էջ իւրեանց՝ գաին անհնարին արհաւիրս 'ի գերակայ պատիւս :

Անմարթ է երջանիկ կոչել զայն, որոյ կախեալ զյողդոլդ բախտէ՝ յերերի կայ հանապազ ընդ մէջ գրգանաց և վշտաց վտանգի, ընդ մէջ յուսոյ և երկիւղի :

Վայ այնմ՝ որ երկնչի, և ևս վայ այնմ՝ որ ոչն երկնչի. զի նա երկուցեալ միշտ 'ի պատահարացն՝ որ 'ի վերայ գան յոլովակի, յանձին զգայ զարկածսն՝ մինչ չև իցեն եկեալ. և սա ոչ երկուցեալ յայնմանէ որում հնար է գիպիլ, արժանի է՝ թէ 'ի վերայ եկեսցէ որում ոչն խիթայր :

Իսկ արդ՝ եթէ յարտաքին բարիս անմարթ է լինել ճշմարիտ երջանկութեան, աեսցուք թէ հնար իցէ նմա լինել 'ի մարմնաւոր բարիս. որպիսի են Առողջութիւն, Ժրութիւն և հաճոյք մարմնոյ :

Այս բարիք անտարակոյս այնչափ մեծ են քան զարտաքինսն, որչափ առաւել ներքին են և իրական, և հարկաւոր առ կեանս. վասն այսորիկ արտաքինքն կոչին Օգտակար բարիք, զի ծառայեն մարմնական բարեաց. և սոքա կոչին Բերկրական բարիք, զի սահպանեն զէութիւն մարդկեղէն մարմնոյ : Զնոքօք յածի երևակայութիւն, և զսոքօք զգայութիւն :

Բայց և այնպէս՝ զիւրդ հնար իցէ երջանկութեան, որ սեպհական է մարդոյ, լինել 'ի բարիս՝ որ չեն սեպհական մարդոյ. զի չէ սեպհական այն՝ որ ընդ այլոց է հասարակ :

Հասարակաց են կեանք ընդ կաղնիս, որք ընդ մեզ ծնեալ, բայց զօրագոյն ևս՝ և կորովագոյն քան զմեզ լեալ՝ դեռ առոյգ են, մինչ մեք յենումք յալիս ծերութեան :

Հասարակաց են զգայական հեշտութիւնք ընդ անասունս . որք երջանկագոյն լինէին արդեօք, որչափ առաւելուն նոքօք, և որչափ նուազ իմանան զվրէպ լինել իւրեանց 'ի նոցանէ: Նա զինչ բարիք այնք իցեն, ընդ որս այնչափ չարիք են անբակ լծորդք: Խորհրդով Հռովմայեցիք միահաղոյն սլաշտօն մատուցանէին Վոլուպեայ դից հեշտութեան, և Անգերոնեայ դից դառնութեան 1: Երկաքանչիւրոցն կանգնեցին ուրոյն մեհեան . բայց 'ի միոյն մեհենի՝ միւսում՝ զոհէին: Իբր զի այնպէս լծորդ են ընդ միմեանս հեշտութիւն և դառնութիւն, մինչև յօգնել նորա՝ խիթալի է 'ի ամանէ, և 'ի վնասել սորա՝ յուսալի է 'ի նա . զի 'ի մի վայրկեան 'ի միմեանս յեղափոխին: Ճանճի նստելոյ 'ի վերայ մեղու՝ մեղուն լինի ոստղ, և հեշտութիւնն փոխի 'ի դառնութիւն:

Այլ զինչ է հեշտութիւն, բայց այլայլութիւն անաւական: Զինչ է առողջութիւն, բայց չորից հիւթոց զուգախառնութիւն՝ 'ի չորից որակութեանց մշտաբաղխ: Զինչ են կեանք, բայց հոսումն յաջորդական վայրկենից, որոց միոյն ծնունդ՝ է միւսոյն մահ: Յայնժամ սկսանի մարդ մեռանիլ, յորժամ սկիզբն առնէ կեալ: Եւ զինչ է մարմին, բայց աստանդական հիւանդանոց . յորում չեն այնչափ անդամք, որչափ են ախորք՝ նոցին ապականարարք:

Արդ եթէ սեպհական երջանկութիւն մարդոյ ոչ գտանի՝ ոչ յարտաքին և յօգտակար բարիս, և ոչ 'ի մարմնական և 'ի բերկրական բարիս, ապա է 'ի համեստ բարիս . այսինքն է՝ յառաքինութիւնս հոգւոյ . որք են բարիք սեպհականք մարդոյ, գերագոյն կատարելութիւն բնութեան բանականի, և սքանչելի հաղորդութիւն աստուածայնոյն:

Այսոքիկ են ճշմարիտ բարիք, զորս հնար է մարդոյ ստանալ անձամբ, և պարգևել անձին, և վայելել յանձին, աննախանձ և աներկիւղ . գիտելով, թէ երկնի ոչ են կամք բառնալ զնոսա յիւրոց, և ընդ երկնաւ չէ ումեք հնար բառնալ զնոսա, զի զօղեալ կան յոգի:

Ի կշիռ Արիադայոսի սոփեստի՝ 2 առաւել ծանրակշիռ է փոքրիկ ինչ առաքինութիւն՝ քան զամենայն ոսկի աշխարհի, զի չիք ինչ համեմատութիւն 'ի մէջ աստուածայնոց և անցաւորաց:

Ստոյգ իմն է՝ թէ կարողութիւնն ոչ հանգչի յունակութիւնս, այլ՝ 'ի ներգործութիւնս առաքինութեանց:

Որպէս գոլն է կարգեալ 'ի գործել, նոյնպէս ունակութիւնն առաքինութեան է կարգեալ առ գործ առաքինական . և կարգելոյն առ վախճան ինչ՝ անհնար է լինել վերջին վախճան: Եւ թէ երջանկութիւնն ըստ ասից ամենայն փիլիսոփայից է վերջին վախճան մարդոյ, լրումն ցանկութեանց՝ և բովանդակութիւն բարեաց, յայտ է թէ երջանկութիւնն ոչ

է յունակութեան առաքինութեան, այլ 'ի ներգործութեան:

Չէ երջանկութիւնն առանց զուարճութեան, որպէս ունիս լսել. և զուարճութեանն առաքինութեան չիք առնուլ զճաշակ, բայց եթէ առաքինօրէն գործելով:

Արուեստաւորն 'ի ննջել իւրում ունի զունակութիւն արուեստին. առաքինին 'ի ննջել իւրում ունի զունակութիւն առաքինութեան. բայց ոչ արուեստաւորն 'ի ննջել իւրում զգայ զբերկրութիւն արուեստին, և ոչ առաքինին 'ի ննջել իւրում զգայ զբերկրութիւն առաքինութեան:

Ասան այսորիկ երջանիկն ըստ կիսոյ կենացն չէ ինչ ընդհատ յաներջանիկն. զի չէ աներջանիկ՝ որ ոչ զգայ զիւր թշուառութիւն. և ոչ երջանիկ՝ որ ոչ զգայ զիւր երջանկութիւն. և չէ հնար զգալ, յորժամ զգայութիւնք կամ մահուամբ բարձեալ են, և կամ յեղբօրէ մահու կապեալ, (այսինքն է 'ի քնոյ):

Ոչ խնդայ պատկերահանն, յորժամ կանոնքն 'ի միտս՝ և գոյնք 'ի վերայ սնակտի՝ կան անգործ. այլ՝ յորժամ ըստ այնց կանոնաց, 'ի սերմանց անտի գունոց ծնուցանէ 'ի մեռեալ դաստառակի կենդանագրութիւն ինչ պատկերի. որոյ չունելով զգայութիւն՝ խաբէ զզգայարանս՝ որոց հայինն 'ի նա. և արուեստաւորն խնդայ ընդ ճարտարահնար իւր խաբէութիւն:

Ասան այսորիկ՝ որպէս արուեստագէտն յիւր մէ արուեստէ, նոյնպէս առաքինին յիւրմէ առաքինութենէ բոլուն բերմամբ անդադար վարի և մղի 'ի գործ. և թէ յարտաքին բռնութենէ գործածութիւն ունակութեան խափանի, խափանի և երջանկութիւնն. զի ոչ կեայ սա յունակութեան, այլ 'ի ներգործութեան:

Ապա ամենայն առաքինութիւն նպաստամատոյց է երջանկութեան ըստ իւրում մասին. զի որպէս առաքինութիւնն է սեռ ինչ՝ որ փակէ ընդ իւրե զբազում առաքինութիւնս մի քան զմի մեծագոյնս, նոյնպէս երջանկութիւնն է բարի ինչ, որ փակէ ընդ իւրե բազում բարիս մի քան զմի առաւելեալս: Ապա երջանկութիւնն հաստատեալ է 'ի գործ առաքինութեանց, բայց առաւելապէս վեհագունիցն և գերակայից, որպէս ցուցցի յիւրում պահու:

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ .

Յադագս թէ զինչ պիտի առ ևրջանկոչքիւն . և յադագս
բոլորական աահմանի ևորս :

Տարասլայման իմաստասիրեցին Ստոյիկեանք, թէ բարիք
հոգւոյ միայն՝ են բարիք . իսկ արտաքինքն և բերկրականք՝ են
չարք, և ոչ բարիք . ոչ միայն անպիտանք, այլև փաստակարք
առաքինութեան, վասն որոյ և իսկասկէս մահաբերք մարդ-
կային երջանկութեան :

Պնդէին սոքա, թէ “ Ճոխութիւն, դիւրութիւն, առող-
ջութիւն, իշխանութիւն, և զաւակք, չեն բարիք . զի անմարթ
է՝ ասէին, թէ այն ինչ առաքինւոյն իցէ բարի, յոր կարէ
վայելել և մոլին . և վասն զի երջանկութիւնն է անփոփոխ և
մնայուն բարի, ամենայն՝ որ ինչ գիմադարձի աւուրութեան,
գիմադարձի և երջանկութեան ” :

Զսորին հակառակն՝ պնդէին, թէ “ Զբաւորութիւն, չա-
րակրութիւն, կուրութիւն, թշնամանք, խօթութիւնք և ցաւք՝
ոչ կարեն երջանկին լինել չար . զի ՚ի պահել նորա յոգի իւր
զառաքինութիւն՝ սրահէ ողջ անարատ զերջանկութիւն : Սառ-
նասցի այնպիսին ՚ի ձիւնաբերս լերանց Կովկասու, Ճենճե-
րեսցի ՚ի հրացեալ ցուլ Փաղարիսի 3 . շատ է միայն առաքի-
նութիւնն առնել զնա երանելի ՚ի տանջանս ” :

Զէ այս իմաստասիրութիւն մարդոյ քաղաքայնոյ, այլ ի-
մաստակութիւն առն վայրենաբարոյի . զի անմարդացուցա-
նէ զմարդիկ, և անբնացուցանէ զբնութիւն, և գիտնաւոր
ստութեամբք աղաւաղէ զճշմարիտն : Ոչ որոշէին սոքա զչարն
՚ի բարւոյ, ոչ զբարին ՚ի լաւէ, ոչ զչափազանցն ՚ի չափաւո-
րէ, և ոչ զբովանդակեալ երջանկութիւնն յանբովանդակէ :

Արիստոտէլ 4 մարդկօրէն տրամաբանեալ և ոչ անասնօրէն,
որպէս բարի կոչէ զայն ամենայն՝ զոր կարգեալ է բնութիւնն
առ բարի վախճան, նոյնպէս բաժանէ զբարին յերիս դասս .
՚ի Փոքունս, ՚ի Միջակայինս, և ՚ի Մեծամեծս :

Փոքունս կոչէ զարտաքին բարիս, միջակայինս՝ զմարմնա-
կանս, մեծամեծս՝ զառաքինութիւնս : Բայց զամենայն ընդ
միմեամբք դատաւորեալ . զի արտաքինքն են ՚ի սկստս մարմնոյ,
մարմինն ՚ի սկստս հոգւոյ, և հոգին ՚ի սկստս առաքինական
գործոց, այսինքն երջանկութեան :

Ստոյգ է թէ առ առաքինութեամբք արտաքին բարիք են
թեթեւք և պատիրք . և մարմնականքն՝ սնոտիք և անցաւորք,
որպէս ասացաւ . բայց չեն սկստիրք և ոչ սնոտիրք, ցորչափ

իրօք լծորդեալք ընդ առաքինութեան՝ արբանեկեն վերջին և գերերջանիկ վախճանի։ Նա՝ չէր արժան ումք ստանալ ըզփոքր բարիս, բայց միայն այնմ՝ որ ստացեալ ունի զմեծամեծ բարիս։ Նա է արժանաւոր զինուց, որ գիտէ արիագոյն 'ի գործ ածել զայնս . և նա է արժանի բարեաց մարմնոյ և բախտի, որ գիտէ զնոսա առաքինագոյն 'ի կիր արկանել։

Ճոխութիւն 'ի ձեռս առաքինւոյն են օգտակար բարիք . այլ 'ի ձեռս մոլեկանին են վնասակար բարիք։ Վասն որոյ վերնախնամ տեսչութիւնն, որ առաւել սիրող է իւրոց նմանեաց՝ քան հակառակողաց, ոչ վասն մոլեաց, այլ վասն առաքինեաց արար զաշխարհ։

Ասլա երջանկութիւնն տիրապէս հաստատեալ է 'ի բարիս հոգւոյ, և հետևաբար յայլ բարիս . զի է նա հաւաքումն ամենայն բարեաց, մեծաց՝ միջակայնոց և փոքունց։ Եւ թէպէտ դուզնաբեայ գոլով սոցա՝ չառնեն զերջանկութիւնն կարի իմն մեծ, սակայն պակասութիւն նոցա մեծապէս զսա նուազէ։ Բառնայ զճարակ 'ի բոցոյ, որ բառնայ զայսպիսի եկամուտ բարիս յառաքինութենէ։

Ոչ կարէ 'ի գործ արկանել զառատաձեռնութիւն, որ ոչն ունի ինչս . և ոչ զարիութիւն, որոյ չիք զօրութիւն . և ոչ զգերագոյն խոհեմութիւն, որ չունի ինչ գահերիցութիւն կամ իշխանութիւն։ Որչափ ինչ բառնի յառաքինութենէ, այնչափ ինչ բառնի յերջանկութենէ։

Ասլա եթէ միայն պակասութիւն այսց բարեաց՝ այսչափ վնասակար է գերագոյն բարւոյ, քանի՛ առաւել յոռացուցանեն զնա չարիք գէմ ընդգէմ հակառակք . չքաւորութիւն, ցաւք, վէրք, գելարանք և քերանք։

Շաղփաղփեսցեն որչափ և կամին՝ Աինիկոս յիւրմէ կարասէ 5, և Մեարոգորոս յիւրմէ քարանձաւէ՝ զմտացածինն զայն և զանլուր անչարչարութիւն 'ի ցուլ Փաղարեան . ոչ որ յողմամտաց հաւատայ երբէք, թէ լինիցին բնաւորասկէս միանգամայն 'ի միում ժամանակի 'ի մի մարմին մարդկային երկու շարժմունք ներհակականք . սաստիկ տանջումն, և կատարեալ երանութիւն։ Հասարակաց զգայութիւն ստէ զնոցա անզգայութիւն։

Մարմինն է գործարան հոգւոյ . ոչ բարւոք կարողանայ գործել հոգի, եթէ աւեր է գործարանն . և 'ի խափանիլ գործողութեանն՝ երջանկութիւնն մնայ խափան։

Ասլա չէ կատարեալ երջանկութիւնն միայն 'ի բարիս հոգւոյ . բայց ոչ կատարեալ՝ և ոչ անկատար հնար է նմա լինել առանց երկուց յատկութեանց 'ի նա յարելոց, և 'ի միմեանց ծնելոց, այն են համեստութիւն և Զուարճութիւն։

Զէ երջանկութիւն, եթէ չէ համեստ . զի ծնանի սա յառաքինական ունակութեանց, որք են համեստ բարիք։ Այլ

համեստ լինել չէ հնար, թէ չիցէ զուարճալի. զի յատուկ է ունակութեան առնել զգործն բերկրական:

Ապա եթէ երջանկութիւնն է լրումն ցանկութեանց, հարկ է թէ իցէ և լրումն բերկրանաց. բայց բերկրանաց՝ որ պատուոյ են արժանի, և ոչ նշաւակ նախանձու. դուրով բարձրութեանն առաքինութեան առանց ամբարտաւանութեան, զուարճարար ստացողին՝ և ոչ ումէք մնասակար:

Ընդ այսց երկուց ձրից ներքինոց լծորդին երկու այլ ձիրք, որք չեն էականք, բայց յոյժ պիտեանք. Յաջողութիւն և Ապահովութիւն:

Զի որպէս երջանկութիւնն չէ զուգակիր ընդ ցաւոց, նոյն պէս չէ զուգակիր ընդ երկիւղի. զի ոչ այնչափ ուրախ առնէ բարին՝ յոր ոք վայելէ, որչափ տրտմեցուցանէ չարն՝ յորմէ կասկածէ:

Գերագոյն երջանկութիւնն թուէր երջանկութիւն բռնաւորին Սիրակուսայ, ամենալիր յղիութեամբ բազմախորտիկ սեղանոյ, անչափ գրգանաց, և մեծաշուք պատուոյ. սակայն և այնպէս էր նա ամենաթշուառ. զի միշտ խորհէր ի վերայ գլխոյ իւրոյ սուսեր սուր կախեալ զգիւրախդելի ասղանոյ: Զայնչափ ճշմարիտ քաղցրութիւնս դառնացուցանէր նմա երեակայութիւն վտանգի. և ամենայն անուշակ օշարակ թուէր նմա թոյն 6:

Այլ թէպէտ և այնչափ լինէր հաւատարմութիւն բախտի՝ կամ վստահութիւն մտաց, մինչև փարատել զամենայն երկիւղ, բայց քանի ձախորդութիւնք գիպին զորոց չէր ուստեք կասկած:

Զառժամայն երջանկութիւնն այո՛ մարթ է կոչել ուրախութիւն, բայց ոչ երջանկութիւն. զի ուրախութիւն է կայաւումն ինչ սրտի, այլ երջանկութիւնն է յարաձգեալ իմն յաջողուած: Նա չափի այժմեան առարկայիւք, սա մնայուն ունակութեամբք. նա սկզբամբ, սա վախճանաւ:

Զէ աջողակ նաւարկութիւնն, որ պարզէ զառաքաստս աջողակ հողմոց, եթէ ոչ հասուցանէ ի դէմ եդեալ նաւահան գիստ: Նա՛ չիք նաւաբեկութիւն աւաղելի՝ քան զայն որ պատահէ յետ աջողակ նաւորդութեան. և ոչ թշուառութիւն եղերական՝ քան զայն որ ի վերայ հասանէ կենաց բարեւրութեան:

Վերջին գիծն է՝ որ երկրաչափական ձեւոց դնէ անուն: Վերջին ռանփոխն է՝ որ զընթացս Ոլիմպիական ասպարիզին առնէ բարեբախտ կամ դժբախտ: Վերջին օրն է՝ որ յայտ առնէ, արդեօք Վրաստս և Վրեստս երջանիկ իցեն, թէ թշուառ: Կաց մնա վախճանի՝ ասէր Սողոմ Վրեստի. զի զգործ վախճանն, և զտիւ երեկոյն առնէ գովելի: 7:

Յասացելոց աստի հնար է քեզ գիւրաւ հաւաքել զովան:

գալեալ և զկատարեալ սահման երջանկութեան ըստ մատց Արիստոտելի, և ոչ Ստոյիկեանց, թէ Երջանկութիւնն է դործ առաքինութեան հոգւոյ՝ մանաւանդ ամենակատարի, ոչ առանց արտաքին և մարմնաւոր բարեաց իբր օգնչաց, ընկերելով համեստութեան և զուարճութեան իբր լծորդաց, և յարաձգական ասպահովութեան և յաջողութեան:

Այս է հաւաքումն այն ամենայն բարեաց զոր արժան է կոչել գերագոյն բարի, բովանդակեալ երջանկութիւն, և երանութիւն բնական. զի խօսիլ զերկնայնոյն ոչ է փիլիսոփայի, այլ բարձրագոյն ևս խոհականի 8:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Ընդդիմադրոշիւնք առ այս սահման, և կոցին
պատասխանատոշոշիւնք:

“ Զիարդ հնար է, ասիցես, թէ այդչափ այլ և այլ բարիք ընդ այսչափ դժուարին պարագայս լծորդք՝ բնաւորապէս ժողովեացին 'ի մի մարդ: Կարի սակաւուց է մատչիլ միանգամայն 'ի մէտ երջանկութեան և կենաց. և 'ի տաճարի բախտի 'ի նոյն բախտէ թաղումն ընդունել: Եթէ մեծաց առաքինութեանց պիտին մեծ ճոխութիւն, մեծ զօրութիւն, մեծ աւագութիւն. և եթէ աւագութիւն՝ զօրութիւն և ճոխութիւն են բարիք ժամ 'ի ժամէ փոփոխականք, զիարդ հնար իցէ 'ի վերայ անկայուն աւագոյս հիմնել զբարձր զայս աշտարակ: Բախտն և բնութիւն պարգևատու են մեծամեծ իրաց. այլ չեն երաշխաւոր իւրեանց պարգևաց:

” Ոչ ոք 'ի մարդկանէ երբէք առաւելաւ ամենայն բարեօք որպէս զՕգոստոս կայսր յարբունս հասակի: Ունէր մեծ առաքինութիւն ընդ մեծի իմաստութեան, մեծ վայելք փափկութեան՝ ընդ մեծի չափաւորութեան, մեծամեծ արարս՝ ընդ մեծի կորովութեան, մեծամեծ գանձս՝ ընդ մեծի ասպահովութեան, մեծ ինքնակալութիւն՝ ընդ մեծի խաղաղութեան, մեծ համակամութիւն կնոջ, բարեմտութիւն բարեկամաց, սէր ժողովրդոց: Եւ որ ոչ արդեօք պատահեաց այլոց, իւր գերագոյն բարեբաստութիւնք՝ ոչ բախտի էին ձիրք, այլ իւրոյ առաքինութեան: Սակայն և այնպէս յայնչափ մեծամեծ բարիս սպրդեցին մտին անհնարին վիշտք՝ վասն յառաջածանօթ չարութեան ժառանգաւորին, վասն խորամանկեալ մահու որդւոյն, և վասն խառն անկողնոց դատերաց:

” Զմարիտ երջանկութիւն թուի երջանկութիւն Ադդայ.

ոտի 9, զոր կոչեաց պատգամախօսն՝ երջանիկ քան զամենայն մարդ. զի անձին միայնոյ էր ծանուցեալ. վասն որոյ և չէր կարող կրել կամ առնել ինչ փեսա. սակաւ ինչ ունէր, և ոչ իմիք այլ ըղձանայր. և մշակեալ զիւր փոքրիկ անդ՝ բաւական ՚ի սնունդ իւրոյ մշակողին, անդէն ծնաւ՝ սնաւ և մեռաւ. և ոչ երբէք ել անախ:

„Ապա շատ էր սահմանել զերջանկութիւնն՝ Կէան+ Ինչ անկէ և Գոհ, իբրեւ զկեանս ոսկեղէն դարուն 10: Եւ զսորին հակառակն՝ Թուի Թէ երջանկութիւնս սահմանեալ յԱրիստոտելէ՝ իցէ մտացածին ինչ, և ոչ իրական. կամ Թէ Իմաստասիրութիւն բարոյական օգտակար իմն իցէ, այլ ոչ հարկաւոր. որովհետեւ վախճանի նորա՝ առ որ պիտին այսչափ բարիք, հնար է ցանկալ, այլ ոչ ակն ունել,“:

Արդ կամ է ինձ զիջանել առ կարծիսդ, Թէ երջանկութիւնն նկարագրեալ ՚ի փիլիսոփայէն՝ է չքնադագիւտ և վսեմական ինչ գաղափար. բայց և այնպէս յայս գաղափար գէտակն ունի իմաստասիրութիւնն բարոյական. զի որ ոչն կարողանայ հասանել յայն, գէթ մօտ մատչիցի:

Նաւուզիլն որ ոչ կարէ ընթանալ լիութիւն հողմով, ընթանայ կիսոյ կիսով. և Թէ առագաստն ոչ դարձուցանէ զամենայն զգոգ իւր ուղղագիծ հողմոյ, պարզի փոքր մի կողմնակի. և զամենայն հնարս հնարի, միայն Թէ զնաւն յառաջ վարեացէ: Սոյնօրինակ զիմաստութիւն, զատենախօսութիւն, զբանաստեղծութիւն, և զպատկերահանութիւն ուսուցանեն յայս միտս, զի որ տկարանայ ՚ի գլուխ ելանել, գէթ ելցէ ուր կարող իցէ: Եւ Թէ չէ Ապեղէս ՚ի նկարել զգիւցազունս, լիցի Ղուգիոն ՚ի նկարել զեզնավարս 11:

Իմաստասիրութիւնն բարոյական տեսեալ Թէ մարդն է կենդանի ընկերական, և ոչ վայրենի, զկանոնս իւր կարգէ տիրապէս առ կեանս քաղաքական. որում անկ են մեծամեծ բարիք վասն մեծամեծ առաքինութեանց, որք հային ՚ի հասարակաց օգուտ. որպիսի են առատաձեռնութիւն, մեծագործութիւն, վեհանձնութիւն, քաղաքական և զինուորական առաջնորդութիւն:

Սակաւ բարիք պիտին Ագղայոսի մենակեցի, զի շատ են նմա փոքր առաքինութիւնք: Երջանկութիւնն ոսկեղէն դարուն շատ էր աշխարհի նորածնելոյ, յորժամ միապէս երջանիկ էին հովիւք և խաշինք, և չէին մի քան զմի վերագաս: Բայց յառաւելուլ աշխարհի՝ հարկ եղև առաւելուլ և աւագութեանց, արուեստից և գիտութեանց. և սկիզբն առին ընդ մեծաց մոլութեանց մեծամեծ առաքինութիւնք:

Ստոյգ է Թէ իմաստասիրութիւնն իսկ ուսուցանէ զկանոնս միայնաւոր կենաց՝ վասն նորա, որ ծնաւ միայն վասն իւր. զի Թէ չէ յանկաւոր լիութիւն երջանկութեան մեծին Օգոստոսի,

գէթ վայելեացէ առանձինն 'ի հանդարտութեան սղքատին Ագղայոսի:

Որ չէ ձեռնհաս ստանալ զայն՝ որում ցանկայ, այնմ ցանկացի զոր կարող իցէ ստանալ: Եթէ բարիք բախտի նուազ են քան զպիտոյն, շատասցի բարեօք բնութեան որ սակաւութիւն շատանայ. և թէ սոքա փոքր են քան զցանկութիւն, վայելեացէ յիւր առաքինութիւնս որք են աներկեան. և թէ չէ կարող գործել զմեծամեծ առաքինութիւնս, արկցէ 'ի գործ զփոքունս: Բայց եթէ ոչ միայն բախտն և բնութիւնն ստրջացին ընդ պարզեա իւրեանց, այլ և թշնամին, բռնաւորն, և վերին հրամանն իսկ միաբան զինեացին ընդդէմ առաքինւոյն, ոչ միայն մերկեալ զնա յամենայն բարեաց, այլ և ծանրաբեռնեալ ամենայն չարեօք, չքաւորութեամբ, հիւանդութեամբ, գժնդակ ցաւովք և անողորմ տանջանօք, չասեմ զՍտոյիկեանցն՝ թէ չարիքն իցեն բարիք, այլ թէ 'ի չարիս անդ հնար է վայելել 'ի մեծամեծ բարիս: Չասեմ թէ առաքինին այնպէս երանելի իցէ 'ի ցուլ Փաղարեան, որպէս 'ի Բայեան բաղանիս 12. այնպէս խրախամիտ 'ի սուսերս և յանիւս, որպէս 'ի փափուկ անկողնի և 'ի վարդենիս. և կամ թէ նախանձելի իցէ և ոչ ախտակցութեան արժանի: Այս լինէր յեղափոխել զբառս՝ 'ի հաւատացուցանել զանհաւատալիս: Այլ ասեմ, թէ յայնժամ տանջեալ առաքինին այո թշուառ է, բայց ոչ այնչափ՝ որչափ տանջանաւոր մոլին:

Երկու ինչ ուսուցանէ իմաստասիրութիւնն բարոյական. յանձին բերել զբարիս և համբերել չարեաց. վայելել չափաւորապէս 'ի յաջողութեան, և տանիլ արիաբար ձախորդութեանց: Անհնար է երջանկութեան լինել առանց առաքինութեան. բայց հնար է առաքինութեան լինել առանց երջանկութեան: Աղաղակ բարձցէ, յոգւոց հանցէ 'ի տանջանսն, զի մարդ է. բայց զի առաքինի է՝ զգեցցի քաջալերութիւն ինչ, յորմէ վրէպ է մոլին: Մխիթարեացի անմեղութեամբ իւրով և առաքինութեամբ, գիտելով թէ զսա միայն յոչ կամաց բախտի և բնութեան և բռնաւորին և մահու՝ ընդ փոյթ տարցի ընդ իւր յանցանելն 'ի գերեզման, թողեալ յերկրի գերապանծ պարծանս:

Չայս ուսուցանէ իմաստասիրութիւնն բարոյական՝ յուսուցանելն զառաքինութիւնս: Ոչ փոքր գիտութիւն է գիտել թէ է թշուառ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Դ .

Յադագս քե զինչ իցե առաքինոսքիւնն քարոյսիսն :

Ամենայն ստեղծեալ գոյացութիւն ունի ինչ սեպհական գործողութիւն . և ամենայն կարողութիւն գործողական՝ ընդհանուր անուամբ կոչի Չօրութիւն , այսինքն է կարողութիւն և ոյժ գործելոյ : Ի զօրութեանց աստի ոմանք են ընդաբոյսք և հարկաւորք , և ոմանք կամաւորք և ստացականք : Չիք ինչ քար , կամ տունկ , կամ ճճի , որոյ չիցէ բնաւորապէս գաղտնի ինչ զօրութիւն՝ յայտնի և զարմանաւոր գործոց արտադրիչ , կամ առ իւր սրահպանութիւն , և կամ 'ի նպաստաւորութիւն ազգի մարդկան , յոյր սակս աշխարհ ամենայն է 'ի վաստակս :

Անթոր խոտ՝ ունի զօրութիւն թափելոյ զթոյն նապէլ խոտոյ , վիմահերձ բոյս՝ անմուրճ հերձու զքարինս . մազնիս՝ անձեռն գողանայ զերկաթ . թմրածուկն անչուան կապէ ըզձկնորսս . և ձուկն նաւակալ՝ անհեղոյս բեւեռէ ընդ ալիս զսրբն թաց նաւս :

Մարդկան իսկ ետ բնութիւնն զօրութիւն զստորաքարչ ըստ խառնելոց , զաճեցուն ըստ տնկոց , զզգայական ըստ առնանոց , և զխմացական ըստ հրեշտակաց , բովանդակեալ 'ի նմա միայնում զբնական զօրութիւնս բովանդակ աշխարհի :

Այլ բաց յայսց՝ հերակլեայ ետ ուժգին զօրութիւն , հեղինեայ զաննման գեղեցկութիւն 13 , և այլոց՝ զօրութիւնս զարմանաւորս առանձինն . զի յԱղեքսանդրէ բուրէր , ասեն , հոտ , Տիբերիոս աեսանէր 'ի գիշերի , Պիւռոս բժշկէր զախոս հպելով , Աթենադորաս խաղայր ընդ իժից անիւսս . և այլոց տուան պէսպէս զօրութիւնք , որք որչափ առաւելուն զարմանս տգիտաց՝ այնչափ նուազեն զստուգութեանն հաւատս : Սոքա են զօրութիւնք այո գործողականք , բայց բնականք . ուստի և հարկաւորք և ոչ ստացականք . 'ի բոլիւն բնաւորապէս զօրութեանն յէութենէ , և գործողութեանն 'ի զօրութենէ : Բայց թողեալ զայսոսիկ բնաւոր զօրութիւնս , կամաւոր և ստացական զօրութիւնք , որք տիրապէս կոչին Առաքինութիւնք , են այնք զորս ընծայէ մարդ անձին , տալաւորեալ յինքեան յերկարաւոր մարդութեամբ զորակութիւն ինչ գործադրիչ վսեմական գործոց՝ որ սեպհական են մարդոյ :

Այս զօրութիւնք կամ առաքինութիւնք են 14 որք իսկա-

գոյն և պանծագոյն ևս անուամբ կոչին առաքինական ունակութիւնք կամ ունակական առաքինութիւնք. իբր զի են գեղեցիկ պատմութեանք և մեծագին զարգք հոգւոյ, պատուականք քան զբնական զօրութիւնս. զի բնականքն են ձիրք բնութեան, իսկ սոքա ստացեալք ջանիւ: Յայսց ստացական առաքինութեանց ոմանք են իմացականք, և ոմանք բարոյականք:

Իմացականք այնք են, որք կատարեն զհայեցողական կամ զգործնական միտս ՚ի կարգի առ գիտութիւնս և առ արուեստս: Բարոյականք են այնք, որք կատարեն զգայական և զբանական բաղձանս. այսինքն է զկիրս և զկամս՝ ՚ի կարգի առ բարի բարս. որպէս անունն իսկ յայտ առնէ:

Զի իմացականքն ստացեալ լինին կանոնօք. բայց բարոյականքն ստացեալ լինին առաւելապէս դաստիարակութեամբ և սովորութեամբ: Նոքա առաւելուն տարածմամբ՝ յարեւով կանոն առ կանոն. իսկ սոքա առաւելուն սաստկութեամբ՝ յարեւով ներգործութիւն ՚ի ներգործութիւն, որպէս ցուցցի յիւրում կարգի:

Թէ արդարև հայիմք յենթակայն ունակութեան, իմացականքն են պատուական քան զբարոյականս. զի միտքն է պատուական քան զբաղձանս: Այլ թէ հայիմք ՚ի վախճանն, բարոյականքն են պատուականագոյն քան զիմացականս. զի իմացականքն առնեն բարի զգործն, իսկ բարոյականքն առնեն բարի զգործօղն:

Արուեստն պատկերահանութեան առնէ գեղեցիկ զպատկերն. այլ ոչ առնէ բարի զպատկերահանն. զի իմացական բարութիւնն չափի ՚ի կանոնաց արուեստին. բայց բարոյական բարութիւնն չափի ՚ի համեստութենէ գիտաւորութեան:

Ոչ ոք եղև գիտուն քան զՈւրացողն Յուլիանոս. բայց ոչ ոք ապիրատ քան զնա: Գիտէր բարւոք խօսել, այլ ոչ կամէր բարւոք գործել. նա՝ զգիտութիւն իւր վարէր միայն ՚ի գործել զչար: Էր երկկերպարան Վենտաւրոս, կէս մարդ և կէս գազան. զի զմիտս ունէր ողջ, և զկամս՝ անառողջ 15:

Թէպէտ մոլեկան ունակութեան չէ հնար լինել առաքինական, և ոչ առաքինական ունակութեան՝ լինել մոլեկան, բայց գործ ինչ յանկարծակի այլափոխեալ, հնար է թէ փոխեցի յառաքինականէ ՚ի մոլեկան, կամ ՚ի մոլեկանէ յառաքինական, ՚ի փոխիլն վախճանի և գիտաւորութեան:

Դրօշն Պրաքսիտելէս 16 զԳնիդեանն Ափրոդիտէ, դրօշն Փիդիաս զԱթենականն Աթենաս. երկոքին իսկ սոսկապէս առ ՚ի գործ գնել զիւրեանց ճարտարութիւն: Այս գործք են իմացականք, այլ ոչ բարոյականք, գերակատարք ըստ արուեստին, այլ անտարբերք ըստ բարուց: Բայց թէ Պրաքսիտելէս դրօշն զԱփրոդիտէ ՚ի գրգիռ ցանկութեան, և Փիդիաս

գրօշէ զԱթենաս 'ի յորդոր համեստութեան, այն գործք իմացականք և անտարբերք՝ լինին գործք բարոյականք. և յարուեստաւորացն՝ մին լինի վաւաշ, և միւսն համեստ:

Ապա բարութիւնն իմացական հաստատի յընթացակցութեան պարագայից, որք զգործն առնեն բնապէս կատարեալ ըստ արուեստին: Իսկ բարութիւնն բարոյական հաստատի յընթացակցութեան պարագայից, որք զգործն առնեն բարոյապէս կատարեալ՝ ըստ վարուց և ըստ համեստութեան, այսինքն յորժամ առարկայն է բարոյապէս բարի, գիտաւորութիւնն բարի, և միջոցքն բարի:

Կանգնել զտաճար ինչ աստուածոց ստոյգ է գործ մօլեկան ըստ առարկային: Կանգնել զտաճար Աստուծոյ ճշմարտի՝ բայց 'ի սնտոյ ցոյցս բարեպաշտութեան, է գործ բարի ըստ առարկային, այլ մօլեկան ըստ գիտաւորութեան: Կանգնել զտաճար Աստուծոյ ճշմարտի, զի պաշտեսցի, բայց 'ի յափրշտակեալ գրամոց, է գործ բարի ըստ առարկային, բարի ըստ գիտաւորութեանն, այլ մօլեկան ըստ միջոցին, որ զմեծաշէն գործն փոխէ 'ի չարաշէն: Ասան այսորիկ՝ որպէս զի գործ ինչ լիցի բարոյապէս բարի, պարտ է ամենայն համեստ պարագայից ընթացակցիլ ընդ այն, այլ 'ի լինել մօլեկան՝ շատ է միոյ միայնոյ 'ի սոցանէ պակասութիւն:

Տէս արդ զի թէպէտ և ենթակայ բարոյական իմաստասիրութեան է առաքինութիւնն, սակայն ոչ ամենայն առաքինութիւն ընդ գրօշակաւ նորա զինուորի: Չէ ճշմարիտ առաքինութիւն, բայց այն՝ որում թշնամի է մօլութիւն. և ոչ ճշմարիտ մօլութիւն, բայց այն՝ որում լծորդ է տգեղութիւն: Ասլա 'ի բաց անկանին 'ի բարոյական գիտութենէ բնաւոր առաքինութիւնք. զի որովհետև ոչ է մարթ ցտանալ զնոսա սեպհական զօրութեամբ, այլ են պատուաստ 'ի բնէ, 'ի զուր է ուսուցանել զայն, որ ընդաբոյս է 'ի մարդ՝ առանց ուսանելոյ: Եւ անմարթ է զնոսա հոմանունակի կոչել առաքինութիւնս. զի որպէս բնաւոր պակասութիւնք չեն մօլեկանք, նոյնպէս բնաւոր կատարելութիւնք չեն առաքինականք: Հանճարաւոր է մեղու, յառաջատես է մրջին, գթած է արագիլ, մեծասիրտ է առիւծ. բայց և ոչ մի 'ի ձրիցս է 'ի նոսա առաքինութիւն բարոյական, զի չէ կամուոր:

Ի բաց անկանին և իմացական առաքինութիւնք մեքենականք, որպէս արուեստք՝ որք չեն ազատական. նկարչութիւն, քանդակագործութիւն և դարբնութիւն. զի թէպէտ մարդիկ կամաւ ստանան զնոսա, բայց որպէս ասացաւ՝ հային նոքա 'ի լաւութիւն գործոց արտաքնոց և ոչ 'ի ներքին բարութիւն անձին: Ի սխալել արուեստաւորին յարուեստի՝ ոչ վասն այնր սխալէ 'ի բարի վարս. լինի այո արուեստաւոր յոռի, այլ ոչ մարդ չար: Մանաւանդ թէ՛ որ սխալէ կամաւ յարուեստին,

չէ արուեստաւոր յոռի, բայց որ կամաւ սխալէ 'ի բարի վարս, ստուգութեամբ մոլի է և զեղծ: Արժան է յեղաշրջել կամաւ զկանոնս նկարչութեան 'ի նկարել զհրէշ ինչ. այլ չէ արժան յեղաշրջել զկանոնս բանին 'ի գործել ինչ գործ անհամեստ:

Առաքինութիւնք արուեստից դասին 'ի կարգս օգտակար և բերկրական բարեաց. զի ծառայեն դիւրութեան կամ բերկրութեան մարդկային կենաց. այլ բարոյական առաքինութիւնք են համեստ և ազնուական բարիք. վասն զի են ըստ ինքեանց ցանկալի: Սմին իրի գին այնց գործոց դրամօք չափի, բայց բովանդակ ոսկի աշխարհի՝ ըստ ասից Արիստոլայոսի՝ չէ հանգիտակշիռ փոքու իմն առաքինութեան բարոյականի:

Յաւելում ասել թէ և ոչ ազատական արուեստք, և ոչ այլ գիտութիւնք՝ 'ի բարոյական առաքինութեանց են սակի, զի թէպէտ ազնուականք են և արդոյք, բայց առնեն զմարդն գիտուն և ոչ բարեմոյն: Երկու մասունք են բանականութեան 'ի մարդ. Ըմբռնողական՝ որ ճանաչէ զճշմարիտն, և Բաղձողական՝ որ զհետ երթայ բարւոյն: Գիտութիւնք թէպէտ և վսեմականք՝ կատարեն միայն զառաջինն. այլ բարոյական առաքինութիւնք կատարեն միանգամայն զերկոսին. զմին խոհեմութեամբ, և զմիւսն այլովք առաքինութեամբք: Մեծ իմաստութիւն է գիտել լինել բարի: Եւ թէպէտ իմացական առաքինութիւնք են կտմաւորք 'ի ստանալն, բայց ոչ վասն այնր կոչին ընտրողականք՝ ըստ ներքին պայմանի բարոյական առաքինութեանց. զի չէ յազատութեան մարդոյ՝ առնել, զի գիտութիւնն իցէ ճշմարիտ կամ սուտ. բայց է յազատութեան նորա առնել, զի գործն իցէ բարոյապէս բարի կամ չար: Թող զի զունակութիւնս գիտութեանց հնար է մարդոյ վարել 'ի չարն կամ 'ի բարին. որպէս զճոխութիւն, զոյժ, զղէնս և զերիվարս. բայց զունակութիւնս բարոյական առաքինութեանց անհնար է մարդոյ վարել՝ բայց եթէ 'ի բարին. զի ունակութեան չէ հնար լինել բարի, եթէ վախճանն է չար: Ապա չէ ամենայնիւ բարի այն՝ զոր հնար է վարել և 'ի չարն: Չէ ամօթ հողագործի և եղնավարի լինել տգէտ. բայց ամօթ է նոցա լինել մոլի. զի ամենայն մարդիկ չեն պարտական լինել գիտուն, այլ լինել բարի ամենեքին են պարտական:

Նոյն ինքն աստուածութիւնն՝ գլխովին իմաստութիւն և բարութիւն՝ 'ի կամս հայեցեալ և ոչ 'ի զգօնութիւն, անօրինէ զիւրոց փառաց զհատուցումն, ոչ ըստ չափու տեսական գիտութեանց, այլ ըստ չափու բարոյական առաքինութեանց: Եւ ոչ փոխաարէ վարձս այնմ՝ որ գիտէ, այլ այնմ որ առնէ: Ապա որպէս որ առասական յորջորջմամբ կոչէ մոլու-

Թիւն, նշանակէ զբարոյական մոլութիւն, նոյնպէս որ առա-
սական յորջորջմամբ կոչէ առաքինութիւն, նշանակէ զբա-
րոյական առաքինութիւն: Զի ներհակն ներհակաւ ճանաչի:
Յայտմամբ ամենայնէ որ ասացաւ, մարթիս հաւաքել զբովան-
գակեալ սահման բարոյական առաքինութեան ըստ մտաց Ա-
րիստոտելի այսպէս. Բարոյական առաքինութիւնն է ունա-
կութիւն ինչ ընտրողական՝ ի բաղձողական կարողութեան.
որ տրամադրէ զմարդ ի գործել զհամեստս՝ ըստ թելադրելոյ
խոհեմութեան:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե.

Յաղագս յատկոչեալսն բարոյական առաքինութեան:

Իական յատկութիւն բարոյական առաքինութեան է լի-
նել պատուելի, որպէս և մոլութեանն լինել գարովելի: Պա-
տիւն ըստ փիլիսոփայից՝ է արտաքին ինչ նշան յարգի համար-
ման, զոր ներքուստ ունիմք առ գերազանցութիւն ուրուք.
իսկ անարգանքն է նշան ինչ անգոսնութեան, զոր ներքուստ
ունիմք առ անարգութիւն ուրուք: Գերազանցութիւն է ար-
ժանաւոր յարգի, և յարգն է վարձ արժանաւորութեան:
Բայց քանզի յարգն է աներևոյթ, լինէր աներևակ արժանա-
ւորին, եթէ պատիւն չլինէր վկայ երևելի՝ աներևոյթ յար-
գին: Ապա գերազանցութիւնն պատճառէ զզարմանս, զար-
մանքն զակնածութիւն, և ակնածութիւնն զերկիւղ ինչ պատ-
կառանաց՝ իբր ստորագունի ուրուք առ վերագոյն ոք. և այս
բովանդակ կոչի Յարգութիւն: Ի յարգութենէ աստի ծնա-
նին արտաքին նշանքս. գովութիւնք, խոնարհել զպարանոցս,
ծափ, արմաւենիք և պսակք. և այն է Պատիւ: Բայց այս
ինչ ընդ մէջ է պատուոյ և գովութեան. զի պատիւն հայի
ի ներքինն անձին. իսկ գովութիւնն հայի յարտաքին գործս:
Պատիւն յարգէ զբարոյական գերազանցութիւնս, իսկ գո-
վութիւնն մեծ համարի և զբնական կատարելութիւնս: Մին-
չև բազում ինչ իրք արժանի են գովութեան, այլ ոչ պա-
տուոյ, որպէս ասացի զկնի: Ապա գերազանցութիւնն է ի
պատուեալն և ոչ ի պատուօղն. և պատիւն է ի պատուօղն,
և ոչ ի պատուեալն: Բայց թէպէտ պատիւն՝ արտաքին բարի
իմն է առաքինւոյն, սակայն և այնպէս՝ լինելի պատուելի է
ներքին բարի առաքինութեան:

Այս ամենայն է ամենայնիւ ճշմարիտ. բայց արժան է քեզ
առնուլ ի միտ, զի գերազանցութիւն է անուան ինչ հոմ, որ հնչէ
ի պէսպէս միտս: Այսն այսորիկ՝ այնմ որ մատամբ ցուցեալ

գլխարդելի որ ծերունի՝ ասաց. Սա է գերազանց փիլիսոփայ. պատասխանի ետ ոմն ծաղրածու ցուցանելով զայլ որ. Եւ սա է գերազանց որ խոհակեր: Իւրաքանչիւր որ մեծ համարի զայն որ ըստ ըզմի: Եւ վասն զի բազումք ՚ի մարդկանէ են մոլորադատ, գերազանց համարեալ ոչ զառաւելեալն յառաքինութեան, այլ զօգտամատոյցն և զբերկրականն, յիմարաբար պատուեն զարհամարհն և արհամարհեն զպատուականն: Բայց թէ ուղիղ գատիմք, ասէ Արիստոտէլ, միայն առաքինութիւնն է արժանի սլատուոյ, որպէս և միայն մոլութիւնն է արժանի անարգութեան:

Համեստութիւն և սլատիւ ձեռն ՚ի ձեռն տան, և զոյգ գընան. և զի միայն առաքինութիւնն է համեստ բարի, որպէս ցուցաւ, միայն առաքինութիւնն է բարի սլատուոյ արժանի:

Յայտ է թէ որպէս ծիծաղին յատուկ է մարդոյ, այլ փոխադրութեամբ ասի զզուարճալի դաշտաց և զշնորհաշուք ծաղկանց և զպարզ օդոց, սոյնպէս սլատիւն է յատկութիւն բարոյական առաքինութեան միայն, բայց նմանութեամբ ընծայի և բնաւոր զօրութեանց տնկոց և անասնոց:

Ազաւդիանոս 17 գովեաց զոգնի որպէս զքաջ զօրական ինքնազէն. Սիմոնիդէս յօրինեաց գովեալ ՚ի վերայ ջորւոյն յաղթականի յընթացս ողիմպիական խաղուց՝ նախանձ արկեալ Աիրգիլեան գովասանութեան ՚ի վերայ արադոտն Աամիլլայի. Թեմիսոն գովեաց զՋլախոտան. Ասկղէսիագէս՝ զԱրաեմիսիա. Փանիաս զԷդինջն: Եւ ոմանք անցեալ զկոպարաւ գովութեան՝ ձիոց և շանց քաջաց կանգնեցին արձանս, բրգունս և շիրիմս: Բանաստեղծական հանճարն, որ մտացածին սքանչելեօք շնչաւորէ զանշունչս, և անշնչացուցանէ զշնչաւորս, փոխաբերեալ զսեպհականն գերազանցութիւն առ նմանականս՝ ձևացուցանէ, թէ որ ինչ է յօգուտ՝ է առաքինութիւն շահեկան, և որ ինչ ՚ի վնաս, ժանտութիւն մոլեկան: Այլ դոյն իսկ փոխաբերութիւն ցուցանէ թէ ճշմարիտ սլատիւն է սեպհական բարոյական առաքինութեան միայնոյ. իբր զի ըստ այնմ պատուին այն տունկք և անասունք, ըստ որում համարի թէ բնաւոր որակք նոցա սլատիւր են բարոյական առաքինութեանց:

Չնոյն ասեմ և զմարդկանէ ըստ բնաւոր ձրից. որ չեն ստացեալ ՚ի նոցանէ, որպիսի են գեղեցկութիւն և ոյժ: Մարթ է բնաւոր ձրիցս լինել նիւթ գովութեան, այլ ոչ սլատուոյ. քանզի որպէս զի լիցի ինչ գովելի, շատ է նմա բնաւոր կատարելութիւն յինչ և իցէ սեռի. այլ առ ՚ի լինել պատուելի սլաի բարոյական բարութիւն անձին: Այն զի՝ գովութիւնն հիմնեալ ՚ի բնական առաքինութիւն և ոչ ՚ի բարոյականն, չէ գովութիւն ճշմարիտ, և ոչ գովութիւն սեպհական մարդոյ: Որ գովեացն զանվանելի զօրութիւն Աղկիդեայ 18 և զգեղ յափշտակելոյն Հեդինեայ, ոչ գովեաց զնոսա, այլ զբնու-

Թիւնն 'ի նոսա . որ նոյնպէս գովելի է 'ի ցուլ և 'ի սիրամարգ :
Ի ճահ ասաց քանաստեղծն Ովիգիոս . Այն որ չէ արարեալ
'ի մէնջ , միթէ ասիցի մեր :

Բայց եթէ որ բնաւորապէս ունի զայսոսիկ ձիրս , առաքի-
նօրէն 'ի կիր արկցէ , յայնժամ ոչ միայն արժանաւորի ճշմա-
րիտ գովութեան , այլ և ճշմարիտ պատուոյ . զի թէպէտ և
որակութիւնն է ընդաբոյս և բնական , բայց գործածութիւնն
է կամաւոր և բարոյական :

Մեքենական արուեստք , որպէս գարբնութիւն , նկարչու-
թիւն և քանդակագործութիւն , են արժանաւորք մեծի գո-
վութեան՝ քան զբնաւոր զօրութիւնս . զի են փոքրիկ առուակ
ինչ իմացական առաքինութեանց և ստացականք : Եւ 'ի մէջ
այնց այնք առաւել են գովելի , որոց գործք առաւել են կա-
տարեալ . և գործքն են առաւել կատարեալ , յորժամ առա-
ւել հաղորդին տգատական արուեստից :

Այսպիսի է նկարչութիւն , որ ընդհայեցողութեան սկզբ-
բամբք երեւցուցանէ զհեռաւորն մօտաւոր , և զսուան ճշմա-
րիտ . և անուաւոր ժամացոյցն , յորում զօղեալ զարմանալի
ինչ հանճար՝ հղովէ զերկնային պարունակս 'ի փոքրիկ տփի :
Եւ ձեռակերտն Արքիտասայ , որ ընթացուցանէր ընդ երկիր
զարձանս , և թռուցանէր ընդ օդս զփայտակերտ թռչունս :
Այլ թէպէտ այս արուեստք են զարմանալիք և գովութեան
արժանիք , բայց չեն արժանաւորք ճշմարիտ պատուոյ , զի գե-
րազանցութիւն նոցա առնէ բնաւորապէս բարի զգործն ար-
տաքին , այլ ոչ առնէ բարոյապէս բարի զարուեստագէտն :
Վասն այսորիկ ձեռագործացնոցա ոչ հատանի գին պատուով ,
այլ փողով , զի են պիտանի , այլ ոչ պատուելի . արգոյ առնեն
զբախան , այլ ոչ զանձն : Չէ ճշմարիտ պատուելի բարի ,
բայց այն միայն՝ որ պարագրէ յինքեան զամենայն պիտանու-
թիւն և զբերկրութիւն , և մեծ համարի միայն վասն իւրոյ
սեպհական բարութեան : Ճշմարիտ առաքինութիւնն չէ
վարձկան : Գերազանցութիւն Արիստիդեայ 19 'ի նկարչու-
թեան՝ հնար է թէ չափեսցի գնովք գործոց իւրոց . զի զմի
և եթ յայնց գնեաց արքայն Ատտաղոս հարիւր տաղանդաց ար-
ծաթոյ և չգնեաց զայն թանկագնոյ : Մարթ էր Արիստի-
դեայ այնու արծաթով գնել արձան մի ոսկեղէն . բայց եթէ
արքայ պատուեալ էր զԱրիստիդէս ոսկի արձանաւ , մարթ
էր երկուանալ՝ ոյր արդեօք առաւելուցու հանճար , արքային
թէ արձանին : Եւ իւ հնար էր այնուհետեւ պատուել զարիու-
թիւն Տիմոկրէոնի ազատչի հայրենեացն 20 : Բայց թէպէտ և 'ի
պատիւ Արիստիդեայ՝ որպէս Տիմոկրէոնի , կանգնեալ էր ար-
ձան ոսկի , ոսկի արձանին Արիստիդեայ առ ոսկւով արձանին
Տիմոկրէոնի՝ լինէր ոսկեպղինձ , կերպարանն նուաստացուցա-
նէր զնիւթն :

Բազում ինչ է ընդ մէջ պատուոյ և պատուոյ, որպէս գերազանցութեան և գերազանցութեան: Դաբնի պսակաւ պատուին բանաստեղծք և յաղթանակողք. բայց բանաստեղծից դաբնի առ դաբնեաւ յաղթանակողաց է չնչին իմն. զի նա պսակ է ճարտարութեան մտաց, և սա արիական հոգւոյ:

Դորին աղագաւ հարկ է ասել, թէ թէպէտ միաքն է կարողութիւն ազնուագոյն քան զբաղձանս, սակայն և այնպէս առաքինութիւնքն որք կանոնաւորեն զբաղձանս բարի վարուք, են առաւել պատուելի քան զառաքինութիւնս որք լուսաւորեն զմիտս վսեմական հայեցողութեամբք: Քաղեսցեն միտք որչափ վարդապետութիւնս սերմանեալ իցեն Պղատոն 'ի զուարթարար բուրաստանս Ակագեմիոյ, և Արիստոտէլ 'ի փոշոտ ճեմարանս Լիկէոնի 21. տարրասցին յայն գլուխ ամենայն գիտութիւնք՝ որպէս յակատն Պիլոսոսի 22: Զինչ պարծանք իցեն գիտել զամենայն զարտաքինս և զեթերականս, և չճանաչել զանձն. զինչ պատիւ իցէ լի լինել գիտութեամբք և թափուր յառաքինութենէ. զինչ է մոլի գիտունն, բայց եթէ գրաստ գրաբարձ:

Ապա մեծապէս գովելի են հայեցողական գիտութիւնք, այլ չեն իսկութեամբ պատուելիք. բայց միայն զի արբանեկեն բարոյական առաքինութեանց և կամ ընդ նոսա լծորդին: Սերտ դաշնաւոր են միմեանց բաղձողականն և իմացականն, որպէս լուիցես յառաջակայդ: Չէ հնար լիով լուսաւորիլ մտաց, ցորչափ սիրտն է վարակեալ կրիւք. և ոչ փարատել հնար է զամպս կրից, թէ ոչ պայծառ շողշողեն շառաւիղք մտաց: Ասան այսորիկ թէպէտ յիմացական առաքինութիւնս՝ խոհեմութիւնն ստոր է յազնուութեան քան զհայեցողական գիտութիւնս 'ի սակս ենթակային, զի իմաստութիւնն դադարէ 'ի հայեցողական և յընդհանուր միտս, իսկ խոհեմութիւնն 'ի գործնականն և 'ի մասնաւորն. սակայն և այնպէս խոհեմութիւնն է առաւել պատուելի. զի չափու ուղիղ բանին կանոնաւորեալ զկամս և զկիրս՝ ինքն միայն է առաքինութիւն բարոյական յիմացականս, և իմացական 'ի բարոյականս, որպէս տեսցես յիւրում տեղւոջ:

Ապա խոհեմութիւնն է թագուհի գիտութեանց և գիտութիւն թագաւորաց. զօրացեալ իշխանութեամբք և շքեղացեալ ծիրանեօք, ոչ պատուեալ միայն 'ի Ժողովրդոց, այլ և երկրպագեալ: Ասան զի յանգործ նստիլ հայեցողական գիտութեանց՝ 'ի նկատել զերկինս, սա օգտակար օրինօք հաստատէ զտէրութիւնս և ուղղէ զաշխարհ: Ասան այսորիկ տեսանեմք զիմաստունս պատառոտուն ձորձով մուրանալ առ գրունս խոհեմաց:

Ասեմամիտ փիլիսոփայ էր 'ի տեսականս մեծն Դեմեար Փաղերացի 23, և 'ի պատիւ նորա կանգնեալ էին արձանք ըսա

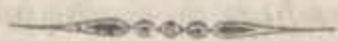
աւուրց տարւոյ. բայց չընկալաւ զայն պատիւ որպէս փիլիսոփայ, այլ որպէս խոհեմ. զի զամս տասն հաստատուն կալաւ իմաստութեամբ իւրով զհասարակապետութիւն Աթենացւոց, որ մերձ էր ՚ի կործանումն: Մեծ գիտուն էր Սողոն, բայց հասանել նորա ՚ի գերակայ պատիւ չեղև գիտութեամբ այլ խոհեմութեամբ, զի գաղափարեալ յիւրոց բարուց օրէնս քաղաքականս՝ ջնջեաց զանմարդի և զբռնական օրէնս վայրենամիտն Գրակոնի 24: Թող զի ամենայն գիտութիւնք թէպէտև աղնիւք և ազատք, գաղտնի հանգուցիւք շղթայօրէն աղխաղխեալ են ընդ միմեանս. բայց առաջին օղ շղթային է ՚ի ձեռին բարոյական առաքինութեան: Ամենայն գիտութիւնք գործնականք առաջնորդեն առ տեսականս. և ամենայն տեսական գիտութիւնք բնականք՝ բնաւորապէս առաջնորդեն առ ճանաչումն արարչին բնութեան ՚ի պաշտել զնա. և այս գերապանծ առաքինութիւն բարոյական՝ է վերջին վախճան իմացական առաքինութեանց, որք յայսմ վախճանէ ընդունին զիւրեանց պատիւ:

Ապա յասացելոց աստի խմա, թէ որպէս մոլութեան միայնոյ անկ է ճշմարիտ գորովումն, նոյնպէս ճշմարիտ պատիւ և գերագոյն գովութիւն անկ է միայնոյ բարոյական առաքինութեան, որ պատկեր է աստուածայնոյն. սմին իրի և յաջս Աստուծոյ մեծարդի է և վարձուց արժանի: Ասան այնորիկ իմաստութեամբ սահմանեցին բարեկարգ հասարակապետութիւնք մեծամեծ պատիւս և հանգիսական գովեստս արանց քաջաց և առաքինեաց, և ՚ի ձայն փողոյ քարոզէին ՚ի հրապարակս զարիական գործս քաղաքացւոց: Այն պատիւք էին հարկք առաքինութեան, և գորովանք մոլութեան: Հնչիւն փողոցն զարթուցանէր զնախանձաւորութիւն, և հեղձուցանէր զմախանս: Բայց և այն ճշմարիտ է թէ առաքինութիւնն ոչ տաժի գովութեամբ, և ոչ փքանայ պատուով: Արժանի է նա ամենայնի, այլ ոչինչ խնդրէ. և ընդէր խնդրիցէ, զոր թէ գտանէ արհամարհէ: Գովութիւնն է ստուեր առաքինութեան. և հանգոյն ստուերի փախչի ՚ի հետամտէն, և հետամուտ լինի փախուցելոյն: Ապա որպէս յատկութիւն մարդոյ չէ իրօք ծիծաղելն, այլ ծիծաղական լինել. սոյնպէս յատկութիւն առաքինութեան ոչ է գովիլ, այլ գովելի լինել. ոչ է պատուիլ, այլ պատուելի լինել: Արժանաւորութիւնն է առաքինւոյն. գործն է բախտի կոյր բաշխողի, որ յոլովակի զայն որ արժան էր միում, տայ այլում:

Պատիւն է արտաքին բարի և նպատակ նախանձու. պատուելին է ներքին բարի և արտաքոյ նախանձու. զի է նոյն իսկ առաքինութիւնն, զոր ոչ ոք կարէ քեզ պարգևել, և ոչ ոք կարէ ՚ի քէն հանել: Մեծն այն Փաղերացի պատուեալն յԱթենացւոց քաղմասպատիկ արձանօք՝ իբրև լուաւ թէ այն

ամենայն արձանք յապերախտ և ՚ի կառաղի ժողովրդէնէն էին յերկիր կործանեալք, ժպտելով ետ պատասխանի. Կարացին կործանել զիմ պատկերս, այլ ոչ և զառաքինութիւն որոց վասն զայնոսիկ կանգնեաց երբեմն ժողովուրդն երախտապարտ:

Սակայն բաց յարժանաւորութենէ գովութեան և պատուոյ՝ են և այլ երեք ազնուական յատկութիւնք բարոյական առաքինութեան. այսինքն է՝ զի զառաքինական գործս առնէ Դիւրինս, Զուարթս և Միօրինակս. այլ սոքա կախեալ կան յորոց զկնի:

Գ Ի Բ Կ Ե Բ Կ Ի Ր Ր Գ

ՅԱՂԱԳՍ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՆԵՐԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆՑ
ԵՒ ՈՒՆԱԿՈՒԹԵԱՆՑ ԱՌ ՀԱՍԱՐԱԿ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա.

Յաղագս բնական կարողութեանց, յորս ծնանիկն
բարոյական ունակութիւնք:

ՈՐՊԷՍ բնաբանական գիտութիւնն է առողջացուցիչ մարմնոց, նոյնպէս բարոյական գիտութիւնն է բուժիչ հոգւոց: Վասն այսորիկ Պղատոն յերթալ իւրում ուղղել զթիւր վարս արքային Ղիոնեսիոսի, ճշմարտութեամբ ասաց. Երթամ բժշկել զՍիկիլիա որ ունի ցաւ գլխոյ: Ապա քանզի ամենայն արուեստ հայի յիւր ենթակայ, վասն այսորիկ բնաբանութիւնն հայի ՚ի կազմութիւն մարմնոց՝ արարեալ զնորա ղգուշաւոր անգամազննութիւն. և բարոյականն առանց մասնաւոր իմն անգամազննութեան ոգւոց՝ ոչ կարողանայ ճանաչել զսեպհական գործողութիւնս:

Երեք են մասունք մարդկային ոգւոյ. առաջինն ամենեկն անբանական, երկրորդն ըստ մասին բանական և ըստ մասին ոչ. երրորդն բոլորովին բանական: Առաջինն է տնկականն, հասարակ տնկոց. երկրորդն է զգայութիւնն՝ ըստ մասին հասարակ անասնոց և ըստ մասին ոչ. և երրորդն է միտքն կամ բան՝ սեպհական մարդոյ: Արդ թողցուք զառաջինն իբր անպիտան առ բարոյական գիտութիւն, զի չհաղանդի բանին. նա՛ որպէս լուար, զկէս ժամանակին ծախէ ՚ի քուն և գործէ անզգայ:

Մասնն զգայական և մասնն բանական՝ ունին իւրաքանչիւր երկուս կարողութիւնս. մին Լմբռնողական և միւսն Բաղձողական. զի ամենայն շնչաւոր բաղձայ իւրում բարւոյ, այլ ոչ որ բաղձայ այնմ զոր ոչ լմբռնէ:

Ապա չորք են կարողութիւնք բնականք, որք յառաջ բերեն զբարոյական ներգործութիւնս. երկուքն՝ զգայական և մարմնաւոր, և երկուքն՝ հոգւոր և բանաւոր:

Ըմբռնողականն մարմնաւոր, զոր և կոչեմք Պատկերակերպութիւն կամ Երեւակայութիւն, է կարողութիւն ինչ ստորին և զգայական մասին հոգւոյ. որ 'ի ձեռն հասարակ զգայութեան հաւաքէ և ճանաչէ զամենայն զսրտկերս ակորժ կամ անակորժ առարկայից, որք յաչաց՝ յականջաց և յայլ արտաքին զգայութեանց հետազօտ և հաւատարիմ լրտեսաց՝ առաքին առ նա. նկարեալ յինքեան առաւել ևս վառ և մընայուն գունովք զայն պատիր երևոյթս, որք և 'ի քուն երևութանան՝ որոց չէ տեսեալ զնոսա:

Բաղձողականն մարմնաւոր կամ Զգայական բաղձանքն է նոյնպէս կարողութիւն ինչ նոյն ստորին մասին հոգւոյ. որ ցանկայ ակորժական առարկայից, և փախչի յանակորժից՝ մատուցելոց նմա 'ի դաշնաւոր պատկերակերպութենէ: Սա է հրէշ ինչ երկկերպարան, գլխովին սառն և գլխովին հուր. զի յերկուց ներհական շարժութեանց յուզի՝ 'ի բարկութենէ և 'ի ցանկութենէ. 'ի բարկութենէ՝ զի խոյս տացէ 'ի դժուարէն, և 'ի ցանկութենէ՝ զի զհետ լիցի բերկրականին: Եւ այս շարժութիւնք կոչին իղձք և կիրք:

Ըմբռնողականն բանական է միտքն, կարողութիւն հոգւոր և վսեմ. որ յայնց նիւթական պատկերաց 'ի պատկերակերպութենէ մատուցելոց՝ որք են յողգողգ, կերպարանէ յինքեան նոր պատկերս հոգւորս և անջինջս՝ դանձեալ զնոսա յաւանդարան յիշողութեան, զի 'ի կիր արկցէ յիւր խօսս:

Իսկ բաղձողականն բանական է կամքն, դշխոյ կարողութեանց. որ միայն աղատ դուով՝ ազատօրէն ընարէ կամ մերժէ զառարկայս, որք 'ի մտաց իմանալի պատկերօքն առաջի եդան նմա. և ասպա հրամայէ զգայութեանց սպասաւորաց և արբանեկաց իւրոց՝ հետամուտ լինել նոցա, կամ փախչիլ 'ի նոցանէ:

Յայցցանէ ունիս իմանալ, թէ պատկերակերպութիւնն է իբրու միտք ինչ նիւթական, և միտքն է իբր պատկերակերպութիւն ինչ հոգւոր: Բաղձանքն զգայական է կամք ինչ նիւթական, և կամքն է բաղձանք ինչ հոգւոր: Առանց երեւակայութեան միտքն լինէր կոյր. զի ոչ մտանէ ինչ 'ի տաճար մտաց, որ ոչ անցանէ ընդ դրունս զգայութեանց. բայց առանց մտաց երեւակայութիւնն լինէր յիմար, զի չփութէր զճըշմարիտն ընդ երեւակայականին: Մինչ զի փոփոխ ձեռնտուութեամբ երեւակայութիւնն առաջնորդէ մտաց, և միտքն ուղղէ զսխալանս իւրոյ առաջնորդին:

Բաղձանքն զգայական և բաղձանքն բանական՝ թէպէտ են ամուլք դաշնաւորք և լծակիցք, սակայն՝ վասն զի մին է երկրաւոր և միւսն երկնաւոր, նա մահկանացու և սա մշտնջենաւոր, է զի ատեն զմիմեանս և է զի սիրեն: Միշտ են կեանակից, և միշտ 'ի կռուի: Մի զմի հնարին յինքեանս ձգել.

այլ դիւրագոյն է ստորագունին յինքն ձգել զվերագոյնն . զի զգալի առարկայք առաւել շարժեն քան զիմանալիս , և դիւրագոյն է վայրաբերիլ քան զվերբերիլ :

Բաղձանքն զգայական թէ ոչ հաղորդէր ազդեցութեան բանին , լինէր բոլորովին անբան . և 'ի հարկէ ձգիւր յինչ և իցէ առարկայ բերկրական՝ առաջի արարեալ նմա յերևակայութենէ իբրև զանբան անասունս : Ասան այսորիկ բուռն թափք բարկութեան և ցանկութեան երբ յառաջեն քան զբան , ոչ մոլեկան են և ոչ առաքինական , այլ բնական և անասնական : Ասա բաղձանքն զգայական է կարողութիւն ինչ ըստ մասին անբան և հարկակիր , և ըստ մասին բանաւոր և ազատ : Ի հպատակ կամաց , այլ հպատակ քաղաքային և ոչ սարկական . սպասաւոր քաղաքական և ոչ գերի շղթայակալ : Սմին իրի բազում անգամ ապստամբի 'ի տիկնոջէ իւրմէ 'ի կամաց , արհամարհէ զօրէնս նորա և յափշտակէ զիշխանութիւն նորա : Ստամբակին երբեմն և կամք ընդդէմ մտաց 'ի հաճել զպատիր հեշտութիւնս :

Առարկայ մտաց է ճշմարիտն , և առարկայ կամաց՝ բարին : Այլ միտք բազում անգամ զառերևոյթն համարին ճշմարտութիւն . որպէս շունք հաչէին առ շունն նկարեալ 'ի Պրաքսիտելեայ : Եւ կամք բազում անգամ զհետ երթան առերևոյթ բարւոյն իբր ճշմարտի , որպէս ասի յառակս թէ շունն եթող զմիսն վասն ստուերի նորա : Եւ բազում անգամ ևս ուղիղ առաջնորդութեամբ մտաց՝ ճանաչէ զբարին , բայց իւրովի յարի 'ի չարն : Արդ 'ի միտ առ թէ որչափ դժուարին իցէ մարդոյ չգործել զչար , դիւրագայթ գոլով յընտրութեան բարւոյ և չարի :

Գ Լ ՈՒ Խ Բ .

Բնական կարողութիւնք իցեն արդեօք կատարելագոյնք յայս ոք քան յայն :

Փորձիւ տեսանեմք , զի ոմանք 'ի մարդկանէ այնպէս են թմբրեալք , մինչև երևել նոցա մարմին անհոգի . և ոմանք այնպէս սթափք , մինչև կարծել զնոսա հոգիս անմարմինս : Այս պէսպիսութիւն 'ի կարծիս էարկ զբազումս թէ հոգիք մարդկան են պէսպիսակք ըստ կատարելութեանց . զի բնապէս մտացի եղև , ասեն , Պղատոն , և բնապէս անմիտ Մարգիտէս 25 . ապա եթէ հոգին Պղատոնի մտեալ էր 'ի մարմին Մարգիտեայ՝ և հոգին Մարգիտեայ 'ի մարմին Պղատոնի , Մարգիտէս լինէր գլուխ մտացեաց , և Պղատոն գլուխ անմտաց : Այսպէս իմաս-

տասիրեցին մեծարու արք համալսարանաց հեթանոսաց և քրիստոնէից : Այլ զգոնամիան Արիստոտէլ ուսուցանէ , թէ մեծագոյն կատարելութիւն հոգւոյ յառաջ գայ յառաւելութենէ կատարելութեան մարմնոց : Ոչ յամենայն փայտէ դրօշէին զարձան հերմեայ 26 , և ոչ յամենայն մարմնոց կերպանան ուշիմ և զօրաւոր մարդիկ :

Մարմինն է գործարան գործողութեանց հոգւոյ . և այնպիսի են բնական գործողութիւնք հոգւոյ , որպիսի է գործարանն : Բանք մեր են զբնական գործոց , և ոչ զանձնիշխանականաց :

Յայտնի ցոյց ընծայեն այսմ գործողութիւնք պատահականք : Եթէ մարմինն է առողջ , գործողութիւնք հոգւոյ ևս են զօրաւորք . եթէ հիւանդ , անզօրք : Եթէ մաղձային , փոյթք . եթէ մաղասային , դանդաղք : Եթէ տղայ է , կան խափանք . որպէս թէ հոգւոյ բանականի չիցէ բնակեալ յայն անդամս : Ապա մի ոք մեղադիր լիցի արարչին հոգւոյ , թէ չարար զամենեւին միօրինակ կատարեալ . այլ բնութեան , որ ոչ կարէ առնել զամենայն մարմինս միապէս կատարեալ :

Ածանց հանգամանք ծնողաց , շարժումն լուսաւորաց , արեգգիւմութիւն տեղեաց , կազմութիւն անդամոց՝ պէսպիսացուցանեն զխառնուած մարմնոց : Պէսպիսութիւն խառնուածոց առնէ աչս մի քան զմի սրատես , պատկերակերպութիւնս մի քան զմի զօրաւոր , բաղձանս մի քան զմի սաստկագոյն , միտս մի քան զմի սթափս , և կամս բնաւորապէս մի քան զմի բարեյօժարս . և վասն այնորիկ հոգին թուի առաւել կատարեալ , զի մարմինն է առաւել կատարեալ :

Ստոյգ իմն է թէ որպէս յառաջատես բնութիւնն հայի յօգուտ տիեզերաց , նոյնպէս կարեւոր համարեալ նորա մարդկայնոյ ընկերութեան զպէսպէս արուեստս և զպէսպէս կարդանձանց , կարեւոր վարկաւ և զպէսպիսութիւն բնական կատարելութեանց մարդկան . զի անկատարք ծնցին ի ծառայել կատարելոց . և որ չէ ընդունակ ազատական արուեստից , կարգեսցի առ մեքենականս :

Յասացելոց աստի դիւրին է քեզ լուծանել զայն դժուարին խնդիր , թէ արդեօք ՚ի ձեռս իցէ իւրաքանչիւրոց հաստնել ՚ի գագաթն բարոյական առաքինութեանց : Ոչ խօսի զգերբնականաց և զհեղականաց Արիստոտէլ , զի չէր աստուածաբան . և եղկելի այնու՝ զի չէ հաս ՚ի ծանօթութիւն շնորհաց : Ապա իմաստասիրէին Ստոյիկեանք , թէ ազատ կամքն է որ առնէ զներգործութիւնն մոլեկան կամ առաքինական , և լինել առաքինի կամ մոլի՝ է յիշխանութեան կամաց . վասն որոյ ՚ի կամել մարդոյ լինել կարի իմն մոլի , լինի . և ՚ի կամել նորա լինել կարի իմն առաքինի , ժաման լինի իւրոցն ըզձից . զի կամելն չունի այլ ինչ ներհակ , բայց եթէ զկամելն : Այլ

լուր թէ որպէս Արիստոտէլ ասացելովքս լուծանէ զամենայն տարակոյս: Մարդն է բազկացեալ իմն 'ի նիւթականէ և 'ի հոգեւորէ, 'ի զգայութենէ և 'ի բանականութենէ: Ստոյգ է թէ մասնն բանական կարէ ձգիլ ըղձամբ առ այդպիսի բարձրագոյն նպատակ. այլ զգայական մասն որ զօրագոյն է յայս ոք քան յայն, լինի հակակշիռ ձգման կամացն յայս ոք քան յայն ոք: Ամենայն ոք կարէ լինել արի և խոհեմ. բայց դժուարին է թէ բնաւոր զօրութեամբ ամենեքին կարողացին լինել զօրաւոր իբրեւ զԱ. քիլէս, և խոհեմ իբրեւ զՈգիս ևս 27. 'ի զօրանալ յոմանս կրից երկիւղի, կամ 'ի սակասիլ ուշոյ մտաց: Ասան այսորիկ չկարացեալ կամացն կատարումն տալ այնպիսի բարձրագոյն ձգմանն, մնայ թարմատար: Բայց և այնպէս՝ յընթացս առաքինութեան սարտ է իւրաքանչիւրոց փոյթ ունել, զի թէ տկարանայ առնուլ զառաջին յաղթանակն, գէթ առցէ զերկրորդն. և ուր տկարանայ հասանել բուռն զօրութեամբ, հասցէ ըղձամբ: Զի միայն 'ի ստացմունս առաքինութեան օրէն է ըղձանալ այնմ. որում ոչ կարես լինել հասու, վասն լինելոյ նորա անչափ ըղձալի:

Ասա երջանիկ են նոքա, որոց 'ի բնէ վիճակին ձիրք բնական կարողութեանց՝ քաջագէտք առ մեծամեծ առաքինութիւնս բարոյականս: Բայց որպիսի և իցէ երկիրն, յիրաւի է ստղաբերել զայն ըստ կարի՝ 'ի ձեռն մշտկութեան: Որ խաղայ քուէիւք, անձկայ նպաստաւորագոյն նշանի. բայց որ և գիպեացի, ջանայ նովին բարեվիճակ առնել զխաղ իւր 28: Ոչ ոք 'ի մարդկանէ եղև բարեկեցիկ իբրեւ զՍոկրատէս. որոյ մուծեալ 'ի դպրոցս զիմաստասիրութիւն բարոյական՝ գլխովին եցոյց զայն 'ի վարս իւր: Եւ թէ կորնչէին գիրք նորա, մարթ էր զամենեւեան ընթեռնուլ 'ի վարս նորա: Մեծ ոմն աստեղագէտ, որ ոչ ճանաչէր զնա, տեսեալ զքճագրութիւն գիմաց նորա և զբնաւոր կերպարանս, սոսկացաւ և ասէ. Դա է մեծագոյնն 'ի չարագործս ժամանակիս: Լուեալ աշակերտացն՝ փոքր միւս ևս և ձգէին զձեռս 'ի սուսեր 'ի վրէժխնդրութիւն զրպարտութեան, եթէ չէր արգելեալ Սոկրատայ, ասելով. Ոչ ինչ անիրաւութիւն է դորա. այդպիսի էր իմ բնութիւն, այլ իմաստասիրութեամբ յաղթեցի:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

Յադագու եռախկին սերմանց, որք արտադրեն
գրարոյական ունակոյրիւնս :

Չորք ինչ ընթացակցին 'ի բուսականս . երկիր, սերմն, տունկ և պտուղ : Եւ չորք ինչ ընթացակցին 'ի բարոյական առաքինութիւնս . բնական կարողութիւնք, այն է երկիր . առաջին ներգործութիւնք, այն է ունակութեանն սերմանք . Ունակութիւնն յառաջ եկեալ 'ի ներգործութեանց, այն է տունկն . և ներգործութիւնք անգրէն բղխեալք յունակութենէ, այն է պտուղք առաքինութեանց : Ասաքէն խօսեցաք զբնական կարողութեանց . արդ խօսեսցուք զառաջին ներգործութեանց, որք են սերմանք առաքինական ունակութեան :

Վէճ մեծ եղև առ փիլիսոփայս, միթէ առաքինութիւնք և մոլութիւնք անընդմիջաբար բղխիցեն 'ի բնական կարողութեանց հոգւոյն, մինչև մարթ իցէ ճշմարտութեամբ կոչել զնոսա ընդաբոյսս, տուեալ զգով կամ զգսրով մարդկայնոյ բնութեան և ոչ մարդոյ : Ըստ իրաց ինչ, վասն զի առաջին է 'ի մարդ' կեալ անասնօրէն քան մարդկօրէն, 'ի վարել նորանախ զգգայութիւն քան զբանականութիւն, չեն ինչ զարմանք' թէ բնաւորապէս միտէ առաւել 'ի մոլութիւն քան յառաքինութիւն . և շատ է նմա ծնանիլ առ 'ի զլար գործել : Ըստ այլ իրաց, վասն զի բնական օրէնք են ուղղակի համաձայն բանի, ճահողագոյն է մարդոյ բանաւորի բնաւորապէս միտել յառաքինութիւն քան 'ի ներհակ նորա . և շատ է նմա ծնանիլ մարդ առ 'ի զբարիս գործել : Յաւել յառաջինն, զի ոմանք իրօք վիճակին բնութեան այնպէս ստամբակելոյ իւրեանց բարին, մինչ զչափ առնուլ զմեծի հակառակութեան առ առաքինութիւն քան զորթոյն առ կաղամբ : Յաւել յերկրորդն, զի ոմանք ևս են վիճակեալ այնպիսոյ քաղցր բնութեան, մինչև փոքր վիշտ է նոցա բիւրուց համբերել մեռելութեանց քան գործել ինչ գործ անարժան :

Արդ սկիզբն արարեալ բանից, յայտ է թէ յառաջնոց սերմանց առաքինութեանց՝ ոմանք են բնածինք 'ի սեպհական երկրի, և ոմանք ստացեալք արտաքուստ : Գտանին երբեմն յոմանս բնական կարողութիւնք այնպէս բարեկարգք, մինչև առանց յայլմէ ուսանելոյ և անբռնադատ ինքնին յառաջ բերել նոցա ներգործութիւնս բարոյականս : Այս ինքնաբերական արդատաւորութիւն երևի ևս յիմացական ունակութիւնս . զի բազումք առանց օգնականութեան արուեստի՝

գտին նոր արուեստս: Կադմոս 29 անգէտ գրոց հնարեաց զգիրս, զնորաստեղծ տանջանս մտաց. զի բազումք լացին յուսանել զայն, և այլք լացին վասն ուսանելոյ զայն: Անաքսիմանդր 30 հնարեաց զժամացոյցն արեգական. ընդ որ և արեգակն իսկ զարմացաւ, տեսեալ զինքն ըմբռնեալ ՚ի սակաւագիծ ուռկան: Դիպենոս 31 եգիտ զարուեստ անգրիագործութեան. զի սրածայր ինչ երկաթով՝ որպէս Պալլաս իւրով վահանաւ՝ փոխեաց զմարդիկ ՚ի քարինս:

Նոյն արգասաւորութիւն երևի և ՚ի բաղձողական կարողութիւնս շուրջ զբարութք, որպէս յիմացական կարողութիւնս շուրջ զգիտութեամբք. զի ոմանք բարեբաստիկ աշակերտք անձանց՝ արիացան առ մեծամեծ գործս բարոյականս: Օրիորդն Կամիլէ 32 զկաթն գիւելով զանասնոց յանտառի՝ իւրովի ձգեցաւ ՚ի սէր պարկեշտութեան. և պահեաց զայն անյաղթ յարքունիս Վոլսկեանց, առանց զաւակի, այլ ոչ առանց պարծանաց: Աքիլլէս սնեալ ՚ի փափկասուն աղջկանց միջի, զի իգացեալ ՚ի գրգանս՝ մի մարզեսցի ՚ի մարտ, մերժեաց զծիրանիս և զմանեակս, և ընարեաց զգէնս՝ զոր չէր երբէք տեսեալ, առ ՚ի հանդիսանալ ՚ի գործս քաջութեան: Կիւրոս առաջի արկեալ գաղանաց՝ զի մի թագաւորեսցէ, և ՚ի գաղանաց սնուցեալ, սկիզբն արար թագաւորութեան ՚ի մէջ մանուկ հովուաց. այնպէս ահեղասատ ՚ի վերայ կաղնի աթոռոյ, որչափ զկնի յոսկեղէն գահոյս թագաւորութեան Պարսից: Եւ Մարկոս Կատոնէ գեռ մանուկ գոլով՝ խօսէր որպէս հիւպատոս, հասուն ՚ի խակ հասակի: Զորմէ և ասացաւ, թէ յեօթնամեայ հասակի չէր մանուկ, և յեօթնասնամեայ հասակի չէր ծեր: Բնութիւնն ոչ պարգևէ զառաքինութիւնս, այլ փոխանակ առաքինութեանց պարգևէ տղայոց անկերպարան ինչ ստուերագրութիւնս, որք երբեմն ինքնին առնուն կերպարան: Այսպիսեաց առաքինութիւնք ստուերագրեցան ՚ի խառնուածս. բայց զկնի առին կերպարան սեպհական ջանիւ:

Ամենեքին սոքա եղեն բնածին սերմանք ՚ի բնական կարողութիւնս, որք բողբոջեցին ունակութիւնս բարոյականս: Իսկ այլ սերմանք են փոխադրեալք արաաքուստ ՚ի ներքս՝ այլում նմանողութեամբ կամ բուռն առնելով անձին: Ստոյգ ժամանակ սերմանելոյ զայսոսիկ սերմանս՝ է մանկութիւնն. զի է սա առաւել դիւրամէտ առ նմանողութիւն, վասն որոյ և առաւել ընդունակ: Յարմատս նորատունկ որթոց եղեալ ինչ ինչ հոտաւէտ՝ անուշահոտս առնէ յաշնան զհասեալ խաղողս. և պատկերք առաքինութեանց պատուաստեալք ՚ի դաւար տիս նմանողութեամբ՝ ազնուականս յարգարեն զգործսն ՚ի հասանել յարքունս: Կաթնկեր շանց ուսուցանեն որսորդք հաչել առ մորթ եղին կամ վարազու յորջոյ իւրեանց. զի համարձակեալ՝ մի երկիցեն ՚ի գաղանաց անտի յանտառի: Փորձ

կեղծեալ պատերազմի՝ բառնայ զերկիւղ ճշմարտին: Աթե-
նացիք մարդէին զմանկունս իւրեանց յուսումն մարտի, երա-
ժշտութեան և գիտութեանց, այլ ոչ ՚ի տեսութիւն օրինա-
կաց բարի վարուց. սմին իրի լինէին նոքա քաջ մարտիկք,
պարաւորք և իմաստակք. բայց այնչափ ախտաւորք, մինչև
Աստիկէ անուան վատանուն առնել բովանդակ զՅունաս-
տան 33: Չիք ոք քաջ վարժապետ առաքինութեանց քան
զԾնողն. զի ոչինչ գաղափար բնաւորապէս գիւրագոյն է ձգել
՚ի նմանութիւն: Առաքինի արքայն Ագասիկղէս 34 ոչ զոք
կամեցաւ ՚ի մանկութեան ունել իւր ուսուցիչ, ասէ. Ի նմա-
նէ ուսայց, յորմէ և ծնայ: Յառաջ քան զուսանիլ իւր գի-
տաց, թէ ոչ ոք կարող էր աւանդել նմա զուսումն վարուց
լաւ քան զայն որ ետ նմա զկեանս:

Ի խոր տպաւորի պատկեր առաքինութեան, յորժամ
ջերմ կնիք է սէրն հայրական, և մոմ կակուղ՝ հնազանդու-
թիւնն որդիական: Բայց ՚ի հայրական դպրոցի առաւել ու-
սուցանեն բարի օրինակք քան բարի խրատք. զի հաւատա-
րիմ ևս են առարկայք աչաց՝ քան ունկան. և գիւրին ևս է
բարւոք հրամայել, քան բարւոք ՚ի գործ գնել: Խաչափառ
յանդիմանէր զմանուկ իւր խոտորագնաց, ասէ. Որդեակ՝
չգնաս ուղիղ. և նա ասէ. Հայր, դնամ որպէս զքո գնալդ
տեսանեմ: Ծնողին պարտ է լինել առաքինի, եթէ կամի զի
ծնցին նմա առաքինի որդիք. զի որովհետև որդին է պատկեր
ինչ հօրն, հրէշ իմն լինի բնութեան եթէ որդին նմանեսցի
հօր ըստ կերպարանացն և ոչ ըստ բարուց:

Ապա պարտ է ուսուցանել զառաքինութիւնս քաղցրու-
թեամբ և սիրով, առ ՚ի չառնել ատելի զմի միայն սիրելին յաշ-
խարհի: Ապա եթէ ոչ օգնեսցէ սէրն, նպատտամատոյց լիցի
երկիւղն: Ճանապարհ առաքինութեան գտանի յաղնուա-
կանաց նշողիւք փառաց. այլ ՚ի գեղջկաց փայլատակամբք
գանից: Եղինք նեղեալք ՚ի շանց՝ գիմեն ՚ի գիրկս մարդոյ,
յորմէ փախչէին. և ախտաւորն առ զերծանելոյ ՚ի կշտամբա-
նաց յորմէ երկնչի, գիմէ յառաքինութիւնն յորմէ խորշէր:
Միայն մոլորակք ունին շարժումն ներհակ այլոց աստեղաց՝
յարեմոյց յարեւելս, այլ վերին կամարն բուռն զօրութեամբ
յափշտակեալ ձգէ զնոսա իբրև զայլ աստեղս յարեւելից յա-
րեւմուտս: Ոմանք ՚ի տղայոց՝ իւրեանց թիւր յօժարութեամբ
գնան ընդդէմ բանականութեան. այլ յառաջին շարժունէ
խիստ խրատառի գառնալ ունին ՚ի բանաւորութիւն: Բելե-
րոփոնտ 35 սպան նիզակաւ զեղջերուաքաղն առասպելեալ,
որ իւր այլանդակ գլխովք զարհուրեցուցանէր զլիկիացիս՝
զի մի ելցեն արտաքս ՚ի գործ իւրեանց: Եւ իմաստուն վար-
դապետն գանիւք բառնայ ՚ի տղայոց զցնորս, որք յետս ըն-
կրկեն զնոսա յառաքինի գործոց:

Տեսեր արդ երիտ տարբեր բնաւորութիւնս 'ի մոլտս ճանապարհի առաքինութեան. մի՛ ինքնաշարժ, երկրորդ՝ նմանողութեամբ և երրորդ՝ բռնութեամբ: Մի միայն դար զերեցունց ետես զազնուական օրինակ յերիտ անուանի արս, որք ըստ Սենեկայի այլ և այլ առթիւք հասին փառօք 'ի վերջին կատար բարոյական առաքինութեան. այսինքն են Եպիկուրոս, Մեարոդորոս և Հերմակոս: Քանզի Հերմակոս եմոլտ 'ի ճանապարհ առաքինութեան՝ վարեալ յայն 'ի բռնադատութենէ Մեարոդորոսի. Մեարոդորոս հեշտեալ եմոլտ յայն՝ զհետ երթեալ զհետոցն Եպիկուրոսի: Բայց Եպիկուրոս առանց խրատուց և խրատտուի ուսոյց անձին զնոյն ճանապարհ առաքինի գործովք 'ի մանկութենէ: Երեքին իսկ յարգասաւոր սերմանց բուսուցին բարձր արմաւենիս վսեմական ունակութեանց: Առաջինն բռնադատ գործովք, երկրորդն ուսեալ գործովք և երրորդն իւրական գործովք, ոչ ումէք լեալ երախտապարտ, բայց անձին և բնութեան: Չարմանալի է երրորդն, գովելի երկրորդն. այլ անդսրով և առաջինն. զի լաւ ևս է լինել առաքինի բռնութեամբ քան մոլի ընտրութեամբ: Ապա ստեն անգէտ ռամիկք և գիտնաւորք ևս, որք համարին զԵպիկուրոս զեղծ օրինակ փափկասուն և հեշտասէր կենաց: Ոչ գիտեն սոքա թէ՛ որ հեշտութիւն իցէ այն, յոր հաստատեաց Եպիկուրոս զմարդկային երջանկութիւն: Կարի իսկ 'ի բացէ էին 'ի նորա հեշտութենէն հեշտասէր կեանք: Բաց 'ի մոլորութենէն որ հասարակաց էր ամենայն Ստոյիկեանց ընդ այն ժամանակս, թէ ընդ մարմնոյ շիջանի և հոգի՝ զոր համարէին նոքա մարմնաւոր, յայտ է թէ սակաւք ոմանք յանապատաւորաց վարեցին խստամբեր կեանս քան զԵպիկուրոս: Զի հեշտութիւն կոչէր նա զայն անխռով պարզութիւն մտաց և զանչարչար հանգարտութիւն կրից, զտոացեալն ոչ դատարկակեաց գրգանօք և մեծածախ խրախճանօք, այլ բրտութեամբ մարմնոյ առ ամենայն ցաւս, և հոգւոյ առ ամենայն արկած բախտի, մինչև զգայականութեանն կորուսանել զզգայութիւն. մինչ զի և 'ի ցուլ Փաղարեան լինել մարդոյ երջանիկ: Զայդպիսի երջանկութիւն ոչ արգեօք ընտրէին անձանց՝ նորուն զոպարտիչք 36 :

Գ Լ Ո Ւ Խ Դ.

Յաղագս յաբոյական ոչնականքեան:

Ամենայն սերմն՝ թէպէտ և փոքրիկ՝ 'ի բերրի արտորայս բուսուցանէ աունկս համարուն. և ամենայն ներդործութիւն

մարդկային թէպէտև դիւրանց՝ տպաւորէ 'ի հոգի համատե-
սակ ինչ որակութիւն մնայուն: Եթէ ներգործութիւնքն են
իմացականք, ունակութիւնն լինի իմացական, որպէս գիտու-
թիւնք: Եթէ են բարոյականք, ունակութիւնն լինի բարոյա-
կան. և մարդն լինի գովելի կամ պարսաւելի, պատուելի կամ
անարգելի: Ասլա ունակութիւնն բարոյական ոչ այլ ինչ է,
բայց որակութիւն ինչ տպաւորեալ 'ի հոգի, որ տրամագրէ
զմարդ 'ի գործել զվայելչականս: Այս որակութիւն յորժամ
անկատար տպաւորի սակաւ կամ թեթեւ ներգործութեամբք,
կոչի լոկ տրամագրութիւն, և ոչ ունակութիւն:

Ամենայն տունկ մեծ յիւրում սկզբան է դիւրաբեկ բարու-
նակ ինչ, որ դիւրաւ չորանայ կամ խլի. այլ աճեցեալ 'ի ժա-
մանակի, և 'ի փոքրէ հսկայացեալ՝ ծաղը առնէ զսաստիկ
ձմեռն և զտապախառն սոթ. մաքառի ընդ հիւսիս և ընդ հա-
րաւ, ընու զերկինս ոստովք և զերկիր արմատովք: Սոյնպէս
տրամագրութիւնն այն 'ի սկզբան է տկար և անհաստատ.
այլ կազդուրեալ յաճախ ներգործութեամբք և սովորու-
թեամբք լինի այնչափ զօրաւոր, մինչև ոչ արտաքին բռնու-
թիւն, ոչ մարմնական տկարութիւն և ոչ մանգաղ ժամա-
նակի և մահու կարէ նկուն առնել զնա. զի երկարութեամբ
ժամանակի ունակութիւնն լինի իբր բնութիւն:

Ասլա ճշմարիտ է զոր ասէ Արիստոտէլ, թէ մի ծիծառն
ոչ առնէ գարուն. և ոչ մի միայն ներգործութիւն գործէ
ունակութիւն: Ոչ ոք բնաւորապէս լինի յանկարծակի մոլի
կամ առաքինի: Զարմանք եղեն զի ըստ առասպելաց Արե-
կուսա 'ի միում աւուր փոխեցաւ 'ի կնոջէ յայր 37. այլ մեծ
ևս սքանչելիք են, թէ ունակացեալն 'ի մոլութիւն՝ միով ևեթ
ներգործութեամբ փոխեացի յառաքինի: Բայց և այնպէս՝
երեկն այս սքանչելիք, յորժամ ներգործութիւնն այն այն-
պէս սաստիկ իցէ, մինչև տպաւորել զորակութիւն համաչափ
բազմաց ներգործութեանց. զոր օրինակ 'ի շարժել զբեռն
ինչ՝ առաւել ազդէ մի միայն ուժգին բուռնհարութիւն քան
զհարիւր մեղմ:

Եւ այս 'ի հեթանոս իսկ: Այսիոսի Աղլերիոսի՝ խենէշ մա-
նաւանդ թէ անուղղայ էին վարք. Պոքլիոս Լիկինիոս կամե-
ցեալ ածել զնա յուղղութիւն՝ արար զնա քրմապետ Ոլիմ-
պիականն Դիոսի: Ո՞ր երբէք լուաւ այսպիսի օտար դեղ 'ի
բուժել զչարաչար վարս. յանձն առնել զգիւցական պաշ-
տամանց սրտիւ սեղանակապտին, և տալ նմա վարձս փոխա-
նակ պատժոյ: Սակայն այնպէս տպաւորեցաւ յեղեռնաւոր
միտս նորա գիւցական պաշտամանցն պատիւ, և այնպէս ա-
րիական եղև առաջագրութիւն նորա չարատել զեղծ գոր-
ծով զփայլուն նուիրական խուրին, մինչև չեղև ոք նման նմա
յառաքինութեան՝ յետ լինելոյ քրմապետ. որպէս չէր ոք

նման նմա 'ի մոլութիւնս յառաջ քան զբրմասկետութիւն 38 :

Աստ անհնար է ցրել զնախնի ունակութիւնն, բայց այնմ որ զայն արար. եղեալ ներգործութիւնս հակառակ ներգործութեանց, ունակութիւն հակառակ ունակութեան և իբր բնութիւն հակառակ բնութեան :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե .

Յադագս յատկոշրեանց բարոյական ունակոշրեան :

Յառաջին գիրան խօսեցեալ մեր ինչ ինչ վասն գլխաւոր յատկութեան բարոյական առաքինութեան, այսինքն է վասն լինելոյ նորա պատուելի և գովելի, թողաք խօսիլ զկնի զերից այլոց յատկութեանց, որք պատշաճին նմա ըստ որում ունակութիւն. իբր զի հասարակ են ամենայն ունակութեանց, ևս և ազատական և մեքենական արուեստից : Այս յատկութիւնք են՝ տրամադրել զմարդ 'ի գործել Դիւրաւ, Բերկրութեամբ և Միօրինակ : Ամենայն ունակութիւն առաքինական 'ի սկզբան անդ է դժուարին. զի որպէս լուար՝ առաքինութիւնն է ընդ զառ 'ի վեր, իսկ մոլութիւնն ընդ զառ 'ի վայր. զի առաջնոյն գիմամարտի զգայութիւնն, այլ ոչ երկրորդին : Աստ ունակութիւնն յաղթեալ առ սակաւ սակաւ դժուարութեանց՝ յառաջ բերէ դիւրաւ զներգործութիւնսն որք յառաջն երևին դժուարինք :

Ո՞ր արհեստ դժուարին իցէ քան զլարախաղացի, որ ճեմէ յօդս ընդ երկայնութիւն ինչ անձուկ, վիճ ունեւով աստի և անտի, և մահ առաջի. սակայն և այնպէս յերկարաւոր ունակութեամբ յայն վստահութիւն հասանէ, մինչև ոչ երեւակայութեան նորա ամբօխիլ, ոչ աչացն մթագնիլ և ոչ սրտին բարախել. է զի 'ի կախ կայ, և է զի ուղիղ յօտին. է զի կորանայ, և է զի 'ի վեր ոտտչի, որք և 'ի հարթ յատակի լինէին արդեօք մահաբերք. մինչև ամենեքին երկնչին յանկանելոյ նորա և նա միայն չերկնչի : Ահա յայս սահման հասանէ երկար և սովորեալ ունակութիւն 'ի բարոյականս, վստահացեալ զսիրտն ընթանալ ընդ ուղիղ ճանապարհ առաքինութեան՝ առանց յայսկոյս և յայնկոյս կործանելոյ : Բաղում ինչ իբրք են դժուարինք յառաքինութիւնս, ոչ զի են այնպիսի, այլ զի այնպէս չսովորեւոցն թուի : Ստուերախիրտ ձիոց 'ի գնացս անսովոր ճանապարհի՝ քարն երևի լեառն, և կտրօն ծառոյ օձ. և սուտ կարծեացն պատճառեալ ճշմարիտ զարհուրանս՝ գահավէժ առնէ զերիվարն և զհեծեալ նորա : Այս

սկիսի են բազումք 'ի մուտս ճանապարհի առաքինութեան . սրաարեալք 'ի սնոտի երկիւղէ՝ շրտնուն , և 'ի ճնճին իրաց յաղթին : Այլ զոր օրինակ դեղ ստուերախիրտ ձիոց ոչ է բուռն յառաջ վարել զնոսա խթանաւ , այլ տալ զտեղի առնուլ , և հոտոտել և ճանաչել ուստի երկնչէինն , սոյնպէս ունակութիւնն քաջալերէ զվատասիրտս , զի անձամբ ծանիցեն զսպարանս և ծիծաղեցին զերկիւղիւ իւրեանց :

Ոչ միայն դիւրացուցանէ ունակութիւնն զգոհարին ներգործութիւնս , այլ և ախորժելի առնէ զանախորժս : Ոչինչ ծառոյ արմատք այնպէս դառն են՝ որպէս զլուտասայն . բայց ոչինչ ծառ բերէ պտուղ քաղցր քան զնա : Յարմատս ունի զլեղին , և զանոյշն յոստս . ոյր քաղցրութիւն յապաղեցոյց զնաւս Ոգիսեայ , դեգերեցուցեալ զնաւորդսն 'ի ծովեզրն Տիւռենայ 39 : Չեք ինչ դառնագոյն զգայական բաղձանաց՝ քան զառաջին ներգործութիւնսն , որք ծնանին զունակութիւն արիութեան կամ բարեխառնութեան . բայց ներգործութիւնք անդրէն ծնեալք յունակութենէ՝ են քաղցր : Յայն սահման եհաս ունակական արիութիւն Մուտիոսի Սկեւոլայ , մինչև առաւել ցաւ եղև նմա այն զի չաջողեաց աջոյ նորա 'ի գլուխ տանել զգործն արիական ընդդէմ թշնամւոյ հայրենեաց , քան զաջոյ իւրոյ բոցակիզումն . առաւել սոսկացաւ թշնամին 'ի տեսանել զտանջանս Սկեւոլայ , քան Սկեւոլ 'ի տանել այնմ 40 : Ոչինչ գործողութիւն բնական է անախորժ . զի բնութիւնն համեմեաց զամենայն պէսպէս ախորժակօք : Ունակութիւնն հանապազորդեալ է երկրորդ բնութի , որպէս ուսոյց Արիստոտէլ . ապա հարկ է նմա լինել ախորժական : Ունակութիւն մոլեկան յայնժամ հասանէ 'ի յետին սահման , յորժամ ուրախութեամբ գործէ ոք զչար . և ունակութիւնն առաքինական յայնժամ հասանէ 'ի կատարելութիւն , յորժամ զգայ ոք բերկրութիւն 'ի գործել զբարին : Յորչափ տախ է պտուղն , է խակ . և խակ է ունակութիւնն , ցորչափ ունի յինքեան զառապութիւն : Տրամագրութիւն է այն , և ոչ ունակութիւն . սմին իրի և դիւրաւ խլի : Եպիկուրոս 'ի մեռանել իւրում 'ի դառն ցաւոց փտութեան աղեաց՝ անխոժոռ , իբրև հարցաւ 'ի բարեկամաց՝ թէ զիմրդ կաս , ետ պատասխանի . Բարեաւ անցուցանեմ զյետին զայս օր կենաց ի մոց . և ցյետին շունչ չեցոյց ինչ հեծութիւն : Այս կատարեալ ուրախութիւն 'ի յետին ցաւս՝ եցոյց թէ հինաւուրց էր ունակութիւնն և ոչ համբակ :

Ասացի հուսկ ուրեմն , թէ ունակութիւնն առաքինական յառաջ բերէ միօրինակ ներգործութիւնս :

Այնպիսի են գործք , որպիսի է սկիզբն՝ յորմէ շարժին . եթէ սկիզբն է ունակութիւն ինչ առաքինական , ամենայն գործք 'ի նմանէ յառաջ եկեալք՝ լինին առաքինականք , վասն

որոյ և միօրինակք: Գործք նմանին իւրեանց պատճառի. ապա գործք մի և նոյն պատճառի հարկիւ նմանին միմեանց: Որ գործէ ըստ ունակութեան, գործէ միշտ միօրինակ. զի սկիզբն է սա ներքին և մնայուն. և անհնար է նմա լինել ունակութիւն, եթէ չէ մնայուն և ներքին: Լուսինն միշտ փոփոխի. արեգակն միշտ կայ մնայ նոյն. զի լուսինն ընդունի զլոյս արտաքուստ, և արեգակն ունի զսկիզբն փայլածոյ իւրոյ՝ ի ներքուստ՝ և յաւէտ: Որ գործէ ըստ գիտութեան, գիտութեան է թէ գործն իցէ բարի. զի գիտութեան է սկիզբն ինչ փոփոխական և արտաքին: Ուսոյց գիտութեան պատկերահանի ումեմն (այսինքն Նէաղկեսի) նկարել սպնգաւ զփրփուր սանձի ձիոց, ի ջնջելն սպնգաւ զոչ բարւոք նկարեալն յիւրմէ. բայց այս թէ միանգամ պատահեաց, յերկրորդումն ոչ պատահեաց:

Որ գործէ ի կրից, յետ սակաւ միոյ գործեացէ զհակառակն. զի թէպէտ կիրքն է սկիզբն ինչ ներքին, բայց առժամանակեայ. զի փոփոխի ըստ առարկայից, որպէս ծովն ըստ հողմոց: Որ գործէ ըստ նմանողութեան, ոչ գործէ միօրինակ. զի այնպիսի լինին գաղափարեալքն, որպիսի են գաղափարքն: Որ գործէ ըստ բնութեան, միշտ գործէ միօրինակ: Եւ որ գործէ ըստ ունակութեան, գործէ իբր ըստ բնութեան. զի ունակութիւնն հանապազորդեալ՝ որպէս ասացաւ՝ փոխի իբր ի բնութիւն: Արձանք ձուլածոյք բովանդակ են միօրինակ, զի ձուլին ի միոջէ գաղափարէ. և ամենայն ներգործութիւնք յառաջ եկեալք ի միոյ առաքինական ունակութեանէ՝ են առաքինականք. զի առաքինական ունակութիւնն է գաղափարինչ կերպարանեալ յուղիղ բանէ, որ է անայլայլակ և յաւերժական:

Զնոյն մարթ է ասել զմոլեկան ունակութեանց ի հակառակ միտս: Թէ գործէ որ ունակութեամբ շռայլութեան, ներգործութիւնքն լինին միշտ շռայլ: Թէ գործէ ունակութեամբ ագահութեան, ներգործութիւնքն լինին միշտ ագահ: Բայց թէ գործէ որ ունակութեամբ առատաձեռնութեան, ներգործութիւնքն լինին միշտ առատաձեռն. զի որպիսի է գործն՝ այնպէս և ներգործութիւնն: Իսկ թէ որ միապէս վրէպ է յունակութեանց առատաձեռնութեան և շռայլութեան և ագահութեան, որպէս՝ տղայք և յիմարք, այնպիսին թէպէտև պարգևեացէ կամ չպարգևեացէ, ոչ առատաձեռն է և ոչ շռայլ և ոչ ագահ. զի ներգործութիւնքն ոչ գան յառաջ յունակութեանէ առատաձեռնութեան, և ոչ ի մոլութեանց ի ծայրս խտորելոց, որոց չէ ընդունակ, այլ ի բաղդովի և յանասնական բերմանց. վասն որոյ և միշտ են աննմանք միմեանց:

ԳԼՈՒԽ Զ.

Յարագս կամաւոր և անկամաւոր ներգործութեանց :

Ոչ կարէ իմանալ թէ զինչ իցէ ներգործութիւն բարոյական, որ ոչն իմանայ թէ որ խտիր իցէ 'ի մէջ մտախորհ և անմտախորհ գործոց, 'ի մէջ կամաւորին և անկամաւորին՝ և խառնելոյն : Կամաւոր գործն է, զոր ունի մարդ յիւրում իշխանութեան, և առնէ զայն ազատօրէն, ճանաչելով զպարագայս այնր զոր առնէ : Ենէաս յաղթական գտեալ 'ի մեհամարտութեան, սպանանէ զՏուռնոս, թէպէտ և խոնարհեալ աղաչէր զնա. զի Տուռնոսի սպանեալ էր անգթութեամբ զիւրն Պալլաս 41 : Այս եղև գործ կամաւոր և մտախորհ, նա՝ վաղու ևս խորհրդածեալ. իբր զի յայն հայէր, թէ չէ արժանի գթութեան անգութն : Անկամաւոր գործ այն է, որ լինի անգիտութեամբ և կամ բռնութեամբ : Բռնութեամբ լինի, յորժամ գործն չէ 'ի ձեռս գործողին զայն, այլ այնորիկ որ տայ գործել. որպէս Ոգիսևս ոչ գնաց զհետ ընկերաց իւրոց, թէպէտև խոստացեալ էր. զի 'ի Կիկղոսայ արգելեալ պահեցաւ յայրին 42 : Անգիտութեամբ լինի, յորժամ գործն է 'ի ձեռս գործողին, բայց անգիտանայ նա ինչ ինչ 'ի պարագայից գործոյն զոր առնէ : Ըստ այսմ փախըստեայն Որեստէս յորսս նետաձիգ լեալ յեղջերու մի, ոչ գիտելով թէ նուիրեալ էր այն Արտեմեայ, պարտաւորեցաւ, թէպէտ և էր անմեղ 43 : Գործն խառնեալ 'ի կամաւորէ և յանկամաւորէ լինի, յորժամ որ առնէն զայն, ոչ կամէր առնել. բայց և այնպէս կամի առնել վասն զերծանելոյ 'ի մեծ ինչ չարէ, կամ յանձն ձգելոյ զմեծ ինչ բարի. որպէս Ագամեմոն 'ի սպանդ մատոյց զԴուստրն առ Երկիւղի, զի մի ինքն 'ի սպանդ վարեսցի 'ի Յուկայ 44 :

Արդ 'ի գործն կամաւոր հաճեալ է մարդ. 'ի բռնականն՝ անհաճ. յանգիտականն ոչ հաճ է և ոչ անհաճ. իսկ 'ի խառնեալն միանգամայն հաճ է և անհաճ : Ի գործ կամաւոր՝ բարութիւնն կամ չարութիւնն չափի 'ի բարութենէ կամ 'ի չարութենէ առարկային, վախճանին և կամ միջոցաց. որպէս հանդերձեալ եմք ասել : Ի գործ անգիտական եթէ զանգիտացեալ պարագայն պարտ էր ճանաչել ամենեցուն բնական լուսով, որ է խիղճն մտաց, անգիտութիւնն է չար : Այսպիսի եղև անգիտութիւն Ստամմատոսի ուրումն, որոյ գողացեալ զգանձս հասարակապետութեան սրբոյն Մարկոսի, որ 'ի վէնետիկ քաղաքի, 'ի չքմեղս եղև ասելով. Ես կարծէի թէ

իրք հասարակութեան՝ նոցա լինին, որք առնուն զնոսա: Գործն բռնադատ՝ եթէ յիւրմէ է չար, և կամքն հաւանի այնմ, է գործ մոլեկան: Բայց եթէ կամքն ընդդէմ կայ այնմ ամենայն զօրութեամբ, գործն ոչ միայն չէ մոլեկան, այլ և գովելի և առաքինական. որպէս պատահեաց ողջախոհին հռովմայեցւոյ Լուկրետիայ: Շնորհիւնն եղև ՚ի բռնաւորն, և ոչ ՚ի նմա. զի ոչ ՚ի նմա, այլ ՚ի բռնաւորն եղև կամաւոր 45: Ի գործն խառնեալ եթէ երկիւղն կամ ցաւն յաղթէ արիութեան քաջի ուրուք, գործն թէպէտ չար՝ աստակցութեան է արժանի. զի որչափ նուազի կամաւորն, այնչափ նուազի յանցաւորութիւնն: Եւ այսպիսի իրք առաւել լինին նիւթ եղերերգութեանց 46, յորժամ յերևելեաց ոք ոչ ամենեկին պարտաւոր, և ոչ ամենեկին անպարտ, արժանի հանդիսանայ պատժոյ և ցաւակցութեան: Բայց եթէ գործն է ամենեկին զեղծ, որպէս՝ հայրասպանութիւն, հայրենեաց մասնութիւն և կռապաշտութիւն, առնէ զմարդ ամենայնիւ զեղծ, և սարսափն զիջուցանէ զցաւակցութիւնն. անարժան գոլով կենաց, որ այնպիսի գործով կեանս գնեաց:

Այլ զինչ ասելի իցէ զգործոց եղելոց ՚ի բռնն յարձակմանէ կրից: Կանոն է հանրական, զի թէ կիրքն յառաջէ քան զբան, գործն ոչ մոլեկան է, և ոչ առաքինական, այլ անտարբեր. զի չէ կամաւոր, այլ բնական: Բայց եթէ կամքն յառաջէ քան զնա կամ ընկերէ նմա, լինի մոլեկան կամ առաքինական՝ ըստ առարկային բարութեան կամ չարութեան: Ապաքէն լուար թէ զգայական բաղձանք մարդոյ մասամբ իմն է բանական, և մասամբ իմն անբան: Անբան է և անասնային ըստ ինքեան. զի ներքուստ չէ ազատ, այլ որոշեալ յառարկայէն իբրև զբաղձանս անասնոց: Մինչ զի ընդ առաջագրիլ կարի իմն ասորժական առարկայի ինչ ցանկութեան կամ վրէժխնդրութեան, բաղձանքն հարկիւ բերի յայն, որպէս զսովեալ գրաստ առ դարման, կամ որպէս զքար ՚ի կեդրոն: Բայց ըստ այլ մասին կոչի նա բանական, ըստ որում կամքն յերկարաւոր ունակութեամբ, կամ հրամայական ներգործութեամբ մեղմէ զնա, և ուղղէ սանձիւ բանականութեան: Ապա առաջին և յանկարծ յարձակմունք կրից, յորժամ ոչ միտք և ոչ կամք ընթացակցին այնմ, վասն զի չեն կամաւորք և ազատք, այլ բնականք և հարկաւորք որպէս զանասնոցն, ոչ առաքինականք են և ոչ մոլեկանք, այլ անտարբերք: Չնոյն է ասել և զարբեւոյց և զզայրագնեւոյց. որոց անասնային գործք՝ մինչդեռ խամրեալ է սթափութիւն նոցա ՚ի գինւոյ կամ ՚ի սրտմտութենէ, վասն զի չեն ազատք, յատկապէս ոչ մոլեկանք են և ոչ առաքինականք:

Այլ յայտ է թէ են բազում գործք, որ թէպէտ չեն կամաւորք ՚ի լինելութեան, սակայն են կամաւորք ՚ի սլատճառն,

վասն որոյ և մոլեկանք: Կրկին օրինակաւ մարթ է պատճառին կոչիլ կամաւոր: Մի մերձաւոր, յորժամ ոք գիտէ թէ գիւրաւ գինեհարի, և արբեցութիւնն կարի իմն զնա կատաղեցուցանէ, սակայն և այնպէս գիտութեամբ արկանէ զանձն 'ի վտանգ, յորմէ պարտ էր նմա խորշիլ: Զի որ կամի զպատճառն, կամի և զգործն յառաջ եկեալ 'ի նմանէ: Վասն որոյ Պիտտակոս իմաստուն օրէնսդիրն սահմանեաց վասն կատաղի արբելոց կրկին պատիժ. մի վասն գործոյն, և միւս վասն պատճառին 47: Երկրորդ փոքր մի ընդհանրագոյն և հեռաւոր այն է, յորժամ ոք առաքինական ունակութեամբ չէ այնպէս տիրեալ բռնն կրից, մինչև գիմակալել ունակութեանն և յանկարծ բորբոքմանց բարկութեան կամ ցանկութեան: Նա որք առաջնոց յարձակմանց կրից ներքեին և կորուսանեն զուշ իւրեանց, յայտնի ցուցանեն թէ ապիրատ և անասնային սովորութեամբք ամենայնիւ խանգարեալ են զոգիւ: Հայեաց 'ի մեծ օրինակ քաջի ինքնակալին, Աղեքսանդրի ասեմ մեծի. յորժամ յուրախութիւնս կոչնոց յիմաստուն և 'ի սիրելի բարձակցէ 'ի Կղիսոսէ հեղիկ աղգումն ընկալեալ, եհար զնա գեղարդեամբ և սպան 48: Կարէր անբասիր առնել զԱղեքսանդր յանկարծական բորբոք բարկութեանն՝ որ բառնայ 'ի գործոյ զկամաւորութիւնն. և ևս վառումն գինւոյն, որ բառնայ զսթափութիւն. այն զի առ նմա կայր և նիզակ իւրոյ սրտմտութեան պատրաստական արբանեակ. մինչև յառաջել խոցմանն քան զընտրողութիւն, և յաղթողին աշխարհի յաղթիլ 'ի կրից: Այլ այս պատճառանք որոց մարթ էր անբասիր առնել զգործն, առաւել ևս դատախազեն: Քաջ ճանաչէր նա յառաջնմէ իսկ բազմապատիկ փորձովք զնառնուած իւր ցասկոտ: Գիտէր ևս թէ գինեհարութիւնն 'ի նմա գըրգռէր զայրոյթ. վասն այսորիկ չէր պարտ նմա արբենալ, և ոչ զէն առ իւր ունել: Արբեցութիւնն չառնէ զգործս մոլեկան, այլ զարթուցանէ զմոլեկան ունակութիւնս, որք կան 'ի հոգի որպէս զկապեալ գազանս, և սպանդարամետն լուծանէ զըզլթայս: Մինչ զի գործն յիւրմէ անտարբեր՝ եղև անողորմ 'ի պատճառն իւր: Թող զի, եթէ էր 'ի նմա զգայութիւն 'ի ճանաչել զնայթ աղգարարութեանն, զիարդ չեղև սթափութիւն 'ի ճանաչել զիւրոց գործոց չարութիւն: Այն զի՝ երախտապարտ ևս էր իւրում հաւատարիմ բարեկամի, և իմաստուն վարդապետի, զի և սա ինքն Կղիսոս եղև նորա փիլիսոփոս. որ 'ի գրգեղ բազմութեան մարդահաճոյից զախտ նորա, սա միայն աղգու ինչ բանիւ ջանացաւ բժշկել զնա. զի մի ստելով թէ որդի է Արամաղգայ, զմայր իւր ցուցցէ շնացեալ, զհայր իւր խայտառակ և զանձն իւր աղջկորդի և ծանակ: Այո՛ նոյն ինքն Աղեքսանդր վաղվաղակի 'ի միտս եկեալ, եղև դատախազ և դատաւոր իւրոց յանցանաց: Կա-

մէր դահիճ ևս լինել անձին, եթէ էր թողացուցեալ: Չափու վերաց բարեկամին զիւրն չափեաց վէրս. և որչափ արիւն եհեղ յանձնէ օտարի, այնչափ արտասուս եհեղ յիւրոց աչաց:

Գ Լ Ո Ւ Խ Է.

Թէ ո՞ր իցևն խոչք առաքինութեան:

Ապաքէն լուար, թէ առաքինութիւնն ոչ է բնական, բայց և ոչ հակառակ բնութեան, որ հասարակօրէն ոչ սլարգէն զառաքինութիւնս և ոչ մերժէ զնոսա: Բայց զոր օրինակ աւագաբ թէ ոմանք ծնանին բնական կարողութեամբք պատրաստականք առ առաքինութիւն քան զայլս, նոյնպէս մարթէ ասել եթէ ոմանց միտք են անուրջ և բաղձանք ըմբոսոք առ առաքինական գործս, թէ ոչ յաղթեսցի անսլողութիւն երկրին քաջ մշակութեամբ: Թեմիստոկլէս 49 առաքինասէր իշխան կարող եղև ուսուցանել որդւոյ իւրում Դէիփանտոսի հնազանդել զամէհի երկվարս. այլ ոչ կարողացաւ ուսուցանել նմա արիւն անձին: Կարողացաւ առնել զնա գիտնաւոր քան զգիտունս, այլ չեղև կարող առաքինութեամբ որոշել զնա ՚ի մոլեաց: Բնութիւնն մայր գոլով այլոց՝ սմա եղև մօրու, երախտաւորեալ նմա ոչ ՚ի բարիս. զի պատրաստեաց զնա ընդունարան լինել ամենայն բարեաց, այլ ոչ ճշմարիտ բարւոյն: Պատանի արժանի ախտակցութեան, այլ ոչ ներողութեան. զի կարող եղև բնութիւնն յօժարել զբաղձանս նորա, այլ ոչ բռնադատել զկամս, որ կարողն էր անխոնջ աշխատութեամբ բռնանալ ՚ի վերայ յամառ բնութեան: Մինչ զի կրկին և իրաւացի գանգատանօք հնար էր պատանւոյն մեղադիր լինել բնութեան, և բնութեանն մեղադիր լինել պատանւոյն. նմա պարտաւորիլ և սմա պատժապարտիլ:

Ապա առաջին խոչն ծնանի ՚ի մտաց՝ որ առաջնորդն է բանին: Զի թէպէտ առարկայմտաց է առ հասարակ ճշմարիտն, տակայն յոմանս աւելի քան յայլս՝ մասնաւոր միտք, կամ ՚ի սուտ երևակայութենէ, և կամ ՚ի սեպհական տկարութենէ նսեմացեալ՝ իմանան զառերևոյթն որպէս ճշմարիտ. և կամ քրն հետևորդ՝ ըմբռնէ որպէս բարի զիւր փաստական: Յերկիլ երկուց արեգականց միանգամայն յերկինս տգէտք զտպաւոր նմանութիւնն համարին ճշմարիտ արեգակն, և զճշմարիտ արեգակն տպաւոր նմանութիւն: Այսպէս յիմարք և յետսամիտք՝ յորոշել զյատուկ և զանյատուկ պարագայս՝ տգիտաբար սխալեն:

Բայց և ստէս պատահէ, զի թէպէտև միտքն է բարեկարգ,

բայց կամքն կարի իմն յամառ կամ հեղգ՝ մերժէ զխորհուրդս նորա յափշտակեալ ի կրից: Քաջ է որ գիտէ: Բարի է որ ոչ գիտէ, բայց անձկայ գիտել: Այլ չար է որ ոչ գիտէ, և ոչ գիտել կամի: Սոյնպէս քաջ է որ զհետ երթայ առաքինութեան. բարի է որ անձկայ զհետ երթալ. այլ չար է, որ ոչ զհետ երթայ, և ոչ զհետ երթալ կամի: Առաքինութիւնն յիւրմէ այնչափ է գեղեցիկ, որ թէ երեւեր աչաց, յափշտակէր զամենեցուն սիրտս: Բայց զի հաճեալ ընդ տարժանաւորս՝ բնակէ յապառաժուտ և յանկոխ տեղիս՝ ի սկզբան անդ, և բացական է ի զգայութեանց, կամքն կարճամիտ առաւել զարհուրի ի գժուարութենէ ճանապարհին, քան ամոքի ի գեղեցկութենէ ելիցն որպէս ասացաւ: Սմին իրի խորշեցեալ ի ճանապարհէն, խորշի և յուսուցչէ նորա. և որպէս ի թխնու զականջս, զի մի լուիցէ զփրկաւէտ թովչութիւն բարի խորհրդոց: Իսկ խաբուսիկ հեշտութիւնն նստեալ ի ծաղկազարդ ոսող զգալի փափկութեանց, հրապուրէ զանդործ կամս. որ թէպէտև գշտոյ է ի ծնէ, ոչ հրամայէ, այլ հնազանդի. և այնպէս գլխարկեալ տոռամբ իւրոյ աղախնոյ՝ խարգաւանի ի վիհ: Երգուաւ Յունաստան չհաշտիլ ընդ Տրովացիս, ցորչափ բնակէր ի Տրովա որ փնասակար գեղով յափշտակեալն էր զյափշտակիչ իւր 50: Մի ականկալցին երբէք մարդիկ հաշտ լինել ընդ առաքինութեան, թէ ոչ արտաքսեն յանձանց զգիրդն զայն՝ բայց զմոլեգին զհեշտախտութեանն հեղինէ: Սա է վհուկն Վիրկէ, անուշակ հրաւիրակ և դեղատու դաւաճան իւրոց իջաւորաց. որոց ընդ քաղցր օշարակի արբեալ զթոյն կերպարանափոխ, մտանէին մարդ և լինէին անասուն 51:

Ընդ փնաս բնութեան լծորդի բազում անգամ և վատթարութիւն սննդեան: Տիմոթէոս ուսուցիչ քնարերգութեան՝ կրկին վարձս խնդրէր յաշակերտաց անտի, որք կանխաւ աշակերտեալ էին անգէտ քնարահարի. զի գիւրագոյն է ուսուցանել զուսեալ բարին, քան մոռացուցանել զուսեալ յուրին: Ամուշ են խրատք, որք գտանեն զսիրտ ի վատթար սննդենէ խոսկանացեալ չար սովորութեամբք. զի կրկին աշխատութեան պէտք են խլելոյ զչար արմատս, և սերմանելոյ զբարեբեր սերմանս: Բայց այնչափ առաւելու գժուարութիւնն, որչափ խորարմատ է չար սովորութիւնն: Դեռածին մոլութիւն գլխովին ընդ ձեռամբ է ծնողին. բայց իբրեւ աճէ, ըմբոստանայ առ ծնողն. և ծերացեալ ընդ մարդոյ՝ այնչափ զօրանայ, որչափ մարդ տկարանայ:

Զհուսկն ասացից. չարագոյն ժանտախտ առաքինութեանց է կենակցութիւնն ընդ մոլիս: Հալաւորութեամբ ծնանի ժանտախտ. և այնպէս գիւրամէս է բնութիւնն ի վատթարն, որ յառողջէն չբժշկի ախտացեալն, բայց յախտացելոյն ախտա-

ւորի առողջն. և դիւրին է միոյ մոլեղոյ ախտաւորել զբա-
ղում բարեկեցիկս, քան բաղում բարեկեցաց շրջել 'ի բարի
զմի ոք մոլի: Յիրաւի ըզձանայր խոկրատէս, թէ մոլեք 'ի ճա-
կատս կրէին ինչ նշան, զոր օրինակ խեթկօղ եղանց կապէն
խոտ յեղջիւրս, զի զգուշացին 'ի նոցանէ մարդիկ: Բայց
բնութիւնն չարար զայս՝ վասն երկուց: Մի, զի մոլեք կարի իսկ
քաջ յայտնեն զանձինս գործովք և բանիւք. և երկրորդ՝ զի
առաքինիք յերևել իւրեանց սակաւ, մի յօժարեացին խառնիլ
'ի թիւ բազմաւոր: Իմաստութեամբ Պղատոն յերկուս դա-
սակարգութիւնս սակաւաւորաց և բազմաւորաց, զմոլիսն դա-
սեաց 'ի թիւ բազմաւորաց, և զառաքինիսն 'ի թիւ սակաւա-
ւորաց:

Գ Ի Ր Վ Ե Ր Ր Ո Ր Գ

ՅԱՂԱԳՍ ՄԱՍՆԱԽՈՐ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԵԱՆՅ, ԵՒ ԹԷ
ՈՐ ԻՑԷ ՆՈՅԱ ՄԷՂ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա.

Յաղագս չորից գլխաւոր առաքիւնոշքեանց, և թէ
յո՞ր մասն հոգշոյ զեռեղանսն:

Ապաքէն լուար թէ չորք են կարողութիւնք հոգւոյ՝ ընդ-
ունակք առաքինութեան. այսինքն է, Յասմնական և Յան-
կական ՚ի զգայական մասին, Միտք և Կամք ՚ի բանական մա-
սին: Յիւրաքանչիւրում ՚ի կարողութեանց աստի՛նտի առա-
քինութիւն ինչ կանոնադիր և ուսուցիչ բարի վարուց. որ-
պէս ՚ի վերայ արմուղ ձիոյ նստի ձիավարժ, որ կրթէ զնա: Մի
յառաքինութեանց աստի կանոնաւորէ զցասմնականն, յա-
ռաջ վարեալ և ընկրկեալ զնա ըստ բանականութեան՝ ՚ի գը-
ժուարին իրողութիւնս, այն է Արիութիւն: Երկրորդն կա-
նոնաւորէ զցանկականն ՚ի բերկրական իրողութիւնս ըստ թե-
լադրելոյ բանականութեան, և սա է Բարեխառնութիւն: Եր-
րորդն կանոնաւորէ զկամս, յօժարեցուցեալ զնա յիրաւացի
իրս որք հային յօգուտ այլոց, և սա է Արդարութիւն: Իսկ
չորրորդն լուսաւորէ զմիտս զառնելեօք. չափ սահմանէ օրի-
նաց, և ամենայն առաքինութեանց ապօրէնս. և սա է Խո-
հեմութիւն:

Ապա սոքա են չորք ծղկնիք բարոյական իմաստասիրու-
թեան. զի բարձեալ ունին զբովանդակ շրջանս մարդկային
կենաց, որ յայանի ճանաչի ՚ի սոցին ներհակաց այսպէս: Ո-
մանք գործեն չարիս, զի ոչ ճանաչեն զբանաւորն: Այլք
ճանաչեն, բայց կամաւոր չարութեամբ ոչ կամին երթալ
զհետ: Իսկ այլք կամին երթալ զհետ, բայց կիրք երկիւղի
կամ ցանկութեան խոտորեցուցանեն զկամս և զմիտս ՚ի պար-
տաւորութենէ իւրեանց: Ապա առ ՚ի գործել բարոյապէս,
պիտի խոհեմութիւն, զի լուսաւորեացէ զմիտս. Արդարու-
թիւն, զի կանոնաւորեացէ զկամս. Արիութիւն, զի ջերմա-

ցուսցէ զցրտութիւն երկիւղի. և Բարեխառնութիւն, որ մեղմեացէ զբոբոք ցանկութեան: Յայսմանէ մարթիս իմանալ, թէ զոր կարգ վերադասութեան պահէլ ունիցին 'ի մէջ իւրեանց այս չորեքին առաքինութիւնք, հայեցեալ 'ի ձիրս չորեցունց բնաւոր կարողութեանցս յորոց առնուն զազնուութիւն իւրեանց:

Յայտ է, թէ Յասմնականն՝ որ ձեռնարկէ 'ի դժուարինս, ազնուականագոյն է քան զՅանկականն՝ որ յածի զբերկրականօք: Եւ Կամքն՝ որ զտեղի ունի 'ի բանական մասին, առաւելու ազնուութեամբ քան զցանկականն և զցասմնականն, որք են 'ի զգայական բաղձանս: Այլ Միտքն՝ որ զտեղի ունի 'ի բարձրագոյն աթոռ բանականութեան, ազնուագոյն է յոյժ քան զկամս. զի է լոյս՝ լուսատու մարդկեղէն երկնից: Մինչև մարթ է քեզ իմաստասիրել զչորեցունց առաքինութեանցս, չափեալ զազնուութիւն նոցա ըստ ծագման, եթէ յատենի խորհրդոց նստին առաքինութիւնք այսպիսի կարգաւ. Խոհեմութիւն, Արդարութիւն, Արիութիւն, և Բարեխառնութիւն: Իսկ արդ զնոց լինէր հոգի առանց առաքինութեանց, բայց եթէ մարմին առանց հոգւոյ. աշխարհ առանց բնակչաց, երկինք առանց աստեղաց, և լուսեղէն խորան առանց երանելեաց:

Այլ աստանօր թուի ինձ թէ յուշ լինի ուշիմ մտաց քոց մեծ ինչ տարակոյս, որ պառակտեաց զկարծիս մեծամեծ փիլիսոփայից: Ասան զի եթէ անհնար է ներգործութեան իմիք լինել առաքինական՝ եթէ չէ ազատ և կամաւոր, զիարդ հնարիցէ արիութեան և բարեխառնութեան լինել 'ի զգայական բաղձանս, որ յիւրմէ չէ կարողութիւն ազատ, այլ՝ բնական, որպիսի անասնոցն է: Իսկ եթէ զբաղձանս ասիցէ ոք ազատ, ըստ որում ներքոյ անկանի իշխանութեան կամաց, ապա 'ի կամս և ոչ 'ի զգայական բաղձանս բնակէ բարեխառնութիւն և արիութիւն, կամ թէ ոչ մին և ոչ միւսն է ճշմարիտ առաքինութիւն: Ապա եթէ այս երկու առաքինական ունակութիւնք էին յանցաւոր բաղձանս, և ոչ յանմահ կամս, ապա 'ի բառնալ մահու 'ի մարդկանէ զմարմնական և զզգայական կողոսուտ, մնայր հոգին մերկ յերկուց գեղեցիկ և ցանկալի զարդուց, առեալ ընդ իւր միայն զխոհեմութիւն և զարդարութիւն, այլ ոչ զբարեխառնութիւն և զարիութիւն:

Յայլմէ կողմանէ և այս ևս յայտ է, թէ հարկ է առաքինութեան լինել յայնմ կարողութեան, որ միտեցուցանէ ըդմարդ 'ի ներհակալ մոլութիւն. ապա 'ի զգայական բաղձանս հարկ է լինել արիութեան և բարեխառնութեան, զի զգայութիւնն է որ միտեցուցանէ յանբարեխառնութիւն և յերկիւղ: Կիզն Անտիոքոսի կիրթ էր աներկիւղ մարանչել. և առիւծն Դոմեստիանոսի սովոր էր ժուժկալել յորսոյ, զորով

խաղայր 'ի քիմս : Զառաջինն մարթ էր կոչել արիութիւն ,
 և զերկրորդն բարեխառնութիւն զգայական և անասնական :
 Երկաքանչիւրն յառաջ եկին յերկար սովորութենէ տալա-
 ւորմամբ պատկերաց յերևակայութեան այնց գազանաց :
 Գործողութիւնք զգայական հոգւոյ 'ի մարդ և յանասունս ,
 մեկուսի 'ի գործոյ բանականութեան , որպէս արդ լուար՝ են
 հասարակաց . ապա հարկ է , զի և 'ի մարդկային զգայութեան
 տալաւորեսցի երկար սովորութեամբ զգալի ինչ որակութիւն
 առ ընտելացուցանելոյ զնա բուռն հարկանել զգծուարին ի
 րաց , և ժուժկալեալ 'ի բերկրականաց :

Այս պատճառք յերկոցունց կողմանց ազգութ՝ ստիպեցին
 զոմանս 'ի գիտնաւոր վարդապետաց՝ ոչ միայն փիլիսոփայա-
 կան , այլ և աստուածաբանական դպրոցաց՝ իմաստասիրել ,
 եթէ հարկ է լինել 'ի մարդ երկուց ունակութեանց զբարե-
 խառնութեամբ , որպէս և զարիութեամբ . մի 'ի կամս , և միւս
 ևս 'ի զգայութեան : Քանզի եթէ բաղձանքն զգայական՝ որ-
 պէս ըմբոստ հպատակ բազում անգամ ապստամբի 'ի կամաց ,
 և բազում անգամ կամքն հեղգացեալ յաղթի և ձգի զհետ
 զգայական բաղձանաց , ապա սկիտին երկու ունակութիւնք .
 մի 'ի կամս առ բարւոք հրամայելոյ , և միւս 'ի բաղձանս՝ առ
 բարւոք հնազանդելոյ : Եւ ոչ աւելորդ համարին զայս կրկ-
 նութիւն . քանզի զոր օրինակ յըմբռնողական գործողութիւնս՝
 բաց 'ի նիւթական տեսակաց երևակայութեան դնին և հոգե-
 ղէն տեսակք իմացողութեան , սոյնպէս 'ի բաղձողական գոր-
 ծողութիւնս չէ ինչ դժպատեհ թէ բաց յունակութենէ ըզ-
 գայութեան դնիցի և ունակութիւն կամաց զնովին առար-
 կայիւք ցանկութեան կամ երկիւղի :

Այո՛ ճշմարիտ է թէ ընդ մէջ երկաքանչիւր ունակութեան
 գտանեն մեծ խտիր , այն որ կամացն է , ասեն , է ճշմարիտ և
 տիրապէս առաքինութիւն բարեխառնութեան և արիու-
 թեան . զի կամքն է կարողութիւն ազատ և բանական . բայց
 ունակութիւն զգայութեան , որ ըստ ինքեան է կարողութիւն
 հարկակիր և իբր անասնային , այո տրամադրէ զզգայութիւնն
 առ առաքինութիւն , բայց չէ արժանի անուան առաքինու-
 թեան : Եւ վասն այսորիկ դիւրաւ լուծանեն զայն տարա-
 կոյս , թէ արիութիւն և բարեխառնութիւն արդեօք անեղծ
 առաքինութիւնք իցեն թէ եղծականք : Քանզի ունակութիւն
 զգայական բաղձանաց որպէս մարմնական՝ մեռանի ընդ մար-
 մնոյն . այլ ունակութիւնն կամաց որպէս հոգւոր՝ անեղծ
 մնայ 'ի հոգւոջ . թէպէտ և լուծեալ 'ի մարմնոյ :

Այս կարծիք է այնց իմաստնոց , և թուի թէ չէ հեռի 'ի
 վարդապետութենէ ճեմականաց : Յուցեալ էր Արիստոտելի ,
 թէ բաղձանքն զգայական 'ի մարդ՝ է մասամբ իմն անբանա-
 կան , և մասամբ իմն բանական : Անբանական՝ ըստ որում ըզ-

գայական, և հասարակ անասնոց. և բանական՝ ըստ որում ներքոյ անկանի աղատ կամաց: Ապա ՚ի գնել նորա զարիութիւնն և զբարեխառնութիւնն ՚ի զգայական բաղձանս՝ ըստ որում բանական, այսինքն հաղորդ հոսման կամաց, յայտ է թէ երկուց այնց առաքինութեանց անհնար է լինել բովանդակապէս ոչ սոսկ ՚ի կամս, և ոչ լոկ ՚ի բաղձանս: Բայց և այնպէս կոչին առաքինութիւնք բաղձանաց, և ոչ կամաց, հայեցեալ ՚ի կարողութիւնն՝ որ յառաքինութենէ ընդունի զկանոնաւորութիւն և զկատարելութիւն: Մինչ զի սպարտ է մեղասեւ, եթէ խոհեմութիւնն է առաքինութիւն մտաց. զի միաքն է, որ ընդունի զկանոն և զկատարելութիւն ՚ի սկզբանց առնելեաց. թէպէտ ինքն է որ կանոնաւորէ զայլ ամենայն առաքինութիւնս: Եւ արդարութիւնն է առաքինութիւն կամաց. զի կամքն է որ ընդունի զուղղութիւն և զկատարելութիւն ՚ի գործել զիրաւացի գործս: Ապա ըստ այսմ՝ արիութիւնն է առաքինութիւն ցասմնականին. զի ցասմնականն է որ չափաւորի և տրամադրի զգթուարին իրօք: Իսկ բարեխառնութիւնն է առաքինութիւն ցանկականին. զի ցանկութիւնն ՚ի նմանէ կատարելագործի, և ընդունի զկանոն զբերկրականօք:

Գ Լ ՈՒ Խ Բ.

Թե՛ գիտնող զանազանին այս լորեքին առաքինութիւնք յայլոց բարոյական առաքինութեանց:

Բաց ՚ի գլխաւոր առաքինութեանց աստի՝ է միւս ևս գերապանծ և բարգաւաճ գերդաստան այլոց առաքինութեանց, զորս վաղվաղակի իսկ առաջի արասցուք անուամբք իւրեանց և նշանակօք: Բայց մեծապէս սխալեցան մեծամեծ փիլիսոփայք ՚ի վերայ չորից այսց առաքինութեանց, կարծեալ թէ այլք ամենայն ծնանին ՚ի մարց աստի, որպէս ընդ միմեամբ տեսակք ՚ի սեռից: Այս է շփոթել զառաքինութիւնս՝ ՚ի արոհել անդ զնոսա, և աղաւաղել զարուեստ յուսուցանելն զնոյն: Այս է խառնակել զսահմանս, զկանոնս և զվարդապետութիւնս, ՚ի կարի իմն կարճատել կամ յերկարաձգել զայս գիտութիւն: Յիւրաքանչիւր տունկս հարկաւ ընթացակցին չորեքին տարերք, բայց և ոչ մի ՚ի անկոց անուանի տեսակ միոյ ՚ի մասնաւոր տարերաց: Յիւրաքանչիւր ներգործութիւնս առատաձեռնութեան՝ այն չորք առաքինութիւնք են ախտանիք. բայց առատաձեռնութիւնն չէ տեսակ ինչ միոյ ՚ի չորեցունց առաքինութեանց անտի:

Ապա գիտել արժան է թէ կրկնակի հնար է բարոյական առաքինութեանց արոհիլ 'ի միմեանց : Մի ըստ սկզբանց գործողութեանց, և եկրորդ ըստ առարկայից : Առաջինն արոհէ ընդհանրապէս զգործս առաքինականս 'ի մոլեկանաց . երկրորդն արոհէ զմասնաւոր ինչ առաքինութիւն յայլմէ մասնաւորէ : Ստոյգ է թէ այն չորք առաքինութիւնք ըստ առաջնոյն մտածեալք, են հանրական տարերք ամենայն առաքինութեանց, զի առ ամենայն են պիտանիք . խոհեմութիւն հանրական՝ յուղղութիւն մտաց . Արդարութիւն հանրական՝ յուղղութիւն կամաց . Արիութիւնն և Բարեխառնութիւնն հանրական, զի կիրք մի նսեմացուցեն զբանն : Այլ խոհեմութիւնն մասնաւոր, զորմէ է աստանօր խնդիր, ոչ ձգի առ ամենայն ուղղութիւն մտաց . և ոչ Արդարութիւնն մասնաւոր առ ամենայն ուղղութիւն կամաց, և ոչ Արիութիւն մասնաւոր առ ամենայն երկիւղ . և ոչ Բարեխառնութիւնն մասնաւոր առ ամենայն բերկրականս . այլ իւրաքանչիւրն ամփոփի 'ի սահմանս իւրոյ առարկայի, և չմխի յայլոց իրաւունս :

Յայտմանէ մարթ է իմաստասիրել թէ այնք չորք առաքինութիւնք, խոհեմութիւն, Արդարութիւն, Արիութիւն, և Բարեխառնութիւն, ըստ այնմ որ մտածին յայտմ վարդապետութեան՝ չեն մարք բարոյական առաքինութեանց, այլ քորք . Բայց զի առարկայք նոցա են ազնուագոյնք, և առաւել ներքինք մարդոյ և դժուարինք, վասն այսորիկ չորեքին նոքա արժանապէս կոչին առաքինութիւնք Գլխաւորք, այլ ոչ հանրականք . այլք անուանին Երկրորդականք, այլ ոչ ընդ միմեամբք : Ամենեքին քորք են միմեանց, այլ նոքա երկրագոյնք . ուստի և 'ի խնջոյս բարոյական առաքինութեանց են նախապատիւք : Ապա ոչ յայնց հանրական սկզբանց, այլ 'ի հայեցուածոյ բնական կարողութեանց առ սեպհական առարկայս՝ կամեցաւ առնել զբանունն ամենայն բարոյական առաքինութեանց Արիստոտէլ . որոյ երկեակ աչք ըսւ ևս տեսին՝ քան զբովանդակ աչս այլ ամենայն փիլիսոփայից . որպէս ըուիցես յառաջիկայդ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

Յադագս քաժանման քոյանորակ քարոյական առաքինութեանց ըստ սեպհական առարկայից :

Ի բանական կարողութեան ոմն յառաքինութեանց ուղղէ զմիտս զբարւոք խորհրդածութեամբ և կշռութեամբ . և սա է խոհեմութիւն մասնաւոր : Ոմն ուղղէ զկամս զբաշխմամբ և զփոխարինութեամբ . և սա է Արդարութիւն մասնաւոր :

Ի կիրս՝ ոմն չափաւորէ զերկիւղն զառարկայիւք, որ եղծիչ են կենաց. և սա է Արիութիւն մասնաւոր: Ոմն չափաւորէ զցանկութիւնն զառարկայիւք որ պահպանիչ են կենաց. և սա է Բարեխառնութիւն մասնաւոր:

Յարտաքին բարիս և ՚ի չարիս՝ ոմն չափաւորէ զխորթակն զմիջական օգտակար բարեօք. և սա է Առատաձեռնութիւն: Ոմն չափաւորէ զնոյն ախորժակ զմեծամեծ օգտակար բարեօք. և սա է Մեծագործութիւն: Ոչ չափաւորէ զխորթակն զմիջական պատուաւոր բարեօք. և սա է Պարկեշտութիւն: Ոմն չափաւորէ զնոյն զմեծամեծ պատուաւոր բարեօք, և սա է Մեծանձնութիւն: Ոմն չափաւորէ զկիրս զարտաքին չարեօք, որք գրգռեն զբարկութիւն. և սա է Հեզութիւն:

Ի քաղաքական կենցաղավարութեան ոմն յառաքինութեանց միաբանէ զխօսս ընդ իւր միտս. և սա է Ճշմարտաստութիւն: Ոմն միաբանէ զխօսս ընդ այլոց հաճոյս՝ յիրս որ ընդ խաղ. և սա է Զուարճախօսութիւն: Եւ ոմն միաբանէ զխօսս և զգործս ընդ հաճոյս այլոց՝ յիրս որ ոչ ընդ խաղ. և սա է Հաճոյականութիւն: Այս են ճշմարիտ առաքինութիւնք: Բայց ՚ի կիրս են և այլ երկու միջասահմանք. որպէս թէ առաքինութիւնք խորդք և ոչ ճշմարիտք. զի շառաւիղեն յապականեալ արմատոյ: Այլ զի են գեղեցիկք, առանձնաշնորհութեամբ ՚ի համար մտանեն ազգակցութեան առաքինութեանց: Մին է երկիւղ դարովանաց ՚ի սակս իւրոց անարդգործոց. և սա է Անթիսածութիւն: Միւսն է ցաւ վասն բարեաց օտարի, որոց չէր նա արժանի. և սա է Սրտմտութիւն:

Արդ ՚ի վերայ այսր բաժանման կարեւոր համարիմ զառաջինն յուշ առնել, զի թէ իմաստակի ուրուք միտք կամիցին զսանրբել ատամնաւոր խարտոցաւ մեթաքիզիգական բաժանմանց, եղիցի յանդուգն: Արիստոտէլ ՚ի վերայ բարաւորի իւրոյ բարոյական գարատան հաստատեաց տախտակ այսպիսի գրութեամբ. Ի գիտութիւնս՝ որոց սկզբունք են հաւանականք և համոզականք, խնդրել զապացուցութիւնս՝ է յանդրգնութիւն և յիմարութիւն: Սա կամեցաւ տրոհմամբ առարկայից ուսուցանել զգիտութիւն ինչ սահմանափակ և բարեկարգ, որ այլազգ տրոհմամբ լինէր անսահման և չփոթ: Եւ արդարեւ ոչինչ այլ առաքինութիւն բարոյական գայ ՚ի միտս ուրուք, որ ոչ հայիցի առ այսօսիկ առարկայս, որպէս տեսցես յառաջիկայդ: Իշխեմ ասել. զոր ինչ ՚ի գիտութիւնս չեմես Արիստոտէլ, մի ակնկալցի տեսանել այլ ոք ՚ի մահականացուաց:

Ի վախճան ամենայնի մարթ է քեզ առնուլ ՚ի միտ, թէ երկու միայն առաքինութիւնք բնակին ՚ի դարպաս բանին. այսինքն է Խոհեմութիւն, և Արդարութիւն: Այլք ամենայն իջավանին յարուարձանս կրից. այսինքն է ՚ի զգայական բազ-

ձանս, ըստ օրինակին որպէս և ասացաւ: Մի՛ լիցի վասն այսր մեղադիր լինել բնութեան, թէ ընդէր փակեաց 'ի մարդ ըզկիրս՝ զթշնամի խռովարարս հոգւոյ, վասն զի առանց նոցա հոգին անմասն լինէր յայսպիսի և յայսչափ գեղեցիկ առաքինութեանց: Բարկութիւնն է յեսան արիութեան. Յանկութիւնն է տածիչ բարեկամութեան. Երկիւղն է խորհրդական խոհեմութեան. Փառասիրութիւնն է խթան մեծագործութեան. Յաւն է ուսուցիչ բարեխառնութեան. Ի հողոյ բուսանին շուշանք, և 'ի զգայութենէ ծնանին առաքինութիւնք: Մարդ ոչ է սոսկ մարմին, և ոչ միտ աննիւթական, այլ խառնեալ ինչ 'ի հոգւոյ և 'ի մարմնոյ: Արարչին բնութեան՝ որ 'ի կատարելութիոն և 'ի զարդ աշխարհի չեթող ինչ թերի, արարեալ զազգ ինչ էից գլխովին զգայնոց որպէս զանբանս, և զազգ ինչ գլխովին հոգի այսինքն զհրեշտակս, անկ էր նմա առնել և միջակային ինչ բաղադրեալ 'ի զգայութենէ և 'ի հոգւոյ, և այն է մարդ: Ի թունաւոր ճճիս յառաջատես բնութիւնն լծորդեաց ընդ թոյն զդեղթափ: Չէ ինչ բացական 'ի կրից բանականութիւնն, որ ուղղէ զնոսա. և մոլութեանց՝ որ 'ի ծայրս՝ մօտ են առաքինութիւնք՝ որպէս և տեսցես:

ԳԼՈՒԽ Դ.

Ճիշդագրութիւն յարոյսկան առաքիւնութեանց, և ճոցին մոլութեանց՝ որ 'ի ծագս:

ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆ

Մասն՝ զբարեոք խորհրդածռնեամբ

Անխոհեմութիւն:

ԽՈՏԵՄՈՒԹԻՒՆ

Խորամանկութիւն:

Կամայ՝ զբաշխմամբ և զէ՞խարհնռնեամբ

Անիրաւութիւն յառաւելն.

ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ

Անիրաւութիւն 'ի նուազն:

Կրից՝ զմարմնաւոր շարեօք

Վէհերոտութիւն:

ԱՐԻՈՒԹԻՒՆ

Յանդգնութիւն:

Կրից՝ զմարմնաւոր բարեօք

Թմրութիւն:

ԲԱՐԵԽԱՌՆՈՒԹԻՒՆ

Անբարեխառնութիւն:

Յարաստին Բարին՝ զՆշակային զգրասիրոք

Աղահու-
թիւն:

ԱՌԱՏԱԶԵՌԵՆՈՒԹԻՒՆ

Հռայլու-
թիւն:

ԶՆԺՄԱՆԺ զգրասիր Բարեօք

Փոքրադոր-
ծութիւն:

ՄԵԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Չափազանց
վայելչութիւն:

ԶՆշական պարտաւոր Բարեօք

Անհոգու-
թիւն:

ՊԱՐԿԵՇՏՈՒԹԻՒՆ

Փառամոլու-
թիւն:

ԶՆԺՄԱՆԺ պարտաւոր Բարեօք

Փոքրադու-
թիւն:

ՄԵԾԱՆԱԶՆՈՒԹԻՒՆ

Փքացումն:

Զարաստին լարեօք՝ որ գրգռեն զԲարկաւթիւն

Անզգայու-
թիւն:

ՀԵԶՈՒԹԻՒՆ

Բարկացողու-
թիւն:

Ի կենդանաւարտաւթիւն՝ յորժամ զանչնէ եւ զհոյր

Կեղծիք:

ՃՇՄԱՐՏԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Ճառատանք:

Զհաճոյակնօք այլոց յերս՝ որ ընդ խաղ

Գեղջկու-
թիւն:

ԶՈՒԱՐՃԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Խեղկատա-
կութիւն:

Զհաճոյակնօք այլ յերս՝ որ ու ընդ խաղ

Մարդահա-
ճութիւն:

ՀԱՃՈՅԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Հակառակա-
բանութիւն:

Զերկիւղի- անպարտաւթիւն անչին

Երկչոտու-
թիւն:

ԱՄՕԹԽԱԾՈՒԹԻՒՆ

Լրքութիւն:

Ի գծաւթիւն ընդ Բարին այլոց՝ որոմ լին արժանի

Նախանձարե-
կութիւն:

ՍՐՏՄՏՈՒԹԻՒՆ

Չարակա-
մութիւն:

ԳԼՈՒԽ Ե.

Յադագս քե ո՞ր իցե մէջ առաքինութեան :

Այս աղեւսակ ճիւղադրութեան առաքինութեանց և խոտոր մոլութեանց՝ յայտնի ցուցանէ քեզ, թէ ոչ այլ ինչ է առաքինութիւն, բայց միջստահման ինչ 'ի մէջ մոլեկան ծայրից. որով և զգացուցանէ քեզ, քանի՞ հպաւոր իցէ չարն բարւոյ, և սուտն ճշմարտի : Զինչ կայ լաւ քան զառաքինութիւն և զինչ վատթար քան զմոլութիւն. սակայն և այնպէս իւրաքանչիւր առաքինութեան երկու մոլութիւնք կան առնթեր. մի ըստ առաւելութեան, և մի ըստ նուազութեան : Շատ էր ձեռնարկութիւնս առ ապացուցանել թէ յաշխարհի մոլք կրկնապատիկ առաւելուն քան զառաքինիս, որովհետև առաքինութիւնք են չորեքտասան թուով, և մոլութիւնք քսան և ութ : Բայց չարագոյն այն է զի առաքինութիւնն է մի և մոլութիւնքն անբաւ. իբր զի մի միայն է եղանակ հասանելոյ 'ի նպատակ, այլ խոտորութիւնքն անբաւք : Ապա զիմօրդ հնար իցէ գիմել յառաքինութիւն, եթէ այնչափ անձուկ է ճանապարհն, մինչև գնալ միշտ ընդ այն զօրէն լարախաղացի՝ վիհ աստի ունելով և անտի : Հայեցեալ ական 'ի լուսինն ընդ արեգակամբ՝ խառնէ զմոլորակ ընդ մոլորակի. և թուի նմա տեսանել կամ լուսին ինչ խաւարակ, կամ արեգակն ինչ սևորակ : Եւ մարգկային միտք՝ զայն որ 'ի ծայրն՝ առաքինութիւն կարծեալ, չգիտէ զորն գովեսցէ, կամ յորմէ խորշիցի : Անմոլութիւն Վղաւգիոսի՝ անմտաց թուեցաւ խոհեմութիւն, և ոչ ծանուցաւ բայց 'ի շողին ծիրանեաց 52 : Յանգգնութիւն Աղեքոսանգրի՝ վասն զի էր բարեբաստիկ, յանգուգն եղելոց թուեցաւ արիութիւն. և նախանձաւորք եղէն այնմ որում պարտն էր ախտակցիլ : Անգթութիւն Սիղղայի քաղաքայնոց թուեցաւ արդարութիւն. որոց և յիրաւի եղև այնպիսի ունել դատաւոր 53 :

Բայց ո՞ր իցէ այս մէջ, ուր ամփոփ գահակալէ առաքինութիւնն : Զարմանամ ես, զի այնպէս զարմանալի թուեցաւ վճիռն, զոր ոմանք ընծայեն Բիասայ, ոմանք Սողոնի, ոմանք Պիւթագորայ, և ոմանք պատգամախօսի, որ զմէջն առաքինութեան երկբառիւ սահմանեաց, Մի աւելազանց : Անմիտ գտաւ որ ասաց, զի սահմանեաց զառաքինութիւնն ըստ կիսոյ : Պարտ է յայն յարել՝ Եւ մի ինչ նուազ : Փոքր մի լրագոյն և յայտնագոյն եղէն սահմանքս. Վէս աւելի քան զբոլորն : Ոչ յայսկոյս, և ոչ յայնկոյս. Ամենայնն չափով : Բայց

այս չափք՝ առաւել բնականք քան բարոյականք, ոչ այնչափ պատշաճին գործոց առաքինութեան, որչափ գործուածոց ճարտարապետի, հիւսան և մաշկեկարի: Իսկագոյն ևս են սահմանքս. Որ ինչ վայել է. Որ ինչ արժան է: Զի այս բառք են բարոյական չափու և ոչ բնականի: Բայց զամենայն 'ի մի բառ բովանդակես, թէ ասես Բանաւորն. զի ոչ այլ ինչ է առաքինութիւն, բայց միջոսահման ինչ որոշեալ 'ի բանէ, որ 'ի ներքս փակէ զամենայն առաքինութիւն և արտասահմանէ զամենայն զծայրս:

Բայց այս մէջ՝ յոր զկայ առնու բանն, ոչ է թուաբանական, իբրև զմէջ թուական, որ միշտ է նոյն. թէպէտև 'ի պէսպէս ենթակայս, և միշտ միապէս է տարակաց յիւրոց ծայրից: Իբերիացիք, այսինքն նախնի Սպանիացիք, պարտաւորէին զամենայն չափահասս ածել ընդ մէջ նոյնչափ դօտի. և որոյ ընդարձակագոյն էր փոր, պատժէին զնա որպէս պորտաբոյծ: Առաւել ևս պատժապարտ էին օրէնագիրք նոյնս. որք թէ ջրգողէին, զօրինօք անցանէին՝ խղեալ զգօտին: Այլ չափ բանին՝ է երկրաչափական, այսինքն համեմատական. զի որ միուամն է սակաւ, այլում է աւելի. և որ միուամն է միջոսահման, այլում է աւելազանց: Ասան որոյ հայի նա յանձինս, և ոչ 'ի ծայրս: Ոչ վայելէ թզուկի կօշիկ Աղկիգեայ հսկայի 54. և ոչ փոքր արժանաւորութիւն ունողի չափազանց վարձատուութիւն: Արդարն ոչ չափէ զամենայն գողութիւնս նովին չուանաւ: Արին ոչ հեղու վտան ճնճին պատճառի զպատուական զիւր արիւն՝ պահեալ վասն հայրենեաց: Առատաձեւնն ոչ միապէս պերճ է առ գուհիկ դք, որպէս առ ազնուական: Երկաթի քանոն Պողիկղեոսի գիպողանայր միայն ուղղորդ և մակարդակ քարի. բայց կապարեայ քանոն Լեաբացոց՝ այո ուղիղ, բայց ճապուկ և դիւրակոր՝ գիպողանայր քարի մակարդակի, կորոյ և գոգաւորի, և ամենայն ձևոյ՝ միշտ ճապկութեամբ և միշտ ուղղութեամբ 55: Քանոն երկաթի էր գօտի իբերիացոց. բայց կանոն բանին չչափէ միայն զհանրական և զանփոփոխ ենթակայս, այլ՝ հայի 'ի մասնաւոր պարագայս. այսինքն յանձն, 'ի գործն, 'ի տեղին, 'ի ժամանակն, 'ի միջոցս, յեղանակ և 'ի պատճառն, որպէս ասացի յիւրում վայրի. և ըստ փոփոխութեան պարագայիցս՝ փոփոխի և մէջ բանին: Առ ներդաշնակութիւն նուագերգութեան պահանջի միաբանութիւն ամենայն լարից, բայց 'ի խոնգարել զայն՝ բաւական է մի միայն լար արտուղի: Միայն արեգակն գիտէ գնալ անանջրպետ ընդ ծիր խաւարման. ոչ 'ի հիւսիսասահմանս վերձեմեալ, և ոչ 'ի հարաւասահմանս ստորիջեալ: Այլ ամենայն մոլորակք որպէս անմիտ Փայետոնք 56, է զի վերձեմեն 'ի բարձր բևեռ, և է զի վայրաբերին 'ի ստորին բևեռ. ոչ գիտեն զկայ առնուլ 'ի միջի՝ և ոչ վայր

մի, յորմէ իսկ կոչեցան մոլորակք: Արդ զհարգ հնար իցէ մարդկային մտաց չմոլորիլ:

ԳԼՈՒԽ Զ .

Թե՛ գիւմրդ գտանիցի մեջ առաքինութեանց յերկոց
ծայրից միջի:

Բնութիւնն որպէս յառաջ լուար, ոչ պարզեւէ զառաքինութիւնս, այլ պարզեւէ լոյս ինչ պայծառ առ 'ի կարող լինելոյ ճանաչել զայն: Անասնոց ետ ազդեցութիւն՝ առ գիտելոյ որոշել զնոսա առողջարարս 'ի փնասակարաց. մարդկան ետ զխիղճ մտաց՝ առ գիտելոյ որոշել զբարին 'ի չարէն: Եւ զի այս օրէնսդիր հաստեաց օրէնս արդարս, կարի իմն անիրաւէր թէ ոչ հրատարակէր և տպաւորէր 'ի միտս այնց՝ որոց պարտն էր պահել զնոսա: Մոլութեան հնար է լինել անդատաւոր, բայց չէ երբէք անդատախաղ և անպատիժ. զի դատախաղ նոցա է խիղճ մտաց, և պատժօղ՝ խայթ նորա: Բայց թէ զինչ իցէ այս խիղճ մտաց, խօսեսցուք լիով յիւրում տեղւոյ: Ապա չէ մոլի տղայն կամ խելագարն, որք ոչ ճանաչեն զմոլութիւն, և ոչ մեղանչէ այն որ ոչ գիտէ մեղանչել: Բայց որ ճանաչէ զմոլութիւն ճանաչէ և զառաքինութիւն. զի որ ճանաչէ զծայրսն, ճանաչէ և զմէջն:

Չիք գիտութիւն պայծառ քան զխիղճ մտաց, թէ չէ 'ի կրից նսեմացեալ: Շոգիախառն ծուխք օդոյ չթողուն տեսանել զիսկական չափ և զճշգրիտ գոյն արևու 'ի ծագել իւրում. և վասն այսորիկ երեակայութիւնն ըստ տեսութեան աչաց՝ կարծէ զնա շառագոյն ևս, և մեծագոյն. նոյնպէս ծխաւ մածութիւն կրից այլայլէ զճշմարիտ դատաստան և զչափ բանին:

Բայց առաւել ևս, եթէ դատաստանն է զեղծ 'ի թիւր ունակութեանց, որք և առանց կրից գործեն չարաչար՝ մղեալ զսիրտն 'ի ծայրս: Բազուկ բեկ չմնայ երբէք 'ի միջի յիւրում տեղւոյ. թէ ուղղի մի մասն՝ անկանի միւսն: Եւ այր թիւր թէ 'ի բացէ լինի 'ի միջէ 'ի ծայրից, ընդհարկանի 'ի միւսն. ոչ երբէք զտեղի առնու 'ի բանաւորն, կամ լինի շուայլ և կամ կծծի. կամ յանդուգն վառի և կամ վեհերոտեալ դողայ. անցանէ անընդմէջ 'ի մարդահաճութենէ 'ի տմարդութիւն: Ապա այս է նախնական և գիւրագոյն ճանապարհ ճանաչելոյ զմէջ առաքինութեանց: Ի բաց արա 'ի սրտէ զկիրս և և զչար սովորութիւնս, զի ճառագայթեաց լոյս խղճի մտաց. վասն զի նոյն իսկ խոչք, զորոց ասացաւ թէ խափանեն զստացումն առաքինութեանց, խափանեն և զճանաչումն միջոյ:

Բայց միւս ևս եղանակ՝ յայտնագոյն որոշելոյ զմէջն յիւրոց ծայրից, է խոհեմութիւնն. որ 'ի բնաւոր խիղճ մտաց յաւելու ուսուցմունս և մասնաւոր փորձս: Լոյս է լուսաւորագոյն, բայց դժուարագոյն և դանդաղագոյն. զի ոչ պարզ ևի 'ի բնութենէ, այլ ստացանի երկար սովորութեամբ 57: Միայն 'ի տաճար չաստուածութեան 'Ամենայն պահիւր արքունի չափ կանգնոյ. և միայն 'ի տաճար խոհեմութեան եղեալ կայ չափ բանաւորի: Աողմնական մոլութիւնք միշտ կագեն ընդ առաքինութեան 'ի վերայ սահմանաց: Բայց որպէս անդաստանական դատաւորի էր որոշել զսահմանս արտորէից՝ որ ընդ վիճիւ, սոյնպէս միայն խոհեմին է սահմանել զկողար բանին ընդ յաւէտ և ընդ նուազ: Դեգաղոս 58 'ի փախչիլ իւրում մամապատ թևոց թռուցիւք յանգթական կղզոյ յերկիր խաղաղական, զայս ինչ յուշ արար որդւոյ իւրում Իկարոսի. Արդեակ իմ, մի թռչիր այնչափ բարձր, մինչև հրոյ կամարի այրել զքո թևս. և մի այնչափ ցած, մինչև գոլորշեաց ջրոյ կորզել զնոսա. ընդ միջին ճանապարհ թռիր ապահով: Եւ արդարև Դեգաղոս որպէս ծերունի խոհեմ՝ գիտաց ունել զմիջին ճանապարհ, և ողջամբ եհաս 'ի ցամաք. այլ համբալն անզգոյ՝ մանկական յանձնապատանութեամբ կարի իմն վերաթևեալ 'ի բարձունս՝ թօթափեաց զթևս 'ի հուր, և մեռաւ 'ի ջուր, անցեալ ծագէ 'ի ծագ. փոխանակ զի ոչ գիտաց զմէջն ունել:

Ամենայն արուեստ է դժուարին յիւրում սկզբան: Հրեշտակաց միայն յաջողեաց հասաիլ 'ի բնէ խոհեմ. 'ի նոսա հեղան պատկերք ամենայնի զոր արժան էր առնել: Մարդկան անկ է ստանալ զնոսա ջանիւ խոհեմութեան: Աւսանի նաւապետն զնաւարկութիւն տաղտկանօք, երկուցեալ 'ի սկըզբան անդ 'ի կոհակայ կոհակաց իբր 'ի մահահրաւէր շիրմաց. բայց ապա սովորութեամբ՝ 'ի վերայ մրրկածուփ տարեր խաղաղական անձամբ ճեմ առեալ շրջի ընդ աշխարհ: Չէ այնչափ դժուարին գիտութիւն առաքինութեանց, որչափ գիտութիւն ևս և ստորին ազատական արուեստից: Դիւրագոյն և յայտնագոյն են կանոնք բարոյական առաքինութեան՝ քան զկանոնս քերթածաց բանաստեղծութեան, որ կապէ զարձակ բանն բազմապատիկ շղթայիւք. և անհամար կանոնօք բաժանէ զտղտ ոտիւք, և զոտս վանկօք, և զիւրաքանչիւր վանկի չափէ զքանակ. կշռորդէ զէշտ, արոհէ զհնչիւն և կշռէ զհագագ: Դժուարագոյն է առնել ինչ ճարտար քերթած՝ քան զառաքինի ինչ գործ. դիւրագոյն ճանաչի պարագայ բանաւորութեան՝ քան զզօրութիւն փաղառութեան: Իսկ արդ եթէ սովորութեամբ դիւրանայ այսպիսի ինչ տարժանաւոր հմտութիւն, որոյ սկզբունք չեն հաստատեալ ոչ 'ի բնութիւն և ոչ 'ի բանն, այլ 'ի հաճոյս մտացածին նրբութեանց,

զոր սահմանեցին կանոնագիրք . ո՛րչափ ևս դիւրուսանելի իցէ ճանաչել զբանաւորն՝ լուսով բնութեան, ազնուական սննդեամբ, սիրով գովութեան, երկիւղիւ պատժոյ, ձայնաւոր պատուիրանօք, գրաւոր մատենիւք, հրապարակական օրինօք, այլոց օրինակօք և անձին իսկ փորձիւ, որ քան զամենայն է զօրաւոր :

ԳԼՈՒԽ Է.

Բաղդատոռքիւն երկոց ծայրից առ միմեանս :

Թէպէտ և երկաքանչիւր մուկեկան ծայրք են այլանդակք և ագեղք, բայց և այնպէս միոյ քան զմիւսոյն նուազ է ագեղութիւն . զի մին նմանագոյն է առաքինութեանն որ կայ 'ի մէջն : Նմանագոյն է խոհեմութեան խորամանկութիւնն քան զանխոհեմութիւն : Նմանագոյն է արիութեան յանդգնութիւնն քան զվեհերոտութիւն : Նմանագոյն է առատաձեռնութեան շռայլութիւնն քան զազաւութիւն : Զի աւելազանցութիւնն ոչ կարէ առաւելուլ քան զմէջն, թէ ոչ այնմ հաւասարի : Բայց պակասութիւնն վասն զի ոչ կարողանայ հասանել 'ի մէջն առաքինութեան, նուազ նման է առաքինութեան քան զաւելազանցութիւնն : Որպէս գիշերայն լուցեալ գոլորշիք՝ յանմիտ դիտողաց համարին աստղ, նոյնպէս ծայրն նմանագոյն առաքինութեան՝ բազում անգամ 'ի համար գրի առաքինութեան :

Մոլութիւնն նմանագոյն առաքինութեան՝ է նուազ ամօթալի քան զմիւսն . զի է առաւել դժուարին և նուազ ծառայական . թէպէտ և մնասակարագոյն է և դժնգակագոյն : Ծանրագոյն պատժի պատերազմօղն ընդդէմ հրամանի՝ քան զփախուցեալն 'ի պատերազմէ . բայց առաւել ամօթալի է փախչիլն 'ի պատերազմէ՝ քան զպատերազմիլն ընդդէմ հրամանի . զի այն է ցածութիւն՝ մոլութիւն ռամկայիլն, և սա է յանդգնութիւն՝ մոլութիւն աշխոյժ վասն որոյ և նմանագոյն արիութեան : Մանլիոս 59 պատանին դժբախտ՝ ընդդէմ հրամանին հրատարակելոյ 'ի հօրէ իւրմէ իշխանապետէ 'ի ձայն փողոյ, քաջութեամբ կռուեալ և յաղթեալ թշնամւոյն, վասն այսպիսի պանծալի յանցանաց եթող ընդ տապարաւ զգլուխ իւր պսակազարդ . և յամենեցունց ախտակցաբար դռնէսս ընկալեալ՝ յիւրում թաղման յաղթանակեաց :

Դիւրագոյն վերածի յառաքինութիւն՝ մոլութիւնն, որ նմանագոյն է նմա : Փոքր աշխատութեամբ արի հանգիսանայ յանդուգն քան զվեհերոտն . զի դիւրագոյն է յապաւելլ զա-

ւելադանցութիւնն, քան ընու զթերին. և դժուարագոյն է հասուցանել 'ի միջասահման զայն որ չյաւելու ինչ, քան զայն որ առաւելու: Աքանչելիք եղեն բնութեան, զի Տորկուատոս այնպէս պիտանի եղև հասարակապետութեան իւրովք յաղթութեամբք, այն որ այնպէս անպիտան էր և ահարգ, մինչև հօր իւրոյ առաքել զնա արածել զարջառս՝ որոց էր նման 60: Եւ մեծ ևս սքանչելիք եղեն, զի զօրավարն Ափրիկանոս հայելին մանկանց 'ի զեղծ և յանառակ վարս, եղև ապա հայելի պատերազմողաց՝ 'ի ժուժկալ և 'ի պարկէշտ վարս 61: Թուի թէ բնութիւնն 'ի նկարել զկենդանագիր երկոցուն քաջադանցս, զի առաւել ևս բացափայլեսցի լոյս մեծամեծ առաքինութեանց՝ արկ զնոքօք զմթին ստուերս առաջնոց վարուց:

Բայց և այն է ճշմարիտ, զի թէպէտև երբեմն մոլութիւնք ընդ առաքինութեան են անկուիւ, բայց ընդ միմեանս միշտ են 'ի կուռի: Այս բարութիւն միայն է 'ի կարիճս, զի սատակեն զմիմեանս: Չայս հոգացաւ բնութիւնն, զի մի բազմածնունդ սերունդ ժանտախտիս 'ի չիք դարձուցէ զազգ մարդկան: Եւ այս բարութիւն ևեթ է 'ի մոլութիւնս, զի բազմածնունդ գոլով քան զառաքինութիւնս, միմեանց լինին գահիճք և եղծիչք: Շուայլութիւնն սպանանէ զաղահուութիւն, աղահուութիւնն զփառասիրութիւն, փառասիրութիւնն զվէհերոտութիւն, և վէհերոտութիւնն զյանդգնութիւն, ըստ օրինակի շահատակաց Ադամոսի, որք միահաղոյն ծնեալք և դատասպարաւեալք, փոփոխ վերաւորութեամբ զմիմեանս սատակեալ՝ դառնային անգրէն 'ի հող՝ ուստի ելին 62. Նա՛ ամենայն յետին մոլութիւն յիւր վերայ գաղանանայ, և իւրովի սատակի: Չիք ինչ առաւել հակառակ շուայլութեան քան շուայլութիւն, և յանդգնութեան քան զյանդգնութիւն, և բարկութեան քան զբարկութիւն, և հեշտախտութեան քան զնոյն ինքն հեշտախտութիւն: Ամենայն որ հասանէ 'ի ծագ, կամ զկայառնու, կամ յիւր վերայ ընկրկի, և լինի ատելի իւրում գործողի: Ահշապի հայեցեալ ընդ հայելի՝ իւրովք թունօք պայթի. և մեծ ինչ չարագործ հայեցեալ ընդ առաքինիս՝ յիւրոց չարեաց նողկայ: Գործ մոլեկան՝ է ագեղ. և ամենայն ծնունդ ագեղ և այլանդակ՝ զարհուրեցուցանէ զիւր ծնողսն: Եւ այնպէս բազում անգամ տաղակութիւն և սարսափ մոլութեան դարձուցանէ զմոլին յառաքինութիւն: Չսորին հակառակն՝ առաքինութիւնք զաւակք աստուածապարգեք՝ պահեն առ միմեանս միաբանութիւն և խաղաղութիւն, զի առ հասարակ են համաձայն բանի: Չլինի առաքինութիւնն ատելի, զի է յոյժ սիրելի: Չլինի իւր ինքեան անհաճոյ, զի է յոյժ գեղեցիկ: Չիք նորա աճման սահման, զի ոչ պակասի նորա ճարակ: Ոչ ուստեք երկնչի, զի է անստղիւտ, ոչ փախչի 'ի

լուսոյ, զի է շքեղ. ոչ սարջանայ, զի ոչ գործ է զար. ոչ տաղտկանայ, զի միշտ գիմէ յերջանկութիւն, որպէս մոլութիւնն 'ի թշուառութիւն:

Բայց արդ եկեսցուք 'ի լուծումն տարակուսանաց ինչ, որում հնար է յուշ լինել քեզ, որպէս յուշ եղև մեծամեծ փիլիսոփայից, 'ի վերայ ասացելոցն զի՛շ առաքինութեան, և զտարբերութենէ իւրոց ծայրի:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը .

Այդեօք ամենայն մոլորաբանք իցեն հաշտար:

“Ըստ իրաց ինչ, եթէ մէջն առաքինութեան է գիծ ինչ անբաժանելի 'ի մէջ երկուց ծայրից, որպէս ծիր գիշերահաւասարի 'ի մէջ երկուց բևեռաց, ապա խոտորումն 'ի գծէ աստի 'ի մի կամ 'ի միւս ծայր՝ հաստատեալ է յանբաժանելի իմն: Իսկ եթէ միոյ անբաժանելոյ անհնար է լինել մեծ քան զմիւսն, ապա միոյ ծայրի մոլութեան անհնար է լինել մեծ քան զմիւսն: Ապա ուրեմն չէ մեծ մոլութիւն խրոխտ Ամբարտաւանութիւնն քան զընդոստ Փոքրոգութիւն. և ոչ կատաղի Յանգգնութիւնն՝ քան զերկչոտ Վեհերոտութիւն. և ոչ լիրբ Վավաշանք՝ քան զցուրտ Թմրութիւն. զի յերկոցունց ծայրից միջի չկայ ինչ մէջ. բայց կէտ անբաժանելի, և սոսկ բացասութիւն:

„Զայն՝ որ ասի զերկոցունց ծայրից, մարթ է ասել և զերկոցունց նոյնատեսակ մոլութեանց: Անհնար է լինել միոյ գոլութեան մեծ քան զմիւսն. և մեծագունի արժանանալ պատուհասի. զի մէջ արդարութեան է չառնուլ զօտարինն ընդդէմ՝ նորա կամացն: Եւ այս ևս է անբաժանելի իմն: Ապա այնչափ անիրաւութիւն է գողանալ զդանկ ինչ, որչափ գողանալ զհարիւր տաղանդս. և այնչափ անիրաւ իմն է և հաւատադրժութիւն՝ չհատուցանել զաւանդ դանկի միջ, որչափ չհատուցանել զաւանդ հարիւր տաղանդոց:

„Վրիպակ նետաձգին չէ հաստատեալ 'ի մեծ կամ 'ի փոքր բացաձգութիւն 'ի նպատակէն, այլ յայն՝ զի չեհար զմէջ նպատակին: Ապա թէ փոքր իցէ քանակ գողութեան, և թէ մեծ, խոտորումն 'ի միջոյ անտի է անբաժանելի: Ապա գոլութիւնք ամենայն են հաւասարք:

„Որ ինչ ասի զնոյնատեսակ մոլութեանց, զնոյն մարթ է ասել և զտարասեռ մոլութեանց: Մէջ ուղիղ բանին, որպէս ասացաք՝ է որ ինչ օրէն է: Ի մէջ օրինաւորին և չօրինաւորին չկայ ինչ մէջ. զի լինելն օրինաւոր՝ է կէտ անբաժան: Ապա

չէ մեծագոյն յանցաւորութիւն՝ սպանութիւնն քան զգողութիւնն. զի չէ ինչ օրինաւորագոյն գողութիւնն քան զըսպանութիւնն: Զի թէ էր գողութիւնն օրինաւորագոյն քան զսպանութիւնն, գտանիւր ինչ մէջ 'ի հակասութեանց միջի, 'ի գտանիլն 'ի մէջ օրինաւորի և չօրինաւորի: Ապա չէ հնար միոյ արգարութեան լինել արդարագոյն քան զայլ, և ոչ անիրաւութեան լինել անիրաւագոյն քան զայլ. ոչ ուղղութեան լինել ուղղագոյն քան զայլ, և ոչ մոլութեան լինել մոլեգոյն քան զայլ մոլութիւնս. ուստի և ամենայն մոլութիւնք են յիւրեանս հաւասարք,, : Այսպէս խօսէր մեծ ուսուցիչն Պղատոնի Սոկրատ, յիւրում խիստ դասատուութեան: Իբր ոչ եթէ 'ի փոքր կացուցանել զմեծամեծ մոլութիւնս՝ հաւասարեալ զնոսա փոքունց, այլ 'ի մեծացուցանել զփոքր մոլութիւնս՝ հաւասարեալ զնոսա մեծաց. զի մի զարտուղեսցին մարդիկ յուղղութենէ, տեսեալ թէ ամենայն մանր վրիպակք են մեծ ինչ յանցաւորութիւն, վասն որոյ և արժանի մեծաց պատժոց:

Բայց ոչ ինչ հայեցեալ յայսպիսի նրբութիւնս սոկրատեանց, որք ըստ ասից Արիստոտելի՝ բազում ինչ ուսուցանէին, զոր ոչ 'ի գործ գնէին, քաջայայտ է թէ են մոլութիւնք, որք մի քան զմի են մեծք և ծանուցիք և տգեղք. ուստի և խստագոյն պատժոյ արժանիք: Քանզի այնչափ խտիր է 'ի մոլութիւնս, որչափ յառաքինութիւնս որոց հակակային, և առաքինութիւնք մի քան զմի են մեծք՝ ըստ առարկայից, ըստ վախճանին և ըստ պարագայից, որպէս և լուար: Անմարթ է ուրանալ, թէ չեն առարկայք մի քան զմի մեծ: Պատուաւոր բարիք են մեծք քան զմարմնականս, և մարմնականք քան զբարիս բախտի: Ուստի և Մեծանձնութիւնն է մեծ առաքինութիւն քան զԱրիութիւն, և Արիութիւնն քան զԱռատաձեռնութիւն: Զի առաջինն է զպատուաւոր բարեօք, երկրորդն զմարմնականօք և երրորդն զճոխութեամբք: Ապա նովին կարգաւ՝ վատահամբաւել զոք է մեծ մոլութիւն քան զսպանութիւն, և սպանութիւնն քան զգողութիւնն: Զի գողութիւնն 'ի վերայ յարձակի բարեաց բախտի. սպանութիւնն՝ մարմնաւոր բարեաց, և վատահամբաւութիւնն՝ պատուաւոր բարեաց: Վասն այսորիկ ճշմարիտ բարեաց կշռագատք փոքր չար համարեցան տանել մահու քան անպատուութեան: Ապա արժան է յիշեցուցանել քեզ՝ չթա՛կարդիլ 'ի պատիր բանս, անցեալ 'ի զինչութենէ յորակութիւն, կամ 'ի վերացելոյ 'ի թանձրացեալն, կամ յէութենէ 'ի պարագայ: Սկայն Գեմագովգ չէ ինչ աւելի մարդ՝ քան զՄանիոն գաճաճ. բայց Գեմագովգ է անձնեայ քան զՄանիոն: Իութիւնն որոշէ զմարդ յայնմանէ որ չէ մարդ. իսկ առնթեո պատագայք որոշէն զմարդ 'ի մարդոյ: Տեսակարար

տարբերութիւնն որոշէ զգողութիւնն յայնմանէ՝ որ չէ գողութիւն, բայց պարագայք որոշեն զգողութիւն 'ի գողութենէ: Ապա ըստ հանրական սահմանի՝ մի մոլութիւն չէ աւելի մոլութիւն քան զմիւսն. զի առ 'ի լինել մոլութիւն՝ շատ է լինել հակառակ ուղիղ բանին. բայց պարագայք ծանրացուցիչք առնեն զմոլութիւնն մի քան զմի մեծ:

Ի վախճան ամենայնի կամ է ինձ և զայն ևս յիշեցուցանել, թէ ոչ միայն եկամուտ պարագայիւք, այլ և ներքին աճմամբ հնար է թէ մոլեկան ինչ ունակութիւն լիցի քան զնոյն ինքն մոլեգոյն: Ի մարդկային մարմնի զուգախառնութիւն և անզուգախառնութիւն հիւթոց չէ հաստատեալ յանբաժան ինչ, այլ 'ի բնական իմն ընդարձակութիւն, որով առողջութիւնն լինի յաւէտ կամ 'նուազ կատարեալ, և այլայլութեանն հնար է 'ի լոկոյ տենգէ փոխիլ 'ի տենդ մահաբեր: Ապա ըստ այսմ 'ի հոգւոջ հնար է առաքինութեան աճել ցայն վայր կատարելութեան՝ ըստ ուղղութեան մտաց կամ բաղձանաց, մինչև 'ի լոկոյ առաքինութենէ լինել նմա առաքինութիւն գիւցաղնական, և իբր աստուածական, և երևիլ մարդոյ աստուածազգեաց ոմն: Եւ ըստ սմին օրինակի հնար է ունակութեան մոլեկանի աճել յայն սահման թիւրութեան, մինչև 'ի լոկոյ մոլութենէ փոխիլ նմա 'ի գաղանութիւն, և երևել մարդոյ փոխակերպեալ 'ի սատանայ: Այլ զայսմ կերպարանափոխութենէ ճոխագոյն ևս խօսեսցուք յիւրում տեղոջ:

Եւ արդ զի ցուցաւ թէ մարդկային գործք տարբերին 'ի միմեանց՝ ոչ ըստ առարկային միայն այլ և ըստ պարագայից, զորոց առաւելապէս կախեալ կայ չարութիւն և բարութիւն բարոյական, մնայ քեզ մտառել թէ ո՞ր իցեն այնք որք աստանօր կոչին պարագայք:

ԳԼՈՒԽ Թ.

Յաղագս թէ որպիսի և քանի իցեն պարագայք
բարոյական գործոց:

Չիք մարմնեղէն ինչ գոյացութիւն որում ոչ ընկերեն պէս պէս պատահմունք. յորոց ընդունի նա զկատարելութիւն կամ զտոյժ, և որովք բաժանեալ որոշի յայլոց համատեսակ գոյացութեանց: Ծառն է բաղադրեալ ինչ 'ի մարմնոյ, և 'ի տնկական ոգւոյ. այս է զինչութիւն և գոյացութիւն ծառոյ: Այլ լինել կանաչ կամ դեղին, մեծ կամ փոքր, պտղաբեր կամ անպտուղ, այս ամենայն պատահմունք են որք ընկերեն

գոյացութեան, և տարբերեն զծառ 'ի ծառոյ, և կոչին սոքա Պարագայք բնականք: Ըստ ամին օրինակի Գործն բարոյական, թէպէտ ըստ որում գործ՝ 'ի տրամաբանից 'ի համար դասի պատահմանց, իբր զի հնար է մարդոյ գործել կամ չգործել, սակայն և այնպէս մտածի որպէս գոյացութիւն ինչ կամ զինչ չութիւն, հայելով 'ի պատահմունս՝ որք ընկերեն նմա, և տարբերեն յայլ գործոյ, արարեալ զայն առաւել առաքինական կամ մոլեկան. և սոքին են Պարագայք բարոյականք, որպէս արդ լուար:

Արդ այս բարոյական սլարագայք հասարակօրէն ամփոփին յեօթն, որք բովանդակին յայս ռտանաւոր.

Ո՛ւ՛ * և Զի՛ն, Ո՛ւ՛ և Ու՛ն՝.

Հի՛, Ո՛րդո՛ւնա՛ և Ե՛րբ արդեօ՛.

որոց այս է մեկնութիւն:

Ո՛ւ՛ * նշանակէ եթէ զանձն որ առնէ, և եթէ զանձն որ կրէ. զի երկաքանչիւրն տարբերեն զգործն առաւելով կամ նուազելով:

Զի՛ն ոչ նշանակէ զզինչութիւն գործոյն. զի էութիւնն չէ պարագայ. այլ զպտուղ ինչ, որ 'ի գործոյն գայ յառաջ:

Ո՛ւ՛ն նշանակէ զտեղին, յորում եղև գործն. անսո՛րբ իցէ թէ օրբազան. հրապարակական իցէ թէ առանձինն:

Ու՛ն նշանակէ թէ որպիսի՞ միջոցօք կամ նպատիւք կամ գործեօք եղև այն գործ:

Հի՛ն նշանակէ զպատճառն և զվախճանն և զգիտումն. զի բազում անգամ պատճառն այլափոխէ զտեսակ գործոյն:

Ո՛րդո՛ւնա՛ նշանակէ զեղանակ գործելոյ, մտաբերութեամբ եղև թէ յանկարծ. նենգութեամբ թէ բարեմտութեամբ:

Ե՛րբ նշանակէ զժամանակն, յորում եղև գործն. յարգելեալ թէ 'ի թողացուցեալ ժամանակի, 'ի տուէ՛ թէ 'ի գիշերի. յիւրում ժամանակի, թէ արտաքոյ ժամանակի:

Եւ ահա քեզ այսմ օրինակ յայանի: Օգոստոս կայսր միշտ երկրպագեալն և միշտ դաւաճանեալն յիւրոց հռոմայեցւոց, մինչ էրն 'ի Գաղղիա, ստոյգ լուր լուաւ թէ Ղուկիոս Կիննա աղնուական իւր ձեռնասուն, սիրեցեալն 'ի նմանէ որպէս որդի և քան զամենեւին երախտաւորեալ, 'ի սաղբելոյ Մարկոսի Անտոնիոսի՝ երգուաւ սպանանել զնա 'ի մեհենի, 'ի զոհել նորա ըստ օրըստօրէ սովորութեան իւրոյ. ունելով իւր ձեռնտու և մեղսակից զերևելիս դրանն արքունի, որք ծածկեալ ունէին զսուր իւրեանց: Արդ էութիւն գործոյն է այս. Ղուկիոս Կիննա եր 'ի յաի սպանանել զՕգոստոս: Սպանութիւնն արդէն եղև 'ի սրտի յաբաջ քան զմիւսել ձեռին, բայց յոյժ ծանրացաւ 'ի հետեակ սլարագայից:

Ո՛ւ՛ * Կիննա սիրեցեալ էր յՕգոստոսէ, և երախտաւորեալ 'ի նմանէ. Օգոստոս երախտաւոր էր Կիննայի և իշխան

նորա : Յորոց մասնաւոր պարագայից մին յաւելլու 'ի գաղա-
նութիւնն զապերախտութիւն , և միւսն փոխէ զմարդասպա-
նութիւնն 'ի հայրասպանութիւն :

ԶԻ՞նչ . Այս պարագայ առաւել ևս ծանրացուցանէ զայն .
զի յայնմ սպանութենէ՝ ծագէ անտերունչ մնալ ինքնակա-
լութեանն . և վերստին բորբոքի պատերազմն քաղաքական
նորոգ չիջեալ :

Ո՞րք . Յաւելլու 'ի վերայ յանցանացն զնոր չարութիւն , 'ի
գործել զայն 'ի մեհենի , առաջի աջաց գիցն վեհից ըստ հե-
թանոսական կարծեաց . յորմէ նախատինք լինէին մարդկայ-
նոյ մեծափառութեան և դիւցականի :

Ո՞րք . Եւ ևս առաւելլու յանցուածն միջոցօք՝ զորս հնա-
րեցաւ Վիննա 'ի կատարել զայն , կոչեալ իւր 'ի թիկունս և
'ի գործակցութիւն իւրոյ ապիրատութեան և զայլ ևս ազ-
նուականս . և ծածկեալ զսուրն զղէնն մասնութեան և ան-
արգութեան , որով երբեմն 'ի վերայ յարեան Յուլիոսի Վե-
սարու :

ՀԻ՞նչ . Սա քան զամենայն առաւելլու զյանցանս , զի շարժե-
ցաւ ոչ 'ի քաջասիրտ գոգմնութենէ ընդ նախատինս ինչ հա-
սուցեալս նմա , այլ յանարգ և 'ի խժական գրգմանէ մատ-
նելոյ զտէր իւր , 'ի հաճել զմիտս Անտոնիոսի հասարակաց
թշնամւոյ՝ և ընդունիլ 'ի նմանէ զվարձս ինչ :

Ո՞րք . Ոչ այնչափ անարգական լինէր յանցուածն , ե-
թէ ճակատ յարգարեալ էր նորա զինիլ ընդդէմ Օգոստոսի
յայտնապէս , որպէս արարեալ էին այլ ապստամբք . բայց
հաւատարմութիւն և սէր կեղծաւորիլ առ դաւաճանեալն ,
'ի սեղանոյ նորա կերակրիլ և մասնութեամբ գաւազիր լի-
նել կենաց որ վստահն էր 'ի նա , այս է անհնարին գրժո-
ղութիւն :

Ե՞րբ . Այս պարագայ 'ի ներքս փակէ զայլոյ ամենայնի
զսոսկումն , և առաւելլու ևս : Ի ժամանակի յորժամ բարեա-
ցապարտ իշխանն զոհս մատուցանէ վասն հասարակաց բարո-
ւութեան , Վիննա կամի 'ի սպանդ վարել զնոյն ինքն զիշխանն
վասն հասարակաց աւերման : Ի նոյն սեղան Օգոստոս քրմա-
բար զարիւն հեղու զսպանդից 'ի հաճել զգիս հայրենեաց .
և Վիննա հեղու զարիւն քրմին , առ երկրպագելի առնելոյ
զՄարկոս Անտոնիոս զթշնամի հայրենեաց , թողեալ զՀուլի-
մայեցիս 'ի տարակուսի թէ ո՞ր մեծ իցէ , բարեպաշտութիւն
դաւաճանելոյն թէ ամպարշտութիւն դաւաճանողին . որ 'ի
հայրասպանութիւն յաւելլու և զսեղանակապատութիւն 63 :

Յայտոսիկ եօթանեսին պարագայս յաւելլուն ոմանք և ըզ-
թիւ , այսինքն թէ քանիցս լեալ իցէ այն գործ : Բայց կոչի
սա բազմաւորութիւն գործոց , և ոչ թէ պարագայ միոյ գոր-
ծոյ : Այլք յաւելլուն յայնս և զայլ մասնաւորութիւնս ինն

ստորագութեանց պատահականաց՝ որ առ տրամաբանս: Բայց բովանդակ վերածին սոքա յայս եօթն պարագայս: Եւ յայս հաստատեալ է առաւելութիւն նրբահայեցութեան խոհեմ մտաց, 'ի քաջ խորհրդածել և քննել զմարդկային գործս: Ի շառաւիղել ճառագայթից արեւու ընդ միջին տեղի՝ երևին մանրամասն շամանդաղք ընդ օդս թռուցեալք, որք արտաքոյ չերևին աչաց. և լուսաւորագոյն միտք տեսանէ զմանր մանր պարագայս, զոր նուազ խոհեմք չտեսանեն, և լաւ ևս որոշէ զառաքինի գործս 'ի մոլեկանաց:

ԳԻՐԻՔ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՅԱՂԱԳՍ ԱՐԻՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԾԱՅՐԻՑ ՆՈՐԱ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Ներածութիւն յԱրիւնքեան ձառն :

ԵՐԱՍԻԿ քեզ նախ առաջին 'ի հանդէս մատչի այն ազնիւ Առաքինութիւնն քաջազանց, որ ազնուացուցանէ ըզտոհմն, պայծառ յարդարէ զանձինս, փողփողէ զվահանս ազնուազգի նշանօք, լի աւարաւ և վիրօք, զարդարեալ յաղթական պսակօք, միանգամայն և անդաստանական փոշլով. որպէս քաջութեամբ՝ նոյնպէս պատուով քան զամենայն առաքինութիւնս սնդէ լինել գահերէց : Անտի յառաջ մատչին երկու խաղաղական՝ բայց իմաստուն քորք, Արդարութիւն և Խոհեմութիւն. և ընդդէմ եդեալ զհեղինակութիւն օրինաց՝ զօրութեան զինուց, զիշխանականն պատմութեան՝ զինուորական քղամդաց, զուսուցչականն դաբնի յաղթական ախոյանաց, բողոքեն թէ առաքինութիւն ինչ զգայական ոգւոյ՝ որ հասարակ է անասնոց, զիւրգ իշխիցէ յառաջագաս լինել երկուց առաքինութեանց ոգւոյ բանաւորի, որ սեպհական է մարդոյ : Եւ ահա անդրէն նորոգի վաղնջուց վէճն ազնւութեան 'ի մէջ Զինուց և Տառից, գրաւորութեամբ և զինուք ընդերկար հոսհոսեալ 'ի մէջ զօրականաց և պատմութեանաւորաց. սոցա գրելով գիտնաւոր սեական, և նոցա կենդանի արեամբ վիրաց՝ իւրաքանչիւր զիւր փաստս :

Եւ թէպէտ ամենայն փիլիսոփայական դպրոցք ուղիղ որոշմամբ զկողմն իրաւացուցանեն զպատմութեանազգեաց առաքինութեանց զխոհեմութեան և զարդարութեան, վասն առաջնութեան նոցա յազգահամարի՝ որպէս ցուցաւ 'ի նախընթաց գիրս, բայց և այնպէս ճշմարիտ է թէ զկողմն արիութեան առաւել իրաւացուցանեն, և մեծամեծ վարձատուութեամբ պատուեն իշխանք մեծամեծք և հզօրք, որք մեծ համարին զմի քաջ զօրավար քան զհարիւր ուսուցիչս :

Զայսր միտողութեան զննեալ Արիստոտէլի յիւր գիրս խնդրոց զքաղաքական պատճառ, այսպէս իմաստասիրէ. Մարդկային միտք որպէս աչառութեամբ գին հատանող՝ ոչ լաւ համարին զայն ինչ որ ստոյգ լաւն է յինքեան, այլ զայն որ լաւն է գնահատին, չափեալ զպատիւն ընդ օգտին: Յորմէ ՚ի վերայ բերէ, թէ վասն զի իշխանք մեծամեծք հանապազ կան նեղեալ ՚ի սահմանակցաց, միշտ պատերազմունս մեքենայեն, և յայնց երկնչին, և այնպէս ՚ի պաշտպանել անձանց և ՚ի վանել զայլս՝ առաւել պիտոյս ունին զինուոց քան օրինաց, Պալլասայ պատերազմողի քան Աթենասայ գիտնաւորի 64: Եւ վասն այսորիկ մեծապէս պատուեալ զարիութիւն քան զուսումն, զգիտնաւորաց չէ նոցա փոյթ յորժամ պիտոյ լինին, իսկ զքաջաց յամենայն ժամ: Այնպէս զի դատարդարութեան է արդարագոյն, այլ դատ արիութեանն է զօրագոյն:

Այլ մի մեծամտեսցի աստանօր արիութիւնն, տեսեալ թէ Արիստոտէլ վերագասէ զնա ՚ի կարգի վարդապետութեան քան զայլ առաքինութիւնս. որպէս թէ սահմանական վճռաւ նորին՝ իւր իցէ առաջին տեղին: Յայս է թէ ըստ բնաւոր կարգի՝ յուսուցանել նորա զայս գիտութիւն, պարտ էր նմա սկիզբն առնել յերկուց տնտի գլխաւոր առաքինութեանց: Բայց քանզի կարգ վարդապետութեան պահանջէ ՚ի գիւրաբունից յառաջանալ ՚ի դժուարագոյնս, կամ եղև նմա ըսկիզբն առնել յԱրիութենէ և ՚ի Բարեխառնութենէ, և յայլոց առաքինութեանց՝ որք կարգաւորեն զկիրս. իբր զի են գիւրիմացք՝ վասն լինելոյ իւրեանց առաւել զգալի. ՚ի վերջէ գասեալ զԱրդարութիւն և զԽոհեմութիւն, որոց հոգևորագոյն գոլով և բարձրագոյն, մեծ ջան պիտի և խոր զննութիւն: Մեր ոչ կամեցեալ դատաւոր լինել վիճիս, որոյ են այսպիսի մեծ դատախազք, և այսպիսի հզօր կուսակիցք, ըզհեա երթիցուք կարգի զոր կալաւ Արիստոտէլ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ.

Յաղագս քե զինչ իցե առաքինոշքիւն արիւնքեան,
և ո՞ր իցե արին:

Արիութիւնն է առաքինութիւն որ բարեկարգէ զցասմնական կիրս զերկիւղիւ չարեաց ապականչաց մարմնաւոր կենաց. դժուարին իմն, բայց չքեղ վախճանաւ: Այլ որպէս փայլուն հաւիկն միկրոփիւնիկ ոչ երևի, բայց եթէ ՚ի գիշերի. նոյնպէս այսմ ազնուական առաքինութեան ոչ է հնար լինել

հասու, բայց եթէ 'ի ստուերս ծայրական մոլութեանց վէհերոտութեան և ցանդգնութեան: Քանզի վէհերոտն յամենայնէ երկնչի, և յանդուգնն յամենայնի է վստահ: Արին չերկնչի ուր պարտ է վստահիլ, և չվստահի ուր պարտն է երկնչիլ: Առաջի դիցի ինչ վտանգաւոր և դժուարին, վէհերոտն զամենայն խորհի, յանդուգնն ոչինչ խորհի. արին այնչափ ինչ խորհի՝ որչափ պիտոյ իցէ առ շքեղ լինելութիւն գործոյն:

Բնութիւնն չարար զամենայն մարդիկ միապէս պատրաստականս առ արիութիւն. զի չէտ ամենեցուն մարմին միօրինակ: Առ մարդկային կենակցութիւն պիտէին պէսպէս արուեստք՝ տեսականք կամ գործնականք, տիրականք կամ ծառայականք, խաղաղականք կամ պատերազմականք:

Պէսպէս արուեստք պահանջեն պէսպէս բնաւորութիւնս, և պէսպիսութիւն բնաւորութեանց ծնանի 'ի պէսպիսութեանէ խառնուածոց. բայց և այնպէս պարտ է կանոնաւորել զնոսա և ուղղել առաքինութեամբ. զի միտումն է բնական. այլ մոլութիւնն անձնական: Արք կարի իմն ցուրտք՝ բնութեամբ են երկչոտք. կարի իմն ջերմք՝ բնաւորապէս են յանդգունք. արին ունի խառնուած խառն 'ի մաղձայնոյ և 'ի մաղասայնոյ: Խաբի հասարակաց զրոյցն, որ կարծէ արիագոյն զայն որոյ սիրտն իցէ մեծագոյն: Չիք ինչ գազան արիագոյն քան զառիւծ. և ոչ ուրուք սիրտ փոքր է քան զնորայն ըստ համեմատութեան. զի սիրտ փոքր պահեալ զկենսական ոգիս առաւել ամփոփ և ջերմագին, լաւ ևս ջեռուցանէ զկուրծս: Գանդգնութիւնն յառաջ գայ յառաւելեալ ջերմութենէ թոքոց, իբրև զսրամտութիւն ցասուցելոց և արբելոց, որ ոչ թողացուցանէ հայիլ 'ի վտանգն:

Զսորին հակառակն՝ վէհերոտութիւնն ծնանի յառաւելեալ պաղութենէ կրծոց, որպէս 'ի յանկարծ զարհուրանս. որոյ ստորասուզեալ զջերմութիւն 'ի ստորին մասունս՝ լքեալ թողու զոյժս կենսական և կենդանական: Ասան այսորիկ յանդուգնն ընդ քերտն հարկանի, վէհերոտն դողայ. բայց արին չունելով աւելազանց ջերմութիւն կամ ցրտութիւն, գործէ քաջութեամբ և խելօք:

Եւս և յարտաքին կերպարանս, արին երևեցուցանէ ցոյցս, զի մարմինն է գործի հոգւոյ: Ակն ընդ խոժոռահայեաց և ընդ քաղցրահայեաց, գոյն ընդ թխատեսակ և ընդ շառագոյն, դէմք ընդ զուարթ և ընդ տխուր, տիք ընդ մանկական և ընդ ծերունական, տախտակ կրծոց լայն, և մարմին մկանուտ, այս կազմութիւն էր հերակլեսի՝ քաջաց գաղափարի:

Բայց բազումս օգտէ և ժառանգական քաջասրտութիւն նախնեաց: Արեք ծնանին յարեաց: Պսիւղացիք ընդունէին զորդիս որպէս իւրեանց եթէ յարկանել առաջի նոցա զիժ,

կայր նա աներկիւղ և անմնաս 65 : Եւ պատերազմողաց տոհմք
այնու ճանաչեն զիւրեանց որդիս , յորժամ ընդդէմ եդեալ
զնոսա վտանգի , տեսանեն թէ կան աներկիւղ և անսասան :
Ի ծնանիւ հերակլեայ և Իփիկլեայ 'ի շնացեալ մօրէ , հերա-
կլէս համարեցաւ որդի Դիոսի , և Իփիկլէս՝ Ամփիտրիոնի 66 .
զի 'ի յարձակիլ օձի 'ի վերայ երկոցուն սոցա յանկարծակի ,
Իփիկլէս փախեաւ , և հերակլէս հեղձոյց զնա : Ահէրոտն և
արին ցուցանեն թէ այլ և այլ տոհմի են ծնունդ , յորժամ
յերևիլ թշնամւոյն՝ ոմն զթիկունս դարձուցանէ և ոմն ընդ-
դէմ ճակատի :

Բայց առանց քաջազուն սննդեան խամրանայ որդւոց յոր-
դիս առաքինութիւն քաջազանց : Ի ցնկնիլ ամենի շանն Լի-
կուրգոսի՝ մի 'ի կորեանց սնեալ յանտառի՝ գազանացաւ առ
գազանս . և միւսն սնեալ 'ի խոհակերոցի , եղև որկորեայ և
անարի : Եւ 'ի փորձել զերկոսին զնոսա յիւրումսրահի՝ առաջի
արարեալ նոցա գազան և կերակուր , մին զհետ պնդեցաւ գա-
զանին , և միւսն վաղեաց 'ի լակ : Յուշ առնեն բնախօսք , թէ
չորրորդ ծնունդ արեաց լինի կատաղի . յոյր վերայ լինին
նուրբ և վիճաբանական փաստից յոյզք : Ինձ թուի թէ չիք
փաստ ստուգագոյն քան զայս , թէ ըստ որում արք քաջք
պատաղին առաւել յարտաքին գործս քան 'ի տնտեսականս ,
յորդիսն լինին կամք այլ ոչ ուսմունք՝ առնելոյ գործս քա-
ջութեան , և վասն այսորիկ երևին կատաղիք , վասն զի են
յանգգունք . իբր զի ոչ այլ ինչ է յանգգնութիւն , բայց
անմիտ համարձակութիւն :

Այլ և հայրենիք առնեն զմարդ արի՝ զոր օրինակ հարք :
Սպարտա ևեթ էր գաւառ արիականաց , զի արեգդիմութիւն
տեղւոյն առնէր զնոսա կորովիս . և չգոյութիւն կերակրոյ
ստիպէր զնոսա պարսաքարամբք որսալ իւրեանց հաց : Յայնմ
ապառաժէ ծնանէին մանկունք քան զապառաժ վիմարդեանք ,
որ ցաւ անգամ չիմանային . 'ի պատառոտեալ մարմնոյ գուն-
դագունդ հոսէր արիւն , և չերևէր շիթ մի արտասուաց , ո-
ղիք նոցա քաղէին և հեծութիւն և ոչ մի :

Բայց 'ի վախճան ամենայնի՝ ունակութիւնն է որ հաստա-
տէ և կաղդուրէ զայս առաքինութիւն : Ահաւորագոյն է հա-
րիւրեակ մի հինաւուրց զօրականաց , քան զլէգէոնախումբ
կաճառ նորամտից . զի սոքա առ ամենայն շողիւն սուսերի
կարծեն վարիլ 'ի մահ , այլ նոքա խաղան ընդ մահու՝ որպէս
ընդ ընտելացելոյ : Արին թէպէտև տիօք և վիրօք ուժաթափ
իցէ , ունի սիրտ աշխոյժ , և քաջութեամբ իմն արտայայտէ
զունակութիւն : Զառամեալն Պրիամոս՝ 67 քանդելոյ հայրե-
նեացն յետնորդ՝ տեսեալ զիւրև զանգերծ սուսեր գոռոզին
Պիւռոսի , որ իշխեացն զոհել զնա դաւադիր յաղթութեամբ
'ի զոհարանի , թէպէտ և պարտեցաւ՝ բայց դեռ երևեալ ան-

պարտասելի, թուլացեալ ձեռամբ բայց արիական սրտիւ ընկէց 'ի բարբարոս անգր զաէգն անգոր . որոյ շունչաձայն չկահեալ ընդ անթափանց վահանն՝ անկաւ 'ի գետին անգործ, այլ ոչ անշուք: Շատ եղև այն քաջութիւն 'ի պատուեալ զանբաղ գութիւն պարտելոց, և յամօթ առնել զպարծանս յաղթականաց:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ .

Յաղագս առարկայից արիոշքեան . այսինքն թե յորո՞ց չարեաց ևրկնչիցի արին և յորո՞ց ոչ:

Նախնի կեղտք ըստ Արիստոտելի՝ չերկնչէին 'ի վտանգէ իմեքէ 68 . Կիկղոպայք արհամարհէին զշանթս Արամաղդայ, և մեծաբանէին ևս քարձիգ լինել շանթիւք 'ի շանթառաքն, և որոտալ սպառնալեօք յորոտողն 69: Ոչ ամենայն վտանգ է առարկայ արիութեան: Արին երկնչի 'ի սաստէ երկնից, այլ ոչ 'ի սաստէ սրոյ: Երկնչի 'ի հասարակաց ժանտախտէ, այլ ոչ յիւրոց վիրաց: Երկնչի 'ի նաւաբեկութենէ ծովու, այլ ոչ 'ի հոսելոյ արեան իւրոյ: Զի յանգուգն է որ չերկնչի 'ի վտանգից, որք առաւելուն քան զկար մարդոյ . որպէս վէհերոտ է որ երկնչի 'ի վտանգից, որ չառաւելուն ինչ քան զկար իւր:

Երկնչի արին 'ի սպառնալեաց իշխանաց և 'ի ցաամանէ բազմութեան . զի իշխանքն են աստուածք երկրաւորք, և բազմութիւնն է գաղան բիւրգլխի . և երեք միայն գլուխք՝ բաւական են 'ի բաղկացուցանել զահեղ ճիւղաղ: Հերակլէս գաղափարն արիութեան՝ որպէս ասացաւ, 'ի մենամարտել իւրում ընդ երկուս ախոյեանս յՈղիմպիական խաղս՝ պարտեցաւ: Եւ վասն այսորիկ ոչ իշխեալ մենամարտիլ ընդ ճախնայիինն հիգրայ և ընդ ծովայիինն խեցգետին, կոչեաց զՅոլաս յիւր օգնութիւն 70 . յորմէ ել առածն Պղատոնեան . Եւ ոչ Հերակլէս ընդդէմ երկուց:

Չեն պարծանք քաջազորի 'ի վերայ յարձակել խրոխտանօք . և ոչ ամօթ՝ նկուն եղելոյն պարտութիւն: Ապա արին ոչ ընդ առաջ ելանէ վտանգից՝ որ 'ի վեր են քան զկար իւր, բայց ոչ զանգիտէ 'ի զօրութենէ որ փոքր է քան զիւրն: Ամօթ համարի Ասկանիոս զհետ անդեւ ջնջին երէոց, և արձակել զիւր քաջութեան նետս՝ զհետ այծեմանց փախստէից . այլ ըղձանայ, զի 'ի բարձրաբերձ լերանց իջցէ առիւծ ամենի, կամ թաւամաղ հրէշ ինչ անտառի 71: Եւ արին ոչ դար-

ձուցանէ՝ զգէնս ընդդէմ անարդ հակառակորդի . ուր յաղթելն չէ ինչ պարծանք, և յաղթիլն է ամօթ :

Երկնչի արին և ՚ի ձախող պատահարաց բախտի, ՚ի շղթայից Յուգուրթայ, ՚ի բանտէ Սիփակայ, յարհամարհանաց Կրասոսի, ՚ի բոցոյ Կրեսոսի 72. բայց յոյժ առաւել ՚ի ձախող պատահարաց որ յիւրոց գործոց : Որ տանի ամօթալի չաբեաց քան համեստից, անամօթ է և ոչ արի : Ոչ ինչ չարիք են նախատագոյն՝ քան զիրաւացին, և ոչ ինչ անցաւակցելի քան զարժանահասն : Երկու մեծամեծ դշտոյք՝ նովին յանդգնութեամբ զգրգռեալ զօրագոյն ոք, արժանացան նոյն պատուհասի, Կղէոպատրա և Զենոբիա : Բայց ո՞ր ՚ի սոցանէ եղև արիագոյն . մին եցոյց թէ լրբի ՚ի յանձն առնուլ զամօթ յաղթանակին . միւսն քերեաց յանձնէ զչառագունութիւն ամօթոյ՝ գեղնութեամբ մահու : Միումն՝ բռնաւորն յաղթանակեաց, միւսն յաղթեաց բռնաւորին . որոյ կարծեալ զհետ ձգել զիւրոց կառաց զԿղէոպատրա, զհետ ձգեաց արձան մի : Եւ այնպէս՝ Զենոբիա զիւրոյ յանդգնութեանն անարգաբար ընկալաւ պատուհաս . և Կղէոպատրա անուամբ արութեան քերեաց յանձնէ զկեղտ անուն յանդգնութե 73 :

Վասն այսորիկ ՚ի վերայ բերէ Արիստոտէլ, թէ ճշմարիտ և սեպհական և դերագոյն առարկայ արիութեան է մահ զինաչարժութեան՝ վասն իրաւացի պատճառաց . և այնպիսի համեստ զօրութեամբ, զի առաքինօրէն հնար իցէ արիաբար զայն վանել, կամ քաջութեամբ յանձն առնուլ : Յայնժամ մահն է յաղթական, յորժամ հորդի նմա ճանապարհ ծիրանեօք, և մտանէ ընդ կամարս վիրաց 74 . և յայնժամ արիութիւնն առնէ զիւր ծայրագոյն ճիգն, յորժամ սարտէ զծայրագոյնն ահաւորաց : Մահու անհնար է առնել ինչ յոռեգոյն քան զբարձումն կենաց . և արիականին անհնար է առնել ինչ լաւ քան զարհամարհութիւն նորա : Որ տայ զինչս՝ պահէ առ իւր զպատիւ . որ մերկանայ զպատիւ, պահէ զազատութիւն . որ կորուսանէ զազատութիւն, պահէ զկեանս . բայց որ տայ զկեանս, տայ զամենայն բաց յառաքինութենէ, զոր ընդ իւր տանի . և բաց ՚ի համբաւոյ զոր թողու յերկրի :

Գ Լ Ո Ւ Խ Դ .

Թե փասն որո՞ց պատճառաց գործիցե արին :

Արին ոչ զգրգռէ զվտանգս, բայց և ոչ փախչի ՚ի նոցանէ յորժամ յարժանաւոր պատճառէ յայն հրաւիրի : Այնպէս պատուական է արիւն առն արիականի, զի չէ և չէ արժան հե-

ղուլ զայն, բայց եթէ վասն մեծահարկի իրաց: Բնութիւնն էարկ զայն յերակս՝ որպէս անգին կարկէհանս յարկղ զգուշութեան. զի երևեցուցէ չքեղ հանգէս՝ի հանգիսի առիթս: Շուայլութիւն է անտանելի թէ գանձ այդպիսի վասնեացի վասն փանաքի ընչից, վասն թեթև նախատանաց, վասն առանձնաւոր ատելութեանց, վասն կամակոր մենամարտութեանց. որք առաւել արժանաւոր են պատժոց պատուհասից՝ քան յաղթանակի: Չիք ինչ անարգ քան զարիւն մարդոյ՝ հեղեալ վասն ջնջին պատճառի. չիք ինչ պատուական քան զնոյն՝ ձօնեալ վասն գեղեցիկ պատճառի: Գեղեցիկ պատճառ արիութեան՝ համարեալ են փառք: Գեղեցիկ դաշն է, սուղ ինչ մահուամբ՝ գնոց առնուլ զյաւիտենական համբաւ: Գեղեցիկ փոխանակութիւն է յաւելուլ յանմահութիւն զայն ինչ որ բառնի՝ի կենաց: Թանկագին եղև Մանլիոսի 75 Տորկուատոսդ անուն. Կուրիոսի՝ Գենտատոսն անուն, Կոսսոսի՝ հռոմայեցի Աքիլլէսդ անուն: Սակայն և այնպէս կենդանածնեալք յիւրեանց վերտառութիւնս, վայելեցին միանգամայն և՛ի փառս և՛ի պանծալի կեանս: Բայց պանծագոյն ևս է փոխել յական թօթափել զսիրելի լոյսն կենաց ընդ պայծառլուսոյ յաւիտենական անուան. և արժանի ևս է վերագրել զայն ի շիրմի քան ի յաղթական կամարս:

Ճշմարիտ է թէ վաղ մեռանի համբաւ, եթէ ոչ հաստէ զնա ի կեանս չունչ գովչաց. և սակաւ թռչի, թէ չունի թևս գրչաց անուանի մատենագրաց. Քաջ լեր որդիդ գովանւոյն Ոգիսեայ՝ ասաց Պալլաս առ Տելեմաք, զի և դու գոցես գովիչ հանգոյն հօր քոյ 76: Այս բարեբաստութիւն միայն՝ էարկ նախանձուկս Աղէքսանդրի առ Աքիլլէս, և Կեսարու առ Աղէքսանդր, ունել գովասան զոմն հոմերոս: Ոչ ինչ բոմբիւն թօթափէ զքուն քնէած որդւոց, որպէս նուագ ներբողից քաջաց նախնեաց: Զօրականաց միայն էր առանձինն օրէն՝ գրել զիւրեանց զինուորական կտակ արեամբ վիրաց ի պատեանս սուսերաց: Աւելի արժէր կտակն քան զթողեալ ժառանգութիւնն: Ոչ ինչ հայրենի ժառանգութիւն ճոխ՝ կարող էին թողուլ որդւոց, որպէս զօրինակ արիութեան իւրեանց:

Բայց տկար յորդորիչ է առն քաջի՝ յետ մահուն համբաւ: Հատուցումն՝ չէ բաւական վճար աշխատութեանն: Ընդունայն լինէին քաջագործութիւնք անհամար շահատակաց, որք ոչ գրեցան, բայց ի ջուր մոռացութեան, և ոչ նուագեցան բայց հողմաձայն հարևանցեալ, և ոչ երևեցան բայց ուրուականաց միայն. համբաւն՝ կենդանի է առ կենդանիս, և մեռեալ առ մեռեալս: Նա՛ առ կենդանիս իսկ կիրք շուայլօրէն պարգևէն զայն չարժանւոյն. և նախանձն խորամանկութեամբ բառնայ յարժանաւորէն: Մինչ զի աւելի արժէ օր մի մար-

մնաւոր կենացս՝ քան դար մի երեւակայական կենաց . և չարժէ առ շրջելոյ 'ի պատկերի՝ եղծանել զնախատիպն : Այլ ճշմարիտ պարծանք առն արիականի՝ որպէս և լուար , է գործն պանծալի : Գլխաւոր համբաւն է վկայութիւն խղճի մտաց : Գլխաւորիտ գով է այն զոր ստանայ նա անձին , 'ի համարել ստուգութեամբ թէ բարւոք գործեաց : Առաւել արժէ համեստ ինչ գործ առժամեայ՝ քան զհազար դարս կենաց : Եւ պամինոնդ 77 խոցեալ 'ի սլատերազմի՝ որում զօրավարէր , մինչև էր հանեալ սլաքն 'ի վիրաց , եհարց թէ ասպար իւր զերծ իցէ , և թէ պարտեցաւ թշնամին . և լուեալ զերկոցուն զայոն , խնդամիտ ասէ . Արդ Եպամինոնդ ծնանի , զի զայս օրինակ մեռանի : Եւ յայնժամ թողացոյց հանել զսլաքն , և եհան զողբի . և յաղթանակեաց 'ի պանծալի մահիճս դագաղաց : Ոչ ինչ այլ գործս կարող էր գտանել՝ լաւ ևս գովիչ . և ոչ ինչ գովիչ՝ լաւ ևս քան զիւր գործ :

Ապա ճշմարիտ պարծանք գործոց քաջութեան հաստատեալ է 'ի սլատառն որ ստիպէ առնել զնոսա : Եւ ճշմարիտ պատճառ չէ գովն իւրական , այլ երախտաւորութիւնն առ այլս . և որչափ մեծ է երախտաւորութիւնն , այնչափ մեծ էն և ճշմարիտ պարծանք արիութեան : Այսպիսի է գնէլն զկեանս վասն հօր , վասն հայրենեաց և վասն իշխանի : Անարժան է կենաց՝ որ ոչ գնէ զնա վասն տուողի նորա : Զերախտաւորութիւնն ընդունելութեան կենաց չիք հաւասարել այլում երախտաւորութեան , բայց եթէ նուիրելով զայն իւրում տուողի : Ի վիրաց Դիոսի 78 ծնաւ Պալլաս՝ զինեալ , 'ի խնդրել զվրէժ նորուն : Ետ բնութիւնն զսէր զաւակի առ ծնողս . զի յորժամ գէպն տայցէ կայցեն նոցա պաշտպանողք , ոչ ծառայաբար հարկեալք : Ի զերծուցանել զհայր 'ի հայրասպանաց՝ բնութիւնն արձակեաց զհամր լեզու զիւրոյ տղայի 79 : Ի կապարճս տղայական շրթանց պատրաստեալ էր զնետ այնր լեզուի՝ վասն այսպէս գեղեցիկ հարկանելոյ : Փոքրիկ ինչ լեզու բթացոյց զամենայն սուր գումարելոցն 'ի վերայ :

Բազում պարտիք էն որդւոյ առ ծնողս , յորոց ծնանի . բայց առաւել ևս առ հայրենիս՝ վասն որոյ ծնանի : Չիք ինչ քաղցր քան զսէր հայրենեաց . չիք ինչ անձկալի քան զկեալն 'ի հայրենիս . և չիք ինչ պատուաւոր քան զմեռանել վասն հայրենեաց : Շատ եկեաց , որ վասն հայրենեաց մեռաւ . կարի շատ՝ որ և յետ հայրենեաց եկեաց : Սակաւ եկեաց որ մեռաւ՝ մինչ չև փոխատրեալ էր հայրենեաց մեծ ինչ երախտիս : Գեղարդն հռոմուլոսի 80 անկեալ 'ի գետնի , եղև ծառ վարսաւոր . և ընդ հովանեաւ նորա հովանային քաղաքացիք : Ոչ ինչ հովանի այնպէս հաճոյ է հայրենեաց , որպէս զհովանի զինուոյ քաջաց . և ոչ պտուղ քաղցր՝ քան զպտուղ արմաւենեաց համաշխարհիկ յաղթականաց : — հայրենեօք խմա և զիշխանն՝ որ

տէրն է նորա : Որ ամենեցուն է պաշտպան , պարտ և պատ-
շաճ է՝ թէ յամենեցունց պաշտպանութիւն ընկալցի : Յոր-
ժամ յառնէ թշնամի 'ի վերայ օձի , ամենայն պարոյրք դալա-
րածոյ անդամոց՝ զգլխով պատին , ուր են կեանք բովանդակ
մարմնոյն : Յորչափ իշխանն է կենդանի , հասարակութիւնն
է կենդանի :

Այս ամենայն է բարւոք և համեստ պատճառ քաջի , 'ի
գործ դնելոյ զիւրն քաջութիւն : Բայց կայ միւս ևս կարի իմն
ազնուագոյն և պանծագոյն : Այլ ինչ է մեռանել վասն հա-
մեստ պատճառաց , և այլ ինչ է մեռանել վասն համեստու-
թեան , որպէս յուշ առնէ մեզ Արիստոտէլ : Համեստ իրք են
փոփոխական , համեստութիւնն է անփոփոխ . նոքա են բո-
սկական , և սա յաւէժական . նոքա են երևելի , և սա ան-
երևոյթ . նոքա են գաղափարեալ և սա գաղափար . որ կայ 'ի
միտս աստուածական , և փակէ ընդ իւրն զաստուածականս .
և ամփոփէ զամենայն առաքինութիւնս 'ի մի միայն , որ է վե-
րառեալ և զտեալ յայլմէ ամենայնէ : Ապա սա է բարձրա-
գոյն առարկայն՝ յոր հայի արին , յորժամ գիմագրաւէ ըզ-
կեանս . այն է համեստն և Բանաւորն : Մեծանունութիւն ,
համբաւ , անդրիք , հոյակապ շիրիմք , դրուատք , պատմական
յիշատակագրութիւնք , և ամենայն աշխարհային պատիւք
չարժեն դանկ մի համեստութեան :

Ապրեցուցանել զիւրն , հաստատել զհայրենիս , պաշտպա-
նել իշխանի , և այլ ամենայն պատճառք , այնչափ են պատուա-
ւորք՝ որչափ յաւէտ կամ 'նուազ հաղորդին գաղափարիս :
Ապա արին մեծ նախատինս հասուցանէ անձին՝ և իւրոյ ա-
րեան , եթէ 'ի հեղուլ զայն չունի զայս առարկայ ակն յան-
գիման , քան զհամբաւ և զշուք յաղթական :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե .

Յադագս քե որով օրինակաւ գործիցե արին :

Ի գործս արիականին՝ բազում ինչ ընդ մէջ է , եթէ պա-
տերազմեսցի նա այլոյ հրամանաւ կամ իւրականաւ : Եթէ
վտանգն յառաջագէտ իցէ կամ անականկալ , եթէ իւր պատե-
րազմակից կայցէ կամ մենազինեալ իցէ . եթէ վտանգն վե-
րագոյն իցէ քան զկար մարդոյ՝ կամ հաւասար իւրումն :
Այսմ ամենայնի յառաջ քան զամենայն՝ մտախորհ լինի ա-
րին : Եթէ է նա հրամանատար , լինի առաւել զգուշաւոր .
եթէ է հրամանակատար , լինի առաւել կամակար . զի յա-
ռաջնումն՝ իղձ իւր է սպրեցուցանել զհայրենիս , իսկ յեր-

կրորդումն՝ մեռանիլ վասն հայրենեաց: Ի յառաջագէտ վրտանգս մեծագոյն լինի նորա վտահուութիւն. 'ի յանկարծագէտս մեծագոյն արիութիւն: Մեծագոյն արիութիւն է՝ դիմագրաւել անկարծ արկածից, քան ընդ առաջ լինել նոցա ընտրութեամբ. զի կամքն քաղցրացուցանէ զդառինս, և հարկն դառնացուցանէ զքաղցունս: Ոչ լքեալ թողու նա զմարտակիցս 'ի վտանգի, և ոչ մարտակցաց արժան է զնա լքանել. բայց թէ լքցի՝ ոչ լքանէ նա զանձն: Ասացէ զբան զօրագլխին զոր լքեալ թողին երկչոտ Աթենացիք. Երթայք 'ի բաց. իմ լիցի բանակն ամենայն. ընկերեսցեն ինձ իմ ճակատագիր, և դիք մարտակիցք: Արին ոչ սիրէ զվտանգս՝ որ 'ի վեր են քան զկար մարդկան, որպէս ասացաւ. բայց թէ բախտն կամ հարկն յայն ստիպեսցէ, երևի այն մարդ՝ 'ի ըզգալ զայն, այլ 'ի վեր քան զմարդ 'ի անկալ այնմ: Եթէ կարեւոր խոցի, ոչ անձկաց մահու՝ ըստ 'Նեստորի 84. և ոչ 'ի խնդիր լինի նորա ըստ հերակլեոսի, այլ տանի կենաց որպէս չարաբաստ ընկերի. և երբ մեռանի, փոխի յաշխարհէ և ոչ թէ փախչի: Ի յայտնի նաւակոծութեան իսկ՝ թէպէտ և հասարակաց է վտանգն, գործք առն արիականի երևին այլազգ: Սրտապնդէ զանձն և զընկերս, և 'ի մրրկի անդ սիրտ նորա է անվրդով: Ցաւ է նմա, զի ոչ զօրէ ցուցանել զիւր զօրութիւն. բայց հետապնդի ցուցանել զիւր արիութիւն: Աներկիւղ տեսանէ զմահ, զի միշտ յառաջատես եղև նորա:

Բայց 'ի լինել վտանգին հանգիստակշիւ՝ հաւասար զօրութեամբ, իբր զպատանւոյն Մանլիոսի ընդդէմ դադղիացւոյն, և իբր զՎուլինտոսի Վոսսոսի ընդդէմ սպանիացւոյն, յառաջ քան զմարտն հայի արին՝ ոչ 'ի ցաւ մահուն, այլ 'ի վայելչութիւն առթին. զի պատիժ է յոյժ թանկագին՝ կորուսանել զարիւն, և փոխանակ գովութեան և փառաց՝ ստգտանաց լինել արժանաւոր: Արին ճիշդ է 'ի սպառնալիս: Նախատագրութիւն է թշնամւոյն՝ արհամարհել զանձն. նախատագրութիւն է անձին՝ արհամարհել զթշնամին: Զի թէ անարդ է թշնամին՝ արժան է մերժել. և թէ զօրաւոր՝ չէ արժան անգոսնել: Զանձն գովէ յաղթականն՝ 'ի գովել զպարտեալն: Ուր առաւելու քաջութիւն, սպառնալիք են աւելորդք. ուր նուազ է քաջութիւն, սպառնալիք են ծանակելիք. ուր հաւասար է քաջութիւն, յիրաւի է ակնածել մարտի և բախտի. զի մինն է առօրեայ, և միւսն դաւաճան: Յանդուգնն արհամարհէ զսպառազինութիւն. արին զինի, զի յանդուգն վտահ է 'ի փախուստ և արին 'ի մարտ: Յորժամ Աղէքսանդր զէն առնոյր զանձամբ, գողայր գլխովին. այլ յետ զգենլոյ՝ գողացուցանէր զամենեսին: Արծարծանի սիրտ ընդ զրահիւք. և վահանն սաշտապանէ իւրում պաշտպանողի: Ասացէ արին զասացեալն յումեմէ առ Քսերքսէս. Կարողացար թագա-

ւոր, անցանել հետի ընդ ծով, և խորտակել զհառն Աթովս. բայց ոչ ինչ գտցես քեզ դժուարին, քան առ կողիւք քերել միոյ՝ ի սպարտացւոց զինելոց: Ի ձայն եղջեր փողոյ՝ շունք որսականք հաջեն. այլ շունք որ առ տնին, կաղկանձեն: Սոյն պէս ի հնչել մարտագրգիւ փողոյ, արին խայտայ և վատասիրտն սասանի. նորա գէմք՝ զուարթ են և աշխոյժ, սորայս՝ ոգեսպառ և կիսակենդան: Միուսն թուի օր հարսանեաց, միւսուսն հանդէս յուղարկաւորութեան:

Որպէս յամր է արին ի խորհրդածել, նոյնպէս երագ է ի կատարել. զի չիք անմտութիւն մեծ քան դնել ի վտանգի զկեանս առանց նախագէտ պատճառի. և չիք վտանգ մեծ քան զգիմագրաւել ջերմ առթի՝ սառնասառոյց սրտիւ: Մըտանէ արին յասպարէզ, և թողու ի բաց զամենայն երկիւզ: Եւ ո՞ խիթայցէ յայնպիսւոյն վերայ, որոյ նուիրեալ զիւր կեանս իւրոց հայրենեաց՝ մատուցանէ յայն հանդէս որպէս ի զոհարան զոհ ինչ, որ ոչ ևս է իւր. բայց կամի թէ թանկագնի լիցի այնմ՝ որ իշխեսցէ զոհել զայն: Ախորժէ արին՝ թէ տեսողք կայցեն ի զնին, ոչ որպէս գովողք առաքինութեան, այլ որպէս վկայք ճշմարտութեան: Ոչինչ ցաւեաց երկից հարիւրոց սպարտացւոց այն՝ զի հանդերձեալ էին սլատերազմիլ ընդ երեսուն բիւրուց պարսից, այլ այն միայն զի չունէին ի զնին տեսողս անաչառս. վասն որոյ և ասէին. Այն չափ ինչ կարծեսցի՝ որչափ Պարսիկն ասիցէ: Երկուանալի է գովեստն՝ որ կախեալ կայ զբերանոյ ռիւերիմ գովչաց: Բայց յորժամ չունիցի արին տեսողս զիւր, նա ինքն է իւր տեսող և տեսարան. զի նա ինքն է հանգիսագիր և գովիչ իւրոց քաջութեանց:

Ի վերայ յարձակի արին մեծաւ բորբոքմամբ. բայց խաղաղական մտք: Հուր սրտին ջեռուցանէ զկուրծս, այլ ոչ ծխտէ զմիտս: Ար յաղթական է իւրոց կրից, կարգադիր է իւրոց գործոց. զոր օրինակ անվէհեր է ի փորձ մարտի, նոյնպէս ի բուն պատերազմի ոչինչ աւելի խռովի քան ի փորձ մարտի: Եթէ բախան զհեա վարի իւրոյ զօրութեան, նա ինքն ևս ըզհեա վարի իւրոյ բախտի: Ոչ կորուսանէ զգիւղողութիւնս և ոչ խնայէ ի հարուածս: Ի ճիգն մտանէ միանգամայն սրով և վահանաւ, ի պաշտպանել և ի մնասել: Եթէ յաղթէ նա թշնամւոյ իւրում՝ զօրութեամբ, յաղթէ և անձին գթասիրութեամբ: Ոչ յոխորտանայ առ այն որ պարտութիւն խոստովանի. անձին սեպհականէ զյաղթութիւն, և նմա չնորհէ զկեանս: Թշնամին ոչ ևս է իւր թշնամի, այլ կոթող կենդանի իւրոյ յաղթանակի: Բայց եթէ բախտն՝ որ յոլովակի արիւթութեան է թշնամի՝ մատնէ զնա թշնամւոյ, նա ոչ տայ տեղի և ոչ դադարէ: Նիսոս 82 ցորչափ ծիրանի ունէր ի հերս, ոչ սլարտիւր. և արին ցորչափ ծիրանի է յերակս նորա, չառ

նէ ինչ գործ նկուծն և անարգ . չաղաջէ , չկորանայ , չփախչի : Առաւել ընտրէ քայլ մի յառաջ մահու պատահել , քան քայլ մի ընդ կրունկն՝ զկենդանութիւն ողջունել : Ի խորտակիլ զինուց , յանկանել սուսերի , չանկանի նորա սիրտ . ամենայն մարմնով զինի ընդգէմ : Ի պատերազմին որ ընդ Դարեհի՝ յորժամ փախստեայ գնային Պարսիկք յերեսաց Աթենացւոց մինչև ի նաւս իսկ իւրեանց , Վիւնեգրեայ զհետմտեալ նոցա՝ կասեցոյց զմի ի նաւուց փախստէից՝ զօրութեամբ աջոյ իւրոյ . իբրև հատին զաջն , կասեցոյց ձախոյ ձեռամբ . իբրև հատին զձախն՝ կասեցոյց ատամամբ , և չեթող շարժիլ : Որ ոչ հաւատայ ի բռնն զօրութիւն նաւակալ ձկան՝ յարգելու զնաւս , հայեցի ի Վիւնեգիր : Բռնն է արիականին զօրութիւն քան զնաւակալ ձկան :

Հուսկ ուրեմն ի սպառիլ արեան՝ յորժամ մեռանիցի վայելչական իրաց աղագաւ և վասն հայրենեաց , որում և եթ ըղձանայր , ոչ մորմոքի , ոչ յոգւոց հանէ , այլ խնդայ և ուրախ լինի յանձին . մխիթարէ զմխիթարիչս , հայի անարտօսը՝ յարտասուս բարեկամաց , և յանդիմանէ զարտօսը նոցա : Յայնժամ արգոյ համարի զիւր կեանս , յորժամ կորուսանէ , և ընդ Եպամինոնդայ ասէ . Այսօր վերստին ծնանիմ , զի այսպէս մեռանիմ :

Յայս սահման եհաս արիութիւն հեթանոսաց բարոյական իմաստասիրութեամբ , որք ոչն հաւատային թէ յետ թշուառ կենացս կան լաւագոյն կեանք : Իսկ զիարդ լինիցի արիութիւն քաջազուն քրիստոնէի . որոյ հայեցեալ ի կեանսն յաւիտենից աջօք հաւատոյ՝ մեռանի վասն հաւատոյ : Առաջի արանմա զամենայն զտանջանս՝ զորս բռնաւորական բարբարոսութիւն մենքենայել ջանացաւ մարմնոց ի խորտակել զսիրտս : Առ ի չիմանալ զտանջանս՝ աստուածասպարդև հնար է նորա յոյսն : Նա սաստկագոյն տանջանք լինէին նմա թէ սակաւ տանջիւր : Չզարհուրեցուցանեն զնա ոչ ցաւագին խոցուածք Վեսարու , և ոչ թոյնն Սոկրատայ 83 . զի չէ նմա փոյթ , թէ մոլախնդաւ մտցէ մահ , կամ ընդ արեան ելցեն կեանք , միայն թէ հոգին աստ ի ստորինս մի մնասցէ : Ոչ ահ արկանէ ի նա երկար սքնութիւն հռեգուղոսի ի բանտս , քան զսուղ ինչ քուն Սենեկայ ի բաղանիս 84 . զի անխտիր է յաչս նորա՝ թէ փակեալ կամ բաց իցեն պատուհանք մարմնեղէն օթեանին , միայն թէ ի լաւ ևս օթեանս փոխեցի հոգի : Սպառնացիր նմա մահ երազահաս . քաղցր սպառնալիք է նմա վաղահաս երջանկութիւն : Հաշեցո՛ առ սակաւ սակաւ զնորա կեանս . ոչ լինի հասանել երբէք անագան ի բարի ինչ անանց : Յոյց նմա զահաւոր կոհակս մրրկալից ծովու . նաւահանգստին՝ որում անձկայ , նաւակոծութիւնն է առաջնորդ : Յոյց նմա զզառիթափ ժայռս և զկործանական վիհս . առ ելանել ուր

դէմ եդեալ է, վիհքն են նմա վերեւք. երևեցո նմա զսովե ալ ժանիս դազանաց, լաւ համարեսցի զայն շնչաւոր շիրիմն՝ քան զհոյակապ դամբանս: Արկ զնա 'ի լափլիզօղ բոց բաբելոնեան հնոցի, ելցէ անմահ փիւնիկ 'ի նորահրաշ կեանս: Զհուսկն ասացից. այնչափ դերագոյն է արիութիւնն քրիստոնէական քան զբարոյական, որչափ աստուածայինք քան զմարդկայինս: Եւ զնոյն ասեմ զայլ ամենայն առաքինութեանց 85:

ԳԼՈՒԽ Զ.

Յաղագս յանդգնօրէան և վնկերոտօրէան:

Յանդգնութիւնն և վնկերոտութիւնն են ծայրական մոլութիւնք ցասմնականին. նա տարապայման բերմամբ 'ի վտանգս, և սա տարապայման փախստեամբ 'ի վտանգից: Երկաքանչիւրոցն այնպէս խանգարեալ է իմաստ 'ի թիւր ունակութենէ, մինչև չհայիլ նոցա թէ յոր վտանգս, և վասն որոց պատճառաց և որով օրինակաւ՝ մին ընդ առաջ լինիցի և միւսն փախցիցի:

Չիք ինչ անասուն նմանագոյն մարդոյ՝ քան զկապիկն, բայց և չիք քան զնա սգեղագոյն: Չիք ինչ նման արիութեան քան զյանդգնութիւն. բայց որչափ բանաւոր է նա, այնչափ անբանական է սա: Յանդգնոյն՝ ըստ ասից Արիստոտելի 'ի գիրս բնագննութեանց, ամենայնիւ նման է արիականին 'ի կերպարանս. այլ սիրտ նորա է ամենևին աննման: Պատահէ նոցին վշտաց վտանգի. բայց արին չափէ զնոսա ընդ իւր զօրութիւն, և յանդգնն ընդ իւր բորբոք: Հռովմէական դատաւորք պատժէին զզօրականս կարի իմն յոխորտս՝ երակահատութեամբ աջոյ բազկի. և կարի յիրաւունս: Չի որպէս յանդգնութիւնն յառաջ դայ բնաւորապէս 'ի կարի իմն եռանդնէ արեան 'ի թոքս, նոյնպէս պատիժն այն էր նոցա դեղ նախատական՝ միանդամայն և առողջարար: Նոյն բուռն բերումն մղէ զնա ընդ առաջ լինել մեծ ևս վտանգից՝ քան որոց ընդ առաջ ելանէ արին. և երբեմն այնպէս դահավէժ՝ յաջողելով գիպուածոյն, մինչև թշնամիք քան զնա զօրագոյնք՝ ոչ որոշելով զճշմարիտն յառերևութէն, գնան փախըստեայք, և խաժամուժ ամբօինն չորոշելով զյաջողեալ յանդգնութիւնն յառաքինական արիութենէ, գովէ զնա մեծաձայն:

Ծերունին Սկիպիոն՝ 86 մինչև էր ծերացեալ, երիտասարդական յանդգնութեամբ համարձակեցաւ վստահանալ երկու միայն նաւօք յերկուանալի բաղնումն բազմամբոխ զօրուն

Սիփակայ. թողեալ զհասարակաց փրկութիւն կամ զկործա-
նումն 'ի վարանս երկուանալի դիպուածոյ, թէ կամ Սիփակ
'ի Սկիպիոնէ կալանաւորեսցի, կամ Սկիպիոն 'ի Սիփակայ
սպանցի: Եւքն անակնկալ՝ արծարծեցոյց զմեռեալ ականկա-
լութիւնն: Գործն գովեցաւ յանմտաց. այլ անգոսնեցաւ յի-
մաստնոց: Եւ որ արարն՝ ուսաւ յայնմ հետէ չառնել ինչ
այնպիսի:

Բայց առած է հասարակաց, թէ յանդուգն գործոց եւք
են 'ի փաստ հասարակութեան, և 'ի նախատինս այնմ որ ա-
րար: Զի որովհետեւ այնպիսին յառաջ ձեռն 'ի գործ առնէ
և ապա խորհի, 'ի գտանելն զանխորհ գթութեամբ չա-
մաչէ ասել զայն ամօթալի բան թէ Ոչ կարծէի: Փոխան բիւր
օրինակի՝ շատ լիցին Վեպիոն ընդդէմ Վիմբրացւոց, և Մինո-
տիոս ընդդէմ Պենացւոց 87. որոց երկաքանչիւրն անգոս-
նեալ զգանդաղանս՝ իւրեանց խոհական խորհրդականաց, ընդ
փոյթ տեսին զկոտորած զօրութիւն իւրեանց, և զվատանու-
թիւն անձանց: Չշարժին յանդուգնք 'ի գթութեան ձեռնարկս
վասն համեստութեան, որ է հաստատուն և անփոփոխ վախ,
ճան արիութեան՝ իբր փոքր արջն նաւորդաց. այլ՝ ոմն վասն
անասնային անմտածութեան, ոմն վասն սնափառութեան,
ոմն վասն ատելութեան առ թշնամին, ոմն վասն ագահելոյ
յաւարն, և ոմն վասն վատահանալոյ յօգնութիւնս: Եւրդ վասն
զի այս վախճանք են ներքնդունականք և այլայլականք, 'ի փո-
խիլ վախճանի փոխի և սիրան: Շարժեալն յանմտածութենէ,
հայեցեալ ապա յանակնկալ դէմս մահու՝ զարհուրի: Շար-
ժեալն 'ի սնափառութենէ, իբրև տեղի տայ ընդունայնա-
մտութիւնն իսկութեան վտանգին, սրտաբեկի: Շարժեալն
յատելութենէ, 'ի զօրանալ սիրոյ կենաց քան զատելութեան
թշնամւոյն՝ անարգաբար զայն խնդրէ: Շարժեալն յագա-
հութենէ, 'ի նանրանալ յուսոյ աւարին յերկիւղէ սրոյն՝
զկենաց խորհի: Իսկ շարժելոյն յապաւինութենէ, 'ի պակա-
սիլ օգնութեանց լքանի սիրան: Ի մարտին հանդիսի՝ նորօրի-
նակ առաքինանայ: Խոյանայ որպէս զՎոդրոս 88 արքայ՝
անգէն 'ի վերայ սպառազինաց. կամ որպէս զՎիւգնոս արքայ՝
զինու վառի 'ի պճնութիւն, և ոչ 'ի պաշտպանութիւն. բայց
թէ դիպուածոյ դիպի ծանու, այլ ոչ պիտի նմա սաղաւարտ,
բայց եթէ 'ի թաքուցանել զիւր դեղնութիւն. և ոչ փետուրք
փողփողեալք, բայց եթէ առ երագել զփախուստն: Զհուսկն
ասացից. յամենայնի է յեղափոխ և ինքն ինքեան աննման.
վայր մի գլխովին սրտեայ, և վայր մի անսիրտ. վայր մի քան զայր
արուորագոյն, և վայր մի քան զկին կնատ. վայր մի անհեղա-
սաստ, և վայր մի յողոք խոնարհեալ. ահարկու 'ի յարձակ-
ման, և երկչոտ 'ի փախստի. խրոխտ 'ի յաղթութեան, լու-
ծեալ լքեալ 'ի սլարտութեան: Ի յոխորտ խիզախմանց՝ ան-

դէն անցանէ 'ի գործս անարժան. և 'ի յետին յանդգնութեանէ՝ 'ի յետին երկչոտութիւն. զորմէ խօսել կայ մեզ առաջի:

Յանդգնութիւնն է մոլութիւն առաւել վտանգաւոր. բայց վէհերոտութիւնն կամ երկչոտութիւնն է մոլութիւն առաւել ամօթալի. զի նա դիմագրաւի աւելի քան զարժանն, և սա խնայէ յոր չէր արժան: Յամենայն մոլութիւնս յետնութիւնն է առաւել ամօթալի՝ քան զաւելազանցութիւնն, և դիւրագոյն է լինել երկչոտ՝ ուր պարտն էր վստահիլ, քան վստահանալ՝ ուր պարտն էր երկնչել: Վէհերոտն՝ 'ի վտանգի ոչ հայի 'ի պատուաւոր պարագայս, այլ միայն 'ի ցաւագինս. և միայն թէ զերծցի 'ի վտանգէ, թողու այլոց զպատիւն՝ և յինքն արկանէ զապահովութիւնն: Որ ոչն կամի ընծայել փառաց զաւանդն կենաց, հատուցէ բնութեան զգլուխն՝ տոկոսեօք բազում փնասուց, այսօր զմի յատումանց, վաղիւ զմի յաջաց, յետ սակաւ միոյ զուշն, և 'ի վախճանի զկեանս իսկ, լեալ ամենևին անարգ. և առ խորշելոյ 'ի միոյ մահուանէ՝ բիւրս կրէ մահունս:

Բայց առաւել ևս ամօթալի է այս մոլութիւն այնմ որոյ յանձն առեալ է զզինուորական պատիւ: Արք գրագէտք են երկչոտք. զի փոխանակ արուժեան զգիտութիւն յանձին կալեալ, զգուշագոյն հային 'ի վտանգ կենաց. բայց զինուորի՝ որ փողոյ սակ էարկ զվտանգ մահու, փախուստն է ամօթ նախատանաց: Ոչ ոք 'ի զինուորաց այնպէս արժանի է կենաց, որպէս որ արհամարհէ զկեանս. և ոչ ոք այնպէս անարժան է կենաց, որպէս որ երկնչի 'ի մահուանէ: Օրէնք էին Մակեդոնացւոց, զի զինուոր որոյ չէր սպանեալ զոք 'ի թշնամեաց, փոխան զինուորական կամարի՝ կրէր չուան կախաղանի: Միապէս մարդասպան համարէր՝ որ բառնայր զկեանս միոյ 'ի քաղաքացւոց խեռութեամբ, և որ շնորհէր զկեանս հասարակաց թշնամւոյ՝ վէհերոտութեամբ: Անանուն էր առ Յոյնս զօրական՝ որոյ էր վահան աննշան՝ և սուսեր անշաղախ յարենէ թշնամւոյ. բայց ամենևին վատանուն, որ կորուսանէր զսուրն և զվահան: Սպարտացիք աքսորեցին զԱրքիլոքոս զիւրեանց քաղաքացի, զի 'ի բանաստեղծութիւնս նորա գտաւ գրեալ այս տուն բանի. Լաւ է կորուսանել զվահան՝ քան զկեանս: Լինել նորա բանաստեղծ՝ ապրեցոյց զնա 'ի մահուանէ, այլ ոչ յաքսորանաց: Անարժան վարկան զբանաստեղծն Սպարտիոյ, վասն բանիցն որ չէին արժանի Սպարտացւոյ: Չէին նմա յանցանք 'ի գործ գնել զիւր ասացեալն. բայց յանցանք եղեն գրել նորա զայն:

Ի մարտին պահուէ՝ արին ըստ մօտելոյ վտանգին արագէ, և վէհերոտն ըստ մօտելոյ վտանգին յամբ գնայ. զի նորայն է շարժումն բնական, և սորայս շարժումն բռնական. այն է կամայական, և այս ակամայ կամօք: Վէհերոտն գովէ հրա-

պարական զարիս, սրտապնդէ զընկերս, զի երևեսցի քաջա-
սիրտ: Տայ սիրտ զոր ինքն ոչ ունի: Ըստ սակուի անձրև կոչէ,
և ինքն կայ անթացիկ: Արիստոգիտոն այր անձնեայ՝ բայց
փոքրոգի, միշտ շողշողուն զինուք զարդարեալ, որոյ և զրոյցք
էին հանապազ զպատերազմաց և զկոտորածից, էր համարեալ
մի՝ ի քաջամարտիկ Աթենացւոց. բայց ի լսել զբարբառ փո-
ղոյ, եկն ել ի յայտ՝ անսուսեր, յեցեալ ի ցուալ, զմի ի
սրունից սլատատեալ, և գնայր կաղ ի կաղ. զոր Փոկիոնի
Ժաղը արարեալ՝ եթող առակ վատասրտաց. ասէ. Արիստո-
գիտոն գնայ ի կաղ: Յանդուգնն յայնժամ սկսանի մերձ հա-
մարել զկեանս, յորժամ մօտ է ի կորուսանել զայն. զի ի
նմա ընդ կենացն շիջանին ամենայն իւր բարիք: Բայց արին՝
յորոյ ի սիրտն կան մեծ ևս և անանց բարիք, ոչ ցաւի ընդ
կորուստ իրացն՝ որոց հնար է թէ բարձցին ի նմանէ. զի ոչ
իւր համարի զնոսա:

Բայց և այնպէս վեհերոտն ջանայ բաժանորդ լինել փա-
ռաց, զօտարի ճգանց պարծանս անձին սեպհականէ: Եղև
այս մոլութիւն ոչ միայն զինուորաց սոսկականաց, այլ և կայ-
սերաց յեանելոց ի հետոց նորա՝ զորոյ առին զանուն 89:
Նստէին ի պաղպաջունս, և առաքէին ի բանակն զիւրեանց
սլատուիրակս: Զօրագլուխք յաղթէին յԱսիա, և նոքա յաղ-
թական հանգիստանային ի հռովմ: Կեսար յետ յաղթական
հանգիսի՝ սերմանեաց զհատա զիւրոյ դաբնեայ պսակի. զի ի
դեռաբոյս դաբնեաց այնր անտառի՝ պսակեսցին իւր յա-
ջորդք, ուսեալք ի նմանէ յաղթել յառաջ քան զյաղթա-
նակել. և յաղթանակել՝ վասն զի յաղթեցին: Բայց ի սակաւ
ամս դօսացան համայն ազգատոհմիւ այն դաբնիք, և ի վատա-
նունութիւն ամենեցուն՝ հուսկ յետինն եղև Ներոն՝ պարս-
գլուխն վեհերոտաց: Միայն Օգոստոս ցուցաւ արժանի որ-
դեգրական անուանն Կեսարու. բայց և սա ի յաղթութեանն
մեծի ընդդէմ Պոմպէի առ Մեղեաւ, էառ դաբնեայ պսակ
անթացիկ յիւրոց քրտանց: Կշտամբեցաւ թէ այն ինչ ան-
քունն Ագրիպպա արիաբար յաղթէր. Օգոստոս ընդ գինի
մտեալ ննջէր և խորդայր. և ի բանալ զկկոցեալ աչս հայիլ
յԱգրիպպա, անդէն աւետիս տուաւ նմա յաղթութեան:
Զհուսկն ասացից. մեծ ևս երախտիս արարեալ էր Կեսարու
առ իւր հայրենիս, եթէ թողեալ էր ուսումնարան՝ գլխոց
արժանաւորաց դաբնեայ պսակի, քան զսերմնարան դաբնեայ
պսակաց որոց պիտէին գլուխք 90:

ԳԻՐԻՔ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՅԱՂԱԳՍ ԲԱՐԵՒԱՌՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԾԱՅՐԻՑ ՆՈՐԱ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա .

Թե զիճէ իցե յարեխառնոչիւնն :

ԲԱՐԵՒԱՌՆՈՒԹԻՒՆՆ է առաքինութիւնն ցանկականին . որ չափաւորէ զկարի իմն թմրութիւն , և զկարի իմն ցանկութիւն մարմնական հաճոյից : Մարդ ոչ է քար և ոչ անասուն . ոչ բոլորովին անզգայ , և ոչ գլխովին զգայութիւն : Կամք են բնութեան պահել մարդոյ զմարմին , զի և մարմինն ծառայեացէ հոգւոյ : Մարմինն ախորժէ զհաճոյս . հոգին սիրէ զզգաստութիւն : Անբարեխառնն նեղէ զհոգի աւելորդ կերակրովք . թմրեալն՝ լքեալ թողու զմարմինն աւելորդ զգաստութեամբ . Բարեխառնն դատ առնէ 'ի մէջ մարմնոյ և հոգւոյ , գտեալ մէջ՝ որով ոչ մարմնոյ պակասին կենսական զօրութիւնք , և ոչ հոգին պակասի 'ի բանաւոր գործողութեանց : Բայց քանզի բարեխառնութիւնն երկոցունց ձեռաց աջողակ՝ պատերազմիլ ունի միանգամայն ընդ երկուս հրէշս՝ որ աստի և անտի , իբր հերակլէս ընդ խեցգետնի և ընդ հիդրայի , որոց առաջինն է բոլորովին ցուրտ և դանդաղ և երկրորդն բոլորովին որկորեայ և բոցային , հարկաւ մեծ է նորա ճիգն 'ի յաղթել հիդրայի քան խեցգետնի , ցանկութեան՝ քան թրմբութեան 91 :

Ապա գլխաւոր գործ բարեխառնութեան է չափաւորել զբաղձանս հաճոյական առարկայից , զի մի եկաւորութիւն նոցա ծնցի աւելազանց հաճութիւն , և ոչ հեռաւորութիւն նոցա կարի իմն ցաւ : Ի նորա ձեռս է կշիռ արտասուաց և ծաղու , հեծութեան և հրճուանաց , հաճութեան և ցաւոց : Եւ որպէս արիութիւնն առնէ զվստահութիւնն երկեղուտ և զերկիւղն վստահական , նայնպէս բարեխառնութիւնն արդար հաւասարակշռութեամբ առնէ զտրամութիւնն հաճոյական , և զհաճոյն տրամական , 'ի հասուցանել զերկաքանչիւրն 'ի

Հաւատարութիւն համեստական : Բայց արդարեւ առաւել դժ-
 փուարին է չափաւորել զբերկրութիւն մերձակայ առարկայի՝
 քան զցաւ հեռաւոր առարկայի : Վասն զի բնութիւնն սիրող
 գոլով հաճոյից և ատեցող ցաւոց, ընդ ցաւոց հեռաւոր ա-
 ռարկայի պատերազմին առաքինութիւնն և բնութիւնն, բայց
 ընդ հաճոյս մերձակայ առարկայի պատերազմի միայն առա-
 քինութիւնն, և դժուարագոյն ձեռնարկ է յաղթել երկուց
 թշնամեաց քան միոյ միայնոյ : Թող զի յառարկայն հեռաւոր՝
 միայն երևակայութեամբ լինի վայելել, բայց ՚ի մերձակայն
 զգայութեամբ : Եւ զի երևակայութիւնն է կարողութիւն ա-
 ռաւել հոգեզէն և նիազ, և զգայութիւնն առաւել մարմնե-
 ղէն և սաստիկ, վասն այսորիկ նուազ շարժէ առարկայն ե-
 րևակայելի քան զզգալի : Ուստի և իմաստաբար ասացաւ յա-
 ռակս . հեռաւորութիւնն զամենայն զմեծամեծ վէրս բժշկէ :
 Յամենայնի ճշմարիտ լինէր առակս եթէ ամենայն մարդկան
 խառնուած էր միօրինակ :

Ուր սկստնազն տիրէ, երևակայութիւնն զօրագոյն է քան
 զզգայութիւն, այնչափ առաւելութեամբ մինչև այնպիսիք
 յոլովակի ընդ անձանց խօսին քան ընդ այլոց, և մօտ գոլով
 մեզ անձամբ՝ դեգերին մօտք ՚ի հեռաստան, իբրև զվերնոտս
 և զվայրախօսս : Յայսպիսի բնաւորութիւնս՝ վասն լինելոյ ե-
 րևակայութեանն առաւել սուր և ակնդապահ, մեծագոյն ցաւ
 ազգէ առարկայն հեռաւոր՝ քան մօտաւորն զվայելս, վասն
 զի երևակայութիւնն ձևացուցանէ զայն, որպէս և ըզձանայ,
 և զգայութիւնն չգտանէ զնա, որպէս երևակայէր :

Յանցաւոր իրս՝ ամենայն կատարեալ ունի զիւր պակասու-
 թիւն, բայց յառարկայն հեռաւոր՝ երևակայութիւնն հայի ՚ի
 կատարելութիւնս ուրոյն ՚ի պակասութեանց, և առաւել
 ըզձանայ այնմ . իսկ յառարկայն մերձակայ՝ զգայութիւնն ա-
 ռելի գտանէ պակասութիւնս քան կատարելութիւնս, և ան-
 դէն խորշի, և ՚ի փոխել զկարծիս՝ փոխէ և զցանկութիւնն :
 Գայլ սովեալ թէպէտև որս ՚ի ձեռին ունիցի, եթէ դէպ լիցի
 նմա դարձուցանել զաչս յայլ որս հեռաւոր, թողու զոր ու-
 նի՝ և զհետ ակնդի այնմ զոր չունի, վասն զի երևակայութիւն
 նորա է սուր, և զգայութիւնն բութ : Այսպիսի էր Թեսէոս,
 որ միշտ զակատեալ ՚ի գեղ օտարոտի, յառաջ քան զամուս-
 նանալ՝ ելուզակաբար ստանայր իւր աներս սպանութեամբ և
 կանայս յափշտակութեամբ, առ վրնջելոյ ՚ի ակնայս՝ խռովէր
 զայլոց թագաւորութիւնս, և իսկ և իսկ յափրացեալ՝ վանէր
 զնոսա յիւրմէ թագաւորութենէ : Ի բաց արձակեաց զԱնաք-
 սոն՝ ՚ի յափշտակել զՊերիբէա, մերժեաց զՊերիբէա՝ վասն
 Յոպպեայ, և զսա՝ վասն Անաիոպեայ, զԱնաիոպէ վասն Ա-
 բիանեայ, զԱբիանէ վասն Եգլեայ, և զԵգլէ վասն Փեդրեայ .
 զամենայն զկապարճս դատարկեաց ցանկութիւնն, զի որսառ-

ցի նմա միշտ նոր որս 92 : Ոչինչ հանգոյց հիմենեան կարող եղև այնպէս սրկել զնորա սևամաղձային սէր, որ ոչ թռչիցի : Աչք իսկ և իսկ յագենային, այլ երևակայութիւնն ոչ երբէք : Այո՛ ոչ բարւոք խօսեցաւ Քրիստիապոս, թէ մարդկային կիրք ոչ այլ ինչ են, բայց կարծիք. որպէս տեսցի յիւրում տեղւոյ : Բայց և այնպէս ճշմարիտ է թէ սաստիկ ըմբռնմունք զարթուցանեն զսաստիկ կիրս, և կարծիք սևամաղձոտաց՝ են սաստիկ ըմբռնմունք : Ապա բարեխառնութիւնն յուղղել անդ զարտուղութիւն կարծեաց՝ և ՚ի չափաւորել զանյագութիւն զգայութեան, վերածէ իւր արդար կշռով զհաճոյս ստացութեան և զտհաճութիւն պակասութեան ՚ի միջասահմանութիւն բանի :

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ.

Թե որպիսի իցե քարեխառն :

Բարեխառնութիւնն է արեգակն ինչ ՚ի կշռի՝ ընդ մէջ ամառնային արևադարձի և խոր ձմեռան. դօտի ինչ բարեխառն՝ ընդ մէջ սառնամանեաց և տապոյ. առաքինութիւնն ինչ միջասահման՝ ընդ մէջ ցուրտ թմրութեան, և հրատապ անբարեխառնութեան : Ապա խառնուած բարեխառնին է ընդ ցուրտ և ընդ ջերմ, ընդ մաղասային և ընդ արիւնային. հասակ ինչ ընդ եռանդն մանկական և ընդ սառոյց ծերութեան : Բարք նորա են միշտ բարեկարգ, սիրան միշտ զուգական, երեսքն միշտ միօրինակ, յոր ոչ երևի բարկութիւն, և ոչ փայլատակէ ծաղր. այլ իբրև ՚ի դադաթ ոլիմպիական լէրին՝ քաղցրութեամբ փողփողէ անխռով սլարզութիւն : Անմիտ եղև իմաստ Ստոյիկեանց, թէ կիրք չմտանեն ՚ի սիրտ իմաստնոց : Վերագասէին այսու զիմաստունս քան զգիս իւրեանց : Հարկ լինէր իմաստնոյ՝ առ աքսորել յիւրոց կրծոց զկիրս, աքսորել զսիրտ իւր՝ որ է նոցա կայան, որպէս լուիցես : Չէ իմաստութիւն չունել զկիրս, այլ գիտել քաջ վարել զնոսա՝ որպէս զձիս, զղէնս և զինչս : Չեն առաքինութիւն. բայց հնար է չըջել զնոսա յառաքինութիւն, ՚ի տիրել նոցա, և ՚ի չթողացուցանել թէ տիրեսցեն նոքա : Չսկրատայ ասեն թէ չեցոյց այլայլութիւն դիմաց յաւուր հարսանեաց՝ և յաւուր յորում մեռաւ : Եւ չեն ինչ զարմանք. զի բարեխառն գոլով, չիշխէին նմա ոչ հաճոյք կենաց, և ոչ ցաւ մահու. վասն այնորիկ առ հարսնն և առ մահ՝ նոյն եղեն նորա դէմք, որպէս էին առ իւր բարեկամս :

Այլ և կլիմայք դաւառաց և դիրք երկնային կամարի՝ որաւ

մարդէն զենթակայն առ այս առաքինութիւն: Յակունս Գան, գէսի ծնանին ժողովուրդք այնպէս ժուժկալք, մինչև ուրն գունք են նոցա փոխանակ բերանոյ, և կերակուր՝ հոտ ծաղկանց: Եւ ընդ այրեցածիւ ծնանին ժողովուրդք այնպէս շատակերք, որ խճողէն զորովայն մարմնովք մարդկան: Նոքա չեն մարդիկ, այլ՝ գետնառիւծք. և սոքա գայլք կատաղիք, և ոչ մարդիկ: Ապա մեծ երախտիք են երկնից՝ ծնանիլ ընդ քաղցր երկնիւք 93: Բարեխառն գաւառք յօգեն բարեխառն մարմինս. զի մարմինք զհետ երթան խառնուածոյ լուսաւորաց, և ոգիք՝ յոլովակի խառնուածոյ մարմնոց: Արի իմն բարկացողք՝ են և կարի անբարեխառն, ասէր Պիւթագորաս. ոչ զի անբարեխառնութիւնն է ծնունդ բարկութեան, այլ զի ոչ բարւոք նուաճէ զարտաքին զգայութիւնս, որ ոչն նուաճեաց զնեքինս: Ասն այսորիկ արք առաւել գազանաբարոյք՝ են առաւել իգասէրք. զի 'ի նոյն սկզբնէ ծնանին՝ յետին գազանութիւնն առ այլս, և յետին մեղկութիւնն առ իւրական անձն:

Բայց առաւել բարեխառն են այնոքիկ որ 'ի մատաղ տիոց արարին ունակութիւն, ասէ Արիստոտէլ: Ունակութիւնն չար՝ որպէս լուար, հանգերձ է զոր ամենայն ոք կարող է զգենուլ՝ երբ կամի. բայց իբրև զգենու, ոչ ևս է կարող՝ երբ կամի՝ դիւրաւ մերկանալ զայն 'ի բաց. և 'ի վերայ ամենայնի զունակութիւնն անբարեխառնութեան, որ քան զամենայն ունակութիւն ընդակից է մարմնոյ: Ապա մանուկն սկիզբն առնէ լինել բարեխառն՝ յորժամ սկսանի ամաչել, յորմէ արժան է ամաչել: Հառագունութիւն արշալուսի յուսացուցանէ թէ օրն պարզ լինիցի. և ամօթխածութիւն մաքուր մանկութեան յուսացուցանէ՝ թէ համեստ լիցին նորա վարք. զի որ ամաչէ առաջի այլոց, ամաչեսցէ յանձնէ իսկ՝ յորժամ միայն իցէ. և ամօթն պահեսցէ զնա յամօթալի գործոց: Քիրոմն 94 չէր քաջաղն, և էր ուսուցիչ քաջաղանց. ամօթխածութիւնն չէ ճշմարիտ առաքինութիւն, և է ուսուցիչ առաքինութեանց: Ճշմարիտ է թէ ամօթխածութիւնն է երկիւղ ինչ, և ամենայն երկիւղ՝ թուի թէ նկուն առնէ զսիրտս պատերազմողաց: Բայց արժան է նմանող լինել Քիրոմնի, որ միանդամայն ուսուցանէր քաջաղանց չերկնչել 'ի յարձակմանէ առիւծուց, և երկնչել յամօթոյ անարգ գործոց, զի որ կորուսանէ զամօթ, կորոյս և զպատիւ:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Թե ո՞չք իցեն առարկայք բարեխառնութեան:

Արիութիւնն չէ զամենայն ցաւագին առարկայիւք. և բարեխառնութիւնն չէ զամենայն բերկրական առարկայիւք, որպէս և լուար: Մարդն է եռագլխեան կենդանի երեքորկորեայ. բանիւ, կարծեօք և արտաքին զգայութեամբ: Եւ իւրաքանչիւրում 'ի սոցանէ ետ տեսչութիւնն զիւր համեմատ կերակուրս, համեմեալս՝ (որպէս սովորութիւն է նորա յամենայն տեսչութիւնս իւր) զարմանաւոր հաճոյիւք իմանալեօք, կամ զգալեօք և կամ միջակայնովք: Միտք որպէս բանաւոր՝ անյագ են առ գիտութիւն. կարծիք՝ անյագ են առ գանձս և առ պատիւ. արտաքին զգայութիւնք՝ անյագ են առ մարմնական հաճոյս: Հաճոյք մտաց՝ հաւասարորդ են ընդ հրեշտակաց, վասն որոյ և հրեշտակայինք: Հաճոյք կարծեաց սեպհական են մարդոյ, վասն որոյ և մարդկայինք: Հաճոյք արտաքին զգայութեանց՝ հաւասարորդ են ընդ անասնոց, վասն որոյ և անասնայինք. և որչափ առաւել սկիտանիք, այնչափ առաւել անարգք:

Ապա բարեխառնութիւնն ոչ չափաւորէ զհաճոյս մտաց. որոյ աւելազանցութիւնն՝ կոչի ընդվայրաքննութիւն, զոր չափաւորէ խոհեմութիւնն: Ոչ չափաւորէ և զհաճոյս կարծեաց, զի չափաւորին սոքա առատաձեռնութեամբ և հանդարտութեամբ: Ապա չափաւորէ նա զհաճոյս արտաքին ըզգայութեան, որ ստորինն է քան զամենայն կարողութիւն մարդկային. որոյ աւելազանցութիւնն է անբարեխառնութիւն. և ընդդէմ այսց հաճոյից մարտ է նորա հանապազ:

Նա վասն զի յարտաքին զգայութեանց ակնն, ունկն և հոտոտելիք՝ են փոքր մի հոգեղինագոյնք, վասն որոյ և ազնուագոյնք, արբանեկելով բանաւոր գործողութեանց, ակնն աստեղաբաշխութեան, ականջն երաժշտութեան, և հոտոտելիք բնազննութեան՝ ի ճանաչումն բժշկական խոտոց, բարեխառնութիւնն չափաւորէ միայն զհաճոյս երկուց այնց ստորին զգայութեանց, որ արբանեկեն անարգագոյն և գլխովին անասնային գործողութեանց, ճաշակելեաց և շօշափելեաց: Տեսչութիւնն չէ այնպէս անյառաջատես, որ 'ի պահել զտեսակս իւրոց արարածոց՝ կորուսանել կամիցի զանհատս, կամ 'ի պահել զանհատս կորուսանել կամիցի զտեսակս: Ապա 'ի տալ իւրում մարդկան միայնոյ զբան՝ վասն գերապանծ գործողութեանց, ետ առ հասարակ մարդկան և անասնոց զայն

երկու անարդադոյն զգայութիւնս ճաշակելեաց և շօշափե-
լեաց . զառաջինն 'ի պահել զկեանս անհատի՝ կերակրովք , և
զերկրորդն զի անհատն պահեսցէ զտեսակ իւր զաւակօք : Արդ
վասն զի անասունք չունին այլ վախճան՝ բայց զկեանս և զղա-
ւակ , տեսչութիւնն առատաձեռնեաց 'ի նոսա զհեշտական
հաճոյս երկոցունց զգայութեանցս , բայց չետ զբերկրութիւն
այլոց երկց զգայութեանց ազնուագունից , բայց եթէ ըստ
պատահման . ըստ որում երկոցուն նոցա արբանեկեն լրտե-
սութեամբ : Ոչ բերկրին անասունք համեմատութեամբ գու-
նոց , և ոչ ներդաշնակութեամբ ձայնից , և ոչ անուշութեամբ
հոտոց : Նա ոմանք մեռանին 'ի հոտոյ վարդից , և բազումք
կաղկանձեն 'ի հնչիւն երաժշտական նուագաց . և չէ որ 'ի նո-
ցանէ հաճ ընդ նկար՝ ըստ որում նկար : Ասան զի այս հա-
ճութիւն ենթադրէ զսրատրանս երևակայութեան , թէ կեղծն
իցէ ճշմարիտ . և զիրագէտ լինելն հետազօտ մտաց , թէ չէ
ճշմարիտ , այլ կեղծ . յոր իրագիտութիւն է հաստատեալ հա-
ճութիւնն ընդ նկար , որում անասունք են անծանօթք :
Ապա եթէ անասունք ոմանք դիմեցին 'ի պատիր խաղող Զեւք
շեայ 95 , և 'ի գրասան նկարեալ 'ի Պրաքսիտելեայ , խաբեցաւ
նոցա երևակայութիւն , այլ ոչ իրագէտ եղեն խաբէութեան
իւրեանց : Այն գոյնք ոչ հաճոյացան նոցա , բայց եթէ ըստ
որում առաջի առնէին առարկայս համեմատս զգայութեան
իւրեանց : Չեղև այն հաճութիւն ընդ նկար , այլ ընդ առար-
կայն . և ոչ առարկայն էանց ըստ կոսար երկուց զգայու-
թեանցն անասնայնոց՝ ճաշակելեաց և շօշափելեաց : Ապա
բարեխառնութիւնն ոչ ուղղէ տիրաբար զերեսին զայն աղ-
նուական զգայութիւնս՝ ըստ այնմ որ արբանեկեն իմացական
գործողութեան . որոց աւելազանցութիւն չէ անբարեխառ-
նութիւն իսկական , այլ այլաբանական , մանաւանդ թէ ընդ-
վայրաքննութիւն , որ ներքոյ անկանի ուղղագրութեան խո-
հեմութեան :

Բայց և այն ճշմարիտ է , թէ որպէս բարեխառնութիւնն
ուղղակի հայի յերկուս յետնորդ և անարդ զգայութիւնս՝ և
չափաւորէ զհաճոյս նոցա զհասարակորդս անասնոց , նոյն-
պէս ըստ պատահման և անուղղակի չափաւորէ և զաչս և զլսե-
լիս և զհոտոտելիս , յորժամ ընդ մէջ մտեալ արբանեկեն եր-
կուց յետնորդ զգայութեանց՝ ընդգէմ համեստութեան , աչ-
քն լիտի հայեցիւք , ականջք լրբենի նուագօք , հոտոտելիքն
խնկենեաց փափկութեամբք : Մանաւանդ թէ վասն գորին
վախճանի բարեխառնութիւնն նախանձախնդիր համեստու-
թեան՝ սաստէ ևս հագներգութեանց և գիտութեանց , յոր-
ժամ չարաչար վարեն զսրութիւն մտաց՝ 'ի սրել զերկոսին
զայսոսիկ անասնային և անմիտ զգայութիւնս : Պրահմինք 96
'ի զեղև խրախճանութիւնս իւրեանց՝ ուշի ուշով միտ դնէին

համադամ և նորանոր կերակրոց: Աւա՛ղ մտաց նոցա, զի զոր սահմանեցին երկինք վասն գերասլանծ դործոց, առ նոսա եղև քաջ խորտկեփեաց: Բայց յոռեգոյն ևս եղև ժահահոտն այն նոխազ տիբերեան, որ 'ի գարշ գպրոցի այծեաց առտ ջի արար վարձս այնմ՝ զոր յառաջագէմ գտանէր յաղծապիլծ լինութիւնս: Պրահմինք ոչ ուտէին առ իմաստասիրել, այլ իմաստասիրէին առ ուտել. սա վարձս փոխատրէր գիտնոց ուսուցչաց, զի լինիցին ոչ 'ի գազանաց մարդիկ, այլ 'ի մարդկանէ գազանք: Նա չար ևս քան զգազանս. զի սոցա բնութիւնն եգ կոպար հեշտութեան՝ որպէս բանն մարդկան. այլ ճիբերիոս վեր 'ի վայր չըջեաց զամենայն զկոպար բնութեան և բանի:

Յասացելոց աստի հնար է քեզ առնուլ 'ի միտ՝ թէ բարեխառնութիւնն յեանորդ է յազնուութեան քան զամենայն առաքինութիւնս, բայց անբարեխառնութիւնն ամօթալի է առաւել քան զամենայն մոլութիւնս: Գիտել զքերթողութիւն չէ ինչ մեծ գովութիւն. բայց չգիտել զայն՝ է ամօթ մեծ. զի առարկայք քերթողութեան են ստորինք քան զամենայն գիտութեանց. և առարկայք բարեխառնութեան՝ են ստորինք քան զամենայն առաքինութեանց: Այլ թէպէտ և ճշմարիտ է այս, հայեցեալ յանարգութիւն հաճոյից զորս չափաւորէ նա, բայց և այնպէս թէ հայիմք 'ի դժուարութիւն չափաւորելոյ զնոսա վասն դիմամարտութեան բնութեան, կոչի սա պանծագոյն յառաքինութիւնս քաջազանց. զի առնէ զմարդ նման դիւցազանց, որպէս լուիցես յիւրում տեղւոյ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Դ.

Թե ե՞ր աղագաւ լինիցի մարդ քարեխառն:

Մի միայն վախճան բարեխառնութեան՝ է Համեստութիւնն. և որ է բարեխառն այլոյ իրի աղագաւ, չէ բարեխառն: Ահտիքիդէս սպարտացի իբրև հարցաւ թէ ընդէր սպարտացիք չըմպեն գինի, ետ պատասխանի. Զի մի այլք խորհուրդ խորհեացին վասն մեր: Եւ յիրաւի. զի գինի աղաւաղէ զճշմարիտն, և յայտնէ զծածուկս: Այս խորհմութիւն է, և ոչ բարեխառնութիւն: Ստոյիկեան իմաստասէրք առ բարւոք իմաստասիրելոյ՝ էին բարեխառն կամ ժուժկալ: Եւ յիրաւի. զի ձէթ սնունդ է լապտերի, և ձէթ զեղեալ չիջուցանէ զնա. կերակուր լուսաւորէ զմիտս, և կերակուր յորդեալ խամրէ զնա: Այս իմաստութիւն է, և ոչ բարեխառն.

նուլթիւն : Որք յասպարիզի ընթանային , էին ամենեկին բարեխառն կամ ժուժկալ : Եւ յիրաւի . զի չափաւոր բեռն՝ հաստատուն գնացուցանէ զնաւս . այլ անչափ բեռն՝ ընկղմէ : Այս արուեստ է մրցականաց , և ոչ բարեխառնութիւն : Փարիսեցիք էին ամենեկին բարեխառն կամ ժուժկալ 'ի ցոյցս . զի անշաղախն 'ի մարմնական հեշտութեանց՝ երևի հոգի երկնաւոր , և ոչ մարմին երկրաւոր : Այս է կեղծաւորութիւն , և ոչ բարեխառնութիւն : Են և այլ և բարեխառնք կամ 'ի բնէ և կամ 'ի չքաւորութենէ : Չեն սոքա բարեխառնք կամ ժուժկալք . այլ ոմն թմբեալ , և ոմն Ալքատ :

Սոցա ամենեցուն թէ հարցանէ որ , զիմորդ սիրիցեն զբարեխառնութիւն , նշանակեն պատճառ ինչ արտաքին և բացական յառաքինութենէ աստի : Բայց թէ հարցանես ցբարեխառն թէ զիմորդ սիրես դու զբարեխառնութիւն , տացէ պատասխանի . Վասն զի է բարեխառնութիւն : Այն բովանդակ են գործք խառն 'ի կամաւորէ և յակամայէ՝ իբր զԱդամեմնոնին 97 . զի նուիրեն զսիրելի հեշտութիւնն ահամայ՝ երթալ ուր առաջնորդեն նոցա կամք : Բայց ճշմարիտ բարեխառնն՝ չունելով այլ վախճան բաց 'ի համեստութենէ , ոչ սիրէ և ոչ ատէ զհեշտութիւնն , բայց եթէ ըստ պահանջել համեստութեանն . և վասն այսորիկ գործքն է կամաւոր : Բարեխառնն գործէ ունակութեամբ . և ունակութիւնն առնէ զգործս կամակարս և դիւրինս և միօրինակս : Բայց ուր չիք ունակութիւն , սիրտն մնայ տարտամ ընդ մէջ հեշտութեան և համեստութեան . և գործն լինի խառն 'ի կամաւորէ և յակամայէ : Հերակլէսի հասեալ յերկձիղ փողոց , եգիտ երկուս ճանապարհս . մին զառ 'ի վայր՝ զարդարեալ սօսեօք և փրթութեալ ծաղկամբք , և միւսն զառ 'ի վեր՝ առասպար և փշալից : Նստէին անդ երկու օրիորդք . մին գլխովին զուարթագին և կայտառ , և միւսն հանդարտ և ծանրաբարոյ : Օրիորդն ուրախ՝ յորդորէր զնա հրապուրանօք գալ զկնի ընդ ճանապարհ ծաղկաւէտ : Բայց միւսն խոստանայր նմա լաւ ևս վիճակ , եթէ գայցէ զկնի ընդ այն զառ 'ի վեր և տարժանաւոր ճանապարհ : Այս , ըստ Պառաիկոսի փիլիսոփայի 98 է երկձիղ փողոց մարդկային կենաց . երկու ճանապարհք են՝ զգայութեանն և բանին . երկու օրիորդք են հեշտութիւնն և համեստութիւնն , հերակլէս յերկձիղ փողոցի անդ՝ է սիրտն . որոյ չունելով դեռ ունակութիւն՝ ոչ բարեխառնութեան և ոչ անբարեխառնութեան , մնայ տարտամ . բայց բնաւորապէս առաւել միտեալ 'ի զգայութիւն քան 'ի բանն : Յայս փողոց ժամանէ և պատանին Սկիպիոն , ասէ Սիդիոս խաւացի . և լուեալ զերկաքանչիւր հրաւիրակացն յորդորանս , քանզի ուսաւ յառաքինութենէ լուծանել զստապատիր ձեռնարկութիւնս հեշտութեան , հաստատեաց 'ի միտս զնալ ընդ առա-

պար շաւիղ. որով եհաս պանծալի յաղթանակաց, և նորոգեաց ճշգրտիւ զառասպելեալ օրինակն հերակլեսի:

Հեշտութիւնն, ասէ Արիստոտէլ, գործնական հաւաքաբանութեամբ իմն՝ մտաւորաւ քան ձայնաւորաւ, բնաւորականաւ քան տրամաբանականաւ, սրտորէ զանգոյշս այսպիսի իմն ձեռով թէ բարին է բաղձալի, Հեշտութիւնն է բարի, Ապա Հեշտութիւնն է բաղձալի: Բայց առաքինութիւնն 'ի պատասխանատուութեան՝ յայտնէ զպատրանս նենգաւոր ձեռնարկութեանն. վասն զի ընկալեալ զմեծն առաջարկութեանց՝ թէ է ճշմարիտ, իբրեւ զի հիմնեալ է 'ի սահման բարւոյ, ըզփոքրն այսպէս զանազանէ. Հեշտութիւնն է բարի, ցորչափ է այսպիսի և այսչափ, և վասն այսպիսի իմն պատճառի, և այսպիսի իմն օրինակաւ. այլ արտաքոյ բանաւորութեան ոչ է նա բարի: Ապա այս խտիր է 'ի մէջ բարեխառնի և անբարեխառնի և թմրելոյ: Անբարեխառնն ընդունի անդէն վաղվաղակի և ընդհանրապէս զայն փոքրն: Թմրեալն ընդհանրապէս ուրանայ: Բարեխառնն զանազանէ զբանաւոր հեշտութիւնն միայն համարեալ բարի: Թէոդորա կինն անուանի վասն իւրոց վատանուներութեանց, ծաղր արարեալ զՍոկրատէս՝ զմեծ ուսուցիչն բարոյական իմաստասիրութեան, ասէ ցնա. Սոկրատէ, բազում ինչ գիտես դու. բայց ես գիտեմ աւելի քան զքեզ. զի դու չգիտես ձգել 'ի քեզ յիմոց աշակերտաց և ոչ մի. և ես գիտեմ ձգել յիս զամենայն զքոյսդ: Սոկրատէս ետ պատասխանի. Չեն ինչ զարմանք. զի գիւրագոյն է զքար 'ի վայր հոսել, քան 'ի վեր բերել:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե.

Թե զո՞ր և որակակ վարիցե բարեխառնն:

Յամենայն առարկայս զգայութեանց՝ տեսչութիւնն եդ զբերկրութիւն՝ 'ի միջասահման ինչ բարեխառնեալ յերկուց ծայրից միջի: Ի խառնուածոյ ձայնից՝ ծնանի բերկրութիւն նուագերգութեան. 'ի խառնուածոյ դունոց բերկրութիւն տեսութեան. և 'ի խառնուածոյ հոտոց բերկրութիւն անուշահոտութեան: Ապա և բերկրութիւն այլոց զգայութեանց ծնանի յեղանակաւորութենէ որ ընդ յաւէտ և ընդ նուազ: Այս միջասահմանութիւն հաստատեալ է՝ որպէս վաղու ևս լուար, 'ի պարագայս. 'ի վարել մարդոյ զայն առարկայս որք վայել են, որչափ վայել են, և որպէս վայել: Այսպէս առնէ բարեխառնն:

Բնաւոր բաղձանք՝ են սակաւք . արուեստականք՝ են բաղումք . անկարգք՝ են անհամարք : Ի պատասպարութիւն սեպհական կենաց՝ ծարաւն է բաղձանք առ ցուրան և խոնաւ . քաղցն՝ բաղձանք առ ջերմն և չոր : Ի զիջուցանել զծարաւ՝ բնութիւնն հոգացաւ աղբիւրս զովացուցիչս . 'ի զիջուցանել զքաղց՝ հոգացաւ հատս զօրացուցիչս . և որպէս երկրորդ սեղան՝ պտուղս քաղցունս, հոտաւէտս, և գունագեղս . որք միանգամայն զուարթացուցանեն զերիս զգայութիւնս : Ասան ամենեցուն պատրաստեաց զերկիր խոտաւէտ յանկողինս . և զգալար ոստս 'ի յարկս և 'ի հովանոց . և 'ի քնաբերութիւն յաւել և զթռչնոց քաղցրաձայնութիւն : Այսպիսի լոկովք պատրաստութեամբք՝ պարզամիտ ազնիւք առաջնոյ դարուն, որ անոսկի՝ եղև դար ոսկեղէն, կեցին կորովագոյն ևս և խրախագոյն և անմեղագոյն . ոչ կեցին մահուամբ այլոց . և ոչ բաց 'ի ձորձոյ՝ կեղեքեցին և զնոցա միս . և ոչ կերան ընդ հնձոց և զհերկագործօղս : Չեղև երբեք բարեխառնութիւն քան զսոցայս բարեխառն : Յայս դար, որ չեղև ինչ կեղծ և մտացածին՝ այլ ճշմարիտ և իրօք, գիւցազնն Պիւթագորաս հրաւիրեաց զիւր անխօսիկ աշակերտս : Ուսոյց նոցա ներհուն բանիւք, շատանալ՝ պահանջելով յանմեղ գառանց զփափկիկ ասր 'ի ծածկոյթ, և զքաղցր կաթն 'ի կերակուր, և 'ի բարեբեր տնկոց պտուղս բարեհամս . որ են հարկք շահեկանք տեարց և արգասաւորք հարկատուաց . և չնձողել զորովայն չաղղօք, լեալ գիշախանձ գայլ իւրական հօտի :

Եթէ 'ի վերայ այսց բնաւոր հանգերձանաց՝ յաւելան զկնի յազնուագոյն դարս ազնուագոյն կերակուրք և ըմպելիք և այլ համագամք 'ի սակս արժանապատիւ արանց և քաջազանց, յայսօսիկ առաւելութիւնս ևս 'ի գործ արկանէ բարեխառնութիւնն բարոյական ինչ միջասահմանութիւն՝ չափաբերական կանոնաւ համեմատութեան, որ 'ի ձեռս է խոհեմութեան : Արի իմն աննինջ է, ոյր ոչ տանի քուն՝ բայց 'ի փետրալից անկողնի : Արի իմն քմակորոյս է, որ ոչ առնու ճաշակ կերակրոյ, թէ ոչ գայ այն յայնմ կողմանէ ծովու . և որում ոչ քաղցրանայ մուշկաթ Արետայ, թէ չէ 'ի գոհարի . 'ի ծծել նորա առաւել զըմպանակն աչօք, քան զհեղուկն չթամբք : Ի բարեխառն խրախճանս չափաւոր է յաճախութիւն, և չափաւոր՝ խահարարութիւն կերակրոց : Սիղղա բըռնաւոր վասն բազմօրեայ խրախճանութեան՝ առ ժողովուրդն ամենայն՝ ամայացոյց զանտառս ամենայն . աւելագրեալ օրըստօրէ կերակուրս 'ի յագուրպ՝ և ըմպելիս յարբեցութիւն Տիբերիս գետոյ, առ 'ի չգոյէ ուրուք որ յայնս վայելեսցէ : Այնչափ անողորմ լեալ 'ի կոտորած անասնոց առ ուրախութեան, որչափ 'ի կոտորած քաղաքացւոց առ անգթութեան : Անգութն Ներոն արար խրախութիւն լեզուօք սիրամարդաց՝

Համագամ՝ համեմելովք: Չետ երբէք այնպիսի քաղցր կերակուր լեզուաց ժողովրդեան հռովմայեցւոց, որ մեղադրէր նմա միայն զի չէր անդ և լեզու կոչնատեալն: Համա ոչ ծնանի՝ ի ճարտար խահարարութենէ հանդերձանաց, այլ ի տրամագրութենէ բնաւոր կարողութեան: Դարեհ յետ պատերազմին պատքեալ ի ծարաւոյ, ի պատահել տղմուտ և նեխ ջրչեղջի, և ի ընուլ անտի զսաղաւարտն, երդուաւ թէ չէարք երբէք ջուր քան զայն քաղցր: Այնպիսի լինելոց են ընթրիք բարեխառնի, զի որկորն մի ծնանիցի նախանձ. և այնպիսի հանդերձանք, զի փաղփիւնն մի չըջեսցի ի զեղխութիւն: Թռչունք յրմայել իւրեանց՝ համբաւնան ստէպ զաչս յերկինս. և բարեխառնն ևս ի սեղանի՝ յածէ ընդ միտս խորխուրդս վեհս. և առաւել պարարէ զհոգի հանճարաւոր ի մասսաիւք՝ քան զմարմինն համագամ կերակրովք: Կարի իմն գրգռութիւն հանդերձանաց՝ է տիրական իմն աւելորդութիւն: Կարի իմն յաճախութիւն կերակրոյ է ծառայական իմն գեղջկութիւն: Կարի իմն յաճախութիւն գինւոյ է մարդկային իմն անասնութիւն:

Բայց ոչ ինչ հեշտութիւն է այնպէս ամօթալի, և այնպէս բուռն ի խոտորեցուցանել զսիրտ ի պատուաւոր գործոց, իբրև զաւելազանցութիւն վաւաշ ցանկութեան: Դիդէ 99 դժխոյն անայր՝ գեր ի վերոյ գտաւ քան զգիւցազնեայ աւագուհիս: Կայր գլխովին պատաղեալ ի հաստատել զնորոգ ինքնակալութիւն մեծին Կարբեգոնի. զարհուրեցուցեալ զԱփրիկէ զինուք, և զայերս աշտարակօք: Բայց իբրև պարանեցաւ յօտարոտի սէր այնորիկ, որ եբեր ընդ իւր ի Լիբիայ զհրայրեացսն Տրովագայ, անդէն ձեռնթափ եղև ի քաջագործութեանց, ի խնամոց թագաւորութեան, և ի մեծագործ կճեայ շինութեանց:

Կացին մնացին գործք իւր խափան,

Եւ առ ամբովկ ապաժաման.

Եւ ամբարտակք ամբարձաձիգք,

Ոչ երկնաբերձ վերամբարձան:

Եւ քանի՞ անուանի զօրագլուխք ի բարեբաստիկ գործս քաջութեան, ամբոխեալք ի հեշտախտութեան խորհրդոց՝ յոսաղ ցանկութեան մածուցին զթևս թռուցիկ յաղթութեան: Ապա բարեխառնն ոչ արտասահմանէ զհամեստութիւն՝ ի ժողովել զհեշտութիւն. զի սա է վայրկենական և այն անանցական. և ունի զհաճոյսն ի հոգի, և ոչ թէ զհոգին ի հաճոյս: Առ ապօրինաւոր առարկայս ոչ ախտակրի. և յօրինաւորսն չափաւորէ զիւր կիրոս: Թէ առարկայք են հեռա-

ւորք, ոչ ամբոխի ունել զնոսա: Թէ մօտաւորք, ոչ եւանէ ըստ չափ, զի չամբոխեցաւ. և թէ փախստեայք, ոչ կոծի, զի չէանց ըստ չափ: Զհոռակն ասացից. կարող է կեալ առանց հաճոյից. ոչ կամի կեալ առանց առաքինութեան. զի յառաքինութիւնս են հաճոյք նորա: Միտք որ բնաւորեցան հայիլ յերկինս, չառնուն յանձն շաղախիլ ընդ երկիր:

Բայց տեսչութիւնն չէ այնպէս թշնամի առաքինութեան, մինչև կամք իցեն նմա զրկել զառաքինին 'ի համեստ ըղձանաց' թողլոյ ժառանգս իւրոյ տոհմի, և յաջորդս իւրոյ առաքինութեանց: Վասն այսորիկ առաջի արար բերկրական իմն և ազնուական առարկայ 'ի պահպանութիւն զաւակի և համեստութեան' զսէրն ամուսնական. որ միով ևեթ սրբազան ջահիւ շիջուցանէ զհազար խառնակ ջահս: Զայսպիսի հոգաբարձութիւն չեցոյց առ անասունս. զի որոշեալ զնոսա 'ի լուծ հերկագործութեան' եթող ազատս 'ի լծոյ ամուսնութեան': Եւ չեղև նմա փոյթ թէ ուստի ծնանիցին կամ որպէս կեցցեն. բայց միայն զի մեռցին 'ի սնունդ մարդկան, կամ կեցցեն 'ի սփոփանս նոցա: Վամ եղև նմա մարդոյ միայնոյ 'ի սեղան հաւատարմութեան անշէջ պահել զայս յաւերժական հուր, ուղեկցելով և լուսաւորաց յաւերժական լուսով իւրեանց յառագատ հարսանեաց. չթողացուցեալ թէ լինիցին բարեբաստ հարսանիք յերկրի, որ ոչ իցեն նշանակեալ յերկինս:

Թէ ցոր վայր ձգիցի բարեբաստութիւն ամուսնական սիրոյ, յայտնի օրինակ ետուն մեզ երկու բարեբաստիկ և սիրապատար լծակցութիւնք Եւաղնէսոյ և Վապանէոսի 'ի Յունաստան, Պղոտիոսի և Որեստիդայ յիտալիա 100:

Անհնար է զչափ առնուլ զբարեբաստութեան այնց ամուսնութեանց, բայց եթէ 'ի սիրոյ. անհնար է չափել զսէրն, բայց եթէ 'ի միաբանութենէ. անհնար է հասու լինել միաբանութեան կենաց, բայց եթէ 'ի միաբանութենէ մահու. յորմէ սոքա ևեթ կոչեցան ճշմարիտ: Ի մեռանիլ նախ Վապանէոսի' Եւաղնէ ընկէց զինքն 'ի խարոյկ նորա. և 'ի մեռանիլ նախ Որեստիդայ' Պղոտիոս ընկէց զինքն 'ի խարոյկ նորա: Այրեցաւ Եւաղնէ 'ի բոց առնն. այրեցաւ Պղոտիոս 'ի բոց կնոջն: Որպէս թէ 'ի սիրա միմեանց ունէին զոգի, միանգամայն անշնչացան. և նոյն ջահ որ առաջնորդեացն յառագատ, հուր բորբոքեցոյց 'ի փայտակոյտն: Հնար եղև մահու բաժանել զմարմին նոցա. բայց սէրն անբաժան՝ անդրէն զուգաւորեաց: Անցին ապրեալքն յերկրորդ հարսանիս ընդ իւրեանց ննջեցեալն: Երկրորդ առագատս եղև դադաղն, և երկրորդ փեսաւէր մահն: Նոյն մահ եգիտ զնոսա միաբանս. նոյն բոց ժողովեաց զնոսա գրկախառնեալս, և նոյն տասարն պահեաց զնոսա շիջեալս, թէ շիջանիցին մոխիրք այսպէս պան-

ծալիք: Յանդգնութիւն է հաւատալ թէ հնար էր երբէք այդպիսւոյ սիրոյ հովանալ վայր մի՝ մինչդեռ էին կենդանի որովհետեւ և 'ի շիջման այսչափ վառեցան: Այո՛ մարթ է երկուանալ, թէ որ սէր առաւել էր վառեալ. արա՞նցն է թէ կանանցն. զի բոցն որոշիչ ամենայն դժուարութեանց՝ էթող զայս անորոշ:

ԳԼՈՒԽ Զ.

Յաղագս քմրոտքեան, և անբարեխառնոտքեան:

Աւասիկ քեզ հրէշքն երկոքին, որոց ընդդէմ մարտն չի բարեխառնութիւնն, խեցգետին և հիդրա: Սա այնպէս է վառեալ, որ և 'ի սառնամանիս արձակէ բոց. և նա այնպէս սառնասառոյց, որ և 'ի մէջ բոցոյ չվառի: Տես արդ թէ ո՞ր պէս սահմանաւ տարբերին 'ի միմեանց, և երկաքանչիւրն 'ի բարեխառնութենէ: Զի շատ է ասել թէ մին է պակասութիւն, և միւսն աւելազանցութիւն: Թմրեալն մաղասամա կարդ՝ երևի արձան ինչ 'ի ձիւնոյ: Անբարեխառնն գլխովին արիւնըռուշտ՝ հրաչեայ, թէ խառնուրդ ունիցի սեամաղձի, ցուցանէ յերեսս զբոց և զծուխ Եանայ լերին:

Երկուս ազգս մագնիսի արտադրէ բնութիւնն, նմանս առ երեսս՝ բայց հակառակս 'ի յատկութիւնս. զի մին ունեւոյժ առ երկաթ կարի իմն համակրութիւն, և միւսն կարի իմն հակակրութիւն, նա անձկանօք յինքն ձգէ զայն, և սա արհամարհանօք վանէ: Այսպիսի մագնիսք են անբարեխառնն և թմրեալն: Նորա կամք են զի հաճոյական առարկայք միշտ իցեն ընթերակայ. սորա կամք են, զի միշտ իցեն բացակայ. և սակայն երկաքանչիւրն են մարդիկ: Թմրեալն է պակասաւոր քան զանասունս, զի հոգի ունի զգայուն, բայց երևի իբրև զտունկս անզգայ: Անբարեխառնն է յոռեգոյն քան զամենայն անասուն. զի հոգի ունի բանաւոր, բայց 'ի կիր արկանէ միայն զզգայականն: Սա ոչ սիրէ զհաճոյս վասն կենաց, այլ զկեանս վասն հաճոյից: Նա ոչ միտէ 'ի մարդկային հաճոյս, որպէս թէ չունէր մարմին մարդկային:

Անբարեխառնն առ բերկրականս՝ է իբրև զորկորածէան Փիլոքսէնոս. որ ըղձանայր ունեւ զպարանոց կրնկան, առաւել սիրելով զհամ քան զսնունդ 101: Թմրեալն է որպէս զանախորժակ հիւանդ՝ որ ցանկայ առողջութեան, և ատեայ զկերակուր որ պահպանիչ է նորա: Երկաքանչիւրն արանջեն զարարչէն բնութեան. մին զի ետ մարդկան սակաւ հաճոյս, և միւսն զի ետ աւելորդս: Եւ վասն այսորիկ մին ցանկայ ան

հնարաւորաց, և միւսոյն կամք են՝ թէ և կարեւորքն լիցին ան-
հնարաւորք. և զի հնար լիցի կեալ առանց կերակրոյ: Ի սիրտ
թմրելոյն՝ սէրն ոչ ինչ աւելի ազգէ քան զնեան՝ ի փիղ. ընդ-
որոյ ոչ անցանէ և ոչ ընդ առաջին մորթ: Ի սիրտ անբարե-
խառնի այնպէս ազգէ՝ որպէս ի սղծասէր կենդանին ի խող,
որ կարի իմն զգայուն գոլով՝ առ փոքր խոցուած անհնարին
խանչէ: Սէր նորա նման է յունական հրոյ 102. որ ի ջուրս
առաւել ևս արծարծանի, և փշմամբ սաստկագոյնս բորբոքի:
Սէր սորա նման է շրջմովի հրոյ, որ ի վերայ գերեզմանաց
լինի. հուր երևի, բայց ոչ վառի. զի է թառցիկ գոլորչի ան-
մարմին: Անբարեխառն է որպէս քար արտաքոյ կեդրոնի.
զի առ հեշտալի առարկայս՝ որպէս առ կեդրոն իւր գահա-
վէժ բերի: Թմրեալն է որպէս քար յիւրում կեդրոնի. զի
ունեւով յինքեան հանգիստ ինչ թմրական, յոչ ինչ ախոր-
ժակէ շարժի: Եւ վասն այսորիկ անբարեխառնն ի սէր և յա-
տելութիւն սաստիկ բերի, թմրեալն անճանաչ է երախտեաց,
և անխոժոռ առ միասս. քանզի ոչ զգայ զնոսա: Հրաժեշտն
այն ի հեշտութենէ, որ ի բարեխառնն է առաքինական, ի
թմրեալն չէ առաքինութիւն. զի է պակասութիւն բնու-
թեան, և ոչ գործ ընտրութեան: Եւ բուն բերումն այն որ
յանասունս չէ մոլութիւն, յանբարեխառնն է մոլեկան. զի
անկար է լինել մոլութիւն, յորս չիք բանավարութիւն. բայց
սա ունի զբանաւորութիւն, միայն թէ յունակութենէ խան-
գարեալ:

Յայտմ եւթ միաբանին թմրեալն և անբարեխառնն. զի
չհային ի սարագայ ինչ, ոչ ի սատճառն, ոչ ի քանակն և
ոչ ի ժամանակն. նա ի ժուժկալել իւրում, և սա ի չժուժ-
կալել իւրում ի հեշտալի առարկայից: Երկաքանչիւր մոլու-
թիւնքս են առաւել ամօթալի քան զամենայն մոլութիւնս.
զի առարկայքն են առաւել անարգք: Սակայն թմրութիւնն
թէպէտ և է փոքր մոլութիւն, վասն նմանելոյ իւրոյ բարե-
խառնութեան, բայց և այնպէս է դժուարաբոյժ քան զան-
բարեխառնութիւնն: Զի առ վերածել զերկաքանչիւրն ի
միջասահման, այնչափ դժուարագոյն է խթել զթմրեալն քան
նահանջել զանբարեխառնն, որչափ դժուարագոյն է կենդա-
նացուցանել զմեռեալն քան մեռուցանել զկենդանին:

Ի վերայ այսր ամենայնի ի միտ առ նախ, չլիութիւն զան-
բարեխառնութիւնն ընդ անժուժկալութեան. զի անբարե-
խառնն գործ է ունակութեամբ և ընտրութեամբ, աղճատեալ
զսկիզբն բանականութեան. և վասն այնր հաւատայ թէ ոչ
ինչ հեշտութիւն արգելեալ է նմա: Բայց անժուժկալն
ճանաչէ թէ չար գործ է. բայց և այնպէս թողացուցանէ յա-
փրշտակիլ ի ցանկութենէ ի գործել զչար. մինչ զի մե-
ղանչէ նա առաւել բուն բերմամբ քան ունակութեամբ որ-

պէս լուիցես յիւրում տեղւոջ : Ի միտ առ երկրորդ, թէ Արիստոտէլ ոչ խօսեցաւ աստ զայնց, որք կամաւորապէս հրաժարին յերկրաւոր հեշտութեանց վասն ժառանգելոյ զերկնաւորս : Այս ոչ է թմրութիւն, այլ պանծալի առաքինութիւն, գիւցազնագոյն և աստուածային քան զբարոյական բարեխառնութիւն : Զի սա չափաւորէ զհաճոյս, այլ նա նուիրէ : Ի բաց կայ յայնմանէ որ հաճոյն է, զի արժանասցի այնմ որում ակն ունի. փոխանակէ զվայրկենականն ընդ յաւիտենականին, 'ի մահկանացու մարմնի կեանս վարէ հրեշտակային : Էս սա առաքինութիւն այնչափ բարձրագոյն, յոր աչք արտաքինոց փիլիսոփայից ոչ երբէք ժամանեցին 103 :

ԳԻՐԻՔ ԱՆՅԵՐՈՐԴ.

ՅԱՂԱԳՍ ԱՌԱՏԱԶԵՌԵՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԾԱՅՐԻՑ ԿՈՐԱ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա.

Թե զիևչ իցե առատաձեռնութիւնն :

ՏԵՍՉՈՒԹԻՒՆՆ որ կառավարէ զաշխարհ, ոչ զամենեւին արար մեծատունս, և ոչ զամենեւին աղքատս. որպէս զի որ ընչաւէտն է՝ յօգնութիւն հասեալ այնմ որ պիտոյս ունիցի, հանապազօրդեացի տուր և առ մարդոյ ընդ մարդոյ, թագաւորութեան ընդ թագաւորութեան, և միոյ մասին աշխարհի ընդ այլում: Ասկա պիտոյ եղեն ինչք ՚ի չափել զգինս պիտոյից կենաց մարդկան: Եւ յայս սակս կոչեցան նոքա ինչք կամ բարիք կարծեաց, զի այնչափ արժեն, որչափ հասարակաց կարծիք տան արժողութիւն: Ինչք կամ բարիք բախտի, զի բախտն կոյր ձեռամբ ումեմն զայնս պարգևէ և յումեմնէ բառնայ: Ինչք կամ բարիք պիտանիք, զի ըստ օրինակին Վերտումնի փոխակերպին յայն ամենայն՝ որում ըզձանայ ստացող նոցա 104 : Ոսկին՝ յազնիւ հրահալելեաց միջի ազնուագոյն, փայլողագոյն, սերտագոյն, դժուարագիւտ, վասն որոյ և թանկագոյն, եղև չափ ամենայն գնոց. բայց և չափ ամենայն չարեաց, յորժամ չարաչար վարիցեն: Քանի հարուածոց տանի այս հրահալելի, որ յիւրմէ է անմեղ: Է որ կոփէ զնա կռանաւ, և դժնէանայ առ նա երկաթ ազգային նորա. է որ պատառոտէ զնա ՚ի թիթղունս, է որ ծակէ շաղափով. է որ այրէ քիմիական բոցով. կարծեալ գտանել զնա՝ անդէն իսկ կորուսանէ, և կամեցեալ յաճախել զնա՝ նուազէ: Բայց յոչինչ տանջանս այնպէս է ամօթահար, որպէս ՚ի ձեռս շրուայլի և ագահի: Ագահն յանչափ սիրոյն թաղէ զնա, և ըզթաղեալն պաշտէ: Շուայն յանչափ արհամարհութենէ վատնէ զնա և ցրուէ յայնպիսի անարժան պէտս, որպէս զի մտագիւրագոյն արդեօք տանէր բանտարկութեան ագահի: Ասկա հարկ էր թէ լինիցի յաշխարհի առատաձեռնութիւն. որո

չափաւորեալ զկարի իմն ախորժակ, և զկարի իմն արհամարհութիւն առ այս պատուական պարգև բախտի, 'ի տալ և յընդունել զայն չափով, համեստօրէն վայելեցէ յայն և տացէ վայելել այլոց:

Ասա առատաձեռնութիւնն է առաքինութիւն չափաւորիչ մարդկային ախորժակի՝ 'ի տալ և յընդունել զինչս միայն 'ի սակս համեստութեան: Երկու ինչ ներհական կայ յառատաձեռնն. տալ և ընդունել: Եւ այն զի ընդունի, չէ ամօթ առատաձեռնութեան, եթէ զմտաւ ածցի վախճան նորա. զի չընդունի 'ի պահել, այլ զի կարող լիցի տալ: Ամենայն արուեստաւոր ունի նիւթ արուեստի, որոյ 'ի պակասիլն պակասի արուեստ: Ոսկին է նիւթ առատաձեռնութեան, որպէս երկաթն դարբնութեան: Որ միշտ տայ և չընդունի երբէք, վաղվաղակի իսկ չունիցի ինչ 'ի տալ: Ծովն է աղբիւր ամենայն գետոց 105. բայց վաղվաղակի ցամաքէին գետք, եթէ ծով 'ի տալ միշտ զիւրն՝ չընդունէր ինչ այլուստ. այլ 'ի տալ նորա և յընդունել, լինի այն չըջան հանապազորդ շարժման որ պահէ զծով, և զովացուցանէ զերկիր ամենայն: Ասա իրաւունք և գլխաւոր վախճան առատաձեռնին է տալ պարգևս յերախտաւորութիւն իւրոց հայրենեաց. իսկ ընդունելն է վախճան հետևորդ: Ասան որոյ ընդունել և պարգևել՝ չեն գործք անլծորդք ընդ առատաձեռնութեան. մանաւանդ թէ այնպէս գործ է առատաձեռնութեան ընդունել զպարգևս, որպէս տալ պարգևս: Ասան այսորիկ առատաձեռնն փոխանակ զի ոչ պարգևէ առ 'ի ընդունել, այլ ընդունի 'ի պարգևել, անդէն իսկ յընդունել իւրում պարգևէ. ընկալեալ յուսմանէ ձեռամբ, և պարգևեալ այլում գիտմամբ:

Սահմանս նախ առաջին բաժանէ զառատաձեռնութիւնն յերկուց իւրոց մոլեկան ծայրից. Շռայլն կարի իմն անարգէ զոսկի, ագահն կարի իմն յարգէ. առատաձեռնն ոչ կարի իմն յարգէ և ոչ կարի իմն անարգէ: Ասան զի ոչ է մարթնմա կարի իմն յարգել՝ զոր պարգևէ, և ոչ կարի իմն անարգել՝ զոր ընդունի: Շռայլն վասնէ զոսկի վայրասար, և յափըշտակէ յանիրաւի. ագահն 'ի խնդիր է նորա անյադ, և պահէ զայն խնամովք. առատաձեռնն պարգևէ զնա և չյափըշտակէ. ոչ խնդրէ զնա և ոչ 'ի բաց մերժէ. ընդունի միայն 'ի պարգևել զայն: Ասան զի շռայլն շարժի յանյառաջատես անբանութենէ, ագահն 'ի պիղծ զօջաքաղութենէ, առատաձեռնն յառաքինական համեստութենէ: Ասան այնորիկ և ոսկին ըստ ստացողին փոխէ զբնութիւնն, 'ի ձեռս շռայլի է նախատ ինչ, 'ի ձեռս ագահի՝ անպիտան. 'ի ձեռս առատաձեռնի պիտանի և զուարթարար և արդոյ: Զի շռայլն զայն չարաչար վարէ, ագահն ոչ վարէ, առատաձեռնն վարէ որպէս արժանն է: Մինչ զի ոսկի առատաձեռնին է գետ հան.

դարսահոս, որ զամենեւին զովացուցանէ և միշտ է յորդ: Ոսկի շուայլի է ուղիսաջուր կարկաչահոս, որ երբեմն հեղեղէ և երբեմն ցամաքի: Իսկ ոսկի ագահի է տղմուտ ճախին, որ անգնաց անպէտ նեխի, և զիւր գոյն զերեսօք արկանէ ագահի: Յայսմանէ մարթիս իմանալ, թէ պարգևատուութիւն 'ի շուայլն է որպէս թէ ակամայ, իբրև զարբերոց և զմոլեգնեւոց: Յագահն է խառն 'ի կամաւորէ և յակամայէ, զի պարգևէ անյօժար: Բայց յառատաձեռնն է գործ գլխովին կամաւոր. զի 'ի պարգևել իւրում՝ մեծապէս բերկրի, և թէ չէ ձեռնհաս տխրի:

Ի նոյն սահմանէ ունիս իմանալ և զխտիրն՝ որ ընդ մէջ Առատաձեռնութեան և Մեծագործութեան: Զի թէպէտ այս երկու առաքինութիւնք երկին միայն տարբերք որպէս յաւէտ և նուազ որ ոչ փոխէ զտեսակ իրաց, որպէս սկայն և գաճաճն, սակայն բազում ինչ ընդ մէջ է վախճանի և առարկայի առաքինութեանցս երկոցունց: Մին նպաստ մատուցանէ մասնաւորաց՝ պարգևական գրամօք, սահմանաւոր կոստարաւ ըստ պիտոյից նոցա: Միւսն երևցուցանէ արքունի վեհանձնութիւն 'ի հրապարակական գործս յիշատակաց արժանիս: Նա չափի երկրաչափական համեմատութեամբ ըստ սրտի և ըստ անձանց: Սա Ֆիզիգական չափմամբ քանակի և մեծութեան գործոյն, որպէս անունն իսկ հնչէ:

Յոր և իցէ անձուկ հիւզ՝ հնար է մուտ ունել մեծի առատաձեռնութեան. բայց մեծագործութեամբն մտանէ միայն 'ի մեծամեծ և յարքունի ապարանս: Զի առաւել առատաձեռն է աղքատիկն՝ 'ի պարգևել գոյզն լուծայս անգորր սըրտիւ, քան զմեծատուն ոք որ պարգևեացէ մեծ ինչ գումար նեղսրտութեամբ: Բայց 'ի մեծագործութեան՝ սիրտն ոչ առնէ զգործն մեծ, թէ չէ այն յիւրմէ մեծ և արարեալ 'ի վեհ անձնէ. վասն լինելոյ սորա առաքինութիւն արքունի, և նորա առաքինութիւն առանձնաւորի: Ապա ոչ ամենայն առատաձեռն լինի մեծագործ. բայց ամենայն մեծագործի հնար է լինել առատաձեռն: Վասն այսորիկ յորժամ մեծ ոք իշխան առնէ պարգև միջական՝ արժան է կոչել զնա առատաձեռն, այլ ոչ մեծագործ. և յորժամ առնէ գործ ինչ մեծ և բազմածախ, արժան է կոչել մեծագործ, այլ ոչ առատաձեռն: Եւ այսու զանազանութեամբ իմաստասիրեցին իմաստունք, թէ և թագաւորն անմահ, 'ի պատրաստել թռչնոց և մրջմանց կերակուր 'ի բուսոց, եցոյց զիւր առատաձեռնութիւն. այլ 'ի կանգնել զլուսաճաճանչ խորանս երկնից յագամանդեայ ճեմարան հրեշտակաց, և 'ի վերնակամար յարկ մարդկան, եցոյց զիւր արքունի մեծագործութիւն:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Թե ո՞ր իցե առատաձեռնն :

Առատաձեռնութիւնն պահանջէ զազատութիւն 'ի կրից : Զի զոր օրինակ կիրքն որպէս քող մթագնէ զմիտս, նոյնպէս չթողու տեսանել զկարևոր պարագայս 'ի պարգևել և յընդունել որպէս արժանն է : Բայց առաւելապէս յոյսն և երկիւղն. զի նա է մայր շռայլութեան, և սա հայր ազահութեան : Իբրև զի շռայլն միշտ յուսայ, թէ նմա ինչ ոչ պահասեացի. և ազահն միշտ երկնչի, թէ ամենայն ինչ նմա պահասեացի : Յայսմանէ բուն հասակ առատաձեռն լինելոյ՝ է միջասահմանն ընդ մեջ մանկութեան և ծերութեան. զի 'ի մանուկն որ չէ ինչ փորձ, առաւելու յոյս. իսկ 'ի ծերն վասն զի է քաջափորձ, ծնանի կարի իմն երկիւղ : Հասակն միջակային ոչ կարի փորձ գոլով և ոչ կարի անփորձ, բարեխառնէ զյոյսն և զերկիւղ. և այս խառնուած է սեպհական առատաձեռնի : Աղեքսանդր մինչդեռ էր պատանեակ, և չև էր անուն առեալ զմեծի Աղեքսանդրի, վառեալ պատրաստեալ յիւր առաջին ձեռնարկ մարտի՝ պարգևեաց զամենայն զիւր հայրենի կալուածս և զժառանգութիւնս իւրոց զօրավարաց : Պերդիկկաս իմաստուն զօրավար չէառ յանձն զճոխ ինչ վիճակ. ապէ. իսկ քեզ զինչ պահիցես : Ասէ Աղեքսանդր. իմ պահեալ է ինձ զյոյս : Եթէ բախտն անմիտ քան զնա՝ չէր յաջողեալ շռայլ անմտութեան նորա, յոյսն որ չբաւորեաց զնա 'ի չուի, առնէր զնա ծաղածանակ 'ի դարձի :

Ոչ ոք այնպէս է առատաձեռն, որպէս որ յաջորդէ հօր ազահի. ոչ և ոք այնպէս ազահ, որպէս որ յաջորդէ հօր առատաձեռնի : Զի նա ոչ կարէ քերել յանձնէ զկեղտ անուն հայրենի կծծութեան բայց եթէ ընդ հակառակն՝ պարծանօք զուարթատուր առատաձեռնութեան. և սա ոչ կարէ հանել զփոխարէնն տուժի հայրենի առատաձեռնութեան, բայց եթէ ընդ հակառակն ճշգութեամբ : Զիք ոք այնպէս շռայլ, որպէս որ եգիտ մթերեալ համբարս ճոխութեան՝ առանց ինչ իւրոյ մշակութեան. չիք ոք այնպէս ազահ, որպէս որ սերմանեացն զնոսա իւրովք քրանաջան վաստակօք : Զի սա հայեցեալ 'ի նոսա իբրև յիւր երկս՝ կաթողին սիրէ. և նա հայեցեալ 'ի նոսա անտարփ՝ իբրև յերկս որ ոչ իւր իցեն, անգոսնէ. և ոչ գիտելով թէ ի՞նչ եկին, ոչ ինչ փոյթ է նորա թէ ի՞նչ գնան : Այս բնաւոր պատճառի աղագաւ՝ առաւել յօժարամիտ է յառատաձեռնութիւն՝ որ ժառանգեացն զճոխութիւն, քան որ մթերեաց :

Առաւել առատաձեռն լինի անզաւակն, քան զայն որ ունի զզաւակ: Զի թէպէտ և առատաձեռնն հայր է հայրենեաց, և բարի առնէ քաղաքացւոց որպէս իւրոց որդւոց, բայց և այնպէս իղձն առաքինական ոչ բառնայ զկարգ բնական: Ասան որոյ բառնալ յիւրոց՝ ի պարգևել օտարաց, ոչ է առատաձեռնութիւն, այլ անիրաւութիւն. և չտալ օտարաց ի պարգևել իւրոց, ոչ է գործ առատաձեռնութեան, այլ պարտք արդարութեան. մինչև որչափ ինչ պարգևի արդարութեան, այնչափ պակասեցուցանելի է յառատաձեռնութենէ: Քան զամենայն ոք նա է առատաձեռն, որ տարրացեալ ունի ի միտս՝ զսկզբունս պատուաւորս որք շարժեն զառատաձեռնութիւն նորա: Եւ զսորին հակառակն՝ սկզբունք ծառայականք և գծուծ ճշգրտանք խափանեն զնա: Զի ձեռնն ոչ ի գործ արկանէ, բայց զոր միտք հրամայեն. և միտք ոչ կարեն հրամայել զգործս պայծառս և զուարթաւորս, թէ տարրացեալ են ի նմա ռամկային սկզբունք կծծութեան: Երկու թագաւորք արենակիցք և անուանակիցք՝ տարրացեալ ունէին ի միտս զսկզբունս ամենեկին տարօրինակս. Պողոմէոս արքայ Եգիպտացւոց, և Պողոմէոս արքայ Կիպրացւոց: Նա սովոր էր ասել հանապազ. Լաւ է ճոխացուցանել, քան ճոխանալ: Սա զնորին հակառակն սովոր էր ասել. Լաւ է վայելել, քան այլում պարգևել: Եւ վասն այսորիկ նա առատաձեռնօրէն պարգևեալ զիւր ճոխութիւնս՝ կոչեցաւ Պողոմէոս առատաձեռն. և սա գծծօրէն ի խնդիր լեալ նոցա՝ կոչեցաւ Պողոմէոս գերի արծաթոյ:

Ի վախճան ամենայնի, առատաձեռնն պերճ է ի կահս, յարգարուն ի զգեստս, զուարթ ի գէմս, քաղցրաբարոյ ի գնացս, շնորհալի ի գործս, ազատ և համարձակ ի բանս որպէս ի տուրս. ոչ կարելով ծածկել զգաղտնիս սրտի, որ բոլորովն է սիրտ: Զհամառօտն ասացից. փորձաքարն ցուցանէ զյարգ ոսկւոյ, և ոսկին ցուցանէ զյարգ անձին:

Ք Լ Ո Ւ Խ Ք

Առարկայք առատաձեռնութեան:

Ամենայն առարկայ առատաձեռնութեան է Երախտաւորութիւն, բայց ոչ ամենայն երախտաւորութիւն է առարկայ առատաձեռնութեան: Տալ խորհուրդս փրկականս տարակուսելոց, չէ առատաձեռնութիւն, այլ մարդասիրութիւն: Տալ հզօրաց օգնութիւն գործաւորութեամբ, չէ առատաձեռնութիւն, այլ սպասահարկութիւն: Տալ քաջալերու-

Թիւն նեղելոց չէ առատաձեռնութիւն, այլ գթութիւն: Տալ զարիւն վասն հայրենեաց, չէ առատաձեռնութիւն, այլ արիութիւն: Առարկայք առատաձեռնութեան են ինչք կամ Բարիք բախտի, որք չափին ոսկւով, զի զսորք գործ է առատաձեռնութեան բարեկարգել զմարդկային ակորժակ: Յաջորդն ինքնակալութեան և ատելութեան Դարեհի Աշտապէայ, ոչ շատացեալ վերագոյն լինել քան զամենայն մարդկային զօրութիւն՝ թէ ոչ մրցէր և ընդ աստուածեղէն ամենակալ զօրութեան, յարկանել իւրում՝ ի ծով երկուս ոտնակապս ոսկիս՝ կարծեաց կալանաւորել զմշտափախուստն զայն Պրոտէւս, և փակել յերկուս անուրս զհամաժաւալ զայն մարմին 106: Առատաձեռնն միայն զայս հրաշագործէ: Ոչ ինչ ծով է այնպէս մրրկածուփ և ալեկոծ՝ իբրև զժողովուրդն՝ ասէ Ճարտարախօսն հռովմայեցի, զորոյ էառ անձամբ զփորձ: Բայց ձեռնն առատաձեռնի ի պարգևել քաղաքացւոց՝ ումեմն մատանի, ումեմն դահեկան և ումեմն շղթայ ոսկի ի պիտոյս նոցա, զոմանս սնդեալ պարաւանդէ, և զժողովուրդն ամենայն կապեալ կաշկանդէ. զի առատաձեռնութիւն իւր չէ ամփոփ առ մասնաւորս, այլ սփռեալ ծաւալի առ ամենայն ոք ի ժողովրդեանէ որ դիմէ առ նա: Այս է արկանել զծով յոտնակապս և գերել զնա:

Տուչութիւն առատաձեռնի չէ միայն փոխաբերել զտէրութիւն ական պատուականի, կամ գումարի ինչ ոսկւոյ յայն որ ընդունի, այլ ծախս առնել լիաձեռն ի մեծապայծառ ապարանս, ի զուարճալի կալուածս, ի զբօսալի դարաստանս, յաղբիւրս և յարձանս, և ի նկարս պատուականս և յանգիւտ գաղանս. ոչ առ իւր, այլ առ ժողովրդեան զբօսանս, զտէրութիւնն անձին պահեալ, զի ի ստուղսն վայելեսցեն աչք ամենեցուն: Զի որովհետև ագահն բիւրուք շղթայիւք փակեալ զիւր տունս և զարկեղս, մինչև արևու չմտանել ի նոսա, ըստ անքուն օձի Եսայերեան դարաստանին՝ այսինքն Երեկորնական պարտիզին 107, ոչ ինքն վայելէ և ոչ այլոց թոյլ տայ վայելել, առատաձեռնն զսորին հակառակն՝ յայնժամ վայելէ, յորժամ այլք յայն վայելեն. մինչև յիրաւի է նմա զժողովրդեանն ուրախութիւն՝ կոչել իւր ուրախութիւն: Կիմոն աթենացի՝ որ անուանի եղև ոչ այնչափ վասն իւրոյ մտաթափութեան ի մանկութեան, որչափ վասն իւրոյ քաջութեան յարբունս հասակի, լեալ գաղափար պատերազմական արիութեան և ժողովրդական առատաձեռնութեան, հարթայատակ արար զցանց զիւրոյ կալուածոյ, զի լիցի հասարակաց զբօսարան, ոչինչ այլ ստուղ քաղեալ անտի, բայց զհասարակաց հաճոյս 108: Արժան էր Պոմոնայ և Փլորայ՝ դից պարտիզաց և ծաղկոցաց ելևել առնել զմիմեամբք յայնմ կալուածի, զի մի երևեսցի յետնեալ առատաձեռնութիւն իւր

րեանց առ տէր կալուածոյն, քան զառատաձեռնութիւն տեառն կալուածոյն առ իւր քաղաքակիցս: Բայց արդարեւ կամ գարձ եղև Աիմոնի յիւր առաջին մտաթափուութիւն, կամ էին նորա այլ պահեստի կալուածք. զի պարտ է առատաձեռնի՝ որպէս ուսուցանէ Արիստոտէլ, ունել զճիշդ հաշիւ զիւրոց վիճակաց և զիւրոց եկամտից, այլազգ ունելով վախճան քան զադահին: Չի եթէ առատաձեռնն՝ խնդամիտ է առաւել ՚ի պարգևելն քան յընդունելն, և առեալն չհաւասարի այնմ զոր պարգևէ, հիմն իւրոյ առատաձեռնութեան լինելոց է իւրն կալուած. և որ անփոյթ է այսմ՝ շուայլ է և ոչ առատաձեռն: Ինքնակալն Աղեքսանդր Սեւերոս օրրստորէ ՚ի գանձէ իւրմէ բաշխէր պարգևս, և օրրստորէ ՚ի գանձապետաց առնոյր համարս: Էր նա նման մեծին Աղեքսանդրի յառատաձեռնելն, և Սեւերոս՝ կամ անաչառ յառնուլն զճիշդ համարս: Վշուէր զպարգևեալն ընդ հասին, զի միշտ կարողացի պարգևել:

Վասն որոյ և ճշմարիտ է թէ վասն զի ադահն է սաստիկ ՚ի պահանջելն ՚ի պարտապանաց, և ժլատ ՚ի վճարել պարտատեարց, ամենեկին զսորին հակառակն է բնաւորութիւն առատաձեռնի: Չի առ պարտատեարս՝ ադահութիւն համարի անփոյթ լինելն ՚ի վճար. իսկ առ պարտապանս առատաձեռնութիւն համարի զիջանիլ, և առ ժամանակ մի որպէս թէ խաբիլ, անխաբ գողով իւր: Ոչ բարւոք արար զիւր հաշիւս շուայլն այն, որոյ վասնեալ զհայրենի ինչս և ծախեալ զապարանս, վասն զի այլ ոչ մնաց նմա ինչ՝ որով զեղխեսցի, և ոչ տեղի ուր բնակութիւն կալցի, խեղճիւ էջ ՚ի տարտարոս: Չէր արդեօք արարեալ զայսպիսի ամօթալի ելս, եթէ բարւոք քննէր զիւր եկամուտս: Այլ թէպէտ և քաջ տնտես է առատաձեռնն իւրոց հասից, բայց և այնպէս ոչ ձգէ հասսյանարգ իրաց: Այս ախտ է, որ աղաւաղեաց զփառս՝ ևս և զառատաձեռն իշխանաց: Հիպպիաս բռնաւոր Աթենայ՝ չափ մի գարւոյ հարկ ՚ի վերայ էարկ իւրաքանչիւր մեռելոյ: Ոչ այլում, բայց Պղուտոնի սանդարապետի աթենացւոց հնար էր ՚ի վերայ գնել կապալ այդպիսի, արօտ իւրոց երիվարաց արարեալ զգերեզմանատունս 409: Այս հարկ մեռելոց սարսափեցոյց զկենդանիս: Հալածեցաւ ՚ի թագաւորութենէ, զի կեցցէ ընդ իւր հարկատուս:

Ապա յայտ է թէ հարեալքն զադահութեամբ թէպէտ և ձեռնարկեն երբեմն ՚ի գործ ինչ առատաձեռնութեան կամ մեծագործութեան, միշտ ՚ի վերայ արկանեն կեղտ ինչ ադահութեան:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ .

Թէ վասն որոց իրաց գործիցէ առատաճեալն :

Ոսկի և ակունք և այլ ամենայն պարգևք՝ չունին ինչ յարգ , բայց եթէ ՚ի դիտմանէ որով պարգևին : Զի որպէս պարգևն ոչ այլ ինչ է , բայց երևելի նշան աներևոյթ սրտի , սոյնպէս ոչ ոսկին՝ որ պարգևի , այլ սիրտն՝ որով պարգևի , է երախտաւորութիւն : Պսակք ՚ի կաղնւոյ , ՚ի դաբնոյ և ՚ի սիզոյ՝ էին չնչին ինչ . բայց և այնպէս՝ գին էին կենդանի արեան պսակաւորին . զի էին դուզնաքեայ նշանք մեծի պատուոյ : Յորժամ աղքատն Փաբրիկիոս 110 ետես առաջի աչաց զճոխ պարգևս Սամնիացւոց , եհարց՝ թէ տայի՞ն արդեօք Սամնիացիք նոյնչափ և այլ ամենայն քաղաքացւոց Հռովմայեցւոց . և ՚ի պատասխանել հրեշտակաց՝ թէ Այդ նշան ինչ է մասնաւոր յարգի , զոր ընծայեն Սամնիացիք քումդ անձին , Փաբրիկիոս՝ թէպէտ և աղքատ ոմն էր , հրաժարեաց ՚ի պարգևացն . և ամբաստան եղև զպարգևատուաց թէ նենգ է ՚ի նոսա : Քանզի հայեցաւ Փաբրիկիոս նախ ՚ի դիտումն Սամնիացւոց քան ՚ի պարգևս նոցա , առ իմանալ թէ արդեօք պարգևք էին այնք եթէ որոգայթք : Զի նոյն արծաթ՝ որ ՚ի պարգևիլ ամենեցուն , լինէր պարգև ինչ առատաճեալն ՚ի պատիւ հասարակապետութեան , պարգևեալ ինքեան միայնոյ , թուեցաւ թէ չէր գին արժանի ՚ի գնել զիւրն հաւատարմութիւն :

Ապա սիրտ պարգևողին է ոգի պարգևին . նա է որ առնէ զոսկին մեծագին կամ անարգ , պատուաւոր կամ նախատ , առատաճեալն կամ ժլատ : Շուայն՝ յիւր պարգևատուութիւնս ունի վախճան զունայնութիւն . ագահն՝ յընդունիլն , ունի վախճան զարծաթսիրութիւն . առատաճեալն՝ որպէս յառաջն լուար , ՚ի պարգևելն և յընդունելն՝ ունի վախճան միայն զհամեստութիւն գործոյն : Եւ այս վախճան տրոհէ զառատաճեալութիւնն յայլ բազում համանման առաքինութեանց՝ համաբնակելոց յոգի առատաճեալն , որ ընդունարան է ամենայն առաքինութեանց , որպէս ոգի ագահի ընդունարան է ամենայն մոլութեանց : Նոյն ոսկի թէ պարգևի պարտատեալն , լինի Արդարութիւն . թէ պարգևի բարերարի , լինի Շնորհակալութիւն . թէ ողորմելոյ , լինի Ողորմութիւն . թէ բարեկամի , լինի Բարեկամութիւն . թէ իշխանի , լինի Կամակատար ծառայութիւն . թէ Աստուծոյ , լինի Կրօնասիրութիւն : Սոսկ առատաճեալութիւնն չայլ յայլ ինչ յորդոր , թէպէտ և առաքինասէր , բայց եթէ ՚ի համեստութիւն տը-

չութեան, ըստ որում չափաւորէ զկարի իմն իղձ կամ զկարի իմն արհամարհութիւն երկրաւոր բարեաց: Մանաւանդ թէ Փառքն որ տածիչն է արիութեան, մեծագործութեան և բազմաց այլոց առաքինութեանց, թոյն է առատաձեռնութեան: Չիք առաքինութիւն քան զսա գովելի, և չիք իբրև զսա որ ատեայ զգովութիւն: Ոչ ինչ վաճառ պատուական քան զփառս, յորժամ ստացեալ լիցի արեամբ առն քաջի, և ոչինչ անարգ քան զփառս, յորժամ գնի ոսկւով յառատաձեռնէ: Մի 'ի մտերիմ սիրելեաց նախայիշատակեալ կայսերն Սեւերոսի, որ վաճառէր զծիրս և զշնորհս արքայի, նորին հրամանաւ 'ի ծուխ հեղձուցաւ. յասել նորա թէ 'ի ծուխ մեռանի որ զծուխ վաճառէ: Որ սնափառութեամբ պարգևէ զոսկի, մարթ է 'ի նա չըջել զբանս ասելով. Ի ծուխ մեռանի, որ զծուխ գնէ:

Ճշմարիտ առատաձեռնն 'ի պարգևել իւրում, հայեցեալ միայն 'ի համեստութիւն պարգևատուութեան, միայն թէ պարգևն իցէ յօգուտ, ոչինչ փոյթ է նորա, զի ծանիցի թէ ուստի գայ: Ապեղէսի քիացւոյ 111 անկեալ հիւանդագին 'ի յետին չքաւորութեան, որ յետին ասպնջականն է առաքինեաց, եմուտ 'ի խուզ նորա Արկեսիղայոս գրքոյկ 'ի ձեռին, և ասէ. Ապեղէս, գամ 'ի հարևանցի 'ի տես քոյ, և վասն այնր չունիմ ինչ առ իս, բայց զայս գիրս տարերաց Եմբեառկղի. և 'ի խոնարհելն գիրկս արկանել նմա, գաղտ սպըրդեցոյց ընդ սնարս նորա քսակ լի ոսկւով: Եգիտ զայն անկարծ աղախինն. և 'ի զարմանալ նորա ասէ Ապեղէս. Մի զարմանար, անտարակոյս խաղ է այդ Արկեսիղայոսի: Այսպէս զճաղու գայ առատաձեռնն 'ի բարերարել իւրում. պարգևէ ոսկի, և ծածկէ զձեռն. առնէ երախտիս, և խուսէ 'ի ծխոյ: Որ պարգևէ վասն փառաց, ոչ պարգևէ այլում, այլ անձին. վաճառէ զերախտիս, գնէ սոգտանս և կորուսանէ զդրամս:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե

Թե որով օրինակաւ գործիցի առատաձեռնոց իշնն:

Չամենայն մարդկային բարիս հնար է մարդոյ վարել բարւոք կամ չարւոք: Նա միայն գիտէ վարել բարւոք, որ գիտէ զարուեստն: Որ ոք գիտէ վարել զղէնս, պաշտպանէ անձին, և վնասէ հակառակորդին: Որ ոք չարաչար վարէ, անձին միայնոյ վնասէ: Նեո հերակլէսի 'ի ձեռս հերակլէսի՝ չանթ էր մահարար Տրովացւոց. 'ի ձեռս Փիլոկատեոսեայ՝ եղև չանթ

վրէս . որ յանփորձ ձեռանէ յոտս անկեալ նորա՝ խոցեաց կարեւրէր ցնուազումն 112 : Ոսկին՝ իբրև զերկաթ է պիտանի ինչ գործի . բայց անպիտան ՚ի ձեռս ագահի , վտանգաւոր ՚ի ձեռս շռայլի . միայն առատաձեռնն դիտէ զարուեստ քաջ ՚ի վար արկանելոյ : Այս արուեստ մեծ՝ հաստատեալ է ՚ի քաջ ճանաչել զսարագայս որ ատացան . ո՞րչափ և ո՞ւմ և վասն էր , և որով օրինակաւ պարտ իցէ սարգէլէ և ընդունել :

Առաջին և մեծ կանոն է . համեմատել զսարգէլն որպիսութեան սարգէլողին և ընդունողին : Երկոքին սոքա են առնչակիցք՝ անքակք յառաքինական միջասահմանութենէ : Փիլիսոփայ ոմն ՚ի Կիւնիկեան կամ ՚ի Շնական աղանդոյ , որ սովալուկն էր և կատաղի քան զամենայն աղանդս , զեղծիչ և ոչ թէ սիրող խմաստութեան , ժպրհեցաւ խնդրել յԱնտիգոնոսէ յաջորդէ Աղէքսանդրի տաղանդ մի , որ է իբր վեց հարիւր գահեկան : Պատասխանի ետ Անտիգոնոս . Կարի շատ է այդ Կիւնիկոսի : Այլ անգամ խնդրեաց երկուս գենարս . ասէ Անտիգոնոս . Կարի սակաւ է այդ թագաւորի . և զանց արար զնովաւ : Զսորին հակառակն , մեծն Աղէքսանդր ումեմն թարմատար զօրականի որ խնդրեաց ՚ի նմանէ դոյզն վարձս , սարգէլեաց քաղաք մեծ : Զարմացեալ սարգէլաբաշ խին ասէ . Շատ է այդ վասն զօրականի ուրումն : Պատասխանի ետ սարգէլատուն . Սակաւ է այդ վասն Աղէքսանդրի : Երկաքանչիւր թագաւորք սուտ տրամաբանութեամբ իմն աղաւաղեցին զառատաձեռնութիւն . ցուցեալ զանձինս՝ մինն ագահ և միւսն շռայլ : Անտիգոնոս խտրեաց ՚ի մէջ Կիւնիկոսի և թագաւորի , զի մի սարգէլեացէ ինչ , Աղէքսանդր խտրեաց ՚ի մէջ թագաւորի և զօրականի , զի սարգէլեացէ բազում : Պարտ էր Անտիգոնոսի գտանել միջական ինչ սարգէլ ՚ի մէջ երկաքանչիւր խնդրուածոց , չթխտեալ երկաքանչիւրոցն երկոքումք հրաժարմամբք , որ չէին արժան թագաւորի : Պարտ էր Աղէքսանդրի առնել միջակային ինչ սարգէլ ՚ի մէջ թագաւորի և զինուորի , և մի ելանել ըստ սահման բանաւորի : Չէին կամք արգարութեան թէ քաղաք մի ստացեալ արեամբ բազմաց՝ լիցի վարձք միոյ միայնոյ : Եթէ Աղէքսանդրի կամք էին չափել զամենայն զիւր սարգէլս անձամբ լոկով սարգէլատուն , առ օրին սպառեալ էր զամենայն զիւր աւար : Առաւել ևս առատաձեռնէր թէ աւարէր սակաւ , քան թէ ՚ի սարգէլէ զքաղաքս՝ աւարէր զթագաւորութիւնս : Ապա առատաձեռնն ՚ի սարգէլէ ամենայն աստիճանի անձանց՝ աւագաց , միջակայնոց և ստորնոց , չափէ զոսկին կանոնաւ՝ զոր թուաբանք կոչեն Կանոն ոսկի , այսինքն է կանոն համեմատական . համեմատեալ զսարգէլս աստիճանաց անձանց , և իւրում կարողութեան :

Յայսմ կանոնէ հարկաւ մակաբերի միւս ևս կանոն թէ Ա-

առատաձեռնն ոչ պարգևէ զամենայն միում միայնոյ: Ասան զի հայր հայրենեաց գոլով նորա, բաշխել ունի զպարգևս քաղաքացւոց՝ որպէս իւրոց որդւոց, ըստ իւրաքանչիւր արժանեաց, և առանց նախանձ արկանելոյ նոցա ՚ի միմեանս: Քսերքսէս յաջորդ Դարեհի այնչափ սէր կալաւ առ մի ՚ի բիւրաւոր սօսեաց առ ջրբղխօք նորա պատելոց, մինչև զարգարել նմա զբուն սօսւոյն մեծագլին մանեկօք, օղարկել յոստս նորա, թագ ՚ի գլուխ կապել, և արբուցանել նմա անուշահոտ և պատուական օշարակս: Եթէ սօսւոյն կայր միտ, խընդրէր արդեօք յարքայէ՝ չարկանել իւրև նախանձուկս յայլ տունկս, և չտալ զանձնէ կարծիս՝ անմիտ լինել իբրև զմի ՚ի անկոց: Այլ որ իշխեացն ոսկի ռանակասօք կալանաւորել զծով, որպէս վերադոյնդ ասացաւ, իշխէր արդեօք ոսկի սլապաւ գշխոյացուցանել և զմի ՚ի անկոց:

Բայց կանոն է ևս էական, չբաշխել առատաձեռնի զպարգևս իւր ՚ի մոլիս և ՚ի վատանունս: Զի որպէս ոսկի խառնեալ ընդ այլ հրահալելի՝ անարգի և կորուսանէ զիւր շողիւն, նոյնպէս յոռանայ և յանձանց՝ որք վարենն զնա:

Ասան այսորիկ առատաձեռնն ոչ ընդունի զպարգևս ՚ի մոլեաց, զի մի կեղտ անուն ձգեսցէ յիւր գանձ. և ոչ պարգևէ մոլեաց, զի մի կեղտ անուն ձգեսցէ յիւր պարգևս: Թող զի որպէս ոսկին պարգևեալ առաքինեաց՝ տածիչ է առաքինութե, նոյնպէս պարգևեալ մոլեաց՝ տածիչ է մոլութեանց. և որ պարգևի չարաց, բառնի ՚ի բարեաց: Այո և ասիրատին որ ՚ի թշուառութեան իցէ, չէ պարտ թխտել զօգնութիւն. բայց այն լինի այլ առաքինութիւն առատաձեռնի, այլ ոչ առաքինութիւն առատաձեռնութեան: Արիստոտէլ այսմ օրէնսդիր՝ ուսոյց մեզ զկատարումն իւրով օրինակաւ: Քանզի ՚ի հարցանել միոյ յաշակերտաց նորա, թէ էր աղագաւ պարգևեաց փող վատանուն և մոլի աղքատի, ետ պատասխանի. Ոչ երախտաւորեցի նմա որպէս բարւոյ, այլ որպէս մարդոյ: Որպէս թէ ասէր՝ թէ պարգևել այնմ որ վատանուն իցէ՝ երբ ողորմելի է, չէ առատաձեռնութիւն, այլ մարդասիրութիւն և պարտք բնական:

Զէ յատուկ առատաձեռնի առնել պարգևս և մեծատանց և յղփացելոց ընչիւք: Զի ոսկի առատաձեռնի՝ յանձն է տրամաբաշխական առաքինութեան, առ օգնել և ոչ թէ առ ընկենուլ ՚ի բաց. և յառատաձեռնութեան մասին որ ինչ ոչ օգնէ, է ընկեցիկ: Չեղև առատաձեռնութիւն այն զոր արարումն յիմաստասիրաց, որ առ իմաստասիրել՝ ընկէց ՚ի ծով զամենայն զիւր գանձ 113: Սկիզբն արար սա իւրոյ իմաստութեան ՚ի մեծէ յիմարութենէ, որ յուեգոյն ևս էր քան ըզՔսերքսէսին: Զի Քսերքսէս կամեցաւ ոսկւով ծառայեցուցանել զծով, սա կամեցաւ ոսկւով փարթամացուցանել զծով,

որ փարթամն էր քան զնա : Յուցաւ սա ոչ իմաստասէր , այլ առաքինատեաց , կամեցեալ հեղձուցանել զոսկի 'ի մէջ ձկանց , քան կեցուցանել զնա 'ի մէջ առաքինեաց : Առատաձեռնն ընկենու զոսկի 'ի ծով , յորժամ պարգևէ զայն այնպիսւոյ որում ինչ ոչ օգնէ , կարող գոլով օգնել այլոց : Այո լինի բարեմարդութիւն , բարեկամութիւն , և քաղաքավարութիւն պարգևել մեծատանց , այլ ոչ առատաձեռնութիւն որպէս և ասացաւ :

Յաւելու Արիստոտէլ թէ առատաձեռնն առանձին իմն օրինակաւ պատաղեցուցանէ զառատաձեռնութիւն իւր յօգնել ազատական արուեստից , և որոց լ'արիցին նովաւ . զի ամօթ է առաքինութեան , թէ մուղայքն իցեն մուրօղք :

Ի ծնանիլ Աթենասայ , Դիոս տեղաց յերկնից տարափ ոսկի 114 : Դիոս է առատաձեռնն և Աթենաս է ճարտարամտութիւնն . տարափն օսկւոյ է ոսկի առատաձեռնի , տածիչ կենաց ճարտարամտաց և ճարտարարուեստից : Բազում քաջ ճարտարամիտք յայտնեցան առ Օգոստոսիւ . զի կենդանի էր Մեկենաս , որ լիաձեռն անձրեւէր տարափ ոսկի 115 : Նա եղև կատարեալ գաղափար առատաձեռնից , և միշտ 'ի վերստին ծնանիլ այսպիսեաց՝ վերստին ծնանին ճարտարամիտք , ասէ նուագերգուն Որափոս : Չորք ցեղք անձանց բաղկացուցանեն զհասարակապետութիւն , իշխանաւորք , ուսումնականք , զօրականք և արուեստաւորք : Արուեստաւորք կեան վարձուք իւրեանց , զօրականք թոշակաւ իւրեանց , իշխանաւորք կառավարութեամբ իւրեանց , բանատեղծ և այլ ազատ ճարտարարուեստք՝ գովութեամբ . և որ կերակրի գովութեամբ , կերակրի օգով : Որք պարծանքն են քաղաքաց , անկեալ գնին 'ի մթան . որք գրչաւ բարձրացուցանեն զքաջազունս , անկեալ գնին 'ի գետնի . որք կեանս տան մեռելոց , մեռանին 'ի սովէ , եթէ արք առատամիտք ոչ անձրեւեն տարափ ոսկի :

Յետին կանոն և քան զամենայն գովելի՝ է այն , զի պարգևեսցէ զուարթամիտ և արագ : Պարգևն առանց այսոցիկ է կերակուր անհամեմ : Զի բարերարութիւն հաստատեալ է 'ի կամս . և երկոքին սոքա են ճշմարիտ նշանք գործադրիչ կամաց : Պարգևատուութիւն յադահն՝ է շարժումն բռնական . յառատաձեռնն է շարժումն բնական , և վասն այսորիկ նա է դանդաղ և դժկամակ , և սա է արագ և կամակ : Թէ չկարէ վաղ հրաժարէ , և թէ կարէ՝ վաղվաղ շնորհէ . երկաքանչիւրն են երախտիք . զի նա զյոյսն չնաբէ , սա զհայցուածս աշխատչառնէ : Չէ պարգև այն որ գնոց գնի : Ազնուական սիրտ ոչ ինչ այնպէս թանկագնոյ գնէ , որպէս յորժամ արիւնջուռն շառագունութեամբ աղաչէ , և վասն այսորիկ լաւ համարի գնոց գնել , քան ժտել . չարչարանս չարչարիլ , քան շառագունիլ : Որ արագ պարգևէ՝ կրկին պարգևէ , զի որպէս կախ

մահ՝ է կրկին մահ, նոյնպէս երազ երախտիք՝ էն կրկին երախտիք: Տիբերիոս՝ յերկաքանչիւրսն եղև միշտ Տիբերիոս 116. զի 'ի դատասարտելն, ասէր ցգահիճն. Կտտամահ սատակեալ զգա: Եւ 'ի բարեբարելն ասէին զնմանէ, [Թէ Զոր պարգևելն կամի, յամբ խոստանայ: Բայց որ պսակէ զգործ առատաձեռնի, է այն՝ զի զերախտիսն զոր ընդունի, կրկին փոխատրէ. և զոր ինքն առնէ, այնմ փոխարէն ոչինչ առնու կամ պահանջէ. զի զայլոցն երախտիս դրէ յարձանի, և զիւրսն յաւազի:

Ապա է սա առաքինութիւն քան զամենայն զուարթարար և շքեղ: Զուարթարար յինքեան, զի պահէ զսիրտն 'ի հանապազորդ մարզս՝ կրկնակի բերկրականս. իբր զի առնէ շնորհս, և ընդունի շնորհակալութիւնս: Ոսկին որ այլոց է սկիզբն վարանման՝ վասն դժուարութեանն 'ի ստանալ, վասն հոգոց 'ի սրահել և վասն տրտմութեանն 'ի կորուսանել, ոչ կարէ 'ի վարանա արկանել զսիրտ առատաձեռնի. զի ոչ պարգևէ, բայց զոր ստացեալ ունի. և ոչ ստանայ, բայց զի պարգևեացէ. և որ պարգևի՝ մնայ անկորուստ. մանաւանդ [Թէ 'ի վարձու առեալ լինի բազում տոկոսեօք. կալով յապահովի երախտեացն յայնմ՝ որ ընդունի, և անմահական արդեանց յայնմ որ առնէ: Իբրև հարցին Կիւրոսի օտար գեսպանք, [Թէ Ո՞ր պահես զքո գանձս, եցոյց նոցա զիւր ասպետս՝ ասելով. Ահա իմ գանձապահք: Տես զի համարէր այնչափ ինչ ունել, որչափ ինչ պարգևեալն էր:

Բայց մեծ ևս տոկոսի է՝ Պատիւն և Գովութիւն զոր յայնմանէ ընդունի: Զի որովհետև յաջս ժողովրդեան ոչ այլ ինչ է պատիւ, բայց վարկ երախտամատոյց կարողութեան, որ պէս ուսոյց Արիստոտէլ, ոչինչ առաքինութիւն այնպէս հաճոյ է ժողովրդեան և գովելի, որպէս առատաձեռնութիւնն. և ոչ ոք 'ի մարդկանէ այնպէս շքեղ է և մեծարգի, որպէս առատաձեռնն. կենդանի աղբիւր գոլով երախտեաց: Բարեացապարտ է նա առ ամենեւեան, և երկրպագեալ յամենեցուն որպէս երկնաւոր ոմն 'ի յերկրի: Հոեմարանապետ կոչի աղքատաց, ինամակալու մեծատանց, վարձահատոյց առաքինեաց և հայր հայրենեաց: Ի նա հայեցեալ ծերք՝ և զարմանան, մանկունք և ուսանին. չափահասք և նմանօղ լինին, չապլք և ուղղին. անուղղայ ագահք և զամօթի հարկանին: Ոչ ոք քան զնա ապահով է և զերծ 'ի նախանձոտաց, 'ի չարանիւթից և 'ի թշնամեաց: Զի ոչ ոք նախանձի այնմ որ ոչ ինչ ստանայ, բայց եթէ 'ի պարգևել. ոչ ոք առեայ զայն որ զամենեւին սիրէ. ոչ ոք թշնամանայ առատաձեռնի, [Թէ չէ թշնամի հասարակաց օգտի և հայրենեաց և իւր իսկ անձին: Վասն այսորիկ 'ի մահու նորա հասարակաց լալիւն լսի 'ի մաղկատանաց, և սուգ զգենուն զէմք ամենայն: Լան ժողո-

վուրդք , լան առաքինիք , լան և ճարտարարուեստք որբայեալք
և խաթարեալք : Դառն կոչեն զմանգաղ մահու , զի եբարձ 'ի
կենաց զամենեցուն կենսատու . և անարգար զքնութիւնն որ
ողւոյ երկնաւորի ետ մարմին հողեղէն :

ԳԼՈՒԽ Զ .

Յաղագս շաշյոռքեան և ագահոռքեան :

Սուտ է այն կանոն հանրական , թէ երկու ինչ միում
երրորդի ներհական՝ են ընդ միմեանս միաբան : Հռայլութիւն
և Ագահութիւն են երկու մահուչափ թշնամիք առատաձեռ-
նութեան , բայց առաւել ևս թշնամիք միմեանց : Հռայլն կա-
րի իմն արհամարհէ զինչս , վասն որոյ և վասնէ . ագահն կարի
իմն սիրէ զնա , վասն որոյ և պահէ : Որ առնէ աւելադանց
ծախս վասն հեշտախտութեան , է հեշտասէր և ոչ շռայլ : Որ
վասն փառասիրութեան , է փառամուլ և ոչ շռայլ : Որ պահէ
զինչս վասն առևտրոյ , է վաճառական և ոչ ագահ : Որ վասն
խաղի , է խաղամուլ և ոչ ագահ : Ապա շռայլն միայն պարգևէ՝
ըզձիւ լոկով պարգևելոյ , և ագահն պահէ ըզձիւ լոկով պա-
հելոյ . և երկոքին իսկ արտաքոյ քան զարժանն :

Ամենայն մոլութիւն ունի իւր գովիչս : Հռայլութիւնն գու-
նագեղի անուամբ առատաձեռնութեան , և ագահութիւնն
անուամբ խնայութեան , վասն այսորիկ զնա գովեն երիտա-
սարգք , և զսա ծերք . զի շռայլութիւնն է մոլութիւն երիտա-
սարգաց , և ագահութիւնն ծերոց : Բայց որպէս փորձաքարն
յայտ առնէ զինչ ընդ մէջ է ճշմարիտ ոսկւոյ և սուտ ոսկւոյ ,
նոյնպէս առատաձեռնութիւնն տայ ճանաչել զինչ ընդ մէջ
է ոսկւոյ շռայլի և ոսկւոյ ագահի : Հռայլն յափշտակէ զօտա-
րին , յորժամ չկայ ինչ իւր 'ի վասնէ : Ագահն ոչ վայելէ
յիւրն , միայն թէ մի վայելեացեն այլք : Նա նման է գետոյն
լիւդիայ , որ գողանայ զոսկի լերինն Միգայ , զի ամասցէ 'ի
ծով 117 : Սա նման է մրջմնառիւծուց լերանցն Արիմասպեայ ,
որք պահեն զպահպանութիւնս հանքաց ոսկւոյ , ոչ զի պիտին
նոցա , այլ զի մի պիտանասցին այլոց : Հռայլն ոչ է մոլի յիւր-
մէ , այլ ըստ պատահման . զի ոսկի ցանեալ ոչ ըստ առաքի-
նութեան՝ սերմն է ամենայն մոլութեանց : Եւ ագահն յիւր-
մէ է ընդունարան ամենայն մոլութեանց . բայց ըստ պատահ-
ման երեւի առաքինի : Զգաստ է 'ի կերակուրս զի մի արասցէ
ծախս . չէ խաղամուլ զի մի կորուսցէ . չէ փառամուլ զի մի ճոխ
երևեսցի . ոչ յանցաւորի առ երկիւղի , զի մի տուժեսցի .
բայց մի միայն մոլութիւն՝ ընու զտեղի ամենայնի :

Դիւրագոյն գոյ 'ի միջասահման առաքինութեան շռայլն քան զազահն: Զի շռայլին ոչ պակասի գործն, այլ գիտումն. բայց ազահին պակասի երկաքանչիւրն: Նա սխալէ կարի իմն վստահութեամբ, սա կարի իմն երկիւղիւ: Եւ վասն այսորիկ նա ցորչաւի կեայ՝ առաւելու 'ի խոհականութեան, և նուազէ 'ի շռայլութեան. և սա որչափ առաւել ծերանայ, այնչափ առաւել երկչոտի, վասն որոյ և առաւել ազահէ:

Հռայլն պարգևէ զոր ոչն պարտի, և չպարգևէ զոր պարտի: Ազահն պարգևէ զոր պարտի, և չպարգևէ զոր կարող էր պարգևել: Վասն զի շռայլն 'ի պարգևելն վասն հաճոյից իւրոց, և ոչ վասն համեստութեան, առաւել հաճեալ է պարգևել ըստ ընտրութեան, քան վճարել ըստ պարտեաց: Եւ ազահն վասն զի չէ հաճեալ պարգևել ըստ ընտրութեան, վճարէ միայն զոր պարտի, զի մի բարձցի 'ի նմանէ զոր ոչն պարտի:

Ի վախճան ամենայնի՝ այնչափ անմիտ է շռայլն, որչափ ազահն: Զի նորա չչափեալ զոր պարգևէ, սպառէ զինչս յառաջ քան զսպառիլ կենաց: Եւ սորա երկուցեալ թէ պակասեցին ինչք, սպառէ զկեանս, մինչ չև է վարեալ զնո, սա 'ի պէտս: Մին կարի իմն 'ի վար արկեալ զիւր ճոխութիւն, մեռանի աղքատ. միւսն կեայ աղքատորէն, զի մեռցի ճոխ: Նա թողու ժառանգաց զգանձս Եսայիմիոնդայ, լի բարեկամօք և թափուր 'ի գրամոց: Սա թողու զգանձս Պաւսանեայ, լի գրամօք և թափուր 'ի բարեկամաց 118:

ԳԻՐԻՅ Ե(Ն)ԹՆԵՐՈՐԴ

ՅԱՂԱԳՍ ՄԵԾԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԾԱՅՐԻՑ ՆՈՐԱ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա

Թե զիևչ իցե մեծագործութիւնն :

ՄԵԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆՆ Է առաքինութիւն յողոյ՝ զմիջա-
սահմանութեամբ մեծամեծ ծախուց՝ ի սակս համեմատ պատ-
ճառի : Թերևս ի սկզբան անդ անտեղի իմն թուիցի ումեք
այս սահման Արիստոտէլի : Զի թէ փոքրն և մեծ՝ են երկու
ծայրք միջասահմանին, զիւրդ հնար իցե միջասահմանին լինել
մեծ ինչ միջասահման. և եթէ առաքինութիւնն հաստատեալ
է ի միջասահմանութեան, զիւրդ հնար է թէ լինիցի առաքի-
նութիւն այն որ զանցանէ զմիջասահմանութեամբ : Բայց և
այնպէս ծանիր զի և ի մեծութեան դասին միջասահմանու-
թիւն, և ի միջասահմանութեան մեծութիւն համեմատական :
Մեծ եղև դրօշուած Կապիտոլեան Դիոսի, և գործ մեծա-
գործ յինքեան. բայց եղև միջասահման ինչ առ արձանաւ
Պոմպէոսի, որ փոքր էր քան զնա. և առ առնապատկերաւ
հռոգոսի որ մեծ էր քան զնա : Նա՝ առնապատկերն հռոգո-
սի, առ որով ամենայն առնապատկերք աշխարհի էին թզուկք,
համեմատեալ իւրում վախճանի էր միջասահման ինչ. որպէս
և այլք համեմատեալք իւրեանց վախճանի : Իբր զի արձանն
Պոմպէոսի՝ ի պատիւ ուրումն առանձնաւորի, և Կապիտո-
լեանն Դիոս վասն մեհենին մեծի, և առնապատկերն հռոգո-
սի՝ ի մուտ նաւահանգստի, չէին ինչ փոքր կամ մեծ քան
զպատշաճն, և յայն պատշաճողութիւն հաստատեալ է մի-
ջասահմանութիւնն համեմատական : Զսորին հակառակն թէ
նուիրես դու Պոմպէոսի զառնապատկերն հռոգոսի, և ի վե-
րայ նաւահանգստին հռոգոսի կանգնես զԿապիտոլեանն
Դիոս, յայտ է թէ փոփոխմամբ վախճանաց և համեմատու-
թեանց՝ բառնաս դու զմիջասահմանութիւնն. զի մին լիցի
մեծ, և միւսն լիցի փոքր քան զպատշաճն. և այն գործք մե-
ծագործք՝ լիցին ծաղու արժանի :

Ապա մեծագործութիւնն հայի միանգամայն յերկա եզերս առնչականս. այսինքն է 'ի մեծութիւն գործոյն, 'ի մեծութիւն գործողին, և 'ի մեծութիւն վախճանին՝ յոյր սակա գործի: Մեծութիւն գործոյն չափի 'ի քանակէն. մեծութիւն գործողին յաւագութենէ իւրմէ, մեծութիւն վախճանին 'ի հասարակաց օգուտէ: Եւ այս երեքին չափք միահաղոյն միով անուամբ կոչին Վայելչութիւն: Ապա իմաստութեամբ Արիստոտէլ զայս մեծ առաքինութիւն անուանեաց երկեակ մեծամեծ անուամբք որ նման են, այլ ոչ նոյնանչան. այսինքն է՝ Մեծագործութիւն և Մեծավայելչութիւն: Մեծագործութիւն՝ սոսկապէս վասն նիւթական մեծութեան գործոյն. Մեծավայելչութիւն վասն բաղդատական մեծութեան՝ համեմատելոյ վայելչութեան քանակին, և անձին և վախճանի նորա:

Յասացելոց ասալի նախ առաջին մարթ է քեզ առնուլ 'ի միտ, թէ միջասահմանութիւն մեծագործութեան մեծ է յոյժ քան զմիջասահմանութիւն առատաձեռնութեան: Զի որպէս փոքրիկ փիղն մեծագոյն է քան զմեծ գառնն, սոյնպէս փոքր գործ մեծագործութեան՝ առաւելու քան զմեծ գործ առատաձեռնութեան: Փաբիոս Մաքսիմոս՝ մեծն քաջութեամբ և նիւազն ընչիւք՝ վաճառեաց զիւր մի միայն փոքրիկ կալուած, զի այնու ոսկւով լուծցէ յերկաթի կապանաց Աննիբաղայ զկալանաւորս քաղաքին Կաննեայ. զի փոքր ամօթ համարեցաւ հասարակապետութեան՝ զաղքատութիւն իւրոյ զօրագլխի, քան զգերութիւն իւրոց զօրականաց: Ժողովուրդն հռովմէական առեալ զթագաւորութիւն փոքուն Ասիոյ, պարգևեաց զայն արքային Տատաղոսի. զի առաւել արժան համարեցաւ հռովմէական վեհափառութեան գնել մեծ ոմն թագաւոր, քան ժառանգել զմեծ ինչ թագաւորութիւն: Թէ բաղդաալին երկոքին այս գործք՝ ըստ ըղձի և ըստ կարի պարգևողին, յոյժ առաւել պարգևեաց Փաբիոս 'ի պարգևել իւրում վիճակ մի գետնի, քան Ժողովուրդն հռովմէական 'ի պարգևել զթագաւորութիւն մի: Զի որ պարգևէ՝ որչափ ինչ ունի յաշխարհի, պարգևէ բովանդակ զաշխարհ: Զսորին հակառակն՝ Ժողովուրդն հռովմէական պարգևեաց դռնզնաքեայ իմն՝ առ այնու զոր կարօղ էր պարգևել: Բայց և այնպէս պարգև Փաբիոսի եղև առատաձեռն և ոչ մեծագործ. իսկ պարգև Ժողովրդեան եղև մեծագործ և ոչ առատաձեռն: Զի որպէս լուար, գործ մեծագործ ոչ չափի ըստ կարի և ըստ ըղձի, այլ ըստ մեծութեան և ըստ պտղոյ գործոյն:

Տես դու և զայն, զի որպէս մեծագործութիւնն է առաքինութիւն տարբեր յառատաձեռնութենէ, նոյնպէս և ծայրք մեծագործութեան են տարբեր 'ի ծայրից առատաձեռնութեան: Սոքին կոչեցան Ագահութիւն և Հաւյլութիւն. բայց նոքին յառաջ քան զԱրիստոտէլ չունէին անուն: Այնպէս

դժուարագիւտ եղև առ նախնիս մեծագործութիւն, որ ոչ անուամբ և ոչ իսկութեամբ ծանուցաւ. կամ թէ այնպէս ազքատ էին նոքա 'ի մտաւորութենէ, զի խտտղեալ աչաց նոցա 'ի փայլմանէ որպիսի և իցէ մեծագործ գործոյ՝ ոչ որոշէին զմէջ յիւրոց ծայրից: Եւ զհարգ կարող իցէ իմաստասիրել որ ոչն գիտէ սահմանել. կամ զհարգ կարող իցէ սահմանել, որ զանունն իսկ ոչ գիտէ: Ասլա Արիստոտէլ որպէս հասու եղև թէ միջասահմանութիւն առաքինութեանս մեծի հաստատեալ է 'ի վայելչականն, նոյնպէս նոր՝ բայց իսկական անուամբ կոչեաց զառաքինութիւնն՝ Մեծավայելչութիւն. զմոլեկան նուազութիւնն՝ Փոքրավայելչութիւն, և զմոլեկան աւելազանցութիւնն՝ Չափազանց վայելչութիւն: Մեծավայելչութիւնն է սլատշաճաւոր մեծութեանն չափ. փոքրավայելչութիւնն ոչ հասանէ 'ի չափ. չափազանց վայելչութիւնն առաւելու ըստ չափ: Յայսմանէ ունիս իմանալ հուսկ ուրեմն թէ քանի՞ դժուարին իցէ գիտութիւնս, և քանի՞ կարևոր ում՝ կամբ իցեն առնել գործս մեծագործս: Վասն զի որպէս ոչ ինչ է այնպէս դժուարին, որպէս ճանաչել զհամեմատութիւն վայելչութեան, վասն անհամար պարագայից զորոց կախեալ կայ, նոյնպէս կարի դիւրին է վրիպիլ յիմիք պարագայի. և կարի ծանր է ամենայն վրիպակ, զի 'ի սրահասել կամ յառաւելուլ քան զվայելչականն՝ վասնին գանձք 'ի ստանալ մեղագրանս:

ԳԼՈՒԽ Բ .

Թե՛ ո՞ իցե այր մեծագործ:

Գործն մեծագործ, որպէս անունն իսկ իւր հնչէ, լինելոց է Մեծ: Ապա սարս և պատշաճ է, թէ և որ գործէն զայն՝ իցէ մեծ. զի համեմատական վայելչութիւն իցէ 'ի մէջ արարողին և արարուածոյն: Միասպէս անպատեհ իմն է, թէ ոչ խարն զառիւծ ծնցի, և անարգ ոք զգործ մեծագործ: Ոչ կարէ մեծագործ լինել, որ 'ի վերայ գործոյ մեծի ոչ կարէ գրել մեծ ևս անուն. զի անունն մեծացուցանէ զգործն՝ քան թէ գործն զանունն: Նախատինք մեծ են մերումս դարու, զի մեծագործ գ անուն այնպէս անկեալ է յիւրմէ մեծութենէ, մինչև հազիւ կարուակք և պանդոկասպետք զիջանին յանձն առնուլ, այն որ երբեմն սրահաստ էր միայն մեծամեծ թագաւորաց և քաջազոր ինքնակալաց: Եւ զհարգ կարող իցէ լինել մեծագործ, որ ոչն է ձեռնհաս առնել գործս մեծագործս. կամ զհարգ մեծագործ իցէ գործն, եթէ արարող

գործոյն 'ի ժողովրդականաց ոք իցէ, թէպէտ և մեծատուն : Առապելէալ գորան՝ մինչև հասեալ էր ուռուցիւք ցհաւա սարուծիւն եղին՝ պայթեցաւ . և ազգատոհմ մեծատուն՝ մինչ չև է արժանացեալ կոչիլ մեծագործ, հիւժեալ հաշեցի . զի ցածուծիւն անձին ցածուցանէ զգործն թէպէտ և մեծ : Բախ տրակ և Սալրա մեծահարուստ ճարտարապետք՝ անձնա մատոյց եղեն շինել զթատր հոկտաւեայ իւրեանց ծախիւք, միայն թէ չնորհեցի նոցա քանդակել զանուն իւրեանց 'ի նմա : Գործակալք շինուածոյն չառին յանձն, համարեալ թէ մեծագործուծիւն գործոյն անարգեացի ոսկւով ռամկայ նոց՝ և ցածուն անուամբ ճարտարաց, որք էին ցածագգի, թէպէտ և յարուեստին իւրեանց անուանի : Բայց անդոսնելի մեծագործուծիւն եղև այն՝ զոր արար Հռոգովսէ գերի աղջիկ մեծանուն . որոյ գեղ՝ բազմաց յաղթեաց իշխանաց և թագաւորաց . որ յամօթապարտ շահուց՝ կանգնեալ բարձր ամբարտակ, եցոյց երկնից զիւր և զայլոց ամօթ նախատանաց 119 : Նախանձ էարկ համեստութեան այն լրբենի յաղթանակ . և հրապարակեալ խայտառակութիւնն՝ եղև հրապարակական զարդ : Եբարձ այն ամբարտակ զզարմանագործուծիւն այլոց ամբարտակաց Եգիպտոսի . և այլ ոչ զարմացաւ աշխարհ, թէ յամբարտակ արքային Վղէոպայ աշխատ եղեն այնչափ գերիք . որովհետև 'ի շինուած ամբարտակի գերի աղջկան ուրուք հանգանակեցին այնչափ թագաւորք :

Ապա որոց մեծ է հարստութիւն և փոքր վիճակ, ճահողագոյն է նոցա բաշխել զգանձս իւրեանց 'ի գործս առատաձեռնութեան, քան կորուսանել զայն 'ի մեծածախ շինուածս . զի հնար է նոցա արդիւնս ստանալ զպարգևատուի, այլ ոչ մեծագործ անուան լինել արժանի : Գանձ վաճառականաց նաւարկէ թռուցիկ առագաստիւ բախտի : Գանձ մեծամեծ կաշուածոց՝ կախեալ կայ զամպոց : Գանձ մեծամեծ իշխանաց է իբրև զանդաստան Պիերիայ գաւառի ուր խորարմատ տարւոցեալ էր ոսկի . իբր զի ոչ պակասին նոցա հարկք թէ ոչ պակասին ժողովուրդք : Ապա իշխանաց միայն հնար է փառաւոր առնել զգործ ինչ մեծ, անուամբ մեծաւ : Ծնանի ընդ իշխանի գերունակ իմն բարձրութիւն՝ անուանեալ վեհափառութիւն, որ փայլէ 'ի նմա . և զեղեալ յիւր գործս՝ առնէ զնոսա արդոյս և մեծս : Ապա յայնժամ գործ ինչ է գեր 'ի վերոյ մեծագործ յորժամ անցանէ զանցանէ մեծութեամբ զայլովք, և արարող նորա առաւելու քան զայլս վեհութեամբ :

Յայտ է թէ զոր օրինակ մարդ ոչ միշտ գործէ որպէս բանաւոր, այլ երբեմն որպէս զգայուն և երբեմն որպէս աճեցուն, նոյնպէս իշխան ոք ոչ միշտ գործէ որպէս մեծագործ, և ոչ որպէս իշխան : Արեգակն ոչ այլ ինչ է էասկէս, բայց

վառարան լուսեղէն և կենսատու, զետեղեալ յաշխարհի յերախտաւորութիւն ամենայն մարմնեղէն Գոյից, որ շուրջ կան զնովաւ որպէս օսնդիաց մանկունք՝ գիւել զլոյս և ընդունել զկեանս: Իշխանն է արեգակն իւրոյ ժողովրդոց, և արեգակն է իշխան ամենայն լուսաւորաց: Էական յատկութիւն արեւու է ճառագայթել, և էական յատկութիւն իշխանի՝ օգնել: Թէ արեւն չէր լուսատու, չէր արեւ. և թէ իշխանն ոչ օգնէ, չէ իշխան: Թէ արեւն անցուցանէր օր մի անլոյս, այն օր ոչ լինէր տիւ, այլ մթին գիշեր. և թէ իշխանն անցուցանէ օր մի յորում չօգնէ այլոց, այն օր որպէս ասէր Տիտոս, կորուսեալ է վասն նորա. զի ոչ գործեաց ինչ որպէս իշխան 120: Ապա ուրեմն եթէ արեգակն լուսաւորէ զմարմին ինչ մասնաւոր, ընդ սահմանաւ փակէ զիւրն զօրութիւն. բայց եթէ լուսաւորէ զամենայն աշխարհ, համապիւլոս ծաւալէ յառարկայն զիւր բարերար կարողութիւն: Եւ իշխանն՝ որպէս այլուր ասացաք, յորժամ ըստմասնեայ երախտեօք օգնէ մասնաւորաց, գործէ որպէս առատաձեռն. այլ յորժամ առնէ գործս մեծամեծս առ հրապարակական օգուտ և ՚ի զարդ, յայնժամ ՚ի վար արկեալ զգեր ՚ի վերոյն իւրոյ վեհութեան՝ գործէ որպէս մեծագործ:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Թէ ո՞րք իցնն առարկայք մեծագործութեան:

Որպէս զառատաձեռնութենէ ասացաւ, թէ բազումք գիտեն վասնել այլ սակաւք գիտեն սլարդեւել, սոյնպէս ՚ի մեծագործութեան գիւրագոյն է մեծ ծախս առնել քան առնել ինչ մեծագործ: Են թռչունք որ յղանան ՚ի շնչել զեփիւռի. բայց ձուքն ելանեն հողմալիցք, որք յայն սակս կռչին զեփիւռականք: Ըստ սմին օրինակի երբեմն անձինք մեծամեծք փքոցուռոյց փառամոլութեամբ երկնեն երկս բազմածախս, բայց ՚ի խոհականութենէ և ՚ի վայելչութենէ թափուրս: Գաղափարք մեծագործ գործոց եղեն այնք զորս աշխարհ կոչեաց իւր եօթն սքանչելիս 121. իբր զի արգարե սքանչելի իմն եղև, զի աշխարհ գեռ արմուղ գոլով՝ երկնեաց սիրտս լայնատարրս ՚ի յղանալ զնոսա, և միտս հանճարաւորս յերկնել զնոսա:

Մեծագործ եղև մեհեան Արտեմեայ կառուցեալ յԵփեսոս ՚ի բովանդակ Ասիոյ՝ յերկերիւր ամս ՚ի վերայ հարիւրոց սեանց կանգնելոց ՚ի հարիւր թագաւորաց. համակ ընդար-

ձակատարր և հոյակապ և մշտնջենաւոր . թէ չէր յանկ հա-
նեալ զմշտնջենաւորութիւն նորա ջահի միոյ 'ի միում գիշե-
րի . կամ զի պայծառասցի նսեմ անուն հրդեհարկունի , կամ
զի լիցի հրացանութիւն ուրախութեան մեծի ծննդեան Աղէք-
սանգրի , յոյր մանկաբարձութիւն զբաղեալ էր Արտեմիս
զայն գիշերըստ առասպելաց : Պարիսպն Բաբելոնի , որոյ բար-
ձրութիւն սահման էր թռուցաց թռչնոց , և թանձրութիւնն
յօրինէր լայն ասպարէզ 'ի կառարչաւ : Սքանչելիք զարմա-
նագոյն , զի ոչ 'ի հարիւրոց թագաւորաց յերկերիւր ամս ,
այլ 'ի միոջ միայնոյ թագուհոյ 'ի Շամիրամայ , 'ի դոյզն
հնգերեակս ամաց սկսաւ և կատարեցաւ : Որով և ցուցաւ ,
թէ ոչ երկարութիւն ժամանակի , այլ մեծութիւն սրտի առ-
նէ գործս մեծամեծս . ամփոփեալ զսիրտ այնչափ թագաւո-
րաց 'ի մի կին : Բրդունք եգիպտականք , ոչ բրդունք , այլ
լերինք պատուական քարանց՝ փոխադրեալք յԱրաբիոյ յԵ-
գիպտոս՝ 'ի թաղել զթագաւորս , բայց յառաջագոյն զնոցա
գանձս : Յաղթեաց մեծագործութեանս գլխոյն Կարիոյ՝ Ար-
տեմիսիա թագուհի՝ կին Մաւսուէայ արքային Կարիացոց մե-
ծակառոյց գամբարանաւն , զոր արար 'ի պահել զոսկերս առն
իւրոյ , մինչև թողուլ զաշխարհ 'ի տարակուսի , թէ ո՞ր շիրիմ
էր չքնադագոյն , կճեայն թէ կենդանին որ գիտաց այնու
օրինակաւ մեծաբել զյիշատակ առնն : Նախայիշատակեալ
առնապատկերն արեգական՝ որ դուռն էր պղնձի՝ նաւահան
գըստին Հռոգոսի , այնչափ բարձր և այնպէս ճարտարա-
րուեստ , մինչև նախանձ առեալ արևու , թէ առ իւրեւ երևես-
ցի այլ ոք թագաւոր քան զինքն զարմանաւոր , սասանեցու-
ցեալ զերկիր տասալ կործանեաց զնա . զի մի կորուսցէ ըզ-
փառս լինելոյ մի միայն 122 : Աշտարակն Փարոսի որ 'ի մթան
գիշերի ցուցեալ նաւորդաց զնաւահանգիսան՝ իւրով բոցա-
ճաճանչ լուսով , այնպէս անուանի եղև ընդ աշխարհ ամե-
նայն , մինչև նաւել բազմաց առաւել 'ի տեսանել զաշտա-
րակն՝ քան զարքունիս Աղէքսանգրի , յոյր պէտս էր : Զհուսկն
ասացից . Մեծ գրօշեալն ոլիմպիական Դիոսի համակ 'ի փղոս-
կրէ , գործ քերուք քանդակագործին Փիգիայ . որ 'ի վարան
արկանէր զգիցամուլ երկրպագուսն թէ ո՞ր իցէ առաւել եր-
կրպագելի . Դիոս թէ քանդակիչ նորա :

Յայսց գաղափարաց մարթ է քեզ առնուլ 'ի միա , թէ
գործք մեծագործք՝ լինել ունին մեծածախ և մեծ , զարմանալի
և արդոյ : Զի 'ի մեծածախութենէ ծնանի մեծութիւն , 'ի
մեծութենէ զարմանութիւն , և 'ի զարմանութենէ յարգ և
պատիւ : Բայց անկատար լինին այս չորք ձիրք , թէ այլք եր-
կուք ոչ կատարելագործեն զգործն : Մին է օգուտն . զի մի
այնչափ ոսկի յամուլ քարանց վերայ վայրապար ցանեցի :
Երկրորդն է մշտնջենաւորութիւնն , զի որկորեայ ծերունոյն

որ ուտէ զիւր ծնունդս, յայսպիսի հաստաբեատ ծնունդս
զուր խոստակեացին ժանիք 123: Որ ոք նովին գնով կարող է
առնել ինչ գործ մշտնջենաւոր, և առնէ զայն վայրկենաւոր,
չարիս կամի իւրոց յետնորդաց. և իւր յետնորդք լիցին նորա
չարակամ. առեայ զիւր ինչս, և ստրջացի զի առեաց, յոր-
ժամ իսպառ կորուսցէ:

Ծախք որ լինին 'ի մարգարիտս, 'ի կարկեհանս, և յանդա-
մանդս մեծագինս, անկ են այո առն մեծագործի, բայց չեն
գործք մեծագործք: Չիք 'ի նոսա մեծութիւն քանակի, զի
գանձ մեծ փակի 'ի փեճեկ մի ընկուզոյ: Չիք հաստատութիւն.
զի գանձ իմն է շարժուն, և ոչ կայուն: Չիք ապահովութիւն,
զի գանձ է որում կան 'ի դարանի. և վտանգ է գուցէ 'ի ճանկ
անկանիցի ծառայի: Չիք օգուտ զի գանձ է թաղեալ յար-
կեղ: Չիք ճշմարիտ արժողութիւն, զի գանձ է որոյ գինք կա-
խեալ կան զկարծեաց ամբօխին: Եւ արդարեւ փիւնիկն անուա-
նեալ անդամանդից՝ անդամանշն կարողոսի Բուրգունդիա-
ցւոյ եղև անգին. զի առաւելոյր քան զամենայն չափ, և գանձ
մեծ էր յամիոփ քանակի անդ: Բայց և այնպէս՝ գերմանա-
ցին որոյ գտեալ էր զայն ընդ սայլիւ յաւարս իշխանին մեծի՝
անպարտելոյն 'ի պատերազմողաց, և պարտեցելոյն 'ի հո-
վուէ, վաճառեաց զայն սափորոյ միոյ գինւոյ: Եւ թերևս
լաւ ևս գին եհատ սա քան զակնավաճառս. զի և աքաղաղն
Եսովպոսեան գտեալ անդամանդ յաղբևս, ասաց. Առաւել
կամէի գտանել հատ մի դարւոյ քան գոհար մի: Ապա կարի
իմն առատաձեռնութեան, այլ ոչ մեծագործութեան են
ցոյցք այսպիսի ծախք. բայց և չեն ինչ անսլառչաճականք մե-
ծագործ իշխանի. զի որ ստացեալ ունի զառաքինութեանց
զմեծն, ստանալ ունի և զփոքրն: Բայց մեծ նախատինս գնէ
իւրոց գանձուց, վաանեալ զգինն 'ի գործ որ չարժէ այնչափ:

Լիաձեռն պարգևատուութիւնք, այլ ոչ ճշմարիտ մեծա-
գործութիւնք եղեն յաղթական պարգևք կայսերաց, սփռեալք
ժողովրդեան 'ի միջէ առատաձեռն ձեռանէ, և յափշտա-
կեալք 'ի բիւրուց ագահ ձեռաց այնչափ աղմկաւ, մինչև վար-
ձուց յաղթութեան թշնամեաց՝ երևիլ սկիզբն քաղաքական
մարտի: Թող զի 'ի չքաւորիլ գանձատան 'ի սակաւ ժամս,
գուղնաքեայ իմն 'ի ձեռս հասանէր իւրաքանչիւր սոսկակա-
նի, և արքունեացն և ոչ մի:

Չնոյն ասեմ զհանգիսական ընթրեաց կեսարու և Սիղղայի՝
առ որսալոյ խայծիւ զսէր ժողովրդեան. որ 'ի միում աւուր
միայն կլանէր զգինս մեծ և անանց գործոյ: Այն զի յոլովա-
կի խնջոյքն սկսեալք միաբանութեամբ և խնդութեամբ՝ յան-
կէին 'ի խնջոյս հարսանեաց Լապիթաց և Կենտաւրոսաց 124.
և կատաղութիւնն 'ի ներքս հոլովէր 'ի միրգս անդ խնձոր գըժ-
տութեան: Բայց թէ հիմնարկէ ոք երևելի իջաւանս փայտն

եկամաօք 'ի ժողովել զհիւրս, [թէպէտ և հիւրընկալութիւնն է լոկ առաւանձեռն իմն, բայց մշտնջենաւորութիւնն է մեծագործ ինչ. զի կրկին երախտաւորութեամբ միշտ երախտապարտ կացուցանէ զօտորս. և միշտ պատուէ զհայրենիս, և յետ մահու իսկ յայնմ վիճակէ քաղէ իւր գովեստ: Ասան այսորիկ [թէպէտ խաղբ [թատերականք, ամփի[թէատրոնականք, կրկիսականք, և նաւականք, գործ էին առաւանձեռնութեան, բայց և այնպէս [թատերք և ամփի[թէատրոնք, կըրկէսք և նաւակացուրդք, գործ էին մեծագործութեան. զի խաղբն էին առժամայնք և շինուածքն յաւերժականք. այնց 'ի խնդիր էին քաղաքացիք, սոքա զարդարէին զքաղաքն. նոքա էին տեսարան, և սոքա սքանչարան: Նոյնպէս գործք մեծագործք եղեն կամարք յաղթականք: Սիւնք նշանագրականք յաղթութեանց Տրայիանոսի, կամ ցուցակք յաղթանակաց Օգոստոսի: Դամբարան Ադրիանոսի. Զերմուկք նմանք մարմարաշէն քաղաքի. Ամփի[թէատրոն Աեսպասիանոսի. որ ըստուերէարկ զեօ[թամբ սքանչելեօք աշխարհի, ընդ [թիւ մտեալ որպէս ու[թերորդ՝ մեծ ևս քան զնոսա:

Բայց ե[թէ այնք գործք են առաւել մեծագործք, որք 'ի սքանչելարութեամ ճարտարութիւն և 'ի մեծածախութիւն հոյակապ գործոյն յաւելուն հասարակաց ինչ և նշանաւոր և յաւերժական երախտաւորութիւն. զինչ էին կամարքն յաղթականք, բայց դրունք անպիտանք փեռեկաբացք, միայն 'ի տալ մուտս համակ հռովմէական ամբարտաւանութեան: Զինչ սիւնք Տրայիանոսի և Օգոստոսի. բայց յիշատակագրութիւնք բարբարոսաց, առ քերելոյ յանձանց զիւրեանց անիրաւութիւնս անջինջ քանդակեալս: Զինչ ամբարտակն Ադրիանոսի. բայց լեռն վիմարդեան առ ամբառնալ յօգս զդի ինչ անկենդան: Զինչ Զերմուկք, բայց Զուրք վնասակարք առաքինութեան և առնացի բարոյից: Եւ զինչ ահեղն այն ամփի[թէատրոն, բայց մեծ ինչ սպանդանոց մարդկեղէն մարմնոց. ուր կամ գազանք մարդկան, և կամ մարդ մարդոյ էին գիշատողք:

Այլ դու տես ինձ աստանօր, զի գործ քան զսոսա մեծագործ եղև աղտեղագոյնն 'ի գործս Հռովմայ, այն են լուալիք: Գործ այնպէս աղտեղի՝ որ յինքն հաւաքեալ զամենայն զպըղծութիւնս Հռովմայ, անտես առնէր յաչաց. մանաւանդ [թէ զի մի ծանր լիցի լսելեաց իւր անուն, փոխառիկ անուամբ պատկառաւորաւ կոչիւր Նիմփարան. որպէս [թէ Նիմփայք իցեն խողբ՝ որ փափկանայցեն 'ի ժահր 125: Բայց յայլմէ կողմանէ էր այն գործ այնչափ մեծածախ՝ վասն յօրինուածոց անբաւ կամարակապ քարանց, մինչև չէր ինչ սուտ ասել, [թէ գեղեցիկ էին ներքոյք Հռովմայ՝ քան զվերին երեսս: Այնչափ առողջարար, մինչև 'ի նմանէ և ե[թ խոստովանէր Հռովմ

ունել զառողջութիւն, և զիւրոյ մարմնոյ արտաքնայարդար վայելչութիւն: Այնչափ սկսեալն, որ ապահովէր զՀռովմ' ստորերկրեայ շնչահանօք 'ի սասանութեանց՝ որ ստէպ լինէին յայնմ վայրի: Այնչափ օգտակար 'ի տուրեւառիկ վաճառս, որ փակեալ 'ի դոգ իւր գետս նաւագնացիկս, առնէր ընդ երկրաւ տարուբերս վաճառաց և համբարաց: Եւ այնչափ մեծագործ, մինչև համարիլ Պլինիոսի թէ մեծ եղև քան զամենայն գործս Հռովմայ. և արժանացաւ հեղինակ ունել զլաւն քան զամենայն թագաւորս: Բայց խոստովանելի է, թէ աղտեղութիւնն նսեմացոյց իրօք ինչ զըզիւն մեծագործ գործոյն, և օգուտն զամօթի հարաւ յանարգութենէն: Ապա առաւել ևս մեծագործ եղև գործ Ապպիոսի Կղոզիոսի, որոյ բրեալ զերկիր՝ յարկեաց բրածով նորա զճանապարհ զօրականին, խաղացուցանել 'ի վերայ հովտաց և ընդ լեռամբք ըզհռովմեական լէգէոնս՝ 'ի միջերկրեայ ծովէն մինչև 'ի ծովն ադրիական. որով ճանապարհն տարժանաւոր՝ եղև զուարճալի ճեմարան: Սա եղև ճշմարիտ մեծագործութիւն. որ զմեծածախութիւնն արար օգտակար, և զօգուտն մեծածախս. և ճանապարհն արքունի արժանացաւ անունն առնուլ յիւրմէ արարողէ: Ի կոխան լինել ճանապարհին՝ անունն նորա բարձրահայր. և ամենայն քայլ տպաւորէր նշոյլ ինչ 'ի փառաց նորա: Չէ ինչ յետնորդ քան զսա գործ ինքնակալին Կղոզեայ զջրմիջօք: Այն ինչ Հռովմ' 'ի ջուրս իւրոյ տղմուտ Տիբերիս գետոյ սլաքէր 'ի ծարաւոյ, սա 'ի մարմարիոնեայ բարձրաբերձ կամարաց՝ խաղացոյց իբրև յալթանակաւ ընդ օդս գետս առողջարարս. որոյ սողեալ 'ի հրապարակական և յառանձնաւոր աղբիւրս, շնորհեցին ժողովրդեանն մեծի՝ առողջութիւն և գրգանս: Բայց այն եղեն մեծ զարմանք, զի գլուխ մի փոքրիմայ կարողացաւ խորհել այգալիսի ինչ մեծագործ: Խորհուրդ՝ որ բաւական եղև տալ նմա զօգոստապատիւդ առնուն ոչ ընդ խաղ. շատ է՝ եթէ իւր էր այն խորհուրդ. զի առաւել սիրէր նա զտակառս գինւոյ քան զջրմուղս:

Բայց քան զամենայն գործ մեծագործ է ըստ իմաստասիրելոյ Արիստոտէլի, կանգնել պատկերս և տաճարս Աստուծոյ՝ այնչափ մեծածախս և զարմանագործս, մինչև գործոյն լինել հրաւիրակ հասարակաց յաստուածպաշտութիւն, և աստուածպաշտութեանն լինել հրաւիրակ անմահ բնութեանն 'ի մահկանացուաց բնակակցութիւն: Այս է գերամեծ գերակատար առարկայ մեծագործութեան. զի ոչինչ մեծ՝ է այնպէս առաւել ընդունարան գեղոյ արուեստի. ոչինչ վախճան է առաւել գերակայ, և ոչինչ գործ է երախտաւորագոյն հասարակապետութեան՝ քան զհանդէս կրօնից: Ի տաճարէ սկսանէին Հռովմայեցիք զպատերազմական շահատակութիւն, և 'ի տաճար բերէին զկապուտ կողոպուտ աւարին: Ի տաճա-

րէ հարցանէին խորհուրդ զմեծամեծ իրաց, և ՚ի տաճար դարձուցանէին զշնորհակալութիւնս բարեբաստ ելից: Ասան այսորիկ թէպէտ և ՚ի կոյր մոլորութիւնս հեթանոսութեան խարխափէին նոցա միտք, սակայն և այնպէս համարեցան միշտ թէ ոչինչ գործոյ արժան էր լինել քան զայն մեծավայելուչ և մեծաշուք: Նոյն թագաւոր որ հանձարեաց զլուալիս, զի արասցէ զհռովմ առողջ, խորհեցաւ կառուցանել և զմեծ տաճար կապիտուլեանն Գիոսի. զի արասցէ զհռովմ սուրբ, թէպէտ և անսուրբ կրօնիւք: Եւ թէպէտ նոյն Գիոս շանթառաք՝ բազում անգամ շանթս արձակեաց յայն իւր ամբարտակ, բայց և այնպէս միշտ ել յիւրմէ այրեցածէ առաւել ևս գեղեցիկ և պատուական. մինչ զի ՚ի ժամանակս կայսերաց, յորում տիղմ հռովմայ փոխեցաւ ՚ի կիճ, կիճք տաճարիս փոխեցան յոսկի 126:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

Թէ առ ինչ վախճան գործիցէ մեծագործն:

Ըստ ասացելոցս զառատաձեռնութենէ՝ մարթիս խորհել և զմեծագործութենէ. զի հանրական վախճան երկոցուն սոցա է նոյն, այսինքն է համեստն. այլ մասնաւոր իմաստք են տարբերք: Զգործ մեծագործ մարթ է մտածել Նիւթապէս և Տեսակապէս: Նիւթ է ամբարտակն՝ որ աչօք երևի. որպէս թատրոն ինչ, կամ կամար, կամ շիրիմ, կամ տաճար: Տեսակն է աներևոյթ, և ծածկեալ ՚ի դիտման գործողին, որ կեանս տայ առաքինի կամ մոլի գործոյ, որպէս հոգին մարմնոյ: Գիտումն գործողին մեծագործութեամբ՝ է համեստութիւն նորին գործոյ, որպէս ասացաւ: Եւ առանց այսր վախճանի՝ որչափ և մեծ իցէ գործ ինչ և արքենի, կամ լինի մոլեկան, կամ այլ ինչ առաքինութիւն տարբեր ՚ի մեծագործութենէ: Խոտ ինչ ասի ունել այնչափ զօրութիւն յեղափոխելոյ զերևակայութիւն կերողին, մինչև ոչ այլ ինչ առնել նմա, բայց շրջել և շրջաշրջել զքարինս: Այսպիսի է արամադրութիւն ոմանց. որ ոչ ՚ի սակս մեծագործ համեստութեան, այլ ՚ի բնաւոր իմն բերմանէ ձեռնարկեն ՚ի քանդել և ՚ի շինել մերթ հոյակապ ապարանս, մերթ բարձրաբերձ ամբարտակս. որ չեն ինչ պիտանի. ոչ վայելչական, և ոչ գովանի: Այսպիսի եղև բնաւոր բերումն Իոմեաիանոսի, խուռն խճողել զհռովմ քարամբք, և զքարինս ոսկւով. այնպէս անշուք զնոսա ընկեցեալ: Ոսկեզարդեաց այնպէս զսեամս դրանց,

որպէս զգահոյս . այնպէս զասպատանս , որպէս զգահլիճս . այնպէս զտաճար Դիոսի , որպէս զգմբէթեայ յարկս հարճից : Պըռտարքոս համարեցաւ զնա անմիտ . և իմաստնապէս կոչեաց զմեծագործութիւն նորա՝ անմտութիւն արքային Միգասայ : Ըղձանայր սա թէ յոր ինչ ձեռն հասուցանէ , լիցի ոսկի . յորմէ սովալկեալ , կորեաւ սովամահ 127 :

Այլք յորդորին առնել գործս մեծագործս , զի այլոց մեծագործութեան լիցին նմանող , զօրէն կապկաց որ չեն մարդիկ , բայց ջանան առնել զամենայն զոր տեսանեն առնել մարդկան : Ոչ է սա մեծագործութիւն , այլ կապիկ մեծագործութեան . զի չունելով յինքեան զտիպ մեծագործութեան , առնու զայն 'ի փոխ : Այլ թէպէտև նմանողք յերդիծաբանից կոչին հօտ ծառայական , բայց և այնպէս իմաստունն Զենոն յորդորէր զճոխ քաղաքացիս նմանող լինել մեծագործութեանց Պերիկլէայ . զի մեծ փառք են լինել նմանող 'ի մեծամեծ իրողութիւնս , քան հեղինակ 'ի փոքունս . և չէ քաջ հեղինակ՝ որ չեղև քաջ նմանող :

Փոքր միւս ևս արժանաւոր յորդոր մեծագործ գործոց , է կեալ յետ մահու յիւր դաստակերտս : Յամենայն մարդիկ բնաւորեալ է մեծ ինչ տենչ անմահութեան . բայց քանզի բնութիւնն որոշեալ ունի իւրաքանչիւրում՝ անհատի զսահման կենաց , նոյն ինքն բնութիւնն հաստեաց 'ի նոսա ճիգն յերկարաձգելոյ զկեանս 'ի զաւակս . և որում ոչ գոյ զաւակ , փոխանակեաց զազնուական ինչ խորհուրդ գործելոյ գործս մեծամեծս , զի 'ի նոսա կեցցէ իւր յիշատակ . և եթէ անմարթ է ասել , թէ կեայ նա , գէթ ասացի , եկեաց նա : Այլ թէպէտ և այս դիտումն արժան է ամենայն մարդոյ , որոյ ծնունդ իւր ոչ բերէ նմա ապաշաւ , բայց և այնպէս մօտ է սա մոլութեանն , որ ալարտէ զմեծագործութիւն . այն է՝ Պատուասէր ցուցամոլութիւն : Այլու ևս ծնաւ այս մոլութիւն գրեթէ ընդ աշխարհի յարսն յալթամարմինս , այլ ծանծաղամիտս , որ խրախուսեցին շինել աշտարակ , որում արժան իցէ անուն կոչել՝ աշտարակ հսկայից և հսկայ աշտարակաց . որոյ հասեալ գագաթ յերկինս՝ տարցի զմակագրութիւն անուան նոցա 'ի վերոյ քան զաստեղս : Չեղև երբէք ինչ գործ քան զայն մեծագործ . բայց և ոչ քան զայն յիմարական : Թէ կեցեալ էին հարիւր հազար ամս , և զամենայն զգունտ հողոյ առեալ էին յաղիւսարկութիւն , մինչև ելեալ գործոյն 'ի գլուխ , սպառեալ էր արդեօք հողն : Բայց 'ի գործս մեծագործս , որչափ գլուխ ամբառնայ փառամոլութիւնն , այնչափ 'ի բացուստ 'ի վեր երևի անմտութիւնն : Փառամոլք ոչ գրոշմեն զմակագրութիւն՝ վասն առնելոյ իւրեանց զգործն , այլ առնեն զգործն վասն գրոշմելոյ զմակագրութիւն . զի վախճան նոցա չէ առնել գործ մեծ , բայց եթէ 'ի մեծացուցանել զանձինս : Նա՛

որպէս անմիտ նկարիչք առ ամենայն ճնշին նկար ստորագրեն զիւրեանց անուն, նոյնպէս փառամոլք՝ ՚ի վերայ գերեզմանի, ՚ի վերայ սեղանոյ, և յամենայն գլուխ կամրջի քանդակեն զանուն և զգրոշմ, ըստ բաղեղան որ յամենայն որմ կուռի:

Ապա մեծագործն ոչ պատուաւոր իմն համարի առնել ինչ պատուական՝ ՚ի մուրանալ զպատիւ. այլ վասն զի համեստութիւն գործոյն այնպէս պահանջէ: Շատ է նմա զի շատացոյց զանձն: Առկուղղոս մեծապարգև մեծարեաց մեծագործ շքով զգեսպանս Սպարաիոյ. որոց զարմացեալ և զամօթի հարեալ, ջանային իւրեանց համառօտ ոճիւ շնորհակալութիւն մատուցանել, փոխանակ զի ՚ի շնորհս նոցա արար մեծամեծս: Որոց Առկուղղոս ետ պատասխանի. Ինչ ինչ արարի ՚ի շնորհս ձեր, բայց առաւել արարի ՚ի շնորհս Առկուղղոսի: Չէր կարող առ պատասխանի քան զայն արժանավայելուչ հռովմեական մեծագործութեան: Եթէ յայնմ մեծածախ ընդունելութեան ակն եղեալ էր նորա երախտապարտ կացուցանել հասարակապետութեան զօտարսն, լինէր խոհեմութիւն քաղաքական: Եթէ յայտ առնել զսէր իւր, լինէր բարեկամութիւն: Եթէ ՚ի ցոյց ընծայել զիւրն ճոխութիւն, լինէր ունայնութիւն: Բայց դիտումն մեծագործին գէտակն ունի առնել զգործն արժանի իւրում անձին: Թէպէտ և նիւթական վախճան գործոյն իցէ հիւրասիրութիւն, տեսական վախճան գործոյն է համեստութիւն: Զի մարթ է ումք առնել հիւրասիրութիւն առանց մեծագործութեան, կամ գործ մեծագործ առանց հիւրասիրութեան: Ասան այսորիկ մեծագործն ոչ պարծի, և ոչ հպարտանայ ընդ գործս իւր. զի ոչ գործէ վասն պատուոյ, այլ վասն համեստութեան. և սիրտ նորա մեծ է միշտ քան զգործն: Չէ ինչ նմա փոյթ՝ թէ գովեսցեն զգործն ժողովուրդք. ինքն է միայն նորա գովիչ. զի ինքն է միայն որ գիտէ զյարգ նորա: Չէ ինչ նմա փոյթ գնել ՚ի վերայ զանուն իւր կամ զմակագրութիւն, զի ոչինչ փոյթ է նմա թէ գիտացեն այլք, ոյր արարեալ իցէ զայն, և էր աղաքաւ: Զի թէ գործն է փոքր, չհամարի զայն արժանի իւրում անուան. և թէ մեծ, ոչ անուն իւր ՚ի խնդիր լինի տեսողաց, այլ տեսողք ՚ի խնդիր լինին անուանն. որ ՚ի համբաւոյ կամ ՚ի յիշատակագրաց հեաղհետէ գրի ՚ի յիշատակարանս: Ապա եթէ ուրեք երբեք հեղինակն մակագրէ գործոյն զիւր անուն, չառնէ զայն որպէս լուար, առ առաւել ևս սոյն ծառացուցանելոյ զանուն իւր չքեղութեամբ գործոյն, այլ առ առաւել պայծառացուցանելոյ զգործն չքեղութեամբ իւրոյ անուան: Որ միանգամ տեսանէր զհրաշակաւոյցն զայն Պանթէոն 128 զանաւորք ակա սրբոց տաճարաց, կառուցեալ պորփիւր սեամբք, պղնձի հեծանօք և ոսկի ձեղուամբ,

ընդարձակատարր և արժանաւոր ընդունելութեան Աստուծոյ ճշմարտի ամենայն սրբովք, և ոչ թէ Արեւի համայն աստուածովք, համարէր ընդ միաս, թէ անկար է լինել գործ քան զայն մեծ և սքանչելի: Բայց ապա ընթերցեալ զայն երեք բառ, ՄԱՐԿՈՍ ԵԳՐԻՊՊԱՍ ԵՐԱՐ, թուէր նոցա գործն՝ կրկին քան որչափ էրն՝ մեծ և սքանչելի: Կարծէին կերպարանափոխութիւն ինչ լեալ Ագրիպպայայ 'ի գործն, և գործոյն յԱգրիպպայայ, մի զմիով ելլելա արարեալ 'ի պատուի: Ստոյգ իմն է թէ մեծանձն ըղձանայ պատուոյ մեծի՝ համեմատելոյ մեծութեան իւրոց գործոց. վասն այսորիկ յիրաւի էր Ագրիպպայայ ըղձանալ փառաց և գովեստից վասն գործոյս մեծի: Այլ այն իսկ լինէր սեպհական մեծանձնութեանն Ագրիպպայայ և ոչ թէ մեծագործութեան նորա. զի մեծանձնութեանն կամակ՝ է պատիւն վասն գործոյ մեծի. այլ մեծագործութեանն կամակ՝ է մեծութիւն գործոյն,

ԳԼՈՒԽ Ե.

Թե որով օրինակաւ գործիցե մեծագործն:

Մեծագործութիւնն որպէս ցուցաք, է մեծ ինչ գիտութիւն. զի պահանջէ զկատարեալ ճանաչումն ինչ անհամար պարագայից, յորս հաստատեալ է վայելչութիւն գործոյն: Չափազանցն 'ի վայելչութեան՝ չհայի ինչ 'ի պատշաճութեանն, միայն թէ գործն իցէ մեծ: Փոքրավայելուչն՝ առաւել հայի 'ի նիւղութիւն ծախուց, քան 'ի վայելչութիւն գործոյն: Մեծագործն՝ առաջի առնէ գործ ինչ մեծ. բայց պատշաճող վախճանին՝ անձին, զօրութեան և այլոց պարագայից. զամենայն փոյթ 'ի մէջ առեալ, զի մի ինչ պակաս իցէ 'ի կատարելութենէ և 'ի վայելչութենէ: Որ ոչ զմտաւածէ զոր առնէ, ոչ կարողանայ առնել զայն որում ըղձանայ:

Առաջին և մեծ կանոն է, զի վախճանն իցէ պատշաճող գործոյն, և գործն վախճանին, ասէ Արիստոտէլ: Ապա ծաղրական եղև մեծագործութիւն իւրումն Աղեքսանդրի. որոյ խոտորեալ յայսմ իմաստէ, 'ի մեռանիլ երիվարի իւրոյ ցագլխի՝ նուիրեաց քաղաք մի յանուն նորա. և անդ կանգնեաց նմա արքայավայել դամբարան՝ արձանաւ նորա և մակագրութեամբ: Եթէ կարծէր նա, թէ ոգի հօր իւրոյ թագաւորի փոխադրեալ էր յայն երիվար, ապա ցուցաւ թէ է յիմար. զի ուսուցիչ իւր դատաւարտեաց զպիւթագորեան ոգեփո-

խուժիւն: Թէ ոչ հաւատայր, ասպա ցուցաւ թէ է ապերախտ. զի չարար այնչափ պատիւ հօրն, որչափ երիվարին: Այլ ոչ մնայր ինչ. բայց նուիրագործել նմա տաճար, և պաշտել զնա. զի այլ մի ոք յերկուացի, ով առաւել անմիտ իցէ, երիվարն թէ որ աշտանակէրն 'ի նա: Չեցոյց ինչ մտաւորութիւն. քան զսա Կիմոն Աթենացի՝ անուանեալն Մեծագործ, որ ջորւոցն յաղթականաց 'ի ձիւնթացս ոլիմպիական խաղուց՝ կանգնեաց մեծագործ շիրիմս մօտ իւրումն: Կարող էր պատուել զնոսա իւրով իսկ գերեզմանաւ, հանդերձ հասարակաց իմն մակադրութեամբ. Աստ անկեալ դիին երեք անբանք յաղթականք. երկու ջորիք, և տէր նոցա: Չէ արժան համապատուել զանասունս ընդ մարդկան, և ևս առաւել զմարդիկ ընդ Աստուծոյ, ասէ Արիստոտէլ. զի առաւելու անպատշաճութիւնն ըստ առաւելոյ անդուգականութեան: Բայց և այնպէս յայս տարապայման սահման ձգեցաւ մարդահաճութիւն ծերակուտին. որ առաջի արար Տիբերիոսի փոխանակ յաղթական կամարի կանգնել մեծակառոյց ինչ տաճար, զի անդ երկըրպագութիւն ընկալցի անուն իւր և աստուածութիւն: Տիբերիոս թէպէտ և էր փառախնդիր, չառեալ յանձն զայն պատիւ, բացէ 'ի բաց մերժեաց ասելով. Ոչ կամիմ այլ տաճար, բայց զձեր սիրտ. և ոչ այլ պատիւեր, բայց զձեր յիշատակ: Թուէր նմա սեռանել, թէ յետ մահուն իւրոյ այն տաճար 'ի հիմանց քանդեսցի. անուն իւր դատապարտեսցի. աստուածութիւն իւր ծաղածանակ լիցի. և պատիւերք իւր գետնաքարչ գեարնկէց լիցին, որպէս աղաղակեաց Ժողովուրդն յերեսս իսկ նորա. Տիբերիոս 'ի Տիբերիս: Բայց չեղէն այնչափ առ երեսս զգուշաւորք իւր յաջորդք. զի փոքր փոքր ընաւ լացեալ նոցա այնմ կերպարանափոխութեան մարդկան 'ի սուա աստուածութիւնս 129, համարէին զանձինս լինել այն՝ զոր ինչ այլք ասէին: Ոչ անդադար դաւադրութիւնք, և ոչ արեան 'ի վիրաց բղմունք, և ոչ հեաղհեալ խայտառակ մահք, բաւէին յայտնել նոցա, թէ աստուածութիւնք էին ծաղրականք. որովհետև որք աստուածացուցանէինն զնոսա, նոյնք և ցրէին:

Հայի մեծագործն 'ի պատշաճողութիւն գործոյն ևս ըստ բնաւորութեան տեղւոյն և Ժողովրդեանն՝ որում առնէ: Ի Թեբէ գործք առաւել պատշաճողք և հաճոյականք էին տաճարք, և 'ի Սպարտա՝ պատերազմական մրցանակք, զի այն էր բնաւորութիւն նոցա. վասն որոյ և ասացաւ. Թեբէ սրան ծայ նուիրանօք, և Սպարտա զինու զարդուք: ՅԱթէնս՝ դըպրոցք և իմաստասիրաց համալսարանք, և 'ի Կրեաէ ջերմունկք և թատրոնք. զի նոքա էին գիտնականք, և սոքա փափկակեացք. վասն որոյ և ասացաւ յառաիս, Կրեաացիք չարաճճիք և դատարկապօրոք 130: Սմին իրի 'ի հռովմ՝ ամենայն

ազգք մեծագործ գործոց եղեն ճահողականք . զի առ նոսա զօրացեալ էին միապէս ամենայն առաքինութիւնք և ամենայն մոլութիւնք :

Եւ ոչ միայն ըստ որպիսութեան տեղւոյն , այլ և ըստ դիպողութեան ժամանակին չափէ մեծագործն զիւր գործս : Սերվիոս Տուղլոս թագաւոր՝ յաւարէ յաղթութեան Լատինաց կառոյց զարձան Կապիտոլեանն Գիոսի , զի ձօնեացին նմա կողոպուտք : Ապալիոս Կլոդիոս , որում որպէս քննչի մեծի անկ էր զինուորական բարեկարգութիւն , համարեցաւ թէ չկայր նմա գործ ճահողագոյն , քան զհորդել ճանապարհ զօրականին . յորոյ աւերական մինչև ցայսօր երևի ողջիկ իւր անուն : Իբրև ցածոյց Օգոստոս արեամբ դաւադրաց զստուեր հայրենի , Մարկոս Ագրիպպա փեսայ նորա կանդնեաց զտաւ ճար Արէսի վրէժինդրի : Եւ Աեսապսիանոսի տեսեալ , թէ յինքնակալել իւրում լռեաց քաղաքական պատերազմն Վիտելեանց և Ոթոնեանց , և փախստեայ խաղաղութիւնն եմուտ անդրէն ի հռովմ որպէս նոր ինչ աստուածութիւն , կանգնեաց զտաւար խաղաղութեան , և զամփիթէատրոն . զայն ի շնորհակալութիւն իւրոց աստուածութեանց , զայս ի խնդութիւն իւրոյ կիսամեռ ժողովրդեան : Գործք որ մեծութեամբ և դեղեցկութեամբ առաւելեալ քան զամենայն մեծագործ ամբարտակ , ի վէգ կային միայն ընդ միմեանս : Զսորին հակառակն՝ ապաժամ և տարագէտ մեծագործութիւն եղև այն գործ Օգոստոսի , որ յանձկութեան պահու , յորժամ յամենայն թաղս թօթափէին քաղաքացիք որպէս ոսկերոտի ի սովէ , արար մեծապատրաստ և շքեղահանգէս խրախճան՝ որ չէր երբէք երևեալ , ընդ տիկնայս և ընդ ասպետս , զգիցն Ապոլոնի արկեալ վիւրեաւ զհանդերձ , որպէս և այլք զպէսպէս դից : Երկպառակեցաւ չքաւորութիւն հասարակաց՝ զեղ խութեամբ սակաւուց : Այնուհետև ընդ ամենայն հռովմ ոչ լինէր լսելի , և ոչ երևէր ինչ , բայց կատաղի յոգւոցհանութիւք , և քրթմնջանաց գրութիւնք այսպիսի երգիծանօք . Ոչինչ եմ զարմանք՝ թէ հռովմայեցիք մեռանին ի սովէ , զի կերան դիք զամենայն զհամբարս : Անողորմ զեղծագործութիւն , և ոչ թէ մեծագործութիւն եղև այն՝ այնպիսւոյ իմաստնոյ ինքնակալի . բայց թերևս նուազեցէ զզարմանս՝ տէրութիւն այն չափ լկտի Ափրոդիտաց ի վերայ միոյ Ապոլոնի 131 . որոց մին միայն բաւական է խելագարել զտաան Ապոլոնիս :

Ապա առաջի արարեալ վախճան ինչ պատշաճօղ , այն որ ձեռնարկէ ի գործ ինչ խկապէս մեծագործ , այնուհետև ջանայ գտանել արուեստագէտս անուանիս և հմուտս ի նկարագրել զձեն : Զի գեղեցիկ վախճանն կախեալ կայ զգեղեցիկ սկզբնաւորութենէ . և այնպէս կերտուածոց՝ որպէս և նկարուց՝ յանուանէ արուեստագիտին կրկնապատկի յարգ :

Յեօթանց սքանչելեաց աշխարհի, առնապատկերին Հռոդոսի
երկարատեցաւ անուն՝ յանուանէ Կարեսայ աշակերտին Լիւ-
սիպպոսի: Ոլիմպիականն Դիոս եղև մեծանուն յանուանէ
Փիգիայ: Մեծակառոյց դամբարանն Արտեմիսեայ՝ ի ճար-
տարութենէ չորից գերազանց ճարտարապետացն՝ Սկոլպայ,
Բրիակայ, Տիմոթեայ և Լէոպիարայ. որք եղեն միմեանց գոր-
ծակից և փառակից: Եւ տաճարն Արտեմեայ նկարագծեալ
ի Կորեբայ, յառաջ տարեալ ի Մեագենայ, աւարտեցաւ ի
Թեմոկլեայ: Որոց բնաւք եղեն անմահք քան զիւրեանց ամ-
բարտակա. զի ամբարտակք թաղեցան, և իւրեանց անուն գեռ-
կայ: Եւ ոչ վայրասլար արուեստագէտք կոչեցան ճարտարք
կամ հանճարաւորք. զի այնպէս ճարտարութեամբ և հան-
ճարով փոյթ ունէին վայելչութեան և համեմատութեան
գործոց իւրեանց, մինչև մեքենական արուեստին փոխիլ յա-
րուեստ ազատական: Որպէս ի հանդերձանս զոհից գիտնա-
ւոր օրինականք, նոյնպէս ի զարդ տաճարաց ներհուն ճար-
տարապետք իմաստասիրեցին: Դից անտառայնոց կառուցա-
նէին տաճարս, որոց ճարտարապետեալ յօրինուած էր գեղ-
ջուհի, ցածուն, խոշորագեղ, և հաստաբետ. անուանեալ
Կարգ Տոսկեան: Դից միջակայնոց էր Կարգն Դորիացի, փոքր
մի ևս բարձր և սեթևեթեալ: Դից մեծաց՝ Կարգն Յոնիական,
առաւել ևս մեծաւայելուչ և ճոխազարդ: Բայց Ափրոդի-
տեայ և Հերայի և Արտեմեայ յերկրէին զկարգ Կորնթեան,
ծաղկայօրինուորակ վայելչութեամբ խարսխաց, խոյակաց և
ծնօտից: Իսկ յաւերժահարսանց՝ որպէս գերակայից և գլխո-
վին մտաւորաց՝ զկարգն Բազադրեալ, որ պանծագոյնն էր և
նուրբ և գիրգ քան զամենայն կարգ:

Ապա ի դնել առաջի գեղեցիկ ինչ և իմաստուն գաղա-
փար, հայի ուշի ուշով իշխանն մեծագործ թէ վախճանն ար-
ժանաւոր իցէ ծախուց. կամ թէ ծախքն արժանաւոր իցեն
վախճանին. զի մի ծախուց կամ գործոյն զկնի եկեսցէ ապա-
շաւ: Ագրիանոս կայսր ի հանդիսի որդեգրութեան Կեսո-
նիոսի՝ ի տօնախմբութեան մեծագործութիւնս, ի շինուածս,
ի խաղս, ի խրախճանս, ի սարգէս հրապարակականս և ա-
ռանձնաւորս, ի գերապանծ հանդերձանս՝ ծախեաց տասն
միլիոն ոսկի: Յաւարտ տօնախմբութեանն սկիզբն եղև կոծոյ:
Կեսոնիոս հիւանդացաւ ի մահ: Ագրիանոս խելայեղեալ գո-
չէր. Վայ է ինձ, քանի՞ ոսկի ի զուր կորուսի: Առաւել ցաւ
էր նմա կորուստ դրամոյն քան որդւոյն. զի դիւրագոյն էր
նմա որդեգրել այլ տասն Կեսոնս, քան հաւաքել այլ տասն
միլիոնս: Եւ նովին գնովք արարեալ էր արդեօք գործ՝ ոչ
հրճուողական, բայց հասարակաց կարի պիտեան: Զի վասն
ճանապարհին Ապպեայ չեղեն այնչափ ծախք: Այլ առա-
ւել ևս յիրաւի էր ստրջանալ Դեմետրի ումեմն, որ ծա-

խեաց զերկերիւր հազար նոմոսս ոսկւոյ 'ի ծախսս պոռնկա-
կանս . և Մեսսաղայ , որ ծախեաց երկուս մեծագանձ հայ-
րենի ժառանգութիւնս 'ի կատակերգակս , որ և եղև յետոյ
առակ կատակերգուաց . որպէս և Մեսսաղինս առակ եղե-
րերգուաց :

Բայց կարևոր ևս մտածութիւն է կշռել զգործն ընդ իւ-
րում զօրութեան : Առանց այսր կշռութեան անհնար է զեր-
ծանել 'ի միջէ յերկուց աստի անսպառաճութեանց : Զի
կամ գործն մնայ անկատար , և որ արարն՝ լինի առակ նշաւա-
կի , և կամ որ արարն՝ այնուհետև զօշաքաղէ արծաթ՝ ուստի
չէր արժան : Զի որպէս գրէ Պողոտիկոս . Ի սպառիչ գանձուն
փառասիրութեամբ , անգրէն մթերի անիրաւութեամբ : Առ-
երկրորդս այս անսպառաճութիւն՝ շատ է 'ի բերուց օրինա-
կաց մի միայն օրինակն մեծի բրգան Աղէովպէի արքային Ե-
գիպտացոց , որ առաւելաւն 'ի բարձրութեան քան զհաս-
ղութիւն մտաց , և յիրաւի 'ի համար գասեցաւ եօթանց սքան-
չելեաց աշխարհի : Ի սակս սորա սպառեալ Աղէովպէի զամե-
նայն զիւր գանձս . և տեսեալ թէ ոչ է ձեռնհաս հասուցա-
նել 'ի կատար , եգիպտոսի ինչ ոսկէհանք յիւրում իսկ տան ,
վաճառեալ զիւրոյ գասերն զպատիւ : Եւ ուր է զոր ասացն
Արիստոտէլ , թէ վախճան մեծագործութեան է հայիլ 'ի հա-
մեստութիւն . զի Աղէովպէ առանց ընկեցիկ առնելոյ զհամես-
տութիւն 'ի տանէ 'ի գուրս՝ չկարողացաւ 'ի կատար հասու-
ցանել զիւր բուրգն :

Մեծ անսպառաճութիւն է չչափել զիւր ինչս . բայց ոչ
փոքր է և այն՝ չչափել զիւր կեանս : Այսմ օրինակ եղեն առ-
իշխանս՝ այլ երկու սքանչելիք . գամբարանն Արտեմիսեայ , և
տաճարն Եփեսոսի . գործք որոց անհնար էր կատարումն առ-
նուլ 'ի վերայ երկրի , թէ ոչ արարողք նոցա լինէին ընդ եր-
կրաւ : Ար սկսաւն զնոսա , ոչ ուրախ եղև տեսեամբ կատար-
մանն . և որ կատարեացն՝ ոչ կալաւ յանձին պարծանս սկիզբն
առնելոյ նոցա : Թող զի մեծ սքանչելիք պիտին , թէ յաջորդն
կատարեսցէ զգործ նախորդին : Իբր զի իւրաքանչիւր ոք սի-
րէ զիւր մտաց ծնունդ . և տոյժ մեծ համարի և անչքութիւն՝
վատնել զիւր ինչս առ 'ի կատար հասուցանել զայլոյ խոր-
հուրդս , ըստ տխմար հաւու՝ որ 'ի թուխս նստի 'ի վերայ
ձուռոց որ ոչ իւր իցեն : Ստոյգ իմն է այս , որպէս յիւրում
տեղւոյ ասացի , թէ մեծանձին է թողուլ զգործն անկա-
տար . ցուցեալ թէ 'ի կուրծս նորա տալաւարի սիրա մեծ ևս
քան զկար . և թէ գիւրին է ժամանակի 'ի նմանէ պակասիլ ,
քան նմա 'ի ժամանակէ : Բայց մեծանձնութիւնն չէ մեծա-
գործութիւն . նա չափէ զսիրան , և սա զգործն :

Զհոգսին ասացից . մեծագործն յամենայն 'ի գործս իւր է
ժրաջան և զգուշաւոր և շքեղ . զի մի ինչ սրակաս իցէ 'ի կա-

տարելութենէ և 'ի վայելչութենէ : Պանծալի հանգիսացաւ յայսմ Պօղոս Եմիլիոս . որ զինչ և առնէր , եթէ շինուածս , եթէ խաղս , և եթէ խրախճանս , յօրինէր զայն մեծագործութեամբ և կարի իմն զգուշաւորութեամբ : Զարմանային Յոյնք թէ զկարգ միտք նորա զբաղեալ 'ի մեծամեծս , այդպէս ժրաջան էր 'ի մանուկս : Առ որս առնէր պատասխանի . Նոյն արուեստ է քաջ կարգել զպատերազմ , և քաջ յարգարել զսեղան . զայն յահարկութիւն թշնամեաց , և զայս 'ի ձգել զսէր քաղաքացեաց : Միայն Պարրասիոս 'ի պատկերահանս արժանացաւ մականուանիլ «*Δεξιότατος*» , այս է անվթար . զի հասուցանէր զնկարս իւր յայնպիսի վերջին կատարումն , մինչև այն ինչ 'ի հանգէս հանէին այլ ամենայն պատկերահանք զգործս իւրեանց չև ևս աւարտեալ , զի անկատարութեամբ ծածկեացի թերութիւն նոցին , և Ապելէս իսկ ստորագրէր անկատար բայիւ թէ առնէր . սա միայն կարողացաւ ստորագրել , թէ Պարրասիոս արար : Սոյնպէս 'ի մէջ ամենայն մեծագործ գործոց՝ միայն Պանթէոն արժանացաւ այնմ մակագրութեան թէ Մարկոս Ագրիպպաս արար :

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ .

Յադագս փոքրաւայելչութեան և չափազանց
վայելչութեան :

Չափազանցն 'ի վայելչութեան , և փոքրաւայելչն՝ ոչ 'ի վարարկանէն 'ի գործս իւրեանց զայլ ոք ճարտար , բայց զիւրեանց բնաւոր բերումն : Զի թէպէտ և հրաշատիս իցէ օրինակն , երկաքանչիւրն զայն խանգարեն : Նա 'ի վերայ յաւելեալ անպէտ մեծութիւն , սա իննայեալ յաշխատութիւն և 'ի ծախս . ոչ գիտելով ոչ սորա և ոչ նորա , ո՞ր իցէ համեմատութիւն և վայելչութիւն : Չափազանցն 'ի վայելչութեան՝ գործէ կամակար , բայց անմտաբար : Փոքրաւայելչին գործ՝ խառն է 'ի կամաւորէ և յակամայէ . զի մղէ զնա փառամոլութիւն , և յետս ընկրկէ ագահութիւն : Այսն այսորիկ մին ազաւաղէ զգործն կարի իմն շութափութեամբ , և միւսն խանգարէ կարի իմն դանդաղանօք : Նա նման է ընձառիւծու , որ թէ ոչ փոյթ զբռամբ ածէ զորսն , լքեալ թողու : Սա նման է լերին՝ որոյ երկնեալ մեծ ինչ երկն , յետ բազում դղրդմանց ծնաւ զնչին մուկն : Ի գործս չափազանցին 'ի վայելչութեան՝ տեսցես դու արարս մեծամեծս արիական սրտի . բայց միշտ ունեւելով ինչ նիշ անմտութեան : Եւ 'ի գործս փոքրաւայելչ

չին տեսցես գու ճիգն մեծագործութեան, բայց միշտ ունե-
լով ինչ արատ կծծութեան: Որպէս ծնունդք խառնածինք՝
ծնեալք յերկատեսակ անասնոց, միշտ զնմանութիւն բերեն
յոռեգոյն տեսակի, նոյնպէս գործք սոցա՝ քանզի ծնանին ի
մոլութենախառն առաքինութենէ, միշտ զնմանութիւն բե-
րեն զմոլութեան քան զառաքինութեան: Անմիտ եղև չափա-
զանց վայելչութիւն Ներոնի, որ հրձիգ արար զՀռովմ, զի
տացէ վերականգնել ևս գեղեցիկ, և անուանել զայն յիւր
անուն՝ Ներոնիա: Բայց անողորմագոյն եղև յիմարութիւն
նորա. զի զծաղու եկեալ ի հասարակաց հեծութիւնս, և
զՀոմերոսի զգեցեալ հանդերձ, ջութակ ի ձեռին, ի հրայ-
րեացսն Հռովմայ՝ երգէր ողբս հրկիզութեանն Տրովագայ:
Այլ Տրովագա (այսինքն Հռովմ) քինախնդիր եղև նմա.
և Հոմերոս (այսինքն Ներոն) յետ երգոյն եկն ի լալիւն: Ծա-
ղու արժանի եղև փոքրավայելչութիւն նախորդի նորա Վաղի-
գոլայ. որոյ փքացեալ ընդ նշանաւոր յաղթութիւնն, զորոյ
լուաւ զաւետիս, գրեաց առ ծերակոյսն զյիշատակաց արժա-
նի զայս բան. Պատրաստեցէք ամենամեծ յաղթանակ ամե-
նանուաղ ծախիւք: Ուր տեսանես ի սիրտ նորա տարրացեալ
զգեր ի վերոյ մեծագործութիւնն ընդ յետին գծծութեան:
Այս էր հրէշ ինչ խառնածին:

Ի վերոյգրելոց աստի ունիս առնուլ ի միտ առաւելապէս,
թէ քանի սակաւք եղեն յաշխարհի գործք անթերի մեծա-
գործք. որովհետև յութ սքանչելիս իսկ աշխարհի է տեսանել
թերութիւնս էապէս հակառակօղս ճշմարիտ մեծագործու-
թեան: Թէ զԱրտեմայ տաճարն ասես, թէպէտ և ազնուա-
գոյն առարկայ մեծագործութեան է տաճարն վասն գերա-
կայութեան վախճանին, սակայն խոչ է նմա աստուածու-
թիւնն. զոր ստեղծաբանէին ճառատօղ բանաստեղծք, այլ
յիմաստնոց ոք ոչ հաւատայր: Մինչև չիմանալ քեզ, որ ան-
մոլութիւն գրգռեաց զայնչափ թագաւորս՝ հիմնել զայնպիսի
ընդարձակ և բազմածախ ամբարտակ ի վերայ բանաստեղծա-
կան ինչ ունայնութեան: Յորմէ մարթ է հաւատալ, թէ որ
այրեացն զայն՝ առաւել ևս իմաստուն եղև քան զամենեւին
զնոսա որք շինեցին: Եւ թերևս ի նախանձախնդիր փիլիսո-
փայից ոք էր Երոստրատոսն այն որ հրդեհեաց զայն տաճար,
արժանացեալ զի իւր անուն սրայծառացի նորուն լուսով,
և շինողացն անուն կացցէ մնացէ ի մթան: Թող զայն, զի
թէ և գործն լինէր իսկապէս մեծագործ, ո՞ւմ արդեօք ար-
ժան էր տալ զմեծագործդ անուն: Ոչ հիմնարկուին՝ զի
ոչ կատարեաց. և ոչ կատարողին զի ոչ հիմնարկեաց, որպէս
ասացաւ: Ուստի զայն տաճար Մարտիաղէս կոչեաց Գործ-
յուշիկ. և Վրատինոս՝ Դանդաղ. և Ճարտարապետի նորա
Կորեբայ՝ մականուն կոչեցաւ Յանդուգն: Այո մեծագործ

եղև Ամբարտակն Արտեմիսեայ, ըստ նիւթոյն, ըստ արուեստին, և ըստ բարձրութեան, որ ընդր զսահմանս օգոյ, որպէս երգէ Մարտիադէս: Բայց թէ հայիցիմք 'ի վախճանն փոխադրելոյ զլեռն ինչ սրբատաշ քարանց կճեայց՝ 'ի ծածկոյթ ոսկերաց մոխրեալ ինչ շողղի՝ առանց ինչ հասարակաց օգտի, յայտ է թէ չեղև ինչ ճշմարիտ մեծագործութիւն, այլ անմիտ չափազանց վայելչութիւն. որ և ետ օրինակ և անուէն այլոց նմանակ անմտութեանց: Զնոյն մարթ է տսել զխոյզաւան բրգանց Եգիպտացւոց, որք 'ի սակս այսպիսի անպիտան վախճանի՝ յաղքատութիւն խոնարհէին զթագաւորութիւնս. ևս առաւել բուրգն այն արքային Վղէովպէի՝ քան զամենայնն սոսկավիթխար և ամօթալի: Ոչնայիսականին Դիոսի թէ հայիմք յանձն, էր անսուրբ ինչ: Թէ 'ի նիւթն, յանկագոյն ևս էր Դիոսի արձան ինչ յոսկւոյ՝ քան 'ի փղոսկրէ, զոր անգոսնէ Մարտիադէս: Թէ 'ի մեծութիւնն, չէր ինչ սքանչելի. զի չէր մարմին միաձոյլ, այլ ագուցիկ 'ի կոտորոց: Թէ 'ի ճարտարութիւն արուեստագիտին, մարթ էր նմա առնել ինչ գործ մեծագին. այլ ոչ ընդվայրածախ, որով և անմեծագործ: Առնապատկերն Հռոգոսի՝ թէպէտ և յոյժ էր սքանչելի վասն վիթխարութեան, բայց նկարագրիւր յանձն նորա բանաստեղծական ինչ այլաբանութիւն, և անոտի առասպել. և այնպէս անհիմն էր յամբարտակն՝ որպէս և 'ի գիւտն: Ոչ 'ի միտ առին Հռոգացիք, թէ այնպիսւոյ յաղթ մարմնոյ, որ 'ի կշիռ կայր յերկուց ոտից վերայ, անհնար էր ընդ երկար կալ յակասանի՝ 'ի կղզւոջ, ուր ստէպ լինէին սասանութիւնք: Եւ արգարև եղև այն հրէշ յիսնամեայ միայն, և ոչ աւելի. զի գեանաչարժն ամաց 'ի ծով զայն անպիտան բեռն. և արեգականն Հռոգոսի եղև յանկարծակի իմն մուտ, որ այլ ոչ ծագեաց: Աշտարակն Փարոսի քան զամենայն նախայիշատակեալ գործս եղև յօգուտ հասարակաց և պիտանի, 'ի ցոյց նաւահանգստի, 'ի ընուլ բոցաճաճանչ լուսոյ զարեգականն տեղի: Յայս սակս հաստահիմնութիւն նորա և բարձրութիւն էին վայելչականք. բայց զարդքն ընդվայրածախք էին և աւելորդք: Եւ զի վասն այսր ևեթ էր զարմանալի, ըստ առաւելոյ զարմանութեանն առաւելաւ և նորա չափազանց վայելչութիւն: Եւ որ չար ևս է, լուսաւորութիւն իւր ուսոյց բարբարոսաց զնաւահանգիստն, որք և առին զայն: Միայն գործն Շամիրամայ ամենայնիւ եղև մեծագործ. ըստ մեծութեան, ըստ մեծածախութեան, և ըստ վախճանին, հայեցեալ 'ի կերպ քաղաքառութեանց այնց ժամանակաց, յորս ոչ ինչ բարձրութիւն և ոչինչ խորութիւն սլարսպաց էր աւելորդ: Բայց 'ի պաշտպանութիւն այնց՝ պիտէր և բազմամբոխ ժողովուրդ, որպիսի Բաբելացւոցն էր. և սիրտ մեծ՝ որպիսի Շամիրամայն էր: Իսկ ամփիթէաթրոնն Վեսպասիանոսի, որ ըստ

գրեւոյ Հռոտիլիոսի ահնայեց էր դից վերնականաց, մտա-
ծեալ միայն յինքեան և յիւրում վախճանի, չեղև ինչ գործ
մեծապէս մեծագործ. զի էր 'ի պէտս դատարկ անձանց Հռով-
մայ, և ոչ կրօնասիրաց կամ պատերազմողաց նորա: Բայց
թէ լծորդէ ոք զսա ընդ միւս գործ տաճարին խաղաղութեան,
'ի կոպարի անգ հեթանոսական մոլորութեան՝ խոստովանելի
է, թէ այս կայսր բարձրագլուխ պարծի 'ի մեծագործու-
թեան քան զամենայն հեթանոս:

Յայսմ ամենայնէ ունիս իմանալ, թէ քանի տարժանաւոր
է առաքինութիւն մեծագործութեան. փոխանակ զի այնչափ
դժուարին է առնել գործս մեծագործս, և այնչափ դիւրին
ստգիւտ նոցա:

ԳԻՐՎ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

ՅԱՂԱԳՍ ՄԵԾԱՆՁՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԻՒՐՈՑ ԾԱՅՐԻՑ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա.

Թե զի՞նչ իցե մեծանձնորքիւնն :

ԼՅՍՐ առաքինութեան այնչափ են գեղեցիկ և գերապանծ յատկութիւնք, մինչև ոմանց խմաստասիրաց շփոթել զսա ընդ արիութեան, զի տանի ծանուց : Կիսոց՝ ընդ մեծագործութեան, զի գործէ զմեծամեծս : Կիսոց՝ ընդ արդարութեան, զի ոչ զարտուղի յուղղութենէ : Կիսոց՝ ընդ խմաստութեան, զի գիտէ տիրել իւրաքանչիւր բախտի : Այս է շփոթել զնիւթն ընդ տեսակի, կամ զյատկութիւնս ընդ էութեան. ունելով առաքինութեանց այնչափ սիրելութիւն ընդ միմեանս, որ չխորշին ծառայել միմեանց : Բայց Արիստոտէլ, որ զանազանէ զառաքինութիւնս ըստ առարկայից նոցա, սահմանէ զսա այսպէս : Մեծանձնութիւնն է Առաքինութիւն ոգւոյ՝ հաստատեալ ի միջառահմանութեան զմեծամեծ պատուօք, միայն ի սակս համեստութեան : Արդ այս սահման նախ առաջին տարատրոհէ զմեծանձնութիւնն յայլ ամենայն առաքինութեանց, որք չհային ի պատիւ՝ որպէս յիւրեանց առարկայ : Յետ այսորիկ որոշէ զնա ի պարկեշտութենէ. զի պարկեշտութիւնն հայի ի միջակային պատիւս, և մեծանձնութիւնն ի մեծամեծ պատիւս : Որպէս մեծագործութիւնն տարբերի յառատաձեռնութենէ. զի սա յածի զմիջակային ծախիւք, և նա զմեծամեծ ծախիւք : Իբր զի մեծութիւնն էական իմն է առարկայից նոցա, որպէս և անուան նոցին : Հուսկ ուրեմն որոշէ զմեծանձնութիւնն յերկուց իւրոց մոլեկան ծայրից. այսինքն է ի Փոքրոգութենէ, և ի Փռքացմանէ : Վասն զի փոքրոգութիւնն թէպէտև ունիցի մեծամեծ առաքինութիւնս, չհամարի արժանի պատուոյ մեծի : Փռացումն անձկայ պատուոյ մեծի, թէպէտև չունի առաքինութիւնս մեծս : Ասկա մեծանձնութիւնն է այն, որոյ ծա-

նուցեալ յինքեան առաքինութիւնս մեծս՝ համարի աշտանի մեծի պատուոյ :

Եւ այս ևս առաքինութիւն, որպէս ասացաք զմեծագործութենէ, ունի զիւր միջասահմանութիւնն 'ի մեծութեան : Մանաւանդ թէ այս իւր միջասահմանութիւն փակէ ընդ իւր և բազում և մեծամեծ միջասահմանութիւնս : Ճանաչել յինքեան մեծ ինչ արդիւնս, և անձկալ մեծի պատուոյ, է արդար իմն միջասահմանութիւն. զի արդարութիւնն տրամաբաշխական՝ մեծագոյն արդեանց նշանակէ մեծագոյն վարձս : Եթէ պատիւ անձին ընծայի, ոչ կարի իմն ուրախանալ, և եթէ չընծայի՝ ոչ կարի իմն տրամիլ, այս է իմաստասիրական իմն միջասահմանութիւն : Այսելէ 'ի մեծ պատիւս՝ որպէս արժան է, և խոժոռիլ ընդ անպատուութիւնս՝ միայն որչափ արժան է, այս է խոհական իմն միջասահմանութիւն : Ըզձանալ պատուոյ մեծի և արհամարհել զայն, այս է մեծանձնական իմն միջասահմանութիւն. որպէս յիւրում աեղւոյ լուիցես :

ԳԼՈՒԽ Բ.

Թե ո՞վ իցե մեծանձն :

Թէպէտ և մեծանձնութիւնն տեսականապէս չէ արիութիւն, և ոչ մեծագործութիւն, և ոչ արդարութիւն, և ոչ իմաստութիւն, որպէս ասացաւ. բայց և այնպէս մեծանձնն լինի արի, մեծագործ, արդար, և իմաստուն. և լինին 'ի նմա ամենայն առաքինութիւնք բարեկարգիչք կրից, կամաց, և մտաց : Որովհետեւ 'ի խանգարել զծայրագոյն կատարելութիւն սրտի՝ շատ է մի միայն անկատարութիւն, որպէս 'ի խանգարել զծայրագոյն գեղեցկութիւն մարմնոյ՝ շատ է մի միայն պակասութիւն : Լինի սիրտ նորա սեղան համեստութեան. ախորժակ նորա՝ զերծ յամենայն ցածուն ախորժանաց. բան նորա՝ չափ բանաւորութեան. խոհեմութիւն նորա ջահ ճշմարտութեան և մանդաղ երկբայութեան. միտք նորա սանդուղք առաքինութեանց, և դպրոց գիտութեանց 132. բայց գիտութեանց օգտակարաց քան հետաքննականաց, մեծաց քան նրբից. մտադիւր իմաստասիրեալ նորա յանձին գիտնաւոր լռութեամբ Պիւթագորայ, քան ճառասօղ իմաստակութեամբ Պրոտագորայ և Ակադեմոսի : Մինչև կարող լինել մեզ ասել թէ Մեծանձնութիւնն է չափաւոր ինչ իղձ պատուոյ մեծի, հիմնեալ 'ի մեծութիւն ամենայն առաքինութեանց համախմբելոց : Կամ թէ մեծութիւն ամենայն առա-

քինութեանց իցէ նիւթ մեծանձնութեան . և չափաւոր ջան պատուոյ մեծի իցէ տեսակ նորուն : Ուստի Արիստոտէլ զմեծանձնութիւնն կոչեաց պսակ ամենայն առաքինութեանց :

Յայսմ մեծէ վերաառութենէ մեծանձին՝ յառաջ եկին այն ամենայն վերաառութիւնք պատուոյ , զորս ակնածութիւն ժողովրդեան արժանապէս սեպհականեաց մեծաց իշխանաց . վստահացեալ թէ ըստ մեծութեան իշխանութեան է և մեծութիւն ոգւոյ և առաքինութեանս , ոչ միայն յընտրութեամբ կարգեալ իշխանաւորս՝ վասն ընտրողացն խոհեմութեան , որ ընտրէ զաւն 'ի բարեաց , այլ և 'ի պայազատութեամբ իջեալ իշխանաւորս , զորութեամբ բարիոք սննդեան՝ որ առնէ զիշխանորդիս արժանաւորս ընտրութեան : Ապա իշխանաց մեծանձանց ընծայեցաւ Քեթապիթապ 133 անուն . զի մեծանձնութիւնն պայծառացուցանէ զամենայն առաքինութիւնս , որպէս լոյսն երևելի առնէ զամենայն զգոյնս մթին մարմնոց : Ալեհ անուն՝ ըստ ասից Արիստոտէլի՝ սեպհական է մեծանձին . զի վեհութիւնն է եզր ինչ առնչական , որ ընդ իւրն փակէ զնուազն , և 'ի վերայ բերէ իմն աւելի . և մեծանձնութիւնն 'ի հասարակ առաքինութեան վերայ յաւելու առաւելութիւն ինչ կատարելութեան : Ըստ այսմ և Բաբիդ անուն . զի մեծանձնն առ այլովք առաքինեօք՝ է որպէս զԱլսուվ լեառն Աիգուրիոյ առ մօտակայ լեռամբք , որոց գագաթն ստորոտ է նորա : Ուստի և Վեհ անուն : Զի միտք մեծանձին իբրև զգագաթն Ոլիմպեայ լեռին՝ անցեալ զանցեալ զամպովք և զմրկօք՝ վայելէ 'ի յաւերժական և յանխռով պարզութեան : Ապա յայս սակս Քեթ անուն յիրաւի ընծայի Պոմպէոսի , այլ ոչ նոյնպէս Աղեքսանդրի . վասն զի ոչինչ բարի աստ 'ի ստորինս է ճշմարտապէս մեծ՝ բաց յառաքինութենէ . և սիրտ մեծանձին է ընդունակ ամենայն առաքինութեանց : Ասան այսորիկ մեծանձինք կոչեցան գիւցաղունք , որպէս թէ գից ծնունդք . ուստի զԱքիլէս բանաստեղծք կոչեցին վեհանձն Նուալիդէ , ահեղ ծնունդ որոտաձայն Դիոմի : Զի թէ միայն առաքինութիւնն է որ առնէ զմարդիկ աստուածանման , ոչ ինչ են զարմանք թէ առաքինութիւն ինչ գեր 'ի վերոյ քան զմարդկային առաքինութիւնս , ընդ թիւ մտցէ աստուածականաց , և ստացիչ նորա համարեսցի Աստուած երկրաւոր :

Ներքին մեծութեան անձին՝ բնաւորապէս համեմատ լինի և արտաքին առուգութիւն մարմնոյ . գոլով բնութեան ներհուն ճարտարապետ բարեձևութեան : Ապա մեծանձնն ըստ համեմատութեան լինի և մեծամարմին , մեծագլուխ , մեծակնեայ , ծանրաքայլ , բարձրաձայն , և գոյն նորա անփոփոխ : Հոգին՝ ասէ ներքողաբանն , կամ գտանէ մարմին ինչ իւր արժանի , և կամ առնէ : Որպէս թագաւորն մեղուաց 'ի խռան

գնդի նոցա թուուցելոյ՝ ի մեծութենէ և ի վեհանձնութենէ ճանաչի, նոյնպէս մեծանձնն տեսլեամբ ճանաչի ի մէջ առաքինեաց: Որ ոք զնա տեսանէ, ընդ միտս ասէ. Յայսմ մեծի տաճարի ոչ գուզնաքեայ բնակէ վերին զօրութիւն: Այսպիսի նկարագրութիւնս առաջի առնէ մեզ Հոմերոս յիւրումն Ագամեմնոնի ի յօրինակ մեծանձին. Յերեսաց նորա նշոյլք զայլովք փայլատակէին: Ըստ սրտի և մարմինն լինի յաղթ: Զսորին հակառակն, զփոքրոգին նկարագրէ Արիստոտէլ ի գիրս բնագննութեան՝ փոքրագէմ, մանրակնեայ, նուազաձայն, կարճահասակ. զոր թէ տեսանէ ոք, ի միտ առնու, թէ յայն անձուկ օթարան ոչ բնականայ ոգի մեծ: Եւ օրինակ փոքրոգւոյ առաջի առնէ մեզ զԼեկադիոս կորնթացի, օրոյ էր մեծ զօրութիւն, այլ սիրտ տկար: Կապիկ մեծանձին է ի դէմս՝ փքացեալն. նա մեծ ևս և ուռուցիկ և լայնալանջ. բայց յայն կերպարան երևի խառնուրդ նանրութեան և գաղանութեան, յոր կերպարան նկարագրէ բանաստեղծն իտալական Լուգովիկոս Արիոստոյ, զամբարտաւանն Որլանդէս յասելն

Որդի է սա հըսարտութեան սըրամըտութեան,

Ի սպառնալիս ի թշնամանս բանայ բերան.

Աչս արձակէ՝ զօրհանապաղ խոժոռական,

Եւ բարձրայօն յաղջամզլին կայ ի մըթան:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ .

Առարկայք մեծանձնութեան:

Առարկայ մեծանձնութեան է վարձն սլատշաճող մեծանձին վասն իւրոց մեծամեծ առաքինութեանց, որպէս արմաւենին յաղթողին: Բայց ո՞ր իցէ այս մեծ վարձ: Գուցէ ընթերցեալ իցէ քո կամ լուեալ զայն անուանի գրութիւն փիլիսոփայից ոմանց, թէ Սիայն առաքինութիւնն է իւր ինքեան վարձ: Բայց այս գրութիւն կամ իսպառ սուտ է, և կամ խրթնիմաց: Ասն զի արժանաւորութիւն վարձուն ոչ կարէ լինել վարձ արժանաւորութեան. իբր զի արժանաւորութիւնն է որակութիւն ներքին և նախընթաց, և վարձն գործ արտաքին և հետևորդ: Այն զի, եթէ առաքինութեան հնար էր արժանանալ նոյն առաքինութեան, լինէր նա գործ և սլատճառ իւր ինքեան. և եթէ լինէր գործ այլոյ առաքինութեան, լինէր յանբաւս յառաջանալ ի սլատճառս: Եւս առաւել չէ ճշմարիտ թէ ազնուութիւն, գեղեցկութիւն, և այլ սլարգեք

բնութեան, վարձք իցեն մեծանձնութեան: Չի ոչ լինի ար-
ժանաւորիլ այնմ, որ վաղու ևս է 'ի ստացութեան յառաջ
քան զարժանաւորիլն. և պարզեք բնութեան յառաջէն քան
զստացութիւնն առաքինութեանց, ևս առաւել մեծանձնու-
թեան. որ յառաջ ենթադրէ զստացութիւնն այլ ամենայն ա-
ռաքինութեանց և պօսակ է 'նոցա: Իսկ արդ եթէ առաքինու-
թիւնն է արժանաւորութիւնն ներքին, և վարձն է բարի ինչ
արտաքին, նա է ստացեալ յառաքինւոյն, և սա պարզեալ
'ի սիրողէ առաքինութեան, պարտ և պատշաճ է ասել թէ
լաւագունին քան զամենայն բարիս հոգւոյ, որպիսի է մեծ-
անձնութիւնն, վայել է 'ի վարձ մեծագոյնն և լաւագոյնն
քան զամենայն արտաքին բարիս. և այն է Պատիւ: Չոր օրի-
նակ առաքինութիւնն ոչ այլ ինչ է, բայց համեստութիւն,
նոյնպէս ևսկան յատկութիւնն առաքինութեան է լինել սր-
տուաւոր: Եւ զոր օրինակ, առաքինութիւնն է որակութիւն
ինչ աստուածային, որ առնէ զմարդ աստուածանման, որ-
պէս ասացաւ. 'նոյնպէս անհնար է արժանագոյն վարձ փո-
խատրել 'նմա քան զպատիւ. զի Աստուծոյ իսկ ոչ ինչ լաւ
քան զայն կարող եմք ընծայել: Ի կորուստ մասնին ինչք 'ի
պահել զկեանս. կորնչին կեանք 'ի պահել զպատիւ. զի այն-
չափ յեանորդ են մարմնաւոր բարիք քան զպատուաւոր բա-
րիս. որչափ օգտակար բարիք քան զմարմնաւոր բարիս: Ասա
սխալէ յուրոյ, որ կամի ելանել 'ի տաճար՝ յատուոյ առանց
անցանելոյ ընդ առաքինութեանն շաւիղ. զի սա դաւիթ է
նորա: Այդոնէս արքայ Մոզոսացւոյ կամէր ամուսնացուցա-
նել զչքնաղ զիւր դուստր և զժառանգ, այսպիսի եղեալ
պայման, զի որ անձկայ առնուլ զնա կնութեան, և յաջորդ
լինել թագաւորութեանն, յաղթեացէ այլանդակ շանն որում
անունն կոչիւր Վերբեր 134: Գեղեցիկ հարսն է փառք. բայց
ոչ կարողանայ առնուլ զնա կնութեան, որ ոչ յերկիր կոր-
ծանէ զՎերբերին բազմագլխեան զմոլութիւն: Ար ոք զհեա-
պնդի լինել 'ի պատուի վասն առաքինութեանց իւրոց 'նախ-
նեաց, զօտար փոխատուի զփոխ պահանջէ. և իւր մոլու-
թեամբք զփոխատուաց անունն աղճատէ: Ար այլոց երախ-
տեօք և ոչ իւր արժանաւորութեամբ բարձրացեալ յիշխա-
նութիւն՝ պահանջէ սրտիւ, նման է գրաստունն որ իւր եր-
կրպագուս կարծէր զերկրպագուս պատկերին Իսիդեայ, որ
կայր 'ի քամակն նորա 135:

Իսկ արդ եթէ մեծանձնութիւնն է մեծագոյն և գերագոյն
և պանծագոյն և գիւցազնագոյն 'ի մարդկային առաքինու-
թիւնս, հարկաւ 'նմա վայելէ մեծն և գերագոյնն 'ի սրտիւս՝
որ ընծային մարդկան: Ասա սուտ է ասացեալն Սենեկայ թէ
Մեծանձին է փոքու շատանալ սրտաւոր: Մոլութիւն է այդ
փոքրագոյն. որոյ անդիտացեալ զիւր առաքինութիւն, ոչ

չափէ զիւրն արժանաւորութիւն : Ի մեհեան հերակլեայ ոչ մտանէին ճանճք . և 'ի սիրտ մեծանձին ոչ մտանէն հետամտութիւնք չնչին պատուոյ , որ 'ի չնչին ժողովրդէնէ : Առիւծք զորս ծաղկապսակ վարէին 'ի Թատերական հանդէսս , բարկութեամբ պատառոտէին զծաղկեայ պսակսն 'ի տեսանել զստուեր նոցա : Իսկ զենլիք անղօրք՝ դնային իբր խայտալով 'ի զոհ ծաղկազարդ պարանոցօք և ոսկեզարդ եղջերօք : Այսպիսի խախիւ է ընդ մէջ փոքրօգւոյն և մեծանձին . նա խայտայ ընդ դոյզն փաղաքշանս , սա մերժէ զայն և արհամարհէ : Ապա պատիւն է ճշմարիտ առարկայ մեծանձնութեան . զի այն է ճշմարիտ վարձ առաքինութեան : Բայց քանզի արժանաւորն աւելլոյն՝ արժանի է և նուազին , յայտ է թէ արժանաւորն գերադոյն և իբր գիւցազնական պատուոյ 'ի մէջ մարդկան , արժանի է և ճոխութեան և բազում ստացուածոց , լանջադեղ կամարաց և պսակաց . զի փոքր բարիք են յաւելուածք մեծաց , առ որս և կարգին 'ի բնէ : Մինչև լինել մեծանձին կամ մեծահարուստ , կամ արժանի մեծի հարստութեան . կամ իշխան , կամ արժանի իշխանութեան : Զի որ իշխէ բախտի , գիտէ վարել 'ի սկստս զբարիս բախտի . և որ գիտէ հրամայել անձին , գիտէ հրամայել և այլոց : Թող զի առանց իշխանութեան՝ անգործ մնայ իւր մեծ խոհեմութիւն . և առանց ճոխութեան անգործ մնայ իւր մեծ մեծագործութիւն . և այն սիրտ մեծ ոչ կարողանայ առնել ինչ գործ մեծ :

Ամենայնի այսորիկ ճշմարիտ եղելոյ , և այն ևս է ամենայնիւ ճշմարիտ , թէ յաչս մեծանձին ոչ ինչ է մեծ՝ բայց միայն առաքինութիւնն : Զի որովհետև մեծաշուք պատիւ , և գերագահ իշխանութիւնք , և բազմահարուստ գանձք են արտաքին բարիք , և ամենայն արտաքին իրք այնչափ ստորագոյնք են քան զներքին առաքինութիւնս , որչափ մարդկային և անցաւոր իրք քան զանանցս և զաստուածայինս . մեծ անձնն առաւել համորի զիւր առաքինութիւն՝ քան զամենայն պատիւ և քան զամենայն ինչս աշխարհի : Խելամուտ է նա և գիտէ , թէ պատիւն արտաքին նշան է կարծեաց օտարի , զոր չէ մարթ գիտել : Գիտէ թէ բարիք բախտի չեն ինչ հաստատուն քան զանիւ բախտի : Գիտէ թէ աւագութեանց որչափ բարձր է գագաթն , այնչափ խոր է կործանումն : Գիտէ թէ բարիք մարմնոյ չեն ինչ լաւ քան զմարմինն , որ աղքատին ձորձ է հոգւոյ . և յիւրմէ ընդ փոյթ փառի թէ ոչ պատուով ամփոփի : Ասան այսորիկ մեծանձնն այո արժանաւոր է այսց բարեաց . բայց արհամարհէ զնոսա : Գիտէ թէ վարձք են , բայց վարձք յոյժ ստորագոյնք քան զիւր արժանաւորութիւն : Իրաւունս համարի ունել , զի արժանի է այնց . բայց քամահէ զնոսա զի անարժան են նմա : Անվայել համարի զդոյն նոցա . բայց և ոչ մեծ ինչ գրէ զստացութիւն նոցին : Զհուսկն ա-

սացից . այնչափ է նորա արժանաւորութիւն , մինչև չբաւել
բնութեան վարձահատոյց լինել նմա . զի ոչինչ բարի է զու-
գահաւասար առաքինութեան : Ապա յայս միտս իմանալ պարտ
է զայն իմաստ , թէ Առաքինութիւնն միայն է իւր ինքեան
վարձ վայելչական : Ոչ զի մեծ պատիւք չեն ճշմարիտ վարձք
առաքինութեան մեծանձին , այլ զի անհնար է պատուիլ նմա՝
որչափ է պատուելի և իւրովի շատանայ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Դ .

Թե ո՞ր իցե փախձան մեծանձին :

Մեծանձնն ոչ ըղձանայ պատուոյ մեծի վասն փառամո-
լութեան , և ոչ մերժէ զայն վասն փոքրոգութեան : Չէ փա-
ռամոլ . զի ոչ ըղձանայ՝ աւելի քան զոր վայել է նմա : Եւ
փոքրոգի լինել չէ նմա հնար , զի ունի սիրտ մեծ . և ճանաչէ
զայն որ վայել է նմա : Ապա ուրեմն թէ ընկալցի զպատիւ , և
թէ մերժեացէ , չունի այլ յորդոր բայց զհամեստն և զպատ-
շաճողն : Կանոն մեծ է և անյեղլի թէ համեստն ոչ վասն այլ
ինչ իրաց սիրի , բայց միայն զի է համեստ : Որ սիրէ զայն յայս
սակս , զի է օգտակար . կամ բերկրական , կամ փառաւոր , ոչ
սիրէ զհամեստն , այլ զանձն իւր : Մեծագործն առնէ գործս
մեծամեծս որք ըստ ինքեանց են գովելի . և չառնէ զնոսա՝ ի
լինել գովելի , այլ զի իւրում առաքինութեան այն է անկ .
զոր թէ չառնէր , չար առնէր : Սոյնպէս մեծանձնն ըղձանայ
պատուոյ մեծի , ոչ զի պատուեսցի , այլ զի առաքինութիւն
իւր այդպէս պահանջէ . և ըստգիւտ լինէր նմա չըղձանալ
այնմ : Մանաւանդ թէ արհամարհէ նա զպատիւ , որպէս ա-
տացաւ . և վասն այսորիկ թէ ըղձանայ այնմ , իղձ իւր է չա-
փաւոր և անտարբեր : Ոչ կագէ ընդ այլս առ ի զբռամբ ա-
ծել զայն . ոչ կողոպտէ զստացիչն , զի ինքն ստացի . ոչ անձ-
կայ հասանել , ցոր վայր է բերումն ըղձի : Թէ մերժէ զաւա-
գութիւնս , ոչ մերժէ զնոսա առ երկիւղի , որպէս փոքրոգին ,
այլ զի յանկաւոր է մերժել զնոսա : Թէ ընդունի , ոչ զհետ
պնդի ի խնդիր նոցա , որպէս փքացեալն . այլ նոքա հետա-
մուտ լինին ի խնդիր իւր , զորս և ժողովէ որպէս ազնուական
ըջաւորս առաւել ի պատուել զնոսա քան առ ընդունել ի
նոցանէ պատիւ : Ի վիճակել վահանին Աքիլէսի՝ դաւաճա-
նութեամբ գատաւորաց՝ նենգաւորին Ոգիսեայ , և ոչ վեհան-
ձին Այասայ , վահանն ինքնին ի լող անկեալ ի վերայ կոհա-
կաց ծովու՝ եհաս առ Այաս , թէպէտ և էր նա թաղեալ 136 :
Վահանն անզգայ՝ գտաւ լաւ ևս զգայուն քան զգատաւորս .

զի 'ի խնդրել զնա անարժանին՝ ինքնին 'ի խնդիր չոքաւ ար-
ժանաւորին : Այն ինչ Սերանոս և Կինկիննատոս 437 մեկու-
սի յարքունեաց և 'ի հոգոց, որպէս հրաժեշտք 'ի պատուոյ,
մին սերմանէր և միւսն հերկէր իւրաքանչիւր յիւրում վիճա-
կի. հիւպատոսութիւնն մատեաւ յողոք Սերանոսի, և իշխա-
նապետութիւնն յողոք Կինկիննատոսի : Նա յակօսս փոխան
հնձոց՝ քաղեաց գաւազանս իշխանական, սա զփոշոտ մար-
մնով արկաւ քղամիդ. թողեալ զմաճ, ընդ մէջ էած զսու-
սեր. թողեալ զսուսեր՝ դարձաւ անդրէն 'ի մաճ. թուէր
ճեպել զյաղթութիւն, զի 'ի գլուխ տարցի զիւր արօրա-
գրութիւն :

ԳԼՈՒԽ Ե.

Թէ որով օրինակաւ գործիցէ մեծաւնն :

Սա է գերաւանծ 'ի բարոյական առաքինութիւնս. բայց
և կարի իմն ատելի, որոց ոչ ճանաչեն զնա : Վասն զի որպէս
նստելոյն 'ի բարձր աշտարակ՝ ամենայն մարդիկ, որք կան 'ի
ստորեւ, երևին մըջիւնք. նոյնպէս մեծանձնն արհամարհէ և
չնչին ոք համարի զամենայն մարդ առանձնաւոր. թէպէտ և
մեծատուն իցէ և ազնուական և հզօր. համարեալ զանձն այն-
չափ վերագոյն քան զնոսա յաստիճանի, որչափ նոքա ստոր
են քան զինքն յառաքինութեան : Զբաղեալ է նա 'ի ներքս
յինքեան. և այնպէս գոհ ընդ իւր գերազանցիկ վիճակ, որ
չէ նմա փոյթ իմանալ զինչ այլք գործիցեն. և ոչ փոյթ է
նմա, թէ գիտասցեն այլք զինչ գործ է նորա : Ոչ ինչ է յաջս
նորա մեծ, բայց միայն առաքինութիւնք մեծամեծք, զորս ան-
խաբ ճանաչէ նա յանձին. վասն որոյ և չզարմանայ ինչ ընդ
այն՝ ընդ որ այլք զարմանան : Սմին իրի ոչ գովէ նա զոք և ոչ
պարսաւէ. զի 'ի պարսաւելի թուի զննիչ լինել գործոց օտա-
րի. և 'ի գովելն՝ թուի թէ համարիցի զնոսա ինչ : Եւ ևս ա-
ռաւել՝ ոչ գնայ մարդահաճութեամբ. առաւել ընտրէ յան-
գիմանել զոք ճշմարտութեամբ, քան հաճոյանալ նմա սոռ-
թեամբ : Դմին իրի և չէ նմա փոյթ թէ գովեսցի 'ի նոցանէ,
կամ պարսաւեսցի : Զի ոչ համարի ինչ զգովեստ այնց զորս
ինքն արհամարհէ. և չեն բաւական անարդել զնա, որք ոչն
կարողանան պատուել : Մինչ զի ներանձնացեալ յինքեան,
այլ չիմանայ զշիթել լեզուաց այլոց. որպէս և ոչ կրիայ զշի-
թել ճանձից : Ապա յատուկ է մեծանձին լինել արհամար-
հոս : Եւ վասն այսորիկ թիւրագատք զիսքրոգին համարին

պարկեշտ, և զմեծանձնն գոռող. զնա առաւել սիրեն և 'ի սմանէ ակնածեն:

Այլ թէպէտ և մեծանձնն արհամարհէ զանցնիւր անհատս, բայց չարհամարհէ զբազմութիւնն. ածեալ զմտաւ, զի թէպէտ և առաքինութիւն անցնիւր մասնաւորի կարի իմն ստորեւ իցէ քան զիւրն, սակայն բնաւ ից միահաղոյն հնար է ունել զառաքինութիւն հաւասար՝ և մեծ ևս: Այսն այսորիկ 'ի բազմութենէ ըստ Արիստոտելի՝ պարտ է պատկառել և երկնել: Չիք ինչ յաշխարհի այնպէս տկար և չնչին, որպէս շիթ մի անձրևի, բայց չիք ինչ այնպէս բռնահոս, որպէս ամենայն շիթ միահաղոյն: Իւրաքանչիւրն իւրովի է արհամարհ՝ բնաւքն միահաղոյն ըզթումբս պատառեն, զերինս քակեն, զբազմս ընկլուզանեն: Այսն այսորիկ իմաստնապէս ազդ արար Պերիանդր մին յեօթն իմաստասիրաց. Չգոյշ լեր 'ի բազմաց: Այս խտիր է ընդ մէջ փոքրոգւոյն, փքացելոյն և մեծանձին: Փոքրոգին մեծ համարի զմասնաւորս: Փքացեալն արհամարհէ զբազմութիւն: Մեծանձնն արհամարհէ զմասնաւորս, և մեծ համարի զբազմութիւն: Ապա սիրէ նա զժողովուրդն, պատուէ զատենակալս՝ զկանոնադիրս ժողովրդեան. վերապատուէ զիշխանն, յոր ամփոփի զօրութիւն ժողովրդեան և իմաստութիւն ատենակալաց: Յարգէ և զմեծանձինս իւր նմանս, միայն թէ կայցեն 'ի սահման զուգականութեան: Չի որպէս նմանութիւնն ծնանի զսէր, նոյնպէս զուգականութիւնն ծնանի զնախանձաւորութիւն. որոյ լծորդեալ ընդ մնաս ինչ՝ արկանէ նախանձուկս, և սա բերէ ատելութիւն մահուչափ: Միհրդատ եղև օրինակ մեծանձանց՝ չքեղ առատաձեռնութեամբ, մեծագործութեամբ և մեծանձնութեամբ յազգս արևելեայց: Նովին ձրիւք էր պճնեալ Նաթան, և սա ևս հզօր և մեծագանձ թագաւոր. էին երկոքին լծորդ ամոլք արևափայլք, սիրելիք և փրկարարք ամենայն Ասիոյ: Բայց քանզի առարկայ մեծանձանց է նոյն, այն է մեծ պատիւ, կարծեալ Նաթանայ, թէ իւր պատիւ չէ մեծ՝ ցորչափ կայ ոք իւր հաւասար, խորհեցաւ խժգժաբար բառնալ յաշխարհէ զիւր նմանն, զի իցէ մի միայն: Տես, յոր փոքրոգութեան վիհ խարդաւանէ երբեմն մեծանձնութիւն: Եւ 'ի գլուխ ելանէր արդեօք խորհուրդն, եթէ նոյն ինքն Միհրդատ, որոյ գործ էր միշտ զամենեցուն հաճել զկամս, չէր քաղցրութեամբ առաջի արարեալ զիւր գլուխ, ոյր ապառումն այն էր 'ի խնդիր. զի և զթշնամւոյն հաճեացէ զմիտս: Այս գործ գեր 'ի վերոյ քան զամենայն մարդկային մեծանձնութիւն՝ այնպէս ապշեցոյց զՆաթան, մինչև անկեալ յոտս նորա՝ հլու լինել նմա այնուհետև իւրում ախոյեանին:

Յարգէ և զբարեկամս մեծանձնն, և պատուէ զնոսա՝ միայն վասն զի սիրէ. բայց սոքա լինին սակաւք, զի առաւել է սի-

րեւի, որ սակաւագիւտն է. և զի 'ի սակաւս հաւաքին հանգամանք, զորս խնդրէ նա յիւր բարեկամս. այսինքն, ակորժ առանց ակտաւորութեան, յարգութիւն առանց ընկճութեան, պերճաքանութիւն առանց շատխօսութեան. հանճար զուարթամիտ, բարք քաղցունք, ազգութիւն խոհական, գիտութիւն անկճանող. և 'ի վերայ ամենայնի, աստիճան ստորին, և առաքինութիւն անհաւասար իւրումն: Զի առ երկցագոյնս չլինի ընտանութիւն. առ հաւասարս ծնանի նախանձաւորութիւն, և թէ և բարեկամք իցեն ստորագոյնք, սէրն հաւասարէ զնոսա անկասկած: Այսպիսի էին երկու բարեկամք Օգոստոսի վեհանձինն, Մարկոս Ագրիպպաս և Մեկենաս: Միայն ընդ երկոսին սոսա գնայր ընտանութեամբ. երկոցուն սոցա բանայր զիւր սիրտ, երկոցուն սոցա հարցանէր խորհուրդ, և 'ի նոցանէ առնոյր խրատ. որպէս ունիմք յիշել և զկնի: Զսորին հակառակն, յիսերիմ և անտանելի թշնամի մեծանձին է փբացեալն, վասն լինելոյ սորա սուտ մեծանձն: Աքաղաղի տեսեալ զիւր սուտ պատկեր 'ի հայելուջ՝ զգրգռի և 'ի բարկութիւն բրդի, և կոցաւ և թեօք ոգորի ընդ իւրում թարմատար պատկերի: Ըստ սմին օրինակի, վասն զի փբութիւնն է սուտ ինչ պատկեր մեծանձնութեան, մեծանձնն խորշի 'ի փբացելոյն, և չարաչար հալածէ զնա իսպառ: Ոչ վայրապար ինչ եւ զոյց յառասպելս, թէ առ Դիոսի կայր միշտ Ագրաստէ աստուածուհին բարկութեան, 'ի գլխահար լինել ամբարտաւանին, որ 'ի բարձր բերի քան զարժանն: Այս միայն եղև պատճառ անհաշտ ատելութեան Կատովնի առ Կեսար: Փբացեալ էր Կեսար, այլ ոչ մեծանձն. զի յափշտակէր զգերակայ պատիւ, ում չէր արժանի: Ճըմարիտ մեծանձն էր Կատովն, զի քան զնորայն ոչ մեծ առաքինութիւն և ոչ մեծ սիրտ երեւցան յիւր հայրենիս: Ոչ այնպէս կամակար 'ի գիծի հարաւ Հերակլէս Հիդրայի, որպէս Կատովն Կեսարու: Ոչ զի 'ի բուռն արկցէ զինքնակալութիւնն, որում էր արժանի. այլ զի մի անարժանութեամբ փբացելոյն 'ի բուռն անկցի: Սա միայն սրտասնդեցաւ պինդ ունել զհասարակաց ազատութիւնն որ կայր 'ի գայթի: Եւ եթէ ազատութեանն կամք եղեն տապալ կործանիլ, գէթ սա մեռաւ ազատ. զի ոչ ազատութեանն քան զԿատովնին, և ոչ Կատովնին քան զազատութեանն յերկարաձգեցան աւուրք:

Յասացելոյ աստի մարթ է իմաստասիրել, թէ գլխաւոր առաջեդեալն մեծանձին է կեալ աղատ: Դիւրին է լծորդիլ երկուց ներհականացդ՝ բոցոյ և սառին, քան երկոցուն սոցա մեծանձնութեան և ծառայութեան: Զի չէ մեծանձն որ ծառայական կառանօք սրկի, և ոչ արժանի է պատուոյ մեծի որ 'ի ներքոյ է այլոց հրամանի: Վասն որոյ վերագոյն ասացաք, թէ մեծանձն կամ իշխան է, և կամ արժանի լինելոյ

իշխան: Բնութիւնն արար ազատս. բերումն բախտի արար ծառայս, բռնութիւնն արար գերիս: Մեծանձնն ոչ կորուսանէ երբէք զբնաւոր ազատութիւնն. զի չառնէ ինչ բռնութեամբ, և ոչ ընկճի երբէք ընդ բախտիւ: Իսկ զինչ իցէ ազատութիւն, բայց եթէ կարող լինել գործել ըստ կամս իւր, և ո՞քաջ գործիցէ ըստ կամս իւր, բայց որ միաբանէ զկամս իւր ընդ բանին: Ապա անհնար է աստուածային կամք բնական օրինաց՝ բառնալ ի մեծանձնէ զազատութիւն: Զի որովհետեւ երկաթանչիւրն հիմնեալ են յուղիղ բան, և զի մեծանձնն ոչ այլ ինչ կամի՝ բայց զկամեցեալն ուղիղ բանին, ոչ գործէ նա բռնադատեալ յօրինաց, այլ յաղգմանէ իւրոց կամաց, որ իւր ինքեան է օրէն և օրէնագիր: Զնոյն ասեմ զքաղաքական և զմարդկային օրինաց: Զի թէ օրէնն է արդար և համաձայն բանի, որպէս սլարտ իսկ է, ոչ կարէ բռնաբարել զկամս մեծանձին, որ ոչինչ այլ կամի, բայց զկամեցեալն բանին: Ապա եթէ օրէնն իցէ անիրաւ և անարժան առաքինւոյն, ոչ ումեք առաքինւոյ արժան է կամիլ զայն, ևս առաւել մեծանձին, որ առաքինագոյնն է քան զամենեւին: Եւ վասն այսորիկ ոչ ինչ սպառնալիք կամ ողորանք, ոչինչ աքսոր կամ արգելանք, ոչինչ ցաւագին կամ մահաբեր տանջանք բռնադատեն երբէք զկամս մեծանձին ի կատարել զայն: Մանուկ մի Սպարտացի՝ կալանաւորեալ ի նաւարտակաց՝ վաճառեցաւ ի ստրկանոց: Հրամայեցաւ նմա ի տեառնէ իւրմէ առնել ինչ գործ ծառայական՝ անարժան իւրում աղնուութեան: Ըմբոստացեալ չէառ համբալին յանձն լսել նմա: Եւ յասել տեառնն. Առնելով արացես, զի գնեցի զքեզ գերի, ետ պատասխանի. Այժմ իսկ տեսցես, զո՞ գնեցեր քեզ գերի. և ընկէց զինքն ընդ պատուհանն արտաքս. առաւել ընտրեաց խորտակել զպարանոց իւր, քան խոնարհել: Ոչինչ չղթայ կարող է կապել զսիրտ որոյ կամակար ընտրեալ իցէ մեռանիլ քան հնազանդիլ: Այո հնար է բախտի զարս մեծամեծս և բարեբաստս ի ձեռս արկանել բռնայաղթ թշնամւոյ, որպէս զհռեգուղոս զյաղթականն, և զԱդրերիանոս զինքնակալն, և զՊերսէոս զտրքայ Մակեդոնիոյ, և զԱլիփակ արքայ՝ Նումիդացւոց. բայց մեծանձնն յամենայնի յայտմ վերագոյն երևի քան զբախտ. և ի յաղթեալ և ի չղթայակապ մարմնի մնայ սիրտ նորա անյաղթ և ազատ: Հռեգուղոս յետ ամիրիկեան յաղթանակի՝ կալանաւորեալ յԱփրիկեցւոց մատնութեամբ, և առաքեալ ի նոցանէ ի հռովմ՝ ի հաստատել զհաշտութիւն, խրատ ետ հռովմայեցւոց հանապազորդել զպատերազմ: Եւ գիտելով թէ վասն խրատուս մնայր նմա մահ գառնամահ, դարձաւ ի բանտ իւր, ակնկալեալ այնմ: Զոր և կրեաց յերկաթափուշ տապանի, անքթթական աջօք միշտ յիւր մահ հայեցեալ, և իւրոց թշնամեաց պատերազմ սպառնացեալ: Ոչ ուրուք սիրտ եղև

երբէք այնպէս ազատ, որպէս Հռեգուղոսին, որ փակեալ կայր 'ի տապանի անդ: Չսորին հակառակն՝ Պերսէոս անկեալ 'ի ձեռս Եմիլիոսի, յոտս անկաւ նորա, գիրկս էարկ զծնգօք, լալով տղայաբար և խնդրելով ողորմութիւն 'ի յաղթականէն, որ և երգուաւ, թէ ամաչեմ զի յաղթեցի առնն՝ որ յայսպիսի վատութիւն խոնարհեալ անկանի: Եղև նորա սիրտ փոքրոգի, արժանաւոր շղթայի, յոր և մեռաւ: Ապա ոչ կամի մեծանձնն ծառայել: Յաւելում 'ի վերայ, թէ վասն նորին պատճառի ոչ սիրէ և հրամայել, զի ըստ ասելոյ Սենեկայի, Մեծ իշխանութիւն՝ է մեծ ինչ ծառայութիւն, և այնպէս տաղտկալի է հրամայել անբանից, որպէս ծառայել նոցա: Բժշկութիւն՝ ցորչափ հայի յընդհանուր սկզբունս, է խոր իմաստասիրութիւն. այլ յիշանել իւրում 'ի մասնաւոր գործս, փոխի յարուեստ: Նոյնպէս քաղաքականութիւն թէ զկայ առնու 'ի հանրական ծանօթութիւնս, դշխոյ է գիտութեանց. բայց մասնաւոր գործք քաղաքական կառավարութեան ոչ այլ ինչ են, բայց բազմազբաղ ծառայութիւն:

Բառնալ զբեռն իրողութեանց և հոգոց, չհանդիլ զի հանգիցեն այլք, լի ունել զականջս հասարակաց քրթմնջանօք, և զաչս առանձնաւոր նամակօք, ձեռնարկել երբեմն 'ի չաւտութեան կեղծիս, երբեմն յահարկութիւն և երբեմն 'ի բռնութիւն ընդդէմ իւրոց կամաց, նկուն առնել զթշնամիս, զուսալ ունել զիւրս. գլխահար լինել չարագործաց, հեղուլ զարիւն զիւրոց որդեպէս սիրելեաց, յորժամ դժութիւն քան զխտութիւն մնասակար իցէ, այս ամենայն է այնպիսի տարժանաւոր ծառայութիւն, մինչև ինքնակալին, որ կարի իմն անձուկ ունէր ինքնակալութեան, անիծանել զօրն յոր ձեռն էարկ ինքնակալել: Ապա մեծանձնն ոչ սիրէ ոչ հնազանդիլ, և ոչ հրամայել, բայց միայն անձին. զի այսու օրինակաւ հրամայէ նա այնմ որ մտադիւր հնազանդի, և հնազանդի այնմ որ արժանի է հրամայելոյ նմա, մնալով ազատութեանն անկորուստ: Ասան այսորիկ վայելէ 'ի զուարթագին առանձնութեան, ոչ իբրև զՏիբերիոս, զի համարձակագոյն թարթափեացի ընդ եղեռնաւորս, այլ իբրև զԱիւրոս, զի համարձակագոյն միտ դիցէ անձին, հայեցեալ ընդ սքանչելի հանդէս երկնի և մեծի մօր հասարակաց. առարկայ մեծ, և արժանաւոր մեծի մտաւորի: Ապա չսխալէ Արիստոտէլ յասել իւրում թէ Մենացեալն կամ Աստուած ոմն է, և կամ անբան, այսինքն կամ բոլորովին է անիմաստ, որ յամենայնէ երկնչի, կամ բոլորովին մեծանձն, որ զամենայն արհամարհէ: Եւ ոչ խռովեն զառանձնութիւն նորա սիրելի բարեկամք, զի նոյն են ընդ նմա:

Ապա այս է գլխաւոր իղձ մեծանձին, պահել զիւր ազատութիւն, յորմէ յառաջ գան իւր մեծանձնեայ բարք: Ոչ

ծառայէ նա ճոխութեան, ոչ մեծ ինչ գրէ զայնատարր կա-
 լուածս, և ոչ զընդարձակ դաշտավայրս. ոչ զհոյակապ սա-
 լաստս, և ոչ զսպառուկան կահս. ոչ զընտիր ընտիր նկարս,
 և ոչ զմեծանուն քանդակս. զի ամենայն որոյ կորուստ բերէ
 ցաւ, հոգովք ստացանի. և ամենայն դոյզն հոգ է ծառայու-
 թիւն ինչ: Ապա ստացեալ ունի մեծանձնն զայս ամենայն
 բարի, բայց ինքն 'ի նոցանէ ոչ ստացանի. զի կարեւորքն այլոց
 աւելորդ են նմա: Կորուստ նոցա յաչս նորա չէ ինչ ընդհատ
 յունելութենէ. զի ոչ կորնչին այնմ որ ունի, այլ այնմ որ
 'ի նոսա վայելէ: Ոչ ծառայէ նա իւրում մարմնոյ, զի համա-
 րի զնա սարուկ հոգւոյ: Ասան այսորիկ պերճ է առ այլս 'ի
 սկարգւս և 'ի կոչունս. այլ առ անձն յարգար, և ոչ պճնա-
 սէր, խոշոր և ոչ փափկասէր: Գնայ ընդ մարմին իւր տնտե-
 սութեամբ, որպէս վայելէ ընդ ստրկի. զի մի տկարացի առ
 'ի չգոյէ բաւականին, և մի լրբեացի 'ի յափրութենէ: Ոչ ծա-
 ռայէ նա իւրոց կենաց. զի ոչ կեայ 'ի սկահել զայն, այլ առ
 հասուցանել յելս սպառուով մեծաւ. ոչ հայեցեալ թէ իցէ
 երկար, այլ զի իցէ մեծ: Եւ զի մեծն այն անձն լի է մեծա-
 մեծ առաքինութեամբ, վասն այսորիկ ոչ գնէ զկեանս զինչ
 և իցէ գնոյ, և ոչ ծախէ զնա վասն զինչ և իցէ իրաց: Խտիր
 է ընդ մէջ արիականին և մեծանձին, որպէս ընդ մէջ երկուց
 անդամանդից՝ փոքու և մեծի: Երկաքանչիւրն են սպառուա-
 կան գոհալք՝ անբեկք, այլ անմիտ շռայլութիւն լինէր այն-
 պէս առատաձեռն լինել 'ի մեծամեծ անդամանդս, որպէս 'ի
 մանունս. զի բազում առաւելութիւն է նոցա քան զսոցա
 ըստ արժողութեան և ըստ սակաւագիւտն լինելոյ: Բազմաց
 հնար է լինել արի, բայց սակաւուց՝ մեծանձն, զի արիու-
 թիւնն է մի միայն առաքինութիւն. բայց մեծանձնութիւնն
 'ի ներքս փակէ զամենայն գերազանցօրէն: Ոչ ծառայէ նա
 համբաւոյ, զի ոչ ծառայէ կարծեաց օտարի: Առաւել ար-
 ժէ մի միայն ստուգութիւն ճշմարտութեան քան զանբաւ
 կարծիս. և ոչ ոք կարէ ստուգութիւն ունել բարութեան
 գործոյն, բայց որ առնէ զայն. զի նա միայն ճանաչէ թէ ո-
 ղով հոգւով առնէ: Եւ վասն այնորիկ մեծանձնն առաւել
 համարի զիւր սեպհական գիտակցութիւն քան զամենայն
 մարդկան կարծիս: Հերակլէս կարգեաց զոհս առ ոչինչ գրե-
 լով զպէտանս սրբաւարաց. յայտ արարեալ թէ մեծան-
 ձանց սկարտ է գործել զբարին, ոչ ինչ փոյթ ունելով թէ
 այլք բարիս խօսիցին: Ասան այսորիկ ոչ դատէ և զայլոց
 գործս. զի ոչ համարի զնոսա արժանաւորս իւրում դատաս-
 տանի, և չերկնչի յայլոց դատողութենէ, զի ոչ ուրուք դա-
 տաստանի ծառայէ: Մոմոս որդի քնոյ և գիշերի՝ վստահա-
 ցեալ դատողապետ լինել դից, ստգտանէր զնոցին գործս
 թէ ընդէր ցուլն կրէ զեղջիւրս 'ի գլուխն և ոչ 'ի թիկունս.

ղիւմրդ մարդ չունի պատուհան 'ի լանջս, առ իմէ՞ տալարանք Աթենասայ ոչ գնան 'ի վերայ անուոց: Այլ զոր օրինակ զէպերանս Մոմոսի իբրև զծաղր Միմոսի խաղ առնէին դիք վերնականք, ըստ առասպելաց, և ոչ ինչ գժգմնէին, նոյնպէս մեծանձնն, որ միայն է դատաւոր իւրոց գործոց, ծաղր առնէ զայսպիսի դատաւորս, իբրև զբուս և զչլջիկանս որդիս քնոյ և գիշերի: Ոչ ծառայէ նա իւրոց կրից. զի առաջնորդու թեամբ բանի, որ միշտ է նոյն, ինքն ևս հանապաղ է նոյն: Ի յաջողուածս է պարկէշտ, 'ի ձախողակս արի, յանտարբերս միօրինակ: Կեայ աներկիւղ, զի զօրաւոր է 'ի նմա բանն: Այլ եթէ կամք իցեն բանին, թէ պատուհասեսցէ զոք, պատուհասէ անցասումն, յանդիմանեալ զյանցանսն, և ակտակցեալ յանցաւորին: Որպէս երկինք երբեմն փայլատակեն 'ի պարզի, նոյնպէս և նա սուսեր շողացուցանէ խաղաղական սրտիւ: Ոչ ծառայէ նա և բախտի, որ ոչ գիտէ թէ յոր կողմն ձգեսցէ զնա: Քանզի գիտելով մեծանձին թէ չէ կարող բախտն ոչ տալ և ոչ բառնալ զիւր առաքինութիւն, որ զինչ և բարի տացէ նմա, կամ բարձցէ 'ի նմանէ, ոչինչ այլափոխի: Ի բարեբաստութիւնս չէ ինչ վատահ. 'ի ձախողութեանց ոչ ինչ խռովի: Նա՛ յառաջ քան զեկաւորիլ յանկարծագէտ պատահարաց, կանխեալ սրտասնդի և քաջալանջ ելանէ ընդ առաջ. մինչև չունելով նորա ինչ անանկնկալ, ոչինչ անկարծ 'ի վերայ դայ նորա: Սոկրատայ սկիզբն արարեալ իւրոց գիտնաւոր խօսից ընդ միումն յիւրոց համբալկաց, եհաս նմա յանկարծակի գուժկան թէ Սոփրոնիսկոս որդի քո մեռաւ: Յայտ է ամենայն մտաւորի, թէ բարբառ նորա և գոյն և արիւն՝ վաղեցին 'ի սիրտ. և կսկծագին ցաւք թէ ոչ զկէնաց՝ գէթ զխօսից նորա կտրեցին զթեւ: Բայց և այնպէս Սոկրատա՛ անխռով զսկսեալ խօսան տարաւ 'ի գլուխ, և ապա տսէ. Օն երթիցուք տալ Սոփրոնիսկոսի զյուզարկաւորութեան պատիւ:

Յայտմ մեծէ առաջագորութենէ մեծանձին մարթիս իմա՛նալ, քանի՞ ճշմարիտ իցէ այն առած, թէ իմաստունն միայն է ազատ. և այլք ամենեքին ծառայ: Եւ յայտմ սկզբնէ յառաջ դան 'ի մեծանձնն յատկութիւնք ինչ, որք յաչս գռեհկաց երևին յառաջ դալ 'ի մոլութենէ, և են հիմնեալ յառաքինութեան: Նախ առաջին՝ երևի նա յամառ 'ի կարծիս. վասն որոյ և անխրատ, որպէս յանդիման ցուցանէ զայս Պլուտարքոս 'ի Կատովն: Զի զոր օրինակ 'ի սրտի է նա յամենայնի միօրինակ, նոյնպէս 'ի միտս է նա միշտ 'ի նոյն կարծիս: Վասն որոյ և ասի, թէ մեղք իմաստնոց են մեղք հրեշտակաց: Զի զոր օրինակ կեանք մարդոյ են յաջորդական, և կեանք հրեշտակաց անհոսական, նոյնպէս մարդիկ այսօր մեղանչեն, վաղիւ զղջանան. բայց հրեշտակք յոր կամս եղեն

միանգամ, 'ի նոյն միան յաւիտեան : Սակայն ստուգութեամբ 'ի ճշմարիտ մեծանձն չիք այս մոլութիւն : Քոքրոգին յորդորմամբ այլոց յեղամիտ է յառաջագրութեան, զի ամենեցուն հաւատայ : Պքացեալն ոչ ումէք հաւատայ . վասն այսորիկ 'ի սկսանիլ զգործ ինչ անիրաւ, հաստատութիւն մտաց համարի հանապազորդել 'ի նոյն : Բայց մեծանձնն՝ վասն զի գործէ բանիւ, անյողգողգ մնայ 'ի գործն, թէ ոչ այլ զօրագոյն բան յաղթեցէ նմա : Ճշմարիտ է թէ որպէս իմաստուն է նա քան զայլս, նոյնպէս դժուարին է նմա՝ զայլոց բան վերագասել քան զիւրն : Թող զի եթէ է ինչ 'ի նմա վրիպակ գործոյ, որ րովհետեւ զգործովք՝ հրեշտակաց իսկ, թող թէ մարդկան, հնար է սխալել, ոչ ոք իշխէ ազդ առնել նմա, բայց որ մտերիմ բարեկամ իցէ . որոյ խրատուց մտադիւր անսայ մեծանձնն զի բարեկամն է միւս ինքն . և որպէս պարտութիւն խոստովանի սիրոյ նորա, նոյնպէս պարտութիւն խոստովանի և կարծեաց նորա : Օգոստոսի կայսեր հրապարակեալ զօրէնս Յուլիոսական ընդդէմ շնացելոց, իրազեկ եղև թէ Յուլիա դուստր իւր էր շնացեալ : Օրինացն որ 'ի Յուլիոսէ առեալ էր զանուն, հնար էր առնուլ զայն 'ի Յուլեայ : Օգոստոս արտասահմանեաց զնա, և հրատարակեաց ամենայն աշխարհի զնայառաւակութիւն նորա, որ յանկեան ուրեք իւրոյ պալատի կայր ծածկեալ : Մեղապարան աքսորեալ 'ի հօրէ աքսորեաց յիւրմէ զամօթ . և սկսաւ առնել համարձակ, զոր գող 'ի գող գործէր առ երկիւղի . և 'ի ծածուկ շնացեալն եղև յայտնի պոռնիկ : Յայնժամ ծանեաւ Օգոստոս, բայց կարի իմն աւաղան, թէ յորժամ չէ հնար պատուհասել զյանցուած՝ առանց խայտառակութեան պատուհասողին, լաւ է ծածկել զայն քան յայտնել : Վասն այսորիկ բարկութեան նորա զինի եկեալ ապաշաւ, առաւել զայրագին էր 'ի վերայ իւրոց սխալանաց՝ քան դատերն : Գոչէր 'ի ձայն բարձր . Արդ ճանաչեմ թէ որչափ ինչ կորուսի, 'ի կորուսանել իմում զԱգրիպպաս և զՄեկենաս 138 : Եւ արգարև եթէ կենդանի լինէին նոքա, չէր սորա գործեալ զայն վրիպակ :

Միւս ևս մոլութիւն մեծանձին երևի լինել ծանրութիւնն, որ մայրն է մենակեցութեան . և արհամարհութիւնն ոչ միայն գործոց այլոց, զորս ոչ գովել արժան համարի և ոչ ուղղել, այլ և պատուոյ և մեծարանաց, որք ընծային նմա : Վասն այսորիկ է զի թէպէտ մեծանձնն առնէ այլոց երախտիս, բայց ոչ ընդունի զայն յայլոց . զի երախտիք են կապանք հակառակօրք ազատութեան, որք ոչ կարեն պարտաւորել, եթէ պարաւանդեն իբրև պարանօք : Եւ թէ ուրեք երբէք ընդունիցի պարգև ինչ, վաղվաղակի փոխատրէ մեծ ևս պարգև . զի այսու օրինակաւ ոչ միայն լուծանի 'ի կապանաց, այլ և զկապիչ իւր կապէ : Նա երբեմն փոխադարձուցանէ պարգևի

պարգև ընդ խաղ, 'ի զգացուցանել պարգևողին, [թէ չհամարի ինչ զպարգևան: Մեծանձնեայ արքայն Թրակացւոց Կոսիւս, օտարոտւոյ ումեմն որ պարգևեալ էր նմա վագր, պարգևեաց առիւծ: Եւ քահանայատէտն Լևոն տասներորդ, ումեմն քիմիագիտի, յորմէ ընկալեալ էր 'ի պարգև գեղեցկահիւս ինչ մատեան արուեստի ոսկէգործութեան, պարգևեաց փոխարէն քսակ դատարկ: Եւ բանաստեղծի ումեմն, որոյ ընծայեալ էր նմա մեծ ինչ ճառս ներբողական, փոխատրեաց սուղ ինչ վաշ վաշ: Չեղև այն ագահութիւն, այլ խոհական մեծանձնութիւն. օդ ընդ օդոյ պարգևեալ: Բայց երևելին քան զամենայն իւր յատկութիւնս, որ առաւել ատելին է մեծամեծաց, է այն. զի [թէպէտ ինքն ըստ քաջ ըմբշամարտից ոչ արժան համարի մրցիլ ընդ տկարաց, և ըստ մեծանձին առիւծու ոչ 'ի վար արկանէ զիւր զօրութիւն ընդդէմ մանուկաց, սակայն ընդ հզօր հակառակորդս խրոխտ մաքառի: Աղէքսանդր իբրև հարցաւ 'ի հօրէ իւրմէ, եթէ ընթանամ յարշաւահանդէս Ուիմպիական խաղուց, ետ պատասխանի. Ընթացայց, եթէ կայցեն [թագաւորք՝ ընթացակից լինել ինձ: Մեծանձին է ցուցանել մեծ սիրտ առ մեծամեծս, յորժամ զգրդուի 'ի նոցանէ. և չիք տեսարան արժանագոյն աշխարհախումբ ժողովոյ և ահեղագոյն, քան յորժամ առաքինութիւն ինչ մեծ 'ի գրգիռ մտանէ: Կամ ոչ դիմակալէ մեծանձնն, կամ դիմակալէ յամենայն սրտէ: Ոչ կորուսանէ զիւր դադար. և ոչ տայ [թշնամւոյ իւրում դադար: Չարկեղոսէ ասէր Աննիբալ. Գործ է իմ ընդ առն, որ [թէ յաղթէ և [թէ յաղթի, չունի դադար: Արմաւենի է նա, որ [թէ ցածնու ծանրոցաւ՝ բռնագոյն ևս ամբառնայ 'ի վեր: Սունկ է նա, որ բռնագոյն սուղեալ՝ բռնագոյն 'ի վեր ելանէ: Կարկին է՝ ըստ ասից մեծանձինն Կարոլոսի Էմմանուէլի, որ որչափ ճնշի, այնչափ տարածանի: Զօրութիւն հռոմուլոսի առաւելաւ կործանամբ զօրաւորաց, որք գրգռեցին զնա: Հակառակութիւն Ամուլիոսի արքային Ալբայեցւոց՝ եղև նորա առաջին պարծանք. և սարիսպք Ալբայ շինեցին զհռովմ: Փիգենացիք, Կամերացիք և հուսկ ուրեմն Վէովացիք զգրգռեալք զցասումն նորա, ոչ այլ ինչ գործեցին, բայց ընդարձակել զինքնակալութիւն հռովմայ: Մեծ [թշնամի ունի նա, զոր մեծանձնն համարի արժանի իւրում ցասման:

Զհուսկն ասացից. Մեծանձնն կամ իշխան է, կամ ահընկէց յիշխանս: Զի սիրէ զժողովուրդն, և իւր մեծամեծ առաքինութիւնք առնեն զնա սիրելի ժողովրդեան: Բայց 'ի ժողովրդական կառավարութեան սլառգամատու է նա խորհրդականաց, և զինարան զօրաւորաց, զարդ հայրենեաց և սիրալի օտարաց. որոց չիք ցուցանել մեծ ինչ քան զնա: Որպէս նաւէին 'ի Գնիդոս՝ տեսանել զարձանն Ափրոդիտեայ, և 'ի

Սեդեատէ՝ զարձանն Արտեմեայ, նոյնպէս նաւէին 'ի Կորն-
թոս տեսանել զմեծանձնն Տիմոէոն, թէպէտ և կուրացեալ
էր նա 'ի ծերութենէ, և նստէր յիւրում աւանի որպէս մնա-
ցուած ինչ յիշատակի իւրոց քաջութեանց կամ յիշատակ իւր
ինքեան: Անտի 'ի մեծամեծ իրողութիւնս 'ի վերայ ուսոց ժո-
ղովրդեան բարձեալ բերէին զնա 'ի մեծն թատրոն՝ հարցա-
նել 'ի նմանէ խորհուրդ. ուր 'ի գովաբանել զնա ամենայն
քաղաքացեաց յիշատակութեամբ իւրոց քաջութեանց՝ որ 'ի
Սիկիլիա և յԱթրիկէ, զտեղի առնոյր վայր մի լսել զիւր գո-
վեստս և առնուլ ոգի, և ապա տայր պատասխանի, ցուցեալ
յիւրում խորհրդատուութեան՝ թէ յստակագոյն տեսանէին
երկու աչք ուրումն կուրի, քան զամենայն աչս իւրոց քաղա-
քացեաց:

ԳԼՈՒԽ Զ.

Յաղագս փոքրոգոտքեան և փքացման:

Փաղփիւն պատուոյ և հրապարակական իշխանութեանց
երկուս ազգէ ներհական գործս յայլեայլ անձինս: Քանզի
ոմանք իբրև զթիթուռնս 'ի լոյս անդր ամոքեալք, այնչափ
մերձին յայն մէնչ այրիլ թեոց նոցա, և սոքա են փքացեալքն
և հպարտք: Այլք իբրև զճիղջս՝ չրտուցեալք 'ի կարի իմն փայլ-
մանէ անտի, փախչին թաքչին 'ի ստուերս, և սոքա են փոքր-
ոգիք: Փքացեալն չունի մեծամեծ առաքինութիւնս, բայց
համարի զանձն արժանի պատուոյ մեծի: Փոքրոգին ունի ա-
ռաքինութիւն մեծ, բայց ոչ համարի զանձն ընդունակ պա-
տուոյ մեծի: Նա կոչի Փքացեալ, զի ունի սիրտ թափուր յառա-
քինութենէ, և լի հողմով սնափառութեան: Սա կոչի փոքր-
ոգի. զի թէպէտ և ունի սիրտ լի առաքինութեամբք, բայց
չսրտապնդի երևեցուցանել զայնս 'ի պայծառ պիտառու-
թիւնս հասարակութեան:

Բայց ասիցես. Զիւրդ լի իցէ մեծամեծ առաքինութեամբք
այն՝ որ չունի քաջալերութիւն 'ի գործ գնել զնոսա. կամ
զիւրդ իցէ թափուր յառաքինութեանց մեծաց այն՝ որոյ սիրտ
մեծ է քան զփոքրոգւոյն: Պատասխանեմ, մոլութիւն փոքրո-
գութեան ծնանի առաւել 'ի բնաւոր իմն պակասութենէ,
քան 'ի բարոյականէ: Զի ունեւով նորա մարմնաւոր ինչ խառ-
նուած այլազգ քան զմեծանձին, որչափ մեծանձինն ջերմ է
սիրտ, այնչափ փոքրոգւոյն ցուրտ է սիրտ: Եւ զի ոգին զհեա-
երթայ մարմնոյ, այն բնաւոր ցրտութիւնն անպարտելի երևե-
ցուցանէ նմա զբազում գժուարութիւնս 'ի վեհ իշխանու-

Թիւնս . վասն որոյ 'ի բաց հրաժարէ յայնց և շատանայ փոքու պատուով :

Զսորին հակառակն՝ փբացեալն Թէսկտ չունի բազում առաքինութիւն յանձին , և ոչ բազում իմաստ 'ի միտս , բայց ունի 'ի սրտի բազում ջերմութիւն , և աւելի ևս քան զմեծանձնն , և վասն այնր խրոխտ վատահութեամբ հետամուտ լինի փառաց և վեհ իշխանութեանց , որոց չէ ընդունակ իբրեւ զմեծանձնն : Այլ կրկնիցես անգրէն . Աթէ փոքրոգւոյն են բազում և մեծամեծ առաքինութիւնք , հարկ է թէ իցէ 'ի նմա և մեծ ինչ արիութիւն . իսկ զհարգ լինիցի արի , որ այդպէս երկչոտ է : Առ այս պատասխանեմ , թէ կեանք և պատիւ են առարկայք ամենեկին այլևայլ , զի մին է մարմնական բարի , և միւսն կարծեաց բարի : Արդ յայտ է թէ որպէս առիւծ առաւել երկնչի 'ի տկար աքաղաղէ քան 'ի գժնեայ ընձուէ , նոյնպէս սիրտ մարդոյ առաւել երկնչի 'ի միոյ առարկայէ քան յայլմէ : Փոքրոգին չերկնչի 'ի վտանգաց կենաց , բայց երկնչի 'ի վտանգաց պատուոյ . զի 'ի դնել զկեանս ամենայն քաջ զօրական է պատրաստական . բայց ստանձնել զհրապարակական իշխանութիւն այնպէս է տարժանաւոր , մինչ քաջասրբտաց ևս և գերզգօնից մտադիւր 'ի վար արկանել զառաքինութիւնս իւրեանց ընդ հովանեալ մենակեցիկ երկասիրութեանց , քան 'ի բացերեակ լոյս քաղաքական իրողութեանց , զհետ երթեալ իմաստուն այն ասից . Սիրեա լինել անձանօթ : Զսորին հակառակն՝ փբացեալն սրատուոյն անձկանօք հանդիսի գովութեանց , և մեծապայծառ իշխանութեանց , յանդուգն այնց զհետ պնդի . զի չունելով հանձար՝ ոչ իմանայ զկործանմանն վտանգ :

Յասացելոց աստի նախ առաջին 'ի միտ առջիւր թէ փբացումն նմանագոյն է մեծանձնութեան ըստ երևութին , այլ աննմանագոյն ըստ էութեան . և փոքրոգութիւնն նմանագոյն է ըստ էութեան , այլ աննմանագոյն ըստ երևութին : Զի փբացելոյն աւելի է համարձակութիւնն քան զարժանաւորութիւն , և փոքրոգւոյն աւելի է արժանաւորութիւնն քան զհամարձակութիւն : Վասն այսորիկ որպէս շուայլն է կապիկ առատաձեռին , և յանդուգնն կապիկ արիականին , նոյնպէս փբացեալն է կապիկ մեծանձին : Զի սնապարծութեամբ տխորժէ երևիլ մեծանձն , որպէս զի արժանաւոր համարեցի պատուոյ : Զի յաջառամկաց որք ըստ աջս դատեն , փբացեալն համարի մեծանձն , և պատուի , թէսկտ և է մոլի . իսկ փոքրոգին թէսկտ և մեծամեծ առաքինութեամբ զարգարեալ՝ ոչ այդպէս համարի , զի ոչ ճանաչի : Փբացեալն կարի իմն արհամարհէ զմեծամեծս . փոքրոգին կարի իմն մեծ համարի զփոքունս : Նա առ հասանել իւրում դիտման՝ սպառնայ և բարկացուցանէ . սա առ ընդունել զայն խոնարհի և աղաչէ : Նա առ դոյզն վնաս ձեռնարկէ

ի դառն վրէժխնդրութիւն, սա ի ներքս յինքեան տառապի
և հեծէ: Նա սագտանէ զգործս այլոց՝ ևս և զգերապանծս.
սա գովէ ևս և զմանուկս: Նա տեսեալ զգործս վեհանձնեայս՝
պանծայ լաւ ևս առնել. սա ոչ վստահանայ զհաւասարն առ-
նել: Նա ըղձանայ այնմ, յորմէ պարտ էր խորշիլ. սա խորշի
յայնմանէ, որում պարտ էր ըղձանալ:

Ի միտ առ և զայս, թէ յերկուց աստի մոլութեանց փոքրո-
գութեան և փքացման, դիւրագոյն հնար է չըջել յառաքի-
նութիւն մեծանձնութեան զփոքրոգիին քան զփքացեալն. թէ-
պէտ և փոքրոգութիւնն երևի առաւել նախատական և ծա-
ռայական, և փքացումն առաւել պատուաւոր և տիրական:
Որոյ այս է պատճառ. զի փքացելոյն պակասի էութիւն մեծ-
անձնութեան որպէս ասացաւ, այսինքն հանճար մտաց և
առաքինութիւն սրտի: Իսկ փոքրոգւոյն պակասի միայն ջեր-
մութիւն և քաջալերութիւն: Մինչև մարթիմք ասել, թէ
փոքրոգիին է առաքինի ոմն երկչոտ, և փքացեալն մոլի ոմն
խրոխտ: Ապա եթէ ցրտութիւն փոքրոգւոյն ջերմացի ի
բուռն ինչ կրից, կամ դրդեացի ի յորդորմանց բարեկամաց,
կամ շարժեացի յաղաչանաց հայրենեաց, կամ հարկեացի ի
ստիպող ինչ առթէ. և ևս առաւել թէ օգնեացի յիմաստուն
խորհրդականաց և ի ներկուռ պաշտօնէից, այն ինչ սկիզբն
առնէ ճանաչել զիւր զօրութիւն և զչափ առնուլ զանձին,
դիւրանան նմա դժուարինք, և ինքն վստահացեալ և բարե-
յոյս լեալ ի փոքրոգութենէ լինի մեծանձն: Ո՞ր եղև երկչոտ
ի պատուոյ քան զԳաղեստոս օրդի Արիստիպպոսի աղնուա-
կանի կիպրացւոյ. որոյ խորշեցեալ ի լուսոյ ոչ միայն հրա-
պարակական իրողութեանց, այլ և քաղաքային կենցաղաւա-
րութեանց, փոխանակեաց զքաղաքական և զազնուական
կեանս ի ծառայական երկրագործութեան կեանս՝ ընդ իւր
շինականս: Բայց ո՞ր եղև յետ այնր քան զնա քաջակորով ի
սրտի, և երևելի ի գործս, ի ժամանակի յորժամ սէր չքնա-
ղին և ազնուականին իփիւգենեայ յանտառի ուրեք նմա պա-
տահելոյ՝ ձգեաց զնա անգրէն յանտառէ անտի ի քաղաք. և
նախանձաւորութիւն հռոգիանոսի Պամոնդայ եբաց ճանա-
պարհ քաջութեան նորա, և երևելի երևելի առաքինութեանց
որք ծածկեալ կային յանձն նորա: Բայց թէ փքացեալն ճըշ-
մարտապէս լիցի մեծանձն, մեծի սքանչելեաց պէտք են:
Իսկ թէ Ալեսապասիանոս ուղղեաց զօտն խեղացելոյ ուրումն
հռովմայեցւոյ, այլ ուղղել զխեղացեալ խելս անհնար թուի,
թէ ոչ փոխեացի և խելապատակն:

Ի վախճան ամենայնի իմա, թէ փոքրոգիին աստահովագոյն
է քան զփքացեալն. զի չեղեալ նորա կարի իմն ի բարձր, ոչ
կործանի կարի իմն ի խոր. և առաքինութիւն նորա է իւր
հաստարան, զի մի անկցի: Բայց փքացեալն ամբարձեալ ի

մեծ պատիւ, առանց հաստարանի հանճարոյ և առաքինութեան, որչափ 'ի վեր ամբառնայ՝ այնչափ գահավէժ կործանի. և իւրով կործանմամբ կործանէ և զհասարակութիւն: Այսպիսի օրինակաւ Փայեթոն անմիտ համբակ՝ տեսեալ զճառագայթարձակ նարօտս և զոսկեղէն կառս լուսոյ, և զակահակուռ դանդանաւանդս թեւաւոր երիվարացն արեւու, կաթոգին ըղձանայր հեծնուլ յայն, զի կառավար երեւոցի տունջեան, և լուսաւորու աշխարհի. չածեալ զմտաւ թէ 'ի մեծէ լուսոյ անտի քանի խաւար պաշարել ունէր զինքն և զաշխարհ:

ԳԻՐԻՔ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

ՅԱՂԱԳՍ ՊԱՐԿԵՇՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՄՈԼՈՒԹԵԱՆ Յ
ՆՈՐԱ ՈՐ Ի ԾԱՅՐՍ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա.

Թե զինչ իցե պարկեշտոյիւն :

Եւ զԵՐԵՆ լուար թէ որպէս չափաւորութիւն 'ի մեծամեծ
ծախս է մեծագործութիւն, և 'ի միջակային ծախս է առա-
տաձեռնութիւն. նոյնպէս չափաւորութիւն 'ի մեծամեծ պա-
տիւս է մեծանձնութիւն, և 'ի միջակային պատիւս՝ Պարկեշ-
տութիւն : Թէ իցե սա ճշմարիտ առաքինութիւն բարոյական,
յայտնի երևի. զի ուր գտանին ծայրք, գտանի և միջասահ-
մանութիւն : Ապա եթէ զմիջակային պատիւս հնար է սիրել
յաւէտ կամ նուազ, որք են մոլեկան ծայրք, սիրել զնոսա
լստ պատշաճի՝ լինի միջասահմանութիւն առաքինական : Ա
պա որ որ ունեւոր զմիջակային առաքինութիւն, համարի
զանձն արժանի միջակային պատուոյ, է պարկեշտ : Որ որ ու-
նի փոքր առաքինութիւն, և համարի զանձն արժանի միջա-
կային պատուոյ, է փառամոլ : Որ որ ունի միջակային առաքի-
նութիւն, և չհամարի զանձն արժանի միջակային պատուոյ,
է անհոգ : Մինչև պարկեշտութեանն համեմատիլ մեծանձ-
նութեան, փառամոլութեանն՝ փքացման, և անհոգութեանն՝
փոքրոգութեան : Եւ որչափ պանծագոյն առաքինութիւն է
մեծանձնութիւնն քան զպարկեշտութիւն, այնչափ նուազ է
ամօթ ծայրից պարկեշտութեան քան զմեծանձնութեան, զի
առաքինութիւն լաւագունին է յոռեգոյն :

Ամենայն մեծանձին հնար է լինել պարկեշտ. այլ ոչ ամե-
նայն պարկեշտի հնար է լինել մեծանձն : Որպէս և ամենայն
մեծագործի հնար է լինել առատաձեռն, բայց ոչ ամենայն ա-
ռատաձեռնի հնար է լինել մեծագործ : Զի որ ձեռնհաս է
առաւելին՝ ձեռնհաս է և նուազին. բայց ոչ հետևի թէ որ
ձեռնհաս է նուազին, ձեռնհաս իցէ և առաւելին : Ապա ու-

րեմն եթէ մեծանձնն համարեալ զանձն արժանի մեծի սլա-
տուոյ, ոչ մերժէ վարել զմիջակային իշխանութիւն առ օգ-
նելոյ հայրենեաց, ոչ է այն մեծանձնութիւն, այլ պարկեշ-
տութիւն: Բայց որ արժանաւոր գոլով մեծի սլատուոյ՝ մի-
ջակայնով շատանայ, զի ոչ ճանաչէ զիւր արժանաւորու-
թիւն, ոչ պարկեշտ է և ոչ մեծանձն, այլ փոքրոգի. թէ
պէտ և ՚ի ագէտ ռամկաց համարի սլարկեշտ. զի բազում մո-
լութիւնք ներքոյ են ագէղ, և արտաքոյ գեղեցիկ, և ժողո-
վուրդն դատէ, որպէս և տեսանէ:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Որով օրինակաւ և առ ինչ վախճան գործիցե
պարկեշտն:

Պարկեշտն ամփոփ պարուրի յիւրում սահմանի, և ոչ
տարածէ զթևս արտաքոյ քան զիւրն բոյն: Ոչ ամենեքին բնա-
ւորեալ են առ մեծ սլատիւ, և ոչ ՚ի կամս է իւրաքանչիւրոց
արժանաւորիլ այնմ: Նա՛ բազմաց դժուարագոյն է արժա-
նաւորիլն քան զհասանելն: Ի սերմանց ոմանք սիրեն զբլուրս,
և ոմանք զգաշտավայրս, յորս բուսանն. և որ փոխէ զտեղի
սերմանց, կորուսանէ զսլտուղն և զմշակութիւն: Բազումք
են մտաւորք ՚ի միջակային իշխանութիւնս. ամբարձեալք ՚ի
գերամբարձս՝ լինին այսին կատականաց: Ի հարկանել կայ-
ծական զգլուխ մեծի սլատիւրին Աթենասայ յԱթէնս, յանձն
եղև նախանձաւորութեան երկուց անուանի քանդակագոր-
ծաց Փիդեայ և Աղկամենեայ՝ ձեռնարկ նորոգութեան նորա:
Երկաքանչիւր մի քան զմի ճգամբ՝ արկին ձեռն ՚ի գործ. եր-
կաքանչիւրն հանին ՚ի հրապարակ զիւրեանց երկս: Գլուխն
արարեալ ՚ի Փիդեայ էր այնպէս անհեթեթ, մինչև երևիլ
գունատ ինչ խորտաբորտ. իսկ զոր արարն Աղկամենէս էր այն-
պէս արուեստակեալ, մինչ ոչ գոյր տեսանել քերուք ինչ
քան զայն: Ասլա զսորայս դրուատեալ գատաւորաց բազում
գովութեամբ, այսպանէին առհասարակ զՓիդեայն. որոյ այսպա-
նեալ զայսպանիչս իւր, ասէ. Մի գատէք գատաստան ոչ զմիոյ և
ոչ զմիւսոյ. մինչև զետեղեսցին երկաքանչիւրն ՚ի բուն տեղի:
Իբրև եդին ՚ի վերայ իրանաց բարձու գրօշուածոյն զգլուխն,
զոր Աղկամենեայ էր արուեստակեալ, թուեցաւ գունատ ինչ
անկերպարան. այլ իբրև եդին զմիւսն որ երևէր ուրուական
իմն, այնպէս գտաւ համեմատ, որ ոչինչ քան զայն կատարեալ
եղև երբէք հանձարել արուեստի: Եւ չեն ինչ զարմանք, զի
մին գործեցաւ գալ ՚ի տեսութիւն ՚ի բարձուէ, և միւսն ՚ի

ստորէ: Զմտաւ էած իմաստուն քանդակագործն Փիղիաս, թէ բարձրութիւնն փոխէ զհամեմատութիւնս և զերևոյթս. և վասն այսորիկ յիւրումն՝ աչք, ականջք, ունդունք, և ծընոտք, որք թուէին այտուցք և փորոքք զիսկուածոյք, ի բարձրագիտակի անդ գային յանվրէս չափակցութիւն: Իսկ ի միւսն մանրութիւն ձևոց ի կարի իմն հեռաւորութենէ խառնեալ շփոթեցաւ:

Են որք բնաւորեալ են առ միջակային տւագութիւնս իշխանականս կամ զինուորականս. և այսպիսեաց ոչինչ այնպէս է վտանգաւոր, որպէս ամբառնալ ի գերաբարձր աւագութիւնս: Այս ոք լինի քաջ խորհրդական, այլ ոչ գլուխ խորհրդականաց. և այն ոք լինի քաջ հաղարատեա, այլ ոչ քաջ ինքնակալ: Գլուխն չէ համեմատ այդչափ բարձրութեան: Գաղբա ի մասնաւոր հրամանատարութիւնս համարեցաւ գերիմաստ. յինքնակալութեան ամենեկին անմտացաւ: Զստորին հակառակն՝ Տիտոս ի ցածութեան փաստակար յայտնեցաւ հասարակասկտութեան. ամբարձեալ ի գերագահ իշխանութիւն՝ թուեցաւ առաքեալ յերկնից: Նա թուէր արժանի թագաւորելոյ, եթէ չէր թագաւորեալ: Սա ոչ համարեցաւ արժանի թագաւորութեան, բայց յորժամ թագաւորեաց: Զի նա զօրութիւն ունելով չափաւոր, ոչ կարողանայր տոկալ ծանր բեռին. և սա սիրտ ունելով վսեմական, ոչ հանդուրժէր անձուկ բախտի: Վասն այսորիկ նա հասարակաց խնդութեամբ սպանաւ: Սա հասարակաց երկիւղիւ յինքն էառ զինքնակալութիւն, և հասարակաց ցաւովք եթող զայն: Երկաքանչիւրն թագաւորեցին սակաւ: Նա առ գթութեան երկնից, որում ոչ եղեն կամք թէ հասարակաց չարիք յերկարեցին: Սա ի նախանձուէ օրհասին, որ ոչ հանդուրժէ աստ ի ստորինս յերկարաձգելոյ մեծի երջանկութեան:

Ապա ուրեմն եթէ դժուարին է ումք լինել մեծանձն, այնպիսւոյն մեծ քաջալերութիւն լինի առ միջակային ինչ առաքինութիւն՝ սպարկեշտութիւնն. որպէս մեծ փառս ստանայ նա, որ ոչ բաւեալ լինել մեծագործ՝ լինի առատաձեռն: Նա որպէս յաչս ժողովրդեան առաւել հաճոյ է առատաձեռնն քան զմեծագործն. զի մեծագործութիւնն ծնանի զղարմացումն, և առատաձեռնութիւնն զսէր, նոյնպէս սպարկեշտութիւնն առաւել է հաճոյական քան զմեծանձնութիւնն. զի մեծանձնն արհամարհէ զամենեւին բաց յոնձնէ. սպարկեշտանի հաւասարութեան բաղմաց, և առ ամենեւին է քաղցր: Վասն որոյ մեծանձնն է առաւել զարմանալի. սպարկեշտն առաւել սիրելի: Ապա գոհ է սպարկեշտն ընդ միջակային սպառիւ, ոչ առ երկիւղի անկման որպէս փոքրոգին, այլ վասն զի համեստ իմն է և վայելչական, թէ սպառիւն համաչափ իցէ իւրում արժանաւորութեան, և արժանաւորութիւնն առաւ-

քինութեան : Ի դնել առաջինորա գաւազան իշխանութեան և խոյր, ասէ համարձակ . Ոչ է այդ վասն իմ . կարի իմն է այդ . ոչ ցայդ վայր հասանէ իմ արժանաւորութիւն . խնդրեցէք զայլս՝ որ արժանաւորագոյն իցեն : Ոչ ինչ դիւցազնական առաքինութիւն արժանացաւ այնչափ գովեստի, որչափ այս հրաժեշտ :

Զոր ասացաքս զպարկեշտութենէ, շատ լիցի : Զի զամենայն զայլ հանգամանս՝ ամենայն մտաւորի դիւրին է յանկել յիւր վերայ յամենայնէ՝ զոր ասացաք զմեծանձնութեան և զծայրից նորա, պահեալ զհամեմատական կանոնս ընդ յաւէտ և ընդ նուազ :

ԳԼՈՒԽ Գ.

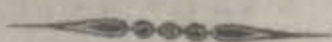
Յադագս քրիստոնեական խոնարհոչքեան :

Սա է առաքինութիւն աւետարանական . որում հնար է կալ ընդ բարոյական պարկեշտութեան և մեծանձնութեան . զի թէ մեծ առաքինութիւն ունիցի ոք, և թէ միջակային, հնար է նմա լինել խոնարհ ըստ համեմատութեան : Ստոյգ իմն է թէ ընդ մեծանձնութեան առաւել ևս փայլէ պայծառ . զի որչափ մեծ է արժանաւորութիւնն, այնչափ առաւել գթութիւն լինի խոնարհութիւնն : Բայց նմանագոյն է նա պարկեշտութեան, զի փախչի 'ի մեծամեծ պատուոյ : Նա առարտաքին իմաստասէրս, առաւել նման էր նա մոլեկան անհոգութեան, քան առաքինական պարկեշտութեան . զի ունելով արժանաւորութիւն ոչ ինչ փոյթ է նմա զպատուոյ, իբրեւ զանհոգ ոմն կամ փոքրոգի : Բայց բազում ինչ ընդ մէջ է խոնարհի և փոքրոգւոյ : Փոքրոգին փախչի 'ի պատուոյ, զի ոչ ճանաչէ զիւր առաքինութիւն : Խոնարհն ճանաչէ զիւր առաքինութիւն . բայց և այնպէս փախչի 'ի պատուոյ, զի ճանաչէ յանձին որ ինչ է իւր, և որ ինչ ոչն է իւր : Չէ նա որպէս զխլուրդս, որք ոչ ունին աչս ճանաչել զանձինս . այլ է իբրեւ զերկնային թռչունս Եզեկիելի . որք հանգոյն Արգոսի ունէին հարիւր աչս, ծածկեալս ընդ փետրօք, առ հասարակ դարձուցեալս 'ի հայել 'ի ներքս յինքեանս 139 :

Ապա ճանաչէ խոնարհն զիւր կատարելութիւնս . բայց ճանաչէ և զանկատարութիւնս : Գիտէ թէ որչափ ինչ կատարելութիւն է յինքեան, ամենայնն է յԱստուծոյ, և վասն այնորիկ ոչ պարծի : Նւ որչափ ինչ անկատարութիւն, ամենայնն է յիւրմէ . և խոնարհի և ամաչէ : Գիտէ, թէ որդին Աստուծոյ եղև ուսուցիչ առաքինութեանս, վասն զի քաջածանօթ լեալ

նորա՝ զինչ աստուածային էր 'ի նմա և զինչ մարդկային 'ի միում անձին, վասն մարդկայնոյն խոնարհէր զանձն հօր, ում ըստ աստուածայնոյն էր հաւասար: Գիտէ թէ այսուիկ օրինակաւ նոյն ինքն օրդին Աստուծոյ ուսոյց մարդկան, ևս և գերակայից խոնարհել ստորագունից, թող թէ հաւասարից: Հայեցեալ իւրաքանչիւրումն՝ զինչ պակասութիւնք են յինքեան, և բաղդատեալ ամենայնի՝ զոր ճանաչէ յայլ լինել յԱստուծոյ: Եւ գիտէ թէ որպէս օրդին Աստուծոյ օրչափ խոնարհեցոյց զանձն Աստուծոյ, այնչափ բարձրացոյց զնա Աստուած, նոյնպէս խոստացաւ խոնարհի՝ այնչափ բարձրացուցանել զնա յերկինս, որչափ խոնարհի նա յերկրի:

Յասացելոյ աստի ունիս քաղել թէ խոնարհութիւն է յոյժ առաւել մեծանձնեայ քան զբարոյական մեծանձնութիւն. զի սա վերագոյն առնէ զմարդ քան զայլ մարդիկ, այլ նա առնէ զնա նման Քրիստոսի: Թող զի մեծանձնն արհամարհէ զփոքր պատիւ. զի անձկայ մեծ ևս պատուոյ ալ մարդիկ, բայց խոնարհն արհամարհէ զամենայն պատիւ երկրաւոր՝ զի անձկայ երկնայնոյն, և սա է մեծանձնեայ խոնարհութիւն: Իսկ եթէ ստիպի խոնարհն ընդունել զաւագութիւնս՝ որոց է արժանի և յորոց խորշի, առնու զայն յանձն արիաբար և շքով: Եւ թէպէտ ոչ մեծ ինչ համարի զանձն, բայց և այնպէս կամի, զի վերագունութիւն իւր մեծ համարեցի. և առաւել նախանձախնդիր է արժանապարտ պատուոյ քան զամենայն մեծանձն: Զոր օրինակ պատկեր Աստուծոյ երկրպագի, ոչ որպէս սլաստառ ինչ նկարեալ. այլ որպէս կենդանագիր երևցուցիչ Աստուծոյ, նոյնպէս առաջնորդ ոք ամենին խոնարհ՝ կամի զի աւագութիւն իւր 'ի ստորագունից պատուեսցի, ոչ որպէս զարդ իւրոյ անձին, այլ որպէս պատկեր աստուածային հեղինակութեան, որ բացափայլէ 'ի նմա: Զհուսկն ասացից: Եթէ Արիստոտէլի ծանուցեալ էր քրիստոնէական խոնարհութիւն, ասէր արդեօք անտարակոյս, թէ Մեծ է մեծանձնութիւն քան զամենայն բարոյական առաքինութիւն. բայց խոնարհութիւնն մեծ է քան զնոյն ինքն զմեծանձնութիւն:

ԳԻՐԻՔ ՏԼԱՄՆԵՐՈՐԴ

ՅԱՂԱԳՍ ՀԵԶՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԻՒՐՈՑ ՄՈԼՈՒԹԵԱՆՑ
ՈՐ Ի ԾԱՅՐՍ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա.

Թե՛ գին, իցե՛ հեղուքիւնն :

Եւ սա առաքինութիւն ցածուցիչ բարկութեան գրգռե-
լոյ յանիրաւ իմն վնասուէ 'ի վրէժխնդրութիւն : Մինչ զի չորք
էական պարագայք ընթացակցին 'ի հեղութեան . Ըմբռնումն
անիրաւութեան . Ցասումն գրգռեալ, Բաղձանք վրէժխնդ-
րութեան և Ցածուցումն ցասման և վրէժխնդրութեան :
Ապա չէ հեղ, որ որպէս փայտեղէն ինչ արձան չգգայ զա-
նիրաւութիւնն, և չզայրանայ . և ոչ այն որ իբրեւ զգազան՝
անդէն իսկ 'ի զգալ զանիրաւութիւնն, յափշտակի 'ի բար-
կութենէ առաւել քան զարժանն : Երկաքանչիւրն են մոլե-
կան ծայրք . մին կոչի անզգայութիւն, և միւսն բարկութիւն :
Նա անցանէ ըստ չափ 'ի նուազն, սա յառաւելն . նա է ջուր,
և սա հուր : Ապա հեղն է որպէս զԴեգաղոս 440, որ յան-
ցանէն ընդ ջուր և ընդ հուր անսոյզ և անկէզ, զգայ զանի-
րաւութիւնն որչափ արժան է, և զայրանայ որչափ վայել է :
Թուլիցի քեզ թերեւ, թէ հեղութիւնդ անուն զկէսն միայն
յայտ առնէ զառաքինութեանս, զմիւս կէսն լռելեայն ծած-
կեալ : Զի երկեակ գոլով նորա գործ, մի՛ չզայրանալ արտա-
քոյ բանի, և երկրորդ զայրանալ ըստ պահանջել բանի . որ
ասէն հեղութիւն, թուի թէ յայտ առնէ միայն չզայրանալն .
և ստգիւտ արկանէ այնմ՝ որ զայրանայ ըստ բանի : Բայց և
այնպէս բարեոք թուեցաւ մեծամեծ իմաստասիրաց առնուլ
զանուն յայնմ մասնէ, որ է դժուարագոյն, որով և պանծա-
գոյն, այսինքն է 'ի չզայրանալոյ : Որպէս և արիութիւնն թէ-
պէտ և նշանակէ միջատահման ինչ ընդ մէջ երկնչեւոյ 'ի վտան-
գից և չերկնչեւոյ, բայց էառ զանուն 'ի դժուարագոյն մաս-
նէ, այսինքն 'ի չերկնչեւոյ՝ քան յերկնչեւոյ : Բայց չէ ինչ
փոյթ զհնչմանէ անուան . միայն թէ սահմանն իցէ ծանու-

ցեալ: Զի սահմանք հիմնեալ են յանայնչալէ էութիւն ի
րաց. և անուանք յայլ և այլ հաճոյս անուանադրաց: Արդ
առ ուսուցանելոյ զայս առաքինութիւն, կալցուք ոճ այլազգ
քան զնախագրելոցդ: Զի յայլս քննեցաք զառաքինութիւնն
յառաջ քան զմոլութիւնս, որ ՚ի ծայրս. այլ արդ քննեա
ցուք զմոլութիւնս որ ՚ի ծայրս՝ յառաջ քան զառաքինու
թիւնն. զի այնք են առաւել զգալիք և ակներեք. սա առա
ւել վերացեալ և ծածկեալ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ.

Յատագս քարկոշքեան:

Չբարկութիւն մարթ է մտածել երկակի. բարոյապէս և
ֆիզիգապէս: Ըստ բարոյական գոլոյ, էնա մոլութիւն առա
ւելեալ ՚ի ցաման յղձի վրէժխնդրութեան վասն ընկալեալ
անիրաւութեանց: Ուր ծանիր զի բուն ցասումն է բնաւոր
կիբք, և բարկութիւնն է մոլեկան ունակութիւն այնորիկ, ո
րոյ դիւրաւառ լեալ ՚ի ցասումն կոչի բարկացող: Բայց յոլո
վակի ցասումն կոչի ոչ միայն կիբքն, այլև նոյն խիզ զայրա
ցումն: Վասն զի որպէս ամենայն մարդ բնաւորապէս սիրէ
զինքն և զիւրսն, նոյնպէս այն ամենայն որ փասէ մարմնոյ,
որպէս հարուածք և խոցուածք, և այն ամենայն որ փասս հա
սուցանէ համբաւոյ, որպէս անէծք և արհամարհանք, և այն
ամենայն որ փասս առնէ ընչից, որպէս գողութիւնք և յա
փրչտակութիւնք, և այն ամենայն որ խոչ է հաճոյական կա
մաց, որպէս խնուլ զաղբիւր սլասքելոյն, առնուլ զքուեայս
խաղացողին, առհասարակ են առարկայք՝ որք առաջարկեալք
յերեակայութենէ որպէս անիրաւք, զարթուցանեն զցասումն
՚ի վրէժխնդրութիւն: Բայց ըստ ֆիզիգական գոլոյ, ցասումն
է բոց ինչ յերեակայեալ առարկայէ յանկարծակի իմն վա
ռեալ զսրտիւ. որ եռացուցանէ զարիւն, և զգալի ցնցմամբ
ձգեալ զսիրտն ընդդէմ փասակարին շարժէ զարտաքին կա
րողութիւնս ՚ի վրէժխնդրութիւն: Երևի այս բնաւոր գործ՝
որպէս ասացուք ՚ի ճառս կրից, յամենայն կատարեալ կեն
դանիս, որոց իւրաքանչիւր ընդ զգալն զփասս՝ վառի բոցովս.
հրանան նորա աչք, ցցուին հեղք, խիզախէ բարբառ, և մեր
կեալ ՚ի պատենից զբնասուր զէնս՝ բուռն ՚ի վերայ յարձակի
փնասակարին: Եւ զի ՚ի բնաւոր յարձակմունս մարդ չէ ինչ
ընդհատ յանամնոց, ևս և ՚ի սիրտ մարդոյ զայրացելոյ վառի
այս հուր: Ուստի սաստիկ բարկութիւնն յիրաւի կոչեցաւ
բորբոքումն իբրև զլանթի երկաթոյ: Նա՛ վասն զի դիմամար

տուժեամբ ջերմութիւնն ամփոփ ժողովեալ ցրտացուցանէ զորս շուրջն կան, վասն այսորիկ տեսանես 'ի ցասուցեալն մրցումն ինչ որակութեանց, և շարժմունս ներհականս, վառումն և սառոյց: Վառի սիրան 'ի ներքին բոցոյ, և դիզանան հերք 'ի պաղելոյ մորթոյն: Դէմք է զի շառագունին, և է զի դալկանան. խառնին ձիւնաբերք Կովկասու ընդ բոց Եանայի: Սորեն աչք ջուր և հուր. փայլատակեալ 'ի կատաղութենէ և արտասուեալ 'ի ցաւոց: Ծուխ արձակեն ռնգունք և դողդոջեն ջրթունք. բոցավառին կուրծք և սառնանան զրոյցք. յանձին զգայ միանգամայն ցաւագին ինչ ուրախութիւն, և ուրախաւետ ցաւ, մաքառելով քինու փրասուն ընդ յուսոյ վրէժխնդրութեան: Եւ այնպէս լինի մարդ ճիւղաղ ինչ խառնեալ յամենայն գազանաց: Բառաչէ որպէս ցուլ, մռնչէ որպէս առիւծ, չչէ որպէս վիշապ, խածանէ որպէս շուն, ճիրան արձակէ որպէս արջ. զոտս զգետնի հարկանէ, երկնի սպառնայ. յառաջ քան զթշնամին գանել՝ զանձն չարաթոպ կոչկոճէ: Յորմէ մարթիս խմանալ քանի իցէ տգեղութիւն այնպիսի ոգւոյ, որ այսպէս չարաչար զմարմինն այլանդակէ: Վասն այսորիկ Պղատոն խրատէ զմարդ բարկացեալ՝ հայիլ ընդ հայելի: Զի զոր օրինակ ըստ առասպելարկուաց Աթենաս 'ի հարկանել զսրինգ առ աղբեր, տեսեալ 'ի ջուրս անդ զճնօտս իւր այտուցեալ և զդէմն այլանդակեալ, զահի հարաւ յիւրմէ, և ընկէջ զսրինգն 'ի բացնոյնպէս բարկացեալն հայեցեալ յիւր պատկեր, գարշեսցի 'ի ցասմանէ իւրմէ և սասանեսցի յիւրմէ:

Արդ այս բոց դիւրագոյն վառի 'ի ջերմագոյն խառնուածս՝ իբրև 'ի նիւթ պատրաստագոյն առ ընդունելութիւն և սնունդ նորա: Առ յարուցանելոյ մեծ ինչ հրդեհ՝ չէ ինչ փոյթ որչափ ինչ իցէ լուցկին, այլ թէ ուր անկանի: Վտանգաւորագոյն է կայծ մի անկեալ 'ի վերայ վշոյ, քան բոց ինչ մեծ 'ի վերայ երկանաքարի: Բայց ըստ այլ հայեցուածոյ՝ առաւել սուր է բարկութիւնն, ուր նուազ է զօրութիւն. զի 'ի պակասել ուժոյ յորդէ յօժարութիւն: Որպէս առաւել անկատար և անզօր կենդանեաց՝ իժից, կարճաց, սարդից և պիծակաց բնութիւնն ետ առաւել պատրաստական և թունաւոր զէնս 'ի վրէժխնդրութիւնն, նոյնպէս բարկութիւնն 'ի տկարս է առաւել կորովի, 'ի ծերս աշխոյժ, 'ի կանայս առնացի. վասն որոյ և ասացաւ, թէ Ամենայն փոքրիկ ճանճ ունի զիւր մաղձ:

Սա է ճշգրիտ բարկութիւնն, զորմէ ցայսլայր եղեն բանք, ուժգնայարձակ և յայտնի, վասն որոյ և նուազ մոլեկան. զի կարի իմն եռայ, բազումս սպառնայ և անդէն շիջանի: Յորմէ խմաստնապէս կոչեցաւ անմտութիւն սուղ, սրտմտութիւն հարեանցեալ, արբեցութիւն ոգւոյ, բռնութիւն առօրեայ,

վասն որոյ և կարճատև. զի որ ինչ է բռնական, չէ տևական:

Բայց միևս ևս աստիճան ցաաման ևս մոլեկան՝ գազանական և անգթական՝ առաջի առնէ մեզ Արիստոտէլ, կոչեալ զայն ցասումն գթութիւն և սևամաղձային: Զի առաջինն է հաստատեալ յարեան, որ վաղ եռայ, և վաղ եղկանայ. բայց սա բնակէ ՚ի սևամաղձն, որ հիւթ գողով ցրտագին և մածուցիկ, գթութարաւ մարսի կամ լուծանի. և որչափ չերևի, այնչափ առաւել մնասէ: Սմին իրի զոր օրինակ երկաքանչիւրոցն այլ և այլ են պատճառք, նոյնպէս այլ և այլ են հանգամանք և տխուր գործք: Նա հուր ծաւալէ յերեսս, և սա ծուխ: Նա արիւն է եռանդուն, և սա խանձող ծածկեալ ՚ի գազախի. վասն այսորիկ ունակացեալն ՚ի բարկութիւնն է արիւնըռուշտ, և գթութարաշարժն՝ սևամաղձային, և գոյնն ցուցանէ զնոցին բարս: Յայս սակս նա խուճապի ՚ի խորհուրդս, և բուռն բերմամբ յառաջ գործէ և ապա խորհի. սա հանգարտ սրտիւ անխուճապ խորհի ընդ միտս, և հնարս ընտրէ խժգթականս, և ՚ի կամս մնասողութեան յաւելու արուեստս: Նա բանիւք և գործովք յայանէ զսիրան, և որոտայ զսպառնալիս, մինչև է արձակեալ զլանթ սուսերի, և յոլովակի լուծանի ՚ի սնտափայլակն, բայց սա նենգամիտ անամբօխութեամբ մրրիկ պատրաստեալ, լռելեայն կեղծեօք պարապ յարգարէ, և յանկարծ դարանաւ ՚ի վերայ հասանէ չղգուչացելոյն: Նա իբրև զապուլեանն սարգ 141, առաջ հնչմամբ բարեյորդոր բարեկամաց մեղմէ զիւր թոյն. սա որպէս իժ խուլ՝ յոչինչ երգոյ փրկաւէտ ազգարարութեանց թովի: Նա իբրև զտիտեան յետ գործոյն սարջանայ, և անագան լալեօք զվերսն լուանայ. սա իբրև զկատաղի վագր՝ զկենդանին գիշատէ, և ՚ի շողիշ անդր թափէ զցասումն: Նա որպէս մասնաւոր ինչ ախտ հարկանէ զմի միայն անհատ, և ՚ի բարկացուցչէ իւրմէ խնդրէ առնուլ վրէժ. սա հալածէ զամենայն զգարմ և զամենայն զազգն. և ՚ի բարկացուցանել զնա միոյ ուրուք՝ թշնամանայ ամենայն ազգի մարդկան: Երկաքանչիւրն խափանեն զքուն, և խռովեն զհանգիստ. բայց նա յապաժոյժ ըղձէ վրէժխնդրութեան, և սա ՚ի խոր մտածութենէ մեքենայից վրէժ խնդրելոյ: Բայց յոլովակի փոխարկեալ միոյն ՚ի միւս՝ լինի չար ևս քան զոր էրն. զի հնացեալ բարկութիւնն փոխի ՚ի յամառ ատելութիւն. և ատելութիւնն բորբոքեալ փոխի ՚ի կատաղութիւն:

ԳԼՈՒԽ Գ .

Թե որով օրինակաւ գործիցե բարկացողն :

Ապաքէն լուար թէ որ իցեն խառնուածք, առարկայք և տարբերութիւնք բարկութեան . մնայ մեզ խօսել, թէ որով օրինակաւ անցանիցէ նա ըստ չափ, և թափիցէ զիւր թոյն : Չափազանցութիւն բարկութեան հաստատեալ է ի բարկաւ նալ վասն պատճառաց, որոց վասն չափով . և ընդդէմ այնմ, որում չափով, և աւելի քան զոր պիտի :

Ճշմարիտ և բուն պատճառ բարկութեան է Արհամարհութիւնն : Խօսիմ զբարկութենէ մարդկան, և ոչ զբուն բերմանէ անասնոց : Չգայ ամենայն մարդ, թէպէտև ցածուն, կարի իմն իղձ գերազանցութեան յիւրում կոպարի . որում ուղղակի ընդդէմ դնի անարգումն . և սա է Ճշմարիտ նախատինքն, որ վառէ զբարկութիւն : Ամենայն փոստ պատճառէ զցաւ, բայց ոչ ամենայն ցաւ պատճառէ զբարկութիւն, եւ թէ ընդունող փնասուն ոչ ըմբռնէ զչար սիրտ իւրոյ փնասակարին . առանց որոյ փնասն, թէպէտև է փնասող, այլ ոչ նախատաղիր : Բայց ի չար սիրտն ազգողագոյն ըմբռնի արհամարհութիւնն քան զփնասն : Տեսեալ Աքիլլէսի 142 զխոյանալ արքային Ագամեմնոնի առ իւր Բրիսէյա, բորբոքեցաւ անշէջ բարկութեամբ . զի չհայէր նա յայն զի զրկեցաւ յիւրմէ սիրելւոյ, այլ յայն զի անարգեցաւ յարքայէ : Ասէ . Համարեցաւ զիս իբրև զնչին ոք ի մարդկանէ . եզերծ յինէն՝ որ ինչ իմ էր, իբրև յանարգ գիւղականէ, ի չքուոյ և ի գերւոյ : Իսկ գալանք որք ընդունակ են ցաւոյ, և ոչ պատուոյ, վասն զի զգան զփնասն, այլ ոչ ճանաչեն զնախատինսն, բորբոքին ցասմամբ, այլ ոչ Ճշմարիտ բարկութեամբ : Ասան այսորիկ յազգի մարդկան, առ որս տանիլ ցաւոյ՝ է արկութիւն, այլ համբերել արհամարհանաց է անարգութիւն, ամենայն մեծի նախատանաց դեղ է խոնարհական ստորանկութիւն այնմիկ որ արարն . զի թուի գալ ի զուգակշռութիւն, եւ թէ փոխատրի բարկացելոյն այնչափ յարգ և մեծարանք, որչափ բարձին ի նմանէ արհամարհանք : Ապա հնար է ումէք ընդունել փնաս, այլ ոչ նախատինս . կամ ընդունել նախատինս, այլ ոչ երևելի : Գէպք ինչ իցեն, այլ ոչ մտադրութիւն . մտադրութիւն իցէ, այլ ոչ չարութիւն . ընդ խաղ ինչ իցէ, այլ ոչ արհամարհութիւն : Երևակայութիւնն զհետ երթայ կրից, և կիրք գործեն ըստ կորնթարգ ակնոցի . որոյ ընդարձակեալ զտեսութիւն մանր առարկայից՝ զլուն երևեցուցանէ փիղ : Այսպէս

բարկացողն սաստիկ ունեւոր էրեւակայութիւն, մեծացուցանէ զվերիպանն, զի երեւակայէ: Ամենայն փոքր փնաս երևի նմա մեծ նախատինք, և կռուոյ արժան համարի զարժանին ծաղու:

Թաղէս մեծ փիլիսոփայ, բայց և մեծ բարկացող, յերթալն աստղագիտակ գործեաւ դիտել զաստեղս՝ անկաւ ՚ի խորխորատ: Աղախինն զուարթաբարոյ և ծաղրասէր ժպտեալ առ փոքր մի, յօգնէն նմա առ ելանել ՚ի խորխորատէ ասէ. Վա միս դիտել զորս ՚ի բարձունս. և ոչ դիտես զորս առ ոտս կան: Վարող էր տալ պատասխանի. Վարի իսկ քաջ, զի աչս ունիմ ՚ի գլուխ, և ոչ յոտս: Բայց զի էր բարկացող, այն եղև նորա պատասխանի, զի ընդ ելանէն ՚ի խորխորատէ՝ բռնցի և աքացի և կտրծնաւ ուռուոյ ողորածեծ արարեալ զողորմելին, կիսամեռ ընկէց ՚ի խորխորատ անդր, ուր ինքեան արժան էր մնալ: Եւ զինչ զարմանք են թէ Տիբերիոս՝ որ չէր փիլիսոփայ, այլ բռնաւոր, հարցեալ ցմեծ հռեաորն Զենոն, թէ յինչ բարբառ իցէ իւր յունական ինչ ճառ. և ՚ի պատասխանել Զենոնի միամտութեամբ սրաի, թէ իմ ուսեալ է վարել զհռոգացւոց բարբառ, անգէն վաղվաղակի սպան զնա, որպէս և այլուր ասասցուք 143: Վասն զի որպէս բռնաւոր սրամիտ և սրավար ՚ի բարկութիւն, մեկնեալ զնորա միամիտ տառասխանի յերկգլխի միտս՝ կարծեաց թէ կամք էին նմա ՚ի գէմս անել զաքսորանս իւր ՚ի հռոգոս. և եգիտ առիթ վրէժ խընդրութեան յանմեղութեան անդ: Զինչ զարմանք են թէ Աղեքսանդր ևս ոյր ուսուցի թանկագին եղև յոյժ իւրոց ուսուցչաց, թիւր մեկնութեամբ նախատադիր չարութիւն կարծեալ զիմաստասիրական համարձակութիւն, և թշնամանագիր արհամարհանս՝ զլաւակամութիւնս, մատնեաց զՎալիս. թենէս կապանաց, զԼիւսիմաքոս առիւծուց, և զՎղիատոս իւրում ցաւման որ գժնդակ ևս էր քան զառիւծուց, զի առիւծք ծանեան զառաքինութիւն Լիւսիմաքոսի, և ինչ ոչ մեղան անմեղին. այլ Աղեքսանդր ոչ ծանեաւ զարժանաւորութիւն Վալիսթենէսի, և յանպարտ արիւն շաղախեաց զձեռն:

Միւս չափազանցութիւն բարկացողին է ՚ի կիր արկանել զայն անզուսպ կիրս ընդգէմ՝ որոյ չպիտի: Բարկանալ ՚ի վերայ մեծաւորաց՝ է յանդգնութիւն, զի սլարս է առաւել խոնարհութեամբ ցածուցանել՝ քան յանդգնութեամբ զգրգռել զայն, որոյ ձեռնհաս լեալ առնել ինչ նախատինս՝ կարող է առնել միւս ևս մեծագոյն: Բարկանալ ՚ի վերայ ստորնոց է անմտութիւն, զի որովհետև բարկութիւն տուաւ ՚ի զօրացուցանել զտկար զօրութիւն ընդգէմ հաւասարից, աւելորդ է այն՝ ուր զօրութիւնք են վերագոյնք: Բարկանալ ՚ի վերայ բարեկամաց է ասերախտութիւն, կամեցեալ զհարայնմ՝ որ կամեցողն է բարւոյ. և եթէ բարեկամն է նոյն ընդ իւր, ասլա անմտութիւն է գժնէանալ յիւր վերայ: Բարկա-

նալ 'ի վերայ անմեղաց է անիրաւութիւն զի չէ արժանի բոր-
կութեան որ չէ արժանի պատժոց , և չէ արժանի պատժոց ,
որոյ ոչ գոն յանցանք : Բայց բարկացողն ունելով զաչս մտաց
կուրացեալ 'ի կրից՝ ոչ որոշէ զվերնագոյնն 'ի ստորագունէ ,
և զստորինն 'ի հաւասարէ . զբարեկամն 'ի թշնամոյ , և զան-
պարտն 'ի պարտաւորէ , ըստ յունական հրոյ այնպէս վառի
'ի ջուր , որպէս 'ի խժուծ : Զի երեւակայութիւն նորա այն-
պէս զելծ է 'ի կրից , մինչ զի և յանբան անասունս կարծեալ
լինել չարութիւն բանի , զայրանայ 'ի վերայ նոցա : Տեսի-
փոնտ 144 արժանացեալն քաջայաղթ անուան , վասն լինե-
լոյ նորա յաղթական 'ի հնգեակ խաղս ոլիմպիականս , աքացի
հարեալ 'ի ջորւոյ՝ դարձոյց կատաղանօք գաւակ 'ի գաւակ ,
անդրէն կիցս տրձակել 'ի ջորին : Ետես ամենայն Ոլիմպիա
նորանչան իմն օրինակ մրցողաց , մարդոյ ընդ անասնոյ . ոչ
գիտելով ո՞ր իցէ անբանագոյն . զի 'ի կարծել մարդոյ չջորին
բանաւոր , ինքն ցուցաւ անբան : Բայց զամենայն զգասակս և
զարմաւենիս զորս ստացեալ էր Տեսիփոնտայ 'ի հինգ խաղս ,
ստացաւ ջորին միանգամայն . զի որ յաղթեալն էր հնգից գի-
մամրցանակաց , յայսմ ևեթ գիմամրցանակէ տապալ յերկիր
կործանեցաւ : Յայլմէ կողմանէ , չիք որ ունակ այնպէս սա-
տիկ երեւակայութեան , որպէս բարկացողն : Զի այնպէս կեն-
դանագրի 'ի նմա պատկեր փնասակարին , մինչև յոր կողմն և
դարձցի , թուի նմա տեսանել զնա ակնյանդ իման . և յորս և
հայի , զամենեսին կարծէ լինել մեղսակից , կամ նոյն ինքն մե-
ղապարս . վասն այսորիկ խեթահարի , և թափէ զցասումն յան-
ղգայս իսկ , իբրև զչուն 'ի քար : Ներոն յոնթրել իւրում իբ-
րև լուաւ զաստատմբել Գաղղիոյ , կործանեաց զսեղանն , և
խորտակեաց զսպասս սառնատեսակս , որ դրգագոյն էին 'ի
գրգանս նորա : Վեր 'ի վայր լինել թագաւորութեանն վեր
'ի վայր չըջեաց զմիտս նորա . թուեցաւ նմա թէ սեղանն Գաղ-
ղիա իցէ , ըստ միոյ միոյ 'ի սպասուց զարկուցելոց զգետնի՝
կարծէր զգետնել զիւրոյ տէրութեան սպասաւորս : Քանի
առաւել խռհական գտաւ Կոտիւս արքայն թրակացւոյ 'ի
գործ նմանակ . որոյ ընկալեալ 'ի պարգև զսպասս ինչ սառ-
նատեսակս՝ հրաշագեղս , արար հատուցումն փոխարինի ար-
քայավայել մեծագործութեամբ . բայց անդէն վաղվաղակի
զամենայն սպասսն ետ խորտակել , զի մի բարկացի եթէ որ
վրիպակաւ խորտակեացէ զնոսա : Մինչ զի Ներոն վասն զի
բարկացեալ էր 'ի վերայ աստատմբաց , բարկացաւ 'ի վերայ
սպասուց . և Կոտիւս կորոյս յիւրմէ զսպասս , զի մի բար-
կացի 'ի վերայ ընտանեաց : Նորայն եղև խժգժութիւն , սո-
րայս գթութիւն . նորայն մոլեգնութիւն , սորայս իմաստու-
թիւն : Իսկ զինչ յիմարութիւն կայցէ՝ քան զբարկանալն
յիւր վերայ : Արջ խոցեալ՝ չհանգուրժեալ ցաւոց՝ միս 'ի

մայառախիտա, 'ի փուշս և 'ի բեւեռս, և յամենայն ուր և պա-
տահէ. դեղ՝ որ չար ևս է քան զփռան. զի փոխանակ բժշկե-
լոյ, առնէ զնա անբուժելի: Այդպիսի արջ կատաղի եղև Ե-
ծելինոյ բռնաւոր 145, որոյ բազում վերս ընկալեալ, բայց
զգուշութեամբ գարմանեալ և սլատեալ, իբրև լուաւ զնոր-
տակուն իւրոյ զօրուն, ոչ կարացեալ բարկանալ 'ի վերայ յաղ-
թականին՝ բարկացաւ յիւր վերայ. և կրճտեալ գազանաբար՝
ատամամբք և եղնգամբք պատառոտեաց զսպառանսն և զվերսն,
կարծեալ հանել զվրէժ քինու կորստեան պատուոյ՝ կորս-
տեամբ կենաց:

Յետին չափազանցութիւն բարկացողին է՝ յեղանակն:
Մարթ է դիպիլ թէ ոք բարկացի, 'ի վերայ որոյ սիտի, և
վասն պատճառի յաղագս որոյ պիտի. բայց սաստկագոյն՝
քան զոր սիտի: Ամենայն բնական արարող գործէ միայն,
որչափ կարող է. բայց անձնիշխան արարողն, որպէս մարդ,
կամի երբեմն գործել աւելի քան զկարն: Զի բնաւոր աղքե-
ցութիւնն է սահմանաւոր, ցանկութիւնն անսահման. և վասն
այսորիկ սա հասանէ յոլովակի 'ի սահմանս թշուառութեան:
Զայս արդիւ օրինակ ունիմք 'ի Ղուկիոս Սիղղա, որ վայրե-
նաբարոյ ոմն եղև 'ի հասարակապետութեանն Հռովմայ: Խոս-
տացեալ էր նմա Գրանիոս՝ հասուցանել յիւրմէ գաւառէ 'ի
պայմանեալ ժամանակի մեծ ինչ գումար դրամոյ 'ի նորոգու-
թիւն Կապիտոլիոնի. բայց էանց ժամանակն, և դրամն չե-
հաս 'ի ձեռս: Յիրաւի էր Սիղղայի բարկանալ. զի թէպէտ ոչ
թէ Գրանիոս չէտ Սիղղայի, այլ գաւառն չէտ Գրանիոսի,
բայց և այնպէս բռնագունից կամ չէ պարտ խոստանալ, կամ
պարտ է կատարմանն միտ գնել: Եւ մանաւանդ Սիղղայի, ո-
րոյ կարի իմն բարեբաստութիւն ոչ թողացուցանէր միջոց
ժամանակի ընդ մէջ կամելոյ և 'ի ձեռին ունելոյ: Ապա կո-
չեալ առ ինքն զԳրանիոս, այնպէս մեծասաստ 'ի բարկու-
թիւն բրդեցաւ 'ի վերայ նորա, մինչև 'ի բուռն առնել ահե-
ղագոչ բարբառոյ սպառնալեացն մահու, կտրեցաւ նորա ե-
րակ սրտի, և ընդ սպառնալիսն ժայթքեաց արիւն: Անհնար
էր այնմ բռնաւորի ճահողագոյն քան զայն պատուհաս 'ի վե-
րայ ածել իւրում բարկութեան: Զի թէ բարկութիւնն է
եռանդն իմն արեան, ոչ սիտէր այլ հիւթ 'ի շիջուցանել
զայն: Բայց գուղիաքեայ իմն փոխարինութիւն եղև այն իւր
սակաւ արիւն, առ վտակօք արեան այլոց զորս եհեղ:

Իսկ արդ եթէ այսչափ դժնդակ և ահաւոր է իւրաքանչիւր
մասն բարկութեան ուրոյն, քանի՞ դժնդակ իցէ նա ինքն, ե-
թէ տեսցե՞ս դու զնա յօրինակի ուրեք ամենայն մասամբք և
ահաւորութեամբք: Եւ արդ հնար է քեզ տեսանել զնա ա-
ջօք, և դիտել մտօք, եթէ առաջի կացցես պատկերի Յուլիո-
սի Կեսարու, Ճշգրիտ և ահաւոր օրինակի եթէ սուր բարկու-

Թեան և եթէ կատաղւոյ, եթէ արիւնայնոյ և եթէ սևամաղ-
 ձայնոյ. եթէ խստամբակի և եթէ մեղմոյ, եթէ գթասիրի և
 եթէ անգթականի: Եթէ կամք իցեն քեզ փոխել զանուն բար-
 կութեան, մարթիս անուն կոչել նմա Վեսար, և նկարել զնա
 սուր 'ի ձեռին 146: Անուն իւր եղև նմա գուշակ, որ ոչ կա-
 րաց ծնանիլ, բայց եթէ վերօք մօրն. ոչ կարաց թագաւորել,
 բայց եթէ վերօք հայրենեաց. և ոչ մեռանել, բայց եթէ վերօք
 իւրովք: Սիւղա, որ բարկասիրան էր քան զամենեսին 'ի
 Հռովմ, ծանեալ թէ մանուկն այն լինիցի չար ևս քան զինքն:
 Ի ցոյի և 'ի լոյծ հանդերձից 'ի միտ էառ զվարուց նորա ցո-
 փութիւն: Զի ոչ արդեօք հանդուրժէր օրինաց ինչ, որ ոչն
 հանդուրժէր կալ գօտէսլինդ: Ի գործակալութեան շինուա-
 ծոց՝ հանդիսադիր լեալ թատերական խաղուց, քանզի շա-
 ռաչիւն ամպոց ժխորէր զձայն մրմնջածայն միմոսաց, ահեղ
 գոռամաք սաստեաց որոտմանց, զի լուսցեն: Յորժամ հիւ-
 պատոսութեան էր հետամուտ, առաքեաց զմի 'ի զօրավարաց
 'ի ծերակոյս անգր սպառնալեօք, ասէ. թէ ոչ տայք ինձ զիշ-
 խանութիւնդ, առից զայն սրով իմով: Նոր էր եղանակն, ա-
 րիւնաղգեցութեամբ արկանել զանձամբ զոյաժառափայլ
 պատիւ: Լեալ հիւպատոս՝ այնչափ բարկացաւ իւրում իշխա-
 նակցի վասն ագարակային օրինաց, մինչև բռնի արտաքսեաց
 զնա յատենէ, և այնպէս զարհուրեցոյց, մինչև նստիլ նմա
 միշտ առ տնին թաքուցեալ որպէս զճագար: Վասն որոյ և
 յերկուց հիւպատոսաց Վեսար միայն էր 'ի համարի: Բար-
 կութիւն Վեսարու նախ առաջին եմոյծ զնոր օրինակ արձակ
 գանից խրճանց հիւպատոսականաց, 'ի վերայ ուսոց եթէ սին-
 կղիտոսաց և եթէ ստրկաց. մինչև մարթ եղև ասել. Այս ան-
 սովոր անգթութիւն 'ի Հռովմ եղև սովորութիւն: Այսպէս
 ապաժոյժ եղև բարկութիւն սորա, որ չսպասեալ լուսանա-
 լոյ աւուրն՝ տայր գլխատել զերևելի սինկղիտոսս, և զաղ-
 նուական բամբիշս լուսով ճրագաց յիւրում պարտիղի. թէ-
 պէտև առ բոցակնութեամբ նորա չէին պէտք այլոյ ճրագի:
 Վաստակաբեկ լեալ յանչափ բարկութենէ 'ի վերայ այնչափ
 հռովմայեցոց, ըղձանայր զի ամենայն հռովմէական ժողո-
 վըրդեան իցէ մի միայն գլուխ, 'ի կառափնատել զնա միան-
 գամայն: Եւ որ ևսն է, և ոչ յերկնաւորաց ակն ածէր բար-
 կութիւն նորա: Առջունս արարեալ ուրախութեան իւրոց բա-
 րեկամաց, որ որչափ նման էին նմա՝ նոյնչափ և սիրելի, վասն
 զի ցոլմունք փայլատականց զարհուրեցուցանէին զկոչնականս՝
 յոտն յառնէ սա, և ձգեալ զսուսեր զգրգուէ զՆիոս գալ 'ի
 մենամարտութիւն: Եցոյց թէ արդարև բարկութիւն է ան-
 մոութիւն. կարծեալ թէ վերին զօրութիւն ոչ կարէր սատա-
 կել զնա, և ինքն կարող էր յաղթել վերին զօրութեան: Որ-
 պէս և իցէ, այս յետին բարկութիւն գրգուեցոյց զմիաբա-

նեալսն 'ի դաւադրութիւն . որ այլ ոչ կարացին հանդուրժել
այնմ, որ ոչ հանդուրժէր զից : Եւ այնպէս սրով եմուտ յաշ-
խարհ , և սրովք բարձաւ յաշխարհէ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Դ .

Յաղագս անզգայոշքեան :

Ի սա մոլութիւն ցասմնականին . և է պակասութիւն բար-
կութեան զվրէժխնդրութեամբ : Նոնի մոլութիւն 'ի բնա-
ւոր թմրութենէ , և 'ի ծառայական անզգացողութենէ անխ-
րաւութեանց , մինչև ոչինչ կամ նուազ լմբոնողութեամբ
նոցա , ոչինչ կամ նուազ բարկանայ . վասն որոյ և ոչինչ վրէժ-
խնդիր լինի , ոչ որպէս պարտն է , և ոչ յորժամ պարտն է ,
և ոչ որում պարտն է : Երևի մոլութիւնս ազգակից անփա-
ռասիրութեան . և իրօք ինչ բաժանորդ է նմա ըստ պատահ-
ման , բայց ըստ էութեան է սարսրոշ : Անփառասէրն ոչ անձ-
կայ պատուոյ , որում էր արժանի . անզգայն տանի անարգա-
նաց . նա է թերատ 'ի ցանկութեան , և սա թերատ 'ի բար-
կութեան : Անլեզի անասունք թէպէտ և զէնս ունիցին , չան-
ձկան վրէժխնդրութեան . և անզգայն վասն զի չզգայ զխթան
բարկութեան , թէպէտ և ունիցի ոյժ , ոչ ինչ փոյթ է նմա
'ի գործ դնել զայն : Դէմք նորա են միշտ միօրինակ . ոչ 'ի
բարկութենէ բորբոքեալ , և ոչ յերկիւղէ դալկացեալ . զի եր-
կոքին իսկ չազգեն ինչ 'ի նա տպաւորութիւն : Մինչ զի զօրէն
առն ընդարմացելոյ՝ մինչև 'ի միտ առեալ մոռանայ զանիրա-
ւութիւնսն . մինչև զգացեալ զերկիւղ՝ զգայ զմնասն . և մինչ-
չև զառաջնոյ տմարդութեանն խնդրեալ զվրէժ , ընդունի
զերկրորդն : Դրդեալ 'ի վրէժխնդրութիւն , ատեայ զգրգօղն .
նա ինքն նուազէ զմնասն , և 'ի չքմեղս լինի այնմ որ արարն :
Նա ինքն նախ առաջին 'ի խնդիր լինի հաշտութեան . և 'ի հա-
տուցումն փոխարինի յանձն առնու ամօթասպարտ պայման :
Պատրուակէ զիւրն նկուենութիւն իմաստասիրական առակօք :
Մեծ յաղթութիւն է , ասէ , յաղթել բարկութեան , քան
յաղթել թշնամւոյ . և թէ՛ մեծ վրէժխնդրութիւն նախատա-
նաց է արհամարհել զնախատինս . և թէ՛ սիրտ վեհական ան-
ցանէ զանցանէ զամենայն վնասուք . և թէ՛ բարձրեալն Աս-
տուած ոչ միշտ պատուհաս 'ի վերայ ածէ , 'ի բարկացուցա-
նել մեր զնա : Կամի զապիկարութիւնն 'ի համար դասել հե-
ղութեան :

Բայց և այն ճշմարիտ է , թէ զոր օրինակ երկչոտն 'ի դէպս

ինչ արիանայ, և փոքրոգին զգաստացեալ՝ լինի մեծանձն, որ պէս ստացաք յիւրեանց տեղիս, նոյնպէս անզգայն նախատանաց՝ յանականկալ պատճառաց սթափեալ և զգոնացեալ՝ փոխէ զբնութիւնն: Իբրև առաւ երկիրն սուրբ քաջութեամբ Կոփրեստոսի Բուլիոնի, առաջին թագաւորն Կիսրոսի եղև այո իշխան բարի և անմեղ, բայց այնպէս մեղկ և թուլասիրտ և թմրեալ, մինչև ընդ առաքինութեանն չդնելոյ նախատինս՝ լծորդել նմա զանզգայութեանն մոլութիւն: Որ ոք 'ի հպատակաց ընդ թագաւորին ունէր ինչ գժգմնութիւն, խոժոռեցուցեալ զնա իւիք կամ ամաչեցուցեալ, կարող էր զիջուցանել զնա. և նա որպէս համակամ ցածնոյր՝ առանց բարկանալոյ և վրէժ խնդրելոյ: Դէպ եղև զի ազնուական ոմն բամբիշ վասկոնացի 'ի դառնալ իւրում 'ի սուրբ տեղեաց ուխտաւորի սքեմաւ, անօրէնք ոմանք 'ի Կիսրոս յարեան 'ի վերայ, և գեղջկօրէն թշնամանեցին զնա: Կինն ազնուական անմիսիթար սրտցաւութեամբ չոքաւ խնդրել իրաւունս յարքայէ. այլ ոմն ասէ ցնա. 'ի դիմել քեզ առ արքայ՝ յայանեսցես այո զնախաախնսդ, այլ ոչ գտցես իրաւունս. զի ոչ խըստագոյնս ինչ խնդրեսցէ նա զվրէժ զօտարի նախատանաց քան զիւրոց: Այս լքուցիչ զրոյց ոչ եբարձ 'ի ցաւագնեւոյն զսրտապնդութիւն, այլ յաւելևս 'ի վերայ: Խորհուրդ հարցեալ իւրոց ցաւոց՝ եկն եկաց առաջի արքայի, որոյ յառաջածանօթ լեալ իրացն եղելոց 'ի կանխիկ լոյ, զծաղու եկեալ էր ընդ քիմս ժպտելով: Ապա մատուցեալ բամբիշն բազում արտասուօք, ասէ 'ի ձայն բարձր. Տէր արքայ, ոչ դամ առ քեզ՝ ակն ունեւոյլ առ 'ի քէն վրէժխնդրութեան ընդ արհամարհանսն՝ զոր ընկալայ 'ի քում թագաւորութեան. այլ զի ուսայց միայն, թէ որպէս հանդուրժես դու քոյոցդ, զորս օրըստօրէ, որպէս լսեմ, հասուցանեն քեզ: Ի քէն ուսեալ, թերևս կարողացայց երկայնմտութեամբ տանել իմոց նախատանաց. զորս թէ հնար էր, յօժարամիտ քեզ ընծայէի, որովհետև այդպէս քաջ ժուժկալես քոյոցդ: Յայն բարբառ, թագաւորն որ ցայնվայր կայր անզգայ և նկուն, զարթեալ իբրև 'ի խոր քնոյ: Յասումն սառնասառոյց և քնէած՝ ջեռնուլ սկսաւ առ սրտիւ, և խթեաց 'ի վրէժխնդրութիւն: Ապա ակիզբն արարեալ թագաւորին 'ի նախատանացն հասուցելոց յիւրոց հպատակաց առ այն կին, խստիւ եղև նորա վրէժխնդիր: Յայնմ օրէ և առ յասլայ ոչ ոք 'ի թագաւորաց այնպէս խստիւ պատուհասեաց զօրինազանցս և զարքունի իշխանութեանն անարգուս, որպէս սա:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե .

Յաղագս միջատահմանոյրեան 'ի մէջ բարկոյրեան
և անզգայոյրեան :

Արդ հնար է քեզ հեշտեալ առնուլ 'ի միտ, թէ ո՞ր իցէ
հեղուծիւն : Զի թէ կարի իմն բարկանալ է մոլուծիւն . և
կարի իմն նուազ բարկանալ է մոլուծիւն, ապա բարկանալն
միջատահման՝ լինի առաքինուծիւն . և այն է հեղուծիւն : Ա-
սիցես թէ ոչ բարւոք է ձեռնարկդ : Զի թէ գողանալ բա-
զում, է մոլեկան, և գողանալ սակաւ՝ է մոլեկան . ապա գո-
ղանալն միջատահման՝ է առաքինուծիւն : Պատասխանեմ . Ոչ
հանգէտ է հեռուուծիւնդ . զի գողանալն ըստ ինքեան է միշտ
մոլեկան, զի միշտ է հակառակ արդարութեան : Բայց բար-
կուծիւնն ըստ ինքեան չէ ինչ չար, այլ կիրք պարգևեալ 'ի
բնութենէ, որպէս յեսան արիութեան և խիժան երկիւղի և
հրահանգ հանձարոյ, գործի յոյժ կարևոր՝ գժուարին իրո-
ղութեանց : Ճարտարասան բարկացեալ՝ կորովագոյն ատե-
նաբանէ, բանաստեղծն բարկացեալ՝ մտաւորագոյն տողէ, ե-
ղերեւոյն բարկացեալ ազգողագոյն շարժէ, մարտիկն բար-
կացեալ՝ արկագոյն շահատակէ : Բայց յայս ամենայն բար-
կուծիւնս՝ չափաւորութեան պէտք են, զի մի հակառակ ինչ
գործեացեն :

Ասիցես . եթէ միաստուորն ունի զօրութիւն, աւելորդ է
բարկութիւն . եթէ չունի զօրութիւն, յիմարութիւն է բար-
կութիւն : Զի նմա հնար է վրէժ խնդրել անխռով, և սա փո-
խանակ վրէժ խնդրելոյ միոյ միասուն՝ գրգռէ միւս ևս միասն :
Պատասխանեմ թէ բարկութիւնն զօրացուցանէ զհաւասար
զօրութիւնս . առաւելու զփոքրն, և սթափեցուցանէ զմեծն :
Փիղն թէպէտ և զղեակ իմն է շնչաւոր, կնճիթ նորա 'ի տեղի
տիգի, և մորթն անթափանց 'ի տեղի զրահի . բայց և այնպէս
ցուրտ է և լծմրեալ, որպէս լեռուն ձիւնածածկ 'ի պատերազ-
մի . եթէ ոչ կապերտ ինչ շառագոյն համակրութեամբ գու-
նոյն ջեռուսցէ զարիւնն, և վառեացէ զբարկութիւնն : Ո՞ր էր
հուժկու 'ի խնդրել զվրէժ նախատանաց զիւրոյ և զօտարի,
իբրև զնախայիշատակեալ արքայն Վիտրոսի . բայց եկաց նա
անփոյթ և անզգայ, մինչև 'ի քաջասիրտ յանգիմանութենէ
անտի վառեալ բորբոքեցաւ բարկութիւնն 'ի պաղեալ սրտի
անդ : Զիւրև ունիցի խրճունս գանից հիւպատոսն կամ թա-
գաւորն . իցեն առ նովաւ արբանեակք և սպասաւորք ատե-
նի . գէպք ինչ իցեն վրէժ խնդրելոյ ոչ անձին ինչ նախատա-

նաց, այլ յանցաւորութեան օրինաց. ոչ զինեալ ոք իցէ յանցաւորն կամ փախստական, այլ անզէն և կաշահաւոր. բայց և այնպէս պիտի գրգիռ ինչ ցասմնականին, կամ 'ի ջեռուցանել զկարի իմն ցրտութիւն, և կամ 'ի յաղթել բնաւոր փառակցութեան: Ոչինչ այնպէս է մնաստակար, որպէս խնայել յարիւն չարագործաց. և ոչինչ այնպէս խժդժական, որպէս հեղուլ զայն արեամբ ցրտագին: Այն գրգիռ ոգւոյ՝ եթէ յիւրն հայի մնաս, կոչի բարկութիւն. և եթէ 'ի մնաս օրինաց, կոչի նախանձախնդրութիւն: Բայց եթէ նախանձախնդրութիւն և բարկութիւն չիցեն չափաւորեալ բանիւ. լինի անխոհական: Ապա հեղութիւնն չէ ջերմութիւն ինչ սաստիկ, կամ թմբրութիւն ինչ սառնաստուոյց, այլ չափաւորութիւն ինչ ցասմնականին, որ վասն ընկալեալ նախատանաց ոչ ջերմանայ և ոչ ցրտանայ, բայց եթէ վասն պատճառի, յոյր սակս պարտ է, և ընդդէմ օրում պարտ է, և որով օրինակաւ պարտ է: Զայս չափ մարթ է ունել ամենայն մարդոյ, որ ընդունակ է բանի. զի խիղճն մտաց աղաղակէ յոգի, և ուսուցանէ քաջի ունկնդրի զեզր սահմանաց՝ որ ընդ յաւէտ և ընդ նուազ: Ոչ մեղանչէ, որ ոք ոչ ճանաչէ թէ մեղանչէ և չար առնէ. և որ ոք ճանաչէ զչարն, ճանաչէ և ըզբարին:

Հեղն ոչ բարկանայ և ոչ ցածնու, բայց եթէ վասն համեոտ պատճառի. այսինքն վասն բանաւոր պատշաճողութեան: Պատշաճող իմն է մարդկային կենակցութեան, զի որ ոք հասուցանէ մնաս կամ անպատուութիւն, տուժեացի զմնասն և զանպատուութիւն. զի պահեսցի 'ի հասարակութեան հաւասարութիւն. ևս առաւել եթէ նախատինքն իցեն ծանր և չար օրինակ, և մեծ ևս չարիք զհետ գայցեն այնմ. և յորժամ լինիցին կամօք նախատինս գնելոյ: Զի որովհետեւ որ մնասէն միում միայնոյ, կարող է ամենեցուն մնասել, առանձնաւոր ինչ նախատինք լինին այնուհետեւ դատ հասարակաց: Ապա հեղն՝ թէպէտ և չէ անզգայ իւրում մնասու իբրեւ զթլմբեալն, և ոչ ցանկոյ փոխադարձի, բայց շարժի ոչ 'ի թափոյ բարկութեան, և ոչ 'ի խնդութենէ ընդ այլոց մնաս, որպէս բարկացողն. այլ զի մնաստակարին վայել է պատիժ: Ապա եթէ ցածնու, ոչ ցածնու 'ի տկարութենէ սրտի, այլ զի ոչ վայել է մարդոյ լինել տմարդի. և ոչ մահկանացու սրտի վառիլ անմեռ բարկութեամբ: Ասան սյսորիկ վտանգաւոր իմն է նախատինս գնել հոգեւոր անձանց: Զի եթէ առ անգամ մի հաստատեն 'ի միտս, թէ ճահողական իմն է և աստուածահաճոյ պատուհասել զայն որ արար, այնուհետեւ ոչ զոք յաշխարհայնոց գտցես երբեք այնպէս անհաշտ: Առնէ առանց բարկութեան՝ զայն զոր հաղիւ առնէր բարկացող ոք:

Հեղն հայի և յանձն որում բարկանայ, կամ զիջանի: Շումն

ի լսել զբաղխիւն դրան, զայրանայ և հաջէ. բայց ասլա տե-
սեալ թէ տէր իւր է, անդէն վաղվաղակի շնթէ և քծնի :
Սոյնպէս այր հեզ յընդունել զնախատինս, զգայ զայն, և
իբրև այն զի ի հասարակաց զանգուածոյ է զանդեալ, խռովի
ընդգէմ նախատադրին, թէպէտ և անծանօթ ոք իցէ : Բայց
իբրև ճանաչէ, թէ է նա տէր իւր կամ սիրելի բարեկամ, կամ
անմեղ ոք կամ անմիտ է գռեհիկ, ընդ տէր իւր ոչ խեթա-
հարի, բայց իմացուցանէ զիւր իրաւունս. ընդ բարեկամին
գանգատի, բայց անդրէն հաշտի. անմեղին չլինի վրէժխնդիր,
անմտին ախտակցի, անարգին դիւրաւ ներէ, զի կարի իմն
դիւրին է առնուլ ի նմանէ վրէժ :

Իսկ ըստ եղանակին, հեղն ոչ թողացուցանէ իւրում բար-
կութեան անցանել քան զպարտն : Նա յերկուց կոպարաց
միջի որ ընդ յաւէտ և ընդ նուազ, առաւել միտէ ի նուազն
քան ի յաւէտն : Կարի իմն դիւրին է բարկացելոյն միտել ի
չափազանցն. վասն այսորիկ առաւել փոյթ է հեզութեան
սանձել զբարկութիւնն, քան գրգռել զայն : Եւ այս առա-
ւել պատշաճող է մարդկութեան և բանավարութեան. զի որ
գործէ նուազ բորբոքմամբ, գործէ առաւել խոհականու-
թեամբ : Պիւռոս քաջ վարժապետ մանկավարժութեան՝
զայս ստէսլ յիշեցուցանէր շահատակաց և ըմբշամարտից, սան-
ձել զբարկութիւն. զի սիրտ խռովեալ առաւել ուշ եղեալ
ի վնասել այլում քան ի պաշտպանել անձին, դիւրաւ ընկճի :
Վասն այսորիկ գիտելով հեզահոգւոյն թէ բարկութիւնն է
անհաւատարիմ խորհրդական, ոչ վաղվաղէ, այլ մեղմով բե-
րի ի վրէժխնդրութիւն, զի տայէ ժամանակ հովանալոյ
բարկութեան : Մեծ փիլիսոփայն Աթենոգորոս բնակեալ
առ ժամանակ մի առ Օգոստոսի, իբրև արձակեցաւ դառնալ
ի Յունաստան՝ ետ նմա զայս վերջին խրատ. Ի բարկանալ
քում կայսր, մի արասցես և մի ասասցես ինչ, բայց յետ քա-
ղելոյ քոյ բովանդակ զայբուբենս : Չգիտեմ, քաղեանց ար-
դեօք Օգոստոս զայբուբենս՝ ի վաղվաղել զպատուհաս դըս-
տեր իւրոյ : Քաջ գիտեմ, թէ զայս խրատ յանձին կալաւ
Արքիտաս տարենտացի, որոյ խոթուեալ ընդ ստահակութիւն
իւրոց շինականաց ասէ. Պատուհասէի արդեօք զձեզ, եթէ
չէի բարկացեալ :

Ասլա յամբ շարժի հեղն, և դիւրաւ ցածնու բանաւոր փո-
խարինօք ըստ դատելոյ բարեկամաց, քան ըստ դատելոյ իւ-
րոյ. զի ոչ ոք է յանկաւոր դատաւոր ի դատ իւր : Հատանայ
և սակաւուք քան զարժան համարեալն. և անբասիր առնէ
զմիտ իւրոյ վնասապարտին. զի որպէս ասացաւ, հեզութիւնն
առաւել միտէ ի նուազն քան յառաւելն : Նա որպէս կիրն
ջրով վառի, և իւղով շիջանի, նոյնպէս բարկութիւն հեզոյն
գիմադարձութեամբ վառի, և խոնարհութեամբ և ողորբ բանիւք

մնասապարտին շնչանի : Հեզու[թիւնն է մեծանձնեայ , ըմբոս-
տացելոյն ընդդէմ դառնայ , այլ խոստովանողին զյանցանոն
ներէ : Արպէս որոտումն դարնայնոյ է անշանթ , նոյնպէս ըս-
պառնալիք հեզոյն յոլովակի են առանց վրէժխնդրութեան .
և ընդ լռել բարկութեան լռէ և յիշատակ մնասուն :

ԳԼՈՒԽ Զ .

Թե գինչ ընդ մեջ է հեզոսքեան և իշրոց համանմանից :

Ասացաք 'ի սկզբան անդ , թէ հեզու[թիւնն ենթադրէ չորս
պարագայս . Զըմբռնումն նախատանաց , զբարկութիւնն գրգ-
ռեալ յըմբռնմանէ , զբաղձանս վրէժխնդրութեան , և զչա-
փաւորութիւն բարկութեան և վրէժխնդրութեան : Ապա նախ
առաջին տրոհի հեզու[թիւն յիւրոց ծայրից , 'ի բարկութենէ
և յանգագայութենէ : Տրոհումն որ 'ի սկզբան անդ երևի յոյժ
գժուարին . իբր զի մէջն այնպէս շփոթ է ընդ ծայրից , մինչ
զի թէ զայրանայ հեզն , երևի բարկացող . և թէ չզայրանայ ,
երևի անզգայ : Եւ զսորին հակառակն , թէ բարկացողն խնդ-
րէ զվրէժ . երևի նախանձախնդիր , և թէ անզգայն ոչ խնդրէ
զվրէժ , երևի հեզ : Այնպէս անգէտ են մարդիկ առ որոշել
զմոլութիւնս յառաքինութեանց , որպէս անփորձ ակնավա-
ճառք՝ զկեղծ գոհարս 'ի ճշմարիտ գոհարաց : Ապա թուի թէ
պիտէր մեզ պատուհան Սոկրատայ 147 , յառել զաջս 'ի խիղճ
մտաց այլոց , 'ի կշռել զսորհուրդս և զմիտս . զի մի յանդուգն
դատեսցուք դատաստան : Բաց յոյժ դիւրին լիցի այս դա-
տաստան կշռադատութեան , թէ հայեսցուք յայն երիս պա-
րագայս , որք ասացան , յորպիսութիւն նախատանաց , 'ի վի-
ճակ անձին , և 'ի համեմատութիւն վրէժխնդրութեան :

ԳԼՈՒԽ Է

Թե գինչ ընդ մեջ իցէ հեզոսքեան և գրոսքեան :

Հեզու[թիւնն ենթադրէ զըմբռնումն անձնական մնասու ,
որ բնաւորապէս վառէ զբարկութիւնն առ առանձնաւոր
վրէժխնդրութիւն : Գ[թու[թիւն ենթադրէ զըմբռնումն մնա-
սու օրինաց , և հասարակաց արդարութեան , որ շարժէ զնա-
խանձախնդրութիւնն առ պատուհաս : Բարկութիւնն է շար-
ժումն ինչ կրից , որ բազում անգամ հրամայէ բանին : Նա-

խանձախնդրութիւնն է շարժումն ինչ բանին, որ և սա յու-
լովակի շարժէ զկիրս փոխադարձ համախոհութեամբ: Աինչ
զի հնար է բարկութեան լինել աւամայ, բայց նախանձախն-
դրութիւնն է կամաւոր. զի է շարժումն կամաց լուսաւորելոյ
'ի մտաց, և յայս սակս բազում անգամ վրիպակաւ մտաց՝ նա-
խանձախնդրութիւնն լինի անընտրողական: Ապա որպէս հե-
ղութիւնն է միջասահման իմն 'ի մէջ բարկութեան և անզգայ-
ութեան. նոյնպէս գթութիւնն է միջասահման իմն 'ի մէջ
կարի սաստկապահանջութեան և կարի ներողութեան: Եւ
վասն այսորիկ գթութիւնն՝ սեպհական է գերագահ ատենա-
կալաց և իշխանաց, հեղութիւնն սեպհական է մասնաւոր ան-
ձանց: Թէպէտ ճշմարիտ է զի եթէ ընդ հասարակաց փնասուն
լծորդի և անձնական փնաս իշխանին, յայնժամ հնար է ըն-
թացակցել հեղութեանն ընդ գթութեան: Տիգրան 148 յայտ-
նեցաւ հասարակաց թշնամի ժողովրդեանն հռովմայ՝ պաշտ-
պանութեամբ Միհրդատայ, և առանձինն թշնամի Պոմպէոսի
որհամարհութեամբ անձին նորա: Իբրեւ պարտեցաւ քաջա-
դիպութեամբ Պոմպէոսի, կամ ձախողութեամբ իւրոյ բաղ-
դի, զզնան և զպսակ յոտս ընկէց յաղթականին. որ կարող
գոյով պատուհաս 'ի վերայ ածել հասարակաց փնասուն, և
հանել զվրէժ քինու զիւրոյ փնասուն, միանգամայն ներեաց՝
միումն գթութեամբ և միւսումն հեղութեամբ: Ասան զի
թագ 'ի գլուխ եգեալ նորա, և զպարանոցաւ փարեալ, հաս-
տատեաց զնա անդրէն 'ի թագաւորութեան. և ընկալաւ յիւր
առաջին բարեկամութիւն: Բայց զգթութենէ դարձցին բանք
յիւրում տեղոջ 'ի ճառս արգարութեան:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը.

Թէ զինչ ընդ մէջ իցե հեղոսքեան և ողորմոսքեան:

Նման հեղութեան է ողորմութիւնն 149 առ աւամիկս, այլ
ոչ առ իմաստասէրս որք ոչ 'ի համար դասեն զնա առաքի-
նութեանց, որպէս զհեղութիւնն. վասն զի հեղութիւնն չա-
փաւորէ զկիրս բանիւ, բայց ողորմութիւնն է տկարութիւն
ինչ կրից. որ բնաւոր համակրութեամբ ըմբռնեալ զայլոյ
թշուառութիւն իբրեւ զիւր, տայ կարեկից լինել չարչարե-
լոյն, և շարժէ յարտասուս ևս առանց պատճառի: Ասան
այսորիկ սեպհական է սա երկչոտաց և տկարաց, կանանց և
զառամելոց. որք 'ի կարի իմն գորովանաց սրտի լան ընդ լա-
լիւն, և հեծեն ընդ հեծութիւն չարագործաց, յորժամ 'ի
վերայ գայ նոցա արժանահաս պատուհաս: Եւ ոչ միայն շար-

Ժին սոքա ընդ ճշգրիտ ողորմելութիւնս, այլ և ընդ կեղծս կամ ընդ նկարածս. որպէս 'ի պատկերս երևեցուցիչս տանջանաց Պրոմէթէոսի, և 'ի ստեղծաբանութիւնս արտասուեաց Դիգեայ, և յեղերերգութիւնս տառապանաց Եդիպոսի. Թէ պէտ և որ լայ զնոսա, գիտէ Թէ են կեղծիք 150 : Ասան այսորիկ 'ի հասարակապետութիւնս հաստատեցան 'ի քաղաքայնոց եղերերգութիւնք և խաղք մենամարտից, առ փարատելոյ 'ի բաց՝ յաճախութեամբ ողորմ տեսարանաց, որ կեղծեօք և որ իրօք, զհամակրականն զայն տկարութիւն, զինատ Թշնամի արիութեան և արգարութեան : Ասան այնորիկ 'ի ծերակոյտն Աթենայ արգելեալ էր ատենախօսից շարժել զդատաւորս գորովանօք յողորմութիւն և յախտակցութիւն : Բայց և այնպէս, Թէ կամք իցեն վերածել զսա 'ի մոլութիւն կամ յառաքինութիւն մարթ է ասել. զի Թէ ողորմութիւնն ընդդէմ բանի շարժէ զսիրտս կանացեաց և անարեաց 'ի դատաստանի՝ ախտակցիլ այնմ ում ախտակցիլ չէ արժան ոչ իրօք և ոչ կեղծեօք, վերածի 'ի մոլութիւն անզգայութեան : Եւ զսորին հակառակն՝ Թէ ախտակցի ոք ճշմարիտ Թշուառութեան, որում յերաւի է ախտակցիլ, վերածի յառաքինութիւն հեղութեան :

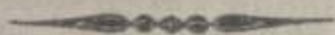
ԳԼՈՒԽ Թ.

Թէ զինչ ընդ մեջ իցե հեղոյքեան քարոյականի
և աշխարհականականի :

Հեղութիւնն բարոյական ենթադրէ զվիճակ բնութեան, որ Թողացուցանէ փնտսելոյն զբանաւոր վրէժխնդրութիւն ևս և իւրով ձեռամբ. ըստ այնմ կանոնի փոխարէն հատուցման, Թէ զոր ինչ առնէ ոք, զնոյն և կրեցէ : Հեղութիւնն աւետարանական ենթադրէ զվիճակ շնորհաց. յորում բանն յաւիտենական հայեցեալ՝ Թէ իւր հաւատացեալք իցեն ինքեան նմանող, արգել նոցա զվրէժխնդրութիւն, պահեալ զայն աստուածային տեսչութեան. ըստ այնմ երկնաւոր կանոնի՝ Թէ իմ է վրէժխնդրութիւն, և ես հատուցից : Մինչև հեղութեանն փիլիսոփայականի չափաւորել զբարկութիւն բարոյական առթիւ, և աւետարանականին չափաւորել զբարկութիւն գերբնական առթիւ : Նորայն վախճան է երանութիւնն ժամանակաւոր, և սորայս վախճան է երանութիւնն յաւիտենական :

Բայց որպէս ոչ գիտէ աւետարանն նախատամատոյց լինել անիրաւութեան՝ անդատաստարտութեամբ փնտսուց, նոյն-

պէս ոչ արդէլու արդարութեան պատուհասել զնոսա և յերկրի աստ. միայն թէ պատուհասն մի յառաջ գոյցէ 'ի բորբոքմանէ բարկութեան, այլ 'ի նախանձուէ արդարութեան. ոչ վասն սիրոյ վրէժխնդրութեան, այլ վասն ուղղութեան յանցաւորին. և ոչ 'ի մնաս մնասարարին, այլ առ հասարակաց օգուտ: Նոյնպէս ոչ դիտէ աւետարանն, թէ ընդունողն մնասու և անպատուութեան չիցէ կարող դիմել առ դատաւորն առ անդրէն նորոգութիւն: Զի թէ դատաւորն ունի զտեղի Աստուծոյ, մնասաւորն՝ Աստուծոյ թողու զիւր մնասն, յորժամ թողու զայն 'ի ձեռս դատաւորի. որում պարտ է լինել արդար, վասն զի Աստուած է արդար: Բայց և յայս ևս դիպուած հեղութիւնն աւետարանական և բարոյական պահանջէ զի մնասաւորն մի շարժեցի 'ի ծարաւոյ վրէժխնդրութեան, այլ 'ի պատշաճողութենէ արդարութեան: Այո, յորժամ մնասն է ծանր և բարկութիւնն շարժեալ, դժուարին իմն է որոշել զերկոսին զայսոսիկ վախճանս, և յաղթել յարձակման բնութեան բարոյական հեղութեամբ. բայց չէ այդ դժուարին աւետարանական հեղութեան՝ գերբնական շնորհօք, որ ոչ երբեք զնացեալ լինի այնմ՝ որ խնդրէ:

ԳԻՐԻՔ ՄԵՏԸՄԱՆՆԵՐՈՐԴ.

ՅԱՂԱԳՍ ՔԱՂՅՐԱԽՕՍՈՒԹԵԱՆ ԿԱՄ ՀԱՃՈՅԱԿԱ
ՆՈՒԹԵԱՆ, ԵՒ ԾԱՅՐԻՑ ՆՈՐԱ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա.

Յաղագս քաղաքական կենցաղախորոշեան
ընդհանրապէս :

Ի կենդանեաց ոմանք են անընկերականք և մենակեացք, որպէս թռչունք յափշտակողք. և ոմանք ընկերականք և ընտանեկանք, որպէս մեղուք: Զի նոքա հոգացեալ միայն վասն իւրեանց անհատից, սիրեն միայն զինքեանս. սոքա կեցեալ 'ի հասարակութեան, սիրեն զիւրեանց տեսակ: Մարդիկ տառաւել են ընկերականք քան զայլ ամենայն շնչաւորս: Զի որովհետեւ ոչ ծնանին բնաւք վասն ամենայնի, այլ ուսանին 'ի միմեանց, և պէտս ունին իրերաց, հարկ է նոցա սիրել ըզկեանս ընկերական. և կենցաղակցութիւն նոցա է փոփոխ պահպանողութիւն 151: Վասն այսորիկ տեսչութիւնն եւ նոցա բարբառ և արուեստ գրութեան, բարբառիլ 'ի մօտոյ և 'ի հեռաստանէ, և կենցաղակցիլ ընդ ամենայն աշխարհի, հասուցեալ զխօսս ուր ոչ հասանէ ձայն: Ապա որ ոչ սիրէ զքաղաքական կենցաղավարութիւն, ոչ կարէ լինել անդամ քաղաքական մարմնոյ, մեկուսացեալ 'ի հաղորդակցութենէ, որ է յօդ հասարակութեան: Վասն այսորիկ Արիստոտէլ 'ի վերայ բերէ, թէ մարդ մենակեաց կամ Աստուած է և կամ դադան. զի Աստուած վայելէ յինքեան միայն, և դադանք յափշտակողք ոչ սիրեն զընկերութիւն:

Արդ երեք ինչ զքաղաքական կենցաղավարութիւն առնեն բերկրական. երկուսն 'ի ստոյգս կամ յանկատակս, և մին յորս ընդ խաղ: Ի ստոյգս՝ բերկրութիւն ինչ պարգևի, 'ի տալ զհաւանութիւն և զգովեստ ասից և իմաստից այլոց. և բերկրութիւն ինչ ընկալեալ լինի, 'ի հաղորդել այլոց զիւր իմաստս: Իսկ յորս ընդ խաղ, սլարգևի և ընկալեալ լինի բերկրութիւն 'ի փոխադարձ հաճոյս ծիծաղական ասից և ծա-

զուց : Զի հանապազորդ անծաղը ստուգութիւն՝ ՚ի տաղտկալեաց է համարի . և սիրտ իբրև զաղեղն՝ կորովանայ , եթէ երբեմն թողանայ : Ըստ այսց երից սլարագայից , երիս աղնուական առաքինութիւնս որոշէ Արիստոտէլ՝ ՚ի քաղաքական կենցաղավարութեան : Առաջին ՚ի գովէլ զայլոց իմաստս , և սա կոչի Քաղցրախօսութիւն , կամ Հաճոյականութիւն , կամ Սիրողութիւն : Երկրորդ ՚ի հազորդէլ այլոց զիւր իմաստս . և սա է Ճշմարտախօսութիւն : Երկրորդ ՚ի զբօսասիրել փոփոխակի զուարթարար ասիւք , որ ընդ խաղս . որ և յայս սակս կոչի Զուարճախօսութիւն :

Զայսց երից առաքինութեանց խօսեսցուք ուրոյն ուրոյն յերիս յաջորդ գիրս , սկիզբն արարեալ յառաջնոյն :

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ .

Յաղագս քաղցրախօսութեան կամ հաճոյականութեան :

Սա որպէս ասացաւ է միջասահման ինչ ընդ մէջ հաճոյանալոյ և հակառակելոյ այլոց՝ որչափ վայել է , ՚ի քաղաքական կենցաղավարութեան : Որ անցանէ ըստ չափ ՚ի հաճոյանալն , է մարդահաճոյ . որ անցանէ ըստ չափ ՚ի հակառակիլն , է հակառակասէր . որ միջասահման հաճոյանայ կամ հակառակի , է քաղցրախօս : Բայց այս առաքինութիւն իբրև զհեղութիւնն ոչ բարւոք ճանաչի յիւրմէ անուանէ : Զի գոլով նորա երկու այլևայլ պաշտօն , մին հաճոյանալոյ և միւսն հակառակելոյ , հաճոյականութիւնդ անուն չէ համաչափ , վասն նշանակելոյ իւրոյ զմի մասն միայն իւրոյ սահմանի : Նա այնպէս շփոթ է սա ընդ երկոցունց ծայրից , որ թէ հաճոյանայ , երևի մարդահաճել . թէ հակառակի , երևի կագել : Եւ զսորին հակառակն , մարդահաճոյն երևի հաճոյական . և հակառակասէրն երևի՝ իրաւամբք հակառակող : Մինչ զի ՚ի սահմանէն իսկ անմարթ է ճանաչել , թէ այս առաքինութիւն հաճոյական իցէ թէ անհաճոյական , խայթիցէ թէ փայփայիցէ , խաժանիցէ թէ համբուրեսցէ : Ապա և յայտմ վայրի հարկ է ճանաչել նախ զծայրսն , իբրև առաւել զգալիս և բացերևս . և ապա զմիջասահմանն , որ է առաւել խրթին և շփոթ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

Յադագս մարդահաճոքեան:

Սա է աւելազանցութիւն հաճոյականութեան և սիրողութեան զգովեաստիւ ասից, իմաստից և գործոց այլոց՝ ի քաղաքական կենցաղավարութեան: Բայց որպէս Տիմանթէս չափմամբ բուծոյ՝ չափեաց բովանդակ զմարմին զառնապատկերին մեծի 152, նոյնպէս յայսմ ընտանի մարդահաճութենէ մարթ է ամենայն ումեք ճանաչել համեմատութեամբ զմարդահաճութիւն արքունեաց և խորհրդականաց. իբր զի մեծ են սորա հեռութիւնք, այլ բնութիւնն նոյն: Ապա երեք ինչ մտածին յայսմ մոլութեան: Ո՛վ և ո՛վ իցեն անձինք, որք մարդահաճութիւն ընդունին: Յինչ վախճան հայիցի այն որ մարդահաճէ. և որով օրինակաւ վարիցի ի մարդահաճել իւրում:

Յադագս առաջնոյն, հասարակ է ամենայն մարդոյ իղձ գովութիւն ընդունելոյ: Այս իղձ ըստ ինքեան չէ մոլեկան. այլ մանաւանդ է գովելի ինչ յատկութիւն մեծանձնութեան, եթէ գովեստքն են մեծամեծք. կամ համեստութեան, եթէ են միջակայինք: Բնութիւնն ետ զսէր գովութեան ի խթան առաքինութեան. և զերկիւղ պարսաւանաց ի սանձ մոլութեան: Որ չամոքի ի գովեստ, չերկնչի ի պարսաւանաց. և որ չերկնչի ի պարսաւանաց, չզգայ զամօթ. և որ չզգայ զամօթ չարի, դիւրամէտ է առ ամենայն չարիս: Թեմիստոկղէս գտեալ ի ժողովի ուրեք երաժշտաց բազմաց որք գիմամրցանակաւ երգէին, իբրև հարցաւ թէ ո՞ր ձայն առաւել հաճոյ եղև քեզ, ետ սպասասխանի. Այն որ երգեաց զիմ գովեստ: Եւ յիրաւի էր նմա զայս ասել. զի գովութիւնք լիով ձայնակից էին իրացն իսկութեան: Թեմիստոկղէս արժանի էր գովութիւն ընդունելոյ. ուստի և էր ճշգրիտ և բուն առարկայ գովասանութեան: Բայց բազումք առանց արժանաւորութեան սիրեն զգովութիւն, և սոքա են բուն առարկայ մարդահաճութեան: Դրախտահաւն անուն թռչուն՝ օդով կերակրի, օդով կերակրի և գետնառիւծ, բայց նա թռուցեալ ի բարձունս կերակրի յստակ և անխառն օդով. իսկ գետնառիւծն սողեալ ընդ երկիր՝ կերակրի անմաքուր և խառնակ օդով: Առաքինւոյն և վառամոլին ախորժ է գովեստ. բայց նա ախորժէ զգովեստ ճմարիտ զառաքինեացն, և սա զգովեստ սուտ՝ զապականեալն մարդահաճութեամբ:

Չիք ոք այնպէս թափուր յարժանաւորութենէ, որ ոչ ու

նիցի բարի կարծիս զանձնէ . և որ վստահն է յիմիք՝ դիւրաւ հաւատայ այնմ . մանաւանդ եթէ յորում սեռի գովի , ունիցի ինչ զայնր ուրուական : Ամենայն կին տգեղ իբրեւ զԳորգոնա՝ 153 լուեալ թէ գեղեցիկ կոչի , խնդայ , կարծեալ թէ գէթ 'ի միջակայնոց իցէ : Այլն որոյ գեղ միջասահման իցէ , լուեալ թէ չքնաղ կոչի , խնդայ , կարծեալ ըստ միտս այլոց լինել այնպիսի : Իսկ կին չքնաղ՝ լուեալ թէ հրեշտակ կոչի կամ աստուածուհի , խնդայ , կարծեալ թէ այնպէս համարիցին , որպէս և ասեն : Աստիճանք արժանաւորութեան այնպէս են հաւաւորք , որ ստորինն շփոթի ընդ միջակայնոյն , և միջակայնն ընդ վերնոյն . և վասն այսորիկ բարիոք կարծիք զանձնէ՝ դոյզն աջակցութեամբ արտաքնոց՝ ելևելս առնէ դիւրաւ յաստիճանէ յաստիճան : Հռովմէական կայսերք 'ի մարդահաճոյ ծերակուտէն աստուածական անուն ընկալեալք , զառաջինն ամաչէին , ապա երկուանային , հուսկ ապա հաւատային . զի փառամոլութիւնն փոքր փոքր հաւատացուցանէ , թէ զոր բազումք պնդեն հնար է թէ լինիցի ճշմարիտ : Ասն այսորիկ անամօթաբար տեղի տուեալ բազնաց , զոր անամօթաբար կանգնէր նոցա ծերակոյտն , հաւատային ունել աստուածական ինչ զօրութիւն 'ի կուրծս , և ճառագայթ յերեսս : Յայտ է թէ մարդահաճութիւն ինչ այդպէս յայտնի սուտ և ճշին , գերապանծ արժանաւորութեան՝ բարկութիւն բերէ . զի երբեմն անարդ մարդահաճութիւն նուազէ զյարդ ճշմարիտ գովեստից : Արիստոբոլոսի շարագրեալ ներքող ինչ քաջութեանց Աղեքսանդրի , սպրդեցոյց յայն սուտ ինչ 'ի շնորհուկս , թէ նետահար սատակեաց նա զփիղ 'ի պատերազմի : Աղեքսանդր ընկէց զայն ներքող 'ի Հիւդասս գետ . փոքր միւս ևս՝ և զներքողաբանն ընկեցեալ էր յայն : Գովեստ էր այս անհաւատալի , զի 'ի մորթ փղի ոչ գծէ նետ , որպէս և ոչ խայթ ճանճի 'ի սողալատ : Իսկ զկարգ ոչ ընկէց 'ի Աբելի գետ զԱմմոնիոս քուրմ , որ կոչեաց զնա որդի Արամազդայ . որ մեծ ևս մարդահաճութիւն էր քան զայն . որչափ դիւրագոյն է նետահար սպանանել զփիղ , քան ծընունդ լինել Արամազդայ : Ապա ոչ առեայր Աղեքսանդր զմարդահաճութիւն այլ առեայր զփոքր մարդահաճութիւն , որում հնար էր 'ի սուտ հանել զմեծամեծս :

Մեծաց մարմնոց մեծ ճարակք պիտին , և մեծամեծ անձանց մեծամեծ մարդահաճութիւնք : Զի մեծ են յոյժ կարծիք նոցա զանձանց . և խնդան , թէ տեսանեն զանձինս 'ի կարծիս այլոց մեծ ևս քան զոր են . որպէս ամենայն ոք խնդայ և ծիծաղի՝ տեսեալ 'ի մեծացոյց հայելոյ զերեսս իւր մեծաքանակ : Ասն այսորիկ գովեստք թէպէտ և սուտ իցեն , և գովեստընկալն իսկ գիտիցէ թէ են սուտք , բայց և այնպէս միշտ են հաճոյականք : Զի զոր օրինակ ճշմարտութիւն հա-

կառահաբանին ծնանի զատելութիւն, նոյնպէս ստուծիւն գովասանին ծնանի զսէր. որպէս ասաց մեծն այն. Գիտեմ, զի մարդահաճեա, բայց և այնպէս հաճոյ է ինձ: Ապա դժուարին է որոշել զմարդահաճոյն 'ի գովասանէն, բայց ևս դժուարին է որոշել, ո՞ւր ատեցող իցէ մարդահաճութեան և ո՞ւր արտագող: Զի են որք անդէն թէ չեն հաւան ընդ մարդահաճութիւն. և բարկանան, եթէ ոչ մարդահաճութիւն ընդունին: Ա. քայաբ մարդահաճեալ յիւրոց ըզձապատում քրմաց որք յորդորէին զնա ելանել 'ի պատերազմ, ասաց ցմարգարէն Միքիա. Երգմեցուցանեմ զքեզ յԱստուած ճշմարիտ, զի ասացես ինձ զճշմարիտն առանց մարդահաճութեան: Միքիաս քաջ ևս ըզձապատում վասն այլոց քան վասն անձին, յայտ յանդիման ասաց. Թէ ելցես 'ի պատերազմ, ըսպանցիս: Բարկացեալ թագաւորին՝ անդէն վաղվաղակի էարկ զնա 'ի կալանս. բայց և այնպէս մարդարէութիւնն ճշգրտեցաւ. չորբաւ նա 'ի պատերազմ, և սպանաւ: Ով խորութեան և անհասութեան կամաց զօրաւորաց. բայց անհասանելի ևս եղեն վճիռք աստուածպետական զօրութեան: Թագաւորն երգմեցուցանէ զմարգարէն չմարդահաճել, և 'ի չմարդահաճել նորա սպանանէ զնա: Մարգարէն վասն հնազանդելոյ արքայի՝ ասէ զճշմարիտն. և վասն զի ասաց զճշմարիտն, պատուհասի: Յառաջատես աստուածպետութիւնն յառաջագէտ գոլով դրժողութեան արքային, էր նախահարդեալ, զի մարգարէն վկայական մահուամբ մեռցի վասն ասելոյ իւրոց զճշմարիտն, իսկ թագաւորն սպանցի վասն չհաւատալոյ նմա: Իսկ արդ ո՞վ իցէ որ սիրիցէ զմարդահաճութիւն: Որ ունի բարիք կարծիս զանձնէ, որ կամի լինել 'ի բարւոք կարծիս առ այլս, և որ գիւրաւ հաւատայ այնմ որում մեծապէս ըզձանայ:

ԳԼՈՒԽ Դ.

Յադագս վախճանի մարդահաճոյին:

Ո՞վ, որպէս նման են մարդահաճոյն և գովասանն 154 թէպէտ և մին է մոլի և միւսն առաքինի: Բայց որչափ նման են միմեանց, այնչափ տարբեր են վախճանք նոցա: Գովասանն գիտէ պատուել. մարդահաճոյն գիտէ օգտիլ. մին հայի յայլոյ օգուտ, և միւսն յիւր օգուտ: Յայսմ անարդ և ծառայական վախճանէ մարդահաճոյք ստացան անուանս նախատականս: Կոստանդիանոս կայսր կոչեաց զնոսա Մկունս պալատականս: Անաքսիլայոս, Յեցս քսակի: Դիոգինէս, Էունո

արքունի: Այլ, Կապիկա եթովպական, Պրոթէոսս երկրաւորս, պատառաբոյծս սեղանոց, որսօղս պարգեաց, աղուէսս սովեալս, նմանաբերեալ զգեղեցիկ առակ փոխգացւոյ ծաւային 155: Տեսեալ աղուիսուն զագռաւն յոսո մի 'ի կայտռի, պատառ մոյ 'ի կոցի ունելով, համոզեաց զնա թէ քաջ ես յերաժշտութեան քան զսօխակ. և յորդորեաց զնա փորձ փորձել զիւրոյ քաղցր ձայնի: Հաւատաց նմա ագռաւն. և այն ինչ կամեր երգել, անկաւ որսն 'ի վայր. և խորամանկ աղուէսն եկեր զայն: Ագռաւ սևափետուր էր միանձնական սքեմաւ այլ սպիտակափառ մաքրութեամբ Պետրոս Մորրոմն, որ ապա կոչեցաւ Կելէստինոս 156: Հին աղուէս էր Բենեգիկոսս Կայետան. որ յայս սակս 'ի յիշատակագրութիւնս սրբազանս աղուէս կոչեցաւ խորամանկ և անյագ: Տեսեալ որա զԿելէստինոս, զի ամբարձեալ յաթոռ գերագահ՝ վայելէր խաղաղութեամբ 'ի քահանայապետութեանն՝ որում էր արժանի, ցանկացաւ յինքն կորզել զայն անոյշ պատառ: Սկսաւ շողովելով այնչափ գովասանել զառաքինութիւնն նորա, և զերջանկութիւնն առաջնոց վարուցնորա՝ յորժամ երգէր ընդ հրեշտակս յիւրում դասի, մինչև հովիւն բարի 'ի ժողովն Նէսպօլոյ նուագեալ զանլուր զայն երգ, Ես Կելէստինոս, և որ զկնի, հրաժարեաց 'ի քահանայապետութենէ: Եւ աղուէսն անյագ՝ աջակցութեամբ արքային Կարոլոսի՝ արկ զայն յիւր բերան: Գրեն բազումք թէ այն քահանայապետ ոչ ևս քահանայապետ՝ իբրեւ յելից իրացն ծանեաւ զնենգութիւնն, գուշակեաց զԲենեգիկոսսէ զայս գուշակութիւն: Եմուտ նա որպէս աղուէս, թագաւորեսցէ որպէս առիւծ, և մեռցի անարգութեամբ. ամենայնն ճշմարտեցաւ: Եւ 'ի վերայ այսպիսի անցից անցելոց, որ 'ի փասս շողովելոցն, և յօգուտ շողովողին, հաստատեցաւ առակն վաղեմի. 119 վասն իւր երգեաց ագռաւն, այլ վասն աղուէսուն:

Բայց այսոքիկ են մարդահաճութիւնք գէթ ուղղեալք առ բարձր վախճան: Անարգին թէ 'ի դերեւ ելանեն, բայց պատուին 'ի ռամկաց, թէ 'ի գէստ յաջողեն. զի առ նոսա՝ որք ըստ ելից իրացն դատեն, մեծ պատիւն ջնջէ զմեծ ամօթ, և թէ միջոցն մեղագրի՝ վախճանն գովի: Բայց վատանուն մարդահաճոյք են նոքա, որք ընդ անարգ վարձուց անարգաբար գովեն և ստեն: Զի գժպատէ՛հ իմն է թէ գովեստն, քան զոր չիք մեծագոյն նուէր՝ 'ի նուէրս իսկ Աստուծոյ, վարձուոր զո՛հ ընծայեսցի պիղծ մարդահաճութեան: Մոլութիւն է դատարկանձանց և յուլացելոց, որոց փախուցեալ յաշխատութենէ և 'ի պատուաւոր գործոց, ձեռնարկեն յամենայն արուեստս և հնարս ստախօս լեզուի, զի զօտարին կերիցեն: Ի ծունր իջանեն, զպարանոցս խոնարհեն որպէս կարթ, զի ընթրիս ինչ որսացին: Զիք գծծութիւն յոր ոչ միսին, և ոչ

նախատինք զոր ոչ յանձն առնուն. միայն թէ աջալուրջ իցեն առ իւրեանց շահ: Մեծն այն շահատակ Կասարուկիոս Կասարական՝ 157 որ գովելի ընծայէր զանձն իւրովք քաջութեամբք, տեսեալ թէ մի 'ի մըջմանցս ընծայէր գովեստս, զի կորզեսցէ դրամս, եթուք յերեսս աներեսին: Նա անամաջ գիմօք, առանց զերեսս սրբելոյ, ասէ. Ձկնորսն յանձն առնու գլխովին թացանիլ 'ի ջուր ծովու, զի որսասցի ձուկն. ես ո՛չ թողացուցանիցեմ թանալ զերեսս, զի որսայցեմ տուրս: Բայց ոչ ձկան և ոչ տրոց լեալ արժանի, թացերես և ձեռն ունայն ել յերեսաց նորա 'ի բաց:

ԳԼՈՒԽ Ե.

Թե որո՞ւ օրինակաւ վարիցի մարդահաճոյն 'ի
մարդահաճել իշրոշմ:

Անպատկառ և տխմար մարդահաճոյն չէ արժանի այլում հատուցման, բայց որում արժանացաւ նախասացեալ ձկնորսն Կասարականեան: Չէ հմուտ մարդահաճոյ, որ չունի մտավարժութիւն. և քաջութումն լինի նա, յորժամ վարժապետէ նմա քաղց: Բայց գլխաւոր ուսումն մտավարժ մարդահաճոյին է գիտել ճանաչել զբնաւորութիւն այլոց և գիտել յերկրիլ ըստ այնմ, բանիւք, գործովք և կամակատար ծառայութեամբք: Եւ զի մարդահաճութիւնն է կապիկ բարեկամութեան, վասն այսորիկ ոչ ինչ նշան սիրոյ այնպէս բնաւոր է նմա, որպէս կերպարանակցութիւնն ընդ բարեկամին. մինչև երևիլ թէ յերկուս մարմինս իցէ մի միայն հոգի: Սակայն մարդահաճոյն է որպէս զստուեր որ ոչ սիրէ զքեզ, բայց և այնպէս քո զկնի գայ, և առնէ զամենայն զոր առնես: Արիստոն էր թոթով, և իւր համբակք թոթովէին: Պղատոն էր կոր, և աշակերտք 'ի կոր գնային, իբրև զկորաքամակ առ նապատկերս զորս կանգնեն ճարտարապետք 'ի մոյթ շինուածոց: Աղէքսանդրի կոր էր պարանոց, և իւր պաշտօնեայք նորա կորանային, զի 'ի գէալ յաջողեսցէ նոցա: Չգիտեմ Պասարուկիդէս որ մարդահաճէր հօրն Աղէքսանդրի, բրեանց արդեօք զիւր մի ակն, զի նմանող լիցի իւրում տեառն: Կերպարանակցի մարդահաճոյն քում այժմեան վիճակի. թէ գովես՝ գովէ, թէ անարգես՝ անարգէ, թէ ծիծաղիս՝ ծիծաղի, թէ լաւ՝ լայ, և ոչ խնդրէ մխիթարել զքեզ. զի մի հակառակեսցի. այլ կեղծաւորի անմխիթար լինել 'ի քո ցաւո: Նման է պոպիպոգի, որ ըստ ժամանակին աճէ կամ նուազի, և ըստ տեղւոյն փոխէ զգոյն. մինչև մանրիկ ձկունք և թիթուունք

չորոշեալ զնա 'ի ժայռէն, վատահուծեամբ մատչին 'ի նա, և ըմբռնին 'ի խիղբ նորա: Այլ այսօրիկ են կապկային հնարք՝ մակերևականք, նմանակցութեամբ իրացն, զորոց առանց ճգանց մտաւորութեան՝ բայց օգտիւ՝ հնար է բերել զնմա-
նութիւն:

Այլք մեծ ևս արուեստաւորութեամբ ընդմտեալ 'ի բարս և 'ի յօժարութիւնս սրտի, սուտակասպաս գովութեամբ զմո-
լութիւնն առնեն առաքինութիւն. և զօրէն բանաստեղծից զճշմարիտն քողարկեն ճշմարտի կերպարանաւ: Թէ յան-
դուգն ես, կոչէ զքեզ արի. թէ երկչոտ, կոչէ զքեզ խոհա-
կան. թէ փառասէր, բարձրացուցանէ զքեզ որպէս մեծանձ
նեայ, առակ 'ի վերայ բերեալ. թէ ցածասրտի է՝ տոկալ
վերնագունի:

Բայց մտաւորագոյն և միասակարագոյն ևս են այնք, որք
արծարծանեն զմարգահաճութիւն ուշեղ սրամտութեամբ,
որ առնէ զգովեստն շնորհաբան, թէպէտ և ըստ քմաց: Մտա-
ցի մարգահաճոյ եղև Եւդեմոնիկ. որոյ լուեալ զորոտումն՝
գարձաւ առ Աղեքստանգր և ասէ. Դո՛ւ իցես, որ որոտաս,
թէ որդին Արամազդայ: Եւ հիկեսեսայ տեսեալ յերեսս նորա
ճանձ մի. ասէ. Ո՛վ ճանձ բարեբաստիկ քան զամենայն
ճանձս, որ արժանացար ճաշակել զարիւն դիւցազնի: Հաճոյ
եղեն այս փաղաքշանք արքայի, և փոխատրեաց այնց մեծա-
գանձ պարգևս. զի մտաւորութեամբ և աննախանձ հաճէին
զկամս յիմարութեան նորա: Բայց ոչ այդպէս 'ի գէպ յաջո-
ղեաց փիլիսոփային, որ իբրև ետես զնա վիրաւորեալ, զի հե-
ղոյր զարիւն, ասաց առ նա զհոմերական զայն տող. Արիւն
որ բղխէ 'ի դից անմահից: Գեղեցիկ եղև ասացուածն. այլ
գեղեցիկ ևս էր չասել զայն. զի առաւել կծեաց այն զԱղեք-
ստանգր քան զնոյն ինքն զվերս. զի գիտաց, թէ այն գովեստ
'ի բերան այլոց եղև մարգահաճութիւն, այլ 'ի սորայս հեգ-
նութիւն: Մեծի զգուշաւորութեան պէտք են 'ի մարգահա-
ճել անդ, զի ընդունողն մարգահաճութեան մի ամաչեսցէ
յընդունել իւրում. և զի կեղծ սէրն երևեսցի անկեղծու-
թիւն: Մարգահաճոյք որ 'ի Տարրակոնայ քաղաքէ Սպանիոյ
կամեցեալ գուշակել Օգոստոսի մտացի իմն գուշակութիւն
յաղթութեան և յաղթանակի, ասացին նմա, թէ 'ի վերայ
սեղանոյ յանուն քո 'ի մէնջ նուիրելոյ՝ բուսաւ արմաւենի:
Թագաւորն՝ որ մտացի ևս էր, խոժոռահայեաց ետ պատաս-
խանի հեգնելով. Կշան է, թէ ստէպ զոհէք 'ի վերայ իմոյ
սեղանոյ: Պատասխանին հռովմայեցւոյն մտաւորագոյն ևս
եղև քան զսպանիացւոյ առաջարկութիւն, և մարգահաճու-
թիւնն յայանեցաւ իւրովի. իբր զի եթէ ստէպ զոհեալ էր
նոցա կրակավառութեամբ 'ի վերայ սեղանոյ, չէր արդեօք
բուսեալ արմաւենին:

Բայց ճարտար ևս է այն աղգ մարդահաճութեան, որ երևի հակառակիլ և մարդահաճէ. զի գովեստ անակնկալ՝ հիացումն արկանէ 'ի կարծիս, և առաւել բերկրեցուցանէ: Աղախինն Փիլովմատեայ՝ ըստ բանաստեղծութեանն Պլաւտոսի, առ առաւել բարձրացուցանելոյ զգեղ տիկնոջ իւրոյ, զլանայր նմա զգործիւն զոր խնդրէր նա 'ի գեղազարդել զանձն: Վասն այսորիկ 'ի խնդրել նորա սպիտակագեղ 'ի սպիտակացուցանել զերեսս, տայր պատասխանի. Իմ ոչ են կամք տալ. քանզի զհարգ սպիտակասցի փղոսկր՝ սևակաւ: Եւ 'ի խնդրել նորա ջուր 'ի լուանալ զձեռս, ասէր. Չպիտի. զի դիւրագոյն է քոց ձեռաց զջուրս լուանալ, քան ջրոյն զքո ձեռս:

Դառնագոյն յայսմ աղգի, և չարաշուք յոյժ եղև մարդահաճութիւն ուրումն յաւագաց անտի 'ի դասէ սինկղիտոսաց: Յոտն եկաց սա յաւուր միում յատենի ծերակոտին, խօսել սկսաւ ընդ Տիբերիոսի յայրատագոյնս իմն և 'ի ձայն բարձր ասէ. Տիբերիէ, ժամ է արդ խօսել ընդ քեզ համարձակ յօգուտ հասարակապետութեան, առանց մտահաճութեան: Ապշեցաւ ինքնակալն, և ծերակոյտն իսկ ոչինչ պակաս քան զնա: Յաւել ասել. Լուր ով կայսր, մեծ անիրաւութիւն է քոյ, զոր բովանդակ ծերակոյտս ստգտանէ. Թէպէտ և ոչ ոք իշխէ խօսել համարձակ: Սոսկացաւ ծերակոյտն առ այն բարբառ և առաւել ևս քան զծերակոյտն՝ Տիբերիոս, կարծիս 'ի մտի եղեալ Թէ գաղանի ինչ իւրք դաւադրութեան 'ի վեր երևեսցին: Ապա ասէ. Դու, ով Տիբերիէ, տաս զամենայն մեզ, վրիպեցուցեալ զքեզ յօգտէ գանձուցն արքունի: Տքնիս 'ի գիշերի. զի մեք անհոգ 'ի քուն լիցուք: Հաշեա զքո մարմինդ յանդադար աշխատութիւնս, զի մեք յանձնդիւրութիւնս և 'ի գրգանս վայելեսցուք: Յայանի անիրաւութիւն է այդ, 'ի փրաս մեծ հասարակապետութեան և ինքնակալութեան. որոյ կեանք զքո կենաց կախեալ, ոչ կարէ կեալ, Թէ դու զքոյդ արհամարհես: Կասսիոս Սկերոս՝ զգօնաւոր յառաջատես՝ լուեալ զայն բան, անգէն վաղվաղակի ասաց ջիւր ընթերակայս. Երդուեալ 'ի Դիոս, այս մարդահաճութիւն՝ կործանումն է Տիբերիոսի, որ եղև իսկ: Տիբերիոս ետ զանձն փափկութեան կենաց և անգթութեան, 'ի զեղև քարանձաւս կղզոյն Կապրեայ. չունելով հռովմայ այլ նշան Թէ կենդանի է Տիբերիոս, բայց զկոտորած իւրոց քաղաքացւոց: Բայց յայնմ վայրի մարդահաճոյն եհաս իւրում օգտի: Տիբերիոս հրամայէր հռովմայ, և նա Տիբերիոսի:

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ.

Յադագս հակառակասիրի, կամ կռուսասիրի:

Մարդահաճութիւնն է աւելազանցութիւն, իսկ հակառակասիրութիւնն պակասութիւն. զի 'ի քաղաքական կենցաղավարութեան որչափ հաճութիւն բերէ նա գովելով, այնչափ բառնայ սա հակառակելով: Ամենայն ոք սիրէ զինքն, և զոր ինչ իւր է, և ևս առաւել զիւր կարծիս որպէս զազնուագոյն մասունս ազնուականագոյն մասին հոգւոյ: Ասան այսորիկ միտ մարդկան ընդ լսելն 'ի հակառակասիրէ, զի երգիծանութեամբ կրկտէ զիւր կարծիս, այնպէս դառնանայ, որպէս դառնանայր Ռէա, յորժամ ժանան Կռոնոս կլանէր զնորա սիրելի ծնունդս 158:

Հակառակասէրն ըստ երևութին է ընդ հակառակս մարդահաճոյին: Զի մարդահաճոյն է զուարթագին, քաղցրաբան, շնորհաշուք, բարեմարդ. գլխովին շողմոզ և քծնող: Իսկ կռուասէրն ակուր, սևամաղձոտ, թուխ, գիսախուլ, անպաճոյճ, գլխովին յանդուգն և արհամարհոտ: Ասան զի որ մարդահաճէ, ջանայ հաճոյանալ. և որ հակառակի, անհաճոյ լինել: Այլևայլ են երկոցուն արարք և հընչիւն ձայնի. որպէս այլևայլ են արարք և ձայնարձակութիւն շան քծնողի և շան խածատողի, զի նա շարժի 'ի ցանկականէն, և սա 'ի ցասմնականէն. ուրք են կիրք միմեանց հակառակք: Այլևայլ են և 'ի ճիգն մտաց: Ոչ այնչափ մտաւորութիւն պիտի առ ասել զբարն բարի, որչափ առ ասել զբարին չոր: Առ մարդահաճել շատ է թէ գիտիցէ ոք տալ հաւանութիւն ակնարկութեամբ կամ ձայնիւ, բայց առ հակառակիլ պիտոյ է թէ գիտիցէ ոք զիմախօսել նուրբ փաստիւք, իբրեւ զՎիւնիկեանս և զիմաստակս: Ասան այսորիկ մարդահաճոյին մեզր է 'ի լեզուի, այլ հակառակասիրին լեզի է յատամունս: Նա թէ խոցէ ևս, քաղցրութեամբ խոցէ. այլ սա դառնապէս խածանէ, պատառոտէ և գիշատէ: Ասան այսորիկ ծանրատաղտուկ մականուամբք նկարագրեցաւ կենդանագիր հակառակասիրին. որոց կէս զառնելութիւնն ածէ 'ի ցուցակութիւն, և կէս զգործն: Յառնելութեանէն կոչեցաւ, մանրակրկիտ կռուայոյզ, երգիծաբան Արիստարքոս, անիծաբան Տիմոն, և մօլի Մոմոս 159: Եւ 'ի գործոցն՝ շուն տաղակալի, ատելութիւն նողկալի, ժահահոտութիւն զգուելի, ժանտախտ կենակցութեան: Ասան զի ամենեցուն է ատելի և խորշելի, որպէս անգղն թռչնոց. իբր զի մի 'ի նոցանէ բա-

ւական է 'ի տխրեցուցանել բովանդակի զժողով ուրախութեան. որպէս մի միայն ձայն անհամաձայն բաւական է 'ի ժխորել զամենայն քաղցրանուագ եղանակ: Չհուսկն ասացից: Ի հարցանել ցԳիողինէս թէ որ գազան չարագոյնս խածատիցէ, իմաստնապէս ետ պատասխանի. Յընտանիս մարդահաճոյն, և 'ի վայրենիս՝ չարախօսն:

ԳԼՈՒԽ Է.

Յաղագս առարկայից հակառակասիրի:

Մարդկային խօսակցութիւնք կազմին առաջարկութեամբք և պատասխանատուութեամբք. յորոց ոմանք են տեսական, և ոմանք գործնական. ոմանք ընդհանուր, և ոմանք մասնաւոր. Տեսական. որպէս, Լուսինն է փոքր քան զերկիր: Գործնական, որպէս Պարս է իշխանի առաւելու 'ի գթութեան: Ընդհանուր, որպէս Գեղն է փաղփիւն ինչ հոգւոյ: Մասնաւոր, որպէս Հեղինէ է չքնաղագոյնն 'ի կանայս Յունաստանի: Լմենայն առաջարկութիւնք եթէ ճշմարիտք և եթէ սուտք, մարթին տեղի ունել 'ի քաղաքական կենցաղավարութեան. և որ ինչ տեղի ունի 'ի քաղաքական կենցաղավարութեան, մարթի լինել առարկայ հակառակասիրի. զի նա ամենայնի հակառակի: Թէպէտև գիտիցեն լինել ճշմարիտ, կամ գիտիցեն լինել սուտ, զոր դուդ ասես, մարդահաճոյն ստորասէ եթէ ստորասես, և բացասէ եթէ բացասես: Այլ հակառակողն բացասէ եթէ ստորասես. և ստորասէ եթէ բացասես: Թէ դու գովես, նա պարսաւէ. թէ դու պարսաւես, նա գովէ. թէ դու խրատես առնել, նա խրատէ չառնել. թէ դու խրատես չառնել, նա յորդորէ: Ասա. լաւ է մեռանել վասն հայրենեաց: Անդէն ասիցէ. Լաւ ևս է կեալ վասն հայրենեաց: Ասա. Այն որ է մեծատուն: Ասիցէ. Խոյ է նա ոսկեգեղմն: Ասա. Այն որ է սղքատ: Ասիցէ. Ոչ այդպէս. զի գաղեալ ունի յորովայնի զամենայն զիւր ժառանգութիւն հայրենի: Գովեա՛ զգեղ ուրուք. տացէ պատասխանի. Չսրակասորդ բնութեանն արուեստիւ ընու. Ասա. այն որ է տգեղ. տացէ պատասխանի. նա՛ գեղեցիկ է յոյժ նորա մարմին հայեցեալ 'ի հոգին:

Ոչ բանից միայն, այլև գործոց գիմախօսէ հակառակասէրն: Յանդիմանէ զքո արարս, ձայնիդ ձայն նմանակէ, ծիծաղի զչարժմամբդ, անգոսնէ զբարսդ, այսին առնէ զագանելիսդ: Թէ զհասարակաց զգէնուս տարազ, կոչէ զքեզ հնասէր. թէ նորաձևս, ծաղր առնէ զքեզ որպէս կասկիկ նմանորդ: Թէ

առատաձեռնեա, կոչէ զքեզ անառակ որդի. թէ խնայօրէն գնաս, կոչէ զքեզ փցուն ոչլահար: Ամենայն ինչ ժահահոս է նմա և զղուելի. ամենայն ինչ նիւթ է նորա արուեստի, և գարբնոց իւրոց երկաթոց: Զհուսկն ասացից. թէ կամք իցեն քեզ նկարագրել զհակառակասէրն, նկարեցն զայն, զոր օրինակ նկարեաց Անախիզոս զանընտրող բարս, և Պարրասիոս զբնաւորութիւն Աթենայ (կամ Աթենացւոց) գլխովն ընդ հակառակս և անհեթեթ: Ուրախ՝ միանգամայն և տխուր. յամբ՝ համայն և արագ. երկչոտ և յանդուգն, շուայլ և ագահ: Վասն զի որպէս մարդահաճոյն ամենայնի նմանակի, նոյնպէս հակառակասէրն ամենայնի հակառակի:

ԳԼՈՒԽ Ը.

Թէ զինչ իցե վախճան հակառակասիրին:

Ոչ չարթի հակառակասէրն ՚ի հակառակիլ վասն սիրոյ վարձուց հասուցման որպէս փաստաբանն, և ոչ վասն յայտնութեան ճշմարտութեան որպէս իմաստասէրն, և ոչ վասն ըղձի համբաւոյ որպէս հպարտն, այլ վասն ընդաբոյս չար կատաղութեան ՚ի հակառակիլ. որում սեպհական անուն կոչի ոգի հակառակութեան: Թէ սատանայական ազգումն ինչ իցէ այս ոգի, որպէս կոչեն սուրբք զոգի ամբարտաւանութեան կամ չար ցանկութեան, և թէ բնաւոր յօժարութիւն ինչ, անանջրպետ ՚ի սրտէ, որ չարաչար փորձիչն է իւր ինքեան քան զնոյն ինքն զդւ: Այսպիսի եղև ոգի կամ այս չար Սաւուղայ, որ առանց գիտելոյ զվասն էրն, գեղարդն արձակէր ՚ի վերայ պատանւոյն Դաւթի, ընդ հարկանել նորա զբռնար ՚ի բժշկութիւն նորուն: Այո, այս ոգի հակառակութեան անանջրպետ զուգորդ է միշտ ընդ ոգւոյ ամբարտաւանութեան, կամեցեալ թէ իւր կարծիք յաղթ իցեն քան զայլոց կարծիս. զի երևեսցի թէ իւր ուշիմութիւն վերագոյն իցէ քան զայլոցն, որ է ինքնաբուն ամբարտաւանութիւն: Բայց ՚ի հակառակասէրն, որ յայտմ վայրի գիմադրի հաճոյականին, ոգին ամբարտաւանութեան ծառայէ ոգւոյ հակառակութեան որպէս հրամայողի. զի գրգիռ հակառակասիրին ոչ է հակառակիլ ՚ի ցուցանել զուշիմութիւն, այլ ցուցանել զուշիմութիւն ՚ի հակառակիլ: Բայց առ նրբաբանել զայտմ նիւթոյ, գիտել արժան է, թէ այս ոգի հակառակութեան ծընունդ է դժնդակ ևս ոգւոյ, այսինքն է սոսիւ ատելութեան առ ամենայն ազգ մարդկան: Վասն զի չէ նմա փոյթ մաքառիլ ընդդէմ ստութեան քան ճշմարտութեան, միայն թէ

գիտիցէ բարկացուցանել և գժգմնեցուցանել զայն որ խօսի : Զոյիլէ 160 անուանի օրինակն հակառակասիրաց, զոր յայս սակս գիտնաւորք կոչէին շուն կատաղի, իբրև հարցաւ յու մեմնէ յընտանեաց, որովհետև հասարակաց թշնամին չունէր զոք իւր բարեկամ, թէ զիմրդ իշխեցեր պարսաւել զգիրս հոմերոսի և Պղատոնի, զորս առհասարակ իմաստունք և պատգամախօսք գործս համարին ջնաշխարհիկս, յանդուգն եւ պատասխանի : Զար խօսիմ զգրուածոցս, զի չեմ կարող չար հասուցանել գրողաց : Կատաղութիւն ունէր զայս շուն՝ խածատել և մանրել զոսկերս իսկ մեռելոց, փոխանակ զի եղեն մարգիկ, և զի չէր ձեռնհաս այսմ, թափէր զիւր ատելութիւն 'ի վերայ գրոց յորս մարգիկ յերկարաձգեն զկեանս : Արժան էր այսմ ատեցողի ազգի մարդկան՝ և զանձն ևս իւր ատել, եթէ չէր նա իբրև զմարդացեալն լիկայոն կատաղանօք փոխակերպեալ 'ի մարդոյ 'ի գաղան 161 :

ԳԼՈՒԽ Թ.

Թե որո՞յ օրինակաւ գործիցէ հակառակասերն :

Զամենայն նախադասութիւնս զգործնականս կամ զտեսականս, զընդհանուրս կամ զմասնաւորս, զորս նշանակեցաք, հնար է ստորասել կամ բացասել, կամ ճշմարիտ և կամ վերերևոյթ պատճառօք, ըստ երկաքանչիւր կողման : Ի քաղաքական կենցաղավարութիւնս զինչ առաջարկութիւն և ելանէ 'ի քո բերանոյ, անդէն խափանէ հակառակասերն. և թէ պէտև պայծառ իցէ քան զարև, աղօտացուցանել հնարի զայն ստապատիր հակառակութեամբք, և միտք, որոյ առարկայ է ճշմարիտն, կուսակից լինի ստութեան : Որպէս ձեռնածուք շութափութեամբ ձեռաց պատրեն զաչս, նոյնպէս իմաստակք ստապատիր պատճառանօք գիտեն յեղափոխել զանդգոյշ միաս : Սկեպտացի ակադեմեանք Զանային ճշգրտել զհակառական նախադասութիւնս, երևեցուցեալ թէ ճշմարիտն է սուտ և սուտն ճշմարիտ : Պնդէր Անաքսագորաս թէ ձիւնն է սեաւ. և Զենոն թէ ոչինչ շարժի, և կամ թէ շարժի, այնպէս երազ ընթանայ մրջիւնն, որպէս արագոտն սուրհանգակն : Զինչ թշուառագոյն կայցէ մարմնոյ՝ քան զտենդ, և հոգւոյ՝ քան զխելացնորութիւն : Բայց և այնպէս ստապատիր արամաքանութեամբ Փաւորինոս զտենդն և Երասմոս զխելացնորութիւնն գովեցին որպէս բարի ինչ. երկաքանչիւրն արժանացեալք 'ի հատուցումն փոխարինի իւրեանց ներքողենի՝ յանձինս ընդունել զիւրեանց գովածն : Յայսմ աղան,

դոյ է հակառակասէրն: Կամի սինգել, թէ արևն է խաւար, յասել քո թէ է լուսաւոր: Եւ չէ ինչ նմա փոյթ, թէ նա խատակոծ լիցի որպէս ստասաց, միայն թէ խրախ լիցի 'ի զայրացուցանել զքեզ՝ հակառակութեամբ քոյ ասից: Եւ ոչ միայն խրախ լինի՝ յընդգէմ դառնալ ճշմարտութեան քոյ նախագասութեանց որպէս զիմաստակ, այլ և թողեալ զէութիւն իրին, ձեռնարկէ 'ի քերթողական մանրակրկտութիւն բառից, յորակ փաղառութեանց, 'ի շեշտմունս և 'ի կետադրութիւնս, զի առաւել ևս երգիծուցէ զքեզ: Այսպէս ոմանք քննիչք մանրաքննիչք 'ի կարգալ զստամութիւնս Լիւիոսի պատաւեցւոյ, ոչինչ փոյթ կալեալ իմանալ զերևելիանցս հռովմայեցւոց, զտեղի կալան 'ի կշռագատել զբառս ինչ պատաւեցւոց: Ասինիոս զՎիկերոն, և Կարբիզ զՎիրգիլիոս իշխեցին գանել քերթողական խարաղանաւ, որում ինքեանք էին արժանի. անմտաբար ըստգիւտ արկեալ յոճս ինչ առանց հայելոյ յանձն: Վիրգիլիոս յընթեռնուլ զշարագրութիւնս Եննիոսի քերթողի քաղէր ոսկի 'ի տղմոյ. դոքա յընթեռնուլ զՎիրգիլիոս քաղէին տիղմ յոսկւոյ: Ըստ օրինակի իշամեղուաց՝ թռուցեալ շուրջ զմեղու, թևակոխէին յանպէտն, թողեալ զպիտանին: Եւ որ չար ևս է, յայսպիսեաց խեշերանաց կշռագատութիւնս այնպէս ջերանի հակառակասէրն, մինչև յաղխաղխիլ խօսից, և դարձագարձ պատասխանատուութեանց՝ յոլովակի լինի յաւաջատութիւն 'ի բանից 'ի գործ, և 'ի բանակռութեանէ 'ի սրաշարժութիւն: Այսպէս կշռագատութիւն Կաստելլեարի 'ի վերայ ոսկի շուշանայ Աննիբաղայ Կարոսի՝ զգրգռեաց զամենայն զմեղուանոց գիտնաւոր համալսարանի: Կարի իմն սուր գրիչք Վաղդայ և Պովգայ հեղին թանաք բաղում, բայց առաւել ևս արիւն: Եւ դոյզն ուղղագրութիւն վերտառութեան արձանին Անաքսենորայ էարկ հրգէհ պատերազմի 'ի մէջ Մագնեսիոյ, և չըջակայ քաղաքաց 162:

Բայց է և այլ եղանակ թունաւորագոյն ևս քան զհակառակիլն պարսաւանօք, այն է հակառակիլ գովութեամբ: Գովէ այն ոք երբեմն, բայց յարէ յայն զբայց, որ աղարտէ զգովեստն. ըստ օրինակի մեղուի, որ բարձեալ ունի զմեղը 'ի բերան, և զթոյն 'ի տուտն: Թէ համբաւի իմաստութիւն քաջի ուրումն ատենակալի ասէ. Այո այնչափ է նորա իմաստութիւն և արդարութիւն, մինչ ունի անտի և վաճառել, կամելով ասել, իմաստուն է նա, բայց անիրաւ: Եթէ ասի զտիկնոջէ ումեմնէ լինել գեղեցիկ, 'ի վերայ բերէ. Այո պարծանք էին ամենայն տիկնաց այնչափ լինել գեղեցիկ, որչափ դա կարծի լինել: Ի զի գովէ՝ գեղեցկահիւս առասացութեամբ, բայց հեգնօրէն. կամ այնպիսի խորամանկութեամբ, մինչև պարսաւանաց երևիլ գովեստ: Մինչ զի ոչ ոք իմանայ՝

գովիցէ՞ արդեօք, թէ սլարսաւիցէ, բայց միայն որ ճանաչէ զխորհուրդս մարդկան: Դարձեալ երբեմն, թէ գովես դու զոք յարդեաց, նա առաւել ևս գովէ զնախնիս, ոչ զի գովեսցէ զնոսա, այլ զի ընդվայր հարցէ զսոսա: Կամ թէ գովես դու զմի ոք, նա գովէ զամենայն ոք զի գովեսցէ և ոչ զոք: Վասն զի, ըստ ասից Մարտիաղեսի առ Զոյիլոս, Ում ամենեքին են բարի, ոմ լինիցի չար: Զհուսկն ասացից, թէ գովես դու զոք, նա ինչ ոչ հակառակի, այլ ունչս առնէ, կամ ընդ քիմս ժպտի. և առաւել չարախօսէ լուել նորա քան զխօսել: Ծաղը նորա և աչք՝ վատանուհու թեան են նամակք:

Զգեղջկութիւնն, զոր ցուցանէ հահառակասէրն յիւր խօսս, ցուցանէ և ՚ի գործս, զի որպէս բանք, նոյնպէս և գործք նորա յառաջ գան ՚ի նոյն իսկ ընդաբոյս ատելութենէ առազգ մարդկան: Խնդրեա ինչ ՚ի նմանէ ծառայութիւն. Կամ գեղջկորէն հրաժեշտ տայ, կամ գեղջկորէն կատարէ. ուր լաւ էր հրաժեշտ ինչ շնորհօք, քան շնորհ ինչ գեղջկութեամբ: Բայց յատուկ է չարախօսի լինել չարաչար, և անմարթ է բարերար կոչել զայն որ յոչ կամաց առնէ զբարի: Ի տխրութիւնս այլոց զուարթանայ՝ յուրախութիւնսն արտմի: Թէ գտանի ՚ի կոչունս, հոլովեցուցանէ ՚ի սեղան խնձոր գժտութեան, ՚ի խռովել զսեղանակցաց միաբանութիւն: Յառաւելուլ ուրախութեան՝ տեսցես միոյն յանցանօք ՚ի խորտիկանդ յառնել պատերազմի լապիթայց և Կենտաւրոսաց 163. և ըմպանակաց և սննակաց որ ՚ի պէտս սեղանոյ, լինել զէն սպանութեան. և գինւոյն ընդ կոկորդս մտելոյ ՚ի գուրս հոսել ընդ վիրաբերանս:

Գ Լ ՈՒ Խ Ժ.

Յաղագս միջառահմանոքեան ՚ի մէջ երկուց ծայրից:

Արդ տգեղութիւն երկուց մոլեկան ծայրիցս յայտնի ծանուցէ քեզ զգեղեցկութիւն քաղցրախօսութեան, որ է առաքինութիւն միջասահման ՚ի մէջ աւելազանցութեան և պակասութեան: Որպէս ՚ի խառնեալ մարմինս կան պարզ տարերք, բայց յորակ իւրեանց այնպէս մեղմեալք, որ հուրն ոչ վառէ և ջուրն ոչ թանայ, նոյնպէս ՚ի քաղցրախօսութիւն մտանեն երկու գործողութիւնք հակակայք, հաճոյականութիւն և հակառակութիւն. բայց այնպէս բարեխառնեալք՝ զի հաճոյականութիւնն ոչ մարդահաճէ, և հակառակու-

Թիւնն ոչ դառնացուցանէ, և վասն այնր ոչ քակեն զբարեկամութիւն և ոչ զքաղաքական կենցաղավարութիւն, այլ առաւել հաստատեն և պահեն: Ոմանք յիմաստասիրաց ուսեալք ՚ի հերակլիտոսէ, պնդէին թէ բարեկամութիւնն հիմնի առաւել ՚ի ներհակութեան քան ՚ի նմանութեան, յառաջ բերեալ զայն տող բանաստեղծական. Երկիր տասպաղեալ սիրէ զով տարաւ: Արիստոտել մերժէ զայս մոլորութիւն նուրբ իմն զանազանութեամբ զի երբ ենթակայն՝ ասէ, էյ յան պատշաճ տրամադրութեան, սիրէ զիւր ներհականն: Բայց երբ է ՚ի պատշաճ տրամադրութեան, սիրէ զիւր նմանն: Վասն այսորիկ ՚ի տասպանալ մարդոյ ՚ի տենդէ, սիրէ զջուր ցուրտ և առատ, բայց թէ է առողջ, սիրէ բարեխառն ըմպելի: Եթէ ամենայն մարդիկ էին ՚ի պատշաճ տրամադրութեան առ ճշմարիտն և արդարն, ոչ ինչ պաշտօն էր քաղցրախօսին, բայց հաճոյ լինել և գովել: Բայց քանզի միտ մարդկան յոլովակի ՚ի բանս կամ ՚ի գործս՝ խոտորի ՚ի բանաւորէն. պիտի միւս ևս պաշտօն ՚ի հակառակիլ նմա, և ՚ի յանդիմանել ըստ պիտելոյ: Այո, որպէս ասացաւ ՚ի սկզբան անդ, քաղցրախօսութիւնն կամ սիրողութիւնն հայի նախ առաջին ՚ի հաճոյականութիւն, և որպէս թէ ըստ պատահման ՚ի հակառակութիւն: Զի այս առաքինութիւն ենթադրէ, թէ կենցաղավարութիւնն է ընդ մարդկան, որք են ՚ի պատշաճ տրամադրութեան առ ճշմարիտն և արդարն՝ ՚ի գործս իւրեանց և ՚ի բանս. և առ սոսա ուղղակի կարգէ զիւր խօսս. բայց թէ լսէ կամ տեսանէ ինչ ներհական, ՚ի վար արկանէ զմիւս պաշտօն: Բայց յերկաքանչիւրն պահէ զչափաւորութիւն և զվայելչութիւն, զտեղի առեալ ՚ի սահմանի բանաւորութեան, ոչինչ զարտուղեալ ոչ ՚ի գծծութիւնս մարդահաճոյին, և ոչ յապարասանութիւնս հակառակասիրին. և այս է մէջն առաքինութեան:

Ապա քաղցրախօսն չունի դրգիչ զիւր օգուտն իբրև զմարդահաճոյն, և ոչ զայլոց խոժոռումն իբրև զհակառակասէրն, այլ զհամեսան և զպատշաճականն: Վասն զի քաղցրախօսութիւնն է կարողական մասն արդարութեան, որ ուսուցանէ հաճոյ լինել ամենեցուն, որչափ հնար է: Որ ոք չունի զայդ վախճան, չունի զայս առաքինութիւն: Ապա ամենեցուն է հաճոյական, բայց ոչ ամենեցուն նովին օրինակաւ: Ընդ բարեկամս է մտերիմ, ընդ ստորագոյնս քաղցր, ընդ վերնագոյնս հլու, ընդ ծերս ծանրակաց, ընդ երիտասարդս զըւարթ, ընդ տղայս գգուող: Ագեսիղայոս արքայ ոչ ամօթ համարէր խայտալ ընդ իւր մանկունս, յաշտանակել ընդ նոսա յեղեգունս և ՚ի հարկանել տաւիղս: Եւ ՚ի զարմանալ ուրումն ՚ի վերայ թեթևութեանցս յանձն մեծի արքայի, էտ պատասխանի. Չգիտես ուրեմն, զինչ իցէ լինել հայր:

Եւս և առ թշնամիս լինի հաճոյական և քաղցրախօս . և ոչ փոքր յաղթութիւնս կատարէ 'ի շահել զսիրտ նոցա հաճութեամբ, քան 'ի յաղթել բռնութեան նոցա քաջութեամբ: Սկիսիոն իւրով բնաւոր քաղցրախօսութեամբ հաշտեցոյց ընդ հռովմայեցիս զվիրագն Սիփակ, զորոյ ոչինչ բռնութեամբ կամ ահարկութեամբ կարող էր զերծուլ զընդաբոյս ատելութիւն և զխժգժութիւն:

Մնայ արդ տեսանել թէ որով օրինակաւ բերիցի քաղցրախօսն առ մարդահաճոյն և առ հակառակնսն, որք են իւր մեծ թշնամիք, թշնամիք գոլով իւրում առաքինութեան: Քաղաքական կենցաղավարութիւնն է փոխադարձ հաղորդութիւն ինչ խորհրդոց, որպէս բարեկամութիւնն է փոխադարձ հաղորդութիւն ինչ ախորժակաց: Ասան այսորիկ քաղցրախօսն սիրէ հաճել և հաճոյ լինել, որպէս որ սիրէն կամի զի փոխարէն սիրեացի: Նոյնպէս սիրէ հակառակիլ, և հակառակութիւն ընդունիլ, զի վիճելն սրէ զմիտս, վասն որոյ և բերկրեցուցանէ: Աեղիոս անուանի ատենաբանն՝ հանդերձեալ ջատագովել զոմն որ ապաստանեալ էր 'ի նա, և առաջի առնէր նմա զիւր փաստս. որոց ապաստանն ոչինչ ընդդէմ դարձեալ, ամենայնի տայր հաւանութիւն: Ասան որոյ բարկացեալ Աեղիոսի. ասէ. Ասա ինչ ինձ ընդդէմ. զի գէթ յայտնեացի, թէ եմք երկու 164: Բայց եթէ 'ի գովելն և եթէ 'ի հակառակելն, պահէ զօրէնս վայելչականութեան, որպէս ասացաւ: Ոչ մարդահաճէ նա, զի ոչ գովէ առ իւր օգուտ. և թէ տայ գովութիւն փոքու իմն առաւելեալ քան զճմարիան, չէ այն մարդահաճութիւն, այլ ընդ խաղ. զի վերաթուութեամբ իմն յայտնէ զիսկն: Սիրէ նա զգովութիւն, այլ ոչ զմարդահաճութիւն. զի ոչ համարի գովութիւն զայն որ գայ 'ի վարձուոր գովչէ, և ոչ զայն որ առ հաճելոյ զունկն՝ գիմախօսէ ճմարտութեան: Բայց իբրև իմանմոյ նա թէ մարդահաճութիւն ընդունի, ոչ թքանէ յերեսս մարդահաճոյին իբրև զկասարողիոս, զի աւելազանցութեան մարդավարութեան չէ արժան փոխարինել գեղջկութիւն. այլ քաղցրիկ ինչ կծանօք մերժէ զմարդահաճութիւնն առանց թշնամանելոյ զմարդահաճոյն, ցուցեալ զանձն քաղցրախօս և առ նա իսկ: Ստրատոնիկ մեծանուն քնարահար, մարդահաճոյի ումեմն որ վերադասէր զնա քան զՈրսիէոս և քան զԱպոլոն, թեկն ածեալ ետ պատասխանի. Բարեկամ, ես քան զքեզ աղքատ եմ: Գեղեցիկ օրինակ մերժելոյ զմարդահաճութիւն է չտալ նմա ինչ: Նուադածուն նանրացոյց զձայն գովչին, զի չհնչեցոյց նմա ձայն արծաթոյ: Բայց զուարթառատ իշխանաւորի չէ քաղցրախօսութիւն այդ պատասխանի: Մերոց իշխանաց կնիք է ձեռն ոսկի, որպէս Պեղոսայ քամակ փղոսկրեայ 165: Դուքսն Իմմանուէլ Փիլիբերտ, առատաձեռն և զուարճա-

խօս , բանաստեղծի ումեմն օտարականի , որ մատոյց նմա շո-
ղոմաբան ինչ քերթութիւն անոճ , հրամայեաց տալ յիսուն
դահեկան , ասէ . Քաջ բանաստեղծ է դա . զի խօսեցաւ զի-
նէն , ոչ որ ինչ եմն , այլ որպիսի սլարտ է ինձ լինել : Եդիտ
իշխանն հնար հանձարաւոր վարձատրելոյ զքերթութիւն նո-
րա , բայց 'ի սուտ եհան զմարդահաճոյն : Քանզի այս ինչ
ընդ մէջ է բանաստեղծին և սլատմաբանին . զի սլատմաբանն
գրէ որ ինչ է , իսկ բանաստեղծն , որ ինչ լինել մարթ էր կամ
սլարտ էր : Քաղցրախօս երևի և առ հակառակասէրն . թէ-
պէտ և այս մոլութիւն արժանի է կշտամբութեան քան քաղցր
խօսից . իրաւացի իմն գոլով , թէ որ ասէ զոր կամի , լուիցէ
զոր ոչն կամի : Բայց քաղցրախօսն գտանէ եղանակ հեղիկ փո-
խադարձի կծանաց չարախօսի : Արիստիպոս էր մեծ փիլիսո-
փայ , միանգամայն և մեծ պալատական , ուստի և ատելի ամե-
նայն փիլիսոփայից . զի մարդահաճութեամբն առ Դիոնե-
սիոս բռնաւոր՝ արար զիմաստասիրութիւնն սլատառաքաղ
բազմախորաիկ սեղանոյ : Յանցանել սորա ընդ երկայնաձիգ
վտակ , ուր աղքատն Դիոգինէս լուանայր զիւր ընդեղէնս ,
ասէ ցնա . Թէ դու ևս մարդահաճէիր Դիոնեսիոսի , չուտէիր
զայդպիսի իրա : Որում անդէն վաղվաղակի Դիոգինէս ետ
սլատասխանի . Եւ դու թէ ուտէիր զայսպիսի իրա , ոչ մար-
դահաճէիր Դիոնեսիոսի : Բայց ապահովագոյն կանոն համա-
րեալ է չգրգռել կծանօք զխայթ չարախօսաց . զի մի , որպէս
ասէր Պիւթագորաս , յարժարժանել զխարոյկն ունելեօք՝
կայծակունք յաջող արձակեցին : Ասան այսորիկ լաւ է ըզ-
խօսան խափանել , կամ յայլ զրոյց չընել : Զենոնի հանգի-
պեալ 'ի խնջոյս ուրեք , ուր էր մի 'ի դիմադարձիցս զոր ճա-
նաչէր , իբրև հարցաւ 'ի նմանէ թէ առաքինութիւնն իցէ բա-
բի , խոժողագէմ ետ սլատասխանի , թէ ոչ , և չոքաւ 'ի բաց :
Ծանեաւ Զենոն , թէ այն հակառակասէր ոգի կամէր մտա-
նել ընդ նմա 'ի վէճ : Բայց ևս քաղցրախօս գտաւ այլ ոմն , որ
'ի հարցանել այլոյ ուրումն հակառակասիրի . Ասա ինձ . ո՞ր
ակն իցէ առաւել հեռատես , աջոյ ակն , եթէ ձախոյ ակն .
ժպտելով ետ սլատասխանի . Այն որ քեզ հաճոյ իցէ , և չո-
քաւ 'ի բաց : Այլ քան զամենայն քաջ է խրատն զոր տայ
մեզ Արիստոտել , փախչիլ յայսպիսեաց աստի . զի մի վիճեո-
ցուք ընդ նոսա , կամ նմանող լիցուք նոցա :

ԳԼՈՒԽ ԺԱ .

Թե զիևն իցե քաջ մարդավարութիւն :

Ծանօթագոյն է անուամբ և գործածութեամբ , քան սեպ-
հական սահմանաւ այն ազնուական առաքինութիւն որ առ-
ազնուազգիս և պաշտօտականս կոչի քաջ մարդավարութիւն :
Եւս և այլովք յարգական անուամբ , որ ծաւալ և որ ամ-
փոփ , նկարագրեցաւ մեզ այս գեղեցիկ առաքինութիւն :
Ասան զի զոր օրինակ բարոյական առաքինութիւնք հասարակ
օրինօք ստացանին դաստիարակութեամբ , և ապա գործա-
ծութեամբ կամ սովորութեամբ , սոյնպէս սա հանրական
անուամբ կոչեցաւ քաջ մարդավարութիւն , և Բարեբարոյու-
թիւն , որպէս այլ ամենայն առաքինական ունակութիւնք :
Բայց քանզի է սա մասնաւորապէս սովորութիւն ինչ ազ-
նուական , զոր չիք ուսանել կամ 'ի գործ ածել 'ի գեօղս ընդ
ուսմիաբարոյս և ընդ գեղջուկս , այլ յազնուական քաղաքս և 'ի
Քաղաքական կենցաղավարութիւնս , վասն այսորիկ կոչեցաւ և
քաղաքավարութիւն կամ Քաղաքականութիւն , որ են նոյն :
'Նա' վասն զի առանձինն իմն միտ դնի այսմ յապարանս մեծա-
մեծաց 'ի մէջ ազնուական արանց և կանանց , յատկագոյն ևս
անուամբ կոչի Պաշտօտականութիւն և Ազնուաբարոյութիւն ,
և Բարեձեռութիւն : Եւ բարեձեռ կոչին բարեբարոյք , որպէս
թէ պահողք քաղաքականութեան օրինաց . զորս ամենայն
ազնուազգի պատանիք առ հաճոյանալոյ 'ի դրունս մեծամե-
ծաց' պարտին գիտել : Զսորին հակառակն՝ վերջացեալքն
յայսմ առաքինութենէ , թէպէտ և իցեն ազնուատոհմ , նա-
խատական անուամբք լինին յառակս , թէ այն ոք է տմարդի ,
անքաղաքավար , սուպու և ուսմիաբարոյ : Բայց թէպէտ և այժ-
մուս ամենայն ոք իշխէ ստգտանել զայլս որպէս վարժապետ
մարդավարութեանց , ասելով . Այս ինչ է տմարդութիւն .
այդ ինչ՝ անքաղաքավարութիւն . այն ինչ շինականի է . և ոչ
ազնուազգւոյ . այն ոք կարծէ 'ի գեղջ լինել , և ոչ յապարանս :
Սակայն և այնպէս , ուսուցանել զքաջ մարդավարութիւն ,
կամ ստգտանել զտմարդութիւն , է յոյժ գիւրին , քան փա-
կել ընդ որոշ սահմանաւ , թէ զինչ իցե քաջ մարդավա-
րութիւն :

Զգտանի 'ի վերայ այսր յայանի ինչ լոյս առ նախնի իմաս-
տասէրս : Զի որովհետեւ իմաստասիրական կեանք սիրէին յա-
մենայնի զազատութիւն՝ ուստի և զվայրենութիւն և զառանձ-
նութիւն , չեղև ինչ նոցա փոյթ՝ կեանս վարել զօրէն այլոց ,

կամ նմանեցուցանել զբարս իւրեանց պալատական օրինաց, այլ միայն իւրեանց խղճի մտաց որ քաջ օրէնսդիրն էր նոցա, որպէս և լուար: Վասն այսորիկ առ անբասիր առնել զոք 'ի տմարդութենէ և յանքաղաքավարութենէ, սովորութիւն է ասել, թէ փիլիսոփոս ոմն է նա: Թէպէտ յիրաւի է խտրել 'ի մէջ փիլիսոփայի և փիլիսոփայի, 'ի մէջ Արիստիստիլոսի յապարանս բնակելոյ, և 'ի մէջ Վինիկոսի բնակելոյ 'ի կարաս: Բայց զգոնամիտն այն հռովմայեցի քերթող Ովիգիոս, որ գրեաց զարուեստ սիրելի լինելոյ, զոր ինքն չէած 'ի գործ առ Օգոստոս տէր իւր, յապահովագոյն և յազգողագոյն գաղտնիս այնր սիրողական թուլութեան սրաի ուսոյց զայս, թէ սիրողն լիցի քաջ մարդավար, զղուելով զամենայն գեղջուկ և անքաղաքավար գործս. որպիսի են, սանտրել զհերս, յառակել զատամուհս, և հատանել զեղնգունս առաջի յարգելի անձանց: Վասն զի ասէ, բազում ինչ հաճոյ է թէ կանխաւ լեալ իցէ, այլ ոչ յորժամ լինի: Ստգտանէ և զծիծաղէն բարձրաձայն, ատամնաբաց և շնտերացոյց, իբրև զյաւանակ զոնչող: Ազգ առնէ, թէ տարազ անձին 'ի գնացս մի իցէ անհէթեթ և խուճապ, այլ ծանր և բարեձև: Եւ զկերակուրն առնուլ ծայրիւ մատին, և չթաթաւել զկզակս ըստ անսուրբ անասնոց: Եւ չերևիլ առաջի այլոց մրճոտեալ, և խոժոռադէմ, ցուցեալ յերեսս նիշ ատելութեան և ոչ սիրոյ: Այլ և զուարթագինն այն ոգի՝ մտերիմ այեստացւոց. Վուգովիկոս Արիոստոս քերթող խաւացի 'ի քաղել յիւրում հագներգութեան զղէնս, և զսէրազնուազգեաց առ ժամանակօք Վարդուսի մեծի, խառնեաց զգործս քաջազանց, որք հային յարիութիւն զինուորական, ընդ պալատականութիւնս և ազնուաբարոյութիւնս, որք հային 'ի քաղաքականութիւն ապարանից: Զի արիութեան սեպհական է երկեցուցանել, և քաղաքակաշուութեանն սիրելի լինել:

Ապա յամենայն ժամանակի այս առաքինութիւն համարեցաւ էական, և ոչ թէ եկամուտ ինչ յատկութիւն ազնուազգեաց և պալատականաց: Բայց յանցելում դարու վասն խժդժական անցից որք լուծին ցրեցին զամենայն մարդկային ընկերութիւն, իբրև վտարեցաւ յատալիոյ ամենայն բարեբարոյութիւն, ծնաւ վերստին յաշխարհ Վատովն նորոգիչ բարուց, յանձն իմաստնոյն Յովհաննու Տէլլա Գաղա: Ծնեալ սորա և սնեալ 'ի Փլորենտիա քաղաքի, որ ստուգաբանութեամբ անուանն, և գերապանծութեամբ թաղից, և ազնուականութեամբ քաղաքացւոց, յիրաւի կոչեցաւ Ծաղիկ քաղաքաց խաւիոյ, և մանր կրկտեալ նորա զամենայն զընդդիմակս քաջի մարդավարութեան, 'ի լոյս ընծայեաց գրքոյկ ինչ իբրև փոքրիկ հայելի քաջի մարդավարութեան, և մեծ խարազան տմարդութեան, որում և անուն կոչեաց Վալա-

դէոն: Այնչափ դովուժեամբ ընդունելի եղև ամենայն խաւ-
 լիոյ այն ազնուական երկասիրութիւն, մինչ ոչ միայն տա-
 նուտեարց և ուսուցչաց, այլ և վարչաց համալսարանաց և ման-
 կավարժից իշխանազնից վարել զայն 'ի պէտս իբրև զկանոն
 Պողիկղէտոսի, յուղղել զբարս և զմարդավարութիւն իւ-
 բեանց համբակաց. որոց շատ էր ասել. Այդ գործ ընդգէմ
 է կալադէոնի: Այլ թէպէտ և 'ի վերայ նիւթոյս բազում ինչ
 խօսեցաւ նա գեղեցիկ և ընտրական, սակայն չիք գտանել 'ի
 ճառս նորա զգիտնական սահման այսր առաքինութեան. և
 ոչ թէ իւր զանազանիցի յայլոց տեսակաւ, և ոչ թէ յոր վայր
 դասիցի սա 'ի դասակարգի բարոյական առաքինութեանց, և
 ոչ թէ որ իցեն որոշակի իւր ծայրք: Ուր արժան էր և զայս
 ևս առաքինութիւն յեռուլ յայնս, և իմաստասիրաբար քն-
 նել սկզբամբք բարոյական դիտութեան: Ասան զի թէպէտ
 և յաչս ռամկաց ոչ այսր առաքինութեան պիտանութիւն, և
 ոչ հակակայի սորա մոլութեան մնաս՝ երևին մեծ ինչ առ-
 կեանս մարդկան, բայց և այնպէս ստոյգ իմն է թէ մեծ ինչ
 են առ կեանս քաղաքական: Զի զոր օրինակ 'ի փոքր նշանաց
 գիմաց՝ հմուտ բնազնինք ճանաչեն զխառնուած մարմնոց,
 սոյնպէս 'ի քաջ մարդավարութենէ և 'ի տմարդութենէ խո-
 հեմք ճանաչեն զբարս հոգւոյ: Եւ անտարակոյս այս եղև ի-
 մաստ իմաստնագունին 'ի մարդկանէ, յայն բան սուրբ գրոց
 թէ Զգեստ մարմնոյ, և ծաղր ատամանց, և գնացք մարդոյ
 պատմեն զնմանէ*:

Ասա վասն այսց պատճառաց՝ պատշաճ վարկուցեալ իմ.
 'ի վերայ այսորիկ ևս խորհուրդ հարցանել մերում պատգա-
 մախօսի մեծին ասեմ Արիստոտելի, որ զամենայն իրաց խօ-
 սի, 'ի միտ առի թէ քաջ մարդավարութիւն կամ քաղաքա-
 կանութիւն փակի յերիս նախայիշատակեալ առաքինու-
 թիւնս, որք համեմեն զքաղաքական կենցաղավարութիւն, այն
 է Քաղցրախօսութիւն, Ճշմարտախօսութիւն և Զուարճա-
 խօսութիւն: Բայց յերեցունց միջի՝ փակի նա յատկապէս
 յառաջնումն, որ առարկայ ունելով զհաճոյանալն յիրս ըս-
 տուգութեան այնոցիկ ընդ որս կենցաղիմք, կոչեցաւ Քաղց-
 րախօսութիւն, Սիրողութիւն և Հաճոյականութիւն: Այլ
 յայտմ վայրի յիրաւի է յուշ առնել քեզ, թէ Արիստոտել
 'ի քաղցրախօսութեան հայեցաւ առաւել ընդ հաճոյականու-
 թիւնն 'ի գովել և 'ի հաւանիլ իմաստից այլոց. ոչ գեղջկո-
 րէն հակառակելով և ոչ անարգաբար մարդահաճելով: Բայց
 թէպէտ և այս է գլխաւոր գործ քաղցրախօսութեան, սա-
 կայն և այնպէս անուն իւր ոչ պարագրէ զամենայն զծիր իւ-
 րոյ պարունակի. որպէս և անուանք արիութեան և առատա-

ձեռնութեան արտայայտեն զէականագոյն մասն այնց առա-
քինութեանց, թողեալ գիտնական սահմանին բացատրել
զմնացուածն: Ապա ըստ այսմ եթէ հայիմք 'ի քաղցրախօսու-
թեանդ անուն, որ արտայայտէ ըստ հնչման ձայնին զեղանակ
խօսակցութեան, թուի թէ ամփոփէ նա զքաջ մարդավարու-
թիւնն միայն 'ի հաճոյականութիւն խօսից: Բայց բաց 'ի խօ-
սից՝ քաղցրախօսութիւնն տարածի և 'ի քաղաքականութիւն
գրութեանց, հաճոյանալով այլոց և յողջունագիրս առա-
քեալս քաղաքական յարգանօք, և շքեղ վերտառութեամբք
'ի մակագրութիւնս, և պատկառաւոր և խոնարհական եզերօք
'ի ստորագրութիւնս. սակայն պահելով այնպիսի իմն վայել-
չականութիւն, զի կարի իմն հաճոյականութիւնն մի փոխեա-
ցի 'ի քաղցրութիւն աղի: Նա՛ նոյն իսկ քաղցրախօսութիւնն
տարածէ զհաճոյականութիւն և առ ամենայն արտաքին և ան-
տարբեր գործս քաղաքական կենցաղավարութեան: Զի զոր
օրինակ հնար է մարդահաճել և հակառակիլ խօսիւք, նշա-
նօք, և գործովք, որպէս ցուցաւ, նոյնպէս հնար է խօսիւք,
նշանօք և գործովք վարել զքաղցրախօսութիւն, որ է միջա-
սահման 'ի մէջ մարդահաճութեան և հակառակութեան: Ա-
սացի առ անտարբեր գործս: Վասն զի աստանօր ոչ են մեր
բանք զգործոց՝ որ 'ի բնէ են չարք, այլ զգործոց, զորս ա-
ռանց յանցաւորութեան մարթ է գործել գեղջկօրէն և յոչ
հաճոյս, կամ աղնուօրէն և 'ի հաճոյս: Նոյնպէս քաղաքա-
կանութիւն մարդավարութեան չէ օրէն քաղաքական, որ
կանոնաւորէ զգաշինս արդարութեամբ. այլ օրէն ինչ պա-
շտական, որ կանոնաւորէ զեղանակ գործողութեանց հա-
ճոյականութեամբ: Այն կոչի ընկերութիւն, և սա Վենցա-
ղավարութիւն: Ապա փոյթ յանձին կալցի քաղցրախօսն, զի
մի միայն իւր խօսք, գովասանութիւնք, և շնորհակալիք, այլ
և շարժմունք իւր և ծիծաղ, և յառնել և նստիլ և գնալ, և
զգէնուլ և յօրինիլ, և ուտել և խաղալ, և մեծարել, և այլ
ամենայն անտարբեր գործք, որք լինին 'ի կենցաղավարու-
թեան քաղաքայնոց, լիցին այնպիսի քաղաքավարութեամբ,
որ ոչ միայն ոչ զգուեսցեն, այլ և հաճոյ լիցին տեսողաց: Արդ
այս ամենայն է առարկայ քաղցրախօսութեան, ամենայնն է
հաճոյականութիւն առաքինական. ամենայնն է քաջ մար-
դավարութիւն և հրահանգութիւն, որ 'ի պատուաւոր կեն-
ցաղավարութիւնս շնորհէ հաճոյս, և ընդունի սէր: Եւ զսո-
րին հակառակն, որ տմարդի է յայսմ ամենայնի, խորշելի և
զգուելի է աղնուական անձանց որպէս անքաղաքավար:

Ապա ձեռնարկեալ 'ի յայտնի ինչ սահման, ասեմք: Քաջ
մարդավարութիւնն է նոյն իսկ առաքինութիւն քաղցրախօ-
սութեան, ըստ այնմ որ 'ի քաղաքական կենցաղավարութեան
շանայ հաճոյանալ այլոց՝ անկատակ, և հրահանգ 'ի բանս և

'ի գործս՝ ըստ սահանջելոյ վայելչականութեան: Յայսմ սահմանէ մարթ է քեզ նախ ճանաչել թէ լինել տմարդի՝ ոչ նշանակէ լինել ամբարիշտ, գող կամ սպանող. և զսորին հակառակն, լինել մարդավար ոչ նշանակէ լինել արի, առատաձեռն կամ արդար: Վասն զի այս մուլութիւնք և այս առաքինութիւնք ունին այլ առարկայս և սեպհական անուանս և յատուկ սահմանս: Իսկ մարդավարութիւնն չունի զայլ անուն, բայց զքաղցրախօս հաճոյականութիւն. և ոչ զայլ օրէն, բայց զազնուաբարոյութիւն: Եւ պակասին յայնմանէ չէ յանցանք. վասն զի ոչ ծնանի 'ի չարութենէ, այլ 'ի տգիտութենէ, և վասն այնր չէ արժանի այլում պատուհասի, բայց զզուանաց և քամահանաց: Մարթիս ճանաչել և ևս, թէ քաջ մարդավարութիւնն ոչ վերաբերի տիրապէս, ոչ 'ի ճշմարտախօսութիւն, և ոչ 'ի զուարճախօսութիւն, այլ 'ի քաղցրախօսութիւն: Ոչ 'ի ճշմարտախօսութիւն, զի լինել ճշմարտախօս և ոչ ստախօս, է օրէնք բնական, եդեալ 'ի վերայ ամենայն մարդոյ, եթէ ազնուականի և եթէ շինականի: Բայց լինել քաղցրախօս և քաջ մարդավար, է օրէնք քաղաքական և պաշտական պատշաճողութեան. որ ոչ պատշաճի շինականի, որպէս և ոչ քղամիդ՝ կապկի: Ոչ վերաբերի և 'ի զուարճախօսութիւն տիրաբար. զի թէպէտ զուարճախօսութիւնն 'ի կենցաղավարութիւնս է հաճոյական, բայց հաճոյ է յայնս որ ընդ խաղ, հիմեալ 'ի տգեղութիւն ինչ ընդդէմ վայելչականութեան, որպէս ասասցի յիւրում տեղոջ. բայց քաղցրախօսութիւնն հաճոյ է յանկատակն և 'ի վայելչականն, և այն է քաջ մարդավարութիւն:

Եւ ոչ վայրապար յաւելաւ 'ի սահմանի անդ վայելչականութիւնն. որ հայի 'ի տեղին, 'ի ժամանակն և յանձինս: Զի այլ մարդավարութիւնք 'ի գործ ածին 'ի մէջ շինականաց և շինականաց, և այլ 'ի մէջ ազնուականաց և ազնուականաց: Ուստի է ինչ գործ յընտանեաց միջի սովորութիւն, որ յազնուականաց միջի է գեղջկութիւն: Նա, յազնուականաց միջի իսկ՝ ինչ ինչ 'ի գեօղս, և յորս ընդ խաղ չէ հրաժարական. որ յանկատակս և յապարանս է ստգտանելի: Եւ ինչ ինչ 'ի սերտ բարեկամաց միջի է համարձակութիւն, որ առաջի օտարականաց է անքաղաքավարութիւն: Զի բարեկամն է միւս ինքն, և իւր ինքեան ոչ ոք դնէ նախատինս: Թող զայն, զի ինչ ինչ յերկրի ուրեք է անքաղաքավարութիւն, որ յայլում երկրի է քաջ քաղաքավարութիւն: Ի քաղաքս ինչ Խտալիոյ, վասն զի են տղմուտ, պատուաւոր տեղի գնացից է առ որմով. իսկ յայլ քաղաքս ողորկս և ցամաքս՝ պատուաւոր տեղի է աջակողմն: Յարեմուտս մեծարանք են այլում՝ բանալ ըզգլուխ. և բանալ զգլուխ յարեւելս է անքաղաքավարութիւն: Հանել զհողաթափս առաջի հարկւոր անձին, է գեղջկու-

թիւն . և յերկիրս ինչ Հնդկաց է այն պատուաւոր ողջունա-
տուութիւն : Ապա չափ քաղաքավարութեան է վայելչականն .
և չիք ուսանել զվայելչականն , բայց եթէ մտաւորութեամբ
կամ ընթերցմամբ և կամ կենակցութեամբ ընդ քաղաքավար
անձինս :

Բայց առաւելապէս 'ի բուն իսկ սահմանէն է քեզ 'ի միտ
առնուլ , թէ որով օրինակաւ գործիցէ քաջ մարդավարն : Զի
որովհետեւ ասացաւ թէ քաջ մարդավարութիւնն հաստա-
տեալ է 'ի բանս և 'ի գործս հրահանգս և հաճոյականս , կրկ-
նակի յառաջանայ քաջ մարդավարն : Մի , զգուշացեալ չե-
րեւցուցանել 'ի գործս և 'ի բանս առարկայ ինչ , որ պատ-
ուաւոր անձանց կենցաղակցաց բերիցէ նողկանս և տհաճու-
թիւն : Եւ երկրորդ ջանացեալ զի իւր բանք և գործք երեւո-
ցին նոցա իրօք հաճոյականք և ազնուականք վայելչականու-
թեամբ : Ապա 'ի նողկալեաց անտի և յանքաղաքականաց ո-
մանք անհաճոյ են աչաց , և այլոց արտաքին զգայութեանց .
ոմանք անհաճոյ են ներքին զգայութեանց , այսինքն երեւա-
կայութեան և կրից . և ոմանք անհաճոյ են բանի , այսինքն
մտաց և կամաց : Թէ ակն յանդիման առնես դու անձանց քա-
ղաքայնոց առարկայ ինչ աղակովի և զգուական , այդ է մեծ
գեղջկութիւն : Ասան զի աչքն է ճապկագոյն 'ի զգայարանս ,
և զբազում ինչ՝ ըստ ասից Արիստոտէլի , լաւ է չտեսանել
քան տեսանել : Նոյնպէս , վասն զի ախորժագոյն առարկայ
աչաց է համեմատութիւն իրաց , մեծապէս անհաճոյ է տա-
րազ զգեստուց փերեւեթեալ և օտարոտի , կամ տարազ ան-
ձին անշնորհ և անհեթեթ՝ յոտնկելիս , 'ի նիստս և 'ի շարժ-
մունս . որպէս որք 'ի գնալն աստանդէն զբազուկս , որպէս թէ
սերմանիցեն յանդի . և այլք 'ի խօսելն շարժէն զգլուխ , որ-
պէս թէ խօսիցին 'ի նաւակէ՝ որ կայ յերեւրի : Են և առար-
կայք ինչ անհաճոյ լսելեաց , որպէս փող հարկանել 'ի փուն-
ջէն , կամ սուլել և շէլ իբրեւ զանդէորդս յանդի . կամ ծի-
ծաղիլ կարկաչաձայն , կամ կրճտել զատամունս իբրեւ զկինձ
կատաղի . կամ առնել դրնդիւն , մինչ այլք խօսին կամ 'ի
բուն են : Են և առարկայք ինչ անհաճոյ հոտոտելեաց , որ-
պէս հոտոտեցուցանել նեխեալ ինչ , կամ շիջուցանել զճրագ
փչմամբ , կամ 'ի խօսիլն մօտել զերեսս յայլոց երեսս , շունչ
'ի փորոտեաց 'ի վեր բերելով , որպէս և յետ ուտելոյ և ըմպե-
լոյ զսրահոտս : Եւ ոչինչ օգտէ յանձին կրել մուշկ և բուր-
կէն . զի ըստ ասից Մարտիաղիսի առ ոմն 'ի տիկնաց . Ոչ միշտ
անոյշ հոտ առնու , որ միշտ է յանուշահոտութեան : Զնոյն
ասելի է և զայլոց երկու զգայութեանց : Մարթ է թէ ան-
հաճոյ լիցի ճաշակի ազնուական անձանց՝ համեմել զկերա-
կուրս իւրք որ բերէ կծուութիւն կամ զգուանս , կամ ստի-
պել գեղջուկ քաղաքականութեամբ յարբումն ընդդէմ կա-

մաց, կամ միսել զձեռն 'ի սկաւառակս յառաջ քան զերկացա-
գոյնս, կամ առնուլ ձեռամբացի զկերակուրն 'ի մատուցա-
նել սեղանակցաց, զի այդպիսի գործք տաղտկալի են փափ-
կասնից: Իսկ 'ի շօշափելեաց մասին, աստ ոչ են բանք զչնո-
ցելոյ կամ զհարկանելոյ զայլս. զի որպէս ասացաւ, տմար-
գութիւնն չէ չարութիւն: Բայց հնար է թէ 'ի մէջ անկանի-
ցի ինչ ինչ գեղջուկ, 'ի խթել կամ յընդհարկանիլ ընդ այլս
անզգաստութեամբ, կամ 'ի հասուցանել զձեռն յերեսս պա-
տուաւոր անձանց 'ի սրբել զբիծ ինչ, կամ գգուելով զայլս
անշնորհաբար, իբրեւ զէշն Եսովպոսի, որոյ վերառեալ զոտս
գիրկս արկանել տեառն իւրում նստելոյ, զաթոռն և զտէր
իւր յերկիր կործանեաց:

Արդ եկեսցուք յառարկայս որք անհաճոյ են երեւակայու-
թեան կամ կրից: Մեծ գեղջկութիւն է անուանել զամօթա-
լիս կամ զնողկալիս, 'ի պատուաւոր կենցաղավարութիւնս:
Զի զնոյն իսկ զզուումն զոր զգան աչք 'ի տեսանել զայնպիսի
առարկայս, զգայ և երեւակայութիւնն 'ի լսել զայնց անուանս.
զի անուանքն են պատկերք իրաց, որք տպաւորին 'ի հասա-
րակ զգայութիւնն: Նոյնպէս անհաճոյ է երեւակայութեան
յիշատակութիւն անցից ինչ, որ եղեն 'ի ստգտանս և յամօթ
ուրուք որ երբեմն լինի չարութեամբ առ երգիծուցանել
զայն, որոյ կսկիծ է 'ի սիրտ, և երբեմն անմտածութեամբ:
Այն է նախատինք, և այս անքաղաքավարութիւն, որ և կաս-
կածոտաց մեծապէս է անհաճոյ, և գժգմնին ընդ այն: Այս-
պէս Տիբերիոս 'ի լսել զանուն կղզւոյն Հռոգոսի, անգէն
վաղվաղակի կարծէր թէ 'ի դէմս ածէին նմա զաքսորանս ո-
րում դառնութեամբ տարաւ: Եւ Եւտրոպիոս Հիւպատոս,
որ էր ներքինի, և 'ի շղթայակապ գերութենէ ամբարձեալ
յաւագամեծար իշխանութիւն, 'ի լսել զանուն սուսերաց և
շղթայից, կարծէր թէ 'ի դէմս ածէին նմա զգործիս իւրոյ
անարգութեան. որոց մասնաւորութեանց քաջ մարդավարն
միտ դնէ, այլ անքաղաքավարն ոչ մտադրէ: Ի զգայական
կրից մասին, տմարդի է այն որ տխրեցուցանէ զուրախութիւն
ուրուք. որպէս գեղջուկն այն, որ 'ի զօրացուցանել Հերակ-
լեայ զսիրտ իւր 'ի մեծապատրաստ ընթրիս յետ տունջենային
աշխատութեանց ընդդէմ Դիոմիդեայ, անմտաբար ետ նմա
զգոյժ մահուն Ալկեստեայ, զոր Ադմետի մարդավար հիւրըն-
կալի ծածկեալ էր 'ի նմանէ 166: Եւ զսորին հակառակն, թէ
ոք մեծապէս է վշտացեալ վասն ցաւագին ինչ պատահարի,
մինչ գեռ իսկ է հարուածն, տմարգութիւն է խօսել ընդ նմա
զուարթերես առանց ինչ ցաւակցութեան նշանի. կամ այն-
պիսի առնել ցաւակցութիւն, որ փոխանակ նուազելոյ զցաւն
և ևս յաւելուցու: Կամ ցաւակցիլ այնչափ անագան, մինչև
ցածուցեալ ցաւոցն վերստին նորոգիլ. իբր Թեբացիք, որոց

Տիբերիոս ետ սլատասխանի . և ես ցաւակից եմ ձեզ վասն մահուն հերակլեայ հաղարաւոր ամօք յառաջ մեռելոյ :

Մնան արդ առարկայք , որք անհաճոյ են մտաց և կամաց : Յաղագս առաջնոյն ապաքէն լուար , թէ մոլութիւն առաւել գեղջուկ և թշնամի քաղցրախօսութեան , է հակառակի կարծեաց այլոց : Վասն զի իւրաքանչիւր ոք սիրէ զիւր կարծիս որպէս զիւր ծնունդս : Եւ ոչ փոքր անքաղաքավարութիւն լինի խափանել զզրոյցս խօսողին , կամ 'ի քուն լինել և կամ յօրանջել 'ի խօսել նորա : Զի այսու ցուցանես թէ չես հաճեալ , և արհամարհես և յոչինչ համարիս զխօսս նորա : Իսկ յաղագս կամաց յետին անքաղաքավարութիւն է հակառակիլ այլոյ կամաց ոչ վասն իւրոյ ինչ օգտի , այլ վասն բնաւոր իմն գեղջկութեան : Որպէս շինականք Նիկիոյ՝ Ղէտովայ իւրովք մատաղ մանկամբք առ նոսա եկաւորելոյ , և սլաքելոյ 'ի ծարաւոյ , չթողացուցանէին ըմպել զջուր լճին , վասն որոյ և ըստ ասից առասպելարկուաց արժանապէս փոխեցան 'ի գորտս , զի միշտ արբցեն՝ զոր այլոց զլանային 167 : Եւ վասն զի ամենայն մարդ սլատուաւոր՝ բնաւորապէս ըղձանայ սլահել զիւր պատիւ և զաստիճան , գեղջկութիւն է ամենեկին և հակառակ վայելչութեան , չմեծարել զարժանաւորս , կամ առնուլ զերիցագունից զսլատուաւոր տեղի 'ի գնացս , կամ 'ի սեղանս , կամ 'ի համախմբութիւնս , ոչ յառաւելութենէ յանդգնութեան այլ 'ի սպակասութենէ քաղաքավարութեան . որ չէ արժանի ցասման , այլ քամահանաց և ծաղու , որպէս բու 'ի կարապս զմիջին ունելով տեղի :

Մնայ մեզ արդ հաստատել թէ ո՞ր իցեն երկու մոլեկան ծայրք քաջի մարդավարութեան : Արդ գիւրաւ ճանաչին սոքա 'ի ծայրից քաղցրախօսութեան . զի որպէս քաղցրախօսութիւնն է միջասահման ինչ 'ի մէջ գեղջուկ հակառակութեան , և աւելադանց մարդահաճութեան , սորա յառաւելն սայթաքելով , և նորա 'ի նուազն , նոյնպէս քաղաքավարութիւնն՝ որպէս լուար , է միջասահման ինչ 'ի մէջ գեղջուկ անքաղաքավարութեան և 'ի մէջ աւելադանց քաղաքավարութեան : Ապա 'ի նուազն սխալէ գեղջկութիւն , որ է սպակասութիւն քաղաքավարութեան և հաճոյականութեան , այնպէս վարելով 'ի գործս և 'ի բանս , որ անհաճոյ են գրգռութեան արտաքին զգայարանաց , կամ ներքին զգայութեան , կամ իմացական հոգւոյ , որպէս լուար : Եւ զի զսոցանէ ասացաւ լիով , չիք այլ յաւելուլ 'ի վերայ : Բայց յառաւելն սխալէ միւս մոլութիւն , որ է նուազ անհաճոյ ըստ երևութին , և որպէս թէ ծաղրական իմն . բայց յօլովակի տաղտկագոյն ևս : Եւ այս է աւելադանցութիւն քաղաքավարութեան : Որ երբեմն ծագի 'ի սգիտութենէ . կամելով նորա 'ի վար արկանել բառս հաճոյականս և քաղաքավարականս ընտրելագոյնս , բայց չու-

նեւով յինքեան զարդար չափ հաճոյականութեան անմտաբար անցանէ ըստ կոստար վայելչականութեան, և լինի ծաղրական: Այսպիսի եղև պատանին այն լոմբարտացի, որոյ երթեալ 'ի Վենէտիկ, և չգիտելով որով օրինակաւ լինին անդ յարգանք, բայց և այնպէս կամեցեալ լոմբարտօրէն խոր խոնարհիլ ազնուականի ումեմն 'ի ռիալդեան կամրջի 168. այնչափ ցածեաւ, մինչև ընդհարեալ գլխոյ նորա ի սրունս ազնուականիս ընկէց զնա 'ի ջրանցս անգր: Ալինի երբեմն աւելազանցութիւն և 'ի թեթևութենէ. յորժամ առաւելու ոք 'ի յարգարուած զգեստուց, 'ի սպասահարկութիւն անձին, 'ի կանացի ծեքծեքումն գնացից. զի երևեսցի յանկաւոր և հաճոյական յընկերութիւնս. և սոքա դիւրաւ առաւելուն 'ի մարդահաճութեան, զի առաւել ևս հաճոյացին: Բայց երբեմն այս աւելազանցութիւն քաղաքավարութեան լինի 'ի խոր իմն փառամոլութենէ. վասն զի ոմանք կարի իմն անձկանօք մեծարանս ընդունելոյ առաւելուն 'ի մեծարել զայլս, և 'ի շքեղ երևիլ 'ի քաղաքավարական խօսս. բայց թէ դու ոչ փոխարինես նոցա նոյնչափ շքեղ զրոյցս, անդէն 'ի վեր երևի տրտունջ: Մինչ զի լաւ է կենցաղավարիլ ընդ գեղջուկս, քան ընդ այսպիսի իմաստակս և պատուասիրողս:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Յաղագս տմարդոշքեան, որ մոռծաւ 'ի ծխախոտէ 169:

Խնդիր մեծ յուզեցաւ առ քաղաքականս, արդեօք մնաս թէ օգուտ եղև հնոյ աշխարհի՝ յայանութիւն նորոյ աշխարհի: Զանց զայլովք արարեալ, ոչ դոյզն օրինակ դատեցաւ այն, զի եկն յարեմտեան հնդկաց գեղջուկ ոմն թշնամի քաջի մարդավարութեան, անուանեալ ծխախոտ. յորմէ երևի գլխովին աղաւաղեալ յարգական հեղինակութիւն, և ցրեալ օրէնք կալադէոն գրոցն քաղաքավարութեան՝ Յովհաննու Տէլա Գազա, ձայնակիցք բարոյական իմաստասիրութեան: Ստոյգ իմն է թէ ստգտանել զպէտս այսր խոտոյ՝ լինէր ստգիւտ արկանել 'ի խնամս արարչին, որ յամենայն մանրատունկս թէպէտև չնչինս և անարգս՝ հաստեաց ազգութիւն ինչ առողջարար մարդկային կենաց, եթէ էր 'ի մէնջ ծանուցեալ: Բայց սա յայլ ամենայն տնկոց միջի առաւելաւ այնպիսի և այնչափ հրաշալի ազգեցութեամբ, մինչև կարծել ինձ, գուցէ սա իցէ դիցականն այն պէոնիա Հոմերոսի, մի միայն դեղբժշկութեան ամենայն ախտից 170: Գտաւ սա 'ի մի 'ի գաւառացն հիւսիսային Ամերիկոյ, որում անուն կոչի Փլորիգա,

որ թարգմանի Դադկաւէտ բարեբեր, թէպէտ երկիրն է անբեր. մեծահարուստ հանքօք, այլ չքոտի փողովք. 'ի մէջ դրաստամիտ և չարակեղտ ժողովրդոց արևմտեայց. որոց խոյզ լինի միայն վասն ոսկւոյ՝ որ արհամարհ է յաչս նոցա, և վասն բուսոյս՝ որ միշտ առ նոսա եղև մեծարգի: Ասան զի համակ այս բոյս՝ եթէ դաւար և եթէ չոր, եթէ այրեցեալ և եթէ թրմեալ, տերևովք, ծաղկամբ, սերմամբք և հիւթովք, 'ի փոշի դարձուցեալ կամ ծխեսալ, մածուցեալ կամ մղեսալ, տենդի և ցաւոց և վիրաց անբժշկականաց իբրև սքանչելեօք իմն մատուցանէր բժշկութիւն: Կա եթէ ճշմարիտ իցեն պատմեալքն, սա միայն շողեօք լոկովք ընդ ռնգունս, զնստուցանէ պարօղ և զծարաւ. յորմէ թերևս իշխեցին ասել պատմիչք թէ ժողովուրդք ինչ հնդկաց կեան 'ի հոտոց: Եւ յայանի իսկ՝ զօրաց Սպանիացւոց առատ բաշխի այս ծխախոտ, զի 'ի պահասիլ պիտոյից զօրականին, ճարակ մօտուցանէ սա սովու, և բժշկութեան վիրաց: Ապա յիրաւի յԵւրոպացւոց անտի պատուեցաւ սա արքենի անուամբ, կոչեցեալ խոտ դշխոյալ կան: Զի թէպէտ իսկութեամբ էառ սա զմակդիր անունս 'ի Կատարինեայ թագուհւոյն Գաղլիոյ, որում 'ի դեսպանէն Լուսիտանիոյ ընծայեցաւ որպէս հրէշ իմն նորոյ աշխարհի, բայց և այնպէս նոյն իսկ տնկոյն՝ վասն իւրոց նշանաւոր առաւելութեանց մարթ էր վերաբարոյիլ, թէ թագուհի է խոտոց:

Այլ թէպէտ և այս ամենայն ճշմարիտ իցէ, բայց և այնպէս բազում ինչ ընդ մէջ է գործածութեան տնկոյս 'ի կարգի առ առողջութիւն մարմնոյ, և չարաչար գործածութեան նորա 'ի կարգի առ բարոյական կենցաղավարութիւն: Զի թէպէտ 'ի ձեռս է իւրաքանչիւր ուրուք առնուլ 'ի պէտս իւր զորպիսի և իցէ ազգ դեղոց՝ թէպէտև զզուականաց, միայն թէ իցէ յօգուտ, բայց չէ ինչ պատշաճող քաղաքականութեան առնուլ զայն յամենայն ժամանակի, յամենայն տեղիս, և առաջի ամենայն անձանց. զի բազում ինչ է օգուտ ընդունողին, այլ նողկալի տեսողին: Ապա աստանօր ոչ են մեր բանք զգործածութենէ ծխախոտոյ առանձինն վասն հարկի, այլ զչարաչար գործածութենէ նորա յայանապէս մոլեկան սովորութեամբ, յամենայն պահու, յամենայն ժողովս, և առաջի ամենայն անձանց, երբեմն ընդ ռնգունս ձգեալ զնորա կեղտոտ փոշի, երբեմն ծապեալ զնորա փուտ տերևս, երբեմն ընկլեալ ըզծանրահոտ նորա ծուխ, երբեմն յայլմէ զայն ընկալեալ, և երբեմն այլում կարկառեալ, առանց հայելոյ յայնս՝ որք զզուին 'ի նմանէ, և 'ի լոկոյ հոտոյ նորա թալանան:

Արդ եթէ բարոյական առաքինութիւն քաղցրախօսութեան և քաջ մարդավարութիւն հաստատեալ է յայն, զի անհետ լիցին ամենայն առարկայք, որք բնաւորապէս անհաճոյ են զգայութեանց, և երևակայութեան քաղաքայնոց, և

եթէ այս է ճշմարիտ սահման մարդավարութեան, և նստա-
տակ կալադէոնի, ո՞վ չասիցէ թէ զեղծ սովորութիւն ծխա-
խոտոյ արտասահմանեաց յաշխարհէ զկալադէոն հանդերձ
իւրովք բարոյական օրինօք: Քաջ գիտեմ, զի յիշատակու-
թիւնք ևեթ այնց աղտեղութեանց բերեն զղուանս. զի ասա-
ցաւ իսկ, թէ առարկայք որոց տեսութիւն անհաճոյ է աչաց,
նոցին և լսելութիւն անհաճոյ է երեակայութեան: Բայց
քանզի հարկ է յառաջ բերել և ցոյց ինչ, առաջի արարից
զօրինադրեալն 'ի կալադէոնէ 'ի գլխաւոր կանոնս իւր, թէ
քաջ մարդավարն յազնուական ինչ կենցաղավարութեան
իբրև յանձին զգայ թէ ստիպի ըռնկել կամ մաքրել զունչս,
դարձուցէ զերեսս, և մի անձին իսկ երեւցուցէ, թող թէ
այլում, զոր ըռնկեացն կամ 'ի վարչամակի ծրարեաց. զի
քան զամենայն դարչութիւն աշխարհի, ոչ ինչ այնպէս ժխտ-
րէ զստամիքս, որպէս յաւելուածք մարդկային մարմնոյ: Իսկ
արդ՝ զինչ դարչութիւն կայցէ առաւել հակառակ այսմ
բնաւոր օրինաց՝ քան միսել յայտնապէս յունչս մատամբք
զկորկ այնր փոշւոյ, կամ ցամաքեցուցանել զաղտեղամած
ռնգունս 'ի քամածոյ նորա, ժողովեալ զայն և 'ի ցոյց ընծայ-
եալ 'ի լայն սրտատառս, որ առաւել ևս աղտեղի են և ժահա-
հոտ քան զամենայն ջնջոց սլուտան և կճճոյ: Զինչ առա-
ւել ժխտիցէ զորովայն, քան 'ի խօսել ընդ այլում որոճել
ատամամբք զայն դարչելի և զազրոտի նիւթ, արտաշնչեալ 'ի
համեմել զխօսս, ցրօնս ժահահոտ շնչոյ: Եթէ փռնչիւնն է
ցնցումն ինչ ուղղոյ՝ այնպէս բուռն և ահաւոր, մինչև որք
լսենն, զերկինս յօգնութիւն կարգան 171, և յայս սակս հրա-
մայէ կալադէոն զի 'ի գտանել քաջի մարդավարի յընկերու-
թեան ջանասցի զուսպ ունել զինքն ըստ կարի, և կամ հեղ-
ձուցիկ առնել զփռնչիւնն սպիտակ թաշկինակաւ, զի մի կարի
իմն շնչեացէ, առ 'ի չտաղտկացուցանելոյ զընթերակացս,
զինչ լինիցի գրգռել կամաւ ժամ 'ի ժամէ՝ առանց ինչ հար-
կի զայն տգեղ և շառաչածայն ցնցումն, շիթելով զաճառս
հոտոտելեաց ծծմբային հոտով այնց փոշեաց. և ապա մնալ,
զի որք լսենն, իբրև 'ի մեծ ինչ վտանկի՝ զԱստուած յօգնու-
թիւն նորա կարգայցեն: Բայց զինչ առաւել քստմնելի տե-
սիլ, քան միսել յիւր բերան զբերան գալարածոյ եղջեր խճո-
ղելոյ մրճոտեալ և մրկեալ աղտեղութեամբ, քարշեալ անտի
զտարաարօսական գոլորշի ընդ քիմս 'ի վեր, և ընդ ռնգունս
'ի դուրս հոսեալ, ըստ ձիոց Դիոմիդեայ և ըստ ցլուց Յասով-
նի, որք ընդ ռնգունս ժայթքէին ծուխ և կայծակունս 172:
Մարթ էր 'ի համար բերել և այլս ևս ծանրատաղտուկ սրտ-
կերս այսր չարաչար կիրառութեան, որք թէ նողկացուցանեն
զքաղաքավար ոք 'ի լսել, ևս առաւել 'ի տեսանել:

Բայց յայսմ վայրի տացէ թերևս ոք սլատասխանի: Ստոյգ

է թէ ամարդութիւն է այն՝ որ անհաճոյ է զգայութեանց աղնուականաց, ընդ որս լինի կենակցութիւն: Բայց առ այժմ ոչ միայն զօրականք սահաստանք, և պանդոկասպետք փոխափաճաք, այլև սրտոռաւոր քաղաքացիք, և բազում աղնուական ասպետք այնպէս ընտել են սովորութեանս, մինչև զըզուանք փոխեցան ի բերկրանս. և որ առ ժամանակօք կալադէոնի էր անքաղաքավարութիւն, չըջեցաւ ի քաղաքավարութիւն. զի չարաչար կիրառութիւնն եղև սովորութիւն, և վասն այսորիկ ծխախոտն չէ ինչ խափանարար առաքինութեանն քաղցրախօսութեան, զի ընծայութիւն նորա և ընդունելութիւն են հաճոյական: Առ այդ պատասխանէ բարոյական իմաստասիրութիւնն, թէ որպէս մարդահաճութիւնն ևս է աւելազանցութիւն հաճոյականութեան, բայց և այնպէս չէ առաքինութիւն, այլ մոլեկան ինչ ծայր քաղցրախօսութեան. զի հաճոյականութիւնն այն ոչ մնայ ի կոպար բնական պատճառի, նոյնպէս հաճոյականութիւն չարաչար կիրառութեան ծխախոտոյ չէ հաճոյականութիւն առաքինական, այլ մոլեկան և անբնական: Ասան որոյ ծայրի առաքինութեան անհնար է լինել առաքինութիւն, զի աւելազանցութեան անհնար է լինել մէջ: Ապա որպէս եթէ ամենայն մարդիկ լինէին մարդահաճոյք, և ամենեքին հաճէին ընդ մարդահաճութիւն, ոչ վասն այդր լինէր երբեք մարդահաճութիւնն առաքինութիւն, սոյնպէս թէպէտ և ամենայն մարդ հաճէր ընդ չարաչար կիրառութիւն ծխախոտոյ՝ ըստ ասացելումդ, ի քաղաքական կենցաղավարութիւնս, ոչ վասն այդր երբեք այդպիսի չարաչար կիրառութիւն լինի առաքինութիւն: Այնպէս զի կանոն քաղաքականութեան ոչ առեալ լինի ի սովորութեանէ անքաղաքավար գործողին, այլ յայնմանէ որ դատէ ըստ բնաւոր և բարոյական պատճառի իբրև զկալադէոն: Եթէ ամենայն իմաստունք այնչափ մեղադրեցին զԱննիբալ վասն աւելազանցութեան նորա յանուշահոտ գըրգանս կապուայեցի օծանելեաց 173, թէպէտ և անուշահոտութիւնն այն զուարթութիւն էր սրտի՝ որոց շուրջն կային, զինչ արդեօք գրէին զայնց որք առաւելուն ի ժահահոտ գըրգանս հնդկային ծխախոտոյ, որ բնաւորապէս է անախորժ: Թող զի այն աւելազանցութիւն ոչ միայն քաղաքականութեան, այլև մարմնաւոր առողջութեան է վնասակար. զի բազմաց ի ծխախոտս մոլելոց գտան ակոնդանք խահրեալք, և ուղեղ ծխոտեալ կամ խարակեալ: Յայտ իսկ է, թէ ուղեղն հանասլաղորդ զգրգռեալ իբրև ծախէ զհիւթն զուելորդ, ծախէ և զբնաւորականս: Ապաքէն ամենայն աւելազանցութիւն է վնասակար, և չարաչար կիրառութեամբ ամենայն գեղ բժշկական կամ կորուսանէ զաղդուութիւն, և կամ փոխարկի ի թոյն: Նա՛ մարթ է ասել ստուգութեամբ,

Թէ չեք պատուաւոր ոք յաճախեալ յայս սովորութիւն, որ ոչ խոստովան լիցի, Թէ մոլութիւն ինչ է այն և ոչ պէտք. և ոչ դատաստարտեսցէ զյաճախել իւր յայն :

Ասկա կնքեսցուք զբանս յայն զոր յառաջն ասացաք, Թէ չէ պարտ մեղադիր լինել դործածութեան օգտամատոյց բուսոյս, և ոչ այլոց աղտեղի բժշկական դեղոց, զոր առնուն առանձինն յօդուտ. իբր զի ամենայն ոք պահապան է իւրոյ առողջութեան, և տէր 'ի տան իւրումն և յիւրոց ընտանեաց միջի: Բայց 'ի քաղաքական կենցաղավարութեան մասին, Թէպէտև չեն ներքոյ անկեալ դատման կալադէոնի արք խոտանք և դուհիկք, բայց անձինք քաղաքականք և բարոյական իմաստից ընդունակք, զորոց են մեր բանք, ոչ պարտին խոտորիլ 'ի կանոնաց առաքինութեան և վայելչութեան, նմին իրի ամենայնն հաստատեալ է յեղանակն և 'ի չափն :

ԳԻՐԻՆ ԵՐԿՈՏԸ ԱՆՆԵՐՈՐԴ

ՅԱՂԱԳՍ ՃՀՄԱՐՏԱԽՕՍՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԾԱՅՐԻՑ

ԿՈՐԱ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա.

Յաղագս թէ զինչ առաքինութիւն իցէ ճշմարտախօսութիւն:

Ի քաղաքական կենցաղավարութեան նախընթաց առաքինութիւնն հայեր առաւելապէս 'ի խորհուրդս զոր այլք հաղորդեն մեզ: Սա հայի 'ի խորհուրդս զոր մեք հաղորդեմք այլոց: Վասն որոյ նա պահանջէ զհաճոյականութիւն, և սա զճշմարտախօսութիւն: Զի որպէս մեք հաւանիմք տալից այլոց, համարեալ թէ են ճշմարիտք, նոյնպէս այլք չհաւանին տալից մերոց, 'ի համարել թէ են սուտք. և կենցաղավարութիւնն ոչ փոխատրէ զփոխադարձ հաճոյս, յոյր սակս խնդրի: Բայց 'ի դէպ է յիշեցուցանել, թէ խօսիմք աստ զճշմարտախօսութեանէ կենցաղավարութեան, և ոչ զճշմարտախօսութեանէ որ 'ի դաշնադրութիւնս: Այն է համաձայնութիւն գործոյ ընդ խոստմունս, սա է համաձայնութիւն մերոց տալից ընդ մեր գործառնութիւն, զորս կամաւ հաղորդեմք խօսակցաց: Այն է էական ինչ մասն արդարութեան, որ տայ զիւրն իւրաքանչիւրում. սա է կարողական ինչ մասնիկ բարեխառնութեան յընդունել և 'ի առաքելութիւն 'ի խօսակցութիւնս: Սակայն ճշմարիտ է, թէ որ ունի զունակութիւն ճշմարտախօսութեան 'ի խօսակցութեան, առաւել պատրաստական է առ ճշմարտախօսութիւն 'ի դաշնադրութիւնս. զի որ ճշմարտախօս է ընտրութեամբ, առաւել ևս լինի այնպիսի պարտաւորութեամբ:

Ապա ճշմարտախօսութիւնն զորմէ խօսիմք, է առաքինական ունակութիւն ինչ հոգւոյ, որ հաստատեալ է 'ի միջառահմանութեան զճշմարտութեամբ այնց զոր հաղորդեմք այլոց 'ի քաղաքական կենցաղավարութիւնս, ևս առաւել այնց որ բերին 'ի գովեստ մեր: Վասն զի յարտայայտել զայնս որ

սկէս մոլութիւն է ասել աւելի քան զոր էն, նոյնպէս մոլութիւն է ասել նուազ քան զոր էն, յորժամ խնդրի ճշմարիտն. ըստ այսմ, ասել որ ինչ է, և երբ պատշաճ է ասել, է միջասահմանութիւն ինչ առաքինական: Աւելազանցութիւն սորա է ճառատանք, և պակասութիւնն կեղծաւորութիւն. իսկ միջասահմանութիւնն կոչի ճշմարտախօսութիւն: Արդ այս առաքինութիւն յայտնագոյն ճանաչի իւրև քան իւրովք ծայրիւք. զի ճշմարտութիւն է որոշ իմն և եղական, իսկ ստութիւնն է անորոշ իմն և անբան:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Յաղագս առարկայից ճշմարտախօսութեան:

Ամենայն մարդ ընկերական բնաւորապէս ախորժէ հաղորդել ընկերին զիւր խորհուրդս, և մանաւանդ զյարգականս խօսողին և զհաճոյականս ունկնդրին: Որպէս գաղանի վիշաք, նոյնպէս գաղանի մխիթարութիւնք հեղձամղձուկ առնեն ըզսիրտ, թէ ոչ արտայայտին խօսակցութեամբ. զի վիշաք նուազէն և մխիթարութիւնք առաւելուն ի հաղորդել զնոսա բարեկամաց: Ապա ամենայն ումեք քաղցր է խօսել զիւրոց առաքինութեանց, զիւրմէ գիտութենէ, զիւրոց քաջագործութեանց, զիւրոց տարժանաւոր և բարեբաստիկ պատահարաց, զընչից, զազգատոհմէ, զբնաւորութենէ իւրոց զաւակաց, զմեծահարկի բարեկամութեանց և զշնորհաց ընկալելոց ի մեծամեծաց: Զայս ամենայն, զորս հաճոյ է խօսել, հաճոյ է և լսել. զի երկաքանչիւր այս յօժարութիւնք միապէս են բնաւորականք, իմացուցանել զիւրան, և իմանալ զօտարինն: Ամենայն մարդ ունի անյագ հետապնդութիւն գիտելոյ զամենայն, և առ ի գիտել զամենայն առաքէ միշտ շուրջանակի չորս աջալուրջ լրտեսս, երկուս աչս և երկուս ականջս: Եւ թէպէտ իւրաքանչիւրումս փոյթ է առաւել ճանաչել զինքն, բայց և այնպէս գտանի որում առաւել քաղցր է իմանալ զայլոց արարս քան զիւրան: Եւ ոչ միայն հետաքննին է մարդ ի գիտել զիրողութիւնս ամենեցուն, որք կենդանիքն են, այլ և զամենեցուն նոցա որք մեռան բազում դարուք յառաջ քան զճնունդ իւր. խոյզ և խնդիր արարեալ ծանօթութեանց ի պատմութեանց, ի մականգրութեանց, յարձանագրութեանց գերեզմանաց և ի վաղեմի գրոց: Բայց փափաք իւր ոչ գայ ի լրումն, եթէ զայսց իրաց ոչ ճանաչէ զճշմարտութիւն. զի գիտել զսուաս ոչ է գիտել, և ճշմարիտն է ճշմարիտ առարկայ մտաց 174: Դիզիմոս քերթող կորովամիտ շարագրեաց

չորս հազար գիրս ընդվայրաքնին հնութեանց, 'ի խնդիր լեալ ճշմարտութեան յառասպելս, թէ ո՞ր իցէ լեալ ճշմարիտ մայր Ենէասայ, և ճշգրիտ հայրենի գաւառ Հոմերոսի. թէ արդարեւ Դիոս էա՞ն 'ի կնութիւն զիւր քոյր, և թէ Սափփով քերթողութիւն ողջախոհ ոմն եղև թէ պոռնիկ: Որ իրք և այլ սոցին նման անբաւք, թէսկէս և չնչինք և անպէտք, զորս գիտողին իսկ պարտ էր 'ի մոռացոնս արկանել, այսու ամենայնիւ հաճոյ են զի ճշմարտութիւնն ինքնին է հաճոյական, և զի անաշխատ ուսեալ լինի զոր ինչ անհնարին աշխատութեամբ հետազօտեաց նա 'ի գիրս: Արդ թէ այսչափ բերկրութիւն բերէ ճանաչել զգուզնաքեայ ինչ նշոյլ ճշմարտութեան այնց որք ընդ աշխարհի ծնեալ 'ի մերմէ աշխարհէս գտան բացական, քանի բերկրութիւն բերէ ճանաչել թէ ով և ով իցեն ճշմարտութեամբ այնք որք ընդ մեզ կենցաղին: Ապա չէ բաւական հաճոյականութիւն 'ի պատմել այլոց զմեր իրս, թէ ոչ ընկերէ նմա ճշմարտախօսութիւն. զի որպէս պատմութիւնք գլխաւոր նիւթ են կենցաղակցութեան, նոյնպէս ճշմարտութիւն հոգի է պատմութեանց:

Ատացի նիւթ գլխաւոր: Զի որովհետև մարթ է խօսել ոչ բարբառով միայն այլ և գրովք, ակնարկութեամբք, արարողութեամբք, հանգերծիւք և լռութեամբ իսկ, որպէս լուար, այս ամենայն լեզուք հնար է ճշմարիտն ասել, կամ ստել, ամենայնիւ լինի հաւանեցուցանել կամ պատրել, ամենայնն է նիւթ ճշմարտախօսի և ստախօսի: Ճակատ և աչք և դէմք ստէպ ստեն, այլ յաճախագոյն ևս լեզու, ասաց որ ասացն: Հարցեալ որսորդաց ցազուէսն թէ ընդ ո՞ր էանց նապաստակն. ետ պատասխանի, չգիտեմ. զի մի մատնեացէ զընկերն. բայց գնացիւք եցոյց նոցա զճանապարհն: Եւ աղուխակն այն Փիլոկատէս երգուեալ հերակլէսի որ մերձ էր 'ի մահ, չյայանել ումեք զնորա գերեզման, ապա իբրև հարցաւ 'ի Զունաց թէ ո՞ւր թաղեցաւ, աղաղակեաց 'ի ձայն բարձր չգիտեմ. բայց ոտն հարեալ 'ի գետինն յայտնեաց զտեղին 175: Երկաքանչիւրն խօսեցան միանգամայն լեզուաւ և ոտիւք. ոտն ասաց զճշմարիտն, բայց լեզուն ստեաց. երկաքանչիւրն միանգամայն ստեցին և զճշմարիտն ասացին, այլ չեղեն ճշմարտախօս, զի ճշմարտախօսութիւնն ոչ լծորդի ընդ մատնութեան որպէս և լուիցես:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Թե ո՞ր իցե յորդոր ձմարտախօսին :

Որ յորդորի ասել զձմարտին վասն փառամոլութեան՝ ոչ է ձմարտախօս, այլ փառամոլ : Որ վասն զօշաքաղութեան, ոչ է ձմարտախօս, այլ ագահ : Որ վասն երկիւղի պատժոց, ոչ է ձմարտախօս այլ երկչոտ : Որ վասն պարտաւորութեան խոստմանց, ոչ է ձմարտախօս, այլ արդար : Յորդոր ձմարտախօսին ոչ այլ ինչ է, բայց նոյն ինքն ձմարտախօսութիւնն, այսինքն նոյն ինքն ունակութիւն առաքինութեանս, որ յօժարեցուցանէ զմիտս համաձայնել զբանս ընդ սրտի, և ըզսիրան ընդ ձմարտի. մանաւանդ յիւր իրողութիւնս. վասն զի զայդ պահանջէն համեստութիւնն և բանն, և հակառակն է ագեղ ինչ և գեղջկական : Որ յայլ յորդորանաց ասէ ըզձմարտին, ցայնվայր և ձմարտախօս, ցորվայր տնէ յորդորն : Որ զունակութիւնն ունի զձմարտախօսութեան, միշտ է ճշմարտախօս : Զի ունակութիւնն է հաստարմատ 'ի հոգին, և հոգին մտադիւր և ինդամիտ ածէ զունակութիւնն 'ի գործ 'ի լինել սլառչաճողութեան : Զմարտ է թէ այս ունակութիւն գիւրացուցանէ զգործս այլոց մեծամեծ առաքինութեանց արտաքոյ քաղաքական կենցաղավարութեան : Վասն զի սերտ դաշնաւոր գոլով առաքինութեանց ընդ միմեանս ընդդէմ մոլութեանց, ոչ է հնար թէ ունակութիւն ինչ առաքինական արբանեկեցէ գործոյ ինչ մոլեկանի. բայց արբանեկէ գործոց առաքինութեանց, ընդ որս է դաշնաւոր :

Զմարտախօսն որպէս և ասացաւ, հաւատարմագոյն լինի 'ի կատարել զգործս ըստ խոստմանցն որ 'ի դաշնադրութիւնս իւր, արարեալ զհարկաւորն կամաւոր : Անաչառագոյն լինի յընտրութիւնս քաղաքական կամ ծերակուտական խորհրդոց, վերագասեալ զձմարտութիւնն քան զաւագութիւն : Համարձակագոյն լինի 'ի խիստ պատասխանատուութիւնս առ հզօր թշնամիս վասն իւրոց հայրենեաց, որպէս Դեմադէս կալանաւոր առ Փիլիպպոս, որ փքայրն վասն կորոնեան յաղթութեան 176 : Հաւատարմագոյն լինի 'ի հանդիսի վկայութիւնս դատաստանական իրողութեանց : Վասն այսորիկ մեծագոյն հաւատ ընծայիւր Քսենոկրատայ առանց ինչ երդման, քան այլոց յունաց երդմամբ. մինչ զի շատ էր ասել թէ Քսենոկրատէս ասաց : Վասն զի յամենայն բանս իւր եղև ձմարտախօս 177 : Իսկ չարախօսին որ ընդդէմ հռաքելոսի, այնչափ չհաւատային, որչափ յաճախէր երդնուլ 178 : Ըզ-

հուսկն ասացինց: Որ ոչ գիտէ ստեղծել ի խօսելն զիւրոց իրողութեանց եթէ յիւր կողմն և եթէ իւր հակառակ, ոչ գիտէ ստեղծել և ի խօսելն զիրողութեանց այլոց:

Գ Լ Ո Ւ Խ Դ.

Թե որով օրինակաւ գործիցէ ձևարարութիւն:

Միջատահմանութիւն առաքինութեանս հաստատեալ է յասել զճշմարիտն ի կենցաղավարութիւնս, յորժամ, և որպէս, ուր, և որքան արժան իցէ, ունելով միշտ ընտրողութիւն ի չափ խօսելոյ և լռելոյ: Թէպէտ և չէ արժան երբէք ասել զստութիւն, բայց և ոչ միշտ արժան է ասել զճշմարտութիւն: Ամենայնի որ ասի, պարտ է լինել ճշմարիտ. այլ ոչ զամենայն որ է ճշմարիտ պարտ է ասել: Քանզի զբազում ինչ լաւ ևս է չգիտել քան գիտել, և լաւ ևս է լռել զայնց, քան յայտնել: Ըստ առասպելարկուաց՝ Կորաքս, որ թարգմանի ագռաւ, էր գեղեցիկ և սպիտակ պատանի. բայց քանզի յայտնեաց զմեզս ինչ զիւրոյ տիկնոջ՝ թէպէտ և ճշմարիտ, փոխեցաւ ի սևափետուր ագռաւ և վարեցաւ յանտառս: Ասան զի որ յայտնէ զճշմարտութիւնս մնասականս համբաւոյ այլոց, արժան է զայնպիսին որպէս գեղջուկ որ արտասահմանել ի կենցաղավարութեանէ քաղաքայնոց: Եւ ոչ իսկ ճշմարտութեան ի կենցաղավարութիւնս խօսի զամօթական իրս զանձնէ, թէպէտ և ճշմարիտք իցեն. զի ոչ է օրէն ասել ինչ, զոր թէ այլք ասելին, պարտական լինելին կանգնել զանուն նորա: Բարի համբաւն ի մէնջ ստացանի. բայց իբրև ստացեալ եղև, ոչ ևս է մեր: Հայրենեացն է այն և որդւոց և ազգականաց և բարեկամաց, և ոչ կարեմք ընկեցիկ առնել զմերն առանց անարգութեան, և ոչ զայլոցն առանց անիրաւութե:

Ոչ զամենայն ճշմարտութիւնս զորս յիրաւի էր հաղորդել բարեկամի, պարտ է հաղորդել ընկերաց ի կենցաղավարութիւնս: Առ սոսա է սիրողութիւն, այլ ոչ բարեկամութիւն, ազնուաբարոյութիւն, այլ ոչ վստահութիւն. քաղաքականութիւն, այլ ոչ գորովական մտերմութիւն: Ասան որոյ այն ինչ ընդ մէջ է սիրոյ ընկերաց և բարեկամաց, որ ինչ ընդ մէջ է սիրոյ տեսակին, և սիրոյ անհատին. զի յընկերս են բազում սիրոք, բայց ի բարեկամութեան է մի միայն սիրտ: Մինչ զի որ խօսի ի կենցաղավարութիւնս, խօսի առ այլս. այլ որ խօսի ընդ բարեկամի, խօսի ընդ ինքեան. վասն որոյ և ապահովագոյն ընդ բարեկամի քան ի կենցաղավարութիւնս կարող է մարդ յայտնել զիւր մտութիւնս և զառաքինութիւնս: Ա-

պա ուրեմն եթէ պահանջէ առաքինութիւնս զի յայտնեսցէ ճշմարտախօսն ջինջ անկեղծութեամբ զիւր գովեստս և զիւր պակասութիւնս . իբր զի անկեղծութիւնն ծնանի զսէր , և մին առանց միւսոյ չերևի անկեղծ , այսու ամենայնիւ արժան է յերկաքանչիւրն 'ի գործ արկանել բազում չափաւորութիւն : Վասն զի որովհետև 'ի կենցաղաւարութիւնս միշտ գտանի ոք յոր զօրանայ նախանձուկ՝ քան զսարգմաութիւն , ռիսերիմ՝ չարակնութիւն՝ քան զջինջ հաճութիւն , 'ի չարազգածս անդ գովեստք՝ կասկած 'ի միտս արկանեն փառամոլութեան , և պակասութիւնք կարծին աւելի քան զոր ենն , և ճշմարտախօսն փոխանակ սիրոյ յինքն առարկանէ զսոգտանս , իբրեւ թէ խոստովանութեամբ իւրոյ բերանոյ :

Ասպ լինելոց է ճշմարտախօսն անկեղծ ընդ անկեղծս , կեղծ ընդ կեղծս , միջակային ընդ միջակայինս , և ոչ վասն այդր դադարէ 'ի լինելոյ ճշմարտախօս : Վասն զի առաքինութիւն ճշմարտախօսութեան չէ առաքինութիւն արդարութեան , որպէս ասացաւ : Չէ դատաստանական խոստովանութիւն եղելութեան , այլ կամաւորական հաղորդութիւն մերոց մօաց-զորոց ոչ է հարկ ասել զամենայնն , թէպէտ և պատշաճական իմն իցէ և ճշմարիտ այն որ ասի : Եւ այս է միջասահմանութիւնն առաքինական : Վասն այսորիկ թէ հրաւիրեն զնա զրոյցք խօսել զիւրոց գործոց , զիւրմէ ազնուութենէ և զպատուոյ , զիւրոց որդւոց և զիւրոց զարմանաւոր անցից , ոչ միայն խօսի զնոցանէ անսարժ և անխրոխտ , այլ և յասպաէ ինչ 'ի ճշմարտէն , զի մի նախանձուկս արկանիցէ , և աւելի քան զոր են կարծիցի : Եւ թէպէտ մէջ ճշմարտութեան հաստատեալ է 'ի չասել աւելի կամ նուազ քան զոր են , բայց և այնպէս մէջ ճշմարտախօսութեան 'ի խօսել զիւրոց գովեստից հաստատեալ է յասել նուազ քան զոր են , առ ասելոյ զպատշաճն . զի պատշաճաւոր իմն է հայիլ 'ի հանդարտութիւն խօսողին և 'ի նախանձ լսողին : Սոյնպէս 'ի պակասութիւնս , թէ արդարեւ մեծ իցեն և ամօթական , ճշմարտախօսութեանն ոչ են կամք ասել զճշմարիտն , զի մի վատանուն լիցի որ ասէն , և գայթակղեսցի որ լսէն : Սմին իրի մէջ ճշմարտութեանն է անբաժանելի , և թուաբանական . բայց մէջ ճշմարտախօսութեան է համեմատական և երկրաչափական . զի չէ հաստատեալ յասել զայն ամենայն որ է , այլ զայն ամենայն որ պատշաճ է . հայեցեալ 'ի տեղին , 'ի ժամանակն , և յանձինս :

Ճշմարիտ է թէ ճշմարտախօսն չասէ ինչ բնաւ զի գովեսցէ զանձն , և ոչ զի գովեսցեն այլք . այլ ասէ զայն ինչ որ արժանաւոր է գովութեան . և թէ չեն այդպիսի , նա ինքն է իւր դատաւոր . զի առաւել համարի զճշմարտութիւնն քան ըզգովեստ : Ոչ միայն ճշմարտախօս է նա 'ի բանս , այլ և յամենայն գործս և գլխովին յանձն իսկ իւր . զոր ընդունողք

պղատոնական գաղափարաց կարող էին ցուցանել զայն կենդանի գաղափարաւ ճշմարտախօսութեան: Ճշմարտախօս են նորա գէմք. ոչ այլ ընդ այլոյ երևեալ մտախորհ նենգաւորութեամբ, և ոչ բարձրայօն արհամարհոտ սչրանօք. այլ զուարթ, հեղահամբոյր և անկեղծ. մինչև 'ի վճիտ ճակատ նորա երևութանան խորհուրդք, և ընդ պատուհանս աչաց երևի նորա սիրտ: Ճշմարտախօս է նորա անձնական սպասահարկութիւն. թէ գեղեցիկ է նա, ոչ պաշտէ զհայելի իբրև զնարկիսոս, և ոչ ցտէ զերեսս իբրև զՍպորինէ 179: Եթէ է գալկաւոր, ոչ շարքէ զգունատութիւնն պատուաստ գունովք: Թէ ալեւոր է, ոչ սամիրէ զխարտեաշ գիսակս մեռելոց, ոսկեզօծել զարծաթամիայլ զիւր ալիս: Եթէ է տգեղ, ոչ թագչի 'ի լուսոյ, այլ գեղերեսէ հանճարաւոր իմաստութեամբ զիւր տգեղութիւն իբր զՍոկրատէս. ջանացեալ զտրգեղութիւնն ծածկել զերեսաց գեղով ուշոյ իմաստից 180: Ճշմարտախօս է յուժի և 'ի քաջութեան մարմնոյ: Ի խաղս, կամ 'ի պարանցիկս, կամ 'ի տէգընկէցութիւնս, կամ 'ի թատերական մրցմունս առնէ զոր կարողանայ, և մտադիւր խոստովանի ուր տկարանայ: Թէ յաղթէ, ոչ պարծի. թէ յաղթի, չամաչէ. անայլայլակ դիմօք զբրաբիոնն ընդունի և տայ. գովեստ ընդունի, և յաղթականին գովեստ ընծայէ: Ճշմարտախօս է 'ի ծագումն տոհմի: Թէ է ազնուազգի, զարդարէ զսրահս երևելի նկարագրութեամբք նախնեաց, զի նոքօք պատուեսցի: Եթէ է ցածազգի, ոչինչ ամօթ համարի զցածուն նշանս աղքատին նախնեաց, 'ի պատուել զնոսա. որպէս արքայն Ագաթոկղէս որ 'ի պատիւ հօր իւրոյ բրտի, խեցեղինօք զարդարէր զիւր արքայական սեղան 181: Ճշմարտախօս է յիւր տխորժակս: Եթէ սիրէ նա կամ ատեայ, այնպէս մեկին է առեւութիւն նորա, որպէս սէրն: Եթէ ըղձանայ իմիք կամ մերժէ, ոչ գնայ ընդ գողուղի ուր գէմ եդեալ է. մերժումն չերևի ըղձումն, և ըղձումն չերևի մերժումն: Զհետ սնդի ազատագէմ պատուոյ էթէ է արժանի. հրաժարէ յայնմանէ էթէ է անարժան 182: Տերենտիոս Վարրոն յետ իւրոյ ձախող պատերազմի որ 'ի կողմանս Կաննայ, չէառ յանձն զգաւազան իշխանապետութեան, և Կիկերոն չէառ յանձն զպրետորութիւն, արժանաւորագոյն համարեալ այնմ զորդի մեծին Սկիպիոնի: Զհուսկն ասացից, ճշմարտախօսն 'ի քաղաքական կեանս ստանայ ինչ սակաւագիւտ, այն է գովեստ աննախանձ. զի իւր արդիւնք են անփառասէր: Այնպէս գովի 'ի յայտնել զիւր պակասութիւնս, որպէս 'ի յայտնել զառաքինութիւնս, ծնունդ գոլով երկաքանչիւրոցն՝ ճշմարտախօսութեան, որ գովելին է և սիրելի:

ԳԼՈՒԽ Ե .

Յաղագս ձառառուանաց և կեղծեաց :

Սոքա են երկու թշնամիք ճշմարտախօսութեան , բայց առաւել ևս թշնամիք միմեանց . մին սկայածե և միւսն կարճիկ , զի նա վերամբառնայ քան զճշմարիտն , և սա ցածնու քան զնոյն : Երկաքանչիւրն են ստախօս . բայց մեծն է առաւել յիմար , և փոքրն՝ առաւել անբաղաքավար : Ճառատանքն է իբրև զընտանի սիրամարդ . որոյ թռուցեալ 'ի բարձրակատար դագաթ , ուռուցիկ լանջօք և ընդվզեալ գլխով՝ նստի 'ի լուսասփիւռ բոլորածիր պարունակ իւրոց փետրոց , և բիւրուք յինքն յառեալ աջօք , և զամենեցուն աչս յիւր տեսութիւն հրաւիրեալ , 'ի ձայն բարձր աղաղակէ , որպէս թէ ասելով , յիս հայեսջիք : Իսկ կեղծեքն է իբրև զբու վայրենի , որոյ խորշեցեալ 'ի պայծառ լուսոյ , գլխովին կծկեալ և ծածկեալ յիւր փետուրս , ծակամուտ լինի 'ի խորխորին խոռոչս . անձին իսկ լեալ ատելի . և հեկեկաձայն 'ի մթան՝ թուի ասել . մի ոք յիս հայեսցի : Եթէ բանքն են զգիտութենէ , ճառատողն թէպէտ և ոչ ինչ գիտիցէ , պարծի գիտել զամենայն . իսկ կեղծն թէպէտ և գիտիցէ բազում , կեղծաւորի գիտել սակաւ : Եթէ զճոխութենէ , ճառատողն իբրև զՏիմազենէս , չքաւոր գոլով՝ զարգարի սուտ գոհարօք : Իսկ կեղծն՝ իբրև զսպարաւացիս , հարուստ գոլով՝ զգենու հանդերձս վայրաւատինս : Եթէ զքաջութենէ , ճառատողն իբրև զպլաւտեան զօրավար փչէ 'ի լեգէոնախումբ կաճառս իբրև 'ի թռուցիկ տերևս . կեղծն թէպէտ յուժի իցէ , ոչ կամի զայն ցուցանել . և թէ առնէ ինչ քաջութիւն , այլում թողու զպատիւն : Առ քաղաքական կենցաղավարութիւն երկաքանչիւրն են անլմբոն . զի ճառատողն տարապայման վերագրութեամբ աղաւաղէ զճշմարտութիւն , և կեղծն ցածուն թերութեամբ առնէ զնա հեղձամուղձ : Երկաքանչիւրքն վրիպեցուցանեն զընկերս 'ի հաճոյից , զորոյ առնուլ ունէին զճաշակ 'ի ճանաչել զճշմարտութիւն արարից այլոց . զի նմա՝ որ ասէ աւելազանցութեամբ , չհաւատան ինչ , և սմա՝ որ չասէ ինչ , չգիտեն թէ զինչ հաւատայցեն : Այո , 'ի բաղդատել զոսա ընդ միմեանս , ճառատողն յանկագոյն է 'ի կենսակցութիւն քան զկեղծն . զի նա է բացերև , և սա խորախոհ . նա է ճոխաբան , և սա լուռլուռ . և իբրև ճանաչին , նա է ծիծաղելի , և սա կասկածելի : Մինչ զի թէպէտ սնտախաւատուստ զրոյց ճառատողին սաղակալի է ճշմարտասիրին , բայց զուարճալի այնմ

որ կամի զծաղու գալ: Բայց կեղծն՝ ճշմարտասիրաց է խի-
թալի, և զուարթասիրաց առելի. զի ոչ հաղորդէ զիւր խոր-
հուրդս: Եւ վասն այսորիկ ճառատողն սիրէ զկենցաղակցու-
թիւն, զի ՚ի գլուխ տարցի զիւր վաճառ, և կեղծն չգիտելով
ընդ ում կենցաղիլ, միայն ընդ միայն կենցաղի:

Կարծեն ոմանք, թէ այս երկու մոլութիւնք ծագին յեր-
կուց առաքինութեանց. ճառատանք ՚ի քաջասրտութենէ, և
կեղծիք ՚ի հանդարտութենէ: Բայց այդ է սուտ. զի յառա-
քինական ունակութեանց անհնար է ծագիլ մոլեկան գոր-
ծոց: Ապա ծագին յերկուց բնաւոր և ներհական անկատա-
րութեանց: ճառատանքն ՚ի կարի իմն ջերմութենէ, որ վըս-
տահացուցանէ. և կեղծիքն ՚ի կարի իմն ցրտութենէ, որ եր-
կեցուցանէ: Եւ վասն այսորիկ ճառատողն ըմբռնէ զիրս իւր
աւելի քան զոր ենն. և քարոզէ աւելի քան զըմբռնեալն: Իսկ
կեղծն երկնչի ՚ի դատաստանաց այլոց. և չէ վստահ յանձն և
յիրս իւր: Բայց յերկաքանչիւրսն ընթացակցի տկարութիւն
ինչ մտաց: Զի ապականեալ կարծիք եթէ ՚ի յաւէտ և եթէ
՚ի նուազ, թէ կամք իցեն առել, է երակ ինչ յիմարութեան.
որ թէպէտ ՚ի սկզբան անդ է թեթև, բայց յանցանել ժա-
մանակաց՝ ՚ի յաճախել գործոց՝ ծնանի զունակութիւն ինչ
այնպէս զեղծ, որ ՚ի բարոյական մոլութենէ փոխի իրօք ՚ի
յիմարութիւն: Եւս առաւել՝ եթէ ՚ի մարդահաճոյից առ-
շնորհուկս, և ՚ի չարայուզից ընդ խաղ, այն ներքին կարծիք
արտաքուստ գտցեն զօգնութիւն: Եմպեդոկղէս 183 բժիշկ
այնպէս սովոր էր բարձրացուցանել զիւր յայնմ արուեստի
ճարտարութիւն, մինչև կարծիս ՚ի մաի դնել, թէ իւր բժըշ-
կութիւնք չէին գործք մարդկայինք, այլ՝ գերմարդկային
սքանչելիք. յորմէ ախտէ ջանացան այլք բժշկել զբժշկատեան
չարագոյն ևս ախտիւ: Մուծին ՚ի խելասպատակ նորա, թէ չէ
նա մարդ, այլ թէ ՚ի մարմին նորա բնակէ հոգի աստուածոյն
Ասկղէպիոսի 184: Արում ՚ի հաւատալ Եմպեդոկղի թէ այն-
պէս իցէ, ՚ի վերայ բերին. մեծ ամօթ է Աստուծոյ անմահի
տուայտանօք կեանս վարել ՚ի մահկանացուաց միջի: Եւ յայս
ևս Եմպեդոկղի հաստատեալ զմիտս, առ ելանելոյ ՚ի հրեղէն
երկինս ընկէց զինքն ՚ի հրաբորբօք վիճ Ետնայի: Նոյն զօրու-
թիւն է և յունակութեան կեղծեաց. որպէս երևի ՚ի Վիբիոս
Գաղղոս, որոյ ախորժեալ յիմար կեղծաւորիլ ընդ խաղ իրօք
յիմարեցաւ: Բայց առաւել ևս երևի ՚ի նախայիշատակեալ
աղանդ Սկեպտիկեան փիլիսոփայից, որք են Պիւռոնեանք,
որք յայլոց փիլիսոփայից միջի սկսան տգիտութիւն խոստո-
վանել: Զի ՚ի սկզբան անդ հարցուփորձ փաստիւք յերկբայս
լեալ և զքաջածանօթ իրաց, հուսկ ուրեմն կարծեցին զայս
միայն գիտել թէ չիք հնար գիտել ինչ, և թէ չկայ ինչ ստոյգ,
բայց այն միայն, թէ չիք ինչ յաշխարհի ստոյգ: Եւ թէ և

խոտողէիր դու զաչս նոցա ճառագայթիւք արեգական, նոքա ուրանային թէ արեգակն իցէ լուսաւոր:

Ապա իսկական յորդոր այսց երկուց մոլուծեանց ոչ է զրկել զոք կամ ախորժել զպատիւ կամ զօշաքաղել զշահ: Այսոքիկ են վախճան այլոց մոլուծեանց, այսինքն է անիրաւութեան, փառասիրութեան, և ագահութեան, որք հաւառակն են արդարութեան, մեծանձնութեան և առատաձեռնութեան: Այլ բուն յորդոր այսց երկուց մոլուծեանց հակակայից ճշմարտախօսութեան, առնու տեսակ 'ի նոյն իսկ ունակութեանց մոլեկանաց 'ի կարգի առ իւրեանց վախճան: Ճառատողն յորդորի յիւր բնաւոր կամ յունակական թիւր յօժարութենէ մեծացուցանել քան զճշմարիտն, ոչ միայն զիւրն գովեստ, այլ և զամենայն զոր սլատմէ: Եւ հակակայ իմն յօժարութեամբ այն, զոր աստանօր կեղծ կոչեմք, փոքրկացուցանէ զնոսա: Երկաքանչիւրն ընդ այս մոլեկան գործ են հաճ և հաւան, զի ոչ է բռնի, այլ կամաւոր:

Ի նախասացելոցս մարթ է իմաստասիրել թէ այս երկու ունակութիւնք, թէպէտ և են ճշմարտապէս մոլեկանք, ըստ այնմ որ խոտորին յառաքինական միջասահմանութենէ. բայց և այնպէս չեն ըստ ինքեանց չարարարք, զի չունին վախճան ջար: Եւ թէ 'ի քաղաքական կենցաղավարութեան չեն հաճոյականք բայց չեն և մնասակարք: Նա չափազանցութիւնք ճառատողին, որպէս ասացաւ, զբօսանս մատուցանեն ընդունողին. որպէս սպառնալիք վասկոնացւոյն, որ կոչեցաւ թմբուկ զօրավարաց, և պէսպէս պարծանք Ապպիոնի որ կոչեցաւ ծնծղայ աշխարհի: Նոյնպէս եթէ կեղծն նուազեցուցանէ կամ ծածկէ զիւր գովեստս, առաւել անձին մնասէ, քան այլում. նա երևի սովաւ հանդարտ, զի յայտնի առաքինութիւն թուի զիւր առաքինութիւնս քօլարկել, ըստ խրատուն թէ սիրեա 'ի թաքստի լինել: Բայց ստախօս է հանդարտութիւնն, որ ծածկէ զճշմարտութիւն. զի թէ հանդարտութիւնն բառնայ յիւրմէ զգովեստ, ստուծիւնն բառնայ յաշխարհէ զմարդկային կենակցութիւն:

Այլ այսոքիկ փոքր մնաս են ճառատանաց և կեղծեաց 'ի քաղաքական կենցաղավարութեան: Յոռեգոյն ևս անկարգութիւնք 'ի վեր երևին յիրողութիւնս ծանունս: Զի զոր օրինակ ունակութիւն ճշմարտախօսութեան լծորդեալ ընդ այլ ունակութիւնս առաքինագոյնս յառաջ բերէ առաքինագոյն գործս, նոյնպէս այս երկու ունակութիւնք մոլեկանք լծորդեալք ընդ այլ ունակութիւնս մոլեգոյնս յառաջ բերեն գործս կարի իմն մնասակարս հասարակութեան, և նոցին իսկ գործադրաց: Որպիսի անկարգութիւնս նիւթեցին ճառատանք լծորդեալք ընդ սէր մեծաշուք սլատուոյ: Իմաստասպէս առասպելեաց Ղուկիանոս, թէ իշոյ անարգի անձկա-

ցեալ թագաւոր լինել գազանաց, և 'ի գիպել յաջողակի առիւծու մեռելոյ զդիմակ նորա զերեսօք արկեալ և զմորթն զթիկամբք, առ ժամանակ մի պատուեցաւ 'ի գազանաց. և ահարկու եղև հովուաց, որոց չէր երբէք տեսեալ զառիւծ: Բայց հուսկ ուրեմն իբրև հայկազնի ումեմն քաջավարժի յորս առիւծուց յայտնեցան նորին պատրանք, զօտարինն և զիւրն կորոյս զմորթ: Յամենայն դարս գաան այսպիսի դըրաստք, որք զուրուականն առիւծու զիւրեամբք արկեալ առ ստանալոյ զարքայական պատիւ, խռովեցին զհասարակապետութիւնս և թշուառացուցին զանձինս: Ի սպանանել Տիբերիոսի զպատանին Ագրիպպաս զեղբօրորդի Օգոստոսի, ում հասանէր ինքնակալութեանն յաջորդութիւն, ծառայն Ագրիպպասայ տեառն իւրում նմանաւոր կեղծաւորեցաւ թէ ինքն է Ագրիպպաս պրծեալ 'ի մահուանէ, և խնդրեալ իւր թիկունս, խռովեցոյց գլխովին զինքնակալութիւնն, և զՏիբերիոս վտանկեաց յոյժ: Բայց իբրև յայանեաց զնենդն մի ոմն յանհաւատարիմ ընկերաց, շղթայակապ տարան զնա առաջի Տիբերիոսի: Որոյ հարցեալ թէ Զիւնդ եղեր դու Ագրիպպաս. յանդուգն ետ պատասխանի. Եւ դու զիւնդ եղեր կայսր. բայց այն եղև իւր յետին բարբառ: Այլ մեծ ևս խռովութիւնս յարոյց ասպատանեակն այն, որոյ կերպարանեալ թէ իցէ Կայիոս Գրակիոս տրիբուն ժողովրդեան, զոր ընդդէմ կամաց խուժանին սպանեալ էր ծերակոյան, սեպհականեաց զտրիբունական իշխանութիւնն իբրև իւր. և թէպէտ և Մեաեղոս համարակալ, որ գիտէր զամենայն զազգատոհմ Գրակիոսի, յայտ արար զնենդն, բայց և այնպէս առ ժամանակ մի ելևել տռնելով կողմանց, երբեմն բանտարկեալ 'ի ծերակուտէն և երբեմն 'ի բանտէ հանեալ 'ի ձեռն ժողովրդեան, 'ի սմանէ ստացաւ պատիւ և 'ի նմանէ նախատինս ուր և բազում եղեն արեան ճապաղիք:

Իսկ զինչ կայէ թշնամի մարդկային ընկերութեան, քան զկեղծիս լծորդեալս ընդ դժբողութեան խոստմանց, Մարկոս Ատալիդիոս պանծացաւ 'ի ծերակուտին, թէ յանկարծակի իմն խոստմամբ խաղաղութեան և հաշտութեան յաղթեցի արքային Յունաց: Գովեցին դեռահասակ սինկղիտոսք, թէ խորամանկութիւն Յունաց յամօթ եղև 'ի խորամանկութենէ հռովմայեցւոց: Բայց ծեր սինկղիտոսք նախատանօք անարգեցին զնա, ասէ Լիւիոս. յառաջ բերեալ թէ հռովմայեցւոց սովորութիւն այս եղև հանապազ, յաղթել քաջութեամբ և ոչ նենգութեամբ. և ոչ յարուցանել պատերազմ թէ ոչ նախ ազդ արասցեն: Ամենայն քաջագործութիւնք մեծի զօրավարին Գոնսաղվոսի 185 եղեն վատանուն երկօքումբք այնոքիւք, որ ընդ ամենայն դարս հնչեն: Մի զի ընդ առնուլ զՏարենա քաղաք, երգուեալ 'ի սուրբ նուէրան թողուլ ա-

զատ զիշխանն Կաղաբրիոյ, կալեալ կապեալ առաքեաց զնա առ Թագաւորն Սպանիոյ: Երկրորդ զի պաշտպանութիւն խոստացեալ և մեծ պատիւ ցուցեալ Վաղէնտինոսի դքսի, որ ապաստանեալն էր 'ի նա, հաւատադրութեամբ կալանաւորեալ առաքեաց 'ի Սպանիա: Աջն, որ ստացաւ զայնպիսի գով սուսերաւ, կորոյս զայն գրչաւ: Եւ այնուհետեւ ոչ գիտաց որք, աջ եղև թէ ձախ. և իւր հաւատք սպանիակա՞ն եղեն թէ յունական:

Բայց ոչ երբեք այնպէս վտանգաւոր և վատանուն են կեղծիք, որպէս յորժամ ըծորդին ընդ ախտ կեղծաւորութեան, որ 'ի կեղծեսց անախ առնու զանուն: Զի կեղծաւորն ըստ խեղկատակի շրջեալ զգէմս, այլ ոմն է և այլ ոմն երեւի. այլ ինչ խօսի և այլ ինչ խորհի. հպարտ խոնարհութեամբ, կամաւոր այլագունութեամբ, արտասուաց ճշմամբ խաբեալ զամենեցուն աչս, որ չեն սրտատես, երևութիւ կրօնի զկրօն տապալէ. և որպէս գառնաղգեստ գայլ յափշտակող զհօտն Քրիստոսի ցրուէ և գիշատէ: Բայց յայտմ վայրի զգուշանալ արժան է չլիութել զկեղծիս զհակառակն ճշմարտախօսութեան ընդ խորամանկութեան, որ հակառակն է խոհեմութեան: Եւ ոչ ընդ հեգնութեանն որ ընդ խաղ, որ հայի 'ի զուարճախօսութիւն: Եւ ոչ ընդ առաքինական այլափոխութեան, որպիսի էր Դաւթին որ առ զերծանելոյ 'ի ձեռաց թշնամեաց երևեցոյց զինքն մտաթափ: Զի զսոցանէ խօսել ունիմք յիւրաքանչիւր տեղիս:

ԳԻՐՔ ԵՐԵՎԱՆԵՐՈՐԴ

ՅԱՂԱԳՍ ԶՈՒԱՐՃԱԽՕՍՈՒԹԵԱՆ

ԵՒ ԾԱՅՐԻՑ ԿՈՐԱ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա .

Օգոշտ զոշարձախօսոյրեան :

ՊԵՄԵՏՐԷ աստուածուհի 186 ընդերկար վաստակեալ 'ի խնդիր Պերսեփոնեայ յանդնդախոր վայրս զօղելոյ . այն ինչ 'ի վերայ քարի . որում անծիծաղ անուն կոչէին , յանապատս Եղիւսեայ միշտ մտախորհ զՊերսեփոնեայ հիւծեալ հաշէր գլխովին 'ի արամութենէ , Յամբէ զուարճախօս պառաւ իւրովք զուարթարար զրուցիւք զնա ժպտեցոյց : Վասն այսորիկ 'ի խորհրդաւոր դահամունս Գեմետրեայ ընդ լըջութիւն յարգական ծիսից խառնէին զուարճախօս զրոյցս ընդ խաղ , ուստի և եղև յառակս , թէ դից իսկ հաճոյ են զուարթարար զրոյցք : Կամ եղև այնց վսեմախոհ մտաց բանաստեղծական իմաստասիրութեամբ յիշեցուցանել թէ 'ի լուրջ հետազօտութեան ճշմարտութեան զօղելոյ 'ի խորս գիտութեանց միտ մարդկային տխրագին և ներանձնացեալ , բազում ինչ ծախէ 'ի մարմնական զօրութենէ . և չկարողանայր տուել ընդերկար թէ ոչ երբեմն ծաղու և զուարթարար զրուցիւք առնոյր քաղաքական ինչ սփոփանս : Տրամութիւնն հետևորդ լըջութեան սեղմեալ զսիրտ , կալեկապ ունի զկենսական ոգիս , և հովացուցեալ զկուրծս , կնճռէ զերեսս և փակէ զնչահան ձայնի . վասն այսորիկ բազմահոգք են սակաւախօսք : Զսորին հակառակն՝ ծիծաղն հետևորդ զուարճախօսութեան՝ ընդարձակեալ զսիրտ հանէ յազատութիւն զճշեալ ոգիս , և ջեռուցեալ զկուրծս պարզէ զճակատն և վարէ յորդ շունչ 'ի հագագ ձայնի , որպէս յիւրում տեղուջ լուիցես : Որպէս դատարկութիւնն է հանգիստ մարմնոյ , նոյնպէս Զուարճախօսութիւնն է հանգիստ սրտի . այլ ոչ հանգիստ պարապորդ և անխորհ , զի միտք են կարողութիւն հոգեղէն , և հոգի թէ

չէ կապեալ քնով այնչափ գործէ ցորչափ կեայ. զի կեանք իւր է գործել: Նա թէ 'ի զրոյցս լուրջս առաւելու հանդարտութիւն, 'ի զրոյցս զուարճախօսս առաւելու սրութիւն, 'ի նոսին առաւելու խոհականութիւն և 'ի սոսին սրամտութիւն. վասն զի նոքա ծնանին 'ի ճշմարտութենէ իրաց, և սոքա ծընունդ են բեղնաւոր մտաց. որոյ գիտակ գոլով այնց ըստ իւրաքանչիւր մասանց, մեծապէս խնդայ. և 'ի գործողութեան անդ գտանէ զհանգիստ:

Ասա օգտակար են զուարճախօսութիւնք պահպանութեան անհատի. բայց առաւել ևս կենցաղավարութեան ընդ այլոց: Զի որպէս բնութիւնն կապեաց զմարդիկ ընդ միմեանս գաղտնի կապանօք համակրութեան, և արամութիւն միոյն ցայտէ յերեսս միւսոյն, նոյնպէս զուարթագին երեսք ուրախ առնեն զսիրտ աեսողին. և վասն այսորիկ զուարճախօսն շահի զսիրտ խօսակցին: Ասա զուարճախօսութիւնք են քաղցրիկ համեմունք քաղաքական կենցաղավարութեան 'ի ճեմս, 'ի խընջոյս, յարթութիւնս, 'ի խաղս և 'ի կոչունս: Յասել միոյն միւսն լսէ: Նա անուշիկ նետաձգէ, սա սիրողապէս ընդունի, և անդրէն դարձուցանէ. ըստ կորեանց շանց, որ ընդ միմեանս ծամածռեն անվնաս առամամբք. կռուին ընդ միմեանս և հաշտ են, խածատեն զմիմեանս և դրկախառնին: Վասն այսորիկ զզուարճախօսութիւնս յիրաւի կոչեաց Արիստոտէլ քաղաքավարութիւն. զի որպէս ասացաւ զքաջ մարդավարութենէ, ոչ ծնանին յանգործ երկիր վայրենի և 'ի խելս գեղջկայինս, այլ 'ի միտս քաղաքայինս, որք կամ սովորութեամբ և կամ արուեստիւ հանճարաւորք հանգիսացան: Ստոյգ իմն է թէսկէտ և ոմանց այլազգ. թուիցի թէ և զուարճախօսութեանց կայ ուսումն և արուեստ ճշմարիտ, որպէս ցուցաք յԱրիստոտէլեան գիտական 187. յորոյ իմաստից արժան է աստանօր յիշեցուցանել ինչ ինչ, վասն զի անդանօր բազումս զննեցաք զայս պրակ Արիստոտէլի:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Թէ զի՞նչ իցէ քաղաքավարոչքիւն 188, կամ
գոռարձախօսոչքիւն:

Խնդիր է սա արդարեւ հետաքնին և կարեւոր մերումս առաջադրութեան, առ իմանալ թէ իւր զանազանիցին զուարճախօսութիւնք գիտականք 'ի բարոյականաց, և ծանունք 'ի ծիծաղականաց. և թէ ո՞յք անկ իցեն իշխանի, ոյք քաղաքայնոյ և ոյք ծառայի: Ասա ընդհանրապէս խօսելով, զուարճ-

ճախօսութիւնն կամ քաղաքավարութիւնն է գործ մտաց, որ ուսուցանէ ինչ հանճարաւոր օրինակաւ: Հանճարաւոր օրինակ այն է որ նշանակէ զիրս ոչ սեպհական և հասարակ եղերօք, այլ նմանականօք հնարելովք ՚ի հանճարոյ, որ և են նոր և անակնկալ: Որպէս բանաստեղծական գիւտք, որք չեն ճշմարիտք, բայց նմանող են ճշմարտի: Զոր օրինակ եթէ կամելով քոյ ասել սէր, ասիցես հուր: Զի ոչ նշանակեցեր զայն կիրք իւրով սեպհական բառիւ, այլ նմանականաւ, որ հանճարեցաւ ՚ի քոց մտաց. բայց է քաջ յայտարար, վասն որոյ և բերկրարար:

Արդ այս հանճարաւորութիւն ամփոփի երբեմն ՚ի մի միայն բառ հանճարաւոր, որպէս ՚ի վերոյգրեալդ օրինակի, որ է լոկ փոխաբերութիւն ինչ բառի: Երբեմն տարածանի ՚ի նախադասութիւն ինչ. որպիսի են առածք և իմաստք հանճարաւորք: Երբեմն կազմակերպէ ձեռնարկութիւն ինչ պատրուական հանճարով. ուստի զգուարճախօսն կոչէ Արիստոտէլ գիտնաւոր պատրու: Ի ժողովի ուրեք զրոյցք ՚ի միջի լինէին զպատանւոյ ումեմնէ Սիկիլիացւոյ Տրանսիլլոս անուն, որ էր տափոտ, այլ ոչ իշխէր յայանել զտափանս իւր: Մի ՚ի խօսակցաց արկ ՚ի մէջ զայս զրոյց. Տրանսիլլոս է գլխովին հուր: Այս է բառ փոխաբերական և հանճարաւոր: Այլ ոմն ասէ: Եթէ Տրանսիլլոսի կայր հուր ՚ի տան, ձայն արձակէր արգեօք: Այս է նախադասութիւն հանճարաւոր: Այլ ոմն ՚ի վերայ բերէ. Գիտիցէք, զիմրդ ոչ ձայն արձակէ հուրն. վասն զի է հուր մոլի: Այս է ձեռնարկութիւն հանճարաւոր. զի հուր մոլի, որ ՚ի գերեզմանատունս վառի, ոչ այրէ. և այսու տայ համարել զնա աղաւաշ ոք: Այլ ոմն կծողագոյն ևս ասէ. Նա հուր գժոխային է այն որ տանջէ զդէս, և չթողու ձայն արձակել. և այսուիկ տայ համարել զպատանին եղեռնաւոր ոք: Բայց այլ ոմն առաւել ևս հանճարաւոր և քաղաքային, յայս կնքէ զբանն. Ոչ գիտէք, զի սիկիլիաց է նա. հուր է այն իւրոյ Եանայի, որ և ոչ զձիւնն որ զիւրեւ հալել զօրէ. և այսու տայ համարել զնա ցուրտ սիրող: Այս են պատրանք հանճարաւորք և զուարճարարք: Արդ երկու ինչ բաղկացուցանեն զգուարճախօսութիւն նիւթ և տեսակ. զորոց վասն վախճանին որ ասացաւ, յիրաւի է խօսել սկիզբն արարեալ ՚ի գլխաւորէն:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ .

Թե ո՞ր իցե տեսակ զոչարձախօսութեան և քանի՞ իցին տարբերութիւնք նորա :

Տեսակ զուարճարար զրուցաց կայանայ 'ի հանճարաւորութեան անդ զոր ասացաք, այսինքն 'ի նշանակելն զիմն ոչ սեպհական և սովորական եղերօք, այլ փոխաբերական և նմանական եղերօք. զի այս է գործ լոկոյ հանճարոյ: Արդ այս հանճարաւորութիւն բաժանի յայնչափ տեսակս սեռականս, որչափ են տարբերութիւնք փոխաբերական ձևոց. որպէս ցուցաք 'ի մերում գիտական: Առաջինն է համեմատութեան, որ նշանակէ զիմն այլով նմանակաւ, առեալ զմին փոխանակ միւսոյ. իբր այն զոր ասաց Անտիսթենէս. Կեփիսոդորոս ծառայ իմ՝ խունկ է, որ ոչ բուրէ զհոտ, թէ ոչ քաջ ծեծի. կամեցեալ նշանակել թէ ծեծ պիտի նմա 'ի ձգել 'ի ծառայութիւն: Երկրորդն է առատորութեան, որ նշանակէ զիմն այլով որ կցորդ է նմա. որպէս զսլաւերազմ փողով, և զհաշտութիւն պճղնաւորաւ: Ըստ այսմ Գաղղիացիք սլաւերազմ սպառնացան Փլորենտացւոց, թէ ոչ կամիցին յետս դարձուցանել 'ի նոսա զքաղաքսն ամուրս, ասելով թէ դուք ոչ առնէք մեք զմեր փողս հնչեցուք: Եւ Փլորենտացիք ետուն սլաւասխանի, թէ Դուք զձեր փողս հնչէք, մեք զմեր զանգակս հնչեցուք: Զի 'ի ձայն հասարակաց զանգակի, ժողովուրդն խուռն 'ի զէն ընթանային: Եւ այս զուարճախօսութիւն զնոսա զարհուրեցոյց: Երրորդն է հոմանունութեան հենգնելով զանունն: Որպէս Մետեղոսի առն ծանծաղամտի, որ պարծէր թէ աշակերտեալ իցէ ագռաւ անուն մեծի հռետորի, Կիկերոն ընդ կատակս ետ սլաւասխանի. Այո, այն ագռաւ ուսոյց քեզ թռչիլ, այլ ոչ խօսիլ: Չորրորդն է նկարագրութեան. որ առաջի աչաց դնէ զիրն ազգու և հատու իմն փոխաբերութեամբ: Որպէս Դիոգինէս վասն անառակին որ արկ 'ի խաղ զպալատ իւր, ասաց. Սա յետ ուտելոյ զինչս հայրենի, փսխէ զտուն: Հինգերորդն է չափազանցութեան, որպէս Լիւսիմաքոսին առ Պարսիգէս դեսպան բիւզանդացւոց. Արդ գան առ իս բիւզանդացիք, յորժամ գեղարդն իմ հասեալ է յերկինս: Եւ Պարսիգէս դարձուցեալ 'ի նա զթիկունս, ասէ ցիւրան. Երթիցուք աստի, մինչև է սորա գեղարդեամբ իւրով փլուզեալ զերկինս 'ի ջաղսել զմեզ: Վեցերորդն է լակոնացի ոճով, որ նշանակէ աւելի քան զոր ասէն. ընդ հակառակս չափազանցութեան, որ ասէ աւելի

քան զոր նշանակէն: Այսպէս Սպարտացիք խրոխտ սպառնալեաց հրովարտակի արքային Մակեդոնացւոց Փիլիպպոսի, ոչ այլ ինչ ետուն պատասխանի, բայց զերկու զայս բառ 'ի մեծ ինչ թերթ թղթոյ. Դիոնեսիոս 'ի Կորնթոս: Կամեցեալ աւել. Յիշեա, զի Դիոնեսիոս վասն իւրոց խրոխտանաց՝ հալածեալ 'ի Թագաւորութենէ, չոքաւ 'ի Կորնթոս, ուսուցիչ լինել մանկանց, փոխեալ զգաւազանն արքունի 'ի ձաղկիչ տղայոց, զի ասլրեսցի. զնոյն արասցուք ընդ քեզ, թէ խիզախես մեզ: Եօթներորդ է հակադրութեան, որ ունի ինչ զօրութիւն հաւանեցուցանելոյ. զի քաջ արտայայտէ զներհակն ներհականաւ: Որպէս Բիաա խրատէր զոմն պատանի չամուսնանալ, ասէ. Թէ զոգեղն ածես, քեզ ոչ հաճոյասցի. Թէ զգեղեցիկն ածես, այլոց հաճոյասցի: Եւ պատանին ետ պատասխանի. Նա թէ զգեղեցիկն ածեմ, ինձ հաճոյասցի. Թէ զոգեղն ածեմ, այլոց չհաճոյասցի: Ութերորդն է պատրուդութեան, որ յատկապէս կոչի զրոյց անակնկալ. յորժամ ելք բանին է այլազգ, քան որում ակն ունէր ունկնդիրն. իբր այն զոր ասաց Մարտիաղէս առ Զոյիլոս. Ի կոչել ուրուք զքեզ եղեռնաւոր, դու չես եղեռնաւոր, այլ նոյն ինքն եղեռնութիւն:

Այլ զոր օրինակ 'ի պատուաստել զտունկս՝ մի միայն տունկ բերէ ազգի ազգի պտուղս, նոյնպէս 'ի մի զրոյց զուարճախօս հնար է մտանել բազում հանճարաւոր ձևոց պատուաստ փոխաբերութեամբք, և այն է առաւել գովանի:

Յայս վայր խօսեցաք զտեսակէ. արդ խօսեսցուք զնիւթոյ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Դ.

Յատազս եիւրոյ և եւրպակայի զոշարձախօսութեան:

Ի զուարճախօսութիւնս է որ ծանր, և է որ ծիծաղաշարժ: Խաբին որք կարծեն թէ Արիստոտէլ զուարճախօսութիւնս կոչէ միայն զզրոյցս ծիծաղաշարժս: Զեկոյց նա զերկաքանչիւրն յայսմ իսկ գլխի, 'ի յիշեցուցանել իւրում թէ զուարճախօսն ընդ խրախամիտս առնէ զրոյցս զուարթարարս, այլ ընդ ծանունս առնէ զրոյցս ծանունս: Որպէս արուեստն սոփեստական արբանեկէ միապէս եթէ ծիծաղաշարժ պատրուդութեանց և եթէ լրջաց, նոյնպէս այս առաքինական ունակութիւն զուարճախօսութեան միապէս արբանեկէ եթէ ծիծաղաշարժ զուարճախօսութեանց և եթէ ծանունց: Բայց ասիցես թերեւ, եթէ զուարճախօսութիւնն է հակակայ լըրջութեան, իբր զի սա պատճառէ զտխրութիւն և նա զզուար-

Թուժիւն. զիւրդ հնար է թէ լինիցի զուարճախօսութիւն ինչ լուրջ, կամ լրջութիւն ինչ զուարճախօս. զուարթութիւն ինչ տխուր, կամ տխրութիւն ինչ զուարթ: Առ որ զայս տամ պատասխանի թէ չիք ինչ ենթակայ այնպէս ծանր, այնպէս տխուր և այնպէս վայրենի, որում չիցէ հնար փոխիլ 'ի զուարճ ըստ նիւթոյ և ըստ տեսակի: Զի՛նչ ենթակայ կայցէ ծանրագոյն և լրջագոյն քան զաստեղս երկնից, և զի՛նչ նախագասութիւն կայցէ լրջագոյն և դիտնականագոյն քան զասութիւն այսպիսի. Աստեղք են պնդակազմ և դիմահար մասունք եթերական գաւառի. որք 'ի ցայտել ճառագայթից արեւու լինին լուսաւորք: Այս է նախագասութիւն դիտնական, այլ ոչ զուարճախօս: Ապա թէ ասիցես. Աստեղք են եթերական հայելիք. որք թէպէտև են նսեմք, բայց թէ ցայտէ 'ի նոսա արև, լինին գիշերային արեգակունք: Այս է նոյն իսկ իմաստ, բայց առ փոքր մի զուարճախօս, զի եզերքն 'ի նիւթ և 'ի տեսակ են փոքր մի փոխաբերականք. և որչափ առաւել բացական լինին 'ի բուն եզերաց, նախագասութիւնն լինի առաւել զուարճախօս, և ծիծաղաշարժ իսկ:

Ծանր զուարճախօսի լինի նախագասութիւնս, թէ ասես. Աստեղք են նուիրական կանթեղք եթերական տաճարի Վստուծոյ: Գեղեցիկ թէ ասես. Աստեղք են ականակապ ասղնեգործութիւնք վրանի աշխարհիս: Ուրախ թէ ասես. Աստեղք են փթթեալ ծաղկունք երանաւէտ դրախտին: Գիտնաւոր թէ ասես. Աստեղք են աչք երկնայինն Արգոսի, որք հսկեն զգիշերն ամենայն 'ի վերայ մարդկան: Վայրենի թէ ասես. Աստեղք են երկնային ասէղ գիշերապահք, հիւսիւք վարսից ճաճանջաւոր օձից. առ 'ի բացէ ունելոյ զչարս յերկնից: Տխուր թէ ասես. Աստեղք են սգաւոր ջահք՝ հրաւառ մատրան 'ի յուզարկաւորութեանն արեւու: Զսորին հակառակն Ծիծաղաշարժ թէ ասես. Աստեղք են փոսուրայք թռուցիկք ընդ կապուտակ դաշտ երկնից: Եւս ծիծաղաշարժ թէ ասես. Աստեղք են լապտերք դից, երբ շրջին գիշերայն: Եւ առաւել ևս ծիծաղաշարժ, թէ ասես. Աստեղք են պատրոյգք առկայծեալք, որք թօթափին յաշտանակէ արեւու: Ապա թէ զերկինս խարբալի նմանեցուսցես, մարթ է քեզ ըստ Ստիլիանոսի 189, ընդ կատակս կոչել զաստեղս, երկնային խարբալի լուսանցոյց ծակս: Յօրինակաց աստի ունիս առնուլ 'ի միտ թէ այս ամենայն նախագասութիւնք են զուարճախօսք, ըստ լոկոյ հանճարաւոր տեսակի այսինքն ըստ համեմատական փոխաբերութեան, որ առնու զնմանն փոխանակ նմանույ. բայց ամենայնն պէսպիսակ ըստ նիւթոյ. որ յոմանս է ազնուագոյն, և յոմանս անարգագոյն. 'ի նոսա գեղեցկագոյն, և 'ի սոսա ագեղագոյն: Ապա ըստ Վրիստոտէլի նիւթ ծիծաղաշարժ զուարճախօսութեանց է զաղբութիւն կամ ագեղաւ-

Թիւն: Ուստի և նիւթ ծանր զուարճախօսութեանց է գեղեցկութիւն կամ վայելչութիւն:

Եւ 'ի վերայ ծիծաղաշարժից՝ իմանալ պարտ է երկակի տգեղութիւնս. մի ֆիզիգական, և երկրորդ բարոյական. յորոց բաղկանայ երրորդ իմն խառն 'ի ֆիզիգականէ և 'ի բարոյականէ: Ֆիզիգական տգեղութիւնն է անհամեմատութիւն ինչ՝ որպիսի և իցէ բնաւոր կամ արուեստագործ իրի, որ առաւելուցու կամ նուազիցի քան զպատշաճական չափ. որպէս խեղաթիւր երես, մեծ ինչ ունչ 'ի փոքր գէմս, շինուած ինչ անհամեմատ, երաժշտութիւն ինչ խառնածայն և ամենայն զաղրութիւն՝ որ ժխորէ զստամոքս: Բարոյական տգեղութիւնն է անպատշաճութիւն վարուց, որ առաւելու կամ նուազի քան զմէջ բանի, որպէս անմտութիւն կամ խորամանկութիւն. վեհերոտութիւն կամ յանդգնութիւն, և ամենայն որպիսութիւն անշքական և ամօթալի: Խառն տգեղութիւնն է տգեղութիւն մարդկան, որ երևեցուցանէ պակասութիւն ինչ անասնական. որպէս զաղրոտի իմն կնճիթ ցցուեալ արտաքս երկայնաժանի իբրև զխոզի: Եւ տգեղութիւն անասնական որ երևեցուցանէ յոռութիւն ինչ մարդկային. իբր կապիկն որ երևի մարդ տգեղ և նենգաւոր, որ ոչ խօսի զի մի աշխատ լիցի: Արդ տգեղութիւնն եթէ ֆիզիգական և եթէ բարոյական, է երկեակ. մին առաւել ամօթական, քան փնտսակար. միւսն առաւել փնտսակար, քան ամօթական: Յանդգնութիւնն է առաւել փնտսակար քան զվեհերոտութիւն, և անիրաւութիւնն քան զանժուժկալութիւն. բայց անժուժկալութիւնն է առաւել ամօթական քան զանիրաւութիւն, և վեհերոտութիւնն քան զյանդգնութիւն: Ի վախճան ամենայնի և զայն ևս պարտ է յուշ ածել, թէ նոյն իսկ տգեղութիւնն է առաւել ամօթական յայս ոք՝ քան յայն ոք: Որպէս ագիտութիւնն յայնմ. որ 'ի գիտնոց է համարի, և վեհերոտութիւնն յայնմ որ 'ի քաջաց է համարի, և աղտեղութիւնն յայնմ որ է գեղաւոր և պանծալի:

Ապա ասեմ թէ այս ամենայն տգեղութիւնք են նիւթ զըւարճախօսութեան. այլ ոչ ամենայնն է նիւթ ծիծաղաշարժ զըւարճախօսութեան: Զի թէպէտ երես ինչ ծամածռու ծիծաղեցուցանէ, բայց թէ իցէ ծամածռութիւնն 'ի հերձմանէ ծնօտից կսկծագին ցաւօք, ոչ ևս շարժէ 'ի ծիծաղ, այլ յախտակցութիւն և 'ի զարհուրանս: Ասան այսորիկ 'ի վերայ բերէ Արիստոտէլ, թէ նիւթ ծաղու է տգեղութիւն անցաւ. որպէս երես ծամածռու, որ ոչ ցաւի: Յորոց բանից մարթ է մեզ քաղել երկուս կարևոր հետևութիւնս. մի թէ մոլութիւնք որք են փնտսակարք քան ամօթականք, ոչ են նիւթ ծիծաղաշարժ զըւարճախօսութեանց, այլ թշնամանականաց և կծանողականաց. զորս պարտ է վտարել 'ի քաղաքական

կենցաղավարութենէ : Ուստի և ծիծաղաշարժք են այնք որք զծաղու գան 'ի վերայ մոլութեանց առաւել ամօթականաց քան փնասակարաց . որպիսի են վեհերոտութիւն , տգիտութիւն , անհամեստութիւն և արբեցութիւն , որք են մոլութիւնք առաւել անարգք և ծառայականք : Երկրորդ հետևութիւնն է թէ և 'ի վերայ այդպիսի ամօթական և անարգ նիւթոց զուարճախօսութիւնք չեն ծիծաղաշարժք , յորժամ կամ կարի իմն կծողագոյն խայթեն զայլս , կամ կարի իմն յայանի զրոյցք լինին զազտեղեաց և զանպարկեշտից : Զի այնք ցաւագին լեալ նախատելոյն , և այսոքիկ զզուեցուցեալ զունկնդիրս , ոչ կոչին տգեղութիւնք անցաւք : Ասան այսորիկ 'ի սոցանէ ևս 'ի քաղաքական կենցաղավարութեան պարտ է խորշիլ : Եւ յիրաւի գտանին արք այնպէս անագորունք , որոց նիւթ ծաղու է անգթութիւն , և այլք այնպէս աղտեղիք որք ախորժեն զաղտեղի զրոյցս որպէս խողք զտիղմս : Պիւռոս 'ի սպանանել զծերունին Պրիամոս 'ի զոհանոցի , խաղ արար զնա զուարճախօս զրուցիւք : Եւ Աղեքսանդր Սևերոս , զծաղու եկեալ 'ի տանջանս միոյ ուրուք յիւրոց սիրելեաց , որ վաճառէր զաւագութիւնս արքունի , հեղձոյց զնա 'ի ծուխ , ասելով . ծխով կորնչի , որ զծուխ վաճառէ : Զուարճախօսութիւն արժանի Սևերոսի : Իսկ Եղիոգաբաղայ առաւել միտեալ 'ի շամբշութիւն քան յանգթութիւն , վարձս խոստանայր որոց հնարէին զրոյցս խենէչս 190 : Բայց այսոքիկ չեն համեմունք քաղաքական կենցաղավարութեան զորոց է աստանօր խնդիր :

Ապա կրկնակի զրոյց ինչ լինի միանգամայն ծիծաղաշարժ և քաղաքական : Մի եթէ տգեղութիւնն այնպէս թեթև իցէ , որ զրոյցն խտաղեսցէ այո , այլ ոչ ցաւեցուցէ : Զի ոչ է հնար ունել զառաքինութիւն զուարճախօսութեան այնմ , որ գիտէ զայլս մարմաջեցուցանել , և զիւր մարմաջել ոչ կամի : Թող զի ոչ միշտ զուարճախօսութիւնք անկանին 'ի վերայ մօտակայից , այլ 'ի վերայ բացականաց . և ամենայն ոք հեշտալուր է ամենայնի , որ զայլս խոցէ : Երկրորդ , յորժամ տգեղութիւնն թէպէտ և աղտեղի իցէ կամ կծանող , թէպէտ և ամօթալի իցէ կամ փնասակար , այնպէս 'ի վայելուչ փոխակերպի հանճարաւոր ձևով , մինչև տեսակին գեղերեսել ընդ նիւթն և կծողութեանն երևիլ գովեստ և անհամեստին՝ համեստ , իբր զի թէ ոչ գովի էութիւն զրուցացն , գովի հանճարն : Երևի և յառաջարկութիւնս Ֆիդիգական իրաց գործ այսր վայելութեան : Չասաց Մարտիաղէս բուն եղերօք . Բաղանիք քո չեն ինչ ջերմ . այլ ասէ . Թէ պահել կամիցիս զձկունս , արկ 'ի քո բաղանիս : Չասաց թէ Այդ սենեակ է կարի գիջին . այլ թէ արկ ձկունս աստ 'ի ներքս , և կայտուեցին : Չասաց թէ Տոնգիլիանոս է մեծունչ . այլ թէ զՏոնգիլիանոսի տեսանեմ զունչս , այլ ոչ տեսանեմ զնա ինքն : Չա

ապ Որատիոս թէ Դա է յաղթահասակ, միականի. այլ թէ
Կիկղոպայ 'ի կաքաւս ոչ պիտին գիմակք 494 : Եւ զայլմէ ու-
մեմնէ, որոյ աջոյ ակն էր կոյր և ձախոյ ակն ճ'նշէր արտօսը,
ասացաւ թէ այդ ակն լայ զմահ զիւրոյ եղբօրն : Այսու օրի-
նակաւ 'ի զուարճախօսութիւն փոխին տգեղութիւնք բարոյա-
կանք, թէպէտ և կծանոյք կամ ամօթականք : Զոր օրինակ
զգողաբարոյ ծառայէ ասացաւ, թէ Դմա միայնոյ 'ի ծառայից
ոչինչ կայ փակ : Եւ զայնմանէ որ բարձեալ տանէր կեղծ ինչ
գլխանոց, և համարեալ էր ստախօս. եթէ երկու գլուխք են
գորա, ապա և երկու լեզուք : Եւ զանգէտ բժշկէ ումեմնէ.
Բժիշկ է դա, որ ոչ կարի իմն հիւժեալ հաշէ զիւր անտա-
ցեալս : Եւ զպատկերէ բամբշի ուրումն, որ 'ի սնգոյր շալա-
րիւր. Ոչ թէ նկարդ նման է նմա, այլ նա նման նկարիդ : Եւ
զթուխ պատանւոյ ումեմնէ սպիտակազգեստէ, որոյ էր կե-
ղակարծ անուն. Կարապ է դա. որոյ միս է սեաւ, և փե-
տուրք սպիտակք. բայց չիք նորա քաղցր ձայն : Եւ զգատա-
ւորի ուրումն շեղտամեղտ կնոջէ. Յիրաւի է այգմ գատաւորի
լինել արգար, զի 'ի տան ունի զնոյն ինքն զարգարութիւն, որ
իւրաքանչիւրում տայ զիւրն : Եւ զայնմանէ որ ունէր կին
փոքրիկ բայց տգեղ. Դա 'ի բազում չարեաց էառ իւր զփոքրն :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե .

Յաղագս զոռարձախօսութեանց ծանոշնց :

Վերագոյն յիշատակեցաք, թէ որովհետեւ նիւթ ծիծա-
ղաշարժից է զազրութիւն կամ տգեղութիւն, եթէ բնական
և եթէ բարոյական, հարկաւ պատշաճի զի նիւթ ազնուակա-
նաց և ծանուցն իցէ գեղեցկութիւն կամ կատարելութիւն
իրաց, եթէ բարոյականաց և եթէ բնականաց և արուեստա-
կանաց, որք արժանի իցեն գովութեան և զարմացման : Բայց
աստանօր արժան է և զայն ևս յուշ ածել, զի թէպէտ և ա-
մենայն առաջարկութիւնք գովանիք են ծանուցնք, բայց ոչ
վասն այդր բնաւքն են զուարճախօսիկք. եթէ նիւթն ծանր
չէ զգեցեալ զտեսակ հանճարաւոր : Թէ ասիցես դու թէ
վարդն է գեղեցկագոյն քան զամենայն ծաղկունս, զոր արար
բնութիւնն, լինի այս առաջարկութիւն ազնուական և ծանր,
այլ ոչ զուարճախօսիկ. վասն զի է նշանակեալ ճշգրիտ և
բուն եղերօք՝ իբր պատմաբանօրէն : Այլ զուարճախօսիկ և
ծանր արար զայն Սափիփով, յասել իւրում. Թէ արարեալ
էր Դիոսի թագուհի ծաղկանց, արարեալ էր արդեօք զվարդն :
Եւ թէ հաճոյ էր քեզ այլաբանել և ևս, մարթ էր 'ի վերայ

բերել թէ փուշք են նորա արբանեակք և զօրականք: Ըզ-
հուսկն ասացից . գործք բնականք և յանկարծադէսք , հան-
ճարաւոր մտախոհութեամբ լինին ծանր զուարճախօսութեան
նիւթք . զոր օրինակ զծաղու եկն Մարտիաղէս 'ի վերայ երէոյ ,
որոյ խոցեալ յորսորդաց՝ 'ի նոյն և երկնեաց . ասէ . Արտե-
միս միանգամայն 'ի կիր էարկ զերկաքանչիւր զիւր գործ , զոր-
սողի և զծնուցչի . քանզի Արտեմիս աստուածուհին համարէր
որսորդ , միանգամայն և մանկաբարձ դիւցազանց : Ապա եթէ
'ի մէջ երևեսցի տիկին ոք , և տղայ մի նորա , երկաքանչիւրն
գեղեցիկ , բայց երկոքին իսկ միականի , մարթ էր 'ի քաղա-
քական ինչ կենցաղավարութեան ծանու զուարճախօսու-
թեամբ ասել . Եթէ տղայդ պարգևէր զիւր մի ակն մօր իւ-
րում , լինէր դա կոյր Սէր 192 , և մայրն գեղեցիկ Ափրոդիտէ :
Եւ այսպիսի են գովեստ գեղեցիկ արձանաց և դրօշուածոց և
այլ ամենայն ձեռակերտ գործոց :

Այսոքիկ են զուարճախօսութիւնք հիմնեալք 'ի նիւթ բնա-
կան : Իսկ զբարոյական գեղով , եթէ Մարտիաղիսի ասացեալ
էր զՆերուասայ , իշխան է սա այնչափ բարի , որ ըղձալի առ-
նէ բարեաց զմիապետութիւն քան զհասարակապետութիւն ,
լինէր այս առաջարկութիւն գովասանական և ծանր , բայց
պատմական և ոչ զուարճախօս : Բայց 'ի ծանր զուարճախօ-
սութիւն չըջեաց զայն , յասել իւրում . Եթէ դառնայր արդ
կատուին յաշխարհ , զկողմն արդեօք ունէր զկեսարու : Վասն
զի կատուին այնչափ խորէր 'ի միապետութենէ , մինչև չոքաւ-
զիւրովի , զի մի տեսցէ զմիապետել Զուլիոսի կեսարու 193 :
Մինչ զի նոյն առաջարկութիւն , այնու ձեւաւոր և լակոնա-
կան յառաջբերութեամբ , զգեցաւ զուարճախօսութիւն , ան-
կորուստ պահեալ զծանրութիւն : Այսպիսի ձևով գովեաց
Անգեղոս Փոլիցիանոյ զպերճախօսն Վիկկա կին սենացի . ասէ .
Մնեմոսինէ (մայր ինն մուղայից) լուեալ զխօսիլ Վիկկայ , ա-
սէ . Երբ ծնայ ես տասներորդ գուստր , կամելով ասել . Վիկկա
'ի պերճախօսութեան թուի լինել մի 'ի մուղայից : Եւ զու-
մեմնէ գեղեցիկ և պարկեշտ օրիորդէ ասէ . Գիտէ գա , զինչ
է լինել սիրեցեալ , այլ ոչ գիտէ , զինչ իցէ սիրել : Ըստ Պար-
թևաց նետաձիգ լինի 'ի սիրողս՝ փախչելով իւրով : Եւ զու-
մեմնէ իմաստուն փարթամ և գեղեցիկ տիկնոջէ ասէ . Եթէ
գտեալ էր 'ի դատ Պարիսի , նա միայն շահեալ էր զննձոր
ոսկի՝ յերից տարփակցաց անտի 194 : Զի Աթենաս էր աս-
տուածուհի իմաստութեան , հերա՝ փարթամութեան և Ա-
փրոդիտէ գեղեցկութեան . և սա յինքն միայն միաբանեալ
ունէր զերեսին զայն ձիրս : Բայց դու տես , զի ձև հակադրու-
թեան առնէ զառաջարկութիւնս ևս զուարճախօսս և ծա-
նունս քան զայլ ամենայն ձևս : Որպէս եթէ ասէիր . Սիրել
արժան է , որպէս թէ պարտ էր քեզ ատել . և ատել , որպէս

Թէ պարտ էր քեզ սիրել: Որպէս և այս որ անարգ է ըստ նիւթոյն, այլ գեղեցիկ ըստ տեսակին. Պարտ է քեզ ուտել, զի կեցցես. և ոչ կեալ, զի ուտիցես:

Յօրինակաց աստի ունիս ճանաչել Թէ 'ի զուարճախօսութիւնս ծանօնս, ծանրութիւնն ոչ բառնայ զհաճոյականութիւնն և զքաղաքական ինչ զուարթութիւն. որ Թէպէտ չէ ծիծաղաշարժ, բայց և այնպէս շարժէ զանուշակ ինչ ժպիտ, ոչ ձայնարձակ և անկարգ իբրև զզուարճախօսութիւնս խեղկատակս, այլ խաղաղական և հանդարտ, որպէս յորժամ տեսանեմք զսիրելի ոք բարեկամ կամ երեսս կայտառս կամ ճարտարարուեստ ինչ նկար, կամ հոյակապ ինչ ճակատ, կամ սքանչելի իմն և անակնկալ փոփոխութիւն Թատերաց, զի նորութիւն և զարմանք մեծապէս բերկրեցուցանեն: Եւ այսոքիկ են 'ի գիտնոց կենցաղավարութիւնս ընտրելագոյն զուարճախօսութիւնք:

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ.

Կիրառութիւն զոչարձախօսութեանց 'ի քաղաքական կենցաղավարութիւնս:

Երկակի են զուարճախօսութիւնք, այսինքն է Ասից, և Գործոց: Զուարճախօսութիւն ասից յատկապէս կոչի Զաւեշտութիւն: Զուարճախօսութիւն գործոց մասնաւորապէս կոչի Կատակ: Եւ յերկուց աստի բաղկանայ զուարճախօսութիւն խառն յասից և 'ի գործոց: Եւ երեքին իսկ յանկաւոր են քաղաքական կենցաղավարութեան:

Ապա կամեցեալ խօսիլ նախ զզուարճախօսութենէ ասից: Առաջին կիրառութիւն նորա է 'ի պատասխանիս. որոց հասարակօրէն պարտ է լինել համեմատ առաջարկութեանց. դարձուցանելով զիայթ զըուցաց խայթականաց կամ զգով զըուցաց գովականաց: Առաջի Կղեմայ ութերորդի ընտանի զըոյցք 'ի միջի լինէին Թէ որով օրինակաւ հնար իցէ քաղել արծաթ, առանց տրամեցուցանելոյ զժողովուրդն: Էր անդ Արմէլլինոս ոմն անուն, որ Թարգմանի կուղ զորմէ էին կարծիք՝ գտիչ լինել այսպիսի կապալաց: Զսմանէ մի 'ի պալատականաց զծաղու եկեալ ասէ. Սրբութիւն ձեր ժողովեացէ 'ի ժողովրդենէ հեշտեալ դանձ բազում, Թէ շուրջ յաճեցուցէ զմօրթ այսր կուղի: Որում Արմէլլինոս ետ պատասխանի. Ես գէթ 'ի մահու լինիցիմ իմիք պիտանի. այլ դու անասուն ես այնպիսի, որ ոչ 'ի կենդանութեան և ոչ 'ի մահու՝ չես ինչ իմիք պիտանացու: Նոյնպէս յընտանի գիներ.

բոլոր ուրեք, 'ի մատուցանել միոյ ուրուք զբաժանն 'ի շրթ-
թուռնս, ասէ ցնա ընդ խաղ ընկեր իւր • զգոյշ լեր չարկանել
զայդ 'ի յոռի տակառ: Եւ նա ևս ընդ խաղ ետ պատասխանի,
ազդ ուրեմն առնես ինձ չարկանել 'ի քոյդ, և էարբ: Այս
պիսի դարձադարձ զրոյցք առաւել ևս են զուարճալիք, յոր-
ժամ մտանէ յայնս ձև հակակայ: Ի կենցաղավարութեան
ուրեք եկն եհաս 'ի վերայ պատանի ոմն ուշեղ, բայց այնպէս
վախտ, մինչ հազիւ անկանիլ նմա ընդ տկամբ: Մի յընկերաց
ողջոյն ետ նմա սյոսպիսի • Բարեաւ եկիր հոգի անմարմին: Եւ
նա ասէ, Բարեաւ գտար մարմին անհոգի:

Բայց 'ի գովական պատասխանիս ընդ զուարճախօսութեան
խառնի ծանրութիւն, ելեւել առնելով յազնուաբարոյութիւն
և 'ի հանճար: Հետամուտ էին պրետորութեան Կուրախոս
և Լեւիոս սերտ բարեկամք միմեանց: Պրետորութիւնն 'ի կայ-
սերէն տուաւ Լեւիոսի: Կուրախոս քաղաքավարութեամբ
խնդակցեալ բարեկամին, ասէ. Վասն զի գովել ակնյանդի-
ման՝ ցոյց է մարդահաճութեան, ես ոչ խնդակցիմ քեզ, զի
ստացար արժանաւոր պրետորութիւն, այլ խնդակցիմ պրե-
տորութեան, զի ստացաւ արժանաւոր պրետոր: Պատասխա-
նի ետ Լեւիոս. Դու ինքնին գիտես, զի ուր նիաղ է խոհե-
մութիւն, առաւելու բախտ. Վասն այսորիկ իմ է պրետորու-
թիւն և քո արժանաւորութիւն: Կրկնեաց անգրէն Կուր-
ախոս. Բախտի չիք տեղի, ուր մտանէ խոհեմութիւն. որպէս
դուդ ասես, և վասն զի 'ի քում ընտրութեան եմուտ խոհե-
մութիւն կայսեր, բախտի այլ ոչ գտաւ մասն բաժնի: Պա-
տասխանի ետ Լեւիոս. Կայսերք են աստուածք երկրի. և աս-
տուածք է զի գործեն ինչ 'ի ցուցանել զծայրագոյն իմաս-
տութիւն, և է զի գործեն 'ի ցուցանել զինքնիշխան տէրու-
թիւն: Ի յաւելու Կուրախոսի և այլ ևս քաղաքավարութիւնս,
Լեւիոս յայս կնքեաց զբանն. Որպէս և իցէ, ջանացայց չհա-
նել 'ի գերեւ ոչ զկայսերն ընտրութիւն, և ոչ զքոյին կարծիս:

Են և պատասխանիք, որք ոչ խայթական են, և ոչ գո-
վական. բայց են զուարճախօսիկ՝ վասն երագահաս մտաւո-
րութեան: Ի կենցաղավարութեան ուրեք բանք 'ի միջի եղեն.
ոյք այնք իցեն որք չմիաբանին ընդ միմեանս: Մին ասէ, եր-
կու տեարք 'ի միում թագաւորութեան: Եւ միւսն. Երկու
տարւիած ուք 'ի սէր: Եւ 'ի լինել խնդրոյ միւսանգամ, ոյք
այնք իցեն որք առաւել միաբանին ընդ միմեանս, ասէ ոմն.
Կոյրն և կաղն զի մին զոտս, և միւսն զակն փոխ տան ընկերին:
Եւ առաւել ևս զուարճախօսիկ լինին պատասխանիք թէ մտա-
նէ յայնս ձև անակնկալ: Որպէս իբրեւ հարցաւ Սորատոնի-
կոս, որ նաւք են առաւել ասրահովք, երկայնաձիգք թէ բո-
լորաձեք. ետ պատասխանի. Այնք որք կան 'ի նաւահանգստի:
Ի և այլ կիրառութիւն իբրեւ հանճարաւոր ինչ մտածու-

թիւն 'ի վերայ նոր ինչ լոյ, որ պատմիցի: Պատմեցաւ թէ
 Գորգիաս ծնաւ 'ի դագաղի. մինչ տանէին զմայր 'նորա 'ի
 գերեզման: Յոյր վերայ Վաղերիոս արար այսպիսի ինչ մտա-
 ծութիւն: Ով սքանչելեացս. կին ելեալ յաշխարհէ՝ եղև
 մայր. և որդի յառաջ քան զմտանել յաշխարհ, եղև տա-
 րեալ 'ի գերեզման: Է զի մտածութիւնն լինի օրինակաւ սոռ-
 րասութեան կամ բացասութեան: Որպէս իբրև լու եղև, թէ
 Նաբբակ տխմար ծաղրածուն անկեալ էր 'ի ծով, ոմն ասէ.
 Բարեոք արար, զի անալի գոլով իցէ թէ առնուցու փոքր ա-
 ղութիւն. Եւ այլ ոմն ասէ. Մի կարծէք թէ սուղեացի 'ի
 խոր, զի է թեթև: Է և այլ կիրառութիւն օրինակաւ խաբէա-
 կան հաւաքաբանութեան 'ի նիւթ ծիծաղական. իբր զՍենե-
 կայինն, որ զծաղու եկեալ զիւրով Նուկիլոսիւ 'ի խոստովա-
 նեցուցանել զնա թէ ունի եղջիւրս, ասէ. Չոր ինչ ոչ է քո
 կորուսեալ, ունիս. իսկ չէ կորուսեալ քո զեղջիւրս, ապա
 ունիս եղջիւրս: Բայց բազում անգամ ձեռնարկութիւնն ոչ
 տարածանի 'ի ձև հաւաքաբանութեան, այլ ամփոփի յեզրա-
 կացութիւն, կամ 'ի հնարական հետեութիւն: Որպէս յոր-
 ժամ Վաղիսլաւոս արքայ Նէապոլսոյ տայր զամենայն աւա-
 գութիւնս կայետացոց, թէպէտ և չէին ընդունակ, իբր զի
 կոյեաացիք ասպնջական լեալ էին 'նորա յիւր առաւապանս,
 ոմն 'ի շինականաց ասաց ցէշ իւր, Ով վատաբաղդութեան
 յաւանակիդ իմոյ. թէ ծնեալ էր քո 'ի Կայետա, լեալ էիր
 արդեօք 'ի դասս անկղիտոսաց, կամ մի 'ի բերդակալաց: Է
 միւս ևս կիրառութիւն օրինակաւ առաջարկութեան առեղ-
 ծուածոց և առասպելաց առ միմեանս: Չոր օրինակ եղև ա-
 ռասպելն այն սփինգեան. Ո՞ր կենդանի իցէ, որ նախ է չոր-
 քոտանի, ապա երկոտանի, հոսկ ապա եռոտանի, զոր ա-
 ռեղծեալ Եդիպոսի, թէ է մարդ, ստացաւ զթագաւորու-
 թիւն 195: Կամ օրինակաւ առակարկութեան, ուսուցեալ
 իմաստ ինչ բարոյական, կեղծ զրուցիւք շնչաւորաց կամ ան-
 չընչից: Յորոց առակարկութեանց ոմանք են ծիծաղականք.
 իբր այն, թէ Չհանդուրթեալ իշոյ հարուածոց գանից, ցան-
 կացաւ մահու. բայց յետ մահու՝ իբրև զերծին զմորթ 'նո-
 րա և արարին թմբուկ, առաւել ևս գանեցաւ 'ի մահուն քան
 առ կենդանութեամբ. առ ուսուցանել թէ բազումք կար-
 ծելով փախչիլ 'ի չարէ, չարագունի պատահեն: Այլ այս է
 անկատակ. Ի կրկաւել աքաղաղի հատս, եգիտ անգամանդ, և
 ասէ. ո՞ւր էր թէ գտանէի հատիկ մի գարւոյ. 'ի նշանակել
 թէ իւրաքանչիւր ոք յարգէ, զոր ըստ իւրում յոժարութեան
 գտանէ: Նման է այսմ կիրառութիւն զուարճախօս առա-
 կաց. զի առ ռամիկս ազգու են ռամիկային ձեռնարկութիւնք.
 որք 'ի խոր տպաւորին: Եւ 'ի սոցանէ ոմանք են անարգք. իբր
 այն թէ Տապակն ասէ ցկաթսայ. 'ի բաց կաց յինէն, զի մի

միջոտեսցես զիս: Իւ ոմանք աղնուականք. իբր այն թէ Արծուի ոչ ըմբռնէ զճանճս. այսինքն է, մեծանձնն ոչ ընդունի զփոքր սլաութիւ: Նոյն տրոհութիւն է և 'ի զուարճախօս առաժս. Ծանր զուարճախօսութիւն է այն. Բազումս գիտէ, որ գիտէ լռել. և ծիծաղաշարժ այն, Գեղեցիկ փախուստ են՝ կենցաղոյս գնացք: Միւս ևս քաղցրախորժ կիրառութիւն է զուարճախօս նմանութեանց, յարտայայտել ծանր ինչ կամ ծիծաղաշարժ իմաստ. զորս Արիստոտել կոչէ պատկերս, զի յայտնի երևեցուցանեն զմեր միտս: Ծիծաղաշարժ եղև իմաստ Սեսոսայ շատակերի, որ առ որս զարմանայինն թէ զիարդ ուտէր այնչափ, տայր պատասխանի. Որովայն է նման ծակ գբոյ: Բայց ծանր եղև իմաստ Դեմոսթենէսի որ սուղ ինչ բանիւ նկարեաց ակնյանդիման աթենացւոց զբնաւորութիւնն ռամկի. Նման է նա, ասէ, ղեկի նաւաց. որ ամրակուս է, բայց թէք: Հուսկ յետին կիրառութիւն է 'ի սլաութութիւնս, յորժամ 'ի պատմել զծանր ինչ կամ զծիծաղական, 'ի գործածին բառք ինչ կամ զրոյցք ձևաւորք և զուարճախօսք ծանուկք կամ ծիծաղականք, որք արծարծ և շնորհաշուք յայտնեն զպատմեալն: Որովհետև յամենայն մասունս բանի չիք ինչ որ այնպէս յօրանջեցուցանէ զունկնդիրն, որպէս յերկար և անծաղր վէպ. յայս սակս ամա առաւել քան զամենայն զրոյցս պարտ է լինել պաճուճազարդ և զուարթարար՝ հիւսիւք հանճարաւոր ձևոց:

ԳԼՈՒԽ Է.

Զուարճախօսութիւնք գործոց:

Սոքա ևս են յանկաւորք քաղաքական կենցաղավարութեան, յորժամ չլինին կարի իմն միմոսականք: Ի սոցա համարի են նախ նշանացի գործք, որք են պատկերք իմացուածոց իբրև զխօսս. վասն որոյ մարթ է կոչել զնոսա խօսս համերս, կամ բարբառս անձայնս: Հորտենսիոս յատենաբանել իւրում, զինչ և ասէր, այնպէս արծարծ արտայայտէր ձեռօք, որպէս խօսիւք. վասն որոյ Վիկերոն նախանձաւոր նորա՝ կոչէր զգործս նորա ճարտարութիւնս մատանց, և բազումք ընթանային առաւել 'ի տեսանել զնա քան լսել 'ի նմանէ: Արդ որպէս խօսից՝ նոյնպէս 'ի նշանացի գործողութեանց ոմանք են զուարճախօսք և ոմանք ոչ: Չեն զուարճախօսք, որք բնաւորապէս նշանակեն զիմացմունս. որպէս ծափ զծափի հարկանել, կամ կայթել յուրախութենէ, բաղկել ըզկուրծս, կամ փետել զհերս առ ցաւոց, ձգել զբազուկն 'ի

սպառնալ, ամբառնալ զյօնս 'ի զարմանս, տատանել զմատունս 'ի խնդրել զօգնութիւն: Զուարճախօս այն են, որք նշանակեն զիմացմունս իւրովի զուարճականս: Սերեւեան ժողովուրդք յայնկոյս Հնգկաց խօսէին միայն նշանացի. բայց և այնպէս 'ի մէջ իւրեանց խաղ առնէին, և զծաղու գային. զի որպէս խօսք, նոյնպէս և նշանացի գործք են պատկերք մտաւորութեան. և մտաւորութիւնն է աղբիւր զուարճախօսութեանց: Մնջկատակք 196 շարժմամբ ձեռաց և բովանդակ մարմնոյ նմանաբերէին զամենայն արարս ծիծաղաշարժս և անարգս, կամ անողորմս և անգթականս: Անողորմ նշանացի կատակ եղև այն, զոր մի 'ի մնջկատակաց 'ի խաղալն երևեցոյց առաջի 'Ներոնի 'ի թատրոնի: Լուղելով իւրով նշանակեաց զնաւաբեկութիւնն զոր նիւթեաց 'Ներոն մօր իւրում. և լմպելով իւրով նշանակեաց զթոյնն, զոր արբուցեալ էր նորահօր իւրում: Բայց ևս կատակականք են գործք փոխաբերականք. իբր այն զոր առնէր կինն անպգամ որ երկճիղ մատամբք եղջիւրս 'ի գէմս ածէր առն իւրում որպէս շնացողի, և վասն այնր յընկենուլ զնա առնն 'ի գետ, այն ինչ ջրահեղձոյց կորնչէր, գեռ երկճիղ մատանցն քան զջուր 'ի վեր ամբարձմամբ՝ յանդիմանէր զնա լինել շնացող: Փոխաբերական եղեն և նշանացի գործք այլոյ ուրումն. որ 'ի հատանել ընկերի իւրոյ զեղնգունս, էառ զմի 'ի կոտորոց, և մերձեցոյց յոտն իւր. կամելով ասել ընդ խաղ. Դու ես Աղկէս գազան միծ, որոյ եղունգն բժշկութիւն է ախտից: Եւ այլ ոմն 'ի լսել զձայն երգեցկի ուրումն, որ էր գորտաձայն, արկաւ զիւրեաւ վերարկու, որպէս թէ ասելով. Ժամանակ է անձրևի, զի գորտ ձայն արձակէ: Ընդ կատակս հաշուին և խաղք ինչ և ձեռնածութիւնք, որք այլ ընդ այլոյ երևեցուցանեն. և այլք որք յանկարծակի զգեսանեն զընկերն անիմաս, զի 'ի պատրողական ձևոց են սակի: Ապա թէ յանկանիլն փնասեացի, ոչ ևս է կատակ. զի ոչ է տգեղութիւն անցաւ:

Գ Լ ՈՒ Խ Ը.

Զուարճախօսութիւնք որք խառն են յարարից և յասից:

Այսպիսի եղեն այն երկու կատակք մնջկատակի առաջի 'Ներոնի: Զի ընդ երգել նորա տող մի ողբերգական. Աւաղ հօր և աւաղ մօր իմոյ, յասելն՝ Աւաղ հօր, արար արարս ըմպելոյ. և յասելն, Աւաղ մօր իմոյ, արար արարս լուղելոյ. և տողիւս որ չէր իւր արար երգիծումն: Լինին ևս զուարճախօսութիւնք կամ կատակք արարից և ասից, յորժամ երևե-

ցուցանին բարձր ուրուք 'ի պատկեր ինչ նկարեալ կամ քան
գաղեալ, յոյր վերայ գրեալ կայցէ զրոյց ինչ զուարճախօս:
Օգոստոս արար մեծածախ կոչունս բամբջաց յաւուրս սովու
մեծի. ուր բամբիշք երևեցուցանէին 'ի զգեստս զպէսպէս
աստուածաւհիս, և ինքն զգեցեալ էր զՆպոզոնին: Դառնա
ցեալ ժողովրդեանն ընդ այն, եղին զանունն Օգոստոսի 'ի
վերայ պատկերի միոջ Նպոզոնի, որ քերթէր զմորթ Մար
սիասայ, կոչեալ այսու զՕգոստոս Նպոզոն մորթեղերծ:
Կամ յորժամ գրոշմին տպաւորութիւնք ինչ կամ նշանք հան
ճարաւոր զրուցիւք 'ի նախատինս ուրուք կամ 'ի գով: Որպէս
կամելով երևեցուցանել զագահ ոք նկարեցաւ խոզ սլարա
րեալ, այսպիսի զրուցիւք. Միայն 'ի խորտիկս. զի միայն 'ի մա
հու է պիտանի: Եւ 'ի գով տիկնոջ ուրումն գիտնաւորի, ո
րում անոն կոչիւր Նաւրա, այն է գաբնի. նկարեցաւ սլակ
'ի գաբնոյ այսպիսի իմն գրութեամբ. Անուն գուշակ իրի.
գաբնոյն վայելէ սլակ 'ի գաբնոյ 197: Երբեմն այն ինչ զոր
հնար էր նշանակել խօսիւք, բացատրի կատակաւոր իմն ա
րարմամբ և ապա արտայայտի: Մտացի ոմն հրաւիրեալ ընդ
այլոց 'ի ճաշ յումեմնէ իւրմէ բարեկամէ, տեսեալ առաջի
իւր կոտոր մի գահ մսոյ, անդէն վաղվաղակի յարեաւ 'ի սե
ղանոյ, և եկաց վայր մի արտաքոյ գահլճին. ընդ որ զարմա
ցան կոչնականք: Յետ սակաւ միոյ դարձաւ և իբրև հարցաւ,
թէ զի է զի ելեր արտաքս, ետ պատասխանի: Տեսեալ զայս
միս, թուեցաւ ինձ, թէ իցէ ուս իմոյ ջորւոյ. բայց գոհու
թիւն Աստուծոյ. զի գտի զջորի իմ կենդանի: Մարթ էր ա
սել նմա բացերևակի. Այս միս գահ է իբրև զմիս ջորւոյ. այլ
արարմամբն արծարծեցոյց զասացեալն: Ոչ ծիծաղեցաւ յայս
պիսի իմն կատակէ մի 'ի ծաղրածուաց. որոյ տեսեալ տանիլ
'ի գերեզման զոմն մեռեալ, ակն յանդիման Տիբերիոսի, կա
սեցոյց զգագաղսն և կեղծաւորեցաւ խօսիլ յականջս մեռե
լոյն: Ի հարցանել Տիբերիոսի թէ զինչ խօսեցար, ասէ. Ա
սացի, թէ յերթալ քում 'ի միւս աշխարհ, պատմեա՛ Օգոս
տոսի, թէ յաջորդ քո ոչ վճարէ զառ 'ի քէն կտակագրեալս:
Եւ Տիբերիոսի ծաղր ընդ ծաղու փոխանակեալ գազանաբար
ասէ. Նաւ ևս լինի, թէ գու ինքնին տարցիս Օգոստոսի զայդ
լուր. և ետ զնա սպանանել: Ի միւս ևս հանճարաւոր այլ
վտանգաւոր օրինակ, խառնեալ 'ի խաղ զրոյցս զուարճա
խօսս, որք երևին վերաբերիլ առ խաղն, և վերաբերին առ
ծածուկ խորհուրդս փառազինն և տիկնոջն, որք խաղան 'ի
միասին, գաղտամեստ այլաբանելով, և ճարտար պատասխա
նելով այլաբանութեանն. այնչափ առաւել խորագիտու
թեամբ, որչափ առաւել երևին պարզախօսք:

Գ Լ Ո Ւ Խ Թ .

Յադագս առաքինական ունակութեան զոռարձախօսութեան

Յառաջագոյն եղեալ զնախընթաց ծանօթութիւնքս, շատ է արդ ասել թէ զուարճախօսութիւնն է ունակութիւն հոգւոյ յասել և 'ի լսել ինչ ինչ զուարճախօս և ընդ խաղ, միջասահմանութեամբ վայելչականաւ կենցաղավարութեան քաղաքայնոց և սրտուաւորաց: Ունակութիւնն սակասեալ յայսմ առաքինական միջասահմանութենէ՝ կոչի Գեղջկութիւն կամ Գռեհկութիւն: Ունակութիւն աւելազանց կոչի Խեղկատակութիւն կամ Ծաղրածութիւն: Չիք ծաղիկ գեղեցիկ, որ 'ի վիճակ ինչ գետնի ոչ ինքնին բուսանիցի: Սոյնս պէս 'ի բարեբաստ միտս ինչ բնաւորապէս ծաղկին մտացի և զուարճախօս զրոյցք: Յայլս մշակին վարժիւք կամ երկասիրութեամբ, և 'ի ստէպ գործածութենէ գոյաւորի ունակութիւն: Ի վերայ բերէ Արիստոտէլ թէ մտացի և զուարճախօս զրոյց յառաջ գայ 'ի հանճարոյ կամ 'ի վարժից: Բայց լինելն զուարճախօսութեանց վայելչական և առաքինական, այսինքն է զի 'ի քաղաքական կենցաղավարութեան զկայ առցեն 'ի կոպար միջասահմանութեան, այս է գործ բարոյական իմաստասիրութեան:

Ապա կամեցեալ խօսել զբնաւորական ունակութենէ ասեմ, թէ առ զուարճախօսութիւնս բնաւորապէս վայելչականս նա է սրտաստական, որ ունի խառնուած բարեխառնեալ յարիւնայնոյ և 'ի սևամաղձայնոյ, գէմս խառնուածոյս 'ի ծանուէ և 'ի զուարթարարէ, աչս ուրախս քան տխուրս, այլ ոչ ծիծաղոտս: Զի արիւնայինն օգնէ զուարթութեան, այլ սևամաղձայինն օգնէ սրտմտութեան, և են չափաւորիչ միմեանց: Այսպիսի էր Կրասսոս ատենաբան հռովմայեցի, ծանր հաճոյական. որ առանց յեղափոխելոյ հոլովէր երբեմն զրոյցս, որ խնձղացուցանէր զայլս ծաղու. և ինքն երբեք չծիծաղէր: Բայց յաղագս բարոյական ունակութեան մնայ արդ զննել, թէ էր աղագաւ և որով օրինակաւ գործիցէ այր զուարճախօս. որովհետեւ զնիւթոյ նորա և զտեսակէ եղեն զրոյցք:

ԳԼՈՒԽ Ժ .

Թե ո՞ր իցե վախճան զոչարձախօսին :

Բուն վախճան զուարձախօսին ոչ այլ ինչ է, բայց 'ի կիրարկանել զառաքինական ունակութիւնն 'ի սակս համեստ ուրախութեան, որ զօրացուցանէ զսիրտ վաստակեալ 'ի լուրջ զբաղանաց: Բայց չէ գլխովին ունակութեանս ունակ, որ յօժարամիտ է զայլս այսպանել, և ինքն ոչ կամի այսպն լինել: Զուարձախօսութիւնն է բարեկամական ինչ տնազ. և 'ի մէջ բարեկամաց ամենայնն է հասարակաց: Որ պարգևէ և չնդունի պարգևս, առաւել շուայլ է քան առատաձեռն: Որ առնէ զրոյցս ընդ խաղ, և չնդունի զրոյցս ընդ խաղ, առաւել գեղջուկ է քան զուարձախօս: Պիծակի է այն և կարճի, խայթել զայլս, և ոչ տանիլ թէ ոք ընդհարցի ընդ նա: Առաւել ևս գեղջուկ է զուարձախօսութիւնն որ 'ի բերկրեցուցանել զոք բարկացուցանէ զայլ ոք: Այսն այսորիկ կոչեցաւ երգիծական կամ ճիւղաղական, յանուանէ վայրենի մարդոց թշնամեաց մարդկան, որք նկարին որպէս մարդակերպ գազան, կամ որպէս մարդ պատուաստ 'ի գազան. զի կատակք կծանողք առաւել են գազանայինք քան մարդկայինք: Բայց ևս անարդ է զուարձախօսութիւնն որ վաճառէ զծաղը դնոց, և ուրախ առնէ զունկնդիրն՝ զի բաւեցէ զծաղըածու: Եւ այս իմաստնապէս կոչեցաւ Պատառաքաղութիւն, այսինքն արուեստ պորտաբուծից և կատակերգուաց, պատառաքաղ անուանելոց՝ յանուանէ սովեալ թռչնոց, որք գողանային միս 'ի սեղանոց. կամ պիղծ հարպայից, որք թռուցեալ զսեղանով սլանային 'ի վերայ կերակրոց¹⁹⁸: Ասլա զուարձախօսութիւնն ոչ արբանեկէ իմիք մոլութեան: Բայց հնար է թէ արբանեկեսցէ այլում առաքինութեան, փոխեալ զվախճանն, այլ ոչ զտեսակն: Զսա առնու յիւր պէտս ատենաբանն առամաչեցուցանելոյ զմեղապարան. զի որպէս սլաք օծեալ իւղով խորագոյն ընդմտանէ, նոյնպէս նախատինք քաղցրացեալք զուարձախօսութեամբ խորագոյն ազգեն: Պիտենայ և 'ի բթել զսուր սայրս, և 'ի վայր կործանել զձեռնարկութիւնս հակառակորդին. զի ծիծաղաշարժ ինչ պատասխանի գիտէ տկարացուցանել զհզօր ձեռնարկութիւնս, իբր կակուղ բուրդ զշանթս և զուռմբս: Որպէս Աիկերոն 'ի խորխտ խիզախմանց Մարկոսի Նիտոնիոսի՝ խուսափէր զուարձախօսիւք, և կարեմէր խոցէր զհակառակորդս իւրով ծիծաղաշարժ սրամտութեամբ քան հաստատուն փաստիւք. որպիսի եղև այն

հանճարաւոր երկսայրի զրոյց իւր ընդդէմ անիրաւ օրինաց Վէրրէսի . Զիարդ լինիցին , ասէ , բարի իրաւունք Վէրրէսի 199 : Առաւել ևս պիտենայ զուարճախօսութիւնն՝ 'ի յայտնել զախորժակս մեր , և 'ի յանկուցանել զսիրտս այլոց : Վասն այսորիկ զհերմեսէ զԱստուծոյ ճոռոմախօսութեան առասպելէին առ իւրե ունել զշնորհս , և շնորհք իսկ կոչին զուարճախօսութիւնք . զի շնորհք խնդրեալք շնորհիւ դիւրաւ ստացանին , և առ շահելոյ զսէր՝ այնչափ ազդու է գեղեցիկ ինչ ասութիւն , որչափ գեղեցիկ ինչ դէմք : Զի՞ ևս յաւելից , առաջնորդք իսկ պատերազմի 'ի կիր արկին զզուարճախօսութիւն , 'ի քաջալերել զզօրս իւրեանց պատերազմիլ արիաբար . որպէս Նէոնիդէս , յորժամ իւրքն զարհուրեալք 'ի բազմութենէ թշնամեաց՝ ասէին նմա , որպէս էր իսկ ճշմարիտ . Այնչափ խուռն են նետք նոցա , թինչև մթացուցանել զարև , ծիծաղելով ետ պատասխանի . Ընդ հովանեաւ ուրեմն պատերազմեսցուք . և այսու զուարճախօսութեամբ ամաչեցուցեալ զնոսա՝ փարատեաց 'ի նոցանէ զերկիւղ :

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Թե որով օրինակաւ գործիցե զուարճախօսն :

Յայտնի իմն է , թէ այս առաքինութիւն հաստատեալ կայ 'ի միջասահմանութեան . բայց ոչ նոյնպէս յայտ է թէ յինչ հաստատեալ կայցէ միջասահմանութիւնն : Օրէնսդիրք ու մանք արգելին զզուարճախօսութիւնս կծանողս և անհամեստս . զի նոքա դառնացուցանեն և սոքա գարշեցուցանեն զսիրտս : Բայց որ բառնայ 'ի սպառ զայսպիսի նիւթս , բառնալ ունի յաշխարհէ զծիծաղաշարժս . և որ տեղի տայ ծիծաղաշարժից , ոչ երբէք կարողանայ նշանակել կոսար 'ի մէջ օրինաւորի և չօրինաւորի : Թող զի , որ օրէնսդիր կարող իցէ դնել օրէնս մտաւորութեան խոժոռելոյն կամ ցանկասիրին : Ապա չիք այլ օրէն առաքինութեանս զուարճախօսութեան , բաց 'ի դատմանէ ստացողին զայն : Ոչ են աստանօր զրոյցք ընդ խածատող և ընդ պիղծ կենդանիս , ոչ ընդ ճիւղաղս և ընդ պատառաբոյծս , այլ ընդ քաղաքայինս և ընդ առաքինիս . և առաքինին է իւր ինքեան օրէնսդիր : Ապա գեղեցիկ և յաւերժական օրէն է սրահել զօրէնս վայելչութեան քաղաքական կենցաղավարութեան , զմտաւ ամեալ . Զինչ զուարճախօսութիւնք իցեն որ ասին . ո՞վ է որ ասէն , և ո՞ւմ ասին : Այսոքիկ են երեք ընդհանուր կանոնք , յորս մտաց-

ւոյն պարտ է հայիլ յամենայն առիթս և 'ի մասնաւոր ժողովս :

Ըստ առաջնոյ կանոնի՝ վայելչական լինի զուարճախօսութիւնն, որ որպէս ասացաւ, 'ի մէջ բերէ ագեղութիւն ինչ անցաւ, կամ պատշաճողութիւն ինչ հանճարաւոր և մտացի : Զի ծիծաղաշարժք, որք ցաւ բերեն, չեն ծիծաղաշարժք . և իմաստք առանց սրութեան մտաց չեն զուարճախօսք : Այսուօրինակաւ զուարճախօսութիւնն ոչ լինի կծանող և ոչ խենչ, ոչ ճիւղաղական և ոչ խեղկատակ . լինի պարկեշտօրէն հաճոյական և հաճոյօրէն պարկեշտ, իբր զի վախճան քաղաքական կենցաղավարութեան է համեստ ինչ զբօսումն : Լինի և վայելչական, եթէ տեղւոյն և ժամանակին իցէ պատշաճող : Այլ զուարճախօսութիւնք ճահողանան 'ի խնջոյս ուրախութեան, և այլք 'ի լուրջ դումարման : Կատուիլն թէպէտ և էր խիստ դատաւոր, ակօրժէր զլրոյցս որ ընդ խաղ, յորոց և շարագրեաց գիրս : Եւ բազումք ասէին զնմանէ թէ ելանէին այն բանք 'ի նորա դեգութենէ իբրեւ կայծակունք յամպոց : Բայց յորժամ միտ գնէր իւրում սլաշտաման, ոչ կամէր յայնց ասել ինչ կամ լսել . շաքարն թուէր նմա թոյն : Նստեալ երբեմն յաթոռ դատողական՝ 'ի քննել զՊորախոս Նասիկ զասպետն շնորհաբան, իբրեւ եհաս ցայն սովորական հարցումն, է՞ քո կին, 'ի հաճել զքեզ, Նասիկ անդէն վաղվաղակի ետ պատասխանի . է՞ իմ կին, ոչ 'ի հաճել զքեզ : Զայս անկարծ՝ ուստի և զուարճախօս պատասխանի՝ եթէ Կատուիլի լուեալ էր 'ի գիւղի, ոչ միայն ծիծաղէր, այլ գրէր արգեօք և յիւրում յիշատակագրի : Բայց հայեցեալ 'ի տեղին՝ ուր ասացաւ, այնչափ բարկացաւ, զի 'ի բաց էառ 'ի նմանէ զկամար գօտի և զձի . և զասպետն արար հետի : Այլ զուարճախօսութիւնք պատշաճին ուրախ ժամանակաց, և այլ տխուր ժամանակաց : Ի նոսա լուրջ զրոյցք լինին ցուրտք, 'ի սոսա ցուրտք լինին ծիծաղաշարժք : Որ լայ, ատեայ զայն որ ծիծաղի . և որ ծիծաղի ատեայ զայն որ լայ : Յամսեանն դեկտեմբերի դասք օինկղիաոսաց 'ի բաց եդեալ զպճղնաւորն, բաճկոնիւ ընդ ծառայս կաքաւէին, և ընդ խաղ՝ զրոյցս 'ի միմեանս արկանէին . զոր թէ յայլ ժամանակս առնէին, արտաքսեալ լինէին արգեօք յարքունի դրանէն որպէս խելագարք, և խելագարագոյն համարիւր որ մտաւորագոյնն հանգիսանայր : Այն էին նոցա աւուրք բարեկենդանութեան : Այլ և 'ի հարսանիս յօրինէին և երգէին ցուցս խենչէս և տղտղիս, բայց մտացիս և հանճարաւորս ըստ հեթանոսական կարգի : Եւ ոչ միայն մասնաւորք յօրինէին 'ի վերայ ինքնակալաց, որպէս Կղոգիանոս 'ի վերայ Ոնորիոսի, այլ և ինքնակալք 'ի վերայ մասնաւորաց, որպէս Օգոստոս 'ի վերայ Պողղիոնի : Եւ այն զրոյցք յայնմ ժամանակի էին շողոմականք, որ յայլ ժամանակս էին

սրբապիղծք: Ոչինչ այնպէս է անալի, որպէս զուարճախօսութիւնն ապաժամ: Թուլմաս Մոռոս, քաջ իմաստուն, բայց ամենաթշուառ գլուխ խորհրդականաց մեծին Բրիտանիոյ, այնպէս զակատեալ էր զհետ զուարճախօսութեան, մինչև յելանել իւրում՝ ընդ սանդուղս՝ ի գահաւանդ գլխատութեան՝ առաց ընդ խաղ միում՝ ի սպասաւորաց դատաւորանի: Օգնեալ ինձ աղաչեմ՝ ի վերելս, զի յիջանել իմում ոչ խընդրեցից յումեքէ օգնութիւն: Ամենեքին լային զնա, և նա գեւզճաղու գայր:

Երկրորդ կանոնն է, զի զուարճախօսութիւնն իցէ յանկաւոր այնմ որ ասէ: Զի զոր օրինակ այլ զըոյցք պատշաճին, եղերերգութին Սենեկայ և այլ խաղարկութիւն Արիստոփանէսի, և ի խաղարկութեան իսկ այլ են զըոյցք ծերոյն Եւկլիոնի, այլ պատանւոյն Լիկոնիդէայ, այլ ծառային Սարոբիզոսի և այլ օրիորդին Փեդրէայ: սոյնպէս ըստ հասակի, ըստ աստիճանի և ըստ վիճակի՝ այլ և այլ պիտին լինել զուարճախօսութիւնք ի քաղաքական կենցաղավարութեան: Կայսրն Կարոլոս հինգերորդ մեծապէս զուարճանայր ընդ ծիծաղաշարժ զըոյցս գաճաճի ուրումն պողոնիացւոյ, Ագրիանոսի սենեկապետի, և Պեդրիկէայ Սանտերբասայ իւրոյ ծաղրածուի: Բայց թէ յասպետաց ոք ասէր ինչ այնպիսի ընդ կատակս, խոժոռութեամբ սասանեցուցանէր զնա. և այլ ոչ հանէր զնա յաւագութիւնս. որպէս դրեն ի վարս նորա: Իշոյն Եսովպոսի տեսեալ թէ սկունդ նորա ոստոստէր առ ոտս՝ քծնելով զտերտմբ իւրով, և պարգևս ընդունէր ի սեղանոյ նորա, ասէ ընդ միտս. եթէ և ես նոյնօրինակ կայթեցից առ տերամբս, նոյն բարեմասնութեան վիճակ և ինձ գիպեսցի: Ապա յոտն յարուցեալ քծնել զնովաւ, զտէրն և զաթոռ նորա յերկիր կործանեաց. և փոխանակ պարգևի արժանացաւ մահակի: Լուգովիկոս մեծասաներորդ արքայ գաղղիացւոյ մինչև էր թագաւորեալ արքորեցաւ ի Բուրգունդիա, և որսոյ աղաքաւ փնայր ստէպ ի հիւղ աղքատ շինականի ուրումն զուարճախօսի, և ընդ նմա ընտանեբար ուտէր ի շողգամոց նորա զմեծամեծս: Իբրեւ եհաս նմա թագաւորել չոքաւ շինականն ի խնդակցութիւն, և իւր զուարճախօսութեամբ առաջի արար նմա շողգամ մի մեծ յոյժ: Թագաւորն ընկալաւ զայն խնդամիտ, և ետ պահել յիւրում մառանի, առատաձեռնեալ ընծայարերին հաղար դահեկան ոսկի: Յետ աւուրց ինչ մի ոմն յասպետաց լուեալ զհռչակ առատաձեռնութեանս, ընծայեաց արքայի երիվար մի, զուարճախօս զուցիւք ինչ: Թագաւորն փոխարէն առաքեաց նմա զայն շողգամ՝ պատատեալ ի թուղթ սպիտակ: Տեսեալ ասպետին զիւր կրկնակի այսպանութիւն, հասոյց յականջս արքայի զմեծ զիւր գանդատ. որ և ետ պատասխանի. Աստուծոյ նմա ոչ իրաւացի է գանգատդ:

զի շողգամն արժէ ինձ հազար գահեկան ոսկի. և քոյդ ձի չարժէ և ոչ վեց:

Երրորդ կանոնն կարի յոյժ դժուարին է այն, զի յերկրեսցին զուարճախօսութիւնք ըստ անձանց առ որս ասին: Ըստ պէսպէս դիմաց մարդկան պէսպէս են և նոցա բնաւորութիւնք. ոմանք են ուրախ և ոմանք տրտում, ոմանք գիտունք և ոմանք տգէտք. ոմանք հեզք և ոմանք բարկացողք. է որ ախորժէ զայս ինչ նիւթ, և է որ ախորժէ զայլ. է որ խոժոռի ընդ այս ինչ, և է որ խոժոռի ընդ այլ: Ապա մեծի զգօնութեան պէտք են վարիլ ըստ իւրաքանչիւրում բնաւորութեան 'ի զուարճախօսութիւնս, զի ամենեքին իցեն հաճ, և մի ոք խոժոռեցի: Ասան այսորիկ զզուարճախօսն կոչէ Արիստոտէլ 'ի յունական բարբառ Է-Դ-Է-Է-Է, որպէս թէ Դիւրագարձ և աջողակ. որ ըստ իւրաքանչիւր յօժարութեան յերկրի, որպէս հայելին ըստ իւրաքանչիւր դիմաց: Ընդ գիտնաւորի՝ գիտնաւորս վարէ զըոյցս, ընդ սրամօր՝ սուրս, ընդ պարզամօր՝ դիւրիմացս, ընդ արկնայս՝ պարկեշտս, բայց առաւել ևս ընդ տեառն և ընդ իշխանի՝ պատկառաւորս. զի չէ ինչ աներկիւղ խաղալ ընդ առիւծունս, թէպէտ և ընտանիս: Օգոստոս շարագրեաց կծանօղ ինչ կատակս ընդգէմ Պողոտինի, զգրգռել զնորա սրամիտ հանճար: Բայց Պողոտինն ոչ կամեցաւ տալ պատասխանի, ասէ. Ոչ կամիմ զընդգէմն գրել այնմ, որ կարող է զիս տարագրել: Հռամիրոս արքայ Սպանիոյ այնչափ էր պարզամիտ, զի պարզամտաց իսկ թուէր սրակասամիտ. վասն այսորիկ բազում ազնուականք զմեծութիւն փառաց նորա արհամարհէին, և ծիծաղաշարժ զրուցիւք առնուին զնա յառակս: Բայց և այնպէս՝ եղև նորա այնչափ հանճար, զի գիտաց արտասանել զայս զըոյց. Են ոմանք որ շատախօսեն, այլ առ հնչիւն ինչ զանգակի առ հասարակ համրասցին: Եւ այն եղև հնչիւն, զի 'ի վաղիւ անդրերևեցաւ 'ի հրապարակի մեծ ինչ զանգակ 'ի վերայ գահաւանդի, և առ եղերք զանգակին շուրջանակի բազում գլուխք աւագանւոյն, որոց ծաղը արարեալ էր զնա. և 'ի վերայ զանգակին թուղթ գրեալ զայս օրինակ. Ոչ գիտէ աղուխակն, ընդ ո՞ւմ խաղայ: Այս եղև զանգակն, որ համրացոյց զամենեւին, զոմանս մահուամբ և զոմանս ահարկութեամբ, և այս զուարճախօսութիւն զզուարճախօսութիւնս լռեցոյց:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Բ .

Յադագս գեղջկոտրեան և խնդկատուկոտրեան :

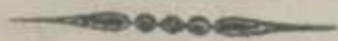
Լուար արդ, թէ գեղջկուծիւնն է պակասուծիւն, և խեղ-
կատակուծիւնն է աւելազանցուծիւն զուարճախօսուծեան :
Եւ առ առնելոյ աստանօր զերկաքանչիւրոյն տարատրոհու-
ծիւն, ասեմք :

Գեղջկուծիւնն յառաջ դայ յերկուց այլ և այլ պատճա-
ռաց, որք մի քան զմի են մոլեկան : Ասան զի ոմանք 'ի զուար-
ճախօսուծիւնս գեղջուկ են առ 'ի չգոյէ մտաւորուծեան :
Չունելով խորախորհուրդ միտս 'ի խօսել ձևով, հազիւ գի-
տեն խօսել բուն եղերօք, թող թէ ճանաչել զնրբուծիւն
զրուցաց, ցուցեալ այնուիկ թէ կոշտ է նոցա բնաւորուծիւն
և գեղջկական : Ասան այսորիկ որպէս ճճիք ծնեալք 'ի նեխոյ
ոչ երբէք ընտանանան, նոյնպէս այսպիսի տրուպ և անաւագ
մտաւորուծիւնք սիրեն առաւել զգեղջկական առանձնու-
ծիւնս քան զքաղաքայնոց հաղորդուծիւն. նա և 'ի գեղջկաց
խկ միջի լինին յառակս, և շարժեն 'ի ծաղր անմտուծեամբ
իբրև զվիմոն, զորմէ այլուր խօսեցաք : Բայց զայսպիսեաց չէ
արժան աստանօր խօսել. զի պակասուծիւն սոցա չէ մոլե-
կան, անհար գոլով անմախ լինել զուարճախօս : Է միւս ևս
գեղջկուծիւն մոլեկան, զի է կամաւոր, յառաջ եկեալ ոչ 'ի
պակասուծենէ մտաւորուծեան, այլ 'ի կարի իմն լըջուծե-
նէ : Ասան զի որպէս երբեմն ազնուական տղայք սնուցեալք
'ի գաղանաց 'ի վայրի՝ եղեն վայրենիք և գաղանաբարոյք, սոյն-
պէս ազնուական մտաւորուծիւնք ինչ այնպէս խոյանան յու-
սումն և 'ի լուրջ զբաղանս, մինչ այլ ոչ քաղցրանան նոցա
իբք որ ընդ խաղ, և 'ի ներգոյանալ 'ի նոսա ունակուծեան
հակառակի զուարճախօսուծեան, իբրև զանհամբոյր և զվայ-
րենի մարդիկ ոչ առնուն և ոչ տան ճաշակ քաղցրուծեան
յուրախական կենցաղավարուծիւնս : Այսպիսի էր Քսենո-
կրատէս 200 Ագեւաստոս ասացեալ այս է անծիծաղ, փիլո-
սոփոս այնպէս ծանր զի պատկեր նորա կամ մտաբերուծիւն
կերպարանաց ևեթ՝ կազմ յարգարէր զերեսս և զսիրտս կարի
իմն զուարթս : Ասան այսորիկ Փիլիպպոս Մակեդոնացի 'ի
հրաւիրելն յուրախուծիւնս կոչնոց զամենայն զգեսպանս ա-
ծեանացոց՝ զպաշտօնակիցս նորա, զնա միայն չհրաւիրեաց.
զի մի ծանրուծեամբ իւրով տրտմեցուցէ զուրախուծիւնն :
Բայց է միւս ևս գեղջկուծիւն և ևս մոլեկան, հիմնեալ 'ի թիւ-
րուծիւն ինչ բնաւորական խորշելոյ յընկերական կենաց, իբք

զՏիմոնն մարդատեաց զոր յիշատակեցաք 'ի խօսիլն զսիրողութենէ կամ զհաճոյականութենէ : Որ և եղև մեծ հրէշ բնութեան, և 'ի տալ օձի զկերպարան մարդկան 201 : Արդ այսպիսիք թէպէտև ունիցին մտաւորութիւն 'ի խօսիլ զրոյցս ընդ խաղ, բայց և այնպէս թէ լսեն ինչ այնպիսի, ատեան . զի ատեան զայն որ ասէ, և թէ ինքեանք ասեն ինչ այնպիսի ցաւ մամբ ասեն և դառնութեամբ, զի ոչ կարէ թքանել ինչ քաղցր, որ ունի 'ի բերանն լեզու դառնութեան : Թէ լռեն, չար խորհին . թէ այլ ոք լռէ, զլռել նորա կասկածաւոր համարին : Թէ խօսին, վիրաւորեն . թէ այլ ոք խօսի, վէրս ընդունին . զի չարախորհն կասկածաւոր գոլով, որովհետև չգրուցէ ինչ բայց խեթիւ, կարծէ թէ և այլք խեթիւ զրոյցս առնիցեն : Մինչ զի թշնամի գոլով սոցա մարդկային կենակցութեան, արժան է թէ կենակցեսցին միայն ընդ գաղանս, այսինքն է ընդ ինքեանս :

Իսկ խեղկատակութեան նոյնպէս երկու են տեսակք, երկաքանչիւրն աւելազանցք 'ի զուարճախօսութեան . բայց մին 'ի բնաւոր շատախօսութենէ, և միւսն 'ի ցանկութենէ շատկերութեան 'ի սեղանս մեծամեծաց : Այն յատուկ է արանց ճոռումախօսից, բայց ազատաց, և այս ծաղրածուաց և ցածուն վատատոհմից . և վասն այսորիկ 'ի զուարճախօսութեան մասին նա առաւելու յանխափր քանակն աւելորդաբանութեամբ, և սա 'ի լրբենի որակն ցոփաբանութեամբ : Զոր օրինակ ստամոքս, որոյ պակասին թիւրաթեկ մանրերակք, ոչ կարէ պահել զկերակուրն, նոյնպէս մտաւորք որոց պակասին խելք, ոչ կարեն զուսպ ունել զիմացմունս, և սոքա են շատախօսք : Այլք որոց փոյթ է ծիծաղեցուցանելով զայլս ձգել օգուտ, չհային 'ի պարկեշտութիւն և 'ի համեստութիւն զրուցաց կամ արարից, վասն վաճառելոյ իւրեանց զպատիւ ընդ յուսոյ, և սոքա են պորտաբոյծք : Բայց երկաքանչիւրոցն շաղակրատանք բերեն նողկանս վասն երկուց պատճառաց : Մի զի անհնար գոլով խօսիլ միշտ մտաւորութեամբ և խօսիլ բազումս, պատահէ նոցա, որ ինչ պատահեաց հռովմայեցւոյ ումեմն հրապարակախօսի, յիշատակելոյ 'ի ծերոյն Սենեկայ, որոյ ոչ կամեցեալ խօսիլ ինչ աննուրբ, կամ զնոյն նրբութիւնս յեղյեղէր, կամ փոխանակ նրբութեանց աղաւաղս կցկցէր : Արդ եթէ բերկրութիւն նուրբ զրուցաց ծնանի 'ի սրութենէ և 'ի նորութենէ, ոչ ինչ այնպէս նողկացուցանէ զհանճարաւոր միտս, որպէս նրբութիւն աղճատ և անաշիւր : Երկրորդ պատճառն է, զի որովհետև գոյզն հեռաւորութիւն է 'ի մէջ ծիծաղականի, և 'ի մէջ անհամեստի կամ կծանողի, և զի անհնար է զրուցին լինել սուր, որ ոչ խայթիցէ, վասն այսորիկ 'ի համարձակ լեզուաց ամենայն ոք երկնչի, և յորմէ ամենեքեան երկնչին, ամենեցուն է ատելի :

Ասլա 'ի տարատրոհէլ զայսոսիկ երկուս ծայրս զուարճա-
խօսութեան, ասեմք թէ 'ի գեղջուկն առաւելու սեամաղձն,
որ առնէ զնա կարի իմն մենակեաց և ախուր: Իսկ 'ի խեղկա-
տակն առաւելու արիւն մաղձային, որ առնէ զնա մեծապէս
կենակցելի և զուարթ: Ի նորա գէմս են հետք գեղջկա-
կան տրամութեան, ճակատ կնճռեալ, աչք ախուրք, գոյն
սևորակ, ձայն թանձրագանդաղ: Ի սորա յաչս և 'ի բերան
կերպարանք ծիծաղոտի, երես աներես, գոյն շառագոյն,
ձայն սրաձայն. զի երկաքանչիւրոցն որ ունակութիւն է գոր-
ծելոյ, այն տրամագրութիւն է ունակական: Նա 'ի զգեստս
է անփոյթ, 'ի մորուսն անդարման. սա զգուշաւոր և յար-
գար. զի մին փախչի 'ի քաղաքական կենցաղավարութենէ, և
միւսն 'ի խնդիր է նորա: Գեղջուկն ճիշդ է 'ի խօսս, և յաւէտ
կծանող քան անհամեստ. խեղկատակն ճոխ է 'ի խօսս, և
յաւէտ անհամեստ քան կծանող. զի նա է առաւել խորա-
մանկ և ծանր, սա է առաւել պարզամիտ և ծիծաղաշարժ. և
զաղրութիւնն է բուն նիւթ ծաղու: Զհուսկն ասացից. գեղ-
ջուկն ընդ չքոտի խօսս կցկցէ և չքոտի արարս, վասն լինելոյ
իւրոյ առաւել յարեալ 'ի տեսականն քան 'ի գործնական.
Բայց խեղկատակն այնպէս ճոխ է յակնարկութիւնս և յա-
րարս, որպէս 'ի խօսս ծիծաղաշարժս. վասն այսորիկ նմանա-
բերեալ զձայն մարդոյ աղճատախօսի և անասնոյ զաղրոտոյ
և զարարողութիւնս միմասականս, և զարարս անարգս և տը-
գեղս, միտ դնէ ծիծաղականի քան վայելչականի: Բայց թէ
կամք իցեն քոյ տեսանել յերկուս փիլիսոփայս երկուս պատ-
կերս հակակայս զգեղջիկ և զխեղկատակի, դիր առաջի աչաց
զերկուս այլևայլ բնաւորութիւնս՝ զԵրակիւտոսի և զԳեմո-
կրիտոսի 202. որոց առաջինն զամենայն խաղարկութիւն փո-
խէր յեղերերգութիւն, և երկրորդն զամենայն եղերերգու-
թիւն փոխէր 'ի խաղարկութիւն. զի յամենայնէ զոր տեսա-
նէին, նա կարի իմն լրջութեամբ ձգէր նողկանս և դառնու-
թիւն, և սա ձգէր զուարճախօսութիւնս և խաղս: Տխուրն
լայր ընդ ծիծաղ զուարթացելոյն, և զուարթն ծիծաղէր ընդ
լալիւն ախրելոյն: Մինչև չգիտել իմաստնոց թէ ո՞ր իցէ առա-
ւել անմիտ. բայց միայն, զի մին միշտ ծիծաղելով կեայր ու-
րախ, և միւսն միշտ լալով հալէր և մաշէր:

ԳԻՐԿ ԶՈՐԵՒՏԱՄԱՆՆԵՐՈՐԴ

ՅԱՂԱԴՍ ԱՄՕԹԻԱԾՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԾԱՅՐԻՑ ՆՈՐԱ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա.

Թե՛ գինչ իցե առօրիսածոչիւն :

ԵՐԿՈՒՍ սաստիկ կիրս եդ բնութիւնն 'ի զգայական բազմանս, զմի առ 'ի փախչիլ 'ի ցաւագին առարկայից թէպէտ և պատուաւորաց, և զմեւս առ 'ի փախչիլ յամօթական գործոց թէպէտ և բերկրականաց. և սոքա են Վեհերոտութիւն և Ամօթխածութիւն : Երկաքանչիւրն են վրդովութիւնք ցասմնականին զերկիւղիւ : Բայց նա է երկիւղ անարգ և ծառայական, և սա երկիւղ ազնուական և ազաաական : Զի որչափ պարսաւելի է որ երկնչի 'ի պատուաւոր վտանգից, այնչափ գովելի է որ խորշի 'ի վատանուն գործոց : Երկաքանչիւր երկիւղ՝ ընդ ամբօխելն զմիտս, փոխեն զերեսս, բայց նա 'ի մոխիր և սա 'ի հուր. նա գեղեցուցանէ և սա շառագունէ : Յախտակրիլ մարդոյ, բնութիւնն առաքէ զարիւնն յօգնութիւն յախտակրութեանն տեղի : Եւ զի յերկիւղի մահու ախտակրի սիրան որ աղբիւրն է կենաց, և յերկիւղի ամօթոյ ախտակրին երեւք որ տեսարան են պատուոյ, վասն այսորիկ յերկիւղի մահու արիւնն թողեալ զերեսս՝ վազէ 'ի սիրտ, և յերկիւղի ամօթոյ թողեալ զսիրտ՝ վազէ յերեսս : Կեանքն է ներքին ինչ բարի, և վասն այսորիկ 'ի պաշտպանութիւն նորա՝ արիւնն հաւաքի 'ի մակերեութէն 'ի կեդրոն : Պատիւն է արտաքին ինչ բարի. և վասն այսորիկ առ ընդառաջ ելանելոյ նմա՝ արիւնն ձգի 'ի Կեդրոնէ 'ի մակերեւոյթն : Զհուսկն ասացից, յամօթխածութեան արիւնն վազէ յաչս. վասն զի պահապան գոլով սոցա, գէտ են պատուողի և անարգողի : Ապա առ սոսա առաւելապէս առաքէ բնութիւնն զօգնութիւն, 'ի ծածկել զնոսա ծիրանագոյն ինչ քօղով. և ձեռք ընթանան 'ի Թաքուցանել զնոսա, զի մի տեսցեն և մի տեսցին. զի թէ հային, յանցաւորութիւն խոստովանին. և թէ

այլք, 'ի նոսա հային, դառն է նոցա: Ասան այսորիկ Արիստոտէլ և Պլատոն յԵւրկալիդէայ բանաստեղծէ առին զայն առած թէ Յաջս բնակէ ամօթ զի ոչ կրէ ամօթ, որ աչս ոչ ունի: Նմին իրի թէ սիրան իրագէտ է յանցանաց, այնպիսւոյն աչք յերկիր 'ի խոնարհ նային, որպէս թէ կամելով ծածկիլ ընդ երկրաւ, զի մի տեսցի. զի աղնուական և պատուաւոր սրտի դիւրին է զմահ յանձն առնուլ քան զվատանուծութիւն: Կիրք չեն առաքինութիւնք, այլ բերմունք բնաւորականք. զի ոչ ստացանին անձնիշխան ներգործութեամբք, այլ յառաջեն քան զմարդկային տրամաբանութիւն. ոչ կատարելագործեն զհոգի, այլ խռովեն զսիրտ և այլայլեն զերեսս: Ասա ըստ այսմ զամօթխածութիւն վասն այսց պատճառաց անմարթ է կոչել առաքինութիւն. ևս առաւել, զի թէպէտ պտուղն է բարի, այլ պատճառն չար, արմատ ունելով 'ի գործ ինչ անարժան. և ոչինչ պտուղ չար պատճառի՝ բացարձակ կոչի բարի: Այլ թէպէտ և ամօթխածութիւնն չէ ինչ ունակութիւն, բայց և այնպէս է բերումն բարենշան, թէպէտ և չէ կատարելութիւն, բայց է անկատարութիւն ըղձալի. և թէ չէ առաքինութիւն, է ապաշաւ ինչ 'ի մոլութեանէ, և վասն այսորիկ է գովելի. և ամենայն գովելի՝ կամ արդեամբք, և կամ առանձնաշնորհութեամբ 'ի շար մտանէ բարոյական առաքինութեանց:

Ճմարտ է թէ այս կիրք բաժանի յերկուս տեսակս, այսինքն է յԱմօթխածութիւն և յԱմօթ. մին ծագէ 'ի միւսմէ, և մին անկատարագոյն է քան զմիւսն: Ամօթխածութիւնն յառաջէ քան զամօթական գործ. ամօթն զհետ գայ, նա է որպէս դասախարակ որ քեցէ զմարդ յանարժան գործոյ. սա է ձաղկիչ, որ քանէ զհոգի յետ գործելոյ նորա զայն: Զամօթխածութիւնն Արիստոտէլ յատկապէս սահմանէ յայսմ վայրի Երկիւղ վատանուծութեան. զի յառաջէ քան զնա: Նոյն զամօթն 'ի հռետորութեան սահմանէ Յաւ վատանութեան, զի հետևորդ է նորա: Մինչ զի խտիր է 'ի մէջ երկուցունց այսց կրից, որպէս 'ի մէջ երկիւղի սխալանաց և երկիւղի պատժոց: Եւ այս խտիր յայտնի երևի 'ի սէսպիսակ կարմրութեան, զոր երկաքանչիւրն ծաւալէ յերեսս: Երկուս տեսակս ծիրանւոյ նշանակեն բնախօսք պէսպիսակս արժողութեամբ և գունով, մին է ծովու ծիրանին, որ երևի արիւն ինչ պայծառ՝ որպէս ողայական հասակի. վասն որոյ և է մեծագի. միւսն է ծիրանի այլոյ խեցեմորթի խառն ընդ լրժագոյն կապուտակի, որպէս արիւն ինչ ապականեալ և մածուցեալ, վասն որոյ և անարդ: Արդ ամօթխածութիւն նկարէ զծնօսս համեստ օրիորդաց պարկեշտ իմն կարմրութեամբ նման ծովու ծիրանւոյ. իսկ ամօթն ներկանէ համակ զերեսս զղջականաց լրժագոյն շառագունութեամբ իմն նման կարմրութեան միւս:

սոյ խեցեմորթի: Ոչ գտին երբէք ճարտար անգրագործք այն, պէս բնաւոր ծիրանիս անուշունս 'ի անգուրել զերեսս, իբրև զազնուականն զայն գոյն լծորդ պարկեշտութեան, պահապան համեստութեան, արտաքին կնիք ներքին առաքինութեան: Բազում զգօնութեամբ Պիւծիս արժանաւոր գուստր Արիստոտէլի՝ իբրև հարցաւ, թէ որ գոյն թուիցի նմա առաւել անուշակ, ետ պատասխանի. Գոյն ամօթխածութեան: Բայց շառագունութիւն ամօթոյ առ կարմրութեամբ ամօթխածութեան այնչափ է անարգ և ագեղ, որպէս ծիրանին միւսոյ խեցեմորթի՝ առ ծիրանեաւ ծովու ծիրանւոյ. զի ստ է լոկ և անմեղ երկիւղ յանցանաց. բայց նա իրագէտ գոլով յանցաւորութեան, խառնէ զգոյն պատկառանաց ընդ լրթա. գոյն ցաւոց վատանունութեան, որում արժանացաւ: Այլ թէպէտ և շառագունութիւն ամօթոյ անարգ է յոյժ քան զկարմրութիւն ամօթխածութեան, բայց և այնպէս ըստ իրաց ինչ է գովելի. զի առաջին գովեստն է հրաժարեալ կալ 'ի գործելոյ զչար. այլ երկրորդն է ապաշաւել 'ի չարէ որ գործեցաւ: Տեսեալ Գիողինէսի զպատանի ոմն շառագունեալ յետ գործելոյ նորա չար ինչ, ուրախ եղև ընդ նմա, ասէ. Քաջալերեաց, որդեակ. գոյն առաքինութեան տեսանեմ յերեսս քո: Եթէ յետ մրկեալ գիշերի սկսանին մթափն ամպք շառագունիլ, նշան է թէ օրն պարզ լինիցի. և թէ յետ վատթար գործոց երեսք շառագունին, աւետաւոր նշան է ուղղութեան: Յորչափ է բաղխիւն շնչերակի 'ի մարմնի ակտացելոյ՝ կայ յոյս կենաց. և ցորչափ՝ որ զչարն գործեաց՝ ամաչէ, առաքինութիւնն չէ անյուսալի: Զսորին հակառակն՝ յետ ամօթական գործոց չամաչել յայտնի նշան է անյոյս թիւրութեան վարուց: Պտուղք որք աճեն 'ի ծմակի, երբէք չժամանեն 'ի կարմրութիւն և 'ի հասունութիւն, այլ մնան խակ 'ի համ և 'ի գոյն, մինչև փախ, և որ չղգայ զամօթ և զշառագունութիւն, ցուցանէ նշան թէ գեղջկասուն է և խտկաբարոյ, և գիւրամէտ յամենայն 'ի սիղծ և յանհամեստ գործս: Իսկ կարի իմն ամօթաշարութիւնն՝ որով սնտոի կարծեօք խռովի սիրտ և շփոթի, կամ երկնչի յանպատուութենէ ուր ոչ է, և կամ 'ի կարի իմն երկիւղէ յամօթ լինելոյ՝ փախչի 'ի հրապարակական և 'ի շքեղ գործոց, և թաքցի ուր պարան էր հանգիստանալ, և այս է ագեղ մոլութիւն: Զի այնպէս է մեղադրելի որ ոչ գործէ զոր պարտ է, որպէս այն որ գործէ զոր ոչ է պարտ:

Ի նախասացելոց աստի մարթիս ճանաչել թէ զինչ իցէ ամօթխածութիւն և զինչ ծայրք նորա: Ասան զի որ չերկնչի յամօթոյ, է անամօթ և լիրք. որ կարէ իմն երկնչի, է երկչոտ և վատասիրտ: Երկաքանչիւրն է մեղադրելի, զի նա է պակասութիւն, և սա աւելազանցութիւն բանաւորի: Բայց որ եր-

կընչի 'ի վատանունութենէ ըստ պատշաճի, է ամօթխած : Մինչև լինել ամօթխածութեան Միջասահման ինչ զերկիւղիւ իրողութեանց, որք բերեն զանպատուութիւն : Յորմէ և մարթիս ճանաչել, զի թէ չէ նա առաքինութիւն սակայն նման է առաքինութեան . զի ուր գտանին երկու մոլեկան ծայրք, միջասահմանն լինի առաքինական :

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ .

Յաղագս առարկայից ամօթխածութեան :

Ամենայն մոլութիւնք են ամօթականք, զի խոտորին 'ի համեստէ : Զոր օրինակ ամենայն առաքինութիւնք են նիւթք գովեստից գրուատանաց և ներքողից, նոյնպէս ամենայն մոլութիւնք են նիւթք պարսաւանաց՝ լուտանաց և կշտամբանաց : Ամենայն երկնէ զվատանունութիւն, զի ամենայնն հակառակի բարի անուան : Բայց յերկուց գլխոց մոլութիւն ինչ լինի առաւել ամօթական քան զայլս, յԱնագորունութենէ, և յԱնհամեստութենէ : Անագորունք են հայրասպանութիւն և Ոճրագործութիւն . անհամեստք, Արբեցութիւն և Աւաւշոտ ցանկութիւն : Եւ թէպէտ հայրասպանութիւնն է առաւել քսամնելի քան զանհամեստութիւն, բայց և այնպէս անհամեստութիւնն է առաւել ամօթական քան զհայրասպանութիւն : Զի 'ի ամա զաղըութիւնն է խառն ընդ գազանութեան, որ առնէ զգործն գժուարին . և 'ի նմա անարգութիւն գործոյն պատճառէ զմեծագոյն շառագունութիւն : Եւ յայս սակս, յամենայն այլ մոլութիւնս ծայրքն անարգագոյնք են առաւել ամօթականք քան զայնս՝ յորս երեւի ինչ գժուարին . թէպէտ և առաւել փնասակարք իցեն և գազանայինք, որպէս այլուր ցուցաւ : Առաւել ամօթալի եղև անմտութիւն Կղոզիոսի քան զխորամանկութիւն Անիւբաղայ . կաշառակրծութիւն Սիսամնի քան զբռնաբարութիւն Ամուլիոսի . կծծութիւն Մենիպպոսի քան զշռայլութիւն Ապիկիոսի . վեհերտաութիւն Արտեմոնի քան զյանգգնութիւն Մանդիոսի . դաւադրութիւն Պելոպայ քան զանգթութիւն Միհրդատայ 203 : Ասլա քանդի անժուժկալութիւնն արբանեկէ զգայարանաց անարգագունից, այսինքն է ճաշակելեաց և շոշափելեաց, յայս սակս համարեալ է այն մոլութիւն առաւել ամօթական, մանաւանդ կանացի բնութեան, որում զգաստութիւն և պարկեշտութիւն են սեպհական և գլխաւոր զարդ : Ասան այսորիկ իմաստասէրք ոմանք կոչեն զամօթխածութիւնն ամբողջական մասն ժուժկալութեան . զի թէպէտ կիրք ամօթ-

խածութեան երկիւղ ինչ գոլով, վերաբերի առ ցասմնականն, սակայն և այնպէս արբանեկէ ժուժկալութեան, որ է 'ի ցանկականն. բայց իրօք ծնանի նա յամենայն մոլութեանց. որ և յայտնապէս երևի. զի ամենայն գործ անարգ՝ յառաջ եկեալ 'ի մոլութենէ ինչ է ամօթական: Ամօթ է ամենեկին ժխտել զաւանդն, զի է գործ հակառակ արդարութեան: Զէնընկէց լինել 'ի պատերազմի, զի է հակառակ արիութեան: Հարկս պահանջել 'ի ջնջին իրաց, զի է հակառակ առատաձեռնութեան մեծի իշխանի. և թէպէտ յունչս վէսպասիանոսի չէր ինչ ժահահոտ արծաթն կուտեալ 'ի լուալեաց, բայց յունչս ժողովրդեան ժահահոտ էր յոյժ ընչաբաղցութիւն նորա: Եւ ոչ միայն գործք, այլ և նշանք յիշատակութեան ամօթալի գործոց են ամօթականք: Վղողիանոս յամօթ առնէր զԵւարոպիոս հիւպատոս, 'ի դէմս ածեալ նմա զկապուտակ սպիս չղթայից և ծառայական կոճեղաց. և Վիկերոն Անտոնիոսի զնիչս համբուրի իւրոց սիրուհեաց. և Անտոնիոս Օգոստոսի՝ զկեղտ մատանց հաւու նորա յոսկւոյ լոմայափոխութեան, այսինքն յանարգ արուեստէ վաշխառութեան: Եւ նոյն դէպք, որք ումեմն էին 'ի պատիւ, այլում լինին ամօթական, ըստ պանծալի և ըստ ամօթական պատճառաց: Միապէս ցաւին վէրք ընկալեալք 'ի պատերազմի կամ 'ի փախըստի. բայց այնոքիկ են նախանձելի, և այսոքիկ քամահանաց արժանի: Միապէս տգեղ էր կորութիւն իլոսի և Դեմոկրիտոսի, մինչև քսամնիլ տեսողաց զայն ջրցիր խռոռչս երկաքանչիւր դիմաց, որպէս մատանին անգոհարս և ճակատս անպատուհանս: Բայց նոյն տգեղութիւն 'ի Դեմոկրիտոս եղև պանծալի, և յիլոս ամօթալի. զի սա կուրացաւ 'ի սեղանակապուտ յափշտակութեան Պալլադիոմի 204, և նա կուրացաւ առ միտ դնելոյ փիլիսոփայական իմաստից, փակեալ զաչս մարմնոյ 'ի բանալ զաչս հոգւոյ: Վասն որոյ յիրաւի էր ասել Եւրիպիդեսայ թէ յաչս իլոսի բնակէ ամպարչտութիւն և ամօթ, բայց յաչս Դեմոկրիտոսի իմաստասիրութիւն և պարծանք:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

Յադագս պատճառի ամօթխածոսքեան:

Քաջ խտիր է ընդ մէջ պատճառի ճշմարիտ առաքինութեանց, և ընդ մէջ պատճառի ամօթխածութեան. զի նոցայն պատճառ է համեստն, և սորայս զազիրն. իբր զի ծնանի ամօթխածութիւնն 'ի տգեղ ինչ գործոյ եղելոյ կամ լինելոյ

որպէս ասացաւ : Մեծ առանձնաշնորհութիւն արար յառաջա-
նաեւ բնութիւնն մարդկան միայն կարող լինել ամաչել . զի
մարդ միայն զգայութիւն առնու պատուոյ : Անասունք որք
գործեն վասն հեշտութեան և ոչ վասն պատուոյ, զգան զեր-
կիւղ, այլ ոչ զամօթ : Ապա երկու ազգք են մարդկան, որք
ոչ զգան զամբոխումն ամօթոյ . մեծապէս առաքինին և մեծա-
պէս մոլին . զի մեծապէս առաքինին՝ չունի պատճառ ամաչե-
լոյ, և մեծապէս մոլւոյն վճարեալ է ամօթ : Նա չերկնջի կո-
րուսանել զպատիւ, զի ոչ մեղանջէ . սա մեղանջէ անամաչ,
զի յոչինչ համարեալ զպատիւ չերկնջի կորուսանել զայն զոր
ոչն ունի : Ասան որոյ յատուկ է ամօթխածութիւնն բարիոր
սրտի, այլ ոչ կատարելոյ : Զի որովհետեւ պատիւն է բարի-
նից կարծեաց, միջակային ընդ մէջ բարեաց զգայութեան և
բանի, ամօթխածութիւնն է միջակային ընդ մէջ անբանու-
թեան և առաքինութեան, և շարժի ըստ չափու ըմբռնման
անպատուութեան : Ի դէմն կոշտացեալս վատանունութեամբ՝
չաղգէ ինչ ամօթխածութիւն . և ուր մեռեալ է ամօթխածու-
թիւն, ծնանի լըբութիւն : Սեպհական դեռահասակաց է ա-
մօթխածութիւն և ոչ ծերոց . զի 'ի դեռահասակս փափկու-
թիւն մորթոյ, և նրբութիւն ծիրանափայլ արեան՝ տայ կար-
մութեան վաղ աճապարել 'ի ծնօտս, որք թէ ցուրտ են և
խորշումեալ, ոչ գիտեն շառագունիլ : Թող զայն, զի դեռա-
հասակք չե են ունակացեալ 'ի մոլութիւնս, և ծերոց սլարա
է ունակ լինել առաքինութեանց : Ասան այսորիկ ամօթխա-
ծութիւնն գովի 'ի դեռահասակս և ոչ 'ի ծերս . զի 'ի նոսա է
ծաղկեալ ինչ յոյս ծերական առաքինութեան, և 'ի սոսա է
լռելեայն ինչ կասկած մոլութեանց ևս և մանկականաց : Ե-
րեք ինչ ըղձանայր Սոկրատէս թէ իցէ 'ի դեռահասակս .
սլարգմութիւն 'ի սրտի, լռութիւն 'ի բերանն, ամօթխածու-
թիւն յերեսս . և երեք ինչ 'ի ծերս . ծանրութիւն յերեսս,
քաղցրութիւն 'ի խօսս, խոհեմութիւն 'ի սրտի :

Օտարոտի իմն այլափոխութիւն եղև յեղափոխութիւն բա-
ղում ծանրակաց և արգոյ անձանց, ևս առաւել երկուց Աա-
տուիւնց 205, որք յառոյգ հասակի հայելի լեալ առաքինու-
թեանց և օրինակ վարուց, 'ի ծերութեան ետուն զանձինս՝
մին հանապազորդ արբեցութեան, և միւսն գիշերային տուփա-
նաց : Գայթակղէին մանկահասակք 'ի Աատուիւնէ խոտիւ խրա-
տեալք, ամաչէին որդիք 'ի Աատուիւնէ սրբութեամբ անեալք,
զարմանային հռովմայեցիք 'ի Աատուիւնի օրինակէ նորոգեալք :
Պլուտարքոս մեծ փիլիսոփայն բարոյական 'ի վարս նոցա զգար-
մանս լուծանէ, առէ . հասակն վաստակաբէկ և նեղեալ 'ի
լուրջ զբաղանաց մտաց՝ խնդրէր զօրանալ հեշտութեամբք
զգայութեան : Ասան այսորիկ ոչ ամօթ համարէին զայն ինչ
որ 'ի դեռահասակս էր ամօթալի . վասն զի վաղու և մթե-

րեալ նոցա պատիւ գործովք հասարակաց օգտի, չերկնչէին զայն կորուսանել, բայց եթէ գործովք հասարակաց միասու : Բայց Արիստոտէլ 'ի խօսելն զվարուց դեռահասակաց և ծերոց, յերկրորդ գիրս հռետորութեան, յայս կիքէ զքանն թէ ամօթխածութիւնն յատուկ է մանկանց և ոչ ծերոց. զի մանկութիւնն փառամոլ՝ նախամեծար ընտրէ զպատիւ քան զգիւրութիւն, իսկ ծերն երախտաւոր նախամեծար ընտրէ զգիւրութիւն քան զպատիւ :

Պարտ է հայիլ և յայն, թէ ոչ ամենայն շառագունութիւն է ամօթխած : Եւ յորոց առաւել պարտ է երկնչիլ յորժամ շառագունին, քան յորժամ դեղինին : Այսպիսի էր Սիդղա, ասէ Սենեկա : Այսպիսի էր և ապերախտ աշակերան Սենեկայի 206. որոյ գէմք ըստ անուանն և հոգւոյն, իբրև դազանանայր, թուէր արդմ' թաթաւեալ յարեան : Չէր այն շառագունութիւն ամօթխածութեան, այլ ցոյց անգթութեան : Ծիրանագոյն գրօշ պարզեալ յասպարանս նշան էր՝ մարտի. և կարմրութիւնն երևեալ 'ի գէմս Սիդղայի և Ներոնի գուշակ էր կոտորածի : Զի յայնժամ թիւրեալ բնութիւնն 'ի դուրս տայր զշառագունութիւն, 'ի տալ տեղի գազանութեան : Արիւն արեան էր գուշակ. զի արիւնըռուշտ գէմք յայտ առնէին զարիւնահեղ բարս :

ԳԼՈՒԽ Դ.

Թէ որով կղանակաւ գործիցե ամօթխածն :

Եղանակն հաստատեալ է յամաչել յանձանց յորոց պարտ է, և յիրաց վասն որոց պարտ է և որչափ պարտ է : Ոչ ոք ամաչէ վասն առաջի լինելոյ անասնոց կամ քարանց կամ պատկերաց, յորժամ չար գործէ. բայց եթէ գուցէ երկչոտ խիղճն մտաց համարիցի թէ յայն անասունս իցէ բան մարդկային, և յայն արձանս հոգի և կեանք : Բազում անգամ նկարեալ պատկերք՝ երկչոտ երևակայութեան թուին կենդանի սկզբնաախպք. որպէս դիպէր Վատանգրոսի 'ի տեսանել ըզպատկեր Աղեքսանդրի վաղու ևս մեռելոյ : Ամպարչտին Թէոգորիկոսի, յեա հատանելոյ նորա զպատուական գլուխ Սիմաքոսի, գլուխ ձկան մեծի զոր առաջի արարին նմա 'ի սեղանի թուեցաւ գլուխ Սիմաքոսի, յորմէ և մեռաւ նա առ երկիւղի : Կոյն իսկ զօրութիւն երևակայական որ երևեցուցանէր նմա զյանցանան յանմեղութեան Սիմաքոսի, երևեցոյց նմա և զիւր մահ 'ի խորտիկս անդ, այլ գէտք ինչ եղեն այիք երևակայութեան :

Ապա ամենայն ոք ամաչէ յայնց յորոց երկնէն . որպիսի են ծնողք, ուսուցիչք, և իշխանաւորք: Եւ յայնց զորս արդոյ համարի, և յաչս որոց արդոյ լինել ըզձանայ . որպիսի են առաքինիք, ջանակիցք, ժողովուրդն և օտարք: Եւ յայնց որք կարող են վատահամբաւել զնա 'ի վեր հանելով զբանն . որ պէս սղայք, նախանձութք, թշնամանագիրք, և ծաղրածութք: Վասն այսորիկ գեղեցիկ իմն հնար անձնապահ լինելոյ յամօթական գործոց՝ ուսուցին իմաստունք թէ իւրաքանչիւր ոք համարեացի ընթերակաց ունել գործոց իւրոց զմեծարու ոք և զարգոյ գէտ: Զի ոչ է հնար զթիւր ինչ գիծ ածել յուղղութիւն, առանց առաջի ունելոյ զուղիղն: Այն ինչ կամէր ծերակոյտն Աթենացւոց գրել վճիռ մեծ զբաշխից կալուածոց Սամիացւոց, Կիդիագէս մեծանուն ատենաբան աղաչեաց զատեն ծերակուտին համարիլ թէ ամենայն Յուդաստան առաջակայ իցէ վճռոյն: Յայսմ աղգարարութենէ 'ի միտս եկեալ այն զգօն ոգիք, և համարեալ թէ անդ յատենի կան եօթն թագաւորութիւնք, և զտոմսէն կախեալ կայ յարգ կամ վատանունութիւն ծերակուտին, նախամեծար ընտրեցին զիրաւունս, քան զիւրեանց կիրս, թէպէտ և սաստիկս: Սենեկա խրատ ետ իւրում Լուկիլիոսի առաջի նկարել զԿենսորինոս կամ զԼէլիոս, զորս համարէր նա երկնաւոր գաղափարս ուղղութեան 207: Այլ ոյր զօրութիւն իցէ առաւել աղգական, ցնորական ներկայութեանն մահկանացուի, թէ ճշմարիտ և անհրաժեշտ ներկայութեանն Աստուծոյ անմահի, որ ոչ միայն զարտաքին գործս, այլև զներքին գիտմունս, ևս և 'ի խաւարի յայտնի տեսանէ, և ընդ գիր անցուցանէ: Հեթանոսք իսկ ունէին երկիւղ և շառագունութիւն յԵլէնքոսէ Աստուծոյ, զորմէ առասպելէին թէ տեսանէ զամենայն գործս անարժանս և գրէ զամենայն 'ի տումարի, զի պատուհաս 'ի վերայ ածիցէ յիւրում ժամանակի: Բայց թէպէտև յերկինս և յերկրի չէր ոք գիտող մարդկային ապիրատութեանց, սակայն և այնպէս պարտ է մարդոյ ըստ խրատուն Պիլթագորայ ամաչել յանձնէ, որում 'ի գործելն զչար մեծապէս նախատինս գնէ և թշնամանս: Վասն այսորիկ Աթենացիք տաճար կանգնեցին պատկառանաց . զի թէ պակասեցի յաշխարհէ ամենայն աստուածավախ երկիւղածութիւն, գէթ նոյն ինքն ամօթխածութիւնն ուղիղ խղճի մտաց կալցի զտեղի աստուածավախ երկիւղածութեան: Յամբափակ վայրի, 'ի մենակեցիկ անապատի, 'ի խաւար գիշերի մտացին տեսանէ զինքն, և ատեայ զիւր չար գործս: Որ ամաչէ յայլոց և ոչ յանձնէ, ունի զերկիւղ այլ ոչ զամօթ . զի հայի 'ի պատիժն, այլ ոչ 'ի յանցուածն: Մեծ մոլութիւն է, որ պէս ասացաւ, ամաչել յիրաց՝ որ չեն ամօթալի, և չամաչել յամօթալեաց: Կատովն Ուսիկեցի, որ չէր ինչ ընդհատ 'ի

նախահաւոյ իւրմէ 'ի մեծէն Կատուիւնէ, յորժամ Հառվմայեցիք 'ի տօնախմբութիւնս շքեղ հանդիսանային ոսկէ հանդերձ և ծիրանազգեացք, նա ելանէր սևազգեաց և բոկոտն իբրեւ զմի 'ի գռեհկաց. զի ըստ ասելոյ Պլուտարքոսի՝ ուսցի չամաչել, բայց 'ի գործոց ևեթ, որք ստուգիւ անշքականք իցեն: Եւ զայս իմաստ տպաւորէր յիւր զօրականս, կամեցեալ երկչոտ լինել նոցա առ անհամեստ իրողութիւնս և քաջասիրտ առ համեստս, ոչինչ ակն ածեալ կարծեաց օտարաց: Այսու որոշի յանամօթէն ամօթխածն, զի 'ի յանկարծ գէպս ցուցանէ զնորուն նշան: Ուխմպիա մայր Աղեքսանդրի՝ կարեւէր խոցեալ 'ի սրոյ գոռոզին Կասանդրոսի, այն ինչ 'ի վերաց անտի քաղէին ռգիք, ոչ այլ իմիք այնպէս զգուշացաւ, որպէս անկանիլ համեստօրէն, պատատեալ զիւրեւ զհանդերձս երկոքումք ձեռօք: Երկիւղ ամօթոյ յաղթեաց երկիւղին մահու: Օրինակ յիշատակաց արժանի յանձն բամբռի. այլ զարմանագոյն ևս յանձն պատերազմողի: Յուլիոս Կայսր քսան և երիս մահաբեր վէրս յանկարծակի յանձն ընկալեալ 'ի հայրախոշոշ սպանողաց, այն ինչ փչէր զոգի, զայն միայն յիշեաց, փաթութիլ պճղնաւորաւ, զի պարկէշտօրէն անկցի. որպէս գրէ իւրն պատմիչ: Ի նոյն արարս բամբռիչն եցոյց արիութիւն այրական, և զօրավարն եցոյց համեստութիւն բամբռական: Երկոքին իսկ վկայեցան թէ էին ամօթխած 'ի կեանս իւրեանց, զի յետին ճիգն նոցա եղև առաւել խնամ ունել պատուոյ քան կենաց: Պատալեցուցին զձեռս ոչ յաղերսարկութիւն, ոչ 'ի պաշտպանութիւն անձանց և ոչ 'ի միասողութիւն այլոց, այլ 'ի պարտակել զանձինս, առաւել երկուցեալք յաչաց քան 'ի սրոյ հայրասպանաց: Այս պարկէշտութիւն առաւել շքեղացոյց զգատ սպանելոց, և առաւել նողկացոյց զանգթութիւն սպանողաց:

Զսորին հակառակն, ամաչել ընդ այն ինչ վասն որոյ չէ արժան, ոչ է արիութիւն ամօթխածական, այլ անարգութիւն ամօթական քան զայն վասն որոյ է արժան, և բայց 'ի վրիժուց արժանի է և քամահանաց: Այր իմաստուն 'ի վերայ յանցուածոց ոչ իւրոց՝ այո վշտագնի, այլ ոչ ամաչէ. զի վիշտն ծնունդ գոլով բնաւոր ախտակցութեան, զայլոց ցաւ որպէս զիւր զգայ. բայց ամօթն՝ վասն զի ստգիւտ է կամաւոր չարի, ոչ իրաւամբք ստգտանէ զայն որ ոչն յանցեալ: Նախայիշատակեալդ Ուալիկեցի՝ արգար կշռագատող ճշմարիտ համբաւոյ, ոչ թթուեցոյց զերեսս, և ոչ ցածոյց զյօնս վասն լինելոյ իւրոց երկուց դատերաց և երկուց կանանց: Եւ իմաստունն Սիմոնիդէս յանգիմանութիւն լուեալ թէ գուստր քո անառակ գնացիւք յամօթ առնէ զքեզ, ետ պատասխանի. Խաբիս, անհնար է նմա այնպէս անպատուութիւն արկանել զինև իւրովք մոլութեամբք, որպէս եսս պատիւ եմ նորա

խոսվք առաքինութեամբք : Բայց անմտութիւն մեծ է մոլար կարծեօք ամօթալի համարել զգործ ինչ առաքինական : Ո՞ր մարտիկ եղև արի և սանձալի քան զՈթրիւադէս սպարտացի . որ 'ի կռուին մեծի երկց հարիւրոց Սպարտացւոց և երկց հարիւրոց Յունաց՝ 'ի հատանել սրով 'ի վերայ փոքու դաշտի զվէճ Թիւրենեան դաշտաց , նա միայն մնացեալ տէր դաշտին , յաղթող վիճին և յաղթական մահու , այնչափ ամօթ համարեցաւ , զի ոչ մեռաւ ընդ այլ մարտակիցս , մինչև չոքաւ զիւրով 208 : Չեղև սա հաւան ընդ գատաստան երկնից , որ զնա միայն արժանի վարկաւ կենաց . շառագունեցան յամօթոյ աչք , որոց սրբան էր նշողել յուրախութենէ , ստացաւ յաղթութիւն հայրենեաց և սղան զյաղթականն , և թանկադին արեամբն անմտաբար մրճոտեաց զիւր յաղթանակ : Ո՞ր բամբիշ եղև սարկեշտ քան զԼուկրետիա կին Վոլտալինոսի . որոյ արիաբար հերքեալ զհրապոյրս և մերժեալ զսարգևս բարբարոսին , սարտեալ 'ի մարմնի՝ առ չզօրելոյ ընդդէմ բռնութեանն , բայց անսպարաւել լեալ 'ի հոգի , ուր գղեակն է սարկեշտութեան , իբրև առաւել երկեաւ 'ի սուտ կարծեաց տյոց քան յիւրմէ խղճէ , զնութիւն բռնաւորին ընդդէմ արգարութեան սրտուհասեաց յիւրում ողջախոհ անձին . և ոչ կարծեալ զերծ լինել 'ի ցնորական ամօթոյ , թէ ոչ զերծցի յաշխարհէ , զճշգրիտ սրտակեր համեստութեան կարճեաց յաշխարհէ : Առաւել արժանի էին այնմ խոցուածոյ ազգականք որք թողացուցին , քան զայն որ արարն : Յաջս ողջամտաց ոչ ստացան այնչափ գովեստ 'ի խնդրել զվրէժ այնր մահու , որչափ սպարսաւանս 'ի թողացուցանել զայն . զի 'ի թողացուցանելն ցուցին զԼուկրետիա սարտաւոր ընդդէմ ճրշմարտութեան , և 'ի վրէժ խնդրելն ցուցին զԼուկրետիա անսպարտ , և զանձինս սարտականս մահու նորա : Այլև ամօթալի տկարութիւն է շառագնութիւնն ամօթոյ , որ 'ի հրապարակական և 'ի պատուաւոր գործս վառէ զերեսս , և թալկացուցանէ զօիրտ : Տկարութիւն որ ծագէ յանմիտ ըմբռնմանէ տեսոյ բաղմութեան : Մնտի սպարանք են երկնչիլ 'ի գատաստանէ բազմաց 'ի մի վայր եկելոց , որոց իւրաքանչիւրն ուրոյն ուրոյն է արհամարհ : Բազում փոքր զօրութիւնք միացեալք առնեն մեծ ինչ զօրութիւն , բայց բազում տխմարք 'ի մի վայր եկեալք չկացուցանեն խմաստուն մի : Այնպիսին չերկնչի 'ի զօրաց զինելոց յընդարձակ դաշտի , և երկնչի 'ի տեսոյ տկար ամբոխի յատենի կամ 'ի թատրոնի : Դանդաջէ նորա յիշողութիւն , շփոթէ զիմաստս , կակազէ 'ի բանս , և յանկարծակի տենդիւ հարեալ դողդոջէ որպէս տերև : Մեծն այն Պոմպէոս , որ գողացուցանէր զամենայն թագաւորս , իբրև կամէր հրապարակախօսել միշտ շառագունէր , և երկնչէր 'ի տեսոյ ռամկաց ըստ վկայելոյ Սենեկայի : Եւ Վիկերոն ընդ որում

Ծնաւ ճարտարախօսութիւն , խոստովան լինի թէ քանիցս անգամ հանգիսանայր խօսել յատենի , զառաջինն գլխովին գողայր երկիւղիւ . մինչև եռանգն խօսից վառէր զնա 'ի համար ձակութիւն , և սկսեալ նապաստակօրէն հետ զհետէ առիւծա նայր : Վասն այսորիկ վատասիրտք ոմանք ոչ բաւեալ յողութել երևակայութեանն , խռովին . և որպէս որոյ պտոյտքի գլուխ յելանէլն 'ի բարձրաւանդակ՝ առ երկիւղի անկման կործանի , նոյնպէս 'ի գտանիլ այնպիսւոյն 'ի բեմբի առ երկիւղի յամօթ լինելոյ՝ ամաչէ :

ԳԼՈՒԽ Ե .

Յաղագս սևամօրի և երկչոտի :

Ապաքէն լուար , թէ ամօթխածութիւնն է միջասահման 'ի մէջ երկուց ծայրից , անամօթութեան և երկչոտութեան : Բայց դիւրագոյն է ճանաչել զմի քան զմիւս ծայր , սեպհական անուամբ : Վասն զի գոլով անամօթութեան պակասութիւն ամօթխածութեան , դիւրին իմն է ճանաչել զներհակն առ ներհակաւ : Բայց երկիւղ վատանուենութեան շփոթեալ անուամբ ընդ երկիւղի ցաւոց , դժուարին է այնմ՝ նշանակել մասնաւոր անուն : Բայց և այնպէս շատ է մեզ իմանալ թէ անամօթութիւնն է պակասութիւն , և երկչոտութիւնն աւելազանցութիւն ամօթխածութեան : Առարկայք երկաքանչիւր մոլութեան են նոյն . այսինքն գործք սրատուաւորք կամ ամօթականք , բայց ներհական հայեցիւք : Երկչոտն ըմբռնէ կարի իմն , և անամօթն նիազ . և վասն այնորիկ անամօթն չամաչէ 'ի մոլութեանց , և երկչոտն երկնչի յառաքինութեանց : Երկչոտն նման է փոքրօգւոյ , և անամօթն վատահացելոյ : Փոքրօգին փախչի 'ի սրատուոյ , որում էր արժանի , սուտ կարծեօք թէ չէ այնմ արժանի . և երկչոտն փախչի 'ի սրատուաւոր գործոց , սուտ երկիւղիւ , թէ չէ կարող պատուով 'ի գլուխ տանել : Վստահն անգոսնեալ զվտանգս՝ դիմագրաւի ամենայն վշտաց վտանգի , և անամօթն անգոսնեալ զվատանուենութիւն՝ ձեռներէց է յամենայն գործ ապիրատ : Վասն այսորիկ անամօթն միապէս բերի 'ի ծայրական մոլութիւնս , թշնամանադիր է և մարգահաճոյ , չռայլ և ագահ , յանգուգն և վէհերոտ , զի չունի ամօթ , որ սանձն է ամենայն մոլութեանց : Երկչոտն փախչի անխտիր յամենայն գովանի գործոց , յընթացակցութենէ զինուց և գրոց , յազատական և 'ի մեծագործ գործոց , 'ի հանգիսի ատենաբանութեանց և 'ի կարևոր խորհրդոց . զի երկուցեալ 'ի հասարակաց

գատողութենէ, որչափ առաւել պանծալի են գործք, այնչափ առաւել երկնջի զամօթի հարկանիլ: Մինչև անամօթութեանն լինել մոլութիւն տիրական միանգամայն և անարկան. զի ոչինչ ակն ածել կարծեաց այլոց գործ է ազատի, և չամաչելն բնաւ գործ է անասնոյ անմախ: Եւ երկչոտութեանն լինել մոլութիւն ամբարտաւանական, միանգամայն և անարգական, զի մեծապէս սիրէ ղյարգ անձին, և չունի սիրտ ստանալոյ զայն. կորուսանէ զպարծանս առ երկիւղի թէ կորուսցէ զայն: Զհուսկն ասացից, մին ունի իւր ապաստան զառանձնութիւն և միւսն զաներեսութիւն: Ասն որոյ և պատժոյ նորա պարտ է լինել առաւել ամօթական քան ցաւագին. և պատժոյ սորա առաւել ցաւագին քան ամօթական: Յորմէ մարթիս 'ի վերայ բերել թէ չկարելն մեղանչել է երջանկութիւն աստուածային: Եւ յուսկալելն 'ի մեղանչելոյ առ ամօթոյ է ազատականութիւն մարդկային: Ամաչել յետ մեղանչելոյ է ապերջանկութիւն գովելի: Չամաչել յամօթական գործոց է աներեսութիւն անասնական. և պարծիլ ընդ այն է յամառութիւն դիւական:

Բայց ասիցես. Եթէ ամօթխածութիւնն չէ առաքինութիւն, այլ ամբոխումն ինչ աղամայ, զոր չէ հնար ըստ կամս ունել կամ վանել, ապա և իւր ծայրք չեն մոլութիւնք, այլ աղամայ և բնաւոր յարձակումնք: Արդ զինչ պիտի ճառել զնոցանէ յայս գարոց բարոյական, եթէ չէ 'ի կամս մեր ամաչել կամ չամաչել, որպէս և ոչ անձրև ածել, կամ զօդս պարզել: Պատասխանեմ. Թէպէտ ամօթխածութիւնն է բնաւոր ինչ յարձակումն, բայց և այնպէս ծագէ յըմբռնմանէ ամօթական և կամաւոր ինչ գործոյ: Եւ զի կամայական գործք կախեալ կան 'ի մերոց կամաց, վասն այսորիկ 'ի կամս մեր են 'ի բացէ առնել յերեսաց մերոց զամօթ, բառնալով զնորին պատճառ: Որ չար ոչ գործէ, ոչ ամաչէ: Ապա չէ 'ի կամս այնորիկ որ չար գործէ, չամաչել. բայց է 'ի կամս իւրաքանչիւրոց չգործել զչար: Նա, որպէս ասացաւ, որ 'ի գործելն զչար չամաչէ, ոչ է մարդ, այլ անասուն չար ևս քան զանասունս. զի նոքա ոչ ճանաչեն զպատիւ, և մարդոյ պարտ է ճանաչել: Այն զի զայս բնաւոր յարձակումն իբրև զայլ ամենայն յարձակումնս, եթէ 'ի յանկարծ ամբոխման անհնար իցէ բառնալ, հնար է ժամանակաւ 'ի չափ ածել, չափաւորեալ զիւր ծայրս: Արդ այսմ քաջ հնար է լինել իմաստասիրական յոր գործամբ: Ասն զի որպէս ամօթխածութիւնն բնաւորապէս շարժի յըմբռնմանէ ամօթական առարկայից, նոյնպէս յոր գորանօք հնար է ստանալ, զի որ փոքր ըմբռնէ զվատանուէնութիւնն, առաւելուցու. և որ կարի իմն մեծ, նուազեացէ: Քանի՞ պատկառ. օրիորդք յերևիլ ամբոխին ծածկէին զերեսս համեստ շաւաղունութեամբ: Բայց ապա իբրև 'ի հրամանէ կամ

'ի կարեաց ուսան երեկը կիսամերկ՝ ծնծղայիւք կամ քնարօք
'ի հանգէս խաղալկաց, բրտացուցեալ զճակատ, և խաթա-
րեալ զշառագունութիւնն, եղեն լիրբ կաքաւիչք, և ապա
յայտնի պոռնիկք: Մինչ զի թէպէտ և ամօթխածութիւնն է
յարձակումն ինչ բնաւոր, բայց և այնպէս ցուցաւ այլուր,
թէ յարձակմունք և կիրք բնաւորք, եթէ 'ի մարդիկ և եթէ
'ի գազանս յաղթին սովորութեամբ. զի սովորութիւնն է երկ-
րորդ բնութիւն: Արդ ամենայնի որում կարողանայ երկար
ինչ սովորութիւն, անտարակոյս կարողանայ և սասաիկ իմն
համոզումն, որ զօրութեամբ ձեռնարկութեանց և օրինակաց
փոխէ զիմացումն յըմբռնողականն, և 'ի փոխիլ ներքին իմաց-
մանց, փոխին և դործք արտաքինք: Զչափ էառ զսորա թշուա-
ռականն Միռռա 209. որ հայրական գեղոյ կարի իմն հա-
րեալ 'ի սէր, դողայր և տապանայր յամօթոյ իւրոց խորհրդ-
դոց, պատրաստեալ շիջուցանել զայն բորբոք իւրով արեամբ:
Զորոյ լեզուագարութիւն լիրբ գայեկին պաճարամիտ պատ-
ճառանօք, և շեղտամեղտ օրինակօք այնպէս ցրեաց զամօթխա-
ծութիւն, մինչև 'ի բաց եդեալ նորա զամօթ և զձորձս՝ իշ-
խեաց ելանել յազգապիղծ անկողինս հօր իւրոյ պատրելոյ,
և ծնող լինել եղբօր իւրոյ: Զսորին հակառակն, որ պատանի
անամօթ երբէք յայտնեցաւ 'ի պատմութիւնս քան զնախայի-
շատակեալդ Պոլեմոն Աթենացի. որոյ արձակերասան հանա-
պազորդեալ զցայդ և զցերեկ 'ի պղծութիւնս, ոչ թէ երկն-
չէր 'ի վատանունութենէ, այլ պարծանս ևս գրէր զայն ան-
ձին. բայց և այնպէս, դրաստն այն՝ բարեխրատ յորդորանօք
փոխեալ զմիտս՝ փոխեաց զբնութիւն: Ելեալ սորա 'ի զեղ-
խութեան սեղանոյ ծաղկապսակ գլխով, որպէս զոհ արբելոց,
և խենեշութեամբ մտեալ 'ի զգաստ դպրոց Քսենոկրատայ՝
խաղ առնել զուսուցիչն և զառածանել զաշակերտս, 'ի լսել
զքանս մեծի իմաստասիրին 'ի վերայ Ժուժկալութեան և ա-
մօթխածութեան, այնպէս փոխեաց զպատկեր մտաց, մինչև
ամաչեցեալ յանձնէ՝ ընկէց զծաղկեայ պսակն. և 'ի բաց ե-
դեալ զիւր մոլութիւնս, յայնմ պարսպափակ վայրի յոր ե-
մուտ որպէս անասուն, եղև մարդ. և վատանուն անառակն
եղև մեծ իմաստասէր, մինչև հաւասարիլ նմա 'ի պարկեշտու-
թեան և առաւելուլ յիմաստութեան քան զիւր վարժապետ:

ԳԻՐԻՔ ՀԱՅԿԵՏԼԱՄԱՆԵՐՈՐԴ

ՅԱՂԱԳՍ ՍՐՏՄՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԻՒՐՈՑ ԾԱՅՐԻՑ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա.

Թե՛ զինչ իցե՛ սրտմտոշխն :

Ը⁸⁰ այն է զոր Հեսիոգոս Նեմեսիս անուանէ, և Հոմերոս Ագրաստիա դուստր արդարութեան, զոր նախնի փիլիսոփայք 'ի բանաստեղծութիւնս իւրեանց գասեցին առ երի ատենին Գիտսի երկրաչափական չափու 'ի ձեռին. ռխերիմ թշնամի այնոցիկ, որք չչափեալ զարժանաւորութիւն իւրեանց, բարձրանան 'ի վեր քան զարժանն 210 : Սա ևս է կիրք ինչ բնաւոր քան թէ առաքինութիւն կամաւոր, բայց և այնպէս, ըստ օրինակի ամօթխածութեան՝ վասն իւրոյ գեղեցկութեանն արժանացաւ գասիլ ընդ բարոյական առաքինութիւնս : Ասան որոյ յիրաւի է կոչել զսա քաջադնական և սլատուաւոր ինչ ամբօխումն : Գեղեցկութիւն այսր կիսամասնեայ առաքինութեան ճանաչի 'ի տգեղութենէ իւրոց ծայրից. որք են Չարակամութիւն և Նախանձաբեկութիւն : Նախանձաբեկութիւնն է անկարգ կիրք, որ խոժոռի ընդ բարին այլոց, թէպէտ և են այնմ արժանաւորք : Չարակամութիւնն է անկարգ կիրք, որ խնդայ ընդ չար այլոց, թէպէտ և չեն այնմ արժանի : Ապա սրտմտութիւնն է կարգաւորեալ ինչ կիրք, որ խնդայ ընդ բարին բարեաց, և ընդ չար չարաց. ուստի և խոժոռի ընդ բարին չարաց, և ընդ չար բարեաց՝ ըստ ուղիղ բանի :

Յայսմանէ ունիս 'ի միտ առնուլ թէ սրտմտութիւնդ անուն արտայայտէ միայն զկէսն այսր առաքինութեան, այսինքն է զխոժոռիլն ընդ բարին այնց որք չեն այնմ արժանի : Բայց պարտ է մտաւորին ընուլ զմիւս կէսն, այսինքն է զխնդալն ընդ բարին այնց որք արժանի են այնմ : Բայց զգոյշ լեր չչափութեւ քեզ ըստ տգէտ ռամկաց զսրտմտութիւնն ընդ ցասման բարկութեան : Բարկութիւնն է մոլեկան ինչ ծայր հեղութեան, որոյ վառեալ 'ի ցասմականն մղէ 'ի վրէժխնդրու-

Թիւն : Իսկ սրտմտութիւնն է ազնուական ինչ կիրք ցանկա-
կանին , որ չափաւորէ զհաճոյն և զոչ հաճոյն՝ յիրս այլոց ,
առանց իւրոյ օգտախնդրութեան : Ասան այսորիկ թէ ոք
գժգժմի ընդ բարին չարաց , վասն ընդունելոյ իւրոյ 'ի նոցանէ
զնախատինս , լինի բարկութիւն : Եթէ առ երկիւղի անպա-
տուութեան , լինի ամօթ : Եթէ առ ահի վնասու ինչ իւրոյ ,
լինի երկիւղ , այլ ոչ սրտմտութիւն : Ապա այս ինչ հասարակ
է սրտմտութեան , նախանձու , չարակամութեան , զի խնդու-
թիւն նոցա կամ խոժոռութիւն յիրս այլոց՝ ոչ հային յիւ-
րեանց գիւրութիւն : Բայց տարբերին յայնմ զի նախանձն և
չարակամութիւն չարժին անասնօրէն ընդգէմ բանի , բայց
սրտմտութիւնն խնդայ կամ խոժոռի ըստ բանի և ըստ պատ-
շաճի :

ԳԼՈՒԽ Բ .

Թե ո՞ր իցևն առարկայք սրտմտոշրեան :

Սրտմտութեան , նախանձու և չարակամութեան առար-
կայք են նոյն . այսինքն բարիքն կամ չարիքն որք պատահեն
օրըստօրէ մարդկան : Բայց սրտմտութիւնն հայի եթէ բարիքն
կամ չարիքն իցեն պատշաճողք այնց՝ որոց պատահեն : Ապա
սեպհական և առաջին առարկայ սրտմտութեան են ճոխու-
թիւնք , ասպրանք , ընչաւէտ կալուածք , մեծահարուստ ժա-
ռանդութիւնք , և գանձք գտեալք , եթէ չեն պատշաճականք
այնմ որ ստացեալ ունի : Կամ չքաւորութիւն , նաւաբեկու-
թիւն , անարգ կարասիք , ծխամած 'իւղք , և անանկութիւնք ,
որք անարժանապէս 'ի վերայ գան արանց քաջաց և առաքի-
նեաց , յայլոց չարութենէ , կամ 'ի բախտին ձախողութենէ :
Ո՛ւմ հնար էր անցասումն ականել 'ի գերին Կղոզեայ կայ-
սեր , յանուանեալն Նարկիսոս . ոյր փոխեցան ռանակապք 'ի
մանեակս և ձեռակապք 'ի շինգղ ասպետական . և ոյր այնչափ
եղեն մթերք ոսկւոյ , մինչև Նարկիսեան դանձուց անցանել
յառակս իբրև զՄիդայն 211 : Եւ զսորին հակառակն՝ տեսա-
նել զԲեղիսարիոս որ իւր յաղթական ձեռամբն , որով բա-
զումս ընծայեալ էր յաղթութեան արմաւենիս Յուսափնիա-
նոսի ինքնակալի , մուրողապէս դանկ մի խնդրէր յանցաւորաց .
թէպէտ և առ կուրութեան անկարանայր տեսանել , թէ ո է
որ տայ 212 : Մեծ յանցանք եղև այն բախտի , թէպէտև թուէր
անմեղագրելի վասն լինելոյ իւրոյ կոյր : Բայց մեծ ևս եղև
յանցումն նոցին իսկ կայսերաց , որոց մին կողոստեաց զգանձս
արքունի 'ի ճոխացուցանել զանուանարկ ոք , և միւսն կեղե-
քեաց զմեծանուն շահատակն , 'ի հաճել զմիտս կնոջ ուրուք :

Բայց առաւել ևս շարժեն 'ի ցասումն անհամեմատութիւնք պատուոյ : Պերճաղգեստ նախարարութիւնք 'ի տգէտս , և զինուորական քղամիգք 'ի վեհերոսս՝ ձախողակի բաշխեալք : Եւ զսորին հակառակն՝ գիտնաւորն անարգեալ և քաջ պատէրազմողն թողեալ յանկեան ուրեք անգործ : Զխալդ հնար էր առանց պժգանաց տեսանել զԵւարոսիոս ներքինի՝ զպահապան կանանւոյն և զհովանաբարձ կանանց , բարձերէց լեալ հռովմէական ծերակուտի , բազմեալ յիշխանաւորաց միջի , որք գողացուցանէինն զաշխարհ , և 'ի սակս սորա եղեն այսին կատականաց . զի էր որպէս վայրենեւրես կապիկ , արկեալ զիւրեաւ զհիւպատոսականն օթոց , որոյ շառագունութիւն էր առաւել յամօթոյ քան 'ի ծիրանւոյ 213 :

Այսոքիկ են գլխաւոր առարկայք սրտմտութեան , յանմիտ բախտէ ոչ 'ի գէս բաշխեալք . թէպէտ և ոչ առանց հետամտութեան ամբարձելոց և անմտութեան ամբարձողաց : Բայց երբեմն և բարիք բնութեան , որպէս Գեղեցկութիւն , Առողջութիւն և Ազնուութիւն են առարկայք սրտմտութեան , յորժամ հանգամանաց անձին չերեկն գիպան : Մեծ վրիպակ բնութեան թուեցաւ այն զի Ակիւղասայ , որ խեղաբարոյն էր և ապիրատ քան զբովանդակ հռովմ , վիճակեցաւ մարմին բարեձև , որ չէր երբէք երևեալ . և Սոկրատայ որ իմաստունն էր և առաքինի քան զամենայն Յունաստան , մարմին այլանդակ , խեղաթիւր իբրև զօձի , անհեթեթ ըստ կապիկի , ճաղատ իբրև զկունտ , և թաւամաղ իբրև զճիւղ . մինչև երևիլ թէ գողացեալ նորա հերք գլխոյ արկեալ էին զմարմնով , 'ի լինիլ ծաղածանակ : Նա ինքն իսկ սոսկայր յիւրմէ , վասն որոյ երկուց կանանց Սանտիպպեսայ և Միրրեայ , որք նախանձաւորութեամբ նորա կազէին ընդ միմեանս , ասէ . Զի՞ վեճէք վասն իմ , քան զոր տգեղ ինչ չարար երբէք բնութիւնն : Մինչ զի զբնութենէ կրկնակի մարթ էր գանգատել իմաստնոց , փոխանակ զի ետ Ակիւղասայ մարմին որ անկ էր Սոկրատայ , և Սոկրատայ մարմին որ անկ էր Ակիւղասայ , բնակեցուցեալ զերկաքանչիւրոց ոգիս արտաքոյ իւրոյին մարմնոյ իբրև 'ի վարձու :

Յաւել և զայն , զի թէպէտ բարիք հոգւոյ , որպէս Գիտութիւն , Ոյժ , և Արուեստք ազատականք և մեքենականք չեն ճշմարիտ առարկայք սրտմտութեան , զի առաքինութիւն ընդգէմ այլում առաքինութեան ոչ ցասնու , այլ սիրէ զնա և պատուէ , բայց և այնպէս այս բարիք ևս երբեմն շարժեն 'ի սրտմտութիւն , յորժամ են յենթակայս մոլեկանս և չարս , կամ 'ի հպարտս և յամբարտաւանս , մինչև առաքինութեանն երևիլ ձեռնտու մոլութեան : Ոչինչ այնպէս է գժպատեհ , որպէս գիտութիւն յայր խեղաբարոյ : Չար է սա քան զամենայն գաղանս . զի գաղանք կարող են փնասել , այլ սա կա-

րող է և գիտէ մնասել. իբր զի ընդ խեղաբարոյ բնութեան լծորդէ և զարուեստն : Ոչ այնչափ մնասակար լինէր քրիստոնէական կրօնի Յուլիանոս, եթէ չէր այնչափ ուսեալ : Չիք ինչ ժանտ իբրև զգիտութի, յորժամ զեղծմամբ փոխարկի 'ի թոյն :

ԳԼՈՒԽ Գ .

Թե ո՞ր իցե առիթ սրտմտոյրեան :

Կեղծեցին բանաստեղծք թէ բարիք և չարիք կուտեալք յերկուս ամանս, 'ի սկզբանէ աշխարհի, ըստ բերման վիճակի թափեալք խառնիխուռն յերկիր առնէին երջանիկ կամ թըշուառ զմարդիկ, որոց գիպէին 214 : Բայց այր մտացի և բարեկիր, որպէս բնաւորապէս խելամուտ է թէ պարտ է աշխարհի կառավարիլ 'ի տեսչութենէ, նոյնպէս ըստ ընդաբոյս լաւաբարոյութեան իւրոյ համարի թէ բարիք 'ի ստորինս լինելոց են վարձ առաքինեաց, և չարիք պատիժ չարագործաց : Ասան այսորիկ ոչինչ այնպէս շարժէ զբարեկիր ոգի, որպէս տեսանել վեր 'ի վայր շրջեալ զայս կարգ երջանկութեամբ խեղաբարոյից . և չարակրութեամբ առաքինեաց : Երևի այս կիրք և յանշունչ նկարս, յառասպել քերթածս, և յեղերեր գութեան տեսարանս երևեցուցիչս անհարազատին Եգիսթոսի, որում խաղաղական ստացութիւն ժառանգութեան հաւրազատ որբոց յաջողեաց . և ողջախոհին Հիպոպոլիտոսի, որ ամենևին անպարտ գոլով զրպարաեցաւ, զօտարի չարեաց ըզվրէժս լուծանել : Որ անպատշաճութիւնք երբ երևին, կամ ընթերցեալ լինին, թէպէտ և մտացածին իմն են, բնաւոր շարժմամբ վառեն զճշմարիտ ցասումն բարեկիր սրտի 215 : Ստոյգ իմն է թէ առ նախնի իմաստասէրս այս գեղեցիկ կիրք ունէր խառնուրդ բազում մոլորութեանց, և բնաւոր բերման զհետ երթայր մտաւոր տրամաբանութիւնն : Ոմանց 'ի հեթանոսաց տեսեալ 'ի ստորինս զանդէպ բաշխ բարեաց և չարեաց, դայթակղեալք ընդ դժպատեհ անտեսութիւն գից իւրեանց, հաստատութեամբ հաւատացին թէ չիք ինչ վերնախնամ տեսչութիւն, այլ բախա բախաովի շրջէր զստիոր մարդկային վիճակի : Այսպէս նուագեաց քերթողն Կղոդիա նոս, տեսեալ զգաւազանն արևելեան կառավարութեան 'ի ձեռս ուրումն սպիրառի : Ասէ

Տեսեալ 'ի ստորինս խառնակ զամենայն,

Զվիճակ մարդկային յաւերժ 'ի մըթան,

Ըզվատաց կայտուել և զլաւաց կական,

Կըրօնք 'ի սըրտէս անկանին կործան :

Եւ յիս դայ խորհուրդ թէ աշխարհ համայն ,
 Վրիպակաւ վարի անհանճարական .
 Եւ թէ չիք խընամ աստուածսկետական ,
 Կամ թէ չունի փոյթ հա առ մեր խընամ :

Այլք իմաստասիրեցին թէ դիք ճշմարտութեամբ և ուղիղ
 վարեն զմարդիկ , բայց 'ի վերայ դից կայ , ասեն , գաղտնի օ-
 րէնք , անուանեալ ճակատագիր , հեղուսեալ յաւիտենից
 ադամանդեայ բևեռաւ անփոփոխ հարկի . որում 'ի դի-
 պուածս ինչ դիք իսկ ոչ զօրեն ընդդէմ դառնալ . որպէս եր-
 գէ այլ ոմն քերթողաբան Սենեկա .

Ոչ 'ի ձեռս է դից եղծանել զայն ինչ ,
 Զոր ճակատագիր՝ եդ յօրէնս անջինջ :

Իսկ այլք սահմանեցին թէ ոչինչ առաքինութիւն է անվարձ ,
 ոչինչ՝ ապիրատութիւն անսպասիւթ , բայց վարձն և պատիւ
 գան անագան , և անագանութեանն ծանրութիւն փոխատրի
 ըստ ասից Կղոդիանոսի .

Ամբարիշտք աջողակ ամբառնան բարձրագահ .

Զի անկցին չարաչար գահավէժ 'ի խոնարհ :

Բայց քանզի բազում անօրէնութիւնք երևին յոլովակի ան-
 պատուհաս , և Սիղլա յետ այնչափ յափշտակութեանց և ան-
 ողորմ բռնաւորութեանց հասուցանէ ողջիկ զիւրն բարօրու-
 թիւն մինչ 'ի գերեզման , խոհականագոյնքն յիմաստասէրս
 զերծուցին զիւրեանց դիս 'ի հասարակաց նախանձուէ և յա-
 նիրաւ քրթմնջանաց . վարդապետութեամբ որ չէ ինչ օտա-
 րաձայն 'ի քրիստոնէականէն : Ուսուցին զի թէ առ կենդա-
 նեօք բազում յանցանք յատիս մնան անսպատուհաս , ոչ վասն
 սյգր մնան անվրէժ , զի արգարութիւնն աստուածային 'ի խա-
 ւարչտին թագաւորութեան սանդարամեաից՝ ունի իւր սաստ-
 կապահանջ և անհաշտ ատեան , 'ի քննել զնոսա անաչառ , և
 'ի պատժել անբողոք , ըստ նուագելոյ Վիրգիլիոսի .

Զինչ աստ ոք արար յանախ կրեսցէ ,

Զիւրոյ յանցանաց վրէժըս լուծցէ :

Ապա որպէս 'ի վերայ այսորիկ պէսպէս կարծիք եղեն մարդ-
 կան , նոյնպէս պէսպէս զգածմունս ազգեցին 'ի սիրտ նոցա :
 Դեմոկրիտոս վասն զի հաստատութեամբ եդեալ էր 'ի մտի ,
 թէ դիպուածով կառավարի աշխարհ , հայեցեալ յայն իբրև
 'ի խաղարկութիւն ինչ ծաղրական , ընդ ամենայն մարդկային
 պատահարս եթէ ընդ բարիս և եթէ ընդ չարս , որպէս դէտ
 անդործ՝ հանապազ ծիծաղէր : Զսորին հակառակն , Հերակ-
 լիտոս , որ զամենայն ընծայէր անխորշէլ հարկի ճակատա-

գրական ինչ օրինի, ողբալով զթշուառ և զաննորոգելի վիճակ մարդկան, և ախտակցեալ նոցին իսկ դից, ընդ ամենայն պատահար անմիտիթար լայր. իբր զի չէր ձեռնհաս օրէնս գնել յաւիտենական օրինի: Բայց Արիստոտէլ և ամենեքին որք բնաւորապէս ունէին բանաւոր և ճշմարիտ իմաստ աստուածային տեսչութեան, զգային յանձինս բանաւորագոյն ևս զգածմունս: Վասն այսորիկ նմանակեալ զիմաստ իւրեանց ընդ իմաստ Նեմեսեայ դիցն արդարութեան, և չհանդուրժեալ թէ մօլիք որպէս անիրաւ յափշտակիչք, վայելեացեն 'ի բարիսն որ առաքինեացն էին անկ, վառէին արդար ցամամբ: Եւ զսորին հակառակն, 'ի տեսանել զչարաց չարակրութիւն և զբարեաց յաջողութիւն, սրտի դիւր էր նոցա յոյժ, իբրև խնդակցութեամբ իմն ընդ տեսչութիւն դից իւրեանց: Վասն այնորիկ որպէս Պղատոն կոչէր զՆեմեսիոս Հրեշտակ արդարութեան, առաքեալ 'ի Դիոսէ առ իշխանս և ատենակալս, նոյնպէս առաքինիք և իմաստունք արդար ցասմամբ իրաւախնդիրք լինէին աստուածային արդարութեան: Արդայն էր իսկապէս սրամտութիւն ինչ ընտրական և գլխովին առաքինական, զի յառաջ գայր 'ի խոհական իմն և 'ի կատարեալ հաւանութենէ կարգելոյ առ արդարութիւն. զի իւրաքանչիւր ոք կալցի որ ինչ անկ է նմա: Բայց այս սրամտութիւն կիսամասնեայ առաքինական, զորմէ են բանքս, վասն զի սոսկապէս հաստատեալ է 'ի բնաւոր կիրս, կամ յամբօխումն քաջի ոգւոյ, որ բնաւորապէս յանկաւոր է բանաւորի, չհասանէ 'ի գերակայութիւն միւսոյն, և ոչ դասի ընդ կատարեալ առաքինութիւնս. բայց գիտութեամբ քաջ իսկ հնար է նմա այնմ հասանել: Արպէս ամօթխածութիւնն չէ համեստութիւն, բայց չունեն զայն նշան է սրտի յետնելոյ 'ի համեստութենէ. նոյնպէս սրամտութիւնն չէ արդարութիւն, բայց չունեն զայն նշան է սրտի յետնելոյ յարդարութենէ:

ԳԼՈՒԽ Դ.

Թե որով օրինակաւ գործիցե սրտմտեալն:

Առաքէն լուար թէ չորս մեծամեծ գործս գործէ այս առաքինութիւն 'ի սիրտ ստացողին զայն. Խոժոռիլ ընդ բարին չարժանւոյն. Խնդալ ընդ չար արժանւոյն. Խնդալ ընդ բարին արժանւոյն, և Խոժոռիլ ընդ չար չարժանւոյն: Արդ յիւրաքանչիւրումն 'ի գործոցս այր առաքինի նմանակէ զիւր ըզգածմունս բանին. և ըստ սկսպէս ամթից առաւելու կամ նուազէ բնաւորապէս զուրախութիւնն կամ զխոժոռումն ընդ բարիս կամ ընդ չարիս այլոց:

Խուժանն լստահ է 'ի դատել: Տեսեալ զապակի 'ի մատին աղնուականի՝ համարի թէ իցէ անդամանդ. և զանդամանդն 'ի մատին գռեհկի կարծէ լինել ապակի: Ըստ այսմ առ բազումս մոլութիւն վեհանձանց պատուի որպէս առաքինութիւն, և առաքինութիւն ցածունց քամահի որպէս մոլութիւն: Բայց որ ունի զսրամտութեանն առաքինութիւն, որոչէ ընդ մէջ Ճշմարտին և առերևութին. և ըստ չափու արժանեացն խոժոռի կամ խնդայ, որչափ վայել է: Այնչափ մեծ է ցասումն ընդ բարին չարագործաց, որչափ առաւել մեծ է չարութիւնն և պատուաւոր է բարին. զի փաղփիւն պատուոյ մեծապէս երևեցուցանէ զբիծս սրտի և մեծապէս անարդէ զանձն: Նոյնպէս այնչափ առաւելու ցասումն ընդ չարն առաքինեաց, որչափ առաքինութիւնն է ծանօթագոյն, և չարն ծանրագոյն. զի թուի կրկին անիրաւութիւն և անտեսութիւն, ոչ միայն չվարձատրել զառաքինութիւն, այլ և պատժել: Բայց առաւել ևս առաւելու սրամտութիւն, յորժամ յաջողուած չարաց լինի 'ի միտս բարեաց. զի առ ժամանակ մի առ ռամիկս մոլութիւնն ստանայ մեծ յարգ, և առաքինութիւնն 'ի սպառ զայն կորուսանէ: Մեծ է և ցասումնն յորժամ անարժանն խնդրէ ինչ պատիւ ընդ արժանաւորին, անարդն ընդ աղնուականին, մոլին ընդ առաքինւոյն: Ասան այսորիկ ըստ ասելոյ հոմերոսի, մեծապէս բարկացաւ Դիոս, յորժամ Ոգիսևս ժպրհեցաւ հետապնդիլ ընդ Այասայ վասն աքիլլեան զինուց և էառ, թողեալ անստոյգ թէ ո՞ առաւել ցուցաւ անմիտ՝ դատաւորք 'ի պարգևելն, թէ Ոգիսևս 'ի հետապնդելն. որովհետև զէնք վայելեն քաջաց, և ոչ թէ խորամանկաց: Այսպիսի սրամտութեամբ վառեցաւ բորբոքեցաւ ծերակոյան հռովմէական, յորժամ Ատտինիոս դիմամրցանակաւ ընդ Պորկիոսի Կատուլի հետամուտ եղև պրետորութեան, անարժանն ընդ արժանաւորի. և վատանունն ընդ մեծանուն հռովմայեցւոյ. և քուէարկութեամբ ժողովրդեան գիւրաւ եհաս այնմ: Դատաստան նման դատաստանին Տմոլոսի, 'ի կագել Մարսեայ ընդ Ապոլոնի. որում արժան էր առաւել մորթեղերծ առնել զդատաւորն քան զիւր դիմամրցանակն 216. զի 'ի չարաչար հետամուտ լինելն՝ առանձնաւորն միասէ արդարութեան. այլ 'ի չարաչար դատելն՝ արդարութիւնն միասէ հասարակութեան: Բայց առաւել քան զառաւել՝ առաւելու սրամտութիւնն յորժամ վատթարք հրամայեն բարեաց, և ծառայք աղատաց. զի 'ի վարիլ մարդկային երաց շրջուն, շրջեալ երևի և վերնախնամ տեսչութիւնն: Ասան այսորիկ Պղատոն 'ի խորշեցուցանել յայսմ մեծէ գայթակղութենէ զիւր հասարակապետութիւնն՝ օրինագրէ, զի առաքինեաց հարկ 'ի վերայ գիցի կառավարել զհասարակութիւնն, որպէս զի մի կառավարեսցի յանարժան արանց: Արե-

տացիք ոչ թողացուցանէին ծառայից ընթեռնուլ, զի մի ուս-
ցին . և ոչ զէն առնուլ, զի մի կարող լիցին հրամայել: Ասան
զի եթէ տէրութիւն ծառայից է անտանելի, և նկնութիւն
բարեաց ևս անտանելի, ապա երկոցուն անիրաւութեանցս 'ի
մի վայր եկաւորութիւն լինի ամենևին անտանելի: Ապա խըն-
դայ սրտմտեալն ընդ յաջողուած առաքինեաց, զի և ինքն ա-
ռաքինի գոլով, ակն ունի թէ և նմա յաջողեսցի 'ի վերուստ,
տեսեալ զբաշխ բարեաց ըստ չափու արժանաւորութեան
լեալ և ոչ ըստ կամաց բախտի: Խնդայ և ընդ տանջանս չա-
րաց, և ևս առաւել եթէ տանջանքն համեմատ իցեն յանցա-
նաց: Որպէս Սաղմոնէոս կամեցեալ կայծակնանման ինչ հնա-
րել, զի համարեսցի աստուածական ունել զօրութիւն, կայ-
ծականահար կորեաւ 217: Եւ Պերիղլոս առաջին գաիչ անո-
ղորմ պղնձի ցլուն, նախ առաջին ինքն ուսոյց իւրում ցլու-
ցաւագինս բառաչել: Եւ սիրելին յաչս կայսեր Սկերոսի, որ
զծուխ նպաստից վաճառէր, 'ի ծուխ հեղձաւ: Եւ իրաւամբք
օրէնք զփախսատից զոտս հատանէին, և զաւաղակաց զձեռս:
Ընդ այսպիսի տեսարանս մեծապէս խնդայ սրտմտեալն. զի
տեսանէ զկարգ արդարութեան պահեալ, ըստ արդար օրինի
փոխարէն հատուցման, թէ զոր ինչ որ առնէ, զնոյն և կրէ:
Եւ ոչ միայն սրամտի 'ի վերայ անարժանութեամբ ամբարձե-
լոց, այլ առաւել ևս 'ի վերայ այնց որք բարձրացուցանէն
զնոսա. զի փոքր սողիւտ է ամբարտաւանին, քան այնմ որ
ամբարտաւանեցուցանէն զնա. որ 'ի սիրելն զմի որ 'ի չարաց՝
յանձն ձգէ զատելութիւն ամենայն բարեաց: Եւ առաւել
ևս սրամտի 'ի վերայ այնց որք բարեմարդիկն լինին, և գովեն
որպէս արժանաւոր զանարժանութեամբ ամբարձեալն. զի
նպաստամատոյցքն՝ երևին սկզբնապատճառք 218: Մեծա-
նունն այն Կատոլիկ երթեալ 'ի Յունաստան իշխանութեամբ
բազմաւ, ետես զի ընդ առաջ գային դասք դասք սպիտակազ-
գեստ Աթենացոց ոստովք ձիթենեաց 'ի ձեռին, որ էր մե-
ծաշուք ընդունելութեան հանգէս: Այն ինչ Կատոլիկ մար-
դասիրապէս ժողովէր զնոսա, նոցա յառեալ հայեցեալ ընդ-
երեսս զաւղի առին, և հարցին, թէ Ո՛ւր իցէ Դեմետր: Այս
Դեմետր էր ազատագրեալ ոմն ծառայ՝ սիրելի յոյժ յաչս
Պոմպէոսի: Զամօթի հարաւ Կատոլիկ, միանգամայն և զգուե-
ցաւ, զի զայնպիսի մեծաշուք ընդունելութիւն առնէին վասն
ուրումն ծառայի և ոչ վասն իւր: Մեծագրի էր յաչս նոցա
ազատագրեալ որ ծառայ Պոմպէոսի, քան զսպարապետ որ
զօրու: Յաչս նոցա չնչին իմն էր անուն Կատոլիկի՝ առ անուամբ
Դեմետրի, զի յաչս Պոմպէոսի զօրագոյն էր ընտոծին որ քան
զազատազգի: Ծառայք, ընդ որոց ձեռս անցանեն շնորհք իշ-
խանի, սովոր են լինել առաւել երկրպագելի քան զնոյն ինքն
իշխանն. զի անընդմէջ պատճառք առաւել են ծանուցեալք

քան զընդմիջականս: Եւ վասն այսորիկ սիրելիքն յաչս իշխանաց, թէ եւն խոհականք՝ զերծուցանեն զիշխանս 'ի նախանձուէ, և զանձինս 'ի կործանմանէ՝ ցածու թեամբ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե .

Գործք սրտամտոքեան:

Բայց զինչ օգուտ իցէ առաքինւոյն կրծել ներքուստ զիւր սիրտ, և լռելեայն սրտամտութեամբ հաշիւ 'ի ցաւոց, հանել լով յանձնէ զվրէժ քինու յիմարութեանց բախտի: Ոչ ապա քէն դառն ևս լինէր այդ և մարդկային կրից օգուտ և ոչ մի: Հարկ էր լինել աչաց մերոց կրկնավտակ հանապազահոս աղբիւր իբրև զհերակլիտոսին, զի ըստ ասելոյն Սենեկայ, յոր կողմն և դարձցի մարդ, տեսանէ հանապազ նորանոր և մեծամեծ՝ առարկայս սրտամտութեան. մինչ զի եթէ ընդ ամենայն իրս զգուանաց պարտ էր խռովիլ առաքինւոյն, ոչ սրտմախր միայն այլ և կատաղութիւն զնա ունէր առանց ինչ օգտի: Ամենայն կիրք բնութեան տուեալ է մարդոյ վասն գործոց ինչ: Ամենայն կիսամասնեայ առաքինութիւն արբանեկեալ ունի առաքինութեան ինչ: Ապա և սրտամտութիւնն բանաւոր գոլով, ոչ զկայ առնու 'ի ներքին հաճոյս կամ յոչհաճոյս. այլ երբեմն բրդի 'ի բարկութիւն, և զեղու 'ի գործս արտաքինս: Զոր օրինակ ամօթխածութիւնն արբանեկէ ժուժկալութեան, նոյնպէս սրտամտութիւնն արբանեկէ արդարութեան: Խոժոռի ընդ դժպատեհ իրս, և ջանահնար լինի արժանաւոր դարմանոյ, ձեռն տալով մարդկային արդարութեան և աստուածախնամ տեսչութեան, մինչև լոկոյ կրից փոխիլ յընարութիւն: Առաջին գործ սրտամտութեան 'ի քաջազանց ժամանակէ հետէ՝ եղև բորբոքել զսիրտ նոցա ընդգէմ գոռոզաց. ուստի առաւ Նեմեսիսդ անուն, որպէս թէ ամբարտաւանատեաց. և Ագրատախայդ անուն, որպէս թէ վրէժխնդիր հպարտաց 219: Այսպիսի էր անպարտելին Աղկիգէս, որ որպէս պատգամաւոր Գիոսի, ուր և յառնէր անուանի ոք աւարահար, կամ անօրէն յափշտակող այլոց թագաւորութեանց, կամ բուռն բռնաւոր իւրոց ժողովրդոց, իբր Կակոսն էր և Բուսիրիս, և Անաէոս և Գերիոմի, ոչ յղձանաց աւարաւորութեան այլ յայսմ դիւցազնական առաքինութենէ վառեալ բորբոքեալ, 'ի վերայ յարձակէր խորտակել զնա, և մաքրել զաշխարհ յամենայն այսպիսի այլանդակաց 220: Բայց թողեալ զայն անձինս, որք առաւել տաղտապէին վասն հեռաւոր իրողութեանց քան մօտաւորաց, այս այն առաքինու-

Թիւն է որ վառէ զգատաւորս և զատենակալս խնդրել զվրէժ նեղելոց, և նեղել զնեղիչս. զի կարի իմն ցուրտ է վրէժխընդրութիւնն, որ զօրէն անլեղի անասնոց՝ սպանանէ անբարկա սիրտ: Եւ ևս առաւել յանկաւոր է այս իշխանաց և Թադաւորաց՝ յերախտաւորութիւն ամենայն ժողովրդեանն, խորասուղել, և ոչ թէ ցածուցանել միայն զժպիրհս, և բարձրացուցանել զառաքինիս, բաշխեալ ըստ իւրաքանչիւրումն արժանեաց զշնորհս և զպատուհաս: Բայց թէ խօսիմք զանձանց, որոց ոչ է իշխանութիւն և զօրութիւն, ի սոսա ևս սրամտութիւնն առնէ ինչ գործ արիական, բայց վտանգաւոր, այն է համարձակութիւն լեզուի: Թէ տեսանէ առուիւ հոսել բարեաց և չքոյ յանձինս անարժանս, և առաքինեացն առաքինութեամբ իւրեանց կալ յանջրդւոյ, ոչ ժուժայ լուել: Երևի հեղձամղձուկ լինել սրամտութիւնն ի սրտի, թէ ոչ ի դուրս շնչէ ընդ շրթունս ի պատիւ արդարութեան, և առ հասարակաց օգուտ: Բայց բազում խորհուրդք են քաջք, մինչդեռ կան փակք. այլ յորժամ ի դուրս շնչեն, փնասակար են այնմ որ ոչ ի փակ պահէ: Ի ժամանակս հիւպատոսաց, յորժամ ազատ էր հռովմ, ազատ էին և գործք և բանք: Առ Օգոստոսիւ սկսան պատուհասակոծ լինել գործք, այլ ոչ բանք: Առ Տիբերիոսիւ բանք և խորհուրդք համարեցան սեղանակապտութիւնք. և յայնժամ առաքինութիւնն և ազատութիւն հալածական եղեն ի հռովմայ, զի ըստ Տակիտոսի, անհնար է ազատութեան կալ ընդ ինքնակալութեան: Ասկա գեղեցիկ առաքինութիւն է սրամտութիւն, բայց վտանգաւոր յոյժ յորժամ է առանց ընտրողութեան:

ԳԼՈՒԽ Զ.

Յադագս չարակամոքեան և նախանձոք:

Չարակամութիւնն է ախտ բնաւորական, որ խնդայ ընդ չար այլոց: Նախանձն է ախտ բնաւոր, որ ախրի ընդ բարին այլոց, որպէս և լուար: Չարակամութիւնն է կիրք ինչ անասնական: Ոչ են աստ բանք զմասնաւոր ինչ չարակամութենէ վասն ընդունելոյն ինչ փնաս. այլ՝ զընդաբոյս իմն թիւրութենէ, որ տարածի առ ամենայն ազգ մարդկան. զի շատ է լինել մարդ, ի լինել առարկայ չար կամաց սորա: Եւ թէպէտ մահուամբ զրաւի ամենայն ոք ի լինելոյ մարդ, այլ ոչ վասն այդր զրաւի ի լինելոյ ատելի. զի չարակամն ատեայ զամենեւին որք ենն, և որք եղեն, կարծեալ թէ ամենեքին են չարք, և ամենայն չարեաց արժանիք: Բայց նախանձն է կիրք ինչ առաւել

կարճատես. հայեցեալ միայն 'ի մօտակայս և 'ի հաւասարս ըստ հասակի, ըստ ընչից, ըստ գեղոյ, ըստ ուժոյ, ըստ գիտութեան, կամ ըստ արուեստի. զի կամի լինել մեծ քան զնոսա: Մինչ զի նախանձոտն ոչ հանգուրժէ՝ թէ ոք իցէ իւր հաւասար. իսկ չարակամն ոչ հանգուրժէ, թէ ոք իցէ յաշխարհի: Սա ատեայ զանձինս, և նա զառաքինութիւնս անձանց: Երկաքանչիւրն զայս ունին բարի, զի ոչ ումէք առնեն չար, բայց միայն անձանց. զի չար ասան ներքին, որպէս տենդն, տանջէ միայն զունակն: Չարակամին երեսք են ծիծաղոտ, բայց գժնեայ և ժանտ, զի խնդալ ընդ չար այլոց՝ է թունարբութիւն: Նախանձոտի աչք են արիւնըռուշոք. երեսք գունաթափք և հիւժեալք. զի վշտագնիլ ընդ բարին այլոց է կրծել զիւր սիրտ: Պոպղիոս Սիրոս 221 տեսեալ ասուր և վշտագին զՄուսիոս զայր նախանձալուկ, ասէր. Բաբէ, կամ չար ինչ պատահեաց Մուսիոսի, կամ այլոց բարի ինչ: Չարակամութիւնն երբեմն է կիրք առնացի. բայց նախանձ միշտ է կիրք անարգ, զի չարակամութիւնն ատեայ զայլոց պակասութիւն, և նախանձն ատեայ զայլոց կատարելութիւն. և վասն այսորիկ լաւ է լինել նախանձելի, քան առարկայ չարակամի: Բայց որ ատեայ զամենեւին, արժանի է ատելի լինել ամենեցուն, որպէս ամարգի ոք. և որ նախանձի ումէք, արժանի է չլինել ումէք նախանձելի, որպէս փոքրոգի ոք:

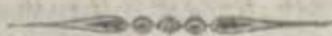
Թէպէտ չարակամութիւն և նախանձ են լոկ ներքին կիրք, բայց և այնպէս սոքին ևս յերկարութեամբ ջեռեալք արտադրեն չարաչար գործս արտաքինս: Առաջին գործ չարակամին է լինել չարասօս: Ճճիք որք չունին զօրութիւն, ունին զխայծոց, որպէս պիծակք. և չարակամն, որ չէ ձեռնհաս փնաս հասուցանել գործովք, փնասէ լեղուաւ. վասն որոյ 'ի նշանակ Արքիլոքոսի՝ քանգակեցան պիծակք 'ի վերայ իւրոյ գերեզմանի 222: Այս է և առաջին ճիգն նախանձու, որպէս առաւել ևս փոքրոգւոյ. զի չլստահացեալ առաւելուլ քան զայլս արգեամբք՝ ջանայ ցածուցանել զնոսա: Դրանկէս նախանձեալ ընդ քաջութիւն Տուռնոսի, խօսէր զնմանէ չարիս: Կոգրոս նախանձեալ ընդ Խիական քերթած Հոմերոսի, գիրս գրեաց ընդդէմ, անուն անուանեալ, Գանք Հոմերոսի: Մեմիոս նախանձեալ ընդ Ենիական Վիրգիլիոսի, գրեաց ընդդէմ զԳանս Ենիականին: Պորկիոս Լատրոն նախանձեալ ընդ աննման Ճարտարխօսութիւն Կիկերոնի, գրեաց ընդդէմ զԳանս Կիկերոնի: Գանիչք արժանիք գանից: Ո՛ հաւատայր թէ և 'ի քաջազանց ոք ըմբռնեսցի յայս անարգ մոլութիւն: Կեսար նախանձեալ ընդ համբաւ Կատուլի, վասն բարձրացուցանելոյ զնա Կիկերոնի, գրեաց նմա զԸնդդէմն Կատուլի: Բայց ամենեքին ասպքէն առաւելեալ զպատիւ այնց առ որս ունէին նախանձ, անչքացուցին զանձինս: Կայ ինչ կենդանի,

որում ոմանք Բոնասոս անուն կոչեն. որոյ ոչ կարացեալ գալարածոյ եղջերքք խեթկել զորսորդս, արկանէ 'ի վերայ նոցա կորկ ինչ սեաւ իբրեւ զթանաք, վառ իբրեւ զկրակ, և ժա հահոտ իբրեւ զջուր Ստիւգեան լճի 223: Չնոյն առնեն չարախօսք, այսու առաւելութեամբ զի աղտելի թանաքաւ իւրեանց պղծեն միայն զանձինս իւրեանց:

Ճշմարիտ է, թէ ոչ նախանձ և ոչ չարակամութիւն զտելի առնուն 'ի խօսս կամ 'ի գիրս. զի ամենայն մոլութիւն ունի ինչ շարժումն ոչ դադարուն, այլ գնայուն: Ի չարակամութեանէ լինի յառաջել 'ի չարախօսութիւն, 'ի չարախօսութեանէ 'ի չարարութիւն, միայն թէ ունիցի ոյժ: Նախայիշատակեալն այն Տիմոն Աթենացի, որում Մարգատեաց անուն կոչէին, ոչ թէ ըղձանայր միայն, այլ և ջանայր 'ի չիք դարձուցանել զամենայն ազգ մարդկան: Չեցոյց երբէք ումէք քաղցր երես, բայց միայն առ Ազկիբիադէս խարտեաշ մանուկ: Ընդ որ 'ի զարմանալ քաղաքացւոց, ասէ. Մի ինչ զարմանայք. սիրեմ ես զայդ տղայ, քանզի գիտեմ թէ դա լինելոց է կործանումն հայրենեաց մերոց և ամենեցուն ձեր: Այս Տիմոն իւրով մարդախոշոշ իմաստասիրութեամբ ձգէր զմարդիկ ելանել 'ի կախաղան, և միայն սիրէր զկեանս զի կարողացի խնդալ ընդ մահ այլոց: Եւ երբեմն յատեան, արար իւրում ժողովրդեան հրաւեր այսպիսի. Այս մօտ տան իմոյ թղենի գեղեցիկ, յորմէ բազումք 'ի ձէնջ կախեցան. արդ կամ է ինձ կտրել զնա. զի ունիմ կանգնել շինուած. վասն այսորիկ թէ ոմանք 'ի ձէնջ կամցին կախիլ, փութացին գալ: Իդձ անգթական, այլ անգթագոյն ևս եղև իդձ Յուլիոսի կայսեր. որոյ արդէն վաստակեալ 'ի գլխատելոյ զայնչափ քաղաքացիս մի ըստ միջէ, ըղձանայր թէ ամենայն ժողովրդեանն լինէր մի միայն գլուխ, 'ի հատանել զայն միանգամայն: Ոչ այսպէս հանրածաւալ է իդձ նախանձու, բայց է առաւել դժնդակ: Զի չարակամութիւնն ազատ է և յայտնի. բայց նախանձն, վասն լինելոյ իւրոյ փոքրոգի, է և դաւաճան: Այն ինչ եւ աշխարհ 'ի խանձարրէ չքութեան, ետես յառաջին երկուս եղբարս զօրինակ դաւաճանութեան: Գուշակութիւն անվրէպ թէ այնպէս վախճան առնուլ ունի աշխարհ, զորօրինակ կալաւ սկիզբն 224:

Այլ ասիցես. Ի՛նչ հնար իցէ ինձ զերծանիլ յերկուց այսց ժանտ ախաից, 'ի չարակամութեանէ և 'ի նախանձուէ: Սոկրատէս իբրեւ հարցաւ յԱզկիբիադեայ զհարդ հնար իցէ ինձ խոր չիլ 'ի նախանձուէ, ետ սրտասխանի. Եթէ կեցցես ըստ Մարգիտայ, որ եղև յետինն յետսամտաց, և անարգաց յունական զօրուն. բայց այս դեղ չար ևս է քան զհիւանդութիւնն: Ապա իմ պատասխանի առ իմաստունս և բարեխրատս այս է: Հանրական դեղ ընդդէմ չարակամութեան և նախանձու՝ է հասանել ցայնչափ վէհ աստիճան՝ դիւցաղնական գործովք քա-

ջուրէան, մինչև չարակամութեանն իսկ լինել տարփալի. և նախանձուն ամենեկին անյոյս լինել ձգելոյ 'ի հաւասարութիւն: Թէ փոքր է առաքինութիւնն, չարակամութիւնն շփոթէ զայն ընդ մոլութեան. թէ միջակային, նախանձն ակն ունի սանանել: Բայց թէ է գեր 'ի վերոյ, չարակամն ամալէ ատել զայն, զի մի լիցի ամենեցուն ատելի. և նախանձոտն՝ նախանձիլ ընդ այն, զի մի լիցի ամենեցուն ծանակ: 'Նա՛ յայնժամ չարակամութիւնն փոխի 'ի նախանձ, և նախանձն 'ի նախանձաւորութիւն, որում հնար է լծակցիլ ընդ սիրոյ: Եւ ևս բարերարութեամբ թափի թոյն չարակամութեան, և ցածութեամբ շիջանի հուր նախանձու, որ ամբարտաւանութեամբ բորբոքի: Ապա եթէ և յետ այսց գեղոց՝ չարակամն կամիցի կալ մնալ 'ի չարակամութեան, և նախանձոտն 'ի նախանձու, թող նոցա լինել անձնատանջ: Հիարբիտաս 'ի ճիգն մտեալ նախանձու՝ հաւասարիլ պերճախօսութեան Տիմադէնէսի, հուսկ ուրեմն պայթեցաւ:

ԳԻՐԻՔ ԱԼԵՃ ՏՄԱՐԱՆԵՐՈՐԴ

ՅԱՂԱԳՍ ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԾԱՅՐԻՑ ՆՈՐԱ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա .

Թե զինչ իցե արդարո՞ւրիւն :

Խորհրդով առասպելէցին նախնի իմաստասէրք թէ Դիոս յերկաթի դարուն խիթացեալ թէ ամենայն մարդիկ սրով 'ի միմեանց սատակեցին, առաքեաց յերկիր երկուս զօրութիւնս փրկականս՝ զԱմօթիսածութիւն և զԱրդարութիւն. զի որք չէին զսպեալ զանձինս յաղնուական երկիւղէ ամօթոյ, սանձահարեցին 'ի ծառայական երկիւղէ պատժոյ : Ապա իմաստնապէս Արիստոտէլ յետ ամօթիսածութեան 'ի մէջ բերէ զարդարութիւն : Զօրութիւն քաջ և ահաւոր, միշտ սիրեցեալ և ատեցեալ, բարեացապարտից բարի և միաստապարտից միաստակար. զի կոյր է առ կաշառս, և խուլ առ աղերսանս. սուր 'ի ձեռին ունելով և կշիռ, կշռէ զյանցուածս և պատուհասէ : Ապա դժխոյ է սա առաքինութեանց ցայս վայր 'ի մէջ երևելոց. և այս եթէ հայեցեալ 'ի վեհութիւն իւր, զի այնչափ բարձրագահ նստի սա 'ի մէջ նոցա, որչափ բարձրագոյն գահոյք են կամք՝ քան զզգայական բաղձանս. և եթէ հայեցեալ յիշխանութիւն իւր. իբր զի նոքա 'ի կարգաւորել զներքին կիրս, հային յառանձնական օգուտ. և սա 'ի կարգաւորել զարտաքին գործս հայի 'ի հասարակաց օգուտ. և թէ պահի՞ պահպանէ զթագաւորութիւն : Այլ յայտմ վայրի արժան է քեզ վերստին յիշել, զոր ասացաք 'ի սկզբան անդ, թէ զըրեսին գլխաւոր առաքինութիւնս մարթ է մտածել, կամ որպէս չորս տարերս պիտանիս իւրաքանչիւրում բարոյական առաքինութեան, կամ որպէս չորս մասնաւոր առաքինութիւնս տրոհեալս յայլմէ ամենայնէ սեպհական առարկայիւ : Ապա ըստ այտմ արդարութիւնն տարրական գտանի յամենայն առաքինութիւնս. ըստ որում յամենայնի 'ի նոսա պիտի ուղղութիւն կամաց, և որ գործէ բարոյապէս գործէ ուղիւղ : Բայց

արդարութիւնն մասնաւոր, զորմէ է աստանօր խնդիր, ոչ ար-
տայայտի այլով անուամբ, բայց եթէ արդարութեամբ: Ապա
գործ է գտանել զբուն և զգիտնական սահման արդարու-
թեանն, զորմէ յայսմ վայրի են բանք. առ որ սլիտի մեծ աշ-
խատութիւն առաւել քան զոր կարծիցես:

Արիստոտէլ, վասն զի 'ի դժուարին խոյզս ոչ անդէն վաղ-
վաղակի 'ի վերայ բերէ սահմանս, այլ 'ի խնդիր լինի այնց, որ-
պէս թէ հոտոտելով զհետ հետոց հասարակաց կարծեաց, զի
ասպա քննեսցէ իւրով դատմամբ, վասն այսորիկ 'ի վերայ ա-
ռաքինութեանս որ ազնուագոյնն է և պիտանագոյն, բայց և
խրթնագոյն և շիտթ ընդ այլս, յերևելեաց անտի սահմանաց
այլոց իմաստասիրաց քաղէ սահման այսպիսի: Արդարութիւնն
է Ունակութիւն, որով յօժարի մարդ առ արդար իրս, եթէ
առ առնել զնոսա, և եթէ 'ի կամիլ թէ արասցէ: Անիրաւու-
թիւնն է Ունակութիւն, որով յօժարի մարդ առ անիրաւ իրս,
եթէ առ առնել զնոսա, և եթէ 'ի կամիլ թէ արասցէ: Ուր-
ունիս տեսանել, զի չէ այս գիտնական և ճիշդ սահման Արիս-
տոտէլի 'ի վերայ արդարութեան, որպէս ոմանք կարծեն. այլ
բովանդակութիւն ինչ երկոց սահմանաց այլոց իմաստասիրաց.
որոց ոմանք սահմանէին զարդարութիւնն 'ի արամագրութեանէ
գատման մտաց, այլք 'ի գործոց, և այլք յունակութեանէ կա-
մաց: Բայց ամենեքին եդեալ զարդարն որպէս բուն առար-
կայ արդարութեան, թողուն 'ի տարակուսի՝ թէ զինչ իցէ
արդարն: Մինչ զի սահման սոցա պէտս ունի այլում սահմա-
նի. զոր օրինակ, եթէ 'ի հարցանել ցնոսա, զինչ է արդա-
րութիւն, պատասխանէին, Ունակութիւն որ յօժարեցուցա-
նէ 'ի գործել զգործս արիականս: Որոց յիրաւի էր անդրէն
հարցանել. Զինչ իցէ գործն արիական, և յայսմ է գլխովին
դժուարութիւնն: Այլ Արիստոտէլ ընկալեալ որչափ ինչ
զորեն այս հասարակաց իմաստք, կոչէ զնոսա առաջին ստուե-
րագրութիւնս արդարութեան, որպէս թէ կամելով ասել, 'ի
վերայ այսր ուրուական գծագրութեան գիտէ ինքն ևս ար-
ծարծ գունով քննարել զկատարեալ պատկեր արդարութեան
ճշգրիտ սահմանաւ, վաղվաղակի իբրև յայտ արասցէ թէ զինչ
է արդարն: Բայց և յայսմ վայրի 'ի սահմանաց անտի առնու-
նա զայսնոսիկ հանրական ծանօթութիւնս, որք սկիզբն առնեն
հորդել նմա ճանապարհ 'ի դժուարինն յայն ձեռնարկ: Ա-
ռաջինն է, թէ արդարութիւնն չէ ունակութիւն ուղղիչ կրից,
իբրև զայլ առաքինութիւնս, որք կոչին, կարգեալք առ օ-
գուտ անհատին. այլ ուղղէ զկամս առ գործս արտաքինս որք
հային յօգուտ այլոց: Մինչ զի յայլ առաքինութիւնս նախ
մտածի, զիարդ զգածեալ իցէ մարդ. և ասպ թէ զիարդ գոր-
ծիցէ. բայց յարդարութեան մտածի նախ՝ թէ զիարդ գոր-
ծիցէ մարդ, և ասպ թէ զիարդ զգածեալ իցէ. իբր զի գոր-

ծողութիւնք ծնանին 'ի ներքին տրամագրութենէ : Երկրորդ թէ ուղղութիւն կամաց ենթադրէ զուղղութիւն գործնական մտաց , առանց որոյ է նա կոյր գշտոյ՝ անառաջնորդ . իբր զի հնար է կամաց մերժել զուղիղ խորհուրդն , այլ ոչ գործել ուղիղ առանց ուղիղ խորհրդոյ մտաց : Բայց թէպէտև միայն ճանաչեն զարդարն և զանիրաւն , և կամք ազատ են առ երկաքանչիւրն , սակայն և այնպէս ունակութիւն արդարութեան միտեցուցանէ միայն առ գործս արդարս , և անիրաւութիւնն առ անիրաւս : Զի ճանաչումն ձգի առ երկուս ներհականս . բայց ունակութիւնն է որոշեալ առ մին միայն : Որպէս գիտութիւն առողջութեան հայի յառողջութիւն և 'ի հիւանդութիւն . բայց ունակութիւն առողջութեան միտեցուցանէ միայն առ գործս առողջարարս : Մինչ զի առ 'ի լինել արդար՝ շատ է ունել զունակութիւն արդարութեան . բայց առ ուսուցանել թէ զինչ է արդարութիւն , պիտի և ուսուցանել թէ զինչ է անիրաւութիւն : Հուսկ ապա կնքէ թէ ունակութիւնք ներքինք ճանաչին յարտաքին գործոյ , և 'ի ներհականէն ճանաչի այլ ներհական , և 'ի քանի տեսակս բաժանի մի 'ի ներհականաց , 'ի նոյնքանս բաժանի և միւսն : Այստեղիկ արդարութիւն և անիրաւութիւն իսկութեամբ ճանաչին 'ի գործոյ իւրեանց . բայց յանիրաւ գործոյ դիւրագոյն ևս ճանաչին գործք արդարք . և թէ քանի տեսակք են անիրաւ գործոյ , նոյնչափ տեսակք են և արդար գործոյ : Եւ ահա ընդ այս հեռաւոր շրջան իջանէ 'ի ճանաչումն արդար գործոյ , և մասանց նորա , ձգեալ 'ի ներհականէն այսպէս :

Արկնակի սովոր եմք իմանալ , թէ գործէ ոք անիրաւութեամբ . մի եթէ գործէ նա ընդդէմ գրաւոր օրինաց . և երկրորդ եթէ գործէ նա ընդդէմ բնաւոր կամ քաղաքական ուղղութեան : Մին կոչի անօրէն , զի ոչ հատուցանէ օրինաց զիւր պարտս , պարտաւոր գոլով պահպանութեան նոցա : Երկրորդն կոչի անիրաւ . զի աւելի առնու 'ի բարեաց , և սլակաս 'ի չարեաց քան զարժանն՝ 'ի վարել իւրում զընկերական կեանս : Արդ մեք խօսեսցուք նախ զօրինական արդարութենէ , որ հակադրի օրինական անիրաւութեան : Եւ ապա զուղղութենէ , որ հակադրի անուղղութեան . անուն կոչեալ նմա արդարութիւն հանրական , և սմա արդարութիւն մասնաւոր :

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ.

Յադագս օրինական կամ հանրական արդարոչքեան :

Օրէնք են դրական և հրապարակական կանոնք քաղաքական կենաց՝ կարգեալք առ երջանկութիւն հասարակապետութեան : Ապաքէն լուար, թէ երջանկութիւնն առաւելապէս հաստատեալ կայ յառաքինութեան, որ դերագոյնն է՝ ի մարդկային բարիս : Եւ վասն այսորիկ նիւթ օրինաց ընդ իւրեւ փակէ զամենայն առաքինութիւնս, առ ի վանել ի հասարակութենէ զամենայն մոլութիւնս որք ուղղակի հակառակին երջանկութեան, որպէս ախտք՝ կատարեալ առողջութեան : Բարձ զմոլութիւնս, և ահա բարձեր զօրէնս : Աիկուրգոս չեա գրաւոր օրէնս Սպարտացոց. զի փոխանակ օրինաց ունէին բարի բարս գրեալս ի բնէ ի կենդանի կուրծս, և ոչ յօրէնս, դրաց ի մեռելոտի մաշկս : Ոչ կային օրէնք յոսկեղէն դարուն, զի ոչ կային ապիրատութիւնք, յայնժամ ծնաւ իրաւախոհութիւն, յորժամ ծնաւ անիրաւութիւն. մոլութիւնք եղեն սկզբնապատճառք գեղեցիկ առաքինութեանս, որպէս հիւանդութիւնք եղեն սկզբնապատճառք արուեստի բժշկութեան : Ապա քանզի արդար է վախճան օրինաց, արդար են և օրէնք. և թէ չէին արդարք, ոչ լինէին օրէնք, այլ խեղդք հասարակաց ազատութեան, և դեղատուութեան թովջութիւնք : Արդ եթէ իւրաքանչիւր քաղաքացի մասն է հասարակութեան, և ամենայն մասն համաձայնիլ ունի իւրում բոլոր մարմնոյ, յայտ է թէ օրէնք որք սլարտաւորեն զբոլոր մարմինն, սլարտաւորեն և զիւրաքանչիւր մասն լինել առաքինի 225 : Այո, առաքինութիւնք իսկ սլարտաւորեն զմարդ խորշիլ ի մոլութեանց. ժուժկալութիւնն ի զեղխելոյ, արիութիւնն ի զէնընկէց լինելոյ, հեղութիւնն ի սպանանելոյ : Բայց քանզի յոլովակի կամքն հակառակի բանին և իւրում օգտի, արդարութիւնն օրինական, ի վերայ բնաւոր սլարտաւորութեան որ հայի յօգուտ անհատին, յաւելու զպատժական խստութիւն, բուռն առնել ստամբակելոց, զի իցեն արդարք հայելով ի հասարակաց օգուտ : Եւ ոչ վասն այսր գրաւոր օրէնք բռնաբարեն զազատութիւն, զի են համաձայն օրինաց բնութեան : Թէ ոչ է արժան յամիշտակել զօտարին, և ոչ սպանանել զանպարտն, և ոչ երգնուլ սուտ, և ոչ զինիլ ընդդէմ հայրենեաց, կանոնք են. որք ըստ որում թելագրին մարդոյ յառաքինութենէ, կոչին բնական օրէնք : Բայց ըստ որում հրատարակեալ են ժողովրդեան յօրէնագրաց, կոչին օրինական և հանրական արդարութիւն : Ապա ոչ այլ ինչ է

արդարութիւնն օրինական, բայց նոյն ինքն առաքինութիւնն ըստ այլևայլ հայեցութեան: Աման զի ըստ այնմ որ բարի առնէ զենթակայն՝ յոր գտանի, կոչի ունակութիւն առաքինական. իսկ ըստ այնմ որ հայի ՚ի հասարակաց օգուտ, կոչի արդարութիւն: Բաղումք բարիոք են վասն հասարակաց, որք չեն բարւոք յանձինս իւրեանց. և են որք բարւոք և առաքինի են յինքեանս, բայց վասն հասարակաց են անպէտք: Բարւոք ասաց Բիաս, իշխանութիւնն յայտ առնէ թէ որպիսի որ է մարդ: Ո՞ր թագաւոր եղև անմեղ քան զբարեպաշտն Հռամիրոս, յոր թագաւորեցին ամենայն առանձնական առաքինութիւնք. բայց ծանուցաւ նա այնչափ անբաւական ՚ի հրամայել հասարակաց, մինչև ընտրեցաւ հրամայել անձին միայնոյ ՚ի սենեկի ուրեք 226: Ո՞ք եղեն առաւել ապիրատք և յամենայն մոլութիւնս շաղախեալք քան զՊատրիկոս և զՏրեբոնիանոս. և ահա սոքա եղեն ճարտարապետք քաղաքական իրաւանց, առտգիտաագուցիւն ՚ի կայսերս. որոյ առեալ զօրէնս ՚ի կնոջէ ետ օրէնս ամենայն աշխարհի 227: Ապա կնքէ Արիստոտէլ, թէ արդարութիւնն օրինական դժխոյ է առաքինութեանց, վասն երկուց, մի զի փակէ ընդ իւրև զամենայն առաքինութիւնս, և երկրորդ զի հայի ՚ի հասարակաց օգուտ, և առաքինութիւնք որք առաւել օգտեն, են մեծագոյնք, որպէս և մոլութիւնք որք առաւել վնասեն, են յոռեգոյնք:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Յաղագս ոչդոքրեանս կամ մասնաւոր արդարութեան:

Թէպէտ ամենայն առաքինութիւն համաձայն է թելադրութեան բնական օրինաց, սակայն ոչ ամենայն առաքինութիւն յատկապէս կոչի արդարութիւն և ուղղութիւն մասնաւոր: Երևին մոլեկան ինչ արարք առ մարդիկ. որոց չիք այլ անուն մոլութեան, բայց անուղղութիւն կամ անհաւասարութիւն ՚ի հաղորդել կամ ՚ի բաշխել զբարիս և զչարիս յընկերութեան մարդկան: Փախուստ ՚ի պատերազմէ և արբեցութիւն և կռիւ, թէպէտ խոտորումն են ՚ի բնական օրինաց. սակայն և այնպէս ունին զսեպհական անուն, զվէհերոտութիւն, զանժուժկալութիւն և զցասումն: Բայց առնուլ վնասութիւն այլոյ՝ յաւէտ ՚ի բարեաց կամ նուազ ՚ի չարեաց, չունի զայլ անուն մոլութեան, բայց զանհաւասարութիւն, որ թէ զտեղի առնու յառանձնաւորս, կոչի անիրաւութիւն մասնաւոր: Այո, երբեմն մոլութիւնք ձեռն տան միմեանց: Որպէս գորգոնեան դստերք փոխ տային միմեանց զթունաւոր աջս,

որ էր նոցա հասարակաց 228. այսպէս մի մոլութիւն փոխ
տայ միւսումն զիւր չարութիւն: Ուստի և դէպ լինի անիրա-
ւութեան շփոթիլ ընդ այլում մոլութեան, յորում խառնու-
թեան գործն մոլեկան առնու զանուն 'ի գլխաւոր վախճանէ
գործողին: Որ գողանայ վասն շնալոյ, առաւել շնացող է,
քան գող. և որ շնայ վասն գողանալոյ, առաւել գող է, քան
շնացող. առաւել անիրաւ, քան անժուժկալ. երկու յան-
ցանք ընթացակցին 'ի մի յանցուած. և գլխաւոր դիտումն ա-
ռաւելապէս տեսակաւորէ զգործն: Բայց սեպհական չա-
րութիւն մասնաւոր անիրաւութեան, թէպէտ և խառն իցէ
ընդ այլ մոլութիւնս, է միայն անիրաւութիւնն, զոր ոմանք
կոչեն անուղղութիւն: Արդ եթէ գտանի անիրաւութիւն ինչ
մասնաւոր հիմնեալ յանուղղութեան, հարկ է թէ իցէ և ար-
գարութիւն ինչ մասնաւոր հիմնեալ յուղղութեան, 'ի չառ-
նու վասն իւր, և 'ի չբաշխել յայլս յաւէտ 'ի բարեաց կամ
նուազ 'ի չարեաց՝ քան զարժանն: Այս կշիռ է զոր ունի 'ի
ձեռին օրիորդն՝ Աստրեա, այսինքն է անկաշառ արգարու-
թիւնն. որում անհնար է լինել արգար, եթէ երկաքանչիւր
թաթք չիցեն զուգակշիռ 229: Այս այն չափ է, զոր դնէին 'ի
ձեռս 'Նեմեսեայ ատուածուհւոյ, որոյ մէջն էր արգար. և
որ ինչ խտորիւր 'ի ծայրս կամ առաւելոյր քան զմիջասահ-
ման, էր անիրաւ: Նշանակ է չափուս գաւաղանն արքունի
կամ իշխանական. նշանակեալ զենթակայն արգարութեան,
զկոչեցեալն ուղիղ, արգար, և հաւասար: Ապա արգարու-
թիւնն է անուն հանրական, որ փաղանունաբար բաժանի յար-
գարութիւն օրինական և յուղղութիւն. գեղեցիկ քորք և ար-
ժանի ծնունդք երկնայնոյն Աստրեայ. բայց կրտսերն հասա-
կաւ երիցագոյն է յաւագութեան. և անդրանիկն վասն զի է
անմեղագոյն, չէ ինչ մեծարդի: Այնչափ մանկագոյն է ար-
գարութիւնն օրինական քան զարգարութիւն մասնաւոր, որ-
չափ նախնագոյն է ուղղութիւնն քան զօրէնս: Բայց նա ընդ
աշխարհի ծնեալ, չունելով զայլ օրէնս բայց զքնութեանն,
յանձուկ և 'ի ծխամած հիւզս անդէն և անմեղ հովուաց, ա-
ռաւել սիրեցեալ քան անհնկէց, եկեաց առանձինն: Բայց
արգարութիւնն օրինական ծնեալ զինի 'ի գարս հաղաման-
թեանց և Գրակոնաց 230, չուրջ պահ ունելով ձաղկաւորաց
և սպասաւորաց՝ նստի թաղաղարդ յաթոռ արքունի, առա-
ւել երկրպագեալ քան սիրեցեալ. իբր զի ոչ յոյժ է սիրելի,
որ անհնկէցն է: Ապա նմանք են միմեանց և աննմանք: 'Նմանք՝
ըստ ենթակայի, զի երկաքանչիւրն են առաքինութիւնք հա-
մառնչականք, զի արամագրեն զկամս առ արտաքին գործս,
որք հային յայլս: Բայց աննմանք ըստ վախճանի, ըստ նիւ-
թոյ, ըստ առարկայի և ըստ տեսակի: Իբր զի օրինականն,
հիմնեալ 'ի հրասարական իրաւունս հայի 'ի հասարակաց

բարին, ուղղութիւնն ամփոփեալ յառանձնական իրաւունս՝ հայի 'ի մասնաւորաց բարին: Նա յածի զբարեօք, որոց անհընար է լինել չար, այսինքն է զառաքինութեամբք, որ միշտ են բարի: Սա յածի զբարեօք, որոց հնար է լինել չար այսմ կամ այնմ մասնաւոր ենթակայի. այսինքն է զմարմնական բարեօք, զընչիւք կամ զսրտաւով: Նա պէսպիսանայ ըստ սէսպիսութեան տեղեաց և ժամանակաց ըստ դատման օրէնսդրին: Բայց ուղղութիւնն թելադրեալ 'ի բնութենէ 'ի հանրական մօրէ, յամենայն տեղիս է նոյն:

Գ Լ Ո Ւ Խ Դ.

Յաղագս գերարդարութեան:

Ի մէջ օրինաց և ուղղութեան է միջական ինչ արդարութիւն, որ մեկնէ զօրէնս ըստ ուղղութեան, և սա կոչի գերարդարութիւն: Զօրէնս արդարս պարտ է սրբութեան պահել, զանիրաւս 'ի սպառ նանրացուցանել, զերկբայականս՝ իմաստութեամբ մեկնել: Մետեղծս փոխեաց զօրէնս Թուրացւոց յօրէնս Հռովմէականս՝ բազում առաւելութեամբ արդարս. և Աթենացիք յօրէնս Սողոնի փոխեցին զօրէնս Դրակոնի, զօրէնս արդարեւ վիշապի և ոչ մարդոյ. գրեալս արեամբ և ոչ մեղանաւ. զի զամենայն թէթեւ ինչ վրիպակ պատուհասէր ծանու տանջանօք, բառնալով զգեր 'ի վերոյն 'ի բարիս բնութեան յայնմանէ, որոյ բարձեալ իցէ յայլմէ զգուզնաբեայ իմն 'ի բարեաց բախտի: Անագորուն էին օրէնք Թոասայ արքայի 'ի Տաւրիս, զոհել Արտեմեայ զամենայն զսրանդուխտս: Վասն այսորիկ այն ինչ կամէին զոհել զսրանդուխտն Ովրեստէս, նա ինքն զոհեաց զօրէնսդիրն, և արեամբ նորա ջնջեաց զնորուն օրէնս 231: Հռովմայեցիք ոչ ջնջեցին զօրէնս երկոտասան տախտակաց 232, այլ մեկնեցին. վասն այսորիկ իրաւախոհք նոցա ոչ կոչեցան նորոգիւք, այլ թարգմանք օրինաց: Են պատկերք յորս թէ հայիս 'ի միօջէ կողմանէ՝ երեկն այլանդակ իմն. և թէ 'ի միւսմէ, երեկն գէմք մարդկային: Սոյնպէս օրէնք ինչ թէ հայիս 'ի նկարագիրն, երեկն գժընդակք. թէ մեկնես 'ի բարի՝ գերարդարութեամբ, լինին մարդկայինք: Չարութիւնն միտէ առաւել յաղատութիւն քան յօրինապահութիւն, և վասն այսորիկ օրէնք առաւել միտեն յահարկութիւն քան 'ի գթութիւն: Բայց գերարդարութիւնն որպէս քննող և միջնորդ երկոցուն, հայեցեալ յաւէտ 'ի միտս քան 'ի խօսս օրէնսդրին, բարիօք օրէնս համարի խուսել երբեմն 'ի հրապարակական օրինաց: Բնութիւնն, որ

'ի վերայ իւրոց երախտեաց ոչ երբէք ստըջանայ, հայի 'ի պահպանութիւն իրաց ինքնաբերաբար, այլ յեղծումն՝ ըստ պատահման: Եւ ուղղութիւնն որ նմանող է բնութեան, հայի առաւել 'ի պահպանութիւն քան 'ի պատուհաս քաղաքացւոց: Կրէոյն 'ի կոտորածի թեքեացւոց ամբարձեալ 'ի թագաւորութիւն թեքէի՝ խիստ օրինօք հրամայեաց. զի կենդանւոյն թաղեսցի, որ զմեռեալ թեքացի թաղիցէ: Անտիգոնէ գթած կին, ընդդէմ հրամանին՝ թաղեաց զՊողինիկէ զիւր եղբայր: Կոչեցեալ սորա առաջի Կրէոյնի 'ի դատաստան, համարձակ ետ պատասխանի. հնազանդ եղէ Կրէոյնէ՝ օրինաց. ոչ այնմ, զոր յերէկ և յեռանդն եգիր գու թեքացւոց. այլ այնմ, որ յամենայն յաւիտեանց եգեալ կայ 'ի վերայ ամենայն ժողովրդոց: Այս էր օրէնք բնութեան, զոր և մըջիւնք պահեն. և այս է ուղղութիւնն, որով Անտիգոնէ մեկնեաց առաւել ևս ողջմտութեամբ զօրէնս Կրէոյնի, քան զնոյն ինքն Կրէոյն, որոյ եգեալ էր զայն. այսինքն, թէ այն արգելումն ոչ 'ի ներքս փակէր զքոյր մեռելոյն, վասն լինելոյն ընդդէմ բնական իրաւանց:

Ապա առաջին գործ գերարդարութեան է չափաւորել ուղղութեամբ զնստութիւն գրաւոր օրինաց. զի ծայրագոյն խստութիւնն է ծայրագոյն անիրաւութիւն: Երկրորդ գործն է 'ի լրումն ածել մեկնութեամբ զհամառօտութիւն օրինաց: Յերկոտասան տախտակս օրէնք էին սակաւք, և բանք սուղք. և Պղատոնի կամք են, այսպիսի լինել օրինաց: Չէ օգուտ կառավարութեան հասարակութեան բազմութիւն օրինաց: Յորժամ հատանի ինչ ուռ յորթոյ, բազում ուռք շառաւիղեն, և 'ի հօտոցէ անտի առնուն բեղնաւորութիւն. և հօտոց օրինաց յաճախէ զյանցուածս՝ յաճախելով զարգելմունս: Եւ ևս առաւել չէ օգուտ բազմութիւն բառից, զի որպէս ասէ Սենեկա, 'ի վերայ իւրաքանչիւր բառի օրինաց ծնանի ինչ վէճ: Յուլիոսի կայսեր կամք էին ամփոփել զքաղաքական իրաւունս 'ի դուղնաքեայ ինչ մատեան, բայց սուր դաւադրաց խողխողեցին զայն գեղեցիկ գործ 'ի սիրտ նորա: Վասն այսորիկ այն առաջին օրէնք էին իբրեւ զպատասխանատուութիւնս պատգամախօսից. այնչափ արգոյք, որչափ էին սուղք: Այլ զոր օրինակ մեհենաստեան իբրեւ յոգեշարժ ազգմանէ թարգման լինէր պատգամախօսին, 'ի լրումն ածեալ զոր նայն լռէր, նոյնպէս այր իմաստուն զհետ երթեալ ուղղութեան բնութեան մեկնէ զհամր օրէնս, և խօսեցուցանէ զմեռեալ օրէնսգիրն իւրով բարբառով: Ապեղէս նկարէր զգլխաւոր ձևս, թողեալ իւրոց աշակերտաց նկարել զմանրամանր գծագրութիւնս, զորս կոչէր նա յաւելուածս և գեղերեսութիւնս պատկերին: Ըստ սմին օրինակի գլխաւոր նկարագրութիւնք քաղաքական կենաց նկարագրեցան 'ի վերայ

այնց երկոտասան տախտակաց, թողեալ զի 'ի մասնաւորս ուղղութիւն թարգմանին տացէ գործոյն զլրումն: Թող զի թէ և օրէնք լինէին ճոխք, յոյժ գժուարին լինէր հպեցուցանել զնոսա անհատական գիպուածոց, զորս օրէնսդրին անհնար է տեսանել 'ի հեռաստանէ. զի անհնար է նմա լինել յառաջատես, ոչ գոլով գուշակ: Պարագայքն են որք տեսաւաւորեն կամ ծանրացուցանեն և կամ նուազեն զյանցանսն: Դատապարտեն օրէնք զայն որ խոցէ զայլս: Գուցէ խոցիցէ որք, բայց թեթեւ. ծանր խոցիցէ, բայց ակամայ. կամաւոր իցէ հարուածն, բայց ոչ ազատ. ազատ իցէ, բայց գրգռեալ 'ի ծանր փաստուէ. Որ զայլ որք գրգռէ, խնդրէ զփաստ անձին, և անիրաւութիւն ոչ լինի այնմ որ 'ի խնդիր է նորա: Ճարտարապետք 'ի յղկել զկիճս բոլորչի սեանց, ոչ 'ի գործ ածեն զքանոն Պողիկլետեան, որ 'ի խիստ և յանձապուկ երկաթոյ. այլ զքանոն Լեսբեան որ 'ի կապարէ, ուղիղ միանգամայն և ծեքական, յարեալ յարմարեալ ոչ զկիճն քանոնի, այլ ըզքանոնն կճոյ: Կանոն երկաթի են օրէնք, և կանոն կապարեայ է ուղղութիւն. երկաքանչիւրն ուղղորդք, զի հիմնեալ են 'ի բանն: Այլ այն անայլայլակ հայեցիւք 'ի դիպոցածն, և ոչ 'ի պարագայս է կարի իմն խիստ: Եւ սա հայեցիւք 'ի պարագայս է գողար և այլայլակ, պատշաճեալ զօրէնս գիպուածոյ, և ոչ զգիպուածն օրինի:

Պիտոյ է գերարդարութիւն և 'ի միաբանել զօրէնս, յորժամ երեքն անմիաբան միմեանց: Էր օրէն ինչ յԱթէնս, զի մի որք 'ի պանդխտաց ելցէ 'ի վերայ պարսպի: Էր միւս ևս օրէնք որ հրամայէր, զի 'ի հնչել ձայնի վառելոյ 'ի զէն, առ հասարակ ելանիցեն 'ի վերայ պարսպի: Սողոն օրէնսդիր օրինացս թուեցաւ խօսիլ պատուածոյս: Ապա իբրև պաշարեցաւ Աթէն, քաջն Սեմպրոնիոս 'ի պանդխտաց անտի ել 'ի վերայ պարսպին, և 'ի վայր հոսեալ զթշնամին՝ զելեալն 'ի պարիսպ անդր կանգնել յաղթութիւն, զերծոյց զքաղաքն: Առ կայթիւն հասարակաց կոչեցաւ Սեմպրոնիոս յանաչառ ատեան Արիստագիլն: Ամբաստանեցաւ, որպէս թէ զընդդէմն գործեաց պանդխտական օրինաց, և ջատագովեցաւ յայլմէ օրինէ համախուռն յարձակման: Օրէն ընդ օրէն մաքառէին: Սա ընդհանրութեամբ ցրէր զմասնաւորն, նա մասնաւորութեամբ ցրէր զընդհանուրն, և սղորմելին յերկուց օրինաց միջի կայր ընդ ուռն և ընդ սալ, ընդ յաղթանակ և ընդ պատուհաս: Ապա պէտք եղեն գերարդարութեան. զի 'ի բացատրել զերկաքանչիւրն օրինացն զվախճան, յաղթականն մի դատապարտեսցի յԱթէնացոց. և Աթէնացիք մի լիցին վատանուն, թէ սղանին զյաղթականն առ չլինելոյ նմա վարձահատոյց:

Ապաքէն 'ի միտ առերթէ արդարութիւնն օրինական հայի յօդուտ հասարակաց, և մասնաւորն յօդուտ առանձնական:

Ուստի և վերաբերին՝ նա 'ի քաղաքականութիւն, զի արացէ քաջ օրէնսդիրս. և սա 'ի բարոյականն, զի արացէ քաջ քաղաքացիս: Արդ Արիստոտէլ երկոցուն գիտութեանցս ուսուցչապէս՝ զճառս օրինական արդարութեան պահեալ գրոց քաղաքականութեան, ճառէ աստանօր միայն զմասնաւոր արդարութենէ. բաժանեալ զայն յերկուս տեսակս հաւասարս, ըստ երկուց գլխաւոր գործողութեանց նորա:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե .

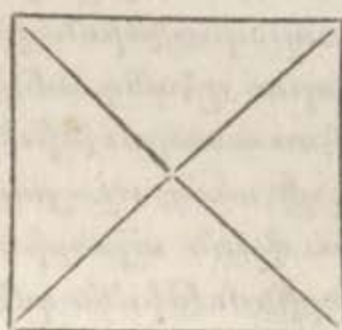
Յաղագս արդարոչքեան տրամաբաշխականի և փոխարինականի՝ ընդհանրապէս:

Տրամաբաշխական արդարութիւնն է, որ 'ի բաշխել զբարին հասարակաց առ բազումս, պահէ զհամեմատութիւն երկրաչափական, ըստ հանգամանաց ընդունողին: Փոխարինականն է որ պահէ զհաւասարութիւն թուաբանական 'ի փոխարինութիւնս և 'ի դաշինս որ 'ի մէջ առանձնաւորի և առանձնաւորի: Երկաքանչիւրն տայ իւրաքանչիւրում զիւր արժանն հաւասարութեամբ. բայց հաւասարութիւն տրամաբաշխականին է համեմատական, 'ի չափել նորա զհանգամանս անձին ընդունողի: Հաւասարութիւն փոխարինականին է անբաժանելի, 'ի չափել նորա զհանգամանս իրին, զոր պարտն է տալ: Երկաքանչիւր հաւասարութիւն հաստատեալ կայ 'ի միջասահմանութեան. զի տան ոչ յաւէտ և ոչ նուազ քան զպահանջել բանին: Եւ վասն այսորիկ երկաքանչիւրն են առաքինութիւն, զի առաքինութիւնն զմէջն ունի զերկուց ծայրից: Եւ մի ինչ գծուարին լիցի քեզ իմանալ, թէ զիարդ մին երկրաչափական կոչիցի և միւսն թուաբանական: Թուաբանական կոչի փոխարինականն, զի հաստատեալ է 'ի մէջ անբաժան, իբրեւ զթիւս այսպէս. Տիտիոս պարտի Սեմպրոնիոսի վասն ընչից գնելոց վճարել հարիւր լիպրա ոսկի: Սա է դաշն փոխարինական. և հարիւր լիպրայն է թիւն, յորում հաւասարին պարտք և առնլիք. զի թէ վճարի հարիւրի հարիւր, մնայ և ոչինչ: Վասն որոյ 'ի կոչել Սեմպրոնիոսի զՏիտիոս 'ի դատաստան, իբր զի ոչ կայ 'ի խոստման, եթէ դատաւորն առնու 'ի Տիտիոսէ հարիւր լիպրա ոսկի, և տայ Սեմպրոնիոսի, լինի արդարութիւն փոխարինական, և հաւասարութիւն թուաբանական, զի թիւն է զուգահաւասար: Բայց արդարութիւնն տրամաբաշխական կոչի երկրաչափական, զի հաստատեալ է 'ի համեմատութեան երկու իրաց առ երկու իրս: Տիտիոս սակարկէ ուտեստ երկուց ծառայից, որոց մին է կար-

Ճիկ , և միւսն սկայ : Յայտ է թէ նոյնաքանակ կերակրով կար-
 ճիկն ապրի , այլ սկայն սովամահ մեռանի : Ասան այսորիկ
 կամք են օրինաց , զի տացի կերակուր ըստ համեմատութեան
 անձին : Ապա պարտ է խնամածու բաշխողին հայիլ , որչափ
 ինչ ճահողական իցէ կարճիկն , և ըստ համեմատութեան որ-
 չափ ինչ ճահողական իցէ մարմնոյ՝ քառասպատիկ մեծ եղելոյ :
 Արդ այս համեմատութիւն հաստատի 'ի չորս ծագս տարան-
 ջատս . այսինքն յերկուս իրս , որք տուեալ լինին , և յերկուս
 անձինս , որք ընդունին . և այս ծագք դրոշմին 'ի ձև երկրաչա-
 փական ինչ քառակուսւոյ : Առաջին ծագն է կարճիկն , և
 երկրորդ կերակուր կարճիկն : Երրորդ սկայն , չորրորդ կերա-
 կուր սկային : Արդ զայս կերակուր հաշուէ խոհական բաշ-
 խողն 'ի կերակրոյ կարճիկն կանոնաւն համեմատութեան՝ որ
 կոչի կանոն ոսկի : Եթէ առ սնունդ երկթղաչափ կարճիկ պի-
 տի երկու լիպրա ցորեան . քանի՞ լիպրայք պիտոյ իցեն վասն
 ութ թղաչափ սկայի : Ապա յայնժամ պահի արդարութիւնն
 տրամաբաշխական և երկրաչափական , յորժամ չորրորդ ծագն
 զնոյն համեմատութիւն ունի ընդ երրորդին , զորինչ երկրորդն
 ընդ առաջնոյն . և փոխադարձեալ , յորժամ երկրորդն զնոյն
 համեմատութիւն ունի ընդ չորրորդին , զորինչ առաջինն ընդ
 երրորդին , այսպիսի իմն ձևով :

Ա . Կարճիկն .

Գ . Սկայն .

Բ . Երկու լիպրա .

Դ . Ութ լիպրա :

Եւ արդ քանզի բացատրեցան եղերք արդարութեանն երկրա-
 չափականի և թուաբանականի , տրամաբաշխականի և փո-
 խարինականի , սկիզբն արասցուք խօսիլ զերկաքանչիւրոցն
 ուրոյն :

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ.

Յադագս տրամաբաշխական արդարութեան :

Եթէ իւրաքանչիւր քաղաքացի մասն է հասարակութեան, պարտ է նոցա բաժանորդ լինել բարեաց և չարեաց հասարակութեան. զի զայս պահանջէ ընկերութիւն և արգարութիւն: Այլ աստանոր մարթ է քեզ խնդրել երկու ինչ: Մի՛ եթէ պարտ իցէ իւրաքանչիւրում՝ բաժանորդ լինել թուաբանօրէն, ըստ հաւասար մասանց. թէ երկրաչափօրէն, ըստ համեմատութեան հանգամանաց անձանց: Երկրորդ, որ իցեն հանգամանք որք առնեն զանձինս յաւէտ կամ՝ նուազ արժանաւորս: Երկաքանչիւր տարակոյս կախեալ կայ զկարգաւորութենէ հասարակութեանն բաշխողի, և զքնութենէ բարեացն բաշխելոց. որովհետեւ բարիք զհետ երթան արժանաւորութեան, և արժանաւորութիւնն զհետ երթայ կարգաւորութեան հասարակութեան: Չորք են ըստ Արիստոտէլի, պարզ կարգաւորութիւնք հասարակութեան. Միապետութիւն, որ է կառավարութիւն միոյ իշխանաւորի. Աւագպետութիւն, որ է կառավարութիւն առաքինեաց: Ազնուապետութիւն, որ է կառավարութիւն ազնուականաց. Ժողովրդապետութիւն, որ է կառավարութիւն ժողովրդականաց: Բայց՝ ի պարզ կարգաւորութեանց աստի լինին պէսպէս խառնուածոյք. որպէս ի չորից պարզ գունոց բաղադրին անբաւ գոյնք: Միապետութիւնն է կառավարութիւն ազնուագոյն բայց ըստ կառավարողին այլ ծանրագոյն ըստ կառավարեցելոյն. իբր զի ամենեքին կախեալ կան զակնարկութենէ միոյ ուրուք: Աւագպետութիւնն է կառավարութիւն սակաւուց առաքինեաց և իմաստնոց. որպիսի էր կառավարութիւն փիլիսոփայից և մոգուց և քրմաց եգիպտացւոց: Ազնուապետութիւնն Արիստոտէլ կոչէ կառավարութիւն փարթամաց. զի նա զազնուականութիւնն սահմանէ հնութիւն զարմի հանդերձ փարթամութեամբ: Փարթամութիւն առանց ազնուականութեան է նախանձելի. և ազնուականութիւն առանց փարթամութեան է ծիծաղելի: Եւ այսպիսի եղև կառավարութիւն Հռովմէական ծերակուտին յետ Թագաւորաց, և յառաջ քան զտրիբունութիւն: Մինչև թուոյ տեարց մեծ լինել քան զաւագպետականն, և փոքր քան զժողովրդապետականն: Իսկ ժողովրդապետութիւնն է կառավարութիւն առաւել անարգ, բայց առաւել ազատ. զի համակ են ժողովրդականք, բայց և համակ ինքնիշխանք. վասն զի այնչափ ազդէ քուարկութիւն ոստայնանկի, որչափ գիտնաւորի, որ-

պէս 'ի Սպարտա : Ասլա 'ի Ժողովրդապետութեան նա է առաւել արժանաւոր և բարեացապարտ, որ առաւել սկինդունի զհասարակաց աղատութիւն . յաղնուապետութեան՝ նա որ է առաւել աղնուական յաւագապետութեան՝ նա որ է առաւել առաքինի և 'ի միապետութեան՝ նա որ աւագամեծար է առ արքայի : Բայց որպէս յամենայն մարմնի կան սնդամբ մի քան զմի աղնուագոյնք, թէպէտ և 'ի նմին կաւոյ ստեղծեալք, սոյնպէս ամենայն հասարակապետութիւն թէպէտև Ժողովրդական, է յօգաւորեալ 'ի բազում կարգաց մի քան զմի արժանաւորաց ըստ սլաշտամանց և սպասաւորութեանց վերագունից, միջակայնոց և ստորնոց : Յամենայն բարեկազմ հասարակապետութեան միշտ եղեն քահանայք, իշխանաւորք, զօրականք, արուեստաւորք . բայց ըստ կազմութեան հասարակապետութեան՝ աստիճան քան զաստիճան էր առաւել յարգական . 'ի Թեբէ քահանայք, յԱթէնս գիտնաւորք, 'ի Սպարտա զօրականք, 'ի Հռովմ աղնուականք . և 'ի հասարակապետութեան ինչ սպանդապետք : Թող զի անձն ոք բարեացապարտ հասարակաց միշտ յաչս հասարակաց է մեծարգի : Մինչ զի յամենայն հասարակապետութեան թէպէտ և թուաբանական, գտանի միշտ երկրաչափական ինչ համեմատութիւն անձանց :

Միւս տարակոյսն է զբարեօք զորս հասարակութիւնն հաղորդէ իւրոց առանձնաւորաց : Վասն զի ոմանք են սակարկեալք հանդերձ պարտաւորութեամբք, որպէս թոշակք քաղաքականք և զինուորականք, և վարձք գործաւորաց : Այլք պարգևականք 'ի սլատիւ . որպէս յաղթանակք, պսակք, և առանձնաշնորհութիւնք վասն քաջագործութեանց եղելոց 'ի ծառայութիւն հասարակաց : Այլք պարտաւորիչք միանգամայն և սլատուաւորք . որպէս աւագութիւնք, հանդերձանք հիւպատոսականք, և գործակալութիւնք զինուորականք և պճղնաւորականք : Այլք սոսկապէս ձրիականք 'ի յանկուցանել զսիրտ քաղաքացեաց և զօրականաց . որպէս տուչութիւնք պարգևականք, տրովք գրամոց՝ կամ չափու ցորենոյ, կամ բաշխիւք կալուածոց և աւարաց : Այս ամենայն է առարկայ արգարութեան . այլ ոչ ամենայնն տրամաբաշխականին : Վճարք և թոշակք՝ թէպէտև առ անհաւասար անձինս, վասն զի են սակարկեալք, ոչ բաշխին երկրաչափական արգարութեամբ այլ թուաբանականաւ . վասն զի ոչ լինի հայելով յորակ ընդունողին, այլ 'ի քանակն ճշգիւ պարտաւորեալ . և ոչ մտածի հասարակութիւնն որպէս վերագոյն ոք առ իւր հպատակ, այլ որպէս առանձնաւոր ոք առ առանձնաւոր . վասն զի փոխադարձ դաշնն հաւասար սլարտաւորէ զդաշնագիրս : Ի հասուցմունս պատուաւորս, յորս ոչ է ճիշդ պարտաւորութիւն սակարկութեամբ, այլ պատշաճողութեամբ և

հասարակաց օրինակաւ, տարտ է զի 'ի բաշխոյս պահեսցի արդարութիւն երկրաչափական, ըստ համեմատութեան անձանց. զի մի կանգնեսցի արձան քարեղէն մեծին Պոմպէոսի, և արձան ոսկեղէն Դեմետրի իւրոյ ազատագրեալ ծառայի: Եւս առաւել զի նշանակք պատուոյ յոլովակի սակաւագին են պատուողին, և թանկագին պատուեցելոյն: Մեծապէս շնորհապարտ է հռովմ Ատալիդիոսի՝ շինուածոց գործակալի, որ նախ առաջին վարձահատոյց եղև ծերակուտին շքով, վասն զի որ յառաջն սինկղիտոսք և ազնուականք զամս հինգ հարիւր նստէին խառն ընդ ժողովրդականս 'ի թատրոնի, սա ետ նոցա տեղի ազնուականագոյն. որով տրամաբաշխական արդարութեամբ ձգեսց յանձն զսէր ամենայն ազնուականաց, և զատելութիւն ամենայն ժողովրդեան: Բայց առաւել ևս շնորհապարտին ամենայն հասարակապետութիւնք ամենականին, որ եղև առաջին 'ի տալ յարգ անգին՝ տերևոց ծառոց, պսակեալ զյաղթականս ոստով ձիթենւոյ: Տերեք այնր անկոյ ճարակ մատուցին զինուորական եռանդեան, քան հիւթ նորա լապտերաց: Այլ չէր գիտելի, յաղթականն զպսակն պատուէր թէ պսակն զյաղթականն: Յայնմ օրէ ձիթենիք եղեն թանկագին և արիւն թեթևագին, 'ի հեղուլ մարակաց զարիւն 'ի ճակատամարտի, զի բարձեալ ունիցին ճիւղ մի: Առաւագութեամբք 'ի կիր արկանին կրկին արդարութիւնք. տրամաբաշխականն, 'ի համեմատել զպաշտօնս անձանց, և փոխարինականն 'ի վճարել զտակարկեալ թոշակս: Աւագութիւնք են ծանրութիւնք պատուաւորք, և պատիւք ծանրաբեռինք: Եւ վասն այսորիկ յիրաւի կոչին և բեռինք. զի տարժանաւորք են 'ի վարել, և ծանրածախք 'ի տոկալ, թէ ոչ թեթևաբեռնին օգտիւ և պատուով: Ապա պիտոյ են երկու արդարութիւնք 'ի բաշխել զաւագութիւնս անձանց, զի մի առ անընդունակութեան գնոց գնիցեն, կամ առ աղքատութեան վաճառեսցեն զարդարութիւն: Եւ այս լաւ ևս լինի 'ի միապետութեան, քան յայլ հասարակապետութիւնս: Զի յաւագապետութեան առաւել առաքինիքն չեն առաւել գործօնեայք: Յազնուապետութեան, առաւել ազնուականք չեն առաւել առաքինիք: Եւ 'ի ժողովրդապետութեան, ազնուական իշխանութիւնք բաշխին յաճախութեամբ քուէից, զորս գիւրաւ վաճառեն աղքատք. և որ գնէն զարդարութիւն, վաճառէ զայն: Բայց 'ի միապետութեան հնար է արդար իշխանին յաննիազ հանքաց ամենայն կարգաց առնուլ ընտրանաւ զանձինս համեմատս ամենայն աւագութեանց և պաշտամանց՝ վերագունից, միջակայնոց և ստորնոց՝ ըստ առաքինութեան, ըստ ճոխութեան, և ըստ հաւատարմութեան: Թէպէտ վասն զի 'ի միապետութիւնս՝ բազումս ազդեն կիրք և նպաստք, որք են երկու ժանտախտք ընտրութեան, յայտնա-

նէ քաղաքականք առնուն առած, թէ յայլ հասարակապետութիւնս յորովագոյն երևին անձինք գերապանծք: Իսկ 'ի հասարակաց պարգևատուութիւնս, եթէ լինին բաշխոյք ըստ համեմատութեան արժանաւորութեանց և գանձուց, մտանէն երկու մեծ առաքինութիւնք. մեծագործութիւն 'ի պարգևելն, և արդարութիւն 'ի բաշխելն. և շնորհասպարտ առնեն զհասարակութիւնն առ առանձնաւորս, և զառանձնաւորս առ հասարակութիւնն: Բայց եթէ պարգևք ընկեցիկ լինին անխտիր ում և իցէ, և առանց ինչ հարկի, աղքատացուցանեն զհասարակութիւնն. և ոչ զոք յառանձնաւորաց առնեն շնորհասպարտ: Մանաւանդ թէ ծաղածանակ առնեն զպարգևատուն. իբր այն չափազանց տուչութիւնք Օգոստոսի, զորմէ առտկաւ ասէին. ոչ ինչ եթող իւր, բայց զերկինս, և ըզտիղմ 233: Զհուսկն ասացից. այն իշխան ծաղկեցուցանէ զիւր հասարակապետութիւն, որ տայ զդատաւորութիւն գիտնագունիցն, զզէնս զօրագունից, զքսակն հաւատարմագունից, զքննութիւն արդարագունից. զկառավարութիւն խոհեմագունից, և զաշխատութիւն կորովագունից:

Որ ինչ ասացաւ զբաշխէ բարեաց հասարակաց, պարտ է իմանալ և զբաշխէ չարեաց հասարակաց. որպիսի են հարկք, և գլխահարկք, և անահարկք, և վնուորական ծառայութիւնք, և արքունի ճանապարհաց տուրք: Զի ըստ ասից Արիստոտէլի, զարդարութիւն իւրովք հակառակօք լինի ուսանել. և յատուկ է ընկերութեան որ չէ գազանական, մասնաւորիլ տուժից, որպէս շահուց: Սակայն աստտամբութիւնք Հրէից առ ժողովուրդն հռովմէական լինէին, ասէ Ապպիանոս, յարդար գանգատանաց, զի էին նոքա առաւել ծանրաբեռնեալք քան զԱսորիս և քան զԿապադովկացիս և քան զայլ հարկատու ժողովուրդս: Ոչ մորմոքէին յաղագս բեռին, այլ յաղագս անհաւասարութեան բեռին. չէ ինչ ծանր բեռն բարձութիւն, որում ամենեքին միօրինակ տանին: Հաւասարութիւնն է մայր սիրոյ և խաղաղութեան. անհաւասարութիւնն՝ առելութեան և կռուոյ: Ասան այսորիկ գլխահարկն է բեռն արգասաւոր, բայց անիրաւ. զի 'ի բաժանիլն թուաբանօրէն 'ի հաւասար մասունս, և ոչ երկրաչափօրէն ըստ համեմատութեան, նոյն հարկ մեծատանն է անզգալի, այլ աղքատին անտանելի: Արդեւեալ էր լծել զեզն և զէշ 'ի միասին, զի լծոյն ծանրութիւն անկեալ 'ի վերայ փոքուն ծանրի նմա յոյժ: Այս եղև անօրէնութիւն Օգոստոսի, որ յիւր գիրս գրեաց զանուանս ամենեցուն, այլ ոչ զամենեցուն ինչս: Դարման մատուցին յաջորդք այամ անկարգութեան, գրեալ և զամենեցուն ինչս. զի հանգանակեսցեն ըստ գոյին երկրաչափական համեմատութեամբ: Այն գիրք եղեն կշիռք արգասակշիռ, որ կշռեցին զիւրաքանչիւրոց զբեռն և զկար:

Ի դէպ է արդ յիշեցուցանել, թէ հայեցեալ աստանօր յարդարութիւն ոչ 'ի քաղաքական, այլ 'ի բարոյական, ըստ որում առնէ արդար զամենայն մարդ առանձինն, զամենայն զստացեալս զորամաքաշխական արդարութենէ իշխանին կամ հասարակութեանն պարտ է մասնաւորապէս հայեցուցանել պաշտօնէից, որք բաշխենն զբարիս և զտոյժս 'ի յանձնարարութենէ իշխանին, և հասարակութեան: Պատահէ յոլովակի զի պատուէրն է աստուածական, և կատարումն աստանայական: Միտ իշխանին է արդար և բարեպաշտ. այլ միտ գործադրին թիւրեալ, և շրջեալ յիւր օգուտ: Ընդ Սիմպղեգագեան ժայռս նաւարկէ 'ի դեղմն ոսկի 234: Մաքսաւորք՝ չար ևս քան զաւաղակս՝ սաստկապահանջք արքունի հարկաց, անյագ վաշխիւ և անողորմ բռնութեամբ տառապեցուցեալ զժողովուրդս՝ անուանարկ առնէին զկառավարութիւն գլխաւորին Օգոստոսի: Եւ վասն այսորիկ 'ի լինել արդար հրամանի զհարկսն ուղղակի յարքունի գանձս հասուցանել, այն զեղծադործ ճետ 'ի բաց հալածեցաւ 'ի հռովմէական հասարակապետութենէ: Միւս ևս անօրէնութիւն հնարեցաւ սիրեցեալն յԱղեքսանդրէ Սկերոսէ, զոր վերագոյնդ ստէպ յիշատակեցաք: Իբրեւ զգայր սա, թէ տէր իւր բաշխել կամի աւագութիւնս, կանխէր առ որս սահմանեալն էին առնուլ. ցուցեալ թէ կամի զպատիւսն 'ի նոսա առարկանել, թէ տային նմա լիաձեռն պարգև: Աղեքսանդր որ 'ի տեսանել զանիրաւութիւն ինչ 'ի պաշտօնեայս իւր, բրդէր 'ի բարկութիւն, 'ի ծուխ հեղձոյց, որպէս արժան էր, զվաճառողն ծխոյ: Ոչ է արժան իշխանի անցուցանել զիւր պարգևս ընդ այլոյ ձեռն, բայց միայն ընդ իւրն: Գաղբա ետ Ոթոնի երկու հազար հինգ հարիւր դահեկանս, բաշխել աղքատ զօրականին: Ոթոն նոքիմբ կաշառաբեկս արարեալ զպահապանս, սպան զԳաղբա: Իշխանին պարտ է լինել նախանձախնդիր իւրոց շնորհաց, զի ժողովուրդն համբուրէ զձեռն որ պարգևէ, և ոչ զայն որ տայ պարգևել: Ծով ըմպէ զգեան, և յաղբիւր անդր ինչ ոչ հայի:

Գ Լ Ո Ւ Խ Է.

Յադագս փոխարինական արդարութեան:

Մինչ չեւ էր բանտադէրծ ոսկւոյ աքսորեալ զդարն զոսկեղէն, ամենայն սակարկութիւն լինէր փոխանակութեամբ. 'ի տալ իւրաքանչիւր ուրուք զայն ինչ զոր ունէր յաճախութեամբ, և յառնուլ զայն ինչ որում կարօտանայր: Բրուտն փոխանակէր դերձակի այնչափ անօթս խեցեղէնս, մինչև հա-

ւասարիլ արժողութեան հանդերձի . և դերձակն փոխանա-
 կէր ճարտարապետի այնչափ հանդերձս , մինչև հաւասարիլ
 արժողութեան տան : Ի գնոց աստի մարթիս իմանալ , որպիսի
 ինչ էր պերճութիւն այնր գեղեցիկ դարու , և որպիսի գանձք ,
 զորս 'ի պահեստ արկանէր ագահութիւնն 'ի գանձարանս :
 Վասն այսորիկ զսակարկութիւնս կոչէին փոխարինութիւնս ,
 և զարդարութիւնն՝ փոխարինական : Բայց քանզի խոչ մեծ
 էր խճողել զանձուկ տունս այնչափ խառնադանձ՝ կահիւք ,
 որոց գծուարին էր փոխադրութիւն որպէս և պահպանու-
 թիւն , եգիտ ագահութիւնն նոր հնար գնահատութեամբ
 ոսկւոյ , որում վասն քան զամենայն բնական մարմինս զան-
 խուլ լինելոյ , առաւել եղեն հետադօտ . և ըստ սակաւագիւտն
 լինելոյ՝ եղև և թանկագին : Ապա ոսկւոյն վառեալ յաչս զնո-
 րահրաշ իմն սէր զիւրոյ փայլման , անդէն վաղվազակի եղև
 չափ գնոց և ըղձանաց . զի որ ունէր զոսկի , ունէր զամենայն .
 և զամենայնն ամփոփ 'ի մի արկղ : Յայնժամ սկսան իշխանք
 կենդանւոյն սողեցուցանել ընդ երկրաւ զգերիս , զի 'ի գուրս
 պեղեսցեն զայս հրահալելի պատուական , բայց և փնասակար ,
 և այն ինչ յայտնեցաւ ոսկի , ել արտաքս և երկաթ 'ի ծեծել
 զնա : Եւ յայնժամ ծեծեցաւ ոսկի 'ի կրպակս , յորժամ իշ-
 խանք դրոշմեցին 'ի նա զպատկեր իւրեանց , զի կրկնապատիկ
 լիցի երկրպագելի : Վասն որոյ չեն ինչ զարմանք , թէ ոսկին
 տանջեալ 'ի մարդկանէ տանջէ զմարդիկ , և զվրէժ խնդրէ զիւ-
 րոց հարուածոց կռուովք : Բայց թէպէտ և այսու նորոգ ե-
 ղանակաւ սակարկութեան՝ փոխարինութիւնն փոխեցաւ 'ի
 վճար , սակայն և այնպէս ամենայն սակարկութիւնք պահեցին
 զնախնի անունն փոխարինութեան : Վասն այսորիկ արդարու-
 թիւնն փոխարինական է այն , որ ուղղէ զանհաւասարութիւն
 սակարկութեանց 'ի մէջ առանձնաւորի և առանձնաւորի ,
 բարձեալ յայնմանէ առ որում է աւելի քան զարժանն . և
 տուեալ այնմ առ որում է նուազ քան զարժանն : Սմին իրի
 որպէս արդարութիւնն տրամաբաշխական փոխաբերէ ինչ ինչ
 'ի հասարակաց առ առանձնաւորն , նոյնպէս փոխարինականն
 փոխաբերէ ինչ ինչ յառանձնաւորէ յայլ առանձնաւոր 'ի
 պահել զհաւասարութիւն մարդկային տուրեւառի : Աշխարհս
 է որպէս թատրոն ինչ , որոյ նստարանք են հասարակաց , ցոր-
 չափ են դատարկք . բայց որ նախ առաջին անդ տեղակալէ ,
 եթէ 'ի վեր և եթէ 'ի վայր , զայն իւրացուցանէ , և ունի իրա-
 ւունս պինդ ունելոյ . այլ ոչ գրաւելոյ զայն՝ զոր այլ ոք ստա-
 ցեալ ունի : Բնութիւնն մայր հասարակաց՝ արար զաշխարհս՝
 հասարակաց : Բայց որ ժառանգութեամբ կամ սակարկու-
 թեամբ կամ այլ ինչ օրինաւոր անուամբ ստացեալ ունի զմասն
 ինչ նորա՝ եթէ փոքր և եթէ մեծ , ունի իրաւունս պահել
 զայն . և յայնժամ աշխարհ է 'ի խաղաղութեան , յորժամ

իւրաքանչիւր ոք խաղաղութեամբ ստացեալ ունի զիւրն : Թէպէտ և մասունք յիւրեանս իցեն անհաւասարք , եթէ իւրաքանչիւր ոք դո՛հ է ընդ իւր մասն , յայնժամ յանհաւասարութեան իսկ պահի հաւասարութիւն տուրեալի : Այո՛ բազում անգամ 'ի մէջ առանձնաւորի և առանձնաւորի առ պէսպիսութեան կարծեաց , 'ի վերայ հաւասարութեան լինի վէճ : Մէք կարծեմք թէ հակոտնեայք կախեալ կան ընդ ոտիւք մերովք , և հակոտնեայք կարծեն , թէ մէք կախեալ կամք ընդ ոտիւք նոցա գլխովայր . զի յերկնի չիք նշանակել սկիզբն , որ ցուցցէ ո՞ր կողմն իցէ վեր և որ կողմն վայր : Այսպիսի են վիճմունք կողման և կողման , 'ի սնդեւ երկաքանչիւրոցն թէ միւսն սայթաքէ յուղղութենէ . զի չերևի յայտնի , թէ ո՞ր իցէ մէջ չափուն , հանգիստամէտ կշռոյն և բուն մէտ բանին . վասն այսորիկ յոլովակի ոչ լուծանի կնճիռն առանց սուսերի : Արդայս է սեպհական պաշտօն դատաւորին , որ և արժանապէս կոչի միջնորդ իրաւանց . զի լուեալ զերկոցունց կողմանց փաստս և մտախոհ լեալ , թէ որ իցէ ճշմարիտ մէջ երկոցուն ծայրից , և թէ ո՛ւ աւելի ունիցի և ո՛ւ նուազ քան զարժանն , հասուցանէ զերկաքանչիւրն յայն հաւասարութիւն , զոր հաստատեաց յիւրում խորհրդեան : Վասն այսորիկ պարտ է դատաւորի լսել երկաքանչիւր կողման , 'ի տալ նմա բնութեան երկուս ականջս յայս սակս : Վասն զի որ դատէն՝ լսելով միոյ միայնոյ կողման , թէպէտ և դատեսցէ արդար , է դատաւոր անիրաւ : Սմին իրի չէ պարտ նմա միտել զախորժակն 'ի մին քան 'ի միւսն . զի որ միտէ 'ի մի կողմն , ոչ ևս է միջնորդ , այլ հակամէտ . վասն որոյ և ոչ դատաւոր , այլ դատախազ : Վասն այսորիկ չէ պարտ նմա հայլլ ոչ յաւագութիւն , ոչ յաղնութիւն և ոչ յառաքինութիւն դիմելոցն առ նա . այլ միայն յառն և 'ի տուրն : Զի 'ի դատելն թուաբանօրէն և ոչ երկրաչափօրէն , դատէ ըստ համեմատութեան հաւասարութեան , և ոչ ըստ հաւասարութեան համեմատութեան : Ըզհուսկն ասացից , պարտ է նմա լինել այնպիսի որ արդարութիւնն փոխարինական զգեցցի զմարմնեղէն պատկեր նորա , և ձայնիւ նորուն խօսեսցի առ մարդիկ , 'ի սրահել զօուր և առ : Արդ 'ի մարդկային արօց և առից՝ ոմանք են կամաւորականք և քաղաքականք . ոմանք ակամայք և եղեռնականք . ոմանք զնիւթական և զմարմնեղէն իրօք . և ոմանք զաննիւթականօք և զանմարմնականօք : Բայց կանոն փոխարինական արդարութեան է նոյն : Ամաւորականք և քաղաքականք են վաճառմունք , գնմունք , 'ի վարձու տուչութիւնք , աւանդք , և այլ ամենայն սակարկութիւնք , որք պահանջեն զփոխադարձ և զազատ կամս երկաքանչիւր կողման : Ակամայք և եղեռնականք են , գողութիւնք , հարուածք , զրպարտութիւնք և այլ ամենայն վնասք , որք բառնան յայլմէ նենգութեամբ զինչս ,

զայտախւ, կամ զառողջութիւն, ընդդէմ կամայ միոյ 'ի կողմանց: Ոչ առնին զրկանք, բայց եթէ կամելով. և ոչ ընկալեալ լինին, բայց եթէ չկամելով: Որ կամի զիւր միտա, արժանի է թէ չար ևս ինչ լիցի նմա. և այնմ որ կամի զզրկանս, որ լինին զրկանք. սակայն թէ հաւանութիւնն ազատ իցէ, և ոչ բռնադատ: Բայց թէպէտև ոչ լինին զրկանք այնմ որ կամի զայն, սակայն լինին զրկանք արդարութեան, որ ոչ երբէք կամի զանարդարն: Ասլա այն է հանրական կանոն փոխարինական արդարութեան, զի որ ոք բառնայ զօտարինն, եթէ փող իցէ, եթէ համբաւ, եթէ աչք, և եթէ կեանք, պահէ առ իւր զոր եբարձն և շահեցաւ տուժիւք օտարի: Եւ ոչ երբէք լինի վճար արդարութեան, ցորչափ որ շահեցաւն չհատուցանէ զբարձեալն կամ զհաւասար դինն այնմ որ տուժեցաւ: Եւ այս փոխարինութիւն է որ պահէ զհաւասարութիւն 'ի մարդկային կենակցութիւնս քաղաքականս կամ յատենականս: Եւ այսուիկ սկզբամբ ճանաչել ունիս դիւրաւ թէ զինչ է այն արդար և խիստ պատիժն, զոր կոչեն փոխադարձ տոյժ. զորմէ արժան է խօսիլ ինչ առանձին:

ԳԼՈՒԽ Ը.

Յաղագս փոխադարձ տոյժի:

Հաղամանթն այն, որ արբանեկեալ արդարութեան՝ ի մաստիւք, յօրինեաց քաղցր չափաբերութեամբ օրէնս փղձկեցուցիչս բաղմաց, այնպիսի եղև թագաւոր իրաւասէր, օրէնսդիր անաչառ և դատաւոր արդարակորով 'ի Լիկիա, մինչև բանաստեղծից ընտրել զնա և դատաւոր դատաւարտ ոգւոց: Սա 'ի գրել իւրում համառօտ զփոխարինական արդարութեանէ, զամենայն օրէնս յայս օրէն բովանդակեաց.

Թէ ոք կըրէ զոր ինչ արար,

Արդարութեան առնէ վճար:

Այս է համբաւեալն այն Հաղամանթեան օրէն, որ կոչի փոխադարձ տոյժ, այնպէս իրաւացի, մինչև որպէս աստուածային պատգամ գրեցաւ 'ի բարոյական մատեանս, հրատարակեցաւ յօրէնսդրաց, 'ի գործ արկաւ 'ի դատաւորաց, և 'ի բանաստեղծից իսկ գրեցաւ յատեան սանդարամետականաց գլխադրովք.

Զոր ինչ ոք առնէ, ըզնոյն և կըրէ:

Այս այն անյեղի չափ է 'սեմեսեայ, որով չափին ոչ միայն

ամենայն իրաւունք քաղաքական և յանցաւորական, այլ և օրէնք իսկ ամենայն օրէնագրաց: Զի կարի անգթականք համարին թէ անցանէն ըստ այս չափ, և կարի ներողականք թէ չհաւատարին այնմ: Կարի իմն ներողական եղև օրէն Լիկուրգոսի, որ ոչ պատուհասէր զգողն թէ ոչ ըմբռնիւր ՚ի գողութեան անգ: Ոչ թէ պատուհասէր զյանցուածն, այլ զանհոգութիւն նորա ՚ի յանցանել իւրում: Կարի անգթական եղև օրէն Դրակոնի, որ որպէս ասացաւ, զամենայն թէթև գողութիւն՝ կենօք պատուհասէր, զուգակշռեալ ըզգուղնաքեայն ՚ի չափ ընդ մեծն ՚ի կորուստս: Ապա ոչինչ օրէնք երևեցան երբէք այնպէս արդար և չափաւոր, որպէս այն թէ Իւրաքանչիւր ոք զայն կրեացէ, զոր և արարն: Որ խորեացն զգրամ, տուժեացի զգրամ, որ թափեաց զատամն, կորուսցէ զատամն. որ եհան զակն, կորուսցէ զակն, որ եբարձ զկեանս, կորուսցէ զկեանս: Այս է թուաբանական փոխարինութիւն: Այսն այսորիկ ենթագրեալ բարոյապէս զօրէնս ըստ ասացելումք, թէ Իւրաքանչիւր ոք ունի առ իւր զոր յափշտակեացն յայլմէ, որ տոյժ թուիցի այնպէս հաւասար, որպէս հատուցանել արդարութեամբ զոր առ իւր ունիցի ընդդէմ արդարութեան: Ոչ ոք պարտաւոր՝ յայսմ բնաւոր վճռոյ՝ թուի կարող լինել բողոքել. զի նա ինքն ՚ի գողանալ իւրում կամ ՚ի սպանանել, դրէ ձեռամբացի զիւրն դատապարտութիւն. դիտելով թէ որչափ ինչ նա առնէ, այնչափ ինչ արասցի նմա: Որ ոք առնէ յանցանս ինչ, կռէ դաշն, պարտաւորեալ զանձն արդարութեան լռելեայն, կրել զայն ինչ չար զոր այլում առնէ, և վասն այսորիկ չունի զայլմէ տրանջել, բայց միայն զանձնէ:

Այս, այս փոխարինութիւն թուաբանական դիպաւոր է տուժից նիւթական և մարմնեղէն իրաց. զորս մարթ է թուաբանօրէն չափել և թուել. այլ չէ դիպաւոր անմարմնական իրաց և անհամեստականաց, որպէս գեղջկութեանց, ստութեանց և շնութեանց. զի ոչ է հնար կշռել զհամբաւ կամ զվատահամբաւութիւն, և ոչ պատժել զյանցուած ինչ այլով յանցուածով: Սակայն և յայսպիսի իրողութիւնս ուղիղ դատաստանն եգիտ զիւր զուգակշիռն. արար երևելի զանմարմնականն, և փոխարինեաց անհամեստ յանցուածոց պատիժս համեստս: Զաղարատոյն գեղջկութեամբ զհամբաւ օտարի, օծանէին մեղու, և մերկ առաջի արկանէին պիծակաց ՚ի տապարեու. զի խայթոցօք թունաւոր ճճեացս, որ նման են խայթոցի չարախօս լեղուի զայլս շիթողի, և նա շիթեացի: Այս է փոխադարձ տոյժ: Զստերգմանց հատանէին զլեղու և զսուտ գիր գրողաց հատանէին զձեռն. զի լեղուն, որ յղջ և խօսուն գողով ուսոյց ստութիւն, համրութեամբ և սլապանձմամբ քարողեացէ զճշմարտութիւն. և ձեռնն որ կենդանի և անկ-

տուր աղաւաղեաց զճշմարտութիւն, հասմամբ և մեռելու
 թեամբ յայտ արասցէ զստութիւն: Այս է փոխադարձ տոյժ:
 Զշնացողի հանէին զաչս, զշնացելոյն թողուն զաչս, բայց
 հատանէին զունչս. զի տարփածուն կորուսեալ զաչս՝ որք ա-
 նարժան սիրոյ են առաջնորդք, կարօտասցի աչաց այլոց. և
 շնացեալն, որ առ հայելոյ գեղգեղէր զիւր երեսս, 'ի հայ-
 ելոյ անտի սոսկաւոյի, և սիրողաց քսամնելի լիցի, թողեալ
 'ի տարակուսի թէ որ իցէ կնոջ մեծագոյն տանջանք: Այսպէս
 ըստ արդար փոխադարձ տուժի, որով իւրիք մեղաւ ոք, նովին
 և պատժեցաւ, և դաւոյն ցաւ փոխատրեցաւ: Ապա կարի խկ
 արդար էր յինքեան փոխադարձ տոյժն հռադամանթեան.
 Բայց միով իւրիք թուէր կարի իմն խիստ, զի չտայր տեղի ոչ
 ընտրողութեան և ոչ հանգամանաց անձանց: Ընդ դատաս-
 տանաւ արկանէր անխտիր եթէ զազնուականս և եթէ զա-
 նարդս, եթէ զմեծատունս և եթէ զմուրողս, եթէ զգիտունս
 և եթէ զտգէաս, եթէ զբարեացապարտս և եթէ զչարեացա-
 պարտս. որպէս մարմինս մերկեալս յողւոյ. մինչև 'ի դժոխս
 խկ դատէր զոգիս մերկեալս 'ի մարմնոյ: Հայէր 'ի գործն, և
 ոչ 'ի գործողն: Եւ այս իմաստ էր ամենայն օրէնսդրաց և դա-
 տաւորաց, որք զգուշաւորքն էին պահպանութեան հռադա-
 մանթեան փոխադարձ տուժի. չխտրել 'ի մէջ պարտաւորի և
 պարտաւորի: Էր օրէնն խիստ քան զերկաթ, և դատաւորն
 խիստ քան զօրէնս. գթութիւնն յատենէ աստի էր արտահա-
 լած: Զալկկոս օրէնսդիր Ղոկրաց՝ աշակերտ հռադամանթայ,
 հրատարակեաց զնախայիշատակեալդ օրէն թէ շնացողին բրես-
 ցին աչք: Դէպ եղև սմա, որպէս դէպ լինի այնոցիկ որք կարի
 իմն խուզարկութեամբ պատահեն իւրեանց փնասու, զի առա-
 ջին յանցաւոր օրինացս եղև միամօր իւր որդի: Ծերակոյտն
 ամենայն աղաչեաց զԶալկկոս ներել որդւոյն և պահել զաչն,
 որք էին բեռական աստեղք յուսոյ թագաւորութեան: Այլ
 Զալկկոս խիստ ևս էր և անլսող քան զտարտարոսականն հռա-
 դամանթ: Գիտելով թէ անուն դատաւորի սրբազնագոյն է
 քան զհօր, և թէ օրէնքն են աչք արդարութեան, առաւել
 պատշաճ համարէր կատարել զօրէնս, կուրացուցեալ զոր-
 դին, քան անցանելով զօրինօք կուրացուցանել զարդարու-
 թիւն: Բայց յաղաչել նոցա զԶալկկոս առաւել ևս ժտու-
 թեամբ, չթողուլ զթագաւորութիւնն կոյր՝ կուրութեամբ
 յաջորդի, յետ բաղումն ընդդէմ դառնալոյ ուր ուրեմն զայս
 ետ պատասխանի. Խորհեցայ, ասէ, հուսկ ուրեմն հնար հա-
 ճելոյ զսէր ժողովրդեանդ, միանգամայն և վճարելոյ խստու-
 թեան օրինաց: Որդի և հայր են անձն մի. տալա բրեսցի միայն
 մի ակն իմոյ որդւոյ. և միւս՝ բրեսցի իմ ակն. և այնպէս օրէնք
 ոչ լուծցին, և յանցաւորն ոչ եղիցի կոյր: Եւ արդարեւ եթէ
 բանքն իցեն զփնասուէ օտարի, երևի թէ ոչինչ գթութիւն

կարող է տնօրինել յօրէնսն գրեալ 'ի Հռադամանթէ, բայց թելագրեալ 'ի բնութենէ: Զի հիմնեալ յայսպիսի բնաւոր կանոն, թէ իւրաքանչիւր ոք հատուցէ զայն, զոր եբարձ ցաւովք յայլմէ, այո, կարող է իշխանն գթած շնորհել զվնասն՝ որ եհաս անձին, այլ ոչ զվնասն որ եհաս այլում. եթէ իշխանն չվճարէ յիւրոց անտի վնասելոյն:

Բայց խստութիւն փոխադարձ տուժի Հռադամանթայ ոչ էր անզիջողութիւնն, 'ի չներել ումէք, այլ անհաւասարութիւնն՝ի պատժել զամենեւին միապէս վասն նմանակ գործոյ: Զի որպէս իմաստութեամբ ասէ Արիստոտէլ, եթէ 'ի մի և նոյն գործ ամենայն մարդիկ ունէին հաւասար ախորժակ, և ամենայն պարագայք լինէին հաւասարք, 'ի լինել անիրաւութեանն հաւասար պարտ էր և պատժոյն լինել հաւասար: Բայց քանզի նոյն գողութիւն լինի յանցաւորագոյն 'ի միումն, քան 'ի միւսում, և նոյն իսկ հարուածն առաւել նախատա կան յումեմնէ քան յայլմէ, անիրաւ փոխադարձ տոյժ լինի պատժել զանիրաւութիւնս մեծի և փոքու հաւասար: Ոչ ամենեւորէն է գիտել չափել զչափ անիրաւութեան: Պատգամախօսն Գեղիեայ հրամայեալ էր Յունաց երկպատկել զսեղան Ապողոնի, եթէ կամէին ընդունել զիւրեանց հայցուածս. նոքա այնչափ ասպահով կարծեալ զընդունելութիւն շնորհին, որչափ գիւրին էր երկպատկութիւն սեղանոյն, անգէն վաղվաղակի կոչեցին զհիւսուենս. և 'ի սեղանն որ էր քառակուսի, յաւելին միւս ևս քառակուսի հաւասարաչափ: Պատգամախօսն խարդաւան, որ ոչ կամէր լսել նոցա, ծաղր արար զանմտութիւն նոցա. իբր զի առագրել քառակուսուոյ քառակուսի, ոչ է երկպատկել զքառակուսին տեսակապէս, այլ միայն նիւթապէս. մանաւանդ թէ է աղճատել զտեսակն, արարեալ 'ի հաւասարակողմն քառակուսուոյ՝ երկայնաձիգ իմն քառանկիւն: Այլ տեսական երկպատկութիւն քառակուսուոյ է գաղտնի իմն. գծել բոլորակ ինչ զքառակուսեալ, և ապա այլ քառակուսի զբոլորակաւ: Ասան զի քառակուսին արտաքին է արդար երկպատկին ներքնոյն, որպէս ասրացուցանեն երկրաչափք: Ըստ սմին օրինակի ամենոյն անմիտ գիտէ գատել, թէ գողութիւն հարիւր սկեղ կրկնապատիկ աւելի է քան զգողութիւն յիսուն սկեղ. այլ այս է չափել զնիւթական քանակ գողութեան, և ոչ զտեսական. որ միայն 'ի մտացի գատաւորոց չափի, ոչ թուաբանօրէն, այլ երկրաչափօրէն. քննեալ զանձն, զվախճանն, զտեղին, զժամանակն, և զայլ ամենայն պարագայս գործոյն, որք առաւելուն կամ նուազեն զարութիւնն, որ է տեսակ յանցանայն: Ապաքէն գողանալ հարիւր սիկլ 'ի տաճարէ, է մեծագոյն յանցանք քան զգողանալ հարիւր սիկլ յումեմնէ սոսկականէ: Մանաւանդ թէ տեսակապէս մեծագոյն յանցանք են

գողանալ տանն սիկղ 'ի տաճարէ, քան հարիւր սիկղ 'ի սոսկականէ . զի այս է լոկ գողութիւն, և այն սեղանակապտու թիւն : Յոյժ աւելի նախատինք են, ասէ Արիստոտէլ, ածել ապտակ սինկղիտոսի քան գիւղականի . զի նա է անձն արքունի . և նախատինքն որ լինի արքունւոյն, յոյժ մեծ է քան զեղեալն սոսկականին : Մինչ զի ըստ կանոնի երկրաչափական համեմատութեան, որչափ մեծագոյն է անձն սինկղիտոսին քան զգիւղականին, այնչափ առաւել մեծ է նախատինքն եղեալ սինկղիտոսին քան գիւղականին : Եւ վասն այսորիկ, չէ արդար կանոնն հաղագամանթայ, Որչափ ոք առնէ, նոյնչափ և կրեցէ : Աւան զի, եթէ որ էաճն ապտակ գիւղականի, արժանի է ապտակի, յայտ է թէ որ էաճն ապտակ սինկղիտոսի, մեծ ևս սլատոժոյ է արժանի : Բայց ասիցես եթէ 'ի փոխարինական արդարութեան սլարտ է սլահել զհամեմատութիւն տրամաբաշխական և երկրաչափական . ապա ոչ լինին երկու տեսակք արդարութեան, այլ մի միայն : Պատասխանեմ . յառնել անդ զարդարութիւն, կան երկու գործողութիւնք . մի չափել զանիրաւութիւնն, երկրորդ չափել զսլատիժն : Ի վերայ առաջնոյն՝ սլարտ է դատաւորին 'ի կիրարկանել զհամեմատութիւն երկրաչափական . բայց 'ի վերայ երկրորդին սլարտ է նմա 'ի կիրարկանել զհամեմատութիւն թուաբանական, ոչինչ հայեցեալ յանձինս : Այնպէս զի մեծի անիրաւութեան տացի սլատիժ մեծ, փոքուն փոքր, հաւասարին հաւասար : Այս են կշիռք Աստրեայ կանխաւ յիշատակեալ : Եւ ըստ այսմ սլարտ է իմանալ զփոխադարձ տոյժ հաղագամանթայ . Որչափ ոք արար՝ նոյնչափ և կրեցէ . հայեցեալ 'ի գործն ոչ նիւթապէս, այլ տեսականապէս . ոչ 'ի գործողութիւնն, այլ 'ի չարութիւնն :

Զնոյն սլարտ է իմանալ և 'ի վերայ փոխարինական փոխադարձ տուժի 'ի սակարկութիւնս քաղաքականս, որ հիմնեալն է յայսպիսի նմանակ կանոն . Որչափ ունի ոք տոյժ, այնչափ առցէ 'ի շահէն : Աւան զի որպէս յընկերութեան և 'ի տուրևառ քաղաքական՝ փոխանակութիւն ընչից հաւասարի գնահատութեան, որոյ չափ է փողն . սոյնպէս 'ի քաղաքական վէճս երկու ինչ ունի դիտել դատաւորն . մի հատանել զգինս, երկրորդ հաւասարել զփողն փաստուն : Առաջինն սլահանջէ զհամեմատութիւն երկրաչափական, երկրորդն զհաւասարութիւն թուաբանական : Զի երկաքանչիւր կողմն ունիցի, որ ինչ նմա հասանի :

Գ Լ Ո Ւ Խ Թ.

Յադագս քաղաքական և քնական իրաւանց :

Արդարութիւնն 'ի մէջ այլոց խորհրդաւոր գրօշուածոց նկարեցաւ 'ի բանաստեղծից որպէս աստուածունհի ինչ եռա-գիմի և եռանուն, որ միանգամայն բնակեալ յերկինս և յերկրի, և 'ի ստորինս երկրի. յերկնի կոչեցաւ Թեմիս 235, յերկրի օրէն, և 'ի ստորինս երկրի Պղոտոն : Ամեցան այն քաջութեամբ խոհականք ձեացուցանել մեզ երիս տարբերութիւնս արդարութեան. զգերական, զմիջական, և զստորին. զիրաւունս աստուածային՝ զառ 'ի յերկնից եկեալ. զիրաւունս քաղաքական, որ սեպհական է մարդկան, և զիրաւունս բնական, որ հասարակ է կենդանեաց : Պաշտել զերեակ միութիւն Աստուծոյ, է յաստուածային իրաւանց, զի զայն ուսուցին մեզ միաք տեսող աներևութից : Պաշտպանել զիւր կեանս, է 'ի բնական իրաւանց, զի ամենայն կենդանեաց ուսոյց զայն բնութիւնն : Պահել զհաւատարմութիւն 'ի դաշինս, է 'ի քաղաքական իրաւանց, կամ յիրաւանց աղգաց. զի 'ի քաղաքական ընկերութենէ իմացան զայն մարդիկ լուսով բանի : Բայց սրահեալ զաստուածային իրաւունս այլում վեհագոյն գպրոցի, երկու մեծ հոմանունութիւնք 'ի վեր երևին 'ի մէջ իմասանոց 'ի վերայ բնական իրաւանց, և քաղաքական իրաւանց : Ասան զի ըստ որում հաղորդ է մարդ զգայական բնութեան որ հասարակ է կենդանեաց, և բանաւոր բնութեան որ սեպհական է մարդոյ, յայսմանէ ոմանք բնական իրաւունս կոչեն միայն զհասարակն կենդանեաց, և այլք բնական իրաւունս կոչեն և զբանաւորն. որպիսի է սրահել զհաւատարմութիւն 'ի դաշինս : Նոյնպէս, քաղաքական իրաւամբք՝ ոմանք իմանան միայն զգրաւոր օրէնս, և ոմանք իմանան նովաւ և զբնական օրէնս բանաւորս : Բայց Արիստոտելի իմաստասիրեալ բարձրագոյն ևս սկզբամբ, ընդհանրապէս բաժանէ զքաղաքական օրէնս հաւասար յերկուս տեսակս. այսինքն է, 'ի Գրաւոր օրէնս, և 'ի Բնական օրէնս. չորոշեալ 'ի մարդիկ զբնական բանաւոր 'ի բնականէն որ հասարակ է կենդանեաց, ըստ այնմ որ ծառայեն քաղաքական ընկերութեան : Ասան զի, որպէս 'ի կենդանիս օրէնքն բնական կատարելագոյն է 'ի միում քան 'ի միւսում, ընկերութիւնն ամուսնական 'ի տատրակս քան 'ի ճնճղուկս, սնունդ զաւակաց 'ի ծիծառնս քան յարծուիս, հոգաբարձութիւնն անտեսական 'ի մրջիւնս քան 'ի ճանճս, կառավարութիւնն կարգաւորական 'ի մեղուս քան 'ի մրջիւնս, սոյնպէս այս ամենայն բնական օրէնք կա-

տարեւադոյնք են 'ի մարդիկ քան 'ի կենդանիս , զի են կարգաւորեալք 'ի բանէ և յօրինաց : Եւ որպէս զգիտութեամբք բնութիւնն ուսուցանէ սկզբունս ինչ հանրականս , յորոց միտմարդոյ իմաստասիրեալ քաղէ իմաստս գիտնականս , նոյնպէս զառնելի իրօք լոյսն բնական ծանուցանէ սկզբունս ինչ հասարակս կենդանեաց , և ինչ ինչ ևս հասարակ ամենայն մարդկան , սրբ փորձիւ և խոհեմութեամբ գան 'ի լաւ ևս կազմութիւն վասն ընկերութեան և կենակցութեան , և այս է հանրական իրաւունք քաղաքական :

Այս իրաւունքն քաղաքական հանրական , ըստ Արիստոտելի , է բաղկացութիւն ինչ գրաւոր օրինաց , և բնական օրինաց՝ կարգեալ 'ի պահպանութիւն քաղաքական ընկերութեան : Բայց որ ոք մտադրութեամբ ընթեռնու զվարդապետութիւն նորա , տեսանէ թէ որոշէ նա զքաղաքական իրաւունս ինչ զանձկագոյն և զյատկագոյն , այսինքն զայն որ կապէ զժողովուրդ ինչ ընդ գրաւոր օրինի : Մինչ զի ընկերութիւնն քաղաքական ընդարձակ , նշանակէ և զկենցաղավարութիւնն քաղաքական , զքաղցրախօսութիւն և զզուարճախօսութիւն : Բայց ընկերութիւնն քաղաքական անձուկ , նշանակէ զթիւ ինչ անձանց ազատաց , ըստ այնմ որ չեն միմեանց ստորագոս , այլ ամենեքին ստորագոս նոյն իսկ գրաւոր օրինաց , որոյ վախճանն է զի ամենեքին բաժանորդ իցեն բարեաց և չարեաց հասարակաց , և փոխադարձ փոխարինութեամբք պահեսցեն յիւրեանց միջի զկենակցութիւն վասն պիտոյից մարդկային կենաց : Բայց այս գրաւոր օրէնք է հիմնեալ 'ի բնականն : Բնութիւնն որ յամենայնի սիրէ զներդաշնակութիւն , եւ մարդկան որպէս ձայնս և կերպարանս , նոյնպէս յօժարութիւնս և խառնուածս պէսսպէսս . զի պիտոյս ունելով միմեանց , իցեն ընկերական , և կազմեցեն միաբանութեամբ մի նուագածութիւն ներդաշնակաւոր : Մի միայն մարդ չառնէ ինչ ընկերութիւն , զի մի լար միայն չառնէ ներդաշնակութիւն : Այնպիսին , որպէս յաւաջն ասացաք , կամ է էրէ ինչ վայրի , որ յամենեցունց խորշի , կամ աստուած երկնաւոր , որ չունի ուստեք պիտոյս : Բազում մարդիկ որ 'ի գրաւոր օրէնս իցեն այլեայլս , չառնեն ընկերութիւն քաղաքական . զի չառնեն զհասարակութիւն ինչ : Եւ բազում մարդիկ , որոց իցէ նոյն օրէն , բայց իցեն համարուեստ , չառնեն ընկերութիւն քաղաքական . զի ոչ հաղորդին ընդ միմեանս փոխանակութեամբ . ուստի և սովորութիւն է ասել , բրուտ զբրուտ՝ և բժիշկ զբժիշկ ոչ սիրեն : Ի տիեզերական հասարակապետութեան մի տարր նման է այլում տարեր 'ի միում որակութեան , բայց աննման յայլում , զի պիտոյասցին միմեանց 'ի գործել : Եթէ ամենեքեան լինէին ամենեին նման , սէրն լինէր անպաղական առ 'ի չգոյէ արտադրութեանց , և

տիեզերք ոչ ևս լինէին հանրական, առ 'ի չգոյէ պէսպիսութեան իրաց 236 : Այլ զոր օրինակ ընդ տիեզերս, ամենայն տարերք թէպէտև այլևայլք կառավարին 'ի մի միայն գերակայ մասց, նոյնպէս 'ի միում հասարակապետութեան ամենայն առանձնաւորք թէպէտ և ազատք՝ ներքոյ են միոյ օրինի, և այնմ որ երևեցուցիչն է օրինին, այսինքն է իշխանի. որ է օրէն կենդանի, և իրաւունք քաղաքական անձնաւոր և խօսուէն : Որ պիտի և իցէ այս իշխանութիւն, եթէ միապետական, եթէ աւագապետական, եթէ ազնուապետական, և եթէ ժողովրդապետական, ստոյգ իմն է, թէ ուր չիք իշխան, չիք գրաւոր օրէն. և ուր չիք գրաւոր օրէն, չիք յատկապէս և մարմին քաղաքական : Յայսմանէ մարմին իմանալ, որ իցեն իրաւունք օրինաւոր իշխանութեան, որ իցէ նորա վախճան, և ցոր վայր ձգիցի կարողութիւն նորա : Յայն վայր ձգի հեղինակութիւն իշխանին, ցոր վայր ձգի հեղինակութիւն գրաւոր օրինին, այսինքն է՝ Պահել զազատութիւն և զհաւասարութիւն կենակցութեան ժողովրդոց՝ 'ի բաժանորդն լինել բարեաց և չարեաց և 'ի փոխարինութիւնս դաշանց : Այս պաշտօն է օրինաց, և այս պաշտօն իշխանին : Բազում պանծալի վերտառութեամբք բարեմարդիկն Աթէնք կամեցաւ բարձրացուցանել զանուն Պերիկլէայ իւրոյ իշխանի 'ի վերայ այլոց : Բայց Պերիկլէսի մերժեալ զամենայն, եցոյց թէ կամք են նմա կռիւ, Պերիկլէս արդար, և հռչակեաց ժողովուրդն այնչափ գովութեամբ զայն նոր վերտառութիւն, մինչև 'ի պատմութիւնս ցայսօր իսկ հնչէ 237 : Պարտ է իշխանի յանձին բերել զամենայն առաքինութիւնս. բայց ոչ է նմա հնար առանց արատոյ փառամուտութեան՝ զմիոյ յառաքինութեանց թէպէտև փոքունց յանձին բերել զանուն. որպէս եթէ տացէ կռիւն իմաստուն, արի, սրբասէր, վեհանձն, կամ գթած : Արդարդ անուն վեհագոյն է քան զայլ անուանս. զի արդարութիւնն մեծագոյն է 'ի բարոյական առաքինութիւնս : Բայց թէպէտև անունն է պանծագոյն, տակայն և այնպէս չէ ինչ փառամուտ. զի է սեպհական անուն օրինաց, և իշխանի որ երկեցուցիչն է օրինաց : Եւ որպէս օրէնն անիրաւ, թէպէտև զինու զօրացեալ չէ օրէն, նոյնպէս իշխանն անիրաւ, թէպէտև ամենայն առաքինութեամբք զարդարեալ, չէ իշխան, այլ բռնաւոր : Մինչ զի զոր օրինակ հնար է իշխանի առանց փառասիրութեան կռիւ իշխան, նոյնօրինակ հնար է նմա առանց փառասիրութեան կռիւ և արդար : Այն զի վերտառութիւնք այլ ամենայն առաքինութեանց հնար է թէ նախանձ արկանիցեն յայլ իշխանս. զի մարթ է միոյ իշխանի լինել քան ըզմիւսն առաքինի, իմաստուն, արի և ժուժկալ. բայց վերտառութիւնդ արդար ոչ արկանէ նախանձուկս. զի չընդունի առաւելութիւն, անհնար գոլով միոյ իշխանի լինել արդար.

րագոյն քան զմիւսն . վասն զի արդարն՝ որպէս ասացաւ , հաս-
տատեալ կայ 'ի մէտ անբաժանելի : Բայց յայտմանէ միւս ևս
կարևորագոյն հետևութիւն յառաջ բերէ Արիստոտէլ , այս-
ինքն թէ որպէս օրէնն ոչ իւր ինքեան արբանեկէ , այլ այնց
որք ենն ընդ օրինօք , նոյնպէս իշխանին ոչ է պարտ հայիլ
յիւր օգուտ , այլ յօգուտ իւրոյ հնազանդելոյ : Արգարու-
թիւնն ըստ այնմ՝ որ արգարութիւն , է առաքինութիւն առ ըն-
չակոն , որպէս ասացաւ . զի ոչ հայեցեալ առաւել 'ի բարու-
թիւն անձին , այլ 'ի գործողութիւն նորա առ այլս , տայ իւ-
րաքանջիւրում զիւր արժանն : Ըստ այնմ իշխանն արգար ոչ
կեայ վասն իւր , այլ վասն ժողովրդեան իւրոյ . զի թագաւորէ
վասն ժողովրդեան . և ոչ վասն անձին : Եւ վասն զի մեծա-
գոյնն 'ի մարդկային գործս է թագաւորել , և մեծագոյն գործք
արժանի են մեծագոյն վարձուց , պարտ է իշխանի , ասէ Ա-
րիստոտէլ , շատանալ ընդունելութեամբ 'ի վարձ զփառս և
զպատիւ : Զփառս և զպատիւ , ասաց Արիստոտէլ , ըստ նախնի
մեկնչաց : Բայց արդիք , որոց հեղասիք հողմ փառաց և պա-
տուոյ թուեցաւ վարձ ինչ կերակրելոյ զգեանառիւծս և ոչ
զիշխանս , փոխանակ փառաց և պատուոյ , կարգալ կամեցան ,
զփառս և զհարկս բանաւորս , որք յիրաւի կոչին պատուոյ
տուրք վայելչականք իշխանի : Այլ թէպէտև այսոքիկ են բա-
նաւորք և վայելչականք , բայց Արիստոտէլ խօսի զվարձուց ,
որ են 'ի վայելս իշխանին . և ոչ զայն զորս ծախէ 'ի ժողո-
վուրդս 'ի պաշտպանել նոցա , որպիսի են հարկք : Թող զի
խօսի նա զվարձուէ , որ զուգահաւասար իցէ գործոյն . որոյ
աստուածային գոլով , անհնար է զնորա հաւասարն կշռել ,
բայց այնուիկ , որ Աստուծոյ ընծայի : Զհուսկն ասացից . խօ-
սի նա զազատազնեայց և ոչ զընդ լծով եղելոց . և որոշէ զՊե-
րիկլէս՝ որոյ փոյթ էր օգուտ հասարակաց , 'ի Դիոնեսիոսէ ,
որոյ փոյթ էր օգուտ անձին : Եւ վասն այսորիկ 'ի վերայ բե-
րէ . Եւ որ ոք փառօք և պատուով ոչ շատանայ , ոչ է իշխան ,
այլ բռնաւոր :

ԳԼՈՒԽ Ժ .

Յադագս քաղաքական իրաւանց , որ անյարտուկ և
տնտեսական : Եւ նախ յադագս հայրական իրաւանց :

Ի սահմանէ քաղաքական իրաւանց մարթիս քեզէն գիւ-
րաւ խմանալ , թէ որ իցէ իրաւունքն որ զնմանութիւն բերէ
զքաղաքականին , բայց իրօք չէ : Ապաքէն ասացաւ , թէ քա-
ղաքական իրաւունքն է որ միաւորէ զմարմին ինչ ընկերական

ընդ մի և նոյն օրինոք, և ուր չեն օրէնք, և ոչ ընկերութիւն, և ոչ հաւասարութիւն, անդ անկար է լինել ճշմարիտ և յաւուկ իրաւունք քաղաքական: Ապա հայրական իրաւունք չեն յատկապէս իրաւունք քաղաքական: Զի ոչ գոչով յորդին ազատութիւն և հաւասարութիւն ընդ հօր, չկայ ընկերութիւն, և յառնուլ որդւոյն սնունդ 'ի հօրէ, չիք փոխադարձ փոխարինութիւն, և զի է իմն սեպհական հօր, 'ի վերայ իւրոց սեպհական իրաց ոչ կարէ լինել գրաւոր օրէն, զի չիք անդ անիրաւութիւն քաղաքական, այլ միայն բնական: Ասան այսորիկ օրէնսդիրք ոչինչ օրէնս եղին 'ի վերայ հօր, գիտելով թէ բնաւորապէս ոչ ոք կամի մնասել իւր ինքեան, և որ մնասէ զաւակի՝ մնասէ անձին: Ամենայն արուեստաւոր սիրէ բնաւորապէս զգործ իւր, և թէպէտ և անկատար իցեն երեւին նմա գեղեցիկք. զի սիրէ 'ի նոսա զանձն իւր: Մինչ զի փոխանակ քաղաքական օրինի, շատ է բնաւորականն. զի զերկիւղին տեղի ընդ հայրական սէրն: Այլանդակ իմն եղեն յաշխարհի Մանլիոս՝ Մանլիոսի որդւոյ իւրոյ սպանող, և Պաղոմէոս Պողոմեայ հօր իւրոյ սպանող. յոյր վերայ արկ համբաւն զվատահամբաւ մականուն հայրասպան 238: Անստոյգ է թէ ո առաւել մեղանչական գտաւ բնութեան. արդեօք որ երարձն ըզկեանս յայնմանէ որում էտ, եթէ որ երարձն զկեանս յայնմանէ յորմէ էառ: Բայց մարթ է մեզ ասել, թէ հայրասպանն է առաւել ապերախտ, և որդեսպանն առաւել անգութ: Ի բաշխել բնութեանն զպաշտամունս, եհեղ յորդիս զպարտաւորութիւն և 'ի հարս զսէր, որ հօւր իմն է հակառակ բնութեան տարրական հրոյ. զի սա 'ի վեր ցոլանայ, և նա 'ի ստոր: Մինչ զի մեծ ևս այլանդակ է հայր որդիատեաց, քան զորդի հայրատեաց: Այսու ամենայնիւ գրաւոր օրէնք հեթանոսաց եղին ծանր ծանր տանջանս 'ի վերայ հայրասպանին, իսկ որդեսպանին և ոչ մի. թոյլ տուեալ հօրն առաջի արկանել զորդիս գաղանաց և խողովողել իսկ, այնու անբանական որփաստիւ թէ յիւրսն իւրաքանչիւր ոք է ազատ հրամանատու, պէս թէ որդիք ծնանիցին միայն վասն հօրն, և ոչ վասն հայրենեաց կամ տիեզերաց: Բայց եգիպտացի օրէնսդիրք որք չէին այնչափ խժաբարոյք, որդեսպանին 'ի վերայ եղին զայս պատիժ, զի զերիս աւուրս սպահարկութեամբ ոսկասաւորաց ատենին՝ նստցի առաջի անթաղ մարմնոյ մեռելոյն. զի 'ի տես ամենայն ժողովրդեան տեսցէ թէ զինչ արար: Զինչ պատիժ քան զայդ մեղմ, և խնայական. զինչ անպատժութիւն քան զայդ պատժական և անխնայական: Ատեան էր թատրոնն քաղաքացեաց քսոմնելոց, ամբաստանող էր մեռեալն, վկայք՝ աչք, դատաւոր՝ խիլձն մտաց, երկու դահիճք՝ սէր և կսկիծ: Անդ էր տեսանել ողորմ նշաւակ, 'ի ծիւրիլ նեխ և ժահահոտ մարմնոյ՝ հիւժեալ հաշէր հայրն յաղէկաւոր կսկծանաց.

որդունք զազիրք կրծէին զմարմին մեռելոյն, և զոգի կենդանւոյն: Յուրտ արիւնն, որ սպանողին առաջի եռայ 'ի դիակունս 'ի դուրս հոսեալ ընդ վէրս՝ անբարբառ կշտամբէր զհօրն զանգթուծիւն: Եւ այն էր փոխադարձ տոյժն ոչ հռադամանթայ, այլ Մեղենտիոսի անողորմ արքայի, որ ուսոյց մեռելոց տանջել զկենդանիս 239:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ .

Յադագս տիրական իրաւանց 'ի վերայ ծառայից:

Մարթ էր նախ առաջին խնդիր 'ի մէջ արկանել թէ արդեօք ծառայութեան իցէ՞ ինչ բնական պատճառ. զի թուի թէ բնութիւնն մայր ամենեցուն զամենեսին կամեցաւ լինել ազատ: Գիտելի է զի բնութիւնն մասնաւոր՝ հայի միշտ 'ի կատարելութիւն մասնաւոր իրաց: Բայց քանզի 'ի պակասութենէ նիւթոյ՝ ոչ ամենայն իրք կարողանան լինել կատարեալ, սմին իրի չէ ինչ անկատարութիւն, եթէ ընդհանուր բնութեան չծառայէ կատարելապէս 'ի հասարակաց ինչ պէտս: Ոչ ամենայն պտուղք միոյ ծառոյ՝ ողջիկ հասունանան, դնիլ 'ի սեղան մարդկան. բայց ոչինչ պտուղ է այնպէս թթու և ժողիս, որ անպիտան իցէ 'ի բուտ անասնոց կամ յաղբ երկրի: Չիք ինչ յաշխարհի աւելորդ: Ահա այսպիսի են խելք մարդկան. ոմանք ծնանին այնպէս զգօնք և կատարեալք, որ երևին հաստեալք 'ի հրամայել. և այլք այնպէս տխմարք և խելաթափք, որ երևին կարգեալք 'ի ծառայել. վասն զի որոյ չիք զգօնութիւն, վարիլ ունի զգօնութեամբ այլոց: Արդ այս է ծառայութիւն բնական, պիտանի եթէ այնմ որ ծառայէ, և եթէ այնմ որ հրամայէ. զի չիք ոք այնպէս անպիտան, որ չիցէ բաւական 'ի կրել զջուր կամ 'ի բերել զփայտ, կամ 'ի պահել զանդեայս. գործք, որք զգօնաւորի չեն ինչ ըմբօն. և 'ի դարձ փոխարինի՝ որ այլում ծառայէ, յայլմէ անտի կեայ: Որ ինչ ասի զանհատէ, զնոյն մարթ է ասել համակ զժողովրդենէ: ՅԱմերիկա գտան աղինք այնպէս անագորունք և այնպէս պաճարամիտք, որ գողանակեաց կենաց նոցա կամ պաճարամտութեան, չէր հնար յաջողել քաջադիպութիւն քան զայն զի եղեն ընդ լծով: Եւ այսու օրինակաւ հռովմայեցիք երախտիս արարին Սարմատացւոց, Լիւրիկեցւոց, և Գեղոնացւոց, արկեալ զնոսա 'ի ստրկութիւն, զի եկեսցեն 'ի մարդկութիւն: Բայց արժան է որոշել 'ի մէջ ծառայի և ստրկի, որպէս լուիցես յառաջիկայդ:

Արդ որ ինչ ասացաւ զհայրսկան իրտւանց, զայն զօրագոյն

ևս պատճառաւ պարտ է խմանալ 'ի վերայ տիրական իրաւանց առ ծառայս : Արժանի է աղատութեան , որ երբէք ոչ դիտաց զայն , արժանի է գթութեան , որ կորոյս զայն 'ի չար պատահարէ . արժանի է ծառայելոյ , որ վաճառեաց զայն փողոյ : Բայց սրով օրինակաւ և իցէ , ծառայութիւնն 'ի բաց արտաքսէ զընկերութիւն , ուստի և զքաղաքական իրաւունս : Նա 'ի մէջ որդւոյ և հօր , թէ չիք ընկերութիւն , սակայն կայ սէր . բայց ընդ ծառայութեան այնպէս անյարիր է սիրելութիւն , մինչև ըստ վաղնջուց առակին , Որչափ են ծառայք , այնչափ են թշնամիք : Որ միշտ անձկայ աղատութեան , ոչ կարէ սիրել զծառայութիւն . և որ ատեայ զծառայութիւն՝ ոչ կարէ սիրել զտէրն . և վայ տերանց , որոց բազմացուցանեն զծառայս : Թռչուն արկեալ 'ի վանդակ , թէպէտ և քաջ կերակրի , յամենայնի զծերպս խնդրէ զիւրոյ վանդակագործի , ճողոպրիլ 'ի դուրս . և ծառայ առաւել ըզձանայ լինել մուրող և ազատ , քան կերակուր ունել և ընդ տերամբ լինել : Թող զթշուառ կեանս ստրկութեան , անարգ և վատտակարեկ քան զանաանոցն , ճիշդ 'ի կերակուրս և ծանրաբեռնեալ յերկաթս . և ըստ վաղեմի իրաւանց՝ այնպէս ներքոյ անկեալ ազատ իշխանութեան տեառն , մինչև 'ի տեսանել զտէրն տեսանել նմա դահիճ : Աւ մէք զարմանամք , զի որչափ են ծառայք , գողցես մարթի գտանել և այնչափ թշնամիս : Փիլիպպոս Մակեդոնացի տուեալ և հրձիգ արարեալ զՈղիւնթոս քաղաք Աթենացւոց , զքաղաքացիսն վաճառեաց 'ի ստրկանոց : Պարրասիոս անուանի պատկերահան Աթենացի 'ի նկարել զպատկեր Պրոմէթէոսի տանջելոյ 'ի Դիոսէ 'ի քարաժայռի վերայ , գնեաց զծերունի ոմն ազնուականագոյն և առաւել վշտագին 'ի միջոյ անտի Ողիւնթացւոց : Առ 'ի նկարել զպատկեր Պրոմէթէոսի՝ բաւական էր առաջի ունել զդէմս սորա զվտտեալս 'ի սովէ և 'ի ցաւոց վասն կորստեան հայրենեաց , որդւոց , ընչից և աղատութեան : Բայց Պարրասիոսի կամեցեալ ճշգրտագոյն հանել 'ի նկար զգծագրութիւն ցաւագին գլմաց , զայտումն աչաց , զուռոյց կրծոց , զձգտումն մկանանց , և զխլիլիլ ոսկերաց Պրոմէթէոսի , ետ տարածանել մերկ զծերունին , և այնպէս բուռն ձգտեցոյց քարշողաց զայն կիսակենդան անդամս , մինչև ողորմելոյն 'ի կարկամութենէ անտի անշնչանալ 'ի տանջանսն : Չար ևս չարիս անցոյց Պարրասիոս ընդ ծառայն , քան Փիլիպպոս ընդ թշնամին : Փիլիպպոս ոչ սպան , զի վաճառեացէ զնա . Պարրասիոս գնեաց , զի սպանցէ զնա : Նա՝ չար ևս չարչարեցաւ անմեղ Ողիւնթացին 'ի բարեկամ տեառնէ , քան մեղապարտն Պրոմէթէոս 'ի ծանրացասումն Դիոսէ : Դիոս վշտագնեաց զՊրոմէթէոս 'ի պատժել զնա . Պարրասիոս սպան զծերունին 'ի նկարել զնա վշտագին : Չամենայն զինչ և կամիցի , ձեռներեց պատկերահանի օրէն է

նկարել, բայց ոչ որ այլ պատկերահան օրինաւոր համարեցաւ սպանանել զսկզբնատիպն, զի նկարեսցէ զպատկերն: Սակայն օրէնք թողացուցանէին մեծ ևս ձեռներիցութիւն տեառն, քան պատկերահանի: Հռադամանթոս ըստ իւրում արդար փոխադարձ տուժի, գատապարտէր արդեօք զՊարրասիոս, զի նկարեսցի 'ի կերպարանս Տիախոսի նովին արուեստիւ, որով նկարեսց ինքն զՈղիւնթացին 'ի կերպ Պրոմէթէոսի 240:

Ի մեր մարդասիրագոյն գարս՝ արդարագոյն և ապահովագոյն է վիճակ այնց ծառայից, որոց պայման եղեալ ծառայութեան իւրեանց ըստ կամս, փոխադարձ փոխանակութեամբ, տան զիւրեանց աշխատութիւն և ընդունին զարժանին թոշակ և այնպէս դիւրաւ հրաժարելով 'ի ծառայութենէ իբր ապահարզանաւ, ազատ կացուցանեն զանձինս, այլ ոչ կամելով ծառայել: Ոչ պակասին երբէք տեարք ծառայից, և ոչ ծառայք տերանց: Այսու օրինակաւ լծորդի ընկերութիւն ընդ անհաւատարութեան, ազատութիւն ընդ ծառայութեան, և իրաւունքն տիրական ընդ իրաւունս քաղաքական, մինչև ի նեւ տանն փոքրիկ ինչ հասարակութիւն, և ծառային ունել զաեղի արքունի սպասաւորի, և տանուտեառն լինել ինքնուրոյն արքայիկ: Արդ այսպիսիք են ծառայք, այլ ոչ թշնամիք տեառն. զի չեն բռնազբօսեալք: Մանաւանդ թէ են սիրելի բարեկամք, զի են երախտաւորեալք, և վասն այսորիկ առաւել ևս հաւատարիմք, զի են առաւել բարեկամք: Ընդ այսպիսիս քաղաքավարագոյն ևս վարի տէրն, գիտելով յօր ըստ օրէ անցից, քանի՜ դիւրին է նմա 'ի նոցայն լինել վիճակի: Ամենայն ծառայ սերեալ է յուժնմէ թագաւորէ, և ամենայն թագաւոր սերեալ է յուժնմէ ծառայէ: 'Եւ՝ վասն զի ամենայն տէր է ընդ աւագագոյն տերամբ, այնպէս վարի ընդ ծառայս, որպէս կամէր թէ վարեսցի աւագագոյնն ընդ իւր:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Յադագս ամոռսնական իրաւանց:

Առաւել ևս դժուարին իմն է սահմանել թէ որպիսի ինչ իրաւունք կոչիցին ամուսնականն. զի թուի թէ չէ այն ոչ յատուածային իրաւանց, ոչ 'ի քաղաքականէն, ոչ յիրաւանց ազգաց, և ոչ 'ի բնականէն: Չերեւի լինել յատուածայնոյն. ապա թէ ոչ, ամենայն մարդ պարտաւոր լինէր ածել կին, և մեղապարտ լինէր այնչափ սպանութեանց, որչափ որդիս յանհոգութենէ ամուսնութեան չընծայէր աշխարհի և Աստուծոյ: Մանաւանդ զի այնչափ առաւել հաճոյ է Աստուծոյ վիճակն

կուսական քան զամուսնական, որչափ առաւել նման է աստուածեղէն բնութեան հոգի քան զմարմին: Եւ եթէ մեծ առաքինութիւն է համարեալ չանցանել յերկրորդ ամուսնութիւն, մեծ ևս առաքինութիւն լինի չանցանել յառաջինն: Եւս առաւել չթուի կախեալ զքաղաքական իրաւանց: Զի թէ ամուսնութիւնն յառաջէ քան զտոհմ, և տոհմ քան ըզքաղաք, և քաղաք քան զքաղաքական իրաւունս, ապա և ամուսնական իրաւունք յառաջեն քան զքաղաքական իրաւունս. զի բաղկացուցիչ մասունք յառաջագոյն են քան ըզքաղկացեալն: Այն զի, եթէ իրաւունքն քաղաքական որպէս ասացաւ, չէ՛ ՚ի մէջ վերնագունի և ստորագունի, այլ ՚ի մէջ հաւասարից, անմարթ է այդմ հաւասարութեան ունել զտեղի յամուսնացեալս. վասն լինելոյ տանուտեառնն որպէս արեգակն յերկնի, և իշխան ՚ի թագաւորութեան, և գլուխ ՚ի մարդկեղէն մարմնի: Թող զի, եթէ իրաւունքն քաղաքական է կարգեալ առ հասարակաց օգուտ, կարգա զամենայն պատմութիւնս, և գտցես զի ընդ միոյ կնոջ, որոյ գործեալ ինչ իցէ օգուտ հասարակութեան, բիւրաւորք եղեն պատճառք մեծամեծ չարեաց: Եւս առաւել չերևի միաբանել ամուսնական իրաւունքն ընդ իրաւունս ազգաց: Զի թէ հաստատեալ է սա առաւելապէս յընկերական կեանս, և յազատութիւն անձին. զինչ ինչ կայցէ առաւել հակառակ երկաքանչիւր օգտի քան զամուսնութիւն: Զի թէպէտ նախ առաջին՝ կարի իսկ ճշմարիտ է թէ միաբանութիւնն է մայր ամուսնութեան. բայց ամուսնութիւնն է հայր անմիաբանութեան: Այն ինչ վառէ սէրն զձա՛ հարսանեաց, ատելութիւնն ՚ի վերայ հասեալ շիջուցանէ: Ի սուղ ժամանակի փոփոխ հաւանութեանն զհետ գայ համր ապաշաւ, և ուրախ հարսնածութեան տըխուր կոծութիւն 241: Մինչև անձամբ զչափ առեալ ուրումն իմաստնոյ կնքեաց, թէ երկուս միայն աւուրս բարօրութեան շնորհէ առնն կին. զհարսանեացն և զթաղման: Իսկ յազատութեան մասին ո՞ր ազատութիւն իցէ առաւել ծառայական քան զայն, յորժամ երկու ազատ անձինք անձնատուր լինին տէրութեան միմեանց, և երկաքանչիւրն զպարանոցս խոնարհեն ընդ միով լծով, ում կամաւորութեամբ լինին ՚ի խնդիր, և բառնան ակամայ կամօք, զի մի միայն վայրկենական կամք լինի նոցա մշտնջենաւոր հարկ: Ապա եթէ լինի անջատումն առագաստի, չար ևս է վիճակն. զի գու այնուհետև չես ծառայ, բայց և ոչ ազատ. ոչ ևս ես նորա, բայց և ոչ քոյ. զի ոչ կարես լինել այլում. մինչև զկնի ստրկութեանդ դեռ ընդ քարշ տանել քեզ զքո շղթայսդ: Ապա եթէ խզեսցես իսկ զայն՝ իսպառ բաժանմամբ, կամ խոստովանիս թէ չար ընկերութիւն է ամուսնականն, և կամ թէ հարիւրոց ես արժանի, եթէ միով չջատանաս: Հուսկ ապա երևի թէ անյարիր է

իրաւունքն ամուսնական ընդ բնականին: Զի թէպէտ բնու-
թիւնն ետ անասնոց սէր զաւակի, բայց ոչ կապեաց զսէր նո-
ցա ընդ մի միայն անհատ: Թող զի ամենայն նոյնատեսակ ան-
հատից ետ զնոյն բարս. վասն այսորիկ յընտրութեան ընկերի
ոչ կարեն անասունք սխալել կամ սորջանալ: Այլ 'ի կանայս
այնչափ բարք են և այնչափ մոլութիւնք 'ի միմեանց տարբերք
իբրև զգէմս, սակայն համակ քողարկեալք ընդ չքնաղ և հա-
մեստ կերպարանաւ իբրև օձք 'ի մէջ ծաղկանց. մինչև անհնար
է ճանաչել զնոսա, բայց յորժամ ճանաչումս նոցա այլ ոչ
օգնէ ինչ. զի ամենայն այլ գեղ չարագոյն գոլով քան զայն
չար, հարկ լինի կամ հանդուրժել և կամ փախչել: Բայց բաց
յանհատական մոլութեանց կան և հասարակք բովանդակի ի
գական սերի: Վասն զի եթէ կինն է անպարկէշտ, ով քանի
ամօթ նախատանոց իցէ, եթէ պարկէշտ, ով քանի նորա ան-
սաստութիւն. եթէ աղքատ, ով քանի վայրապար ծախք.
եթէ փարթամ, ով քանի խրոխտանք: Թէ է ամուլ, քանի
վէճք. թէ է բազմածին, քանի թշնամիք: Թէ է մանկամարդ,
լինի պճնասէր. թէ չափահասակ, լինի նախանձախնդիր: Թէ
է սպեղ, անհաճոյ է այնմ ոյր է. թէ գեղեցիկ, հաճոյ է
այնմ ոյր չէ: Եւ զինչ այնպէս դժուարին իցէ պահել որպէս
զայն որ բազմաց է ակնահաճոյ: Զհուսկն ասացից. Պրոտա-
գորաս առ 'ի հասուցանել զմեծն 'ի չարեաց իւրում թշնամ-
ւոյ, ետ 'ի նա զգուսար իւր կնութեան 242:

Բայց յայլմէ կողմանէ, թուի թէ իրաւունքն ամուսնական
փակէ յինքեան զայլ ամենայն իրաւունս: Ի նա ստուգապէս
յաստուածային իրաւանց. զի կարգեցաւ յԱստուծոյ ընդհա-
նուր հրամանաւ, որ պարտաւորէ զամենայն ազգ մարդկան 'ի
լնուլ զաշխարհ որ արարաւն վասն նորա: Նա՛ թէպէտ և կա-
րող էր Աստուած կազմել իւրով ձեռամբ զամենայն մարդ
իբրև զառաջինն, ոչ կամեցաւ թէ 'ի սկզբնատպէն լիցի նոցա
հաստուած. այլ զի սերեցցին 'ի միմեանց, 'ի պահել զսէր առ-
զաւակս և առ ընկերութիւն ամուսնական: Վասն այսորիկ
ձգեաց էառ զկինն ոչ 'ի գլխոյ, ոչ յոտից, այլ 'ի կողէ առնն.
յայտ արարեալ թէ կինն ոչ է ինքնիշխան տիկին, և ոչ անարդ
աղախին. այլ անանջրպետ ընկեր, և 'ի բարիս և 'ի չարիս մտե-
րիմ վիճակակից: Բայց իբրև հանրական սերնդեամբք՝ առա-
ւել ևս պիտոյացաւ ժողովրդոց բնակութիւն, քան բնակու-
թեան ժողովուրդ. և այնպէս 'ի ընանիլ աշխարհի՝ մնայր միայն
լնուլ զերկինս, օրէնքն բնութեան տեղի ետ օրինաց շնորհաց,
և պարծանք ծննդականութեան տեղի ետուն պարծանաց կու-
սութեան և անկնութեան: Սակայն և այնպէս հրաման սերն-
դեան մնաց առ ամենայն սղգ մարդկան ընդհանրապէս, այլ
ոչ առ իւրաքանչիւր մասնաւոր. ցոր վայր արարչին աշխարհի
կամք իցեն պահել զայն: Բայց բաց յայտմ գաղտնեաց, զոր

վաղնջուց իմաստասիրութիւնն ոչ ծանեալ, ստոյգ իմն է թէ ամուսնական իրաւունքն մեծապէս անկ է քաղաքական իրաւանց: Անկ է նախ 'ի սակս դաշին ճշմարիտ ընկերութեան երկուց, որք 'ի սկզբանէ ազատ գոլով հասարակէն 'ի մէջ իւրեանց զինչս և զանձինս, յորում բաժանորդութեան՝ վասն զի հնար է թէ գիպեսցի անիրաւութիւն և մնաս, ունին զտեղի արդարութիւն և օրէնք: Եւ չէ ընդդէմ թէ ամուսնութիւնն եղև յառաջագոյն քան զքաղաքական օրէնս: Զի և առաքինութիւնք և մոլութիւնք եղեն յառաջագոյն քան զօրէնս սակայն և այնպէս օրէնք արդելուն զմոլութիւնս, և օրինադրեն զառաքինութիւնս: Անկ է և 'ի սակս վախճանի քաղաքականութեան. իբր զի ամուսնութիւնն է սերմնարան հասարակապետութեց. որք առանց այսր նուազին, որպէս պարտեղք անջըրդիք: Վասն այսորիկ ամուսնացելոց՝ իբրև բարեացապարտից հասարակապետութեան, հռովմայեցի օրէնսդիւրք շնորհեցին ապահարկութիւնս նպաստամատոյցս, և մեծաշուք նախապատուութիւնս: Եւ սպարտացիք ամուրեաց ոչ տային տեղի 'ի թափոնս, ոչ կամեցեալ 'ի համար դասել քաղաքացեաց զայն որ ոչ յաւելոյր զթիւ քաղաքացւոց: Եւս առաւել անկ են ամուսնական իրաւունք իրաւանց ազգաց: Զի որովհետև այր մարդ առաւել մտաւորութիւն ունի 'ի վերայ ընդհանուր իրողութեանց, և կին մարդ առաւել զգուշաւորութիւն 'ի վերայ մասնաւոր իրաց, 'ի ծառայել նորա հայրենեաց՝ սա պահէ զտունն: Նա աշխատի 'ի կերակրել զգաւակն, սա պահապան է նորա. նա հրամայէ խմբից զօրաց, և սա ծառայից: Մինչև կնոջն՝ ձեռամբ առնն զինիլ 'ի բանակի, թէպէտ և կայ 'ի տան. և առնն՝ աջօք կնոջն պահել զտունն, թէպէտ և կայ 'ի բանակի: Եւ ո՞վ առաւել փութաջան իցէ վասն առնն, բայց որ վիճակակիցն է վիճակի նորա: Ո՞վ քան զնա երկայնամիտ իցէ 'ի հիւանդութիւնս. ո՞վ քան զնա անձնատուր 'ի վատնգս. ո՞վ քան զնա քաղցր 'ի վիշտս. ո՞վ քան զնա հաւատարիմ 'ի խորհուրդս: Զչափ էառ զսորա իմաստունն 'ի կայսերս Օգոստոս 'ի դաւադրութիւնս Վիննեայ. որ առանց հանճարոյ կնոջ իւրոյ չգիտէր ելանել 'ի լաբիւրինթոսէ հանապազորդ դաւադրութեանց: Իսկ թէ իրաւունք ամուսնական անկ իցեն բնական իրաւանց, քաջայայտ է: Զի որովհետև վախճան բնութեան է պահպանութիւն ազգի մարդկան, և զի չէ հնար անհատից լինել անմահ, և ոչ ծնանիլ միանգամայն առ չբաւելոյ գեանի այնչափ բազմութեան, պատշաճ եղև նոցա հետ զհետէ մեռելութեամբ վերստին ծնանիլ 'ի զաւակս, և մահկանացութեան անհատից անմահանալ յիւրեանց տեսակի: Թող զի գեղեցիկ իմն գոլով վասն պէսպիսութեան աշխարհի, թէ 'ի մարդոյ միայն ծնցի մարդ, ամենեքին ծնանէին արդեօք նոյնատիպ և նոյնո-

րակ՝ իբրև զպտուղս միոյ տնկոյ . ուր տարբերութեամբ սերի՝ իբրև պատուաասիւ պէսպէս տնկոյ՝ ծնանի պէսպիսութիւն գիմաց և բարուց և բնաւորութեանց առ. պէսպէս արուեստս : Եւ ոչ վասն այսր պատշաճող է մարդոյ՝ որպէս անասնոց , խառն զուգաւորութիւն . զի սէրն բաժանեալ մի ծնցի յա-
ճախութեամբ վէճս քան զորդիս , և որդիս քան զինչս . իբր զի տոհմից և հասարակութեանց մեծ է պիտանութիւն ստու-
գութեան և միաբանութեան քան բազմութեան զաւակաց : Վասն այսորիկ բնութիւնն իսկ ազնուագոյն և կատարելագոյն կենդանեաց՝ ետ մեծ ևս հաւատարմութիւն և հաստատու-
թիւն ՚ի սէր իւրեանց : Իսկ թէ ՚ի կանայս իցեն աւելի մոլու-
թիւնք քան յարս , ոչինչ են զարմանք . որովհետեւ ոչ այլ ինչ է կին , բայց անկատար մարդ : Բայց և արժան է յուշ ածել , մի իցէ թէ մոլութեանց նոցա պատճառք իցեն մոլութիւնք արանց , որք են կարի իմն դժնդակք : Վասն այսորիկ նոյն ինքն բնութիւնն անզոր կենդանեաց ետ թոյն , և կանանց չարու-
թիւն՝ ՚ի պաշտպանութիւն իւրեանց : Որպէս և իցէ , մոլու-
թիւնք կանանց չեղեն երբէք խօչ առաքինութեան արանց : Ոչ կարողացան մնասել թշնամանք Քսանդիպպեայ՝ Սոկրա-
տայ իմաստասիրի , և ոչ Պաւլային՝ Կատովնի քննչի , և ոչ Սկրիբոնայն Օգոստոսի քաջի , և ոչ Սաբինայն Ագրիանոսի վեհանձին : Մանաւանդ թէ իբրև ոչ կարողացան բարւոքել սոքա զկանայս իւրեանց գանիւ , բարւոքեցին զանձինս իւ-
րեանց համբերատար ժուժկալութեամբ : Բայց կարի իմն գիւ-
րին է առն մտաւորի՝ գիտել ՚ի ձեռն բերել զվարդ զանփուշ . ընտրեալ կին գեղեցիկ , ազնուական , և հարուստ , բայց և պարկէշտ , իմաստուն , և հանդարտ : Այն է միայն դժուա-
րին , թէ ուր գտանիցի :

Գ Լ Ո Ւ Ւ Ժ Գ .

Յադագս իրաւանց զոր ունի մարդ ՚ի վերայ
անձին իշրոյ :

Եւս և ՚ի վերայ անձին իւրոյ իւրաքանչիւր ոք ունի ինչ ի-
րաւունս , որով կարող է գործել արդարութեամբ կամ անի-
րաւութեամբ : Այլ այս է իրաւունք ինչ անյատուկ և փո-
խաբերական : Վասն զի եթէ մարդկայինս բաղկացութիւն
մտածի որպէս փոքրիկ ինչ տուն , յորում հոգի և մարմին են
երկու ընկերք , որոց հնազանդին զաւակք , որ են կիրք . և ծա-
ռայեն զգայութիւնք իբր արբանեակք . ով քանիցս բռնաբա-
րին այս անտեսական իրաւունք կարի իմն մեղկութեամբ տա-

նուաեառն, և ստահակութեամբ ծառայից: Կամ եթէ մտա-
ծի մարդ որպէս փոքրիկ ինչ հասարակապետութիւն, յո-
րում միտք 'ի ձեռին ունի զմիապետական իշխանութիւն, ա-
խորժակք են ազնուականք, և արտաքին զգայութիւնք ժողո-
վըրդականք. քանիցս բռնաւորին քաղաքական իրաւունք,
վասն զի իշխանն պահանջէ զոր չէ արժան, կամ ժողովրդա-
կանք ապստամբին յիշխանէն: Բայց քանզի արդարն և անի-
րաւն է 'ի մէջ որոշ անձանց, որոց մին պահանջմամբ աւելի
քան զարժանն, կամ առնելով աւելի քան զոր պարտն է,
թիւրէ զարդարութիւնն տրամաբաշխական կամ փոխարինա-
կան, վասն այսորիկ այս մասնաւոր իրաւունք չեն յատկապէս
անտեսական, և ոչ քաղաքական. այլ փոխաբերական, ըստ
որում մասունք մի և նոյն բաղադրելոյ կեղծին որպէս անձինք
որոշք 'ի միմեանց: Եւ այս իսկ եղև փոխաբերութիւնն, որով
իմաստունն Ագրիսպա զգաստացոյց զժողովուրդն ըմբոստա-
ցեալ առ ծերակոյտն յԱւենտին. բերելով օրինակ զանդամս
ըմբոստացեալս առ որովայն, որում կամելով փնասել, ին-
քեանց հասուցանէին փնաս 243:

Յայտմանէ մարթիո լուծանել զերկուս երևելի խնդիրս:
Մի թէ որ սպանանէ զինքն, անիրաւեացի՞ արդեօք առ ինքն:
Երկրորդ թէ սպանողն ուրուք՝ որ կամի թէ սպանցի, անի-
րաւեացի՞ առ սպանեալն: Չոր պարտ է իմանալ 'ի վերայ այլ
ամենայն փնասուց պատուոյ կամ ընչից, զոր կամաւ ոք հա-
սուցէ անձին, կամ յայլմէ կամաւ ընկալցի: Եւ առ առա-
ջինն՝ դիւրաւ կարող ես տալ պատասխանի, որպէս ասացան.
զի թէ և անիրաւութիւն լինէր փնասել կամաւ անձին, այն լի-
նէր անիրաւութիւն փոխաբերական. ըստ որում երկու կա-
րողութիւնք 'ի նոյն բաղադրեալ անբաժանաբար լծորդք՝ կեղ-
ծին իբրեւ երկու անձինք 'ի միմեանց իսկութեամբ որոշք, և
ընդ միմեանս խռովք, մինչև միոյն զմիւսն թշնամանօք անար-
գել: Ըստ օրինակի այլանդակին՝ որոյ երկու գլուխք էին և
չորք բազուկք ընդ միմեանս մարտադիրք, մինչև նոյն այլան-
դակին թշնամացեալ անձին՝ վերս ընդունիլ և վերս 'ի վերայ
գնել: Բայց թէ զիսկն խօսիցիմք, անհնար է մարդոյ անիրա-
ւիլ առ ինքն: Չի որպէս ոչ է հնար անիրաւիլ, բայց եթէ
կամաւ. նոյնպէս ոչ է հնար ընդունիլ զանիրաւութիւն,
բայց եթէ ակամայ, առնչակից գոլով այսց եզերաց: Ի կամս
միայն է ոյժ անիրաւութեան: Ար փնասէ այլում յանգէտս
կամ բռնութեամբ, առնէ այո՝ անարդար ինչ, այլ ոչ անի-
րաւի. զի անարդարութիւնն չափի յօրինաց, այլ անիրաւու-
թիւնն չափի 'ի կամաց. նա է չար նիւթապէս, և սա չար տե-
սականապէս: Մինչ զի անիրաւիլ տեսականապէս ոչ է առ-
նելն այլում չար, այլ կամիլն առնել այլում չար: Արծուին
չար արար Եսքիղոսի, բայց ոչ անիրաւեցաւ առ նա յորժամ

ընկէց զկրիայն 'ի վերայ ճաղատ գլխոյ նորա, կարծելով թէ իցէ քար: Կամէր զկրիայն խորտակել, և ոչ թէ զբանաստեղծն սպանանել: Իւրում օգտի ըղձանայր, և ոչ թէ վնասուայ ըոց 244: Արդ ասեմ, թէ այո հնար է մարդոյ վնաս հասուցանել անձին, այլ ոչ է նմա հնար անիրաւիլ առ անձն, զի անհնար է նմա կամիլ զչար իւր: Ապա եթէ կարողասցի կամիլ ինչ անձին իւրում չար, ոչ է հնար թէ կամեսցի տեսականապէս որպէս չար, այլ որպէս բարի. զի բարին է սեպհական առարկայ կամաց, որպէս ճշմարիտն մտաց 245: Հերակլէսի չհանդուրժեալ ցաւոց արեան Նեսսոսի, որ ուտէր զմարմինն նորա, ընկէց զանձն 'ի հուր: Եւ Կատոմն 'ի չհամբուրել զզինեալ ձեռս իւրոյ թշնամւոյ, սրով իւրով զիւր երակս եհատ: Երկաքանչիւրքն ըղձանային մահու, ոչ որպէս վնասակար առարկայի, այլ մին ընտրեաց զբոց 'ի դեղ իւրոց ցաւոց, և միւսն զսուր որպէս բանալի իւրոյ ազատութեան: Երկաքանչիւրն ռխանային չարաբաստութեան, և ոչ թէ անձանց: Բայց կամեցեալ մատչիլ յես մասնաւոր փորձս, թէ արդեօք սպանանել զանձն իցէ անիրաւիլ առ անձն, տեսցուք ո՞ւմ յերկուց աստի արդարութեանց անկ իցէ զայս անիրաւութիւն ածել յուղղութիւն. արդեօք արդարութեան մասնաւորի թէ օրինականի: Յայտ է թէ ոչ արդարութեանն մասնաւորի: Ասան զի նոյն գոլով որ անիրաւի' և որ զանիրաւութիւն կրէ, նոյնն միանգամայն լինէր պարտապան և պարտատէր: Ապա վասն զի պարտ է փոխարինական արդարութեան հրամայել զտոյժն անիրաւութեան ըստ թուաբանական հաւասարութեան, պարտ և պատշաճ էր նոյն ինքեան փոխատրել զկեանս՝ զոր եբարձ. կամ եթէ հոգին սպան ըղմարմինն, պարտ և պատշաճ էր մարմնոյ սպանանել զհոգի: Իսկ ըստ օրինական արդարութեան՝ խոստովանելի է թէ օրէնագիրք ոմանք հրամայեցին զգիակունս անձնասպանից ընկենուլ 'ի բացի, զի ըստ գազանանալոյ նոցա առ անձինս՝ փոր գազանաց լիցինոցա գերեզման: Փոխադարձ տոյժ այո վայել չական, և անընկէց կենդանեաց, քան պատժական մեռելոց: Բայց այս քաջ ցոյց է, թէ անիրաւեցան նոքա առ հայրենիս, յանցանել ըստ օրէնս. և ոչ թէ անիրաւեցան առ իւրեանց անձինս: Իբր զի 'ի ծնանիլ ամենայն մարդկան վասն հայրենեաց, որպէս այլուր ասացաք, կամաւոր է այն սպանութիւն՝ հայելով 'ի սպանեալն. այլ ակամայ՝ հայելով 'ի հայրենիս. և վասն այնորիկ անիրաւ է առ հայրենիս, այլ ոչ առ սպանեալն: Արդապետութիւնս հաստատի անընտել օրինակաւ: Մարտիլիա, որ երբեմն ազատ էր և բարեկարգ հասարակապետութիւն, էր անաչառ վրէժխնդիր՝ որոց կամաւոր գահիճն լինէին անձանց. բայց պահէր նա յարքունի պահեստս զթունաւոր մոլախինդ, որպէս զառողջարար ինչ դեղ սխտանի

ամենայն չարեաց, եթէ օրինաւոր թոյլտուութեամբ իշխա-
նաւորաց լինէր առնուլ 'ի կիր: Վասն որոյ եթէ 'ի քա-
ղաքացեաց ոք ախտաժէտ կամ դժբախտ՝ տաղտկանայր 'ի կե-
նաց, խնդրէր աղաչանօք յիշխանաւորաց կենազրաւ լինել:
որք թէ իրաւացի համարէին զնորա յառաջ բերեալ պատ-
ճառս, տային նմա զայն մահաբեր ումպ. որով 'ի դէպ ժա-
մու, յետ հրաման տալոյ վասն տան իւրոյ՝ քաղցր 'ի քուն
լեալ, զրաւիւր 'ի կենաց և 'ի տաղտապանաց: Գերմանիկոս Աե-
տար ըստ պատմելոյ Տակիտոսի, զայսր գորովական և խժդժա-
կան օրինի ետես զվեհանձնեայ փորձ 'ի բամբիշ ոմն երևելի,
չուառ՝ միանգամայն և երջանիկ կարծեցեալ: Յայսմ օրինաց
գրելոյ ըստ աղօտանուազ լուսոյ բնութեան, և ոչ ըստ լուսա-
պայծառ աւետարանի, մարթիս ճանաչել նախ թէ ըստ դատ-
ման իսկ այնց իմաստնոց, որ սպանանէ զանձն անիրաւի առ-
հայրենիս. յորժամ հայրենիք չեն հաւան ընդ պատճառան-
որն. այլ ոչ յորժամ թողացուցանեն զմահ՝ որպէս մեծ ինչ
երախտաւորութիւն՝ այնմ անձուկ ունողին: Եւ երկրորդ թէ
ևս առաւել չանիրաւի առ ինքն, իբր զի յառաջ գայ գործն
յիւրոց կամաց, և ոչ 'ի կամաց այլոյ: Նա ըստ կարծեաց նո-
ցա, առնէ անձին մեծ ինչ ծառայութիւն. զի այնուիկ կար-
ճատեալ և քաղցր դեղթափաւ բառնայ զբռնութիւն երկարա-
տե և ցաւագին թուելոյ վշտակիր կենաց, և արարեալ հաճելի
զահաւորն քան զամենայն որ յաշխարհի, քաղցր թիալարէ
'ի քնոյ 'ի մահ 'ի միում բաժակի:

Ի նախընթաց վարդապետութենէ ասաի մարթիս դիւրաւ
լուծանել և զմիւս խնդիրն, թէ սպանողն այնորիկ որ կամի
թէ սպանցի, անիրաւեսցի՝ արդեօք առ սպանեալն: Ստոյգ-
իմն է թէ 'ի փոխարինութիւնս ոչինչ արդարութիւն կոչէ
փնասեալ զայն, որ կամի զփնասն. կամ զրկեալ, զայն որ կամի
զզրկանսն: Ի փոխանակութեան զինուց, զոր 'ի նշան դաշնա-
ւորութեան արարին 'ի մէջ իւրեանց Գիոմեդէս և Գղաւկոս,
թէպէտ զէնք Գղաւկոսի էին յոսկւոյ, և Գիոմիդէայն յեր-
կաթոյ, ոչ դատապարտեցաւ Գիոմեդէս ածել 'ի հաւասար-
ութիւն զանհաւասարութիւն գնոց. զի անհաւասարութիւնն
էր նիւթական, այլ ոչ տեսական. ազատ հաւանութիւնն
լնոյր զփնասն, զի ամենայն ոք տէր է իւրոցն: Ըստ այսմ սպա-
նողն այնորիկ որ կամի թէ սպանցի, այո հնար է թէ անիրա-
ւեսցի նիւթապէս, այլ ոչ տեսականապէս: Յիրաւի յանդի-
մանեցաւ յԱրիստոտէլէ Որեստէս յեղերերգութեանն Եւրի-
պիդէայ. զի խոստովանելով և 'ի չքմեղս լինելով ետ պատաս-
խանի, թէ սպան զմայր իւր, ասէ.

Կամաւ զկամեցողն, ահամայ զչկամեցողն:

Որպէս թէ ասէր. Եթէ կամէր նա թէ սպանցի, սպանի կա-

մաւ. եթէ ոչ կամէր նա, սպանի ակամայ: Ոչինչ զրոյց յայնմ մեծի բանաստեղծութեան քան զայդ եղերական, և ոչ ինչ քան զայդ յիմարական: Չգիտեմ ով առաւել շաղկապիցէ. Որեստէս եթէ բանաստեղծն, որ կամելով արդարացուցանել զՈրեստէս, լինի նորա չարախօս, զի անդ է տեսականապէս յանցուածն. ուր է նորա սկիզբն, և սկիզբն յանցուածոյն է կամքն: Ապա շատ էր ասել. Սպանի զմայրս, զի նա կամեցաւ թէ սպանցի. փոխանակ զի նա ինքն շնացողին ետ սպանանել զհայր իմ: Այսու օրինակաւ Որեստէս արկանէր զյանցուածն 'ի հեղինակին վերայ. զի արդարութիւնն ենթադրէ, թէ որ կամի զպատճառն կամի և զգործն որ հարկիւ լծորդ է ընդ նմա: Ապա ոչ էր սլարտ նմա ասել, կամաւ զկամեցողն. այլ թէ ակամայ զկամեցողն. զի կամքն բռնադատեալ ոչ է կամք. և կրկին էր բռնադատեալ կամք Որեստեայ. 'ի հարկէ վրէժ խրնդրութեան հօր, և 'ի հրամանէ պատգամախօսին: Իսկ արդ, եթէ մեկնողական կամք սպանելոյն՝ բաւական է զի ըստ պանոյն մի անիրաւեացի, որչափ ևս չանիրաւի, յորժամ յայտնի և աղատ կամք սպանելոյն ստիպէ զսպանողն: Եւ եթէ որ իւրով ձեռամբ սպանանէ զինքն, ոչ անիրաւի առ ինքն, որպէս ասացաւ, զիսորդ անիրաւութիւն ընկալցի, եթէ այլոյ ձեռօք կամի թէ սպանցի: Նա ինքն է սպանեալն և սպանողն: Արքայ Սաւուղ էր վիրաւորեալ 'ի մահ, բայց քանզի կամ յամառ ոգին չեւանէր 'ի մարմնոյ 'ի տանջել զնա, կամ կարի իմն անձուկ գուռն թուէր իւրոյ հպարտութեան՝ մի միայն վիրաբերան, ողորմելին կիսամեռ և կիսակենդան տանջիւր և ոչ մահանայր: Ապա հրամայեաց միում իւրոց զօրականաց՝ Ամաղեկացւոյ, զրաւել զնա 'ի կենաց. նա 'ի հնազանդութենէ և յաղեխորով գլխոյ ընդարձակագոյն ևս պատառուածով լայնեաց զելս հոգւոյ և զմուտ մահու: Ո՞ր չարագործ եղև երբէք քան զսա բարեգործ: Ո՞վ անիրաւութիւն կոչիցէ զայսպիսի հնազանդութիւն իւրում տեսուն դիւրիչ²⁴⁶: Բայց ասիցես. Եթէ Ամաղեկացին չանիրաւեցաւ առ տէր իւր, զիսորդ ապա Դաւիթ այր իմաստուն և սուրբ մեռոյց զԱմաղեկացին վասն այդր բանի: Թէ չեղև նա անիրաւ, անիրաւեցաւ ուրեմն Դաւիթ 'ի դատապարտել զանպարտն: Եթէ Դաւիթ իրաւամբք դատապարտեաց զնա, ապա չէ ճշմարիտ թէ ոչ լինի անիրաւութիւն 'ի սպանանելն զայն որ կամի թէ սպանցի: Պատասխանեմ, որպէս յառաջն, թէ զոր օրինակ որ սպանանէ զինքն, ոչ անիրաւի առ ինքն, այլ առ հայրենիս. նոյնպէս Դաւիթ ոչ դատապարտեաց զԱմաղեկացին, զի անիրաւեցաւ առ Սաւուղ, այլ զի անիրաւեցաւ առ Աստուած, որ օծեալն էր զնա ձեռամբ Սամուէլի: Այն սուրբ օծումն էր պահանջող այնր մարմնոյ: Կեանք թագաւորի են 'ի ձեռս Աստուծոյ. 'ի նա պարտ էր Ամաղեկաց.

ւոյն առնել զայն ապաստան : Կա արար որ ինչ կամք էին
Սաւուղայ . չարար՝ որ ինչ կամք էին Աստուծոյ : Բայց դուցէ
թէ այն եղև սնապարծութիւն ինչ Ամաղեկացւոյ :

Գ Լ Ո Ւ Խ ԺԴ .

Թե ո՞ր իցէ ձշմարիտ և կատարեալ սահման
արդարութեան :

Աստուածաբանք ոմանք սահմանեն այսպէս . Արդարու-
թիւնն է խոտորիլ 'ի չարէ, և առնել զբարի : Բայց սոքա շփո-
թեն զգլխոյն առաքինութեանց ընդ իւր աղախնայս : Քանզի
և ժուժկալն, հեզն և առատաձեռնն առնեն զբարի, և խոր-
շին 'ի չարէ . զի զմէջն ունին զառաքինութեան, և խորշին 'ի
ծայրից . բայց վասն այնր ոչ ժուժկալութիւն, ոչ հեզութիւն,
և ոչ առատաձեռնութիւն են արդարութիւն : Արիստիդէս
ճարտարն յարդարութեան, որ էառ յիւր վերայ զարդարդ-
մականութն, իբրև հարցաւ թէ զինչ է արդարութիւն, ետ պա-
տասխանի . Ոչ ցանկալ ընչից այլոց : Քաջ դիտաց դա 'ի գործ
դնել զարդարութիւն, քան սահմանել զայն : Արժանի էր կի-
սոյ միայն իւրոյ անուան, թէ չէր արարեալ աւելի քան զիւրն
սահման . որ սահման կտրեալ զարդարութիւնն ընդ մէջ շա-
տանայր թերևս վասն նորա, այլ ոչ վասն այլոց : Լրագոյն
ևս է սահմանն իրաւագիտաց, թէ արդարութիւնն է հաստա-
տուն և մշտնջենաւոր կամք տալոյ ամենեցուն, զոր պարտն է :
Բայց և այդ է առաւել գուհակաւն, քան գիտնական . զի 'ի
տեղի սեռի դնէ զենթակայն, և թէպէտ էութիւնն է ճշմա-
րիտ, բայց պարագայքն են աւելորդք . զի և արիութիւնն և
այլ բարոյական առաքինութիւնք սահմանջեն զհաստատուն
և զմշտնջենաւոր կամք 'ի գործ դնելոյ զնոսա : Առաւել ևս
տրամաբանօրէն և ևս ընդարձակ սահմանեցաւ յայն նախնի
փիլիսոփայից, որպէս 'ի սկզբան անդ ասացաք . Արդարու-
թիւնն է ունակութիւն, որով մարդ լինի պատրաստական
առնելոյ զիրս արդարս, և կամելոյ առնել զնոսա : Միայն թէ
սոքա դնէին յայտնի զսեռն, այսինքն թէ արդարութիւնն է
ունակութիւն . բայց թողուին անյայտ զտարբերութիւնն,
մնալով 'ի մթան թէ ո՞ր իցեն արդար իրք, որպէս ևս թէ զինչ
իցէ արդարութիւն . մինչ այնուհետև չերևիլ սահման, այլ
վայրաբանութիւն : Ապա Արիստոտէլ 'ի վերայ այսց նախա-
նկար գծագրութեանց աշխատասիրեալ, և զարդարութիւնն
օրինական՝ որ ընդ իւրև փակէ զամենայն առաքինութիւնս,
որոշեալ 'ի մասնաւոր արդարութենէ, որ հայի 'ի հաւասա-

րութիւնն բաշխից և փոխարինութեանց , ճշգրտիւ նկարէ զբուն և զկատարեալ պատկեր արդարութեան սահմանաւս՝ի բանից նորա քաղեցելով . թէ արդարութիւնն է առաքինութիւն ինչ , որով յօժարին կամք առնել ուղիղ գատաստանաւ զիրս արդարս . և տալ անձին և այլոց համեմատութեամբ և հաւասարութեամբ զոր պարան է , ի բաշխս և ի փոխարինութիւն : Յորում սահմանի արտայայտեալ տեսանես բովանդակ զէութիւն արդարութեանն , օրինականի և մասնաւորի , և զտարբերութիւնն յիւրոց ծայրից և յայլոց բարոյական առաքինութեանց : Ասաց նա նախ առաջին , թէ արդարութիւնն է առաքինութիւն ինչ , կամ առաքինական ունակութիւն : Ուր պարտ է քեզ առնուլ ի միտ , թէ որպէս զարգարն մարթ է իմանալ յերկուս նշանակութիւնս , այսինքն կամ վասն առարկայի արդարութեան , և կամ վասն անձին որ առնէ , նոյն պէս արդարութեամբ մարթ է իմանալ կամ զգործն և կամ զունակութիւն արդարութեան : Ասան զի իմացուցեալ մեզ Արիստոտելի , թէ արդարութիւնն ըստ որում գործ հայի ի բարին այլոց՝ առ որս է կարգեալ . բայց ըստ որում ունակութիւն , առնէ բարոյապէս բարի զունող նորա . յայս միտ խօսի նա աստանօր , ուսուցիչ լեալ բարեաց բարուց . և այս է հասարակ սեռ ամենայն բարոյական առաքինութեանց . որով հետեւ բնաւքն են ունակութիւնք յօժարեցուցիչք առ առաքինական գործս իւրոյ տեսակի : Այնու զոր ասէ , թէ յօժարեցուցանէ զկամս , նշանակէ մեզ զենթակայն , յորում զտեղի առնուլ արդարութիւնն . զի թէպէտ ամենայն առաքինութիւնք ընդհանրապէս ընթացակցին առ ուղղութիւն կամաց , բայց արդարութիւնն մասնաւորապէս ունի ենթակայ զկամս , և ոչ զկիրս իբրեւ զայլ առաքինութիւնս , որ ասացան : Ուստի իրաւագէտն կոչեաց զարդարութիւնն , հաստատուն և մշտնջենաւոր կամք , առեալ զենթակայն փոխանակ ունակութեան , որ և ասացաւ : Եւ վասն զի կամքն ոչ գործէ ուղիղ առանց ուղղութեան գործնական գատման որ է խոհմութիւնն , ի վերայ բերէ , ուղիղ գատաստանաւ , զի ի մէջ այլ ամենայն առաքինութեանց՝ սա մասնաւորապէս պահանջէ զմտադիր ինչ գատաստան , ի ճանաչել զարդարութիւն միջոյն , յորմէ և գատաւորք առին զանուն : Խորհրդով ի վերայ բերէ անգանօր և զայն հանրական եզերս , որք երևին նոյնանշանք ընդ արդարութեան . յասելն թէ այս ունակութիւն յօժարեցուցանէ առ ամենայն արդար իրս . նշանակել կամեցեալ զօրինականն արդարութիւն , որ հրամայէ բազմաց առաքինութեանց , որք առանց օրինաց լինէին միայն ընտրութիւն , բայց օրինօք փոխին յարդարութիւն : Աւարտէ յայն , թէ հայի նա ի համեմատութիւն և ի հաւասարութիւն ի բաշխս և ի փոխարինութիւնս . որ է սեպհական տարբերու-

թիւն մասնաւոր արդարութեանն յայլ ամենայն առաքինութեանց, որպէս լուար: Բայց բաց յայսմանէ՝ եզերօքս համեմատութեան և հաւասարութեան որք նշանակեն զհամեմատութիւն զերկրաչափական 'ի տրամաբաշխականս, և զթուաբանական 'ի փոխարինականս, արտայայտէ մեզ խոր ինչ գաղտնիս. այսինքն թէ որք իցեն ծայրք արդարութեան, և քանի տարբերք իցեն 'ի ծայրից այլ ամենայն առաքինութեանց, որպէս լուիցես արդ: Ստոյգ իմն է թէ իւրաքանչիւր առաքինութիւն է միջասահման ինչ եղեալ 'ի միջի ընդ յաւէտ և ընդ նուազ, որք են նորա ծայրք, այսինքն առաւելութիւն և նուազութիւն: Այսպէս արիութիւնն է միջասահման ինչ ընդ մէջ կարի իմն երկիւղի, և կարի իմն աներկիւղութեան: Առատաձեռնութիւնն ընդ մէջ կարի իմն առաւելութեան և կարի իմն նուազութեան 'ի տալն: Բայց կարի իմն յաւէտն կամ նուազն այլոց առաքինութեանց են երկու չարութիւնք յառաջ եկեալք յերկուց մոլեկան ունակութեանց, որք չեն համակիր ընդ միմեանս, և դժուարին է որոշել զնոսա յառաքինութենէն որ 'ի մէջն: Եւ վասն այսորիկ այլևայլ անուանակոչութիւն է նոցա: Ծայրք արիութեան են յանդգնութիւն, 'ի կարի իմն աներկիւղութեան, և վեհերոտութիւն՝ 'ի կարի իմն երկիւղի: Եւ ծայրք առատաձեռնութեան են շուայլութիւն, 'ի տալ կարի իմն աւելի, և ագահութիւն, 'ի տալ կարի իմն նուազ. մինչ զի ծայր ընդ ծայրի են անհամակիրք: Բայց զսորին հակառակն, միջասահմանութիւն արդարութեան կայ 'ի մէջ երկուց եզերաց առնչակցաց, միանգամայն և համակրաց, յառաջ եկելոց 'ի մի և նոյն մոլութենէ, այսինքն է յանարդարութենէ: Զի եթէ մտածի մարդ որպէս գատաւոր, անարդարութիւն լինի 'ի տալ միումն յաւէտ և միւսումն նուազ քան զպարտն: Իսկ եթէ մտածի որպէս մասնաւոր ոք, անարդարութիւն լինի յառնուլ վասն իւր աւելի քան զպարտն, և 'ի տալ այլոց նուազ քան զպարտն: Մինչ զի ոչ այլ ինչ է արդարութիւն, բայց հաւասարութիւն. և ծայրքն են երկու անարդարութիւնք կամ անհաւասարութիւնք. մին 'ի յաւէտն, և միւսն 'ի նուազն: Մին ներգործական և կամաւոր, միւսն ակամայ և կրաւոր: Ուստի որպէս երկաքանչիւր ծայրք ունին մի և նոյն անուն, այսինքն անհաւասարութիւն կամ անարդարութիւն, նոյնպէս սովոր եմք ասել, թէ առաքինութիւնն արդարութեան ունի մի միայն ծայր, և այլք երկուս: Յայսմանէ ունիս ճանաչել, թէ որ իցէ անարդարութիւն քաղաքական, և ատենական. զի եթէ անարդարութիւնն չէ կամաւոր, լինի անարդարութիւն նիւթական և քաղաքական. իսկ եթէ կամաւոր և ներգործական, լինի անարդարութիւն տեսական, և իսկական անիրաւութի:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ .

Յադագսս անարդարոտըսևս և թաղարատոտըսևս
արդարոյ ընդ անարդարոյ :

Ի սահմանէ արդարութեան , ըստ նախագրեալ կանոնի ներհականաց , մարթիս ճանաչել , որ իցէ սահման անարդարութեան , այսինքն է . անարդարութիւնն է ունակութիւն մոլեկան , որով յօժարի մարդ առնել կամաւ , որ ինչ է անարդար , ոչ պահեալ 'ի բաշխս և 'ի փոխարինութիւնս զհամեմատութիւն և զհաւասարութիւն : Բայց քանզի գերիմաստ սուրբն Օգոստինոս համառօտեաց զսահման Արիստոտէլի , այսպիսի իմն օրինակաւ , որում զհետ չոգան և աստուածաբանք թէ արդարութիւնն է առաքինութիւն ինչ , որ տայ իւրաքանչիւրում՝ զիւր արժանն . մարթ է և մեզ ասել , թէ անարդարութիւնն է մոլութիւն , որ չտայ իւրաքանչիւրում զիւր արժանն : Եւ այս սակաւ բանք բաւական են 'ի նկարել ճշգրիտ բաղդատութեամբ զպատկերս առն արդարոյ և անարդարոյ :

Վասն զի արդարն առաջնորդեալ յառաքինական ունակութեանէ առ ամենայն ինչ արդար՝ մեծապէս խնդայ ընդ ուղղութիւն : Եւ անարդարն վարեալ 'ի մոլեկան ունակութեանէ առ ամենայն ինչ անարդար , մեծապէս խնդայ ընդ անիրաւութիւն : Վասն զի եթէ բնաւոր յօժարութիւնն հեշտ և քաղցր առնէ զգործն , ապա և ունակութիւնն որ է երկրորդ բնութիւն : Ըսելով զօրինական արդարութեամբ , արդարն ունեւում զօրէնս որպէս իւր կամք , ատեայ ընդհանրապէս զամենայն մոլութիւնս . իսկ անարդարն՝ ունեւում զիւր կամս միայն որպէս օրէնք , ատեայ ընդհանրապէս զամենայն առաքինութիւնս : Զի որովհետեւ ամենայն առաքինութիւնք են հրամայեալք յօրինաց , որ միանգամ վտարէ 'ի սրտէ իւրմէ զօրէնս , դուռն բանայ ամենայն մոլութեանց : Իսկ զինչ 'ի քաղաքական կեանս : Արդարն 'ի բաշխս ունի չափ հատուցման զարժանաւորութիւն անձանց . իսկ անարդարն ունի չափ արժանաւորութեան զիւրն նպատ . և վասն այսորիկ նա վերադասէ զառաքինիս քան զհօրս , սա վերադասէ զմոլիս քան զառաքինիս . զի մոլին 'ի վարձահասոյց լինել մոլեաց՝ վարձահասոյց լինի անձին : Ի փոխարինական սակարկութիւնս , արդարն վերադասեալ զիրաւացին քան զօգուտն , եթէ գնեսցէ և եթէ վաճառեսցէ , ոչինչ կամի ունել աւելի քան զարժանն : Անարդարն վերադասեալ զօգուտն քան զիրաւացին , թէ վա-

ճառէ՝ խաբէ, և թէ գնէ՝ գողանայ. մինչ զի ընդ շահասիրին ամենայն սակարկութիւն աւարտի՝ ի վէճ՝ Տուր յաւանդ ոսկի և ականս յերկոցուն ձեռս. ի ձեռս արդարոյն իբրև յաւանդատեղի սուրբ՝ այնչափ գտցես, որչափ ետուր յաւանդ. ի ձեռաց անարդարոյն իբրև յԱխերոնեան գբոյ անհնար է թէ հանցես արտաքս զոր արկերն ի նա 247: Յանձն արա երկոցուն զքանոն փղոսկրեայ առանձնաւոր ինչ գատաստանի, այն քանոն ի ձեռին արդարոյ լիցի կանոն Պողիկէտոսի, որ ոչ ի սիրոյ և ոչ յերկիւղէ թեքթեքի. ի ձեռին անարդարոյ է կանոն Լեսբեան, որ թեքի յոր կողմն իւր կամք իցեն: Յանձն արա երկոցուն զկշիռ արքունի իշխանութեան: Ի կշիռ արդարոյն՝ յանցանք աղքատաց և մեծատանց են հաւաստիք. ի կշիռ անարդարոյն՝ յանցանք փոքունց են մեծամեծք, և յանցանք մեծամեծաց են փոքունք. զի նոցա ոչինչ, և սոցա զամենայն թողացուցանէ, և տուողին տայ տեղի 248: Եթէ կարի իմն խիստ կամ մթին են օրէնք, արդարն առնէ օրէնս զբնաւոր ուղղութիւն. և բերանով նորա ննջեցեալ օրէնս գիրն յայտնէ կամ մեղմէ զիւր օրէնս: Անարդարն՝ կամ կարի իմն խնայութեամբ և կամ կարի իմն խստութեամբ, թարգման առնէ օրինաց զիւր կիրս: Ուստի օրէնք առ իւր սիրելիս են ուռկանք սարգի. սա տտելիս՝ են ագամանդեայ ցանցք հեփեստեայ 249: Ոչ լաւ ևս ինչ ուղղութիւն պահէ ի տրնտեսական իրաւունս քան ի քաղաքականս: Արի դա ընդ իւր լծակից իբրև ընդ հարձ, ընդ որդիս իբրև ընդ ծառայս, և ընդ ծառայս իբրև ընդ անասունս: Արդարն գնայ ընդ ծառայս ցթութեամբ, ընդ որդիս սիրով, ընդ կին իւր հաւատարմութեամբ, և ընդ ամենեւին մարդասիրութեամբ. զի սա զսիրոզս իւր փոխարէն սիրէ, և նա ոչ կարէ սիրել բայց միայն զանձն: Առ անձն իւր արդարն վարէ զառաջնորդութիւն միանձնական, ըստ միապետական իմն առաջնորդութեան, հնազանդեցուցեալ զկիրս կամաց և զկամս բանին. այլ անարդարն վեր ի վայր չըջէ զառաջնորդութիւն անձին, որպէս և զհասարակացն, հնազանդեցուցեալ զբանն կրից, և զկիրս արտաքնոց զգայութեանց: Հոսկ ապա, նա ի տալ ամենեցուն զարժանն, ընծայէ քաղցրութիւն առ կրտսերս, հաւատարմութիւն առ հաւասարս, յարգութիւն առ մեծամեծս, հնազանդութիւն առ իշխանս, երկիւղածութիւն առ Աստուած: Սա չունի ոչ քաղցրութիւն, ոչ հաւատարմութիւն, ոչ յարգ և ոչ երկիւղածութիւն. զի անուղիղ միտս ունելով և ամբոխեալ, շփոթէ զամենայն իրաւունս. զաստուածային, զմարդկային, զքաղաքական, զազգացն, և զբնութեան:

ԳԻՐԻՔ ԵՎ ԹՆՆԵՒՑԱՄՆԵՐՈՐԴ

ՅԱՂԱԳՍ ԽՈՏԵՄՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԻՒՐՈՑ ԾԱՅՐԻՑ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա

Յաղագս խոհեմոքեան ընդհանրապէս :

ՈՅԻՉ 'ի բարոյական դպրոցի աստ լուար ստէպ յիշատակեալ, որպէս զանունդ Ուղիղ բան . և յիրաւի . զի յայս հաստատեալ կայ մէջ առաքինութեան . զամանէ կախեալ կայ ամենայն իմաստուն ընարութիւն . սովաւ որոշին արարք մարդկան յարարից անասնոց, և առանց սորա մարդն է խլուրդ : Իսկ զինչ իցէ ուղիղ բան, բայց խոհեմութիւնն, որ թէ ուղիղ է պատշաճեալ, իբր կարակնիւ չափէ զգիտումն ընդ ուղղութեան, և զմիջոցս ընդ դիտման : Որպէս Մնեմոսինէ մայր է ամենայն մուզայից 250, նոյնպէս խոհեմութիւնն մայր է ամենայն առաքինութեանց : Զի ճանաչումն յառաջէ քան զուղղագործութիւն : Արդ քանզի այս մեծ առաքինութիւն այնչափ առաւել աղնուատոհմ է քան զայլս, որչափ առաւել աղնուական է միտք քան զայլ ամենայն կարողութիւնս հոգւոյ, վասն այսորիկ խոհեմութիւնն արժանաւոր է առաւել 'ի համար դասիչ առաքինութեանց իմացականաց քան բարոյականաց . և հարկ է խնդրել 'ի բարձրագոյն ևս ազգահամարէ գիտութեան հոգւոյ զնորայն ծնունդ :

Բայց պարտ է քեզ յուշ ածել, զոր վաղու ևս ասացաք յառաջին գիրս, թէ երկու են մասունք հոգւոյ, մին անբանական հասարակ անասնոց, և միւսն բանական սեպհական մարդոյ . և թէ երկաքանչիւր մասն ունի կրկին կարողութիւնս, մին ճանաչողական, և միւսն բաղձողական . զի ամենայն կենդանի բաղձայ իւրում բարւոյ, և ոչ ոք բաղձայ այնմ զոր ոչ ճանաչէ : Նոյնպէս, թէ յանբանական մասին ճանաչողական է երեակայութիւնն, բաղձողական է բաղձանքն զգայական : Եւ 'ի բանական մասին, ճանաչողական է միտքն, և բաղձողական է կամքն : Մինչև երեակայութեանն լինել իբրև միտք ինչ

նիւթական. և մտացն երևակայութիւն ինչ հոգեկան. բաղ-
ձանացն լինել իբրև կամք ինչ նիւթական, և կամացն բաղձանք
ինչ հոգեկան: Հուսկ ապա, թէ առարկայ մտաց է ճշմա-
րիան, և առարկայ կամաց է բարին, բայց յոլովակի մտաց ըմ-
բռնեալ զառերևոյթն որպէս ճշմարիտ, խաբէ զկամս. և
կամաց ըմբռնեալ զսուտ բարին որպէս իրօք բարի, խաբէ ըզ-
մարդ. և այնպէս եթէ կամք և եթէ միտք յոլովակի ՚ի բաղ-
ձանաց և յերևակայութենէ խաբին և խաբեն: Արդ զոր օրի-
նակ առարկայից մտաց ոմանք են ընդհանուրք, հարկաւորք և
անայլայլակք, որպէս էութիւնք իրաց, և ոմանք մասնաւորք,
ներընդունականք և այլայլակք, որպէս այս մարդ, այս ծառ,
այս քար, սոյնպէս ՚ի ճանաչել զառարկայս այլևայլ սեռի
պահանջին. այլ և այլ կարողութիւնք: Մինչև զիմացական
կարողութիւնն՝ որ ճանաչէ զընդհանուր առարկայս, կոչել
Արիստոտէլի՝ միտք ընդհանուր, և զայն որ ճանաչէ զառար-
կայս մասնաւորս, միտք մասնաւոր: Նոյնպէս եթէ զսեպհա-
կան առարկայիւք զկայ առնու միտն ՚ի ճանաչումն հայեցո-
ղական կամ վերացեալ ինչ ճշմարտութեան, կոչի միտք հայե-
ցողական կամ տեսական: Բայց եթէ ուղղէ նա զճանաչումն
առ վախճան ինչ առնելի և ՚ի գործ գնելի, կոչի միտք գործ-
նական:

Այս է աղգահամար կարողութեանց հոգւոյ, յորմէ մարթ
է քեզ քոյին հանճարով տրամաբանել ընդհանրապէս, թէ
ունակութիւն խոհեմութեան բնակէ յիմացական կարողու-
թեան, զի կարգադրել, խորհուրդ տալ, ուղղել և պատճառս
յառաջ բերել, են գործք յանկաւորք յառաջատես մտաց, և
ոչ կոյր կամաց. թող թէ անբանական կրից, կամ խաբեբայ
բաղձանաց: Եւ ևս, թէ խոհեմութիւնն ոչ զտեղի ունի յընդ-
հանուր և ՚ի հայեցողական միտս, այլ ՚ի գործնական և ՚ի մաս-
նաւոր միտս. զի ունի իւր առարկայ զառնելի և զներընդու-
նական իրս, և վախճան՝ զբարոյական իրս և զառաքինականս.
որպէս յիւրում տեղւոյ լուիցես: Մնայ միայն առ այժմ
գիտել թէ զոր տեղի ունիցի խոհեմութիւնն ՚ի մէջ իմացա-
կան առաքինութեանց, և իւ տարբերիցի յայլոց իւրոց քերց:

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ.

Յադագս իմացական առաքինութեանց:

Ապաքէն լուար թէ ունակութիւնք են կատարելութիւնք
կարողութեանց հոգւոյ: Իւրաքանչիւրում կարողութեան՝
բնութիւնն, որ ոչինչ գործէ վայրապար, ետ տրամագրու-

Թիւնս ինչ յօժարեցուցիչս առ առաքինութիւն . զորս մարթէ կոչել առաքինութիւնս անկերպարանս . առ 'ի Թողուլ մարդկային ճարտարմտութեան տալ նոցա կատարելութիւն և կերպարան : Անգէն իսկ 'ի տիս մանկութեան ծանուցաւ և գուշակեցաւ 'ի Դրուսոսէ անյեղի ծանրութիւն Կատովի, 'ի Սկիպիոնէ՝ քաղաքավար խոհեմութիւն Մարիոսի, 'ի Պոմպէոսէ արիական համարձակութիւն Կասսիոսի, և 'ի Սիլղայէ անզուգական վեհանձնութիւն Պոմպէոսի : Այն մեծամեծ առաքինութիւնք ստուերագրեալք 'ի փոքր տիս յընգաբոյս բնաւորութենէ, իբրև ընկալան յիւրեանց առաքինական ունակութենէ լիով զկատարումն, յանձանց իւրեանց և ոչ 'ի բնութենէ բարգաւաճեցին : Ապա այնչափ տարբերութիւնք են ունակութեանց, որչափ են բնական կարողութիւնք 'ի նոցանէ կատարելագործեալք . և այնչափ տարբեր են 'ի միմեանց կարողութիւնք, որչափ տարբեր են նոցին առարկայք . զի ամենայն առնչացեալ առնու տեսակ յիւրմէ առնչակցէ : Եւ յայսմանէ ճանաչել ունիս տիրապէս զերկուս գերագոյն սեռս առաքինական ունակութեանց : Զի որք կատարելագործեն զկարողութիւնս իմացականս, կոչին առաքինութիւնք իմացական . և որք կատարելագործեն զկարողութիւնս բաղձողականս, կոչին առաքինութիւնք բարոյականք : Այլ Թողեալ 'ի մի կողմն զառաքինութիւնս բարոյականս, զորոց արդէն խօսեցաք, խօսեսցուք միայն զիմացականաց : Սոքա կամ կատարելագործեն զհայեցողական և զընդհանուր միտս, և կամ կատարելագործեն զգործնական և զմասնաւոր միտս : Եւ ահա քեզ երկու գերագոյն սեռք իմացական առաքինութեանց, այսինքն է առաքինութիւնք հայեցողականք, և առաքինութիւնք գործնականք :

Արդ հայեցողական առաքինութիւնք թէ կատարելագործեն զմիտս 'ի ճանաչումն առաջնոց սկզբանց հանրականաց, ծագի աղնուականն այն առաքինութիւն, կոչեցեալ առասուլթեամբ, ունակութիւն մաաց . այն է որ յայլոց հանճար կոչի : Բայց եթէ կատարելագործեն զմիտս 'ի հայեցողական եղրակացութիւնս, որք յայնց սկզբանց հաւաքին, ծագի այն միւս աղնուագոյն առաքինութիւն որ 'ի փիլիսոփայից կոչի գիտութիւն : Սակայն թէ այս գիտութիւն ունի իւր առարկայ զվսեմական ինչ և զաստուածային, կոչի իմաստութիւն, և գերապանծ դշնոյ առաքինութեանց : Ունակութիւնք գործնականք թէ կատարելագործեն զգործնական միտս 'ի կարգի առ արտաքին գործուածս, ծնանի արուեստն : Բայց թէ կատարելագործեն զնա 'ի կարգի առ մարդկային ներգործութիւնս, ծնանի խոհեմութիւն . զորմէ է աստանօր խնդիր : Սոքա են ունակութիւնք կատարեալք, և առաքինութիւնք իմացականք, բայց մնան մեզ գեռ երկու ունակութիւնք անկատարք . մին

'ի հայեցողական միտս, և միւսն 'ի գործնական միտս: Նա խօսի կարծ 'ի կարծ 'ի վերայ ընդհանուր իրաց, և է կարծիք: Սա խօսի կարծ 'ի կարծ 'ի վերայ մասնաւոր իրաց, և է կասկած: Բայց քանզի ճանաչումն հիմնեալ 'ի կարծիս է առաւել պատիր քան ճշգրիտ, վասն այսորիկ այս երկու ունակութիւնք չեն կատարեալ առաքինութիւնք, այլ ըստմասնեայ առաքինութիւնք, ըստ օրինակի այնց կիսակենդան կառաքութիւնք, որք են տեսակ ինչ միջակային 'ի մէջ անկոց և կենդանեաց, թերազգացք քան զկենդանիս, և առաւելեալք քան զստունկս, որպէս սպունգք: Արդ որպէս այլուր եղաք քոյ առաջի աչաց զծառ ճիւղագրութեան ամենայն բարոյական առաքինութեանց 'ի մի էջ, կամ է ինչ առնել նոյնպէս զճիւղագրութիւն իմացական առաքինութեանց, մինչ չե ձեռնարկեալ է իմ խօսիլ զիւրաքանչիւրոցն մի ըստ միոջէ:

ԻՄԱՅԱԿԱՆ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԻՒՆՔ ՀԱՅԵՑՈՂԱԿԱՆՔ

Եթէ կատարելագործեն զմիտս շուրջ զառաջին սկզբամբք,

ՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ ՄՏԱՑ

Եթէ կատարելագործեն շուրջ զեզրակացութեամբք,

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Եթէ զվսեմական ինչ և զստուածային առարկայիւ,

ԻՄԱՍՏՈՒԹԻՒՆ

ԻՄԱՅԱԿԱՆ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԻՒՆՔ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆՔ

Եթէ կատարելագործեն զգործնական միտս զգործուածովք,

ԱՐՈՒԵՍ

Եթէ կատարելագործեն զնա մարդկային գործովք,

ԽՈՀԵՄՈՒԹԻՒՆ

Կիսամասնեայ առաքինութիւն 'ի հայեցողական միտս,

ԿԱՐԾԻՔ

Կիսամասնեայ առաքինութիւն 'ի գործնական միտս,

ԿԱՍԿԱԾ

ԳԼՈՒԽ Գ .

Յադագս ոչնակոչքեան մտաց կառն սկզբանց :

Միտք մարդկային ստուգաբանեցաւ յիմաստասիրաց որպէս թէ հոպ , զի վերծանէ զիրս 'ի ներքս յինքեան 251 : Կամք վերծանէ զիրս արատքոյ իւր , զի շարժի ըստ իրաց ինչ հայեցեալ յառարկայս արտաքինս , որոց ըզձանայ . մինչ զի ոչ թէ դիտէ զնոսա , այլ հետամուտ է նոցա : Բայց միտքն հայեցողական է մատեան ինչ հոգևոր , իւր ինքեան վերծանող . զի գլխովին ամփոփեալ յինքեան , նկատէ զգեղեցիկ իրս զոր ունի 'ի ներքս յինքեան , ըստ օրինակի սիրամարգի , վայելէ 'ի զբօս գեղեցիկութեանց զոր զիւրե ունի , լեալ իւր ինքեան գիտող և գիտարան : Բայց գեղեցկագոյն նկարք , զորս գիտէ նա 'ի պատկերատան իւրոց մտաց , են առաջին սկզբունք , և ընդհանուր առածք , որք ոչ ցուցանին պատճառօք , այլ նոքօք ցուցանէ զամենայն պատճառաբանն : Չեն գիտութիւնք , այլ սերմանք գիտութեանց : Ի սոցանէ ոմանք են առաւել մասնաւորք , որպէս սահմանք սեռից և ատեակաց : Եւ ոմանք առաւել ընդհանուրք և բնական լուսով ծանուցեալք , որպէս սօքին . Բոլորն է մեծ քան զմասն : Ամենայն պատճառ յառաջագոյն է քան զգործն : Յօշնչէ ոչինչ լինի : Իսկ ոմանք են ևս ընդհանրագոյնք . և վասն այսորիկ կոչին վճիռք անհրաժեշտք , և ճշմարտութիւնք անջրեղիք ամենայն օղջամախ . որպիսի են այսօքիկ . Անհնար է թէ իմն իցէ և ոչ իցէ : Յերկուց հակասական նախագատութեանց , հարկիւ մինն է ճշմարիտ , և միւսն սուտ : Այսօքիկ են բնական լոյս վառեալք յիմացական կարողութեան , առ 'ի կարող լինելոյ տրամաբանել 'ի վերայ իրաց գործնականաց և հայեցողականաց օգնութեամբ ունակութեանց :

Ոչ յոյժ իմաստութեամբ խօսեցաւ զգիտութեանց՝ աստուածայինն կոչեցեալ իմաստասէր՝ Պղատոն : Քանզի համարեցաւ եթէ գերագոյն արարիչն յետ ստեղծանելոյ զամենայն ոգիս միանգամայն՝ յամենայնն եհեղ զամենայն սկզբունս ընդհանուրս , և զամենայն գիտութիւնս կատարելապէս : Ի վերայ բերէ թէ ապա յընկղմիլ ոգւոց 'ի մարմինս նիւթականս , և 'ի փոխաբերիլ նոցա հետզհետէ 'ի մարմնոյ 'ի մարմին , կորցսանեն զլէշատակ գիտութեանց , զոր յառաջն ունէին . բայց առ իւրեանս պահելով զյիշատակ ընդհանուր սկզբանց : Մինչ զի ըստ սորա կարծեաց , մարգիկ 'ի հասու լինել գիտութեանց , ոչ հասու լինին այնմ զոր ոչ գիտէին , այլ վերս

տին յիշատակեն զայն ինչ զոր մոռացեալ էին, անմոռաց ունելով զընդհանուր սկզբունս: Ո՞րքէք լուաւ բան քան զայս անբան, և քան զայս անմիտ իմաստասիրութիւն: Եթէ Աստուած հեղոյր յոգիս զգիտութիւնս կատարեալս, զինչ սկիզբունս սկզբունք նոցա տարատրոհ: Եւ թէ անգնդախոր լիճ մարմնոց ոչ մոռացոյց նոցա զսկզբունս, զիարդ ընկլոյզ զգիտութիւնս զնոցին լծորդս: Զինչ է գիտութիւն, բայց իմացական ինչ կապակցութիւն եզրակացութեանց ընդ իւրեանց սկզբունս: Եւ թէ աստուածային ձեռամբ գիտութիւնն ընդ իւրոց սկզբանց գրեցաւ ի հոգի անմահական, հարկ էր նոցա կամ ի միասին յարանալ, կամ ի միասին ի մոռացոնս լինել: Ապա այն է ճշմարիտ թէ միտք ի սկզբանէ են սոսկ կարողութիւն իմն որպէս յղկեալ ինչ տախտակ, բնաւորեալ առ ընդունել զպատկերս առարկայից, որպէս նիւթն առաջին զտեսակս. և ապա յօգել զնոսա ընդ միմեանս և կազմել զնախագասութիւնս. և հուսկ ապա ի նախագասութեանց անտի հանել եզրակացութիւնս, որ է յետին ճիգն մտաց: Ապա ոչ այլ ինչ են սկզբունք զորոց խօսիմք, բայց եթէ նախագասութիւնք ընդհանուրք, ըմբռնք յերկնել զգիտութիւնս՝ ծնուցիչ զօրութեամբ մտաց: Եւ վասն այսորիկ միտքն ի հայիլ յիւր սկզբունս՝ մեծապէս զուարճանայ. վասն զի ունելով զճշմարիտն իւր սեպհական առարկայ, ոչ տեսանէ ինչ ճշմարտագոյն քան զայն հանրական առածս. իբր զի գիտութիւնն ըստ այնմ է ճշմարիտ, ըստ որում ճշմարիտ է սկիզբն ուստի իջանէ նա, անմարթ գոլով առուին լինել յստակագոյն քան զիւր աղբիւրն: Եւ թէպէտ ընդհանուր սկզբունք, ըստ թռչնոց անտառին Արդուենայ 252, բերեն ընդ իւրեանս լոյս, որով լուսաւորին ի խաւարի, այսինքն է զբնաւոր և զանշուշտ ճշմարտութիւն նոցին իսկ եզերաց, յոր բնաւորապէս բայց անկատար միտէ կարողութիւնն: Սակայն և այնպէս, առ ի կարող լինելոյ մտաց կազմակերպել անտի հաստատուն ինչ դատումն, և չըջըջիկ գիւրութեամբ վարել զայն ի պէտս, հարկ է նմա ունակութիւն ինչ երկնեալ ի փորձոյ. և այն է ունակութիւն մտաց, զորմէ խօսիմք: Ապա ճշմարտութիւն գիտութեան ճանաչի սրատճառաբանութեամբ. բայց ճշմարտութիւն սկզբանց ոչ ճանաչի սրատճառաբանութեամբ, այլ միայն փորձառական մակածութեամբ յանհատական իրաց, զոր նկատեն միտք յինքեան: Մինչ զի սկիզբն առնէ մարդ ուսանիլ զնոսա, յորժամ սկիզբն առնէ կեալ. և յանկ հանէ զուսումն նոցա, յորժամ կերպարանէ զունակութիւն սկզբանց: Եւ ոչ կարէ մոռանալ զնոսա, մինչդեռ կազմ են միտք: Այլ ի խանգարիլ նորա հիւանդութեամբ կամ մտաթմալութեամբ՝ մարթի ի վերայ հասանել թիւր ըմբռնումն. մինչև մոռանալ զիւր իսկ անուն, զոր օրինակ պա-

տահեաց Որբիլիոսի առն քաջիմաստի, որպէս սրատմեն: Ամենայն ոք որ ունի միտս, ամօթ համարի հակառակիլ սկըզբանս թէ բոլորն է մեծ քան զմասն. զի շատ է ունել աչս'ի ճանաչել թէ բովանդակ մարմինն մեծ է քան զգլուխ: Բայց որ ունի զունակութիւն մտաց, կերպարանեալ ունի զլիուլի իմացումն նախագասութեանս զգալի մակածութեան բազմաց անհատից այլ և այլ սեռի. որպէս'ի թուաբանական բոլորէ, յերկրաչափական բոլորէ, 'ի համեմատական բոլորէ, 'ի սեռական բոլորէ, 'ի բարոյական բոլորէ, 'ի քաղաքական բոլորէ, և 'ի բաղադրեալ բոլորէ որ մեծ է քան ըզբաղադրիչն. Եւ այդ ունակութիւն բազումս օգտէ մըտաց 'ի մակաբերել զգիտնական հետեւութիւնս, մերձեցուցեալ զայն սկիզբն յայլևայլ ենթակայս. զոր օրինակ, նուագ բոլորաձայն է ներդաշնակագոյն քան զստեղաձայն, զի բոլորն է մեծ քան զմասն: Թէ արժան է կորուսանել զմի ակն'ի սլահել զկեանս, զի բոլորն է մեծ քան զմասն: Թէ պարտ է քաղաքացւոյն դնել զկեանս վասն իշխանին, զի իշխանն երևեցուցանէ զբովանդակ հասարակասութեամբութիւնն, և բոլորն է աւելի քան զմասն: Թէ օրինական արդարութիւնն է առաքինութիւն մեծ քան զարիութիւն, զի նա բովանդակէ զամենայն առաքինութիւնս, և սա զմի միայն. և բոլորն է մեծ քան զմասն:

Բայց առաւել ևս պիտանի է ունակութիւն սկզբանց 'ի վիճաբանութիւնս. զի թէպէտ զսկզբունս ոչ է հնար ապացուցանել, բայց և այնպէս հնար է պաշտպանել: Չիք ճշմարտութիւն յաշխարհի, որում չեղև դիմամարտութիւն, կամ տգիտութեամբ և կամ չարութեամբ: Չինչ սկիզբն կայցէ ընդհանրագոյն և յայանագոյն քան զայն, թէ յերկուց հակառականաց հարկ է միումն լինել ճշմարիտ, և միւսումն սուտ. անհնար գոլով թէ իմն համանգամայն իցէ և չիցէ: Այս այն սկիզբն է, որ յանկ հանկ զամենայն վիճաբանութիւնս, և խեղդ 'ի պարանոց արկանէ ըմբոստացելոց: Սակայն և այնպէս ճշմարտութիւնս պայծառ քան զլոյս միջօրեի՝ եգիտ երկուս չղջիկանս, որոց թուեցաւ մթին քան զմէջ գիշերի: Չի Անաքսագորայ ոչ բաւեալ լուծանել զհաւաքաբանութիւն ինչ խաբէական, և Պրոտագորայ 'ի պարանել զայլս իւրովք խաբէպատիր ձեռնարկութեամբք, հակառակ կացին ճշմարտութեանս, իբր Տիտանեանք ընդդէմ արևու 253: Պնդէին թէ արեգակն է լուսաւոր, և ոչ լուսաւոր. հուրն է ջերմ, և ոչ ջերմ. գեան միանգամայն հոսէ և չհոսէ: Բացասէին զամենայն, զոր դու ստորասես. ստորասէին զամենայն, զոր դու բացասես: Այոն և ոչն առ նոսա էր նոյն: Եւ զիարդ հնար էր ըմբերանել զնոսա, որք արհամարհէին զամենայն զէնս, որովք հնար էր յաղթել նոցա: Եթէ ուռկան թակարդելոյ

զյամառս յիմաստասիրական վիճմունս է միայն հարկադրել զնոսա հակառակաբանել անձանց, որ Արիստէոս կարող էր կապել զայն Պրոտէոսս 254, որք 'ի ստորասել և 'ի բացասել ամենայնի, երկօքումք և եթ բառիւք այո և ոչ, լուծանէին ըստ ձեռնածուաց զամենայն զկնճիւս: Ապա երկաքանչիւրոցն ազաւաղեալ զունակութիւն սկզբանցս ունէին միտս այնպէս անբոյժս 'ի փաստից, մինչև Արիստոտէլ իսկ, որ 'ի զարմէ էր Ասկղէպիոսի բժշկապետի, որպէս հաստատեն վիպագիրք վարուց 'նորա, զուր կորոյս 'ի պատճառս նոցա զժամանակ և զգեղս, որ 'ի բնազանցական գիրս: Սակայն նա ինքն խոստովան լինի, թէ առաւել անբուժելի դուաւ Պրոտագորաս քան զԱնաքսագորաս. զի սորա անտաւորութիւն էր 'ի միտս, այլ 'նորայն էր 'ի կամս: Անաքսագորաս սխալէր 'ի տըգիտութենէ, Պրոտագորաս յամառիւր 'ի չարութենէ: Ասան այսորիկ որ մեղանչէ տգիտութեամբ, յերկարեալ դիմախօսել անձին, հնար է թէ զգաստասցի: Բայց հետամուտ լինել բժշկութեան, այնմ որ ոչն կամի բժշկիլ, է զըաջան ընդ քիրտն մտանել. իբր հերակլէս ընդգէմ խեցգետնի: Ի վերայ բերէ Արիստոտէլ, թէ ընդգէմ ժխտողի առաջնոց սկզբանց, թէ ժխտէ անգիտութեամբ, պարտ է վիճել տրամաբանութեամբ. թէ ժխտէ յիմարութեամբ, պարտ է գեղ մատուցանել զեղբորոս. ապա եթէ ժխտէ 'ի չարութենէ, պարտ է վիճել ընդ այնպիսւոյն դաւաղանաւ: Այսու մարթիս իմանալ զմոլեկան ծայրս այսր առաքինութեան: Զի են միտք, յորս ոչինչ ստուգութիւն է սկզբանց. և այս կոչի տգիտութիւն բացասութեան: Եւ են յորս տարրացեալ են սկզբունք ամենեկին սուտք, համարեալք որպէս ճշմարիտք. և այս է տգիտութիւն թիւր տրամագրութեան:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

Յաղագս գիտութեան:

Աւասիկ քեզ գեղեցիկն 'ի զգեստս, զոր զիւրեւ արկանիցէ իշխան 255: Ծիրանագոյն տառատուիք զօրագլխաց, ճոխաճեմ արկանելիք պատրկաց, պարգևական լօգիկք յաղթականաց, փողփողեալ օթոցք թագաւորաց, ականակուռ քղամիդք ինքնակալաց, են ցնցոտի վերարկուք առ արկանելեօք գիտութեանց: Նոքա զգեցուցանեն զմարմին, և ընդ մարմնոյ փաին. սոքա զգեցուցանեն զոգի, և ընդ ոգւոյ յետ մահու անմահանան: Լիկիանոս կայսր կոչէր զգիտութիւնս թոյնս և ժանապատս իշխանաց, և չեն ինչ զարմանք, զի զիւր անուն

անգամ՝ չգիտէր ստորագրել 'ի հրովարտակս: Աղարտէր զգրագիտութիւն, զի մի լուիցէ զիւրոյ անգրագիտութեան վատանունութիւն, սովորեալ առ անգիտութիւն, իբր Միհրդատ առ թունարրութիւն, արհամարհէր զգիտութիւն որ գեղթափն է տգիտութեան: Առաւել ևս խմաստուն դտաւ Ալեւ պառիանոս, որ բնաւորեալ 'ի գիտութիւնս, բայց սնեալ 'ի զինաշարժութիւնս, թէպէտ և չեղև գիտուն, սակայն սիրէր զգիտունս. և հնարեցաւ ստանալ զգիտութիւն առանց ուսանելոյ: Որպէս փարթամ է որ թէպէտ և չունիցի ոսկի 'ի ծոցի, ունի հանքս ոսկւոյ յիւրում վիճակի, նոյնպէս գրագէտ է, որ ունի առ իւր արս գրագէտս: Երանի էր Աղէքսանդրի եթէ գիտէր վարել 'ի պէտս զիւրն վիճակ: Ունէր նա 'ի տան հանքս գիտութեանց, և շրջէր 'ի խնդիր նորա այլուր: Վոչէր զբանաստեղծութիւնս Հոմերոսի իւր պաշար, և միշտ ունէր զայն 'ի տուէ 'ի ծոցի, և 'ի գիշերի 'ի սնարից: Լաւ ևս պաշար լինէին նմա մատեանք իւրոյ ուսուցչին Արիստոտէլի. այլ զի քան զխմաստասիրութիւն՝ ցանկալի էին նմա քերթողականին հրահանգք՝ վասն որոյ և կայր մնայր կարտեալ: Ասլա ամենայնիւ մեծ եղև բարեբաստութիւն թագաւորաց, որ ինքեանք խմաստուն գոլով ընդ խմաստունս կենցաղեցան. իբր Պերիկլէս 'ի Յոնաստան, Պաղոմէոս յԵգիպտոս, և Օգոստոս 'ի Հռովմ: Սոքա ուսուցեալ զոր գիտէինն, և ուսեալ զոր ոչն գիտէին, առաւելուին բազում ատկոսեօք զիւրեանց գիտութիւն. որովհետև չիք յաշխարհի տուրևառ առաւել շահեկան և բերկրական, որպէս տալ զիւրն առանց կորուսանելոյ, և ստանալ զօտարինն առանց գնոց:

Ասլա երկու ինչ նկատէ Արիստոտէլ զունակութեամբ գիտութեան, մի՝ թէ ո՞ր իցէ իւր առարկայ. երկրորդ թէ ո՞ր իցէ իւր պատճառ: Բայց քանզի առարկայք գիտութեանց այնպէս շփոթ են ընդ միմեանս, մինչև շփոթել և զունակութիւնս, կարծեմ չլինել քեզ տաղտկալի լսել սուղ ինչ և որոշ բաժանարարութիւն, հետազօտեալ զայն 'ի բարձրագոյն սկզբնէ առարկայից նոցա: Ասլաքէն լուար թէ 'ի գիտութեանց ոմանք են գործնականք, և ոմանք հայեցողականք: Արդ 'ի գործնականաց ոմանք կանոնաւորեն զներքին ներգործութիւնս վերաբերեալս առ բաղձանս, և են գիտութիւնք բարոյականք: Այլք կանոնաւորեն զներքին ներգործութիւնս մտաց կարգեալս առ խօսս, և սոքա են զուսուցականք. այսինքն է տրամաբանութիւն, որ գտանէ փաստս զվիճաբանելի իրօք, և հռետորութիւն, որ գտանէ փաստս զհաւանելի իրօք: Բայց սա 'ի ներքս փակէ երկու այլ մտկացութիւնս. այսինքն զՊատմութիւն, որ պատմէ զճշմարիտն. զԲանաստեղծութիւն, որ 'ի պատմել անդ իւրում նմանող է ճշմարտի. և զՔերականութիւն որ ուսուցանէ ուղղախօսել: Այլ-

սորիկ են գործնականք: Իսկ 'ի հայեցողականաց, որք ոչ հային յայլ վախճան, բայց 'ի ճանաչումն ճշմարտութեան, ոմանք նկատեն զնիւթական իրս ներքոյ անկեալս փոփոխութեան. և այսորիկ են Բնականք, որք և 'ի ներքս փակեն զԲժշկութիւն հայեցողական: Ոմանք նկատեն զքանակութիւն վերառեալ 'ի նիւթոյ. և սորին են Մաթէմատիգականք, այսինքն Երկրաչափութիւն շուրջ զշարունակ քանակութեամբ, և Թուաբանութիւն շուրջ զտարորոշ քանակութեամբ: Են և այլք խառն 'ի բնականէ և 'ի մաթէմատիգականէ, այսինքն Երկրագրութիւն որ չափէ զերկիր, Աստղաբաշխութիւն, որ չափէ զերկինս, և Երաժշտութիւն, որ չափէ զձայնս: Ի միւս ևս գերագոյն քան զամենայն, որ հայի յիրս բարձունս և յատուածայինս, վերառեալս բոլորովն 'ի նիւթոյ և 'ի քանակութենէ, Բնազանցութիւն կամ Համաբնաբանութիւն կոչեցեալ. որ եթէ խօսի բնական ճանաչմամբ, կոչի Բնազանցութիւն կամ Համաբնաբանութիւն բնական. իսկ եթէ սկզբամբք յայանեցելովք յԱստուծոյ, այն ինքն է Սրբազան աստուածաբանութիւն:

Արդ զորօրինակ ամենայն ակունք են սրատուականագոյնք քան զհասարակ քարինս, բայց ակն քան զակն է սրատուական, զի ջուր նորա է յստակագոյն և սակաւագիւտ, սոյնպէս ամենայն գիտութիւնք են ազնուագոյնք քան զարուեստս, բայց գիտութիւն քան զգիտութիւն այնչափ է ազնուագոյն որչափ առարկայ նորա է ստուգագոյն և յստակագոյն, այսինքն առաւել վերառեալ 'ի զգալի նիւթոյ: Յեախնն գիտութեանց է ազնուագոյն քան զազնուագոյնն յարուեստս. զի արուեստն յածի զարտաքին, զնիւթական, և զզգալի գործուածով. իսկ գիտութիւնք են գործողութիւնք մտացի հոգեզէնք և ներքինք: Ասան այսորիկ Քերթողութիւնն որ ստորինն է գիտութեանց՝ ազնուագոյն է քան զՊատկերահանութիւն, որ գերագոյնն է արուեստից. զի նա է զրուցական, և սա գործողական. նա կանոնաւորէ զմարդկային ինչ զխօսս. և սա է արտաքին ինչ գործուած: Ազնուագոյն են հայեցողական գիտութիւնք քան զգործնականս. զի զոր օրինակ այն է ազնուականագոյն որ առաւել զերծ է յամենայն ծառայութենէ, սոյնպէս այն գիտութիւն է ազնուագոյն, որոյ նիազ է առ այլս արբանեկութիւն. ունելով իւր վախճան միայն զճանաչումն ճշմարտութեան: Այլ ինչ է գիտութիւն ազատական, և այլ ինչ գիտութիւն ազատ: Ազատականն է որ արժանի է անձին ազատի և ազնուականի, ոչ ցածազգւոյ և ծառայականի, որախի են ամենայն արուեստք ազատականք: Բայց գիտութիւն ազատ է այն որ միայն վասն իւր է ըզձալի, որպէս հայեցողականք: Մինչ զի ամենայն գիտութիւնք ազատք են ազատականք. բայց ոչ ամենայն ազատականք են

աղաաք : Ուստի տրամաբանութիւնն , որ ծառայէ հայեցողականաց առ անվթար խօսել՝ է աղատական , այլ ոչ աղատ : Բայց 'ի մէջ հայեցողականաց՝ ազնուագոյնք են մաթէմատիգականք քան զբնականս . զի բնականք հային յիրս նիւթականս իբր 'ի նիւթ զգալի և փոփոխելի , բայց մաթէմատիգականք հային 'ի նիւթ իմանալի , այսինքն 'ի քանակ վերառեալ 'ի նիւթոյ : Օրինակ իմն , հայեաց 'ի պարունակն իբրև 'ի մակերևոյթ իմն զուգահեռական 'ի կեդրոնէ , առանց զմտաւ ածելոյ 'ի քարէ՛ իցէ այն , 'ի սղնձոյ թէ 'ի փայտէ : Յայսմանէ և բնազանցականք այնչափ են ազնուագոյնք և վսեմագոյնք քան զմաթէմատիգականս , որչափ առարկայն է զտագոյն և վսեմագոյն . հայեցեալ յէական ըստ որում էակ . այսինքն յէութիւն իրաց վերառեալ յինչև իցէ զգալի և իմանալի նիւթոյ : Յիրաւի ճարտարապետք կոչեցան հանճարաւորք , զի մեծ հանճար ցուցին 'ի գործս իւրեանց , ևս առաւել 'ի հինգ կարգս սեանց , որք են տարերք արուեստին , համեմատեալք հինգ այլ և այլ բարձրութեց մարդկային մարմնոց : Կարգն Գեղջուկ սակաւս ունեւով տրամագիծս , ըստ ստուարութե մարմնոյ , նիազ է նորա բարձրութիւն : Կարգն Բաղադրեալ աւելի ունեւով տրամագիծս , այնչափ ունի բարձրութի , որչափ նիազ է նորա մարմինն : Եւ վասն այսորիկ նա երևեցուցանէ զանձինս ցածունս և ծառայականս . և սա երևեցուցանէ զուսումնականս . նշանակեալ թէ գիտութեանց որչափ նիազ է նիւթականութիւն , այնչափ առաւելու ազնուութիւն և վսեմութիւն : Ապա ճշմարիտ գիտութիւնն զորմէ աստանօր են բանք , ոչ է զեղականաց այսինքն զանհաաից , որք ներքոյ անկանին աչաց կամ այլոց զգայութեանց . զի ճանաչումն զգայութեան այնչափ միայն տեւէ , որչափ առարկայն առաջի կայ , և զգալն չէ գիտել : Անասունք զգան զիրս , բայց ոչ գիտեն զնոսա . զի գիտելն է ճանաչել զիրս 'ի պատճառաց իւրեանց , և այս սեպհական է մտաց . և վասն այսորիկ իբր հեռագոյնք 'ի մարմնաւոր աչաց լաւ ևս ճանաչին աչօք մտաց : Չիք ճշմարիտ գիտութիւն և զնեղրնդունական իրաց և զփոփոխականաց . զի եթէ առարկայն է փոփոխելի , փոփոխելի լինի և գիտութիւնն . և որ այսօր է ճշմարիտ , վաղիւ լինի սուտ : Ապա պարտ է առարկայի գիտութեան լինել անփոփոխ և յաւերժական , վասն որոյ և իմանալի և ընդհանուր . զի ընդհանուր իբր են հաստատունք , և հարկաւորք . իսկ մասնաւորք են առօրեայք և վաղանցիկք : Այո , և զփոփոխելի առարկայից հնար է թէ լինիցի կատարեալ գիտութիւն . բայց միայն ըստ որում ներքոյ են ընդհանուր և յաւերժական պատճառաց : Ի վաղաթառամ ծաղկանց իսկ , որ յայգուէ ծաղկին և առ օրին թօշին , էութիւնս մշտնջենաւորէ հանճարահնար ցքահանն . որոյ որոշեալ ըլլածանձրադանդաղն և զապականացուն յազնուական մասանց

քնութեան, հանէ անտի անուշահոտ ց.բիս, և որակս զօրաւորս և մնայունս. մինչև 'ի ցրտասարսուռ ձմերայնի զգալ քեզ զոգի ծաղկի, և չտեսանել զմարմինն: Ըստ սմին օրինակի բնախօս զննիչն՝ յիմաստասիրել իւրում 'ի վերայ արտագրութեան և փտութեան բնական իրաց, մեկուսեալ զներընդունականութիւնն և զեղականութիւն, հանէ անտի էական ինչ վսեմութիւն ընդհանուր և մշտնջենաւոր իմաստից, յորոց վերայ հիմնէ զիւր գիտնական և անվրէպ տալացուցութիւնս: Այսչափ ինչ 'ի վերայ առարկայի, արդ խօսեցուք զպատճառէ:

Պատճառ ճշմարիտ և կատարեալ գիտութեան են ընդհանուր սկզբունք, յորոց տրամախոհութեամբ մտաց տալացուցաբար յառաջ բերին գործք ճշգրիտ և անմիջական պատճառաց: Զի ոչ այլ ինչ է տալացուցութիւն, բայց տրամախոհութիւն, որ ուսուցանէ փտել կատարելապէս զիմն: Ապա ոչ է կատարեալ գիտութիւն ճանաչել զառարկայ ինչ լոկով ըմբռնողութեամբ, կամ լոկով դատմամբ. որպէս ճանաչին առաջին սկզբունք, զորոց ասացաւ. այլ հարկ է թէ իցէ երրորդ իմն գործողութիւն մտաց, իջուցանելով հաւաքաբանօրէն զմի ինչ յայլմէ: Ուստի տեսանել զիր ինչ ոչ է փտել զայն: Չէ կատարեալ գիտութիւն ճանաչել զճշմարտութիւն ինչ մակածութեամբ. որպէս թէ հուրն այրէ, զի այս և այդ և այն հուր այրէ զայրելիս: Ասան զի մակածութիւնն է հիմնեալ 'ի փորձ զգայութեանց. և հալագոյնն զգայութեանց, հեռագոյն է 'ի գիտութեանէ: Եւ վասն այսորիկ լաւ ևս էր Պլինիոսի հաւատալ այնմ, քան 'ի փորձ մատչիլ 256: Ոչ է ճշմարիտ գիտութիւն ճանաչել զառարկայս հաւանական պատճառօք, որպէս տրամաբանութիւնն և հռետորութիւնն: Ասան զի որպէս անբաւ հասարակ քարինք չառնեն անդամանդ մի, սոյնպէս անբաւ կարծիքական ձեռնարկութիւնք չառնեն ինչ ձեռնարկութիւն տալացուցական: Եւս առաւել չէ ճշմարիտ գիտութիւն ճանաչել զեղրակացութիւնս խաբէական ձեռնարկութեամբք. թէպէտ և երևին անլուծանելիք. որպէս որք իմաստակացն էին՝ լրբենի խաղաղաց, որք զանուն առին զիմաստութեան 'ի ցոյց տգիտութեան: Դիտգինէս՝ այնմ անլուծանելի սուտ ձեռնարկութեան, որով եղրակացուցանէր Զենոն, թէ անհնար է իմիք շարժիլ, ոչ այլ ինչ արար սլատասխանի, բայց յոտն յառնել յաթոռոյ և ջրջիլ: Եւ այնպէս ոչ կարացեալ լուծանել զձեռնարկութիւնն մտօք, ելոյծ ոտիւք: Չէ ճշմարիտ գիտութիւն և յանգիմանել զստութիւն հակառակօրդին, 'ի նեղ լծեալ զյամառութիւն նորա, 'ի հակասել, զի իմացուցանել զայլոց տգիտութիւն, չէ ճշմարիտ ցոյց ճշմարտութեան: Ուստի 'ի խնդիր անհնոյն, գիւրագոյն մարթ է քեզ գիմամարտիլ կարծեաց

օտարի, քան նշանակել զզուգահաւասար պատճառ քոյոյդ : Եւ ես, չէ կատարեալ գիտութիւն ծանուցանել զպատճառն 'ի գործոյ : Թէ ասեա գու, Աստեղք որք ոչ շողշողեն՝ մօտագոյն են մեզ, մոլորակք ոչ շողշողեն, ասպա են մեզ մօտագոյն : Սա է ասպացուցութիւն ստոյգ, զի գործք ծանօթագոյն են մեզ քան զպատճառս, և չշողշողեն ոչ է պատճառ, այլ գործ մօտաւորութեան : Բայց քանզի պատճառք բնութեամբ իւրեանց յառաջագոյն են քան զգործս, չըջուն իմաստասիրութիւն է ասպացուցանել զպատճառս 'ի գործոյ : Սակայն թէ ասեա . Լուսաւորք մօտագոյնք մեզ ոչ շողշողեն, մոլորակք են մեզ մօտագոյնք . ասպա ոչ շողշողեն : Սա է բուն և կանոնաւորեալ ասպացուցութիւն, զի ցուցանէ զգործն 'ի պատճառէն : Զհոռակն ասացից . չէ կատարեալ գիտութիւն, եթէ պատճառն չէ անընդմիջական : Այո, հնար է թէ գործ ինչ կախեալ կայցէ զբազում պատճառաց . որոց բնաւ են ճշմարիտք և հարկաւորք, բայց կարգեալք ընդ միմեամբ, իբրև զանուրս շղթային հոմերոսի : Եւ են բնաւք իբրև զասպացուցութիւնս Եւկլիդէայ, զի կախեալ կայ մին զմիւսմէ : Զարմանայ մարդ ընդ նոր իրս, զի խորհի 'ի մօի զպատճառն, զոր ոչ գիտէ . և խորհի մարդ 'ի մօի, զի է կենդանի բանական : Մինչ զի լինելն բանական է պատճառ անընդմիջական՝ լինելոյ տրամախոհական, և լինելն տրամախոհական է պատճառ անընդմիջական՝ լինելոյ զտրամացական : Արդ եթէ ցուցանես գու թէ մարդն է զտրամացական, զի է տրամախոհական, գիտութիւնն չէ կատարեալ . զի թէպէտ և պատճառն է ճշմարիտ և անընդմիջական, բայց և զայդ պիտի ցուցանել վերագոյն իմն պատճառաւ : Եւ նոյնպէս, եթէ ցուցանես գու թէ մարդն է զտրամացական, զի է բանական, գիտութիւնն չէ կատարեալ . զի պատճառն ընդմիջական պէտս ունի անընդմիջական պատճառի : Ապա եթէ միակցես գու զերկաքանչիւր պատճառս աստիճանաւ, գիտութիւնն կատարեալ է 'ի քեզ, բայց անկատար յուսուցանելդ զայն . զի միտք համբալին գահալիլ ժեալ ընդ սանդուղք պատճառաց, մնայ առաւել շուարեալ, քան հաւանեալ : Վասն այսորիկ ասաց ոմն թէ այս եղանակ ձեռնարկութեան աստիճանեալ, որ կոչի համաբարդութիւն, ունի ինչ յիմաստականէն և 'ի խաբէականէն, ոչ զի է այնպիսի, այլ զի նման է նմա, և է երկեղուտ . զի իմաստակաց է սովորութիւն լարել որոգայթս այսպիսի համաբարդութեամբք :

Ապա յայս կնքեմք զբանս թէ կատարեալ գիտութիւնն է անվրէպ և յայանի ճանաչումն հայեցողական ինչ գործոյ՝ ասպացուցելոյ հաւաքաբանութեամբ յընդհանուր և 'ի հարկաւոր նախագասութեանց, յորս բովանդակի անընդմիջական պատճառն : Եւ առ չնոտորելոյ յօրինակաց Արիստոտելի,

այսպիսի ասպացուցութիւն լինի եթէ ցուցցես դու թէ 'ի մէջ շնչաւորաց մարդն է ընդունակ ուսման. զի մարդն է ընդունակ բանի: Ասմ թէ լուսինն խաւարի, զի երկիր ընդ մէջ անկանի արեգական և լուսնի: Ասան զի սոքին են ճշմարիտ և հաւասարական և անընդմիջական պատճառք այսց գործոց: Մնայ քեզ գիտել թէ 'ի վերայ իւրաքանչիւր առարկայի չորս խնդիրս մարթ է ասպացուցանել: Առաջին, թէ իցէ՞. զոր օրինակ, թէ յաշխարհի կայցէ՞ լուսին թէ ոչ: Երկրորդ, թէ զինչ իցէ՞. զոր օրինակ, թէ զինչ իցէ լուսինն, արդեօք լուսաւոր ինչ երկնային, թէ գունատ ինչ երկրային: Երրորդ, թէ որպիսի՞ ինչ իցէ, զոր օրինակ, թէ լուսինն յիւրմէ պայծամո իցէ թէ մթին: Չորրորդ թէ զիարդ այդպիսի իցէ. զոր օրինակ թէ էր աղագաւ լուսինն խաւարիցի: Արդ 'ի չորից աստի խնդրոց զերիս առաջինսն մարթ է ասպացուցանել 'ի գործոց: Թէ պէտ երկրորդն է առաւել սահման, քան ասպացուցութիւն: Բայց 'ի չորրորդն միշտ ասպացուցանի գործն յիւրմէ պատճառէ. և վասն այսորիկ սա է ճշմարիտ ասպացուցութիւն, յորժամ պատճառս ունի զասացեալ պարագայս: Զի ոչ ամենայն պատճառք են հաւասարականք և գիտնականք:

Արդ յայտմ ամենայնէ մարթ է քեզ գիւրաւ ճանաչել թէ ո՞րք՝ իցեն մոլեկան ծայրք առաքինութեանս, որպէս ասացաւ զսկզբանց: Այսինքն է անգիտութիւն. և անգիտութիւն թիւր արամագրութեան, որում մարթ է ծնունիլ կամ 'ի սուտ ուսմանց, կամ 'ի տկարութենէ, և կամ 'ի չարութենէ: Սոսկ անգիտութիւն ճշմարտութեամբ բժշկի: Երկրորդին գժուարագոյն է գարման. զի թէ յառաջ գայ 'ի սուտ ուսմանց, կրկին աշխատութեան պէտք են 'ի խլել զսուտն, և 'ի պատուաստել զճշմարիտն: Եթէ 'ի տկարութենէ, եզբորոտաւ բժշկի: Իսկ եթէ 'ի չարութենէ, որպէս իմաստակականն որ ճանաչէ զճշմարիտն, և յարի 'ի սուտն 'ի պատրել զայլս, այս ոչ բժշկի երբէք, բայց եթէ մահակաւ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե.

Յաղագս իմաստոտրեան:

Այս այն մեծ առաքինութիւն է որ յԱրիստոտէլէ պատկեցաւ, և բարձրաբարբառ քարոզեցաւ գերապանծ գշխոյ առաքինութեանց: Յիւրաքանչիւրում սեռի՝ ճշմարիտ առաքինութեանց՝ մին միայն է պսակաւոր. զի բովանդակեալ ինքեան զկատարելութիւնս ստորնոց, ինքն է վերջին կատարելութիւն կարողութեան: Յառաքինութիւնս կանոնաւորիչս

կրից, առաքինութիւնն դիւցազնեայ է գշխոյ. զի որ ստացեալ ունի զնա, այնպէս ինքնիշխան տէր է իւրոց կրից, մինչև ըստ առասպելականն դիւցազանց երևիլ նմա ստորին քան զաստուած, և վերագոյն քան զմարդ: Յառաքինութիւնս կանոնաւորիչս կամաց արդարութիւն է գշխոյ. զի անհնար է չկամիլ զամենայն բարոյական առաքինութիւնս այնմ որ կամի զարդարն: Ապա յառաքինութիւնս կանոնաւորիչս մտաց, մի միայն է գշխոյ. որ գերագոյն բովանդակէ զկատարելութիւնս այլոյ ամենայնի, և սա է իմաստութիւն: Նա, վասն զի 'ի օրէնքերական դասակարգի ստորինն վերին պարունակի՝ ազնուագոյն է քան զվերինն ստորին պարունակի, ուստի գերագոյնն վերագոյն պարունակի ամենայնիւ երկցագոյն է քան զամենայն պարունակս, հարկաւ հետևի թէ 'ի լինել կամաց ազնուագոյն քան զկիրս, և մտաց քան զկամս, և 'ի միտս անգերագահ գոլով իմաստութեան, նա միայն ամենայն մարդկային առաքինութեանց է գշխոյ: Չկան ասացից, զի թէպէտ իմաստութիւնն պատահումն ինչ է հոգւոյ, ստացեալ 'ի մարդոյ, բայց և այնպէս յոյժ է ազնուական քան զնոյն ինքն հոգի աստուածաստեղծ: Լոյսն պատահումն ինչ է մակեղուտ մարմնեղէն գոյացութեանց. բայց և այնպէս այս պատահումն ազնուագոյն է քան զգիմահար մարմին: Գոյացութիւն է հոգի, պատահումն է գիտութիւնն, բայց և այնպէս գիտութիւնն ազնուագոյն է քան զհոգի. զի հոգի առանց գիտութեան է որպէս մարմին անլոյս: Իսկ արդ եթէ գիտութիւն առ իմաստութեամբ ջահ լմն է առ արեգակամբ, քանի՞ ազնուական և արդոյ իցէ իմաստութիւն՝ թէպէտ և որակ է ստացական և պատահական, քան զհոգի որոյ և իցէ անիմաստ արքայի:

Բայց որ իցէ այս գշխոյ առաքինութեանց իմաստնագոյն քան զգիտութիւն, և կատարելագոյն քան զամենայն կատարելութիւն: Թուեցաւ ոմանց թէ լինի միայն իմաստուն, որ ոչինչ իմիք անգէտ գոլով՝ կատարելապէս ստացեալ ունի զամենայն գիտութիւնս և զամենայն արուեստս զազատականս և զոչ ազատականս. մինչև մտաց հաւասարիլ բովանդակ պարունակի իմանալեաց. զի միապէս հնարաւոր թուի միոյ կամաց զամենայն կամիլ, և միոյ մտաց զամենայն իմանալ: Հռչակ հարկանէ նախնին Յունաստան զիւրն Հեղիոն իմաստակ, որ պանծայր 'ի խռանն ոլիմպիական ոչ միայն գիտել զգիտութիւնս ամենայն, և զամենայն արուեստս ազատականս, այլև զարուեստս մեքենականս և ծառայականս. իբր զի իւր ձեռակերտ էր ամենայն զոր արկեալ ունէր զանձամբ. արտախուրակն, թիկնոցն, ասուի ամղանն, մաշկեղէն գօտին, արծաթի ճարմանգք, ոսկի մատանին, երկաթի կտրոցն, մինչև մաշիկն իսկ սպարտացի: Այո, արար սա զկրպակն համալսարան, կամ զհամալսարանն կրպակ. բայց գիւրագոյն կարողացաւ

անշքացուցանել զիմաստութիւն անարգ արուեստիւք, քան չքեղ ընծայել զանարգ արուեստս իմաստութիւն: Յայտ է թէ ոչ ոք յեօթանց իմաստասիրացն Յունաց մեծ համարեցաւ գիտել զարուեստ կօշկակարի: Այլք կարծեցին թէ ճշմարիտ իմաստութիւն իցէ գիտութիւնն քաղաքական. որ ունի իւր առարկայ զմարդ, որում ծառայէ աշխարհ ամենայն. և վախճան՝ զկառավարութիւն քաղաքական, զոր փիլիսոփայք կոչեցին արուեստ արուեստից, և գիտութիւն գիտութեանց: Բայց սոքա կամ կարի իմն մարդահաճեն, կամ կարի իմն անգիտանան. յայն ինչ ոչ հային, թէ յիմանալեաց աշխարհի կան առարկայք յոյժ ազնուագոյնք և բարձրագոյնք այսինքն աննիւթական գոյացութիւնք, միտք անջատեալք և ներգործութիւնք մաքուրք. առ որովք մարդս է արձան ինչ Պրոմէթէոսի, ոգի ընդ տիղմ շաղախեալ 257: Թող զայն, զի եթէ գիտութիւնն հայեցողական ազնուագոյն է քան զգործնական, վասն լինելոյ գիտութեանց այնչափ ազնուագոյն որչափ են ազատագոյն, յայտ է թէ ՚ի լինելն իմաստութեանն գործնական, անարգագոյն լինէր քան զգիտութիւնս հայեցողականս. և ոչ լինէր գշտոյ գիտութեանց, եթէ էր աղախին արքունեաց, ոչ այլ ինչ գոլով արքունի իշխանութիւնն բայց եթէ արքունի ինչ ծառայութիւն: Ապա երկու են առաւելութիւնք իմաստութեան քան զգիտութեան, այսինքն մեծագոյն սրատեսութիւն մտաց, և մեծագոյն բարձրութիւն առարկային, զորոց խօսեսցուք ուրոյն:

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ.

Յատագս րե զինչ իցե սրատեսութիւն մտաց:

Որպէս կարողութիւնն տեսողական, նոյնպէս կարողութիւնն իմացական կատարելագոյն է և սրագոյն ՚ի միում քան յայլում: Տիբերիոս ՚ի մթին գիշերի տեսանէր յատակ. և ո՞վ կարող էր լինել անհոգ ՚ի նմանէ, որ ՚ի տուէ էր յովազ, և ՚ի գիշերի չղջին: Ստրաբոն յափրիկեան պատերազմի ՚ի դարափնէ Սիկիլիոյ նշմարէր զելումուտ նաւահանգստին Աարքեգոնի: Հնար էր Գալիլէոսի յայնց աչաց ուսանիլ զտարազ գիտական 258: Այլ սքանչելի ևս էր սրատեսութիւն Սարգիսցոց, որք տեսողական շառաւիղօք ընդմտեալ ՚ի սիրաերկրի տեսանէին զգիտական, և զթաղեալ գանձս. մինչև ՚ի զննութենէ այնց բբաց ոչ հանգիստ մեռելոց, և ոչ ագահութիւն կենդանեաց էր ծածկեալ: Այսպիսի են ամենեկին միտք մարդկան զառարկայիւք արուեստից և գիտութեանց. ոմանք

են չղջկին, և ոմանք յովազ. նոքա ոչ տեսանեն զերևելին, սորա տեսանեն և զաներևակին: Ապա իմաստունք կոչեցան յաբուհասի Ապեղէս և Լիւսիպպոս. զի նա 'ի նկարչութեան, և սա 'ի դրօշուածս այնպէս 'ի խոր թափանցեցին ուժգնութեամբ իւրեանց հանճարոյ, մինչ զի ճշմարիտն Աղէքսանդր՝ նկարեալ կամ դրօշեալ յայլոց՝ թուէր կեղծ, և կեղծեալն 'ի սոցանէ թուէր ճշմարիտ 259: Ըստ սմին օրինակի 'ի գիտութիւնս նա կոչի իմաստուն որ առաւել սրբութեամբ ընդմըտեալ ընդ ամենայն ծանօթութիւնս, և ընդ գաղտնածածուկ պարագայսն որ յառարկայս, և լծորդեալ զնոսա ընդ միմեանս, արագ նկատէ զսկզբունսն յայանիս և յաւերժականս, զպատճառսն ոչ մակերևակս կամ հասարակս, այլ զանընդմիջականս, զխորինս և զնորս. որոց առաւել ևս ստուգութիւն հասու լինի, առաւել ևս հաստատութիւն պահէ 'ի մտի, և առաւել ևս յայանութեամբ ուսուցանէ, զոր ոչ առնեն այլք, որք առ իմասանով երևին տղայք: Ապա օրինակաւ իմն, բայց իմաստութեամբ ասացաւ թէ Աթենաս աստուածունհի իմաստութեան՝ ծնաւ զինեալ յուղղոյ Արամաղդայ: Յուղղոյ, զի ոյր այն մասն է զտագոյն, է մտաւորագոյն. ուստի Կառնէադէս, յորժամ հանդերձեալ էր վիճել ընդ Ստոյիկեանս, մաքրէր զուղեղ իւր եղբորօտաւ: Եւ զինեալ, զի այլ գիտութիւնք են պաշտպանեալ յիմաստութենէ, բայց իմաստութիւնն միայն է ինքնուրոյն պաշտպան, և ցորչափ չէ զինեալ անյաղթելի ապացուցութեամբք, չէ իմաստութիւն: Ահա այս է սրատեսութիւն մտաց:

ԳԼՈՒԽ Է.

Թե ո՞րք իցին առարկայք իմաստոտրեան:

Նշան մեծ երևեցաւ 'ի հռովմէական հրապարակի, յորժամ յանկարծակի բացաւ այնպիսի խոր վիհ որ օրչափ նիւթ յայն արկանէին, զամենայն ընկնոյր, և ոչ ընանէր: Բայց զարմանագոյն ևս նշան արար բնութիւնն, բացեալ 'ի մարդկային միտս անդունդ անյագութիւն, այն է անբաւ իղձ գիտելոյ: Ինչք 'ի յաճախել յաչաց անկանին, Կրադէս ամաց զնոսա 'ի ծով, և Միգաս յղկացեալ ոսկւով տաղտկացաւ յիւրոց ըղձից: Փափկութեանց ելք են զղուանք. և ոչինչ այնպէս մօտալուտ է հեշտութեան, որպէս ապաշաւն կամ գառնութիւնն: Պատիւ և փառք օրչափ են մեծ, այնչափ և ծանր. և որ անձկայրն արբունի իշխանութեան, յոգւոց և հան վասն առանձնաւոր կենաց: Աեանք իսկ ատելի է իւր ինքեան. և բաղումք

վաղեցին 'ի մահ, որ էր 'ի նոցանէ փախստեայ: Այս ամենայն բարիք են վիհք, բայց ոչ կարի խորք, բաղումք ըղձանան, և վաղ յափրանան: Միայն մարդկային միտք են վիհ թափուր, մանաւանդ թէ յորձանուտ. որ որչափ ինչ ճարակէ յառարկայից այնչափ առաւել սովի. որչափ ինչ գիտէ, այնչափ առաւել ըղձանայ գիտել: Զի այլ ամենայն բարիք ընդ 'ի բուռն ածել թողանան, բայց սոքա միայն և յետ մահու անմոռաց մնան: Առարկայն զգալի է սահմանաւոր, այլ առարկայն իմանալի՝ անսահման:

Աստ ամենայն միտք են միասկէս անյագք 'ի գիտել. բայց այսու տարբերին, զի որպիսի են միտք, այնպիսի են և առարկայք. մինչև անարդ մտաց անյագ լինել առ ազատելիս և անարգս. ընդվայրաքնից առ անպիտանս և սնոտիս, և իմաստնոց առ հաստատուինս և վսեմականս: Անսպառական լուալիք պղծութեանց էր Տիգերիոս, որ դատարկեալ զմիտս իւր 'ի քաղաքային խոկմանց, 'ի ընուլ զանձն վաւաշանօք, մեկուսացաւ 'ի կղզին Կասրեայ. այո՝ 'ի կղզի վայրի անասնոց, զի մեծաջան միտ գիցէ անասնական արուեստից, զոր չէր արարեալ 'ի կղզին հռոգացոց 'ի ստացութիւն ազատական արուեստից: Անդ թէպէտ և վաղու ևս ուսուցիչ էր գիտնաւոր՝ այսպնէլի գիտութեանս, ոչ ամօթ համարեցաւ աշակերտիլ լաւ ևս ուսուցչաց, զի առաւելցի քան զոր էրն, ուսեալ անյագութի 'ի վաւաշ գրոց, յաղտեղի պատկերաց, 'ի պիղծ խօսից, յանառակ խաղուց, և 'ի կենդանի օրինակաց զամենայն զամօթալի խոհերս, զոր ուրեք երբեք ուսեալ իցէ ուրուք յաշխարհի: Եւ ոչ շատացեալ այսու, խոստացաւ մեծապարգև վարձս ամենայնի որ գտանիցէ նոր ինչ և անլուր աղգ պղծութեան, կարգեալ ոստիկան այնմ դպրոցի զՏիտոս Կեսոնիոս ոմն, որ մեծանունն էր յայնմ անառակ իմաստասիրութեան քան զՍուկրատէս 'ի բարոյականս: Թերևս մարթ իցէ ումէք ասել թէ այդպիսեաց որպէս և անասնոց՝ տուաւ հոգի, ոչ որպէս գործարան գիտութեանց, այլ որպէս աղ 'ի պահել զմարմինն 'ի նեխոյ: Իսկ զիանդ միտք տուան սոցա, և ոչ անասնոց, բայց եթէ զի իցէ յաշխարհի անբանագոյն քան զամենայն անասուն: Զիանդ հաստեցան ուղղորդք, եթէ փոխանակ հայելոյ յերկինս, հայիլ ունէին միշտ յերկիր: Արժան էր սոցա խոսաճարակել, ոչ հաց ուտել. որովհետեւ ըստ գրեւոյ բնախօս իմաստասիրին, կենդանիք որք ցորեան ուտեն, իմաստնագոյնք են. և սոքա անբանագոյնք:

Կարի առաւել վերամբարձ և հանճարաւոր են միտ ընդվայրաքնից. միայն թէ և սոքա թողեալ զուլիղ ճանապարհ իմաստութեան. 'ի խնդիր լինին առարկայից անյայտից, վասն որոյ և անպիտանեաց կամ խաբէականաց. և յայնպիսի սնոտի խնդիրս հաստատեն զանձուկ իւրեանց և զանյագ փոյթ, յորմէ

և յիրաւի կոչեցան ընդ վայրաքնինք : Ընդ վայրաքնին եղև յոյժ հանճար Գիդիմոսի քերթողի , զորմէ վաղու ևս խօսեցաք . որ շարագրեացն չորս հազար գիրս ընդ վայրաքնին խնդրոց նրբից , 'ի քաղէլ զառասպելս 'ի բանաստեղծից , և 'ի հանել զճըշ մարտութիւն յառասպելաց : Գործ ընդարձակ , բայց այնպէս ունայն , մինչև գովչաց իսկ նորա ախտակցիլ նմա , զի մի միայն մատենագիր կարողացաւ գրել այնչափ , որչափ ոչ ոք 'ի վեր- ծանողաց կարողացաւ ընթեռնուլ անտաղտուկ : Բայց առա- ւել ևս ընդ վայրաքնին գտաւ մեծն այն Տիանէոս 260 , որոյ սրեալ զհանճար իւր յեսանաւ իմաստակութեան , և ոչ կաղ- մակերպեալ զայն ըստ ճշգրիտ ոճոյ տրամաբանութեան , զար- մանաւոր և օտարոտի առարկայից եղև հետամուտ : Էանց սա ընդ Կովկաս 'ի հետազօտել զգիւթական գուշակութիւնս փիլիսոփայիցն հնդկաց . նաւեաց ընդ ծով արևելեան՝ հասու լինել կախարդական անասլաշտութեանց մերկիմաստակաց Ե- թովպիոյ . կամեցաւ հասկանալ զէզոսութեանց , ընդմտանել 'ի գաղանիս երկնից , և հրամայել սանդարամետական այսոց : Մինչև դժուարակոխ գնացիւք և ալէկոծութեամբք 'ի խնդիր լեալ գիտութեան , եգիտ զանգիտութիւն . և պատրեալ 'ի մոլար ուսուցչաց պատրեաց զիւր աշակերտս սուտակասպաս ցնորիւք : Յոյժ կարճօրեայ են մարդկան կեանք , և յոյժ ըն- դարձակատարր է աւելորդաց ճանաչումն : Ուղին է երկար , և ժամանակն սուղ : Որ կամի հասանել իմաստութեան , չունի ժամ կորուսանելոյ յընդունայն զբօսանս . զի այն է յետինն գիտութեանց : Բազում ինչ է զոր լաւ է աչաց չտեսանել քան տեսանել . և բազում ինչ , զոր լաւ է մտաց չգիտել քան գիտել . և գիտողին արժան էր տունուլ զքարն գաղաղափտ , այն է կաթնծոր , 'ի մոռանալ 261 . զի մի սղծեսցի պիտեանն 'ի միտս ընդ անարգ առարկայս , որպիսի են անասլաշտու- թիւնք Տիանէոսի , դժպատեհութիւնք Գիդիմոսի , և անբա- նութիւնք Տիբերիոսի :

Ապա ոչ ուրուք միտք են առաւել անյագ առ գիտութիւն , քան զիմաստնոյն : Բայց 'ի գիտել զամենայն , ոչ է հարկ գի- տել զմիւրստմիովէն . շատ է գիտել զվերագոյն իրս , որք ճար- տարապետօրէն և գերազանցապէս բովանդակեն զստորինս : Որպէս ճարտարապետն հրամայէ որմնագրին , հիւսան , քա- րակոփին , դարբնին , բրջին , և ամենայն արուեստաւորաց գոր- ծագրաց իւրոյ գաղափարին , թէպէտ և ոչ ձեռն մերձեցու- ցանէ 'ի գործ նոցա . սոյնպէս իմաստութիւնն ուղևորէ , և սահմանէ և որոշէ , և դատէ զամենայն գիտութիւն , և զամե- նայն արուեստ : Ասլա ըղձանայ իմաստունն գիտել յամենայն արուեստս մեքենականս զոչ մեքենականսն : Չսլարծի 'ի գործ գնել զնոսա 'ի կրպակս , իբրև զիմաստակն հեղին . այլ ճա- նաչել զնոսա 'ի համալսարանի , որպէս փիլիսոփոս : Ոչ գիտէ

նկարել և ոչ քանդակել. սակայն նմա է անկ որոշել զվէճ՝ ի մէջ նկարչութեան և քանդակագործութեան, և ընտրութիւն առնել ճարտարութեան գործոց նոցա: Մինչև գործնականին իւրաքանչիւր արուեստի լինել յարուեստագէտն, բայց հայեցողականին ամենայնի սոցա լինել յիմաստունն: Իմաստութիւնն է թագուհի գիտութեանց. շատ է թագաւորի գիտել հրամայել ում հրամայէ: Առաջին շարժիչն մեծ ինչ գործէ, և թէ տայ գործել: Յետէովպիա՝ առ իմացուցանելոյ ժողովրդեան զգերակայութիւն իւրեանց թագաւորի, ի սկիզբն տարւոյն շիջուցանեն զամենայն կրակ: Եւ թագաւորն հարեալ զգայլախաղ ընդ սողալատ, լուցանէ նոր հուր. յորմէ տուեալ ջահս ըստ թուոյ գաւառաց, առաքէ մի մի յիւրաքանչիւր գաւառ. և գաւառք լուցեալ նովաւ այլ ջահս առաքեն յիւրաքանչիւր քաղաքս, և քաղաքք ի տունս, մինչդի ի լուցանել թագաւորին մի միայն կրակ, լուցանէ զամենայն կրակ. զի արարք ընծային իւրեանց սկզբան: Արդ ըստ այսմ օրինակի է թագաւորութիւն իմաստութեան. վասն զի որովհետեւ ամենայն արուեստք են ստորագասք գիտութեանց, և գիտութիւնն իմաստութեան, իմաստութիւնն որպէս թագուհի վառէ զառաջին ջահն, այսինքն է զուղղութիւն գաւառն. և այս գերակայ լոյս յաջորդութեամբ փոխանցի ի գիտութիւն հայեցողականս, անտի ի գործնականս, ասլա յարուեստս արարողականս, հուսկ ասլա ի ծառայականս: Եւ ոչ միայն իմաստութիւնն կատարելագործէ զունակութիւնս գիտութեանց, այլև պաշտպանէ զնոսա և բուժէ ի մոլորութեանց, որք են ախտք մտաց, որում բժշկութեան անհնար է լինել, թէ ոչ ճանաչէ սա զճշմարտութիւն առարկայից նոցա:

Քանի՜ անհէթեթս խօսեցան նախնի իմաստունք, զորովք այսօր տղայք իսկ ծիծաղին: Ի վերայ աշխարհագրութեան յերազեցին ամենայն իմաստասէրք զոր ինչ ուսուցին վասն այրեցածին, որ ընդ հասարակածաւ. կարծեալ զայն անբնակելի ի սաստիկ տապոյ. և սակայն գտաւ այն առաւել բարեխառն և բերրի կողմն երկրի, խուժագուժ խափշկաց նախանձելի: Արէս յայանեցան կարծիք երկուց գերզգօնից Օգոստինոսի և Նիկիտանոսի, թէ երկիրս իցէ կիսագունտ ինչ. զի անհնար թուէր նոցա, թէ ի ներքոյ մեր ի կախ կայցեն բնակիչք առանց անկանելոյ: Եւ սակայն գտան բնակիչք որք չըջին ընդ ոտիւք մերովք անկախ և անանկ: Եւ զիարդ հնար էր այնց փիլիսոփայից ճանաչել զերկինս որ ոչն ճանաչէին զերկիր յոյր վերայ կային: Յաստեղաբաշխութեան իսկ, որ աղնուագոյնն է յուսմունս, գրուատանօք ուսոյց Պղատոն, թէ պնդութիւն պարունակաց վերնոց ներդաշնակաւոր համաատութեամբ հոլովելոց ի վերայ ստորնոց յօրինէ աստուածային իմն նուագ: Պաղոմէոս ուսոյց, թէ ի թանձրութեան

պարունակաց կառուցան այլ շրջանակք արտակեգրոնք հա-
մակեգրոնք և մակաշրջանակք միասկէս պնդակաղմք, ամրա-
փակ կալանաւորիչք եօթանց աստեղաց մոլորակաց. բայց մո-
լորակ էին միայն իւրեանց միտք: Շարժումն արուսեկի և հրա-
տի ծանուցեալ 'ի մեր ժամանակս, և զգալի վերելք գիտաւո-
րաց յենթալուսնեայ դաւառէ մինչև 'ի վեր քան զերեւակն,
ըստ նշմարելոյն Տիբոնի, յայտնի ցուցանեն ականւոյն թէ
այս ամենայն ընդարձակութիւն յերկրէ մինչև ցհաստատու-
թիւնն, ոչ այլ ինչ է, բայց լոյծ և միայար ձգումն լոկոյ
օդոյ: Թող զբիծս լուսնի, զորս բազումք 'ի փիլիսոփայից հա-
մարեցան տարասեռ կեղտս նորուն պայծառ գիմաց. և արդ
Յովհաննէս Լինգոնացի սլացեալ աչօք յերկինս երկոքումբք
թեօք ապակւոյ, ստորագրէ զլուսինն որպէս երկրագունտ ինչ,
որոյ բիծք են ծովք: Եւ 'ի գունտ ինչ աշխարհագրական
տրոհէ մեզ զկղզիս, զծովեղերս, զգարափունս, զցամաք եր-
կիր և զերկինս հանդերձ իւրեանց ստուերօք. որ և պարզեալաց
զայն աշխարհ թագաւորաց այսմ՝ աշխարհի, իւրաքանչիւր յա-
նուանէ: Այսու օրինակաւ մեք ծիծաղեմք զտգիտութեամբ
նախնեաց, և յեանորդք մեր ծիծաղեսցին զմերովք, և իմաս-
տունն ծիծաղեսցի զամենեքումբք. զի իւր բուն առարկայ է
առաւել վսեմ, և վերառեալ և անվրէպ քան զայլոցն ամե-
նեցուն:

Ասա ինքնաբուն և գլխաւորագոյն առարկայ իմաստու-
թեան, որպէս նշանակեցաք, է էակն ըստ որում էակ. այս-
ինքն սոսկ էութիւնն իրաց, մշտնջենաւոր, աննիւթական,
անայլայլակ և անվրէպ: Եւ վասն այսորիկ այս գիտութիւն
կոչի Մեթաֆիզիկայ. որ թարգմանի Բնազանցութիւն, այս-
ինքն 'ի վերոյ քան զբնականն, և իբր աստուածային. զի է
վերագոյն քան զֆիզիկայ: Աւերացուցանէ, որպէս լուար,
իմաստունն՝ նրբին իմացողութեամբ զաննիւթականն 'ի նիւ-
թականէն, զանզգալին 'ի զգալուն, զգոյացութիւնն 'ի պա-
տահմանց, զտեսակն յանհատէն, զսեռն 'ի տեսակէն, և յընդ-
միմեամբ սեռից զսեռն զսեռականագոյն. և կառուցեալ սկըզ-
բունս ընդհանրականս՝ քննէ զճշմարտութիւն ամենայն գի-
տութեանց. և որ ծնուն հուսկ յետոյ քան զամենայնն, իւ-
րով մեծաւ զօրութեամբ դշխոյանայ: Եւ ոչ շատացեալ ի-
մասանոյն արտաքին իրօք, իբր զի գերագոյն իմաստութիւն է
ճանաչել զինքն, բաժանէ զինքն իսկ յիւրմէ. և անմեռ զա-
տուցեալ զոգի յիւրմէ մարմնոյ, կամի ճանաչել թէ զի՞նչ իցէ
այն. արդեօք կուտակութիւն ինչ հիւլէից, որպէս կարծեաց
Դեմոկրիտոս. եթէ հուր, որպէս Երակլիտոս. եթէ օդ, որ-
պէս Դիոգինէս. եթէ ջուր, որպէս Թալէս. եթէ արիւն,
որպէս Կրիտիաս, և եթէ ներդաշնակութիւն ինչ, որպէս Եմ-
պեդոկլէս: Իմաստասէրք ոչինչ քան զանասունս զգոնագոյնք.

որք ունին ոգի, և չճանաչեն զայն. և չեն արժանի ունեւոյ : Բայց ծանուցեալ նորա յիւրմէ վերացուցիչ իմացողութենէ, թէ ոգին է հոգի անմահական, կամի իմանալ թէ զիմորդ իմանայ, որպէս զգայ, որպէս գործէ, որպէս կերպարանէ զանգամս. և թէ յինչ զօրէ, յորժամ 'ի մարմնոյ հրաժարի : Այսուիկ մտադիւրագոյն ևս վերելս առնէ յազնուագոյն և 'ի վերառեալ մասն աշխարհի. այսինքն է, առ սոսկ գոյացու, թիւնս հրեշտակական հոգւոց, կամեցեալ գիտել ոչ սնապաշտ ընդվայրաքննութեամբ Տիանէոսի, այլ հաստատուն սկզբամբ, թէ իցէն, թէ որպէս շարժիցին, զիմորդ ընդ միմեանս խօսիցին, ի՞նչ տարբերիցին 'ի միմեանց, և համօրէն 'ի հոգւոց մարդկան. անհնար թուելով, թէ ծանիցէ զհրեշտակս, որ ոչն է հրեշտակ : Եւ ոչ յայս սակս այս ամենայն մեծամեծ առարկայք, և տիեզերք ամենայն ընուն զվիճ մարդկային մտաց : Ելանէ իմաստունն արտաքոյ աշխարհի. անձուկ ունեւով ճանաչել զամենամաքուր և զամենապարզ էակն էից, զպատճառաց, զսկիզբն անսկիզբն, և անչափ, իւր ինքեան միայն հասանելի. զի միտ հունաւոր ոչ կարողանայ բովանդակել, բայց զառարկայ հունաւոր : Չիք ազգ այնպէս խուժագութ, որ ոչ ծանիցէ թէ է մի Աստուած. և ոչ ըզճանայցէ ճանաչել թէ ո'իցէ այն : Եւս և 'ի հեռատան ընդ բեւօք, ուր 'ի կէս տարւոյն չծագէ արեւ յայն խաւարային օդս և 'ի միտս՝ ճառագայթէ այս ճշմարտութիւն. ամենայն ուրեք կանգնին սեղանք և տաճարք, ամենեքին երկրպագութեան աստուածպետութեան, նմա աղերս արկանեն, յանուն նորա երգնուն և չճանաչեն զնա : Հայեաց 'ի տուէ յիսկն գեղանկար ծաղկանց. հայեաց 'ի գիշերի ընդ կանոնափակ շրջանս աստեղաց. ամենայն ինչ թէպէտև անմուռնչ, քարոզէ քեզ, թէ է Աստուած. զի այսպիսի գեղեցիկ արուեստաւորութիւն՝ չէ առանց արուեստապետի : Հայեաց յոստայն սարգից ոստայնանկաց. 'ի տնտեսական կենսակցութիւն մըջմանց. 'ի քաղաքական հասարակապետութիւն մեղուաց. այսպիսի մանունց աշակերտաց միայն բնութիւնն է վարժապետ. մինչև հարկիս ասել, կամ Աստուած է բնութիւնն, և կամ գործ Աստուծոյ : Իսկ արդ եթէ առ ամենայն առարկայ իմանալի կարգեալ է կարողութիւն իմացական, որ յառարկայէն առնու զտեսակ, և կատարելագործի, զինչ զարմանք են թէ միտ մարդկային անձկանօք բերիցի 'ի ճանաչել զառարկայ ինչ այսպէս մեծ և աստուածային, յորմէ միայն ընդունի զվերջին զիւր կատարելութիւն : Հայեաց 'ի դեռածին լակոտ շան զի 'ի լոյս ընծայեալ աչօք փակօք՝ 'ի խնդիր է թաւամազ ստեանց, զոր ոչ ետես երբէք. զամենայն մերժեալ և յամենայնէ խորշեցեալ միշտ կաղկանձէ, միշտ կնծկնծէ, մինչև գտանել նմա զծոց մայրե'ի. և իբրև գտանէ, զայն գիէ, յայն հանգչի և վայելէ :

Ըստ սմին օրինակի միտքն արարեալ յԱստուծոյ վասն Աստուծոյ՝ ոչինչ իմիք այնպէս սաստիկ և ներքուստ անձուկ ունի, որպէս ճանաչելոյ զԱստուած . բայց քանզի որպէս զաչացու առ աստուածայինս, յարի յառարկայս զգալիս, յարարածս խնդրէ զարարիչն . յանցաւոր բարիս խնդրէ զգերագոյն բարին . և չգտեալ ՚ի ստորինս զոր խնդրէն, տառապի, և չգիտէ էր աղագաւ : Ապա այս է գերագոյն բերկրութիւն իմաստնոյն, այս է առարկայն ընդ որ զուարճանայ : Զի ուրովհետև միտք իւր լուսաւորագոյն են և արատես քան զայլոցն, կերպարանէ ևս բարձրագոյն և ճշգրտագոյն և յանկագոյն իմաստս զայն անբաւ մտաց, որչափ հնար է տանել մտաց հունաւորի . յայնմ ընկղմի, յայն յառեալ հայի, և յայնմ վայելէ զերանութիւն ինչ յերկրի : Զի, որպէս ուսուցանէ Արիստոտէլ, առաւել շքեղ է և զուարճալի փոքր ՚ի շատէ ճանաչել զաստուածայինս, քան լիուլի զմարդկայինս : Այս վսեմական տրամախոհութիւնք են իմաստնոյն, յորժամ ներաճնանայ : Սոքօք յափշտակէ զունկնդիրս և ապշեցուցանէ : Վասն այսորիկ ասացաւ յառասպելս, թէ Աթենաս աստուածունհի իմաստութեան, զորս միանգամ տեսանէր, արձանացուցանէր : Անմիտ քան զանասունս են այնք որք կարծեն թէ Որփէոսի յապուշ կրթեալ իցէ զանասունս՝ քաղցրանուագութեամբ իւրոյ քնարի 262 : Քնար էին երգք ՚ի նմանէ յօրինեալք ՚ի վերայ երկնային իրաց և աստուածային առաւելութեանց, առաւել ծածկեալք ՚ի տգիտաց առասպելեաց քօղով . որ եղև բնաւոր աստուածաբանութիւն այնց դարուց, յորս միայն իմաստունն էր համարեալ մարդ, և այլ մարդիկ վայրի անբանք : Յասացելոց աստի մարթիս իմանալ զսահման իմաստութեան և զիւրոց ծայրից . իմաստութիւնն է ուղղիչ ամենայն գիտութեանց՝ որպէս գիտութիւն բարձրագոյն և ընդհանրագոյն . խօսելով ընդհանրագոյն սկզբամբք ՚ի վերայ իրաց ամենեկին վերառելոց ՚ի նիւթոյ . ունելով գլխաւոր առարկայ զէական ըստ որում էակ, և զգոյացութիւնս հոգեղէնս և զաստուածայինս : Ծայրք իմաստութեան են տգիտութիւն այսց գերագոյն առարկայից, և անապաշտ կամ յանդուգն ընդվայրաքննութիւն :

Գ Լ ՈՒԽ Ը.

Յադագրս արուեստի :

Ոչ խօսիմք մէք աստ զազատական արուեստից, որք 'ի դասակարգէ են գիտութեանց, որպէս ասացաք, այլ զմեքենական արուեստից կերտուածոց, որք յածին զգործովք արտաքնովք, որ 'ի պէտս են մարդկային կենաց: Ապոնջուց տըրտունջ է հանապազ ազգի մարդկան՝ զմօրէ հասարակաց, թէ անասունք անաշխատ և անջան գիտեն զարուեստս որ պիտոյ է նոցա. իսկ մարդկան բազում աշխատութեան պէտք են 'ի գտանել զնոսա, և ևս առաւել առ ուսանել զնոսա: Ոչ պիտի շերամոյ ասրագործ 'ի մանել զիւր թելս, և ոչ ծիծռան ճարտարապետ 'ի կերտել զիւր պալատ և ոչ ցլու վարժեար, վարել 'ի պէտս զիւր եղջիւրս: Ծնանին արուեստք ընդ նոսա. իւրաքանչիւրն է իւր վարդապետ և աշակերտ, և յամօթ առնեն զմօրդ, որ իմաստունն է քան զնոսա: Որ շատ գիտէ, սակաւ գիտէ: Բայց որ ոք վասն այդր քրթմնջէ, նախատինս դնէ անձին և իւրում արարչին, որ նախ առաջին զատոյց զմօրդ յանանոց. կամեցեալ՝ զի սոքա ուսցին զարուեստս խոշորս 'ի բնէ, և մօրդ ուսցի զգեղեցկագոյնս յիւրմէ հանճարոյ: Եւ երկրորդ՝ զատոյց զգերազանց միաս 'ի ռամկայնոց. 'ի տալ նոցա զընդունակութիւն ազատական արուեստից, և սոցա զյարմարութիւն առ ծառայականս, տալով զուշիմութիւն բաւական 'ի գտանել, և ձեռն հնարաւոր 'ի կատարել: Զինչ լինէին հասարակապետութիւնք առանց ռամկաց. և զինչ լինէին ռամիկք առանց արուեստից: Ապա տեսչութեամբ անօրինէ գերագոյն արուեստագէտն, զի ռամիկք ծառայեսցեն իմաստնոց արուեստիւք, և իմաստունք ծառայեսցեն հասարակապետութեան խոհեմութեամբ: Աս 'ի պահել զյառաջագէմ կարգ յանկատարից առ կատարեալս, նոյն ինքեան արարչին կամ եղեն, զի անասունք ուսցին զարուեստ 'ի բնութեանէ, և մօրդիկ յանանոց: Զճարտարապետութիւն ուսուցին մեղուք, զերաժշտութիւն սոխակք, զքանդակագործութիւն արջք, զբրտութիւն բլէզք, զնաւարկութիւն կարապք, զնետաձգութիւն ողնիք, զականահատութիւն նապաստակք, և զդաւարիս բժշկականս հիւանդագին անասունք: Իմաստնապէս ստեղծաբանեցին խորախոհ իմաստասէրք, թէ Թաւմաս որ է Զարմանութիւն եղև ծնող ծիածանի 263. 'ի նշանակել, ասէ Պղատն, թէ զարմանքն է ծնող արուեստից: Բայց 'ի գէս է զանազանել զայս իմաստուն ասացուած: Զարմանքն

եղև ծնող ազատական արուեստից . ուստի և առած է, թէ 'ի զարմանալոյ սկսաւ մարդ իմաստասիրել: Բայց հարկն եղև ծնող ծառայական արուեստից . ուստի է և այլ առած թէ հարկն առնէ զմարդ հնարագէտ: Ապա հարկն բռնագատեաց զմարդիկ 'ի խնդիր լինել այնց . օրինակն անասնոց ուսոյց նոցա . հնարագիտութիւնն յաճախեաց, և պերճասիրութիւնն կատարելագործեաց:

Եօթն արուեստս ազատականս տրոհէ նախնի իմաստասիրութիւնն . այսինքն Քերթողութիւն, Հռետորութիւն, Տրամաբանութիւն, Թուաբանութիւն, Երաժշտութիւն, Երկրաչափութիւն, և Աստեղաբաշխութիւն: Եւ զուգաթիւ տրոհէ զվարձկականս և զծառայականս . այսինքն է Երկրագործութիւն, Որսորդութիւն, Զինուորութիւն, Դարբնութիւն, Վիրաբուժութիւն, Ասրագործութիւն, և Նաւարկութիւն: Բայց այսմ եղև սլատճառ կամ սլարզմտութիւն այնց դարուց, կամ խորհուրդ եօթնեակ թուոյ նուիրական համարելոյ, և կամ հոմանունութիւն անուանց նշանականաց աւելի քան զոր հնչեն: Որպէս և իցէ, յայտ է թէ որպէս եօթնեակն ազատական արուեստից է թերաւ, զի ոչ յիշի Քաղաքականութիւն և Բարոյականն, նոյնպէս թերաւ եղև և եօթնեակն ծառայականաց, ոչ յիշելով զՊատկերահանութիւնն և ըզՔանդակագործութիւնն, որ յանարգաց միջի են ազնուագոյնք: Մինչև մարթ է ասել թէ այնք իմաստունք ընդ թուով արկին միայն զարուեստս հարկաւորս հասարակապետութեան, և ոչ զփափկականս և զաւելորդս: Թող զի, ստոյգ իմն է թէ արուեստն զինուորական 'ի կողմանէ հրամայողին վերաբերի առ քաղաքականութիւն . այլ 'ի կողմանէ հնազանդելոյն, այո՛ մարթ է կոչել զայն թոշակական, բայց ոչ մեքենական, և ոչ ծառայական, սեպհական գործով արիութեան: Սակայն թէ չիցէ իմաստն զարուեստէ զինագործութեան, և ոչ զինակրութեան:

Բայց որպէս և իցէ բաժանումն արուեստից, սահմանն բառնայ զամենայն հոմանունութիւն: Ապա նեղապէս խօսիլ կամեցեալ զկերտողական արուեստից, որք կոչին մեքենականք, և ոչ զներգործականաց, որք որպէս ազատականք 'ի համար դասին գիտութեանց, այս է նոցա ճշմարիտ սահման: Արուեստն է հմտութիւն մութանելոյ ձեռագործութեամբ զկերպարանութիւն իմն մտառեալ 'ի նիւթ ինչ արտաքին, 'ի պէտս մարդկային կենաց: Հմտութիւն կոչի ուղիղ եղանակ արուեստաւորին, հիմնեալ 'ի ճանաչումն ճշգրիտ կանոնաց, որ ինքնին չեն սխալական: Որով զանազանի արուեստն 'ի բաղդէ, որոյ երբեմն զծաղու եկեալ, առնէ զգործս արուեստի, 'ի ծաղը առնել զարուեստաւորն: Որպէս յորժամ Նէաղկէս անգիտացեալ նկարել զփրփուր ամէհի երիվարի, և Պրոտո-

գինէս զփրփուր կատաղի շան, կոյր բերումն բախտի արար զոր երկու անուանի նկարիչք ոչ գիտէին առնել, առ այսպանել զերկաքանչիւրն: Աերպարանութիւնն արտաքին և երևելի որ մուծանի, կախեալ կայ զներքնոյն և զիմանալոյն. որպէս դա զափարեալն զգաղափարէն, օրինակեալն զնախագիծ օրինակէն, և տիպն զնախատպէն: Զի արուեստաւորն ոչ գործէ իբրև զանասունս կոյր ազգամամբ, այլ որպէս արուեստապետ, հայեցեալ յիրս 'ի ներքս յինքեան: Նիւթ է այն յոր մուծանի կերպարանութիւնն, հնար գոլով զնոյն կերպարանութիւն մուծանել յայլևայլ նիւթս այլևայլ արուեստիւ. որպէս կուրիոն արար զթափոն 'ի փայտէ, Պոմպէոս 'ի կճոյ, և Սկաւրոս յապակոյ: Գործուածն իսկ առաւել նիւթական կամ առաւել ազնուական պէսպիսացուցանէ զարուեստս. որպէս զկենդանադրութեամբ Ալեքսանդրի երեք միայն արուեստաւորք այլևայլ ճարտարութեամբ աշխատասիրեցին գիմամբըցանակաւ. Պիւրգոտեղէս ահրով փորագրողի, Ապելէս գրչաւ նկարչի, Լիւսիպատոս ձուլիւք անդրիագործի, և ոչ ոք յաղթեաց այլում. այլ երեքին իսկ դտան ամենեցուն յաղթական 264: Վախճանն է կրկին: Անմիջական վախճան է նոյն իսկ գործուածն. վերջին վախճան է կիրառութիւն գործոյն: Նա է վախճան արուեստաւորին. սա է վախճան արուեստին. այսինքն է գիւրութիւն մարդկային կենաց: Յայսմ վերջին վախճանէ առնու արուեստաւորն զկանոնս արուեստին: Զի թէ շինէ նա զնետ, զի թռուցեալ խոցեացէ, առնէ զնա թևաւոր և սայրասուր:

Գ Լ Ո Ւ Խ Թ.

Առաւելութիւնք և վերադասութիւնք ծառայական արուեստից:

Ի սահմանէ անտի մարթիս իմանալ թէ որչափ հմտութիւնն է կատարեալ, և կերպարանութիւնն չքնաղ, և նիւթն սրատուական, և գործուածն քերութ, և վախճանն մեծարգի, այնչափ առաւել ազնուական է արուեստն: Բայց քանզի դժուարաւ պատահէ այս ամենայն կատարելութեանց ընթացակցութիւն 'ի մի արուեստ և 'ի մի գործ, գովանի գոլով ոմանց 'ի միում և ոմանց յայլում, որպէս կաղմութիւնք 'ի մարդկային մարմինս, յայտմանէ ծագեն վէճք արուեստից, և գժուարութիւնք 'ի դատել զնոսա և յորոշել: Բայց և այնպէս ստոյգ իմն է թէ որչափ արուեստ ինչ ծառայական աւելի մերձաւորութիւն ունի ընդ ազատական արուեստս և ընդ

գիտութիւնս, այնչափ առաւել է ազնիւ. զի ազնուութիւնն չափի 'ի ծագմանէ իւրմէ: Ապա ազնուագոյն են սլատկերահանութիւն և քանդակագործութիւն, քան զգարբնութիւն կամ զհիւսնութիւն. զի սոցա կանոնք են բոլորովին մեքենականք, զորս ուսուցանէ փորձն, այլ երկոքին առաջինքն առնուն կանոնս 'ի բանաստեղծութենէ, որ կեղծեօք զնմանութիւն բերէ զճշմարտի: Բայց յերկոսին յայտոյնի բարեկամ հակառակորդս՝ այնչափ ազնուագոյն է սլատկերահանութիւնն քան զքանդակագործութիւն, որչափ նմանողութիւնն է առաւել հանճարաւոր: Աստի զի քանդակագործութիւնն զնմանութիւն բերէ զհաստատուն մարմնոց ելնդօք և խորոփեօք նիւթականօք, բայց սլատկերահանութիւնն նմանաբերեալ զելունդսն սլայծառ գունովք, և զխորոփիսն ստուերարկութեամբ, զարմանաւոր զօրութեամբ հանգիստհայեցութեան, տայ մակերեւութին լինել մարմին, և ճշմարտանմանին երևիլ ճշմարտ: Ուստի և վիրաբուժութիւնն լինի ազնուագոյն քան զսլատկերահանութիւն. զի սա առնու զկանոնս 'ի հանգիստհայեցութենէ, որ խաբէ երևութիւք, և նա առնու 'ի բնաբանութենէ, որ է գիտութիւն իրական և վերագոյն: Այո՛, յեղանակ գործելոյն առաւել արգոյ և ազնուական է քանդակագործութիւն քան զվիրաբուժութիւն, զի կեանս տալ մարմարիոնի մեռելոյ անմնաս երկաթով տաշեալ 'ի նմանէ տաշուածս անցաւս, այնչափ է զուարճալի, որչափ տաղտկալի է և սոսկալի՝ տեսանել արիւնշաղախ ձեռօք տաշել զմիս ցաւակիր, և խարել զոսկերս զմարմնոյ կենդանւոյ: Բայց եթէ ազնուութիւն արուեստից չափիցի յազնուութենէ վախճանին, որ պիտանագոյն իցէ առ հասարակաց օգուտ, խոստովանելի է թէ վիրաբուժութիւնն է ազնուագոյն քան զքանդակագործութիւն, և արուեստն որ վարէ զսուր և զվահան վասն հասարակաց աշատպանութեան, քան զայն որ վարէ յղկիչս և սղոցս 'ի պէտս կահուց կարասեաց տան: Եւ երկրագործութիւնն, որ օգնէ բնութեան 'ի հասարակաց պէտս, քան զորսորդութիւն որ խաթարէ զայն վասն առանձնաւոր բերկրութեան: Բայց յայլմէ կողմանէ, եթէ հայեցողական գիտութիւնք որք հաճեն միայն զմիտս ազնուագոյնք են քան զգործնականս, որք ծառայեն հասարակաց, իբր զի նիաղն 'ի ծառայութեան է առաւել ազատ, և առաւելեալն յազատութեան է առաւել ազնուական և վեհական, հարկաւ հետևի թէ որսորդութիւնն է առաւել վեհական քան զերկրագործութիւն. զի սա 'ի վար արկանի վասն օգտի, և նա վասն լոկոյ բերկրութեան: Ուստի և արուեստք պիտանագոյնք են առաւել անարգք, և զբոսականքն առաւել ազնուականք, զի են ազատականք: Իսկ եթէ մտածի նիւթն, խոստովանելի է թէ ազնուագոյն է արուեստն ըստ ազնուութեան.

թեան և պատուականութեան նիւթոյն և ենթակային, յոր
 գործի: Վասն այսորիկ ոչ առանց պատճառի՝ դժնոյ արուես-
 տից կոչեն զիւրեանց քուրայս քիմիագործք. որոց կամեցեալ
 կեանս տալ բոցով՝ փիւնկանն՝ ի հրահալելիս, մերձեցուցմամբ
 ներգործաւորաց ի կրաւորս, ջանան առնել արուեստիւ ըզ-
 չքնաղն ի գործս բնութեան, որ չափն է ամենայն գնոց, և
 իւրեանց ըզձանաց: Արուեստ այո՝ ըստ ինքեան իրական, այլ
 ի գործագրութեան երևակայական. զի չիք գտանել զճշմա-
 րիտ նիւթն ուստի բնութիւնն արտագրէ ոսկի, և ոչ զորոչ
 չափն առաջնոց որակութեանց հանգանակաւորաց ի մութա-
 նել յայն զտեսակ ոսկւոյ: Ուստի այն ազնուական հեփես-
 տեանք, փչմամբ ի քուրայս զոսկին զոր ունին վասն ի ձեռն
 բերելոյ զայն յոր յուսացեալ են, փակեն յապակեղէն աման
 իբր յանօթ Պանդորեան՝ զյոյս իւրեանց, որ հուսկ ուրեմն
 անյոյս՝ ծիծաղելի ճայթմամբ ոստուցեալ արտաքս, թողու-
 նոցա միայն զոսկին յաչս, և զմուրն յերեսս 265: Բայց թէ
 խօսիմք զիրական նիւթոյ և զճշմարիտ արուեստէ, անտարա-
 կոյս ազնուագոյն է ոսկերիչն քան զօղողպատագործն. և ակն-
 ագործն քան զարծաթագործն. և ազնուագոյն քանդակա-
 գործ եղև Պիւրգոտեղէս որ քանդակէր յականս պատուա-
 կանս, քան զՓիդիաս՝ որ քանդակէր ի մարմարիտի: Սա-
 կայն յայլմէ կողմանէ, վասն զի գործք Պիւրգոտեղայ վասն
 մանրութեան իւրեանց պարծանք էին արկեղաց, այլ ոչ զարդ-
 տաճարաց և քաղաքաց իբրև զգործս Փիդեայ, սոքա բազում
 առաւելութեամբ վասն մեծութեանց իւրեանց էին անուա-
 նի: Վասն այսորիկ առաւել ընթանայր աշխարհ ի Գնիդոն
 տեսանել զԱփրոդիտեան կուռս Փիդեայ, քան ի Մակեդո-
 նիա տեսանել զԱղեքսանդրն Պիւրգոտեղայ. իբր զի առաւե-
 լոյր քան զյարգ նիւթոյն գեղ տեսակին: Յայսմանէ որպէս
 ազնուագոյն են գիտութիւնք, ըստ որում ազնուագոյն է նո-
 ցին առարկայ, սոյնպէս տեսակ գործոյն առարկայ գոլով
 գործաւորին, ազնուագոյն լինի գեղեցիկ ինչ աաճար քան
 զգեղեցիկ ինչ ապարանս. և գիւցազնեայ պատկերք Տիման-
 թեայ, քան զծաղրական գեղջուկս Ղուդիոնեայ 266: Ապա
 եթէ գեղեցկագոյն տեսակաւ իմանայցի նմանագոյնն բնակա-
 նին, ստոյգ իմն է զի թէպէտ և ազնուագոյն է մարդ քան
 զգրաստ, բայց և այնպէս՝ գեր ի վերոյ մեծարգի եղև մատակ
 ձին նկարեալ ի Պրաքսիտեղայ, քան զԱղեքսանդրն նկարեալ
 յԱպէղէսէ. զի թէ սա զարհուրեցոյց զԱսսանդրոս, նա վրէն-
 ջեցոյց զերիվարս: Եւ թէ համեմատեմք զխաղող Զեքսեայ
 ընդ վարագոյր Պարրասիոսի, սա եղև նմանագոյն իսկականին.
 վասն որոյ և առաւել գովելի. զի Զեքսիս նկարեալ խաղողիւ
 խաբեաց զթռչունս, և Պարրասիոս նկարեալ վարագուրաւ
 խաբեաց զնոյն ինքն զԶեքսիս: Բայց եթէ առարկայք գիտու-

Թեանց են ազնուագոյնք՝ որչափ են զարմանագոյնք և վերագոյնք ըստ կարծեաց ամբոխին, յայտ է թէ ազնուագոյն լինին այն արուեստք, որք ցուցանեն գործս հիանալիս և իբր հրաշականս, մինչև թուիլ նոցա ոչ գործ մարդկային, այլ գերաստուածային: Այսպիսի եղեն պարունակն Արքիմեդէայ և ժամացոյցն անուաւոր, պարմակեալ յապակեոջ՝ մին զերկնից անբաւութիւն, և միւսն զժամանակին փախուստ: Եւ այսպիսի եղեն աղաւնիքն Արքիտասայ, որք թռչէին՝ փայտեղէն գոլով, և արձանք Դեդալոսի, որք փախչէին, թէ չէին կապեալ. ունեւով երկաքանչիւրոց փոխանակ հոգւոյ զաներևոյթ հանճար հեղինակաց իւրեանց 267: Բայց և այսու ամենայնիւ հնար է մեզ հաստատութեամբ կնքել, թէ որպէս այն արուեստաւոր է գերապանծ, որ յարուեստի իւրում որ զինչ և իցէ՝ գիտէ զամենայն զոր հնար է գիտել, և առնէ զամենայն զոր հնար է առնել. սոյնպէս գերապանծ լինի գործն, յոր գերիմաստ արուեստաւորն՝ ի վար արկանիցէ զյետին ճիգն զիւրոյ գիտութեան: Այսպիսի եղև արձանն Պողիկղէտոսի, անուանեալ կանոն կանոնաց, և չափ չափուց. զի անտի միայն ամենայն նկարիչք և քանդակագործք առնուին ըզգաղափարական համեմատութիւնս մարդկային մարմնոյ 268: Մինչ զի ոչ տաճարն Արտեմեայ, և ոչ այլ վեց զարմանագործութիւնք արուեստի հաւասարիլ կարողացան սմա միայնոյ: Զի զայլովք ամենեքումք՝ յաճախութեամբ ոսկւոյ և ճարտար արուեստաւորաց հնար եղև անցանել զանցանել. այլ այսմ միոյ միայնոյ հանճարոյ մտաց ոչինչ այլ հանճար կարողացաւ կատարելապէս լինել նմանող: Բնութիւնն իսկ ուսուցիչ արուեստից՝ յայսմ միայնոյ ճարտարէ կարող էր ուսանիլ ինչ, քան ուսուցանել. զի նախաախպք նորա երբեք չհասանեն, ցոր վայր եհաս այս օրինակ:

Յայսմ ամենայնէ որ ասացաւ, մարթիս իմանալ թէ յինչ հաստատեալ է արուեստն մեքենական, և որք իցեն ծայրք նորա: Մի ծայրն է տգիտութիւն պակասական, անուանեալ անարուեստութիւն. և միւսն տգիտութիւն վատթար տրամագրութեան, որպէս իսկ լուար: Նա չունի զսկզբունս արուեստին. սա ունի խանգարեալս. վասն այսորիկ առաւել փասակար է սա քան զնա: Զի որ չառնէ զոր ոչ գիտէ, գովութեան է արժանի. այլ որ առնէ զոր ոչն գիտէ, զայլս խաբէ, զարգիւնս կորուսանէ, և պատժոյ լինի արժանի: Ոչ սխալէ յարուեստն, որ կամաւ սխալէ ընդդէմ արուեստին, որպէս այլուր ասացաւ. նա՝ երբեմն ճարտարութիւն է սխալել յարուեստն: Անյատկութիւն լեզուի ամօթ է քերթողի, յորժամ անյատկութիւնն գուսար է տգիտութեան, բայց որ կամաւ խոսորի ի քերթողական կանոնաց, առնէ քերթողութիւն վթար, այլ չէ քերթող վատթար: Նա երբեմն ի վրի-

պակ անդր ցուցանի հանճար . և անյատկութիւնն լինի ձև ,
յորժամ քերթողն ասէ ինչ , և կամի թէ իմանայցի այլ ինչ .
որպէս 'ի փոխաբերութեան , որ որչափ խոտորի 'ի յատկու-
թենէ , ստանայ հանճար . և քերթողութիւնն փոխի 'ի բա-
նաստեղծութիւն : Այդպիսի փոխաբերութիւնք լինին և յա-
րուեստս մեքենականս : Նկարիչն հնարադէտ՝ գիտութեամբ
խանգարէ զհամեմատութիւնս մարդկային մարմնոյ , 'ի նկա-
րել զայլանդակ իմն , և որ 'ի տգէտ նկարչի է տգիտութիւն ,
'ի ներհուն նկարչի է հմտութիւն : Բայց յայսմանէ պարտ է
որոշել 'ի գործն և յարուեստաւորն զբնական բարութիւն
'ի բարոյականէն : Եթէ նուազ է գիտութիւնն , բայց բարւոք
գիտումն արուեստաւորին , բարի է արուեստաւորն , այլ գոր-
ծըն յոռի : Եւ զսորին հակառակն՝ եթէ վարէ զարուեստն
վասն յոռի ինչ վախճանի , յոռի է արուեստաւորն , այլ ոչ
արուեստն : Միրախղոսի կամեցեալ դաւաճանութեամբ վը-
տանգել զԵնոմաոս զտէր իւր յոլիմպիական խաղս , կառոյց
կառս յանկաւորս 'ի կործանումն , քան յառաջնորդութիւն
'ի նպատակ անդր : Ներոն առ հեղձուցանելոյ զմայր իւր , ետ
չինել նաւակ յանկաւոր 'ի նաւաբեկութիւն : Բարիոք եղեն
գործաւորքն , զի բարութիւն գործոյն չափի յարուեստէն ,
որ է ունակութիւն մտաց . այլ չարաչար կիրառութիւն ա-
րուեստին չափի 'ի չարութենէն , որ է 'ի կամս : Վասն այսո-
րիկ և արուեստք անմեղականք որչափ հնանան , այնչափ յո-
ռանան . և հնարեալքն վասն հարկի՝ արբանեկեն հեշտու-
թեան : Յոռանայ արուեստն , յորժամ շահասիրութիւնն լինի
արուեստաւոր . քանզի յորժամ հանճարն ոչ առաջնորդի 'ի
բանէն , այլ առաջնորդի 'ի շահասիրութենէ , միտք կորուսա-
նեն զհանճար , և մոլութիւնն լինի հանճարաւոր : Բժշկակա-
նութիւնն եգիտ առողջարար իւղս 'ի զորացուցանել զմար-
մնս . իսկ շահասիրութիւն իւղավաճառաց քիբէցոյց զիւղս
'ի նուաղել զոգիս 269 : Կաւաւագործութիւնն , որ անկանէր
հաստ թելս 'ի ծածկել զմերկութիւն , ուսաւ ապա 'ի սար-
դից՝ ոստայնս թափանցիկս 'ի ցոյց մերկութեան : Արուեստ
խոհակերութեան 'ի մերժել զքաղց , արուեստակեաց հուսկ
ուրեմն պատուական համեմունս 'ի զարթուցանել զնա : Պեր-
ճասիրութիւն ոչ շատանայ սակաւութիւն , թանկագին են չար
սովորութիւնք :

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Թե զինչ իցե խոհեմոսքիսն :

Խմատնատէս Արիստոտէլ մօտ առաքրէ զխոհեմութիւնն՝ արուեստի. զի 'ի մէջ երկօցունց՝ տարբերութիւն միոյ լոկոյ բառի մեծ տարբերութիւն 'ի մէջ բերէ աղնուութեան, որպէս լուիցես 270 : Ապա ոչ այլ ինչ է խոհեմութիւն, բայց առաքինական ինչ ունակութիւն մտաց, 'ի կարգել ստոյգ և ուղիղ բանիւ զմարդկային արարս՝ զայնոքիւք, որք բարոյապէս են բարի կամ չար : Այսուիկ սահմանաւ Արիստոտէլ որոշէ մեզ նախ՝ զխոհեմութիւնն յայլոց բարոյական առաքինութեանց. զի այլք հանգչին 'ի կանոնաւորեալ բաղձանս, և սա 'ի կանոնաւորիչ միտս : Ուստի այնչափ աղնուագոյն է սա քան զայլ առաքինութիւնս, որչափ միտք աղնուագոյն են քան զայլ կարողութիւնս : Այլ և որոշէ զխոհեմութիւնն յայլոց իմացական առաքինութեանց, եթէ 'ի հայեցողականաց և եթէ 'ի գործնականաց : Ասան զի հայեցողականք զաւելի առնուն 'ի խոկումն ճշմարտութեան. և սա է կարգեալ առ արարս : Եւ գիտութիւնք՝ ներգործականք հային յուղութիւն իմացական, և սա յուղութիւն բարոյական. և վասն այսորիկ նոքա առնեն գիտուն, և սա բարի : Եւ ևս առաւել որոշէ զխոհեմութիւնն 'ի կարծեաց և 'ի կասկածանաց. զի այնք են անկատար ճանաչմունք, մին հայեցողական, և միւսն գործնական. բայց խոհեմութիւնն է առաքինութիւն ամենակատար, զի ունելով ստոյգ և աստիճան կանոնս, ոչ խաբիլ կարող է, և ոչ խաբել կամի : Բայց ասիցես, եթէ խոհեմութիւնն է զմարդկային արարովք, զիարդ ճշմարիտ և աստիճան լինիցին կանոնք խոհեմութեան. եթէ մարդկային արարք են եղականք և ներընդունականք, զիարդ միաբանիցին անվրիպութիւն, և ներընդունականութիւն. ստուգութիւն, և անստուգութիւն : Պատասխանեմ, թէ ճշմարտութիւնն է երկատեւակ. մին հայեցողական, և միւսն գործնական : Հայեցողականն է համակերպութիւն ճանաչման ընդ իմանալի առարկայն. և սա չէ անվրէպ, եթէ առարկայն չէ անվրէպ, որպէս 'ի գիտութիւնս : Բայց ճշմարտութիւնն գործնական է համակերպութիւն ինչ կանոնի ընդ առարկայ գործելի. և սա է ինքնին ստոյգ, եթէ գործողութիւնն չէ արգելեալ : Բայց բաց յայտմանէ, խոհեմութիւնն կանոնաւորէ զբաղձանս՝ բանիւ, և համակերպութիւն բանին ընդ բարեկարգեալ բաղձանս՝ ոչ սխալէ երբէք : Յետ այսորիկ՝ որոշէ զխոհեմութիւնն

'ի մեքենական արուեստէ . զի նա կանոնաւորէ զհերքին ներ-
 գործութիւնս , և սա զարտաքին կերտուածս : Եւ վասն այ-
 սորիկ նա է ճշմարիտ առաքինութիւն , և սա ոչ . վասն զի ար-
 րուեստն հայի առաւելապէս 'ի բարութիւն գործոյն , և խո-
 հեմութիւնն 'ի բարութիւն գործողին : Հուսկ ապա որոշէ
 զխոհեմութիւնն ունակական 'ի ներգործականէն , զստացա-
 կանն 'ի բնականէն , և զմարդկայինն յանբանականէն : Ոչ կոչի
 խոհեմ , որ առնէ զմի միայն գործ խոհեմութեան . որպէս և
 ոչ իմաստուն , որ ճանաչէ զմի միայն ճշմարտութիւն , նա է
 խոհեմ , որ ունի յինքեան զսկիզբն խոհեմաբար գործելոյ դիւ-
 րաւ . և սա է ունակութիւն : Միոյ ներգործութեան հնար է
 լինել առանց ունակութեան . բայց ունակութեան անհնար է
 լինել առանց ներգործութեան . զի ծնունդ գոլով ներգոր-
 ծութեանց՝ ինքն ևս ծնանի : Եւս և 'ի տղայս երեւի ինչ ինչ
 խոհեմական՝ յառաջ քան զժամանակն . բայց միշտ խակ է
 խոհեմութիւնն , որ չէ հասունացեալ ունակութեամբ , և չէ
 հասուն ունակութիւնն , որ չէ կերպարանեալ փորձիւ , որ
 անլծորդն է ընդ տղայութեան : Անասունք մի քան զմի յա-
 ւէտ՝ արագ և զգուշաւոր հնարիւք 'ի սաշտապանութիւն և 'ի
 հոգաբարձութիւն անձանց , կոչին խոհեմք կամ խորագէտք .
 որպէս մեղուք , աղուէսք , և արջք : Բայց չէ ճշմարիտ խոհե-
 մութիւն , ուր չիք ուղիղ բան . և չիք ուղիղ բան յայն արա-
 ռող , որ չէ բաւական զպատճառն աալ զիւրոց արարից : Ապա
 չեն խոհեմ անասունք , այլ բնութիւնն , որ գործէ 'ի նոսա .
 և ոչ այլ ինչ է խոհեմութիւնն բնութեան , բայց նոյն ինքն
 աստուածախնամ տեսչութիւնն : Այո , և մարդկային ուսուց-
 մանց ոմանք յանասնոց են ընդունակք քան զայլս , որպէս շունք ,
 կապիկք և փիղք , յորմէ երեւի թէ և անբանք իբրեւ զտղայս ու-
 սանիցին խոհեմութիւն 'ի խոհեմ մարդկանէ : Բայց այնչափ
 խտիր է ընդ մէջ երեւելոյ և գոլոյ , որչափ ընդ մէջ ճշմար-
 տանմանի և ճշմարտի : Ստոյգ է թէ որպէս խոհեմութիւնն
 յաճի զառնելի իրօք եղականօք , նոյնպէս եղական սլատկերք՝
 վասն զի են մարմնաւորք և զգալիք , ոչ տալաւորին յանմարմին
 և յընդհանուր միտս . այլ 'ի կարծողականն , որ է կարողու-
 թիւն զգալի և մարմնաւոր , հասարակ և անասնոց : Յայս սակս
 անասունք , որք ունին կազմուածս մարմնականս նմանակս
 մարդկայնոց , ունին և կարծողական՝ պնդապահ սլատկերաց
 եղականաց . և որ առաւել պինդ ունի զնոսա , է առաւել
 ընդունակ ուսանելոյ . զի այն տալաւորեալ սլատկերք սովո-
 րութեամբ կամ գանիւ՝ շարժեն զանասունս և զտղայս 'ի նմա-
 նակել զայն՝ որ առնանեն , և 'ի գործել զայն՝ զոր ըմբռնեն :
 Բայց բազում ինչ ընդ մէջ է մարդկային խոհեմութեան , և
 այսմ անասնական նմանողութեան : Այսն զի անասունք և
 տղայք՝ զհարկն ունելով փոխանակ կամաց , 'ի յանդիման լի-

նեւ նոցա այնց պատկերաց, գործեն միշտ միօրինակ: Բայց այր խոհեմ համեմատէ զպատկեր առ պատկեր. հետեւեցուցանէ զժի 'ի միւսմէ, և յեզական պատկերաց կերպարանէ նախադասութիւնս հանրականս, և հպեցուցեալ զնոսա 'ի տեղիս, 'ի ժամանակս, և յանձինս, գործէ կամ չգործէ, որպէս զհարգ առաւել պատշաճ թուիցի. և այս է կանոն ուղիղ բանին. որում տղայք և անասունք չեն ընդունակ:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Յադագս թէ խոհեմոտքիսն իցե՞ստաքինոտքիսն
բարոյական:

Ապաքէն լուար թէ յամենայն մարդկային արարս մարթ է մտածել իմն բնական և իմն բարոյական: Բնականն ծնանի 'ի բնական կարողութենէ, և հայի յամբողջութիւն գործոյն. բարոյականն ծնանի յառաքինական պատշաճողութենէ, և հայի 'ի բարութիւն գործողին: Մինչև լինել գործոց ինչ բնապէս բարի, բայց բարոյապէս չար. որպէս նկար ինչ գերապանծ, բայց անհամեստ. գործոց ինչ՝ բնապէս չար, բայց բարոյապէս բարի. որպէս նկար ինչ սրբազան, բայց գեղջիւրէն նկարեալ: Յայնմ կատարեալ է արուեստն, բայց մոլի՝ արուեստաւորն. յայտմ առաքինի է արուեստաւորն, բայց անկատար՝ արուեստն: Արդ բարոյական բարութիւնն յատկապէս հաստատեալ է յուղղութիւն բանական բաղձանաց, և զգայական բաղձանաց. մինչև կամացն համակերպիլ արդարութեան, ցամփականին արիութեան, և ցանկականին բարեխառնութեան: Այս երեքին բարոյական ուղղութիւնք կոչին բարի սովորութիւնք. զի այն երեք կարողութիւնք կատարելագործին բարիոք ունակութեամբք, և ունակութիւնք կերպարանին սովորութեամբք, որպէս այլուր ասացաւ: Ստոյգ է թէ և ունակութիւնք արուեստից և գիտութեանց ստացանին սովորութեամբք, վասն որոյ և կոչին առաքինութիւնք. բայց աչ կոչին բարի սովորութիւնք, զի բարութիւնն նոցա է բարութիւնն բնական, այլ ոչ բարոյական. են առաքինութիւնք մըտաց, այլ ոչ ախորժակաց. առնեն գիտուն, այլ ոչ բարի զստացիչս իւրեանց. և իրօք բազումք եղեն սուրբք, բայց տգէտք. և այլք գիտնաւորք, բայց մոլիք: Յայտմ տրամաբանութենէ մարթիս եղրակացուցանել, թէ ճշգիւ խօսելով՝ ըզխոհեմութիւնն ոչ է պարտ համադասել ընդ առաքինութիւնս բարոյականս, այլ ընդ իմացականս. զի ոչ հանգչի 'ի բաղձանս, այլ 'ի միտս, իբրև զգիտութիւնս. վասն լինելոյ

իւրոյ խեղճութեամբ գիտութիւն առնելի իրաց։ Եւ ոչ վասն այսր նուազ է յազնուութեան քան զբարոյականս, զի որպէս ասացաւ, այնչափ է ազնուագոյն քան զնոսա, որչափ միաք են ազնուագոյն քան զբաղձանս, այսինքն քան զկամս և քան զկիրս։ Բայց և այնպէս, որպէս բուսան է բոյս 'ի մէջ քարանց և քար 'ի մէջ բուսոց, նոյնպէս զխոհեմութիւնն առ առաքիլնութեամբք բարոյականօք մարթ է կոչել իմացական. և առ իմացականօք բարոյական, վասն ներքին և փոխադարձ հաղորդութեան, զոր ունի նա միանդամայն ընդ իմացականս և ընդ բարոյականս։ Հաղորդի նա ընդ իմացականս, զի քաջ խորհրդաժեւել գործ է մտաց։ Հաղորդի և ընդ բարոյականս. զի գործ է նորա կանոնաւորել զբաղձանս։ Ասան որոյ տիրապէս խոհեմութիւնն կոչի ակն հոգւոյ. ակն, որպէս իմացական, հոգւոյ, որպէս բարոյական։ Եթէ արգարութիւն, եթէ արիութիւն, և եթէ բարեխառնութիւն գործեն բարիօք, ըստ այնմ գործեն բարիօք, ըստ որում զհետ երթան առաջնորդութեան խոհեմութեան, առանց որոյ առաքինութիւնք բարոյականք են կոյրք։ Մարդն է առջընուն. գլուխն է արմատ, և անդամք ոտք։ Որպիսի է մարմինն բնական, այնպիսի է և մարմինն բարոյական. առաքինութիւնքն են անդամք, խոհեմութիւնն գլուխ. նոքա ոտք, և սա արմատ։ Հնար է արմատոյ լինել գալար, թէպէտ և ոտք իցեն խահրեալ. բայց թէ արմատն է խահրեալ, ոտք մնան անալուղք։ Հնար է մարդոյ լինել խոհեմ հայեցողապէս, թէ և բարոյապէս չիցէ առաքինի. բայց անհնար է նմա լինել բարոյապէս առաքինի, եթէ չէ խոհեմ։ Ասան այսորիկ Պղատոն վերածէ զամենայն բարոյական առաքինութիւնս 'ի խոհեմութիւն. և որպէս արձանք Դեդաղոսի չէին կապեալք՝ փախչէին, սոյնպէս, ասէ, առաքինութիւնք բարոյականք առանց կապաւնաց խոհեմութեան չեն հաստատուն. չքանան և նուազին։ Զի և խոհեմութեանն իսկ առանց բարոյական առաքինութեանց անհնար է լինել ամբողջ։ Զի զինչ օգուտ իցէ քաջ խորհրդաժեւել, քաջ դատել, և քաջ հրամայել խոհեմութեանն, եթէ բանական բաղձանքն ոչ կամիցի լսել բանին. և խուժան կրից նշկահեսցէ զօրէնս նորա։ Զէ ճշմարիտ թագաւոր, որ հրամայէ, և ժողովուրդն չհնազանդի նմա, և զուրպարծի խոհեմութիւնն իբր գշխոյ առաքինութեանց բարոյականաց, եթէ չեն սոքա կամակատարք հրամանաց նորա։ Աէր 'ի վայր է թագաւորութիւնն, յորժամ որ հրամայէն ծառայէ, և որ ծառայէն հրամայէ։ Թող զի անհնար է խոհեմութեանն քաջ հրամայել, և քաջ խորհրդաժեւել, յորժամ երկաքանչիւր բաղձանք չեն քաջ կարգաւորեալք։ Զի զոր օրինակ շոգիք որ ընդ օդս՝ այլ ընդ այլոյ երևեցուցանեն ըզգոյն և զմեծութիւն արևու, սոյնպէս ծուխ կրից խանդարէ

զգատաստան, երեւցուցեալ նմա զառերևոյթ բարին՝ ճշմարիտ բարի: Ապա այս է առանձինն իմն առաւելութիւնն խոհեմութեան՝ ի մէջ այլ ամենայն առաքինութեանց, զի թէպէտ և կանոնաւորէ զբարոյական առաքինութիւնս, սակայն ինքն է առաքինութիւն իմացական. և թէպէտ հանգչի ի միտս, սակայն է նա առաքինութիւն բարոյական:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Յաղագս տեսակաց խոհեմոքեան և յաղագս քաղաքական խոհեմոքեան:

Որչափ են տեսակք արդարութեան, նոյնչափ են և տեսակք խոհեմութեան. այսինքն խոհեմութիւն Քաղաքական, Տնտեսական, և Անձնական: Յայլեայլ վախճանաց այսց իւրաքանչիւր տեսակաց ծնանին այլ և այլ կանոնք. զի յառնելի իրս վախճան արուեստին է սկիզբն իւրոց կանոնաց: Ապա վախճան քաղաքական խոհեմութեան, որպէս անուն իւր ցուցանէ, է օգուտն հասարակաց: Զի վախճան իւրաքանչիւր անհատի՝ ըստ որում անհատ, է օգուտ իւր. և վախճան իշխանին ըստ որում իշխան, է օգուտ այլոց: Տիբերիոս ի յաջորդել իւրում այնմ որ գաղափարն էր իշխանաց (այսինքն Օգոստոսի), զայս վկայութիւն վկայեաց յատենի ծերակոտին. Նս յամենայն ժամ ասէի, և այսօր իսկ զնոյն քարոզեմ. պարտ է քաջի իշխանի ծառայել ամենեցուն ընդհանրապէս, և իւրաքանչիւրոց մասնաւորապէս: Զայս ճշմարտութիւն խոստովան եղև նա ինքն, ցորչափ էր իշխան. այլ մոռացաւ յորժամ փոխեցաւ ի բռնաւոր: Որպէս արդարութիւնն, նոյնպէս և քաղաքականութիւն, են առաքինութիւնք առնչականք առ օգուտ այլոց: Ուստի ամենայն քաղաքականաց հաւանութեամբ, ընդ մէջ իշխանի և բռնաւորի այս միայն է էական տարբերութիւն, զի բռնաւորն թագաւորէ առ իւր օգուտ, և իշխանն թագաւորէ առ օգուտ իւրոց հպատակաց: Յայսմ հիմնական ճշմարտութենէ քաղաքական խոհեմութեան՝ բղխեն ամենայն կանոնք թագաւորելոյ, զի բովանդակ ուղերձին առ հասարակութիւնն:

Ապա առաջին կանոնն է, թէ օրէնք իցեն օգտակարք հասարակութեան, և բարիօք պահեսցին: Օրէնք են կապանք հասարակապետութեանց, զի կապեսցեն զամենայն ժողովուրդն ի մի միայն մարմին: Ասան որոյ ըստ պէսպիսութեան օրինաց՝ պէսպէս են և հասարակապետութիւնք: Ամենայն

օրէնք բնաւորապէս են ատելիք վասն հարկի հնազանդութեան. և ամենայն իշխանութիւն բնաւորապէս է նեղացուցիչ՝ վասն հրամայական իշխողութեան: Բայց օգուտ ժողովրդեան բառնայ՝ որ ինչ ատելին է յօրէնս, և որ ինչ նեղացուցիչ յիշխանութեան. զի իւրաքանչիւր ոք երջանիկ համարի զհարկն և քաղցր զհրամանն, յորժամ հրամանն յորդէ յօգուտ հնազանդելոյն, և ոչ հրամայողին: Ապա երկու օգուտք են ժողովրդեան յօրէնս. ապահովութիւն ընչից, և բարեւաւութիւն սովորութեանց:

Ամենայն ոք սիրէ զիւր ինչս. և սիրէ զայն, որ սրահալանիչ է նոցա: Ասան այսորիկ ժողովուրդք, թէպէտ և ազատք, ներքոյ արկին զազատութիւն իւրեանց հզօրագունի, զի բռամբ սրաշապանեացին ՚ի բռնութենէ: Բայց սակաւ օգտէր պաշտպանելոյն լինել ապահով ՚ի փնասակարաց, եթէ ոչ ապահովանայր ՚ի սրաշապանողէն: Եւ յայտ է եթէ առանց ընչից ժողովրդոց ոչ կայ իշխանութիւնն ՚ի կայի, որպէս և ոչ Ովկիանոս՝ առանց ջուրց գետոց որոց է ասանջական: Ուր է հպատակ, անդ և հարկ. և ամենայն հարկ բնաւորապէս ցաւ բերէ հարկատուի. որպէս եթէ հատցի միս կենդանի ՚ի մարդկային մարմնոյ: Բայց որպէս հիւանդն յանձն առնու զիւր ցաւ, յորժամ սակաւն այն որ հատանի՝ պահապանէ զմարմինն, սոյնպէս հարկն բռնական՝ լինի կամաւոր, յորժամ տեսանեն զայն կարգեալ առ հասարակաց օգուտ՝ ՚ի խաղաղութեան կամ ՚ի պատերազմի: Այլ քաղցր եղանակ պահանջողութեան առնէ զհարկն քաղցրիկ: Պերիկլէս յորժամ կամեր նոր ինչ հարկս հանել յԱթենացւոց, յառաջագոյն ուրախ առնէր զնոսա հասարակաց խրախուծեամբք, և մեծահանգէս տօնախմբութեամբք, և թատերական հանդիսիւք. և յորժամ ջերանէին յուրախութիւնսն, ապա առաջի առնէր զախուր խնդիրն. ըստ օրինակի ճարտար երակահաաի, որ մեղկաշօշափ շփեալ զբազուկն՝ միսէ զնշարակն յերակն, և առնու աւրիւն անցաւ:

Միւս օգուտ օրինաց է առաքինի առնել զժողովուրդս: Զի առաքինութիւնն մեղմէ զսիրտ ՚ի նոսա, և հնազանդս առնէ զնոսա իւրեանց տեարց. բայց առաւել ևս կրօնն, որ ամենայն առաքինութեանց սկիզբն է և վախճան: Ասան այսորիկ ամենայն օրէնսդիրք աստի սկիզբն արարին քաղաքական իրաւանց: Յաստուածային օրէնս առաջին պատուիրանն է աստուածապաշտութիւն: Յօրէնս հեղինացւոց՝ առաջին օրէնք հրամայեցին պաշտել զԱստուած: Յօրէնս հռոմուլոսի առաջին խօսք այս են. Պաշտել զաստուածսն հայրենիս: Ասան այսորիկ ՚ի վերայ բերէ Պողիբիոս մեծանուն քաղաքականն հեթանոսաց, թէ ինքնակալութիւնն հռովմայեցւոց զօրագոյն եղև քան զամենեւին, զի հռովմայեցիք եղեն կրօնասէրք քան

զամենեւին: Այսու օրինակաւ 'ի խաւարի հեթանոսութեան այն անկատար լոյս բարեպաշտութեան օգտեաց ինքնակալութեան. զի ուսցին առաւել ևս լուսաւորեալքն յԱստուծոյ: Հպատակն որ պատուէ զԱստուած, պատուէ և զիշխանն. զի որովհետեւ թագաւորելն է գործ աստուածային՝ հաղորդեալ մահկանացուի, յիրաւի զթագաւորն կոչեաց Սենեկա Փոխանորդ Աստուծոյ, և Պղատոն՝ Աստուած մարդկեղէն: Ուստի և որ արհամարհէ զԱստուած, արհամարհէ և զիշխանն. զի որ ոչն երկնչի 'ի կայծականց, որք են գաւազանք թագաւորին երկնաւորի, առաւել ևս չերկնչի 'ի գաւազանաց որք են կայծակունք Աստուծոյ երկրաւորի: Եւ անտարակոյս՝ յանցուցեալն ընդգէմ աստուածային մեծ վայելչութեան՝ ոչինչ խղճէ յանցաւորիլ առ մարդկային մեծափառութիւն: Զփորձ սորա յայանի տեսաք յանցեալ դարուն յաղմուկս Գերմանիոյ և Գաղղիոյ. որոյ սկիզբն եղև ընդգէմ եկեղեցւոյ, և յանկ ել ընդգէմ իշխանաց. զի 'ի չոանել հոգեւորական միաստետութեան, չտարան և ժամանակեան թագաւորութեան:

Ապա չէ բաւական քաղաքական խոհեմութեան դիտել՝ օրէնս դնել պիտանիս, եթէ չէ ձեռնհաս տալ պահել: Զի կրկին նախատինք են օրինաց, տեսանել զնոսա զսարսպէ կախեալս և անգոսնեալս, ուր կախել տրժան էր զանգոսնիչս: Բայց առաջին կանոն քաղաքական խոհեմութեան՝ պահելոյ օրինաց զիւրն պատիւ, է այն՝ զի օրէնսդիրն պահեսցէ զիւր մեծափառութիւն: Մեծափառութիւն մարդկային, որպէս ասացաւ, ոչ այլ ինչ է, բայց նշոյլ իմն աստուածային մեծ վայելչութեան. որ առ կարծիս հատակաց առնէ զանձն իշխանին սքանչելի և արդոյ. զի որպէս որ յարգէ զԱստուած, յարգէ զիշխանն որպէս պատկեր Աստուծոյ, նոյնպէս որ յարգէ զիշխանն, յարգէ զօրէնս որպէս պատկեր իշխանին: Պահի մեծափառութիւնն մեծագործութեամբ, ծանրախօսութեամբ, և անարատութեամբ վարուց: Մինչև գործոցն երևիլ գործ քաջազանց, խօսիցն՝ պատասխանատուութիւն պատգամախօսից, և վարուցն՝ անախտական գաղափար: Անթերի լրումն մեծափառութեան սովոր է լինել փառացի կերպարանքն. մինչև 'ի մարմնաւոր բնակարանէն ճանաչել զհոգին բնակեալ 'ի նմա, թէ վեհ է և արժանի իշխանութեան: Բայց քանզի չէ այս գործ արուեստի, այլ բնութեան, որ սիրէ երբեմն ծածկել զՍոկրատէս՝ Սիդենոսի կերպարանաւ 271, զայսր պակասութեան արուեստն ընդ զտեղի՝ դուն ուրեք երևութիւ. մինչև երևիլ իշխանին պատկեր ինչ նուիրական, որ 'ի տօնախմբութեան աւուրս միայն գնի յերևան: Տաճարք մթինք, փաստարք խորինք, և ըստուերք գիշերականք, պատճառեն ինչ յարգ և ահարկութիւն: Ոչինչ այնպէս է գեղեցիկ, որ 'ի հրապարակ հանեալ, ոչ լիցի ձանձրալի: Ա-

րեգակն անդրանիկ է մոլորակաց. բայց քանզի է մշտերև, ոչ
ոք գիտէ. գիտաւոր աստեղք են տխուր վիժածք օգոյ. բայց
քանզի գուն ուրեմն երևին, առաւել ևս ձգեն 'ի դիտողու-
թիւն: Չիք ինչ այնպէս կատարեալ, յոր ոչ կայցէ ինչ թե-
րութիւն. 'ի հեռատանէ չնմարի, բայց 'ի մօտոյ երևի: Ե-
րևոյթք տեսափոխութեանց խաղաղկաց 'ի բացուստ երևին
տաճարք, աշտարակք, թատրոնք, անտառք, և ծովք. բայց
թէ մօտ մատչիս, են կցկտուր փայտակերտք, և հնոտի կա-
պերտք և չնչին թուղթք խոշորաներկք: Գորտք իսկ խնդրե-
ցին զոմն թագաւոր. Դիոս ընկէց 'ի ճահիճս գերան ինչ մեծ
թագաւորել 'ի վերայ նոցա: Գրնդիւն նորա, մեծութիւն և
նորաձեւութիւն՝ արկ յայն ճախնային ժողովուրդ՝ յարգ ինչ
սպշութեան: Բայց իբրև 'ի բաց եղեալ զերկիւղն, և մօտ ե-
կեալ 'ի թագաւոր անդր, ծանեան թէ էր անդգայ իմն բուն
ծառոյ, ոստեան 'ի վերայ, և արարին իւրեանց խաղաղիկ:
Ստոյգ իմն է թէ 'ի թագաւորութիւնս ինչ ընտանութիւն իշ-
խանին է առաւել հաճոյական. բայց ստոյգ է և այն, թէ
այնպիսի թագաւորութիւնք առաւել նշաւակ են աղէտաւոր
պատահարաց. զի ընտանութիւնն՝ գունն քանայ նորաձեւու-
թեանց:

Բայց մեծափառութիւնն չէ մեծափառութիւն, թէ չու-
նիցի առնթեր զայն երկու դիւցազնուհիս, որք ըստ Հեսիո-
գոսի՝ կան միշտ արթուն աստի և անտի աթոռոյ մեծին Դիո-
սի: Այն են Շնորհք պսակ 'ի ձեռին, և Արէժխնդրութիւն
սուր 'ի ձեռին. այսինքն են Երախտաւորութիւն և Արգարու-
թիւն. վարձ, և պատիժ. վարձ՝ յերախտաւորել զօրինա-
պահս, և պատիժ՝ 'ի պատուհասել զօրինադանցս: Երախտա-
ւորութիւնն է առաւել սիրելի, բայց արգարութիւնն առա-
ւել ևս պիտանի. զի 'ի ժողովուրդս առաւել յորդէ չարու-
թիւն քան զերախտագիտութիւն. և առաւել է միոյ ուրուք
չարութեանն միաս քան զբաղմաց երախտագիտութեանն օ-
գուտ: Իմաստունն այն թագաւոր Լուգովիկոս մետասանե-
րորդ՝ ոչ ումեք յիւրոց հպատակաց խոնարհէր զգլուխ, բայց
միայն կախաղանի. ասէ, սա է որ առնէ զիս թագաւոր. զի
առաւել շարժէ երկիւղ պատժի, քան յոյս վարձուց հատուց-
ման: Այո՝ ստոյգ իմն է թէ երկաքանչիւր այն դիւցազնուհիք
թէպէս և բարեգորով մարք, ծնանին ծնունդ չար. զի ար-
գարութիւնն ծնանի զատելութիւն, և երախտաւորութիւնն
զնախանձ: Բայց երկաքանչիւրոցն բարի են ելք և անարատ,
յորժամ երկաքանչիւրն գիտեն զհասարակաց օգուտ: Յայն-
ժամ ատելի է արգարութիւն յորժամ պատժէ զաղաւնիս, և
թողու անպատիժ զագաւսս. կամ յորժամ առաւել ցաս-
նու 'ի վերայ յանցուցելոյն՝ քան 'ի վերայ յանցանացն: Ասն
զի միտումն 'ի կողմն առաւել զարհուրեցուցանէ զբարիս քան

զարս . և առաւել ատելի է հասարակաց , քան օգտակար առանձնաւորին : Նոյնպէս յայնժամ երախտաւորութիւնն արկանէ նախանձուկս , յորժամ շնորհք 'ի շնորհաց վերայ անձրեւեն առ մի ոք միայն . կամ յորժամ երախտաւորութիւնն է միտումն առ անձն , և ոչ հատուցումն առաքինութեան : Զի յայնժամ երախտապարտ առնէ զմի միայն , և աներախտապարտ զժողովուրդն ամենայն : Զսորին հակառակն , յորժամ երախտաւորութիւնն է հատուցումն արգեանց , յայնժամ իշխանն 'ի վարձահատոյց լինել միում ումք ուրախ առնէ զամենեւին . զի խնդան առ հասարակ , թէ առաքինութեանն փոխատրեցաւ վարձ . և զի ակն ունին թէ թերևս և ինքեանք առաքինութեամբ վայելեացեն յայն յոր այլք վայելեցին : Մինչ զի ոչ է ատելի արգարութիւն , և ոչ նախանձուկս արկանէ երախտաւորութիւն , յորժամ արգարութիւնն 'ի պատժելն պահէ զհամեմատութիւն թուաբանական , և երախտաւորութիւնն 'ի պարգևելն պահէ զհամեմատութիւն երկրաչափական . զի երկաբանչիւրն են յօգուտ ժողովրդեան :

Այս են գլխաւոր սկզբունք , և այս բանալիք քաղաքական խոհեմութեան՝ հայելով իշխանն : Բայց քանզի անհնար է թէ արուեստաւոր ոք՝ թէպէտ և քաջահմուտ՝ գործիցէ անգործի , և գործի իշխանին են պաշտօնեայք և խորհրդականք , գերագոյն կանոն խոհեմութեան է , զի իշխանն մի վստահացի իւրն խոհեմութիւն : Պարտ է իշխանի կառուցանել 'ի սրաի այնպիսի սենեակ խորհրդոյ , որպէս թէ չպիտէին նմա խորհրդականք . բայց ընտրել իւր այնպիսի խորհրդականս , որպէս թէ ոչ կայր իւր խորհուրդ : Եւ զսորին հակառակն , պարտ է խորհրդականաց լինել այնպէս խոհեմ , որ կարող իցեն լինել և իշխան . բայց և այնպէս հանդարտ , որ ոչ 'ի նախանձ արկանիցեն զիշխանն . գիտելով թէ եկամուտք են և ոչ գլխաւորք , հպատակք և ոչ ընկերք , խորհրդականք և ոչ ուսուցիչք : Ասան այսորիկ պարտ և պատշաճ է զի իցեն աւելի քան զմի . զի իրողութիւնք բաշխք լաւ ևս կատարին , և բազմաւորութիւն իրագէտ առնէ զերաբանչիւրսն թէ չեն ինքն իշխան : Եւ թէ մին միայն բաւական լինէր ամենայնի , լինէր արդեօք խնկելի : Բարիոք կանոն է ամրածածուկ պահել զիւր միտս 'ի սրաի , որ իբրև զսնդիկ քիմիականաց նանրանայ եթէ յայտնի : Բայց քանզի է և վտանգաւոր 'ի կարևոր իրօ գործել առանց խորհրդի , և ոչ մարթ է հարցանել խորհուրդ առանց վստահ լինելոյ , պիտոյ է գտանել մէջ 'ի մէջ վստահութեան և չվստահութեան : Ապա քաջ կանոն է , չհարցանել զկարծիս ամենեցուն միահաղոյն , այլ իւրաբանչիւրումն ուրոյն . և ոչ որոշակի որպէս գիպուած ինչ ստոյգ , այլ երկբայօրէն որպէս գիպուած ինչ կարելի , հանդերձ այլայլակ ինչ պարագայիւք , զոր յայտնեսցէ գաղանեացն յայտարար .

և թէ արժան ևս իցէ վստահանալ ումէք զամենայն զխորհուրդն, մի վստահացի ումէք զիւր մտաց որոշումն: Բայց եթէ իշխանն ունի վախճան զհասարակաց օգուտ, և ընտրէ խորհրդականս համաձայնս իւրում վախճանի, ամենայն խորհրդականք՝ թէպէտ և անգէտք 'ի միմեանց, գտցին համաձայնք. որպէս այլևայլ գործի ներդաշնակութեանց համաձայնին միմեանց, եթէ բնութքն համաձայնին ընդ գլխաւոր թաւաձայն:

Ապա ամենայն կանոնք քաղաքական խոհեմութեան յայս միայն բովանդակին, զի ժողովուրդն հնազանդ իցէ օրինաց իշխանին. և իշխանն հնազանդ իցէ բնական և աստուածային օրինաց: Զի թէպէտ ինքնագլուխ իշխանն վերագոյն է քան զիւր օրէնս, և քան զքաղաքական օրէնս իւրոց նախորդաց, սակայն յաստուածային և 'ի բնական օրինաց ոչ թագաւորական վեհափառութիւն կարող է զնա տնօրինել, և ոչ աստուածային մեծ վայելութիւնն կամի տնօրինել:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Գ.

Յաղագս տնտեսական խոհեմոքեան:

Որ ոչ գիտէ վարել զտուն իւր, ևս առաւել ոչ գիտէ վարել զթագաւորութիւն ինչ, ասէր խմաստունն Քիլոն: Զի ընդ մէջ տան և թագաւորութեան այն միայն է խտիր, որ ինչ ընդ մէջ մեծի և փոքու. իբր զի թագաւորութիւնն է մեծ ինչ տուն, և տունն թագաւորութիւն ինչ փոքրիկ: Բայց առածն Քիլոնի չէ ճշմարիտ, թէ ոչ տրոհի ընդունակութիւնն յունակութեան. այսինքն բնաւոր կարողութիւնն մտաց 'ի հանճարոյ ստացելոյ հայեցողական գիտութեամբ կամ գործնականաւ: Նկարել պատկերս մեծամեծս և նկարել պատկերս մանունս՝ թէպէտ և միաբանին 'ի մի հասարակ սեռ նկարչութեան, բայց երկու տեսակք են ընդ միմեամբք՝ տարբերք 'ի միմեանց. զի բաց յընդհանուր կանոնաց՝ որք հասարակ են երկաքանչիւրոց, իւրաքանչիւրն պահանջէ կանոնս մասնաւորս, և գործածութիւն տարբեր: Որ ունի զբնաւոր տրամագրութիւն առ նկարչութիւն հանրական, ունի զտրամագրութիւն առ երկաքանչիւր տեսակ: Բայց որ 'ի վարարկանէ զերկաքանչիւր տեսակ, է զի ստանայ զտորայս ունակութիւն, և զնորայն ոչ: Նա, ունակութիւն ունակութեան ներհականայ, և միոյն գործածութիւն աղարտէ զմիւսոյն: Ասան այսորիկ ոչ երևեցաւ, թէ Ռուպէնս մերոյ դարուս Ապեղէս, նրբացոյց երբէք զիւր գրիչս 'ի նկարել մանր ըստ հանսիոսի,

Թէպէտ և ունէր զնորա կատարեալ հայեցողական հմտութիւն 272: Ըստ այսմ քաղաքականութիւն և տնտեսութիւն են երկու տեսակք խոհեմութեան, բայց այնպէս տարբերք, որպէս նկարել խոշոր, և նկարել մանր. իբր զի՝ որպէս ասացաւ, տնտեսութիւնն է փոքրիկ ինչ իշխանութիւն, և իշխանութիւնն մեծ ինչ տնտեսութիւն: Ապա ստոյգ է ամենայնիւ, թէ որ ոչ ունի զգոնութիւն ի վարել զտուն ինչ, ևս առաւել չունի ի վարել զթագաւորութիւն ինչ. զի զգոնութիւնն է բնական կարողութիւն. որ թէ ոչ զօրէ առ դիւրին արարս, ևս առաւել չզօրէ առ դժուարինս: Բայց թէ բանն է զունակութենէ, դիւրին է պատահել, թէ իշխան ոք իցէ գերազանց վարիչ հասարակապետութեան, և ոչ իւրում տան, ոչ առ ի չգոյէ զգոնութեան կամ հայեցողական հմտութեան, այլ զի զբաղանք մեծամեծք ընկնուն զմանունս. կամ զի անարժան վարկուցեալ մեծի հանճարոյ զփոքր արարս, որպէս քաջաց պատկերահանաց զամփոփ նկարս, կերպարանէ զունակութիւն խոհեմութեան ի հասարակաց իրողութիւնս, թողեալ այլոց զհոգ ընտանի իրողութեանց: Ոչ ոք յիշխանաց եղև զգոնչաւոր քան զՕգոստոս ի քաղաքականս. բայց և ոչ ոք քան զնա անհոգ ի տնտեսականս: Կարգէր նա զամենայն իրս ինքնակալութեան, և տուն իւր յանկարգութեան կայր կործան. և որչափ հնչէր նորա համբաւ առ օտարս, այնչափ վատանունութիւն զիւրեամբ արկանէին իւր ընտանիք: Այլ մարթ էր նմա անպարտ առնել զանձն յամօթոյ բանիւ մեծի քաջամարտին՝ առ Եւրիպիդեսայ, զոր յառաջ բերէ Արիստոտէլ:

Զիմրդ իմոց ես միտ գընել կարողացայց,

Սր հանապազ յիրս օտարաց եմ ընկղմած:

Զնոյն ասեմ և զայնց փիլիսոփայից ուրք ունեւով զհայեցողական գիտութիւն քաղաքականութեան և տնտեսութեան, անկիրթ էին ամենեին առ երկաքանչիւրն. զի յառաւելուլ ի նոսա հայեցողական ունակութեան ստացելոյ ի դպրոցս, պակասէր գործնականն որ ստացանի գործածութեամբ: Այսպիսի եղև Փորմիոն իմաստակ, որոյ չէր երբէք տեսեալ զսուսեր մերկեալ ի պատենից, և խօսէր առաջի Անիբաղայ զղինուորական արուեստէ, որ և գովեցաւ որպէս ճարտարախօս յիմար 273: Իսկ յաղագս տնտեսական կանոնաց խօսել կամեցեալ, յայտ է թէ արուեստք բնական նկարչութեան (որ պահէ զչափ մեծութեան սկզբնատպին), և ամփոփ նկարուց (որ ի դոյզն քանակ վերածէ զգաղափարն) առնուն զհանրական կանոնս ի հանրական նկարչութենէ. բայց ամփոփ նկարն առնու զմասնաւոր կանոնս ի համեմատութենէ, զոր ունի նա ընդ բնական նկարչութեան, ամփոփեալ զայնս չա-

փակցութեամբ 'ի մեծէ 'ի փոքր: Ապա ըստ այսմ տնտեսականն՝ բայց 'ի կանոնաց հանրական խոհեմութեան, որ հասարակ է քաղաքականին, տնտեսականին և անձնականին, առնու կանոնս մասնաւորս 'ի համեմատութենէ 'ի մէջ մեծի և փոքու, այսինքն 'ի մէջ կառավարութեան թագաւորութեան և կառավարութեան տան: Համեմատին, որպէս վաղ ուրեմն ասացաւ, համեմատանուն համեմատութեամբ, տանուտէրն՝ իշխանի, կինն՝ ոստիկանի, որդիքն՝ աղնուականաց, ծառայք՝ ժողովրդականաց, սուրն՝ ապարանից, հպատակք՝ հարկատուաց, ազգականութիւնք՝ դաշնաւորութեանց, հրամանք՝ օրինաց, հեղինակութիւնն՝ մեծափառութեան, կերակուրք՝ տրամաբաշխական երախտաւորութեանց, յանդիմանութիւնք՝ պատժողական արդարութեան. և եթէ վախճան քաղաքականութեան է երջանկութիւն ժողովրդոց, վախճան տնտեսութեան է երջանկութիւն տան: Ապա նա է քաջ տնտես, որ քաջ ճանաչէ զհամեմատութիւնքս. և քաջ գիտէ մերձեցուցանել զկանոնս քաղաքականութեան՝ տնտեսականին. ձգեալ զհամեմատութիւնս 'ի մեծէ առ փոքրն, որպէս ամփոփ նկարն 'ի բնական նկարչութենէ:

Առ ժամս պարտ էր այսմ բաւական լինել առ ընդհանուր կանոն տնտեսութեան. որովհետեւ վաղու ևս զրոյցք եղեն զտնտեսական իրաւանց 'ի ճառս արդարութեան: Բայց քանզի այս է իւր բուն տեղի, ձեռնարկեմ յուշ առնել քեզ ըզկանոնս ինչ մասնաւորս, և զգործնական առածս, զորս փորձն ուսոյց խոհական արանց, և նոքա տնտեսաց: Եւ զի սկսեացի նոյն կարգ համեմատական, խոհեմ տնտես լինի տանուտէրն եթէ հայի նա ուղիղ յիւր վախճան: Ասան զի եթէ առաջագրի նմա օգուտ տան, լինի փոքրիկ թագաւոր. եթէ իւրն իղձ, լինի մեծ բռնաւոր, կործանումն տան, և իւր իսկ անձին: Տանուտէրն է և օրէնսդիր, բայց ճշմարիտ օրէնք է օրինակն իւրոց վարուց: Բանք՝ են օրէնք թաւցիկ. վարք՝ են օրէնք հաստատունք. որոյ սկսպանութիւն հաստատեալ է 'ի նմանողութեան. և չէ հնար նմանողութեանն լինել բարի, եթէ օրինակն է չար: Թագաւորի վայել է մեծափառութիւն, և տանուտեառնն ծանրութիւն. որ վասն զի խառնուրդ իմն է լուրջ առաքինութեան՝ և առաքինի լըջութեան, ծնանի յընտանիս յարգական իմն երկիւղ և երկիւղած ինչ յարգ. բազում իւրիք տարբեր 'ի ծառայական երկիւղէ. զի ծառայականն երկնչի, գուցէ վնասեացի. և յարգականն երկնչի, գուցէ բարկացուցէ:

Ի մշտնջենաւորել զթագաւորութիւն ինչ յաջորդական՝ չէ բաւական թագաւոր առանց թագուհւոյ. և 'ի մշտնջենաւորել զսուրն ինչ չէ բաւական հայր առանց մօր: Չէ նա ա-

ղախին . բայց և ոչ տէր առնն , այլ ընկեր : Մատանին ամուսնական չէ շղթայ գերութեան , այլ յօդ ընկերութեան . հասարակաց ունելով զզաւակս , զվիճակ , և զանձինս . բայց 'ի հասարակութեան անդ բարեաց այլևայլ են նոցա պաշտամունք : Անմարթ է կնոջ ունել հաւասարութիւն 'ի հեղինակութեան . զի չունի հաւասարութիւն 'ի զգոնութեան : Երկաքանչիւրոցն ետ բնութիւնն հանգամանս հակառակս 'ի սոյն սակս : Այրն է հոգատար և ձեռներէց՝ 'ի շահիլ . կին երկչոտ և կծծի՝ 'ի պահել : Ունի նա զգոնութիւն բաւական 'ի կառավարել զտունն , այլ ոչ 'ի կառավարել զանձն : Փիղիաս քանդակեաց զսրակեր կնոջ ընդ ոտիւք ունելով զկրիայ՝ զերկչոտ սողուն , որոյ բնաւորեալ պահել զտուն իւր չեւանէ երբէք 'ի տանէ : Իբրև չոքաւ Արտեմիս 'ի մանկաբարձութիւն երկանցն Ուլիսէայ , Երոստրատոս այրեաց զառար նորա 274 . և երբ Թիկինն ելանէ 'ի տանէ , անկարգութիւնք մտանեն 'ի տուն : Երկու գլուխք 'ի միում տան՝ լինին երկու թագաւորք 'ի միում թագաւորութեան . հրէշ երկգլխի՝ իւր ինքեան թըշնամի : Ասան այսորիկ բնութիւնն վարսիւք , և օրէնք քօղով ծածկեն զգլուխ կնոջ . զի չունի նա այլ գլուխ և կամք , բայց զառնն իւրոյ . անլծորդելի գոլով երկուց կամաց ընդ մի միայն , կամ երկուց սրտից ընդ միասիրտ համակամութիւն : Ընդ մեկնիլ երկնային համակամութեան՝ մտանէ գթոխային գթութիւն . և 'ի փոխել սիրոյ յատելութիւն՝ փոխի անմեղ ջահ նորա 'ի խանձող գեհեհական , որ աստի անտի փչամբք ընտանեաց արձակէ ծուխ և կայծակունս ընդ կողմն ամենայն : Պատրուակաւ կուսակից լինելոյ միոյ 'ի կողմանց՝ ծառայք կռիւս և գրգիռս տածեն 'ի մէջ տերանց , զի աւար հարկանիցեն 'ի հրայրեացսն . և եղկութիւնք տանն առանձնաւորի գուժեն 'ի յայանի հրապարակս , 'ի վերայ բերեալ փնասուն և եպերանս : Այրն սիրեսցէ զկին իւր , եթէ կամի լինել նմա սիրելի . ընտրողութեամբ գնացէ , եթէ կամի զլինել նորա հլու . և եթէ կամի զնորա սարկեշտութիւն , ինքն լիցի սարկեշտ : Ասիա Աեկիլիա եղև օրինակ կանանց , և Ասիոս Սերուիոս Տուղղոս օրինակ արանց : Ասան այսորիկ 'ի հանգէսս հարսանեաց առ հռովմայեցիս ամենայն փեսայ հարցանէր ցհարսնն . Լինիցիս գու ինձ կին բարի : Եւ հարսնն առնէր պատասխանի . Թէ գու Ասիոս , և ես Ասիա . թէ գու լիցիս ինձ միւս Սերուիոս , և ես եղէց քեզ միւս Աեկիլիա 275 : Գլծուծ անտեսութիւն է կապտել զընտանիս 'ի զգեցուցանել զլծակիցն : Հանգերձ նորա մի լիցի անարդ և մի պճնական , այլ բամբշական . զի թէ զարդարի նա առ երևելոյ գեղեցիկ յաչս առն , աւելորդ են զարդք . եթէ առ երևելոյ գեղեցիկ յաչս օտարաց , ամօթալի են զարդք : Որ բռէ զաղաւնոց՝ կոչէ զօտար աղաւնիս : Ծշմարիտ պճնութիւն կնոջ է սրատիւ առնն .

և այս առաւելապէս կախեալ կայ զնմանէ : Զի 'ի պահել
նորա զպատիւ առնն , սրահէ զիւրն . և 'ի պահել զիւրն , սր-
հէ զառնն , որ է անմեկնելի : Մի իցէ նա միամիտ , և մի խո-
րհագէտ : Միամիտն չնմանայ զչարութիւն ծառայից . խորագէտն
ախորժէ անցանել զանցանել զխոհեմութեամբ արանց : Եր-
կաքանչիւր ծայրք են վասնգաւորք . բայց մին յուեգոյն է
քան զմիւսն : Լաւ է լինել միամիտ քան խորագէտ . զի միա-
միտն յետ ժամանակաց լինի աջալուրջ , այլ խորագէտն յետ
ժամանակաց լինի ժպիրհ : Լինել ճարպիկ և ճոռոմ առաւել
պատշաճող է սիրուհւոյ , քան տիրուհւոյ . նա՛ թէ մտանէ
յուզեղ նորա նշոյլ ինչ բանաստեղծութեան , այնուհետև մի
ակնկալցիս տնտեսութեան . փոխան Կայիայ Կեկիլէայ ստաս-
ցիս քեզ զՎորիննէ . նա լիցի Մուղա կորովաբան , և դու Սի-
ղենոս ապաբան 276 : Մի խօսեսցի կին ընդ օտարս՝ առանց
գիտելոյ առն իւրոյ . ամենայն զրոյց գաղտագողի ծնանի ըզ-
յայտնի կասկած . և ամենայն կասկած միտէ 'ի ձախող միաս .
զի սիրտ մարդոյ է 'ի ձախակողմն իւր . և թէ այրն չունիցի
կասկած զկնոջէն , աշխարհ կասկած կալցի զառնէն :

Որդիք են սկիզբն երջանկութեան ամուսնացելոց . զի են
վախճան ամուսնական սիրոյ : Եւ զսորին հակառակն , թէ
պակասի շողկապ սիրոյ , յոլովակի սէրն 'ի բաց փախչի , և
մնայ ատելութիւն : Յանկալի են որդիք 'ի պահպանութիւն
տեսակի , բայց առաւել ևս 'ի պահպանութիւն անձանց ծնո-
ղաց : Զի թէ հարբ չափահասք կերակրեն զգեռածին որդիս ,
որդիքն 'ի չափ հասեալ՝ կերակրեն զղառամեալ հարս . և 'ի
փոխաարել զկեանս՝ տուողին , փոխարինեն զերախտիսն որ
է անփոխարինելի : Թող զի հարկաւոր են որդիք վասն անտե-
սական ընկերութեան : Ասան զի երկու ինչ պիտելով առ ա-
մենայն գործողութիւն մարդկային , այսինքն գիտել և զօրեւ ,
գեղեցիկ յաջողէ այս գործ մեծ ընտանի կառավարութեան ,
յորժամ 'ի մի զուգաւորին խորհուրդք ծերոց ընդ ժրութեան
երիտասարդաց : Բնաւոր իմն է զի ուստերք առաւել սիրելի
են հօր , և դստերք մօր . զի ամենայն նման սիրէ զիւր նմանն :
Եւ վասն այսորիկ օրէնք են սիրոյ և բնութեան , զի ուստերք
դաստիարակեսցին 'ի հօրէ , և դստերք 'ի մօրէ . զի անուցելոցն
զնմանութիւն բերելով զանուցչաց , ուստերք լիցին քաջք և
անվէհերք , և դստերք երկչոտք և սլարկեշտք : Առաւել փոյթ
կալցի հայրն ճոխացուցանել զորդիս առաքինութեամբք քան
բարեօք բախտի . զի զճոխութիւնս իբրև զանտարբեր բարիս
հնար է մարդոյ վարել 'ի բարի և 'ի չար . և առաւել վարէ 'ի
չարն քան 'ի բարին , յորժամ ոչ իւր է ստացեալ : Բայց զա-
ռաքինութիւնս՝ վասն զի ինքնին են բարի , ոչ է հնար վարել ,
բայց եթէ 'ի բարի : Թող զի առաքինութեամբք ստացանին
ճոխութիւնք . այլ ճոխութեամբք ոչ գնին առաքինութիւնք :

Հօր աջալըջի պարտ է ճանաչել զբնաւորութիւն որդւոց • զի կարգեացէ զիւրաքանչիւր յիւր վարժս : Բնութիւնն , որ չառնէ ինչ վայրապար , տեսչութեամբ ետ իւրաքանչիւր ծննդոց բնաւոր յօժարութիւնս պէսպէսս որպէս և զկերպարանս : Որպէս ամենայն կատարեալ հասարակապետութիւն է բաղկացեալ յերկոց կարգաց , այսինքն 'ի քահանայից , յիշխանաւորաց և 'ի զինուորաց , նոյնպէս ամենայն կատարեալ տան պիտի ունէ կեդեցական , ունի իշխանական , և ունի զօրական : Այսին զի զօրականն 'ի բանակի և 'ի դուռն արքունի , իշխանականն յօստիկանութիւնս և 'ի ծերակուտի , եկեղեցականն յեպիսկոպոսարանս և յեկեղեցի , առաջինն սուսերաւ , երկրորդն գրչաւ , և երրորդն աստուածապաշտութեամբ և արուք սեղանոյ՝ փոփոխ զպէսս հայթհայթեն , և ամենեքին ստածեն զինչս և զպատիւ տանն 'ի պատերազմի և 'ի խաղաղութեան : Այս , ճշմարիտ է թէ այս այլևայլ բնաւոր յօժարութիւնք պահանջեն զայլ և այլ մշակութիւն • և գործ է խոհեմութեան հօր լրատել զիւրաքանչիւրոց բնաւոր յօժարութիւն , և դաստիարակել զնոսա ըստ իւրեանց յօժարութեան : Չլինի ոք երբէք գերապանծ , թէ ոչ զհեա գնայ իւրոց բնաւոր ձրից : Դիւրին է ճանաչել զյօժարութիւնս 'ի խառնուածոց , 'ի դիմաց , 'ի խօսից , և 'ի գործոց , բայց առաւելապէս 'ի խաղուց նոցա , որպէս առնէին սպարտացիք • զի սիրտ արձակ և զուարթ 'ի բաց արարեալ զկեղծաւորութիւն՝ յայտնէ զյօժարութիւն : Ըղձակաթն ուսման մի թողցի գեգերիլ յապարանս • Ըղձակաթն զինուց մի թողցի՝ զքնով անկանիլ 'ի դպրոցս • Ըղձակաթն յեկեղեցի մի թողցի խենեշանալ 'ի խնջոյս , և ուր ժողովք են կանանց : Մեծապէս սխալեն հարք , որք զորոշեալն յորդւոց 'ի զինուորութիւն՝ հաստել կամին նախ 'ի մարգկային իմաստից մարզս : Սուղ են կեանք , յերկարաւոր է արուեստն , ժամանակն տուեալ յայս ինչ մարզ , բառնի 'ի միւսմէ • և ոչ 'ի միւսմն լինի նա կատարեալ : Այլ թէպէտ և յաւելոյր ժամանակ , չէ համասնունգ մարտ ընդ իմաստս • և ոչ մղի պատերազմ գրովք կամ գրչօք : Պալլաս ծնու սպառազէն • պարտ և պատշաճ է զինուորի 'ի մանկութենէ զձայն լսել զփողոյ , յածել զզինուք , գիւլ ընդ կաթին զոգի արիական , ելանել 'ի տանէ հայրենի խնամոց , զհեա վարել գաշտաց , զի ուսցի տանել ըստ սղոցի անկոց վայրի՝ տօթոյ հարաւայնոյ , և սառնամանեաց հիւսիսոյ : Դաքնի լաւ ևս գալարի ընդ մայրենի հովանեաւ 'ի գեանի անդ ուր բուսաւ • բայց թունաւոր տունկ Պարսկաստանի այլուր անկեալ՝ մերկանայ զթոյն : Որ ծնաւն առ ընդունելոյ զվարդապետականն դաքնեայ պսակ , մի թողցէ զտան իւրոյ հովանի , զի մի պանդխտութեամբ զբաղեսցի • բայց ոգի աշխոյժ և պատերազմասէր փոխադրեալ յերկիր օտար՝ լիցի առաւել ևս քաղաքական , ուսեալ կեալ ընդ կեն-

դանականս : Եւս գիւրին և ևս գժուարին է դաստիարակու-
 թիւն դասերաց քան զուստերաց . ևս գիւրին , զի են երկչոտք
 և ամօթխածք . բայց ևս գժուարին , զի երբեմն սէրն վանէ
 զերկիւղն , և զուարթութիւնն զամօթխածութիւն : Ոչ բա-
 ւեցին հարիւր աչք Արգոսի , զգուշանալ 'ի պահպանութիւն
 Յովայ իբրև զերինջ կայառելոյ 'ի պատրանաց Հերմէսի 277 :
 Յամբ ամուսնացին ուստերք , բայց դասերք վաղվաղ . զի այն
 է վաճառ , որ երթալով երթայ և բարեոքանայ 'ի տան , և սա
 վաճառ որ յուանայ : Որդիք երթալով երթան և առաքինա-
 նան , և դասերք երթալով երթան և կորուսանեն զգեղ և զա-
 մօթ : Մեծն Կարողոս յայնչափ իւր իմաստուն գործոց զայս
 միայն արար անմոռութիւն , և յայնչափ իւր փառս զայս միայն
 յինքն էարկ կեղտ անուն , զի յապաղեաց ամուսնացուցանել
 զգաստերս քան զարժանն : Այն ինչ սպասէր փեսայից ըստ իւ-
 րում սրտի , նոքա գտին տարփածուս ըստ իւրեանց սրտի . և
 ինքն առանց փեսայից ստացաւ թոռունս : Ընդհանրապէս
 պարտ է տանուտեառն առանց սերտ ընտանութեան լինել
 սիրելի , և առանց խստութեան լինել ահաւոր . զի մի կարի
 իմն խստութիւն նկուն արասցէ զսիրտ մանկական , և մի կարի
 իմն ընտանութիւն նուազեցէ զիշխանութիւնն տիրական :
 Մի միտեսցէ նախատաւորութեամբք 'ի մի քան 'ի միւս որդի .
 զի մի վառեսցէ նախանձ առ սիրելին իւր , և ատելութիւն առ
 անձն իւր . այլ գովեսցէ և վարձահատոյց լիցի առաքինու-
 թեան . զի յուսացուցեալ զամենեւին վիճակիլ այնմ , առանց
 նախանձու արկցէ նախանձաւորութիւն նմանող լինելոյ : Մի
 յայտնեսցէ մի բանիւ և մի գրով , թէ զոր յորդւոց ընտրեալ
 իցէ լինել ժառանգ . զի բարեյոյս լեալ ամենեցուն , ամենե-
 քին լիցին նորա կամակատարք : Ապա եթէ յայտնեսցէ զժա-
 ռանդն , այլ ոչ սիրեսցի յայլոց , և ոչ 'ի ժառանգակալէն
 իսկ . զի որ սպասէ մահու ուրուք , ոչ ըղձանայ կենաց նորա :
 Բայց և խոստովանելի է , թէ անհարկն ցաւ է , յորժամ առ-
 անգաւակութեան տանուտէրն երևի հայր անորդի . բաւնայ
 զբեռն զամուսնութեան՝ առանց սիրտութեան , և զաշխա-
 տութեան առանց դիտելոյ թէ ոյր աղագաւ . և տանջեալ
 յըղձանաց առանց ակնկալութեան , մեկնիլ ունի յաշխարհէ
 որպէս թէ չէր եկեալ յաշխարհ : Սակայն և յայսմ մեծի ար-
 կածի մեծ քաջալերութիւն զգենու խոհեմութիւնն անտե-
 սական որդեգրութեամբ : Սա է սքանչելի իմն բեղնաւորու-
 թիւն , իբրև զԴիոսին որ 'ի գլխոյ իւրմէ երկնեաց զԱթենաս :
 Այսպէս Յուլիոս կայսր և Օգոստոս և Ներուաս , ընդ հակա-
 ռակս բնութեան և ճակատագրի բարեբաւստ պատուաստիւք
 բեղնաւորեցին զտուն իւրեանց և բովանդակ զինքնակալու-
 թիւնն : Ծնունդք անտարակոյս բարեբաւստագոյնք . իբր զի
 բնական որդիք ընտրին , որպէս 'ի բնութենէ տուան , այլ որ-

գեգրականք ընտրին որպէս ըղձալիք: Նոքա 'ի տղայութեան պատճառեն առաւել երկիրդ քան քաջալերութիւն, և յօլովակի իսկ լինին կամ խեռ կամ ապերախտ. բայց սոքա առանց աշխատութեան սննդեան՝ ծնանին չափահաս. և յառաջագոյն են ծանուցեալ, մինչ չև են ծնեալ:

Թագաւորութեանց պիտոյ են դաշնաւորութիւնք, և բարետոհմիկ տան բարեկամութիւնք. բայց մտերմագոյն բարեկամ պարտին լինել փեսայք: Դստերք ամուսնասցին ընդ մեծատունըս, զի ելեալք 'ի տանէ մի կարօտասցին հանապաղ տան: Որդիք ամուսնասցին ընդ մեծունհիս. զի զաւակք ուռճասցին, և մի ապատոհմեսցին: Որպէս զօրութիւնք անկոց, նոյնպէս զօրութիւնք տոհմից գնան միշտ յապատոհմութիւն: Զի որպէս փիլիսոփայն ասէ, և փորձն իսկ ցուցանէ, խմաստուն տոհմք յանկին 'ի յիմարս, և պատերազմականք 'ի կատաղիս: Բայց որպէս հինաւորց տունիք աշխոյժ պատուաստիւք, նոյնպէս տունք յապատոհմութիւն խոնարհեալք աղնուական ամուսնութեամբ անդրէն նորատունկ նորոգին: Ամենայն գործ բնաւորապէս նմանի իւրում պատճառի. բայց և այնպէս յօլովակի երևին զի 'ի ժիրաժիր հարց ծնանին որդիք մեղիք, և յառիւծուց ճագարք: Հրէշք անտարակոյս՝ ծնեալք 'ի խառնութենէ օտար արեան: Ասան այսորիկ երբեմն ծնունդք ոչ հայրանան, այլ մայրանան. կերպարանեալք յանձինս զոմն 'ի նախահարց մայրենի տոհմի: Յայն հայիլ պարտ է զգուշութեամբ, զի որպէս ախտք ինչ մարմնոյ, նոյնպէս ախտք ինչ հոգւոյ են փոխանցիկք, անցմամբ 'ի մայրական դժէ՛ որ շաղախեալ էր այնուիկ, 'ի հայրականն, որ անշաղախ էր յայնմանէ: Որ ոք ամուսնանայ ապաւինեալ 'ի շնորհս բարեկամաց կամ հզօրաց, բազում անգամ գտանի պատրեալ. և ուր ակն ունէր թէ սկիզբն լիցի բարձրութեան, անտի սկիզբն լինի գահավէժ կործանման տան: Զոր օրինակ մարդկային իրք իբրև զերկնային մարմինս՝ են 'ի մշտնջենաւոր շարժման, և բարձրագոյն կէտ գագաթան է առաջին կէտ յետագարձի մոլորակաց, սոյնպէս անկումն բարեկամին պարանէ 'ի կործանումն զսպաստանեալն 'ի շնորհս նորա:

Իշխանի պիտին սպասաւորք, և անտեսի պիտին ծառայք: Երկու ազգք ծառայից պիտոյ են 'ի տան. ոմանք 'ի հոգաբարձութիւն, և ոմանք յաշխատութիւն: Ի նոսա պահանջի աշաւըրջութիւն և հաւատարմութիւն, 'ի սոսա կորովութիւն և հնազանդութիւն: Եւ վասն այսորիկ զնոսա պարտ է պահել հաւատարիմս՝ անյապաղ թոշակօք, և զսոսա զօրաւորս պատշաճաւոր կերակրովք: Լաւ ևս են վարձուոր ծառայք, քան զարծաթագին գերիս: Զի նոքա ծառայեն 'ի լրումն պիտոյից և ոչ բռնութեամբ. վասն որոյ սիրեն զտեարս որպէս զբարերարս: Սոքա ծառայեն բռնի, վասն որոյ են ներքին թշնա-

միք. զի որ ատեայ զծառայութիւն, ատեայ զտէր: Մի իցէ թիւ ծառայից աւելի քան զպիտոյն: Որ ունի մի միայն ծառայ, ունի զնա բովանդակ. որ ունի երկուս, ունի մի և կէս. որ ունի երիս՝ ունի և ոչ մի. զի 'ի վտասիլ միոյն թէ միւսն ծառայեսցէ, և ոչ մին ծառայէ: Եթէ տէրն է առաքինի, ծառայքն ևս լինին առաքինի: Չար նշան է տեսնն ունել ծառայ ապիրատ. զի այնպէս համարի, թէ նա ինքն ուսուցեալ իցէ նմա, կամ ուսեալ 'ի նմանէ: Վասն այսորիկ չէ արժան տեսնն թողուլ անպատիժ 'ի ծառայս զծանր յանցանս. վասն զի որ ներէ յանցանաց ինչ, հրապուրէ յևս մեծամեծս. և որ թողացուցանէ զայն, երևի հեղինակ նորուն: Եւ չէ իսկ արժան ծանր պատուհասել վասն թեթեւ յանցանաց. վասն զի պատիժն փոխանակ ուղղութեան մտաբերէ 'ի խոժոռութիւն, և լու է արտաքսել 'ի տանէ զխոժոռեալն քան ունել 'ի տան զթշնամի: Բարւոք է գիտել զամենայն, բայց ոչ ցուցանել թէ գիտէ զամենայն: Կարի իմն հետաքնին գտանէ ինչ, զոր ոչ կամէր գիտել. կարի իմն անհոգն տեսանէ ինչ զոր ոչ կարծէր տեսանել: Կառուին պահէր զծառայս 'ի գրծատութեան. զի իրազեկ լիցի յոմանց զինչ այլոց է գործ: Այլ այս գեղ չար ևս է քան զախան. զի 'ի ծառայս թագաւորէ նախանձ, և նախանձուն մօտաւոր է զըպարտութիւն: Ոչ ինչ այնպէս պիտանի է կառավարչի, որպէս լրտեսութիւն. բայց և չիք ինչ քան զայն գարչ և վտանգաւոր: Ծառայ որ աչս ունի յովազի, լեզու նորա լինի կաշաղակի: Որ հասուցանէ յունկն տեսնն զայլոց մոլութիւնս, հասուցէ յունկն այլոց և զմոլութիւնս զիւրոյ տեսնն: Անմեկնելի են 'ի միմեանց լրտեսութիւն և զըպարտութիւն, երկաքանչիւրոցն չար ծնունդ գոլով չարախօսութեան որ դուստրն է գիւական չարակամութեան: Ամենեկն սրատես և յստակատես լրտեսք են աչք տղայոց. որ որչափ փոքր են, նոյնչափ և սուր. և որչափ յրատակ, նոյնչափ և հաւատարիմ: Զի որովհետեւ աւելի սիրեն զհայր քան զայլս, և ջանան լինել նմա սիրելի, առ նա քան առ այլս տանին զրոյց զամենայնէ զոր տեսանեն: Զիք ոք թշուառ քան զտանուտէր, որ փոխանակ անձամբ կառավարելոյ զաունն, թողու կառավարել միում 'ի ծառայից տան: Զի ոչ ինչ կեանք է թշուառական քան զծառայութիւն. և ոչինչ ծառայութիւն է թշուառ քան զծառայանալ ծառայի: Ապերախտ է որսորդն որ վարէ 'ի տանէ զունն, որ երբեմն էր պիտանի, այլ առ ծերութեան եղև անպիտան: Բայց անգթադոյն է տէրն, որ ոչ կերակրէ զծառայ ծերունի, յորմէ մինչ էրն յուժի, ընկալաւ քաջ ծառայութիւն: Եթէ տեսնն այլ չպիտի նա, նմա պիտոյ է տէր: Յայնմ հետէ այլ ոչ զորէ բարիս արդիւնատրել, բայց է բարեացապարտ: Որ ոչն է թոշակ արդի ծառայութեան, եղիցի հա-

տուցումն անցելոյն . և թէ սրակասի նորա այժ ծառայելոյ , յաւելցի յայլս սիրտ քաջ ծառայելոյ : Բայց և այն ճշմարիտ է , թէ մինչև ցյեալին շունչ ծառայն ծերացեալ 'ի տան' է յոյժ պիտանի . զի ոչ այլում ումք սպառնովագոյն յանձն լինին փականք գրան և կրպակի , բայց այնմ որ գտաւ հաւատարիմ : Եւ թէ և բոլորովին խեղանդամ իցէ , չատ է նմա աչս ունել . զի թէ չէ կարող գործել ինչ , կարող է գիտել զինչ այլք գործիցեն : Են և այլ ծառայք , ոչ նուազ հարկաւորք՝ բայց ևս վտանգաւորք . այն են աղախնայք : Հարկաւոր են աղախնայք 'ի ծառայել մօր և դստերաց , և մանկանց աղայոց . բայց ծառայութիւն նոցա է վտանգաւոր : Զի թէ են պառաւեալք , առաւել պիտոյս ունին ծառայութիւն ընդունելոյ քան ծառայելոյ : Եթէ են դեռահասակք և առոյգք , փոքր տքնութիւն պիտի սրահպանութեան բերդի 'ի թշնամեաց , քան աղախնոյ յիւրոց ծառայակցաց : Եւ ո՞ կարող իցէ պահել զայն , որ իւրովի ըղձանայ կորնչիլ : Հաւատարութիւն վիճակի է միաբանեցուցիչ սիրոյ . դիւրութիւն ընտանութեան՝ է փեռաւէր ցանկութեւ , և ցանկութիւնն լծորդեալ ընդ աղքատութեան՝ է միջնորդ ընտանի գողութեց : Ոչ բաւեն կուսողք՝ անջրպետել 'ի մէջ յարկաց արանց և կանանց . զի ըստ ասից վաղեմի առակին , սէրն առ իւր ունի զամենայն բանալի : Զէ բաւական և տգեղութիւն առ սրահպանութիւն համեատութեան . զի չիք կենդանի այնպէս տգեղ , որ ոչ գեղեցիկ թուիցի միում 'ի կենդանեաց : Թող զի որ վտանկել կամի զհամեատութիւն անկնոջ և դստերաց , կաշառէ զհաւատարմութիւն սրահպան կանանց . որոց թափուր գոլով յընչից , և 'ի խորամանկութեան սատարուն , ոչինչ է նոցա դժուարին վաճառել զայլոց համեատութիւն քան զիւրեանցն : Եւ յամ անկարգութեան , որ սրատահէ ստէպ՝ վասն լինելոյն բնաւոր , երկու միայն են հնարք : Մի՝ ակն ծեր ծառայի , և մանկանց աղայոց , որպէս տոացաւ . զի զգան 'ի հեռաստանէ զառաջին նշանն : Երկրորդ՝ յառաջին նշանն թէպէտ և անստոյգս , այնպիսիս վարել խստութիւնս և զգուշաւորութիւնս և տեսչութիւնս ընդդէմ չարութեան , մինչև անմեղութեանն իսկ զահի հարկանիլ :

Արպէս հասարակապետութիւնն , նոյնպէս և տունն փակէ յինքեան երկու ինչ . զանձինս , և զինչս : Ապա խօսեցեալ զանտեսութենէ՝ որ զանձամբք . մնայ խօսիլ զանտեսութենէ , որ զընչիւք . և սա հաստատեալ կայ 'ի ստանալ զայնս , 'ի պահել , և յառաւելուլ : Են տունք յորս են մեծամեծ աւագանի . և են յորս անձինք գռեհիկք , և են յորս միջակայինք 'ի մէջ բարձր և ցած վիճակի : Եւ իւրաքանչիւրն 'ի սոցանէ լինի ճոխ յոյժ , եթէ ունի զբաւականն իւրում աստիճանի . և երջանիկ յոյժ , եթէ շատանայ բաւականաւն : Զի մարդ-

կային իղձն է միայն որ ճոխացուցանէ զաղքատութիւն, կամ աղքատացուցանէ զճոխութիւն: Ըստ Հեսիոգոսի, որ պէս յիշէ Արիստոտէլ, հովիւ, և կին նորա, և մանուկ, և երնջակ 'ի սնունդ նոցա բաղկացուցանէին զնախնի տունս: Առեմակոն աւագութիւնք, հոյլք ծառայից, ոսկեզօծ ապարանք, մեծածախ սեղանք, անբաւ վիճակք գետնի, կացուցանեն մեծ ևս տուն, բայց չառնեն ինչ առաւել երջանիկ. զի յառաւելուլ ընչից՝ առաւելուն և դժուարութիւնք: Մէք աստ խօսիմք առաւելապէս զմիջակային ընչից. զի որպէս չափազանց առաւելութիւն և նուազութիւն նիւթոյ խանգարեն զարուեստ մեքենական, սոյնպէս չափազանց առաւելութիւն և նուազութիւն տան խանգարեն զարուեստ անտեսական, յեղափոխեալ զկանոնս: Երկու ազգ անձանց չգիտեն զոր ունին յաշխարհի աստ, այն որ չունի ինչ, և այն որ ունի յաճախութեամբ յոյժ: Փոքրիկ նաւակք 'ի մրրկի կորնչին. մեծամեծ նաւք 'ի խաղաղական պահու մնան անպիտան: Միջասահման ճոխութիւնք իբրև զմիջակային նաւագիւրագոյն զեկավարին եթէ 'ի խաղաղական պահու և եթէ 'ի մրրկի:

Երկակի են ինչք, բնականք և Արուեստականք: Բնականք հիմնեալ են 'ի սեպհական կալուածս, արուեստականք 'ի սեպհական հանճար: Աւաղ այնմ որ բնակեալ 'ի հասարակաց երկրի, չունի թիղ մի գետնի որ իւր իցէ: Ար չունի տուն սեպհական, է մեռեալ անթաղ: Է նա յաշխարհի, և արտաքոյ աշխարհի. թշուառ քան զգազանս, որք 'ի խորխորին փառարս առնեն իւրեանց որջս, 'ի բնակութիւն իւրեանց, յառագաստ հարսանեաց, յորոց ձագուցն և 'ի գերեզման մահու, յուսացեալք առ հասարակ թէ ծերանալ ունին, ուր մանկացան. և մեռանիլ ուր ծնան: Տոհմք տանուտիրականք, առին զանուն 'ի տանց: Ար չունի տուն, չունի տոհմ. օտար է նա յիւր հայրենիս: Ար 'ի վարձու ունի զտուն, միշտ է աստանդական, ոչ բնակէ, այլ պանդխտի. վատնէ զկահ և կարասի, և գնէ օգ: Աչ հասարմատ աճեն տունիք որք ստէս սեղափոխին: Եղիցի տուն քո 'ի քաղաքս ամուրս. բայց հեռի 'ի բերդէ: Եղիցի գեղեցիկ և առողջարար, զի գեղեցկութիւն տան օգտէ գեղեցկութեան զաւակաց, և առողջարարութիւն օգոյ՝ առողջութեան անձանց: Լինի գեղեցիկ, թէ ունիցի գուռն և սանդուղք և սրահ մեծակառոյց. սենեակս և սրայծառս զարգարեալս իմաստալիր նկարուք, որք արբանեկեն յուսումն և 'ի զբօսանս: Լինի առողջարար, թէ մի կողմն հայեացի 'ի ջերմայինն հարաւ, և միւսն 'ի ցրտայինն հիւսիս, 'ի պատսպարիլ յերկաքանչիւրոց միասուէ յեղանակս հակառակս: Բայց և կողմն մի բնակութեան հայեացի յարեւելս: Զի առաւել գեղեցիկ և արգասաւոր են տունիք, որք ընդունին զառաջին շա-

աւաւիղս արեգական: Այսու օրինակաւ հողմ զհողմոյ փնաս
'ի բաց արասցէ. և ամենեքումք օգն սրբեսցի: Այնչափ իցէ
տունն, որ բաւական իցէ 'ի զետեղել անդ զընտանիս, և 'ի
վարձել զայն խաղաղական արուեստաւորաց. զի ոչինչ եկա-
մուտ է ապահով իբրեւ զվարձ տան, և ոչինչ դրացի է օգտա-
կար իբրեւ զվարձութիւն տան: Ապա եթէ յաւելցի քեզ տեղի
'ի սարտեզ բանջարոյ, և 'ի հաւանոց, լիցի 'ի տան քում գիւ-
րութիւն քաղաքի և գեղջ, զորմէ արդ հանդերձիմք խօսիլ:
Ճոխութիւնք առաւել բնաւորք և ազնուականք են հասք կա-
լուածոց քոց: Սոքա են դանձք որք ունին արմատս, և առանց
ուրուք առժեւոյ՝ բաղմանան: Ոսկի կղկղի 'ի տղմոյ, բայց և
այնպէս չողչողէ: Միայն յերկրէ օրէն է ագահել զագահու-
թիւն, պահանջելով 'ի նմանէ ընդ միոյ հազար. զի մայր է
նա միապէս չռայլ և ժլատ. և վասն այսորիկ տայ որդւոց մե-
ծամեծ տոկոսիս, գիտելով թէ ամենայն ինչ դառնայ յինքն:
Բայց չէ նա չռայլ առ անփոյթս, և ոչ գթած առ այն, որ
կարի իմն գթայ 'ի նա. կամի նա սնունդ առնուլ, բայց տա-
ռապանօք: Թէ չարարես զնա և չարօրագրես, 'ի դերեւ հան-
ցէ զքոյդ մանգաղ ունայն հասկօք: Բայց ոչինչ այնպէս ար-
դասաւորէ զնա, որպէս աչք քո, և ոտք քո: Թէ ապաւինիս
յարօրագիրս քո և 'ի վանապանս, կամ լիցի նա անբեր, և
կամ պաղաքեբեսցէ վասն նոցա և ոչ վասն քոյ:

Երկրորդ ճոխութիւնն է արուեստական, զի մթերի յա-
րուեստից: Եթէ արուեստն է մեքենական, ճոխութիւնք լի-
նին մեքենականք. եթէ ցածուն, լինին ցածունք, եթէ ազա-
տական, լինին ազատականք. զի այնպիսի են գործք, որպիսի
են նոցին պատճառք: Բայց թէ և հարստութիւնք ծնեալք
յազատական արուեստից՝ առ մեքենականօք են ազնուագոյնք,
սակայն առ այնոքիւք, որք ծնանին 'ի սեպհական կալուածոց՝
առանց ձեռագործելոյ տեւուն, են նուազ բնաւորք և նուազ
պատուաւորք: Զի առաքինութիւնք՝ որպէս չեն ըղձալիք վասն
այլոց, այլ վասն իւրեանց, սոյնպէս ոչ հային յօգտակարն,
այլ 'ի պատուաւորն: Մինչ զի թէպէտ և գիտութիւնք ազ-
նուագոյն են քան զկալուածս, սակայն եկամուտք կալուա-
ծոց են տիրական, և եկամուտք գիտութեանց վարձկանական:
Լումայափոխութիւն սեղանաւորաց թէ գուղնաքեայ իցէ, օգ-
տակար է. թէ յորդութեամբ՝ վտանգաւոր է. երկաքանչիւրն
են անլծորդական ընդ քաջի ազնուութեան: Արծաթն թէ-
պէտեւ և սպիտակափառ, սեւագոյն ներկանէ զձեռս. որպէս
յանդիմանեցաւ պապն Օգոստոսի, որ էր սեղանաւոր:

Դիւրին է հարստի լինել բաղմահարուստ, քան աղքատի
լինել հարուստ. զի դժուարին է 'ի չունեւելութենէ անցանել
յունակութիւն, բայց ունակութիւնն գործովք հեշտեաւ ա-
ռաւելու: Ճոխութիւնն յանիրաւութենէ ժողովեալ ոչ է

Ճոխութիւն, այլ աղքատութիւն. զի անմարթ է քեզ հա-
շուել 'ի քո հասոյթ զայն՝ որ է օտարի: Զի ճոխութիւնն ըս-
տացեալ յանիրաւութենէ տայ քեզ կորուսանել և զարդար
վաստակոյ, 'ի թշնամութիւնս, 'ի վէճս և յապաշաւս: Բառ-
նայ 'ի քէն զայն ինչ որ աւելի արժէ քան զճոխութիւնս,
այսինքն զանուն բարի և զերկնաւոր շնորհս: Մեծ եկամուտ
է խնայութիւն, և մեծ մսխումն աւելորդութիւն: Այն տուն
է բարեկարգ, ուր չիք ինչ աւելորդ, և չիք ինչ պակասորդ:
Որ ոչ խաղայ, առնէ մեծ խնայութիւն. զի ամենայն փող և
տունք և կալուածք խաղացողի կախեալ կան զքուէից. և ա-
ւուրն բախտ արկեալ զքուէայս մերթ 'ի սորա և մերթ 'ի նո-
րա կողմն, չքաւորէ զերկաքանչիւրն, 'ի ճոխացուցանել ըզ-
ձեռնածուն: Ապա եթէ դէպ լինի բախտի ճոխացուցանել
զոք խաղիւ, զոյգ ընդ բախտի մտանէ դաւաճանութիւն. և
մուտք դաւաճանք չանցանեն յերրորդ ժառանգ: Բայց ա-
ռաւել քան զխնայութիւն՝ օգուտ է ապահովել զտունն յօ-
տարոտի և յընտանի յափշտակութեանց: Ի ձեռաց օտարո-
ւոց ապահովէ զնա հսկողութիւն ծառայից, և 'ի ձեռաց ծա-
ռայից՝ հսկողութիւն տանուտեառն: Տանուտէրն, ասէ Սո-
կրատէս, մտցէ յանկողին յետ ամենեցուն, և յարիցէ յան-
կողնոյ յառաջ քան զամենեւին. զի 'ի քուն լինել նորա ծա-
ռայք դարան գործեն: Մի՛ կալցի առ իւր ծառայս ամուս-
նացեալս. զի ամենայն կենդանւոյ՝ որոյ է ծնունդ, բնու-
թիւնն ուսուցանէ լինել գող: Մի՛ թողցէ դեգերիլ 'ի տան
զկարօտեալս. թէպէտ և հաւատարիմ թուիցին և բարե-
պաշտ: Ի չարաչար ազգէ է գողոց, զոր հարկն ստիպէ գողա-
նալ. քանզի գողութեան նորա չիք դարման վասն չքաւո-
րութեան, և կարեկցութեան իսկ է արժանի վասն հարկի:
Ուստի ոչ ստգտանի այն որ ձեռն ձգեաց, այլ այն որ թո-
ղացոյց լինել ձեռնաձիգ: Ուր տանուտէրն է ագահ, ծառայն
լինի գող: Ասան զի տեսեալ սորա թէ ագահն ոչ վարէ 'ի
պէտս զոր ունի յաճախութեամբ, շուռ նովաւ զիւրն պակա-
սորդ, և գթութիւն համարի հանել 'ի բանտէ զբանտարկեալ
ճոխութիւնն:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ .

Յադագրս անձնական խոհեմոքեան :

Խոհեմութիւնն քաղաքական հայի յերջանկութիւն հասարակապետութեան . Տնտեսականն յերջանկութիւն տան . Անձնականն յերջանկութիւն անհատի : Անհատն է յառաջ քան զտեսակս , և տեսակն քան զսեռն . զի եղականք են յառաջ քան զընդհանուրս : Արդ զինչ օգուտ իցէ գիտել կառավարել զայլս , և ոչ գիտել կառավարել զանձն : Չէ ի մասսառն որ անգէտ է անձին . և ոչ խոհեմ , որ չէ խոհեմ վասն անձին : Սա է խոհեմութիւն մասնաւոր , որ յառնելի իրս ուսուցանէ զհետ երթալ արդար , օգտակար և համեստ իրաց , և խորշիլ 'ի հակառակաց , առ 'ի վայելել 'ի մահկանացուաց միջի յերջանիկ կեանս : Այս անձնական խոհեմութիւն հաստատեալ է 'ի միջասահմանն 'ի մէջ երկուց մոլեկան ծայրից . ոչ գործելով ոչ ըստ գիտման և ոչ թափով . այլ մտախորհ , և ուղիղ խորհրդով : Որ գործէ թափով կամ ըստ գիտման , արժանի է քամահանաց վասն ձախող ելից . և ոչ որ գովէ զնա թէ յաջողեն եւք . զի չէ նա տէր իւրում առնելութեան : Բայց խոհեմն է տէր իւրոց գործոց և անձին . զի կիրք նկունք հնազանդին կամաց , և կամքն կանոնաւոր հնազանդի մտաց : Մինչ զի 'ի խնդրել բաղձանաց զհամեստն , և 'ի չզւանալ կամաց զխնդրեալն , մարդն է երջանիկ :

Խոհեմն կազմ ունի զմիտս այնչափ գիտութեամբ , և ըզսիրտն այնչափ առաքինութեամբ , որ ոչ տգիտութիւն և ոչ չարութիւն կարող են խոտորեցուցանել զսիրտ նորա 'ի բանաւորէն : Անգանի է 'ի նմա արդարութիւն , որ ոչ թողացուցանէ նմա գործել ինչ ընդդէմ քաղաքական օրինաց , կամ բնաւոր ուղղութեան : Անգանի է արիութիւն , որ ոչ թողացուցանէ յանգուգն ձեռներէց լինել յամօթալի վճատանգս , կամ վէհերոտութեամբ խոյս տալ 'ի սպառուաւոր վտանգից : Անգանի է բարեխառնութիւնն , որ ոչ թողացուցանէ նմա խամբիլ 'ի դատարկութիւնս և իգանալ 'ի գըրգանս : Յատուկ է խոհեմի ձեռնարկել յօգտակար իրս . բայց ոչ համարի օգտակար լինել զայն որ չէ համեստ և սպառուաւոր , և ոչ շատ է նմա թէ վախճանն իցէ արդար և համեստ , եթէ չէ հնար ստանալ բայց անհամեստ և անիրաւ միջոցօք : Ամպարիշտ խոհեմութիւն եղև զոր արարն Տուղղիա յընթացուցանել զկառս 'ի վերայ որովայնի հօր իւրոյ , միայն զի հաս

ցէ 'ի դէմ' եղեալ սահման 278 : Ճշմարիտ խոհեմն գիտէ թէ ոչ ամենայն հաճոյք՝ են օրինաւորք. և ոչ զամենայն օրինաւոր արժան է առնել : Այլ է նա խոհականութեամբ զամենայն զմիջոցս. և 'ի բազմաց անտի ընտրէ զլաւն : Հայի 'ի պարագայսն. զի բարին և չարն հաստատեալ է յաւէտ 'ի պարագայսն, քան յէութիւն իրին : Աերպարանք նորա և ձայն և շարժմունք են ծանր : Զի 'ի լինել սրտի կազմ, արտաքինք ներքինոյն լինին նմանող : Խօսի, շարժի և գործէ մեղմօրինակ. զի չառնէ ինչ 'ի թափոյ կրից : Ի գործս իւր ոչ է գիւրորոշ, և ոչ գիւրափոփոխ : Շատ խորհի, յամբ որոշէ, բայց վաղ ձեռնարկէ 'ի կատարումն. գիտելով թէ ոչինչ ժամանակ է այնպէս գիպող ձեռն 'ի գործ առնելոյ, որպէս յորժամ ջերմ է սիրան. վասն այսորիկ որոշէ անշտապ, բայց շուտաժիր ձեռն միտէ 'ի գործ : Ոչ համարի ինչ այնպէս գիւրին, որում չիցէ հնար ընդառաջ ելանել ծանր գոլարութեան. և ոչ այնպէս գոլարին, որում արիութեամբ և զգոնութեամբ չիցէ հնար յաղթել : Եւ վասն այնորիկ յոչինչ ձեռնարկէ, զոր ոչ հասուցանէ 'ի կատար : Բայց և չէ այնպէս յամառ, զի յառաջ քան զգործելն լուեալ լաւ ևս ինչ խորհուրդ՝ ոչ փոխիցէ զիւր կարծիս. գիտելով թէ եղական իրողութիւնք առնելիք՝ են պատահականք և փոփոխականք. վասն այսորիկ փոփոխութիւնք ոչ լինին յիւրում սրտի, այլ յիրս : Յայս սակս և յետ եղանութեան իրին եթէ 'ի յաջող ելս և եթէ 'ի ձախող, ոչ սարջանայ երբէք. քանզի գիտէ թէ յիւր կողմանէ ոչ պակասեաց. զի ունեւով գիտումն ուղիղ, զայն իւր գիտումն եգ 'ի գործ : Մինչ զի 'ի բարեբաստ ելս՝ իւր են պարծանք. և 'ի ձախող ելս բախտին է մեղ : Զիք ինչ ներկայ, յոր ոչ ակնարկէ. չիք ինչ անցեալ, զոր ոչ վերծանէ. և յանցելոցն և 'ի ներկայից այնպէս անշուշտ զապագայիցն առնու ճաշակ, մինչև երևիլ գուշակ : Հիպպոկրատէս 'ի հոգմոյ ինչ շնչելոյ գիտաց թէ յայնմ մարդէ գայ ժանտախտ, որ եղև իսկ : Եւ խոհեմն 'ի նշանաց ինչ զոր ոչ նշմարեն այլք՝ յառաջ գուշակէ զապագայ գիպուածս : Ասան այսորիկ յոչինչ իրաց խռովի, զի ոչինչ է նմա յանկարծադէպ : Համարեալ է նա պատգամախօս ոք, մանաւանդ թէ Աստուած ոմն երկրաւոր. զի որպէս ասէր Սեքստիոս, այս խաիր է 'ի մէջ Աստուծոյ և խոհեմի, զի Աստուած ոչ կարէ և սա ոչ կամի գործել ինչ հակառակ ուղղութեան :

Գ Լ Ո Ւ Մ Ժ Ե .

Յադագս ոչնականքեան հանրական սկզբանց
խոհեմոքեան :

Չոր օրինակ 'ի գիտութեան պիտոյ են հայեցողական սկզբունք առ քաջ իմաստասիրեւոյ, նոյնպէս 'ի խոհեմութեան պիտոյ են առնելի սկզբունք առ քաջ խորհրդածեւոյ . բայց բազում ինչ ընդ մէջ է սոցա և նոցա : Սկզբունք գիտութեանց են ընդհանուրք, հարկաւորք և անսպացուցանելիք . բայց սկզբունք խոհեմութեան են գործնականք, մասնաւորք, ներընդունականք և բազում անգամ խրթինք՝ միմեանց դիմամարտք : Թէ դու յառաջ բերես զայս առած, Չէ պարտ խոհեմի վստահանալ յոք, բայց միայն յանձն . այլ ոք յառաջ բերցէ զառած սմին ներհական, խոհեմութիւն է չապաւի նիւ յիւր խոհեմութիւն : Եւ թէ ցուցանես դու թէ այս ինչ գործ է պատշաճող, զի է օգտակար, ցուցցէ ներհակա նաւն, թէ այդ գործ է անսպաշաճ, զի է անիրաւ : Եւ ևս սկզբունք գիտութեան վասն զի են ընդհանուրք և յաւերժականք, զեանդանան յընդհանուր և յանմահ միտս . և սկզբունք խոհեմութեան յոլովակի յեղծական միտս, այսինքն է 'ի խոհացողական կամ 'ի կարծողականն . որ կոչի զգայութիւն ներքին, ուր են եղական պատկերք : Ապա որպէս քաջ իմաստասիրեւն հաստատեալ է 'ի գիտել կազմակերպել 'ի հայեցողականն և 'ի յաւերժական սկզբանց հաւաքաբանութիւնս գիտնականս, սոյնպէս քաջ խորհրդածելն հաստատեալ է 'ի գիտել կազմակերպել 'ի սկզբանց խոհեմութեան հաւաքաբանութիւնս գործնականս : Ապա այն է խոհեմագոյն քան զայլս, որ 'ի գանձ իւրոյ յիշողութեան դանձեալ իցէ ոչ մը թերս հայեցողական սկզբանց, այլ գործնականաց . և յառաջագրիւ նմա զինչ և իցէ առնելի խնդրոյ, գիտիցէ 'ի վարարկանել զնոսա հեշտեալ 'ի լուծումն նորին : Յայտ է, որպէս իսկ լուար, թէ քաջ տրամաբանութիւն զհայեցողական գիտութեանց և քաջ խորհրդածութիւն զիրաց առնելեաց, են օւնակութիւնք կարի իմն տարանջատք . նա, յոլովակի եղծիչ են միմեանց, զի սկզբունքն են այլևայլք :

Արդ այս հաւաքումն 'ի խոհական առնէ՝ ընի հնգակի, զոր մարթ է մեզ կոչել հինգ յորդ աղբիւրս խոհեմութեան : Առաջինն է 'ի սեպհական և յընդաբոյս բնական լուսոյ : Երկրորդն յուսուցանելոյ իմաստասիրաց կամ ծերոց, ձայնիւ կամ գրովք : Երրորդն յիւրմէ գիտողութենէ 'ի վերայ բնա-

կան կամ արուեստական իրաց : Չորրորդն 'ի փորձոյ գիպուածոց օտարաց : Հինգերորդն 'ի փորձոյ իւրոց գիպուածոց : Եւ 'ի յայտնել քեզ յիւրաքանչիւր աղբերէ երակս ինչ այսց առնելի սկզբանց , սկիզբն արասցուք յառաջնոյ անտի : Ամենայն խորհրդածութիւնք առն խոհեմի յածին զծղխնեօք երկուց այսց խնդրոց , եթէ զայս ինչ հնար իցէ առնել . և եթէ զայս ինչ պատշաճ իցէ առնել : Զի բազում ինչ է պատշաճ , բայց անհնար է առնել զնոսա . և բազում ինչ հնար է թէ լինիցի , բայց ոչ է պատշաճ : Ասան առաջին խնդրոյ հարկաւոր են սկզբունք և առածք կարելոյ և անկարելոյ . վասն երկրորդին՝ առածք պատշաճողի և անպատշաճի : Արդ որպէս 'ի կենդանեաց ոմն է բնաւորապէս խորագէտ քան զմիւսն 'ի պաճարել զկերակուր և 'ի պաշտպանել զիւր կեանս , սոյն պէս 'ի կազմակերպել բնութեան զմարդիկ պէսպէս հանձարով վասն պէսպէս վախճանի , յոմանս տարրացոյց առածս և սկզբունս իմանալիս և հայեցողականս՝ վասն գիտութեանց , և յայլս առածս և սկզբունս գործնականս վասն մարդկային կենաց : Ապա նախնական խնդրոյն արբանեկեն , օրինակ իմն այս սկզբունք . Յայնժամ իրն է կարելի , յորժամ ըստ կամաց է և կարողութիւնն : Զի 'ի դնիլ վախճանի և միջոցաց , զհետ դայ գործն . Յորժամ մեծ են կամք , իրն լեալ է կիսով չափ : Զի կամակար կամք սրեն զհանձար . վասն որոյ ասի , թէ ոչ ինչ է դժուարին այնմ որ կամի . Զոր ինչ կարող է առնել բնութիւնն , հնար է առնել զայն և մարդկային ճարտարմտութեան : Զի արուեստին հնար է հետևող լինել բնութեան , բայց բնութեանն ոչ է հնար հետևող լինել արուեստի . Զոր ինչ արար ոք , կարող է առնել և այլ ոք : Որ ինչ առանց օգնականութեան է դժուարին , հզօր օգնականութեամբ լինի դիւրին : Եթէ հնար է լինել մասին , հնար է լինել և բոլորին : Եթէ եղև աւելին , եղիցի և նուազն : Եթէ եղև նմանն , եղիցի և այլ նման : Եթէ հակառակն է կարելի , միւս ևս հակառակ է կարելի : Եւ յսկզբանց հակառակաց սոցա ցուցանի և հակառակն : Երկրորդ խնդրոյն արբանեկեն այս սկզբունք : Այն է պատշաճ , որ է բնաւոր : Զի բնութիւնն է քաջ օրէնսդիր , և օրէնք քաղաքականք հիմնին 'ի բնաւոր օրէնս : Այն է պատշաճ , որ է օգտակար մարդկային կենաց : Զի ամենայն ոք պարտական է պահել զայն : Եւ ևս առաւել , եթէ իրն է հարկաւոր . զի հարկն է 'ի վերոյ քան զօրէնս : Եւ ևս Այն է պատշաճական որ է դուլի : Զի ոչ գովի , բայց միայն համեստն : Այն է անպատշաճ , որ է անիրաւ : Զի զօգուտ մեր ոչ է պարտ գնել տուժիւք այլոց : Այն է մեղ պատշաճ , ընդ որ բարեկամք մեր խնդան և թշնամիք մեր տրամին : Զի անհնար է լինել չար զոր ըղձանայ մեղ բարեկամ մեր , և անհնար է լինել բարի զոր ըղձանայ մեղ չարակամ մեր : Այլ և

Նուազ անպատշաճն լինի պատշաճական, յորժամ անհնար է խորշիլ յերկաքանջիւրոցն: Զի 'ի յետին նեղութեան փոքր չարն զգենու զբարութիւն: Քաջ կարող էս տեսանել թէ այս առածք չեն յաւերժական ճշմարտութիւնք իբրև զառածս գիտութեան, այլ մասնաւորք և ներընդունականք ըստ պարագայից, զորոց կախեալ կան: Զի յառնելի իրս յիմարութիւն է խնդրել զապացուցութիւնս:

Երկրորդ աղբիւր են ուսուցմունք իմաստնոց և խոհական անձանց: Այսպիսի եղեն այն յիշատակելի ասացուածք եթէ թանց իմաստասիրաց Յունաստանի. որոց իւրաքանչիւրն մըղեալ քամեաց զիւր ամենայն իմաստութիւն յերկուս խօսս, որք են գերակատար կանոնք մարդկային կենաց. և առաջին սկզբունք խոհեմութեան: Աղէոբող ասէ. ՊԵՃԵՍ ԶԵՂԱՆԱԳ. որ է փականք խոհեմութեան. զի միջասահմանութիւնն է չափ պատշաճականին: Պիտտակոս ասէ. ՄԻ՝ ԻՆՁ ԻՑԷ ԱԻԵԼԱ. ԶԱՆՑ: Զի որ խորշի 'ի մոլեկան ծայրից, հարկաւ զտեղի առնու յառաքինական ուղղութեան: Պերիանդր ասէ. ՍԱՆՁԵՍ ԶԲԱՐԿՈՒԹԻՒՆ: Վասն զի բարկութեանն առաւել անսանձ գոլով 'ի կիրս, որ ոք սանձէ զսա, ախրէ այլոյ ամենայնի, և 'ի բաց առնէ զքող յաչաց խոհեմութեան: Սողոն ասէ. ԶԵՑ. ԵԱՑ Ի ՎԱԽՃԱՆ: Զի թէ վախճանն է թիւր, գործոյն անհնար է լինել ուղիղ. և որ հայի յելս իրաց, զգուշանայ ձեռնարկել յայն: Բիաս ասէ. ԲԱՁՈՒՄ ԵՆ ԶԱՐԲ: Քաջ կանոն քաղաքական կենաց: Զի որ գիտէ թէ բարիք են սակաւք, և չարք անբաւք, ոչ յուժեքէ խաբի, զի սակաւուց հաւատայ: Թաղէս ասէ. ՄԻ՝ ԼԻՆԻՐ ԵՐԱՇԽԱԻՈՐ: Զի վտանգաւոր յանձնառութիւն է խոստանալ վասն անձին, ոչ գիտելով զինչ անցք առ յապայ անցանելոց իցեն ընդ նա: Բայց վտանգաւորագոյն է խոստանալ վասն այլոց, ոչ գիտելով զայլոց կամս: Հուսկ ուրեմն Քիզոն ասէ. ԾԱՆԻՐ ԶՔԵԶ: Ուսումն խոհականագոյն քան զամենայն, զի որ ճանաչէ զիւր տկարութիւնս, ոչ խոնարհէ զպարանոց իւր ընդ բեռամբ որ 'ի վեր է քան զկար իւր: Բայց և ուսումն գթուարագոյն քան զամենայն. զի ամենայն սէր է կոյր, և ամենայն ոք սիրէ զանձն իւր: Ստուգութեամբ գրէ զանձնէ Գաղենոս. Մինչդեռ էի ես տխմար, տխմարական թուէր ինձ այդ յիշատակութիւն. այլ իբրև 'ի չափ հասի, առաւել ևս յուշի կալայ: Հանգոյն ասացուածոցս են հասարակ առակք, որոց ծնունդ գոլով հասարակաց ձայնի՝ որ ուր ուրեմն սխալէ, և հաստատութիւն ընկալեալ 'ի ժամանակէ, որ որպէս ծերագոյն՝ քաջ քան զամենեւին գիտէ, եղեն իմաստալիր առածք խոհեմութեան: Վասն այսորիկ խրատէ Արիստոտէլ, թէ արժան է աւելի հաւատս ընծայել բանից ծերոց առանց հիման պատճառի, քան պատճառի պատանւոյ առանց հիման փորձոյ: Այսպիսի են

այն հասարակաց ասացուածք: Առաջին անմտութիւն յիմարի է համարիլ զանձն իմաստուն: Մի յիմար յիմարեցուցանէ զհարիւրաւորս: Որ ոչ կարէ զոր կամի, կամեսցի զոր կարէ: Շուն վաղածին ծնանի լակոտս կոյրս: Ամօթ է ասել, թէ ոչ կարծէի: Բուռն հար գիւղող առթից զվարսից: Ծեծեա զեր կաթ, մինչ ջերմ է: Նետ զգուշացեալ սակաւ խոցէ: Գնա յուշիկ՝ ուր դժուարին են անցք: Ընդ Կրեապցիս լեր Կրեապցի: Ուր յանկ ելանեն պատրանք, սկիզբն առնուն տուգանք: Ճշմարտութիւնն միշտ մնայ անսոյզ: Հաստատութիւն մտաց է բազում անգամ փոխել զկարծիս:

Երրորդ աղբիւր է դիտողութիւն բնական իրաց կամ արուեստականաց, որք ընթերցեալ լինին կամ նկատին: Ոմանք ընթեռնուն զգիրս, որպէս ստայօդ զրոյցս, ժամանակ անցուցեալ և կորուսեալ: Հային յառարկայս աչօք և ոչ մտօք. ոչ իմանան թէ բնութիւնն յամենայն իւր բնական գործս ընդ խփանաւ ծածկէ զսկզբունս բարոյականս, որոց խոհեմն ուշի ուշով խելամուտ լինի, և նմանաբերութեամբ յանկաւորէ զնոսա մարդկային գործողութեանց, այսպէս. Երկչոտ կենդանեաց բնութիւնն չեա զէնս 'ի կռուիլ, այլ սրունս 'ի փախչիլ, զի ակարի իմաստութիւն է փախչիլ 'ի վտանգից. և հզօրի ամօթ է չեղանել նոցա ընդ առաջ. և վասն այսորիկ հզօրաց պիտին զէնք: Կատարելագոյն կենդանեաց յերկարագոյն ժամանակ պիտի 'ի ծնանիլ. և զմեծամեծ գործս պարտ է յերկարագոյն խորհիլ: Կենդանիք որ շոյտ ծնանին, վաղ մեռանին: Ի գոյզն ջրոյ ցօղելոյ յամարայնի 'ի վերայ փոշւոյ՝ անդէն ոստջի գորտ. բայց անդէն վաղվաղակի դառնայ 'ի փոշի. փիղն 'ի տասն ամս ծնանի. բայց ասորի ընդ դարս: Սոյնպէս գործք, որք շութափութեամբ լինին, վաղվաղ չքանան. այլ որք յերկարաւոր մտածութեամբ, յերկար տևանան: Յամենայն փութակի գործասէր մեղուաց՝ ծնանի իշամեղու ինչ գործատեաց, որ ծախէ զմեղր: Նոյնպէս 'ի տունս քաջազունս ծնանի որ անմիտ, որ վասնէ զինչս: Զնոյն ասեմ և զազատական արուեստից և զմեքենականաց: Վասն զի որովհետև խոհեմութիւնն է արուեստ արուեստից, յառածից ամենայն արուեստի հաւաքին առածք խոհեմութեան: Բժշկութիւնն է դարմանիչ մարմնոց, և խոհեմութիւնն դարմանիչ հոգւոց: Մասն ինչ բժշկութեան է նախապահողական, և մասն ինչ ապաքինողական. նա նախապահէ 'ի հիւանդութենէ, սա անդրէն յառողջութիւն հաստատէ զհիւանդն: Ըստ սմին օրինակի մասն ինչ խոհեմութեան նախապահէ զմարդ 'ի գործելոյ զչար. և մասն ինչ յանդիմանէ և յուղղութիւն ածէ զգործեալ չարն: Յորժամ ոչ օգտեն դեղք մաքրողականք, 'ի վարարկանին դեղք կտրողականք: Յորժամ ոչ օգտեն յանդիմանութիւնք, ձեռն արկանի 'ի սուր: Առաւել վտանգաւոր է

փոքր ինչ խոց անբաց, քան զվէր ինչ լայնաբաց: Առաւել
դժուարին է դարման դաղանի չարութեան, քան զյայտնի ցո-
փութեան. զի յայտնի աստին յայտնի է դեղ, այլ անտես աս-
տին՝ դժուարին է դարման: Յամենայն թունաւոր զեռնոյ
հանեն դեղթափ, ծեծելով զնա: Յամենայն մոլեկանէ հա-
նեն դեղթափ մոլութեան նորա սլափելով զնա: Դիւրաւ
բժշկին վէրք որոց են յաճման հասակի՝ քան զվէրս չափա-
հասից. զի ՚ի նոսա աճեցուն ոյժն առնէ նոր մարմին: Դիւ-
րագոյն քան յուղղութիւն մանկահասակք քան զծերս. զի ՚ի
նոսա դիւրագոյն կերպարանի նոր ունակութիւն. բայց ու-
նակութիւնն հնացեալ ոչ փոխի երբէք: Յերկրագործութե-
նէ որ քաջ ուսուցիչն է վարուց, հնար է ուսանիլ զայսօրիկ
իմաստս: Ուր մոլախոտք ուռճանան, երկիր է բարի՝ սերմա-
նել անդ սերմն բարի: Երկաւսարգք որք ձեռներէց են ՚ի մե-
ծամեծ մոլութիւնս, ընդունակ են և առաքինութեանց մե-
ծաց: Առաւել ստղաբերէ փոքրիկ ինչ անդ քաջ մշակեալ,
քան զմեծ ինչ անդաստան անխնամ թողեալ: Լաւ ևս զար-
դանայ չափաւոր ինչ միտ մեծաւ ջանիւ, քան զմեծ ինչ ուշ-
սակաւ ջանիւ: Տունկք քաջ մշակեալք, լինին առաւել սլա-
ղաբերք. բայց իբրեւ ստղաբերեն բազում, վաղագոյն դօսա-
նան: Սոյնպէս բազում ջան առաւելու զիմաստս, բայց նուա-
զէ զկեանս: Ամենայն տունկք՝ որք վաղ ծաղկին, վաղ դօսա-
նան: Եւ ամենայն տղայք, որոց կանխահաս է խոհեմութիւն,
լինին կարճակեաց: Սերմանել կարի վաղագոյն՝ յուրակի
խաբէ. բայց սերմանել կարի անագան՝ միշտ խաբէ: Շուտա-
փոյթ խորհուրդ երբեմն ոչ յաջողէ ՚ի բարի. բայց կարի
յամբ խորհրդոց միշտ ձախող են ելք: Զուր երկնից արդա-
սաւորէ յոյժ, զի բաժանորդ է յաւերժական ինչ զօրու-
թեան. Զուրք երկրաւորք ձգեն յիւրեանս զյուրի որակու-
թիւնս երկրի: Ի դժուարին ձեռնարկս սարտ է հայցել զօգ-
նութիւն երկնային. զի օգնութիւնք մարդկան են օգտախն-
դիրք անձանց վասն որոյ և դժբողք: Այրենի տնկոց ստուղք
են տախլք. բայց սլափուստիւք ազնիւ ուռոյ՝ փոխեալ
զբնութիւնն՝ քաղցրանան: Եւ տունք յապատոհմութիւն
խոնարհեալք և ազոխացեալք, ազնուական ամուսնութեամբ
դառնան ՚ի բարետոհմութիւն: Լաւ են սլափուստք նման-
ւոյն ՚ի նման, քան ՚ի տունկ տարազդի: Բարեբաստ են ա-
մուսնութիւնք և բարեկամութիւնք ՚ի մէջ հաւասարից, քան
՚ի մէջ անհաւասարից: Ի նաւարկութեան արուեստէ քաղէ
խոհեմն այսպիսի իմաստս: Պարտ է քաջի նաւապետի ակնաւ-
կել ստէպ յաշխարհացոյց, և դիտել թէ ընդ որով բեւեռաւ
և ընդ որով աստիճանաւ և ընդ որով շնչմամբ հողմոյ իցեն
իւր ընթացք. առ ՚ի խորշիլ ՚ի ժայռից, ՚ի ցամաքաց, և ՚ի
ծովափանց փնասակարաց: Եւ որ ձեռնարկէ ՚ի գործ ինչ մեծ,

սարտ է այնպիսւոյն հայիլ 'ի սարագայս տեղեաց, ժամանակաց և անձանց, առ զգուշանալոյ 'ի չար պատահարաց: Որում չէ հնար ընթանալ ամբողջ հողմով, ընթացի կիսոյ կիսով. և որում չէ հնար ընթանալ հողմալից առագաստիւ, սարգեացէ 'ի հողմընդդէմ: Ըստ ամին օրինակի, որ ոչն կարէ առնել՝ որչափ ինչ կամի, սարտ է նմա սպառնալից զկամս իւրում կարի: Զի լաւ է այնպիսւոյն յառաջ խաղալ աշխատութեամբ, քան ընդ կրունկն դառնալ վերջոտութեամբ: Յառաջ քան զմրրիկն՝ երեւին նշանք հմուտ նաւուղի: Եւ յառաջ քան զձախող պատահարս երեւին 'ի բացուստ չար գուշակութիւնք քաջի խոհեմի: Յորժամ երկու հողմք հակառակին՝ լինի փոթորիկ, որ ընկնու զնաւն: Եւ յորժամ երկու գործավարք հակառակին 'ի վերայ գործոյ ինչ, վէճն յանկ ելանէ 'ի շահ երրորդին: Վտանգաւորագոյն փորձ նաւավարութեան է, դարձուցանել ընդդէմ հողմոյ զառագաստն, 'ի դառնալ յետս: Եւ վտանգաւորագոյնն յառնելիս է փոխել զառաջագրութիւնն յետ յառաջագէմ լինելոյ գործոյն: Մագնիսն՝ անցեալ քան զհասարակածն՝ իբրեւ այլ ոչ տեսանէ զմերս բեւեռ, անդէն վաղվաղակի շրջի 'ի հակակողման բեւեռ: Եւ շնորհնկալն զրկեալ 'ի շնորհաց, անդէն իսկ դառնայ յոխերիմ՝ թշնամի այնմ յորոյ էր 'ի շնորհս: Ըստ ամին օրինակի 'ի ճարտարապետութենէ, 'ի դարբնութենէ և յայլ ամենայն արուեստից յինքն աւարկանէ խոհեմն ուսուցչական իմաստս վասն բարոյական գործոյ:

Բայց քան զսոսա ազգողագոյն են իմաստք, որք քաղին 'ի կենդանի օրինակէ յաջող կամ ձախող դիպուածոց այլոց: Վասն այսորիկ որպէս 'ի հայեցողական գիտութիւնս առաւել ազգու ձեռնարկութիւն է մակածութիւնն, նոյնպէս յառնելի իրս ազգողագոյն ձեռնարկութիւն է օրինակն: Բայց այն ինչ ընդ մէջ է սոցա, զի մակածութիւնն ոչ եզրակացուցանէ ինչ թէ ոչ ընդ թիւ մտանեն բազում դիպուածք. բայց յօրինակն մի միայն դիպուած եզրակացուցանէ. քանզի մարթ գոլով թէ ամենեցուն պատահիցէ որ միում միայնոյ պատահեաց, 'ի միջէ լսկոյ դիպուածոյ՝ կազմի իմաստ հանրական. որոյ յաջողութեմ՝ զքեզ քաջալերէ, և որոյ ձախող ելք առնեն զքեզ զգուշաւոր. և երկաքանչիւրն առնեն զքեզ խոհեմ: Քսերքսէս արքայ Պարսից առնէր սպարապետութիւն մեծ տիրել Եգիպտոսի: Խոհեմ Աթենացին արար խորհուրդ ընդ իւրոցն յօգնութիւն հասանել Եգիպտացւոց, այսուիկ ևեթ օրինակաւ. Իարեհ արքայ Պարսից յետ առնլոյ զԵգիպտոս, վաղվաղակի էանց յայսկոյս ծովու 'ի մեր միաս: Զնոյն արացէ և այդ թագաւոր: Եթէ թողացուցանեմք նմա զայս որս, Յունաստան կորնչելով կորնչիցի: Վասն այսորիկ կուռնելիս Տակիտոս եբաց նոր գպրոց քաղաքայնոց յիւր տա-

րեգրութիւնս և 'ի պատմութիւնս, արարեալ 'ի վերայ իւրա-
քանչիւր գիտութեանց թէպէտ և պատահականաց խորին խոր-
հրդածութիւնս: Եւ առ 'ի քաղել ինչ ինչ օրինակ միայն
'ի Տիբերիոսէ անտի իւրմէ, ընթերցիր զառաջին վեց գիրս տա-
րեգրութեանց, յորս բովանդակի ինքնակալութիւն այսր գո-
ւոզի: Անտանօր ուսուցանէ քեզ Տակիտոս, թէ որովք սկըզ-
բամբք վարիցի իշխան ոք զգուշաւոր բայց չար: Եւ թէ որովք
սկզբամբք վարիլ ունիցի բարի ոք քաղաքացի ընդ այնպիսում
իշխանի: Եւ օրինակօք այլոց, որ չար և որ բարի, առնէ զքեզ
իմաստուն: Զի առաքինութիւնն ուսեալ լինի եթէ յառա-
քինութենէ, և եթէ 'ի հակառակէ նորա, զայնր զհետ եր-
թալով, և 'ի ամանէ խորշելով: Խոհեմութիւնն է արուեստ
ուղղելոյ զմիջոցս 'ի գիտեալ վախճան: Եթէ վախճանն է ար-
դար, խոհեմութիւնն է խոհեմութիւն, եթէ վախճանն է ա-
նիրաւ, խոհեմութիւնն է չարութիւն: Խոհեմութիւնն է գիւ-
րագոյն, զի գնայ ընդ հարթյառակ ճանապարհ, չարութիւնն
է դժուարագոյն, զի գնայ ընդ առապար: Նմա պիտի անկեղ-
ծութիւն և առաքինութիւն. ամա կեղծիք և ապիրատու-
թիւն, և այսպիսի էր չարայոյզ խոհեմութիւն Տիբերիոսի,
որպէս եցոյց վախճանն:

Տիբերիոս որդի էր Կղոգիոսի Ներոնի, և Լիւիայ Տրու-
սիլլայ, որ ապա եղև ծննդական, այլ անծնունդ կին Օգոս-
տոսի 279: Այս Տիբերիոս ընդ հայրենի անգթութեան լծոր-
դեաց զմայրենի կեղծիս, ուստի և հնարեաց զայն խժդժական
առած. Որ ոչ գիտէ կեղծել, ոչ գիտէ թագաւորել: Ատեայր
Լիւիա զքաջատոհմ զաւակ կեսարեանց, 'ի բարձրացուցանել
յաթոռ զայս ամբարտաւան զածած կղոդեանց. զի այն էր
նորա իղձ, ըստ սովորութեան խորթ մարց: Այսմ անձկա-
ցեալ և Տիբերիոս՝ խորհէր զբռամբ ածել զինքնակալու-
թիւնն, որ բնաւորապէս անկ էր Ագրիպպայ՝ առաջնոյ ար-
քայազնի 'ի զարմէ Օգոստոսի: Մայր և որդի յայն առած էին
ապաստան, թէ Առ թագաւորել արժան է ցրել զամենայն
օրէնս բնութեան և ազգաց: Ունէր մայրն վաղեմի ինչ իշխե-
ցողութիւն 'ի վերայ ծերակուտին, իշխեցողութեամբ զոր ու-
նէր 'ի վերայ Օգոստոսի: Ունէր և Տիբերիոս զտրիբունական
իշխանութիւն, որով ահեղ էր նորա զօրութիւն. մինչև ան-
հար էր չինքնակալել նմա, որ զպիականսն ունէր 'ի ձեռին:
Ապա լծորդեալ զխորամանկութիւն աղուխու ընդ անգթու-
թեան առիւծու, լռեաց զմեռանիլ Օգոստոսի մինչև ցհրա-
տարակիլ մահուն Ագրիպպայ. որ միայն էր մնացեալ 'ի թո-
ռանց Օգոստոսի, որ և ահրեկէց էր 'ի նա քան զթոռնորդիս.
զի յանչնչացուցանել զմեծն յոսոխա, սրտաթափ առնէր
զմանունս: Բայց և այնպէս երգուաւ, թէ ոչ իւր էր հրա-
մայեալ սպանանել զԱգրիպպաս. այլ սլալատականք ասէ,

կատարեցին զսլատուէր Օգոստոսի մինչ 'ի հոգեվարս էր. դովին զայս առած ուսուցեալ նորոց յաջորդաց, Զապիրատու թեանն մեղ արկանել 'ի վերայ իւրեանց նախորդաց: Զբարտու թիւն անհաւատալի, բայց եղև հաւատալի՝ յահայնորիկ որ կարող էր սպանանել զորս ոչն հաւատային: Աստա իբրև առաջնոյ չարութեանն յաջողելով՝ հորդեցաւ ճարարհ առ այլն ամենայն, ձեռնտուութեամբ մօրն և ծերոց ծերակուտին որ կուսակից էին նորա, ջանացաւ զի ծերակոյան ամենայն առաջի արասցէ նմա զինքնակալութիւնն 'ի հռովմ, մինչև գնդաց զօրաց ընծայեալ էր զայն Գերմանիկոսի 'ի Գերմանիա: Եւ զիարդ հնար էր ծերակուտին զլանալ նմա զայն սլատիւ, որ 'ի սլատարաստի ունէր սատակել զայնոսիկ որք իշխէին խափան լինել այնմ. 'ի գործ արկեալ զբռնաւորութիւն յառաջ քան զիշխանութիւն: Աստ իւրաքանչիւր զհետ չոքան կեղծ կամաց նորա: Կամէր Տիբերիոս հաւատացուցանել ծերակուտին թէ ակամայ ընդունի զայն, որում տարփմամբ փափաքէր: Կամէր ծերակոյան հաւատացուցանել Տիբերիոսի թէ յօժարամիտ ընծայէ, զոր զլանալ ոչ կարէր: Աստ իբրև ծերակոյան ամենայն 'ի ծունկս անկեալ ազգէր զՏիբերիոս յանձն առնուլ զինքնակալութիւնն, որ 'ի գիրկս նորա էր աստատան, ետ սլատասխանի ակամայ մարդահաճութեանն կեղծ ցածութեամբ, 'ի յայտնել զգաղանի միտս ծերակուտին՝ զիւրն ծածկելով: Ոչ սլատասխանէր նա երբէք մեկին, այո կամ ոչ. 'ի գործ արկեալ զբռնաւորացն զառած, խօսս վարել երկդիմիս, ըստ սլատասխանատուութեանց դեղփեան սլատգամախօսի, որոց ոչ իմացեալ լինէր միտ, բայց եթէ յետ 'ի գլուխ ելանելոյ գործոյն 'ի մեկնել նորա ըստ հաճոյս իւր: Ասան այսորիկ սլատասխանի ետ Տիբերիոս. Ուսայ 'ի փորձոյ Օգոստոսի, քանի՞ գժուարին իցէ մի միայն մտաց՝ վարել բովանդակ զծանրութիւն հռովմէական ինքնակալութեան: Տես զի Տիբերիոս գժուարին կոչէ, այլ ոչ անհնարաւոր, զվարէն բովանդակ զինքնակալութիւն. և եթէ չառնու զայն յանձն, բայց և ոչ մերժէ. այլ թողու տեղի մեծ ևս աղաչանաց ծերակուտին. կամ յայտնագոյն ևս նշանաց ձախող կամաց նոցա, 'ի սպառսպուռ ստտակումն նոցին: Եւ արդարև Ասինիոս Գաղղոս, ծեր համարձակախօս, բայց անզգոյշ, կեղծաւորեալ յանձն՝ հաւատալ թէ Տիբերիոս անկեղծ խօսիցի, ասէ. Յքեզ հարցանեմ, կայսր, զո՞րմասն հասարակապետութեան՝ կամք են քո զի տացաք քեզ: Տիբերիոս յետ երկիւղադին ինչ լռութեան՝ քաղցրութեամբ ետ սլատասխանի. Ոչ հասանէ ինձ ընտրել կամ մերժել ըզմասնն, որ զամենայն անձկամ թօթափել յանձնէ: Յայնժամ ծանեաւ Ասինիոս թէ այնու հարցմամբ եդ 'ի կշիռ զկեանս իւր. որպէս իսկ եղև: Ուր Տակիտոս կերպարանէ զայս ա-

աւած . Չիք ինչ այնպէս վտանգաւոր , որպէս թեւակոխել ի մանաւ զմիտս իշխանի : Այլ մասնն , զոր կամէր Տիբերիոս , էր այն զի ինքնիշխան հրամայել՝ իւր իցէ . իսկ ծերակոյտն զյանձնեալն յիւրմէ ծառայաբար կատարեսցէ . զի ինքն միայն իցէ առաջնորդ պանծալեաց , և ծերակոյտն անգթականաց : Այսու օրինակաւ զբռամբ ածեալ զինքնակալութիւնն սկսաւ հնարս հնարել նորոց եղեռնագործութեանց ՚ի հաստատել զայն . զի առած է հասարակաց , թէ Որով արուեստիւ ստացանի բռնաւորութիւն , նովին և պահի : Երկնչէր ՚ի Գերմանիկոս Աեսարէ , վասն ամուսնութեանն ընդ Ագրիպայ՝ բարեբաստիկ մօր աղայոցն կեսարեանց , բայց առաւել ևս վասն քաջութեան նորա և մեծամեծ յաղթութեանցն ՚ի Գերմանիա , որով սիրելի էր յաչս Ժողովուրդեան և զօրուն , և վասն այնորիկ ատեայր զնա Տիբերիոս . թէպէտ և հայրագիր էր նորա : Երկնչէր յերևելի աւագանեւոյն , զորս Օգոստոս ՚ի յիշատակագրի ուրեք համարէր բաւականս ինքնակալութեան . իբր զի անընկէց են չար իշխանաց արժանաւորքն իշխանութեան : Երկնչէր ՚ի յիշատակէ սպանելոյն Ագրիպայ , որոյ վասն ամենեքին ողբային և յողւոց հանէին : Վասն այսորիկ մի ՚ի գերեաց Ագրիպայ , որ ամենևին նման էր նմա , առեալ զանուն և զզգեստս մեռելոյ տեառն՝ մեծապէս յուսացոյց զԺողովուրդն , և երկեցոյց զՏիբերիոս . որ թէպէտ և քաջ գիտէր զմահ Ագրիպայ , բայց և այնպէս ծանեաւ թէ կեանք իւր չէին յապահովի : Երկնչէր և յիւրմէ խղճէ մտաց , գիտելով թէ Որ ատեայ , է ատելի . և որ կամի լինել անընկէց , լինի յերկեղի : Եւ վասն այնորիկ ոչ համարէր զանձն ապահով թէ ոչ սատակէր զամենեւին զնոսա յորոց երկնչէր . ածեալ զմտաւ զայն առած , թէ իշխանի չէ պարտ լինել ՚ի միտս կասկածոտս : Ասա ձեռնարկեալ յայս երկար և դժբաւարին ձեռնարկ , պատրուակ արկանելոյ անգթութեանն զարդարութիւն , զամենայն հնարս հնարեցաւ զի երևցուցէ զամենայն անմեղութիւն՝ փնասապարտ : Առաջինն եղև վերստին յարուցանել զթաղեալ օրէնս՝ որ ՚ի վերայ մեղանշականաց առ իշխանս . բայց յոյժ առաւել անողորմ և սարսափելի քան զնախնին : Չի առաջինն այն պատուհասէր միայն ըզգործս , կամ թէ աւելի՝ զգործածս նախատագիրս իշխանի . թողեալ յազատ հասարակապետութեան անգ զէզուս ազատս : Բայց այս նոր օրէնք պատուհաս ՚ի վերայ կասկէին ամենայն երգիծանաց ակնարկութեանց և խորհրդոց : Շատ էր չգովել զնորա ապիրատութիւնս՝ ՚ի լինել ապիրատ : Եւ ևս , ՚ի նախնումն օրինի էր տեղի ապաշխարութեան , աղերսարկութեան և ներման . և պարտ էր իշխանի գեղ մատուցանել չարաբանութեանց գործովք բարեաց : Բայց յայտմ , միայն լուր դոյզն վրիպանաց էր յանցաւորութիւն անթողի

և մեծեղեռն: Եւ 'ի կարկաչել անզուսպ ձայնի չարախօսաց՝ լռէր ամենայն պաշտպանութիւն ամբաստանելոյն. խզէին ամենայն կապք բարեկամութեան և ազգականութեան. լինէր յաչս տոհմայնոց առ կենդանութեամբ զղուելի, և 'ի մահուն հայրենի գերեզմանաց անարժան. զի մի կարծեսցի թէ հասարակաց իցէ յանցանքն, որպէս գերեզմանն: Յետ այսորիկ ձեռն էարկ յայլ հնար՝ չար ևս քան զառաջինն. ելից բովանդակ զհռովմ և զամենայն դաւառս խորամանկ լրտեսօք, ոչ միայն ռամկայնովք՝ որք սիրողքն են վատանունութեան, այլև աղնուազգէօք որք թշնամիքն էին աղքատութեան և փառամովք. և ոչ ամօթ համարէին զայսպիսի անարգ սպասաւորութիւն. տեսեալ թէ չամաչէր իշխանն պատուել զնոսա իւր օգնականս կոչելով, և ճոխացուցանէր զնոսա ընչիւք դատապարտելոց: Ասան այսորիկ 'ի հաճել զմիտս բռնաւորին՝ ոչ միայն զոյց բերելով, այլ և բարուրանս բարգելով՝ անամօթաբար կատարէին երիս պաշտօնս, զլրտեսաց, զամբաստանողաց և զվկայից: Եւ քանզի արգելուին օրէնք՝ տանջանօք վկայութիւն առնուլ 'ի ծառայից ընդգէմ տեսրց, հաստատեաց Տիբերիոս նոր օրէնս, զի ամբաստանեալն վաճառեսցէ զծառայս իւր ամբաստանողին. որպէս զի տանջանքն լիցին օրինաւոր: Այսու օրինակաւ ահիւ պարանէր զամենեւին. քանզի այնուհետև ոչ ոք վստահ էր 'ի ծառայս տան. զի շատ էր ծառայական սրտի յոյս վարձուն՝ առանց տանջանաց՝ 'ի լինել զըստարտող: Բայց մեծ քան զամենայն բռնաւորական հնարս եղև ընտրել նորա զոք բարեկամ կարի իմն մտերիմ և անօրէն յոյժ: Եւ այն եղև Եղիոս Սէյխանոս. մտերիմ յոյժ, վասն լինելոյ նորա ընկեր և մեղսակից Տիբերիոսի յաքսորանս Հռոմէոսի. և անօրէն յոյժ, զի ոչ կամէր լինել լաւ քան զտէր իւր, որ նմա միայնոյ բանայր զգաղանիս իւրոց խորհրդոց. իբր զի իրագէտ գոլով նոցա գաղանեաց վարուց միմեանց, ոչ բռնաւորն ամաչէր յայտնել սպասաւորին զիւր ամպարիշտ միտս, և ոչ սպասաւորն խղճէր 'ի կատար հասուցանել զնոսա: Ապա էր սա գործեաց գործի 'ի նիւթել զնենգութիւնս, 'ի հենուլ զամբաստանութիւնս, 'ի գեղերեսել զըստարտութիւնս, 'ի զգրգռել զծերակոյտն առ ատելիս կամ կեղակարծս, և 'ի կատարել անողորմ զգաղանի սպանութիւնս, կամ զյայտնի կոտորածս: Այնպիսի էր երկաքանչիւրոցն արուեստ, որ բռնաւորն երևէր միտեալ 'ի գթութիւն, և սպասաւորն 'ի վիրագութիւն, ցուցեալ զանձն առաւել նախանձախնդիր բարօրութեան իշխանին քան զնոյն ինքն իշխանն: Ասան որոյ և ծերակոյտն մտադիւր շնորհակալութեամբ անայր ակնարկութեան Սէյխանոսի, քան կենդանի բարբառոյ Տիբերիոսի: Այսու նենգաւ Տիբերիոսի բարձան 'ի միջոյ ամենեքին նոքա, զորս 'ի մտի եգեալ էր նորա մատնել 'ի մահ.

ումանք սրով, ումանք թունով, որպէս և ումանք՝ իւրեանց իսկ ձեռք. քանզի տեսեալ զանձինս՝ անմեղս և անօգնականս, զբռնաւորն առանց ողորմութեան և առանց բարկութեան, զծերակոյտն առանց ազատութեան և առանց իրաւանց, լաւ համարեցան զմահ կամաւոր քան զմահ նախատական: Յետին ճիգն նորա եղև ՚ի կենաց կարճել զնոյն ինքն, յոյր ձեռն հնարեցաւ ՚ի կենաց կարճել զայլն ամենայն. կարծելով վայելել իբրև ՚ի հանգէս ինչ եղերական, ՚ի հոսել զնա ՚ի բարձանց ՚ի վայր: Գիտէր Տիբերիոս, թէ մի միայն ճանապարհ դահաւ լէժ առնելոյ զՍէյիանոս՝ էր մեծաշուք մեծարել զնա. զի փառամոլութիւն չունելով սահման, այնչափ վերաբերի ՚ի բարձունս, մինչև անտես առնել և զանձն: Քանզի բաժանորդ լեալ էր Սէյիանոս ձախորդութեանց, եղև բաժանորդ և բարեբաստութեանց: Խշխանութիւն առեալ գործակալութեան պրետորական գնդին, ոչ հանգեաւ, մինչև զամենեւին ամփոփեաց յիւր պալատ. զի կախեալ կայցեն զիւրմէ հրամանէ միայնոյ: Հոգաբարձու լեալ Գրուսոսի որդւոյ Տիբերիոսի, որում մնայր յաջորդ լինել ինքնակալութեան, ամուսնացոյց զգուստր իւր ընդ Կղոգիոսի իշխանի որ յաղգակալութենէ Օգոստոսի, ՚ի հաստատել զիւրն ակնկալութիւն. և անդէն զհետ պնդի ամուսնանալ ընդ Լիւիայ կնոջ Գրուսոսի: Մինչև և ածեալ զնա կնութեան՝ շնացաւ ընդ նմա. զի արբուցեալ Գրուսոսի գեղ մահու, բացցէ ինքեան ճանապարհ ինքնակալելոյ. և ոչ ինչ գժուարին եղև հրապուրել զնա յայն անգթութիւն, յետ կորուստանելոյ նորա զհամեստութիւն: Հուսկ ուրեմն իբրև յայանեցան յայսմ յետնում նուագի՝ նորա ամենայն անօրէնութիւնք, որոց հասեալ ՚ի ծագ ինքնին եկին ՚ի յայտ, յանկ ել եղերերգութիւնն կոտորմամբ ամենայն զարմի նորա մինչև ցանմեղ ստնդիացս: Եւ յետ սակաւուց Տիբերիոսի իսկ եհաս օրհաս, ալաղակելով ամենայն ժողովորդեան. Տիբերիոս ընկեսցի ՚ի Տիբերիս: Այսպէս իմաստք հիմնեալք ՚ի խորամանկութիւն և ոչ ՚ի խոհեմութիւն, ընդ ճանապարհ ընդ նոյն, որով կարծիւր լինել կանգնումն, առաջնորդեն ՚ի կործանումն:

Աւերջին աղբիւր խոհեմութեան է փորձ իւր: Բայց քան զի այս առածք՝ ըստ պէսպէս մասնաւոր գիպուածոց, որոց հնար է պատահել ամենայն մարդկան՝ են անբաւք, վասն այսորիկ պարտ է թողուլ զի իւրաքանչիւր ոք արասցէ զայն իւրովք ճգամբք: Շատ է ասել ընդհանրապէս, թէ ոչինչ այնպէս իմաստուն առնէ զմարդ, որպէս փորձն. զի ոչինչ լաւագոյն տպաւորի ՚ի սիրտ քան զկօկիծ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Զ .

Յադագս ներգործութեանց խոհեմութեան:

Հնգից ներգործութեանց պարտ է ընթացակից լինել առ գործողութիւն ինչ կատարելապէս խոհեմ: Առաջինն է կամաց. որոյ տենչացեալ առարկայի իմիք պիտանացուի և բարւոյ առ մարդկային կեանս, շարժէ զմիտս 'ի գտանել միջոցս առ ստանալ զայն: Երկրորդն է մտաց. որոյ հնազանդեալ կամաց՝ հետազօտէ բազում միջոցս, որոց հնար է պիտոյ լինել առ ստացումն տենչացեալ վախճանին: Երրորդն է նոյնպէս մտաց. որոյ քննեալ մի ըստ միովէ զմիջոցս, և բաղդատեալ միմեանց, ընտրութիւն առնէ՝ թէ ո՞ր լաւ իցէ: Չորրորդն ևս է մտաց. որ զեկուցանէ կամաց, զոր համարեցան լաւագոյն, և յորդորէ զնա գիրկս արկանել այնմ: Հինգերորդն է միայնոյ կամաց. որ վասն զի յայր խոհեմ ենթադրի կարգաւորեալ՝ զհետ երթայ բարւոյ խորհրդոյ. և հրամայէ զայն գործադրիչ կարողութեանց:

Առաջին ներգործութիւնն պատկանի ոչ խոհեմութեան, այլ տրանջականին, որում անկ է ըզձանալ համեստ իրաց, և խորշիլ 'ի հակառակաց: Մինչ զի խոհեմութիւնն ոչ թէ առաջագրէ զվախճան, այլ միայն խորհի զմիջոցաց՝ առ 'ի հասանել այնմ: Արպէս արգարակորով իշխան՝ 'ի մօի եղեալ մարտ դնել ընդ սահմանակցին, ժողովէ զխորհրդականս պատերազմի, ոչ առ հարցանելոյ խորհուրդ, եթէ պարտ իցէ յարուցանել զպատերազմ, այլ թէ ո՞ր ճանապարհ լաւ օգուտ իցէ 'ի յարուցանել զայն. սոյնպէս յայր խոհեմ՝ ուղիղ գործով կամաց և մտաց, կամք ոչ առաջագրեն մտաց, բայց եթէ զուղիղս. վասն որոյ և միտք ոչ խորհին 'ի վերայ բարութեան վախճանին, այլ միայն զմիջոցաց: Եւ այս է պաշտօն խոհեմութեան, անուանեալ յԱրիստոտելէ Է-Ն-Ն-ԻՊ, որ է Բարեխոհ-Ի-Ի-Ն: Ահհնար է խորհրդոյն լինել բարի, եթէ վախճանն է չար: Եւ թէ և միտք գտանիցեն կարի իմն նուրբ և զօրաւոր միջոցս առ հասանելոյ 'ի չար ինչ վախճան, չէ խորհրդածութիւն ճշմարիտ, այլ այլաբանեալ. ոչ է խոհեմութիւն, այլ չարութիւն. ոչ է Է-Ն-Ն-ԻՊ (բարեխոհութիւն), այլ Ք-Ք-Ն-ԻՊ (չարախոհութիւն). որպիսի է աւազակացն, որք խորհիցին թէ զիարդ կողոսպտեսցեն զփարթամ ոք վաճառական: Եւ այսպիսի էր խոհեմութիւն Տիբերիոսի և Սէյիանոսի:

Ճշմարիտ բարեխոհութիւնն է ուղղութիւն մտաց 'ի հասանել բարիոք միջոցօք առ բարի ինչ վախճան: Եւ վասն այսո-

րիկ հետազօտէ զբազում միջոցս և զամենայնն քննէ, առ ընտ-
 րելոյ զլաւն: Ոմանք 'ի բնէ վիճակեալ են այնպիսի երազու-
 թեան մտաց, որ յառաջագրիլ վախճանի ինչ, անդէն վաղ-
 վաղակի 'ի պատրաստի ունին միջոց իմն առ ստանալ զայն. և
 յայնմ զկայ առնուն, և երբեմն հասանեն իսկ: Այլ այդ չէ
 ճշմարիտ խոհեմութիւն. զի չէ ճշմարիտ խորհրդածութիւն:
 Խոհեմն հայեցեալ 'ի վախճանն, 'ի խորհուրդ կոչէ զամե-
 նայն զիւր խոկմունս. հարցանէ իւրում մտերիմ յիշողութեան
 զնմանակ դիպումս. զի չիք ինչ որ ոչ լեալ իցէ յառաջ.
 հայի յօրինակս. քննէ, զինչ ընդ մէջ է նոցա. 'ի միտ առնու-
 զանցեալ անցս. մտաբերէ յապագայս. խնդրէ միջոցս յաղ-
 քերաց անտի, ուստի իմաստասէրն խոյզ և խնդիր առնէ միջ-
 նորդ եզերաց հաւաքաբանութեանց, այսինքն է 'ի պատճա-
 ռաց արարչականաց, նիւթականաց, տեսականաց, և յառն-
 չականաց. հայի թէ սկիզբն գործողական, այսինքն զօրու-
 թիւնն գործելոյ իցէ 'ի նմա, թէ արտաքոյ նորա: Ասան զի
 եթէ գործողական կարողութիւնն է 'ի կամս գործողին, այլ
 ինչ ոչ պիտի, բայց միայն իւր կամք: Բայց թէ կախեալ կայցէ
 զայլմէ, որ կարող է օգնել կամ խափանել, հայի թէ զիւրդ-
 հնար իցէ բառնալ զսոցս և ստանալ օգնութիւնս. յորդոր-
 մամբք, թէ փողովք, թէ աղաչանօք, թէ սպառնալեօք, թէ
 բռնութեամբ: Զի ոչ ոք խոհեմ խորհրդածէ, բայց եթէ
 զիրօք, որ յիւր ձեռս են. որպէս այլուր ասացաւ: Բաց յայս-
 մանէ հայի 'ի պարագայս տեղւոյ, Ժամանակի և անձանց:
 Քանզի յայտ է թէ այս ինչ միջոց յայն ինչ պարագայս լինի
 ազգու և օգտակար, որ յայլս լինէր ներհակ և փնասակար:
 Եւ ուր պակասին մարդկային օգնութիւնք, պարտ է դիմել
 յաստուածայինսն: Որպէս քաջ իմաստասէր գտանէ բազում
 միջնորդ եզերս 'ի ցուցանել զմի և նոյն եզրակացութիւն,
 սոյնպէս խոհեմն գտանէ բազում միջոցս առ որոշել զգործո-
 ղութիւն ինչ. և զամենայն քննէ և կշռէ զգիւրութիւն և ըզ-
 հեռեակս նորուն. քանզի չիք ինչ այնպէս ամօթալի առն
 խոհեմի, որպէս ասել թէ զայդ չածի զմտաւ: Ոչ է պարտ
 երբեք խորհրդածութեանն լինել այնպէս երկար, մինչև 'ի
 խորհրդածել անդ՝ դիպողութեանն 'ի ձեռաց ելանել. զի
 որպէս ասացաք, կարի իմն շտապ յոլովակի խաբէ. բայց կարի
 իմն դանդաղանք միշտ խաբեն: Զհուսկն ասացից. չէ խոհեմ
 խորհրդածութիւնն. թէպէտ և յաջողեացէ գործն, եթէ յա-
 ջողել գործոյն չիցէ 'ի զօրութենէ խորհրդածութեան: Որ-
 պէս չէ ճշմարիտ գիտութիւն եզրակացուցանել զճշմարիտ
 ինչ նախագասութիւն 'ի սուտ առաջարկութեանց, նոյնպէս
 չէ ճշմարիտ խոհեմութիւն հասանել 'ի դէմ եդեալ վախճան
 յետ անմիտ խորհրդածութեան: Առաւել է գովելի յետ
 քաջի խորհրդածութեան՝ չհասանել 'ի վախճան, քան հա-

սանել 'ի վախճան յետ չարաչար խորհելոյ: Ի պաշարել Աթենացւոց զՍպարտացիս 'ի կղզւոջ ուրեք, Նիկիաս քաջ զօրազլուխ Աթենացւոց՝ թէպէտ և դուն գործէր ամենայն իւրօք, սակայն դեռ չէր յաղթեալ նոցա: Աղէոմն երկասարդ յանգուգն անձնամատոյց եղև տիրել նոցա յաւուրս քսան: Անժուժուծիւն Աթենացւոց չքէցաւ յանմտութիւն. առին վաղվաղակի զհրամանատարութիւնն 'ի Նիկիասայ, և ետուն Աղէոմնի: Դէպ եղև զի յայնմ պահու Սպարտացիք, որք 'ի նեղելոյ Նիկիասայ՝ յոգիս էին ապաստան, հաստատեցին 'ի միտս տալ զկղզին Աթենացւոց. և արարին այնպէս: Ժողովուրդն մեծաբարբառ գովէր զԱղէոմն. այլ ծերակոյտն շնորհունէր Նիկիասայ, գիտելով թէ յաղթութիւնն էր 'ի խոհեմութենէ նորա՝ թէպէտ և յանձանօթէ, և ոչ 'ի յանգուգնութենէ Աղէոմնի՝ թէպէտ և յաջողելոյ:

Բայց չեն ինչ պարծանք գիտել գտանել միջոցս յոլովս և օգտակարս առ վախճան, յորժամ չգիտիցէ որ գատել՝ որ իցէ միջոց ճահողագոյն: Ապա այս գատումն, զոր Արիստոտել կոչէ զինեսիս, այսինքն հանճար, կամ հաստատուն վրձիւ, է այն յոյր սակս այր խոհեմ՝ կոչի զգօն և անյողգողգ և քաջասիրտ յառնելի իրս: Այո, բազումք են ճոխք 'ի գիւտս և 'ի միջոցս. բայց տարտամ յամենայնի 'ի նօսա, նմանեալ գրաստու, որ զմէջն ունեւով զերկուց պարկաց հաճարոյ, զոր բարձեալ ունէր յերկոցունց կողմանց, կայր 'ի միջի նգողեալ: Բայց ճշմարիտ խոհեմն առատ է 'ի գտանել, և անսայթաք 'ի գատել և հաստատուն 'ի գատումն իւր: Զի քաջ խորհեցաւ և քաջ գատեաց. ոչ կարէ փոխել զիւր կարծիս, թէ ոչ փոխին պարագայք: Բայց 'ի փոխիլ պարագայից՝ չէ ամօթ փոխել զկարծիս. զի փոփոխութիւնն ոչ է 'ի նմա, այլ՝ յառարկայն: Ապա զինեսիսն կամ հանճարն է ուղղութիւն մտաց, որով խոհեմն ուղիղ գատէ զմիջոցաց, զորոց ուղիղ խորհեցաւ: Որ եթէ այս գատումն համաձայնի օրինական արդարութեան, կոչի զգօնութիւն. եթէ բնական արդարութեան, կոչի գերզգօնութիւն:

Զչորրորդ ներգործութիւն խոհեմութեան համարի Արիստոտել սեպհականագոյն խոհեմութեան. այն է կշռագատեալ և հրամայողական ներգործութիւն ինչ մտաց, որ շարժէ և դրդէ զկամս ձեռնարկել 'ի միջոցն, զոր ինքն լաւ համարեցաւ. զի 'ի գլուխ ելցէ գործն: Ասան զի և 'ի գիտութիւնս պահանջի հետազոտութիւն միջնորդ եղերաց, և ուղղութիւն գատման յորոշել զլաւագոյնս, բայց ոչ է հարկ, թէ իցէ հրաման ինչ մտաց, որպէս յառնելի իրս, 'ի շարժել զկամս: Բայց են և արդոյ իմաստասէրք, որոց բացասացեալ զհրամայել մտաց, համարին զայս չորրորդ ներգործութիւն մտաց ոչ պատշաճիլ խոհեմութեան. իբր զի կամաց միայն է

սեպհական, որպէս ազատ կարողութեան, լինել հրամայողական: Ասան որոյ զայդ ներգործութիւն աւելորդ համարին խոհեմութեան. զի թուի նոցա թէ 'ի գնիլ հետազօտութեան միջոցաց, և հաստատուն դատման լաւագոյն միջոցի, առանց ինչ հրամայելոյ մտաց՝ կամքն հաճեալ ընդ վախճան և կանոնաւորեալ, գիմէ ազատօրէն առ 'ի գործ գնել: Այլ Արիստոտէլ խորագոյն ևս նկատեալ թէ միտքն երևեցուցանէ կամաց զիւր որոշողական դատումն՝ որպէս ուղղութիւն և կանոն և օրէնք առնելեաց, որք են սեպհական ներգործութիւնք մըտաց՝ կարգեալք 'ի շարժել և 'ի դրդել զկամս, վասն այսորիկ կոչէ զայս երևեցուցումն հրաման մտաց: Ստոյգ է թէ թովհեոն միտքն է կարողութիւն բնաւորապէս արարող, և կամքն կարողութիւն ազատ, հրամայելն մտաց ոչ է ազատ իբրև զհրամայել կամաց. մինչ զի միտքն ոչ կարէ չհրամայել կամաց, այլ կամքն կարող է չհնազանդիլ մտաց: Բայց յայր խոհեմ, քանզի միտք և կամք են ուղիղք, և կիրք են կարգաւորեալք, չիք ինչ որ ընդդէմ դառնայ ուղղութեան: Ասան այսորիկ որպէս առ հրաման կամաց, որ է առաջարկութիւն վախճանին, միտք 'ի խնդիր լինին միջոցաց, սոյնպէս առ հրաման մըտաց՝ որ է որոշեալ երևեցուցումն միջոցի, կամք գիմեն 'ի կատարումն: Մինչև հասարակաց հաւանութեամբ՝ կամաց շարժել զմիտս, և մտաց շարժել զկամս: Ի վերայ խորհրդածութեան և ընտրութեան լիով խօսեցաք յառաջին գիրս, 'ի ճառել զմարդկային ներգործութեանց:

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

Յադագս անխոհեմոքեան և խորամանկոքեան:

Այս ինչ ընդ մէջ է անխոհեմի և խորամանկի, զի խորամանկին կամքն է աւեր, այլ միտքն առողջ. և անխոհեմին հնար է թէ կամքն իցէ առողջ, այլ միտքն է աւեր: Երկաքանչիւրոցն կիրք են անբարեկարգք. բայց անխոհեմն յայտնէ զնոսա սլարզմտութեամբ, իսկ խորամանկն ծածկէ կեղծեօք. և որպէս թէ իցէ առանց բարկութեան և առանց սիրոյ, 'ի ժամանակի յորժամ առաւել ամբոխեալ է նորա սիրտ՝ ցուցանէ երեսս զուարթս և խաղաղականս: Երկաքանչիւրքն են մեծ մոլութիւն, զի հակադրին այնմ որ մեծն է յառաքինութիւնս. բայց անխոհեմութիւնն է առաւել ամօթալի, և խորամանկութիւնն առաւել փնասակար: Խորամանկութիւնն առ անխոհեմութեամբ երևի խոհեմութիւն. և անխոհեմութիւնն առ խորամանկութեամբ երևի անմեղութիւն: Խորամանկն իբրև

զՏիբերիոս՝ ունի խառնուած չոր և սևամաղձային, երես սուր, և կերպարանս զաղուխու ծերոյ որպէս և զբարս: Անխոհեմն իբրև զԱխտեղղիոս՝ ունի խառնուած զուարթաբարոյ, և դէմս պարարտս, ունելով ինչ նմանութիւն հայեցուածոյ և տխմարութեան եղին: Խորամանկն է քաջափորձ, վասն կենցաղելոյ նորա ընդ բազում նենգաւորս, և վասն տեսանելոյ և ընթեռնելոյ և գիտելոյ նորա բազում ինչ. հաւաքեալ հանապազ զչար օրինակս, և մեկնեալ զամենայն ՚ի չար միտս: Վասն որոյ կազմակերպեալ ՚ի միտս իւր սկզբունս և առածս ամբարիշտս՝ փնտռակարս և անգթականս, թաքուցանէ զնոսա ՚ի սրտի իւրում, որպէս ՚ի մթերանոց դաւաճանութեանց և հնարից, զորոց ինքն միայն ունի զբանալի: Զսորին հակառակն անխոհեմութիւնն ծնանի առաւելապէս ՚ի լինելոյն անփորձ, կամ ՚ի բնաւոր տխմարութենէ, որ պատճառէ ըզպարզմոտութիւն ինչ որ տգիտաց երևի առաքինութիւն. բայց ՚ի յայտ գայ ՚ի գործոց. զի խորամանկութիւնն գիտէ փնասելայլոց, բայց անխոհեմութիւնն փնասէ միայն անձին:

Առարկայ երկոցունց մոլութեանցս երևի լինել նոյն ընդ առարկայի խոհեմութեան, այսինքն է բարին մարդկային կենաց. բայց է ՚ի նոսա աննմանութիւն մեծ: Խոհեմութիւնն հայի ՚ի ճշմարիտ բարին. այսինքն յօգտակարն՝ լծակցեալ ընդ բանաւորի և ընդ առաքինութեան. զի ոչ է հնար, թէ լինիցի խոհեմութիւն՝ առանց առաքինութեան, և ոչ առաքինութիւն ինչ առանց խոհեմութեան: Բայց անխոհեմութիւն և խորամանկութիւն հային միայն ՚ի մամուաւոր ինչ բարի, եթէ ճշմարիտ իցէ այն և եթէ առերևոյթ. եթէ արդար և եթէ անիրաւ. միայն թէ բաղձանքն առաջի արասցէ զայն մտաց, ՚ի գտանել զեղանակ ստացութեան նորա: Բայց յայսմ այլազգ առաջնորդի խորամանկն, և այլազգ անխոհեմն. զի անխոհեմն չունի այնչափ չարայոյզ միտս, մինչև ճանաչել զանիրաւութիւն առարկային. շատ է նմա թէ առարկայն հաճոյ իցէ բաղձանաց: Բայց խորամանկն ճանաչէ թէ չար է այն. սակայն և այնպէս ջանայ ստանալ, միայն թէ իցէ նմա օգտակար: Եւ ևս, անխոհեմն շատ խօսի, սակաւ խորհի. ամենեցուն յայտնէ զխորհուրդ իւր, և ամենեցուն վստահանայ. զի պարզամիտ գոլով համարի զամենեւին իւր նման: Բայց խորամանկն խօսի սակաւ, խորհի բազում. և ոչ ումէք վստահի. զի զամենեւին համարի խորամանկս և խաբեբայս, և վասն այսորիկ ծածկէ զիւր գիտմունս. զայս ինչ կամեցեալ, կեղծաւորի կամիլ զներհակն. և ոչ ճանաչի երբէք կամք նորա, բայց եթէ ՚ի գործոյն: Անխոհեմն թէպէտ և եռանդագին անձուկ ունիցի առ առարկայն, ոչ ունի հանճար ՚ի խորհրդածել. այլ զառաջին միջոց, որ ընդ առաջ լինի մտաց նորա, համարի լաւ. որպէս զպանդուխտ ոք, որ առ հասանել ՚ի քաղաք, ոչ

տեսանէ բայց զմի միայն ճանապարհ, որ բազում անգամ խաբէ, կամ 'ի չարանիւթից խցանի: Իսկ խորամանկն ճանաչէ զամենայն ճանապարհ, և զամենայն դժուարութիւնս. բայց ընտրէ զզարտուղին և զզանխուշն, և միայն թէ հասցէ իւրում վախճանի, ձեռնարկէ յամենայն միջոց եթէ յիրաւացի և եթէ յանիրաւ: Վասն այսորիկ անխոհեմն յամենայն դոյզն դժուարութենէ զանգիտեալ՝ վասն լինելոյ նորա անակնկալ և յանկարծադէպ, ստրջանայ, կամ զտեղի առնու: Բայց խորամանկն որ ամենայնի է յառաջատես, զամենայնի հնարս հնարի. և թէպէտ և միջոցն իցէ ապիրատ, դժուարութեանն ապիրատութեան յաղթէ մեծ ևս ապիրատութեամբ: Զհուսկըն ասացից. եթէ անխոհեմն և եթէ խորամանկն՝ ձեռնարկեն 'ի չար միջոցս վասն բարւոյ վախճանի. կամ 'ի բարի միջոցս վասն չար վախճանի. և կամ 'ի չար միջոցս վասն չարագոյն ևս վախճանի: Բայց անխոհեմն վասն անմատութեան, և խորամանկն վասն չարութեան: Վասն այսորիկ անխոհեմն չհասնէ երբէք իւրում վախճանի, բայց եթէ ըստ հանդիպման, ըստ որում բախտն երբեմն նպաստամատոյց լինի անմտաց և պակասամտաց: Բայց խորամանկն յոլովակի հասանէ այնմ, որում ըղձանայ. զի չարութեանն թէ և անմասն իցէ յառաքինութենէ, ոչ պակասի հանճար: Բայց թէ զարդարն խօսիցիմք, որովհետև խորամանկութիւնն իւրովք գործովք յայտնի է ամենեցուն և առելի, և ամենայն չար գործոց զհետդան չարաչար հետևութիւնք, ուր ուրեմն պատահէ թէ յին պիտի չարարուեստն ոչ ըմբռնիցի իւրովք արուեստիւք: Եւ ուր անխոհեմն ամենայն ոք ախտակցի, ընդ մնաս խորամանկին ամենայն ոք խնդայ:

ԳԻՐԿ ՈՒԹԵՒՏԸ ՄՆԵՐ ՈՐԴ

ՅԱՂԱԳՍ ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿՐԻՑ ԵՒ ՅԱՂԱԳՍ
ՀԵՇՏՈՒԹԵԱՆ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա .

Պատմաւոր մասիւ :

ՅԱՌԱՋ քան զմիւսիւ 'ի տրոհութիւն իւրաքանչիւր բարոյական առաքինութեանց, ըստ բնաւոր ոճոյ պիտէր նախակարգել իմաստս ինչ հանրականս, առ կարգաւ յառաջանալոյ 'ի մասնաւորս : Բայց Արիստոտէլ, որ միշտ հայի 'ի լուսաւորել զմիտս առանց խտտղելոյ զմտաց աչս, երեւցոյց 'ի սկզբան անդ աղօտանուազ նշոյլ, այսմ պահու պահեալ զկատարեալ հետազօտութիւնն, յորժամ աչք ականողոց կարողանային ժողովալ անաղօտ լուսոյ : Խօսեցաւ այո, 'ի սկզբան անդ զցանկութենէ . բայց չեցոյց թէ զինչ է հեշտութիւն՝ գլխաւոր առարկայ ցանկութեան . և ոչ թէ զինչ է ժոյժ և անժողովութիւն, որք տարօրինակ հային 'ի հեշտութիւն : Խօսեցաւ զգլխական բաղձանաց, որ վառարանն է կրից . բայց ոչ խօսեցաւ զթուոյ կրից . և ոչ զբարեկամութենէ, որ գեղեցիկ դուստր է գեղեցկագունին 'ի կիրս : Խօսեցաւ զառաքինութեանց և զմոլութեանց մասնաւորաց . բայց ոչ զգիւցազնական առաքինութենէ, որ դագաթն է ամենայն առաքինութեանց . և ոչ զգաղանաբարոյութենէ, որ դիրան է ամենայն մոլութեանց : Խօսեցաւ զերջանկութենէ . բայց անմարմ էր ճանաչել զգեղեցկութիւն երջանկութեան յառաջ քան զգեղեցկութիւնս առաքինութեանց, որոց ծնունդ է նա : Արդ քանզի զայսոքիւք նիւթովք՝ յիմաստասիրաց միջի ծագեն բազում և դժուարին երկբայութիւնք, որոց լուծումն այնպէս կարեւոր է 'ի գիտել, որպէս զուարճալի 'ի հետազօտել, կամ է ինձ 'ի յաջորդ գիրս՝ զքո բարեբաստիկ հանճարոյ հաճել զմիտս, հետազօտեալ կարգաւ 'ի բարձրագոյն սկզբանց զերացդ ստուգութիւն :

ԳԼՈՒԽ Բ .

Յադագս մարդկային կրից :

Չեղև ինչ անտեղի կարծիք Եմպեդոկղի, թէ աշխարհի բաղկացութիւն լեալ իցէ 'ի բարեկամութենէ և 'ի հակառակութենէ . զի չիք ինչ 'ի նմա , որ չունիցի զիւր ախորժակ . և ոչ ախորժակ ինչ որ չունիցի զիւր ընդգիմակ : Չիք ոսկի անկղղղանք , և ոչ վարդ անփուշ . և ոչ 'ի փեթակէ քաղի մեղր՝ անվտանգ 'ի խայթոցաց : Չիք ինչ բարի 'ի ստորինս , ոյր խնդրողին ոչ պատահիցի ինչ հակառակութիւն : Ասան այսորիկ բնաւոր տեսչութիւնն ամենայն շնչաւորաց և անշնչից՝ ետ երկուս կարողութիւնս մի՝ ըղձանալ իւրում օգտակարի , և երկրորդ գիմակալել հակառակողի իւրոց ըղձանաց : Հրոյ ետ սաստիկ թեթևութիւն և սաստիկ վառումն . զայն՝ 'ի վերադանալ յիւրն սիրելի կամար , որ պահէ զնա . և զայս՝ 'ի քակել զաշտարակս , զքարաժայռս և զլեբինս , և զամենայն որ խոչ իցէ վերելից նորա : Առ այս երկու գործ՝ արբանեկեն , եթէ 'ի մարդիկ և եթէ յանասունս՝ այն երկու կարողութիւնք զգայական բաղձանաց , զորս ստէս յիշատակեցաք . ցանկականն և ցասմնականն : Ցանկականն 'ի խնդրել զբարին , և 'ի փախչիլ 'ի չարէն : Ցասմնականն 'ի գիմակալել այնմ որ հակառակի իւրոց ըղձից և փախստեան : Մինչև ցանկականին լինել տնտես և հոգաբարձու սխտոյից մարդկային կենաց . և ցասմնականին լինել զինակիր և սլաշտպան ցանկականին : Տես քանի՞ սրտնութեամբ ամենայն անասուն՝ կամ ատամամբ , կամ եղջերբ , կամ ճիրանօք , կամ այլովք զինուք վտանկէ զխափանարարն իւրոց հաճոյից : Այս զէնք են արտաքինք ցասմնականին : Ամենայն գազան զգրգռեալ՝ և ևս գազանանայ : Տես որպիսի՞ սրտմտութեամբ այր զայրագին՝ ներքուստ զինի կատաղանօք , և արտաքուստ ձեռն 'ի զէն արձակէ . գոռայ , կրճտէ զատամունս , սպառնայ , արձակէ բոմբիւն 'ի կրծոց , բոց յաչաց և ծուխ յըռնգաց . այս են արտաքին յարձակմունք ներքնոյ ցասմնականին . որոյ հանգիսացեալ 'ի ճակատ մարտի , առնու իւր կուսակից զցանկականն : Աստ զգայական բաղձանքն է հրէշ երկկերպարան , բաղկացեալ յերկուց հրէշից . մին բոլորովին խանդակալթ և հեղահամբոյր . միւսն գլխովին բարկացայտ և կռուարար , փակեալ 'ի մի սիրտ զերկուճորեակ տարերս բարեկամութեան և հակառակութեան : Այլ զոր օրինակ ամենայն գլուխ հիգրայի շառաւիղէր բաղմապատիկ գլուխս հրէշաւորս , սոյնպէս ցանկականն

և ցասմնականն երկնէն այնչափ կիրս, որչափ էն նոցա շարժմունք զբարեաւ և զչարաւ: Եթէ յմբռնողականէն առաջագործ զգայական բաղձանաց առարկայ ինչ բարի, կամ կարծեալ բարի, ծնանի ի ցանկականն սէր. ապա եթէ առարկայն է բացական, յառնէ յետ սիրոյ ցանկութիւն. և թէ ցանկութիւնն ունի զլրումն, զհետ գայ բերկրութիւն: Եւ զսորին հակառակն, եթէ առարկայն է տաղտկալի և չար, ցանկականն շարժէ զատելութիւն. և թէ առարկայն է բացական, զհետ գայ փախուստ. իսկ թէ չիք հնար փախստի ի չարէն, անդէն ի վերայ հասանէ ցաւագին տրտմութիւն, որ զմեզ հալէ և մաշէ: Բայց թէ առաջեգեալ բարին է դժուարին և խիստ վասն զխմադրութեան ինչ, եթէ ի մտի դնէ մարդ թէ կարող է յաղթել, ծնանի ի ցասմնականն յոյս. եթէ ի մտի դնէ թէ չէ կարող, ծնանի յուսահատութիւն: Զսորին հակառակն եթէ չարն դժուարին է բացական, ծնանի կամ ջեռեալ համարձակութիւն ունելոյ զայն ի բացեայ, կամ ցուրտ երկիւղ, եթէ վտանգն է մեծ քան զյոյս: Բայց եթէ չարն ի վերայ հասեալ իցէ, ծնանի բարկութիւն ի խնդրել զվրէժ նորա, և կամ մեղկութիւն ի համբերել այնմ. բայց մեղկութիւն բնական, ոչ մոլեկան և ոչ առաքինական: Արդ թէ կամիս տեսանել զճիւղադրութիւն կրից, որպէս տեսեր զառաքինութեանցն, աւասիկ քեզ:

Բ Ա Ղ Զ Ա Ն Ք Զ Գ Ա Յ Ա Կ Ա Ն

Յ Ա Ն Կ Ա Կ Ա Ն

ԶԲԱՐԵԱՒ ԵՒ ԶՉԲԱՒ

ՍՈՍԿԱՊԻՍ

Յ Ա Ս Մ Ն Ա Կ Ա Ն

ԶԲԱՐԵԱՒ ԵՒ ԶՉԲԱՒ

ԴԺՈՒՍՐԱՒ

Սէր. Ատելութիւն.
Ցանկութիւն. Փախուստ.
Բերկրութիւն. Ցաւ:

Յոյս. Յուսահատութիւն.
Հմբձակութիւն. Երկիւղ.
Բարկութիւն. Մեղկութիւն:

Քաջ գիտեմ, թէ ոմանք տաղտկացեալք ի գեգերելոյ ի շաւիղս իմաստասիրաց, ուսուցին թէ չկայ կիրք աւելի քան զմին, և այն է սէրն: Ցանկութիւն, բերկրութիւն, յոյս, և ևս առաւել՝ ատելութիւն, փախուստ, բարկութիւն, և երկիւղ ոչ են, ասեն, այլ և այլ կիրք, այլ այլ և այլ գործք մի

և նոյն սիրոյ, որ փոխէ զանուանս և զկերպարանս, այլ ոչ զէութիւն: Եւ թերեւ ճշմարիտ իցէ, զոր ասեն. այլ ոչ նոր ինչ. զի խաղալ կամին 'ի վերայ բառից: Թէ դու սէր կամիցիս կոչել զզգայական բաղձանս, որ ոչ այլ ինչ է բայց ախորժակ մարմնական, որպէս և ամենայն իսկ կիրք կոչին ախորժակք, այո, հնար էր քեզ ասել՝ թէ ամենայն շարժմունք զգայական բաղձանաց են շարժմունք սիրոյ. բայց շփոթէիր զեզերս՝ 'ի ցուցանել զհանճար:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Թե ո՞չք թնականսն կիրք:

Ի վերագաս աղիւսակէդ մարթիս իմանալ զանմիտ մոլորութիւն Քրիստիապոսի 280, թէ կիրք բնականան 'ի միաս. 'ի կոչել նորա զբերկրութիւնն կարծիք ինչ ներկայ բարւոյ, և զցաւն կարծիք ինչ ներկայ չարի. և ամենայն իսկ կիրք ըստ նորա ոչ այլ ինչ են, բայց կարծիք: Բայց որպէս եթէ գըտեալ էր նա 'ի ցուլ Փաղարեան, զչափ առնոյր արդեօք, թէ ցաւք իցեն կարծիք. նոյնպէս իւր մոլորութիւնն ինքնին տաի. զի մասց առարկայ է ճշմարիտն, և ոչ թէ բարին: Մարթիս ստել և զայնց ևս մոլորութիւն, որք օթեցուցանեն զկիրս յիմացական բաղձանս, այսինքն 'ի կամս. տեսեալ քո թէ բազում անգամ կիրք յառաջեն քան զկամս, և բազում անգամ հրաման կամաց յաղթի 'ի հրամանէ յամառ կրից: Ստոյգ է թէ կամքն իսկ բաղձանք իմն գոլով և սա ևս ունի զիւր շարժմունս սիրոյ և ասելութեան, ցանկութեան և փախտեան, ուրախութեան և արամութեան. բայց քանզի է նա բաղձանք ինչ իմացական և ոչ զգայական, շարժմունք իւր չեն զգայականք, այլ իմացականք. նմանողք կրից, այլ ոչ կիրք: Նա՛ թէպէտ և երբեմն կարող է նա կամ շարժել և կամ մեղմել զգայական կիրս իւրով քաղաքական, այլ ոչ տէրական իշխանութեամբ, որպէս իսկ լուար, բայց և այնպէս՝ առ այս ծառայեցուցանէ զզգայական բաղձանս, որ բազում անգամ ընդգիմանայ: Մինչ զի թէպէտ և կիրք են ընդ կամաւ, այլ ոչ 'ի կամս: Ասա յայտ է թէ զգայական կիրք օթին 'ի զգայական բաղձանս, որոյ աթոռ է 'ի սրտի: Եւ որպէս ուղեղն է գործարան ըմբռնողական կարողութեանց, նոյնպէս սիրտն է գործարան բաղձողական կարողութեանց զգալեաց. կամեցեալ տեսչութեան զատանել զայսոսիկ անարգ գործատունս յաղնուագունից: Ասա ոչ շարժին կիրք 'ի սրտի, թէ ոչ յառաջէ 'ի գլուխն երևեցուցումն առարկայի. զի որպէս առանց

աչաց՝ սայթաք է ոտն, նոյնպէս առանց ըմբռնողականին՝ կոյր է բաղձողականն։ Ապա սիրտն անդրանիկ անդամոց և արմատ կենաց, է միանգամայն և գործարան բաղձանաց, և թարգման կրից և ախորժակաց՝ իւր ոքանչեւ շարժմամբ։ Ովկիսանոսի տուաւ ՚ի բնութենէ սեպհական ինչ և կարգաւորեալ հոսումն, որ կոչի տեղատուութիւն և մակընթացութիւն. զի կալով յէրերի որպէս տղայ յօրոցի, յիւրում շարժման ՚ի քուն լիցի. բայց թէ ՚ի ցրտասարսուռ հողմոց հիւսիսոյ, և ՚ի տապախառն հողմոց հարաւոյ յուղի, ոչ ևս կարացեալ զուսպ կալ, է զի գայ և է զի գնայ, է զի յամպս վերանայ, և է զի յանդունդս իջանէ։ Նոյն տեսչութիւն ետ սրտի մշտնջենաւոր իմն և բնաւոր շարժումն պատշաճող խառնուածոյ անհատին, լայնեալ և կծկեալ բաղմօրինակ չափու, ՚ի տուրեալութիւն շնչոյ և ՚ի ծաւալել զկենսական ոգիս ընդ ամենայն մարմինն։ Բայց թէ յուղի նա ՚ի հողմոց կրից, յայնժամ օտարոտի լայնամբ կամ կծկամբ այլայլեալ զհամեմատութիւն բնաւոր շարժմանն, այլայլէ զգայարանս. և այնչափ են փոփոխութիւնք սրտի, որչափ և կրիցն։ Եւ յայտ է թէ յառաջ շարժի հոգին յառարկայէ, քան գործին ՚ի հոգւոյ։ Սա է շարժումն բնական, և այն բարոյական։ Տեսարան լինէր զուարճալի եթէ ընդ ապակի ինչ ՚ի կրծոց անտի հնար լինէր երևիլ շարժմանց սրտի՝ իբրև զժամացուցացն։ Եթէ ըմբռնողականն առաջի առնէ զառարկայ ինչ սիրելի, սիրտն գլխովին խանգակաթ՝ յառաջ մատչի, և ընդարձակի գիրկս արկանել նմա։ Եւ թէ զառարկայ ինչ ատելի, սիրտն գլխովին զզուանօք կծկի, և որպէս թէ փախչի։ Ի կարի իմն ուրախութեան, կայթէ սիրտն և ոստոստէ. և ՚ի վիշտ ամփոփի, և լքեալ երևի։ Ի բարկութեան սիրտն եռայ, և արիւն ՚ի դուրս տայ. և յերկիւղի սառի, և բաբախէ և գողայ։ Փոքրիկ անդամ է նաւի՝ զեակն. բայց ամենայն փոքրիկ շարժումն զեկի շարժէ զմեծ զայն մեքենայ լայնատարր չըջանաւ յաջ և յահեակ։ Եւ ամենայն փոքրիկ շարժումն սրտի, որ կայ ՚ի մէտն, պատճառէ ՚ի չըջանակ մարդկային մարմնոյ շարժմունս մեծամեծս։ Այն քաղցր ծիծաղ և անձուկ գրկախառնութիւնք պատահելոյն սիրելւոյ բարեկամի, այն երեսգարձութիւն և խոժոռումն ՚ի տեսանել զանհաճոյ ինչ կամ զզուելի, այն ծափիւն ձեռաց և գոփիւն ոտից յուրախութեան, այն հեղութիւնք և հառաչանք ՚ի արամութեան, այն վառիլ երեսաց և շըջըրջիլ աչաց և կրճել ատամանց ՚ի բարկութեան, այն սառնասառոյց գեղնութիւն և գողգոջումն անդամոց ՚ի տագնապել երկիւղի, առ հասարակ են արտաքին գործք ներքին շարժմանց սրտի. որք փոքր են ՚ի մէտն, այլ մեծամեծք ՚ի շըջանակն։

Ապա գեղեցիկ սահմանեաց Արիստոտէլ զկիրս այսպէս.

Կիրքն եւն շարժմունք զգայական բաղձանաց՝ ըմբռնմամբ բար-
 ւոյ և չարի, հանդերձ մարմնական իմն փոփոխութեամբ ՚ի
 բնաւոր վիճակէ յանբնաւոր վիճակ : Ուր ունիս տեսանել
 երկուս շարժմունս ՚ի կիրս . մին բաղձանաց, որ այլայլէ զըզ-
 գայական հոգի . միւսն սրաի, որ յայլայլել զինքն այլայլէ և
 զմարմինն . վասն այսորիկ կիրք կոչին ամբոխմունք : Ի սահմա-
 նէ ասաի առցես դու ՚ի միտ, թէ որպէս երբեմն հոգին միով
 ներքին պատերազմաւ պատերազմի, և պատերազմ կրէ ընդ-
 դէմ իւր : Առաջին մարտն է ՚ի մէջ զգայական բաղձանաց և
 բանական բաղձանաց՝ շարժմամբ կրից ՚ի սրաի, և բանին ՚ի
 միտս, դէմ ընդդէմ միմեանց յերկուս այլևայլ թաարոնս :
 Զայսպիսի մենամարտութիւն յանձին զգաց Օգոստինոս՝
 տարտամութեամբ իբրև յերկճիղ ճանապարհ Պառգիկո-
 սի 281 : Յինքն ձգէր զնա սէրն երկնաւոր . յինքն ձգէր և սէրն
 երկրաւոր . մին զննեալ իմանալի բանիւք, միւսն զգալի ախոր-
 ժակօք, բաղխեցան ՚ի միմեանս, և ինքն յերկուց կողմանց
 կայր հարուածեալ : Ասէիր արդեօք, թէ յՕգոստինոսի էին
 երկու Օգոստինոսք, որոց մին կամէր, և միւսն ոչ կամէր պար-
 կեշտանալ : Կամ թէ ՚ի մի միայն Օգոստինոս էին երկու կամք,
 մին պարկեշտ և միւսն անառակ : Յերկարեաց կռիւն, վասն
 լինելոյ միոյ սիրոյ իմաստնագոյն, և միւսոյն բռնագոյն . և ոչ
 արդեօք յանկ ելանէր, բայց եթէ ընդ կենաց, թէ շնորհն
 երկնային չէր լեալ զօրավիգն սիրոյն երկնայնոյ, և գլխահար
 երկրայնոյն : Բայց յառաքեալն հեթանոսաց, որպէս նա ինքն
 խոստովան լինի 282, տևեաց կռիւս որ ՚ի մէջ բանի և զգայու-
 թեան մինչ ՚ի մահ, առ առաւելութիւն փառաց նորա :
 Վասն զի յամենայնի յաղթական գտեալ բանին, հանապա-
 զորդ մարտն եղև նմա հանապազորդ յաղթանակ : Երկրորդ
 մարտն է միայն ՚ի զգայական բաղձանս, մարտն ընդերաց և
 սրաի . յորժամ յառաջագրիլ երկուց ներհակական առար-
 կայից զգալեաց, պատերազմին ՚ի թաարոն սրաի երկու ներ-
 հական կիրք : Մարտ այսպիսի գրգռեցաւ ՚ի սիրտ Մեդեայ 283,
 ՚ի մէջ երկուց բռնագոյն կրից բարկութեան և սիրոյ : Ասա-
 շնորհին Յասուլի մերժեալ էր զՄեդիա, զի ածցէ կնուծեան
 զգուստր Կրէոլի : Կինն զայրագին հաստատեաց ՚ի միտս ըս-
 պանանել զղաւական, զորս ծնեալ էր ՚ի Յասուլէ : Սիրէր
 զաղայսն, զի էին իւր . առեայր զնոսա, զի էին Յասուլի .
 բարկութիւնն վանէր զսէր, և սէրն փոփոխակի վանէր զբար-
 կութիւն : Ասաի բորբոք բարկութեան, և անաի բորբոք սիրոյ .
 բոց զբոց շիջուցանէր, և ինքն երկոքումբ բորբոքիւր : Վաղե-
 ցին ասաի և անաի ձեռն տալ յօգնականութիւն կողմանց այլ
 ամենայն կիրք : Նախանձաւորութիւնն ընդ սիրոյ, տաւելու-
 թիւնն ընդ բարկութեան զհասարակաց դատ վարէին : Մի
 առ միով մարտնչէին՝ երկիւղն ընդդէմ համարձակութեան,

համարձակութիւնն ընդդէմ յուսահատութեան, և յուսահատութիւնն ընդդէմ երկիւղի: Իբրեւ այնպէս 'ի վարանս էր ողորմելին 'ի բազմադէմ մենամարտութեանց աստի, ոչ պարտեալ և ոչ յաղթական, սիրող միանգամայն և թշնամի, ահաբեկ և խրոխտ, աղեխորով և անգորով, հուսկ ուրեմն բարկութիւնն յաղթեաց սիրոյ: Ուշ եդեալ թէ այնուհետև չէ կին, մոռացաւ զլինել իւր մայր, խողխողեաց զանմեղսն, վասն զի չէր ձեռնհաս խողխողել զդաւաճանն:

Գ Լ Ո Ւ Խ Դ.

Հարցոռածք 'ի վերայ կրից:

Խնդրիցէ նախ քոյին զգուշաւոր հանճար. Եթէ բնութիւնն ոչ բազմացուցանէ զկարողութիւնս և զգործս վայրապար, զի՞ է զի՞ 'ի սլարգւել մարդոյ զմացական բաղձանս, յաւել 'ի վերայ որպէս մակդիր՝ զզգայականն, զոր Պղատոն կոչէ բազմագլուխ գաղան: Պատասխանեմ, թէ վասն զի մարդն է բաղադրեալ 'ի հոգւոյ և 'ի մարմնոյ, պիտէին նմա երկու ըմբռնողական կարողութիւնք. մին հոգեղէն, և միւսն մարմնական. այսինքն միտք և երևակայութիւն, զի ըստ եղանակի գուլոյ յերկրի եղանակ գործելոյ. և այլևայլ առարկայից պիտին այլևայլ կարողութիւնք: Ուստի և պիտէին երկու բաղձողական կարողութիւնք. մին հոգեղէն, և միւսն մարմնեղէն. այսինքն կամք համեմատ մտաց, և զգայական բաղձանք համեմատ երևակայութեան. զի ըստ եղանակի ըմբռնման յերկրի եղանակ բաղձման: Վասն այսորիկ երբեմն ըմբռնումն մարմնական երևցուցեալ զառարկայ ինչ պատշաճող մարմնոյ, և ըմբռնումն հոգեղէն երևցուցեալ զառարկայ ինչ պատշաճող հոգւոյ, յարուցանեն զայն կռիւ 'ի մէջ հոգւոր և մարմնաւոր բաղձանաց, որ ոչ վերջանայ երբեք մինչև ցրաժանիլ հոգւոյ 'ի մարմնոյ:

Խնդրիցես երկրորդ. Ի՞նչ տարբերիցին զգայական բաղձանք անբանից 'ի զգայական բաղձանաց մարդկան, և կիրք մարդկան 'ի կրից անասնոց: Պատասխանեմ. բաղձանք անասնոց հարկիւ զհետ երթան առարկային, և բաղձանք մարդկան ազատօրէն զհետ երթան առարկային, կամ բանին. առարկային կարող է շարժել զնա, բայց բանն կարող է զսպել: Վասն այսորիկ մարդկային կիրք բաժանորդ գոլով ազդեցութեան կամաց, կամ առաքինականք են և կամ մոլեկանք. բայց անասնային կրից ոչ է հնար լինել՝ ոչ առաքինական, և ոչ մոլեկան: Սոքա զհետ երթան ազդեցութեան բնութեան, որ

է անվրիպակ. նոքա զհետ երթան մարդկային կարծեաց, որ ներքոյ անկեալ է բազում վրիպանաց. և յոլովակի կուրացեալ 'ի նոյն իսկ կրից: Այլ է գատումն մարդոյ ախտակրի, և այլ խաղաղականի. վասն այսորիկ յԱղէքսանդրէ ցասուցելոյ բողոք լինի յատեան Աղէքսանդրի հանդարտելոյ 284: Եւ վասն զի անասունք ոչ ըմբռնեն ոչ զբարի և ոչ զչար, բայց միայն զներկայն, կամ զփոքր մի բացական, սակաւ կրից են ներքոյ անկեալ. և թէ 'ի բաց առնուս զսէր կենաց և զզաւակաց, այլ ամենայն առարկայք անտարբեր են նոցա: Բայց մարդ յօրինէ իւր ցանկութիւնս և երկիւղս. գնայ 'ի խնդիր կարի իմն հեռաւորաց, կամ աւելորդաց, և անբաւից, յոլովակի' և անհնարաւորաց: Մինչև տանջիլ նմա յանցելոյն և 'ի ներկայէն և յապագայէն, և 'ի ճշմարտէ և 'ի ստոյ. և տանջիչ է իւր ինքեան:

Ասիցես. Կամէի գիտել յայտնագոյն ևս, թէ որպէս կամք շարժեն զկիրս, և որպէս կիրք շարժեն զկամս: Կամք շարժեն զկիրս. զի բնաւոր կարգն սլահանջէ, թէ վերնագոյնն հրամայեցէ ստորագունին: Եւ զայս առնէ նա երկակի. կամ հրամայելով մտաց՝ առաջագրել զգայական բաղձանաց զայն առարկայս, որք շարժեն զկիրս: Եւ կամ հրամայելով իշխանաբար բաղձանաց, զի շարժեացի 'ի յառաջեգեալ առարկայն. որպէս Ոգիսևս հրամայէր իւրում սրտի չերկնջիլ յալէկոծութենէ, ըստ գրելոյ հոմերոսի.

Ժուժեա սիրա իմ համբերատար,

Որ բռնագոյն չարեաց տարար:

Իսկ կիրք շարժեն զկամս, ոչ հրամայելով, զի ստորինն ոչ հրամայէ վերնագունին, և ոչ նիւթականն՝ հոգեղինին. այլ գիպուածով, կամ սլառաւորաբար: Գիպուածով, եթէ առարկայն այնպէս 'ի հրապոյրս ձգիցէ, զի կիրք յառաջեացեն քան զկամս, և կամքն յառաջեացէ քան զտրամաբանութիւն մտաց. մինչև շարժիլ կամաց յառաջ քան զուշաբերիլ: Իսկ սլառաւորաբար, յորժամ կիրք մթագնեն զմիտս, որպէս ասացաք. զի յայնժամ կոյր կուրի առաջնորդէ 'ի խորխորատ:

Խնդրիցես և ևս. Որո՞ց կրից դժուարագոյն իցէ յաղթել: Բարկութիւնն է բռնագոյն, բայց հեշտութիւնն կարի յամառ: Ասան զի բարկութիւնն է զայրոյթ հակառակ բնութեան և վասն այսորիկ սուղ. այլ հեշտութիւնն է քաղցր իմն քնափութիւն, որ յանոյշ քուն ըմբռնէ զզգայարանս. բայց դժուարաւ սթափի: Բարկութիւն գրգռեալ 'ի բանէ՝ բանիւ գիւրաւ զիջանի: Հեշտութիւնն բթացուցեալ զոյժ մտաց, ոչ անսայ բանի և ոչ յորդորանաց: Զհուսկն ասացից. բարկութիւնն է որպէս առիւծ, որ թէպէտ և գաղանաբարոյ, կրթանօք ընտելանայ: Հեշտութիւնն է որպէս ձուկն, որ թէ

պէտ և անմեղ է, ոչ շողումութեամբ և ոչ ահարկութեամբ նուաճի :

Հարցանիցես և ևս . Եթէ յայր իմաստուն ունիցի՞ն զտեղի կիրք . քանզի ազգու երևի այն ձեռնարկութիւն ստոյիկեանց, թէ կիրք են ամբոխմունք սրտի . ամբոխմունք են հիւանդութիւնք . սիրտ հիւանդագին չէ առողջ . ապա՝ թէ չէ առողջ, չէ իմաստուն : Պատասխանեմ . կիրք ոչ են ամբոխմունք և ոչ ախտք սրտի, բայց միայն յորժամ չեն կանոնաւորեալք : Եւ զի իմաստունն են կանոնաւորեալք, ոչ են ախտք և ոչ ամբոխմունք, այլ ճշմարիտ առաքինութիւնք : Ըշմարիտ իմաստութիւն է կանոնաւորել զկիրս : Բայց զիմարդ զամբոխմունս հնար իցէ, ասես, կանոնաւորել : Պատասխանեմ . բանն կանոնաւորէ զնոսա կրկնակի . բնապէս, հրամայելով զգայական բաղձանաց և իւրում սրտի . որպէս ասացաւ : Եւ բարոյապէս, վերածեալ 'ի միջասահման, զոր օրինակ յիւրում տեղւոյ աւացաւ . այսինքն է խորշելով 'ի ծայրից, և չափամբ պարագայից : Սէր և ատելութիւն են կիրք բնականք և անտարբերք : Լինին առաքինութիւնք, եթէ լինի սիրել և ատել զայն զոր արժան է, և որչափ արժան է, և որպէս արժան է : Լինին մոլութիւնք . յորժամ զանցանեն զչափովս . չափ է բանն, և բանն է իմաստունն : Մինչ զի բարութիւն և չարութիւն ոչ են 'ի կիրս, այլ 'ի գործածութեան կրից :

Տարակուսիցիս և ևս, թէ զարմացումն և ծիծաղ 'ի համար մարդկային կրկն իցեն . կամ առ ո՞ր 'ի նոցանէ վերածիցին . իբր զի երկաքանչիւրն զգալապէս այլայլեն զմարդ . զարմացումն ընդարմացուցեալ զնա, 'ի զարմանալ նորա . և ծիծաղն ծաղածանակ արարեալ զնա, 'ի ծիծաղիլ նորուն : Զպատասխանին մարթ է առնուլ 'ի սահմանաց նոցին : Զարմացումն է ուշադիր յառումն մտաց 'ի նորանշան իմն առարկայ, զորոյ ոչ գիտելով զպատճառն՝ ոգին տարտամ, ըզձանայ գիտել զայն . և յայնմ սուղ յափշտակութեան մարմինն ևս մնայ իբրև յանկարծ ապշութեամբ ընդարմացեալ, սալացեալ անշարժ և անբարբառ : Ուստի որ զարմանայն՝ բացագանչէ բարբառ այսպիսի . Մարթ ինչ իցէ այդմ լինել : Ըշմարիտ իցէ զոր տեսանեմս, թէ ցնորք ինչ իցեն : Ուր ունիս տեսանել, թէ զարմանքն չէ կիրք . զի ոչ է գործ զգայական բաղձանաց, այլ մտաց և կամաց : Տարտամութիւնն և չգիտութիւն պատճառին՝ հայի 'ի միտս : Իզձն և խնդութիւնն ընդ գիտութիւնն նորա՝ ոչ հայի 'ի զգայական բաղձանս, այլ յիմացականն, որ է կամքն : Իսկ թէ զարմանքն այլայլէ զերեսս, այն չէ գործ կրից . այլ՝ մտաց . որոյ զարմացումն զեղու և 'ի մարմինն, որպէս պատահէ յապշութեան : Եւ վասն այսորիկ զարմանք ոչ հիացուցանեն զանասունս, զի տեսանեն զգործս, և ոչ 'ի խընդիր են պատճառին : Իսկ ծիծաղն է բուռն շարժումն ինչ

ողւոյ, նշանական ներքին խնդութեան վասն զուարթարար ինչ առարկայի՝ երևեցուցչի անցաւ իմն տգեղութեան: Եւ շարժման ողւոյն զհետ գայ շարժումն սրտի և կրծոց, որ ցնցէ զստոծանին և զմկանունս բերանոյ և աչաց: Ուստի որ ծիծաղի, բացագանչէ բարբառ այսպիսի. Ով հաճութեանս մեծի: Բաբէ, այլ ոչ կարեմ ժուժալ: Մահ է ինձ 'ի ծաղուէ: Բայց յուշ լիցի քեզ, զի թէ տգեղութիւն առարկային է աղտեղի, և զգալի, շարժի նախ բաղձանքն զգայական, և կիրք անարդ խնդութեան, որ ձևացուցանէ ծիծաղ ինչ ուժնդակ և տարապայման: Այլ թէ տգեղութիւնն է իմանալի, որպէս 'ի զրոյցս նուրբս կամ երգիծականս և հանճարաւորս, շարժի նախ բաղձանքն իմացական. և ծիծաղն է առաւել պայմանաւոր, վասն լինելոյն առաւել 'ի միտս քան 'ի զգայութիւնս: Իսկ թէ առարկայն է խառն 'ի զգալոյ և յիմանալոյ, խառն լինի և ծիծաղն:

Ապա թէ կամիցիս գիտել, զինչ կիրք իցէ այն՝ զոր արտաքին և սրբազան իմաստասէրք կոչեն Յանկութիւն: Պատասխանեմ, է սա բառ բազմանշան: Վասն զի ընդարձակապէս նշանակէ զամենայն զգայական բաղձանս, բովանդակեալ զցասմանականն համայն և զցանկականն: Նշանակէ զցանկականն. և զկիրան յօժարեցուցիչ սրտի առ հեշտութիւն, զորմէ՝ վասն զի նիւթ է ժուժկալութեան և անժուժկալութեան, յիրաւի է մեզ խօսիլ ընդարձակագոյն:

ՅԱՂԱԳՍ ՀԵՇՏՈՒԹԵԱՆ

Գ Լ ՈՒ Խ Ա.

Յաղագս երկեակ ազգի հեշտոտքեան:

Ընդ այն է, որ յամենեցունց խնդրեալ, այլ 'ի սակաւուց ծանուցեալ, զգտիչս իւր յաւէտ տխրեցուցանէ քան ուրախ առնէ: Եւ այս պատահէ վասն մարդկային ցանկութեան՝ խաբեալ խաբեբայի, որ անզգուշութեամբ ըմբռնէ զհեշտութիւն ինչ փոխանակ այլոյ: Երկուս Ափրոգիտոս առասպելէին նախնի դիւցաբանք 285. մի երկնային՝ գուստր Դիոսի և լուսոյ, մայր առաքինական սիրոյ. և միւս գժոխային՝ գուստր

սանդարամետի և գիշերի, մայր մուկեկան սիրոյ հակամարտի : Չիք ինչ բարի առանց հակառակի, և ոչ հակառակ ինչ առանց վիճի : Երկաթանչիւրոցն յԱթէնս նուիրեցաւ մեհեան՝ պէսպէս զոհիւք . զի նա օգտեացէ, և սա մի փաստեացէ . յորմէ ծագեաց այն ճարտար զորոյց, թէ և չարաց դից պարտ է մատուցանել զոհս : Այս երկու Ափրոդիտք, որպէս մեկնէ մեզ Պղատոն, ոչ այլ ինչ են բայց երկու այլևայլ հեշտութիւնք . մին ազնուական և տիրական, որ սեպհական է մարդոյ ըստ որում բանական . միւսն անարգ և ծառայական, որ հասարակ է անասնոց անբանից : Նա ծնեալ յերկինս, այսինքն 'ի բարձրագոյն մասն հոգւոյ, միշտ առաջնորդէ յերջանկութիւն . սա ծնեալ 'ի սանդարամետս զգայութեանց, յորժամ չիշխի յերկնայնոյն, առաջնորդէ 'ի թշուառ կեանս : Թէ յիշես դու զայն երկու աղջկունս երկձիղ ճանապարհին Պռոգիկոսի, այնպիսի երեսք են երկոցուն Ափրոդիտացս : Երկնային բամբիշն ցածուն, և ծանրութեամբ զարդարեալ, առաւելու 'ի ճշմարտութեան քան 'ի նանրութեան : Դժոխայինն պերճ և զուարթագին առ երեսս՝ սնապաճոյճ պըճնութեամբ, իբրեւ զվհուկն Վիրկէ, թէ զերծուն 'ի նմանէ զարաքնայարգար կերպարանն և լուծանեն զկամարն, մնայ անպաճոյճ՝ դժոխային ինչ ուրուական : Ասան այսորիկ անզգոյշք, որպիսի են բազումք 'ի մարդկանէ, զստապատիր հեշտութիւնն ճշմարիտ կարծեալ՝ ըմբռնին 'ի հաղթս . և յայնժամ առաւել թշուառանան, յորժամ կարծեն զանձինս 'ի բարօրութեան : Ապա միայնոյ բարոյական իմաստասիրի անկէ իմացուցանել, որ իցէ ճշմարիտ, և որ սուտ . իբր զի հեշտութիւնն է գլխաւոր վախճան բարոյականին, որ բովանդակ ամփոփեցաւ յայս իմաստ : Նա է առաքինի, ոյր բերկրութիւն և ախրութիւն է 'ի վերայ այնր, որ արժան է : Նա է մօլի, ոյր բերկրութիւն և ախրութիւն է 'ի վերայ այնր, որ չէ արժան : Արդ այս ծանօթութիւն կախեալ կայ զսահմանէ, որպէս արդ լուիցես :

Գ Լ ՈՒ Խ Բ .

Թե՛ գինչ իցե՛ հեշտոշքիւնն :

Հեշտութիւնն է կատարելութիւն ինչ գործողութեանն, զոր համարի իւրաքանչիւր ոք պատշաճող անձին : Այս հռչակեալ սահման է ճեմականաց . որոյ մասունք՝ թէ քաջ մտաւին, բովանդակեն զամենայն զոր ինչ մարթ իցէ ասել 'ի նիւթ այսչափ հաճելի, միանգամայն և վտանգաւոր :

Որովհետեւ կեալն է կարգեալ առ 'ի գործել, ընդհանուր

տեսչութիւնն համեմեաց զամենայն բնաւոր գործողութիւնս մասնաւոր իմն բերկրանօք, 'ի յորդոր գործելոյ. զի ոչինչ կարողութիւն մնայցէ անգործ յինքեան, և անպիտան աշխարհի: Հաճութիւնն զոր զգան աչք՝ 'ի վայելել 'ի լոյս և 'ի զուարճալի գոյնս, անուշութիւնն որ հեղու յունկն զօգային մեղք մեղեգեաց, և ամենայն փափկութիւնք այլոց արտաքին զգայարանաց, ոչ այլ ինչ են, բայց անուշակ համեմունք բնաւոր գործողութեանց: Բայց բաց 'ի հաճութենէ արտաքին զգայութեանց, հաճեալ է և երևակայականն ընդ իւր երևակայմունս. և անըջական ճոխութիւնք իսկ՝ թէպէտ և սուտք, են բերկրականք, զի են երևակայեալք: Հաճ է և յիշողականն ընդ անցեալ հաճոյս, առաջի արարեալ զնոսա յիշատակութեամբ նոցին: Նա, որ ինչ գառն էր 'ի կրել, քաղցրանայ 'ի յիշատակել զայն: Զի որպէս չունելութիւն բարւոյ մեծի՝ է մեծ ինչ չար, նոյնպէս չունելութիւն մեծի չարի է մեծ ինչ բարի: Հաճեալ է կամքն ընդ մարդութիւն իւրոց առաքինութեանց, զի եթէ պտուղք իսկ չար ունակութեանց են քաղցր, ևս առաւել քաղցր են պտուղք առաքինական ունակութեանց: Հաճեալ է միտքն ընդ արամաբանել, ընդ հրամայել և ընդ ուսանիլ իւր, և ևս առաւել ընդ խորհիլ իւր զխորին խորհուրդս երկնայնոց և աստուածայնոց: Զի յերևիլ նմա, թէ յափշտակեալ իցէ յերկինս, կամ յինքն կորզեալ զերկինս, վայելէ 'ի մահկանացուաց միջի յերջանկութիւն անմահից: Արդ այս ամենայն համեմունք գործողութեանց զգայականաց կամ իմացականաց՝ կոչին վերջին կատարելութիւնք գործողութեանց, և այն է հեշտութիւն:

Ապա ամենայն հեշտութիւնք բերկրալի առնեն զգործողութիւնս, բայց ոչ ամենայն գործողութիւնք են բերկրականք: Այնք են բերկրականք, որք ըմբռնին որպէս պատշաճականք, և այս պատշաճողութիւն հաստատեալ է 'ի համեմատութիւն առարկային ընդ արամագրութեան կարողութեան: Առարկայից ոմանք բնաւորապէս պատշաճին ամենայն մարդկան. ոմանք իւրաքանչիւր հասակի, ոմանք աստիճանի իւրաքանչիւրոց, և ոմանք այժմու արամագրութեան, և ըստ պիտեւոյ իւրաքանչիւրոց. որպէս սովելոյն կերակուր, վաստակելոյն հանգիստ, կալանաւորին ազատութիւն: Բայց ընդ հանրապէս ամենայն ինչ բազմալի՝ 'ի ընդլ զբաղձանս է բերկրական: Վասն այսորիկ Պղատոնականք սահմանէին զհեշտութիւնն լրումն պակասորդի. և զցաւն պակասորդութիւն լըրման: Մինչ զի թէպէտ և գործողութիւնքն իցեն մտաց, կամ զգայութեանց ներքնոց, և կամ զգայութեանց արտաքնոց, հեշտութիւնն միշտ է 'ի բաղձանս: Հեշտութիւնք զգալիք 'ի զգայական բաղձանս, այսինքն է 'ի կիրս. և հեշտութիւնք է մանալիք յիմացական բաղձանս, այսինքն է 'ի կամս:

Մնայ արդ ճանաչել, թէ որպէս հեշտութիւնն իցէ կատարելութիւն գործողութեան: Երկուս կատարելութիւնս ունի իւրաքանչիւր գործողութիւն բերկրական: Մի ներքին, և էական գործողութեանն. ըստ այնմ որ ամենայն գործողութիւն է կատարելութիւն գործողական կարողութեան. որպէս ամենայն պտուղ է կատարելութիւն արնկոյն, և ըստ այնմ ամենայն ներգործութիւն է կատարելութիւն ունակութեան: Այս է ներքին և էական կատարելութիւն գործողութեան: Երկրորդն է կատարելութիւն ինչ պատահական և արտաքին, ծագեալ 'ի բաղձանս (որպէս ասացաւ) 'ի պատշաճող գործողութեանէ: Առաջին կատարելութիւնն է տեսակ ինչ, որ տարբերէ զէութիւն գործողութեան իրիք յէութեանէ այլոյ. որպէս զտեսանել 'ի լսելոյ, կամ զտեսանել զայս ինչ առարկայ 'ի տեսանելոյ զայլ առարկայ, քանզի յայտ է թէ տեսանել զծառ չէ տեսանել զգազան: Բայց հեշտութիւնն է տեսակ ինչ եկամուտ, որ տարբերէ զհաճոյական գործողութիւնն յանհաճոյ գործողութեանէ. կամ զհաճութիւն ինչ յայլմէ, իբր զի յայտ է թէ մի և նոյն գործողութիւն է զի հաճոյանայ միում և ոչ միւսում, վասն զի միում է պատշաճական, և միւսում ոչ. որպէս մի և նոյն կերակուր քաղցր է առողջի, և տաղակալի հիւանդի: Ապա հեշտութիւնն է վերջին կատարելութիւն մարդկային գործողութեանց. զի յանկ հանէ նա զշարժմունս ոգւոյ, կարէ զթեւս սիրոյ և ցանկութեան, սպանանէ զյոյս և զերկիւղ, յաղթանակէ բարկութեան և ցաւոյ, և ստացութեամբ առաջակայ բարւոյն՝ ամենայն անհանգրստութեանց տայ հանգիստ և գաղար: Ապա չորք իրք ընթացակցին 'ի հեշտութեան. Կարողութիւն, Առարկայ, Գործողութիւն, և Հաճութիւն: Կարողութիւնն է սկիզբն շարժեալ, առարկայն է սկիզբն շարժիչ, գործողութիւնն է շարժումն, հաճութիւնն է աւարտ: Գործողութիւնն է նիւթ, հաճութիւնն տեսակ, բայց տեսակ արտաքին և պատահական: Մինչ զի 'ի լինել կարողութեանն տրամագրագոյն, և առարկային ամոքագոյն, և գործողութեանն պատշաճողագոյն գործողին, հեշտութիւնն լինի քաղցրագոյն, և հանգարտագոյն 'ի հանգստեան: Բայց 'ի վեր քան զամենայն հարկաւոր է ըմբռնումն պատշաճողութեան. զի բաղձողական կարողութիւնք ոչ շարժին, բայց եթէ լուսով ըմբռնողականին. և առանց ըմբռնման առարկայք ցաւագինք ոչ ցաւեցուցանեն, և բերկրականք ոչ բերկրեցուցանեն: Եւ զսորին հակառակն, շատ է թէ իցէ ըմբռնումն, 'ի լինել բերկրականաց ցաւագին, և ցաւագնաց բերկրական: Բազումք են թշուառք, զի ոչ ճանաչեն զիւրեանց երջանկութիւն. և բազումք են երջանիկք, զի ոչ ճանաչեն զիւրեանց թշուառութիւն. մինչև կարծել

միում 'ի փիլիսոփայից թէ երջանկութիւն և թշուառութիւն իցեն կարծիք : Այնչափ երջանիկ էր աղքատն Թրասիւղոս 286, որ կարծէր զինքն լինել թագաւոր . որչափ թշուառ էր արքայն Գիոնեսիոս , որ կարծէր հանապազ ունել սուսեր կախեալ 'ի վերայ գլխոյ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ .

Յադագս հեշտոտքեան մարմնոյ և հոգոյ .

Հոգին է սկիզբն մարդկային գործողութեանց , և մարմինն է գործի հոգւոյ , որպէս այլուր ասացաւ : Բայց անհնար է մարմնոյ լինել ըմբոն գործի , թէ չիցէ 'ի նմա բնաւոր ինչ կազմութիւն պատշաճական : Պիտի 'ի մարդկային մարմնի կուռ ոսկերոտի , աղխաղխեալ յօգակապօք և մկանամբք և ջղօք 'ի դիւրութիւն շարժման , ծեփեալ մասնամբք 'ի գրգռութիւն զգայութեան , պտտատեալ երակօք և շնչերակօք 'ի ճատաղիս արեան և ոգւոյ , հաստատեալ բարեխառնութեամբ չորից հիւթոց և չորից առաջնոց որակութեանց , յորոց ծագեն պէսպէս խառնուածք և 'ի խառնուածոց անտի այլեայլ բնաւորութիւնք յիւրաքանչիւր անհատ : Պիտին և 'ի հոգին բազմօրինակ համեմատութիւնք կարողութեանց արտաքնոց և ներքնոց , կենսականաց և կենդանականաց , բաղձողականաց և իմացականաց , որք կազմ իցեն և պատրաստական առ իւրեանց անբանական և բանական գործողութիւնս : Իւրաքանչիւր մասնիկ մարմնեղէն կազմուածոյ թէ խախտի կամ այլայլի , բովանդակ բաղադրեալն զգայ զցաւ : Նմին իրի անդամք ընդ թուով անկանին , այլ ցաւք նոցա են անթուելի : Ծառ մի 'ի ծովեղեր Թրակիոյ կարեալ յԵնէասայ եհան 'ի վիրաց արիւն , և 'ի կըտրոնոյ անտի հեծութիւն : Զի եթէ բուսականք ունէին զգայութիւն , ցաւ լինէր ծառոյ զգալ թէ զրկի 'ի մասնէ ինչ , որ ամբողջութեան իւրոյ կազմածոյ և ազատութեան իւրոց գործողութեանց էր պատշաճող : Եւ բերկրութիւն լինէր նմա ծծել արգաւանդ հիւթս , ճապաղել ոստս , արձակել սաղարթս և բերել պտուղս : Ըստ այսմ օրինակի՝ յորժամ մարմինն ունի զամենայն պատշաճեալս իւրոց բնաւոր գործողութեանց առանց ինչ խափանածոյ , բնութիւնն 'ի նմա է կատարելատէս արամագրեալ , վասն որոյ և ուրախ : Եւ զսորին հակառակն՝ այնչափ ցաւ է նմա և տրտմութիւն , որչափ 'ի բնաւոր վիճակէ այլայլի կամ խափանի : Աղա ոչ այլ ինչ է հեշտութիւն մարմնական , բայց կատարելութիւն ինչ գործողութեանց պատշաճականաց մարմնոյ , որպիսի են գործողութիւնք զգայութեանց արտաքնոց : Եւ հեշտութիւնն հոգեւոր՝

կատարելութիւն ինչ գործողութեանց պատշաճականաց հոգւոյ, որպիսի են խօսիլ, հրամայել և խօսալ: Այսպիսի է բերկրութիւն զգօնամտաց, որք հասանեն 'ի ճանաչումն գաղանի և նոր ինչ գիտողութեան: Այսպիսի եղև բերկրութիւն Արքիմեդեայ, որում իբրև հրամայեցաւ 'ի հերովնէ արքայէ գտանել քանի խառնուրդ օտար հրահալելոյ կայցէ 'ի պտակ մի ոսկեղէն՝ առանց հալելոյ զայն, գտեալ սորա զատացոյցն ամանով ինչ ջրոյ, իբրև խելայեղ աղաղակէր 'ի խնդութենէ եթէ գտի, գտի, որպէս թէ գտեալ էր մեծ ինչ գանձ: Այսպիսի եղև և բերկրութիւն Պիւթագորայ, որոյ գտեալ զհրաշակաւոր զերկրաչափական ցոյցն, որ առ Եւկղիդեայ է երեսներորդ ութերորդն առաջին գրոց, զոհեաց Գիտսի հարիւր զուարակս, որպէս թէ ստացեալ էր մեծ ինչ թագաւորութիւն 287: Ապա այսու օրինակաւ է հեշտութիւն, որ հաճէ զբաղձանս զգայական, և է որ զիմացականն: Բայց միոյ հաճոյք զեղուն 'ի միւսն, և թէ մին ախտակրէ, միւսն ախտակցի: Կարի գորովանօք սիրեն զմիմեանս այս երկու անբաժան ամուսինք հոգի և մարմին, և 'ի լծակցութեան իւրեանց՝ հասարակաց են նոցա բարիք և չարիք: Թէպէտ երբեմն՝ որպէս պատահէ 'ի մէջ սիրելի լծակցաց, երևին առ միմեանս խեթահար, բայց և այնպէս՝ առ վայր մի է կռիւն, և երկար՝ հաշտութիւնն, և սիրտն է նոցա թարգման և միջնորդ հաշտութեան: Մինչև հեշտութեան մարմնոյ յոլովակի ընկլուզանել և 'ի մոռացօնս արկանել զոգի, և ուրախութեան ոգւոյ ցայտել 'ի մարմինն, և փայլատակել յերես: Վասն այսորիկ իմաստնապէս ասացաւ թէ դիւրութիւնք մարմնոյ՝ դեզ են ոգւոյ: Զի զոր օրինակ ցաւք, երկիւղ, անսուղութիւն և ախաք, 'ի չարչարել զմարմինն՝ ամբօխեն և խափանեն զոգի յիւրոց աշխուական գործոց, նոյնպէս չափաւոր հաճոյք, զուարթութիւնք ընդ խաղ, անոյշ կերակուրք և քաղցր հանգիստ, 'ի կազդուրելն զոյժ մարմնոյ՝ զօրացուցանեն զգորութիւնս ոգւոյ: Թող զի հաճոյք մարմնոյ ունին իւրեանց կուպար, յոր իբրև լինի հասանել, խնդութիւնն յետս ընկրկեալ փոխի 'ի տաղոկութիւն: Յորժամ որովայնն է յագեալ, անուշութիւն կերակրոյն փոխի 'ի զլուանս, և հաճոյքն լինին տանջանք: Բայց բերկրութիւն մտաց չունի ինչ կէտ նպատակի, որչափ առաւել ճարակէ, այնչափ առաւելու ախորժակ քաղցի, հնար է մարդոյ ուտել աւելի քան զչափն, այլ ոչ է հնար գիտել աւելի քան զչափն: Ապա թէ երբեք հոգի՝ երկասիրութեամբ մտաց խոնջի, խոնջութիւնն չէ հոգւոյն, այլ մարմնոյն. զի արուեստաւորն է անձանձիր, այլ գործին տըկար: Յասացելոցս մարթ է քեզ դիւրաւ որոշել զերկեակ տրոհմունս հեշտութեան: Ոմանք ինքեամբք ամենայնիւ են բարի, զի ծագին 'ի գործողութեանց բնութեան բոլորովն

կատարելոյ, որախօի են առաքինութիւնք և գիտութիւնք: Ոմանք են հեշտութիւնք, ոչ ամենայնիւ ինքեամբք բարի, այլ ըստ այնմ որ արբանեկեն 'ի կատարելագործել զբնութիւնն. որպէս գիւրութիւնք մարմնականք, որք 'ի բաց առնեն 'ի հոգւոյ զխափանարարն բանաւոր և առաքինական գործողութեանց. և սոքա են գեղք հոգւոյ:

Արդ գիւրին լիցի քեզ որոշել զերկուս Ափրոդիտս, առ իմանալ որ իցէ երկնաւորն, և որ դժոխականն: Այսուհետև ոչ են մեր զրոյցք առ որոշելոյ զհեշտութիւն մարմնոյ 'ի հեշտութենէ ոգւոյ, այլ առ որոշելոյ զհեշտութիւնն մոլեկան յառաքինականէն. զի եթէ մարմնական և եթէ իմացական հեշտութեանց ոմանք են առաքինականք, և ոմանք մոլեկանք, ոմանք ճշմարիտք, և ոմանք սուտք. որպէս և լուիցես: Եւ արդ սահմանն է, որ ցրեալ զթովշութիւն և 'ի բաց արարեալ ըզպատրուակ հեշտութեանն ծպտելոյ՝ 'ի յայտ ածէ զնորա պղծութիւնս և զգարշ տգեղութիւնս, և զհետևողաց նորա նախատինս: Ապա մոլեկան հեշտութիւնն է սուտ զուարճութիւն ինչ ծագեալ յայնմ գործողութենէ, որ պատշաճական թուի միայն տրամադրեցելոյն առ մոլութիւն. որպէս արբեցութիւնն անթուժկալին: Ուստի և մոլեկան ախրութիւնն է ախտ ինչ ծագեալ յայնմ գործողութենէ, որ անպատշաճ թուի միայն տրամադրեցելոյն առ մոլութիւն. որպէս զգաստութիւնն անթուժկալին, և աշխատութիւնն ծուլին: Մի և նոյն ախտ է չարազգած կարողութեան, միտել 'ի չարն և փախչիլ 'ի բարւոյն. խնդալ ընդ միասակարս, և խորշիլ յօգտակարաց: Սմին իրի որպէս մոլութիւնք և առաքինութիւնք զանազանին 'ի միմեանց պէսպիսութեամբ կարողութեանց և առարկայից, նոյնպէս մոլեկան հեշտութիւնն ընդհանրապէս բովանդակէ յինքեան զամենայն հեշտութիւնս ծնեալս յանկարգ կարողութիւնս 'ի մոլեկան առարկայից: Ուստի և առասական անուամբ հեշտասէրս կոչեմք զամենեւին զնոսա, որք զհետ երթան մոլեկան հեշտութեանց, և փախչին յառաքինական գործոց. զի չարայօժար բնութեան այնոքիկ են գիւրինք, և այսոքիկ դժուարինք: Արդ զոր օրինակ 'ի կարողութեանց ոմանք են զգալիք, և ոմանք իմանալիք. նոյնպէս 'ի հեշտութեանց՝ որք թշնամիքն են առաքինութեան, ոմանք անկեալ գնին 'ի ստորայարկ զգայական մասին, և ոմանք 'ի գահաւանդ իմացականին: Բայց է միւս ևս ազգ միջնայարկեան, յորում կամ զգոնութիւնն զգաստացուցանէ զզգայութիւն, և կամ զգայութիւնն կուրացուցանէ զզգոնութիւն: Եւ բաց յայսմանէ՝ հեշտութիւնք ինչ են մոլեկանք վասն առարկային, որ յիւրմէ է ապօրինաւոր. և այլք վասն չափազանցութեան միայն, որ անցուցեալ զգործն յօրինաւորէ յապօրինաւոր փոխէ զգեղն 'ի մահագեղ:

Ապա 'ի մօլեկան հեշտութեանց ոմանք են անասնայինք, աղտեղիք, և ամօթականք. և ոմանք փարազնականք, հետաքննիինք, և գրգականք: Անասնայինք են այնք որք խնդրեն զանխուլ տեղիս առ ապահովութեան և առ ամօթոյ: Ափրոգիտք այո՝ դժոխականք, խաւարասէրք, և արժանիք թաղելոյ 'ի դժոխային խաւարի: Աւելի քան զդժոխականն եղև Արաաշէսինն, որոյ աղգապիղծ բազմակնութեամբ ածեալ կնութեան զերկուս զիւր դասերս, նախանձաբեկս արար զերկաքանչիւրն հարձիւք ըստ աւուրց տարւոյ, և եկամուտ յաւելուածովք ըստ ժամաթուի աւուր: Ապշեցան սանգարամետք, զի թագաւորն Մարաց ոչ ժուժեաց կեալ՝ առանց այնչափ Ափրոգիտաց, մինչ պետն սանգարամետից շատացաւ միով միայնով: Ոչինչ նուազ անասնայինք և ամօթականք են հեշտութիւնք շուայտութեան և արբեցութեան. որպիսի էր Աստիգամասայն, որ հրաւիրեալ յԱրիփարզանայ արքայէ 'ի մեծատարաստ հանգիսի կոչունս, անձամբ միայն լափլիզեաց զամենայն զոր հանդերձեալ էին ուտել կոչնականք, և ցամաքեցոյց զամենայն կարասս: Ինքն միայն եղև կոչնական, իսկ այլքն ամենայն ակնկառոյց գէտք, զարմացեալք թէ զիարդ մի միայն փոր զամենայն փորոց նոցա տարաւ զուտեստ: Այս հեշտութիւնք են անասնայինք և հիւթանիւթեայք, որք աւելազանցութեամբ օգտակարաց մարմնոյ այնպէս զնա յոռացուցանեն, մինչև նոյն իսկ մեղաց լինել նմա պատուհաս:

Իսկ այլք են հեշտութիւնք նոյնպէս անասնայինք ըստ ըզգայական բաղձանաց, այլ անծանօթք անասնոց: Չի են ճասկուլութիւնք ջանահնարեալք 'ի մարդկային մօտաւորութենէ, և վասն այնորիկ կոչին փարազնականք: Եւ որ անձնատուր լինի 'ի սոսա, ոչ հեշտասէր կոչի, այլ գիրգ: Ծառայական մօլութեանն զեղխութեան սովոր է յաջորդել փարազնական մօլութիւն պերճութեան, գալիչ փափկութեան և գրգանաց ամենայն զգայարանաց: Մինչև նոցա տկարացուցանել զմարմինս. այլ սոցա տկարացուցանել զոգիս: Չիք մօլութիւն քան զայս գիրգ, բայց և չիք քան զայս բուռն յիգացուցանել զհուժկու արս: Չուր ջանահնար եղև տեսչութիւնն զբօսեցուցանել զաչս այնչափ գեղեցկագիտակ տեսարանօք, ծաղկազարդութեամբ աստեղաց յերկինս, և աստղազարդութեամբ ծաղկանց 'ի դաշտս, և այնչափ պէսպիսակ գեղովք, առ ամօթել 'ի սէր և 'ի զարմանս: Անցոյց զանցոյց Ոստիոս Լիբերտիոս գտանել գրգանս ընդվայրաքննինս և նախատս, 'ի զբօսեցուցանել զաչս իւր, ագուցեալ պէսպէս հայելիս 'ի սենեակս իւրոց հաճոյից, 'ի փայփայել զանձն՝ ըստ 'Նարկիսոսի: Դոյզն և թարմատար գրգանք թուէին թագաւորաց Ասորեստանեայց արբենալ քաղցր օշարակօք, թէ ոչ արբեցուցանէին և զականջս անառակ երգօք մերկ յուշկասլարկաց:

Նա՝ առ առաւել՝ յանցաւորել զերաժշտութիւն, կտրէին ցաւագին կտրոցաւ զարուութիւն ազնուական տղայոց, զի ՚ի նրբաձայն աւաջելոյ՝ երգեցիկք թուեսցին վարձակք: Բայց վասն հոտոտելեաց ոչ շատ եղև Վերրէսի պրետորի Սիկիլիոյ նմանաբերել զբարս խողի, զորոյ կրէր և զանուն, յորժամ ընկողմնեալ ՚ի սրատգարակ շրջէր ընդ գաւառն, որպէս խողինչ մալեալ. եգիտ և գիւտ գրգանաց, կախեալ զռնգաց վանդակագործ քսակս վարդալիրս. գրգանք որ ոչինչ էին ճահողական ռնգաց անասնոյ տղամասիւրի 288: Բայց զանցոյց զսովաւ Աւրելիոս Անտոնիոս, որոյ գլխովին ուշ եգեալ բարեբաստել զռնգունս՝ լուղէր ՚ի տօթագին աւուրս ՚ի լիճինչ անուշահոտ ջուրց. և լուղեցուցանէր զլոյս ճրագաց ՚ի բալասանի, զի և ծուխն լիցի նմա խնկեհի: Քանի՞ Ղուկուղղոսք աշխատ եղէն զկնի ՚ի տալ ճաշակելեաց ճաշակ՝ օտարոտի իմն և անլուր համեմիւք: Բայց չեղև ինչ անլուր օրինակ քան զԱնտոնիոսին և զՎղէոսպատրայն: Սոցա մեծագործութեամբ ընթրեաց անցեալ զանցեալ զամենեքումբք, որք գտող եղէն արուեստի՝ ոչ մերժելոյ, այլ զարթուցանելոյ զքաղց, ՚ի բաստ եկին ընդ միմեանս, թէ ո՞ կարող իցէ գտանել գրգանս մեծահարուստս, և գրգական մեծութիւնս ՚ի հրաւիրել զմիմեանս ՚ի կոչունս: Այնչափ մեծածախ համագամս Ղուկուղղեան գպրոցի եգիտ Անտոնիոս, մինչև թուէր անյաղթելի: Բայց պարտեցաւ յեգիպտական հանճարոյ. քանզի կորդեալ տարփածուի նորա Վղէոսպատրայ յիւրմէ ունկանէ մարգարիտ մի որ արժէր զթագաւորութիւնն, ետ ըմպել Անտոնիոսի՝ ողողեալ և համեմեալ. կամէր ողողանել և զզոյգ նորա, բայց Անտոնիոսի պարտութիւն խոստովանեալ, չթողացոյց: Քանի՞ փափկութիւնք հուսկ ուրեմն հնարեցան ՚ի նուազել զյեսնորդ զգայութեանն տաղտկութիւն ՚ի նեղութենէ. աքսորեցան մաշկեայք և ասուիք, որք պաշտպանէին զմարմինս ՚ի սրտահարաց օդոյ. սկսան քաղել զտերևս ծառոց վասն մետաքսի. ծեծել զվուշս հողանդիոյ, անկանել ոստայնս թափանցս և թեթևս, մինչև չլմանալ թէ մարմինն զգեցեալ ինչ իցէ թէ մերկ: Ոչ կարէն գտանել քուն գիշերոյ՝ բայց ՚ի փափուկ անկողինս, որոց տուրնջենային աշխատութիւնք կակղէին արդեօք և զապառաժ քարինս: Ոչ տօկան առանց հեծութեան, ոչ թէ ցաւոց վիրաց, այլ և ոչ շիթելոյ ճանճից. որ և զմի ՚ի հռովմէական կայսերաց արար ճանճորս 289: Չհուսկն ասացից. ոչ զօրէն հանգուրժել այնմ, որում ամենայն մարդոյ պարտ է հանգուրժել. ոչ ՚ի սակս անզօր և ակար խառնուածոյ, այլ ՚ի սակս մոլեկան ունակութեան, որ թուլամորթից զգոյզն տաղտկութիւն առնէ ծանրատաղտուկ: Ի ցուցանել քաջի արքային Լիւսիմաքոսի գեսպանաց իգասիրի արքային Դեմետրի զսպիս ժանեաց առիւծու, յոր վերայ ցասումն

Աղէքսանդրի զնա յարձակեցոյց, գեապանքն ետուն պատասխանի. Դու ցուցանես մեզ զսպիս ժանեաց տախծու. և մեր թագաւոր ցուցցէ քեզ 'ի պարանոցի և 'ի բազուկս զսպիս ժանեաց յուշկապարկի: Եւ այն էր հարձ նորա սիրելի, Վամիա անուն որ թարգմանի յուշկապարիկ:

Ամենեքին այսոքիկ են մոլեկան հեշտութիւնք ցանկականին. ամօթականք հետամտին, քան փնասակարք օտարի: Բայց ահաւոր և երկիւղալի հեշտութիւնք են հեշտութիւնք ցամանականին: Ահնկէց են և այսօր ուշոյ յիշատակաց ցուն փաղարեան, երկաւարք Բուսիրեան, առիւծք Թէոդամասայ, ընկողինք Պրոկոստեայ, ընթրիք Ատրէոսի, հերձիք ծառոց Սկինեսի 290. և այլ մեքենայք հնարեալք 'ի մարդախոշոշ մարդկանէ. որոց քաղցր էր որպէս ազրկաց արիւն կենդանի, և որպէս ամէնի գազանաց դիշատութիւն մարդկային մարմնոց: Շատ լիցի առաջի առնել զանգթութիւնն Աստորոբաղայ, որոյ կուտակեալ 'ի վերայ պարսպաց Կարքեդոնի ակնյանդիման Շիպիոնի և հռովմէական զօրուն զամենայն հռովմայեցիս, զորս ունէր 'ի կալանս, իբրև 'ի խաղաղաց խնջոյս զուարճանայր յանձն, զի զմիոյ ուրուք բրէին զաջս, զայլոյ կտրէին զէզու, զոմանս կարթակոտորս առնէին, և զոմանց կենդանւոյն զերծուին զմորթ, և զամենեսին բիւրազգի կտտանօք տանջեալ կախէին զպարսպաց: Տեսիլ երկակի հեշտալի խժաբարոյին, 'ի լսել նորա զհեծութիւն ականուղաց և ականելոց. և 'ի տեսանել ասալ զհոսումն արտասուաց, և անտի արեան: Նման են այսոքիկ հեշտութիւնք չարախօսաց. իբր զի բղխեն 'ի մի և նոյն աղբերէ ցամանականին չարագործութիւն և չարաբանութիւն, որպէս այլուր ասացաք: Կարի անողորմ չարագործութիւն է սպանանել լեզուաւ քան սրով. և խոցել գրչաւ, քան նետիւ. զի մեծ կորուստ է կորուսանել զպատիւ քան զարիւն: Թող զի սպանողն վտանգելով իւրով սպանանէ զկենդանիս, այլ չարախօսն աներկեան սպանանէ և զմեռեալս: Բայց դոյզն և ծառայական հեշտութիւն բերէ անպաճոյճ և յայտնի չարաբանութիւնն. չարաչար ևս բերկրութիւն բերէ երգիծականն և հանճարաւորն: Որպէս բնեռ օծեալ ձիթով ուժգնագոյն միսի 'ի փայտ, նոյնպէս չարաբանութիւն համեմեալ սրամատութեամբ խորագոյն խոցէ: Ոչ ախորժէր Մարաիալէս քերթող զլրոյցս նրբինս, թէ չէին կծանօղք: Զնոսա անուանէր խիւսս աղայոց, և զսասա կերակուրս տեարց: Ուստի գրի զնմանէ, թէ գիւրին էր նմա առնուլ 'ի բերան կայծ ինչ վառ, քան զրոյց ինչ չարախօս. և մտադիւր կորուսանէր զբարեկամ ոք, քան զմի 'ի զըւարճ խօսից: Են և այլ հեշտութիւնք մեծամեծք և մոլեկանք, որք գան կարծեօք յարտաքին բարեաց. որպէս երևի յագահս, որք ըստ Պիգմալիոնի 291 'ի մթերել զինչս միշտ են ընչայեղք,

և 'ի փառամովս՝ որ ըստ գեանառիւծոց կերակրեալք հողմով
գովութեան և սլատուոյ, միշտ են փքոցուռոյցք և սովեալք :
Յայսմ ագահական հեշտութենէ՝ ծնանի հեշտութիւն խա-
ղացողաց, այո բերկրական վասն յուսոյ յաղթութեան և շա-
հելոյ ինչ, այլ փնասակար ագահ խաղացողի . որոյ յագահու-
թենէ 'ի շռայլութիւն յեղեալ՝ վասնէ զինչս 'ի հետամտել
ստացութեան . և չքաւորէ զառնն առ հարստացուցանելոյ
զնա : Են և այլ ևս մոլեկան հեշտութիւնք իմացականք, որք
ծնանին յանկարգ ցանկութենէ գիտելոյ . որպէս սնապաշ-
տական կամ կախարդական և սատանայական արուեստք, ո-
րոց լաւ ևս է չգիտութիւն քան գիտութիւն : Եւ կամ ժա-
մավաճառ դեգերանք ազատական արուեստից, որպէս վտան-
գաւոր բանաստեղծութիւնք, և գերասանական խաղարկու-
թիւնք, վասնիչք ժամանակի և խանդարիչք բարի վարուց :
Զհուսկն ասացից, այն ամենայն որում ստորին կամ վերին
բաղձանք ըղձանան աւելի քան զսխտոյն, կամ ընդդէմ բանի,
բովանդակ է հեշտութիւն մոլեկան . և զսորին հակառակն,
այն ամենայն որ բերկրեցուցանէ 'ի կոպար բանի, է հեշտու-
թիւն առաքինական :

ԳԼՈՒԽ Դ .

Հարցոռածք 'ի վերայ հեշտոռքեան :

Ի նախընթաց վարդապետութենէ զարթուցեալ՝ այլ ոչ
լիով շատացեալ քո ուշիմ մտացդ, գուցէ նախ առաջին ցիս
հարցանիցէ . Ո՞ր հեշտութիւնք իցեն մեծագոյնք, հոգևորա-
կանք թէ մարմնականք : Որում ընդհանրապէս տամ պատաս-
խանի, թէ մարմնականք են մեծագոյնք հայելով 'ի զգայա-
կան բաղձանս . զի են առաւել զգալիք, և հոգևորականք են
մեծագոյնք հայելով յիմացական բաղձանս, զի են առաւել
իմանալիք : Իւրաքանչիւրն հաճ է ընդ այն, զոր համարի պատ-
շաճողագոյն ինքեան : Բայց թէ խնդրի բացարձակ, ո՞րք իցեն
մեծագոյնք, յայտ է թէ կարողութեանն կատարելագունի
կատարելագոյն է գործողութիւն . և գործողութեանն կատա-
րելագունի կատարելագոյն է հեշտութիւն . վասն որոյ և մե-
ծագոյն : Այն զի հոգևորական հեշտութեանց ներքին գովով
և զգալեացն արտաքին, մարթ է ասել թէ զգալին է 'ի ներքս
'ի հեշտութեան, և հոգևորականն զհեշտութիւնն ներառնու-
թիւնքեան : Հարցանիցես և ևս . Եթէ ճշմարիտ է այն սահման,
բարին է՝ որում ամենեքեան բաղձան, զի՞ է՝ զի ոչ ամենեքին
ըղձանան առաքինական և իմանալի հեշտութեանց, այլ առա-

ւել ընկղմին 'ի մարմնականս և 'ի մոլեկանս : Պատասխանեմ
 նախ, թէ թէպէտ ոչ ամենեքեան ըզձանան մի և նոյն հեշ-
 տութեան 'ի տեսակի, սակայն ամենեքին ըզձանան նմին 'ի
 սեռի. այսինքն, այնմ որ երևի սրտաշաճական և բարի : Զի
 ամենեցուն է բարի ոչ այն որ է բարի, այլ այն որ երևի բարի :
 Բայց բաց յայսմանէ՝ սրտ է հայիլ յայն, զի ընդհանուր
 բնութիւնն է աստուածական իմն. զի կախեալ կայ զառաջ
 նոյ սկզբնէ որ է Աստուած. և ամենայն աստուածային դիմէ
 առ ևս բարեգոյնն և կատարեալն : Ասան այսորիկ բնութիւնն
 միտեցուցանէ զամենեւին առ ճշմարիտ և կատարեալ հեշտու-
 թիւնն, որ է երջանկութիւն. որ և հաստատեալ կայ յիմա-
 ցական գործողութիւնս : Բայց որպէս յառաջն ասացի, ան-
 զգուշաւոր միտք տարտամեալ 'ի խնդիր նորա, ըմբռնեն այլ
 ընդ այլոյ : Բայց ասիցես. Զի՞ է, զի զգալի հեշտութիւնք վաղ-
 վաղակի գան 'ի յափրութիւն. և որ մեծապէս էր հաճոյ՝ լինի
 մեծապէս անհաճոյ : Պատասխանեմ, թէ զգալի հեշտութիւնք
 ծնանին 'ի կրից. և զի կիրք են բուռն բերմունք վայրկենա-
 կանք հաստատեալք 'ի բաղձողականն և ոչ 'ի բանաւորականն,
 ընդ գաղարել բուռն բերմանն գաղարէ և բերկրութիւնն :
 Նմին իրի առարկայք առ որս եռանդնաշարժ է տարփումն,
 վաղագոյն լինին ատելի : Բայց զհարգ գէթ իմանալի բերկրու-
 թիւնք ոչ հանապազորդեն. և զհարգ ուսումն և խոկումն
 մշտնջենաւորաց ոչ մշտնջենաւորեն 'ի միտս զհաճութիւն
 իւրեանց : Պատասխանեմ, թէ առարկայ ինչ էապէս կատա-
 րեալ, և կատարելապէս ըմբռնեալ կապէ զմիտս և զկամս
 մշտնջենաւոր կապանօք : Որ նկատէ զԱստուած գէմ յանդի-
 ման լուսով փառաց, անհնար է թէ յագեցի երբէք : Բայց
 որ նկատէ. լուսով գիտութեան, հնար է այնպիսւոյն զգալ
 յագուրդ վասն երկուց : Մի զի մարմնեղէն կազմուածն, որ
 արբանեկէ մտաց, 'ի գործել անդ իւրում վաստակի. որպէս
 խարտոց 'ի մաշել զերկաթ ինքն ևս մաշի : Եւ երկրորդ, զի
 այլ ինչ առարկայ առաւել ստիպող կամ բերկրական լինի
 յանդիման. և ինքն անձկանօք և ևս գիտելոյ, թողու զայն
 որոյ էր 'ի խնդիր. որպէս որսորդ շունք փախուցեալ զմի յէ-
 րէոց վաղէն յայլ : Ասան այսորիկ պէսպիսութիւն բնաւորա-
 պէս է հաճոյական, վասն անյագ գոլոյ զգայութեան առ առ-
 նուլ զփորձ, և մտաց առ իմանալ զնորանորս : Եւ վասն զի
 նորոց իրաց առաւել մտադիր է միտք մարդկան, այնչափ ա-
 ռաւելու բերկրութիւնն, որչափ առաւելու մտադրութիւնն :
 Ամիցիս դուցէ գիտել և զայն, թէ երկու մեծամեծ՝ բայց բո-
 լորովին տարբեր հեշտութիւնք՝ լինիցի՞ն միահաղոյն 'ի միում
 ժամանակի : Պատասխանեմ. ստոյգ է թէ որ յառեալ զմայ-
 լեալ իցէ 'ի քաղցրանուագ ինչ եղանակութիւն, այնպիսւոյն
 չէ հնար հաւատարապէս միտ գնել միանգամայն 'ի հայիլ և

'ի զմայլել չափակցութեամբ քերուբ ինչ նկարու : Այսն զի
 որպէս գործողութիւն ինչ խափանէ զայլ, նոյնպէս հեշտու-
 թիւն միոյ գործողութեան խափանէ զհեշտութիւն այլոյ գոր-
 ծողութեան . գէթ չթողացուցանէ լինել 'ի հաւասար աստի-
 ճանի : Այսն այսորիկ ասացաւ, թէ 'ի հարկանել թրակացւոյ
 նուագածուին Որփէոսի զքաղցրանուագ զիւր կիթառ, մո-
 ռանային անդեայք զարօտս, թռչունք զբոյնս և մարդիկ զիւ-
 րեանց գործս, յայն համաձայնութիւն լարից քաղցրութեամբ
 յափշտակեալք և անշարժ կապեալք : Որոյ պատճառն է, զի
 որպէս ամենայն բնական արարողք, նոյնպէս ամենայն մարդ-
 կային կարողութիւնք ձգին ցորոշ ինչ կոպար ներգործակա-
 նութեան, յորմէ և անդր ոչ գործեն, կամ տկար գործեն :
 Եւ վասն այսորիկ սր ուշ դնէ գործոյ ինչ, ոչ կարէ միան-
 գամայն ուշ դնել այլում գործոյ : Եւ յայտմանէ մարթիս
 քեզէն լուծանել զայս միւս ևս խնդիր, թէ էր աղագաւ վա-
 ղանց թուիցի ժամանակն այնմ որ 'ի վայելս իցէ, և երկար
 այնմ որ 'ի վիշտս իցէ : Նոյն է պատճառն : Իբր զի բերկրու-
 թիւնն այնպէս ընկնու զմիտս այնորիկ որ 'ի վայելս իցէ, մինչ
 զի ոչինչ ուշ եդեալ նորա յաջորդական աւողութեան ժամա-
 նակի, միակցէ զառաջին վայրկեանն ընդ յետնոյն, որպէս որ
 'ի քունն իցէ . վասն այսորիկ յերկարաւոր ինչ ժամ թուի նմա
 բոպէ : Եւ զսորին հակառակն, որ 'ի ցաւս է և 'ի վիշտս, ոչ
 այլ իմիք ըզձանալով, որպէս հասանելոյ 'ի վերջ, չափէ զա-
 մենայն բոպէս . և ամենայն բոպէ թուի նմա դար : Այսն այ-
 սորիկ նշան մեծ՝ լինելոյ ուրուք կատարեալ յիւրում արուես-
 տի՝ է այն յորժամ ընդերկար աշխատի նա և չիմանայ . վասն
 զի, որպէս լուար, ունակութիւնն առնէ զերիս զայսոսիկ օ-
 գուտ . զի տայ պատաղել զգործով բերկրանօք, գիւրու-
 թեամբ, և ընդերկար : Յայտմանէ իմանաս և ևս թէ զիւրդ
 յոյժ առաւել բերկրեցուցանեն քերթածք ոգեշարժք, որ-
 պէս եղերերգականք և գորովականք, քան զառեւտքանական
 և զվարդապետական ճառս : Պատճառ այն է, զի ոգեշարժ
 իրք մեծապէս շարժեն զկիրս վասն զգալի իմն համակրութեան
 'ի մէջ ախորժակին և առարկային . և 'ի շարժիլ զգայութեան
 ազգողագոյն գործէ երևակայութիւնն . և վասն այսորիկ ա-
 ռաւել զմայլի քան 'ի խօսս սոսկապէս մտաւորական : Եւ
 ևս, կարողութիւնք իմացականք վասն զի վարեն 'ի պէտս ըզ-
 գործարանս գիրգս, գիւրագոյն խոնջին : Այն զի իմանա-
 լի խօսք միանգամայն հաճոյանան, զի լիով հաճեն զմիտս .
 բայց ոգեշարժք կրկին և կրկին լսելութեամբ կամ ընթերց-
 մամբ՝ միշտ բերկրեցուցանեն . զի բաղձանքն չշատանայ եր-
 բէք : Խնդրիցես հուսկ ուրեմն . Արդեօք մարդիկ սիրիցեն
 զկեանս վասն հեշտութեան, թէ զհեշտութիւն վասն կենաց :
 Պատասխանեմ . կարի դժուարին է որոշել զսէր կենաց 'ի սի-

րոյ հեշտութեան: Չի որովհետեւ կեանք հաստատեալ են 'ի գործողութեան, և ոչ այլ ինչ է հեշտութիւն, բայց կատարելութիւն ինչ գործողութեան, ոչ է հնար սիրել զմին առանց միւսոյ: Սակայն և այնպէս երևի թէ առաւելապէս սիրելի իցեն կեանք քան զհեշտութիւն: զի որովհետեւ հեշտութիւնն հանգիստ իմն է բազմանաց 'ի պատշաճական գործողութեան, ինձ թուի թէ ցանկութեանն պատշաճական գործողութեան պարտ է յառաջել քան զցանկութիւն հանգրստեան: Բայց և խոստովանելի է թէ ոմանք 'ի մարդկանէ սիրեն զհեշտութիւն առաւել քան զկեանս, և ոմանք զկեանս առաւել քան զհեշտութիւն: Վասն այսորիկ ոմանք առ չհանդուրժելոյ ցաւոց կամ վատանունութեան, սպանանեն զանձինս: Եւ կամ առ վայելելոյ 'ի հաճոյս մարմնոյ, որպիսի են վավաշականք, կամ 'ի հաճոյս սրտի, որպիսի են փառք, բարձի թողի առնեն զկեանս, զթիթաանն ասելով. Միայն թէ 'ի լոյս վայելեսցեն իմ աչք, թող այրեցին փետուրք: Իսկ այլք զսորին հակառակն հանդուրժեն հարուածոց և տանջանաց, կամ վատանունութեան և անարգ ծառայութեան, միայն թէ կեցցեն: Որոյ այն է պաաճառ, զի որովհետեւ իւրաքանչիւր ոք զայն համարի լաւ, զոր համարի առաւել պատշաճական, ոմանք ըմբռնեն զայն պատշաճականութիւն 'ի կեանս, և այլք 'ի կատարումն հաճոյից իւրեանց: Բայց այր առաքինի, յաչս որոյ չիք ինչ յարգի բայց միայն համեստն, առաւել պատշաճական համարի զհամեստութիւն առանց կենաց, քան ըզկեանս առանց համեստութեան:

ԳԻՐԻՔ ԻՆՆԱԻՏԸՄՆԱՐՈՐԴ

ՅԱՂԱԳՍ ԺՈՒԺԿԱԼՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ՅԱՂԱԳՍ ԴԻՒՅԱԶՆԱԿԱՆ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԵԱՆ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա .

Թե զինչ իցե ժողկալոչքիսն :

Լ ՈՒՍՐ բաղում անգամ, թէ բան և բաղձանք են երկու սկզբունք մարդկային առնելու թեանց : Ասել բաղձանք է ասել ցանկութիւն . է ասել կիրք ցանկականին և ցամաքականին, է ասել սէր հեշտութեան, և փախուստ ի ցաւոց : Եւ այսմ հակադրի անկրութիւն կամ անզգայութիւն և թմբրութիւն : Ասել բան է ասել միտք լուսաւորեալ յունակութենէ բնական սկզբանց, որ է տրտնջականն կամ խիղճ մտաց . է ասել համաձայնութիւն ընդ աստուածային կանոնի յորմէ յառաջ գան ամենայն օրէնք : Եւ այսմ բանի հակադրի չարութիւն կամ տգիտութիւն : Թէպէտ և բանն միտէ ի համեստն, և բաղձանքն ի բերկրականն, բայց և այնպէս յոլովակի միաբանին ընդ միմեանս և յոլովակի տարաձայնին : Յորժամ բանն է կանոնաւորեալ, և բաղձանքն կանոնաւոր, երկաքանցիւրն միաբանին ի բարին . և անտի ծնանին գեղեցիկ և կատարեալ առաքինութիւնք, որք ցուցան քեզ ի նախընթաց գիրս : Յորժամ ոչ բանն է կանոնաւորեալ, և ոչ բաղձանքն կանոնաւոր, երկաքանցիւրն միաբանին ի չարն . և յայնմանէ ծնանին տգեղ մոլութիւնք՝ այնց հակառակք : Յորժամ բանն է կանոնաւորեալ, բայց բաղձանքն անկանոն, յառնէ ի նոսա տարաձայնութիւն և վէճ, և որ զօրագոյնն է յաղթէ : Վասն այսորիկ եթէ բանն զօրանայ քան զբաղձանս, ծնանի խուժակութիւն . բայց եթէ բաղձանքն զօրանայ քան զբանն, ծնանի անխուժակութիւն : Ասլա ժուժկալութիւնն է առաքինութիւն ինչ հոգւոյ, որով կանոնաւորեալ բանն սանձէ զանկանոն բաղձանս հեշտութեան : Իսկ անխուժակութիւնն է մոլութիւն ինչ հոգւոյ, որով բանն թէպէտև կանոնաւոր

րեալ՝ զառածանի և յափշտակի յանկանոն բաղձանաց երթալ զհետ հեշտութեան: Մինչ զի յանժուժկալութեան ցանկութիւնն է ուժգնագոյն քան զբանն, և ՚ի ժուժկալութեան բանն է ուժգնագոյն քան զցանկութիւն. զի յաղթեալն է տկարագոյն քան զյաղթողն:

Յասացելոց աստի մարթիս իմանալ նախ առաջին թէ ժուժկալութիւնն է առաքինութիւն ինչ անկատար. զի ՚ի կատարեալ առաքինութիւնս եթէ բանն և եթէ կիրք են կանոնաւորեալք և միաբանք. բայց ՚ի ժուժկալութեան ցանկութիւնն դեռ մարտնչի ընդ բանին. թէպէտ և հուսկ ուրեմն գայ ՚ի պարտութիւն: Ուստի և անժուժկալութիւնն է մոլութիւն ըստ իրաց ինչ անկատար. զի թէպէտ բաղձանքն է տկար և անզօր, բայց դատումն է բանաւոր և ողջամիտ: Եւ ևս մարթիս իմանալ զտարբերութիւնն որ ՚ի մէջ ժուժկալութեան և բարեխառնութեան: Ասան զի ՚ի բարեխառնն ուղիղ է բանն, և ուղիղ բաղձանքն. բայց ՚ի ժուժկալի բանն է ուղիղ, այլ բաղձանքն դեռ ըմբոստ: Մինչ զի բազումք են ժուժկալք, բայց սակաւք բարեխառնք: Եւ առ լաւ ևս իմանալ զայս, յուշ լիցի քեզ զոր լուարն ՚ի ճառս բարեխառնութեան. այսինքն թէ ընդ մէջ գործողութեանց անբանից և անբարեխառն մարդկան այս է խտիր, զի յառաջագրիլ բերկրական ինչ առարկայի, անբանն առանց ինչ տրամաբանութեան բնաւորապէս յայն ընթանայ, որպէս քարն ՚ի կեդրոն. բայց անբարեխառնն կազմէ ՚ի սրտի տրամաբանութիւն ինչ առժամեան ըստ օրինակի գործողական և եղական հաւաքաբանութեան, այսպէս:

Ամենայն բերկրական է բաղձալի.

Այս առարկայ է բերկրական.

Ապա ուրեմն է բաղձալի:

Արդ քաջ տեսանեա, թէ մեծագոյնդ այդպէս ընդհանուր և անկոսար է սկիզբն ինչ զեղծ դատման և թիւրեալ բանի: Նմին իրի, եթէ զգալի ըմբռնողականն յառաջագրիլ բերկրական առարկայի՝ առնէ զփոքրագոյնն, այնուհետեւ թիւր ցանկութիւնն անբարբառ, բայց գործադրաբար, եզրակացուցանէ ՚ի կողմն հեշտութեան, գիմեալ արագ գիրկս արկանել զնովաւ: Ասան զի ՚ի միաբանիլ թիւր բանին ընդ թիւր բաղձանաց, այնուհետեւ առանց ինչ խափանածոյ բնաւորապէս զհետ գայ թիւր գործն: Այլ անժուժկալն, յորում բաղձանքն է զեղծ, այլ ոչ զեղծ է դատումն, ոչ ընդունի ՚ի միտս իւր զայն ընդհանուր սկիզբն, այլ ամփոփէ զնա և կոսարաւորէ բանիւ այսպէս. բերկրականն է բաղձալի, միայն թէ իցէ

Համեստ : Բայց եթէ ըմբռնողականն, յառաջագործիչ նմա հրապուրողական ինչ առարկայի կազմէ զփոքրագոյնն հաւաքաբանութեան, իսկ այս ինչ է բերկրական, անդէն անժուժկալն առանց զկայ առնելոյ յայնմ գատողական կոպարի, թողու հրապուրանօք յափշտակիլ յանկարգ բաղձանաց առ անբանաւորն հեշտութիւն : Բայց ժուժկալն՝ թէպէտ և չունի բարեկարգ բաղձանս, սակայն և այնպէս կացեալ հաստատուն յիւր օկիզբն կոպարաւորեալ ՚ի բանէ, բունն առնէ ցանկութեան, թէպէտ և միտեալ իցէ նա ՚ի չարն և ըմբոստ, զի մի զանցանիցէ զկոպարաւ համեստութեան : Ասան այսորիկ անժուժկալն է առաւել ախտակցելի քան զանբարեխառնն զի ըստ ամենայն դատաստանաց՝ յանցանք որք գործին բորբոքեալ կրիւք, համարին առաւել արժանի ախտակցութեան : Եւ յայտ է թէ անբարեխառնն մեղանչէ կամաւոր ընտրութեամբ, և այս է չարութիւն . այլ անժուժկալն մեղանչէ ՚ի թափոյ կրից : Ասան զի ՚ի նմա բաղձանք հովուութեամբ զառաժանին ՚ի մտաց, ՚ի սմա միտք ջերաջերմ վարին ՚ի հրատապ բաղձանաց : Յորմէ զհետ գայ և այս ևս, զի անժուժկալն դիւրաւ ուղղի քան զանբարեխառնն, զի ՚ի նմա շատ է ուղղել զապականեալ բաղձանս . բայց յանբարեխառնն ապականեալ են և բաղձանք և գատումն, և դժուարագոյն է վանել զերկուս թշնամիս քան զմի միայն թշնամի :

ԳԼՈՒԽ Բ .

Առարկայք ժոշկաշոշքեան և անժոշկաշոշքեան :

Յայտ է սահմանաւն թէ առարկայ ժուժկալութեան է հեշտութիւն : Բայց քանզի ՚ի հեշտութեանց՝ որպէս տեսեր, ոմանք ծագեն ՚ի ցանկականէն, և այլք ՚ի ցասմնականէն, ոմանք ՚ի մարմնաւոր բարեաց, այլք յարտաքին բարեաց, և այլք յիմանալի բարեաց, յիրաւի է քեզ խնդրել արդեօք այս ամենայն հեշտութիւնք իցէն առարկայք և նիւթք ժուժկալութեան կամ անժուժկալութեան : Թէ խորհուրդ հարցանես Արիստոտէլի, դիւրին է քեզ առնուլ ՚ի միտ, թէ նիւթ բարեխառնութեան և ժուժկալութեան է նոյն . զի երկաքանչիւրն նման են ՚ի նիւթն, բայց աննման յեղանակն, ըստ որում ՚ի միումն բաղձանքն է հլու քան ՚ի միւսումն, որպէս ասացաւ . և վասն այսորիկ մինն է առաքինութիւն, և միւսն կիսամասնեայ առաքինութիւն : Արդ յուշ լիցի քեզ զի ՚ի ճառս բարեխառնութեան ասացաք թէ յատուկ նիւթ բարեխառնի է հեշտութիւն երկուց ստորին և անարդագոյն զգայութեանց, որք հասարակ են ընդ

անասնոց . այսինքն ճաշակելեաց և շօշափելեաց . որոց մին հայի 'ի պահպանութիւն անհատին , և միւսն 'ի պահպանութիւն տեսակին : Ուստի և Արիստոտէլ 'ի ճառելն աստանօր զժուժկալութենէ թուի յայն կնքել զբանն , թէ յատուկ և ճշմարիտ ժուժկալութիւնն հայի միայն 'ի հեշտութիւն ճաշակելեաց և շօշափելեաց . և այլ ամենայն ժուժկալութիւն է անյատուկ և այլաբանական : Բայց յայլմէ կողմանէ , եթէ մութութիւն է անժուժկալութեան՝ չսանձել զհեշտութիւն վաւաշ ցանկութեան , զիւրդ չիցէ մութութիւն անժուժկալութեան չսանձել զհեշտութիւն վրէժխնդրութեան , գողութեան , փառամոլութեան , չարաբանութեան , ընդվայրաբընհութեան , և գիտութեան ևս . 'ի մասնել անչափաւոր կրից , որք բազում անգամ զեղուն յանհարին աւելադանցութիւնս : Եթէ ժուժկալութեան է ճնշել զցանկութիւն , ո՞վ չասիցէ թէ ցանկութիւնն թևարկէ յամենայն որինչ է հաճոյ , եթէ զգալի իցէ և եթէ իմանալի : Գանկութիւնն կրէ 'ի կապարձաաղգս աղգս նեաից , է որ կասարեայ , է որ ոսկեղէն և է որ բոցեղէն . որովք խոցէ բազմօրինակ . ոմն սիրահարի անարգ հաճոյից , ոմն մեծութեան , և ոմն պատուոյ . ամենայնն է ցանկութեան : Ասիցէ որ . ճնշել զայսոսիկ մութութիւնս՝ յատուկ է հեղութեան , արդարութեան , հանգարաութեան , քաղցրաբարոյութեան , խոհեմութեան , իմաստութեան , և այլ մասնաւոր առաքինութեանց : Եւ ես ասեմ , թէ ճնշել զցանկութիւն այնց երկուց զգայութեանց՝ յատուկ է բարեխառնութեան , և ոչ ժուժկալութեան : Եւ թէ կրկնիցէ որ . թէ 'ի բարեխառնութեան առողջ են միտք , առողջ են և բաղձանք . բայց յանժուժկալութեան առողջ են միտք , և հիւանդ բաղձանք : Ի վերայ բերեմ և ես , թէ 'ի բարկութեան , յագահութեան և 'ի փառամոլութեան միտք առողջ են , և բաղձանք հիւանդ : Եւ զիւրդ չիցէ պատշաճող ճշմարիտ անունն անժուժկալութեան այնմ որում պատշաճի ճշմարիտ սահմանն : Բայց թէ յայն մութութիւնս արոհի գործողութիւնն 'ի հեշտութենէ գործողութեան , յայտ է թէ թէպէտ և ճնշել զմոլեկան գործողութիւնն անկ է կատարեալ առաքինութեան , սակայն և այնպէս՝ ճնշել զցանկութիւնն զհեշտութեամբ այնր մոլեկան գործողութեան , պատշաճի ժուժկալութեան : Ատրէոսի 292 խորհեալ զանողորմ վրէժխնդրութիւն առ եղբայր իւր , առաւել յափշտակիւր 'ի հեշտութենէ եղանակի , քան պատշաճողութեան պատժին . ասէ .

Քան վրէժ քինու ինձ եղանակ այս քաղցրանայ ,

Ոյր կերպարան այժմէն 'ի յաչս իմ ձևանայ .

Ի վտակաց հոսման արեան սիրտ զովանայ ,

Ես զն հեղգամ զիմ բերկրականն չաժել նրմա :

Ճանաչէր Ատրէոս զչափազանցութիւն յանցանացն, բայց 'ի բերկրանաց էր յափշտակեալ: Բարկութիւնն է դառն քան զօշինգը, և քաղցր քան զմեղը: Ատրէոս միանգամայն կայր սասանեալ և զուարճացեալ: Դատումն էր առողջ, այլ ցանկութիւնն թիւրեալ: Եւ զինչ այլ իցէ ճշմարիտ անժուժկալութիւնն: Աւտողիկոս 293 աւազակ առասպելեալ որդի Մերկուրիոսի Աստուծոյ աւազակաց, կամ ծնեալ ընդ համանուն յափշտակիչ փայլածու մոլորակաւ, էր յօժարամիտ 'ի գողանալ ոչ վասն օգտի ինչ որ 'ի յափշտակութենէ, այլ զի հեշտալի էր նմա յափշտակել: Գիտէր թէ չար է զոր գործէ. բայց առիթն առնէր զնա գող: Որպէս մագնիս առ երկաթ, այնպէս ձեռն նորա վազէր յոսկի. ոյր յափշտակութիւն զնա յափշտակէր: Ուստի Մարտիազէս կոչեաց զայն ձեռն ձիւթաղօծ: Եւ զինչ այլ իցէ ճշմարիտ անժուժկալութիւնն, բայց ցանկութիւն մոլեգին, և դատումն ողջամիտ: Զայն անզուսպ հեշտութիւն, զոր զգայր Զոյիլոս յերգիծանել զայլս, և Լեպիդոս 'ի տիրել, զորոյ զառաջինն քերթողք կոչեցին Զարաբարոյութիւն, և զերկրորդն Տուղլիոս Անկարութիւն, որով անուամբ հնար էր իսկագոյն իմանալ, բայց կոչելով անժուժկալութիւն. վասն անկար լինելոյ երկաթանջիւրոցն սանձել զանյագ կամս, թէպէտ և երկաթանջիւրն դիտէին թէ այլ ոչինչ քաղէն անտի, բայց եթէ ցաւս 294: Քանիցս անգամ տարապայման հեշտութիւն յիմարեցուցանէ զքաջիմաց իմաստութիւն: Արքիմեդէսի 'ի բազանիս լեալ, և 'ի համեմատութենէ ջրոյն՝ որ ելանէր յաւազանէն 'ի մտանել իւրում անգր, 'ի միտ առեալ զասացեալ ապացոյցն ոսկեղէն սլակին, ընդ որում էր խառնուրդ օտար հրահալելոյ, չհանդուրժեալ զսպել զգեղումն ուրախութեան նորահնար գիւտոյ, ել 'ի բաղանեաց, և գլխովին մերկ և օժեալ վազէր ընդ տունն որպէս խելագար, ձայն բարձեալ թէ գտի գտի: Թէ չէ այս անժուժկալութիւն իմանալի հեշտութեան, զինչ այլ իցէ: Ապաքէն Դեմոկրիտոս ածեալ զմտաւ խոր իմաստութեամբ զյիմարութիւն մարդկան, այնպէս բուռն խնձղայր ծաղու, մինչև լինել նմա ծաղածանակ: Եւ Քսենոփոն չհանդուրժեալ զսպել զպայթիւն ծաղու, պայթեցաւ 295: Արդ մէք զինչ ասիցեմք թէ իցէ չկարելն զսպել զայն չափազանց կիրս, բայց եթէ ճշմարիտ իմն անժուժկալութիւն: Արդ եթէ յայսոսիկ օրինակս տեսանես դու զկանոնաւոր դատումն բանի, և զանկանոն բաղձանս ցանկութեան զհեշտութեամբ, որք չեն հեշտութիւնք ճաշակելեաց և շոշափելեաց, ապա է անտանօր ճշմարիտ իմն և ոչ այլաբանական ժուժկալութիւն. կիսամասնեայ իմն առաքինութիւն, որոյ չեն նիւթ այն երկու ստորին զգայութիւնք: Իսկ յայսմանէ զինչ ունիցիմք եզրակացուցանել. բայց զայն թէ թարգմանիչք ոչ բարւոք թարգմա-

նեցին զբան մերոյ պատգամախօսի, որ ոչ երբէք դտաւ երկ-
խօս, և ոչ երբէք իւր ինքեան ներհակախօս. թէ քաջ իմա-
նայցի :

Արդ ասեմ, եթէ զգուշագոյն հայիս դու 'ի միտս քան 'ի
խօսս Արիստոտէլի, տեսանես զի որովհետեւ մեծ փոյթ էր
նորա կարճ 'ի կարճոյ ուսուցանել, և ոչ միում յառաքի-
նութեանց կամեցաւ ներքոյ արկանել նիւթ անբաւ, այլ չա-
փաւոր. զի մի ընկղմեսցէ յընդարձակ ծովածոցի զհամբակ
լուղորդս: Ասան այսորիկ որոշեալ նորա զմասնաւոր խոհե-
մութիւնն յընդհանրոյն, և զմասնաւոր արդարութիւնն յընդ-
հանրոյն, նշանակեալ մասնաւորին առարկայս ինչ մասնա-
ւորս, ըստ նմին օրինակի և յայս ևս խրթին ճառ ժողկալու-
թեան որ 'ի պղատոնեանց և 'ի ստոյիկեանց խաբանօք կրէր
մաքառումն, որոշէ զմասնաւոր ժողկալութիւն յընդհա-
նուր ժողկալութենէ, զերկոսին իսկ զհեշտութեամբ. բայց
զմասնաւորն զառարկայիւք բարեխառնութեան, և զընդհա-
նուրն զառարկայիւք այլոց առաքինութեանց: Արի իսկ կա-
րևոր է առ գիւրութիւն վարդապետութեան որոշումն բա-
ռից, զի սկիզբն գիտելոյ է միաբանիլ 'ի խօսս: Նմին իրի 'ի
խօսիլ նորա ժողկալութենէ լոկոյ, իւր կամք են թէ իմա-
նայցի ժողկալութիւնն որ ունի առարկայ զհեշտութիւնն
որկորոյ և վաւաշ ցանկութեան վերաբերելոյ առ բարեխառ-
նութիւնն: Բայց 'ի խօսիլ իւրում ժողկալութենէ, որ
ունի առարկայ զհեշտութիւնն՝ վերաբերեալ առ այլ առա-
քինութիւնս, կամի զի կոչեսցի ժողկալութիւն վերագրաւ,
'ի վերայ բերեալ զվերառութիւն այլոց առարկայից. ժող-
կալութիւն բարկութեան, ժողկալութիւն արծաթսիրու-
թեան, ժողկալութիւն փառամոլութեան, առ 'ի չգիտե-
լոյ ընդ մասնաւոր ժողկալութեան, որ ունի զհասարակաց
առարկայ ընդ բարեխառնութեան: Եւ թէ այս իցէ միտ մե-
ծի իմաստասիրին, երկու յայտնի ձեռնարկութեամբք քա-
ջայայտ երևի: Ասան զի նախ առաջին, որպէս որոշեաց նա
ժողկալութիւնն 'ի բարեխառնութենէ, ըստ այնմ որ բա-
րեխառնութիւնն է կատարեալ առաքինութիւն և ժողկա-
լութիւնն կիսամասնեայ առաքինութիւն զնովիմբ առարկայիւ,
նոյնպէս զբարկութեամբ կայ կատարեալ առաքինութիւն,
այսինքն է հեղութիւն. և անկատար առաքինութիւն, այսինքն
ժողկալութիւն բարկութեան. որ զնովին առարկայիւ ունի
ուղիղ դատումն, բայց բուռն ցանկութիւն: Միւս ձեռնար-
կութիւնն է, զի յայս ճառ ժողկալութեան ոչ միայն խօ-
սեցաւ զմարմնական հեշտութեանց ընդդէմ պղատոնեանց,
այլ զամենայն սեռէ հեշտութեանց ընդդէմ ստոյիկեանց.
յայտ արարեալ թէ բովանդակ իմաստասիրութիւն բարոյական
կայ 'ի կշիռ 'ի վերայ երկուց առանցիցս. գիտել ուրախանալ

և արտախլ որպէս արժանն է : Ասլա որպէս հեշտութեան մասնաւորի պատասխանէ ժուժկալութիւնն մասնաւոր , նոյնպէս հեշտութեան ընդհանրոյ պատասխանէ ժուժկալութիւնն ընդհանուր : Յաւել և զայն , թէ որովհետեւ կարգէ նա զայս ճառ ժուժկալութեան առ առաքինութիւն դիւցազնական , որ է յաղթութիւն ինչ վախճանական , և անթերի յաղթանակ ցանկութեան ամենայն հեշտութեանց որք հակառակին առաքինութեան , թերի արդեօք լինէր յաղթանակն եթէ միայն ժուժկալութիւնն այսց երկուց անարգ զգայութեանց շատ համարիւր առաքինութեանն դիւցազնականի : Արկորամոլութիւն և վաւաշ ցանկութիւն՝ յառաջատութեամբ ամաց , և իւրովի իսկ երթալով երթան և նուաճին , և փոքր յաղթութիւն է յաղթել նկուն եղելոյն . բայց բարկութիւն , ագահութիւն , և ամբարտաւանութիւն , որչափ ծերանայ մարդ , այնչափ զօրանան և ըմբոստանան , և վասն այսորիկ առաւել ժուժկալութեան պէտս ունին :

ԳԼՈՒԽ Գ.

Տեսակք ժուժկալութեան :

Եպիկտետոս փոխգիացի ծառայ , որ եթող իշխանաց ի մաստա անիրականս , բովանդակեաց զբարոյական իմաստասիրութիւնն յերկուս սուր զրոյցս . Հրաժարեա և համբեր 296 : Այսոքիկ են երկու գլխաւոր տեսակք ժուժկալութեան . անձնապահ լինել յամօթական հեշտութեանց , և համբերել պատուաւոր ցաւոց : Իւրաքանչիւր 'ի սոցանէ ստորաբաժանի յայլ երկուս տեսակս , որք լաւ ևս ճանաչին 'ի հակակայ մոլութեանց : Զի ընդդէմ անձնապահութեան մեղանչեն երկու ազգք անբարեխառնութեանց , ձեռներկցութիւն , և տրկարութիւն , և ընդդէմ համբերութեան այլ երկուք , ասլա-ժուժուութիւն և մեղկութիւն :

Ձեռներէցն է այն անժուժկալ , որում երբ առաջի լինի առարկայ հեշտալի , բայց անպատշաճական , ճանաչէ այո զանպատշաճութիւնն , բայց անձինչ և ապաժոյժ ցանկութիւնն առանց ժամանակ տալոյ հայիլ յայն մտածութիւն , վաղ 'ի վաղ ձգի յայն որում ըղձանայ : Իսկ տկարն է , որ ուշի ուշով հայեցեալ յանվայելչութիւն և 'ի զազրութիւն գործոյն , խորհի ընդ միտս հրաժարիլ , բայց խաբեալ և դրդեալ 'ի ցանկութենէ հուսկ ուրեմն մատնի 'ի սլարտութիւն : Մինչ զի ձեռներէցն և տկարն ոչ տարբերին 'ի նիւթն , այլ յեղանակն : Երկաքանչիւրն անձնատուր լինին հեշտութեան , բայց

մին դիւրաւ և միւսն դժուարաւ : Հոգին յոլովակի զհետ երթայ խառնուածոյ մարմնոյն : Ի մարմնի են չորք հիւթք, որք համեմատին չորից տարերաց . մաղձն՝ հրոյ, սեաւ մաղձն՝ հողոյ, արիւնն՝ օդոյ և մաղան ջրոյ : Արդ որպէս հուր և հող ունին ինչ սեպհական կայան, և սեպհական ինչ սահման, բայց օդ և ջուր են հոսական, և յամենայն արտաքին սահման փոխեն զկերպարան . նոյնպէս մաղձոտք և սեւամաղձոտք են առաւել ժուժկալք, և հաստատունք՝ ի բարի առաջադրութեան . բայց մաղասուտք և արիւնայինք դիւրագոյն դիմեն ի բերկրական առարկայս, որք յանգիման երևին նոցա :

Այս երկու տեսակք են անժուժկալութեան զհեշտալի առարկայիւք : Մնան այլ երկու զցաւագին առարկայիւք : Ապաժոյժն է, որ տոկայ փոքունց նեղութեանց, այլ ոչ մեծաց : Ի թեթեւ չարիս արի է քան զայր, ի ծանունս կնատ է քան զկին : Փիլոկտետէս հարեալ յիժէ, թէպէտ և բուռն առնէր իւրոց ցաւոց, ոչ կարէր զսպել զարտասուս, և ոչ ընկրկել զկողկողագին կականս և զհեծութիւնս : Այնպէս ապաժոյժ էր փնասուն, մինչև լինել անտանելի ամենայն զօրուն : Ասան այսորիկ վարեալ յանապատ ծովեզերեայ, անդ առ խուլ ալիս և յօգս թեթեւս թափէր զիւր արտօսը, և արձակէր կական 297 : Բայց մեղկ և գիրգ այն է որ և ոչ փոքր նեղութեանց ժուժայ . ոչ առ հիւանդութեան և ոչ առ տրկարութեան խառնուածոյ, այլ առ իգութեան, և չար ու նրկութեան, կամ կարի իմն ճապուկ սննդեան, որպէս վերագոյն ասացաւ : Այնպէս այլ ընդ այլոյ էր սնունդ փոխգիացւոց և լատինաց, մինչև երևիլ թէ ի մարմինս նոցա բնակէին այլ և այլ ոգիք : Լատինք ուսեալք զուսպ ունիլ զխառնախուլ վարսս սաղաւարտիւ, և զպնդակազմ անդամս թաւամազ մորթովք գազանաց, զհետ երթեալ գազանաց ի տօթագին և ի սառնասառոյց եղանակս, զզբօսանս համարէին պատերազմ, և զպատերազմ զբօսանս : Փռիւգիացիք արկեալ զիւղաթորմ վարսիւք պսպղուն ծամակալս, և զմարմնով օթոցս թեզանաւորս նրբամանս, որպէս կնամարդի և անարի զեղնէին ի գրգանս և յօծութիւնս . զորս ոմն ի լատինաց ծաղը արարեալ՝ ասէ 298 .

Ով փռիւգեան կնամարդիք, ոչ փռիւգացիք,
Երթայք, ուր են ձեր գինգիմեան բարձրը մայրիք,
Ուր ոչ փողոց պատերազմի հնչեն բարբառք,
Այլ կանացի թմբկաց պարուց են դեգերանք :

Ապա չափ ժուժկալութեան է հասարակաց սովորութիւնն : Որ ոչ հրաժարէ ի հեշտութեանց, որք ի հասարակաց սո-

վորութենէ են մեղադրելի, է ձեռներէց կամ տկար. բայց տկարն է նուազ անժուժկալ քան զձեռներէցն: Եւ որ ոչ տանի տաղտկութեանց, որք 'ի հասարակաց սովորութենէ են տանելի, է ապաժոյժ կամ մեղկ. բայց մեղկն է առաւել անժուժկալ քան զապաժոյժն: Այն է առաւել անժուժկալ, որ 'ի փոքր հեշտութեանց յաղթի. և այն է առաւել ժուժկալ, որ մեծաց հեշտութեանց յաղթէ: Այն է առաւել ժուժաւոր, որ տոկայ մեծաց նեղութեանց. և այն է առաւել մեղկ, որ խորշի 'ի փոքունց նեղութեց: Զի որ խորշի 'ի փոքունց, առաւել ևս խորշի 'ի մեծաց. և որ տանի մեծաց, առաւել ևս տանի փոքունց: Հուսկ ապա մարթիս եղբակացուցանել, թէ որպէս զժուժկալն ոչ է մարթ կոչել բացարձակապէս բարի, զի չունի ուղղութիւն բաղձանաց. նոյնպէս զանժուժկալն ոչ է մարթ կոչել բացարձակապէս չար. զի չունի թիւրութիւն դատման: Իսկ արդ խնդրիցես. Եթէ առաքինութիւնք հաստատեալ կան 'ի մէջն երկուց ծայրից, որ իցէ մէջն ժուժկալութեան: Եթէ ցայալայր ոչ եղև զրոյց, բայց եթէ զմիոյ և եթ ծայրէ, այսինքն է զանժուժկալութենէ, ապա ժուժկալութիւնն ոչ է 'ի մէջն. ուստի և ոչ առաքինութիւն է, և ոչ կիսամասնեայ առաքինութիւն: Պատասխանեմ թէ և ժուժկալութիւնն ունի զիւր մէջն իբրև զբարեխառնութիւնն: Ապա որպէս բարեխառնութիւնն եդեալ կայ 'ի մէջ անբարեխառնութեան, և թմբրութեան. նոյնպէս ժուժկալութիւնն եդեալ կայ 'ի մէջ անժուժկալութեան և թմբրութեան: Բայց քանզի թմբրութիւնն է մոլութիւն նուազագիւտ և անծանօթ, և անժուժկալութիւնն ստէպ և յայտնի, ընդդէմ այսմ միայն բողոք ունին ամենայն դպրոցք և ամբիոնք: Զնոյն է ասելի զանժուժկալութենէ շուրջ զբարկութեամբ, և զայլ ամենայն առարկայից մասնաւոր առաքինութեանց. պահեալ միշտ զտարբերութիւնն, որ 'ի մէջ կատարեալ առաքինութեանց և կիսամասնեայ առաքինութեանց, և 'ի մէջ կատարեալ մոլութեանց և կիսամասնեայ մոլութեանց:

ՅԱՂԱԳՍ ԴԻԻՑԱԶՆԱԿԱՆ

ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԵԱՆ

Գ Լ ՈՒԽ Ա.

Թե՛ զինչ իցե՛ առաքինութիւնն յիշգրգնական :

ԼԻՍՏԻԿ քեզ առաքինութիւն , որ կարող է առնել զքեզ մեծ քան զամենայն մեծս , քաջ քան զքաջս , և 'ի մարդկանէ գիւցազն 299 : Յամենայն 'ի տիեզերական զարգս գտանի կարգ . և կարգն հաստատեալ կայ 'ի համեմատութեան մասանց՝ գերակայից , ստորնոց , և միջակայնոց : Յիմացական կարգի գերակայ է Աստուած , ստորին մարդս , և միջակային է հրեշտակն : Հրեշտակն բոլորովին է հոգի . բայց բաղադրեալ 'ի ներդործութենէ և 'ի կարողութենէ : Մարդն է բաղադրեալ 'ի հոգւոյ և 'ի մարմնոյ : Աստուած է հոգի ամենապարզ , անստեղծ , անհուն . չէ մասն տիեզերաց , այլ 'ի վերոյ քան զտիեզերս . չէ ներառեալ 'ի կարգ , այլ 'ի վերոյ քան զկարգ : Նախնի իմաստասէրք , յայն միջակային աստիճան 'ի մէջ Աստուծոյ և մարդոյ ուր մէք գասեմք զհրեշտակ , գասեցին զգիւցազնն , փոքր քան զԱստուած բնութեամբ , մեծ քան զմարդ առաքինութեամբ . որպէս մարդ ոք աստուածեղէն , կամ Աստուած ոք մարդկեղէն : Եւ այսպիսիս անուանեցին զհրեշտակէս , զՍփրիս , զԿաստոր և զՊողիկէաս . որք թէպէտ և մահկանացու էին , ստացան անուն անմահութեան քաջութեամբ 300 : Արդ որովհետեւ մարդն է բաղադրեալ ինչ 'ի հոգւոյ և 'ի զգայութենէ , և միջակային 'ի մէջ գիւցազնն և անասնոյ , ունելով հասարակ ընդ գիւցազնն զհոգի իմացական , և ընդ անասնոյ զոգի զգայական : Վասն այսորիկ 'ի հաղորդիլ միջակայնոյն երկոցունց ծայրից , եթէ հաղորդի միում աւելի քան միւսում , նմանագոյն լինի միում քան միւսում :

Ուստի և որչափ առաւել հեռանայ մարդ յանասնային զգայ-
ականութենէ, լինի առաւել նման գիւցազին . և որչափ ա-
ռաւել հեռանայ 'ի գիւցազնական վսեմութենէ, լինի առա-
ւել նման անասնոց : Զնոյն համեմատութիւն նկատել ար-
ժան է յառաքինութիւնս, արոհեալ զայն յերիս աստիճանս,
'ի գերակայ, 'ի ստորին, և 'ի միջակային : Առաքինութիւնն
միջակային հասարակ է բարի մարդոց, որպէս բարեխառնու-
թիւնն : Ստորինն է առաքինութիւն անկատար, որպէս ժուժ-
կալութիւն : Իսկ գերակայն է առաքինութիւն գերակատար,
կոչեցեալ գիւցազնական : Զստորին հակառակն, երեք են աս-
տիճանք մոլութեան . չար, չարագոյն, ևս չարագոյն : Միջա-
կայինն է չարութիւն հասարակ մարդկային մոլութեանց .
յորս զեղծ է բանն և բաղձանքն . որպէս անբարեխառնու-
թիւնն : Փոքր մոլութիւն է այն . յորում զեղծ է բաղձանքն,
այլ ոչ բանն . որպէս անժուժկալութիւնն : Եւս չարագոյն է
այն յորում յայն ապականութիւն հասանէ բանն և բաղձանքն,
մինչև այլ չերևիլ մարդոյ՝ մարդ, այլ վայրենի գազան . և այս
կոչի գազանաբարոյութիւն : Ապա քանզի 'ի նախընթաց գիրս
խօսեցաք զառաքինութեանց և զմոլութեանց մարդկայնոց, և
'ի սմին յայսմիկ զառաքինութեանց և զմոլութեանց անկա-
տարից, ոչ ինչ մնալ այլ մեզ, բայց խօսիլ զառաքինութենէ
որ գեր 'ի վերոյ է քան զամենայն առաքինութիւնս, և զմո-
լութենէ որ անցանէ զանցանէ զամենայն մոլութեամբք :

Ապա ոչ այլ ինչ է գիւցազնական առաքինութիւնն, բայց
եթէ այնպիսի կատարեալ կանոնաւորութիւն դատման, և
այնպիսի բացարձակ տէրութիւն 'ի վերայ կրից, մինչև ոչ ինչ
առարկայի զօրել խախտել զգիւցազնին 'ի բանաւորէն : Յորմէ
երևի լինել 'ի նմա յաւէտ աստուածեղէն իմն քան մարդկե-
ղէն . որպէս ասէ Հոմերոս զՀեկտորէ

Չերևի ծընունդ մահական մարդկան,

Այլ յանմահ զարմէ գիցըն վերնական :

Եւ ոչ 'ի միում միայն առաքինութեան գերապանծ է նա,
այլ զամենայն առաքինութեամբք է 'ի նմին արամագրութեան :
Չէ նմա մեծ աշխատութիւն զհետ երթալ ամենայն առաքի-
նութեանց քան միում միայնոյ . և ոչ խորշիլ յամենայն մո-
լութեանց, քան 'ի միոյ մոլութենէ միայնոյ : Զի այլ ամե-
նայն առաքինութիւնք ունին սեպհական ինչ առարկայ . բայց
ամենայն առարկայք այլոց առաքինութեանց են սեպհական առար-
կայք առաքինութեան գիւցազնականի, սակայն յաստիճան գե-
րակայ : Բազում ինչ ընդ մէջ է մեծանձին և գիւցազնին : Մեծ-
անձնութիւնն ունի սեպհական առարկայ՝ զմեծ պատիւ . և

է մի միայն առաքինութիւն, ընկերելով նմա ամենայնի, բայց յաստիճանի մարդկային առաքինութեանց: Դիւցազնութիւնն է առաքինութիւն ինչ ընդհանուր իբրեւ առաքինութիւն աստուածային, որ զանցանէ զանուամբ առաքինութեան: Առաջի առնեն Սկիպիոնի յափրիկեան աւարէ օրիորդ մի քան զամենայնն չքնաղ և ազնուական, յորժամ առաւ Կարթագինէ. և Սկիպիոն անդէն անվթար առաքէ զնա առ ծնողս իւր: Պանծագոյն գտաւ անյաղթութեամբ 'ի կարթագինուհւոյն քան յաղթութեամբ Կարթագինեայ: Այս է դիւցազնական բարեխառնութիւն: Կալանաւորի 'ի պատերազմի Ագեսիլայոս իշխան սպարտացւոց. և խժդժական կտտանօք տանջեալ յարքայէն Պարսից, ոչ յողւոց հանէ, ոչ յողոք խոնարհի. մինչև երևիլ թէ տանջեալն ոչ Ագեսիլայոս իցէ, այլ արձան նորա. վասն այսորիկ կարծիս 'ի մօի եդեալ թըշնամւոյն թէ գերմարդկային ոմն իցէ, արձակէ յազատութիւն, զի մի 'ի դից զոք ունիցի 'ի կալանս: Այս է դիւցազնական արիութիւն: Տուռնոս պարտեալ 'ի մենամարտի՝ մատուցանէ Ենէասայ բազում տաղանդս ոսկւոյ, զի շնորհեսցին նմա կեանք: Ենէաս թէպէտ և 'ի կարօտելոց էր սակի, մերժէ զամենայն զգանձան, զի մի գժրեսցէ արգար վրէժխնդրութեանն բարեկամի իւրոյ Պալլասայ: Այս է դիւցազնական զգաստութիւն: Յանգիման լինին Կամիլլոսի 304 ընտիր ընտիրքն ազնուական օրդւոց Փաղիսկեանց պաշարելոց, որք մատուցան նմա որպէս պատանդք յաղթութեան՝ մատնութեամբ գաստիարակի իւրեանց. նա տայ կապել զգաստիարակն, և գանակոծ արարեալ զնա ձեռամբ իւրոց աշակերտաց, նոքօք հանդերձ առաքէ անդրէն առ պաշարեալսն. վասն զի սիրելի էր նմա յուշիկ յաղթութիւն իւրով քաջութեամբ, քան զարագ յաղթութիւն մատնութեամբ: Այս է դիւցազնական հաւատարմութիւն, որ յաղթեաց պաշարելոցն՝ առանց զինուոց. զի այնուհետև երջանկութիւն անձանց համարեցան նոքա հարկատու լինել այնմ, որ գեր 'ի վերոյ թուէր քան զմարդ: Ապա 'ի ճշմարիտ դիւցազնն հաւաքի բարեխառնութիւն Սկիպիոնի, արիութիւն Ագեսիլայոսի, զգաստութիւն Ենէասայ, հաւատարմութիւն Կամիլլոսի. և այս ամենայն, որ սքանչելի առնէ զամենայն քաջազունս, միաբանի 'ի մի միայն դիւցազն: Տես արդ, որպիսի առաքինութիւն իցէ դիւցազնութիւն:

Թէ այդպէս իցէ, ապա գազանաբարոյութիւնն է մոլութիւն ինչ, որ յոռացուցանէ և զեղծանէ զգաստումն և զկիրսցայն վայր, որ յառաջագրիլ որպիսի և իցէ անճոռնի և մեծեղեռն առարկայի, մարդ զօրէն անասնոյ բնաւորապէս գըրգռելոյ՝ անզուսպ յայն դիմէ. մինչև ճշմարիտ կերպարանափոխութեամբ երևիլ նմա փոխակերպեալ 'ի գազան, իբր Աի-

կայոն 'ի գայլ. և ընկերք Ոգիսեայ 'ի գարշ անասունս 302 :
 Զի չեք յաշխարհի գազան ահաւոր և այլանդակ քան զմարդ
 գազանաբարոյ : Զի իւրաքանչիւր մասնաւոր տեսակ անաս-
 նոց ունի ինչ մասնաւոր անբանութիւն՝ անհաղորդական այ-
 լոյ տեսակի, այլ 'ի մարդ անբանական՝ բնաւք միահաղոյն միա-
 բանին : Ի նմա լինին միանգամայն աղտեղութիւն խողի, մրու-
 ղգայլութիւն գայլոյ, անգթութիւն վագեր, նենգութիւն
 աղուխու, բռնութիւն վարազու, կատաղութիւն շան : Իսկ
 արդ եթէ մարդ յոր տարրացեալ իցէ մի միայն մոլութիւն,
 չար է քան զանասուն յայնմ մոլութեան, որպէս ասէ Ա-
 ըրիստոսէլ, զի թիւր կամաց 'ի վերայ գայ հնար մարդկային,
 որպիսի գազան իցէ այն յոր շեղջակուտին ամենայն մոլու-
 թիւնք :

ԳԼՈՒԽ Բ.

Թե որով օրինակաւ յինիցի հասանել յառաքինոյրիւն
 յիշգրագնական, և 'ի գազանաբարոյնոյրիւն :

Ուղղութիւն 'ի մարդ է առաքինութիւն, այլ յԱստուած
 է կատարելութիւն անբաւութեամբ առաւելեալ քան զա-
 ռաքինութիւն, որ և կոչի աստուածութիւն : Թիւրութիւն
 'ի մարդ է մոլութիւն, բայց յանբանս է որակութիւն յոռի
 յոյժ, վասն լինելոյ նոցա անընդունակ ամենայն բանի. և
 վասն այնորիկ կոչի անբանութիւն : Ապա զոր օրինակ այն ա-
 մենայն որ խոտորի 'ի միջոյ, դիմէ 'ի ծայր և 'ի նմանէ առնու-
 անուն, սոյնպէս առաքինութիւնն յանցանել իւրում քան
 զսովորականն մարդկային առաքինութեանց, երևի բաժանորդ
 լինել աստուածայնոյն. և մոլութիւնն յանցանել իւրում քան
 զսովորականն մարդկային մոլութեանց, երևի բաժանորդ լի-
 նել գազանականին, որպէս արդ լուար : Բայց ոչ առաքինու-
 թեան և ոչ մոլութեան մարդկայնոյ հնար է թէ անցանիցեն
 յայտոսիկ ծայրս 'ի մի վայրկեան : Ոչ ոք լինի յանկարծակի
 բարի կամ չար, և ոչ ոք յանկարծակի 'ի բարւոյ լինի ևս բա-
 րեգոյն, կամ 'ի չարէ ևս չարագոյն, անհնար գոլով անցանել
 ծագէ 'ի ծագ առանց ընդ մէջն անցանելոյ :

Երեք են մէջք, ընդ որս լինի ժամանել յառաքինութիւն
 դիւցազնական, կամ 'ի գազանաբարոյութիւն : Առաջին է
 բարբն : Երկրայական է թէ որ զօրագոյն իցէ, վիճակ ծընն-
 դեան թէ սովորոյթ սննդեան : Բայց ստուգութեամբ երկա-
 քանչիւրն ունին բուռն զօրութիւն յանկուցանելոյ զսիրտն

ի մեծամեծ մոլութիւնս, կամ ի մեծամեծ առաքինութիւնս : Այո, երևի երբեմն զի ի կրպակէ բրտի ի վեր երևի դիւցազն Սիրակուսացի որպիսի եղև Ագաթոկղէս զգօն արքայ Սիրակուսացոց, որոյ հայրն էր բրուտ, և յընտիր ընտիր հռովմայեցի դիւցազանց ի վեր երևին կայսերք անասնաբարոյք. բայց սոքա են հրէշք կերպարանեալք յայլ պատճառաց, զորոց ասացի ստորև : Չէ ինչ բնաւոր թէ ի հաստաբեաստ կաղնոյ բուսցի դիւրաբեկ մոշայ. և ոչ ի կաղամբոյ ամբառնայ արմաւենի : Չարմին Պեղոսեայ ուսք էին փղոսկրեայ, զարմին Թեսէոսի դէմք արծուային. և Լենտուլեանց պիսակոտ էին մորթք : Եթէ նիշք մարմնոյ անցանեն ի զաւակս, ապա և նիշք ոգւոյ : Ի դիւցազանց ծնանին դիւցազունք, ի գազանաց գազանք : Թող զի, որպէս այլուր ասացաւ, ոչինչ պատուէր, ոչինչ ուսումն, ոչինչ օրէնք այնպէս խոր տպաւորին, որպէս օրինակն հայրենի : Այս օրէնք են, որք աւանդին գործովք, ուսեալ լինին աչօք, գրին ի սրտի. և որդիականն հնազանդութիւն միապէս արգոյս յարգարէ զուսուցիչն և զուսումնն : Այլ և հայրենի երկիր, և հայրենի օգ միանգամայն ազգէն առ առաւելութիւն դիւցազնական կամ անասնական բարոյից : Կիմմերացիք, որոց կէս տարւոյն է գիշեր և կէս արշալոյս, կրեն զիւրեանց խաւար ի միտս : Սարմատացիք ծնեալք յապառաժութեամբ արգաւանդաբերս երկաթոյ քան կերակրոյ, զապառաժն ի սիրտ արկեալ, և զերկաթն ի ձեռս առեալ, որ զօրագոյնն է կեայ յաւարէ տկարին : Մարդակերք, որպէս անունն իսկ ցուցանէ, վասն զի մարդկան միս է նոցա կերակուր, շամիրով և պառականաւ որսացեալ զօտարս յանտառս, յայն մարդկեղէն որոց միայն սնանին, առաւել գազանացեալք ի թաղել զնոսա քան ի սպանանել : Չսորին հակառակն, նախնի Եգիպտացիք, Թեբացիք և Հռովմայեցիք համարեալ զմարդկութիւն որպէս ընդհանուր ինչ ազգակցութիւն, կարծէին նախատինս դնել աստուածութեան Դիոսի վանատրի, եթէ առ հիւրս ոչ ցուցանէին զանձինս կրօնաւորս և մարդասէրս : Չհուսկն ասացից. այնպիսի են մարդիկ, որպիսի են այնք, ընդ որս կենցաղին. զի ամենայն ոք ամսէն չնմանիլ իւրում նմանւոյ :

Երկրորդ պատճառն է պատահական ինչ տրամագրութիւն բնաւորապէս կամ ի վերնախնամ տեսչութենէ ի վերայ եկեալ իմացական կամ զգայական կարողութեան : Դիւցազնն Ովքեստէս 303, այո քաջայաղթ բայց դժբախտ, գրգռեալ ի հայրենի ուրուականէն սպանանել զնացեալ մայրն, այլ ի մայրենի ուրուականէն դիւապնեալ, ուր և փախչէր՝ թուէր նմա թէ բռնազբօսի յԵւմենեայ, ջահիւք և օձիւք՝ սպանանել զմարդիկ, և ուտել զիւր մարմին : Այսա ի լոկոյ տխրութենէ վասն յետնեալ համարելոյ ի Յունաց քան զՈդիսևս

'ի կապել իւրում' 'ի վերայ զինուց Աքիլէօի, այնպիսի հա-
րաւ սրտցաւութեամբ և գազանային կատաղութեամբ, մինչ
զի 'ի կոտորել և 'ի սլատառոտել համակ զանդեայս, կարծէր
հանել զվրէժ քինու 'ի Յունաց: Եւ զսորին հակառակն՝
սքանչելի իմն ազդէ առ դիւցազնական գործս նախանձաւորու-
թիւն մեծանուն դիւցազանց: Ասան այսորիկ լոկ երևակայու-
թիւն յաղթական հանգիսից Միլտիադեայ ոչ թողացուցանէր
'ի քուն լինել քաջասիրտ հետևողաց 304: Այլ զօրագոյն զար-
թուցիչք են երկնային ազդեցութիւնք, զորս բաշխէ Աստուած
իւրոց սիրելեաց: Ասան այսորիկ հեթանոսք իսկ պաշտօն մա-
տուցանէին Կոնսոսի Աստուծոյ, իբր սագրողի խոհական խոր-
հրդոց, և Պալլասայ ընծայէին զխոր գիտութիւնս, հերմէսի
զհանձարաւոր արուեստս, և Արէսի զդիւցազնական ձեռ-
նարկս. որք իրօք ոչ այլ ինչ էին, բայց երկնային օգնակա-
նութիւն ճշմարիտ աստուածապետութեան:

Բայց հասարակ և բնաւորական պատճառ դիւցազնական
առաքինութեան, և յետսամիտ անբանութեան, հաստատեալ
է 'ի վարժս առաքինական կամ մօլեկան ունակութեանց: Ի
դուզնաքեայ սկսուածոց լինին հասանել 'ի մեծամեծ աւելա-
զանցութիւնս: Յորդախաղաց հոսանք սկսանին երբեմն 'ի
կաթուածոյ. և անշէջ հրայրեացք 'ի կայծէ: Ամենայն ունա-
կութիւն ունի որոշ ինչ սկիզբն, բայց ոչ որոշ ինչ աւարտ.
գիտէ ոք թէ երբ սկսանի, բայց ոչ գիտէ՝ ուր յանկ ելանէ:
Մի ներգործութիւն է արմատ տրամագրութեան. 'ի տրա-
մագրութենէ բողբոջէ ունակութիւն. և ունակութիւն ար-
ձակէ զչառաւիղս իւր աւելի քան զամենայն նշանակեալ վայր:
Որպէս տիտեոն չունի վերջ աճման, այլ ցորչափ սնանի ա-
ճէ, սոյնպէս ունակութիւնն չունի լո՛ւ աւարտ դադարման՝
միշտ միտէ 'ի նոր ներգործութիւնս. և ամենայն ներգործու-
թիւն առաւելու զունակութիւն, մինչև առաքինութեան և
չարութեան մրցիլ ընդ անբաւութեան: Մի միայն լոկ հա-
ճութիւն մղէ երբեմն զսիրտ անմեղ յանակնկալ իմն անհա-
մեստութիւն: Մի միայն վայրկենական տկարութիւն հրա-
պուրէ զցանկութիւն 'ի համանման ներգործութիւնս: Յա-
ճախութիւն ներգործութեանց անկարգացուցեալ զկիրս՝
լինի անժուժկալութիւն: Անժուժկալութիւնն խաւարեցու-
ցեալ զմիտս հասուցանէ յանբարեխառնութիւն: Եւ անբա-
րեխառնութիւնն անցեալ զանցեալ զսահմանօք մարդկային
վիճակի, խարդաւանէ 'ի վիճ ազգապղծութեանց և անասնա-
կան եղեռնութեանց, և որ 'ի սկզբանն եղև ազատութիւն,
հուսկ ապա լինի հարկադրութիւն: Այսպէս ընդ աստիճանս՝
'ի միոյ լոկոյ ներգործութենէ առաքինական յառաջատու-
թեամբ, և սքանչելի աճելութեամբ բարեբաստօրէն հասին 'ի
գագաթ դիւցազնական և աստուածային առաքինութեան թէ

ոչ Քսենոկրատէսք, Սոկրատէսք և Կատոլիք 'ի Հեթանոսաց,
այո Պախոմէոսք, Բենեդիկտոսք և Փրանկիսկոսք և այլ քրիս-
տոնեայք քաջազունք. որք բարոյական առաքինութեանց 'ի
վերայ յաւելին գերբնական ունակութիւնս, հանապազորդ-
համամբ երկնային շնորհաց, որ ոչ պակասի երբէք որոց
խնդրենն զնա 'ի սրտէ:

ԳԻՐԻՔ ՎՍԱՆՆԵՐՈՐԴ

ՅԱՂ. ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹԵԱՆ ԿԱՄ ՍԻՐԵԼՈՒԹԵԱՆ 305

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա.

Յաղագս սիրելոյքեանս առ հասարակ :

Ահա է այն սուրբ յօդակապ, որ 'ի խառնիխուռն վհի զատուցեալ զհակառակամարտս 'ի միմեանց, զնման առնման լծորդեաց, և յանկերպարան ձուլոյ կերպարանեաց զգեղեցիկ կազմութիւն տիեզերաց 306 : Սա յանշնչականս պահէ զէութիւն, 'ի զգայականս զընկերութիւն, և 'ի բանականս զառաքինութիւն : Յանշնչականս է սէր փոխադարձ, այլ չծանուցեալ. ի զգայականս է փոխադարձ և ծանուցեալ, բայց կանոնաւորեալ 'ի զգայութենէ. ի բանաւորս է ծանուցեալ և փոխադարձ, բայց կանոնաւորեալ 'ի բանէ : Ասան այսորիկ առ ընտրելագոյն ցուցանելոյ զգործս փոխելով զանուանս, յանշնչականս է լոկ համակրութիւն, 'ի զգայականս է բնաւոր ազգեցութիւն, և 'ի բանաւորս է կամաւոր սիրելութիւն, որ կոչի 'ի մեզ սեպհական անուամբ բարեկամութիւն : Ապա ազնուագոյնն 'ի մարդկային կիրս է Սէր, և ազնուագոյն պըտուղ սիրոյ է բարեկամութիւնն. որ թէպէտ և անկատար առաքինութիւն, իբրեւ զժուժկալութիւնն. բայց և այնպէս իբրեւ զի է յոյժ գեղեցիկ և յոյժ պիտանի քաղաքական կենաց և մարդկային երջանկութեան, արժանի համարեցան իմաստասէրք և զսա ևս դասել ընդ բարոյական առաքինութիւնս : Եւ արդարեւ զինչ կայցէ աստուածայնագոյն յերկրի քան զկատարեալ բարեկամութիւն, 'ի հաղորդել Աստուծոյ անմահի մահկանացուացս զայն որ սքանչելագոյնն է 'ի նմա և երանական, այսինքն է զմիութիւն 'ի բազմաւորութեան : Զինչ սքանչելագոյն կայցէ քան զլինել երկուց մի, և ունելով երկաքանչիւրոց զիւր սիրտ՝ կեալ 'ի սիրտ միմեանց : Երկաքանչիւրն ունին երկու սգի կամ և ոչ մի. զի կեան միմեանց ոգւով, և ոչ իւրեանցայնով : Զինչ զուարճագոյն,

բայց հասարակաց առնել զիղձ բարւոյ իրերաց : Ասան այսո-
րիկ որպէս ջերմ շառաւիղք արեգական անդրէն ցոլացեալք
յերկուց հայելեաց 'ի նոյնս առաւելուն զնոցա ջերմութիւն,
նոյնպէս 'ի վայելել երկաքանչիւրոց 'ի բարիս միմեանց սքան-
չելապէս առաւելուն 'ի նոսա վայելք :

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ .

Պատճառ բարեկամոտքեան կամ սիրելոտքեան :

Ի ներհակութենէ ծնանի առելութիւն, և 'ի նմանութեան
ծնանի սէր . որպէս մարմիս իմանալ մակածութեամբ յամե-
նայն գոյացութեանց անուանելոց անշնչական, զգայական և
բանական : Սքանչելի սէր յանշնչական մարմինս է սէրն մագ-
նետիս վիմի ընդ երկաթոյ 307 . որ ապշեցուցանէ զքեզ թէ
զիմրդ մագնիսն գեղջուկ սիրուհի բուռն յափշտակէ զսիրե-
ցեալն երկաթ . կամ երկաթն եռանդագին սիրող տեսեալ 'ի
հեռաստանէ զսիրեցեալն առարկայ, անակն 'ի նա յառի, ան-
փետուր ընդ օդս սլանայ, և անբազուկ գիրկս արկանէ : Սքան-
չելիք են ընծայեալք յիմաստասիրաց նմանութեան բնաւոր
խառնութեան տարերաց և տարրականաց, կարգելոյ առ սլահ-
սլանութիւն միմեանց . իբր զի մագնիսն է երկաթ քարացեալ,
և երկաթն մագնիս մետաղական : Ասան որոյ և ընդ միմեանս
միակցեալ երկազատկեն զիւրեանց ոյժ, և հաղորդեն միմեանց
զիւրեանց զօրութիւն . մագնիսն երկաթանայ, և երկաթն
մագնիսանայ : Բայց զսորին հակառակն՝ թէ մատուցանես դու
երկաթոյ այլ մագնիս, որոյ խառնութեամբ հակառակ իցէ իւ-
րոյն, տեսցես զայն բռնամարտիկ՝ սնոտի երկիւղիւ յետս ըն-
կըրկիլ, և թիկունս ընդդէմ դարձուցեալ նախատանօք 'ի փա-
խուստ դառնալ :

Հայեաց և 'ի տունկս աճեցունս, որպէս արմաւենի առ
արմաւենի խայտայ, և դարձուցեալ 'ի միմեանս զսաղարթա-
ղարդ դէմս՝ փոփոխ գրկախառնութեամբ արմատոց զանխուլ
զմիմեանս ողջագուրեն . և որ էինն անուշակ ծնունդք՝ դան 'ի
մայրութիւն . և թէ մին կտրի, միւսն ոսնեալ ողկուղօք և տը-
խուր դալկութեամբ թօշնի և դօտանայ : Հայեաց զսորին հա-
կառակն յորթն, որ քան զամենայն տունկս է արգասաւոր
և զուարթարար . բայց թէ զգայ մօտ իւր զկաղամբ, որոյ տըխ-
րագին և ցուրտ է հիւթ, իբր արհամարհանօք և ցաւօք դար-
ձուցեալ զխիղբս և զարմատս յայլ կողմն, խորշի յատելի ե-
րեսաց նորա, թող թէ 'ի շօշափմանէ : Եւ թէ ոչ բառնան
յերեսաց նորա զիւր թշնամի, կամ 'ի ցաւոց և կամ 'ի կատա-
ղութենէ ծիւրեալ հաշի :

Իսկ արդ եթէ բնական սիրով այնպէս վառին գոյացու-
թիւնք անզգայք, մինչեւ երեւիլ գործովք, և որպէս թէ լսելի
լինել հեծուածեանց նոցա, որչափ ևս սաստիկ զգայցեն ըզ-
գայունք: Ո՞վ ոչ տեսանէ որպէս նոյնատեսակ անասունք՝
համահանգէտք ի խորագիտութեան հնարս՝ ընկերական ազդ-
մամբ սիրեն զմիմեանս, ընկերշակելով ձեռնառու լեալ մի-
մեանց ի գործս իւրեանց: Այսպիսի է գործակցութիւն մե-
ղուաց ի քաղաքականս, մրջմանց ի անտեսականս, և ամե-
նայն չորքոտանեաց և թւաւորաց ի սնունդ զաւակաց և ի
փոյթ որսոց, ի մաքառիլ ընդ թշնամիս՝ և ի խաղալ ընդ մի-
մեանս սիրողապէս. և ոչ պակասի նոցա բարբառ ի կոչել
զիրեարս, և ի յայտնել միմեանց զսէր իւրեանց: Եւ զսորին
հակառակն՝ ո՞վ ոչ տեսանէ, քանի՞ դժնէութեամբ գարշին
խորշին ի կենակցութենէ անասնոց, որոց օտար է խառնուած
և բոյս բարուց. և թէպէտեւ չիցեն յառաջածանօթ և նախա-
տես, կամ երկիւղիւ ի նոցանէ փախչին, կամ ատելութեամբ
զնոսա հալածեն. մնալով ռիսութեան նոցա և երկիւղի ևս և
յետ մահու: Ասան այսորիկ փետուրք արծուոյ յափշտակողի
ուտեն զփետուրս աղաւնոյ անմեղի. և աղիք գառինն անմեղի
ոլորեալ և տողեալ ի լար քնարի ընդ աղիս յափշտակող գայ-
լոյ՝ ոչ երբէք միաբանին ի ձայնարձակութեան, յայտնի նշա-
նակ գոլով անմիաբանութեան:

Արդ քանզի ի վերագոյն կարգի միանան կատարելութիւնք
ստորագաս կարգի, վասն այսորիկ ի կենդանիս բնաւոր հա-
մակրութիւնն միանայ ընդ զգայական ընկերութեան. ուստի
և ի մարդիկ որ գերագոյնն են յաստիճանս, միանան սէր հա-
մակրութեան, սէր ընկերական, և սէր բանական: Սէր հա-
մակրութեան և բնաւորական եղև Պողիւստրատոսինն և Հիսլ-
պողիդեայն 308: Ծնեալ սոցա յաշխարհ ի մի և նոյն օր, ի
նմին կլիմայի ընդ նովին համաստեղութեամբ, համանման
խառնուածով, գիմօք, հանճարով և բախտիւ, զառաջինն ի
տեսանել զմիմեանս, սիրտք նոցա գաղտնի կապանօք սերս
կապեցան ընդ միմեանս. և որպէս ի միասին ծնան, նոյնպէս
ի միասին կեցին, ի միասին հիւանդացան, և ի միասին մե-
ռան. որպէս թէ մի միայն հոգի յերկուս մարմինս էր արա-
րեալ մուտ և ել: Է ի մարդիկ և բարեկամութիւն ընկերա-
կան սիրոյ, բայց բնաւորագոյն քան զմեղուացն, հիմնեալ
ի նմանութիւն համարուեստութեան կամ քաղաքային իրա-
գործութեանց, յարեալ յարմարեալ այնց զինչս և զուշիմու-
թիւն, ի ձգել անտի զհասարակաց օգուտ: Այսպիսի եղև
երգմնակուռ բարեկամութիւն Թեսէոսի և Պերիթոսի 309,
վասն փոփոխ նիզակակցութեան ի ձեռնարկս սլատերազմի,
առ ստանալոյ պարծանս և ինքնակալութիւնս: Ասան այսո-
րիկ որ ոք զմի ի նոցանէ ունէր իւր թշնամի, երկուս ունէր

ռիսերիմ թշնամիս, կամ մի թշնամի երկգլխի՝ և քառաբազուկ .
 որ և ետ օրինակ դաշնաւորութեանց երկրառու իշխանաց :
 Այսպիսի եղև բարեկամութիւն Դամոնի և Պիւթեայ 310 ,
 որք ետուն զանձինս 'ի ճիգն հասարակաց իմաստից , 'ի դպրո-
 ցի Պիւթագորայ . օգնելով միմեանց յուսումն իմաստից իբրև
 յընթերցասիրաց շահավաճառի : Այսպիսի է և բարեկամու-
 թիւն արուեստաւորաց և վաճառականաց , որք կոչին միմեանց
 ընկերք , և սիրելիք զի յօգտէ անտի ծնանի սէր : Բայց որպէս
 սիրելութիւնն համակրական՝ հասարակ է մարդոյ և անշնչա-
 կան իրաց , և սիրելութիւնն ընկերական հասարակ է մարդոյ
 և անասնոց . սոյնպէս սիրելութիւնն սեպհական մարդոյ , այն
 է տիրապէս բարեկամութիւն , հաստատեալ է 'ի նմանու-
 թիւն բարի վարուց : Գաղափար այսր բարեկամական սիրոյ
 'ի մէջ հեթանոսաց եղև բարեկամութիւն երկուց ազնուա-
 կան Թեբացւոց Պեղոպիդայ և Եպամինոնդայ . որք յերկա-
 րաւոր փորձիւ ծանուցեալ ներքուստ զառաքինութիւն իրե-
 րաց , կապեցան ընդ միմեանս անքակ սիրով բարեկամութեան
 մինչ 'ի մահ : Տեսին 'ի միմեանս մեծ խոհեմութիւն , սիրելի
 ծանրութիւն , պարկեշտ զգաստութիւն , անկաշառ արդա-
 րութիւն , դիւցազնական արիութիւն սրտի . և 'ի վեր քան
 զամենայն եռանդագին սէր առ հայրենիս , յոյր վերայ բռ-
 նանային Սպարտացիք : Ասլա վախճան բարեկամութեանս էր ,
 ոչ պատիւ , ոչ ճոխութիւն , ոչ իւրեանց օգուտ , որպէս յըն-
 կերութեան . այլ սէր առաքինութեան , մինչ զի 'ի միաբա-
 նիլ իւրեանց 'ի վախճանն , այլ չէր հնար նոցա բացաձայնիլ :
 Երկաքանչիւրն մարտնչէին այլ ոչ դիմամրցանակաւ , ուրախ
 էին ընդ յաղթութիւն միմեանց . զի ուր է սէր , անդ չիք նա-
 խանձ . և ուր չիք նախանձ , զուարճալի է այլոյ առաքինու-
 թիւն իբրև զիւրն : Եւ զի սէրն արարեալ էր յերկուց ան-
 ձանց մի միայն անձն՝ փոխակերպեալ զմին 'ի միւս , 'ի յաղ-
 թանակել միոյն յաղթանակէին երկոքին իսկ . և երկոցունց
 նոցա յաղթանակէր սէրն : Ասլա նմանութիւնն է մայր սիրե-
 լութեան կամ բարեկամութեան . ուստի առած է հասարա-
 կաց կրկնեալ յԱրիստոտէլէ , և առեալ 'ի հոմերական դա-
 բիրայէ . Նմանւոյն առ իւր նման , առաջնորդէ խնամ վերնա-
 կան : Որպէս և ասացեալն Պղատոնի , զոր յառաջ բերէ կա-
 տովն կրտսեր . Դիւրակի իմն նմանի , հաւասար ընդ հաւասարի :

ԳԼՈՒԽ Գ .

Յադագս սիրոյ ցանկոտքեան և թարեկամոտքեան :

Թէ՛ Նարեկիսեայ տեսեալ զինքն յականակիտ աղբեր հա-
րաւ 'ի սէր իւր, չեղեն ինչ զարմանք . զի սիրոյ ակն յանդի-
ման ունելով զառարկայ սիրելի, և յազգեւ 'ի նա բորբոք-
մանն որ բիւրուց ազգէր յաւերժահարսանց, չէր նա խա-
բեալ յիւրոց աչաց, այլ միայն 'ի կարծեաց թէ ոչ իւր իցէ
որ իւրն էր : Մեծ ևս զարմանք այն եղեն, զի Ակկա գարշա-
տեսիլ պառաւ, յիշելով զգեղ մանկութեան իւրոյ կարծեալ
զինքն ոչ տիպ միայն, այլ և ճնաշխարհիկ աստուածունհի գե-
ղոյ, այն ինչ ականէր 'ի հայելոջ յանկերպ իւր կերպարան,
որպէս կռապարիշտ ընդ բագին խանդակաթեալ կաթոգնէր,
գիրկս արկանէր և յիմարէր, իւր ինքեան լեալ նախանձախն-
դիր տարփածու, ոչ զոք ունելով տարփակից : Այս է աւե-
լազանցութիւն ինքնասիրութեանն, որ 'ի տեսչութենէ տալա-
ւորեցաւ յոգի 'ի սլահպանութիւն անհատի : Բայց թէ չէ
չափաւորեալ 'ի բանէ, լինի մեծասակար սիրողին, և ծաղա-
ծանակ տեսողաց, իբրև զանմիան Ակկա և զչուառացեալն
Նարեկիս : Ոչ այլ ինչ է ինքնասիրութիւն, բայց իւրական ցան-
կութիւն, արմատ այլ ամենայն մարդկային բաղձանաց . որ է
հետամուտ լինել իւրոց բարեաց, և խորշիլ յիւրոց չարեաց .
վայելել 'ի բարիս զորս ունի, և ցաւիլ վասն բարեաց զորս
չունի : Եւ այս զղդալի բարեօք՝ ունի դադար 'ի ստորին բաղ-
ձանս, և զիմանալի բարեօք՝ 'ի վերին բաղձանս : Բայց քանզի
նոյն ինքն տեսչութիւնն արար զմարդն ընկերական, հաստեաց
'ի նա միւս ևս աղդեցութիւն, հաղորդել այլոց զիւրն սէր :
Ըղձալի է առատաձեռին հաղորդել այլոց զիւր ինչս, և ու-
սումնականին զիւր ուսմունս : Ըղձալի է հոգւոյ փոխաբերել
յայլս զիւր խօսմունս և զսէր իւր : Ամենայն ծաղիկ ծնունդ
իմն է սերման, և սերմն ծնունդ այլոյ ծաղկի : Ծնանի սէրն
յանհատ ոք, և տարածի յայլ անհատ 'ի ձեռն կամաց : Ոչ ոք
չատանայ կամելով բարի իւր ինքեան, թէ ոչ կամի բարի այ-
լում իւրականի : Այն է սէր մնայուն 'ի ներքս . այս է սէր
զեղուն առ արտաքս, այն է սէր ցանկութեան, կամ բարեյո-
ժարութեան : Բայց դեռ ամուլ է այս սէր բարեյոժարու-
թեան առ սիրեցեալն, թէ ոչ արտածէ 'ի սիրեցեալն փոխա-
դարձ սէր առ սիրողն, որ յերկուց սիրողաց առնէ երկուս սի-
րելի բարեկամս : Սկիզբն բարեյոժարութեան է սէրն իւրա-
կան, բայց ոչ է բարեյոժարութիւն : Սկիզբն բարեկամու-

Թեան է բարեյօժարութիւն, բայց ոչ է բարեկամութիւն : Ամենայն բարեկամ է բարեյօժար, բայց ոչ ամենայն բարեյօժար է բարեկամ : Թէպէտ աչք են հաւատարիմ առաջնորդք սիրոյ, բայց և այնպէս զսէր բարեյօժարութեան մարթ է իմանալ և ականջօք. զի շատ է համբաւն առաքինութեան 'ի ծնանիլ զսէր առ անծանօթն 'ի մի վայրկեան : Բայց սէրն բարեկամութեան ծնունդ է փոյլ, որ վասն զի է երկայնակեաց, երկար ժամանակ պիտի նմա 'ի ծնանիլ : Յոյժ կեղևապատ և խորածոց են ոգիք մարդկան. չէ հնար խելամուտ լինել կամ ճանաչել, բայց եթէ ուշեղ հետադատութեամբ, երկար ընտանութեամբ և ասպհով փորձիւ : Զանազունս իսկ և զառնկըս մարթ է սիրել սիրով բարեյօժարութեան, բայց ոչ սիրով բարեկամութեան. զի ոչ փոխարէն սիրեն զսիրողն : Սօսն սիրով պաշտեցեալ և զարդարեալ 'ի Քսերքսեայ, այնչափ անղգայ էր առ այն սէր, որչափ սիրողն եղև անմիտ : Գլաւկոս այնչափ սիրէր զիւր երիվար, մինչև միս մարդոյ ջամբէր նմա, և փոխանակ այսր ինքն եղև նորա կուր : Սիրեցեալ էր գրաստըն, այլ ոչ սիրէր. կամ թէ սիրէր զմիս տեառն իւրոյ և ոչ թէ զտէրն : Բարեկամութիւն թուի սիրելութիւն շան, որ 'ի գգուիլ իւրում գգուէ, 'ի շողովին շողովէ, սիրեցեալ՝ փոխարէն սիրէ զտէրն. բայց քանզի այն է լոկ կիրք և ախորժակ զգայական, ոչ ընտրողական, և ոչ բանական, կոչի աղգեցութիւն և ոչ բարեկամութիւն : Սիրէ զի բարերարութիւն գըտցէ. ոչ եթէ փոխարէն սիրէ, վասն զի է սիրեցեալ : Զէ բարեկամութիւն եթէ սիրեցեալն ոչ ճանաչէ զսէր սիրողն, և ոչ փոխարէն սիրէ ընտրութեամբ : Ապա երեքկին է սէր. մնայուն 'ի ներքս, ածանց յայլս, և փոխադարձ : Սէր իւրական, սէր բարեյօժարութեան, և սէր բարեկամութեան :

Ստոյգ իմն է, թէ որ սիրէ արժան է թէ սիրեսցի, բայց և այնպէս սիրել զի փոխարէն սիրեսցի, է առաւել սէր ցանկութեան քան բարեկամութեան. և ևս առաւել, եթէ սիրէ նա առ ընդունելոյ զօգուտ կամ զբերկրութիւն : Որ բարերարէ, արժան է թէ բարերարութիւն ընկալցի. բայց որ բարերարէ առ ընդունելոյ զբարերարութիւն, ոչ է բարերար, այլ բարերարութեանց վաճառող : Եւ որ սիրէ առ ընդունելոյ զսէր, ոչ է բարեկամ սիրելի, այլ սիրոյ վաճառող. ոչ սիրէ զբարեկամն, այլ զանձն իւր : Ասան այսորիկ սէր ցանկութեան ոչ պարտաւորէ առ փոխադարձ սէր. զի փոխարէն այնր սիրոյ ունի 'ի վարձ զբերկրութիւնն կամ զշահն :

ԳԼՈՒԽ Դ.

Տեսակք բարեկամութեան:

Երեք են սիրելի առարկայք, օգտակար, բերկրական, և համեստ: Բարիք բախտի են օգտակարք, բարիք մարմնոյ են բերկրականք, և բարիք հոգւոյ են համեստ. որպէս այլուր ասացաւ: Օգտակարք չեն սիրելիք ըստ ինքեանց, այլ ըստ պատահման. ըստ այնմ որ արբանեկեն 'ի ստացութիւն բերկրականաց կամ համեստից: Բերկրականք են սիրելիք ըստ ինքեանց բնութեանն զգայականի ըստ պատահման այլայլելոյ: Համեստք են սիրելիք ըստ ինքեանց բնութեանն բանաւորի և կատարելոյ: Մինչ զի ըստ կարգի տեսչութեան օգտակարք մարմնականք են կարգեալք առ բերկրականս, և բերկրականքն առ համեստս. զի արտաքինքն արբանեկեն մարմնոյ, և մարմինն ոգւոյ: Ասլա երեք են տեսակք բարեկամութեան. օգտակար, բերկրական, և համեստ. զի ունակութիւնք 'ի ներգործութեանց, և ներգործութիւնք յառարկայից առնուն տարբերութիւն: Յորմէ մարմնիս ճանաչել, թէ այս երեք տեսակք բարեկամութեան ոչ բաժանեն զսեռն միեղինապէս, այլ համեմատօրէն. վասն զի երկից սիրելի առարկայիցս մի քան զմի ստորադաս գոյով, սիրելութիւնդ կամ բարեկամութիւնդ անուն գլխաւորաբար և յատկապէս պատշաճի համեստին, ապա բերկրականին, հոսկ ապա օգտակարին. մինչ զի համեստն էապէս, իսկ օգտակարն և հեշտականն՝ միայն նմանական իմն փոխաբերութեամբ են սիրելութիւնք կամ բարեկամութիւնք: Ասան այսորիկ բարեկամութիւնն որոյ առարկայ է օգուան, որպէս 'ի խորհրդակցութիւնս և 'ի վաճառական ընկերութիւնս, քանզի չէ հիմնեալ 'ի հաստատուն և 'ի ներքին առաքինութիւն, այլ յարտաքին և 'ի պատահական օգտախնդրութիւնս, 'ի փոխել սոցա փոխի. և յոլովակի բարեկամութիւնն 'ի թշնամութիւն չըջի, և ընկերութիւնն մարդկային յընկերութիւն գաղանային: Ի հռովմէական երրորդապետութեան Ղեպիդոսի Անտոնիոսի և Հոկտաւիանոսի՝ այնչափ տեւաց բարեկամութիւն նոցա, ցորչափ տեւաց յոյս բաժանելոյ 'ի մէջ իւրեանց զհռովմէականն ինքնակալութիւն կործանմամբ Բրուտոսի և Կասսիոսի: Բայց իբրև կործանեցան երկոքին սոքա, և բաժանեցաւ ինքնակալութիւնն, բաժանեցին և երրորդապետք զբարեկամութիւնն: Ասան զի իւրաքանչիւրոյ անձուկ ունեւով բոլորին, միաբանեցան Անտոնիոս և Հոկտաւիանոս 'ի մերժել զՂեպիդոս յիւրմէ բաժ-

նէ . ապա ամբարձաւ Անտոնիոս 'ի մերժել և զհոկտաւիանոս յիւրական մասնէ . բայց 'ի զօրանալ քան զնա հոկտաւիանոսի քաջութեամբ կամ բերմամբ բախտի , սա միայն մնաց միահեծան 311 . և այլ ոչ սկիտոյացան նմա բարեկամք . զի ամենեքին եղեն նմա հպատակք : Ահա վախճան օգտակար բարեկամութեան :

Չէ ինչ հաստատուն քան զայս բարեկամութիւնն հեշտական : Հեշտութիւնն է արագագոյնն 'ի մարդկային կիրս , և յատուկ է կրից լինել առօրեայ . և այնչափ անկայուն , որչափ են արագագոյն : Ասան զի բովանդակ են անբանաւոր շարժմունք , որք 'ի վայրկենի փոփոխին , որչափ առաւել են բուռն , նոյնչափ կարճատև : Յիրաւի հեշտական սէրն նկարագրեցաւ տղայ թևաւոր , անբան գոլով քան զտղայ , և թեթև քան զիւր փետուրս . ճրագ 'ի ձեռին ունելով 'ի ցօղնոյ , որ շոյտ վաւի և վաղ շիջանի : Տեէ սէրն հեշտական , ցորչափ տեէ հեշտութիւնն : Թէ աւուրց շրջան և կամ խօթութիւն փոխէ յերեսս զծաղկեալ գարուն յեղեմնապատ ձմեռն , կամ գեղեցիկ ինչ գէմք 'ի գեղեցկագոյն ինչ գիմաց առնու խաւարումս , սիրելին լինի ատելի , և որ յառաջն էր հաճոյական , բերէ զզուանս : Իրաւացի և ոչ ծանր ինչ եղև արտունջ Արիանեայ առ Թեսէոս , և Դէանիրայ առ Հերակլէս . որք քաջքն էին 'ի շահատակութիւնս , այլ յողգողդք 'ի սէր . զի յերևիլ նորոյ գեղոյ խղէին զհաւատարմութեանն կապ առ առաջինն , վասն որոյ շահատակէին որպէս քաջք , և սիրէին որպէս հեշտասէրք : Մեծ ևս զարմանք այն եղեն , զի Պերիանդր մի յեօթանց իմաստասիրացն յունաց՝ իբրև հարաւ 'ի սէր Փրինեայ օտարոտւոյ ումեմն կնոջ , թշնամացաւ Մելիսսեայ իւրում զուգակցի . կտրեալ սրով զկապ ամուսնութեանն և զկենաց նորա 312 : Բայց սէր այն իմաստնոյ չէր արմատացեալ յիմաստութեան , այլ 'ի բերկրականս : Շատ գիտէր բայց չէր գիտուն , թող թէ իմաստուն . զի ճշմարիտ իմաստունն ոչ սիրէ վասն հեշտութեան , այլ վասն համեստութեան : Ուստի այն իմաստունք լաւ ևս գիտէին ուսուցանել քան առնել :

Ապա չէ ճշմարիտ բարեկամութիւն ոչ օգտակարն , և ոչ հեշտականն . զի և ոչ մին հայի 'ի բարին բարեկամին , այլ յիւրական բարին . ուստի սէր է ցանկութեան , և ոչ թէ բարեկամութեան : Ասան որոյ ճշմարիտ և կատարեալ բարեկամութիւն է միայն համեստականն՝ հիմնեալ յառաքինութեան . որպիսի եղև Եպամինոնդայն և Պեղոպիդայն , որպէս ասացաւ : Չիք ինչ յաշխարհի կայուն և հաստատուն քան զառարկայ առաքինութեան , համակերպութիւն իմն գոլով նորա ընդ ուղիղ բանի , այսինքն ընդ յաւերժական և անփոփոխ օրինաց աստուածային մտաց : Ապա անյեղլի և անփոփոխ է

ըստ ինքեան բարեկամութիւնն առաքինական. զի առարկայն չէ փոփոխելի. և անձնն ոչ սիրէ կրիւք, այլ ունակութեամբ: Բայց թէպէտ ճշմարիտ բարեկամութիւնն ոչ սիրէ վասն օգտի, և ոչ վասն բերկրութեան, այլ վասն համեստութեան, սակայն և այնպէս համեստ գոչով հարկիւ է և օգտակար և բերկրական: Թէ բերկրութիւն է ամենայն ումեք տեսանել հայելւոջ զպատկեր իւրոց գիմաց, յորժամ գէմքն են զուարթ և գեղեցիկ, քանի բերկրութիւն իցէ առաքինի սիրողի, յորժամ փողփողեալ տեսանիցէ յառաքինի բարեկամն իւր սիրելի զպատկեր իւրոց առաքինութեանց, և իւրոց բարի վարուց: Իսկ եթէ փոխադարձ իցէ սէրն, քանի առաւելու բերկրութիւնն, իբր զի ցովմամբ սիրոյ՝ի միմեանս, երկաքանչիւրն վայելէ ի վայելս յիւրականս և ի բարեկամին: Թող զի զինչ օգտակարագոյն կայցէ երկաքանչիւր վիճակի քան զբարեկամոք հաւատարիմ, մերթ խորհրդատութեամբ յիրողութիւնս, և մերթ ձեռնառութեամբ ի վիշտս: Ոչինչ ընկերութիւն չահավաճառի երկապատկէ զգլուխ գրամոյ, որպէս ճշմարիտ բարեկամութիւնն. զի ի տալ զսէր իւր փոխարէն, ստանայ որչափ ինչ ունի սիրելի բարեկամն, առանց կորուստանելոյ զիւրն. իբր զի ի սիրելի բարեկամաց միջի ամենայնն է հասարակաց, որպէս և լուիցես: Յասացելոց աստի մարթ է քաղել, թէ հասակ սեպհական ճշմարիտ բարեկամութեան է հասակն միջակային: Աշխոյժ երիտասարդ ուժգնակի յուզեալ ի կրից, սիրէ վասն հեշտութեան: Ծեր տկար որում բազում օգնականութեան պէտք են, սիրէ վասն օգտի: Միջակայինն, յոր ցածուցեալ են կիրք, բայց ոյժն գեռ չէ թօշնեալ, սիրէ վասն համեստութեան: Երիտասարդն կարի իմն գիւրահաւան, հաւատայ ամենայն սիրելեաց իբրև բարեկամաց: Ծերն կարի իմն կասկածոտ, յամենայնէ առնու կասկած: Միջակայինն զմէջն ունեւով զերկուց ծայրից, դատէ ըստ ճշմարտութեան և սիրէ ըստ դատման:

ԳԼՈՒԽ Ե.

Գործք ճշմարիտ բարեկամութեան:

Երեք են գործք ճշմարիտ բարեկամութեան, այսինքն Բարեյօժարութիւն, Բարերարութիւն, և Միաբանութիւն: Բարեյօժարութիւնն որ և ասի բարեհաճութիւն, է սոսկ շարժումն ինչ կամաց, որ ըղձանայ ումեք բարի, բայց առանց կամելոյ առնել նմա բարի: Թէ գէպ լիցի քեզ տեսանել հանդէս ինչ զինաշարժութեան, կամ զուարճալի ինչ

շահատակութիւն երկուց ասպետաց զորս չիցէ երբէք քո տեսեալ, բնաւորապէս յանձին զգաս յանկարծակի իմն և մեկողմանի միտումն 'ի յաղթութիւն սորա քան նորա . բայց վասն այդր չարժիս մատուցանել նոցա օգնութիւն : Այո, բարի կամք է այն պատճառեալ 'ի բնաւոր համակրութենէ կամ 'ի յանկարծ կրից . բայց է սէր բարեյօժարութեան, և ոչ թէ ցանկութեան . զի ըզձանառ նմա բարի վասն օգտի նորա, և ոչ վասն օգտի քո : Սակայն ցայաւայր է այն գործ ներքին և ամուլ, զի ոչ ծնանի գործ ինչ արտաքին առ սիրեցեալն : Ոչ կարէ լինել բարեկամ, որ ոչն է բարեյօժար . բայց որ էն բարեյօժար, ոչ վասն այդր է իսկևիսկ բարեկամ : Եւ թէ և սոսկ սէրն բարեյօժարութեան լինէր փոխադարձ, անմարթ էր կոչել զնա բարեկամութիւն ճշմարիտ, այլ այլաբանական և անգործ : սկիզբն բարեկամութեան, այլ ոչ բարեկամութիւն :

Ապա առաջին գործ բարեկամութեան է կամիլ բարի բարեկամին . ըզձանալ, զի կեցցէ նա, և կեցցէ զուարթամիտ . խնդակցիլ բարեբաստութեանց նորա, և կարեկցիլ դժբախտութեանց : Բայց ծաղրական է այս բարեյօժարութիւն, թէ ոչ ձեռն կարկառեացէ բարերարութիւն : Չէ կամք գործադրիչ այն որ կամի զայլոյ բարի, բայց ոչ գուն գործէ թէ հասցէ այնմ : Որ ոչ ըզձանայ օգնել, ոչ սիրէ . բայց որ կարող է օգնել և չօգնէ, ոչ ըզձանայ օգնել : Սիրտ ճանաչի 'ի գործոյ, որպէս առողջութիւնն 'ի զարկէ բազկի : Ծիծաղեցաւ Դիոս 'ի վերայ հերկագործին, որ ուխտս գնէր, զի սայլ իւր ելցէ 'ի տղմոյ յոր խրեալն էր, և ինքն չարկանէր ձեռն 'ի գործ : Այնչափ արժէ բարեկամն որ չօգնէ, որչափ թշնամին որ չմիասէ : Բարերարութիւն և անիրաւութիւն են երկու ներհականք : Անիրաւութիւնն քակէ զբարեկամութիւն, և բարերարութիւնն պնդէ : Այո, սիրել առ ընդունելոյ զբարերարութիւն, ոչ է սէր բարեկամութեան . բայց սիրել վասն այսորիկ զի ընկալաւ զբարերարութիւն, գեղեցիկ սկիզբն է բարեկամութեան : Ապա բարերարութիւնք յառաջ են տարերք, և ապա սնունդք բարեկամութեան . զի ամենայն մարմինք որով իւրք բաղադրին, նովին և պահին : Այլ ոչ ամենայն բարերարութիւն է բարերարութիւն, թէ չէ համեստ : Բարերարութիւնն երբեմն է չարարարութիւն, զի 'ի հաճոյանալ բարեկամին միաս առնէ բարեկամութեան, և առնէ զնա չար ևս քան զթշնամութիւն : Էին սերտ բարեկամք Հռոտիղիոս և Սկաւրոս . բայց 'ի խնդրել Սկաւրոսի 'ի Հռոտիղիոսէ անիրաւ ինչ, նա չէառ յանձն : Խռովեցաւ Սկաւրոս ընդ մերժումն, ասէ . Չի պիտի ինձ բարեկամութիւնդ, թէ չընդունիմ ինչ 'ի քէն բարերարութիւն : Եւ Հռոտիղիոս ետ պատասխանի . Չի պիտի ինձ բարեկամութիւնդ, թէ մնայ ինձ

վասն քո անիրաւիլ : Եւ անդէն վախճանեաց զբարեկամութիւնն : Սէրն եբեկ զաղեղն և շիջոյց զշահն : Գեղեցիկ ևս եղև պատասխանին Պերիկլէայ , բայց ոչ նոյնպէս գեղեցիկ հետևութիւնն : Իշխեաց աղաչել զնա մի 'ի բարեկամաց իւրոց 'ի շնորհս բարեկամութեան երգնուլ սուտ 'ի նսրաստ իւր , և նա ետ պատասխանի . Բարեկամք մինչև ցսեղանս , կամիմ , ասէ , զի լիցուք բարեկամք , բայց մինչ 'ի սուրբ սեղանս : Սովոր էին հանգիստապէս երգուողք զնել զձեռն 'ի վերայ սեղանոյ : Ասան այսորիկ առաւել ևս յիշատակաց արժանի եղև իւրն պատասխանի քան զհռոտիղիոսին . բայց սա ոչ անդէն վաղվաղակի կտրեաց իբրև զհռոտիղիոս զամօթականն բարեկամութիւն : Ճշմարիտ յօգ բարեկամութեան ոչ է այն , որ պնդէ զսուտ ոք բարեկամ . և սուտ բարեկամ է այն , որ 'ի պէտս բարերարութեան պահանջէ առնել ինչ սեղանակապտութիւն : Բարեկամութիւն լինէր այն ըստ ասից Ասատուի , ոչ քակելի , այլ խզելի :

Ի բարեյօժարութեան կցորդելոյ ընդ բարերարութեան ծնանի միաբանութիւն կամ միասրտութիւն . որ ոչ այլ ինչ է , բայց միութիւն երկուց սրտից : Սիրտ մարդկային է իշխան անդամոց , սկիզբն կենսական շարժմանց , գործարան կրից և արքունիք սիրոյ : Յերկուց քնարաց միաբանեւոց 'ի նոյն ձայնարձակութիւն ' թէ մօտի ոք 'ի մինն , միւսն իւրովի միաձայնի : Որ ինչ են 'ի քնարն լարք , այն են 'ի սիրողս նոցին սիրաք : Ասան այսորիկ թէ երկու ճշմարիտ բարեկամք յետ ժամանակաց ինչ պատահեն միմեանց , յակնկաւոյց լինել նոցա ' երկոցուն սիրաք բաքախելով գիմեն 'ի միմեանս , և 'ի թարգման իւրեանց փոփոխ ախորժակաց բեկբեկ ձայն արձակեն 'ի լեզու , ջերաջերմ ոգիս յերեսս , քաղցր արտասուս յաչս , անոյշ ժպիտ 'ի բերանն , և գորովական գրկախառնութեամբ լանջակցեալ զսիրտ ընդ սիրտ միաւորեն ըստ մարթելոյ : Ապա 'ի հաղորդիլ սրտից ընդ միմեանս 'ի ճշմարիտ բարեկամս , փոփոխակի հաւասարորդ լինին և խորհուրդք նոցա և կամք . զայն կամեցեալ , զոր միւսն կամի , և այնմ հաւանեալ որում միւսն է հաւան . անմարթ գոլով մտաց նոցա լինել տարաձայն , որոց սիրտն է միաձայն : Յայսմանէ ծագէ ծայրագոյնն այն սրտի գիւր 'ի կենցաղիլ նոցա 'ի միասին , և յականել 'ի միմեանց ոգիս ընդ աչս ' որք պատուհանքն են սրտի . որ և լեալ միմեանց տեսարան պշուցեալ հային 'ի գեղեցիկ արարս իրերաց : Յայսմանէ ծնանին և այն ծանր անձկութիւնք 'ի մեկնիլ նոցա 'ի միմեանց , զի բաժանին սիրտ 'ի սրտէ : Այն 'ի հեռաստանէ խօսակցութիւնք առաքմամբ խորհրդոց փակելոց 'ի նամակի : Այն աղէկտուր կսկիծ 'ի մահու անքակ սիրելոյն . մինչև մղիլ երբեմն կենդանւոյն 'ի փայտակոյտ մեռելոյն յայրումն . կամեցեալ մանաւանդ մեռանիլ ընդ նմա

քան կեալ առանց նորա, և իբրև զամիանտեանն կապերա՝ առաւելուլ բոցով զփայլիւն իւրոյ մտերմութեան 313 : Եւ զինչ զարմանք իցեն, զի գոլով ի նոսա մի միայն սիրտ, մի միայն կամք և մի միայն միտք, էր յերկուս մարմինս մի միայն հոգի : Մայր Դարեհի խաբեալ ի շքեղ հանգերծից հեփեստիոնի, նմա մատոյց մեծարանս փոխանակ Աղեքսանդրի . և ի լինել նորա ի չքմեղս վասն սխալանացն, ասէ Աղեքսանդր . Ոչ սխալեցեր արիկին . դա է միւս ես : Աքանջելի է սէր և թոմիջ հղօր, որ օտարոտի իմն՝ այլ ճշգրիտ ոգեփոխութեամբ զայս ոք յայն ոք փոխարկէ, և յերկոցունցն առնէ մի : Ապա ոչ ստեցին առաջի բռնաւորի այն անուանի տիպք սիրելի բարեկամաց Պիւղադէս և Որեստէս . երբ վասն մեռանելոյ փոխանակ միմեանց, Պիւղադէս սնդէր թէ է Որեստէս, և Որեստէս թէ է Պիւղադէս : Զստոյգն ասէին ի սառութեան անդ : Որեստէս կենդանի էր ի Պիւղադէս, և Պիւղադէս յՈրեստէս . ի սպանանել բռնաւորին զմին՝ սպանանէր զմիւսն . և ի սպանանել զերկոսին՝ սպանանէր զմի ոք . նա և ոչ զմի ոք . զի համբաւ սքանչելի սիրոյն արար զնոսա անմահս 314 :

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ .

Արդեօք թարեկամութիւնն իցե՞ստաքիւնութիւն, և թե որպիսի՞ տաքիւնութիւն իցէ :

Անարժան են սրբազան անուան առաքինութեան՝ բարեկամութիւնք որք հային ի հեշտութիւն և յօգուտ զգայական . զի չամբառնան ի համար համեստութեան, այլ անկեալ դնին ի ստորին սահման ցանկութեան, որ հասարակ է և անբանից : Բայց սիրել զոք վասն լինելոյ նորա առաքինի, է ներգործութիւն առաքինական բարեյօժարութեան, վասն ունելոյ նորա եղբ զառաքինութիւնն : Եթէ սիրես դու զարին Լէոնիդաս վասն լինելոյ նորա արի, լինի ներգործութիւն ինչ ընտրական որ վերածի յարիութիւն . եթէ զքաջախոհն Կատովն որպէս քաջախոհ, վերաբերի ի քաջախոհութիւն . եթէ զԱտաիկոս ճշմարտախօսն, ի ճշմարտախօսութիւն . եթէ զՔսենոկրատէս պարկեշտն, ի պարկեշտութիւն . զի այնպիսի է ներգործութիւնն, որպիսի է առարկայն : Թէ այս ներգործութիւնք լինիցին ստէպ, ծնանին ունակութիւնս ընտրականս և առաքինականս համատեսակս . զի այնպիսի է ունակութիւնն, որպիսի է ներգործութիւնն : Բայց այս առաքինական բարեյօժարութիւն չէ առաքինական բարեկամութիւն, եթէ ոչ է փոխադարձ : Պրիմաստոս առաքինասէր դրագէտ, այնչափ

հարաւ 'ի սէր մեծամեծ առաքինութեանց արքային Աղուկ-
նեայ զորոյ լուեալ էր զհամբաւ , մինչև ել 'ի Փարիզէ՝ երթալ
հաստել սէր բարեկամութեան ընդ այնպիսում՝ առաքինասէր
առաջնորդի : Իսկ արքայն որ ոչ ճանաչէր զնա , ընդ տեսա-
նելն կարծեալ թէ գեղջուկ ոք իցէ , այնպէս սաստիկ հակա-
կրութիւն կալաւ առ նա , մինչև զոր չէր երբէք արարեալ այ-
լում , զգուրս ընդդէմ փակել նմա , զի մի տեսցէ զնա : Երկա-
քանչիւրն էին առաքինիք . բայց Պրիմասսոս սիրէր զարքայն ,
և էր ատեցեալ 'ի նմանէ . իսկ արքայն ատեայր զՊրիմասսոս ,
և էր սիրեցեալ 'ի նմանէ : Մին էր բաղեղն , որ սիրէ զկնձնի .
և միւսն կնձնի , որ ատեայ զբաղեղն : Բայց իբրև ծանեաւ ար-
քայն զառաքինութիւն Պրիմասսոսի , եղև սէրն փոխադարձ և
մեծ . և պնդեցին ընդ միմեանս բարեկամութիւն առաքինա-
կան և նշանաւոր :

Ապա սեպհական է բարեկամութեան յաւելուլ 'ի վերայ
լոկոյ առաքինութեան զգթուարագիւտ ինչ և զգերազանցիկ
որակ , այսինքն է զփոխադարձութիւն : Էս սա առաքինութիւն
ինչ ծագեալ յերկուց առաքինութեանց . որպէս յանդրէն
ցովմանէ նշուլից ծնանի ջերմութիւն , նոյնպէս 'ի միաւորու-
թենէ առաքինական գործոց երկուց սիրողաց ծնանի սէր : Ի
փոխադարձ ատելութենէ բոլբոքի թշնամութիւն . և 'ի փո-
խադարձ սիրոյ բարեկամութիւն : Ապա առաքինութիւն բա-
րեկամութեան հաստատեալ է 'ի փոխադարձութիւն առա-
քինական սիրոյ . որպէս փոխանակութիւն և անդրէն փոխա-
նակութիւն 'ի քաղաքական ընկերութիւնս : Սէրն է հարուստ
ինչ գլուխ դրամոյ տուեալ մարդկան յերկնից . զոր մարթ է
նոցա 'ի գործ արկանել 'ի բարի կամ 'ի չար . է որ սարգէս ,
է որ ընդվայր հարկանէ , է որ վաճառէ , և է որ վաանէ 'ի սնո-
տիս . է որ յանառակս , և է որ 'ի համեստս . և այնպիսի է
սէրն , որպիսի է պատաղումն : Բայց արդ որպէս ճշմարիտ
բարեկամութիւնն է իբրև փոխ ինչ և լուելեայն դաշն 'ի մէջ
երկուց առաքինեաց և հաւասարից՝ սիրելոյ և փոխարէն սի-
րելոյ զմիմեանս վասն առաքինութեանց իւրեանց ըստ հաւա-
սարութեան , սոյնպէս հայի նա յառաքինութիւն արդարու-
թեան , ոյր առարկայ է հաւասարութիւն 'ի տուրևառս և 'ի
դաշինս : Ոչինչ կարող է քակել զբարեկամութիւն , բայց
միայն անիրաւութիւն . և ոչինչ կարող է պահել զնա , բայց
միայն արդարութիւն : Ապաքէն լուար թէ արդարութիւնն է
հաստատուն ինչ կամք տալոյ այլում հաւասարութեամբ զիւր
պարտս , և բարեկամութիւնն ևս է կամք որ հայի 'ի բարին այ-
լոց՝ և ոչ յիւրն , ըստ արդեանց : Վասն այսորիկ ոչ այլ ինչ
է սիրել զբարեկամն , բայց կամիլ բարի բարեկամին վասն իւ-
րոյ առաքինութեան : Բայց յարդարութեան բաւական է
առնչական կամք միոյն առ միւսն . և 'ի բարեկամութեան եր-

կու են կամք առննչակիցք: Ճշմարիտ է թէ առաքինութիւն հաճոյականութեան, զորմէ խօսեցաք, ունի ինչ նմանութիւն ընդ բարեկամութեան. բայց այն է առաքինութիւն տարբեր յոյժ: Գիտաւորութիւնն է որ տարբերէ զներգործութիւնս և զունակութիւնս մարդկայինս: Հաճոյականութիւնն յորդորի հաճոյանալ ամենայն մարդկան. զի այսպէս սրահանջէ մարդկութիւնն և քաղաքական կենցաղավարութիւն: Բայց բարեկամութիւնն յորդորի փոխարէն սիրել զբարեկամս, զի արդարութիւնն բարեկամական այդպէս սրահանջէ: Ամենայն մարդ քաղաքավոր՝ ևս և առ թշնամին՝ ի կիր արկանէ զքաղաքավարութիւն և զհաճոյականութիւն, այլ ոչ զբարեկամութիւն: Բայց քանզի բարեկամութիւնն է որպէս դաշն ինչ բարոյական և ոչ քաղաքական, և չափ հաւասարութեանն չէ բնական, այլ բարոյական, վասն այսորիկ ոչ է նա կատարեալ արդարութիւն: Եւ յայս սակս ասացաք թէ բարեկամութիւնն չէ կատարեալ առաքինութիւն: Ոչ է նա արդարութիւն օրինական համեստութեան, այլ արդարութիւն բարոյական համեստութեան. բայց այնչափ կանոնաւորեալ ի բանէն սկզբամբք օրինական արդարութեան, և այնչափ գեղեցիկ և օգտակար մարդկային կենաց, մինչև բազում իրաւամբք ի փիլիսոփայից ընդ առաքինութիւնս դասեցաւ: Երկու են տեսակք արդարութեան, որպէս լուար յիւրում տեղւոյ, Փոխարինական և Տրամաբաշխական: Եւ երկու են տեսակք բարեկամութեան. Փոխարինական, որ չափէ զքանակ իրին զոր պարտի ոք. Տրամաբաշխական, որ չափէ զորակ անձին որում պարտի ոք: Այն է բարեկամութիւն հաւասարութեան, որ տայ հաւասար ընդ հաւասարի: Այս է անհաւասարութեան, որ տայ զհամեմատականն ընդ համեմատականի: Զերկաքանչիւրոցն արժան է խօսել:

Գ Լ Ո Ւ Խ Է.

Յաղագս հաշտասրական բարեկամութեան:

Իական հիմն օրինական փոխարինական արդարութեան է փոխադարձ տոյժն հռադամանութեան. այսինքն զի իւրաքանչիւր ոք ընկալցի զոր արարն ըստ հաւասարութեան: Սոյն սա է հիմն բարեկամութեան հաւասարականի. զի այնչափ ոք փոխարէն սիրեսցի, որչափ սիրէ: Այս հաւասարութիւն է հարկաւոր ի վիճակ անձանց որք սիրին. ի քանակ սիրոյն որով սիրին, և յորակ բարեացն զոր երկաքանչիւր սիրողք ըզձանան միմեանց: Բայց թէ և ի փոխարինական հաւասարութեան

Թեան մասին բարեկամութիւնն նման է օրինական արդարութեան, սակայն այլազգ է նա յեղանակ փոխարինելոյն: Արդարութիւնն փոխարինական ենթադրէ զանհաւասարութիւն 'ի մէջ պարտապանին և պարտատեառն, և ածէ զայն 'ի հաւասարութիւն: Ենթադրէ թէ Տիախոս ունի առ Սէյոսի զկէս գնոց կալուածոց ինչ, և աւելով նմա վճարել զայն կէսն հաւասարէ զպարտն առնելաց: Բայց բարեկամութիւնն փոխարինական ենթադրէ զհաւասարութիւն արդեանց 'ի մէջ սիրողին և սիրեցելոյն, և ըստ հաւասար արդեանց հաւասարէ զփոխադարձ ներգործութիւնս բարեյօժարութեան և բարերարութեան և միաբանութեան: Ասան այսորիկ ճշմարիտ և կատարեալ բարեկամութիւնն է հիմնեալ 'ի նմանութիւն առաքինութեան. զի առաքինութիւնն հաւասար՝ հաւասարէ զարդիւնս, և հաւասար արդեանց համեմատի հաւասար սէր և հաւասար գործք. և այս է արդարութիւն ինչ, որ առ իւրաքանչիւրում զոր պարտն է: Բայց և ճշմարիտ է թէ 'ի կատարեալ բարեկամութեան փոխարինականի ընդ նմանութեան առաքինութեան պահանջի և հաւասարութիւն անձանց, զի արդիւնք երկաքանչիւր կողման իցեն հաւասարք: Առաւելուն արդիւնք առաքինութեան՝ ըստ առաւելութեան արժանապատուութեան անձին: Ասա եթէ կրտսերն 'ի փոխարինել զսէր երիցուն պահէ զհամեմատութիւն անձանց, այնուհետև ոչ լինի բարեկամութիւն փոխարինական, որ հայի 'ի բացարձակ հաւասարութիւն, այլ լինի բարեկամութիւն արամաբաշխական, որ հայի 'ի հաւասարութիւն համեմատական. ուստի և ոչ լինի կատարեալ բարեկամութիւն որպէս և լուիցես:

Բայց ստատանօր ընդդէմ դառնայ մեծ ոմն փիլիսոփայ. պնդեալ թէ ճշմարիտ բարեկամութիւնն ոչ ծնանի 'ի նմանութենէ, այլ 'ի ներհակութենէ: Ոչ տեսանէք ասէ Եմպեդոկղէս, որպէս երկիր պատքեալ 'ի ծարաւոյ սիրէ զզով առ զատարափ, և մարմին սարսուացեալ 'ի ցրտոյ սիրէ զձերմ շոգի ջերմուկի. ապա ներհականն սիրէ զներհական: Ոչ տեսանէք, որպէս գիտնաւորք անմիաբան աղանդովք սրեն զեղուս ընդդէմ միմեանց, և զգրիչս խայթիչս. և արուեստաւոր արուեստաւորի նախանձ բերէ և ռիսակալէ: Ասա 'ի նմանութենէ ծնանի ատելութիւն, և ոչ թէ սէր: Իմաստուն յանմտաց, այլ անմիտ յիմաստնոց համարեցաւ այս իմաստ: Առ որ ասելի է թէ յորժամ ենթակայ ինչ գտանի քաջ արամագրեալ յիւրում պատշաճական և բնաւոր վիճակի, բնաւորպէս սիրէ զիւր նմանն, կամ վասն պահպանութեան և կամ վասն կենակցութեան: Բայց թէ է այլայլեալ, և արտաքոյ իւրում պատշաճական վիճակի, սիրէ ըստ պատահման զիւր ներհակն. զի դարձցի անդրէն յիւր բնաւոր խառնուած: Ախտք ցուրտք բժշկին ջերմային դեղօք, և ջերմք ցրտայնովք:

զի գիմամարտելով ծագի ընդ ծագ դարձցի առողջութիւնն , որ հաստատեալն է 'ի միջասահմանութեան : Մինչ զի նմանն բնաւորապէս սիրէ զիւր նմանն , և ըստ պատահման սիրէ զիւր ներհակն : Ուստի և 'ի նմանութենէ ծնանի բարեկամութիւն բնաւորապէս , և թշնամութիւն ըստ պատահման : Երկու ամուք գերյորջորջակ պատկերահանաց , Պրոտոգենէս ընդ Ապեղէսի , և Սաւրա ընդ Բակտրակայ , եղեն յարուեստի և 'ի բարեկամութեան անքակ լծորդք : Եսկիւրոս և Մեարոդորոս փիլիսոփայք , Դամոն և Պիւթիաս աշակերտակիցք եղեն տիպք բարեկամութեան ըստ նմանութեան : Նա՝ ոչ միայն նմանութիւն առաքինական գործոց՝ այլ և մոլեկանաց պատճառէ զբարեկամութիւն : Բարեկամութիւն Ատտաբայ և Նումենիոսի այնպէս սերտ , մինչև լինել յառակս , էր հիմնեալ 'ի նմանութիւն արուեստի գողութեան , որպէս և Սիմոնին և Նիկոնին յարուեստ ստերգմութեան 315 : Ապա նմանութիւն արուեստի եթէ ազատականի , և եթէ մեքենականի ըստ ինքեան բնաւորապէս ծնանի զսէր : Բայց քանզի յոլովակի պատահէ զի արուեստաւոր ոք կամ ճարտարութեամբ նուազէ զփառս , և կամ մօտաւորութեամբ նուազէ զչահավաճառ այլոյ , նախանձ , ատելութիւն և թշնամութիւն չեն բնաւոր գործ նմանութեան արուեստին , այլ մոլեկան գէպք արուեստաւորաց : Բայց աստանօր մեր զրոյցք չեն զորպիսի և իցէ նմանութենէ , այլ զայնմանէ և եթ որ հաստատեալն է յառաքինութեան : Արդ այս է ըստ ինքեան սիրելի և անլծորդելի ընդ նախանձու և ընդ փառամոլութեան , զի առաքինութիւնն է անլծորդ ընդ ամենայն մոլութեան :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը .

Յադագս անհաշտարակիսն յարեկատուքիսն :

Ըստ հայեցողութեան ընդհանուր բնութեան՝ պիտէր ամենայն մարդկան լինել հաւասար յառաքինութեան , յիմաստութեան , 'ի բախտի և 'ի վիճակի , զի չունելով ոչ երկիւզ և ոչ պիտոյս 'ի միմեանց՝ հաւասարութիւնն պահեսցէ զսէր , և սէրն զխաղաղութիւն : Եւ այսպիսի եղև թերևս բնաւոր վիճակն յայնմ բարեբաւտ բայց վաղանցիկ ոսկեղէն դարուն , մինչև գեքն երկօքին Իճ և *՝ խորտակմամբ գրանց սանդարամեօից , 'ի վեր բղխեցուցեալ էին զյորձանս անմիաբանութեան : Բայց քանզի մասնաւոր բնութիւնն՝ կամ առ պակասութեան նիւթոյ , և կամ առ 'ի պէտս նիւթոյ առաքինութեան ոչ կարէ հաւասարապէս առնել զամենեսին իմաս-

տունս, և ոչ զամենեւին առողջս, և ոչ զամենեւին մեծատունս, և ոչ զամենեւին թագաւորս, խնամ կալաւ զի բարեկամութիւնն անհաւասարական, կամ սիրելութիւն անհաւասար, առաւելութեամբ միոյն լցուսցէ զպակասութիւն միւսոյն՝ համեմատութեամբ: Ասան այսորիկ հիւանդն սիրէ զբժիշկ որպէս զիւր բեւեռական աստղ. աղքատն զմեծատուն որպէս զիւր ապաստան. ողորաւորն զիմաստունն որպէս իւր փաստաբան. հպատակն զիշխանաւորն որպէս իւր պաշտպան: Բայց այս է սէր ցանկութեան, և ոչ բարեկամութեան: Ի լոկ առնչութիւն չունեորին առ ունեորն, առանց առնչակցութեան սիրոյ ունեորին առ չունեորն: Ոյր սէր վերադարձի յինքն, այնպիսին ոչ սիրէ զայլս, այլ զինքն: Թող զի ոչ գուրով անտանօր հաւասարութիւն 'ի մէջ ունեորի և չունեորի, անհնար է թէ լինիցի անդ ճշմարիտ սէր բարեկամութեան: Նա աւելազանցութիւնն է թոյն սիրոյ: Այո հնար է, թէ անգեղեայն Գղաւկոս սիրեացէ զհրաշագեղն Ներէա. բայց ոչ է հնար Ներէայ փոխարէն սիրել զանգեղեայն Գղաւկոս 316: Գեղեցկութիւն չափազանց է միշտ ամբարտաւան, ապշեցուցանէ զսիրողս և անգոսնէ զնոսա. կամի զի պաշտեսցի, և ոչ թէ սիրեսցի. և ինքն ոչ սիրէ, այլ բռնակալէ: Չէ ճշմարիտ բարեկամութիւն, ասէր Սողոն, 'ի մէջ սոսկականի և 'ի մէջ թագաւորի. զի թագաւորն կարող է առնել ընդ բարեկամս զոր ինչ առնէ խաղարկուն ընդ քուեայս, արժեցուցեալ զնոսա ըստ կամս իւր երբեմն դահեկան մի և երբեմն լուծայ: Այնչափ առաւելուն արդիւնք առաքինութեան, որչափ առաւելու արժանապատուութիւն անձին, որպէս ասացաւ: Զի թէպէտ ներքին արժողութիւն առաքինութեան նոյն է յիշխան ոք, և 'ի ժողովրդական, բայց և այնպէս՝ ըստ արտաքին արժողութեան, որ յաչս առմկաց առնու փայլուն յանձնէ, առաքինութիւնն մեծարդի է յիշխան ոք քան 'ի ժողովրդական: Թէ սիրելի է նա 'ի ժողովրդականն, խնկելի է յիշխանն: Ապա պարտ և պատշաճ է վերածել զայս անհաւասարութիւն 'ի հաւասարութիւն. զի սէրն առնչական ծնցի զառնչակիցն, և լոկ սէրն փոխեսցի 'ի բարեկամութիւն համեմատութեան: Զոր օրինակ 'ի հաւասար անձինս վերածի սէրն 'ի հաւասարութիւն բացարձակ փոխարինական արդարութեամբ, սոյնպէս յանհաւասար անձինս վերածի սէրն 'ի հաւասարութիւն համեմատական տրամաբաշխական արդարութեամբ. զի որ արժանաւորագոյն է՝ առաւել ևս սիրեսցի: Հաւասարի առաւելապէս ազգ ինչ սիրոյ ընդ սէր այլասեռ: Գեղեցիկ հաւասարութիւն եղև հաւասարութիւն կաղի և կուրի առ Իսիդորոսի: Աոյրն կարող էր գնալ, այլ տեսանել ոչ. կաղն կարող էր տեսանել, այլ գնալ ոչ: Ապա կոյրն վարեալ զկաղն զոր բարձեալ էր շալակաւ, և

կաղն ուսուցեալ կուրին զուղին, կոյրն փոխ տայր զոտս կաղին, և կաղն փոխ տայր զաչս կուրին. և յերկուց մարմնոց լեալ մի մարմին, կրկնակի սքանչելեօք կոյրն տեսանէր, և կաղն գնայր: Այսուիկ փոփոխ երախտաւորութեամբ ցայտեալ 'ի միմեանս զփոփոխ սէր, արձանացուցին զճշգրիտ տիպ անհաւասարական բարեկամութեան, ըստ անզուգականութեան գործոց, բայց վերածեալ 'ի փոխարինական ըստ հաւասարութեան երախտեաց: Չինչ անզուգականութիւն մեծ Արիստիպպոսի աղքատի և մեծահարուստ արքային Դիոնեսիոսի: Բայց յընդունիլ աղքատին 'ի փարթամէ անտի զինչս, և փարթամին յաղքատէ անտի զիմաստութիւն, փոխանակելով համեմատական հաւասարութեամբ ըզբարիս հոգւոյ ընդ բարիս բախտի, 'ի փոխադարձ արդեանց ծնաւ փոխադարձ սէր: Ըստ սին օրինակի, 'ի սպարգէլ տգեղին Գղաւկոսի չքնաղին Ներէայ մարգարիտս, և յընդունիլ իւրում 'ի Ներէայ բերկրանս, սէրն բերկրական հաւասարեցաւ ընդ սէր օգտաւոր, և յերկու այլեայլ սիրոյ ծնաւ հասարակ սէր բարեկամութեան օգտաւոր համայն և բերկրառիթ: Չէ այնպէս հակառակ հիւսիս հարաւոյ, որպէս տէրութիւնն գերութեան: Սակայն և այնպէս Մարկոս Անտոնիոս հաճոյական հրամայողութեամբ, և գերի նորակամակատար ծառայութեամբ՝ այնչափ վառեցան բորբոքեցան սիրով առ միմեանս, մինչև համբերեալ գերւոյն գժնդակ տանջանաց վասն տեառնն, և տեառնն հաղորդեալ իւրում գերւոյ ազատօրէն զիւր ինչս, գասեցան երկաքանչիւրն ընդ երևելի օրինակս բարեկամութեան: Չիք ինչ այնպէս փանաքի, որում չիցէ բազդատ անբազդատ ինչ երախտաւորութիւն, և մեծի սիրոյ արժանաւորութիւն: Աղաւնոյն արկեալ 'ի գետ շիւղ մի, ապրեցոյց զփոքրիկ մըջիմն 'ի հեղձմանէ, և մըջմանն խածեալ զոտս հաւորսին զերծոյց զբարեացապարտ աղաւնին յոսողէ, զոր լարեալ էր հաւորսին առ որսալոյ զնա: Բայց թէ պակասեցի ևս ոյժ 'ի փանաքն՝ փոխարինել հաւասար երախտիս ընդ երախտեաց, միշտ հնար է համեմատօրէն փոխան երախտեաց փոխարինել շնորհակալիս: Ոչ եթէ արժողութիւնն է, որ մեծացուցանէ զպարգէն, այլ սիրան օրով սպարգէի. և ոչ երբէք այնպէս մեծ է սիրտ սպարգէղին, որում չիցէ բաւական հաւասարիլ ըստ իրաց ինչ սիրտ ընդունողին: Աճարք են մեծաց շնորհաց շնորհակալիք 'ի սերտ սրտէ. զթերին ընու զտկար զօրութեան առատաձեռն կամք: Մեծափափաք իղձ բարերարելոյ՝ է մեծ ինչ բարերարութիւն: Այսու օրինակաւ տրամաբաշխական արդարութեանն հաւասարեալ երկրաչափական համեմատութեամբ զփոքրն ընդ մեծի, հաւասարէ նովին զպարտաւորութիւնն ընդ արդեանց և զմեծ բարերարութիւնն ընդ մեծի բարեյօժարութեան, և փո-

խաղարձ սիրով հիմնէ յանհաւասարութեան հաւասարութիւն ինչ բարեկամութեան, թէպէտև անկատար:

Յայսմ ամենայնէ, զոր ցայսվայր որոշեցաւ, դիւրին է քեզ փարատել զչփոթ կատարեալ և անկատար բարեկամութեան իւրովք սեպհական և բովանդակեալ սահմանօք: Կատարեալ բարեկամութիւնն է փոխադարձ և գործունեայ բարեյօժարութիւն 'ի մէջ երկուց հաւասար անձանց. պատճառեալ 'ի նմանութենէ առաքինութեան, անձկալով բարւոյ միմեանց, հանդերձ փոփոխ բարերարութեամբ և միաբանութեամբ: Բարեկամութիւնն անհաւասարութեան է փոխադարձ բարեյօժարութիւն 'ի մէջ երկուց անհաւասար անձանց, համեմատական հաւասարութեամբ բարերարութեան և միաբանութեան առ միմեանս:

Գ Լ Ո Ւ Խ Թ.

Հարցոռածք 'ի վերայ բարեկամութեան:

Ո՞ր լաւ իցէ. ունե՞լ զբարեկամս, թէ չունե՞լ: Զի բարեկամութիւնն է պինդ կապ, և ամենայն կապ բառնայ զազատութիւն կապելոյն: Հատ է աչաց լալ զիւր չարիս, առանց լալակից լինելոյ չարեաց այլոց: Եթէ կիսով չափ դու այլոյ իցես, ապա կիսով չափ ոչ քոյ իցես. և որ ոչն է բոլորովին իւր, չէ ազատ: Մեծամեծ փիլիսոփայք իսկ պնտէին, թէ լաւ է իմաստնոյ չունել զբարեկամ քան ունել. զի վերադասելոյն քան զամենեւին չէ արժան լինել ումեք ստորագաս: Ապա պատասխանեմ, թէ կապեալն իւրով ազատ կամու չէ կապեալ: Մանաւանդ թէ այնչափ կապէ նա զկամս օտարի ընդ իւրումն, որչափ զիւրն ընդ օտարին. և այնչափ ինչ ստանայ, որչափ ինչ կորուսանէ: Բայց թէ և մարթ իցէ ասել թէ ազատութիւնն ըստ իրաց ինչ նուազի 'ի բարեկամութեան, այնմ փոխատրին այնչափ պիտանի բարիք կարևորք առ կեանս մարդկան, մինչ մեծ ևս երջանկութիւն է լինել կապեալ քան լինել ազատ:

Արդեօք զանձն առաւել պարտաւոր իցէ սիրել մարդ թէ զբարեկամս: Ըստ իրաց ինչ ամօթալի ախտ է սէր իւրական, զի է սէր ցանկութեան, մահացուցիչ սիրոյ բարեկամութեան: Յայլմէ կողմանէ եթէ արժան է սիրել զբարեկամս, զի լծորդ է 'ի սէրն, ո՞ առաւել լծորդ իցէ մեզ քան զանձինս մեր: Որ չէ բարի վասն անձին, չէ բարի և վասն այլոյ: Պատասխանեմ, թէ 'ի բերկրական բարիս, կամ 'ի բարիս գովելի ևս է վերադասել զբարեկամս քան զանձն. բայց 'ի բարիս հոգւոյ՝ դժ.

րովելի է յետնիլ յառաքինութենէ վասն հաճոյանալոյ բարեկամին, կամ ջանահնար լինել առաքինութեանց առաւել վասն այլոյ քան վասն անձին: Բարեկամութիւնն է մեծագոյնն արտաքին բարեաց, բայց ներքին բարիք լաւ ևս են քան զբարեկամութիւն: Օրինակ առաջնոյն եղև Սկիպիոն ափրիկեցի որ 'ի հետամտել հիւպատոսութեան, առաւել ևս փառաստացաւ տալով զայն բարեկամին, քան կորզելով յանձն: Օրինակ երկրորդին եղև Հռոմիղիոս, որ առաւել ընտրեաց կորուսանել զբարեկամութիւն, քան զարդարութիւն: Եւ երկոքին իսկ չեն ընդդէմ օրինաց ոչ ինքնասիրութեան, և ոչ սիրելութեան այլոյ: Զի թէ բարեկամն է առաքինի, զնոյն առնել ունի առ քեզ, ապա թէ է մոլի, չէ ճշմարիտ բարեկամ, և կորուստ սուտ բարեկամի է մեծ գիւտ:

Արդեօք բարեկամ ոք իցէ պարտաւոր դնել զկեանս վասն բարեկամի: Զի 'ի միօջէ կողմանէ որպէս գործելն ենթադրէ զգու, նոյնպէս բարեկամութիւնն ենթադրէ զկեանս, և 'ի կորնչել կենաց կորնչի և բարեկամութիւնն: Ճշմարիտ չափ բարեկամութեան է սիրել զբարեկամն իբրև զանձն: Զանցանէ զկանոնաւս, որ 'ի կեցուցանել զայլ ոք իւրական՝ կորուսանէ զանձն, զի ոչ սիրէ զնա իբրև զանձն, այլ աւելի քան զանձն: Եղծանել զսկզբնատիպն առ անեղծ պահելոյ զպատկերն է անմոռութիւն մեծ: Վասն այսորիկ Մեկենաս, տիպ բարեկամաց, ասէր թէ զամենայն վասն բարեկամի արասցուք, միայն թէ կեցցուք: Իսկ յայլմէ կողմանէ, եթէ գովելն է չափ համեստի, յայտ է թէ գրչօք գովչաց իբր թեօք յերկինս վերաթևեցին այնք, որք վասն կենաց բարեկամի զանձնս իւրեանց պատարագեցին: Պատասխանեմ թէ 'ի համեմատել զկեանս ընդ կենաց՝ ամենայն ոք պարտաւորի վերագասել զիւր կեանս քան զայլոյ, զի կարգաւորեալ սէրն սկըսանի յանձնէ: Բայց թէ համեմատին կեանք ընդ առաքինական ինչ գործոյ, մարթ է վերագասել զառաքինականն գործ քան զիւր կեանս: Եւ զինչ առաքինագոյն գործ կայցէ քան դնել զկեանս վասն հայրենեաց, վասն իշխանի և վասն հօր: Բայց այնչափ առաւել արիական առաքինութիւն է դնել զկեանս վասն բարեկամին քան վասն հօր, որչափ առաւել սերտ պնդէ կապ արեւակցութեան քան զկապ բարեկամութեան: Այն է պարտք օրինական արդարութեան, այս է արդիւնք բարոյական համեստութեան: Եւ առաւել արիական է առաքինութիւնն կամաւոր քան զբռնադատ: Ճշմարիտ է և այն թէ պարտաւոր գոլով ճշմարիտ բարեկամն սէր փոխարինել հաւասար ըղձամբ, եթէ գու դնես զկեանս վասն նորա, պարտի և նա դնել զիւրն վասն քոյ: Եւ եթէ 'ի հասարակաց նաւաբեկութեան, մի միայն տախտակ գոլով քոյ՝ արիական առաքինութեամբ թողցես զայն 'ի նա, նոյնգունակ

առաքինութեամբ պարտ է նմա հրաժեշտ տալ զի գու ապրեցիս . ապա թէ ոչ, ոչ հաւասար և ոչ փոխադարձ է սէր : Եւ յայս հաւասարակշռութիւն հիմնեցան այն խանդակաթ վիճմունք Պիւղադէսի և Որեստէսի, որք և ցարդ 'ի թատրոնս երևեալ՝ յարտասուս լուծանեն զլսողս, քանի՞ ևս յորժամ իրօք եղեն :

Եթէ սիրելն ոչ այլ ինչ է, բայց ըղձանալ բարւոյ բարեկամին, կամէի գիտել որչափ ինչ բարի պարտ իցէ ըղձանալ նմա : Ասան զի թէ ըղձանալ նմա փոքր բարիս՝ է սիրել զնա սակաւ, ապա որ մեծապէս սիրէ զնա, ըղձանայ նմա մեծամեծ բարիս, մեծ բարեբաստութիւն, և մեծ իշխանութիւն : Դարեհ վասն զի մեծապէս սիրէր զիւր Զովսիւրոս, ըղձանայր նմա այնչափ ոգիս և այնչափ մարմինս, որչափ հատք էին 'ի նռան, զոր ունէր նա 'ի ձեռին 317 : Պատասխանեմ թէ ցանկութիւն գործադրիչ ոչ անցանէ ըստ կոսար կարելոյ . և իղձք ճշմարիտ բարեկամաց ոչ են անբաղադրոյք ընդ բարեկամութեան : Տկարամտութիւն է կանայցի ըղձանալ աղայոց մեծութիւնս ցնորականս, և անմիտ է իղձ բարեկամի ուրուք սոսկականի ըղձանալ բարեկամին մեծ ինչ իշխանութիւն : Զի թէ ըղձանաս գու և քեզ իսկ իշխանութիւն հաւասար, է ունայնութիւն մեծ : Եւ թէ մնալով քո 'ի սոսկականութեան՝ բարեկամդ քո ամբարձցի յաթոռ թագաւորութեան, բարձմամբ հաւասարութեան բառի և բարեկամութիւն : Աղէոմնի ակամայ կամօք լեալ թագաւոր Աթենայ՝ կոչեաց զիւր սիրելի բարեկամս, արտասուօք արձակեաց զնոցայն բարեկամութիւն, գիտելով թէ բարեկամութեան և մեծափառութեան անմարթ է բազմիլ 'ի մի դահոյս, և որ արկանէ զանձամբ զարգարութիւն, զերծու յիւրմէ զբարեկամութիւն : Մինչ զի 'ի ստանալ նոցա զթագաւոր զոմն կորուսին զբարեկամ ոք :

Որ արդեօք յատկագոյն իցէ բարեկամութեան, սիրել էթէ սիրիլ : Քանզի որպէս լաւ է պատուիլ քան զստուեւել, իբր զի 'ի պատուել գու յարգես զայլոյ առաքինութիւն, իսկ 'ի պատուել քոյդ յարգի առաքինութիւն . սոյնպէս 'ի սիրելն պատուես գու զայլոյ առաքինութիւն, իսկ 'ի սիրիլն՝ քոյդ պատուի առաքինութիւն : Պատասխանեմ թէ 'ի սէր ցանկութեան լաւ է սիրիլ քան զսիրել, բայց 'ի սէր բարեկամութեան լաւ է սիրել քան զսիրիլ . զի այն սէր անգրէն ցուանայ 'ի սիրողն, և սա ուղղակի հայի 'ի սիրեցեալն : Բարեկամութիւնն է ունակութիւն ինչ առաքինական, և ամենայն ունակութիւն է ներգործական քան կրաւորական . զի յօժարեցուցանէ առնել զներգործութիւնս իւրոյ տեսակի : Սէր ցանկութեան է սէր կրաւորական . սէր բարեկամութեան է սէր ներգործական : Սա սիրէ 'ի սիրել, նա սիրէ 'ի սիրիլ :

Ունակութիւնն առատաձեռնութեան թէպէտև առաքինութեան է չափաւորիչ ակորթակի 'ի բարերարել և յընդունել զբարերարութիւնս, որպէս և լուար, բայց և այնպէս ըստ ինքեան առաւել միտէ առ առնել զբարերարութիւնս, քան առ ընդունել. զի այն է իւր սեպհական. ուստի և յատկագոյն է բարեկամութեան սիրել, քան սիրիլ: Բայց բաց յայսմանէ որ սիրէ, գիտէ թէ սիրէ, բայց սիրեցեալն ոչ գիտէ թէ սիրի: Զի իւրաքանչիւր ոք լաւ ևս ճանաչէ զսիրտ իւր քան զայլոյ: Իսկ արդ գոչով մինն ստոյգ և միւսն անստոյգ, ուր մեծ է ստուգութիւն մեծ է՝ և սէրն:

Արդեօք ո՞ր լաւ իցէ. ունել բազում բարեկամս թէ զմի միայն բարեկամ: Զի 'ի միոջէ կողմանէ առաւել հաստատուն է նաւ բազմախարիսիս, և առաւել ապահով բեռն բազմամոյթ: Բարեկամք՝ են խարիսխք ընդդէմ ալէկոծութեան, և մոյթք ընդդէմ անկման: Ապա լաւ է ունել զբազումս քան զսակաւս: Յայլմէ կողմանէ, գովեցաւ ասացեալն մեծի ուրումս իմաստասիրի, թէ չէ բարւոք կնոջ լինել առանց առն, որպէս և ոչ ունել նմա բազում արս. և չէ բարւոք իմաստնոյ լինել առանց բարեկամի, և ոչ իսկ ունել բազում բարեկամս. զի որ ունի բազումս, չունի և ոչ մի: Պատասխանեմ յաղագս օգտակար և բերկրական բարեկամութեան, թէ տեւել բարեկամութեան երկուց՝ է դժուարին. բազմաց է անհնար, վասն զի ոչ մին և ոչ միւսն են կատարեալ բարեկամութիւն, չունելով մշտատե հիմն. օգուտն և բերկրութիւնն փոփոխին ժամ 'ի ժամէ: Բայց յաղագս կատարեալ բարեկամութեան, գտանել զբարեկամ ոք նման քեզ ըստ վիճակի, ըստ խառնուածոյ, ըստ բնաւորութեան և ըստ առաքինութեան, է դժուարագիւտ իմն. իսկ գտանել զբազումս՝ է անհնարին իմն: Կատարեալ բարեկամութիւնն պահանջէ մեծ բարեյոժարութիւն, մեծ բարերարութիւն և մեծ միաբանութիւն: Ի բազմաց միջի չլինի մեծ բարեյոժարութիւն. զի սէրն առ այս ոք նուազէ զսէրն առ այն ոք: Եւ ոչ մեծ բարերարութիւն. զի որ 'ի բազմաց ընդունի, բազմաց պարտի: Եւ ոչ մեծ միաբանութիւն. զի մարթ է սրտի միաբանիլ ընդ այլ սիրտ, այլ ոչ ընդ բազումս. զի որչափ են մարդիկ, այնչափ և յօժարութիւնք: Ապա սիրել զբազումս թուլակի, և սիրիլ 'ի բազմաց թուլակի չէ ինչ դժուարին առաքինւոյն. բայց հարկւր թոյլ սէր՝ չարժեն մի կատարեալ սէր: Բայց սիրել զբազումս կատարելապէս իբրեւ զանձն քո՝ չէ քեզ հնարաւոր, թէ չբաժանիս դու 'ի բազումս կամ չմիակցես զբազումս: Լալ ընդ միում, և խնդալ ընդ այլում միանգամայն, յերկրել զքոյդ բնաւորութիւն ըստ այլ և այլ բնաւորութեանց՝ այնպէս է դժուարին որպէս ծառայել տեարց բազմաց: Մինչ զի իղձ Գարեհի թէ իցեն նորա այնչափ գերա-

կատար բարեկամք, որչափ հատք են 'ի նռան, մի էր յերազոց Դարեհի, որ որում իմիք ըղձանայր զայն երազէր: Չսկիւսիոնէ Ափրիկանոսէ կրսերոյ գրի, թէ չեւանէր երբէք 'ի տանէ, զի մի ստասցի զոք բարեկամ: Ճշմարիտ բարեկամք չգտանին իբրև զքարինս 'ի վերայ ճանապարհի: Էին նոքա բարեյոժարք, ոչ բարեկամք: Մի միայն և ճշմարիտ բարեկամ նորա էր Պողիբիոս, որ զայն խրատ տուեալ էր նմա: Ապա լու է առն խոհականի ոչ զոք ունեւ թշնամի, զամենեօին ունեւ բարեյոժարս, այլ բարեկամ մի միայն:

Ո՞ր կապ արդեօք պնդագոյն իցէ, եղբայրութիւնն թէ բարեկամութիւնն. և ո՞ւմ աւելի պարտիցիմք, եղբօր թէ բարեկամի: Պատասխանեմ. կապ եղբայրութեան հիմնեալ է յայն սկիզբն երկրաչափական. եթէ երկու ինչ հաւասարին ընդ միում երրորդի, հաւասարին ընդ միմեանս: Եւ զի երկաքանչիւր եղբարք մի ինչ են ընդ հօր, երեխն մի ինչ ընդ միմեանս: Ի նոյն սկզբան վերայ հիմնեալ է կապ բարեկամութեան. զի երկաքանչիւր բարեկամք միանան 'ի մի ինչ երրորդ, այսինքն 'ի սէր առաքինութեան: Մինչ զի 'ի սիրել նոցա զառաքինութիւն միմեանց, սէրն միաւորէ զնոսա ընդ միմեանս. նա՝ փոխակերպէ իսկ 'ի միմեանս: Ապա յոյժ ազնուագոյն է կապ բարեկամութեան քան զեղբայրութեան. զի սա է մարմնական և հասարակ ևս և անբանից, և նա հոգևոր և սեպհական մարդոյ: Սա միաւորէ արիւն ընդ արեան, նա զկամս ընդ կամաց, զմիտս ընդ մտաց, զողի ընդ ոգւոյ: Վասն այսորիկ 'ի մէջ եղբարց թէպէտև ողջիկ կայցէ կապ արեան, ուր ուրեմն է միաբանութիւն. և որ միաւորին է նոցա, լինի բաժանարար: Զի ակն եդեալ իւրաքանչիւրոց յինչս հօր, մի զմիոյ ըղձանան կորզել 'ի ձեռաց զինչս: Բայց 'ի մէջ սիրելի բարեկամաց՝ ցորչափ տեւէ կապ սիրոյ, անհնար է թէ տեղի ունիցի անմիաբանութիւն ինչ. զի իւրաքանչիւրոց միաբանեալ 'ի կամիլ միւսում բարի, հասարակաց լինին իւրական ինչք: Ապա ասելի է թէ եղբայրութիւնն է կապ բնական, բարեկամութիւնն է կապ առաքինական: Նա պարտաւորէ 'ի բարերարել վասն օրինական արդարութեան, և սա վասն բարոյական համեստութեան: Եւ որպէս լուար, մեծ ևս առաքինութիւն է առնել այլում բարի յոժարամիտ բարեյոժարութեամբ, քան պարտաւորութեամբ արդարութեան:

Հուսկ ապա խնդրիցես. Արդեօք մահն լուծանիցէ՞ զբարեկամութիւն: Վասն զի գոլով մահու վերջին գիծ մարդկային իրաց, երևի թէ նովին կարոցաւ օրահասի՝ կարէ զկապ կենաց և սիրոյ: Ոչ են բանք աստանօր զդերբնական և զերկնային սիրոյ. իբր զի երկինք գլխովին սէր են, և դժոխք գլխովին դժնեայ ոխութիւն. այլ բանք են զբնաւոր վիճակէ անջա-

տեալ հոգւոյ, հրաժարեցուցեալ զայն 'ի յաւիտենական փառաց և 'ի յաւիտենական դատապարտութենէ: Ապա պատասխանեմ թէ զգայական սէրն վախճան առնու ընդ վախճանիլ կենաց. բայց իմացական սէրն կեայ և յետ մահու, զի մարմնական կարողութիւնք մեռանին ընդ մարմնոյ, բայց հոգեղէն կարողութիւնք մնան յոգւոջ: Մնան 'ի հոգի միտք, ուստի մնան 'ի հոգի և կամք. զի բաղձողական կարողութիւնք անանջրպետք են յըմբռնողականաց. և 'ի կամս մնան ունակութիւնք հոգեղէնք, որպիսի է ճշմարիտ բարեկամութիւնն: Արդ թէ յիշէ միտք մեռելոյն զայն առարկայ, որ եղև նմա սիրելի յոյժ և զուարթարար, 'ի նոյն շարժի միանգամայն և կամքն իւրական ունակութեամբ, և այն շարժումն է առաջին սէրն: Նա վասն զի յանջատեալ հոգւոջ միտքն յօժարական առ մարմին է առաւել մաքուր և յստակատես, կամքն ևս լինի առաւել եռանդագին, և սէրն առաւել ջինջ. զի որ լաւագոյն ճանաչէ զառարկայն սիրելի, առաւել ևս սիրէ: Ապա եթէ յանջատ հոգւոջ՝ որպէս ուսուցանեն սրբազան գալրոցք, կենդանի է յօժարութիւն ինչ բնաւոր անդրէն միաւորելոյ ընդ իւր անդամս, և խնդութեամբ միւսանգամ տեսանելոյ զիւրն շիրիմ կաթողին է առ իւր սիրելի կողուպուտ, և ըստ կարի ըղձանայ զայն անդրէն զիւրև արկանել. իբր զի մարմինն սիրելի իմն բարեկամ եղև հոգւոյ, ոչ փոքր իղձ է նորա միւսանգամ ընդ միտ ածել և անդրէն տեսանել զճշմարիտ բարեկամն, որ եղև առարկայ սիրոյ իւրոյ, և ոգի ոգւոյ իւրոյ: Զսորին հակառակն, զոյր ոգի մինչ էրն ընդ մարմին միաւորեալ, մեծապէս ատեայր, բնաւորապէս ատեայ և յորժամ է բաժանեալ. մնալով ստեղծութեանն՝ որպէս և սիրոյն՝ միապէս յոգի: Յայսմի վկայեն այսմ մարմինք սպանելոց, որք եթէ առաջի բարեկամի և եթէ առաջի թշնամւոյ՝ հոսեն 'ի վիրաց արեան ճապաղիս: Չէ այս սքանչելիք, այլ ցոյց զարմանալի, որ առագրի յիմաստնոց ատեղութեան և սիրոյ. որ խոր տարրացեալ յոգի սպանելոյն, որպէս թէ արեան բարբառով զարիւն կոչէ զսպանողին. և զբարեկամն տեսլեամբ արեան վառէ որպէս զփիղ 'ի վրէժխնդրութիւն:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Օրենք բարեկամութեան : Բովանդակութիւնն ձառիս :

Եթէ 'ի բարեկամութեան և եթէ յայլ փոխարինական դաշինս, պիտին օրէնք, դատաւորք, ատեանք, վարձք, և սպառիժք. զի հաւասարութիւնն պահեսցի, և անհաւասարութիւնն հաւասարեսցի : Այսր ազնուական դաշին բարեկամութեան վարձ՝ է երջանկութիւնն, սպառիժ՝ ստգիւան. ատեան՝ խիղճն մտաց. դատաւոր՝ բանն. օրէնք՝ արդար փոխարինութեանն սկզբունք : Օրէնք բարեկամութեան համարեցան սրբազանք, զի փոխանակ ձեռագրի առեալ զերգումն, և փոխանակ վկայից զաւենտինեանն Դիոս 318, համարեցան այն նախնի իմաստունք, թէ դաշանց սրտից անմարմ է լինել այլ վկայ, բայց ակնն սրտատես : Օրէնք իսկ հիւրասիրութեան կոչելն սրբազանք. զի հաստատեցան 'ի վերայ օրինաց բարեկամութեան : Բայց հիւրասիրութիւնն է բարեկամութիւն ինչ առժամայն և անցաւոր. բարեկամութիւնն է հիւրասիրութիւն հանապազորդեան. յորում օթեւան միոյ 'ի բարեկամաց է սիրտ միւսոյն : Մինչ զի, եթէ անցանել զօրինօք հիւրասիրութեան՝ էր դրժողութիւն, անցանել զօրինօք բարեկամութեան էր սեղանակապտութիւն :

Արդ քանզի չորք են ներգործութիւնք բարեկամութեան, որպէս երևի 'ի նախագրեւոց, ընտրութիւն, բարեյօժարութիւն, բարերարութիւն և միաբանութիւն, չորեքին իսկ ներգործութիւնք առնուն զօրէնս իւրեանց 'ի հաւասարութենէ փոխարինական արդարութեան : Առաջին օրէնք ընտրութեան է այս, նմանւոյն ընտրել զնմանն. զի ոչ կարէ լինել կատարեալ փոխադարձութիւն սիրոյ, բայց եթէ 'ի հաւասարս : Սակայն և ոչ նմանութիւնն կարէ լինել կատարեալ, բայց եթէ այն որ առաքինութեանն է. զի այլք ամենայն են սիրելի ըստ սպասման, միայն առաքինութիւնն կատարելապէս է սիրելի ըստ ինքեան, առ որ են կարգեալ այլք ամենայն : Զայսմ ընտրութենէ կախեալ կայ հաստատութիւն կամ յողդողութիւն բարեկամութեան : Ի դառնանալ ուրուք և յասել, Բարեկամն իմ յողդողդ է և անհաւատարիմ և ասպանորհ. այդ գանգատ առաւել յամօթ առնէ զգանգատաւորն, քան զայն զուամէ է գանգատն : Եթէ չճանաչէիր դու զնա, ասա անմիտ էիր զի ընտրեցեր զնա կոյր զկուրայն. իսկ թէ ճանաչէիր, ասա մոլի ոք էիր, զի ընտրեցեր զմօլին. քանզի յայտ է թէ նմանն սիրէ զիւր նմանն : Բայց եթէ էր նա սուտ

բարեկամ, չէր բարեկամ: Ոչ կորոյս նա զհաւատարմութիւն, այլ զկեղծիւս. և քեզ պատիր ընտրութիւնդ լինի 'ի պատիժ և 'ի խրատ: Բեւեռացոյց մագնիսն նաւորդաց թէպէտ և աչս ոչ ունի, յայնչափ կիսագնտեան աստեղաց միջի գիտէ ճանաչել զայն միայն, որ է անխփփիս: Այլ ամենայն աստեղք պոյոյթին յառաջնում շարժունի, որ անգագար գողով չթողու իմիք կալ գագար: Միայն աստղն բեւեռական յայնչափ շարժական աստեղաց միջի կայ անշարժ. զի յեցի 'ի բեւեռն հաստատուն: Զուր ետ բնութիւնն զգոնութիւն մարդկան, եթէ յընտրութեան հաւատարիմ բարեկամի անզգոն են քան զանզգայ քար: Ծերակոյտն հռովմեական 'ի բարեկամութիւն ընկալաւ զԵւմենէս արքայ. ամենայն ծերք ծերակուտին ընթացան գորովել զնա. միայն Մարկոս Կատովն ոչ հաճեցաւ ընդ բարեկամութիւն նորա. և 'ի յորգորել զնա ամենեցուն, պնդեալ թէ Եւմենէս սիրէ զհռովմայեցիս, և յոյժ պիտանի է մեզ և հաւատարիմ, ասէ Կատովն. թէպէտ և այդպէս իցէ, պաղան է նա ամեհի. իմ ոչ են կամք լինել զմա բարեկամ և դրացի: Եւ Կատովն միայն գտաւ անխաբ:

Բարեյոժարութեանն օրէնք այս են. սիրել զբարեկամն իբրեւ զանձն. և փոխարէն սիրիլ, որչափ ինքն սիրէ: Այս է կանոն փոխադարձ տուժի փոխարինականի, թէ իւրաքանչիւր ոք որպէս առնէ, նոյնպէս ընդունել ունի: Չափ սիրոյ յերկաքանչիւր բարեկամս է սէր անձին. ոչ մին և ոչ միւսն սլարտաւորի առ աւելին. զի 'ի սիրել երկաքանչիւրոց զընկերն իբրեւ զանձն, յերկու սիրոյ առնեն մի միայն սէր. որ այնչափ տայ, որչափ առնու. և այս է կատարեալ հաւասարութիւն: Այսն այսորիկ որ սիրէ զբարեկամն, սիրէ և զորս ենն բարեկամին. զի իւրաքանչիւր ոք 'ի սիրել զանձն, սիրէ և զիւրսն. ըստ առակին, իւրաքանչիւրում գեղեցիկ են իւրքն: Այլ աստանօր արժան է որոշել զառաքինականն անձնասիրութիւն 'ի մոլեկանէ: Մին սիրէ զանձն, և միւսն անձին շողոքորթէ: Եւ վասն այսորիկ նա այնչափ սիրէ զիւր իրս, որչափ ունի զնոցանէ համարումն. սա այնչափ ունի զայնց համարումն, որչափ սիրէ: Զի նա հայի աչօք բանին, և սա չափութեամբ կրից: Յորժամ կամէր արծուի ընտրել զգեղեցկագոյնս 'ի ձագուց թռչնոց՝ իւր սպասաւորս 'ի պատիւ, մատոյց բու զիւր ձագս. և ասէ. Առ զսոսա արքայուհիդ, որ գեղեցիկ են քան զամենայն ձագս, զի նման են ինձ: Մովն առաւել սիրէ զիւր մոլութիւնս քան զայլոց առաքինութիւնս. բայց առաքինին սիրէ զիրս բարեկամին, որպէս սիրել պարտի զիւրսն. զի ոչ շողոքորթելով յիւրսն, ոչ շողոքորթէ և յայլոցն: Ոչ գտովէ զգովելիս առ նախանձու, և ոչ գովէ զգտովելիս 'ի շնորհուկս: Եւ եթէ հնար իցէ ուղղել զգտովելիս, խրատէ զբարեկամն. որպէս և ինքն կամի

Թէ խրատեսցի: Ապա եթէ ուղղել չէ կարող, գովէ զդիտումն և անմեղագիր առնէ զեղեալն. զի բարեկամութիւն և հաճոյականութիւն եթէ չեն քորք, սակայն են խնամիք: Ուստի և այս ևս օրէն է բարեկամութեան. Եթէ քոյդ բարեկամ ունի թշնամիս, և դու ևս կալջիր զնոսա որպէս թըշնամիս. զի ոչ է նման նմանւոյն, որ չիցէ հակառակ հակառակին: Հերովդէս մտերիմ բարեկամ Գեմեղոսի քակեաց զբարեկամութիւնն, զի Գեմեղոս բարեկամ եղև Աղեքսանդրի ոխերիմ թշնամւոյն Հերովդի 349: Որ ոք բարի կամի բարեկամին որպէս անձին, ոչ կարէ բարի կամիլ այնմ որ բարեկամին չար կամի. զի այդ լինէր ատել միանգամայն և սիրել զանձն: Հարկ է կամ բաժանիլ 'ի միոյն 'ի սիրել ըզմիւսն, կամ բաժանիլ յերկոցունց 'ի կալ երկուստեք հրաժեշտ. և կամ հաշտեցուցանել զնոսա ընդ միմեանս, զի միտացէ կցորդ երկոցուն: Այս երրորդ խորհուրդ է բանաւոր. զի թէ բարեկամ քո է առաքինի, համեստ պայմանօք հաշտի ընդ իւրում թշնամւոյ. և թէ չէ առաքինի, չէ քո ճշմարիտ բարեկամ. զի ճշմարիտ բարեկամութիւնն հիմնի յառաքինութեան: Բայց թէ այն թշնամի է անհաշտելի և մոլի, արժան է քեզ ատել զնա որպէս մոլի, թէպէտ և քեզ թշնամասցի. և թէ զէն առնու անիրաւութեամբ ընդդէմ քումդ բարեկամի, պարտ է քեզ պաշտպանել զբարեկամդ որպէս զանձն քո: Այս օրէն է մարդկային բարեկամութեան ըստ բնաւոր սկզբանց:

Բարեյօժարութեան հպաւոր է բարերարութիւն: Ծշմարիտ է թէ մի միայն պտուղ բարեկամութեան է սէրն. բայց թէ և բարեկամութիւնն ոչ զհետ երթայ օգտի, օգուտն ըզհետ երթայ բարեկամութեան: Ընտրել զոք բարեկամ կարօտեալ, ոչ է յատուկ բարեկամութեան հաւասարականի. բայց թէ կարօտութիւն 'ի վերայ գայցէ բարեկամութեան, զմիմեանց պարտաւորին խափանել ըստ կարի զմիասն, որ երկաքանչիւրոց հնար է դիպիլ: Գժբախտութիւնք առաւել են պատրաստական քան զբարեբաստութիւնս: Ապա օրէնք բարերարութեան է առնել բարեկամին զբարին, զոր կամէր թէ լիցի նմա 'ի բարեկամէն 'ի կարիս իւր: Գաղթա 'ի տալ զգերագահ ինքնակալութիւնն որդեգրելոյն Պիսոնի, զամենայն զկանոնս բարւոք թագաւորելոյ յայս կանոն ամփոփեաց. Արդու այնպիսի իշխան 'ի վերայ այլոց, որպիսի կամէիր թէ լինէր այլ ոք իշխան 'ի վերայ քո: Այնպիսի է այս օրէն բարերարութեան, որպիսի եղև միւս օրէն բարեյօժարութեան, երկաքանչիւրն հիմնեալ 'ի փոխարինական ուղղութիւն. բայց միայն զի նա կամի առնել և սա առնէ: Բայց զայս ևս օրէն պարտ է մեկնել իբրև զնախընթացն, զի փոխադարձութիւնն իցէ յառաքինւոյ առ առաքինի: Մինչև առնել քեզ բարե-

կամին զայն բարերարութիւնս, զոր և քեզ համեստօրէն արժան
էր խնդրել 'ի նմանէ 'ի նմանակ գիպուածս: Այսու օրինա-
կաւ բարերարութիւնն մնայ 'ի կոսար բարեկամութեան, որ-
պէս բարեկամութիւնն 'ի կոսար համեստութեան, և կարող
լինիս ասել զՊէրիկլէսայն. Բարեկամք մինչ 'ի սեղանս: Այ-
սու նման է բարեկամութիւնն առատաձեռնութեան, զի եր-
կաքանչիւրն է բարերար. բայց այնու տարբերի բարերարու-
թիւնն բարեկամութեան 'ի բարերարութենէ առատաձեռ-
նութեան, զի 'ի սմա ոչ լինի արտունջ զապաշնորհէն. բայց
յայնմ լինի. զի բարեկամութիւնն էապէս է փոխադարձ.
բայց առատաձեռնութիւնն ոչ: Առատաձեռնն առնէ բարե-
րարութիւն օտարի, բայց պահանջել զայն 'ի նմանէ չէ նմա
արժան: Բարեկամն առնէ բարերարութիւն բարեկամի, և
արժան է նմա պահանջել զայն 'ի նմանէ, յորժամ պիտոյ
լինիցի: Նախատինս գնէ բարեկամին, որ գիմէ յայլ ոք մինչեւ
է գիմեալ առ նա. զի փոխադարձ բարերարութիւնն է փո-
խարինական հաւասարութիւն բարեկամութեան: Որ ընդու-
նի յառատաձեռնէ, պարտի նմա շնորհակալութիւնս փոխա-
նակ գործոց. բայց որ ընդունի 'ի բարեկամէ, պարտի գործս
փոխանակ գործոց. զի բարերարութիւնն լինի արդարութիւն:
Այո, յոլովակի 'ի մէջ բարեկամի և բարեկամի 'ի գործ ամի
առատաձեռնութիւն ձրիական սարգեօք արտաքոյ պիտոյից.
այլ այնք են առհաւատչեայք սիրոյ, և ոչ հարկք բարեկա-
մութեան: Բայց է և այլ մեծ առաւելութիւն 'ի մէջ բարե-
կամի և առատաձեռնի. զի առատաձեռնն սարգեւէ զմասն
ինչ իւրոց ընչից, բայց բարեկամն սարգեւէ զամենայնն: Չի
որ սարգեւէ բարեկամին բովանդակ զինքն, սարգեւէ զամե-
նայն ինչ զիւր: Պիւթագորաս, որ մեծին Յունաստանի՝ չա-
սացից թէ մոլեկանին ուսոյց զօրէնս բարեկամութեան, եդ
զայս օրէն հիմնական. 'ի մէջ բարեկամաց ամենայն ինչք են
հասարակաց: Կամէր հալածել 'ի բարեկամութենէ զայն եր-
կեակ գէս տարածայնութեան զիմ և զքո. և վասն այսորիկ հա-
սարակաց եդ զամենայն զսեպհական գոյս բարեկամաց, զկա-
լուածս, զգրամս, զտունս, զհանդերձս, ևս և զկանայս: Ուս-
տի սկիզբն կալաւ պիւթագորեանն այն առած. Բարեկամաց
ամենայն ինչ է հասարակաց: Այլ այս էր հալածել զգէ չար
ևս դիւաւ: Այդ օրէն էր մասամբ իմն անհամեստ, և մասամբ
իմն անբաղաքական: Անբաղաքական, կողոսպտելով զբուն
ստացիչ իրին, զի արասցէ զնա պողոյն միայն բաժանորդ: Եւ
անհամեստ, հասարակաց արարեալ զայն ինչ, որում պահ-
մամբ համեստութեան անմարթ է լինել հասարակաց: Չտալ
զոր սարտն է տալ, և տալ զոր չէ արժան տալ, 'ի բարեկա-
մութեան են միօրինակ յանցանք: Ճշմարիտ օրէնք բարեկա-
մութեան զամենայն 'ի մէջ բարեկամաց առնէ հասարակաց

ըստ օրինակիս ըստ այսմիկ . Զի երկաքանչիւրն իցէ տէր իւրոց ընչից . բայց երկաքանչիւրքն պարտաւոր իցէն հաղորդել զայնս միմեանց 'ի դիպող առիթս , ըստ պահանջելոյ փոխադարձ և բանաւոր սիրոյ : Այսու օրինակաւ չկողոպտեն զմիմեանս , և երկաքանչիւրքն վայելեն յինչս միմեանց : Երկաքանչիւրքն են կապեալք , և են ազաւք : Որ բոլորովին չբաւորի յիւրոցն , այլ ոչ կարէ լինել բարերար . որ ծախէ զգլուխ դրամոյ , չքոտի : Ի վախճան առնուլ բարերարութեանն վախճան առնուլ և բարեկամութիւնն : Վասն այսորիկ գոյիւ չափ պարգևատուութիւնք առ կենդանութեամբ են անվաւերք , զի հակառակին բարեկարգութեան : Թէ որպէս բարերարիցէ բարեկամ որ իւրում բարեկամի 'ի լինել բարեկամութեանն կատարեալ , որ դրագէտն է ուսցի օրինակաւ յորջորջակ գաղափարաց : Բարեկամք , 'ի բարեբաստութիւնս' լինին . 'ի դժբախտութիւնս' ճանաչին :

Իսկ յաղագս միաբանութեան գլխաւոր օրէն այս է . Զի հաւատարմութեամբ մին հաղորդեսցէ զիւր գաղանիս , և միւսն նովին հաւատարմութեամբ պահեսցէ զնոսա : Որ գնէ յաւանդի զսիրտ իւր 'ի կուրծ բարեկամին , ոչ կարէ ծածկել 'ի նմանէ զայն որ է 'ի սրտի . և որ ընդունի յինքն զայն մեծ աւանդ , երկիւղածութեամբ պահել ունի զայն : Զարմանային քաղաքականք իբրեւ ընդ դիւցական ինչ պատգամ ընդ այն կանոն Բիասայ , որ մի էր յեօթանց իմաստասիրաց Յունաստանի . Այնպէս սիրեա զբարեկամդ , որպէս թէ ունի լինել քեզ թշնամի : Այս ասացուած իմաստնոյս մեծի յիրաւի թուեցաւ Սկիպիոնի մեծ ինչ հայհոյութիւն . զի է առած ինչ գէմընդգէմ թշնամի բարեկամութեան 320 : Ըստ է այդ 'ի բառնալ 'ի բարեկամաց զմիաբանութիւն գաղանի կասկածանօք , և զհաւատարմութիւն փոխադարձ անվատահաւութեամբ . կամելով ասել համառօտ . Բարեկամք մի վատահացին 'ի միմեանս : Թէ բարեկամն չէ հաւատարիմ , չեղև երբէք բարեկամ . և թէ յերկբայս ես դու ընդ հաւատարմութիւն նորա , լաւ ևս էր քեզ չսկսանիլ սիրել զնա , քան սորջանալ 'ի սիրոյ նորա : Ապա պատշաճող կանոն է այդ վասն բարեկամութեան տարիածուաց և աւազակաց . բայց վասն բարեկամութեան առաքինեաց այն է լաւ կանոն . Մի արասցես ինչ , զոր ոչ կարող իցես վատահանալ և թշնամույ : Դարձեալ սնապաշտական է այն միւս կանոն . Հաղորդեա քում բարեկամի զքո յաջողակ գէպս , զի ուրախ արասցես զնա . այլ ոչ զճախողս , զի մի տրամեցուցես զնա . զի ուրախ առնել է հաճոյական , այլ տրամեցուցանել է գեղջկական : Բայց խտիր մեծ է ընդ մէջ լոկոյ հաճոյականութեան և բարեկամութեան : Այդ առած յօտարաց միջի է քաղաքավարական հաճոյականութիւն , բայց 'ի բարեկամաց միջի է ան-

քաղաքավարութիւն, նախատաղիր միում և միասակար միւսում: Բառնայ 'ի բարեկամէդ զվստահութիւն թեթևաբեռնելոյ ընդ քեզ փոխանակաւ զիւր վիշտս, և 'ի քէն զգիւղողութիւն ընդունելոյ զօգնութիւն կամ գէթ զքաջալերութիւն: Իբրեւ եհաս հերակէս յԱմփրիւս՝ 'ի ցաւագին սլահու, յորում Ադմետ արքայ վաղնջուց իւր ընդակից լայր զյանկարծադէպ մահ չքնաղին Աղկեստեայ, Ադմետ կեղծաւորեցաւ լալ յուրախութենէ վտան եկաւորութեան նորա. և ետ ըզբօսեցուցանել զնա 'ի զուարճալի ուրեք սպարաիզի, մինչ ինքն ցաւագին հանգուոցէ գաղտագողի 'ի շիրմի զսիրելին զիւր աւանդ. սլատուէր տուեալ ծառային չհանել 'ի վեր զբան տըխուր սլատահարին: Զգացեալ հերակէսի 'ի նշանաց ինչ, և ստուգեալ 'ի ծառայէն զգաղանիսն սպառնալեօք, յանգիմանեաց զԱդմետ վասն ցրելոյ նորա զբարեկամութիւն կեղծ թաքստեամբ ճշմարիտ ցաւոց: Բայց և անդէն կորզեալ 'ի ձեռաց Պերսեփոնեայ զթագուհին որ ընդ մեռեալս էր համարեալ, դարձոյց կենդանի առ արքայ, որոյ և ոգիք արծարծեցան անդրէն 321: Որպէս սիրտ բարեկամի ոչ է բոլորովին իւր, նոյնպէս ոչ տրամութիւն և ոչ ուրախութիւն է բոլորովին իւր: Ասլա ոչ իրաւամբք տարատրոհէ զանտրոհելին, եթէ հաղորդէ բարեկամի իւրում զմին և թաքուցանէ ըզմիւսն: Թէ հաղորդես զերկաքանչիւրն, յերջանկութեան և 'ի թշուառութեան դաանես ընկեր: Որով ոչ երջանկութիւնն զեղու զքեւ, և ոչ թշուառութիւնն առնէ հեղձամուղձ, յառնուլ նորա 'ի քէն և 'ի կորուսանել քո զկէսն:

Միւս ևս օրէն միաբանութեան է, հրաւիրել զմիմեանս փոփոխակի 'ի ճաշ, որ համեմեալ իցէ առաւել զուարթութեամբ քան զեղխութեամբ. զի փոխադարձ խրախութիւնք անուցանեն զբարեկամութիւն, իսկ զեղխութիւն տրտասահմանէ զընտանութիւն որ ընկերն է բարեկամութեան: Տարկուինիոս 'ի կապակցել զբարեկամութիւն հռովմայեցւոց և Լատինացւոց կարգեաց տօնս հռովմէալատինս 'ի լերինն Ալբեայ, ուր տարւոջէ 'ի տարի կոչունս արարեալ Լատինք և հռովմայեցիք, ուտէին 'ի մի և նոյն զոհից որպէս մի մարմին, զի իցէ նոցա մի ոգի: Այլ և Կատիլինաս 'ի կապակցել զսէր երգուելոցն ընդդէմ հայրենեաց, իստանեալ զարիւն իւրաքանչիւրոյ 'ի մի, արբոյց անտի իւրաքանչիւրում զիւր մասն. կոչնականք սեղանակապուտք և կոչունք նզովելիք. զորոց յիրաւի էր ասել թէ ոգի անասնոց է յարեան: Բայց և այնպէս զարմանալի իմն միաբանութեամբ հեղին վասն միմեանց զարիւն և զոգի ընդ վէրս 322: Իսկ արդ եթէ 'ի սուտ բարեկամութիւնս, կոչունք այսչափ ինչ ներգործեն, զինչ ոչ ներգործիցեն ճշմարիտ կոչունք:

Արդար օրէն բարեկամութեան է՝ գիտել կեալ 'ի միա

սին ընդ մօտակայ բարեկամս, միակցեալ նոյնգունակ ըզկարծիս և զկամս, զի մօտակայ անձանց սիրտք մի իցեն բացականք . բայց և արդար օրէն է գիտել կեալ ընդ բացականս, զի և հեռաւոր անձանց՝ մօտակայ իցեն սիրտք : Օրէն անջրելի ճշմարիտ բարեկամութեան է, այնպէս սիրել զհեռաւոր բարեկամս, որպէս զմօտակայն : Նա՛ որպէս ծիածանն լաւ ևս երևի 'ի հեռաստանէ քան 'ի մօտոյ, նոյնպէս ճշմարիտ բարեկամութիւնն առաւել ճանաչի 'ի հեռաւորութեան քան 'ի մերձակայութեան . զի զբերկրական առարկայից առաւել զգամք զցաւ զըկման, քան զհաճոյս ստացութեան : Աջօք է սիրեցեալ և ոչ սրտիւ որ 'ի հեռանալ յաչաց՝ հեռի լինի 'ի սրտէ : Հոգին կեայ, ուր սիրէ . և սիրէ ուր խորհի : Ուր հասանէ խորհուրդն հասանէ և սէրն . և չիք լեառն կամ ծով կամ այրեցած գօտի, որ խափանեսցէ զընթացս, կամ այրեսցէ զթևս խորհրդոյ : Պաշարէ զբարեկամս փակեալ 'ի բարձրաբերձ պարսպի, որ երկաթի թմբօք և խիտ առ խիտ տիգօք ցանկապատէ զամենայն ճանապարհ տեսոյ և լոյ : Հիրաիօս և Բրուտոս հանապազորդեցին ընդ օդս զերթևեկ թղթոյ թևօք թռուցիկ աղաւնոյ 323 : Բայց ոչինչ պիտի զարմանալ ընդ այն աղաւնի . որովհետև աղաւնին լիգուրացի այն է Կոլումբոս, թևօք առագաստից եգիտ երթևեկ 'ի մէջ միոյ և միւսոյ աշխարհի 324 : Ապա չարդարանան սուտ բարեկամք յասել թէ հեռաւորութիւնն խրամատէ զբարեկամութիւն : Իսկ զինչ հեռաւորութիւն կայցէ մեծ քան ըզմահուն . սակայն և 'ի մահունէ և անդր ստարտ է հանապազորդել զընտանութիւն բարեկամութեան :

Ապա վերջին օրէն բարեկամութեան է թէ որ սիրեացն զբարեկամս առ կենդանութեամբ, սիրել ունի և յետ մահու : Եթէ ոգի մեռելոյն սիրէ գեռ զողջ մնացեալն, մեծ անիրաւութիւն է սիրոյ եթէ մեռեալն սիրեսցէ զկենդանին, և կենդանին ոչ սիրեսցէ զմեռեալն . և մին վախճան արացէ սիրոյ, յորժամ միւսն 'ի վախճան հասանէ կենաց : Պարտ է կենդանւոյն դարձուցանել 'ի կեանս զբարեկամս հանապազորդ յիշատակութեամբ իւրոց պանծալի առաքինութեանց, խօսից և բարի գործոց, հայեցեալ ըստէպ 'ի պատկեր նորա, այց արարեալ գերեզմանի նորա, և գթասիրութեամբ ողջունեալ զայն հոգի, որ ստէպ դառնայ ակնարկել յիւր նշխար . գիտելով ստուգիւ զի թէ առաքինի ոմն էր բարեկամս, որպէս ասացաւ, վայելէ յուրախութեան և ձեռնհաս ևս է օգնելոյ : Ապա անգթական գթութիւն եղև գթութիւն մահակցացն Եգիպտացւոց, որք փակեալ 'ի շիրիմ մեռելոյն բարեկամի, գրկախառնեալ ընդ նմա միահաղոյն նեխելին . զի այլ մի վայելեսցէ 'ի կեա-

նրա մին քան զմիւսն : Այդ ոչ էր սիրել զբարեկամն իբրև զանձն , այլ ատել զինքն և զբարեկամն . իբր զի մեռեալն սպանանէր զկենդանին , և կենդանին բառնայր 'ի մեռելոյն զայն երկրորդ կեանս որ մնայր նմա , կրկնակի զնա մեռուցեալ : Լաւ է կեալ ըստ կիսոյ , քան մեռանիլ բոլորովին : Ըստ կիսոյ կեայ մեռեալն , որ կեայ դեռ 'ի կենդանին : Բոլորովին մեռանի , որ ոչ թողու 'ի կեանս բարեկամ և ոչ մի : Ապա յայս լիցի մեզ կնքել զբանս թէ կատարեալ բարեկամութեանն չէ պարտ լինել իբրև զհուր մոլի , որ 'ի վերայ գերեզմանաց առ վայր մի երևեալ և անդէն չքանայ . այլ իբրև զհուր մշտատե , որ 'ի վերայ սեղանոյ սրտի առ անգամ մի վառեալ անշէջ ճառագայթէ :

Գ Ի Ր Վ Ս Ե Ր Ջ Ի Ն

Յ Ա Ղ Ա Դ Ս Մ Ա Ր Դ Կ Ա Յ Ի Ն Ե Ր Ջ Ա Ն Կ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա

Թե՛ գիւն, իցե՛ ևրջանկոչքիւն :

ԼՆԱՍԻԿ քեզ հուսկ ուրեմն այն որ հաւաքեալ 'ի Կապի-
տոլիոն փառաց զժրաջան ստացիչս գիւցաղնական առաքինու-
թեան, փոխաարէ պանծալի վաստակոց յաղթական և յա-
ւերժական հանգիստ 325 : Առ այս ամենայն մարդ ընթանայ
թէպէտ և չգիտէ. բայց է որ որչափ առաւել ընթանայ, ա-
ռաւել ևս հեռանայ. զի զհետ երթեալ սուտ երջանկու-
թեան՝ որպէս ճշմարտի, զզարտուղին գնայ շաւիղ. և որ չա-
րաչար սկսանի, երթալով երթայ և յոռանայ : Ապա սա յըն-
թացս իմոց բանից բացցէ քեզ դուռն. և սա առաջի արտացէ
քեզ նստատակս. վասն զի 'ի մարդկային գործողութիւնս ա-
ռաջին անկեալն 'ի միտս, վերջին է 'ի ստացութեան : Ապա
ուրեմն եթէ 'ի մատենի աստ գտեր դու ինչ առաւել անա-
խորժ քան անխորժելի, գէթ զայն խոստովան լիջիր, թէ ըս-
կիզբն նորա և կատարած եղև երջանիկ. զի սկիզբն արարեալ
յերջանկութենէ, աւարտ էառ երջանկութեամբ : Գիտեմ՝
զի 'ի սկիզբան անդ տեսեր դու զերջանկութիւն իբրև 'ի հե-
ռաստանէ, ընդ աղօտ, առանց հասու լինելոյ դեղեցիկ հան-
գամանաց նորա և զարգուց և մեծագին կահուց. զի որպէս
ասեն իմաստասէրք, առաջին ծանուցեալն է միշտ ընդհա-
նուր, վասն որոյ և շփոթ : Ձկնորսի, որ գիտէր 'ի հեռաստա-
նէ զառաջին նաւն Արգոնաւորդաց, այն նաւ թուեցաւ զա-
ռաջինն հաստատունն ինչ ժայռ յանկարծ ուրեմն 'ի վեր ե-
րևեալ. ապա վիշապ ձուկն կայտառական. բայց առաւել ևս
'ի մօտոյ և 'ի լոյս տունջեան տեսեալ նորա զյօրինուած թռու-
ցիկ կերտուածոյն, զկայմն, զառաքատսն, զչուանսն, և զըս-
պառազէն քաջազունս որ 'ի նմա, յապուշ հարաւ ընդ այն
տեսիլ զուարճալի : Ի սկիզբն գործոյս հարկ եղև մեզ խօսիլ

զերջանկութենէ, որ վերջին վախճանն է բարոյական իմաստասիրութեան: Բայց քեզ անհնար էր լիով խելամուտ լինել այնմ մինչքէ 'ի վերայ հասեալ էր քո զինչ իցեն մարդկային կիրք, զինչ բարոյական առաքինութիւնք, և զինչ իմացական գործողութիւնք, առ որս պիտէր մեծ ևս յայտնութիւն: Արդ վասն զի այդմ ամենայնի հասու եղեր դու, մարթիս յայտնագոյն ևս խելամուտ գաղտնի իմաստից սահմանի երջանկութեան, որ 'ի սկզբան անդ առաջի եգաւ քո: Ծայրագոյն երջանկութիւնն է ամենակատար գործողութիւն հոգւոյ, ոչ առանց բարեաց արտաքնոց և մարմնականաց՝ որպէս օգնչաց. ընկերելով զուարթութեան և մեծարոյութեան որպէս լծակցաց, և ապահովութեան և յաջողութեան հանապազօրգելոյ: Մեծամեծս խոստանայ այս սահման. բայց ամենայնն է ճշմարիտ և բացայայտ. զի է հաւաքումն ինչ վարդապետութեանց որ ասացան, և բարոյական իմաստասիրութիւն ինչ 'ի քառեակ տողս ամփոփեալ:

Արդ ասէ նախ Արիստոտէլ թէ երջանկութիւնն հաստատեալ կայ 'ի գործողութեան: Զի որպէս և տեսեր չէ նա ունակութիւն, թէպէտ և ծնանի յունակութեանց: Գործէ նա առաքինօրէն, բայց չէ առաքինութիւն ինչ: Զէ նա նոյն ինքն առաքինութիւն, այլ դուստր նորա: Եթէ երջանկութիւնն լինէր ունակութիւն ինչ, մարդ և 'ի քուն լինէր երջանիկ. զի քունն խափանարար է գործոց, այլ ոչ ունակութեանց որպէս և լուար: Որ ոք ննջէ, կեայ կենօք անկոյ. զի գործէ 'ի նմա միայն աճողականն որպէս 'ի առնկս: Որ ոք գործէ զգայապէս, կեայ կենօք անասնոյ. զի զգայութիւնն է որ գործէ 'ի նմա, որպէս յանասունս. որ երջանիկն է, կեայ կենօք մարդոյ. զի գործողութիւնն է բանաւոր, և սեպհական մարդոյ:

Եւ արդ թողեալ զգործողութիւնս հասարակս մարդկան ընդ անկոց և ընդ չորքոտանեաց, յորս երջանկութիւն չունի զտեղի, 'ի միտ առեր դու թէ այն գործողութիւնք են առաւել կատարեալք և առաւել սեպհականք մարդոյ, որք վերաբերին առ կարողութիւն գերագոյն, այսինքն առ իմացականն: Միտք են կարողութիւն երիցագոյն քան զամենայն մարդկային կարողութիւնս. նա է դատաւոր գործողութեանց ամենայն զգայութեան արտաքնոց. նա է խթան երկիւղի և սանձ բարկութեան: Ամբն ցայնվայր է ուղիղ, ցորվայր 'ի մտաց առնու զօրէնս: Նա է գրատուն անցից անցելոց, պատգամախօս ապագայից, գործատուն արուեստից, գանձարան գիտութեանց, տաճար մտաւոր առաքինութեանց, առաջին շարժուն գործողութեանց, հրեղէն երկինք հոգւոց, պաշտօնակից հրեշտակաց, պատկեր երկնաւոր աստուածապետութեան. նա աստուածապետութիւն է երկրաւոր, զի նա է իշխան հասարակապետութեան

փոքու աշխարհի, որպէս Աստուած է իշխան հասարակապետութեան մեծի աշխարհի : Բայց 'ի մէջ ազնուական գործողութեանց մտաց տեսեր զի երկու են գերազանցագոյնք և կատարելագոյնք . մին է գործածութիւն խորհմութեան, որ կանոնաւորիչն է առնելեաց և առաքինութեանց բարոյականաց . միւսն է գործածութիւն իմաստութեան, որ կանոնաւորիչն է հայեցողական իրաց, և նկատող անմահականաց և աստուածայնոց : Որով ծանեար թէ 'ի մի և նոյն աղբերէ բղխեն երկու երջանկութիւնք . որոց մին վերաբերի առ գործնական կեանս, և միւսն առ տեսական կեանս . զորոց թողին իմաստասէրք վէճ թէ ո՞ր լաւագոյն իցէ : Սիմոնիդէս որ 'ի մտաւորաց ոք էր, աքսորեալ զտեսական գիտութիւնս, հաստատէր զերջանկութիւնն 'ի բարոյական առաքինութիւնս, 'ի վերայ բերեալ զհասարակաց զայն առած . Որ ինչ 'ի վեր է քան զմեզ, չէ անկ մեզ : Թողոյր զգիտութիւն երկնային գաղտնեաց այնմ որ արարն զնոսա . կարծէր թէ յանկագոյն իցէ մարդոյ բարոյական կարգաւորութիւն մարդկային կրից, քան զընդլայրաքննին հետազօտութիւն աստուածային գաղտնեաց, զոր ինքն Աստուած իննեակ անթափանց ադամանդեայ վարագուրօք պարածածկեաց : Ծագէր այս իւր նիւթական իմաստասիրութիւն 'ի թանձրամտութենէ, զի կարծէր թէ հոգի չէ ինչ բարեվիճակ քան զմարմին . և վասն այսորիկ ծիծաղէր եթէ մահկանացուք մեծամեծս խորհէին զանմահականաց : Բայց ճշմարիտ իմաստասիրողք, որոց սրատես միտք տեսանէր որ ինչ 'ի միտս է անբաժան, անմահ և աստուածային, իմաստնապէս 'ի վերայ բերին, թէ արժանագոյն և իսկագոյն գործողութիւն այսպիսի գերապանծ կարողութեան, է հետազօտել զբարձունս և զաստուածայինս, որով մահկանացուն մօտի յաւիտենականին ըստ կարի : Այս գերահրաշիրք 'ի յառաջատես աստուածապետութենէ ոչ կարի իմն յայտնեցան և ոչ կարի իմն ծածկեցան . իբր զի սրամիտք 'ի նմանէ սիրեցեալք որպէս իւր նմանակք, մեծապէս խնդայցեն 'ի խոյզ նոցա : Անմիտք անծանօթք անձանց, և ևս առաւել աստուածային առարկայից, կեցցեն արբանեկեալ այլոց . փոխանակ զի չեն արժանի վայելել յերջանկութեան : Բայց որք ոչ անմիտ են և ոչ սրամիտ, թէ չվայելեն 'ի հայեցողական երջանկութեան՝ վայելեսցեն 'ի գործնականն առ իւրեանց քաջալերութիւն : Այո, կեանք գործնական սխտանագոյն են քան զհայեցողականն . զի առաւել սխտոյ է մարդոյ լինել բարի, քան լինել գիտուն առ 'ի լինել երջանիկ : Բայց գործողութիւն հայեցողական կենաց նմանագոյն գոլով գործողութեան անմարմին գոյացութեանց, այնչափ է կատարելագոյն քան զգործնականն, որչափ մերձաւորագոյն է աստուածայնոյն : Արդարեւ սեպհական են մարդոյ բարոյական առա-

քինութիւնք. բայց ըստ իրաց ինչ թէպէտ և թերապէս՝ ընծային և անասնոց. զի և սոցա բաժանորդ գոլով զգայական բաղձանաց, մարդկային ուսուցչութեամբ և սովորութեամբ ուսանին և սոքա սանձել զնոսա, 'ի սանձել զբարկութիւն և զցանկութիւն յուսով և երկիւղիւ: Զի իմաստասէրք ետուն մարդկան ուսուցիչ բարոյական առաքինութեանց զնոսին իսկ զանբանս, զառիւծն՝ արիութեան, զարագիլ՝ երախտագիտութեան, զտատրակ՝ ողջախոհութեան, և զշուն՝ հաւատարմութեան. զի 'ի նոսա գործէ բնութիւնն, որում անհնար է սխալել: Բայց հայեցողութիւնն է գործ մտաց այնպէս ամբարձեալ 'ի զգայութեանց, և վերառեալ 'ի նիւթական առարկայից, զոր ոչ լիուլի և ոչ թերի հնար է պատշաճել անբանից. այլ միայն Աստուծոյ և հրեշտակաց և մարդկան: Աստ անանջրպետ են 'ի մարդ այս երկու կեանք հայեցողական և գործնական, առ հասանելոյ 'ի ստացութիւն կատարեալ երջանկութեան: Վասն զի գոլով նորա իմացական և զգայական, ոչ կարէ լինել կատարելապէս երջանիկ, եթէ որպէս իմացական ոչ կատարելագործէ զմիտս իմաստութեամբ. և որպէս զգայական ոչ չափաւորէ զկիրս խոհեմութեամբ: Բայց քանզի յարանուանութիւնք առեալ լինին 'ի կատարելագոյն և յազնուագոյն մասնէ ենթակային, վասն այսորիկ Արիստոտէլ յարանուանեաց զերջանկութիւնն միայն 'ի հայեցողութեան աստուածայնոց իբրև 'ի կատարելագոյն և յաստուածայնագոյն գործոյ: Այլ քանզի յընդմիմեամբ դասաւորեալս կարգն վերին 'ի ներքս փակէ զկարգն ստորին, թէպէտ և ստորինն ոչ փակէ զվերին, վասն այսորիկ երջանկութիւնն գործնական թէպէտ ոչ 'ի ներքս փակէ զհայեցողականն, բայց և այնպէս հայեցողականն փակէ գերազանցապէս զգործնականն:

Գ Լ Ո Ւ Թ Բ.

Նկարագրութիւնս առն երջանկի:

Իսկ արդ ո՞վ իցէ երջանկագոյն քան զայն, որոյ ունակացուցեալ զսիրտ իւր երկար սովորութեամբ յամենայն բարոյական առաքինութիւնս, վասն որոյ և ազատ լեալ 'ի ծառայական կապանաց մոլութեանց, յայնպիսի հասուցանէ զըզձական ախորժակս. և յայնպիսի հանդարտութիւն զաղմկալի երկիւղս, մինչև պատրաստական դառեալ առ ամենայն պատահար, թէպէտ և փոխեցի բաղդն, ինքն երբէք ոչ փոխի. և թէպէտ և կործանեցի աշխարհ, ոչինչ զարհուրի. զի

յինչ իրաց երկնչիցի, որ 'ի ծայրագունէն ահարկուաց չերկնչի : Եւ զի փոքր կոպար է մարդոյ իւր անհատ, զեղու յիւրմէ և անդր զյորդեալ զիւր առաքինութիւն առ օգնելոյ հասարակութեան, որոյ ինքն է ընտրելագոյն մասն . վերաբարձեալ զհայրենիս խորհրդով և գործով, իբր ատլաս զերկինս գլխով և ձեռամբ 326 : Արով անդէն իսկ հանդիսանայ աղաչաւորս զիւրե ունելով բազումս, և շնորհակալուս անբաւս, բարեհամբաւեալ 'ի ռամկայնոց, և մեծարգի յաչս աւագաց, սիրելի իւրոց, և մեծանուն առ օտարս . որում ամենեքին խորհուրդ հարցանեն, և որպէս սլատգամախօսի ծուռնր ածեն :

Բայց չէ սլարագրեալ իւր երջանկութիւն մարդկայնովքս կամ եղականօքս : Այլ շատանայ այնուիկ զոր առնէ, թէ ոչ ճանաչէ և զամենայն որ լինի ընդ արեգերս : Ամբառնայ մտօք 'ի գիտողութիւն համակ տարրական աշխարհի . և 'ի վերայ հասեալ ճշգրիտ սլատճառաց բարձանց բնաւոր գործոց՝ երևելոց 'ի ծովու և 'ի ցամաքի, յօգս և յերկինս, որք սլարգամիտ ամբօխին թուին անհաս սքանչելիք, ծիծաղի ընդ զարմանս տխմարաց . յանդիմանէ զմոլորութիւնս իմաստնոց, և խնդայ վասն գիտելոյ իւրոյ զոր այլք ոչ գիտեն . մինչև թուիլ նմա, թէ ոչ վասն այլոց, այլ վասն իւր միայն արարեալ իցէ աշխարհ : Անցեալ զանցեալ զնիւթականօք և զփոփոխելեօք, և 'ի գերմարդկային գործոց ծանուցեալ զգոյութիւն գերմարդկային գոյացութեանց (հրեշտակաց), որք 'ի վեր են քան զմարդ, և ստորե քան զԱստուած, ջինջ միտք, սլարղ իմանալիք, սոսկ հոգեղէնք, անմարմին գեղեցիկք, անթև երագունք, անուսումն իմաստունք, ընդ նոսին կենցաղի նա . ածեալ զմտաւ, որպիսի 'ինչ իցեն նոցա կեանք, որպէս գիտիցեն, զիմրդ տեսանիցեն, որպէս շարժիցին, որպէս միմեանց խօսակից լինիցին : Եւ այս իսկ են զարմանք մեծ, թէ որպէս մարդ ծանիցէ զհրեշտակս, և յերկրի գոլով բնակեսցէ յերկինս : Բայց անբաւութեամբ առաւելու նորա երջանկութիւն, յորժամ ոչ միայն յիւր փոքր աշխարհէ ելանէ յաշխարհ տարրական, և 'ի տարրականէն 'ի հրեշտակական, այլ և 'ի հրեշտակական աշխարհէ սլանայ 'ի սկզբնատիտ և յաստուածայինն աշխարհ : Եւ նշողիւք բնաւոր լուսոյ իւրոյ որ յարարածս, նկատեալ զարարիչն, խորհի զայն հրաշափառ և յաւերժական առարկայ, զոր այլ մարդիկ որպէս խլուրդք 'ի միջօրէի իսկ չտեսանեն : Յինչ մեծագոյն երջանկութիւն հնար իցէ մարդկային մտաց վայելել, քան 'ի նկատել զաստուածային միտս, և 'ի ճանաչել թէ որով օրինակաւ ճանաչէ Աստուած զեղականքս, և ճանաչելով 'ի գոյ ածէ զամենայն յօջընչէ . թէ քանի գեղեցիկ իրս արար, և թէ ևս գեղեցիկս կարող է առնել : Եւ թէ կարել և կամիլ են յԱստուած էապէս մի և նոյն, զիմրդ ասլա ոչ կամիցի զայն ամենայն զոր

կարէ: Եւ որպէս ազատօրէն կամեւով առնել կամ չառնել, ազատութիւնն որ կարող է կամիլ կամ չկամիլ, ոչ յաւելուինչ գործ սլատահական, որում իցէ հնար լինել կամ չլինել յԱստուած: Եւ թէ կարող է նա առնել 'ի միում վայրկենի զայն ամենայն, զոր կարող է առնել առանց ծախելոյ զիւր կարողութիւն: Ապա յանբաւ կարողութենէ անցեալ յանբաւ բարութիւն, ճանաչէ թէ քանի՜ երախտիս ոչ միայն յամենայն կեանս, այլ և յամենայն վայրկենի ընդունի նա: Եւ զի յայտնի ճանաչէ թէ յԱստուծոյ միայնոյ կախեալ կայ ամենայն իւր բարութիւն, 'ի նա միայն ասլաւինի, և առ նա միայն դիմէ: Եւ յայսմանէ առ այլ բազում ախորժական խոկմունս միայն առաջնորդութեամբ իմաստասիրութեան գնայ խրախամիտ, որոց իւրաքանչիւրն կարող է արգահատել յաւիտեան զամենայն անգորր միտս: Ապա այս է այն կատարեալ իմաստութիւն՝ դշխոյ առաքինութեանց, յոր հանգուցանէ Արիստոտէլ զգերակատար երջանկութիւն բնական:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

Օգնականք երջանկոչքեան:

Չոր ինչ ցոյս վայր լուար, է երջանկութիւն էական: Յաւելու ասլա Արիստոտէլ, թէ մարմնական բարիք և արտաքին բարիք են օգնիչք երջանկութե: Եւ թէ լինէր մարդ միտք վերստեալ և սոսկ հոգի, հայեցողութեամբ լոկով վարէր զերջանիկ կեանս, և այլ ամենայն բարիք լինէին նմա աւելորդք: Բայց անհնար է նմա ստանալ զերջանկութիւն առանց արբանեկութեան ըզգայութեանց, որք են դրունք ընդ որս մտանեն ճանաչելի առարկայք 'ի տաճար մտաց, և ոչ զօրէ 'ի վար արկանել զայն եւ թէ մտաւոր գործողութեանց չօգնեն մարմնականք: Ապա պիտոյ են բարիք մարդոյ, առողջութիւն, ոյժ, կերակուր, ըստ այնմ որ արբանեկեն գործողութեանց հոգւոյ: Ասան որոյ պիտոյ են և բարիք բախտի, ճոխութիւնք, կալուածք և դիւրութիւնք. ըստ այնմ որ արբանեկեն 'ի հաստել զմարդկային մարմին: Չեն ինչ անլծորդականք ընդ երջանկութեան ճոխութիւնք. ոչինչ արգարութիւն սլարաւանդէ զփիլիսոփայական իմաստութիւն առ խիստ մուրողութիւն: Կատաղի նախանձ եղև նախանձ շնական աղանդոյ Կիւնիկեանց. որոց որպէս աղտեղի էին գնացք, նոյնպէս և հանդերձք. որ և յիմաստասիրել իւրեանց 'ի մարագս, հաչէին ընդդէմ Պլատոնի, Արիստիսպոսի և Չենոնի, ասելով. Ստացեալ ունին բազում ճոխութիւնս, մեծակառոյց ասպարանս, զուարճալի դրախտս,

պերճապաճոյճ պճղնաւորս, բազմախորտիկ սեղանս, և ուսուցանեն թէ կեանք փիլիսոփայի սակաւութիւն շատանայ: Առ իմաստասիրել ոչ պիտի ընկենուլ զգանձս 'ի ծով իբրև զկրատէս, և ոչ բրել զաջս իբրև զԴեմոկրիտոս, և ոչ մուրանալ զցնցոտիս իբրև զԴեմեարիոս, և ոչ բնակիլ 'ի կարաս իբրև զԴիոգինէս: Նա որպէս 'ի Հնդկիս բուսանի ծառ, որ արժանապէս կոչի երջանիկ՝ զի յիւրմէ ևեթ արտադրէ, ասեն, պտուղս և իւղ և ասր և զէնս, և զամենայն որ ինչ պիտի առմարդկային կեանս. գոյնպիսի պարտ է լինել երջանկութեան իմաստնոյն, լի ամենայն բարեօք, և ոչինչ իւրիք կարօտեալ. զի երջանկութիւնն կոչի վիճակ կենաց ամենայն մասամբք կատարեալ: Չեն ինչ արտասահման յերջանկութենէ իշխանք և միահեծան թագաւորք, զի չեն արտասահման յիմաստութենէ: Նա՝ որչափ առաւելուն քան զայլս բարեօք, այնչափ դիւրագոյն քան զայլս կարող են իմաստասիրել և լինել երջանիկ: Լաւ ևս իմաստասիրէր Պտղոմէոս մեծահարուստ եղիպտացին, դիտելով աջօք յերկինս, 'ի դիրս, և 'ի մեծագին տափարակ աշխարհացոյցս զընթացս աստեղաց, քան անմիան Դեմոկրիտոս բրելով զիւր աջս, 'ի նկատել կոյր զկուրայն: Լաւ ևս իմաստասիրէին մերկիմաստակք 'ի գիրգ կոչունս, քան սովեալ Կիւնիկեանք իբրև զանսուաղ ճպուռնս. լաւ ևս իմաստասիրէին Պղատոն և Չենոն 'ի կրակատունս ապարանից իւրեանց, քան Դիոգինէս 'ի տապ արևու, 'ի կարասի անդ իւրում, զոր երգիծաբանն գովէ և միանգամայն պախարակէ: Առ քաջ իմաստասիրելոյ, լաւ է ստացող լինել քան մուրող. լաւ է մեծատուն լինել, քան զմեծատանց զհետ ընթանալ: Ժամանակն զոր կորուսանէին Կիւնիկեանք փոխառութեամբ հնոտեաց 'ի տունս տունս, խափան էր հայեցողութեան աստուածայնոց, ուստի և երջանկութեան: Թող զի որովհետև երջանկութիւնն ոչ է բոլորովին հայեցողական, այլ մասամբ իմն գործնական, բազում ինչ պիտոյ է իմաստնոյն ըստ գործնականին, որ ըստ հայեցողականին էր աւելորդ: Կատարեալ և ժրագլուխ խոհեմութեան պիտին վեհ իշխանութիւնք և մեծ գերդաստան. արդարութեան՝ տաճկինակք և ատեանք, մեծագործութեան մեծ ճոխութիւնք, մեծանձութեան մեծ պատիւ, բարեխառնութեան մեծ գլորդանք: Իսկ Կիւնիկոսի չէ մեծ բարեխառնութիւն ժուժկալել յայնմանէ զոր ոչն ունի: Մինչ զի ճոխութիւնք լաւ ևս կան 'ի ձեռս իմաստնոյ քան մոլեկանի. զի նա կամ վարէ 'ի պէտս կամ բաշխէ. սա կամ մսխէ և կամ գաղէ: Լաւ է և ճոխութիւն Պղատոնի քան զմուրողութիւն Կիւնիկոսի, զի նա պատուէ զիմաստասիրութիւն և սա անարգէ:

Բայց ասիցէ Կիւնիկոսն. Իսկ զիարդ Չենոն և Պղատոն և Արիստիպոս ուսուցանէին թէ կեանք իմաստնոյ շատանայ

սակաւութիւն, և ինքեանք ստացեալ ունէին ինչս բազումս: Զոր օրինակ անուաւոր ժամացոյց, յորժամ անիւ ցուցակին չէ բազազոյգ ընդ անիւ զանդակին, մի ժամ ցուցանէ և տասն հարկանէ, սոյնպէս այն իմաստասէրք բացաձայնք յինքեանց, այլոց աղքատութիւն քարոզէին, և ինքեանք փարթամութեան զնէա վարէին: Իսկ ընդէր այնպիսի իմաստուն փիլիսոփայք ոչ կէին որպէս քարոզէին, կամ ոչ քարոզէին որպէս կէին: Ասելի է թէ արդարեւ ոչ բացաձայնէին նոցա կեանք 'ի վարդապետութենէ: Ոչ եթէ ճոխութիւնք խոչ են իմաստութեան, այլ կիրառութիւնն: Հնար է լինել աղքատ յառաւելութեան, և ճոխ 'ի չքաւորութեան, յորժամ ճոխն խնայօրէն վարէ 'ի պէտս զայն զոր ունի, և աղքատն տարփմամբ ըղձանայ այնմ զոր չունի: Ագահն իսկ գիտէ լինել աղքատ 'ի ճոխութիւնս. բայց ագահն թշուառութեամբ կեայ 'ի պահել. իմաստասէրն խնայօրէն վարէ զայն առանձինն առ օգտելոյ հասարակաց. առաւել խնդամիտ լեալ 'ի պարգևել զայն քան 'ի վայելել: Ասա վարէին 'ի պէտս իմաստասէրք զճոխութիւնս, այլ ոչ ծառայէին ճոխութեանց. ստացեալ ունէին զայնս, այլ չէին ստացեալ 'ի նոցանէ: Ինչ այնք 'ի նչք արաքինք, այլ ոչ ներքինք: Ունէին զնոսա առ մարմնով, այլ ոչ 'ի ներքս 'ի հոգի. զի 'ի հասանել առ նոսա ժառանգութեամբ, կամ վարձատուութեամբ, խաղաղական անձամբ ընկալեալ ոչ ջեւնութիւն 'ի ստացութեան նոցա, ոչ խռովէին 'ի պահպանութեան և ոչ տառապէին 'ի կորստեան: Զհուսկն ասացից. գիտէին լինել երջանիկ նոքօք, և առանց նոցա. որպէս արդ ասացուք:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

Յատկոչքիւնք երջանկոչքեան:

Առաջին յատկութիւն երջանկութեան՝ ըստ Արիստոտէլի, է լինել նմա կեանք ինչ ծայրագոյն բերկրական: Զի եթէ երջանկութիւնն չէ բերկրական, զինչ ինչ բերկրական կայցէ յաշխարհի: Բայց գործ է գիտել, ո՞ր իցէ նորա բերկրութիւն: Աստի սկիզբն առնու տատանումն այնոցիկ, որք պատրեալ 'ի բառէն զսուտ հեշտութիւնն կարծեն ճշմարիտ: Այսպէս աշակերտքն Եպիկուրոսի լուեալ թէ վարդապետ իւրեանց զմարդկան գերագոյն բարին հաստատէր 'ի հեշտութեան, և չիմացեալ թէ ո՞ր հեշտութիւն իցէ այն, արձակերասան գիմեցին 'ի հեշտութիւն զգայական. խնդրելով ոչ զբերկրութիւն յերջանկութեան, այլ զերջանկութիւն 'ի բերկրութեան: Թէ հարցանես գու գրաստու, ո՞ր ջամբ իցէ համեղա-

ճաշակ, տացէ պատասխանի . Խոտ մայիսի, և վարսակ օգոստոսի . և թէ հեշտասիրի հարցանես, որ իցէ մեծագոյն երջանկութիւն, յայտ է թէ տացէ պատասխանի . Հեշտութիւն զգայութեան : Այգալիսում քմաց այգալիսի վայելէ ջամբ : Ոչ կարէ առնել կատարեալ դատաստան զիրաց որոյ ոչ կատարեալ են խելք : Ղուկուղոս երևելին 'ի հանդերձանս կոչնոց մարթի ընտրութիւն առնել համոց, և ոչ թէ կին յղի որոյ թիւր երևակայութիւն զառաժանէ զճաշակ . մինչև դառին թուել նմա քաղցր, և քաղցուն դառն : Ապա իմաստունք և ոչ ռամկայինք առնուն զճշմարիտ ճաշակ բերկրականին : Ապաքէն լուար թէ բերկրութիւնն է վերջին ինչ կատարելութիւն, և անուշակ իմն համեմ գործողութեանց իւրաքանչիւրում պատշաճելոց : Իսկ արդ եթէ հայեցողութիւնն է գործողութիւն առաւել սեպհական և առաւել պատշաճական մարդոյ, որպէս ասացաւ, ապա չիք ինչ գործողութիւն քան զայն բերկրական . զի չիք ինչ քան զայն պատշաճական : Եւ եթէ այնչափ բերկրականագոյն են գործողութիւնք իմացականք, որչափ լաւագոյն են առարկայք, ապա այնչափ լաւագոյն են բերկրանք իմաստանոյն քան զայլոց մարդոց, որչափ առարկայն աստուածային է լաւագոյն քան զայլ առարկայս : Եթէ զբերկրանս մասց ընկղմելոյ 'ի խոկումն աստուածայնոց, կարող լինէին տեսանել հեշտասէրք, ստուգէին արդեօք զասացեալն յընկերաց Ոգիսեայ . որոց 'ի ճաշակել զեղեգնաշաքար 'ի ծովափնեայ ամայութիւնս Վիբիոյ, ամոքեալք յայնմ անակնկալ քաղցրութենէ և մոռացեալք ըզջւարձութիւն Յունաստանի և զգիւրութիւնս հայրենի վաստակոց, կամէին յայնմ անապատի վախճանել զկեանս 327 :

Ապաքէն 'ի միտ առեր դու թէ երջանկութիւնն չէ ինչ նուազ պատուաւոր քան բերկրական : Եթէ պատիւն է յարգինչ, զոր ընծայեմք այլում գերազանցութեան, և վասն այսորիկ առաքինութիւնն է պատուաւորագոյն քան զայլ ամենայն մարդկային բարիս . ապա իմաստունն այնչափ է պատուաւորագոյն քան զայլ առաքինիս, որչափ առաքինութիւնք աստուածայինք են գերագոյնք քան զմարդկային առաքինութիւնս : Բայց յայնմ վայրի իւրով խորին խոհականութեամբ որոշեաց Արիստոտէլ երկուս ազգս գերազանց կատարելութեանց . մին բացարձակ, որ կատարելագործէ զմարդ 'ի ներքս յինքեան, և միւսն առնչական՝ որ կատարելագործէ զմարդ հայելով յայլս : Զառաջինն կոչեաց նա պատուաւոր, և զերկրորդն գովելի : Զի պատիւն հայի յանձն, իսկ գովեստն հայի յարաքին գործս : Վասն այսորիկ ասէ նա թէ Աստուած առաւել պատուելի է քան գովելի : Աստուածութեանն առաւել վայելէ լուելեայն երկրպագութիւն, քան բազմաբեղուն գովասանութիւն . վասն զի գովով Աս-

տուած միշտ պարածածկեալ յինքեան՝ և էապէս զմայլեալ
 'ի հայեցողութիւն իւր, է ինքնաբաւ առանց գործելոյ ինչ
 արտաքոյ իւր: Եւ թէպէտ և գործէ արտաքոյ իւր բազում
 ինչ գեղեցիկ և սքանչելի, սակայն և այնպէս գործէ հայեցո-
 ղութեամբ յինքն իբր 'ի գաղափարական պատճառ ամենայնի:
 Մինչև յԱստուած հայեցողական կենաց լինել հարկաւոր, և
 գործնականին ազատ: Ապա յայսմ տրամաբանութենէ քա-
 ղէ, թէ որովհետև մարդ երջանիկ պատաղեցուցեալ զմիտս
 յաստուածային խոկմունս կեայ յինքեան, առաւել յարգելի
 է նա և պատուելի քան գովելի. իբր զի երևի նա առաւել
 աստուածանման ոմն քան մարդ մահկանացու: Բայց քանզի
 իմաստունն ընդ առաւելութեան հայեցողականին լծորդէ
 երբեմն զառաւելութիւն գործնականին, որ հայի յօգուտ
 այլոց, անտարակոյս է նա և մեծապէս գովելի. որպէս Աս-
 տուած բաց յերկրպագութենէ վասն իւրոյ կատարելութեան՝
 գովի ևս երգովք վասն իւրոց գերահրաշ գործոց արտաքնոց:
 Ստոյգ իմն է թէ ոչ միայն պատուելի է այս անձն երջանիկ
 որպէս աստուածանման ոմն յերկրի, այլ և պատուելի առնէ
 զծնողն որք 'ի լոյս ընծայեցին զնա, զհայրենիան որ եղեն
 նմա վանաստուր, զտեղին յոր ետ զանձն խոկման, և ուր միտք
 նորա երկնեաց զայն աստուածային իմաստս. որպէս պա-
 տուիւր օրոցն ուր ծնաւ Դիոս Եփեսոս լերին: Երևէին 'ի Սա-
 մոս արդոյ աւերակք լռին խրճթին, ուր համերց ուսոյց Պիւ-
 թագորաս զիմաստութիւն: Եւ Սողոմն 'ի Սաղամինա, և Ա-
 նաքսագորայն 'ի Կղաղովենէ, և Քսենոկրատայն 'ի Քաղկե-
 դոն. և արտաքոյ Աթենայ (քաղաքի) նսեմ քարայրն Եպի-
 կուրոսի և Մեարոգորոսի, որ 'ի համբաւոյ նոցա պայծա-
 ւացաւ: Ապա չեն ինչ զարմանք, եթէ Արիստոտէլ մտա-
 ռեալ զայսպիսի մեծ համարումն զիմաստնոյ, և ծանուցեալ
 զտիպ նորա 'ի դիւցական իւր վարժապետ 'ի Պլատոն, ձօ-
 նեաց նմա սեղան, և առ նովաւ զնորուն անդրի, որում օրըստ
 օրէ մատուցանէր խունկս ծաղկահոտս յաւելեալ 'ի վերայ
 այսպիսի իմն վերտառութիւն. Սա է, որում պարտ է բնա-
 ւից պատիւ ընծայել, և նմանող լինել: Յանձին կալաւ
 մեծն Աղեքսանդր զնորայն վարդապետութիւն և զօրինակ.
 պատուեաց և սա ևս զիւրն Արիստոտէլ, որպէս Արիստոտէլ
 պատուեալ էր զիւրն Պլատոն: Արար քաղաք մեծ զփոքր
 Ստագիրաս, ուր ուսուցիչ իւր էր ծնեալն և մտախոհու-
 թեամբ շարագրեալ էր նորա զերկնային ճառս զերկնայնոց:
 Եւ Արիստոտէլ զգիրս երկնից իւրում աշակերտի. ետ աշա-
 կերան իւրում ուսուցչի զերկիրն, յորում ծնեալն էր: Պարգև
 պատուական. այլ այնչափ անհաւասար, որչափ երկիր եր-
 կնի. զի մեծամեծս գիտէ պարգևել իմաստունն իշխանի, քան
 իշխանն իմաստնոյ:

Առաւել ևս դժուարին թուի թերևս այն միւս յատկու-
 թիւն, լինել երջանկութեանն բարի ինչ աննիւազ և մշտնջե-
 նաւոր: Ասիցէ որ. Որոյ բարւոյ հնար իցէ լինել կայուն յան-
 կայունս, և մշտնջենաւոր 'ի փոփոխականս: Ոչ այլ ինչ են
 այս թշուառ կեանք, բայց անձուկ ինչ Եւրիպեան նեղուց-
 ուր բարին և չարն հանապազորդ մակրն թացութեամբ և տե-
 ղատութեամբ փոփոխակի ելևել արարեալ, է զի ընկղմեն ըզ-
 մարդ բարեօք, և է զի թողուն 'ի ցամաքի: Ասան այսորիկ
 վէհք իմաստնոց Յունաստանի յիշեցուցին թէ չէ մարթ զոր
 կոչել երջանիկ ցորչափ է կենդանի: Ապա եթէ երջանկու-
 թիւնն ոչ դայ բայց եթէ յետ մահու, զինչ օգուտ իցէ մար-
 դոյ, որ այլ ոչ ևս է մարդ: Եւ թէ յայնժամ մարթ է ասել,
 եղև դա երջանիկ. զինչ բարի իցէ այն, որ ոչ է յորժամ է,
 այլ միայն յորժամ եղևն: Բայց և յայլմէ կողմանէ ամենայ-
 նիւ ճշմարիտ է, թէ ճշմարտապէս երջանիկն՝ կարէ ասել եր-
 ջանիկ. մինչդեռ կենդանի է, և չէ ճշմարիտ երջանկութիւնն
 թէ չէ մնայուն: Սակայն արժան է հայիլ թէ յինչ հաստեալ
 իցէ ճշմարիտ երջանկութիւն: Թէ երջանկութիւնն հաստա-
 տեալ իցէ 'ի մարմնական հեշտութիւնս որպէս Տիբերիոսին,
 շատ է աւելազանց հեշտութեանն առնել զայն թշուառ: Ե-
 թէ 'ի բարիս բախտի որպէս Արասոսին, շատ է միայն դժբախ-
 տութեան վեր 'ի վայր շրջել զայն: Եթէ 'ի պատիւս իբր Դիո-
 նեսիոսին, շատ է ապստամբութիւն ինչ ժողովրդեան զթա-
 դաւոր Սիրակուսայ առնել մանկավարժ 'ի Աորնթոս: Ոչ է մեր
 այն ինչ զոր բախտն առնէ մեր: Արդ յամենայնէ զոր լուար,
 մարթ եղև քեզ ճանաչել թէ մարմնական բարիք և բարիք
 բախտի, ճոխութիւնք, պատիւ և իշխանութիւնք, են օգնիչք
 երջանկութեան. բայց չմտանեն յէութիւն երջանկութեան,
 որ հաստատեալն է 'ի գործողութեան իմաստութեան և ա-
 ռաքինութեանց: Այս գործողութիւն է բարի ինչ ներքին և
 կամաւոր, որ ոչ ժողովրդեան, ոչ բախտի և ոչ մարմնական
 պատահարաց, այլ միայն իւրական կամաց է ներքոյ անկեալ:
 Եւ մարթ է կոչել մշտնջենաւոր զայն բարի, որ տևէ այնչափ
 որչափ կամի մարդ: Ճշմարիտ է, թէ երջանկին հնար է թէ
 'ի վերայ դայցեն ոչ միայն բախտի՝ այլ և մարմնայ և զգայու-
 թեան դառն և ցաւադին պատահարք: Ոչ կամիմք ասել ընդ
 Եսլիկուրոսի, թէ և 'ի ցուլ Փաղարեան, և 'ի մամուլս Պրո-
 կոստեան, իմաստունն թմբեալ յայն անզգայ անկրականու-
 թենէ, չղգայցէ ինչ ցաւ 328: Բայց և այն է ճշմարիտ, զի
 թէ պատահարքն զկայ առնուն 'ի կորուստ արտաքին բարեաց,
 Վիւնիկոսն իսկ առանց այնց իմաստասիրէ և ուրախ կեայ:
 Եթէ անցանէ ցաւն 'ի մարմնական զգայութիւնս, բայց այն-
 պէս, որ հնար իցէ տոկալ, ոչ միայն չնափանէ զերջանկու-
 թիւն իմաստնոյն, այլև պայծառացուցանէ որպէս սողապտն

զգայլախաղ: Երջանկութիւն և թշուառութիւն չեն լծորդա-
կանք, բայց երջանկութիւն ընդ ցաւոց է լծորդական: Չեն
սոքա երկու շարժմունք ներհակականք 'ի միում ենթակայի.
զի երջանկութիւնն է 'ի հոգւոյ, և ցաւն յանդամս: Թէպէտ
և որպէս մարդ մսեղի գոչէ և հեծէ և ցաւադնի, բայց և այն-
պէս հոգի նորա ունի ինչ ազատ խորշ 'ի վերնայարկ իւր:
Թէ ոչ կարէ առ ժամս միտ գնել նկատողութեան հետաքըն-
նին և վերամբարձ իրաց, վարէ 'ի պէտս որոց յառաջն օգտիւ
եղև նկատող: Ազաչէ զԱստուած զոր ծանեաւ. յուսայ յաս-
տուածային տեսչութիւնն որ խնամէ զաշխարհ. մխիթարի
յիւրում անմեղութեան, որ գիտէ պատիւ փոխատրել ամե-
նայն վշտաց: Չասէ ինչ զորոց անարժան առն իմաստնոյ, և
չառնէ ինչ գործ անարժան առն արիականի: Մինչ զի թէ և
ոչ 'ի վերայ գայցեն վերագիրք երջանկութեան, երջանկու-
թիւնն էական գործէ զիւր գերասպանծ գործս, անհնար գո-
լով իմաստնոյն լինել թշուառ, թէ ոչ յեղափոխեսցի 'ի մոլի
կամ 'ի խեղագար: Ապա եթէ հուսկ ուրեմն ըստ Ագեսիլայո-
սի՝ ելցէ յաղթական 'ի տանջանաց անտի, ոչ պիտի նմա ան-
գրէն ստանալ զերջանկութիւն նորովք ունակութեամբք իմա-
ցականօք և բարոյականօք աւելի քան եթէ լեալ էր առ վայր
մի 'ի քուն: Մանաւանդ թէ առաքինութեան նորա առաւել
ևս զօրացեալ 'ի փորձ վշտաց, երկպատկէ զիւրն երջանկու-
թիւն, և գործէ մեծ ևս զօրութեամբ և բերկրանօք: Բայց ե-
թէ տանջանք այնպիսի իցեն, մինչև խղեալ զէականն յօգա-
կապ բռնադատեսցեն զոգի վտարանդիլ 'ի մարմնոյ, մնան 'ի
հոգի ունակութիւնք առաքինութեանց ապահովագոյն, և
ունակութիւնն իմաստութեան առաւել ևս մեծապայծառ.
որով և գործողութիւնք լինին առաւել գերասպանծք յանջատ
միտս քան 'ի միացեալն ընդ մարմին, առանց սքանչելեաց:
Մինչ զի յամօթ երեսաց տանջանաց և մահու, տանի զիւր
երջանկութիւն 'ի լաւագոյն ևս կեանս:

Ասացաւ վերագոյն թէ երջանկութիւնն է կեանք ինչ, որ
իւրև լոկով շատանայ: Բայց այս թուիցի թերևս տարակոյս
ինչ կարի իմն դժուարամոքելի: Ասիցէ ոք. Եթէ երջանկու-
թիւն, ըստ ստից իմաստասիրաց, է կուտակութիւն ամենայն
բարեաց, բազում ինչ պիտի մեղ 'ի շատացուցանել զնա:
Զի ունել զամենայն բարի, մինչդեռ է ոք կենդանի, է ան-
կարելի. և թէ պակասի ինչ յայնց, ոչ ևս է կուտակութիւն
ամենայն բարեաց: Բայց յասացելոցս փոքր մի յառաջ քա-
ջայայտ է պատասխանին: Ապաքէն ցուցաւ թէ բարիք բախ-
տի ըստ այնմ միայն են հարկաւորք, ըստ որում կազդուրեն
զմարմին. և բարիք մարմնոյ ըստ այնմ միայն են հարկաւորք,
ըստ որում արբանեկեն հոգւոյ, այլն ամենայն ոչ միայն չէ
հարկաւոր առ երջանկութիւն, այլ է և վնասակար: Ապա-

քէն'ի միտ առեր թէ երկու են երջանկութիւնք. մին ճշմարիտ և միւսն սուտ. այն է առաքինական և այս մոլեկան. այն է բաւարար և սա անբանական: Առ երջանկութիւն հեշտախտութեան բազում բարիք մարմնոյ և բախտի են հարկաւորք: Ամենայն խայծ՝ սակաւ է քաղցու մեծի: Բազմաց պէտս ունի, որ բազում ինչ ստացեալ ունի: Ամենայն ինչ պակասի այնմ, որ ամենայնի ըղձանայ, զի իղձն է անբաւ և բարիքն նիւազ: Բայց երջանկութիւն առաքինական՝ յետ միանգամ ստանալոյ, սակաւութեւ պահի. և այլ չեն նմա հարկաւոր ճգանք և ճոխութիւն, որք օգնեցին 'ի ստանալ զայն: Ապա եթէ իմաստունն, մինչդեռ կեայ՝ պիտոյս ունիցի բարւոյ ինչ արտաքնոյ կամ մարմնականի, ոչ պիտոյս ունի այնմ որպէս իմաստուն, այլ որպէս ըզգայական: Զի որպէս իմաստուն՝ կեանք իւր է իմացական իւր և շատացեալ, որպէս հրեշտակականն և աստուածականն: Գիտես զի վերագոյն իրք բովանդակեն զստորինս. և որ ստացեալ ունի զառաւելն՝ ստացեալ ունի և զնուազն: Զունի հրեշտակն զգգայութիւն անոյշ հոտոց և ոչ ներգաշնակութեան հնչմանց և ոչ քաղցրութեան կերակրոց, բայց է 'ի նմա հոգեղէն ինչ զօրութիւն, որ բազում իւրիք առաւելութեան զայսոսիկ զգայութիւնս. և յայսպիսեաց աստի ինչ ոչ պակասի նմա զի և ոչ մի 'ի սոցանէ պիտի նմա: Երջանկութիւն իմաստնոյ է կեանք ինչ իմացական՝ կատարելագոյն յոյժ քան զգործնական և քան զհեշտական: Նկատող լինել և կեալ առաքինորէն՝ չէ ինչ թանկագին մարմնոյ և գանձուց: Որ կեայ մտօք, չունի պիտոյս հեշտութեան մարմնոյ: Զի հոգի իմաստնոյ, որպէս լուար, ևս և անջատ 'ի մարմնոյ՝ վայելէ յիւրում իմաստութեան. և նկատող է գեղեցիկ գաղափարաց կրելոց յինքեան լաւ ևս, քան թէ լինէր 'ի բանտի մարմնոյ:

Յասացելոց աստի յատկութեանց հարկաւ զհետ գայ յետինն այն և մեծն քան զամենայն թէ երջանկութիւնն է կեանք ինչ երանական: Արտառութիւնն գերասպանծ, զոր նախնի փիլիսոփայք ընծայէին դից իւրեանց, եղև երանելին, նշանակեալ նովաւ զիմացական կեանս մեծին Աստուծոյ, որ միշտ գործէ մտօք և միշտ է անգագար 'ի նկատումն իւր. ուստի և կեանքն զոր կեայ, է զիւր և ինքնաբաւ, և վասն այսորիկ ամենազուարճ և երանական: Զմտաւ ածին զի թէպէտ և մարդիկ կերպարանեն իմաստս զԱստուծոյ մարդկօրէն, բայց և այնպէս յԱստուած տիրաբար չունին զտեղի առաքինութիւնք բարոյականք, զի չունի ծայրս առ չափաւորելոյ միջասահմանութեամբ, այլ 'ի տեղի ամենայն առաքինութեանց ունի զիւր միաս, զէական և զգերագոյն կանոն ուղղութեան: Ապա վասն զի Աստուած է ամենապարզ ներգործութիւն, ըստ այսմ իմաստութիւն նորա որպէս և բարութիւն՝ են մի և նոյն

ընդ իւրումն էութեան: Մինչ զի յԱստուած ըստ իսկութեան, ոչ միայն իմաստութիւնն է բարի, և բարութիւնն իմաստուն, այլ իմաստութիւնն է նոյն ինքն բարութիւն, և բարութիւնն նոյն ինքն իմաստութիւն: Յայս վայր եհաս Արիստոտէլ իւրով բնաւոր տրամաբանութեամբ. յորմէ իմաստասիրեալ 'ի վերայ բերէ, թէ որպէս երջանկութիւնն Աստուծոյ իրօք հաստատեալ է 'ի նկատումն իւր ինքեան, 'նոյնպէս գերակատար երջանկութիւն մարդոյ տիրապէս հաստատեալ է 'ի նկատումն Աստուծոյ: Եւ որպէս երջանկութիւնն Աստուծոյ կոչի երանութիւն, 'նոյնպէս երանութիւն կոչի երջանկութիւնն իմաստնոյ. այսուիկ տարբերութեամբ, զի Աստուած է երանեալ էութեամբ, և իմաստունն է երանեալ հաղորդութեամբ: Արդ եթէ 'ի նմանութենէ ծնանի սէր, և 'ի սիրոյ հասարակութիւն բարեաց, ո՞ իցէ այնպէս սիրեցեալ և նպաստաւորեալ յԱստուծոյ որպէս զիմաստունն, որոյ ամբարձեալ զմիտս յերկրաւոր առարկայից յաստուածայինն առարկայ ըստ արեւսէր անկոց, թէպէտ և ոտիւք կառեալ ընդ գետին, աչօք միշտ հայի յարեգակն, դէտ ակն ունելով նորա յԱստուած, և Աստուծոյ 'ի նա: Ապա միայնոյ իմաստնոյ ևս 'ի մահկանացու յաստի կեանս յիրաւի պատշաճի երանեալդ անուն: Այս այն անուն է զոր հռովմէական կայսերք 'ի հրովարտակս իւրեանց և 'ի յաղթական կամարս յիւրեանս կորդեցին յաղկաղկ ժողովրդոց, որք աւամայ կամօք կոչէին զնոսա երանեալս և աստուածեանս, և 'ի սրտէ կղկաթէին կոչել զնոսա ծիրանաղջեաց գաղանս և սատանս սանդառամետականս: Առաւել ևս իրաւամբք քրիստոնէական եկեղեցի, որ չափէ զպատուոյ անուանսն ոչ 'ի բարձրութենէ լերանց, և ոչ 'ի բնաւոր լուսոյ պարզութեան երկնից, այլ 'ի բարոյական առաքինութեանց, 'ի վերաձայնել նորա զվէհանձունս Ընտրողութիւն ձեր, Սէր ձեր, Սրբութիւն ձեր, արժանապէս զայս մեծ վերտառութիւն Երանութիւնդ ձեր, ընծայեաց այնց սրբազան վէհապետաց, որք ըստ օրինակի Ատլասայ աստուածիմաստ գլխով բարձեալ ունին զերկինս 'ի յերկրի: Եւ թէպէտ և նոքա կոչեն զանձինս տրուպ ծառայս, բայց և այնպէս հաւատացեալք կոչեն զնոսա երեքերանեան հարս: Եւ երկաքանչիւրոցն է իրաւացի պատճառ: Զի որ զայդ վերտառութիւն ընդունի, հայի 'ի մարդկայինն իւրոյ անձին. և որ տայ, հայի յաստուածականն որ յիշխանութեան անդ. որ կամ իրօք կամ համարմամբ լծորդ է ընդ իմաստութեան աստուածայնոց:

ԳԼՈՒԽ ՎԵՐՋԻՆ

Յադագս աշխարհական երջանկոչքեան : Առարտ
գործոյս :

Տեսեր դու 'ի բովանդակ յայսմ մատենի , որպէս Արիս-
տոտէլ քաջ վարժապետ 'ի բարոյական իմաստասիրութենէ
առաջնորդէ յերանութիւն իմաստասիրական . մնայ քեզ տե-
սանել 'ի զուարթարար լուսնն որպէս երանութիւնն իմաս-
տասիրական առաջնորդիցէ յերանութիւնն աւետարանական :
Իմաստասիրականն հաստատեալ է 'ի հայեցողութիւն աս-
տուածային իրաց , սկզբամբք ուսուցելովք յիմաստասիրական
և 'ի բնաւոր լուսոյ : Աւետարանականն հաստատեալ է 'ի հայ-
եցողութիւն աստուածայնոց սկզբամբք յայտնեցելովք 'ի լու-
սոյ հաւատոյ . բայց չարտաքսելով զլոյս իմաստասիրական և
բնական : Եւս և բնականն և իմաստասիրականն նշոյլ իմն են
աստուածային լուսոյ , և 'ի Քրիստոս իսկ համաբնակէին ի-
մաստութիւնն անստեղծ և ստացական , և մին զմիւս ոչ ար-
տաքսէր : Մեծ եղև այո երջանկութիւն աստուածանկատ
սրբոց , որք թողեալ զիմաստասիրական գիտողութիւնս գիտ-
նոց ճառատողաց 'ի Ստոյիկեան և 'ի Լիկէականն սրահի , և
միտ եղեալ առաւել անձանց քան իւրեանցայնոց , աւետա-
րանչաց քան փիլիսոփայից , Աստուծոյ քան մարդկան , գտին
'ի լուին անասլաաս Նեղոսի և Եւփրատայ զկորուսեալ շաւիղս
երկրաւոր դրախտին , որ մուտն է երկնայնոյն : Բայց խոստո-
վանելի է , թէ մեծ ևս եղև երջանկութիւն Օգոստինոսի , Հե-
րոնիմոսի և Թովմայի և այլոց սրբոց վարդապետաց , որք յաս-
տուածային գիտողութիւնս իւրեանց՝ ընդ աւետարանական
լուսոյ կցորդեցին և զիմաստասիրականն : Եւս և 'ի սուրբ սե-
ղանս , թէպէտ և 'ի լոյս արևու լուցանին փոքր ճրագունք 'ի
պատարագի : Բայց մեծ խտիր է 'ի մէջ երկուց երջանկու-
թեանցս . զի իմաստասիրականն ունի վախճան առաքինու-
թեան զհայեցողութիւնն , իսկ աւետարանականն ունի վախ-
ճան հայեցողութեան զառաքինութիւնն : Եւ իրաւամբք :
Վասն զի ներգործութիւնք մտաց ազնուագոյն են քան զներ-
գործութիւնս բարոյական առաքինութեանց , զի կարողու-
թիւնն է վերագոյն . բայց առաքինութիւնն աւետարանական
է ազնուագոյն քան զո՛ր և իցէ ներգործութիւն մտաց . զի լը-
ծորդ է ընդ աստուածային սիրոյ : Յայսմ Արիստոտելի պի-
տէր մեծ ևս ուսուցիչ . բայց և այնպէս ախտակցութեան է
արժանի , զի ոչ ծնաւ երեքհարիւր ամօք անագան 329 : Ապա

կամք էին նորա, զի բարոյական առաքինութեամբք ցածուցեալ մարդոյ զկիրս՝ խաղաղեսցէ զմիտս, առ յստակագոյն ընդունելոյ զտալաւորութիւնս գերագոյն հայեցողութեանց, զոր օրինակ ջինջ և հեղահոս գետ յստակագոյն ընդունի ըզստակերս աստեղաց երևելոց 'ի նմա. և յայնմ գնէր զնմաստասիրական երջանկութեանն վերջին կոպար սահմանափակ 330: Բայց իմաստասիրութիւնն քրիստոնէական թէպէտ և տրամագրէ զմիտս առ ճանաչումն երկնայնոց, բայց յայնմ չառնու զտեղի, այլ կարգէ զճանաչումն Աստուծոյ 'ի սէր Աստուծոյ, որ է գերագոյն առաքինութիւն աւետարանական: Առաւել հաճոյ է Աստուծոյ սէր ընդունել 'ի մահկանացուաց քան հայեցողութիւն: Մտադիւր բնակէ նա 'ի սրտի քան 'ի միտս. նա ինքն խնդրէ յիւրոց որդւոց զսիրտ զաթոռ սիրոյ, և ոչ զուղեղ զաթոռ իմաստութեան. զի զիմաստութիւն նա սլարգէ իբրև իմն իւր, զսէր խնդրէ իբրև իմն մեր: Այս սէր միայն է որ կատարելագործեալ զերանութիւնն աւետարանական, արժանացուցանէ երանութեանն յաւիտենականի: Այս է ձողն ոսկի, որով չափի երկնայինն Երուսաղէմ. զի երանական տեսութիւնն չէ հատուցումն դիտողութեան, այլ սիրոյ: Զի բովանդակ իմաստութիւնն աւետարանական՝ որ է հաւատն, չարժանանայ երկնայինն երանութեան, թէ ոչ արժարժանի սիրով: Եւ զինչ իցէ սէրն հեղական, բայց սուրբ սէր 'ի մէջ մարդոյ և Աստուծոյ, և 'ի մէջ մարդոյ և մարդոյ, ըստ որում՝ երկոքին կցորդ են Աստուծոյ. զի որպէս լուար, որք միաբանին ընդ միում երրորդի, միաբանին ընդ միմեանս: Իսկ արդ եթէ 'ի մարդկայնում սիրելութեան ոչինչ օգտէ ճանաչել զսիրելին, եթէ ոչ սիրի, յայտ է թէ առանց հեղական սիրոյ ոչ միայն ամենայն իմաստութիւն իմաստասիրական, այլ և ամենայն իմաստութիւն մարդարէից և հրեշտակաց լինէր անգիտութիւն փնասակար. զի ճանաչել զԱստուած, և ոչ սիրել զնա չար ևս է քան զջր՝ ճանաչել զնա. զի այդ է ապիրատութիւն դիւաց: Եւս և յերկինս տեսութիւն երանելոց հարկիւ եզրանայ 'ի սէրն: ՅԱստուած իսկ նկատողութիւնն արտագրէ զբանն, և եզրանայ 'ի սէրն: Մինչ զի սէրն է լրումն երջանկութեան աւետարանականի, երանականի և աստուածայնոյ: Եղբակ մտաց այնց որք գիշերավարժ աքնութեամբք և տունջենային վիճմամբք գղրդեն զգպրոցս, լնուն զթուղթս և առ թղթովք դալկանան, 'ի ճանաչել թէ զինչ է Աստուած. զուր ժամանակ կորուսանեն, և հողմոյ հոսեն զաշխատութիւնս, եթէ վախճան ճանաչման նորա չիցէ սէր նորուն: Ով կոյր անմատութեան բարձրամտաց. գիւրին է սիրել զԱստուած քան 'ի խնդիր լինել նորա, 'ի խնդրել զնա բազում է աշխատութիւն. 'ի սիրել զնա բազում է օգուտ. բայց և այնպէս առաւել սի-

րեն աշխատիլ 'ի խոյզ և 'ի խնդիր, քան վայելել 'ի սէր դերագոյն բարւոյն. որ թէ ոչ սիրի 'ի զուր խնդրի, և տուժիւք գտանի: Բիւրիցս երջանկագոյն են այն տգէտք, որք թէպէտ և անծանօթ են բարձանց ստորոգելեաց և խորոց գաղտնեաց աստուածային էութեան, բայց գիտնագոյն գտեալ կոյր հաւատով քան ականի իմաստասիրութեամբ, լուծով սիրով նորա արժանանան տեսանել զնա. և յառաջ քան զիմաստասիրել 'ի դպրոցս՝ թէ զինչ է Աստուած, գնան վայելել 'ի նմա: Եւ զինչ իցէ այս սէր, բայց եթէ համեմատական իմն բայց խանգակած բարեյօժարութիւն առ առարկայ ինչ անբաւաւէս սիրելի վասն իւր. որոյ գերազանցութիւն է այնչափ գերազանցեալ, մինչև շարժել զսիրտ խոնարհ 'ի խոր երկրպագութիւն: Այսմ բարեյօժարութեան զհետ գայ անբակ միաբանութիւն, կերպարանակցեալ զկամս մեր իւրոց կամաց, յարգական երկիւղիւ չբարկացուցանելոյ զայն անբաւ բարութիւն որ ամենեցուն է ձեռնկալու: Եւ յայսմանէ ծնանի փոխադարձ բարերարութիւն, ըստ մարթելոյ սիրելութեան՝ անբաւութեամբ անհաւասարականի. 'ի տալ բոլորովին զանձն քո այնմ որ ետ քեզ զամենայն զոր ունիս, և կարող է տալ զամենայն որում ըզձանաս:

Իսկ արդ եթէ սոսկ երջանկութիւնն բարոյական է բարի ինչ այնչափ գերազանցեալ, որչափ լուար, որպիսի լուծն երջանկութեան լինիցի 'ի հոգի, որ թէպէտ և ընկղմեալ 'ի մարմին, Կլիսովին ընկղմիցի յաստուածայինս. և 'ի վերայ յաւելեալ լուսոյ գիտութեան զլոյս հաւատոց զպայծառագոյն և բնական սիրոյն Աստուծոյ զգերբնականն սէր զեռանդագոյն, արծուօրէն յայն լոյս յառեալ հայիցի. և ըստ հրակեաց թիթեան յայն վառ վայելեսցէ, ևս քան զևս բորբոքեալ սաստկագոյն ևս ներգործութեամբք երկրպագութեան և սիրոյ: Ասան զի է այն շարժումն ինչ հանապազորդեան, և փոփոխ պատճառելութիւն գերբնական կարգի. զի յառաւելուլ սիրոյ առաւելուն շնորհք, և յառաւելուլ շնորհաց առաւելուլ սէրն: Եւ թէպէտ զբաղնու յոլովակի սիրտ 'ի խոր իրողութիւնս 'ի պէտս հասարակաց, և միոյ միոյ 'ի մասնաւորաց, բայց վասն այդր չհեռանայ յաստուածային սիրոյ, որ գլխաւոր առարկայն է մտաց նորա: Նա՛ վասն զի սիրէ զԱստուած, օգնէ ամենեցուն, վասն լինելոյ աստուածութեան այնչափ սիրելի, մինչ անհնար է նմա սիրել զայլ ինչ և ոչ իսկ զանձն իւր, բայց եթէ ըստ այնմ որ դարձ առնէ 'ի սիրել զայն ծայրագոյն սէր, որ զամենեւին սիրէ: Ասան այսօրիկ սէր իւր առ այլս չէ այնուհետև սէր մարդկային, այլ սէր աստուածային: Այսր աղագաւ բաղմապատիկ առաւելու զիւր երջանկութիւն. իբր զի 'ի սիրոյ զոր ունի յաստի կեանս, ծնանի 'ի նմա յոյս յաւիտենական երանութեան. և այնու-

հետև զհանդերձեալ բարեացն աստատին առեալ զճաշակ, նախադրաւէ յերկրի զերջանկութիւն երանելոյ: Եւ այս է յեփն եղբ երջանկութեան, յոր մարթի հասանել հոգի աստի ստորինս սլանդխտեալ: Զի որովհետև միտք նկատող փոխակերպի յառարկայն զոր նկատէ, և սէրն ևս փոխակերպէ զսիրողն յայն զոր սիրէ, ասպա հարկաւ զհետ դայ, թէ առաքինութեամբ կատարեալ սիրոյ՝ որպէս թէ սքանչելի իմն անձնաւորական միաւորութեամբ՝ իբրև անբակ յոգի սիրող մարդկութիւնն ընդ սիրեցելոյ աստուածութեան. մարդ փոխակերպէ զԱստուած յինքն, և զինքն յԱստուած. մինչև կարող լինել. Կենդանի եմ այսուհետև, ոչ ես, այլ կենդանի է յիս Աստուած: Որ է ճշմարիտ աստուածայնութիւն մարդոյ մահկանացուի 334:

Ապա առ այս վախճան մեծապէս օգտամատոյց կալ քեզ զբարոյականս իմաստասիրութիւն. միայն թէ 'ի սկզբան անդդիմամբ սերտ ուղղեցես զայն 'ի սէրն Աստուծոյ, իբրև 'ի վերջին նպատակ քոյդ իմաստութեան: Ով սքանչելի զօրութեան մարդկայինս դիման: Սա է ակն աստուածական, որ 'ի սկզբան իրաց հայի 'ի վախճան: Սա է ճարտար ձեռնածու, որոյ յեղափոխեալ զմարդկային գործս, կարող է լոկով ակնարկութեամբ փոխադրել 'ի ստորէ 'ի վերին կամար, և փոխակերպել յանարգէ 'ի պատուական, 'ի նիւթականէ 'ի հոգևոր, յերկրաւորէ յերկնաւոր, 'ի մարդկայնոյ յաստուածային: Ապա այս դիմումն որպէս հաւատարիմ ուղեցոյց՝ աստուածային օգնականութեամբ առաջնորդեցէ քեզ իմաստասիրական երանութենէ յաւետարանականն, և յաւետարանականէն 'ի յաւիտենականն, եթէ 'ի սկզբան անդ հայիցիս 'ի վախճան: Զի թէ քո քաջ մտաւորութիւն, սնեալ յուղղափառ հաւատս, և ոչ աղճատեալ թիւր ունակութեամբք, ուսցի իմաստասիրէն, քանի ինչ իցեն կարողութիւնք հոգւոյ և որովք ունակութեամբք կատարիցին, քանի իցեն կիրք մարդկայինք և որովք կանոնօք նուաճիցին, քանի իցեն ծայրք մոլեկանք, և որ իցէ մէջ բանին, անտարակոյս կարող լիցիս բարոյական առաքինութեամբք առնել ըզքեզ ընդունակագոյն իմացական ունակութեանց, որք ամբառնան զմարդ 'ի նկատումն երկնայնոյ և աստուածայնոյ: Ամբոխեալ կիրք ամբոխեն զմիտս. որ վճտագոյն ըմբռնէ զճըմարիան, յորժամ է խաղաղ, քան յորժամ է ամբոխեալ 'ի կրից: Եւ վասն զի բաղձողական զօրութիւնք բնաւորապէս զհետ երթան ըմբռնողականաց, անտարակոյս որչափ յայտնագոյն ծանիցես դու իմաստասիրական և աւետարանական ուսմամբք զանբաւ բարութիւն արարչին, այնչափ յորդեռանդն վառեցի 'ի քում սրաի սուրբ սէր առ Աստուած, որ ոչ երբէք սլարտեսցի 'ի սիրոյ:

Ասկա ոչ էր հնար բնաւորական նկատողութեան հեթանոս փիլիսոփայից, և ոչ բնաւոր սիրոյ որ հետևորդ է բնաւոր նըկատողութեան, իւրովի արժանանալ յաւիտենական փառաց. զի ոչ գոչով ինչ համեմատութիւն 'ի մէջ բնական կարգի և գերբնականի, անհնար է թէ սլատառաւ ինչ ստորին կարգի արտադրեցէ զգործ ինչ վերագոյն կարգի: Մինչ զի իմաստասիրականն այն երանութիւն ոչ կարողանայ առնել զիմաստասէրն իսկապէս երանեալ: Ասկա եղեն նոքա գիտողութեամբ իւրեանց իբր հերմեայն անդրիք քառուղեանք 332. զի մատամբ ցուցեալ այլոց զճանապարհ երջանկութեան, և ոչ զհետ երթեալ, մեզ օգտեցին և ոչ անձանց: Բայց 'ի քրիստոսասէր իմաստասիրի եթէ այն գիտութիւն ուղիղ գիտմամբ կարգի առ սուրբ սէր, աստուածային շնորհօք 'ի հոլոյ փոխի յոսկի, յիմաստասիրական երանութենէ յերանութիւն աւետարանական. զի սէրն իմաստասիրական հոգևորեալ հեղական սիրով յեղափոխի 'ի գերբնական: Ասկա այս է ճանապարհ, ընդ որ ամենայն սոսկական և ամենայն իշխան քրիստոսասէր կարողանայ գիւրաւ վերանալ 'ի բարոյական իմաստասիրութենէ յերկնային երանութիւն: Այո, կամեցեալ Աստուծոյ երբեմն շնորհ առնել պարզամտաց և տգիտաց, հեղու 'ի նոսա նշոյլ բաւական 'ի վառել զբոց սիրոյ իբր 'ի ցօղուն ինչ. և ընդ գաղանի և համառօտ ճանապարհ յափըտակէ զնոսա յերկինս. կամ ինքեանք իբր ոստմամբ գողիգող յափշտակեն զայն: Բայց աղնուական սիրտ նախատինս դնէ իւրում աղնութեան, և հոգւոյ բանականի զոր Աստուած եհեղ 'ի նա, եթէ կարող գոչով ելանել յերկինս ընդ արքունի և լուսաւոր ճանապարհ իմաստութեան, շտտացի ելանել յայն ընդ մթին շաւիղ անգիտութեան: Ապաքէն ստոյգ իմն է առ մեկնիչս սուրբ գրոց, թէ ուշիմ մտաց ուղղափառաց որք փայլեն իմաստութեամբ 'ի մէջ կենդանեաց, և յերանելեաց միջի պատրաստեալ է մասնաւոր իմն փառք 'ի վերագաս կարգի:

Ասկա այս լիցի, արքայազուն բողբոջ սաբաւդեան քաջազանց, վախճան քումգ իմաստութեան. և աստանօր լիցի վախճան իմումս բազմաջան երկասիրութեան. զոր ոչ յիմէ յանդուգն ձեռներիցութենէ, այլ 'ի վսեմական հրամանէ արքայապատիւ հօր քո և աւետան իմոյ գթասիրի, 'ի վերջին աւուրս ութանամեայ իմոյ ծերութեան 'ի պէտս քո հնազանդութեամբ յանձն առի, զոր և մտադիւր քեզ վերընծայեմ 333:

Ծ Ա Ն Օ Թ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ք

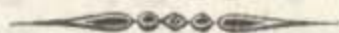
Ի Թ Ա Ր Գ Մ Ա Ն Ձ Է Ն

ԼՆՈՒԼ կամեցեալ զխոստումն մեր որ 'ի յառաջաբանի
անդ, մատչիմք աստանոր յաւարտ դործոյ թարգմանութեանս
տալ փոքր 'ի շատէ տեղեկութիւնս ընթերցասիրաց 'ի վե-
րայ վիպասանական և բանաստեղծական օրինակաց, զորս
'ի մէջ առնու ստէպ հեղինակս մեր թեասարոս: Փոքր 'ի
շատէ ասեմ, որպէս և կանխաւ յուշ արարաք 'ի խոստման
մերում 'ի համառօտն բերիլ ծանօթաբանութիւն. զի թէ
զամենայն իրաց մի առ մի ճառել կամէաք, հարկ լինէր
վեր 'ի վայր յեղյեղել 'ի կարգիս զբանաստեղծութիւնս Հո-
մերոսի, Վիրգիլիոսի, Ովրատիոսի, Ովիդիոսի, Մարտիաղէ-
սի և զայլոց բազմաց. յորոց բազում ինչ քաղէ հեղինակս.
նոյնպէս և զերեւելի երեւելի վիպասանից հելլենացւոց և հռով-
մայեցւոց զոչ սակաւ բանս կրկտել: Մեր փոյթ այս եղև,
զի ընթերցողք առցեն ինչ հանրական տեղեկութիւն, և մի
գացին անծանօթ ծանօթագոյն հնախօսութեանց հարևան-
ցի յիշատակելոց 'ի թեասարոսէ. զիմաստ առաջի եդեալ
օրինակին իմասցին, և ոչ եթէ զամենայն հանգամանս առաս-
պելաց լուիցեն: Այլ 'ի վերայ այսոր ամենայնի ոչինչ տարա-
գէպ վարկաք ուրեք ուրեք փոքր մի ընդարձակագոյնս քան
զոր առաջիկայ բանն պահանջէր, զիրոն ստորագրել. զի
յայտնի լիցի թէ յորպիսի անցից պատմութեանց կամ 'ի
քերթածաց բանաստեղծութեանց զմասնաւոր ինչ պարա-
գայ և եթ վեր 'ի վերոյ յիշէ հեղինակս. և թէ 'ի բազմա-
պատիկ աւանդութեանց հնախօսից զորն ընտրէ յօրինակ
բանից իւրոց: Թող զայն զի յոլովակի նոյն պատմութիւն
կամ առասպելք ըստ այլում մասին յայլում վայրի պէտս
ունէին առանձին բացատրութեան. և մեր չկամեցեալ կա-
րի յոյժ ցրիւ դնել զգիտելիս, 'ի մի վայր հաւաքեցաք ըստ
կարի. և այլուստ անգր յղեցաք, ասելով թէ տես զայս-
մանէ յայն ինչ թիւ համարոյ: Ուրեք ուրեք ևս ոչ յան-

դէպս ինչ արդեօք երկարեցան բանք մեր 'ի պատճառս բերելոյ զվկայութիւն նաև 'ի հայերէնագիր մատենից. այս ինքն եթէ 'ի բանից մատենագրաց ազգիս մերոյ, և եթէ 'ի յունական մատենագրութեանց թարգմանելոց անդստին 'ի մերոց նախնեաց:

Ի հաւաքումն նիւթոց ծանօթութեանց է զի 'ի հին հեղինակս անդր ընթացաք, զորոց զանուանս յիշատակեմք առնթեր, և բազում այն է զի յերևելի բառարանաց հատընտիր արարաք. և յայսպիսիս չեղև ինչ մեզ փոյթ նշանակել զանուն գործոյն կամ հաւաքողին: Ի տառագարձութիւնս յատուկ անուանց զգուշագոյնս զհետ գնացաք նախնի սովորութեան թարգմանչաց մերոց. այլ քանզի գտանին և սէսպէս գրութիւնք նոյն անուանց յաճախեալ առ բազումս, ըստ տեղւոյն նշանակեցաք և զայնս. որպէս և բազում անգամ զբնիկ հնչումն այլոց ազգաց հարկ համարեցաք երկրորդել, մանաւանդ 'ի ստուգաբանելն:

Համարքն կամ թուանշանքն յաջորդաբար եղեալք յընթացս ծանօթութեանց ցուցանեն ըստ կարգի զիւրաքանչիւր տեղիս յորս հային այս բանք 'ի կարգի անդ մատենին, համեմատութեամբ նոյն թուանշանաց որք եզան անդէն: Թող զայն համառօտ տեղեկութիւնս, զորս կանխաւ անցուցաք փակագծիւ 'ի կարգ բանից հեղինակին. իբր զի որչափ ինչ բառք կամ բանք տեսանին յընթացս թարգմանութեան եղեալ 'ի մէջ փակագծի, եթէ հային 'ի բացատրութիւն յատուկ անուանց կամ մթին իմացուածոց, առ 'ի մէնջ եզան. իսկ եթէ հային առ դիւրութիւն ընթերցանութեան առ ամփոփ նշանակելոյ զմիջանկեալ ինչ ասացուած, նորին իսկ հեղինակի են փակագծութիւնք:

Ծանոթութիւնք յառաջին գիրս :

1. Սովորութիւն էր առ հեթանոսս ոչ միայն զերևելի անձինս, այլ և զանուանս առաքինութեանց, որպէս երբեմն և մոլութեանց, կրից և ակառից յաջող բախտից և ձախող ելից, ձևացուցանել իբր աստուածս և աստուածուհիս՝ կանգնելով արձանս յանուն նոցա և պաշտօն մատուցանելով, հանդերձ ազգի ազգի առասպելօք զոր պատմէին զնոցանէ. զորս և յեափնք պէսպէս օրինակաւ այլաբանեն, ոմն այսպէս և ոմն այնպէս բացատրելով, առ 'ի չգիտելոյ բազում անգամ զըստոյգն : Որպէս և յառաջիկայդ Վլոլուպիա և Վնդերոնա դիս յիշատակեալս 'ի Թեոսաւրոսէ ոչ միօրինակ ստորագրեն. զի ոմանք մի և նոյն աստուածուհի ասեն լինել զերկաքանչիւրն կրկնակի անուն առեալ ըստ այլ և այլ գործոյ. քանզի ասեն Վոլուպիա, այն է ըստ լատինացւոց Վոլ-Բիա աստուածուհին հեշտութեան, անուանեցաւ Վնդերոնա կամ անձեռն, որպէս թէ փարատիչ ցաւոյ, զի 'ի Ժամանակին յորում փարատեցաւ 'ի հռովմ քաղաքէ հանրական ինչ ակառ փողացաւի, համարեցան կռապաշտք թէ 'ի ձեռն Վոլուպիայի լեալիցէ այն գիւրութիւն : Իսկ այլք պնդեն թէ այլ էր 'ի Վոլուպիայէ Վնդերոնա աստուածուհի. միայն թէ չունէր ասեն առանձին մեհեան, այլ արձան նորին եդեալ կայր 'ի մեհենին Վոլուպեայ առնթեր բագնի նորա, և կամ թէ 'ի մեհենի միոյն պաշտօն մատուցանէին և միւսումն :

2. Կրիտողայոս էր անուն իմաստասիրի ուրումն Սթենացւոյ 'ի դասէ ճեմական փիլիսոփայից որ գեղեցիկ վճիռ եհատ թէ բարիք հոգւոյ և առաքինութիւնք անհամեմատ առաւելութեամբ ծանրակշիռ են քան զբարիս մարմնոյ և զբախտի. կամ որ նոյն է, հոգւորն յանչափս առաւել է քան զմարմնաւոր : Այլ զայս յայտնի իմաստ սորա հանդիսացոյց բանն Կիկերոնի ճարտարախօսի յասելն 'ի Է. գիրս քոսսիոս-շէան խնդրոյ. գլուխ 17. « Զինչ զօրութիւն իցէ կշռորդին այն Կրիտողայ, որ իբրև 'ի մի կողմն եդ կշռոյն զբարիս հոգւոյ, և 'ի միւսումն զմարմնոյսն և զարտաքինս, այնչափ ծանրակշիռ եցոյց զառաջինն զայն թաթ բարւոյ մասին հոգւոյ, մինչև զծով և զցամաք ընդ իւրև ճնշել » :

3. Յուշ Փաղարիսի կամ Փաղարեան ցուշ էառ զանունն 'ի Փաղարիս անուն բռնակալէ Ակրականդացւոց 'ի Սիկիլիա, որ բաց յայլոց նորահնար տանջանարանաց՝ ունէր և պղնձի մեքենայ մեծ ցլաձև, յոր արկանէր զմահապարտս, և 'ի ներքոյ հուր բորբոքէր. զի յորժամ փակեալն 'ի ներքս ճշեացէ առ տագնապին, բառաջ ցլու լսելի լիցի արտաքս: Յայս անողորմ տանջանս էարկ նախ զարուեստապետն գործոյն զՊերիզոս. և այն ըստ արժանւոյն, զի սա 'ի շնորհուկս բռնաւորին հնարեալ էր զայնպիսի չարարուեստ ճարտարութիւն: Այլ 'ի վախճանի ինքն իսկ բռնաւորն արկաւ 'ի ժողովրդէնէ յայն մեքենայ. և այնպէս կորեաւ իբր 'ի ԼԹ Ողոմպիագի, յաւուրս Յովսիայ արքային Յուդայ, կամ քանի մի ամօք զկնի: Ուր ծանիր զի 'Նոնոս մեկնիչն առասպելաց յիշատակելոց 'ի Գրիգորէ Աստուածաբանէ նոյնացուցանէ զՊերիզոս շինողն ցլու ընդ Փաղարիսի, և փոխանակ անուան բռնաւորիս դնէ զԴիոնեսիոս զերևելի բռնակալն Ոիրակուսայ որ 'ի Սիկիլիա. բան նորա է այս ըստ հայերէն հին թարգմանութեան. “Եւ Փաւլառիգոս այսպիսի ոմն է, զի և նա նորագոյն տանջանարանաց եղև գախ. այլ էր ինքն ազգաւ Սիկիլացի: Նա Դիոնեսայ բռնաւորի շնորհուկս առնելով առնել ցուշ պղնձի, յոր պարտ վարկանէր արկանել զպատժապարտսն, և հուր առ նովաւ վառեալ. զի 'ի ներքս գոլով և կիզեալ լինելով աղաղակեացեն. և ձայնին ելանելով ընդ բերան ցլուն՝ թուեացի ցուշն կիզելով գոչիւն հանել: Իսկ Դիոնեսիոս թէպէտ խստագոյն գոլով և պատժասէր, սակայն տեսանելով զՓաւլառիոս 'ի տմարդութիւնն, զինքն արկ 'ի ցուշն և կիզեալ հրով սպան,,: Դիոնեսիոս Սիկիլիոյ բռնացաւ բազում ամօք յետոյ քան զՓաղարիս բռնաւոր, այլ թէ յորոյ աւուրս լեալ իցէ այս գործ, մեզ չէ փոյթ:

4. Ուր ուրեք յիշատակի յընթացս թարգմանութեան մերոյ անուն Արիստոտելի, իմա 'ի Թեսալոսէ եղեալ յիտալականն առանց անուան Դերո ինչիւնիւն. զի այսպէս անուանէ միշտ զԱրիստոտէլ. որում յամենայնի զհետ երթայ 'ի բարոյական իմաստասիրութեան. զի և այլ ոչ ոք 'ի փիլիսոփայից այնպէս գեղեցիկ ճառեաց զայսմանէ իմաստասիրական ոճով, որպէս ներհունն այն իմաստասէր:

5. Կինիկոս կամ Կիւնիկոս անուամբ նշանակի աստանօր Դիոգինէս կարասաբնակ փիլիսոփայն, որ էր աշակերտ Անտիսթենեայ առաջնորդի Կիւնիկեան կամ Շնական կոչեցեալ աղանդոյ: Արդ սա ինքն Դիոգինէս ծաղկեալ յաւուրս Աղեքսանդրի մակեդոնացւոյ, գտաւ 'ի մէջ արտաքին իմաստասիրաց առաւել խստակեաց և գլխովին թշնամի դիւրութեան:

կենաց. կեայր անյարկ բնակեալ 'ի կարաս, որով աստ անդ
հոլովեալ յածէր ըստ ժամանակին. և ասէր ընդ կատակս
ունեւ իւր տուն շրջական և հոլովական, որ ընդ փոփոխական
ժամանակի շրջան առնուցու. զի յաւուրս ձմերան՝ զբերան
կարասին 'ի հարաւակողմն դարձուցանէր, և յամարայնի առ
հիւսիսակողմն. այլ ստէս 'ի ցերեկի յոր կողմն և դառնայր
արև, յայն կողմն և նա զկարասն շրջէր: Բազում են սորա
դորձք յօրինակ խստակրօն և տառապագին կենաց: Սոյնպէս
և Մեարոգորոս էր այլ ոմն խստակեաց փիլիսոփայ ժամանա-
կակից Դիոգինեայ, բնակեալ 'ի քարանձաւս. և քարոզէր
հանգոյն նմին դործով քան բանիւ, թէ կարող է մարդն բնա-
պէս երջանիկ գտանիլ յո և իցէ վիշտս թշուառութեան: Եւ
զի առաւել քան զչափն ասացին և արարին սոքա, նմին իրի
հեգնէ զնոսա հեղինակս: Իսկ Կիկերոն զՄեարոգորոս կոչէ
երկրորդ Եպիկուրոս, 'ի կշտամբել զերկոսին ևս յԷ: ԳԻՐ՝ յա-
ղափս վախճանաց:

6. Բռնաւոր Սիրակուսայ կոչի երևելին 'ի բռնաւորութեան
Դիոնեոսիոս արքայ Սիրակուսացւոց 'ի Սիկիլիա. որ-
պիսի եղև նախ հայրն և ապա որդին համանուն, զորս յիշա-
տակէ Եւսեբիոս 'ի ԺԷ. «ԴՆՊԻԱՐՆ. ասելով. «Դիոնիսիոս
վախճանի, արեալ սիկիլացւոց ամս ԺԶ. յետ որոյ մանուկն
Դիոնեոսիոս,, Եւ սոքա երկոքին իսկ 'ի բռնաւորութեան
անդ ունէին իմաստասէր բարս. այլ առաջիկայ բան Թեսալ-
րոսի հայի առ առաջինն Դիոնեոսիոս, զորմէ պատմի այսպիսի
ինչ: Ի զարմանալ երբեմն Դամոկլէսի կամ Դէմոկլէսի ու-
րումն ընդ յաջողուածս և ընդ փառս Դիոնիսեայ, և յերա-
նելն զնա մարդահաճութեամբ, պատասխանի ետ նմա բռնա-
ւորն. Կամիս և դու հազորդ լինել իմումս բարեմասնութեան
և զփորձ առնուլ երջանկութեան իմոյ: Եւ 'ի հաւանիլ նո-
րա ինդութեամբ, հրաման ետ արքայ զգեցուցանել նմա թա-
գաւորական ծիրանիս, և բազմեցուցանել զնա յոսկեղէն դա-
հոյս իւր 'ի սենեակն արքունի, որ զարդարեալն էր բեհեզօք
և մեծագին սպասուք. եդ առաջի նորա սեղան բարեւից հա-
մագամ կերակրովք և ծաղկահոտ ըմպելեօք, կարգեալ ման-
կունս գեղեցիկս զարդարեալս 'ի զգեստս պայծառս սպասա-
ւորել նմա ըստ ամենայն ակնարկութեան նորին: Եւ յետ
ամենայնի ետ կախել 'ի բարձանց սուսեր մի մերկ ուղղակի
վերոյ գագաթան Դամոկլէայ կախեալ զթելէ միովէ, որ մերձ
ընդ մերձ թուէր անկանիլ: Եւ այն ինչ սոսկացեալ կայր նա
յերեսաց սրոյն, ասէ ցնա արքայ. Մի երկնչիր, վայելեա 'ի
բարիս որ կան քո առաջի. կեր արբ և ուրախ լեր: Իսկ նա
պաղատէր լալով արձակել զինքն 'ի բաց. Շատ էր ինձ ասէ
վիճակ իմ անփառաւոր, չկամիմ զայդպիսի երջանկութիւն,

միայն զերծայց 'ի սրոյ աստի : Յայնժամ ասէ ցնա Դիոնէսիոս , ահա և ես զօր ամենայն զփորձ առնում այդպիսի աւաղելի երջանկութեան . զի հանապազ թուի ինձ տեսանել սուր այնպիսի կախեալ 'ի վերայ դադաթան իմոյ զդիւրախզելի ասղանւոյ . որով և դառնանան ինձ ամենայն վայելք իշխանութեան իմոյ : Զայս յիշէ Կիկերոն և Պերսէոս Փլակկոս բանաստեղծ ընդ այլ մատենագիրս : Արդ սրովն այնուհիկ իմանայր Դիոնէսիոս ըստ կարծելոյ ոմանց զյիշատակ մահուն կամ զերկիւղ հանդերձելոյն . և ըստ այլոց զխայթ խղճի մըտաց իւրոց վասն ազգի ազգի չարութեանց 'ի գործս բռնաւորութեան :

7 . Կրասոս Մարկոս Լիկինիոս էր երևելի զօրավար և հիւպատոս Հռովմայեցւոց , այր ընչասէր և անյադ . որ յաճախեաց օր քան զօր 'ի մեծութիւն և յիշխանութիւն , և համարէր վայելել յերջանկութեան . այլ 'ի վախճանի թշուառացաւ յոյժ . զի յետ լինելոյ դահակից Կեսարոսի և Պոմպէի՝ յորժամ խաղաց պատերազմաւ 'ի վերայ Պարթևաց , այսինքն հայոց և Պարսից , չարաչար 'ի պարտութիւն մատնեցաւ 'ի Տիգրանայ միջնոյ հայոց արքայէ , և բնաջինջ եղև զօրօքն հանդերձ . և ամենայն գանձք և մեծութիւն նորա յաւարի եղեն զօրացն Տիգրանայ : Յայսնի է և պատմութիւն Կրեսոսի Լիւդացւոց արքայի , որ ճոխացաւ գանձուք և մեծութեամբ քան զամենայն թագաւորս իւրոյ ժամանակի , և համարէր զանձն հասեալ 'ի կատարեալ երջանկութիւն . այլ խրատեցաւ 'ի Սողոնէ իմաստնոյ տթենացւոյ չերանել զբարեբախտութիւն մարդոյ մինչև ցվախճան . զոր և արդեամբք յանձին իւրում ետես . զի յետ այնչափ փառաւորութեան իւրոյ անարգաբար 'ի ձեռս մատնեալ թշնամեաց իւրոց , յերկաթի տապակ հանաւ 'ի Կիւրոսէ Պարսից արքայէ , կամ ըստ խորենացւոյն յԱրտաշիսէ Պարթևէ հայոց արքայէ . այլ 'ի յիշելն հառաջանօք զբան Սողոնի եգիտ գթութիւն , և արձակեցաւ 'ի տանջանաց : Երանի թէ ամենայն մեծատունք և փառաւորք աշխարհի , կամ որք երջանկանան յանձինս իւրեանց , 'ի միտ ածէին զօրինակն Կրեսոսի , և ստէսլ ասէին 'ի յաջողութեան զասացեալն 'ի Կրեսոսէ 'ի ձախողութեան . “ Աւաղ փառացս անցաւորի ” :

8 . Հարևանցի , բայց որոշակի ծանոյց բանիւս հեղինակն զընթացս և զնպատակ գործոյս . յորում ամենայն բանք ուղղին առ բնական երջանկութիւն բնական իմաստասիրութեամբ . որպէս և 'ի յառաջաբանի անդ լիով յուշ արարաք , նմին իրի և խոնարհութեամբ հրաժեշտ տայ թեաւորոս խօսիլ զգերբնական երանութենէ , որ աստուծո՞ծաբանից և աստուծո՞

իմաստ մտաց է անկ. զոր և յաստուածեղէն գրոց և յայլոց
հոգևորական մատենից լիով ուսանիմք, զաստուածայինն ա-
սեմ գիտութիւն և զբարձրագոյն իմաստութիւն. որ ուսու-
ցանէ զաւետարանական երանութիւնս որք առաջնորդեն յե-
րանութիւն յաւիտենական: Այլ 'ի սոյն իսկ կնքէ և հեղի-
նակս զվախճան գրոց իւրոց, որպէս և տեսեր:

9. Ագղայոս հայրենեօք 'ի Փսոփիս քաղաքէ Արկադացւոց՝
էր այր նուաստատոհմիկ և աղքատ ծնեալ և սնեալ 'ի հայ-
րենաժառանգ փոքրիկ կալուածի իւրում. որ մինչև 'ի խոր
ծերութիւն ոչ ել արտաքոյ քան զսահմանս անդոյ իւրոյ. զի
'ի հասկց նորին զսակաւապէտ կերակուր իւր հոգացեալ կայր
գլխովին շատացեալ և գոհ ընդ վիճակ իւր յառանձնութեան
անդ, զերծ 'ի բազում հոգոց աշխարհի: Եւ եղև յորժամ
Գիւգէս արքունի հովիւ ըստ յաջողելոյ բախտին զօրացաւ և
թագաւորեաց 'ի Լիւգիա՝ 'ի տեղի Կանդաւղէսի արքային
Լիւգացւոց, մեծամեծալ ընդ յաջողուածս իւր որով անկարծ
'ի նուաստութենէ վերառեալ եղև յայն պատիւ բարձրու-
թեան, եհարց ցգեղփեան պատգամախօսն դից Ապողոնի թէ
կայցէ արդեօք այլ ոք երջանիկ իբրև զնա 'ի վերայ երկրի. և
լուաւ պատասխանի թէ բազմօք երջանիկ է քան զքեզ Ագ-
ղայոս Փսոփիսացի: Զայս պատմեն Պլինիոս և Վաղերիոս
Մաքսիմոս: Յիշէ և Պաւսանիաս, այլ սա փոխանակ Գիւ-
գէայ գնէ զՎրեսոս երևելին զարքայն Լիւգացւոց: Իսկ թէ
զիարդ եհաս Գիւգէս յաթոռ թագաւորութեան, այլ և
այլս գրեն վիպասանք. յորոց միջի հերոգոտոս համարի թէ
Կանդաւղէս զկին իւր ցուցեալ իցէ Գիւգէայ. և ընդ այս դը-
ժուարեալ տիկնոջն միաբանեալ իցէ ընդ Գիւգէայ և 'ի ձեռն
նորա սպանեալ զայր իւր, և զնա ինքն զԳիւգէս հանեալ յա-
թոռ տէրութեան: Այլ զայս բան հերոգոտեայ հերքէ մերս
Մովսէս քերթող 'ի գիրս պիտոյից յօրինակ հռետորական
եղծման. ուր անուն արքային կոչի Կանտուղէս կամ Կան-
դուլէ:

10. Ուէլէն Դուր կոչի յընթացս մատենիս ըստ առման բա-
նաստեղծից նախկին գար աշխարհի, կամ առաջին ժամա-
նակն, մինչդեռ որդիք մարդկան շատանային բնաբոյս բարեօք
երկրի, և չև էին զբաղեալ 'ի ծփանս մեծամեծ հոգոց վասն
ազգի ազգի հանգերձանաց կերակրոց և զգեստուց, վաճա-
ռականութեանց և արուեստագործութեանց, խռովութեանց
և պատերազմաց:

11. Ապեղէս էր նկարիչ երևելի՝ հայրենեօք 'ի Կով կղզւոյ,
յաւուրս մեծին Ալեքսանդրի Մակեդոնացւոյ: Սա գերա-

զանցեաց յիւրում արուեստի զամենեքումք՝ որ յառաջ քան զնա էին, և ՚ի յեանոց իսկ սակաւք հասին ՚ի չափ նորա: Այն չափ անուանի եղեն նկարք սորա, մինչև պատուէր հրամանի ետ Աղեքսանդր զի մի ոք այլ իշխեսցէ նկարել զպատկեր իւր քաց յԱպեղէսէ. զի ՚ի ձեռն այնպիսւոյ պանծալի արուեստաւորի մնասցէ փառօք յիշատակ իւր յապագայս: Ասան որոյ և Թեսաւրոս կոչէ զԱպեղէս նկարիչ գիւցազանց: Թող զայն զի նկարեաց նա և զերկուս պատկերս Ափրոդիտեայ քաջ ճարտարութեամբ, որոց մեծ էր յարգ առ հելլենացիս. որպէս և զպատկեր բարեկամին իւրոյ Անտիգոնոսի միականւոյ, զմի կողմն նորա և եթ ցուցանելով, առ առագաստել զթերութիւնն կոյր ականն: Նկարեաց և զերիվար մի այնչափ բնական կենդանագրութեամբ, մինչև ՚ի տեսանել զնա այլոց երիվարաց խինջային. ուստի և ասի թէ ասացեալ իցէ երբեմն Ապեղէս ցԱղեքսանդր ընդ խաղս, երիվար քո առաւել իրագէտ է նկարուց քան զքեզ: Իսկ Լուգիոն որ և Լուգիոս, էր նկարիչ ոմն ՚ի հռովմ յաւուրս Օգոստոսի կայսեր: Սա, ըստ ասելոյ Պլինիոսի հնարեաց զառաջինն զվայելուչ նկարս որմոց առ ՚ի զուարճութիւն, ստուերագրելով գիւղս և ագարակս, գաշտս և հովիտս, լերինս և բլուրս, անտառս և գետս, ծովափունս և նաւահանգիստս. և յիւրաքանչիւր տեղիս զյանկաւոր արարս մարդկան և անասնոց. զոր օրինակ շինականս որ բառնան բեռինս ՚ի վերայ իշոյ կամ գրաստու, հնձողս հանդերձ որայիւք, հովիւս հանդերձ խաշամքք, եղնավարս և անդէորդս, որսորդս, ձկնորսս, նաւորդս, և այլն: Արդ զայս ամենայն յուշ առնել կամեցեալ Թեսաւրոսի, ՚ի մասնաւոր ինչ գործոյ կոչէ զԼուգիոն նկարիչ եղնավարաց. որով տայ իմանալ զնուաստութիւն արուեստին առ համեմատութեամբ Ապեղէսի, որ նկարէր զգիւցազունս:

12. Բայիէս կամ Պայա էր ՚ի հնումն անուն քաղաքի, այժմ աւանի, ՚ի Կամպանիա գաւառն Իտալիոյ. երևելի ըստ զուարճալի դրից և ըստ առողջարար ջուրցն առատութեան, յանկաւոր ՚ի շինութիւն բաղանեաց. առեալ զանուն ՚ի Բայոսէ ումեմնէ անդ թաղելոյ, որ համարի հիմնադիր քաղաքին: Արդ հեղինակն որպէս զՓաղարեան ցուլ բերէ յօրինակ դառն վշտաց, նոյնպէս և զԲայեան բաղանիս յօրինակ զուարճութեանց:

13. Հերակլէս կամ Երակլէս կոչի ՚ի գիրս մեր այն զոր հերքիւլէս կոչեն զորմէ բազմապատիկ առասպելս յօդեն նախնի բանաստեղծք, համարելով զնա իբր մի միայն քաջ ՚ի մէջ քաջացն հելլենացւոց, գլուխ հսկայից և վեհ գիւցազանց. են և որք հաւասարեն զնա Սամիսոնի, որպէս և զժամանակ նորա փոքր

մի յառաջ դնեն քան զՍամփոսն առ ժամանակօք Արգոնա-
ւորդաց, իբր 1200 ամօք նախ քան զՔրիստոս. թող զի բա-
զումք բազում հերակլէսս թուեն և յայլևայլ ժամանակս
ձգեն: Այլ զերևելին հերակլէս հայք կոչէին երբեմն նաև
Վահագն 'ի մի կարգ գասելով զնա ընդ քաջին Վահագնի
հայկազնոյ: Իսկ հեղինէ էր քոյր երկուորեակ եղբարց Կաս-
տովբի և Պողիկեաեայ, և կին Մենեղաւոսի դքսին Սպար-
աիոյ, համբաւեալ վասն գեղոյն 'ի մէջ հելլենացւոց. և յա-
փըշտակեալ նախ 'ի Թեսէոսէ, և ապա 'ի Պարիսոյ տրոյաց-
ւոյ. զորմէ բազում բանք լինին յառասպելայօդ պատմու-
թեան Արգոնաւորդաց և Տրոյացւոց. և սա իսկ էր, յորոյ 'ի
պատճառս եղև իղիոնական պատերազմն այն տասնամեայ
հանգիսացեալ առ հին վիպառանս արտաքինս:

14. Առ բարւոք իմացուած բանից հեղինակիս յառաջի-
կայս գլուխ ծանիր նախ, զի առ Լատինացիս և Իտալացիս մի
և նոյն բառ է, որ նշանակէ զԵրուսիմէն և Կոստանդնուպոլիս. այն
է ըստ նոցա Վիտրոււս կամ Վիտրոս, և ըստ այսմ Թեսալոս
զգորութիւնն բաժանէ յայլ և այլ տեսակս, և ըստ կարգի
ուղղէ զբանս իւր 'ի վերայ բարոյական առաքինութեան:
Զգոյն իսկ և 'ի մեր բարբառ մարթ է իմանալ. զի ձայնս Կ-
ոստանուպոլիս ըստ ինքեան առեալ նշանակէ զարիական զօրու-
թիւն, կամ զքաջամարտիկ շահատակութիւն. այլ 'ի բարոյա-
կան կարգի ունի զիւր մասնաւոր նշանակութիւն: Ծանիր
երկրորդ զի պատմութեանի կամ զգետտու նմանեցուցանէ հե-
ղինակն զունակական առաքինութիւնն, ոչ միայն վասն պատ-
շաճական ինչ նմանաբանութեան, այլև յաւէտ վասն յարմա-
րութեան հոմաձայն բառիս առ Իտալացիս Կոստանդ, որ միօրի-
նակ նշանակէ Կոստանուպոլիս և զԳէսոս. առեալ յայնմանէ զի
զգետտն կամ ձորձն է այն ինչ, զոր ունի որ 'ի վերայ մարմնոյն:

15. Կենտաւրոս, ստուգաբանի ցլավար. որով նշանակի
հրէշ ինչ առասպելեալ՝ կիսով չափ մարդակերպարան յա-
ռաջոյ կողմանէ, և կիսով չափ իբր ցուլ ձիախառն յետոյ
կողմանէ. որ և 'ի գիրս հայոց կոչի ձիացուլ, համառօտեալ
'ի յունական բառէս Իքթոփէնդաւոս՝ որ թարգմանի չիացա-
վար: Կոչի սա 'ի մեզ նաև Յուլիանոսի. որ է անուն հրէշա-
ւոր կենդանեաց՝ ըստ հաճոյս բանաստեղծից կերպարանեալ.
որպէս և պարիկն, և համբարուն կամ իշացուլն, ծովացուլն,
եղջերուաքաղն, յարալեզն, և այլն. զորս առ հասարակ կեղ-
ծիք մտացածին լինել գիտեն ամենայն մտացիք, որպէս և բազ-
մօք ցուցանէ մերս Եղնիկ կողբացի: Իսկ թէ ուստի սկիզբն
առեալ իցէ առասպելն Կենտաւրոսաց կամ ձիացուց, աւան-
դեն հին պատմիչք թէ 'ի փախչիլ երբեմն եզանց և զլուց,

պնդեցան զհետ նոցա արք ձիաւորք, և հասեալ առ նոսա խթանօք վարեցին և դարձուցին յետս. իսկ շինականք տեղւոյն՝ որոց չև էր տեսեալ զայր հեծեալ ՚ի ձի, ընդ տեսանելն զնոսա՝ համարեցան թէ ՚ի վերայ ձիոյ բուսեալ իցէ կերպարան մարդոյ, և զցուլս՝ որ առ նոքօք՝ իբր խառն ընդ նոսա նշմարելով, կարծեցին լինել նորատեսիլ կենդանի ձիախառն և ցլախառն: Եւ այս ասի լինել յաշխարհին Թեոաղացոց կամ ՚ի Թեսաղիա դաւառի, ՚ի սահմանս Պելետրոն քաղաքի առ Պելիոն գետով. զի ասեն նախ ՚ի Թեսաղիա եղև գիւտ սանձելոյ զերիվարս և հեծանելոյ ՚ի նոսին. փոխանակ ասելոյ թէ Թեսաղացիք քաջավարժ էին ՚ի ձիավարել: Որ զինչ և իցէ բնակիչք Թեսաղիոյ ըստ մասին կոչեցան Լապիթեայք, և ըստ մասին Կենտաւրոսք կամ ձիացուլք. զորոց ունիմք յիշել և ՚ի ստորև:

16. Պրաքսիտելէս էր մեծանուն անդրիագործ յաւուրս Արտաշէսի Ռ. քոնի արքային Պարսից, իբր 350. ամաւ. յառաջ քան զԲրիստոս: Սա քաջարուեստ գտաւ ՚ի դրօշէլ զարձանս կճեայս. և բաց յայլոց բազմապատիկ գործոց դրօշեաց երկուս արձանս Ափրոդիտեայ. զմին զգեստաւորեալ, զոր գնեցին բնակիչք կղզւոյն Կովայ. և զմիւսն մերկանդամ ՚ի խնդրոյ Գնիդացոց. և այս գնիդեան արձան այնչափ մեծահամբաւ գտաւ, մինչև ՚ի հեռաւոր վայրաց նստեալ գային ՚ի Գնիդոն ՚ի տեսանել զայն: Կամեցաւ Նիկոմիդէս արքայ Բիւթանիոյ յետ ժամանակաց գնել զայն, խոստանալով բնակչաց տեղւոյն վճարել զամենայն սլարտս զոր ունէին նոքա առօտարս, կամ զհարկն որ յարբունիս. այլ նոքա չառին յանձն. որպէս գրէ Պլինիոս: Այլ այս արձան Ափրոդիտեայ՝ որչափ էր ճարտար կենդանագրեալ, այնչափ առաւել եղև նշաւակ անսլարկեշտութեան ՚ի գայթակղութիւն տեսողաց. զորմէ բազում ինչ գրեն հնախօսք, և յայս յաւէտ հայի բան Թեսաւրոսի ՚ի յետագայ բացատրութիւնս իւր: Այլ է և Պրաքսիտելէս ճարտարարուեստ արծաթագործ յաւուրս մեծին Պոմպէի: Սոյնպէս և Փիդիաս էր հնագոյն անդրիագործ երևելի յաւուրս երկայնաձեռն Արտաշէսի Պարսից արքայի, իբր 450 ամօք յառաջ քան զԲրիստոս: Սա յաջողաձեռն գտաւ յոյժ ՚ի քանդակել արձանս փղոսկրեայս սքանչելի ճարտարութեամբ. յորոց միջին նշանաւոր եղև արձանն Աթենասայ աստուածուհւոյ, զոր արար յԱթէնս ՚ի փղոսկրէ: Թող զԴիոսն Ոլիմպիական նոյնպէս փղոսկրեայ, և զԱփրոդիտէ, և զայլ գիս քանդակեալս ՚ի նմանէ. մինչև ասել Կուինս Թիւանոսի թէ Փիդիաս յաջողակ ևս էր ՚ի դրօշէլ զգիս քան զմարդիկ: Ասի թէ ՚ի դրօշէլ սորա զարձանն Աթենասայ, չիշխելով զանուն իւր դրօշմէլ զի չէր օրէնս, ձևացոյց հնա-

ընթերցելով ի զարգ. զպատկեր գիմաց իւրոց ի վահանի անդ-
զոր տուեալ էր ի ձեռս արձանին: Առած իմն եղև նշանակ. Փի-
դիայ անուանել զգործս ճարտարութեան, որք բաղում աշ-
խատութեամբ լինին և ընտիր գտանին: Սոյն սա Փիդիաս էր
միանգամայն և պատկերահան քաջ:

17. Կղզիականոս էր անուանի բանաստեղծ կամ տաղասաց
ի լատին բարբառ, հայրենեօք Եգիպտացի, ի վախճան չոր-
րորդ դարուն յաւուրս մեծին Թէոգոսի կայսեր. որոյ որդիքն
Արկագէոս և Ոնորիոս ետուն կանգնել արձան ի յիշատակ
Կղզիականոսի, թէպէտև հեթանոս ոք էր նա: Են սորա բազ-
մապատիկ ոտանաւորք քաջաբան և իմաստալից: Իսկ Սիմոնի-
դէս էր հին բանաստեղծ հելլենացւոց և նուագայարդար ի
Կէայ կղզւոյ, յաւուրս Կիւրոսի և Դարեհի Աշտասպետայ
Պարսից արքայի: Սա առաւել յաջողակ էր ի յօրինել զող-
բական կամ զեղերերգական տաղս քան զուրախականս և ըզ-
յաղթողականս: Եւ զի սա ձեռն էարկ գովել զջորին յաղթա-
կան յընթացս Ոլիմպիական խաղուց, սովին որպէս թէ նա-
խանձ էարկ Աիրգիլեայ ևս քան զևս մեծացուցանել զերա-
գընթաց վազս Կոմիլլայի յիւրումն բանաստեղծութեան. իսկ
թէ ո՛ր իցէ Կոմիլլա, ունիս տեսանել զկնի ի համարն (32):
Կան և այլ բանաստեղծք Սիմոնիդէս անուամբ յետոյ ժամա-
նակաւ: Այլ Թեմիստոն էր անուն ուրումն երևելի բժշկի. զոր-
մէ գրէ Պլինիոս. «Հռչակ եհար ասէ և Թեմիստոն բժիշկ զհա-
սարակ զայն բոյս ջղախոտ, իբր գտակ նորին, գիրս շարագրե-
լով ի վերայ նորա»: Սա աշակերտ էր Ասկղեպիագէոսի և
յետ մահու վարդապետին իւրոյ բաղում ինչ ի գրուածոց
նորա ըստ կամս ուղղագրեաց: Իսկ նա ինքն Ասկղեպիագէոս
էր անուանի բժշկապետ ի Պրուսիոյ Բիւթանացւոց, ծաղ-
կեսղ ի հռովմ յաւուրս մեծին Պոմպէի իբր 100 ամօք յա-
ռաջ քան զՔրիստոս: Զոր ասէ զամանէ Թեսալոսոս թէ գո-
վեալ իցէ զԱրտեմիսիա, թուի առեալ ի Պլինիոսէ այլ անդ-
ոչ գրի Արտեմեոսիա, այլ Անթեմիս. «Անթեմիս խոտ ասէ
մեծաւ գովութեամբ հռչակի յԱսկղեպիագիսէ»: Եւ թէ-
պէտ կայ նաև այլ խոտ ծանօթագոյն Արտեմիսիա անուն, զոր
յիշէ Պլինիոս. բայց ոչ գիտեմք թէ մասնաւոր գովութիւն
տուեալ իցէ և այնմ Ասկղեպիագէոս: Սոյնպէս և Բանիաս էր
բնազնին ոք որ բաղում գովութիւնս խօսեցաւ զեղնջոյ, ըստ
վկայելոյ Պլինիոսի ուր ի խօսիլն ի վերայ եղինջ խոտոյ, ա-
սէ. «Յօրինեաց զգովութիւն սորին Փանիաս բնախօս», և
յարէ զպատճառս գովութեանն, թէ յորչափ ինչ իրս պի-
տանացու իցէ եղինջն:

18. Աղկիդէս է մականունն կամ առասական անուն քա-

ջին Հերակլէայ . իբր զի Աղկիդէս և Հերակլէս է նոյն այր , որպէս Տուղղիոս և Աիկերոն . վասն որոյ և բանաստեղծք անխտիր վարեն զերկաքանչիւր զայս անուանակոչութիւնս : Իսկ թէ ուստի եղև Հերակլէայ կոչել Աղկիդէս , ոմանք համարին թէ անուն հաւու նորա էր Աղկէոս . վասն որոյ և նա Աղկիդէս ձայնի , որպէս թէ Աղկիդէան կամ թոռն Աղկէոսի : Իսկ այլք գնեն թէ 'ի գործոց քաջութեան առեալ իցէ զայդ անուն . զի Աղկիդէս , թարգմանի զօրաւոր , հզօր , ուժեղ :

19 . Արիստիդէս Թեբայեցի էր նկարիչ երևելի ժամանակակից Ապելէսի . սա ասէն նախ քան զամենեւին ձեռնամուխ եղև նկարագրել 'ի պատկերի զկենդանական շարժմունս հոգւոյ և զկիրս մարդոյ . թէպէտ և փոքր մի գունեղ յօրինէր : Ի նկարս սորա այն պատկեր էր առաւել 'ի համարի , յորում ձևացոյց մանուկ դիեցիկ դիմեալ 'ի ստինս մօրն առ 'ի մահ վիրաւորելոյ . ուր մայր նորա ձեռք արգելոյր զտղայն , որպէս թէ զգուշացեալ զի մի փոխանակ կաթին զարիւն դիեսցէ մանուկն : Զայն պատկեր տեսեալ Աղեքսանդրի՝ ետ պահել ուրեք 'ի պատուի : Իսկ թէ սոյն այս պատկեր իցէ , զոր յետ ժամանակաց գնեաց Ատտաղոս , և կամ այլ , չունիմ ասել զհաւաստին : Իսկ նա ինքն Ատտաղոս էր արքայ Պերգամայ՝ ընչաւէտ յոյժ և առատաձեռն . և այնչափ բազում էին նորա մեծագին սպանք , մինչև մեծածախ և մեծաշէն իրաց Ատտաղական կոչիլ առ մատենագիրս : Սա անշուակ մեռեալ եթող զամենայն ինչ իւր կտակաւ 'ի ժառանգութիւն հռովմայեցւոց , իրր 200 ամաւ յառաջ քան զՔրիստոս :

20 . Տիմուէոն Կորնթացի էր սպարապէտ անուանի , քաջութեամբ և առաքինութեամբ փայլեալ իբր 350 ամօք նախ քան զՔրիստոս : Խաղաց նաւուք 'ի Սիկիլիա 'ի վերայ բռնաւորին Դիոնեսիոսի կրտսերոյ . և առեալ զՍիրակուսա քաղաք՝ աքսորեաց զբռնակալն հանդերձ գործակցօք նորին 'ի Կորնթոս : Դիմեաց ապա և 'ի վերայ Լևոնտացւոց , և ձերբակալ արարեալ զբռնաւոր նոցա սպան : Յաղթեաց և այլոց բազմաց բռնաւորաց և զօրավարաց յայլ և այլ կողմանս , ուր ուրեք յօգնութիւն կոչէին զնա նեղեալքն 'ի բռնակալաց : Իսկ զՍիկիլիա ողջոյն որ 'ի բազմոց հետէ հեծէր ընդ հարլստահարութեամբ ինքնիշխան բռնաւորաց , գլխովին յազատութիւն դարձոյց : Եւ ինքն յետ բազմապատիկ գործոց քաջութեան՝ նստաւ խաղաղութեամբ 'ի Սիրակուսա իբրև սոսկական դք առանձնացեալ իւրովք ընտանեօք : Ի մեռանիլ սորականգնեցաւ յանուն նորուն մեծաշէն մահարձան 'ի հրապարակն Սիրակուսայ . յորմէ և կոչեցաւ տեղին հրապարակ Տիմուէոնեան :

21. Ակադեմիա. էր զուարճալի վայր պարտիզաց և անտառաց՝ իբր մղոնաչափ հեռի յԱթենայ. անդ ծնաւ Պղատոն, և անդ կարգեաց գոլրոց, և ուսոյց փիլիսոփայական իմաստաբաղմութեան աշակերտաց իւրոց. վասն որոյ և հետեօղք նորա Ակադեմեանք կոչեցան. և յայս անուն զուսումնարանս սովորութիւն եղև Ակադեմիա ձայնել: Իսկ Լիկէոն կամ Լիւկիոն էր անուն ճեմարանի յորում ճեմելով ուսուցանէր զաշակերտս նրբախօսն Արիստոտէլ աշակերտ Պղատոնի:

22. Ակատ է ակն ինչ պատուական, որ նախ ՚ի Սիկիլիա ասի գտեալ առ Աքատ գետով, և անախ առեալ զանուն: Էր առ նախնիս ՚ի մեծ յարգի, զի համարիւր ցածուցանել ըզխռովութիւն օգոց, և մեղմել զհոսանս բռնութեան գետոց: Արգ ասի թէ Պիւրոս թագաւոր Եպիւռոսայ, այն որ մղեաց պատերազմ ընդ հռովմայեցիս իբր 300 ամաւ յառաջ քան զՔրիստոս, ունէր զմի յականց աստի, այսինքն ակատ մի, յորում ՚ի բնէ ձեացեալ էին ուրուական պատկերք ինն մուղայից, որք համարէին առ հելլենացիս չաստուածուհիք բանաստեղծութեան և իմաստութեան և աղգի աղգի աղատական արուեստից հանգերձ իւրեանց նշանակօք, ընդ որս և Ապոլլոն Աստուածն երաժշտութեան՝ հանգերձ քնարաւ իւրով: Զայն ակն օրինակ ՚ի մէջ առնու թեսաւրոս նմանեցուցանելով գլխոյ, յորում հաւաքեալ իցեն բազմադիմի իմաստութիւնք և մակացութիւնք:

23. Փաղերէոս, որ և Դեմետրիոս Փաղերեւս կոչեցեալ էր մեծանուն հռետոր և փիլիսոփոս ճեմական աշակերտ Թէոփրաստոսի, յաւուրս Աղէքսանդրի Մակեդոնացւոյ և Պաղոմէոսի առաջնոյ արքային Եգիպտացւոց: Սա վասն զգօնութեան իւրոյ ընտրեցաւ իշխանապետ Աթենացւոց ամս տասն, և արար բազում բարեկարգութիւնս. վասն որոյ և յանուն նորա կանգնեցին Աթենացիք արձանս պղնձիս թուով 360. իբր ըստ աւուրց տարւոյն, այլ զկնի այսր փառաւորութեան, մինչև լցեալ էին այնչափ աւուրք՝ որչափ էր թիւ արձանացն, կործանեցին արք յաջադկոտք զարձանս նորա. և զՓաղերէոս արտասահման արարին. և նա դիմեալ անկաւ յԵգիպտոս առ Պաղոմէոս: Սա եղև ըստ ասելոյ ոմանց, յորդորիչ Պաղոմէոսի Փիլադեղփեայ շինել գրատուն մեծ յԱղէքսանդրիա, և հաւաքել անդ ընտիր ընտիր մատեանս. ընդ որս և զաստուածաշունչն Եբրայեցւոց տալ թարգմանել ՚ի Յունական բարբառ ՚ի ձեռն եօթանասուն և երկու ծերոց: Գըրեաց սա և պէսպէս պիտառնութիւնս. յորոց մնացուածք ինչ հռետորականք կան մինչև ցայսօր: Յիշէ զսա Եւսեբիոս ՚ի Քրոնիկոնն:

24. Յառաջիկայ բանագ հայի ասելն Եւսեբի 'ի քրոնիկոն կանոնի, 'ի ժամանակին՝ յորում մարգարէանային Դանիէլ և Եզեկիէլ “Սողոն եդ օրէնս և քակեաց զԴրակոնին”, Գանդի Դրակոն, որ Թարգմանի վիշապ, առաջին օրէնագիր Աթենացւոց՝ անագորոյն մտօք վճիռ հատեալ էր՝ զամենայն միաս միօրինակ պատժել չարաչար, մինչև զպղերգս անգործս կամ զգոյզն ինչ իրաց գողացողս անհնարին տանջանօք պատուհասել, ևս և գլխապարտ առնել. վասն որոյ և առած էր առ Հելլենացիս, թէ Դրակոն զօրէնս իւր ոչ մեղանաւ, այլ արեամբ արձանագրեաց: Իսկ Սողոն այր իմաստուն մին յեօթն իմաստասիրաց, նոր օրինագիր եղեալ Աթենացւոց, մերժեաց զամենայն օրինագրութիւնս Դրակոնի, բաց յայնց որք հայէին առ արիւնահեղս:

Ծանօթութիւնք յերկրորդ գիրս:

25. Մարգիտէս ասի լինել իշխանաւոր ոք յաւուրս կործանման Տրոյիոյ՝ եկեալ յօգնութիւն Պրիամոսի յանագան ժամու, այր ապուշ մտօք և իբր անղգայ. մինչև անգէտ իսկ էր օրինաց ամուսնութեան, զոր խաբանօք իմն ձգեաց ասել կին նորա 'ի զուգաւորութիւն: Այլ որպէս կարծի ոչ գոյր ոք այսպիսի անուամբ. այլ այս եղև գիւտ բանաստեղծական. իբր զի ըստ ասելոյ ոմանց անունս Մարդիգիս ծագի 'ի բառիցս մի՝ էրզն, այսինքն ոչ գործ, այն է անգործ և անպէտ յամենայնի: Եւ 'ի սոյն անուն վերագրեցաւ բանահիւսութիւն ինչ հոմերական. ուր ասի վասն Մարգիտայ.

Զոր ոչն եգին գիբ վերնական,
Գործել ինչ գործ 'ի մէջ մարդկան.
Ոչ մշակել զերկիր անգամ,
Զունել արուեստ իմաստութեան:

26. Հերմէս ըստ բանաստեղծիցն գիւցաբանութեան էր որդի Դիոսի ծնեալ 'ի Մայեայ, և համարիւր դեսպան և Թարգման աստուածոց, խելամուտ ամենայն գիտութեանց. գտիչ աղգի աղգի արուեստից, և միանգամայն Աստուած պերճախօսութեան և վաճառականութեան: Թող զայն զի ոմանք բաղումս թուեն Հերմէսս կամ Մերկուրիոսս: Իսկ ասացուածն այն Թեսալերոսի վասն արձանին Հերմէսի է բան

Պիւթագորայ փիլիսոփայի որ ասէր. « Չէ օրէն յինչ և իցէ փայտէ դրօշէլ զարձան հերմեսի », այլ թէ զորպիսի ազնիւ փայտ կամ նիւթ այլ ընտրէին վասն արձանի նորա, չէ մեզ յայտ :

27. Աքիլլէս կամ Աքիլլէս է ծանուցեալ անուն առն քաջի առ հելլենացիս և արքային Թետաղացոց յաւուրս Տրոյա կան պատերազմին. զորմէ բազմօրինակ քաջութիւնս գրեն հնախօսք ազգի ազգի յաւելուածովք. մինչև ախորժեւ խորենացոյն զի մերս Զարմայր հայկազն հզօր 'ի հանդէս արու թեան, որ անկաւ յայնմ մարտի, չիցէ սպանեալ յայլմէ, այլ 'ի քաջ բազկէն Աքիլլէայ. « Ի քաջացն հելլենացոց վերաւորեալ մեռանի, այլ կամիմ յԱքիլլէայ, և մի յայլ ումեքէ 'ի քաջացն », Ռրալէս և զՎարազդաս քաջ արքայ հայոց արշակունի՝ համեմատէ նմին Աքիլլէայ. « Եւ անդ էր տեսանել նոր զոմն Աքիլլէս՝ ընդ Սկամանգրոս գետ վազելով, իսկ մեկնիչն Գրիգորի Աստուածաբանի՝ Նոննոս յաւելու 'ի մէջ բերել և զստուգաբանութիւն անուանն Աքիլլէայ, յասելն ըստ հին թարգմանութեան. « Ծնեալ Աքիլլէս աւանդեցաւ առ Քերոն. որով վարեալ լինէր սնուցողաւն համանդամայն և վարդապետաւ աղեղնաւորութեան. և էր այս Քերոն Իսպուլկէնդաւոս (Յիսուս) բնակեալ յայրս ինչ քարանձաւացն 'ի Թետաղիայ. արդ առեալ Քերոն զայս Աքիլլէս, և նստուցեալ յետոյ իւր 'ի վերայ ձիւղէն կողմանն. սնուցանելով զնա ոչ կաթամբ կամ հացիւ, այլ ուղղովք առիւծուց և այլոց կենդանեաց. վասն որոյ Աքիլլէս անուանեցաւ, իբր ոչ Քիլոսիւ սնեալ. քանզի Քիլոս սովորական կերակուրս է », Այլ վասն Քերոնի ձիացլու տես 'ի ստորեւ 'ի համարն 94 : Իսկ Ոգիսէս էր այլ ոք երևելի ժամանակակից Աքիլլէայ, այր ճարտարամիտ և խորագէտ. որ և եղև Թագաւոր Իմակայ և Դոււքիայ կղզեաց. և վասն բազմադիմի գործոց իւրոց առ արոյական մարտիւ համարեցաւ 'ի կարգս դիւցազանց. յորոյ վերայ բանաստեղծական առասպելօք ուրոյն գիրս ոտանաւորաց յօրինեաց հոմերոս : Զսա ևս յիշէ Խորենացին : Ունիմք և մեք յիշատակել 'ի կարգի ինչ ինչ 'ի գործոց ընծայելոց սմա :

28. Գեղեցիկ է օրինակս, բայց զի մի խրթնասցի առ ոմանս յընթերցողաց, հաճոյ թուի և ևս պարզել այսպէս. Որ իսպառայ քուէիւք ցանկայ յաջողութեան քուէից. բայց թէ և անյաջող գայցեն, նա հնարի ըստ կարի այնպէս ղետեղել զքարինս զի մարթասցի շահիլ զխաղն, որպէս և շահի իսկ յուլակի : Իսկ իմաստ օրինակիս յայն հայի թէ նաև 'ի բնական ձիրս թէ և նուազեալ գացի ոք, չպարտի լքանիլ, այլ ջանալ

Հնուէ առաքինութեամբ զտականն . որպէս և տեսանեմք իսկ , զի ժրաջանք թէպէտև տկարք կամ տգէտք , առաւել յառաջադէմ գտանին յառաքինութիւնս , քան զայնոսիկ որք ունին ձիրս բնատուրս , այլ հեղգասիրտք են և անփոյթ : Զսոյն ակնարկէ և նախակարգեալ օրինակն անդաստանի . որ թէ և չիցէ քաջ արգասաւոր , 'ի ձեռն հանապազորդ մշակութեան բերէ արգիւնս շահեկանս քան զայլ արգաւանդահող տեղիս , ուր նուազ լինի մշակութիւն :

29 . Կադմոս էր որդի Ադենովրայ , ըստ նախնեացն եգիպտացի և ինքն փիւնիկեցի . որ և թագաւորեաց 'ի կողմանս Փիւնիկեցւոց յերկրին Ասորւոց . և ապա անցեալ 'ի Յունաստան շինեաց զնորն Թեբաս 'ի Բիովտիա գաւառի , և անդ եգդաթոռ իւր : Սա ասէն ստեղծ զառաջինն նշանագիրս Յունաց , բերեալ ընդ իւր ալփաբետս ինչ 'ի Փիւնիկիոյ՝ թուով վեշտասան որովք առ ժամանակ մի վարեցան Հելլենք . և ապա այլք ևս յաւելին հետ զհետէ քանի մի տառս : Գործակից էր Կադմոսի և եղբայր նորա Փիւնիքս . այլ անուն Կադմոսի նշանաւոր եղև յոյժ : Էր սա ասէն առ ժամանակօք Մովսէսի փոքր մի զկնի , և կամ ըստ ոմանց փոքր ինչ յառաջ : Եւսեբիոս գնէ յաւուրս Յեսուայ և Գոգոնիէլի :

30 . Անաքսիմանդր Միլետաց էր փիլիսոփայ ոմն աշակերտ և գործակից Թալէսի առ ժամանակօք Կիւրոսի մեծի . եղև քաջ աստեղաբաշխ , և եգիտ պէսպէս զննութիւնս լուսաւորաց և պարունակաց երկնից . սա ասի լինել առաջին հնարող ժամացուցի արեգական . եգիտ և զսկզբունս աշխարհագրութեան և գծագրեաց աշխարհացոյցս :

31 . Փոխանակ անուան Դիպենոսի , առ որ հայի բան հեղինակիս , յիտալական տպագրութեան վրիպակաւ միոյ տառի գնի Դիպելոս . այլ չեք այնպիսի անուամբ անդրիագործ ոք . թող զայլ և այլ անձինս Դիփեղոս կոչեցեալս , յորոց մին էր յամրագործ ճարտարապետ շինուածոց . մինչև յառակս եղև զյուշիկ գործօղս կոչել Յամր քան զԴիփեղոս : Արդ Դիպենոս Կրետացի , զորմէ մեր բանքս են , որ և գրի Դիպինոս կամ Դիպոյենոս , է այն զոր յիշատակէ Պլինիոս . “ Ի դրօշեւ զկրճեայս նախ քան զամենեսին ծաղկեցան Դիպենոս և Սկիւդիս ծնեալք 'ի Կրետէ , մինչդեռ տակաւին տիրէին Մարք յառաջ քան զսկիզբն թագաւորելոյ Կիւրոսի 'ի Պարսս , այս է իբր 'ի ճ Ողոմպիագի : Սոքա դէմ եդեալ գնացին յերկիրն Սիկունացւոց , որ ընդ բազում ժամանակս եղև տեղի գործարանաց ամենայն մետաղաց , զդրօշեալս քանի մի գից եղին հրապարակաւ 'ի Սիկոնիոն . այլ մինչև էր լըումն առեալ այնց

գործոց, արուեստապետքն հարստահարութիւն ինչ կրեալ խոյս ետուն առ Ետողացիսն: Իսկ և իսկ զօրացաւ 'ի Սիկոնիոն սով և անպաղուծիւն և աղէտք անհնարին: Ի խնդիր լինել հնարից գեղոյ՝ Ապողոնն Պիւթեան ետ պատասխանի խոստանալով հասանել նոցա յօգնութիւն եթէ Դիպենոս և Սկիւզիս 'ի գլուխ հանցեն զդրօշեալս գիցն: Վասն որոյ և բազում վարձուք և աղաչանօք կոչեցին զնոսա 'ի կատարումն գործոյն, և էին դրօշեալքն այն Ապողոնի, Արտեմիդեայ, Հերակլեայ և Աթենասայ որ յետոյ շանթահար եղև: Եւ ասա 'ի սոսին հայի նաև աւանդեալն 'ի Խորենացւոյն, յասելն վասն Արտաշէսի Պարթևի հայոց արքայի. « Գտեալ յԱսիա պղնձաձոյլ ոսկեղօծ պատկերս զԱրտեմիդեայ և զՀերակլեայ և զԱպողոնի տայ բերել յաշխարհս մեր, զի կանգնեցեն յԱրմաւիր: Զոր առեալ քրմապետացն որ էին յազգէ Վահունեաց, զԱպողոնին և զԱրտեմիդայն կանգնեցին յԱրմաւիր. իսկ զՀերակլայն զառնապատկերն, զոր արարեալ էր 'ի Սկիւզեայ և 'ի Դիպինոսէ կրեաացւոյ, զՎահագն իւրեանց վարկանելով նախնի՝ կանգնեցին 'ի Տարոն յիւրեանց սեպհական գիւղն յԱշտիշատ յետ մահուանն Արտաշիսի: Իսկ Պալլաս է անուն աստուածուհւոյ պատերազմաց. որ ըստ առասպելաց ծնաւ յուղղոյ Դիոսի առանց մօր, և զի ջախմամբ գլխոյ Դիոսի հնար եղև հանել զնա 'ի դուրս, 'ի վերաց անտի նորա ասի ծնեալ Պալլաս զինամառեալ անձամբ. նմին իրի և նկարիւր զինեալ և վահանաւոր, որ և վահանաւ իւրով փոխեաց ասէն զոմանս 'ի մարդկանէ 'ի քարինս: Հասարակօրէն նոյն համարի սա ընդ Աթենասայ աստուածուհւոյ գիտութեան, որ 'ի լատինացւոց կոչի Միներվա. զի սա ինքն է ասէն ծնեալն յուղղոյ Դիոսի 'ի նշանակ իմաստութեան. վասն որոյ և ոմանք զՄիներվայդ անուն ստուգաբանեն՝ սպառնացող, այլք ազդարարող, և կէսք նուազեցուցիչ կամ տկարացուցիչ ջղաց, վասն մաշէլոյ ուսմանց զգիտնականս: Իսկ Պալլաս կոչեցաւ ասէն կամ վասն սպանանելոյ նորա զերևելի ոմն հսկայ Պալլաս անուն, և կամ զի ծագի 'ի յունական բայէս Բալլին, այսինքն ճօճել կամ կշռել զնիզակն. վասն որոյ և հասարակօրէն նիզակ 'ի ձեռին նկարի՝ իբր պատրաստեալ 'ի ձգել 'ի վերայ թշնամեաց:

32. Կամիլէ էր գուստր Մետաբոսի արքային Վոլսկաց 'ի սահմանս Իտալիոյ առ Ժամանակօք տրոյական պատերազմին. զոր ընդ ծնանիլն նուիրեցին Արտեմեայ աստուածուհւոյ ընկեցեալ յանտառս. ուր 'ի կաթանց երկվարաց սնաւ ասէն, և 'ի սնուցչաց անտի իւրոց ուսեալ վարժեցաւ 'ի ձիւնթացս և 'ի մարտադրութիւնս, և առաւել ևս յերազոտն վաղս. մինչև ըստ բանաստեղծութեանն Վիրգիլիոսի երագաթուիչ

լինել քան զթէս հողմոց, և անթաց ոտիւք անցանել ընդ երեսս ծովու: Եկեալ ապա 'ի տուն հայրենի սիրեաց զպարկեշտութիւն, և ոչ կամեցաւ լինել առն իբր նուիրեալ կուսան ոք: զորմէ երկար ճառէ Ախրգիլիոս Ենէականին: Յօգեն զնմանէ և այլք ազգի ազգի առասպելս, և հասարակօրէն յօրինակ բերեն երագութեան և պարկեշտութեան: Այլ ընդ հանրապէս անունս Կամիլոս յարականն, և Կամիլա յիգականն, էր առասպական յորջորջումն ընծայեալ այնոցիկ որք 'ի մանկութենէ կարգեալ լինէին 'ի սպաս դից, վասն որոյ և այս անուն նշանակէր արբանեակ կամ պաշտօնեայ աստուածոց:

33. Յայս իմաստ հայի և պարզէ իսկ զառաջիկայս տեղի այն խոնարհական ասացուած որբոյն Գրիգորի Նարեկացոյ (ԿԵ). “Ատտիկեցիս ըստ վատթարութեան, այլ ոչ ըստ բարեբաստութեան”, Իբր զի Ատտիկեցիք որ և Աթենացիք, ունէին բարեբաստութիւն ըստ իմաստութեան մասին, և միանգամայն վատթարութիւն ըստ մոլեկան վարուց:

34. Ագասիկղէս էր մեծանուն և իմաստուն արքայ Սպարտացոց իբր 650 ամօք յառաջ քան զԲրիստոս, առ ժամանակօք Մանասէի արքային Յուդայ: Արդ 'ի գէմս սորա յառաջ բերեն վիպասանք քանի մի իմաստուն ասացուածս, զի իմաստնագոյն գտաւ 'ի մէջ Լակեդեմոնացոց որոց եղանակ խօսից արդէն էր հռչակեալ իբր վճռական և իմաստալից յաւէտ 'ի Լակոնիա գաւառի, յորմէ և կոչին Լակոնացիք: Հռչակաւոր է այն առած Ագասիկղէայ առ Պլուտարքեայ. Չիք այլ ամբութիւն աներկեան 'ի հաստատութիւն թագաւորութեան՝ քան վարիլ թագաւորի առ քաղաքացիս իբրեւ հայր առ որդիս: Իսկ զոր դրէ Թեսալոսս ասել Ագասիկղէայ 'ի մանկութեան այլք այսպէս 'ի մէջ բերեն. 'ի հնչել համբաւոյ Փիլոփանեայ սոփեստի 'ի մէջ Յունաց, ասաց ոմն ցԱգասիկղէս արքայ Լակեդեմոնացոց. Քանզի այդչափ մեծ է քո սէր առ ուսումն գիտութեանց, զարմանամ զի ոչ ունիս առ քեզ զայնպիսի այր մեծանուն: Առ որ պատասխանի տուեալ նորա իմաստութեամբ ասէ. Նոցա կամիմ աշակերտ լինել, որոց եղէ ես որդի: Յայտ արարեալ թէ շատ է ումէք եթէ հեակող գաանիցի հայրենի առաքլինութեանց:

35. Բեղերոփոնտ էր թագաւոր Եպիւռոսի առ ժամանակօք դատաւորացն Իսրայելի. որ իբրեւ անկաւ 'ի թագաւորութենէ, կայր յարքունիս Պրիտայ արքային Արդիացոց. և 'ի լինել չարախօսութեան որպէս թէ Բեղերոփոնտ բռնագատեալ իցէ զկին արքայի, առաքեաց զնա թագաւորն առ աներ իւր Յոբատ արքայ Լիկիացոց. և նա յղեաց զԲեղերո-

փոնտ 'ի պատերազմ, զի մեռցի 'ի խռան: Այլ իբրև յաղթող
գտաւ նա, զի էր այր քաջ և վարժ 'ի ձիավարել, առաքեցաւ
գարձեալ 'ի վերայ խուժագուժ բնակչաց լերինն Քիմեոայ
որ 'ի նմին Լիկիա գաւառի. բայց նա և անդ զօրացաւ, և լոյց
զլեառն զայն շինութեամբ և նոր բնակութեամբ. որոյ վասն
սիրելի եղև Յոբատայ, և փեսայացեալ նմա կարգեցաւ յա-
ջորդ թագաւորութեան: Արդ քանզի լեառն Քիմեոայ հուր
շնչէր 'ի գագաթանէ հանգոյն Ետնային Սիկիլիոյ, և 'ի լան-
ջակողմանս նորա առիւծք որջացեալ կային, որպէս և յայլ
կողմն քաղք և քօշք վայրի, և 'ի ստորոտն զեռունք և վի-
շապք, առասպելարկուք զքիմեոայն ասացին լինել հրէշ ինչ
հրաշունչ և բաղմագլխի, որոյ գլուխք և լանջք առիւծու ի-
ցեն, սրորտն այծի կամ քաղի և տուտն վիշապի. ընդդէմ ո-
րոյ կռուեալ իցէ Բեղերոփոնտ հեծեալ 'ի Պեգասոս ձի
թևաւոր, և սպանեալ զհրէշն զայն: Սոյն այս անգոյ Քիմե-
ոա կոչեցաւ 'ի հայումս Էշբէր-ասալ: Այլ 'ի թարգմանու-
թիւնս պահի և բառս քիմէա կամ քեմէա. որպէս է տեսա-
նել 'ի բանս Նոննոսի, ուր այս առասպել համառօտի այս-
պէս. “Է լեառն յորում երևեցաւ գազան ինչ, որոյ առա-
ջին կողմն էր առիւծու, և վերջինն վիշապի. և 'ի մէջն էր
քեմէա (քաղ կամ այծ). յորմէ հուր ելեալ սատակէր զպա-
տահեալն. իսկ յետոյ եկեալ Բեղեռովփոնտէս ունելով զե-
րիվարն Պեգասոս սպան զնա ”: Նոյնն ընդարձակ ևս գրի այ-
լուր 'ի նոյն գիրս, հանդերձ յիշատակութեամբ Պախիս ա-
նուն արքային Լիւկացոց:

36. Վասն Եպիկուրոսի յաւուրց անտի նորա մինչև ցայժմ
հակառակութիւն է, թէ արդեօք յինչ միտս ասաց զերջան-
կութիւն մարդոյ լինել 'ի հեշտութեան կամ 'ի բերկրալից
հաճութեան. Գիմոկրատէս որ էր յեպիկուրեան գպրոցէ,
որոշեալ զանձն յայնմ աղանդոյ գրով և բանիւ ետերեաց
զԵպիկուրոս և զվարդապետութիւն նորա. և զի եղեն ոմանք
'ի մէջ Եպիկուրեանց խառնակեաց և անկարգ վարուք, յան-
ցանք նոցին առ ուսուցիչ իւրեանց վերագրեցաւ: Բայց սա-
կայն ելին և բազում մատենագիրք որք 'ի ձեռն գրոց Եպի-
կուրոսի ուր ընտիր ընտիր խրատք գտանին առ պարկէշտ և
առաքինի քաղաքավարութիւն, միանգամայն և 'ի խստակեաց
վարս նորին հայելով, բաղմապատիկ պատճառօք ցուցին թէ
բանք նորա ոչ հայելին 'ի մարմնապաշտութիւն, այլ 'ի ներ-
քին հանդարտութիւն կրից և յանայլայլակ անգորրութիւն
հոգւոյ յինչ և իցէ վիշտս տառապագինս. որպէս և Թեսալ-
րոս զնոյն պնդէ: Գեղեցիկ կշտամբէ Սենեկա զայնոսիկ որք
պատճառս առնուին անառակութեան իւրեանց զվարդապե-
տութիւն Եպիկուրոսի, յասելն 'ի գիրս որ յղ. երջանիկ կե-

նաց. (ԳԼ. ԺԲ). “Ապարէն դոքա ոչ 'ի սաղրեւոյ Եսկիու-
րեայ, ասէ, անառակին, այլ անձամբ զանձինս մատնեալ 'ի
ձեռս ատից զանառակութիւն իւրեանց 'ի գիրկս իմաստա-
սիրութեան զուղակեն, և անդ ուրեմն համախուռն ընթա-
նան, ուր լսենն զգով հեշտութեան: Չառնուն երբէք 'ի միտ
թէ հեշտութիւնն այն Եսկիուրեայ, որպէս ինձ թուի, զիարդ
պարկեշտ է և չորակեր. այլ 'ի լոկ անուն անդր դիմեալ ա-
պաւինին, խնդրելով հեշտատութեան իւրեանց պաշտպա-
նութիւն ինչ և քողարկութիւն: Որով և զոր ունէին ինչ մի
բարի 'ի չարիս անդ, կորուսանեն, զամօթն ասեմ 'ի մեղանչե-
լոյ: Զի գովեն զայն ինչ ընդ որ պարտ էր ամաչել, և ան-
պատկառ ընդ ատոս պարծին:”

37. Զայս առասպել սերափոխութեան 'ի մէջ բերէ Պլի-
նիոս յասէն. “Լիկինիոս Մոկիանոս աւանդեաց, թէ տե-
սեալ իցէ ինքն յԱրգիացոց երկրի զԱրեսկոս ումն (այր), ո-
րում անուն լեալ էր յառաջն Արեսկուսա (կին). և թէ յոր-
ժամ տուաւ 'ի կնութիւն, նոյնժամայն մօրուսս և այրակա-
նութիւն ստացաւ, և էառ ևս իւր կին: Սմին նման և 'ի Զմիռ-
նա տեսեալ իցէ նորա զմանուկ մի: Եւ թէպէտ նա ինքն
Պլինիոս ոչ անհաւան ցուցանէ զինքն այսպիսի կեղծեաց, այլ
մանաւանդ և այլովք օրինակօք ջանայ հնարաւոր ցուցանել,
այլ մեզ աւելորդ թուի զայնպիսի իրաց խնդիր 'ի մէջ առ-
նուլ: Ըստ լիցի իմանալ թէ թեսաւրոս զայսպիսի օրինակ
իբր անհնարաւոր 'ի մէջ առնու՝ խօսելով 'ի ձեւ չափազանցա-
կան, 'ի կամիլ իւրում ցուցանել թէ իբր անհնարին իմն է
ունակացելոյն 'ի մոլութեան յանկարծակի միով և եթ ներ-
գործութեամբ փոխիլ յունակութիւն առաքինութեան:

38. Եթէ ճշմարիտ իցէ և եթէ սուտ այս պատմութիւն
քրմապետի առ նախնի հռովմայեցիս, 'ի դէպ գայ օրինակս
առ 'ի խրատ լսողաց. զի թէ հեթանոսք այնչափ մեծ յարգ-
ունէին առ կրօնս իւրեանց, և ամենայն իրօք պարտ վարկա-
նէին պաշտօնէից կռոց անարատ վարուք քաղաքավարիլ, զինչ
պարտ իցէ ասել վասն ծառայից ճշմարտին Աստուծոյ, և մա-
նաւանդ վասն անմիջական պաշտօնէից նորա որք մատչին յա-
հաւոր խորհուրդս աստուածայինս: Զայս յայն սակս յուշ-
արարաք, զի մի անպտուղ լիցի ընթերցումն այսպիսի օրինա-
կաց 'ի սմին մատենի. և մի վայրասլար ինչ կարծեացի յառաջ
բերեալ 'ի հեղինակէս, որ զամենայնն խորհրդով դնէ 'ի խրատ
ընթերցողաց:

39. Լուտաս է անուն բանջարոյ կամ ծառոյ, որոյ տեսակ
ինչ ասի լինել յԵգիպտոս բուսեալ 'ի Նեղոս գետ, և 'ի

կիր առեալ 'ի նախնեաց անտի Եգիպտացւոց 'ի պաշտամունս
դից : Եւ այլ տեսակ յԱփրիկէ դառնարմատ և քաղցրապը-
տուղ : Արդ ասի 'ի բանաստեղծութիւնս պատմութեանն
Տրոյական պատերազմի , թէ յորժամ Ոգիսէս դիւցազն 'ի
նաւել իւրում հանդերձ ընկերօք բռնութեամբ հողմոց ան-
կաւ 'ի ծովափն Ափրիկոյ , տեսեալ ուղեկցաց նորա զբոյս
լուսասայ 'ի գաւառն Լուտասակերաց , և ճաշակեալ զքաղ-
ցրահամ պտուղ նորա ոչ ևս յօժարէին դառնալ 'ի հայրե-
նիս իւրեանց . չէ արժան մեզ ասեն մեկնիլ յերկրէ աստի որ
բերէ այսպիսի ազնիւ բոյսս , և զրկիլ 'ի վայելից լուսասայ .
մինչև հազիւ ուրեմն մարթացաւ Ոգիսէս հաւանեցուցանել
զնոսա գնալ զճանապարհ իւրեանց : Եւ ահա յայս հայի այն
բան խորենացւոյն յաշխարհագրութեան . “ Լինի յԱփրիկէ
բանջար ինչ լուսաս անուն . զոր թէ ուտէ ոք , զհայրենիսն
մոռանայ , , : Իսկ թէ ուտի անուն առեալ իցէ բոյսս այս ,
յաւելուն առասպելարկուք թէ Լոտիդէ մին 'ի յաւերժա-
հարսանց փախուցեալ յերեսաց Պրիասպոսի , իբրև ետես թէ
չկարէ զերծանիլ փախստեամբ , աղաչեաց զդիս զի կերպա-
րանափոխ արասցեն զնա . և նոյնժամայն փոխեցաւ 'ի ծառ .
և այնպէս հետամուտն անցեալ առ նովաւ չկարաց գտանել
զնա , և այն է ասեն լուսաս ծառաբոյսն :

40 . Կուինդոս Մուտիոս մականուանեալն Սկեւոլա , էր
ազնուական ումն հռովմայեցի այր կորովի և սրտեայ . որոյ ա-
ռեալ հրաման 'ի ծերակուտէն միաբանեաց ընդ իւր զարս զօ-
րաւորս դաւել զթշնամիս . և նախ ինքնին առանձին գնաց 'ի
բանակն Պորսենայ արքայի որ պաշարեալ էր զհռովմայեցիս ,
եգեալ 'ի մօի մեռանել վասն հայրենեաց՝ միայն թէ մեռու-
ցէ զթշնամին հայրենեաց : Եւ զի ոչ ճանաչէր զՊորսենաս ,
տեսեալ զգալրասպետն արքունի համարեցաւ թէ նա ինքն թա-
գաւորն իցէ , և անգէն եհար և սատակեաց զնա : Եւ իբրև կա-
լան զնա և ածին առաջի թագաւորին , աներկիւղ խոստովան
եղև թէ ես այս անուն հռովմայեցի եմ թշնամի ձեր , եկեալ
'ի սպանանել զթշնամին մեր , և մի կարծէք ասէ թէ ես միայ-
նակ յայս յօժարեցայ , զի են և այլք 'ի քաջաց որք սովին
օրինակաւ պատրաստեալ կան դնել զանձինս 'ի մահ : Յայն-
ժամ հրաման ետ Պորսենաս բորբոքել խարոյկ , և ստիպէր
զՄուտիոս բացայայտագոյնս 'ի յայտ ածել զդաւադրութիւն
իւր և զընկերացն . ապա թէ ոչ ասէ կենդանւոյն 'ի հուր այ-
րեսցիս : Իսկ Մուտիոս ձգեաց վաղվաղակի զաջ բազուկ իւր
'ի խարոյկ անդր , և ետ այրիւ չարաչար 'ի բոց հրոյն , ես ինք-
նին վրէժ խնդրեցից ասէ յաջոյ խմէ որ վրիպեցաւ 'ի հարկա-
նել զայլ ոք փոխան արքայիդ . և ցուցից թէ ոչ ինչ տանջանք
կարեն ահ արկանել յիս : Սքանչացեալ արքայի ընդ անպար-

տեղի արիութիւնն առնն, հրաման ետ արձակել զնա յաղա-
տութիւն: Յայնժամ ապա և Մուտիոս փոխարէնս կամելով
հատուցանել շնորհի նորա պատմեաց անպատրուակ, թէ ե-
րեքհարիւր կորովի երկասարդք յիմում խորհրդի են դաւել
զանձն քո: Որոյ վասն զահի հարեալ Պորսենայ յետս եկաց
ի պաշարմանէ. և առեալ պատանդս դարձաւ ի տեղի իւր:
Աստի Մուտիոս Սկեւոլա անուն էառ ասեն, որպէս թէ ձախ-
ձեռնեայ, իբր զի անպիտանացաւ աջ նորա և այնուհետեւ
միայն ձախու ձեռամբն վարէր:

41. Ի խաղալ Ենէասայ յետ Տրոյական պատերազմին յա-
րկմուտս, էառ ընդ իւր զՊալլաս Արկադացի զորդի Եւանդրի
պատանի կայտառ և զօրաւոր. և ունէր զնա իբրեւ զմի յիւրոց
մտերիմ սիրելեաց: Եւ եղև զի յելանէլն ի մարտ պատերազ-
մի ընդդէմ Տուռնոսի իշխանին հռուտուղաց, սպանաւ Պալ-
լաս ի Տուռնոսէ: Ընդ այս կարի յոյժ տրամեցաւ Ենէաս, և
կոծ առեալ ի վերայ պատանւոյն առաքեաց զմարմինն նորա
առ հայր նորին: Եւ ինքն իբրեւ միւսանգամ ել ի պատերազմ,
յարձակեցաւ գազանաբար ի վերայ Տուռնոսի և սատակեաց
անխնայ: Ախրդիլիոս բանաստեղծ ի վախճան Ենէական գրոց
իւրոց գեղեցիկ նկարագրէ թէ զիարդ Տուռնոս ի սարտու-
թիւն մատնեալ յողոք անկեալ աղաչէր զԵնէաս խնայել
յինքն. այլ նա ոչ իւրից յանձն էառ, զի գառնացեալ էր ոգի
նորա վասն սպանանելոյ Տուռնոսի զՊալլաս պատանին զիւր
սիրելի:

42. Ոգիսէս յետ մեկնելոյ ի գաւառէն Լուտասակերաց՝
զոր ի վերոյ յիշեցաք, նաւեաց ի Սիկիլիա. և ի հասանել
իւրում անդր, բանս եղեալ ընդ ուղեկիցս իւր փութով գառ-
նաւ առ նոսա, ել ի ցամաք հանդերձ երկոտասան ընկերօք.
այլ յակամայս յամեաց անդ վասն այսպիսի պատճառանաց՝
ըստ առաստեղաց: Էր անդ ասեն Պողիւփեմոս որդի Պոսիդո-
նի՝ Վիկղոս կամ Վիկղոսս կոչեցեալ, այն է հրէշ գաղաթակ-
նեայ բնակեալ յայրի ուրեք ուր էին գոմք խաշանց, զի էր
խաշնարած. առ սա գնաց Ոգիսէս իւրովքն հանդերձ ակն ու-
նելով գտանել ի նմանէ մարգասիրութիւն. այլ նա անդէն
և անդ գիշատեալ եկէր զերկուս յընկերաց նորա, և յետ սա-
կաւուց զայլ ևս երկուս: Եւ թողեալ զՈգիսէս մնացեալ ըն-
կերօքն յայրի անդ իբր ի կերակուր այլոյ սահու, թաւալե-
ցոյց վէմ մի ահագին ի գուրս այրին. և ինքն մեկնեցաւ ի
բաց ընդ ջուս ոչխարաց: Յայնժամ Ոգիսէայ հնարս խորհեալ
հաճել զմիտս Վիկղոսայ, և աղատել զանձն և զորս ընդ նմա
ի ձեռաց վիրագին այնորիկ, պատրաստեաց գինի ազնիւ զոր
բերեալ էր ընդ իւր, ընծայել նմա: Եւ իբրեւ դարձաւ Վիկ-

զուպ, և մտեալ 'ի ներքս փակեաց անդրէն քարամբ զմուտս
այրին, մատոյց նմա Ոգիսեա զգինին աղաչելով զնա խնայել
յինքն և յընկերս իւր: Իսկ նա արբեալ զայն ասէ. խնայեմ
'ի ձեզ, եթէ միւսանգամ տալիք ինձ 'ի գինւոյ այտի. և իբրեւ
հարբ երկիցս և երկցս, եհարց ց Ոգիսեա, զինչ անուէն է քո.
և նա ասէ, Ուրիւ. (որ յուհարէն նշանակէ ուրիւ): Յայնժամ
ասէ ցնա Վիկղոս. փոխանակ զի ետուր ինձ այսպիսի ըմպելի
աղինիւ, ահա 'ի մեծարանս երեսաց քոց յետ ամենեցուն պա-
հեմ զքեզ ինձ 'ի կերակուր: Այլ յետ սակաւուց թմրեալ
Վիկղոսայ 'ի գինւոյն զոր հարբ, եմուտ 'ի քուն թանձրու-
թեան: Զոր տեսեալ Ոգիսեայ փութացաւ հրացոյց զփայտ
ինչ, և միտեաց ուժգին յաչս Վիկղոսայ և անդէն կուրացոյց:
Եւ 'ի ձայնել նորա տագնապաւ առ իւրսն որ արտաքոյ այ-
րին, հասանել յօգնութիւն, եկեալ ոմանց առ դուրս որ փա-
կեալն էր, հարցանէին ց Վիկղոս, թէ ո՞ւր մտաւ քեզ. և նա
ասէ. Ուրիւ: Եւ նոցա պատրեալ 'ի ձայնէ անտի, համարե-
ցան թէ ոչ ուրուք մտաւեալ է նմա, այլ ախտ ինչ բնական
խօթութեան պատահեալ իցէ, և ասեն. Զգիւցաղն հայր քո
կարգա քեզ յօգնութիւն. և թողեալ զնա 'ի բաց գնացին:
Յետ այսորիկ ստիպեալ Վիկղոսայ եբաց զդուրս այրին, զի
հօտք ոչխարաց որ կային 'ի ներքս, ելցեն արտաքս. այլ յե-
լանել նոցա նստեալ էր ինքն առ դրօքն, և շօշափէր ձեռօք
զմի մի 'ի նոցանէ, զի մի և Ոգիսեանք ընդ նոսա զերծցին:
Յայնժամ Ոգիսեա և ընկերք նորա մտին 'ի ներքոյ խաշանց,
կամ արկին զանձամբք զմորթս ոչխարաց. և այնպէս պատրեալ
զՎիկղոս' ճողոպրեցան 'ի ձեռաց նորա, և ելեալ գնացին 'ի
տեղիս իւրեանց: Այս ամենայն է ստեղծաբանութիւն բա-
նաստեղծից, զոր ոմանք մեկնաբանեն այսպէս. Պողիւմեմոս
էր այր աչալուրջ և զգաստ, և վասն այսորիկ ասացաւ ունել
զաչս 'ի գագաթան կամ 'ի ճակատն մերձ յուղեղն, զի խորա-
գիտութեամբ իւրով քաջատես երևէր յամենայնի. և զի Ո-
գիսեա խորագիտագոյն ևս գտաւ, և խոհական հնարիւք ինչ
յաղթեաց նմա, յայս սակս կեղծեցին բանաստեղծք թէ նա
կուրացոյց զՎիկղոս: Այլ վասն Վիկղոսայց բնակչաց Սիկի-
լիոյ ունիմք յիշել և 'ի ստորեւ 'ի համարն 69: Զսոյն զայս Ա-
ռասպել Վիկղոսայ այսպէս համառօտէ Նոննոս մեկնիչն Աս-
տուածաբանի. “Վիկղոսոս այս ասի գիցաղն գոլ աւաղա-
կական և հովիւ, որ բնակեալ էր 'ի Սիկիլիայ, և ունէր մի
ակն: Արդ Ոգիսոս յետ Տրովական պատերազմին մոլորեալ
ընկերօքն իւրովք եկն 'ի Սիկիլիա. և Վիկղոսայ ըմբռնեալ
զնոսա եկեր նախ զընկերսն Ոգիսեայ. իսկ զՈգիսոս պահեաց
յետոյ ուտել. այլ ոչ կարաց. քանզի զերծաւ արբեցուցեալ
զՎիկղոսոս և կուրացուցեալ, և ընդ ասուոյ խոյի միոյ գաղ-
տաբար կալեալ զանձն իւր ել: Ասէ Գրիգորիոս (Աստուածա-

բանն), թէ որպէս Կիկլոպոս զՈգեսոս պատուեաց յետոյ ուտել կամելով, այսպէս Յուլիանոս զիս և զԲարսեղիոս, ըստ պառնացեալ յետոյ քան զայլն տանջել. վասն որոյ և ասէ թէ վրէժխնդիր եղև մեզ հողն Պարսից, ուր սատակեցաւ Յուլիանոս:

43. Որեստէս Միկենացի որդի Ագամեմնոնի հանդիսացեալ է ՚ի ստեղծաբանութիւնս առասպելարկուաց ըստ այլ և այլ գործոց, զոր կեղծեն զնմանէ ՚ի թատրոնական խաղս և յեղերերգութիւնս. որպիսի է և առաջիկայս դիպուած յիշատակեալ ՚ի Թեսալոսէ, որպէս թէ յանգէտս հարեալ զեղջերուն զնուիրեալն դից Արտեմեայ, պարտաւորեալ իցէ ՚ի մահ. այլ ՚ի վախճանի ասի զերծեալ, որպէս և յայլ բազում վտանգաց ճողոպրեցաւ ասէն: Անունս Որեստէս թարգմանի լեռնային. և այսպէս կոչեցաւ ասէն վասն վայրենի և անագորոյն բարուց իւրոց. զի սպան զմայր իւր զՎիւտեմնետորէ. արար և զայլ արիւնհեղութիւնս. մինչև առած եղև ասել թէ յանցանք Որեստեայ ընուն ծայրալիւր զերկոսին կողմանս քարտի, և ևս յաւելուն. և յայնմանէ զգրուածս երկարս առաւելեալս քան զպատշաճն Որեստէս կոչէին: Հռչակեալ է և սերտ բարեկամութիւն Որեստեայ ընդ Պիւղագէսի. մինչև գնել զանձինս ՚ի մահ ՚ի վերայ իրերաց, այլ զայսմանէ տես ուրոյն ՚ի համարն 314:

44. Ագամեմնոն հայրն Որեստեայ էր թագաւոր Միկենաց և Արգիացոց, որ ընտրեցաւ զօրավար ՚ի Յունաց ընդգէմ Տրովացոց: Եւ եղև ՚ի հասանել զօրուն Յունաց նաւուք յԱլլիս գաւառ Բիովտիոյ, յորժամ հարցին զդիս վասն յաջողութեան պատերազմի, եղև պատասխանի ՚ի պատգամախօսէն թէ ոչ այլազգ յաջողի ձեզ եթէ ոչ զօհեսցի Արտեմեայ աստուածուհւոյ Իփիւգինէ դուստրն Ագամեմնոնի: Ընդ այս թէպէտև յանհնարինս գժուարացաւ Ագամեմնոն, այլ զի մի շարժեսցէ ընդգէմ իւր զբովանդակ Յոյնս, ակամայ կամօք միաբանեցաւ ՚ի զօհել զդուստր իւր. և զի գիտէր թէ մայր աղջկանն չթողու զնա, եդ պատճառանս թէ կամիմ ըզդուստր մեր ամուսնացուցանել քաջն Աքիլլեայ, և այնպիսի հնարիւք ետ բերել զնա: Այլ իբրև այն ինչ ունէին զօհել զԻփիւգինէ, Արտեմիս աստուածուհին գթացաւ ՚ի նա ասէն, և եդեալ ՚ի տեղի նորա զեղն մի, յափշտակեաց զաղջիկն, և թևօք հողմոց թռուցեալ տարաւ զնա յերկիրն Տաւրիոյ, և արար զնա քրմուհի մեհենին իւրոյ որ անդ կայր: Թող և զայլ ևս առասպելս ընդարձակս, զոր ՚ի սմին պատմութեան կցկցեն բանաստեղծք: Այլ նոննոս մեկնիչն Աստուածաբանի զայս օրինակ համառօտէ զնախագրեալսդ. “Յորժամ յԵլլագայ-

ւոց նաւարկութիւն եղև 'ի վերայ Տրովագայ, և ժողով ելև նացոցն, առ Յովիդայ Բիովտացւոց զոհ լինելով Արտեմիդեայ, զգուսարն Ագամեմնոնի որում անուն էր Եփիւգենիայ՝ 'ի սպանդ աւանդելով, Արտեմիս զի կոյս էր՝ ողորմելով կուսին յափշտակէ զնա, և 'ի բաց տանի առ Տաւրոս 'ի Սկիւթիա, և երևեցոյց փոխանակ կուսին եղն, զոր առեալ ելև նացոցն զոհեցին. իսկ Եփիւգենիա 'ի Սկիւթսն քահանայուհի եղև Արտեմիդեայ ։

45. Լուկրետիա էր մեծազգի օրիորդ Հռովմայեցի գուսոր Լուկրետիոսի քաղաքապետի, տուեալ 'ի կնութիւն Վոլատինոսի արքայազնի, գեղեցիկ տեսլեամբ և սարկէշա վարուք։ Եւ եղև 'ի գովել առն նորա զգեղ նորուն՝ առաջի որդւոց Տարկուինեայ Սուպերբոսի արքային Հռովմայ, և 'ի յանդիման առնել զնա նոցա, Սեքստոս երէց որդի թագաւորին հարաւ 'ի սէր նորա, և յետ բազում հնարից բռնաբարեաց զնա ընդգէմ կամաց նորա։ Ընդ որ չհանդուրժեալ Լուկրետիայ, և յանհնարինս ալեկոծեալ 'ի խորհուրդս իւր, կոչեաց առ ինքն զհայր իւր և զայր և զայլ մերձաւորս, և պատմեաց նոցա զաղէսս անձին իւրոյ, և անդէն ձգեալ զձեռն 'ի դաշոյն զոր ծածկեալ ունէր ընդ հանդերձիւք, միտեաց ինքնին 'ի սիրտ իւր յանդիման նոցա։ Եւ թէպէտ կարող էին արգելուլ զնա որք մերձն կային, բայց անմիտ մտօք թոյլ ետուն նմա, որպէս զի զերծցի 'ի տառապանաց սրտի իւրոյ։ Այլ այս գործ աղետալի գրգռեաց զՀռովմայեցիս 'ի վրէժխնդրութիւն, մինչև հալածական արարին զթագաւորն և կարգեցին իւրեանց ծերակուտական իշխանութիւն եղեալ հիւպատոս տարեկան նախ զառաջին զՎոլատինոս զայրն Լուկրետիայ, հանդերձ Բրուտոսի։ Եւ թէպէտ ոմանք զԼուկրետիա կոչեն կին Բրուտոսի, այլ շփոթութիւն անուանց է 'ի մէջ երկուց հիւպատոսացս, քանզի ըստ ամենայն պատմեաց Լուկրետիա էր կին Վոլատինոսի, որ էր 'ի զարմէ Տարկուինիոսի արքային, իսկ Յունիոս կոչեցեալն Բրուտոս էր ազգական և բարեկամ Վոլատինոսի և քեռորդի Տարկուինիոսի։ Որ և զայս անուն էառ ասեն վասն կեղծելոյ զանձն յիմար, և այս կամ առ երկիւղի, և կամ առ 'ի կարող լինելոյ հնարիւք սպանանել զՏարկուինիոս արքայ, որոյ սպանեալ էր զհայրն և զեղբայրն Բրուտոսի։ Եւ իբրև այնպիսի անցք անցին ընդ Լուկրետիա յորդւոյն Տարկուինիոսի, սա ինքն Բրուտոս եղև գլխաւոր վրէժխնդիր, և ետ հալածական առնել զթագաւորն, և կարգեցաւ հիւպատոս ընդ Վոլատինոսի, որպէս ասացաք։ Իսկ յորժամ մեռաւ Բրուտոս 'ի մարտի, սուգ առին 'ի վերայ նորա տիկնայք Հռովմայեցւոց զամ մի ողջոյն, իբրև 'ի վերայ առաքինի առն որ եղև վրէժխնդիր սարկէշութեան իւրեանց 'ի պատճառս Լուկրետիայ։

46. Եղբերեղբութիւնդ անուն որ և ողբերգութիւն կոչի, առեալ լինի 'ի մէնջ փոխանակ ողբերգական տաղից կամ խաղուց, յորս նկարագրին աղետալի դիպուածք, այն է ըստ յունմաց Դրաղօփիա ասացեալ որ թարգմանի նոխաղերգութիւն. զի սովոր էին 'ի նախնումն նոխաղ պարգևել ողբերգակաց, այսինքն այսպիսի երգաբանից կամ խաղարկուաց: Այլք ասեն թէ նուագեալ լինէր 'ի պատիւ Բաքոսի աստուածոյն խաղողոյ և գինւոյ, որում զոհէին զնոխաղ՝ որ ապականիչն է այգեաց:

47. Ոմանք որոշեն զՊիտտակոս օրէնսդիր Հելլենացւոց կրտսեր կոչեցեալ, 'ի Պիտտակոսէ Միալինացւոյ որ մին էր յեօթն իմաստասիրաց, իսկ ոմանք նոյնացուցանեն. և 'ի մէջ այլևայլ խրատուց և օրինադրութեանց նորա գնեն և զայս, թէ սահմանեաց զի առաւել ծանունս պատժեցին զինչ և իցէ յանցանք արբելոց քան զգաստից. զի կրկին է ասէր նոցա մեզն, մի արբեցութիւն, և միւս ևս գործն փաստակար զոր առնեն վասն արբեալ գոլոյ: Գոյր և այլ ոմն Պիտտակոս անուն իմաստակ, որ առ ցուցանելոյ զճարտարութիւն մտաց իւրոց յօրինեաց ներքող 'ի վերայ երկանաքարի:

48. Կլիտոս այր քաջ և իմաստուն էր եղբայր Հելլանի. կեայ գայեկին Աղէքսանդրի Մակեդոնացւոյ, և սիրելի յաջս նորա: Սա առ Գրանիկ գետով տեսեալ զԱղէքսանդր գլխիբաց կռուիլ՝ վահանաւ իւրով ծածկեաց զգլուխ նորա. և զձեռն հռոսակայ որ ձգեալ էր 'ի հարկանել զԱղէքսանդր սուսերահար կտրեաց 'ի բաց: Եւ յայնմ հետէ առաւել ևս յաւելաւ սէր Աղէքսանդրի 'ի վերայ Կլիտոսի իբրեւ ազատչի իւրոյ: Եւ եղև զի 'ի կոչունս ուրեք ընդ գինի մտեալ ընդ արքայի սկսաւ Կլիտոս գովել զգործս և զպատերազմունս Փիլիպպոսի քան զԱղէքսանդրի, և յորգորել զնա լինել նմանող հօր իւրում: Ընդ որ ծանրացասումն լեալ արքայի՝ եհար զնա նիզակաւ, զոր ունէր մօտ առ իւր, և անդէն սատակեաց: Այլ յորժամ սթափեցաւ 'ի գինւոյն, այնչափ ստըճացաւ Աղէքսանդր ընդ կորուստ այնպիսի առն, մինչև կամէր նովին նիզակաւ հարկանել և զանձն իւր, թէ չէր արգելեալ 'ի մերձակայից, և ապա եռօրեայ անկաւ 'ի սուգ թախծագին փակեալ յառանձնութեան, եղեալ 'ի մօի անձնամահ լինել սովու: Եւ թէպէտ բարեկամք արքայի մխիթարել կամելով զնա ասէին, թէ իրաւամբք սպանաւ Կլիտոս, այլ նորա գիտելով զսուտ փաղաքշանս նոցա առաւել ևս 'ի խոր խոցէր, այլ 'ի վախճանի առ փոքր մի դիւրութիւն սրտի իւրոյ հրաման ետ մեծահանդէս փառօք թաղել զԿլիտոս: Միւս այլ կանխագոյն ազդարարութիւն Կլիտոսի առ Աղէքսանդր յի-

շատակեալ 'ի յետագայ բանս Թեասարոսի, այն էր զի 'ի հա-
ճել ոմանց 'ի սուտակաստասից զմիտս Աղէքսանդրի, որպէս
թէ չիցէ նա որդի Փիլիպպոսի, այլ ծնունդ ուրումն յաս-
տուածոց, որ 'ի կերպարանս Փիլիպպեայ մտեալ իցէ առ Ո-
ղիմպիա մայր Աղէքսանդրի, Կլիտոս մեղմով իմն ազդեաց ար-
քայի թէ այդ հրապոյրք ստուծեան դառնան 'ի նախատինս
հօր քո և քոյդ անձին գլխովին :

49. Թեմիստոկղէս էր մեծանուն և քաջ զօրավար Աթե-
նացւոց, որոյ գործք յայանի են 'ի պատմութիւնս պատերազ-
մացն Յունաց ընդ Քսերքսեայ Պարսից արքայի : Այլ թէ սո-
րա՞ որդի իցէ Դէիփանտոս, կամ այլոյ ուրուք, ոչ գիտեմք :
Յիշեն ոմանք Դէիփոնտէս անուն զոմն որդի Անտիմաքոսի .
այլ ոչ ինչ գործ որոշակի 'ի մէջ բերեն : Ի դէպ դայ իւրիք
բանից Թեասարոսի այն որ ասի յոմանց զԹեմիստոկղէայ թէ
սովոր էր ասել . “ Զանցանէն զամէհի երիւարօք՝ անսանձ
քուռակք, եթէ քաջ կրթանօք սանձեսցին ” . ցուցանելով
այսու զանձին իւրոյ զյառաջագիմութիւն . զի յառաջն էր
պատանի ցոփակեաց, և ասլա 'ի զօրավարութեան առաքինի
հանդիսացաւ :

50. Կամի ասել թէ Պարիս որդի Պրիամոսի Տրովացւոյ
յափշտակելով զՀեղինէ զկին Մենեղաւոսի արքային Սպար-
տացւոց, նովին իսկ և ինքն յափշտակեալ էր 'ի նմանէ, այս-
ինքն ըմբռնեալ և դերեալ գլխովին 'ի սէր նորա . և այս եղև
պատճառ տասնամեայ պատերազմին և աւերածոյն Տրովա-
դայ . զի Յոյնք խնդրէին զՀեղինէ, և Պարիս չառնոյր յանձն
տալ :

51. Կիբկէ ըստ առասպելաց էր դուստր արքային Կողքի-
ոաց կոչեցելոյ հինգերորդ արեգակն, և Պերսիտայ յաւեր-
ժածարօին, առ ժամանակօք Տրովական պատերազմի : Սա ա-
սեն այնչափ հմուտ գտաւ յարուեստ վճկութեան և կախար-
դական դեղատուութեան, մինչև յարբուցանել զբաժակ իւր
ումք՝ դարձուցանէր զնա 'ի կերպարանս անասնոյ : Ամուս-
նացեալ ընդ արքային Սարմատացւոց՝ դեղամահ սատակեաց
զնա . և իբրև սկսաւ ինքնակալել անագորոյն օրինօք, հալա-
ծեցաւ 'ի բնակչաց տեղւոյն, և փախստեայ անկաւ յիտալիա,
և արար իւր իջավանս բնակութեան 'ի Լատեան լեռոն երկ-
րին Առլսկաց՝ 'ի տեղի խոտաւէտ . ուր ընթանային առ նա քա-
ղումք 'ի հեռաւոր վայրաց վասն համբաւոյ կախարդութեանց
նորա . և զի զբազումն աշակերտեաց յանխմաստ մոլորութիւն
իւր և յանբանութիւն գլխովին դարձոյց զմիտս նոցա, բանք
եղեն յառասպելս թէ զոմանս փոխարկեաց 'ի չորքոտանիս,

զայլս 'ի Թռչունս և 'ի ձկունս, և այլն. զոր բազումք պէտքս
մեկնաբանեն: Սա, ասեն, և զընկերս Ոգիսեայ նախ դարձոյց
'ի կինձս վայրենիս, և ապա անդրէն ետ նոցա զմարդկային
կերպարանս՝ 'ի շնորհս նորին Ոգիսեայ, որում և կին լեալ
ծնաւ նմա զՏեղեգոնոս: Իսկ տեղին այն ուր դադարեաց Վիր-
կէ յերկրին Վոլսկաց, կոչեցաւ յանուն նորա Վիրկէա. այն
է ասեն՝ որ այժմ կոչի Չիտ-Վէ++իւ որ Թարգմանի հին
բաղաք:

Ծանոթութիւնք յերրորդ գիրս:

52. Աղոգիոս կայսր 'ի զարմէ Օգոստոսի և Տիբերեայ՝ ան-
դրստին 'ի մանկութենէ էր ապուշ մտօք, որպէս և մարմնով
տկար. մինչև մայր նորա 'ի պախարակել զոք իբրև անմիտ և
անպէտ, ասէր. Զխմրդ նման է դա որդւոյ իմում Աղոգեայ:
Եւ թէպէտ 'ի հասանել յարբունս, երևէր խոհական մտօք և
յաջողակ 'ի բանս և 'ի գործս, այլ յորժամ նստաւ յաթոռ
ինքնակալութեան, եցոյց արդեամբք զընդաբոյս անմտութիւն
իւր անիմաստ անաւսութեամբ, մինչև փասս բազում առնել
կայսերութեան և օգուտ ստիպաւ:

53. Սիղղա, այն է Կոռնելիոս Սիւլլա էր ազնուական հռով-
մայեցի, այր գիտնաւոր և հզօր, այլ դժնեայ և անագորոյն
բարութ. արդարակորով երևէր և առատաձեռն, մեծասիրտ և
բարեզարդ, բայց 'ի զայրանալ մօլեկան բարուցն կարի յոյժ
անգութ և անողորմ գտանէր: Որ և դատաւորական իշխա-
նութիւն ստացեալ 'ի հռովմ, այնպէս ընկճեաց զծերակոյան
և հարստահարեաց զժողովուրդն, մինչև ասել Վիկերոնի.
“Մի միայն եղև անգտաին 'ի հիմնարկութենէն հռովմայ մին-
չև ցարդ, յորոյ 'ի ձեռս գլխովին մասնեաց զանձն՝ հասարա-
կապետութիւնս այս, նեղեալ 'ի դառնութեանց ժամանակին
և յառանին չարեաց, այն ինքն է Սիղղա: Սա այնչափ զօրա-
ցաւ, մինչև ոչ ումեք հնար էր առանց կամաց նորա անկո-
րուստ պահել զինչս և զհայրենիս և զկեանս: Եւ յայն յան-
դրգնութիւն ժամանեաց խրոխտացեալն ոգւով, մինչև իշխեաց
ասել յատեան բազմութեան, թէ ես երբ 'ի վաճառ հանեմ
զինչս քաղաքացւոյդ հռովմայեցւոց, ոչ զօտարին ինչ, այլ
զիմ սեպհական ստացուած վաճառեմ”, Եւ սա այն է՝ որ
երկար պատերազմունս մղեաց ընդ Միհրդատայ յարևելս:

54. Ասացաք վերագոյն 'ի համարն 18, թէ Աղկիդէս է առաւելան անունն քաջին հերակլեայ. զոր վասն յազթահասակ հսկայութեանն ըստ ներհական ծայրի համեմատէ թեւաւրոս ընդ թզուկի, այսինքն ընդ թզաչափ դաճաճի: Կարէր ևս 'ի մէջ բերել զԳողիադ մեծանունն հսկայ փոխանակ հերակլեայ. այլ չկամի 'ի կարգս արտաքին առասպելաց խառնել զօրինակս ստոյգ պատմութեանց սուրբ գրոց:

55. Պողիկղեատս էր երևելի անդրիագործ յոյն աշակերտ Ագեղասայ, հայրենեօք Սիկոնացի կամ աղգաւ Սիթոնացի, իբր 400 ամօք յառաջ քան զՔրիստոս: Եւ զի սա երկաթի քանոն 'ի կիր առնոյր առ հաստատուն ունելոյ զչափ և զհամեմատութիւն գործոյն, քանոն նորա օգտէր միայն ուղղորդ և տախարակ ձեռն. նմին իրի և յօրինակ առեալ լինի անղիջանելի բարուց կամ ճիշդ չափմանց, որպէս և անայլայլելի և անկաշառ օրինաց արդարութեան: Իսկ Լեօբացիք էին բնակիչք Լեօբեայ կղզւոյն հանդէպ Տրուադայ և մեծին Միւսիոյ. ուր ճարտարապետք 'ի կիր առնուին քանոնս արձաճեայս առ գիւրսու յարմարելոյ առ ամենայն ձև, ըստ պիտելոյ ուղիղ պահելով և կամ թեքելով. յորմէ և յառակս եղև Լեօբեան կանոն կոչել զայն որ ընդ ամենայնի ամենայն լինի, կամ զայն ինչ որ ըստ յարմարութեան տեղւոյն 'ի գործ ածի. որպէս և յորժամ օրէնքն զիջանին զկնի սովորութեան, կամ իշխանն վարի ըստ բարուց հպատակաց: Ասան որոյ 'ի բարի կողմն առեալ յօրինակ բերի խոհեմութեան կամ գերզգօնութեան, իսկ 'ի չար կողմն նշանակ է անարդարութեան կամ անիրաւութեան:

56. Փայեթոն ստուգաբանի լուսանշոյլ կամ հրափայլ, և 'ի բանաստեղծից կոչի որդի արեգական: Սա ասեն խնդրեաց երբեմն 'ի հօրէն իւրմէ թոյլ տալ ինքեան գէթ զմի օր վարել զկառս նորա. և իբրև թոյլ ետ նմա արևն, մանուկն օխմար անվարժութեամբ իւրով խրտեցոյց զերկվարս, և վեր 'ի վայր ընթացուցեալ զկառս արևու և անցեալ ըստ սահման երկնից, հրդեհեաց զեթերս և զերկիր: Ասան որոյ և կայծակնահար պատուհասեալ 'ի Դիոսէ՝ կործանեցաւ ասեն 'ի կառաց, և անկաւ 'ի Պադոս գետ. և այլ ևս բանք առասպելաց որ 'ի նոյն յարին: Այս առակ բազմօրինակ մեկնաբանեալ 'ի բազմաց՝ հասարակօրէն յօրինակ բերի չարաչար անկման այնոցիկ, որք տղայամոռութեամբ կամ ամբարտաւանութեամբ ձկտին 'ի դեր 'ի վերոյսն քան զկար իւրեանց. որպէս և երբեմն իրաց արտաքոյ կարգի գործելոց, կամ մեծամեծ հրդեհից եղելոց ընդ ժամանակս ժամանակս: Այլ ըստ ստոյգ պատմութեանց՝ Փայեթոն էր իշխան ոմն 'ի սահմանս Եգիպտոսի. առ որով հրայ-

րեացք մեծ եղև յԵթովպիա . որպէս յիշէ Եւսեբիոս 'ի ժա-
մանակագրութեան առեալ 'ի Պղատոնէ :

Յ7 . Վասն հեմեսեայ աստուածուհւոյ ունիս տեսանել 'ի
ստորև 'ի համարն 210 :

Յ8 . Դեգաղոս էր անուանի անգրիագործ Աթենացի , որ
գրօշեաց ասէն արձանս շարժուէս . մինչև ըստ բանաստեղծից
թէ չէր զնոսա կապեալ , ոտս առեալ փախչէին 'ի տեղւոջն ,
արար և այլ մեքենայս ճարտարարուեստս : Եւ զի կասկածէր
սա թէ թոռն իւր Դաղոս անուանի լիցի քան զինքն 'ի գիւտս
ճարտարութեան , հնարիւք սպան զնա . և ինքն առեալ զոր-
դի իւր զԻկարոս՝ փախստեայ անկաւ 'ի կղզին Վրետայ առ
Մինոս արքայ : Անդ շինեաց լաբիւրինթոս երևելի կամ բանա
անելանելի . և իբրև կամեր մեկնիլ 'ի կղզւոյ անտի , արգել
զնա Մինոս յայն բանտ անել հանգերձ որդւոյն : Յայնժամ
ըստ առասպելաց նոր հնարս խորհեցաւ Դեգաղոս . շինեաց
թևս մեծամեծս վասն իւր և վասն որդւոյն , և մածուցեալ
մոմով փորձ փորձեաց թռչելոյ . և այնպէս թևաւորեալ վե-
րացաւ յօդս , դիմել յԻտալիա , պատուէր տուեալ որդւոյն
միջասահման բարձրութեամբ միշտ թևարկել : Իսկ Իկարոսի
ոչ պահեալ զխրատ հօրն վերացաւ 'ի բարձունս քան զսահ-
ման օդոյ . և այրեալ զթևս իւր 'ի կամարն հրոյ թևաթափ
անկաւ 'ի ջուրս ծովու , 'ի տեղին որ յանուն նորա ասի կոչե-
ցեալ Իկարեան ծով : Այլ Դեգաղոս եհաս անմնաս մինչև 'ի
Կալաբրիա . և յետ ժամանակաց դարձ արար ասէն 'ի կող-
մանս Եգիպտոսի և անդ սպանաւ : Զայս առասպել գրեթէ
ամենեքին մեկնեն վասն փախչելոյ Դեգաղոսի 'ի Վրետայ
առագաստեալ նաւուք , և չկարելոյ այլոց հասանել զինի նո-
րա թխալարութեամբ . որպէս և զարձանս նորա շարժականս
խմանան վասն արուեստագործ գրօշուածոցն . իբր զի ինչ ինչ
նորագիւտ ճարտարեաց սա յայնմ արուեստի քան զառա-
ջինս : Յիշէ զայսոսիկ Եւսեբիոս 'ի քրոնիկոն կանոնի յաւուրս
Գեղէոնի դատաւորի , յասելն . “ Դեգաղայ իրքն . որ կար-
ծեցուցանէր , թէ պատկերս շարժուէս առնիցէ . քանզի նախ
զոտս պատկերաց 'ի միմեանց զատանէր . և սրտամէ Պաղեփա-
տոս , և թէ որպէս հանգերձ որդւոյն իւրով Իկարոսիւ զնաւէ
կալեալ փախեաւ 'ի Մինոսէ . և վասն չգտանելոյ սրտասպա-
րան փախստեանն համարեցաւ թռանել , : Թեսաւրոս ան-
գթական կղզի կոչէ զՎրետէ վասն արգելեալ գոլոյ անդ Դե-
գաղոսի , կամ վասն լաբիւրինթոսին որ անդ շինեցաւ 'ի նմա-
նէ : Իսկ զԻտալիա կամ զԿալաբրիա կոչէ երկիր խաղաղական ,
կամ ըստ Իտալական բառին բարեկամական , զի անդ զերծաւ .
եթէ ոչ գուցէ այլ ինչ ստուգաբանութիւն գիտէ :

59. Մանչիոս սրատանի Հռովմայեցի էր որդի Մանչիոսի Տիտոսի հիւսկատոսի Տորկուատոս կոչեցելոյ: Արոյ գնացեալ 'ի սլատերազմ՝ թէպէտ և յաղթեաց քաջութեամբ, այլ քան զի արտաքոյ հրամանաց հօրն եղև ճակատամարտ նորա, տապարահար սպանաւ 'ի հօրէ իւրմէ: Չայս յիշէ և Եւսեբիոս իբր 335 ամօք յառաջ քան զՔրիստոս, յասելն. «Հռովմայեցւոց հիսկատոսն զորդի իւր տաշեաց տապարաւ, թէ ընդէր առանց նորա կամաց ճակատս ետ և յաղթեաց»:

60. Սա ինքն է Տորկուատոս Մանչիոս հայրն նախասացեալ Մանչիոսի սրատանւոյն: Արդ սա 'ի մանկութեան թէպէտ և երևէր աշխոյժ բարուք և եռայր 'ի սրտի, այլ անյաջող էր յոյժ 'ի քաղաքական կենցաղավարութիւնս. վասն որոյ և հայր նորին կոչեցեալն Մանչիոս Լուկիոս չեա նմա թոյլ կալ 'ի Հռովմ քաղաքի, այլ յղեաց զնա յագարակս իւր արածել զհօտս 'ի դաշտի: Եւ եղև զի Պոմպոնիոս տրիբունն թշնամացեալ ընդ հայր մանկանն, խորհեցաւ 'ի մահ մատնել զնա աղգի աղգի ամբաստանութեամբք, յորոց մի էր և անգթութիւն նորա առ որդին: Չայն իմացեալ մանկանն եկն գիշերայն 'ի քաղաքն. և մտեալ 'ի տուն Պոմպոնիոսի, և գտեալ զնա գեռ յանկողնի, մերկեաց զսուսեր և ահացոյց զայրն. մինչև էառ 'ի նմանէ երգումն չառնել ինչ չար հօր իւրում. մի լիցի ասէ վասն իմ մնաս ինչ նմա՝ որ ետ ինձ զկեանս, և այնպէս աղատեաց զհայր իւր: Եւ իբրև յարբունս եհաս նա եղև այր զօրաւոր, և արար բազում քաջութիւնս 'ի հանգէս մարտի. և 'ի միում նուադի մենամարտեալ ընդ գաղղիացւոյ ումեմն հզօրի սպան զնա, և էառ զոսկի մանեակ 'ի սլարանոցէ նորա, յորմէ և ընկալաւ զանունս Տորկուատոս, այն է մանեկաւոր կամ մանեկաւորեալ: Սա բազում անգամ կարգեցաւ հիւսկատոս, և բազմապատիկ մրցանօք յաղթահարեաց զթշնամիս Հռովմայեցւոց. այլ 'ի վերջոյ ինքնակամ հրաժարեաց 'ի սլատուոյ հիւսկատոսութեան ասելով թէ չկարեմ տանիլ մոլեկան բարուց ժողովրդեան. որպէս և ժողովուրդն իսկ զայն կամէր զի և նոքա չկարէին տանիլ խիստ բարուց նորա:

61. Հռչակեալ է առ ամենեւին անուն մեծանուն զօրավարի Հռովմայեցւոց Շիպիոն կամ Սկիպիոն կոչեցելոյ, այն որ բազմագիմի քաջութեք հանգիսացաւ ընդդէմ Աննիբաղայ քաջի զօրավարին Վարբեգոնացւոց. և յաղթական գտեալ ընդդէմ նորա և նորայոցն այսինքն Ափրիկեցւոց, էառ մականուն Ափրիկանոս. ըստ որում յիշէ և Նոննոս մեկնիչն Աստուածաբանի, յասելն. «Այլև Սկեպիոն զօրավար էր Հռովմայեցւոց... յաղթեաց և սայ Վարբեգոնական մարտին, որ և 'ի յաղթութեան»:

Թե՛նէն աղգին՝ ընկալաւ մականունութիւն . վասն զի կոչեցաւ Սկիսիոն Ափրիկեցի . և Ափրիկեցիք Վարքեդոնացիք են , : Արդ սա ինքն Սկիսիոն Թէպէտա ՚ի մանկութեան անառակ գտաւ , այլ իբրեւ զգեցաւ զղօրութիւն արութեան յերիտա- սարդական տիս՝ եցոյց յանձին զգովելի օրինակս պարկեշտութեան : Այլ առաւել մեծապէս համբաւեցաւ առ Հռովմայեցիս այն առանձին գործ Սկիսիոնի , զի յառնուլ իւրում զՎարքեդոն քաղաք , տեսաւ ՚ի մէջ գերելոց աղջկանց օրիորդ մի նշանաւոր գեղով , զորմէ շէնջէին ամենայն զօրք բանակին , ՚ի ցոյց համեստութեան իւրոյ հրաման ետ արձակել զնա և դարձուցանել պատուով ՚ի տեղի իւր , որպէս և զայլ մեծազգի տիկնայս հանդերձ որդւովք ազատաց :

62 . Այս Վադմոս այն է որ ասի լինել առաջին գտակ յունական նշանագրաց , որպէս յիշատակեցաք վերագոյնդ ՚ի համարն 29 , արքայ Թեբայ՝ որդի Ագենովրայ արքային Փիւնիկեցւոց առ Ժամանակօք Մովսէսի կամ դատաւորացն Եբրայեցւոց : Չամանէ բաղմապիսի առասպելք յօդին առ հնախօսս . յորոց միջի է և առաջիկայս օրինակ . զի ՚ի միում նուագի յորժամ կամէր ասեն զո՛հ մատուցանել Դիոսի , յղեաց զընկերս իւր ՚ի մերձակայ անտառ բերել անտի ջուր . իսկ վիշապ օձն որ կայր մօտ աղբերն , սատակեաց զնոսա : Ի վերայ հասեալ ասլա Վադմոս սպան զօձն . և լուաւ ձայն որ ասէր առ նա , Թէ հանդերձեալ ես դու յօձ փոխարկիլ : Եւ մինչդեռ ՚ի վարանս էր նա , եկն եկաց ասեն առ նմա Պալլաս աստուածուհին զինուորութեան . և հրամայեաց Վադմոսի ցանել յերկիր զատամուռնս օձին սպանելոյ , և նոյնժամայն ՚ի վերբուսան ՚ի հողոյ անտի բաղմութիւնք երիտասարդաց քաջ սպառազինաց . որոց ՚ի զէն աճապարեալ մարտ եղին ընդ միմեանս . և անդէն սատակեցին զիրեարս , և մնացին միայն հինգ արք ՚ի նոցանէ . որք հրամանաւ Պալլասայ ՚ի համբոյր հաշտութեան եկեալ միաբանեցան ընդ Վադմոսի , և շինեցին նմա քաղաք Թագաւորութեան եօթնագուռն ՚ի Բիովտիա գաւառին Ելագացւոց , որ կոչեցաւ Թեբաս կամ Թեբէ յանուն Թեբայ քաղաքին Եգիպտացւոց , ուստի էին նախնիքն Վադմոսի : Չայս ամենայն այսպէս համառօտէ հոննոս . “ Ի Թեբաս Բիովտացւոց ասի Թէ Վադմոս և կամ այլ ոմն՝ առեալ զԱտելփինոս վիշապին զատամուռնս սերմանեաց ՚ի յերկիր . և վերաբուսեալք եղեն արք սպառազինեալք , այլ եղեն վերաբուսեալք ՚ի բարձիցն մինչև ՚ի վեր . նոյնպէս կալով մարանշէին ընդ միմեանս և ընդ այլս , : ”

63 . Ի նկարագրել հեղինակին զզոհագործութիւն հեթանոսական՝ պարտ է քաջ դիտել զվախճան նորին , որ ոչ յայն

հայի թէ գից զոհէր Օգոստոս, այլ թէ զգործ կրօնի առնէր, նմին իրի և իբր գովութեամբ առաջի գնէ. իբր զի ըստ ինքեան էր գովելի եթէ առ Ճշմարիտն Աստուած ուղղեալ լինէր: Ասան որոյ և խորհուրդ ստանութեանն զոր մեքենայէր Վիննա 'ի գործ գնել յայնմ պահու զոհից, լինէր առաւել չարագոյն, և առաւելոյր զյանցանս նորա. զի մեծապէս առնարգութիւն էր կրօնի թէպէտ և սուտ կրօնի, 'ի գէտ եկեալ իմաստութեանն առածի. « Զի ոչ եթէ երգմեկեացն զօրութիւն, այլ մեղուցելոցն դատաստան հանէր ընդ գլուխ զանիրաւաց զյանցանս », Իմաստ. ԺԴ. 31:

Ծանօթութիւնք 'ի չորրորդ գիրս:

64. Որպէս վերագոյնդ յիշեցաք 'ի թիւն 31, Պալլաս համարիւր աստուածուհի պատերազմաց, և Աթենաս աստուածուհի գիտութեանց. մանաւանդ թէ մի և նոյն կռոյ ընծայիւր քաջութիւն Պալլաս անուամբ, և իմաստութիւն Աթենաս անուամբ. վասն որոյ և սակալ 'ի գործ ածին այս անուանք փոխանակ պատերազմական արութեան և մակացական գիտութեան: Այլ զնախընթաց նկարագրութիւնս հեղինակիս 'ի վերայ արիութեան աղգի աղգի 'նմանաբանութեամբ և խորհրդածութեամբ, ոչ ինչ հարկ համարեցաք մի առ մի բացարեւ աստանօր. զի շատ է ընթերցողաց իմանալ թէ արիութիւնն առ արաաքս երեւի վեհ քան զսոհեմութիւն և քան զարգարութիւն. այլ ըստ ստոյգ տեսութեան բազում իրօք նախասրափու են սրբա քան զնա, որպէս և ցուցանէ նա ինքն թեասարոս 'ի բազում գլխոց:

65. Պսիւղացիք կամ Պսիղեսոյք էին Ժողովուրդք միոյ մասին Աթինոյ, առեալ զանուն 'ի Պսիղոսէ ումեմնէ արքայէն իւրեանց: Արդ որպէս յիշէ Պլինիոս և այլք 'ի հնախօսից, 'ի մարմինս Պսիւղացւոց ասիւր լինել բնածին թոյն ինչ սատակիչ օձի, կամ հոտ զօրաւոր թմբեցուցիչ թունաւոր զեռնոց: Եւ էր առ նոսա սովորութիւն, ընդ ծնանիլ զմանկունս առաջի արկանել դժնդակագոյն օձի, առ 'ի զփորձ առնուլ հաւատարմութեան լծակցաց. քանզի ասէին թէ 'ի խառնածին մանկանց ոչ ինչ խորշի օձն. իսկ յերեսաց հարազատածին աղայոց տագնապի և կամ թմբեալ ընդարմանայ. մինչև համարձակ բուռն հարկանել նոցա զօձէն, և ինչ ոչ փնասիլ: Եւ Պլուտարքոս գրէ թէ Վաստիլն զօրավար յանցանել իւրում

ընդ ամայի և ընդ օձաբնակ տեղիս Լիբիոյ, տանէր ընդ իւր սպասաւորս Պսիւղացիս. որք դարման մատուցանէին ընդդէմ խայթուածոց օձից, երբեմն բերանովք իւրեանց ծծելով ըզթոյնս նոցին, և երբեմն թովչութեամբ թափելով զզօրութիւն նոցա :

66. Ամփիտրիոն էր իշխան Թեբայեցի որդի Աղկէոսի. սուրա կին եղև Աղկմենէ մայր երկուորեակ եղբարց Հերակլէսի և Իփիկլէսի. որք որպէս համամայր էին նոյնպէս և համահայր, բայց մայր նոցա յայտնի, և հայր նոցին անյայտ, վասն խառն անկողնոյ մօրն իւրեանց : Իսկ բանաստեղծք ըստ կամս որոշելով զիրան՝ հայր Հերակլէայ համարեցան զԱրամազդ զհայր Աստուածոց, և Իփիկլէայ զԱմփիտրիոն : Ըստ որում յիշէ և Նոննոս յասելն զՀերակլէ. “ Եւ սա ասի որդի գոլ Արամազդայ, քանզի Զեւս Արամազդ նմանեալ Անփաւգրիոնի շաղաշարի ընդ Աղկմիոնեայ, և ծնանի ՚ի նմանէ զՀերակլէս ” : Եւ դարձեալ ասէ այլուր. “ Ուժգին ճառս հրատարակեալ լինի զՀերակլէայ, իբր թէ որդի է Արամազդայ և Աղկմէոնեայ. և գիցազն գոլով զերկոտասան նահատակութիւնսն կատարեաց ” : Այլ այս գիւտ հեթանոսական ՚ի նախատինս դառնայր քաջին Հերակլէայ. զի թէպէտ իբր ՚ի պատուոյ սակս ընծայի նմա աստուած որդի լինել, բայց ընդ նմին կրէ և զանուն աղջկորդւոյ. իսկ Իփիկլէս մնայ որդի հօր իւրոյ հարազատի Ամփիտրիոնի :

67. Պրիամոս, որպէս յայտ է, էր արքայ Տրոյացւոց. յորոյ աւուրս եղև առումն Տրովադայ կամ Իդիոնի : Զսա սպան Պիւռոս, որ էր որդի քաջին Աքիլլէսի, և եղև առաջինն որ եմուտ յառասպելեալ ձին փայտակերտ, և ՚ի գիշերին յորում առաւ քաղաքն, արար կոտորածս մեծամեծս, և անխնայ խողխողեաց զարքայն Պրիամոս ՚ի մէհենի : Արդ Թեսաւրոս ըստ օրինակի բանաստեղծից նկարագրէ իբրև արիական Կործ զանդործունեայ քաջութիւն Պրիամոսի ՚ի յետին պատուանդ, յորում յոգիս ապաստան եղեալ մրցեցաւ ընդ Պիւռոսի. յաղթեցաւ ասէ, այլ եցոյց զարուծիւն իւր նաև ՚ի ծերութեան անդ :

68. Կեղտացիք կամ Կեղտք, որ և Գաղատացիք կոչէին, արք կորովիք և յոխորտք, էին ՚ի նախնու մասն ինչ Փռանկաց, որք երբեմն Կոմատեան Գաղղիացիք ասացան. և հուսկ յետոյ Լուգդոնացիք անուանեցան :

69. Կիկղոսայք էին առասպելեալ հսկայք գագաթակնեայք. այսինքն են նախնի ժողովուրդք Սիկիլիոյ առ Եանայ

լերամբ. զորոց ասացին բանաստեղծք ունեւ մի և եթ ակն մե-
ծաբոլոր 'ի գաղաթան կամ 'ի ճակատու. զի և անուն նոցա
յունարէն գիգլոթս ստուգաբանի բոլորակն կամ շրջատես:
Ասի թէ սոքա նախ գտին զսղնձագործութիւն 'ի Սիկիլիա.
յորմէ և եւ առասպելն այն թէ Կիկլոպայք էին դարբինք ար-
բանեակք Հեփեստեայ, որ հրոյ գտակ կոչի. և կայծակունս
շինէին Արամազդայ որոյ գործ համարիւր շանթառաք լինել
կամ արձակել զկայծակունս յերկնից 'ի յերկիր. և զի 'ի ձեռս
Կիկլոպայք էր սլափափախել նմա զկայծակունս կամ զշանթա,
իշխէին սպառնալ նաև նմին իսկ շանթառաք Արամազդայ:
Յայս հայի բան Կաստովրի Ժամանակագրի, զոր 'ի մէջ բերէ
Եւսեբիոս յառաջին մասին քրոնիկոն գրոց. « Բեզոս էր ա-
սորեստանեայց թագաւոր, և առ նովաւ Կիկլոպայքն՝ փայ-
լատակունս և շանթա հրացանս Արամազդայ մարտուցելոյ ընդ
Տիտանացիսն նպաստ 'ի կռիւ լինէին »: Եւ Նոննոս մեկնիչն
Աստուածաբանի ասէ. « Ի Սիկիլիա կղզոջն առ լեռնակող-
մամբքն բնակել ասեն Կիկլոպեանքն հովուական կենցաղով
կեալ ճահաւորեալք, և մանաւանդ բռնութեամբ. և ասին
մարդակերք գոլ սոքա. որք և զընկերս Ոգեսեայ կերան. այլ
երիս ասացեալ լինին 'ի սոցունց առ տուն անկեալքն դար-
բինք արուեստիւ. որք 'ի ձեռն իւրեանց արուեստին զորոտումն
և զփայլատակումն Արամազդայ կաղմեցին, և ասին առ տուն
անկեալքն գոլ այսոքիկ, Բառլիտէս, Ստովպէս, Արգէս:
Կիկլոպեանք անուանէին որպէս Իսովդոս (Հեսիոդոս) ասէ,
զի մի ակն ունէին բոլորեալք. և որպէս այլք ասեն զի 'ի բո-
լոր կղզոջ բնակէին »: Եւ Կիկլերոն հեգնելով իմն ասէ. « Ոչ
կարծեմ զքեզ յայն կարծիս լինել, որպէս թէ Կիկլոպայք
յեանայ շանթ կաղմեալ իցեն Դիոսի. քանզի արժան էր զար-
մանալ թէ զեմրդ Դիոս այնչափ կայծակունս արձակէ, երբ
մի շանթ իցէ նորա »:

70. Հիդրայ կամ Հիւդրաս, է օձ ջրային: Այլ ըստ ա-
ռասպելաց՝ Հիդրայ լեռնեան ասի լինել վիշապ օձ եօթն-
գլխեան կամ բաղմագլխի 'ի լեռն Լեռնայ. ընդ որում իբրև
կամեցաւ կռուիլ Աղկիդէս՝ այն ինքն է քաջն Հերակլէս, ան-
կարանայր սատակել զնա. զի ընդ հատանել զմի 'ի գլխոց նո-
րա՝ կրկին բուսանէր, և կամ փոխանակ միոյ եօթն ևս այլ
գլուխք 'ի վեր երևէին. մինչև եհաս յօգնութիւն Հերակլէայ
եղբորորդի նորա Յուլաոս որդի Իփիկլէայ. որոյ առեալ ասեն
ջահ մեծ իսկ և իսկ կիզոյր բոցով նորին զտեղի գլխոցն հա-
տելոց սրով Հերակլէայ, զի մի ևս բուսցի նոր գլուխ. և այն-
պէս 'ի ձեռն սրոյ և հրոյ կարողացան երկոքին կորուսանել
զՀիդրայն: Զոր այսպէս 'ի մէջ բերէ Նոննոս: « Առասպել-
եալ եղև գաղան ինչ 'ի Լեռնէ (անուն լեռն) գոլով յիսուն.

գլխի, և այլք ասեն իննագլխի, զգլուխսն օձի ցուցանելով. զոր եկեալ Հերակլէս հանգերձ. Հեղոսիւ մանկամբ իւրով սպան: Այլ առասպելաբանի և այլ, թէ 'ի հատանել միոյ գլխոյն՝ 'ի տեղւոջ անդ երկու գլուխք բուսանէին, որպէս զի լինել գազանին հարիւրագլխի. այլ Հիւղոս խմայեալ այսպի. սի ինչ, հուր բերեալ և զհատեալ գլխոյն տեղիս այրէր հըրովն. այնպէս կարացին սպանանել զնա, : Զայս առասպել թէպէտ և պէտպէս մեկնաբանեն ոմանք, այլ գուցէ յարմարագոյնս գրեցին այլք 'ի վիպասանից թէ Հիգրայ էր անուն լճի 'ի Վեռնայ գաւառն Արգիացոց. որոյ առաստացեալ և բաժանեալ յայլևայլ առաջս հեղեղեալ աստականէր զըջակայ տեղիս. և եթէ ուրեք փակէին զանյս՝ այլուր յորդեալ տարածանէր. զոր տեսեալ Հերակլէայ փոխեաց զճանապարհ գետոցն, որք 'ի լիճ անդր իջանէին, և այնպէս ցամաքեցոյց զլիճն, կամ գէթ չափաւոր արար զըւր նորա: Իսկ ըստ ասելոյ Պղատոնի, զոր և յիշէ Եւսեբիոս 'ի քրոնիկոն կանոնի, Հիգրայ էր սոփեսաուհի սմն խորագէտ. զորոյ զհարցուածս գժուարանային լուծանել արք իմաստունք. զի 'ի սլատասիա նել միոյ 'ի բանից նորա՝ նա այլ ևս բաղմապատիկ ընդգիմու թիւնս հանէր: Որպէս զխորգ և իցէ, յառախս եղև ասել, զհիգրայն հապանէ դո, երբ 'ի ջանալ ուրուք բառնալ զգժուարութիւնս առաջիկայ գործոց՝ այլ նորանոր գժուարութիւնք ընդառաջ ելանէն: Յայսպիսի առասպելաց առեալ եզին 'ի կարգս համաստեղութեանց զՀիգրայն կամ զօձն ջրային: Իսկ խեցգետինն սպանեալ 'ի Հերակլէ յիշատակի 'ի կարգի նախասացեալ առասպելաց. քանզի ասի թէ 'ի վտանգիլ Հիգրայի յերեսաց Հերակլէայ, Հերա աստուածուհի օգնակա նութեան հրաման եա խեցգետնի միում մեծի հասանել յօգնութիւն Հիգրայի, և ասրեցուցանել զնա 'ի ձեռաց Հերակլէայ: Եւ եղև իբրև դիմեաց խեցգետինն 'ի լճէ անտի, և եխած զոտս նորա, աճապարեաց Հերակլէս և օգնականութեամբ Յոլատոսի եհար և ջաղխեաց զխեցգետինն. և ապա սպան և զՀիգրայն: Իսկ Հերա վերառեալ զխեցգետինն դասեաց 'ի կարգս կենդանակերպից, որպէս և զՀիգրայն ըստ առասպելաց: Արդ քանզի Հերակլէս 'ի մարանչիլն ընդդէմ երկուց գազանացս կարօտացաւ գործակցութեան Յոլատոսի, վասն որոյ և առած եղև ասել. “ Եւ ոչ Հերակլէս ընդդէմ երկուց կարող եղև առանձինն մենամարտիլ, :

71. Ասկանիոս էր որդի Ենէասայ Տրովադացոյ, և յաջորդ նորա 'ի Թագաւորութեան Լատինացոց: Իսկ առաջիկայս բան Թեսալոսի զԱսկանեայ առեալ է 'ի Վերգիլիոսէ, որ 'ի գիրս իւր նկարագրէ զելանելն Ենէասայ ընդ որդւոյ իւրում Ասկանեայ յորսս երէոց. ուր ասէ այժեմունք և եղ-

ջերութիւն ընթանային ընդ լերինս և ընդ բլուրս . իսկ մանուկն Ասկանիոս հեծեալ յերկաթ յայսկոյս յայնկոյս վազս առնոյր 'ի ծործորս , և քերեալ զփախստեայ երէովք անփոյթ առնէր . քանզի ցանկայր զի 'ի բարձանց իջցէ կինճ կատաղի կամ առիւծ ամենի , և կամ այլ ինչ դադան ահագին , և 'ի նոսա ցուցցէ զքաջութիւն իւր : Այլ յանկարծակի յարեալ ասէ խռովութիւն օգոց , և տեղաց անձրև կարկտախառն . մինչև փախչիլ Ասկանիոսի և Ենէասայ յայլևայլ ծերպս և 'ի խորշս լերանց : Այլ է և այն առասպել զոր 'ի մէջ բերէ Եսեբիոս 'ի սլաամութեանց Հռովմայեցւոց վասն Ենէասայ , թէ յորժամ կամէր նա զոհել դից խող մի մատակ համակ սպիտակ , որ մերձ էր 'ի ծնանիլ , զերծաւ այն 'ի ձեռաց նորա , և ելեալ 'ի բլուր մի ծնաւ անդ երեսուն խոճկորս , և ասացաւ Ենէասայ թէ յետ երեսուն ամի 'ի տեղւոյ անդ շինեայի քաղաք , այն է Ալբան քաղաք զոր շինեաց յետոյ Ասկանիոս որդի Ենէասայ :

72 . Յուդորթաս էր թագաւոր Նումիդացւոց մի 'ի գլխաւոր թշնամեաց Հռովմայեցւոց , այր խրոխտ և սէգ . որ յետ պէսպէս սլատերազմաց յորս յաղթեաց և յաղթեցաւ , հուսկ յետոյ 'ի նեղ անկեալ գիմեաց առ Բոկքոս արքայ Մաւրիտանացւոց . և 'ի ձեռն նորա մատնեցաւ 'ի ձեռս Սիդլայի զօրավարին Հռովմայեցւոց , և ածաւ կապանօք 'ի Հռովմ , ուր հանաւ 'ի հանդէս յաղթանակի , և ասպարգեւաւ 'ի կալանս . և այնպէս 'ի շղթայս մեռաւ դառնութեամբ , իբր 105 ամօք յառաջ քան զԲրիտոս : Սոյնպէս և Սիփակ էր թագաւոր միոյ մասին Նումիդացւոց . որ նախ 'ի կողմն Հռովմայեցւոց գոլով միաբանեցաւ յետոյ ընդ թշնամիս նոցա ընդ Վարքեդոնայիս , և 'ի սլարտութիւն մատնեալ ձերբակալ եղև 'ի Հռովմայեցւոց , և եղաւ 'ի բանա հանդերձ կնաւ իւրով , և 'ի բանախ անդ մեռաւ տուտյաանօք առ անհնարին ցաւոց սրբտին , իբր 200 ամօք յառաջ քան զԲրիտոս , յաւուրս սլատերազմացն Սկիալիոնի և Անիբալայ : Իսկ սլաամութիւն Արասոսի և Արեսոսի յայտնի է , որպէս և փոքր 'ի շատէ յիշատակեալ է մեր 'ի համարն 7 : Արդ թեսաւրոս որպէս բոց Արեսոսի կոչէ զեղանէն նորա յերկաթի տապակ հրացեալ , նոյնպէս և արհամարհանս Արասոսի անուանէ զչարաչար խորտակուին սորին ամենայն զօրօքն հանդերձ 'ի Պարթեաց . զի արդարև ամենայն իրօք ամօթապարտեալ խոյտառակեցաւ առաջի Տիգրանայ Հայոց արքայի յորհամարհանս անձին իւրոյ և 'ի նախաախնս բովանդակ ծերակուաին Հռովմայ : Յոր յաւելուն սլաամիչք Հռովմայեցւոց և այլ ինչ նոր հանդամանս արհամարհանաց . և զայն իսկ թուի յուշ առնել Թեսաւրոս , քանզի ասեն թէ յորժամ գլուխն Արասոսի տարեալ

եղև առ Արշէլ արքայ Պարսից (զոր ինքեանք Որոտէս կոչեն), անդ գտաւ առաջիկայ և Արտաւազդ որդի Տիգրանայ արքայի Հայոց. ուր յետ անարգելոյ ասեն զմեռեալ գլուխն բանիւք թշնամանաց, ետուն հալել ոսկի և լնուլ ընդ բերան նորա ասելով. Ոսկւոյ և մեծութեան էր փափաքող այրդ այդ, որ յայսչափ չարիս ձեռնարկեաց. արդ ոսկի լիցի վերջին տան. Զանք դորա, և գէթ յետ մահուն յագեցցի ոսկւով:

73. Կղէոպատրա թագուհի որպէս և յայտ է, եղև վերջին 'ի թագաւորս Եգիպտացւոց. որ միաբանեալ ընդ Անտոնինոսի զօրավարին Հռովմայեցւոց պարտեցաւ յՕգոստոս կայսերէ. և առ չտալոյ զանձն 'ի ձեռս կայսեր չոքաւ զիւրովին. վասն որոյ և չկարաց Օգոստոս կենդանւոյն ըմբռնել զնա, և հանել 'ի հանդէս յաղթանակի. այլ փոխանակ նորա արձան մի յանուն նորա ետ բերել զհետ կառաց իւրոց 'ի հանդիսի անդ: Իսկ Զենոբիա էր թագուհի Պալմիրայ, որպէս կարծի 'ի զարմէ թագաւորացն Եգիպտացւոց և Կղէոպատրայ, յերրորդ դարուն յետ Քրիստոսի, գշտոյ իմաստուն գրագէտ և սրտեայ. այլ 'ի յանդգնիլն ընդդէմ կալ Որեղիանոսի կայսեր 'ի պարտութիւն մասնեցաւ, և կենդանւոյն ձերբակալ եղև յանցս Եփրատայ յամի տեառն 272. զոր բերեալ կայսեր հանդերձ որդւովք նորա 'ի Հռովմ, եհան 'ի հանդէս յաղթանակի 'ի պարծանս իւր, և ապա բնակեցոյց զնա յանդորրու: Արդ հեղինակս ըստ արիութեան մասին նուաստացուցանէ զսա քան զԿղէոպատրա. այլ ըստ այլ բանի բազմօք գովելի էր սա քան զնա: Թող զայն զի և արիութիւն Կղէոպատրայ յառաջիկայս օրինակ ոչ պարզապէս գովի, այլ ըստ իմիք տեսութեան. ապա թէ ոչ անձնասպանն լինել չէ արիութիւն, այլ յետին կնատութիւն և վատասրտութիւն. զի է գործ անյուսութեան:

74. Կամի ասել թէ որպէս յետ յաղթութեան պատերազմի օրէն էր 'ի պատիւ յաղթանակի ծիրանիս սփռել ընդ ճանապարհն ընդ որ մասնէր 'ի քաղաքն կամ 'ի պալատն յաղթող զօրավարն կամ թագաւորն, ևս և կամար կանգնել յաղթողական, զի ընդ այն անցցէ փառօք յաղթականն եթէ կենդանի, և եթէ դի նորա պսակեալ և եդեալ 'ի գահոյս, սոյնպէս և արին 'ի տալ զանձն 'ի մահ վասն համեստ և օրինաւոր պատճառի՝ արեամբ իւրով ծիրանաղարդ առնէ զճանապարհ իւր աստի 'ի հանդերձեալն. և կամար նորա համարի գունն վիրաբերանին կամ պատառուած վիրացն:

75. Վասն Մանլիոսի ասացաւ վերագոյն, թէ յինչ առթէ էառ զանունդ Տորկուատոս: Իսկ Կուրիոս Մանիոս մակ-

անուանեցաւ Դենտատոս այսինքն ատամնաւոր, զի այնպէս ծնաւ ասէն, ըստ Պլինիոսի. իբր զի ընդ ծնանիլն գտան ատամունք նորա բուսեալ ըստ կարգի 'ի տեղիս իւրաքանչիւր: Սա եղև այր հզօր և հանճարեղ. երկցս կարգեցաւ հիւսկատոս հռովմայեցւոց, և արար բազում յաղթութիւնս և գործս գովելիս, իբր 280 ամօք յառաջ քան զԲրիտոս: Կայ միւս ևս այր երևելի Սիկկիոս անուն, մականուանեալն նոյնպէս Դենտատոս զոր յիշէ Պլինիոս: Որոյ բազմապատիկ են քաջութիւնք և հանգէսք մրցանաց, աղգի աղգի յաղթութեամբք և ընդունելութեամբք յաղթանակաց: Երկոցուն ևս միօրինակ սլառ շաճի բան Թեսաւրոսի, եթէ չիցեն նոյն: Իսկ Կոսսոս Կուինդոս որ և կոչի Կոսնելիոս Կոսսոս, էր ազնուական հռովմայեցի՝ կարգեալ 'ի սլառիւ գիկտատորութեան իբր 380 ամօք յառաջ քան զԲրիտոս. սա բազում պատերազմունս մղեաց ընդդէմ չրջակայ թշնամեաց, և սպան զլարէս Վոլումնիոս զարբայ Վէյենտաց, և զղէնս ոսոխին իւրոյ կողոպտեալ կախեաց 'ի մէհեան Դիոսի: Համարեալ էր առ հռովմայեցիս իբր նոր Աքիլէս կամ նմանող հռոմուլոսի:

76. Ասացուածն Պալլասայ կամ Աթենասայ աստուածուհւոյ առ Տելեմաքոս առեալ է 'ի բանաստեղծութենէն Հոմերոսի. ուր նկարագրին աղգի աղգի արարք Տելեմաքոսի և հօր նորա Ոդիսեայ գիւցաղին. զի յաւուրս դարձի զօրավարացն հելլենացւոց 'ի պատերազմէն Տրովադայ Տելեմաք որդի Ոդիսեայ տեսեալ թէ յամէ հայր իւր, ել 'ի խնդիր նորա. և հաղիւ ուրեմն մարթացաւ զնա գտանել. և եղև գործակից հօր իւրում յայլևայլ գործս քաջութեան, և զօրացաւ յոյժ. և այս ըստ գիւցաբանից 'ի ձեռնտուութենէ և 'ի յորդորանաց Պալլասայ: Յիշէ զՏելեմաքոս զօդիսեան Նոննոս մեկնիչն Աստուածաբանի այսպիսի օրինակաւ. “Ագամեմնոն յորդորէր զՈվգևոս (զՈդիսևս) ելանել 'ի Տրովադայ. և նորա ոչ կամեցեալ ձևանայր մոլութիւն և լծեալ էշ և արջառ, իբր թէ արօրագրել ձեռլ մոլութեան. իսկ Պաղամիդէս յանդիմանէր զայն ոչ գող մօլեալ, և յանդիմանեաց այսպէս, զՏելեմաքոս զորդի նորա եդ առաջն արօրոյն. ապա հասեալ Ոդևսեայ մինչև ցմանուկն վերացուցանէ զարօրն, զի մի գանեսցի մանուկն, և ծանուցաւ թէ զգաստ է, ։ Յայս հայի և ասելն Գրիգորի Մագիստրոսի 'ի թուղթն առ կարծեցեալ ոմն գիտնական, “Բայց եթէ պատճառես այժմ իբրև զՈդիսևս, զի մի զինուորիցիս ընդ մեզ զեղն և զձի 'ի միասին լծեալ, սակայն գտցի քեզ Պաղամիդէս և զՏելեմաքոս կալեալ 'ի պատճառս զենման զի զգաստացի, ։ Իսկ պատմութիւնն Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ յայտնի է, զի հայեցեալ նորա 'ի գերազանց գովութիւնս ընծայեալս քաջն Աքիլէայ 'ի հո-

մերօսէ, ըղձակերտ լինէր և ինքն ունեւ զկնի իւր վիպասան զօք նոյնօրինակ գովիչ գործոց իւրոց: Որպէս և յետ ժամանակաց Յուլիոս Կեսար տեսեալ զմեծամեծ գովութիւնս զորս ընծայէին սրատմաբանք նմին Աղէքսանդրի, նախանձաւոր եղև նմանիլ նմա, և ունեւ զնմանօրինակ գովասանս. և արգարև ոչ վրիպեցաւ յակնկալութենէ իւրմէ. զի ոչ նուազ գրեցին և Հռովմայեցիք զՅուլիոսէ քան Հելլենացիք զԱղէքսանդրէ:

77. Եպամինոնդ էր ազնուական Թեբայեցի իբր 350 ամօք յառաջ քան զԲրիստոս, որդի Պողիւմնեայ, այր զգօն և արի, աշակերտեալ Փեղայոսի սիւլթագորականի, և ծաղկեալ ՚ի մէջ Հելլենացւոց փիլիսոփայութեամբ, սերճախօսութեամբ, և նուազածութեամբ, մանաւանդ թէ և առաքինի քաղաքավարութեամբ. զի այնպէս ճշմարտախօս էր, մինչև չառնոյր յանձն և ընդ կատակս ասել ինչ սուտ: Հուսկ յետոյ եղև զօրավար քաջ, եգիպ զհայրենիս իւր ՚ի ծառայութեան, և ՚ի մեռանիլն եթող յազատութեան: Սա զկնի բազմապատիկ մրցանաց՝ ՚ի միում նուագի մարանչելոյ իւրոյ ընդ Լակեդեմոնացիս ՚ի կողմանս Մանտինիոյ կարեւկէր խոցեցաւ ՚ի ճակատու, և յորժամ բարձեալ ՚ի զօրականաց ածաւ ՚ի բանակն կիսամեռ, և հաղիւ հազ կարէր բարբառիլ, զայս մի ինչ և եթ խնդրեաց ՚ի մերձակայից ասել նմա, թէ ՚ի խոցիլ իւրում և յանկանիլ արդեօք ախոյեանն կորզեալ իցէ զվահան իւր, և իբրև ասացին թէ ոչ, այլ աստ առ քեզ կայ ասպար քո, ետ բերել զայն և համբուրեաց իբրև գործակից ճգանց իւրոց և պարծանաց: Եւ յաւել հարցանել. ո՞ր կողմն յաղթեաց. և յորժամ լուաւ թէ Թեբացիք, ասէ. Ուրախ մեռանիմ՝ ուրախակից լինելով հայրենեաց իմաց, և անդէն փչեաց զողին: Այլք ասեն թէ յորժամ խոցեալն էր նեախ ՚ի ճակատամարտի անդ, չեթող ումեք հանել յանձնէ զնեան, այլ հանդերձ նեախն մխելով յառաջ մղեաց զմարտն հրաման տալով զօրացն զոր ինչ օրէնն էր. մինչև յետ իսպառ վանելոյ զթշնամիս ասէ. Արդ շատ է ինձ կեալ, զի անյաղթ մեռանիմ. իբր այն թէ միւսանդամ ծնանիմ. և յայնժամ հանեալ յանձնէ զնեան ընդ նմին և զողին եհան:

78. Վասն Պալլասայ շատ լիցի զոր ասացաքն ՚ի համարն 31, և յայլ տեղիս:

79. Այս բան թուի հայիլ ՚ի սրատմութիւն Կրեոսի Լիւդացւոց արքայի. զոր իբրև կամէր հարկանել սուսերաւ ոմն ՚ի զօրականաց Կիւրոսի յանգէտս, որդի նորին Կրեոսի համբ ՚ի ծնէ բարբառեցաւ ասեն առ տաղնապ սրալին. Մի մխեր ըզձեռն քո, զի հայր իմ Կրեոս է դա: Զայս սրտմէ հերոգոտոս, և այլք յետ նորա:

80. Գեղարդն Հռոմուլոսի ծառացեալ 'ի հովանի լինել քաղաքացւոց, ոչ այլ ինչ թուի, բայց եթէ բանաստեղծական ասացուած ինչ, իբր զի 'ի ձեռն գործոց քաջութեան նորա կանգնեցաւ Հռոմ և սլաշտապանեցաւ ընդդէմ թշնամեաց: Յիշէ Պլինիոս յայլևայլ տեղիս զայլ և այլ ծառս արնկեալս 'ի Հռոմ 'ի Հռոմուլոսէ կամ յանուն Հռոմուլոսի. ընդ որովք ժողովեալ քաղաքացւոց յաւուրս հանդիսից առնելին աղգի աղգի խաղս և զուարճութիւնս: Պատմէ և Պլուտարքոս այսպիսի ինչ. Հռոմուլոս ուխտեաց Գիոսի յեւանելն 'ի սլատերազմ ընդդէմ Ակրոնի Աենինեցւոց արքայի, զի թէ յաղթեացէ թշնամւոյն, զղէնս նորա նուիրեացէ նմին Գիոսի: Եւ իբրև 'ի գլուխ տարաւ զյաղթութիւնն և սպան զԱկրոն, եբարձ ինքնին շալակաւ զղէն և զլարդ նորա, և եբեր 'ի Հռոմ քաղաք. ետ կտրել և զկապնի մի բարձր որ կայր 'ի տեղի սլատերազմին, և ածել ընդ իւր. զոր կանգնեալ 'ի մէջ հրապարակի քաղաքին իւրոյ կախեաց զոստոց նորա զղէնս Ակրոնի. և արար մեծաւ շքով հանդէս յաղթանակի հանգերձ բազմութեամբ ժողովոյն, ըստ նկարագրելոյ Պլուտարքեայ. որ և յարէ թէ աստի սկիզբն կալաւ առ Հռոմայեցիս սովորութիւնն առնելոյ զհանգիսաւոր յաղթանակ մարտի: Ի վերայ այսր ամենայնի գրեն ևս սլատմիչք թէ Հռոմուլոս ընկալաւ զմականունն Աուիրինոս. զոր բազումք սկսպէս ստուգաբանէին, որպէս և ոմանք ըստ նորին Պլուտարքեայ վկայելոյ ասացին, թէ առ նախնիս ըստ բարբառոյ Սաբինացւոց գեղարդն կամ նիզակն կոչուր քուրիս և կամ գուրիս. և զի նիզակն էր նշանակ Հերայի և Արեսի գիցն սլատերազմաց և յաղթութեան, և զի յաղթող զօրականաց նոր նիզակ տային 'ի սլարգես, Հռոմուլոս ևս վասն յաղթութեանց իւրոց առնուանեալ իցէ Աուիրինոս, որպէս թէ նիզակաւոր, կամ իբր երկրորդ Արէս Աստուած նիզակաց. որպէս և առնն կամ տաճարն կանգնեալ 'ի Հռոմ յանուն Հռոմուլոսի կոչեցաւ Աուիրինեան:

81. Նեսոսն է անուն միոյ յառասպելեալ Աենտաւրոսոց, այսինքն 'ի ձիացլուց կամ 'ի յուշկտապրկաց. զորմէ ասի թէ տեսեալ զԻէյոանիրա գուսար Ենեայ արքայի Ետողացւոց ըզհարսնացեալն Հերակլեայ քաջի առ ամն գետոյ, զի վարանէր անցանել յայնկոյս և ոչ կարէր, գոլով ինքն քաջ լողորդ եբարձ զնա հրամանաւ Հերակլի 'ի վերայ ուսոց իւրոց, և անցոյց յայն կողմն. և իբրև ելին 'ի ցամաք, յափշտակեալ զաղջիկն փութացաւ փախչիլ: Իսկ Հերակլեայ տեսեալ զնենդ Նեսոսի՝ արձակեաց զկնի նորա զնեա իւր, և կարեմէր խոցեաց զնա: Յայնժամ գառնացեալ յոյժ Նեսոսի, և յուսահատեալ 'ի կենաց իւրոց անձկայր մեռանիլ և ազատիլ 'ի ցա-

ւոյ . այլ կամեցեալ նախ վրէժ խնդրել յերկոցունց անտի դաւանօք , ետ յարենէ իւրմէ կամ զարիւնաթաթաւ հանդերձս իւր զկախարդեալն բժժանօք իբրեւ ընծայ յիշատակի Դէյանիրայ , ասելով թէ ունի սա զօրութիւն ձգելոյ 'ի քեզ գլխովն զսէր առն քո : Եւ եղև յետ ծնանելոյ Հերակլի զորդի մի 'ի Դէյանիրայ , իբրեւ հովացաւ 'ի սիրոյ նորա , 'ի կիր էառ Դէյանիրա զայն կախարդեալ պատմութեան կամ զարիւնն Նեսոսի . որով դեղեալ Հերակլի անկաւ յախտ չարատանջ , այն է ըստ ոմանց ժանտախտ . մինչև ցնորեալ 'ի մտաց էարկ անձամբ զանձն 'ի խարոյկ հրոյ , և մեռաւ . զոր տեսեալ կընոջն առ դառնութեան սրտին չոքաւ և նա զիւրովի : Զայսուսիկ յիշատակէ և Նոննոս դոյզն տարբերութեամբ . իսկ վասն մահուն Հերակլեայ այսպէս գրէ . “ Յորժամ զգեցաւ Հերակլէս (զպատմութեանն օծեալ յարենէն Նեսոսի) , վառեալ պատմութեանն եկէզ զնա . իսկ նա մինչդեռ այրէր , ընկէց զանձն 'ի գետն որ մերձն էր , և ջերմացոյց զջուրսն . յորմէ և եղեն ջերմաջուրք և ջերագրութիւնք 'ի մէջ Թեսաղացոցն և Փովկիսոյ , , : Այլ Եւստեբիոս 'ի քրոնիկոն կանոնի համաձայն նախագրելոցս ասէ . “ Հերակլէս 'ի սրտծութեան խօթութիւն անկեալ 'ի կրակ դիմեաց . և այնպէս 'ի մարդկանէ վճարեցաւ , կեցեալ ամս ԾԲ , , :

82 . Նիսոս էր արքայ Մեգարացւոց յԱ. քայիա , որ 'ի դաւթան գլխոյն ունէր ասեն քանի մի հերս ծիրանեգոյն . զորս և պահէր ամենայն զգուշութեամբ իբրեւ սրբազան ինչ և բարեգուշակ . քանզի ասացեալ էր նմա պատգամախօսն թէ ցորչափ անկորուստ պահին 'ի քեզ այն հերք , ոչ պարտեւ . ցիս յումեքէ , այլ մշտայաղթ և անսասան մնացես 'ի թագաւորութեան քում : Եւ եղև 'ի սաշարել Մինոսայ արքային Կրետացւոց զՄեգարա , գուստր Նիսոսի Սկիւղէ անուն որ կամէր հաճոյ լինել յաջս Մինոսայ և հարսնանալ նմա , գերծեաց հնարիւք զծիրանի հերս 'ի գլխոյ հօր իւրոյ , և մտանեաց զքաղաքն 'ի ձեռս թշնամեաց : Իսկ թէ զինչ յետոյ գործեցաւ , բազում են բանք առ առասպելարկուս : Մի արդեօք 'ի պատմութենէ Սամիսոնի գողացեալ իցեն զայս բանաստեղծք , որպէս և զայլ պատմութիւնս ինչ սուրբ գրոց խառնեալ 'ի նոսա ազգի ազգի մտացածին առասպելս :

83 . Քաջայայտ է օրինակ մահուն Յուլիոսի Կեսարու , յորոյ վերայ յարեան ոմանք 'ի ծերակուտէն և չարաչար խոցոտեցին որով տալով նմա իբր քօան և երեք վերս : Սոյնպէս և վախճան Սոկրատայ յայանի է , որում արբուցին Աթենացիք գեղ մահու Կոնիոն ասացեալ առ Յոյնս , որ 'ի մեզ մոլեխինդ կամ խնդամոլի ասի : Զայս յիշէ Նոննոս յասելն .

“Սոկրատէս այս էր ազգաւ Աթենացի՝ իմաստասէր հրա-
հանգաւ . . . և դատաւարտեալ եղև մեռանել . . . և ապա
ըմպելով Կոնիոն, և արբեալ մահացաւ ,,: Եւ զնոյն յիշատա-
կէ Եւսեբիոս ի քրոնիկոն կանոնի ասելով . “ Սոկրատէս արբ
զԿոնիոնն և մեռաւ, որ է խնդամոլի ,,: Յայս հայի և ասելն
Խորենացւոյն (Բ . 89) յողբերգութեան իւրում ի վերայ սըր-
բոյն Տրդատայ . “ Տան նմա արբումն, որպէս անդ ուրեմն ի
հինան Աթենացիքն Սոկրատայ զմոլէխինդն ,,: Ասի թէ յոր-
ժամ պատմեցաւ Սոկրատայ դատաւարտիլն իւր յԱթենաց-
ւոց ի մահ, ետ պատասխանի անխռով սրաիւ . Ես անգստին
ի բնութենէ վաղու ևս դատակնքեալ եմ ի մեռանել : Եւ զի
կին նորա ըսյր դառնապէս վասն յանիրաւի դատաւարտու-
թեան առն իւրոյ առանց իրիք յանցանաց, սաստեաց նմա Սո-
կրատէս ասելով . Եւ զինչ, կամէիր արգեօք զի իրաւացի լինէր
իմ դատաւարտութիւն իբրև զմիոյ ի չարագործաց :

84 . Ատտիղիոս Հռեգուղոս հիւսկատոս Հռովմայ, այր ա-
նուանի, յետ յաղթահարելոյ զԿարբեգոնացիս ի բազում
մրցմունս մարտի հուսկ յետոյ անկաւ ի ձեռս նոցա, իբր 251
ամօք յառաջ քան զԲրիստոս : Յորում ժամանակի կամեցեալ
Ափրիկեցւոց առաքել դեսպանս ի Հռովմ վասն հաշտու-
թեան, արձակեցին ընդ նոսա և զՀռեգուղոս, զի թէ հա-
տառեսցի խաղաղութիւն ի միջի, աղատ լիցի և նա . ապա թէ
ոչ, անդրէն դարձցի : Եւ եղև յորժամ լուաւ ծերակոյտն
զանդիր Ափրիկեցւոց, և թուէր յանձն առնուլ զհաշտու-
թիւն, նա ինքն Հռեգուղոս զընդդէմն հաստատեաց . քանզի
հայելով յողուա և ի պարծանս հայրենեաց և ոչ յազատու-
թիւն անձին իւրոյ, յանձն էառ զի ինքն դարձուցի անդրէն
ի ձեռս թշնամեաց իւրոց : Եւ այսպէս հաստատուն կոցեալ
ի վերայ բանից իւրոց՝ գնաց անդրէն յԱփրիկէ իբրև գերի :
Իմացեալ թշնամեացն թէ Հռեգուղոս ինքնին խափանիչ եղև
հաշտութեան, վառեցան անհնարին սրտմտութեամբ ընդ-
դէմ նորա, և նորահնար տանջանօք խորհեցան սպանանել
զնա . ի բաց կտրեցին յարմատոց զարուհանունս նորա, զի մի
կարացէ փակել զաչս իւր և ի քուն լինել . և ապա եղին
զնա ի մէջ մեքենայի որ լին էր երկաթի սլաքօք կամ ածե-
լեօք . և այնպէս չարաչար տուայտանօք անբուն արթնու-
թեան, և դառնամահ կտտանօք սայրասուր կարոցաց բարձին
զնա ի կենաց : Իսկ Սենեկայ փիլիսոփայն՝ այրն մեծիմաստ,
որ դաստիարակն եղև Ներոնի կայսեր, ի նմին իսկ մարգախո-
շոչ բռնաւորէ մահու դատեցաւ . որ ապառուժմօք զայս
մարգասիրութիւն և թեցոյց սու վարժապետն իւր, զի ա-
սաց . Ընտրեա քեզ Սենեկա զսեռաւ մահու, որով ըստ հա-
ճոյս քո սպանից զքեզ, և նա յանհնարս մտեալ խնդրեաց :

զի հատցին երակք նորա 'ի բաղանիս, և առ սակաւ սակաւ գիւրուծեամբ լուծցի 'ի կենաց խօսակից լինելով ընդ բարեկամս իւր: Եւ իբրեւ արարին այնպէս, տեսեալ նորա թէ տագնապ մահու կրէ ընդ երկար, խնդրեաց և մահադեղ. այլ ոչ այնչափ 'ի զօրութենէ թունիցն, որչափ 'ի հոսմանէ արեանն և 'ի ջերմութենէ բաղանեաց հեղձամղձուկ լեալ և անշնչացեալ մեռաւ:

85. Դիտեա ինձ աստանօր զգեղեցիկ ասացուածս հեղինակիս յաղագս քրիստոնէական արիութեան, որով նահատակեցան երջանիկ վկայք 'ի սէր փրկչին, և 'ի միտ առ զհեռեանս բանից թէ որպէս յարիութեան մասին նոյնպէս և յայլ ամենայն առաքինութեանց կարգի այնչափ վսեմ է և գերագոյն քրիստոնէական առաքինութիւնն քան զբարոյականն, որչափ 'ի վեր են աստուածային իւրք քան զմարդկայինս: Եւ ահա սովին համառօտ ազգարարութեամբ տայ իմանալ Թեոսաւրոս, թէ ինքն 'ի մատենի աստ խօսելով միայն զբարոյական առաքինութեանց, և ցուցանելով զաւուծիւն նոցին զօրութեամբ իմն միշտ մեծացուցանէ զգովութիւն աստուածային առաքինութեանց ևս քան զիս, և որպէս թէ անբաւական զանձն խոստովանի ճառել զնոցանէ. Չայս յայն սակս երկրորդեցաք աստ, զի ընթերցողք 'ի հայիլ անդ 'ի կատարելութիւն բարոյական առաքինութեանց՝ յորդորեցին առաւել ևս բորբոքիլ 'ի սէր գերագունիցն քրիստոնէական և աստուածային առաքինութեանց, զի և հեղինակն գլխովին զսոյն յուշ առնէ:

86. Վասն Սկիպիոնի և Սիփակայ փոքր 'ի շատէ բանք եղեն վերագոյն. տես 'ի համարն 61, և 72:

87. Կեպիոն էր հիւպատոս Հռովմայեցւոց, որ նիզակակցութեամբ Մանիլիոսի հիւպատոսի եւ 'ի պատերազմ ընդգէմ ազգացն Գերմանացւոց որք կոչէին Ալմերացիք և Տետոնեանք. այլ զի անխորհրդաբար մղեցաւ 'ի գործ մարտի, անսաստ գտեալ խրատու խորհրդականաց, յաղթեցաւ չարաչար, իբր 100 ամօք յառաջ քան զՔրիստոս: Սոյնպէս և Մինոտիոս էր զօրավար ոմն հեծելադէղին Հռովմայեցւոց յաւուրս պատերազմաց Փաբիոսի մեծի սպարապետի ընդգէմ Պենացւոց, այսինքն ընդգէմ Լիբեացւոց զօրացն Աննիբաղայ Կարբեգոնացւոյ. որոյ տեսեալ զգանդաղանս Փաբիոսի՝ զի ոչ համարձակ մխէր 'ի ճակատ ընդգէմ Աննիբաղայ, այլ ըզգուշութեամբ ստասէր դիպող ժամու և տեղոյ, չկարաց հանգուրթել. այլ որոշեալ զիւր գունդ ձեռներէց եղև 'ի դիմի հարկանիլ թշնամեաց. խրատեաց զնա Փաբիոս հանգար-

տիլ առ վայր մի, և ոչ կարաց խափանել: Աստ իբրև յարձակեցաւ Մինոտիոս յանդգնաբար իւրովքն հանդերձ, չարաչար խորտակեցան զօրք նորա և ինքն սակաւ արամբք մաղապուր զերծաւ. իսկ Փարիոս ՚ի դէպ ժամու պատերազմեալ վանեաց զթշնամիս: Զայս ամենայն երկար ճառագրէ Պլուտարքոս ՚ի գործս Փարիոսի Մաքսիմոսի, և ՚ի վերջոյ յարէ թէ զկարգ ամօթապարտ կորանօք յանդիման եղեալ Մինոտիոսի առաջի Փարիոսի խոստովան եղև զանխորհուրդ գործ իւր. այլ Փարիոս մարդասիրութիւն ցուցեալ առ նա չկամեցաւ յերեսս հարկանել զանմոռութիւն նորա և կամ պատուհասել: Յայնժամ ասէ Մինոտիոս ցՓարիոս, ըստ գրէլոյ Պլուտարքեայ. «Արկնակի յաղթութիւն ՚ի գլուխ տարար այսօր իշխանդ քաջ, մի արութեամբ ընդդէմ թշնամեաց, և միւս ևս՝ ընդդէմ նիզակակցացդ քոց խորհրդով և մարդասիրութեամբ. առաջնոն ապրեցուցեր զմեզ, և երկրորդիւս հրահանգեցեր. և այն ինչ մեք չարաչար կորանօք ՚ի պարտութիւն մատնեալ էաք յԱննիրաղայ, ահա և առ ՚ի քէն հանդարտամիտ և աղատարար յաղթութեամբ պարտեալ դտաք »:

88. Վոգրոս որդի Մելանթոսի էր արքայ Աթենացւոց. յորոյ աւուրս իբրև յարձակեցան թշնամիք պատերազմաւ ՚ի Պեղոսոնէսոս, լուեալ Վոգրոսի ՚ի պատգամախօսէն թէ այն ժողովուրդ լինի յաղթող որոյ առաջնորդն մեռանի ՚ի պատերազմի, ծառեցաւ ՚ի հանդերձս առն սոսկականի, և մտեալ իբր անգէն ՚ի ճակատ թշնամեաց՝ գրգռեաց զղօրական մի, և սպանաւ ՚ի նմանէ իբր հազար ամօք յառաջ քան զՔրիստոս: Զայս յիշէ և Եւսեբիոս ՚ի քրոնիկոն կանոնի յաւուրս Դաւթի արքայի. «Վոգրոս վախճանեցաւ, տուեալ զանձն ի մահ վասն յայանութեան »: և յարէ թէ յայնմ հետէ բարձաւ թագաւորութիւն Աթենացւոց, և սկսան նստիլ իշխանք, որոց առաջինն եղև Մեդոն որդի Վոգրեայ: Ոմանք ասեն թէ ՚ի յիշատակ այսր քաջութեան Վոգրոսի ոչ ևս կամեցան Աթենացիք ունել թագաւոր, այլ լոկ իշխան, որ ՚ի Յունաց կոչի անիթ: Իսկ Վիւգնոսդ անունն նշանակէ զթռչունն անուանեալ կարապ կամ պոր: Եւ զի ոմն ՚ի թագաւորացն Լիդուրացւոց Վիւգնոս կոչիւր, ասացաւ յառասպելս թէ ՚ի կորապ թռչուն փոխարկեալ իցէ զնա Արամազդ: Քանզի ասեն թէ յորժամ Փայեթոն որդի արեգական կայծակնահար եղեալ անկաւ ՚ի Պագոս դեա, քորք Փայեթոնի օրք լային ընդ կորուստ եղբոր իւրեանց, փոխեցան ՚ի կաղամախ կամ ՚ի սօս, և արտասուք նոցա ՚ի բուրիէն կամ յամպէր. և զի Վիւգնոս ևս էր մերձաւոր ազգական նոցա և լայր, փոխեցաւ և նա ՚ի կարապ թռչուն, և նստեալ յոստս քերցն Փայեթոնայ ծառացւոց, կամ ընդ հովանեաւ նոցին ձայն արձակեալ եղաւ

նակէր զերգս ողբոց: Չայս ամենայն նկարագրեն Ովիդիոս և Վիրգիլիոս բանաստեղծք. զորոց զբանսն պէսպէս մեկնաբանեն այլք: Իսկ առաջիկայս բան Թեսալոսի հայի յայն զի 'ի գաղաթան Վիգնոսի ասին բուսեալ փետուրք պայծառք և արծաթափայլք իբրև զսպիտակ կարասոյ, զոր ոմանք իմանան վասն սպիտակացեալ հերաց նորա:

89. Կամի ասել թէ կայսերք որք յաջորդեցին զկնի Յուլիոսի Կեսարու, յետնեալ գտան 'ի քաջութենէ գործոց նորա իբր յանարժանս կրելով զանուն նորա. զի կայսրդ անուն ինքնակալաց առեալ էր 'ի բառէս Կեսար որ մականունն էր Յուլիոսի: Մէք հասարակօրէն առ որոշումն անուանց զՅուլիոս՝ Կեսար կոչեմք, և զայլ ինքնակալս կայսր. թող և զնոսա որք Կեսար կոչին իբր գահակից կայսեր. թէպէտև Թեսալոս զամենայն միօրինակ Կեսար կոչէ յԽտալականն. զի մի և նոյն անուն է ըստ ինքեան Կեսարոս, Կեսար և Կայսր:

90. Համեմատութիւն սերմնարանի ընդ ուսումնարանի ընտել է առ իտալացիս, վասն համաձայն առման բառիս «էփուաբիօ». որ ստուգաբանի սերմնարան, և նմանութեամբ 'ի գործածի փոխանակ ուսումնարանի կամ համալսարանի:

Ծանօթոշքիշնք 'ի հիմնգերորդ գիրս:

91. Յաղագս առասպելեալ Հիգրայի և Խեցգետնի լիով ասացաւ 'ի համարն 70, տես անդ:

92. Հանգոյց Հիմենեան նշանակէ զկապ ամուսնութեան, այսինքն զպսակն անլուծանելի. քանզի Հիւմեն կամ Հիմենէոս, համարեալ էր առ Հելլենացիս Աստուած հարսանեաց կամ ամուսնութեան, զոր և նկարէին պատանի առոյգ պսակեալ ծաղկօք, ունելով 'ի միում ձեռին ջահ բոցավառ, և 'ի միւսում քօղ կարմիր: Բաղում են առասպելք՝ զոր յօդէն զնմանէ բանաստեղծք տարբեր յիրերաց:

93. Չոր ինչ խօսի հեղինակս զաղդեցութենէ երկնից ըստ այլ և այլ կլիմայից պարտ է իմանալ 'ի բնական կարգի և եթ և ոչ բարոյապէս, որպէս և յայտ է. իբր զի տեղիք ծննդեան կամ գիրք բնակութեան ոչ եթէ առնեն զոք առաքինի կամ մօլի, այլ միայն զբնական խառնուածն պէսպէս տրամադրեն:

Արդ թէպէտ և այլ և այլ խառնուածք այլ և այլ գործս յառաջ բերեն, մինչև լինել ոմանց 'ի բնէ յայս կամ յայն առաքինութիւն և կամ 'ի մոլութիւն առաւելագոյնս տրամադրեալ, բայց 'ի ձեռս անձնիշխան կամաց իւրաքանչիւր անձին է ուղիղ անօրինել զկեանս իւր ըստ ուղիղ թելադրութեան բանի : Թող զարտաքին ձիրս բնաւորականս, որք չեն 'ի ձեռս մեր. որպէս լինել սրամիտ, սրատես, ուժեղ, և այլն :

94. Քիրովն կամ Քերոն է անուն միոյ յառասպելեալ ձիացլուց իմաստնագոյնն համարեալ 'ի նոսա և ամենայն իրաց խելամուտ. սա ասեն նախ որսորդութեամբ թափառեալ 'ի լերինս անվրէպ նետաձգութեամբացաւ զյաջողութիւն ձեռաց առ ամենայն գործս. և ստէպ զննելով զզօրութիւնս բոլորց որ 'ի լերինս և 'ի գաշտս, հմուտ գտաւ կատարեալ արուեստի բժշկութեան. նոյնպէս և դիտողութեամբ աստեղաց եղև քաջ աստեղաբաշխ. վասն որոյ և այնչափ անուանի եղև, մինչև ըստանալ իւր աշակերտս զամենեկին զնոսա որք ականաւորք եղեն յայլ և այլ դիտութիւնս և յարուեստս, որպէս Ասկղէպիոսի Աստուծոյն բժշկութեան ուսոյց ասեն զբժշկականութիւն. Հերակլէայ դիւցազին զաստեղագիտութիւն. քաջին Աքիլլէայ զերաժշտութիւն և զզօրութիւն խոտոց, և այլն : Եմուտ 'ի նաւ Յասովնի ընդ Արգոնաւորդս, և եղև նոցա բըժիշկ : Ի վախճանի դիպուածով իմն խոցեցաւ ասեն 'ի թու նաւոր նետից Հերակլէայ մխելոց արեամբ Հիդրայ գազանին, 'ի խառնելն անզգուշութեամբ զկապարճս նորա. և առ զերծանելոյ 'ի ցաւոցն աղաչեաց զդիս հանել զինքն յերկրէ, և Արամազդ վերաբերեաց զնա 'ի կարգս աստեղաց : Այն է մին 'ի կենդանակերպից կոչեցեալն աղեղնաւոր. զի առաջին գործ Քիրովնի էր աղեղամբ ջրջիլ յորսս : Եւ զի վիրահատութիւն Յունարէն Իստուրդէա ասի, համարին ոմանք թէ անտի առեալ իցէ անուն Քիրոնի, վասն լինելոյ նորա գիտակ ամենայն տեսակաց բժշկութեան. մանաւանդ թէ վասն անուանն ընծայեալ իցէ նմա այնպիսի արուեստ :

95. Զէքսիս էր սլատկերահան երևելի 'ի Հերակլիոյ, ծաղկեալ ըստ ոմանց 'ի ՀԸ Ողոմպիադին՝ յաւուրս Քսերքսեայ առաջնոյ Պարսից արքայի, իբր 460 ամօք յառաջ քան զՔրիստոս : Սա ըստ սլատմելոյ Պլինիոսի և այլոց 'ի վէճ մտեալ ընդ Պարրասիոսի նկարչի Եփեսացւոյ, նկարեաց ողկոյզ մի խաղողոյ այնչափ բնական, մինչև իջանել թռչնոց 'ի յափշտակել զայն : Իսկ Պարրասիոս նկարեաց վարագոյր մի իբրև 'ի ծածկոյթ սլատկերի. զոր տեսեալ Զէքսեայ 'ի հեռուստ, և համարեալ իսկական սլատառ ինչ, ասէ ցՊարրասիոս. Զի է զի ընդ վարագուրաւ ծածկես զարուեստդ. բաց զի տեսցեն ա-

մենեքին. այլ իբրև գիտաց եթէ այն խոյ է պատկեր նկարեալ,
 'ի միա էառ թէ քանի՞ քաջ է արուեստն Պարրասիոսի, որ
 գիտաց խաբել ոչ զթռչունս, այլ զայր պատկերահան: Նկա-
 րեաց Ջեքսիս և այլ պատկեր, այսինքն մանուկ մի՝ բարձեալ
 զողկոյղս խաղողոյ, և դարձեալ իջին թռչունք 'ի վերայ պատ-
 կերին: Զոր տեսեալ Ջեքսեայ զայրացաւ ընդ անարուեստ
 նկարչութիւն իւր. զխաղողս ասէ լաւ ևս նկարեցի քան զմա-
 նուկն. զորոյ զհակառակն պարտ էր գործել. զի յայնժամ
 խուսափէին արգեօք թռչունք յերեսաց մանկանն, և չիչխէին
 իջանել 'ի վերայ խաղողոյ. վասն որոյ ջնջեաց զխաղողսն 'ի
 պատկերէ անտի. զի գուցէ մանուկն առանձին կենդանատիպ
 երևեսցի. այլ ասին լինել սորա և այլ նկարք նշանաւորք: Իսկ
 վասն գրաստունն նկարելոյ 'ի Պրաքսիտելեայ չունիմք ինչ ա-
 սել. զի Պրաքսիտելէս համբաւեալ է յարուեստ անգրիա-
 գործութեան, որպէս ասացաւ 'ի համարն 16. և թէպէտ գի-
 տէր ասէն ոմանք և զնկարչութիւն, այլ այսպիսի ինչ գործ
 ոչ յիշատակեն: Յիշին առ Պլինիոսի կառք և երկվարք գրո-
 շեալք 'ի նմանէ, և գուցէ յայնս հային առաջիկայբանք թե-
 սաւրոսի, և կամ թէ շփոթութիւն անուան իցէ աստանօր.
 զի 'ի գէպ գայ յառաջ բերեալ օրինակն այնմ երկվարի զոր
 նկարեաց Ապելլէս. տես 'ի համարն 11. բայց սակայն թե-
 սաւրոս և այլուր երկրորդէ զյիշատակութիւն այսր նկարու
 Պրաքսիտելեայ:

96. Բրաքմանեայք էին կարծեցեալ խմաստունք Հնդկաց
 'ի կարգէ մերկիմաստակաց, քննիչք աստեղաց և որդիք աս-
 տեղաբաշխից. զի կրկին ազգ մերկիմաստակաց ասին լինել,
 նոքա որք ինքնակամ ընարութեամբ փիլիսոփանային, Սամա-
 նեանք անուանէին. իսկ որք իբր ժառանգորդ հայրենի խմաս-
 տասիրութեան յաջորդութեամբ իջեալ պարտուէին 'ի քննու-
 թիւնս իրաց, Բրաքմանեանք կոչէին, և սոքա յետինքս յոլո-
 վակի զանունն և եթ կրէին խմաստասիրութեան. և արդեամբք
 անխմաստք էին, ցոփակեացք, մարմնապարարք և պորտա-
 բոյծք:

97. Վասն ակամայ կամօք հարկելոյ Ագամեմնոնի 'ի զոհել
 զիփիւգինէ զգուսար իւր յիշեցաք վերագոյնդ 'ի համարն 44:

98. Պառգիկոս էր Սոփեստէս ոմն 'ի Կովայ, մեծապէս
 համբաւեալ 'ի մէջ Աթենացւոց: Սա շարագրեաց գիրք մի
 յորում ընարական ստեղծաբանութեամբ առաջի արար զայն
 նմանութիւն զոր յառաջ բերէ հեղինակս, իբր զնկարա-
 գրեաց զգիւցազն հերակլէս իբրու վարանեալ 'ի վերայ երկ-
 շաւիղ պողոտայի կամ փողոցի բաժանելոյ յերկուս առաջս

որոց մին ընդ զառ 'ի վեր տանէր, այն է դժուարակոխ ճա-
նապարհ առաքինութեան. և միւսն ընդ զառ 'ի վայր, այն է
հաճոյք մարմնոյ կամ հեշտութիւնն, յոր ինքնին միտէ բնու-
թիւնն: Առաքինութիւնն իբրեւ օրիորդ համեատ յորդորէր
զնա գնալ ընդ իւր ճանապարհ. և ընդ հակառակն՝ հեշտու-
թիւնն լինեալ հրապուրէր զնա գալ զինի իւր. այլ հոսկ
յետոյ քաջն հերակլէս՝ որ ցուցանէ զանձն առաքինասէր,
սիրեաց ասէ զառաքինութիւն և անդոսնեաց զհեշտութիւնն:

99. Դիդէ որ և Եղիսա կոչի, էր գուստր Կարբեդոնի կամ
Բեղոսի արքային Տիւրոսի տուեալ 'ի կնութիւն Ակերբայ
կամ Սիխեայ ընչաւէտ քրմի. և եղև 'ի թագաւորել Պիւգմա-
լիոնի եղբօրն Դիդեայ, իբրեւ սպան նա զքեռայր իւր առ 'ի
ժառանգել զհարստութիւնս նորա, Դիդէ այրի մնացեալ
էառ զթագուցեալ ինչս առն իւրոյ, և մեկնեցաւ 'ի Կիսրոս,
և ապա էանց յԱխրիկէ. ուր շինեաց զհոյակապ քաղաքն
Կարբեդոն. և արարեալ այլ ևս բազում շինութիւնս և կար-
գաւորութիւնս նստաւ անդ իբր գշխոյ զօրաւոր: Եւ իբրեւ
տարածեցաւ անուն նորա ընդ ամենայն տեղիս, պատգամ
յղեաց առ նա Յարսպաս թագաւորն Մաքսիտանացւոց ամուս-
նանալ ընդ իւր. ապա թէ ոչ ասէ, ելից ծանր սլատերազմաւ
'ի վերայ քո: Իսկ Դիդէ որ 'ի սէր վախճանեալ առն իւրոյ
առաջնոյ 'ի սուգ էր համակեալ զամենայն աւուրս, և հաս-
տատեալ էր 'ի մտի չլինել առն այլում, իբրեւ լուաւ զայսպի-
սի պատգամ, սկսաւ յոգւոց հանել և լալ դառնագին: Ժա-
մագիր եղև յետ երկց ամսոց տալ սլատասխանի բանից ար-
քային. և ինքն լուծեալ լքեալ 'ի խորհուրդս իւր՝ ետ կանդ-
նել 'ի մի կողմն քաղաքին փայտակոյտ մեծ. և 'ի խարոյկ անդ
նուիրեաց զոհս բազումս 'ի պատիւ առն իւրոյ քրմի. և ապա
առեալ սուր 'ի ձեռս ել անձամբ 'ի վերայ խարուկին յանդի-
ման ամենայն բազմութեան. և ասէ ցնոսա. Ահա գնամ ես
առ այր իմ, որպէս եղև ինձ հրաման. և անդէն սպան զանձն
սրով, և այրեցաւ 'ի մէջ բոցոյն: Այլ ծանիր զի Թեոսաւրոս
աստանօր զհետ գնայ ստեղծաբանութեանցն Վիրգիլիոսի լա-
տին բանաստեղծի, որ փոխանակ Յարսպասայ արքային Մաք-
սիտանացւոց գնէ զԵնէաս Տրոյացի զեկեալն յարեմուտս, և
ճոխագոյնս նկարագրէ յԵնէականին (Դ) թէ զիարդ բանս եդ
Դիդէ ընդ Ենէասայ լինել նմա կին, և այնուհետև կասեցաւ
'ի գործոց շինութեան: Եւ ահա նոյն իսկ համառօտ ոտանա-
ւորն յառաջ բերեալ 'ի հեղինակէս, առեալ է յընդարձակ
բանից անտի Վիրգիլիոսի: Բայց սակայն ըստ ստոյգ սլատմու-
թեանց, առումն Տրովադայ՝ առ որով էր Ենէաս, բազում
ամօք յառաջ էր քան զշինութիւն Կարբեդոնի 'ի Դիդեայ:
Յայս հայի և ասելն Եւսեբեայ 'ի քրոնիկոն կանոնի, յաւուրս

Դաւթի արքայի . “ Կարգեդոն շինեցաւ ըստ ոմանց 'ի Կար-
քեդոնէ Տիւրացւոյ . և ըստ այլոց 'ի Դիդեայ նորին դատերէ ,
յետոյ քան զՏրովացւոց իրքն ճԽԳ ամօք , զոր այլք ընթեռ-
նուն ճԼԳ ամօք :

100 . Եւագնէ որ ասի լինել գուսար Արեւի ծնեալ 'ի Թե-
բեայ կնոջէն Ասովսոսի , տուաւ 'ի կնուծիւն Կապանէոսի
քաջ զօրավարին Արգիացւոց : Սա այնչափ սիրէր զայր իւր ,
մինչև 'ի լսելն զմեռանել նորա 'ի սլատերազմի 'ի կողմանս Թե-
բայեցւոց , ցնորեալ անկաւ 'ի մտաց . և իբրև բերաւ մարմին
առն նորա , զի այրեսցի հրապարակաւ իբր 'ի նշանակ սլա-
տուաւոր թաղման , Եւագնէ զգեցաւ հանգերձ հարսանեաց ,
և էարկ զանձն 'ի նոյն բորբոքեալ խարոյկ , որպէս զի գէթ մո-
խիր ոսկերաց իւրոց միացի ընդ ոսկերս առն իւրոյ . և մի
զաացի 'ի նմանէ 'ի մահու , ընդ որում միացեալ էր ամենայն
սիրով 'ի կենդանութեան : Իսկ Պղոտիոս էր իշխան ոմն հռով-
մայեցի , որ հրամանաւ ծերակուտին խաղացոյց յԱսիա վաթ-
սուն նաւս պատերազմի , և կին նորա Որեստիդդա ընդ նմա . և
եղև իբրև հասին 'ի Տարենտոն , անդ ծանրացեալ կինն 'ի խո-
թութեանէ մեռաւ : Յորոյ վերայ սուգ մեծ էառ այր նորա ,
և ապա ինքնին օծեալ զմարմին նորա պատրաստեաց զհան-
գէս այրման նորին 'ի խարոյկ , և առ սասաիկ սիրոյն որ առ
նա , մերձ եղև 'ի փայտակոյտ անդր , և միտեալ զսուրն 'ի կողս
իւր չոքաւ զիւրովի : Յայնժամ առեալ զնա բարեկամաց նո-
րին եգին 'ի վերայ նոյն խարուկի հանգերձ զինուէրն , որպէս
և էր զինեալ ամենայն զինուորական զարդուք . և ապա հուր
մատուցեալ այրեցին 'ի միասին զերկոցունց լծակցաց զմար-
մինս : Ուր արժան է գիտել , զի զգործ սոցա գովութեամբ
Ճառագրէ Թեսալոս լոկ ըստ բարի կատարեալ սիրելու-
թեան , զոր անկ է ունել լծակցաց առ միմեանս , այլ ոչ ըստ
անկարգ եղանակին որով զանձինս մահացուցին յուճակտա 'ի
սէր իրերաց . քանզի մահ բերել անձին վասն սիրելոյն , ոչ
զանձն է սիրել , որում նախ է ամենայն ոք պարտական , և ոչ
զընկերն (որում ինչ ոչ օգտէ) , այլ է անմտութիւն գլխո-
վին , կամ կուրութիւն սիրոյ : Ասան որոյ և հեղինակս զայս
անկարգ գործ հեթանոսական յառաջ բերէ միայն 'ի նշանակ
սասակութեան սիրոյն , զոր ունէին լծակիցք 'ի կենդանու-
թեան իրերաց :

101 . Փիլոքսենոս , որ թարգմանի օտարասէր կամ հիւրա-
սէր , եղև անուն այլ և այլ որկորաժէտ անձանց . յորս առա-
ւել գտաւ Փիլոքսենոս Կիւթեաացի որգի Եռիւքսիդեայ , մա-
կանուանեալն Փիլիսիսի (Ձկնասէր) : Սա ըստ գրելոյ Արիս-
տոտէլի 'ի բարոյական գիրս , մոլեալ զհետ համառութեան

կերակրոց ասէր. Երանի՛ թէ երկայնաձիգ լինէր իմ որկոր քան զսպարանոց կռնկան, առ 'ի կարող լինելոյ երկարագոյնս վայելէլ զհամեղութիւն ճաշակաց: Պատուիրէր որդւոյ իւրում գնել աղնիւ կերակուրս. և յասել մանկանն թէ թանկագին է այն ինչ ուտելի, տայր սլատասխանի. Այնչափ քաղցր լինի 'ի կոկորդս իմ, որչափ թանկ գնեցից: Խրատ տայր խաչարարին զի ջերաջերմ բերցէ զկերակուրս 'ի սեղան, մինչև չկարել այլոց ուտել. և այն ինչ սպասէին բաղմականք զի փոքր մի հովասցի կերակուրն, նա իսկ և իսկ լափէր զամենայնն. և նոքա զարմացեալ հայէին ընդ երեսս նորա: Երբեմն ևս այնչափ մոլեգին յարձակէր 'ի խորտիկս, մինչև մտել 'ի ներքս և զռնգունս իւր. յորմէ տաղտկացեալ սեղանակցաց յետս կային 'ի սկտեղէ անախ, և նմա միայնոյ մնայր ամենայն:

102. Յունական հուր կոչիւր արուեստական ինչ նիւթ հնարեալ 'ի նախնեաց առ 'ի ալէտս ծովային սլատերազմաց, զոր արծարծեալ ձգէին 'ի ծով. որ և առաւել բորբոքեալ 'ի մէջ ջրոյ բոցավառ տոչորէր զնաւս թշնամեաց, և դժուարին էր շիջուցանել զայն. զի 'ի փչելն 'ի նա կամ 'ի շնչել հողմոյ՝ առաւել սաստկանայր, և ջրով ոչ յաղթահարէր: Այլ այս գիւտ բարձաւ յետոյ 'ի միջոյ: Իսկ մոլի հուր կոչի վառումն իւղային գոլորշեաց յօդս 'ի վերայ գերեզմանաց և 'ի վերայ մարմնոց կախելոց զփայտէ. և ասացաւ մոլի վասն յայսկոյս յայնկոյս շրջշրջելոյ 'ի շարժութենէ օդոյն. զի թէ ոք զհետ նորա ընթացի, 'ի բաց խուսափէ մղանօք օդոյն. և թէ ոք 'ի բաց հեռացի՝ նա զկնի գայ վասն օդոյն յայնկոյս ձգելոյ:

103. Ի միտ առ և աստ թէ զիարդ համառօտ բանիւ գեղեցիկ արտայայտէ Թեսալոսս զգերազանցութիւն քրիստոնէական կուսակրօնութեան: Ախորժէր արդեօք երկարագոյնս ճառել զգովութենէ նորա, բայց քանզի գիտումն իւր յայս գիրս է խօսիլ միայն զբարոյական բարեխառնութենէ որչափ ինչ լուսով բանի ճառեցին զնմանէ փիլիսոփայք, շատ համարի կարճ 'ի կարճոյ անցանել զմիւսովն, յուշ արարեալ թէ կամաւոր ժութկալութիւն քրիստոնէից 'ի վեր էր քան զտեսութիւն արտաքին փիլիսոփայից:

Ծանօթոշքիւնք 'ի վեցերորդ գիրս:

104. Վերտումնոս էր Աստուած ոմն առ Հռովմայեցիս, որ յամենայն կերպարանս յեղափոխէր ասէն զանձն, որպէս կերպարանափոխն Պրոտէոս առ Յոյնս: Բազում են առասպելէք որ զամանէ, և բազմօրինակ մեկնաբանութիւնք բանաստեղծից: Իսկ բան Թեոսաւրոսի հայի յայն, զի ասի թէ կամեցեալ Վերտումնոսի հաճոյ լինել յաչս միոյ 'ի յաւերժա-հարսանց որ կոչիւր Պոմոնա, եմուտ 'ի սլարաէզ նորա, և յայլ և այլ կերպարանս երևեցոյց զանձն. զի գէթ ընդ միով կերպարանաւ սիրեացի 'ի նմանէ. ձեացաւ ասէն 'ի կերպարանս երկրագործի, հնձողի, այգեպանի և ծերունւոյ: Եւ զի Պոմոնա ծագի 'ի բառէս բօման՝ որ է խնձոր կամ պտուղ, ուղիղ մեկնաբանեն ոմանք ասելով, թէ Աստուածն անուանեալ Վերտումնոս այլայլափոխ՝ ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ նկարագրութիւն չորից եղանակաց տարւոյն, որ սէսալիսանայ ըստ ժամանակին առ 'ի հասուցանել զպտուղս երկրի և շատացուցանել զմարդիկ: Վասն որոյ Վերտումնոս իբրև երկրագործ՝ նշանակէ զգարուն, իբրև հնձող՝ զամառն, իբրև այգեպան կամ կթող խաղողոյ՝ զաշուն, և իբրև ծերունի անշքացեալ և ալեորեալ՝ զձմեռն:

105. Ստուգի օրինակ Թեոսաւրոսի ըստ երկաքանչիւր կարծեաց ևս. իբր զի եթէ ըստ նախնեաց ոմանց գիցին 'ի յատակս ծովու ստորերկրեայ անցք ջրոց, և 'ի նոցունց լինիցին աղբերակունք յորոց բլխեն գետք, և թէ ըստ արդեաց ոչ գիցին այնպիսի անցք, այլ լոկ 'ի գոլորշեաց ելելոց յերեսաց ծովու և յամպացելոց՝ եկաւորութեամբ անձրևաց անպակաս մնացեն լիճք և բլխումունք աղբերաց և գետոց, ըստ երկուց կարծեաց իսկ ծովն է աղբիւր աղբերաց և գետոց. կամ է շտեմարան աղբերականց, յորոց բլխեն գետք. որպէս և գետք անդրէն հոսեն 'ի ծով անդր:

106. Պրոտէոս որդի անուանեալ Ովկիանոսի, համարիւր մի յաստուածոց ծովու՝ արածող ծովային որթուց. էր ասէն գուշակ ասպագայից, այլ չտայր ստոյգ պատգամ եթէ չլինէր կապեալ և ստիպեալ բռնութեամբ. բայց դժուարին էր ունել զնա. զի ոչ միայն երազ փախչէր, այլև կերպարանափոխութեամբ անյայտացուցանէր զանձն այլափոխեալ ըստ հաճոյս յայլ և այլ կերպարանս մարդկան և անասնոց, շնչաւո-

րաց և անշունչ տարերաց . զորմէ բազում են բանք առասպել-
արկուաց . և են որք կարծեն զսա նոյն լինել ընդ նախասա-
ցեալ Աւերաոմնոսի : Այլ ըստ Դիողորոսի Սիկիլիացւոյ Պրո-
տեւ էր մի 'ի Թագաւորացն Եգիպտացւոց , որ եմոյժ սովո-
րութիւն կրել յառաջոյ կողմն Թագի կամ սաղաւարտի ազ-
գի ազգի զարդս փողփողեալս . զի երբեմն առիւծաձև առնէր
զայս նշան , և երբեմն վիշապաձև . է զի սաղարթագարդ կամ
փետրաւոր , և է զի հրակերպ կամ բոցատերև , առ ահաւոր
և փառացի երևելոյ յաջս տեսողաց : Եւ զի սա ընդարձակեաց
զտէրութիւն իւր ընդ ծովակողմն , վասն որոյ և իշխան ծովու
կամ Աստուած ծովային համարեցաւ : Յիշէ զսա Նոննոս յա-
սեւն , Թէ յորժամ երկրքին որդիք նորա Մողոն և Տեղագու-
նոս յաւազակութեան լմբունեալ սպանան 'ի Հերակլեայ ,
“ Սգացէալ Պրովտէս վասն սպանման զաւակացն իւրոց ըն-
կեաց զանձն իւր 'ի ծով . զոր անմահացուցին աստուածքն ո-
ղորմելով նմա , և եղեալ զև ծովային եկն բնակեցաւ 'ի Փա-
րոս կղզոյ . . . այլ սա 'ի զՊրովտէայ կերպարիովսիւ առ հան-
դիպեալսն պէսպէս , բայց 'ի սպիտակէ , : Եւ դարձեալ այ-
լուր գրէ զնմանէ . “ Լինէր փոխակերպեալ առ մերձաւորսն ,
զի մի հայցեսցի դիւթութիւնս ասել և նախագիտութիւնս , ,
և յանուն սորա Փարոս կղզին կոչեցաւ ասէ Պրովտէան կղզի :
Այլ զոր ասէ Թեսաւրոս վասն յաջորդին Դարեհի ' իմանայ
զՔսերքսէս առաջին զարքայն Պարսից . նմին իրի և 'ի ստորև
բացարձակ ծանուցանէ Թէ յիշեցաք վերագոյն զՔսերքսէս :
Արդ կոչէ զնա յաջորդ ատելութեան Դարեհի . զի Դարեհ
Թշնամութիւն մեծ ունէր ընդ Յոյնս , և պատրաստեալ էր
եւանել ընդդէմ նոցա 'ի պատերազմ . այլ իբրև եհաս նմա
վախճան , յաջորդ նորին Քսերքսէս 'ի գործ եդ զայս պատե-
րազմ աշխարհագումար ամբոխիւ զօրաց ընդ ծով և ընդ ցա-
մաց . ձգեաց և նաւակամուրջ 'ի վերայ ծովուն Հելլեսպոն-
տեայ , և անցոյց զգորս : Եւ եղև իբրև 'ի պարտութիւն մատ-
նեցաւ յերեսաց Յունաց , առ զայրոյթ սրտի կամելով վրէժ
առնուլ յաստուծոյն ծովու 'ի Պրոտէոսէ՝ վասն չյաջողելոյ
նորա զծովային պատերազմ մեծ , ընկէց 'ի ծով ոտնակապս
որպէս Թէ կապել զաստուածն 'ի շղթայս , կամ ծառայեցու-
ցանել զծով , Թէպէտ և ոսկի արար զոտնակապսն 'ի պատիւ
աստուծոյն : Յիշէ զայս և Արրիանոս 'ի գիրս արշաւանացն
Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ , յասեւն . “ Ոմանք ասացին ,
Թէ Աղեքսանդր հրամայեալ իցէ քանդել զմէհեան Ասկղե-
պիոսի որ յԵկբատան . բայց և այս գործ է բարբարոսական ,
և ոչ իւրիք յանկաւոր Աղեքսանդրի . այլ յաւէտ 'ի դէպ գայ
ամպարշտութեանն Քսերքսեայ առ դիւս , և ոտնակապից նո-
րա զորս ընկէց նա ասեն 'ի Հելլեսպոնտոս առ 'ի վրէժ խնդ-
րելոյ , : Եւ Սենեկա ասէ 'ի գիրսն յղ . հաստատութեան

խմաստնոյ . “ Զխորդ թուի քեզ, յորժամ խակամիտ արքայն
բազմութեամբ նեալից ստուերացոյց զլոյս տունջեան, միթէ
գծեաց ինչ նեա տրեւու . և կամ յարկանել նորա շղթայս 'ի
խորս ծովու, կարող ինչ եղև պրկել զՊոսիդոն :

107 . Հետպերեան գարատան, կամ պարտեզ Եսպերի-
գեսայց է այն զոր յիշէ Խորենացին յաշխարհագրութեան իւ-
րում, և կոչէ “ Երեկորնական պարտեզս ” : Այս տեղի ըստ
առասպելաց էառ զանուն յերից օրիորդաց, որք անուանէին
Եգղէ, Արեթուսա և Իպերթուսա կամ Եսպերեթուսա,
գասաբք Եսպերայ (երեկոյի) և Նիւկտայ (գիշերոյ) : Էր
սոցա ասեն գրախտ զուարճալի յԱփրիկէ, ուր կային ծառա-
տունկք ոսկեպտուղք . կամ որոյ ծառքն բերէին ոսկի խնձորս .
և զի մի ոք մերձ լիցի 'ի պտուղ ծառոցն այնոցիկ, կարգեալ
էր 'ի պահպանութիւն գրախտին վիշապ օձ մի ահագին բազ-
մագլխի և բազմաբարբառ, միշտ արթուն զտիւ և զգիշեր : Այլ
քաջն Հերակլէս եմուտ ասեն անդր հրամանաւ Եւրիսթեսոյ
արքային Միկենաց . և սպանեալ զվիշապն եբեր զոսկի խնձորս
առ արքայ : Ոմանք ևս ասեն թէ որովհետև յունական բառս
Քլէն, որ է խնձոր, նշանակէ երբեմն և խաշինս կամ ոչխարս,
փոխանակ ասելոյ թէ Հերակլէս յԱփրիկոյ եբեր 'ի Յունաս-
տան զխաշինս որք ունէին ասր ծիրանեգոյն, ասացաւ յա-
ռասպելս թէ ոսկի խնձորս իցէ բերեալ : Իսկ այլք այլ և այլ
օրինակաւ մեկնաբանեն զայս ամենայն . որպէս և ոմանք կար-
ծեն ինչ ինչ խառնեալ յայսոսիկ և 'ի պատմութեանց գրախ-
տին Ագինայ :

108 . Պոմոնա, որպէս վերագոյնդ յիշատակեցաւ, ծագեալ
'ի լատին բառէս ԲՕՄԱ, այն է խնձոր կամ պտուղ, էր անուն
միոյ յառասպելեալ յաւերժաշարսանց, որ համարիւր իբրև
աստուածունի ստղոց իշխել պտղաբեր ծառոց, որոյ և մե-
հեանն կայր 'ի Հռովմ . և քուրմ նորա ըստ ժամանակին զո-
հէր նմա զի տացէ պտղաբերութիւն երկրի . արձան նորա գրո-
շեալ լինէր իբրև կին նստեալ 'ի վերայ պտղալից կողովոյ ու-
նելով 'ի ձեռին պտուղս և ոստս 'ի ծառոց : Նոյնպէս և Փլորա
համարիւր աստուածունի ծաղկանց . այլ ըստ Հելլենացոց
կոչիւր Խլոուիս (կանաչ), և համարիւր իշխել ամենայն բու-
սոց : Սորա ևս գոյր առանձին մեհեան 'ի Հռովմ, և գրօշեալ
լինէր իբրև կին ծաղկապսակ ունելով 'ի ձեռին անօթ ծաղ-
կալից : Այլ բազում են զամանէ բանք առասպելաբանից . և
մեծ էր հանգէսն զոր առնէին հեթանոսք 'ի տօնի նորա ան-
համեստ սովորութեամբք :

109 . Առասպելեալ աստուածն ստորայնոց կամ սանգա-

բապեան, որ և միանգամայն համարիւր Աստուած ճոխու-
թեանց, կրկնակի անուն ունէր առ Հելլենացիս. մի՛ Ադէս
որ թարգմանի գոթիք կամ գոթիական. և միւս ևս Պղուտոն
կամ Բւլ-Դօն, այն է մեծատուն կամ ճոխ. իբր զի ինչք և
գանձք ոսկւոյ և արծաթոյ և ականց սրատուականաց ՚ի ստո-
րայնոց ելանեն, այս է ՚ի ներքին ընդերաց հողոյ. յոր միտս
և առ Ասորիս Մամոնայ կոչիւր աստուածն ընչից, և ինչքն :
Եւ էր մականունն այոր գից Ադեղայոս (անծաղը). զի սաո-
րինք երկրի կամ գոթիք անմասն են յամենայն ծաղուց և յու-
րախութեանց : Նկարէին զսա այր խոթոռագէմ նստեալ ՚ի
կառս լծեալս ՚ի չորից սեաւ երկվարաց, ունեւոյ ՚ի ձեռին
երեքժանի և փականս գոթիսոց. և էին արօտք երկվարաց նո-
րա մարմինք մարդկան որք թաղին ՚ի ծոց երկրի : Ի կարգի
գից համարիւր, այլ առելի էր ամենեցուն. ոչ կանգնէին ու-
րոյն տաճար կամ բազին յանուն նորա. և ոչ երգ ինչ յորի-
նէին ՚ի պատիւ նորա. և թէ ուրեք երբեք զոհէին նմա, միշտ
սեաւ անասունս կամ ցուլս մատուցանէին. և զամենայն ձա-
խող սրատահարս և զգոթախտ գուշակութիւնս նմա ընծայ-
էին : Ոմանք ՚ի վիսպասանից ասեն զսա լինել մի յերից Տիտա-
նեանց, որդի Վառնոսի և եղբայր Արամազդայ և Պոսիգոնի.
և եղև ասեն ՚ի բաժանիլ թագաւորութեան հօր իւրեանց՝
երկինք վիճակեցաւ Արամազդայ, ծով Պոսիգոնի և ստորինք
երկրի Պղուտոնի. զի նա էր կրօսեր, այսինքն է՝ ասեն, ա-
ռաջինն արեւաց արեւելեան կողմանց տէրութեան հօր իւր-
եանց թագաւորեալ ՚ի Վրետէ. երկրորդն արեւաց կղզեաց
թագաւորեալ ՚ի Պեղոսպոնեսոս, և երրորդն արեւաց ստորին
գաւառաց յարևմտակողմն թագաւորեալ յԵպիւռոս : Որպէս
և իցէ, այլ և այլ արձանք Պղուտոնի կային յԱթէնս. և ա-
նուն նորա առաւել առ Աթենացիս էր ծանուցեալ : Բայց
են ոմանք որք երկու Պղուտոնս որոշեն, և զայլ և այլ անուա-
նըս նորա պէսպէս մեկնաբանեն : Անուն սորա ՚ի գիրս Խորե-
նացւոյն (Բ. 62), կոչի Պղոտենէոս կամ Պղեստոնիոս. և ՚ի
թարգմանութեան բանից Նոննոսի գրի միշտ Պղատոն, փո-
խանակ գրելոյ Պղուտոն :

110. Փաբրիկիոս Լոսկինոս էր ազնուական հռովմայեցի,
որդի մեծատան. այլ ինքն աղքատ կոչի, զի էր այր անպա-
ճոյճ գլխովին և աղքատութեան սիրող. որ ոչ թողոյր վա-
րել ՚ի տան անօթս ոսկեղէնս և արծաթեղէնս բաց ՚ի քանի
մի սպասուց ՚ի պաշտօն գից իւրոց, այլ պատուանդան նոցին
ևս եղջերեայ կաղմեալ : Եղև հիւպատոս իբր 280 ամօք յա-
ռաջ քան զԲրիստոս : Գնացեալ գեսպանութեամբ առ Պիւ-
ռոս արքայ պատուեցաւ ՚ի նմանէ. և ՚ի տալ նմա արքայի ինչս
բաղումս և պարգևս մեծամեծս չէառ ինչ բնաւին : Ելեալ ՚ի

պատերազմ ընդդէմ Սամնիացւոց և ընդդէմ Պիւռոսի վա-
նեալ նուաճեաց զնոսա, և զբժիշկն Պիւռոսի, որ խոստանայր
Փաբրիկեայ դաւել զարքայ մահագեղով, կապեալ առաքեաց
'ի ձեռս տեառն իւրոյ: Իսկ Սամնիայիք իբրեւ անկան ընդ ծա-
ռայութեամբ Փաբրիկիոսի, առաքեցին նմա ընծայս տասն
տաղանդս ոսկւոյ, և հնգետասան տաղանդս արծաթոյ, հան-
դերձ հնգետասան ծառայիւք 'ի սպաս նորա. այլ նա զամե-
նայնն յետս դարձոյց ասելով. Եթէ միոյ միոյ 'ի հռովմայեց-
ւոց բերէիք դոյնչափ, ընդունէի և ես. այլ ինձ միայնոյ և ոչ
դանկ մի առնում: Իբրեւ կարգեցաւ Փաբրիկիոս քննիչ կամ
դատաւոր ժողովրդեան, փոյթ կալաւ զի յամենեսին սրահե-
ցի չափաւորութիւն, և մի ոք արասցէ աւելորդ ծախս 'ի
սկսաս շքոյ. սմին իրի և մերժեաց 'ի դասէ սինկղիտոսաց ըզ-
հռովինոս հիւսպատոս զայրն երևելի, զի շինել տուեալ էր
նորա անօթ մի արծաթի 'ի տասն տաղանդոյ: Ի վախճանի
իբրեւ մեռաւ, այնչափ անինչ գտաւ, մինչև առ ամուսնացու-
ցանելոյ զգասերս նորա հարկ եղև ծերակուտին 'ի հասարա-
կաց արկեղէ պատրաստել զօժիտս նոցա:

111. Սա ինքն է Ապեղէս անուանի նկարիչն յաւուրս Ա-
ղեքսանդրի մեծի, յիշատակեալն 'ի մէջ 'ի համարն 11: Յո-
րում ժամանակի էր և Արկեսիղայոս փիլիսոփայ 'ի Պիտանայ
առաջնորդ աղանդոյն իմաստասիրաց Երկրորդ Ակագեմեան
կոչեցելոց, որք զամենայն ինչ անստոյգ ասէին լինել, և ան-
հնար համարէին որոշել զստոյգն 'ի ստոյ: Սա ինքն Արկեսի-
ղայոս էր այր քաղցրաբարոյ, բարեկամասէր և առատաձեռն.
որպէս և ընդ խաղս եցոյց Ապեղէսի զառատաձեռնութիւն
իւր հնարիւք իմն դնելով ընդ սնարիւք նորա քսակ լի ոսկւով:
Էր նաև գրասէր յոյժ. մինչև ասել թէ յորժամ ընթեռ-
նում զգրուածս երևելի արանց, և մանաւանդ զհոմերոսին,
այնչափ քաղցրանամ, որպէս թէ ընդ սիրելի ումէք բարե-
կամի խօսակից լինէի անյագ սիրով: Զառաջիկայ գործ Ար-
կեսիղայոսի 'ի մէջ բերէ Սենեկա (յԲ. գիրս Բարերարու-
թեանց, գԼ. Ժ). “Արկեսիղայոս, որպէս ասեն, 'ի տես եր-
թեալ բարեկամի իւրոյ աղքատի, որ առ ամօթոյ ծածկէր
զիւր աղքատութիւն, և 'ի հիւանդութեան իսկ չիշխէր ասել
զչքաւորութիւն անձին 'ի պէտս կարեորս, բարւոք համարե-
լով լռիկ նմին նպաստել զանխուլ սպրդեցոյց զքսակն ընդ
անարա նորա. որպէս զի այրն տառապեալ որ 'ի զուր ամաչէր,
յաւէտ դոցէ քան թէ առցէ՝ որում կարօտէր”: Ապա 'ի
վերայ բերէ. “Եւ չէ ինչ թէ անգէտ լիցի որ էառն թէ յում
մէ էառ. նախ զի և այդ իսկ գործ է երախտեաց... և միւս
ևս, թող չգիտասցէ նա թէ էառ, շատ է այն զի ես գիտեմ
զոր էառ... Պարտ է շատանալ անձին վկայութեամբ, ապա

Թէ ոչ, յայտ առնես Թէ ոչ բարերարել, այլ բարերար երևիլ խնդրես :

112. Փիլոկտես որդի Պէասայ էր մին յԱրդոնաւորդաց մտերիմ բարեկամ քաջին Հերակլէայ: Արդ ասի յառասպելս, Թէ Հերակլէս 'ի մեռանիլ իւրում երգմնեցոյց զՓիլոկտես ջրայանել ումէք զտեղի ոսկերաց իւրոց. և ետ նմա 'ի յիշատակ պարգևի զկատարձ իւր, յորում կային նեաք դեղեալք լեղեաւ հիգրայի կամ մսեալք յարիւն նորա: Եւ եղև յորժամ ել պատգամ 'ի դեղիեանն Ապոլոնէ առ Յոյնս, Թէ առ 'ի կարող լինելոյ կործանել զՏրոյա պէտք են նեաից Հերակլէայ, եկեալ Յունաց հարցանելին ցՓիլոկտեսէս. Ո՛ր Թաղեցաւ Հերակլէս, և ո՛ր իցէ կատարձ նորա: Իսկ նա Թէ պէտև յօժարէր ընուլ զննդիր նոցա, բայց վասն երգմանն չկամեցաւ բերանով ասել զտեղի գերեզմանին, այլ ժխտեալ Թէ ոչ գիտեմ, եհար միով ոտամբ զգետինն յորում էին ոսկերք Հերակլէայ: Եւ վասն կատարձին խոստովան եղև Թէ առ իս է. այլ չկարէ ոք ասէ ձգել զնետս նորա բաց յինէն. վասն որոյ առեալ Յունաց զՓիլոկտես կամէին տանել 'ի Տրոյիս: Այլ յանցանել նոցա ընդ Լեմնոս կղզի, իբրև փորձել կամեցաւ Փիլոկտես զնետաձգութիւն իւր, առ անվարժութեան նորա սահեալ նետին խոցեաց զոտս նորա, որով ցուցեալ էր զգերեզման Հերակլէայ. և անկեալ հիւանդագին չկարաց գնալ յո՛ գէմ եգեալն էր. մինչև զինի ժամանակաց եկեալ Ոդիսեայ՝ տարաւ զնա: Եւ յետ առման Տրոյիոյ էանց ասեն Փիլոկտես յարեմուտս, և եկեալ 'ի Վալարբիս՝ շինեաց զՊետիդիս: Բայց ըստ Հոմերոսի՝ ոչ եթէ 'ի նետէ խոցեցաւ Փիլոկտես, այլ 'ի Թունաւոր զեռնոյ, կամ 'ի ջրային օձէ:

113. Սա ինքն է Կրատէս Թեբայեցի, որդի Ասկոնդեայ և աշակերտ Դիոգինեայ, փիլիսոփայ նշանաւոր. որ զամենայն ինչս իւր ընկէց ասեն 'ի ծով առ ազատօրէն բերիլ յիմաստասիրութիւն: Այլք ասեն Թէ ետ զգոյս իւր 'ի ձեռս աւանդապահի ուրումն կամ սեղանաւորի, այսու գաշտմբ զի եթէ որդիք իւր անխմտս գտանիցին, դարձուցէ զամենայն 'ի ձեռս նոցա. ասլա Թէ իմաստունք լինիցին՝ քեզ լիցի ասէ ամենայն. զի եթէ իմաստասէրք գտանիցին նոքա, ոչ ինչ պիտոյ են նոցա ինչք: Իսկ Նոննոս այսպէս պատմէ զիրան. “ Կրատէս Թեբայեցի՝ էր Բիովտացի ազգաւ. սա կամեցեալ իմաստասիրել ըստ նշանակի իմաստասիրութեան, առեալ զգոյս իւր ընկէց 'ի հանգէսն, բողոքելով այսպէս. Կրատէս արձակեմ զոր ինչ Կրատեսիս են, զի մի յաղթեսցեն Կրատեսի գոյքս Կրատեսի. և Թողացոյց զվայրս իւր լինել միլօբուտք. և միլօբուտ է վայրն ուր արձակեալ լինին ոչ

խաբքն 'ի Ճարակս . քանզի միւր զոչխարն է ասացեալ Հոմե-
րոս . աստուածս եւ միւր ճարակք են հովիւք , եւ միւր լու է մորթ
ոչխարին , : Զայս յեալին բանքս՝ որք հային առ բառս միւր ,
յայն սակս օրինակեցաք աստ , զի օգտեն առ իմաստ ասացե-
լոցս 'ի համարն 107 : Կայ եւ այլ ոմն Կրատէս անուն փիլիսո-
փայ Ակագեմեան , որոյ աշակերտ եղև ասեն Արկեսիդայոս ,
զոր փոքր մի յառաջ յիշեցաք : Իսկ վասն Քսէրքսեայ թէ
ղեարդ ոանակապ ոսկի ընկէց 'ի ծով , ասացաւ 'ի համարն 106 :

114 . Իմաստ բանին կախեալ է զստուգաբանութենէ ա-
նուանն Դիոսի . զի Դիոս ըստ Խալապեոց ասի ճի՛օ՛լէ , իսկ
ճի՛օ՛լա նշանակէ օգնէ : Նոյնպէս է եւ 'ի Լատինա , զի զԴիոս ('ի
սեռական հոլովն) կոչեն ե՛օ՛լիս . եւ ե՛ն-լօ է օգնէ՛ : Նովին մտօք
մեկնաբանեն եւ զանունս ե՛ո-բիդէս ընծայեալ Դիոսի (յուղ-
ղականն) , այսինքն է ասեն ե՛ո-լանս Բադէս , այն է օգնող հայր .
որպէս եւ զհերա զիլին Դիոսի որ եւ Էրա կամ Իռա , անուա-
նեն ե՛ո-նօ , եւ խալապիք ճի՛ոնօնէ . որ եւ համարի աստուածու-
հի օգնականութեան նեղելոց 'ի մարտի . կամ յաղթութեանց
պատերազմի , եւ եւ Ճոխութեանց եւ պարգևաց : Արդ մեզ
հարկ եղև պահել զստուգաբանութիւն հեղինակին . զի մի
հարկեսցուք նոր ինչ ստուգաբանութիւն հնարել ըստ հայ-
ունս . զոր օրինակ , թէ Դիոս գիզէ զպարգևս կամ գիեցու-
ցանէ զկարօտեալս . թէպէտե քաջ յարմարէր տեղւոյն : Թող
զայն զի եւ անունս Դիոս փոխառեալ է 'ի յունականէն . զի
առ Յոյնս Դիոսն անուանի Զէս կամ Տէս , որոյ սեռականն
լինի փի՛օս . որ 'ի մեզ փոխանակ ուղղականի վարի : Իսկ ըստ
հասարակ գործածութեան՝ որ 'ի գիրս նախնեաց , կոչի նոյնն
Արամազդ . այն է որ ըստ պարսկականին գրի երբեմն Որմիզդ
կամ Որմիզդ : Սա ինքն է Նեբրովթ հսկայն ըստ գրելոյ Յով
հաննու իմաստասիրի 'ի Ճառն ընդդէմ Պաւղիկեանց . քանզի
ասէ . “ Ըստ այսմ օրինակի Քաղդէացւոցն տեսեալ զախա-
նեանն զայն վիթխարի եւ աշխոյժ . . . զգերամբարձեալն մար-
մնոյն տրամադրութեամբ՝ աստուածօրէն իմն պատուով պառ-
ուեցին . եւ սորա խաւար չարապաշտութեանն զբոլոր անե-
ղերս ընդ իւրեւ կալեալ կուրացոյց՝ ըստ իւրաքանչիւր լեզուաց
այլաձևելով զնորա զանուն . Քուշացիք Նեբրովթ կոչելով ,
Բաբելոնացիք Բէզ , Փղշտացիք Բահազ , Եղլենացիք Դիոս ,
Պարսիկք Որմիզդ , հայք Արամազդ , : Իսկ Կիկերոն բազում
Դիոսս կամ Արամազդս 'ի թիւ արկեալ 'ի գիրսն յղ . բնու-
թեան աստուածոց , ասէ (Գ . 16) . “ Հինգերորդ (Դիոս) 'ի
հնգիկս , որ Բէլ անուանի , : Իբր զի ըստ թուոյ քաջազանց
կամ հսկայից որք անունս ստացան յայլ եւ այլ ժամանակս եւ 'ի
տեղիս , բազմացան եւ գիւցազունք Դիոս կամ Արամազդ ան-
ուամբ . յոր միտս ասէ եւ Խորենացին . (Ս . 30) . “ Բայց ըստ

գիւցազնութեանն կարծեաց հաւատի է և ասելս մեր, ոչ Արամազդ որ, այլ 'ի կամեցողսն լինել Արամազդ, չորից ևս ևս այլոց անուանեցելոց Արամազդ, յորոց մի է և կունդ ոմն Արամազդ »:

115. Մեկենաս Կիլնիոս էր 'ի զարմէ նախնի թագաւորացն Տոսկանայ, այր ճոխ և զգոնամիտ, սիրեցեալ յոյժ յաչս Օգոստոսի կայսեր և երևելի 'ի տան նորա 'ի կարգէ ներքին խորհրդականաց: Սա եղև ամենայնիւ խնամածու և պաշտպան գիտնաւորաց ուսումնասիրաց և բանաստեղծից, և առաւել ևս Վիրգիլիոսի և Որատիոսի. զորս ընկալաւ 'ի սերտ բարեկամութիւն իւր, և 'ի նոցանէ ընկալաւ տաղս յօրինեալս յանուն իւր: Եւ զի առատաձեւէր սա գրասիրաց ինչս բազումս և պարգևս մեծամեծս, և յորդորէր 'ի սկիտանի գրութիւնս, այսպիսի գործ սորա եղև յիշատակ մեծ առ Հռովմայեցիս, մինչև այնուհետև զերևելի սատարիչս ուսումնականաց Մեկենասս անուանել: Եւ ինքն իսկ Մեկենաս էր այր գրագէտ, որ և յօրինեաց ասէն քանի մի գրուածս, այլ չերևին այժմ 'ի միջի: Շատ է այն զի մնաց անուն նորա գովութեամբ 'ի գործս այլոց՝ որոց նա եղև սատար 'ի գրել:

116. Անունս Տիբերիոս յոմանց ստուգաբանի անագորոյն կամ խիստ, հանելով 'ի յունական բառէս *Իլէի*, որ է անիրաւութիւն, հարստահարութիւն, ամբարտաւանութիւն, թշնամանք և խստութիւն: Այլ թէ միտք Թեսալոսի առ այսպիսի ստուգաբանութիւն հայի արդեօք, և կամ առ սովորական բարս Տիբերեայ կայսեր, չէ յայտ:

117. Գետ Լիւգիայ խմա զՊակտովղոս անուն գետ 'ի Լիւգացոց աշխարհի, որ անցանէր առ Սարգիս քաղաքաւ կամ ընդ մէջ քաղաքին. իսկ լեառն Միդայ կոչեցեալ թերևս յանուն ոսկեմոլ արքային Միդասայ, յայլոց կոչի Տմովղոս լեառն Լիւգացոց: Արդ որպէս գրէ Հերոդոտոս 'ի լեռնէ աստի իջանէ ոսկի բազում 'ի գետ անդր, նմին իրի և 'ի յատակս նորա է աւազ ոսկեխառն, կամ ոսկի աւազ. զոր ժողովէն ըստ մասին բնակիչք երկրին. այլ բազում մասամբ ևս վարի ոսկին 'ի հոսանաց ջուրց 'ի Տմովղոս գետոյ 'ի Հերմոս գետ, որ անկանի 'ի ծով: Եւ գարձեալ նոյն հեղինակ ասէ այլուր թէ Լիւգիա ոչ ինչ այլ ունի արժանի յիշատակի բաց 'ի հատուածոց ոսկւոյ, որ իջանէն 'ի Տմովղոս լեռնէ: Բանաստեղծք զՏմովղոս կոչեն լեառն քրքմաւէտ, և զՊակտովղոս ոսկեբեր գետ Լիւգիական: Իսկ լերինք Արիմասպեայ առին զանուն յԱրիմասպեանց, որք են ազդ ինչ Սկիւթացոց 'ի հիւսիսակողմն Եւրոպիոյ, կամ Սարմատացիք արևմտեանք

'ի սահմանս Մոսկովաց, արքա աղեղնաւորք, կարծեցեալքն միականիք կամ ճակատակնեայք վասն խփելոյ զմի ակն 'ի նե տաճգութեան առ ուղիղ գիտողութիւն նպատակի: Արդ որ պէս աւանդէ Հերոդոտոս և Պլինիոս սոքա ստեպ կռուէին ընդ մըջմնառիւծ գաղանս 'ի պատճառս հանքաց ոսկւոյ. զի մըջմնառիւծքն փորեալ զմետաղս հանէին գիղէին զոսկին 'ի բացի, և պահէին զգուշութեամբ. իսկ Արիմասպեանք 'ի վերայ հասեալ 'ի տօթաժամու յորում գաղանքն յորջա իւրեանց գնային, առնուին զոսկին և երագոտն ուղտուք 'ի փախուստ դառնային. այլ սակայն շատ ևս այն էր զի գաղանքն զհոտ առեալ եկաւորութեան նոցա, կատաղաբար յարձակէին զկրնի, և գէշագէշ պատառեալ զարսն հանդերձ ուղտուքն, անդրէն յետս դարձուցանէին զոսկին, բնաւոր իմն սիրով մոլեալ զհետ ոսկւոյն. այլ զայս ոմանք ընդ անստոյգս գասեն:

118. Եպամինոնդ այր իմաստուն և քաջ զօրավար Թեբայեցւոց, զոր յիշեցաք 'ի համարն 77, յետ բազմապատիկ երախտեաց զոր եցոյց առ հայրենիս իւր, որով և սիրելի գտաւ յոյժ յաջս ամենեցուն, մեռաւ իբր անինչ. զի էր ատեցող ընչից, և ոչ ինչ փոյթ տանէր ժողովելոյ զգանձս կամ փարթամացուցանելոյ զիւրսն. վասն որոյ և գանձ սորա կոչի լի բարեկամօք, այլ թափուր յընչից: Իսկ Պաւսանիաս էր երևելի զօրավար Լակեդեմոնացւոց. որ քաջութեամբ վանեալ զզօրս Քսերքսեայ արքային Պարսից ոչ միայն անուն մեծ ստացաւ. այլ և լցաւ փարթամութեամբ ընչից. այլ յետոյ դաւաճան գտեալ առ հայրենիս իւր բանս եդ ընդ Քսերքսեայ մատնել 'ի ձեռս նորա զտէրութիւն Սպարտիոյ, եթէ տացէ ինքեան արքայ զգուստր իւր: Չայս իմացեալ իւրայոց սպանին զնա, և այսպէս թէպէտ և հարուստ մեռաւ, այլ ատելի հայրենեաց իւրոց. սմին իրի և գանձ նորա կոչի լի գրամօք թափուր 'ի բարեկամաց: Կայր և այլ ոմն Պաւսանիաս Մակեդոնացի, որ սպան զՓիլիպպոս արքայ, և յորդւոյ նորա յԱղեքսանդրէ մեծէ 'ի փայտի բեւեռեցաւ. իսկ Ողիմպիաս արքայ Եպիւռոսայ գործակից մահուն Փիլիպպեայ եկեալ սըտութեամբ 'ի լալ զՓիլիպպոս, գիշերայն թագ ոսկի եդ 'ի գլուխ Պաւսանեայ կախելոյն զփայտէ: Բայց բան Թեսալոթսի առ առաջինն հայի:

Ծանօթոշքիւնք յեօթներորդ գիրս :

119. Հռոդովայէ կին Թրակացի էր ծառայակից Եսովպոսի, այսինքն աղախին նորին տեառն որում ծառայ լեալ էր Եսովպոս առասպելարկուն. եղև նմին և գերեկից ի միասին վարեալ ի գերութիւն. այլ իբրև զերծաւ Հռոդովայէ ի գերութենէ տուեալ զանձն ի գործս անարժանս, ժողովեաց չարեօք իւրովք գանձ բազում. մինչև կարող եղև շինել զմեծ ամբարտակ մի յԵգիպտոս առաւել չքեղ քան զամենայն բրդունս թագաւորացն Եգիպտացոց. մանաւանդ թէ ըստ աւելոյ ոմանց եղև և թագունի Եգիպտացոց, լեալ կին Պսամմետիքոսի արքայի: Բայց են որք ստեն զայս ամենայն, և զմեծ ամբարտակն զայն որ համարեցաւ մի յեօթն սքանչելեաց աշխարհի, ընծայեն Միւկերինոսի արքային Եգիպտացոց: Թե սաւրոս զհետ երթայ բանից Պլինիոսի:

120. Զասացուածն Տիտոսի այլք այսպէս յիշատակեն. Տիտոս որդի Վեսպիանոսի էր այնչափ բարի, մինչ զի թէ յիշէր ի սեղանի ընթրեաց ոչ ումեք յայնմ աւուր բարի ինչ արարեալ, ասէր. սիրելիք, զորս զայս կորուսի:

121. Եօթն սքանչելիք տիեզերաց կամ եօթն հրաշք աշխարհի անուանեցան ի հնախօսից եօթնեակ հոյակապ կերտուածք կամ ամբարտակք մեծակառոյց և ահաւոր տեսլեամբ յայլ և այլ տեղիս: Արդ թէպէտ թիւ եօթանցն ամբողջ պահի ի վիպասանից, այլ ոմանք զայս և ոմանք զայն ինչ երեւելի շինուած յայն թիւ մուծանեն: Քանզի բազումք եօթներորդ դնեն զբուրաստանսն կախաղանեայ անուանեալս որ ի Բաբելոն, բարձրացեալ յօդս իբրև վերնայարկ ինչ սեամբք կալեալ ի չորից կողմանց, յորում կային և ծառատունկք և ջրբուղիք: Յիշէ զայս Եւսեբիոս յառաջին գիրս ժամանակագրութեան, ուր յետ յառաջ բերելոյ զբանս Աբիւդենեայ, թէ զիարդ Նաբուգոդոնոսոր՝ զարբունիսն մատաղատունկ անկովք ծառոց զարդարեաց, և անուն կոչեաց կախաղանաբուրաստանս, յարէ. “Եւ մի ըստ միովէ մեկնութիւն ընծայեցուցանէ (Աբիւդենոս) անուանելոյ կախաղանաւոր բուրաստանին. զոր ասէ և Յոյնք յանուանելոց յեօթն չքնաղ հրաշակերտիցն համարին”: Այլք յաւէտ ի նոյն կարգ դասեն զՀամիրամայ քարն միասլաղաղ բերեալ ի լերանց հայոց, և կանգնեալ իբրև կոթող ի Բաբելոն. որոյ բարձրութիւնն

ասի հարիւր յիսուն ոտնաչափ, և լայնութիւնն քսանեւորս : Ըստ այլոց 'ի կարգի եօթն հրաշից դնի Կապիտուլեան տաճարն հռովմայ. Թէատրոն ինչ 'ի հերակլիա շինեալ 'ի վերայ գլխոյ անդրւոյ միոյ. մէհեանն քարաշէն 'ի Կիդիկոն, զորոց չէ տեղւոյս գրել : Ըստ լիցին յիշատակեալքն 'ի հեղինակէս հանդերձ համառօտ բացատրութեամբ իւրեանց յայլ և այլ տեղիս :

122. Պարծանքն արեգական վասն միմիայն գոլոյն ախորժալուր ձևանայ յիտալականն վասն մերձաւորութեան ձայնիցս «*օլէ*» և «*օլօ*» որոց առաջինն է արեգակն, և երկրորդն միայն :

123. Բանաստեղծք զտեղութիւն ժամանակի նմանեցուցանեն Կռոնոսի Աստուծոյ՝ որկորեայ ծերունւոյ, որ ուտէր զիւր ծնունդս, իբր զի գործք 'ի ժամանակի եղեալք ժամանակաւ ծախին և սպառին : Արդ կամի ասել Թեսաւրոս, թէ գէթ հաստատուն գործս շինեսցէ մեծագործն, զի ժամանակն մի կարասցէ դիւրաւ ծախել և եղծանել զայն, այլ գթուարասցի 'ի ծասկել. որ է ասել լիցի գործ հաստասլինդ և երկարատե : Ի դէպ գայ նմանութիւնն յաւէտ 'ի յունական բարբառ. զի ըստ Յունաց *Φαίδιος* է Աստուածն Կռոնոս, և *Ίουδης* թարգմանի ժամանակ : Այլ Կիկերոն քաջ յարմարէ զայն և 'ի լատին բարբառ վասն կոչելոյ լատինացւոց զԿռոնոս Սադուռնուս, որպէս թէ ծագեալ 'ի բայէս *Սադ-սո*, որ է յագեցուցանել կամ շատացուցանել. «*Դարձեալ և յայլ պատճառէ, այսինքն է 'ի բնախօսութենէ, յառաջ եկին բազմաթիւ հոյլք աստուածոց. որոց զգեցեալ զձև մարդկային նիւթ առասպելաց ընծայեցին բանաստեղծից, և ամենայն աւելորդապաշտութեամբք լցին զմարդկան կենցաղս...*» Որպէս Սատուռնոս համարեցան զնա լինել, որ զընթացս և ըզջրջանս ամաց և ժամանակաց յանձին կրեսցէ. և այս այն Աստուածն է որ և առ հելլենացիս զնոյն անուն կրէ. քանզի Կռոնոսդ անուն, որ նոյն է ընդ ձայնիս *Խռոնոս*, զչափ ժամանակին յայտ առնէ : Իսկ Սատուռնոս կոչեցաւ, զի շատանայ ամօք, իբր զի յօդեն բանս զնմանէ որպէս թէ սովորեալ իցէ ուտել զիւր ծնունդս. վասն զի ամանակն ծախէ զմիջոցս ժամանակաց, և անյագաբար յագենայ ամօք անցելովք : Որ և կապեցաւ 'ի Դիոսէ, զի մի յանչափս երագեոցէ յընթացս, այլ կապեալ կայցէ ընդ դիրս աստեղաց » :

124. Լապիթք կամ Լապիթեայք էին ժողովուրդք Թետաղիոյ, այսինքն Թեսաղիայ գաւառի, մօտ յՈղիմպիոս լեռն և 'ի Լարիսսա քաղաք, առեալ զանուն 'ի Լապիթեայ դասե-

ըէն Ապողոնի: Արդ ըստ առասպելաց, 'ի Ժամանակի հարսանեաց Պերիթոսի որդւոյ Էքսիոնի արքային Լապիթաց, յարձակեցան Կենտաւրոսք կորդէլ զհիպոդամէ հարսն. վասն որոյ և գրգռեցաւ սլատերաղմ մեծ ընդ Լապիթս և ընդ ձիացուլս, և եղեն բազում հեղմունք արեան. այլ հուսկ յետոյ 'ի պարտութիւն մատնեցան ձիացուլք յերեսաց քաջին հերակլի և Թեսէոսի, որք էին գլխաւորք գնդին Լապիթաց: Յիշէ զայս Եւսեբիոս 'ի քրոնիկոն կանոնի յաւուրս Թովղայ դատաւորին Եբրայեցոց, այսու օրէնակաւ: “ Իշացլուց և Լապիթաց կռիւ: Իշացուլքն Թեսաղացոց հեծեալք էին, որպէս պատմէ Պաղեփատոս յառաջնումն վասն անհաւատից, ”: Որպէս և Խորենացին 'ի պատմել անդ զկռուիլն Տըրդատայ Բագրատունւոյ ընդ Բակրոյ նահապետի Սիւնեաց 'ի պատճառս Նաղինիկ անուն կնոջ 'ի վերայ սեղանոյ, ասէ. (Բ. 60). “ Եւ անդ էր տեսանել նոր զոմն Ոգիսեւս զՊենոպայ սեղեխն սատակելով, և կամ զԼապիթեայցն և զուշկապարկանցն կռիւս 'ի վերայ Պերիթեայ հարսանեաց ”:

125. Նիմփարան Թարգմանի հարսնարան. այլ յառասպելարկուաց զրոյցս Նիմփայք կոչին յաւերժահարսունք, որք համարին աստուածուհիք խրախուծեանց, լուացմանց, աղբերականց, գետոց, անտառաց և ամենայն զուարճալի տեղեաց. ըստ նմին և նիմփարանն կամ հարսնարանն պէսպէս առեալ լինի 'ի բանաստեղծից: Իսկ 'ի մասնաւորի հռովմայեցիք տային զայս անուն երբեմն բաղանեաց կամ ջերմիաց, և երբեմն ջրմղաց կամ ստորերկրեայ անցից ջրոյ, և յաւատ ևս լուալեաց, ուր հաւաքին աղտեղութիւնք քաղաքի:

126. Կամի ասել Թէ յաւուրս յետագայ կայսերաց՝ 'ի բաղմանալ կճեայ շինուածոց 'ի հռովմ, մեհեանն Դիոսի ոչ լոկ կճեայ այլև ոսկեայ գլխովին երևէր. զի հետզհետէ զարդարէին զայն և ընուին փարթամութեամբ ընծայատուութիւնք և յիշատակք ինքնակալացն հռովմայեցոց. և Թէ երբեք փնասիւր 'ի կայծականց կամ յայլոց սլատահարաց, կրկին ևս նորոգէին հոյակապ զարդուք. և զի Դիոս համարիւր Աստուած շանթառաք, 'ի շանթահար լինել մեհենի նորա ասէին ռամիկք Թէ Դիոս կամելով զի առաւել հոյակապ նորոգեսցի տաճար իւր, հրդեհեաց զհինն:

127. Միգաս էր ընչաւէտ և ոսկեոէր արքայ Փռիւգիոյ. վասն որոյ և յօրինակ բերի փարթամաց և արծաթասիրաց: Շատ լիցի յառաջ բերել զբանս Նոննոսի զնմանէ. “ Մինդասս այս Թագաւոր էր Փռիւգացոցն, և էր արծաթասէր յոյժ և ոսկեմոլ, որպէս և գործք նորա յայտնեն: Արդ ըզ-

ձացաւ սա, թէ յոր ինչ և մերձեացի ոսկի լինիցի. և կատարեցան իղձք սորա, և յոր ինչ և մերձենայր ձեռամբ կամ բերանով, ոսկի լինէր. և այնպէս ամենայն ինչ նմա ոսկի էր. այլ ուտել ոչ կարելով մահուամբ կորուսեալ լինէր. զի արեւելալ նմա կերակուր 'ի ձեռն բերանոյն ոսկիացեալ լինէր. վասն որոյ և ասականեցաւ սովով: Այլ սրատմեն այլք ոմանք, թէ հրաման առեալ եկեաց. և հրամանն էր այսպիսի ինչ. վարել զկառան, և ուր արգելցին կառքն՝ լինել քաղաք. և արար այնպէս, և շինեաց զԱնկիւրիա Գաղատացւոց. քանզի խարիսխ երկաթի գետանաւի կառուցեալ 'ի կառան արգելաւ և առկայացոյց զՄինդաս. և այնպէս շինեցաւ քաղաքն, և կոչեցաւ Անկիւրիայ, որ թարգմանի խարիսխ, : Այլ այս ամենայն է մտացածին գիւտ բանաստեղծից, որպէս և յայտ է:

128. Պանթէոն, թարգմանի ամենաստուածեան կամ ամենայն դից. նմին իրի և 'ի թարգմանութեան Եւսեբեայ գնի ամենագիւց մեհեան: Այսպէս կոչեցաւ տաճարն շինեալ 'ի Մարկոսէ Ագրիպպասայ 'ի փեսայէն Օգոստոսի կայսեր 'ի հռովմ քաղաքի յանուն ամենայն աստուածոց. բոլորաձև կառուցեալ, մի և եթ լուսամուտ ունեւով 'ի գագաթան. այն է որ յետոյ 'ի Ժամանակս քրիստոնէութեան սրբեալ նուիրեցաւ 'ի պատիւ ամենայն սրբոց ճշմարտին Աստուծոյ:

129. Այս յիմարական փառասիրութիւն սովորական ինչ եղև առ նախնի կայսերս զկնի Տիբերեայ. զի անպիտանք ոմանք 'ի կենդանութեան զանձինս աստուածացուցանէին, և զայլս երևելիս յետ մահու ծերակոյտն 'ի նոյն պատիւ գրէր: Որպէս է տեսանել 'ի քրոնիկոնն Եւսեբեայ. ուր ասի. “Գայիոս զանձն աստուածացոյց... Սինկղիտիկոսն վճիռ պատգամաւորութեան տալով Տիոտոս Աստուած անուանեցաւ... Սինկղիտոսն զՆերուաս Աստուած համարեցաւ... Սինկղիտոսն համարեցաւ զԱգրիանոս Աստուած, : ”

130. Յառաջ բերեալն 'ի սրբոյն Պողոսէ բան կրետացւոյն մարգարէ անուանելոյ. “Աբեպադի+ հանապազասութեք, չարաճճիք, դատարկապորտք, : ” (Տիտ. Բ. 12). Է ասացուած Եպիմենիդեայ փիլիսոփայի, որ էր 'ի Գնոսոս կամ 'ի Փեսոս քաղաքէ Կրետայ կղզւոյն. և վասն մենակեաց առանձնութեան իւրոյ, և 'ի ձեռն բազմապատիկ գրուածոց իւրոց զոր արար ոտանաւոր չափամբ, ստացեալ էր անուն մեծ առ Կրետացիս իբր պատգամախօս 'ի կողմանէ դից. մինչև կոչել զնա և Պղատոնի այր գիւցանման: Ասի թէ սա 'ի մանկութեան վաստակեալ ննջեաց 'ի քարանձաւի միում անընդհատ ամս իբր յիսուն:

131. Ափրոդիտէ կոչին աստ կանայք, որք խոտորեցուցին զսիրտ Օգոստեայ կայսեր աստղոնակերպ զգեստաւորելոյ խենեշանալ և շռայլիլ 'ի խրախճանս խնջոյից յաղետալի սրա հու անդ սովու:

Ծանօթոշքիւնք յոշքերորդ գիրս:

132. Այս փոխաբերութիւնք յարմարին յիտալականն առաւելապէս ըստ նմանաւոր գոլոյ բառից. զի Քալէ նշանակէ ջահ, և Քալէ մանգաղ. «փալ» սանդուղք, և «փո-ճա» դպրոց. որպէս եթէ և մէք 'ի հայումս յարմարէաք այսպէս. ճշմարտութեան ջահ, երկբայութեան ճահ. առաքինութեանց «ան-դ», և ջանք գիտութեանց «անդ-լ»:

133. Առաջիկայ անուանք պատուոյ կամ վերտառութիւնք հային 'ի սովորութիւն արեւմտեայց յաւէտ ըստ վիճակի յետին դարուց, զորո՞ւ դժուարին է պահմամբ նախկին նշանակութեան վերածել 'ի հայ. և մանաւանդ զբառդ «էրէնիտ» կամ «էրէնիսսիճօ», որ է պարզութիւն օդոյ կամ ամենապարզ իբրեւ զօդ յստակ, ուր մէք եգաք վսեմ:

134. Ըստ առասպելաց Վերբերոս կամ Վերբեր անուանեալ շունն էր գազան եռագլխի կարգեալ 'ի Պղուտոնէ սանդարապետէն պահապան դրանց դժոխոց. որ սիրով ընդունէր ասէն զի ներքս եկեալն, այլ չտայր թոյլ ումէք ելանել արտաքս. սա քալան զՊերիթոս որ եկեալն էր 'ի յափշտակել զՊերսեփոնէ դուստր Դիոսի և Դեմետրեայ զյափշտակեալն 'ի Պղուտոնէ. գործակից էր Պերիթոսի և Թեսևս, որ արգելաւ 'ի դժոխս. այլ զերծոյց զնա ասէն հերակլէս և զՎերբերոս կապեալ շղթայիւք նուաճեաց: Չայս ոմանք մեկնաբանեն այսպէս. Վերբերոս ասէն էր շուն Պղուտոնի արքային Եպիւռոսի կամ ստորին Ալբանիոյ, ուր գտանէին շունք ահագին, որպէս թէ եռապատիկ աւելի լինել քան զհասարակ շունս. և եղև յորժամ Թեսևս ըմբռնեցաւ 'ի կալանս Պղուտոնի արքայի, հերակլէս հնարիւք հանդարտեալ զշունն որ կայր առ դուրս բանտին, ազատեաց զԹեսևս: Իսկ ոմանք դնեն թէ Վերբերոս էր օձ մեծ զոր սպանեալ իցէ հերակլէս: Այլք այլազգ մեկնեն, Վերբերոսդ անուն ծագի ասէն 'ի բառէս «Էրէօլօրօ», այն է մսակուլ. որով նշանակի ասէն գերեզման կամ հող երկրի, որ կլանէ զմարմինս մեռելոց. և վասն

աղատելոյ Հերակլի զԹեոսէս 'ի մահուանէ, ասացաւ Թէ աղատեալ իցէ 'ի գերեզմանէ, կամ 'ի Կերբերոն մտակուլ շանէ. և այս առակ թուի ասեն ծագեալ 'ի սովորութենէ Եգիպտացւոց, որք գնէին շունս ահաւորս 'ի սլահականութիւն գերեզմանաց: Յիշատակէ զայս առասպել նաև Եւսեբիոս 'ի քրոնիկոնն գրելով յաւուրս գատաւորացն Իսրայելի այսպէս. «Աղջկան (Պերսեփոնեայ) յափշտակութեան իրք յԱյգոնեայ Մողոսացւոց արքայէ. որոյ էր շուն մի յաղթանդամ Կերբերոս. որ զՊերիթոս յետոյ սպան եկեալ 'ի կնոջն առևանգութիւն Թեոսեաւ հանգերձ, և զԹեոսէս ապրեցոյց, որ մերձ էր յապականիւ, սպտահեալ Հերակլի. իսկ վասն յայտնի վտանգին 'ի դժոխոց ելեալ կարծէր. սպտմէ և Փիլոքորոս, իսկ Կոննոս ըստ նախագրեւոցս ասէ. «Առասպելեալ լինի Թէ է ինչ շուն՝ որ ունի գլուխս երիս, որ և կոչի եռանգ. սա ասեն սլահէ զգրունս դժոխոց. և զիջեալն 'ի դժոխս ողորբելով շողոմէ. իսկ զեկեալն խածանէ և ոչ թողացուցանէ ելանել. արդ ասի Թէ Հերակլէս յորժամ էջ յափշտակել զՊերիթոս և զՊերսեփոնէ՝ ելանելով սատակեաց զԿերբերոսն »:

135. Իսիս էր աստուածուհի Եգիպտացւոց պաշտեալ 'ի նոցանէ 'ի կերպարանս արջառոյ. զի ըստ առասպելաց Յովդուստր Ինաքայ փոխեալ յարջառ կամ յերինջ 'ի Գիոսէ գնաց յԵգիպտոս, և անդ աստուածացեալ՝ Իսիս անուանեցաւ, որ էր անուն գերագոյն պաշտամանս առ հեթանոսս: Այլ ոմանք ասեն Թէ Իսիս պաշտեալն յԵգիպտացւոց էր լուսին, որ նշանակիւր եղբերաւոր անասուն. որպէս և արեգակն կոչիւր 'ի նոցանէ Ոսիրիս այսինքն բազմաչեայ, վասն լուսանշոյլ ճառագայթիցն. զոր համարէին եղբայր Իսիդեայ՝ միանգամայն և այր. վասն այսորիկ կոչէին և զնա Ապիս, որ Թարգմանի արջառ: Իսկ զոր ասէ Թեոսաւրոս վասն գրաստուն որ բարձեալ ունէր զպատկեր Իսիդեայ, թուի զրոյց բանաստեղծից. իբր զի կամ որոշեցին ոմանք զարջառն Իսիս յայլմէ գրաստէ, և կամ հեգնօրէն ասացին Թէ գրաստն կարող էր պարծիլ, որպէս Թէ երկրպագուք արձանին՝ զոր բարձեալ տանէր, ինքեան երկիր սագանեն և ոչ արձանին:

136. Այաս էր անուն երկուց քաջ արանց. որոց մին կուգեցաւ Ոյիլէոս յանուն հօր իւրոյ Ոյիլեայ, և միւսն Տեղամոնիոս յանուն հօր իւրոյ Տեղամոնի: Արդ սա ինքն Այաս Տեղամոնեան որ էր արքայ Սաղամինոյ, եղև նշանաւոր արուածեամբ առ Հելենացիս իբր երկրորդ յետ Աքիլլէսի. վասն որոյ և պնդէր Թէ ինքեան անկ է ժառանգել զվահանն կամ զգէնս քաջին Աքիլլէայ. այլ Ոգիսէս այր խորամանկ հաճե-

ցոյց զգատաւորս Յունաց, զի ինքեան տացեն զիրաւունս ժառանգելոյ զայն զէնս: Ընդ որ յանհնարինս դառնացեալ Այասայ ցնորեցաւ ՚ի մտաց, և գիմեալ ՚ի գաշան ՚ի վերայ հօտից անդէոց արար կոտորած մեծ, կարծելով զՅոյնս կոտորել. այլ իբրեւ ՚ի յուշն դարձաւ և ՚ի միտ էառ զանմտութիւն իւր, առ ամօթոյ անձամբ զանձն ստան: Այլ ասի յառասպելս, թէ վահանն Աքիլլէայ անկեալ ՚ի ձեռաց Ոգիսեայ ՚ի ծով, և վարեալ յալեաց եհաս ՚ի ցամաք անդր, ուր թաղեալն էր Այաս, ցուցանելով թէ նմա էր անկ:

137. Կուինտիոս Կինկիննատոս երկիցս եղև գիկտատոր կամ իշխանապետ հրամանատար ՚ի Հռովմ. զի զկնի առաջին նուագի իշխանութեան իւրոյ յորում ժամանակի արար գործս մեծամեծս, իբրեւ եհաս յամս ծերութեան առանձնացաւ ՚ի վիճակ կալուածոց իւրոց յութանամեայ հասակի. ուր ՚ի հերկելն նորա զերկիր կամ ՚ի սերմանելն զցորեան, յանկարծակի հասին սլատուիրակք ՚ի ծերակուտէն Հռովմայ, և դարձուցին զնա ՚ի քաղաքն կացուցանել անդրէն գիկտատոր: Արդ ՚ի գործոյ աստի մականունն եգաւ նմա ասէն Սերրանոս կամ Սերանոս. զի «*Σειρ*» ՚ի լատին բարբառ նշանակէ սերմանել: Սին նման անցք անցին և ընդ Ատալիդիոս Հռեգուղոս որոյ վասն և նա Սերանոս կամ Սարանոս կոչեցաւ ասէն: Բայց են ոմանք որք նոյնացուցանեն զանցս երկոցունց: Թեսալոսս առնու զբանս իւր ՚ի գրոց Պլինիոսի: Յայս հայի և ասելն Սեւեկայ. «*Կուինտիոս փութայ յանձնէ թօթափել զպատիւ գիկտատորութեան, այլ յետս կոչի ՚ի գործոյ արօրագրութեան*», Եւ Կիկերոն. «*Յագարակս գտանէին և անձինք ծերակուտի, և այն ծերունիք: Զի ահա յարօրագրել անդ Կուինտիոսի Կինկիննատոսի տուան նմա աւետիք, եթէ եղեր գիկտատոր...*» Յանգաստանէ ՚ի ծերակոյտ հրաւիրեցան և Կուրիոս և այլ ծերք. յորմէ և հրաւիրակք նոցին ուղեգնացք անուանեցան »:

138. Ագրիպպաս էր փեսայ Օգոստոսի շինողն Պանթէոնի, զորմէ տես ՚ի վերոյ ՚ի համարն 128. և Մեկենաս մտերիմ սիրելի նորին կայսեր, որպէս յիշեցաք ՚ի համարն 115: Արդ սոքա երկոքին էին իմաստուն խորհրդականք և խրատաւք կայսեր ՚ի բազում իրս. վասն որոյ և յետ մեռանելոյ նոցա՝ որչափ ինչ վրիպակ գործէր Օգոստոս անխորհրդաբար, յոգւոց հանէր վասն չունելոյ առ իւր զԱգրիպպաս և զՄեկենաս:

Ծանօթութիւնք յիմներորդ գիրս:

139. Արդոս որդի Արիստորայ ըստ առասպելաց ունէր հարիւր աչս, որոց յիսունքն միշտ բաց էին՝ ի փակիլ այլոց յիսնից ի քուն. վասն որոյ և ի հելլենացւոց կոչեցաւ Բաւօֆդիս, այսինքն ամենադէտ: Արդ բանաստեղծք յօդեցին, թէ հերա կին Դիոսի կարգեաց զԱրդոս պահապան Յովայ դստերն Ինաքայ ի փոխիլն նորա յարջառ կամ յերինջ. որ այն ինքն է Իսիս նախայիշատակեալն ի մէնջ. այլ յետոյ հերմէս հրամանաւ Դիոսի սպան զԱրդոս, և յափշտակեաց զՅով. վասն որոյ և կոչեցաւ Արդոսասպան: Իսկ զաչս Արդոսի էառասեն հերա, և ընդելուզեաց յագիս թռչնոյ իւրոյ, այն է սիրամարդ: Զայս առասպել ոմանք մեկնեն այսպէս. Արդոս ասեն հարիւրաչեայ աստղալից երկինքն է բաղմանչոյլ լուսով փայլեալ իբրեւ բաղմաչեայ. Յով կամ Իսիս յարջառ փոխեալն է երկիրս, զոր եգիպտացիք ի նմանութիւն արջառոյ ձեացուցանէին ի խորհրդաւոր նկարագրութիւնս. և զի աստեղք երկնից լուսատու լինին երկրի ի գիշերի, վասն որոյ ասացաւ թէ Արդոս բաղմաչեայն կայ իբրեւ դէտ ի պահպանութիւն Յովայ. և այն ի ձեռն հերայի, այն է այեր կամ օդ. իսկ հերմէսիւ նշանակի արեգակն, որ յայնժամ սպանանել ասի զԱրդոս, յորժամ ծագեալ ընդ առաւօտս ծածկէ զընչս աստեղաց իւրով պայծառութեամբ ի տեսութենէ մարդկան, և յինքն յափշտակէ զՅով այսինքն զերեսս երկրի: Եւսեբիոս այսչափ ինչ յիշատակէ ի կանոնն յառաջին ամս Մովսէսի. “Առ սոքօք այլք լեալ պատմեն . . . զԱրգայ ամենադիտէ, զՅովայ դստերէ Պրոմիթեայ”:

Ծանօթութիւնք ի տասներորդ գիրս:

140. Վասն Դեդաղոսի լիով ասացաւ վերագոյնդ ի համարն 58, ահս անդ:

141. Սարգ ապուլեան է տեսակ ինչ թունաւոր սարդի, որ ուտէ զայլ սարգս և զվարդս. թշնամի է կարճաց, և լոկ տեսլեամբ իւրով ահացուցանէ և թմրեցուցանէ զնոսա. և զի

ոչ այնչափ գտանի յայլ գաւառս Խտալիոյ, որպէս յԱպու-
լիա գաւառն Նէապօլիոյ, անտի էառ զանուն: Ունի սա և
աստղանիշ կիտուածս 'ի վերայ մարմնոյն, վասն որոյ և լա-
տինք կոչեն զնա նաև Ըսթէլէիօ այսինքն աստղանիշ: Բայց քան-
զի Ըսթէլէիօ է յատկապէս տեսակ ինչ մողէզի կոչեցեալն 'ի
մեզ կովագիաց, թուի թէ ոմանք 'ի մի շփոթեն զյատկու-
թիւնս երկոցունց կենդանեացս: Եւ յիրաւի բան թեսաւրոսի
'ի գէտ գայ նաև կովագիացի. զորմէ ասի թէ ունի թոյն փա-
սակար, այլ ոչ մահաբեր. և կամ թէ 'ի ձեռն թովջութեան
տկարացեալ ոչ յոյժ ազդէ թոյն նորա. է խորամանկ բարուք,
ամ ըստ ամէ փոխէ զխորխն, և ուտէ ասեն զայն՝ զի մի լիցի
գեղ 'ի պէտս այլոց:

142. Բրիսէյա կամ Վրիսէյիս էր մականունն Հիպպոդա-
մէի գստեր Վրիսէսի արքային Լիւսնեսացւոց՝ յաւուրս տրո-
վական պատերազմին. և եղև յառնուլ Յունաց զԼիւսնեսա
քաղաք, և 'ի բաժանել վիճակաւ զգերիս 'ի մէջ իւրեանց, Բրի-
սէյա անկաւ քաջին Աքիլլէսի: Իսկ Ագամեմնոն արքայ Ար-
գիացւոց և Միկենաց որ սպարապետն էր բովանդակ զօրուն
Յունաց, աչս արձակեալ 'ի Բրիսէյա՝ կորզեաց զնա 'ի ձեռաց
Աքիլլէայ: Ընդ որ գժգմնեալ նորա յոյժ յետս եկաց 'ի գոր-
ծոյ պատերազմին, և չկամեցաւ այլ ևս մարտնչիլ ընդ թշնա-
միս Յունաց ընդ Տրովագացիս. մինչև յետ տարւոյ միոյ 'ի
սպանանիլ Պասարոկի սերտ բարեկամին իւրոյ 'ի Հեկտորէ
Տրովացւոյ, վառեալ 'ի վնէժխնդրութիւն արեան նորա անդ-
րէն բուռն եհար զգործոց քաջութեան, մինչև սպան ան-
ձամբ զՀեկտոր:

143. Որպէս այլուր յիշէ սա ինքն թեսաւրոս պատճառ
զայրանալոյ Տիբերեայ եղև սնոտի կասկած իւր. զի 'ի յիշէն
Չենոնի հռետորի զհռորոս 'ի միտս անկաւ Տիբերի աքսո-
րանքն իւր յառաջ ժամանակաւ յայն կղզի, և համարեցաւ
թէ նաև Չենոն առ 'ի նախատինս դնելոյ նմա յիշեալ իցէ
զանուն կղզւոյն այնորիկ. նմին իրի և 'ի բարկութիւն անհնա-
րին բրգեալ սպան զնա վաղվաղակի:

144. Նոյն համարի թեսաւրոս ըստ ոմանց 'ի մատենա-
դրաց զնաղն կոչեցեալ Պենտաթղոս կամ Բէնդաթլօս ընդ միւ-
սումն, որ կոչիւր Պանկրատիոն կամ Բանդրատիօն. արդ Բէն-
դաթլօս թարգմանի հնգամրցական կամ հնգեկի մրցանք. իսկ
Բանդրատիօն ամենազօր կամ ամենայաղթ մրցանք, այսինքն
յորում ամենայն տեսակ մրցմանց կատարիւր. վասն որոյ և 'ի
թարգմանութեան Եւսեբեայ դնի ամենախումբ հարպ: Արդ ե-
թէ Տեսիփոնս քաջայաղթ կամ ամենայաղթ կոչեցաւ, կամ

որ նոյն է Բանդաբադիստան, որպէս ասէ հեղինակս, կամ 'ի հնգեակ մրցանաց խաղի եղև յաղթող, և կամ յայնմ յորում ամենայն տեսակք ըմբշամարտութեան կատարէին: Քանզի և են որք պնդեն թէ մի և նոյն հանգէս էր հնգեակ մրցանօք. յորում թէ ոք ըստ ամենայնի յաղթող գտանէր կոչելը ամենայնաղթ:

145. Եծեւինոս էր բռնաւոր ոմն 'ի կողմանս Իտալիոյ յ' ԺԳ դարուն. որ զամս քառասուն վեր 'ի վայր արար զբազում տեղիս, և մանաւանդ զսահմանս Վերոնայի և Պատաւիոյ: Ընդ բանիւ արարին զնա քահանայապետք, զի թերևս զգատաւցի. այլ նա և ևս ստահակեցաւ: Հուսկ յետոյ 'ի գիմեւն 'ի վերայ Մեդիոլանու՝ 'ի պարտութիւն մատնեալ յիշխանացն Լոմպարտացւոց վերաւորեցաւ չարաչար, և ձերբակալ եղեալ եգաւ յարգեւանս. ուր անձամբ զանձն պատառտ տեալ յուսահատաբար կորեաւ յամի տեառն 1259:

146. Անուհս Կեսար յայն սակս ասի ընծայեալ Յուլիոսի, զի 'ի ծնանիւ նորա հարկ եղև ասեն հատանել զորովայն մօրն. արդ թեսաւրոս կամելով նկարագրել զբարկասիրտ բարս Յուլիոսի՝ առիթ առնու զանուանակոչութիւն նորա: Եւ 'ի վերջոյ յայս աւարտէ զբանն, թէ Յուլիոս՝ Կեսար ծնաւ, և Կեսար մեռաւ. այսինքն հատմամբ կամ կարմամբ մօրն ծնաւ, և ինքն սրակոտոր եղեալ 'ի դաւադրաց մեռաւ: Եւ արդարև ըստ բարկացողութեան մասին այսչափ պախարակելի եղև Յուլիոս. բայց յայլ գլխոց բազմապատիկ ձիրս բարեւաւութեան յանձին բերէր, որպէս և ուրեք ուրեք յիշատակէ հեղինակս:

147. Առ ինչ հայի պատուհան Սոկրատայ, չէ մեզ յայտ. բայց առաջիկայ բանք հեղինակիս քաջ յարմարին պատուհանին Մոմոսի, որ ըստ որում ունիմք յիշել 'ի համարն 159, ստգտանէր զգործս հեփեստոսի աստուածոյն ասելով, թէ պարտ էր քեզ դնել պատուհան մի 'ի վերայ կրծոց մարդկան, զի ընդ այն տեսցի զոր ինչ ունին մարդիկ 'ի սրտի, և մի լիցի ումէք գաղտնի ինչ չարիս խորհիւ: Այլ մարթ է յարմարել տեղւոյս և զայլ անցս որ պատմին զՍոկրատայ: Առաքեաց ասեն երբեմն մեծատուն ոք զորդի իւր առ Սոկրատ՝ փորձել և տեսանել զուշիմութիւն մանկանն. և եղև իբրև ասաց մանկածուն ցՍոկրատ, ածի առ քեզ զպատանի զայս ըստ հրամանի հօր իւրոյ զի տեսցես. ասէ Սոկրատ ցմանուկն. Խօսեաց որդեակ, զի տեսից զքեզ. յայտ արարեալ թէ 'ի բանից ճանաչի իւրաքանչիւր ոք, և իբրև ընդ հայելի կամ ընդ պատուհան տեսանի բերումն սրտի նորա. զի 'ի յաւելուածոյ

սրտի խօսի բերանն : Այլ է և հայելի Սոկրատեան , իբր զի խրատէր Սոկրատէս զմանկունս կամ զաշակերտս իւր հայել երբեմն 'ի հայելիս . զի թէ գեղեցիկ իցեն գիմօք , զգուշացին չարատել զոգիս չարեօք . և թէ տգեղ , փութացին ընու առաքինութեամբ զթերին բնութեան , գեղազարդելով զհոգիս փոխանակ մարմնոց : Դարձեալ պատմի թէ Անտիոթենէս Կիւնիկեան փիլիսոփոս արկեալ զիւրև վերարկու կարկատուն և պատառոտեալ , շրջշրջէր զպատառուածս նորա 'ի ցոյցս մարդկան . զոր տեսեալ Սոկրատայ ասէ . Ընդ ճեղքուածս վերարկուիդ տեսանեմ ես իբրև ընդ պատուհան զքո սնափառութիւն :

148 . Սա ինքն է միջինն Տիգրան արքայ հայոց Արշակունի , որդի Արտաշիսի Պարթևի , բաջազօր ախոյեան ընդդէմ հռովմայեցոց զօրութեան գործակցութեամբ քեռառն իւրոյ Միհրդատայ : Զսորին Տիգրանայ զմեծամեծ գործս բազում անգամ տեսին հռովմայեցիք , և զարմացան և սասանեցան . այլ 'ի յաղթիլ նորա 'ի միում նուագի յանապատաստից , առաւել քան զչափն ուրախացան , և մեծ ինչ համարեցան զի յաղթեցին անապարտելոյն . վասն որոյ և մեծացուցին ևս քան զևս զանունն Պոմպէի որ գիմամարան էր Տիգրանայ . և բազմօրինակ նկարագրեցին զայն յաղթութիւն , որպէս թէ Տիգրան յոտս անկեալ իցէ Պոմպէի , և զթագն յերկիր եդեալ . այլ 'ի նմանէ մարդասիրութեամբ ընկալեալ . բայց զստոյգն ունիս տեղեկանալ 'ի դրոյ պատմութեանց հայոց :

149 . Յայս գլուխ բառս ուղղութիւն կամ միջնագործիս առեալ լինի փոխանակ ախտակցութեան 'ի գորովալիր սրտէ ընդ թշուառութիւն ուրուք , մինչև յողորմ գալ և ցաւիլ նաև ընդ դոյզն իրս , և կամ ընդ արժանահաս սլատիժ յանցաւորաց : Մարթ էր զայս կոչել կարեկցութիւն , աղեկիզութիւն , կամ ըստ իտալական բառի ողորմասրտութիւն : Զայս կարևոր է 'ի միտ առնուլ , զի մի շփութեացի ընդ առաքինութեան ողորմածութեան , և կամ նաև ընդ գթութեան զօրմէ 'ի նախ ընթաց գլուխն ճառեաց հեղինակս :

150 . Պրամեթէոս կամ Պառմիթևս , որ թարգմանի յառաջախնամ կամ նախահոգակ , ըստ առասպելաց էր այնպիսի ոք ճարտարահար , մինչև ասեն իմաստութեամբ իւրով 'ի հողոյ երկրի կերպարանեաց զբազում մարդիկ . և ապա ելեալ նաև յեթերս վերին մերձեցոյց խրճունս ինչ գիւրավառ խռուոյ յանիւս արևու . և գողացեալ անտի հուր՝ եբեր և ետ 'ի պէտս իւրաստեղծ մարդկան . ընդ որ ցասուցեալ ասեն Արա-

մազդայ առաքեաց 'ի մարգիկ սէսսէս ախոս հիւանդութեան. և զնոյն ինքն զՊառմիթևս ետ կապել 'ի ձեռն Հերմէսի 'ի վերայ քարի միոյ 'ի լերինն Կովկասու. և արձակեաց 'ի վերայ նորա արծուի մի, զի կրծեսցէ և կերիցէ զսիրա նորա: Եւ ահա այս է առասպելեալ տանջանքն Պառմիթեայ: Յաւելուն առասպելարկութե թէ յետոյ եկեալ Հերակլի սպան զարծուին, և ազատեաց զՊառմիթևս: Զայս ամենայն այսպէս համառօտէ 'Նոնոս. “ Արդ Պառմիթևսս այս տալի թէ գողացաւ զհուր յաստուածոցն, և շնորհեաց մարդկան, և եթէ առ միս զոհիցն սպարեաց զԱրամազդ, և 'ի բարկութիւն շարժեաց զնա կրկին. իսկ Արամազդ զսա կամեցեալ պատուհասել, եդ արծուի ուտել զէրդ նորա. և գիշերի դարձեալ ողջանայր, և միւսանգամ արծուին սկսանի ուտել 'ի վաղիւն. մինչև եկեալ Հերակլեայ նետիւք խոցեաց զարծուին, : Ոմանք ըստ Եւսեբեայ դնեն զՊառմիթևս յաւուրս Յովսէփայ նահապետի, և զառասպելն վասն ստեղծանելոյ նորա զմարգիկ՝ այսպէս մեկնեն. քանզի, ասեն, իմաստուն էր 'ի մարդկութիւն և 'ի գիտութիւն փոխակերպէր զանանաբարոյս 'ի մարդկանէ: Այլք ասեն թէ նախ առաջին սա ուսոյց դրօշել արձանս. որպէս և զելս նորա յերկինս մեկնեն ոմանք վասն պարապելոյ նորա յաստղաբաշխութիւն, կամ վասն քննելոյ զպատճառս փայլատականց, և այլն: Գրիգոր Մագիսարոս 'ի թուղթն առ Պառտևս պատրիկ այսչափ ինչ յիշէ. “ Զոր իւր բերեալ զՊառմիդոսն զայն յաստուածոցն զհուր գողացեալ շնորհէր աշխարհի հանդերձ հեփեստոսիւ, : Եւ 'ի թուղթն առ Պետրոս կաթուղիկոս զնախանձն անուանէ, “ Կայծակն հրափայլութեան քան զՊառմիդեայն և զՅեփեստոսին, : Իսկ վասն Գիդեայ այրասէր կնոջ, որ անմխիթար լայր ընդ մահ առն իւրոյ, և առ չառնելոյ յանձն լինել առն այլում ցաւագին մահուամբ չոքաւ զիւրովի, յիշեցաք 'ի վերոյ 'ի համարն 99: Յորոյ վերայ Վիրգիլիոս և այլ բանաստեղծք այնպիսի ցաւագին ստեղծաբանութիւնս յօրինեն, մինչև յողբ շարժել զընթերցողս կամ զսողս: Այլ առաւել աղետալի ձևանան 'ի խաղս եղերերգութեան մտացածին անցք Եդիպոսի որդւոյ Լայոսի արքային թեբայ: Արդ ըստ առասպելաց Լայոս լուեալ 'ի պատգամախօսէն, թէ յորդւոյ քումմէ սպանցիս, հրաման ետ հովուիմիոյ տանիլ զմանուկն Եդիպոս 'ի դաշտ և կորուսանել: Իսկ հովիւն աղեկիղեալ 'ի վերայ արքայորդւոյն, և միանգամայն երկուցեալ յահէ արքայի, առեալ ծակեաց զպճղունս ոտից մանկանն իբրև զոչխարի, և կախեաց զծառոյ. որպէս զի մի լիցի կերակուր գազանաց, այլ առ սակաւ սակաւ ինքնին մեռցի 'ի սովէ: Եւ մինչդեռ կայր այնպէս կախեալ Եդիպոս, և ձայն բարձեալ լայր, եկն 'ի տեղի անդր Փորբաս հովիւ Պողիւբոսի արքային Կորնթաւ.

ցւոց . և գթացեալ 'ի տղայն իջոյց զնա 'ի վայր , և առեալ տա-
րաւ առ Թագուհին իւր Մերովաէ , որ էր անդաւակ . վասն
որոյ և գութ մեծ անկաւ 'ի սիրա Թագուհւոյն , և սիրեաց
զմանուկն , և ետ գարմանել . մինչև ողջացաւ 'ի վերաց ոտիցն .
յորմէ կոչեցաւ նա ասէն Իփիֆուս , ցաւոան կամ ոտնուռոյց :
Եւ իբրեւ աճեաց մանուկն , տեղեկութիւն առեալ վասն հայ-
րենեաց իւրոց գարձ արար յերկիր իւր , և մինչև էր ծանու-
ցեալ զծնողս իւր , հանդիպեալ յաղմուկ ինչ քաղաքական
սպան զհայր իւր իբրեւ զմի 'ի թշնամեաց , ապա ասէն յան-
գէտս ամուսնացաւ ընդ մօր իւրում և Թագաւորեաց : Եւ
այլ ևս անհեթեթ զրոյցք խառն յաղետաւոր և յեղեռնաւոր
գործոց . մինչև հուսկ յետոյ ինքնին կուրացոյց ասէն զաչս
իւր վասն հայրասպան և ազգապիղծ լինելոյ , և ինքնակամ
յաքսորս չոքաւ յԱթէնս . իսկ որդիք նորա անցեալ 'ի տեղի
նորա սպանին զիրեարս : Յորոց յայտ է թէ բովանդակ պատ-
մութիւն Եդիպոսի ծայրէ 'ի ծայր է շեղջակուտեալ մտացա-
ծին կեղծեօք աղետալի դիպուածոց 'ի սէտս եղերերգական
խաղուց . վասն որոյ և բարւոք ասէ հեղինակս , թէ նաև այն
որ լայ 'ի վերայ այսպիսի աղէտից , գիտէ թէ են կեղծիք :

Ծանօթոշքիւնք 'ի մեռաւասներորդ գիրս :

151 . Ի գէտ գայ ասացուածս յիտալական բարբառ վասն
մերձաւորութեան բառիցս Գօնվեռասայիօնէ և Գօնեռալայիօնէ .
որպէս եթէ և 'ի հայումս ասեաք նմանաւոր ձայնիւ , կենցա-
ղակցութիւն և կենսապահութիւն . կամ կենաց կցորդ լինել
'ի վարիւ ընդ իրեարս և 'ի պահել զիրեարս :

152 . Տիմանթէս էր անուանի պատկերահան 'ի վերջին ա-
ւուրս Աղէքսանդրի Մակեդոնացւոյ : Ի մէջ նկարուց սորա
երևելի էր այն զի ձևացոյց զԻփիլաքինէ զգուստր Ագամեմնոնի
մասնեալ 'ի սպանդ զոհից . ուր յետ նկարելոյ զդէմս ամե-
նայն մերձաւորաց նորա տիրադին և լալադին , անկարացեալ
այլազգ արտայայտել զանհնարին աղէտս հօրն նորա էարկ
քօղ զերեսօք նորին . որով եցոյց թէ ցաւ նորա է անպատ-
մելի : Իսկ բան Թեսալոսի հայի յայն նկար Տիմանթեայ ,
զի ձևացոյց զՎիկղոս հսկայն անհեթեթ 'ի փոքրիկ տախա-
կի . յորում կամեցեալ քաջ ևս բացատրել զբարձրութիւն
հասակի նորա , նկարեաց առ նովաւ ճիւղս կամ այծամարդս
որք ունէին 'ի ձեռս ըստ Բաքոսի գաւազանս կամ ոստս 'ի

Թաւ ծառոց, և նոքօք չափէին զբոյլ թ Վիկղոսայ. որով տայր իմանալ թէ երբ մին 'ի մատանց այնպիսի քանակաւ չափի. որչափ ևս մեծ իցէ բովանդակ մարմինն: Չայս ամենայն 'ի մէջ բերէ Պլինիոս և ասէ, թէ “Յամենայն գործս նորա միշտ առաւել իմն նշմարի քան զոր նկարի. և թէպէտ արհեստն է գերապանծ, այլ հանճարն 'ի վեր է քան զարհեստն”:

153. Գորգոնա կամ Գորգոնայք կոչին ըստ առասպելաց երեք քորք ծովածինք, նստեալք յեզր կիսադնտոյ երկրիս կամ առ դուրս դժոխոց, պղնձանիւթ ձեռօք և օձախուիւ գիւ սովք. որոց այնչափ տգեղ էին, ասեն, կերպարանք, մինչև տեսողացն առ ահի ցնորիլ, և 'ի դժնեայ հայեցուածոյ նոցա թունաւորիլ. և այլ պէսպէս բանք մտացածինք. զորս բազմօրինակ ընդլայնեն մեկնաբանք ըստ այլ և այլ պատմութեանց: Այլ սակայն բազումք ևս ընդ հակառակն ասացին, թէ սոքա այնչափ գեղեցիկ էին, մինչև սքանչանալ տեսողաց և թմբրիլ և քարանալ ևս: Եւ յայս միտս դրէ Եւսեբիոս առ ժամանակօք դատաւորացն Իսրայէլի 'ի կանոնի իւրում. “Պերսես Պարսից զօրաժողով եղև. զԳորգոնա գլխատեաց, և ինքն այլ կին գեղեցիկ արար, որ ապշեցուցանէր զտեսողսն գեղով, մինչ քարանալ համարել”։ Իսկ Նոննոս ըստ առաջին կարծեաց խօսի յասէն. “Այլ յաղաքս Գորգոնայցն այսպիսի ինչ է. երեք ահագին կանայք էին, այնպէս զարհուրական ունելով զգէման որպէս զի մահացուցանել զտեսողսն. այլ ասի Պերսեայ զմին 'ի սոցանէ սատակել նիզակաւ գերանդոյ”։

154. Ի մէջ առնու թեսաւրոս նաև զնիւթական նմանութիւն 'ի մէջ մարդահաճոյի և գովասանի վասն նոյնատառ գոլոյ երկուց բառիցս *սփուլադոն*, որ է մարդեւոյլ կամ մարդահաճոյ, և *լաոսփուլոն*, այն է գովիչ: Այլ զի չէր մարթնիւթապէս վերածել զնոյն 'ի հայերէն, մեք ընդհանրապէս զմիտս բանին եգսք այլով բացատրութեամբ: Իսկ բուն բան հեղինակին ըստ բառիցն է այս. “Ո՛վ որպէս նման են առնուանք մարդահաճոյի և գովասանի, մինչև առաքինութեան և մոլութեան 'ի նոյն տառից յօդիլ. բայց որչափ նման են միմեանց անուանքն, այնչափ տարբեր են նոցին վախճանք”։

155. Փռիւգացի ծառայ կոչի նա ինքն Եսովպոս առասպելարկուն և առակախօսն, զի հայրենեօք էր 'ի Փռիւգիոյ, և ըստ վիճակին 'ի ծառայական կարգէ, մանաւանդ թէ և 'ի սարկութեան անդ ծնեալ: Յիշէ զսա Եւսեբիոս 'ի ԾԴ ողով պիագին առ ժամանակօք Վիւրոսի և Աթգահայ յասէն. “Եսովպոս բանաստեղծ 'ի Դեղփացւոց սատակեցաւ”։

156. Սա ինքն է Կելեօսինոս հինգերորդ պապն Հռովմայ 'ի վախճան ծԳ դարուն, որ յառաջն էր կրօնաւոր 'ի կարգէ սրբոյն Բենեդիկտոսի, և եղև սահմանադիր կարգի Կեղես տինեանց 'ի լերինն Մասեղայ: Ընտրեցաւ քահանայապետ արժանաւոր յամի տեառն 1294. այլ զկնի հնգից ամսոց ինքնակամ հրաժարեցաւ յաթոռոյն՝ հրատարակեալ զհրաժարումն իւր 'ի ժողովն Նէապօլսոյ. և այս եղև ասէն թելագրու թեամբ հնարից Բենեդիկտոսի Կայետանոսի, որ ջանայր հասանել յայն իշխանութիւն. որպէս և եղև իսկ. զի ինքն նշատաւ 'ի տեղի նորա, և կոչեցաւ Վոնիփակիոս ութերորդ, և զերանելին զԿեղեստիանոս ետ փակել 'ի բերդի ուրեք, զի մ' ևս կարասցէ դառնալ յիշխանութիւն իւր:

157. Կասարուկիոս Կաստրական (Գասգրուչչիոյ Գասգրաֆանի), էր երևելի իշխանաւոր Լուկացոց յերկրին Տոսկանայ 'ի սկիզբն ծԳ դարուն, այր զօրաւոր զինուք և զգօն մոօք, որ մեռաւ յամի տեառն 1328:

158. Ռէա կամ Ռիա և կամ Հռէ, որ և Կիւբեղէ կոչի, մայր անուանեալ աստուածոց, էր ըստ գիւցաբանից քոյր և կին Վռոնոսի. և յորժամ ծնանէր զորդիս, այր նորա որկորեայն Վռոնոս կլանէր զմանկունսն, կասկածելով թէ մին 'ի նոցանէ յարիցէ 'ի վերայ իւր և թագաւորեացէ, որպէս ինքն բռնացեալ էր ընդդէմ հօր իւրոյ Ուռանոսի: Այլ յորժամ ծնաւ Ռէա զԴիոս՝ որ և Արամազդ, հնարս խորհեցեալ ապրեցուցանել զնա, առաջի եդ Վռոնոսի արձան մի քարեղէն իբրև զծնունդ իւր. և նա եկուլ զայն. և նոյնժամայն զառաջին կլեալսն ևս արտաքս փոխեաց: Իսկ Դիոս ապրեալ և աճեցեալ զօրացաւ ընդդէմ հօր իւրոյ Վռոնոսի, և ընկէց զնա յերկնից. և փակեաց 'ի սանդարամետս ընդ այլ Տիտանեանս: Երկար են առասպելք հեթանոսաց վասն սոցին իրաց, զորս պէսպէս մեկնաբանեն բազումք: Յիշատակէ զայս Գրիգոր Մագիստրոս 'ի թուղթն առ Անանիա վանահայր 'ի խօսիլն զառասպելեալ կանանց դից. “Սոցա կանայս, ասէ, որպէս զՍեմելայն, և զՌէայն՝ ոմն արձանական առն կլուցեալ, և ոմն շանթիւք սատակեալ, իբրու զԱփրոդիտէս որ 'ի փրփրոյ և յարենէ ծնեալ, իսկ Նոննոս գրէ այսպէս. “Այլ յազագս այնր՝ որ զամենեսին զաստուածսն կլանէր, ոչ ասէ յազագս Երիկապէոսի, այլ յազագս Վռոնոսի. զի ասի թէ զորդիսն զորս կանխաւն ծնաւ, դարձեալ զնոսա եկուլ. և դարձեալ 'ի վեր եբեր զորս միանգամ եկուլն. զի ասի քար կլանել փոխանակ Զևոսյ. և քարիս իջեալ զամենեսին ետ 'ի վեր բերեալ, Այլ վասն Վռոնոսի տես և 'ի համարն 123:

159. Արիստարքոս Սամոթրակեցի որ կարգեցաւ դաս-
տիարակ որդւոյ Պաղոմեայ Փիլոմետորի արքային Եգիպտոս-
ւոց, էր սուփեստէս ոմն իմաստակ հետամուտ 'ի խուզարկել
և 'ի պախարակել զգրուածս այլոց, որ և առաւելապէս արար
ճիշդ քննութիւն կշտամբողական 'ի վերայ քերթուածոցն
Հոմերոսի. նմին իրի և ատելի եղև յաչս Յունաց որք զՀոմե-
րոս անստգիւտ բանաստեղծ դնէին: Եւ աստի եղև սովորու-
թիւն Արիստարքոս ձայնել զայնոսիկ որք վայրասլար զհետ
լինին խուզարկել և երգիծանել զբանս և զգրութիւնս իմաստ-
նոց: Իսկ Տիմոն Աթենացի մականուանեալն 'ի Հելլենացւոց
Ռասմէթօն, այսինքն մարդատեաց, էր փիլիսոփոս առանձնա-
սէր՝ մանաւանդ թէ անմարդասէր և վայրենասէր, գլխովին
թշնամի մարդկային ընկերութեան: Հարցին ցնա ոմանք թէ
զի՞նչ է զի սիրես դու զԱղիլիբիադէս փոքր, երբ ատելի են յաչս
քո ամենայն մարդիկ. նա ետ սլատասխանի, քանզի գիտելով
գիտեմ, ասէ, զի նա հանդերձեալ է լինել պատճառ կործան-
ման Աթենացւոց: Սա ինքն Տիմոն է որ եկեալ 'ի հրապա-
րակ քարոզեաց առ ժողովուրդն ասելով. կամիմ կորել զթը-
ղենին որ կայ 'ի պարտիզի իմում. որ ոք կամի կախել զանձն
փութասցի դաւ. զի յետոյ ոչ կարէ գտանել զայն ծառ, որ
լեալ էր կախաղան հասարակաց: Ասի ևս թէ սա նախ քան
զմեռանիլ իւր յօրինեաց տապանագիր վասն շիրմի իւրոյ. ուր
անէծս և չարամաղթութիւնս էր կարգեալ 'ի վերայ այնո-
ցիկ որ ընթեռնուէն զայն. և յայս յաւէտ հայի առաջիկայ
բան հեղինակիս: Այլ Մոմոս որ թարգմանի ստգտանք կամ
մեղադրանք, համարիւր աստուած խեղկատակութեան կամ
կծանելոյ զայլս բանիւք եպերանաց, կարծեցեալ ծնունդ
քնոյ և գիշերոյ. որ այպն առնէր և ծիծաղէր զարարուածովք
այլոց դից. զի որպէս ասի յառասպելս, Հեփեստոս և Պոսի-
դոն և Աթենաս դիքն դատաւոր կացուցին զՄոմոս ընտրել,
թէ ո՞ր 'ի նոցանէ գործք առաւել գովելի իցեն: Իսկ նա զե-
րեսին ևս սկսաւ երգիծանել. քանզի մեղագիր եղև Հեփես-
տոսի թէ պարտ էր քեզ դնել պատուհան մի 'ի վերայ կրծոց
միոյ միոյ 'ի մարդկանէ, որպէս զի տեսցի ընդ այն սիրտն, որ
կայ 'ի ներքս, և մի ոք կարասցէ ունել ինչ ծածուկ 'ի սրտի:
Եւ Պոսիդոնի մեղադրեաց ասելով. պարտ էր քեզ զեղջիւրս
ցլու առաջի աչացն դնել, զի տեսցէ թէ զո՞ և ո՞ւր հարկանէ.
և կամ 'ի թիկունս կոյս, զի ուժգին ևս հարցէ: Իսկ զԱթե-
նաս ստգտանէ ասելով. պարտ էր քեզ զտուն քո շարժական
շինել. զի յորժամ գրացի ոք չար հանդիպի, դիւրաւ այլուր
փոխադրեսցի բնակութիւնդ:

160. Զոյիլէ կամ Զոյիլոս էր հռետոր ոմն յԱմփիպօլիս
քաղաքէ Թրակիոյ իբր 270 ամօք յառաջ քան զՔրիստոս,

բարութիւնսն վերոյիշեալ Արիստարքոսի և առաւելեալ քան զնա 'ի դիմախօսեալ և յերգիծանեալ զբանս այլոց . զի և սա ճիշդ խուզարկու և կշտամբիչ հանդիսացաւ գրուածոց նախնեաց , որպէս Պղատոնի , Իսոկրատեսի , և յաւէտ ևս հոմերոսի . ընդդէմ որոյ յօրինեալ ոտանաւորս ինչ ընթերցաւ առաջի Պաղոմէոսի Փիղագեղիեայ դրասէր արքային Եգիպտացւոց . ընդ որ դժուարեալ արքայի ամօթով արձակեաց զնա . և որպէս այլք ասեն՝ ետ սպանանեալ զնա քարկոծմամբ կամ 'ի փայտ հանելով , և եհ որք ասեն թէ կենդանոյն այրեցաւ 'ի Ձմիւռնիա : Յանուն սորա ևս դժնեայ դատաւորք գրուածոց այլոց կամ ընդվայրահար քննիչք Ձոյիլէ ձայնէին իբր ասելի տնուամբ :

161. Լիկայոն կամ Լիկայոնիւն , ելեալ 'ի յունական բառէս Լիֆօս որ է դայլ , ասի լինել Թագաւոր Արկադացւոց՝ անուանեալ որդի Տիտանայ և երկրի , կամ որդի Պելասգոսի առաջնոյ արքային Արկադիոյ . սա՝ ըստ առասպելաց՝ վասն արիւնահեղ բարութիւնոց , որով խոշոշէր զհիւրս , կամ թէ զենեալ զորդի իւր արեամբ շաղխեալ էր զսեղանն Դիոսի , պատուհասեցաւ և փոխակերպեցաւ 'ի դայլ : Բանաստեղծք այսպէս նկարագրեն զիրան : Լուեալ ասեն Դիոսի թէ ամպարշտուածիւնք մարդկան յաճախեալ են յերկրի , և ոչ դիւրաւ հաւատացեալ այնմ , եթող զերկինս և էջ անձամբ յերկիր տեսանել զգործս նոցա . և եկեալ զհասարակ գիշերաւ յԱրկադիա գաւառ՝ իջեանս կալաւ 'ի տան Լիկայոնի . և ազգարար բնակչաց տեղւոյն , թէ ինքն իսկ է Դիոս հայր դից ամենայնի : Եւ այն ինչ պատրաստեալ էր ժողովուրդն զոհիւք պատուել զնա , Լիկայոն արքայ ծաղր արարեալ զգիւրահաւան բարութեամբսին ասէ ցնոսա . թոյլ տուք առ վայր մի , զի ես յայսմ գիշերի հնարիւք զփորձ առից , եթէ դա ինքն իցէ Դիոս անմահ կարգացեալ : Սովին խորհրդով ննջեցոյց զԴիոս , և յանկարծակի յարեաւ 'ի վերայ սպանանել զնա : Այլ իբրեւ ետես , թէ նա և 'ի քուն իբրեւ արթուն կայ , չիխեաց առնել զոր խորհէր . և յայլ ինչ ձեռն էարկ : Ձոմն 'ի պատանդից յղեւոց առ նա յազգէն Մողոսացւոց զենեալ իբրեւ զոչխար , եփեաց և եդ առաջի Դիոսի , տեսանել թէ ուտէ՞ զայն , և կամ իմանայ՞ զոր ինչ էն : Յայնժամ չհանգուրժեալ ասեն Դիոսի ընդ այնպիսի մեծեղեան գործ նորա , հրձիգ արար զտուն բռնաւորին շանթառաք զօրութեամբ իւրով . և զնա ինքն զԼիկայոն՝ որ 'ի փախուստ աճապարէր յանտառս , փոխեաց 'ի դայլ :

162. Ոչինչ փոյթ կալաք մի առ մի բացատրել թէ ոյք մանք էին այս մատենագիրք կամ անձինք , և զինչ գործք սո-

ցա • շատ է խմանալ թէ վասն պախարակելոյ ոմանց անդգու-
շից զգրուածս այլոց՝ մեծամեծ յոյզք և գիմամարտութիւնք
եղեն և լինին 'ի մէջ գպրոցաց գրով և բանիւ • և 'ի գոյզն իրաց
երբեմն ծանր աղմուկք յառնեն, երբ երկոքին կողմանք ևս
ունիցին իւրեանց կուսակիցս և թեակիցս 'ի յաղթահարել
զմիմեանս :

163. Վասն լապիծաց և Կենտաւրոսաց կամ ձիացլուց
տես 'ի համարն 124, ևս և 15 :

164. Այս բան առեալ է յԳ դրոց Սենեկայի որ յա-
ղագս Բարկութեան (Ը) ուր կամեցեալ նորա ցուցանել, թէ
զիարդ բարկասիրտք երբեմն առաւել բորբոքին 'ի տեսանել
իւրեանց զհակառակորդն իսպառ զիջանիլ ինքեանց կամ շո-
ղոմել, ասէ • “ Կեղիոս ճարտարախօս, որպէս յայտ է, էր
այր բարկասիրտ յոյժ • Ընդ որում նստէր ասեն երբեմն յընթ-
րիս 'ի սենեկի նորին՝ ոմն ասպաստանեալ 'ի նա՝ այր համբե-
րատար • այլ իբրեւ ընդ գինի մօին, դժուարին էր սմա խու-
սափել 'ի հակառակաբանութենէ անտի նորա, ընդ որում
ուտէր • նմին իրի լաւ վարկաւ զիջանիլ նմա զոր ինչ և ասիցէ,
և զայն զհետ բերել առանց գիմագարձութեան : Չկարաց
հանգուրժել Կեղիոս ընդ զիջողական հաւանութիւն առնն,
այլ գոչեաց մեծաձայն • Ասա ինչ ընդդէմ, զի երկու լիցուք •
Բայց ինքն իսկ ընդ բարկանալն վասն չբարկանալոյն, իսկ և
իսկ հանգարեաց առանց հակառակորդի » : Արդ զոր բերէ
Սենեկա յօրինակ բարկութեան, զնոյն յարմարէ Թեսաւրոս
բանից իւրոց որ յաղագս հաճոյականութեան 'ի փոխադարձ
հակառակաբանութեան :

165. Պեղոփս կամ Պեղոսս և կամ Պելոսսոս, յորմէ էառ-
զանուն կղզին Մոռայու ասացեալ Պեղոսոնէսոս, այսինքն
կղզի Պեղոսոսի, էր որդի Տանտաղոսի արքային Փուլագացոց •
Արդ ասի 'ի բանաստեղծական առասպելս, թէ Տանտաղոս
ընկալաւ երբեմն 'ի տուն իւր զգիս, և եգ առաջն նոցա սեղան
բարեւից • ուր կամեցեալ զփորձ առնուլ եթէ խաբին արդեօք
աստուածքն, ընդ այլ խորտիկս եհան 'ի սեղան և զմարմին
որդւոյ իւրոյ Պեղոսայ խորովեալ : Եւ իբրեւ այն ինչ Դեմե-
տրէ աստուածունհին յանգէտս սկսաւ ուտել 'ի մսոյ անտի,
և համեղ գտեալ զայն սպառեաց զմի կողմն քամակին, զգա-
ցեալ Դիոսի զգաւաճանութիւնն, պատուհասեաց զՏանտա-
ղոս առաքելով զնա 'ի դժոխս • իսկ զՊեղոսայ զխորովեալ
մարմինն անդրէն կենդանացոյց • և 'ի տեղի այնր մասին որ
կերեալն եղև, հաստեաց նմա նոր քամակ փղոսկրեայ, կամ
'ի փղոսկրէ շնեաց զմի կողմն ուսոց նորա : Իսկ թէ զիարդ

մեկնեն ոմանք զայս առասպել, չէ տեղւոյս զհետ լինել
այնմ :

166. Հերակլէս հսկայն յաղթահարեալ զԴիոմեդէս զար-
քայն Բիստոնիոյ կամ Թրակիոյ, որ զերիվարս իւր կերակրէր
'ի մարմնոց օտարաց և հիւրից եկելոց առ նա, զնա ինքն էարկ
առաջի երիվարաց իւրոց 'ի կերակուր : Եւ յորժամ վաստա-
կեալ անձամբ դնաց Հերակլէս առ սիրելի բարեկամն իւր
Ագմեոտ արքայ Փերէյացոց 'ի Թեսսաղիա, և հիւրընկա-
լեալ 'ի նմանէ նստաւ յընթրիս, տեսանէր զերեսս Ագմեոտայ
տխուր. եհարց զպատճառն. այլ նա ոչ եհան նմա 'ի վեր, զի
մի և նա տխրեացի : Իսկ մի ոմն 'ի ծառայից տանն դադա ծա-
նոյց Հերակլի, թէ մեռաւ 'ի սոյն աւուրս Աղկեստիս թագու-
հին, և այն իսկ է պատճառ արտամութեան տեսան մերոյ :
Յայնժամ արտամեցաւ յոյժ և Հերակլէս, և ընթրիքն համա-
գամ կերակրոց դառնացաւ նմա : Այլ սկսաւ սիրով գանգա-
տել զԱգմեոտայ, և ասէ. Եթէ ճշմարիտ բարեկամ զիս քեզ
գիտէիր, չէր սլարտ թաքուն ունել զցաւս քո և առանձինն
վշտագնիլ, այլ հաղորդել և ինձ զնոյն արտամութիւն : Իսկ մահ
թագուհւոյն այսպիսի օրինակաւ աւանդի լինել ըստ առաս-
պելաց : Հիւանդացեալ ասեն երբեմն Ագմեոտայ՝ լուաւ ասել
'ի գից թէ ոչ այլազգ հնար է քեզ ազատիլ 'ի մահուանէ,
եթէ ոչ փոխանակ քո յանձն առցէ ոմն 'ի սիրելի մերձաւո-
րաց քոց ինքնակամ մեռանիլ : Զայս լուեալ կնոջ նորա Աղ-
կեստեայ՝ խնդրեաց մահ անձին և մեռաւ. և յայնմ միջոցի
եհաս ասեն Հերակլէս 'ի տուն անդր : Այլ յաւելուն առաս-
պելարկուք թէ յետոյ գիքն յարուցին զԱղկեստիս :

167. Ղէտով կամ Լետոն էր դուստր Կէոսի Տիտանեան,
կամ ըստ այլոց Կռոնոսի : Արդ՝ ըստ առասպելաց, յորժամ
սիրեաց զսա Դիոս և յղացոյց, Հերա կին Դիոսի զսարեալ
ընդ այն՝ երգմեցոյց ասեն զերկիր զի մի տացէ ուրեք Ղէ-
տովայ տեղի ծնանելոյ զմանկունս իւր, և կարգեաց զվիշապ
օձ մի պիւթոն անուն զհետ լինել նմա ուր և երթիցէ : Այլ
Պոսիդոն աստուած ծովու գթացեալ 'ի նա 'ի վեր եհան 'ի
ծովէ նոր կղզի. և անդ ծնաւ ասեն Ղէտով զԱրտեմիս ըզ-
դուստր իւր, որ և Անահիտ, և յետ սակաւուց զեղբայր նո-
րա զԱպոլլոն. որում մանկաբարձ լեալ համարին զնա ինքն
Արտեմիս : Յետ այսորիկ դէպ եղև ասեն Ղէտովայ անցանել
ընդ գաւառն Լիկիոյ հանդերձ մանկամբք իւրովք. և յորժամ
վաստակեալ և ծարաւեալ անձամբ խնդրեաց ըմպել ջուր 'ի
լճէ միոյ, ոմանք 'ի շինականաց արգելին զնա և սղտորեցին
զջուրս, և նա անէծ զնոսա. և նոյնժամայն 'ի գորտ դարձան
նոքա, որպէս ասեն առասպելարկուք :

168. Գլխաւոր կամուրջն որ 'ի Վենետիկ կղզւոջ, միակա-
մար մեծագիր և լայնանիստ, շինեալ 'ի վերայ լայն առուի
կամ ջրանցից ծովու, կոչի կամուրջ ախալգեան, կամ Բոնդէ
որ Ռիալտօ:

169. Ծխախոտն առեալ լինի աստ էթէ 'ի տեղի տերևոյն,
որ այլազգերէն Ռի-Ռի-ն ասի առեալ 'ի ծխոյն, և էթէ 'ի տե-
ղի փոշւոյն որ պահանջեալ կոչի, վասն ընդ ընդունան ձգե-
լոյն: Արեւմտեայք զերկաքանչիւրն ևս կոչեն Դապափօ, յանուն
կղզւոյն ուր յաճախ բուսանի ասեն. որպէս և երբեմն Նիկով-
տեան խոտ անուանեն. իբր զի ասեն էթ յետ բացման Ամերիկոյ,
նախ զառաջինն բերին ոմանք 'ի Փլորիտայ կղզւոյն Ամերիկոյ
զծխախոտ առ Նիկովտիոս դեսպան արքային Գաղղիացւոց
Յուլիսսիպպոնա, և նա եմոյծ զկիրառութիւն նորա առ Գաղ-
ղիացիս, յորոց և առ այլ Եւրոպացիս տարածեցաւ: Իսկ էթ
արեւելեայք երբ սովորեցան յաւէտ 'ի դործ արկանել զխոտն
քան զփոշին, չէ մեղ յայտ: Զխարդ և իցէ, որովհետև յա-
ւուրս Թեսալոսի գեռ այն ինչ սկսեալ էր յաճախել սո-
վորութիւն ծխախոտի յարեւմուտս, բաղումք հնարեցան պէս-
պէս պատճառօք համոզել զմարդիկ յետս կալ 'ի յաճախ կիր-
առութենէ նորին, ոչ միայն վասն չլինելոյ նորա այնչափ
օգտակար որպէս կարծիւր, այլ և վասն պէգանացն որ հան-
դիպէր յանվայել կիրառութեան նորին ընդդէմ քաղաքավա-
րութեան յանդիման այլոց. և տհա յայտմ մասին ծանունս
և սաստիկս խօսեցաւ հեղինակս. և այն՝ որպէս երևի, 'ի մաս-
նաւոր թելադրութենէ դքսին Սաբաւդիոյ առ 'ի կարճել զոյս
սովորութիւն 'ի միջոյ մեծամեծաց, կամ գէթ մեղմել. այլ
ոչ սորա բանք և ոչ այլոցն ազդեցին կամ ազդեն ինչ ընդդէմ
արմատացեալ սովորութեան: Երանի էթ առնուն ոմանք 'ի
բանից աստի սորա խրատ զգուշութեան գէթ վասն չսկսանե-
լոյ՝ էթ չև են սկսեալ. զի գիւրին է չսկսանիլ՝ քան յետ սկսա-
նելոյն դադարել:

170. Հեգնօրէն նմանեցուցանէ հեղինակս զծխախոտն ա-
ռողջարար խոտոյն այնմիկ, զոր հեղինացիք կոչելն Բէօնիա,
գովութեամբ յիշատակեալ 'ի Հոմերոսէ 'ի Ե գիրս բանաս-
տեղծութեանց Իլիոնական պատերազմի: Անուն այնր խոտոյ
կոչեցաւ ասեն 'ի գտողէ նորա, որում անուն էր Պէոն կամ
Բէոն. որոյ բժշկեալ իցէ սովու զՊղուտոն անբուժելին ըզ-
կարեմէր խօցեալն 'ի հերակլէ: Ասի էթ և Ամերիկացիք զծ-
խախոտն կոչեն Պէտոն կամ Բեգում:

171. Կամի ասել էթ 'ի փռնգալն մարդոյ՝ սովորութիւն է
մերձակայից ողջունել զնա բարեմաղթութեամբ, որպէս էթ

զերծեալ իցէ 'ի վտանգէ որ կարէր պատճառիլ 'ի ցնցմանէ ուղղոյն և ոգւոցն . քանզի և դիպեալ իսկ է մեռանիլ ոմանց յայնպիսի արկածից . և կամ թէ համարելով զայն յառաջ եկեալ յաւելորդ և 'ի վնասակար հիւթոց , մաղթեն զերծ լինել անտի անվնաս :

172 . Սա ինքն է Դիոմեդէս որդի Արեսի ասացեալ՝ արքայ Թրակիոյ . զորմէ յիշեցաք 'ի վերոյ թէ զերիվարս իւր կերակրէր 'ի մարմնոց մարդկան . արդ ասի առ բանաստեղծս , թէ երիվարք նորա էին ամեհիք յոյժ , և հուր շնչէր ընդ ուրնգունս և ընդ բերանս նոցա , փոխանակ ասելոյ թէ արեամբ շաղախեալ էին : Սմին նման ասացաւ և զառասպելեալ ցլուց կարգելոց 'ի սլահսլանութիւն ոսկի գեղմանն . զորս ցուլս Յասուլնի կոչէ Թեսաւրոս , զի Յասուլն էր առաջնորդ Արգոնաւորդաց որք գնացին 'ի յափշտակել զոսկի գեղմն . և Մեդիա որ եղև կին Յասուլնի , ուսոյց ասեն առն իւրում սանձել զայն ցուլս հրաշունչս , և թմրեցուցանել զանքուն վիշապն ահագին :

173 . Վասն օծանելեացն Վասպուշայ զորս 'ի կիր առնոյր Աննիբալ , տեսցես 'ի ստորև 'ի համարն 269 :

Ծանօթութիւնք յերկոտասաներորդ գիրս :

174 . Դիդիմոս քերթող Աղէքսանդրացի ծաղկեցաւ յաւուրս Օգոստոսի կայսեր . կարգեցաւ ուսուցիչ 'ի հռովմ , և գրեաց գիրս կամ ճառս և քերթածս թուով 3000 , կամ 3500 . ըստ այլոց 4000 . և վասն անձանձիր ուսումնասիրութեան իւրոյ կոչեցաւ *Խալկէդէոն* , այսինքն ունող զպղնձանիւթ ախոնդանս , կամ պղնձի աղիք : Ոմանք ևս կոչեցին զնա գրամուտաց . զի այնչափ ինչ էր շարագրեալ՝ մինչև մոռանալ զասացեալն այլուր , որպէս և փորձիւ տեսաւ . զի 'ի պախարակել նորա զպատմութիւն ինչ գրեալ յայլմէ իբրև յայանի սուտ , հակառակորդն 'ի մէջ եբեր թէ ահա և 'ի գիրս քո աւանդի այդ իբրև ստոյգ յայն ինչ գլուխ բանից , զոր ինքն ոչ յիշէր : Այլք ևս գրամուտ անուանեցին , և յաւէտ ևս վայրախօս և ժամաւաճառ . զի զբազում ինչ իրաց սնոտեաց գրեաց ընդ վայր , որպէս յիշէ և հեղինակս : Այլ է և Դիդիմոս Աղէքսանդրացի եկեղեցական մատենագիր յաւուրս սրբոյն Աթանասի մեծի :

175. Չայս գործ Փիլոկտեստէայ լիագոյնս առաջի եգաք 'ի վերոյ 'ի համարն 112:

176. Դեմադէս էր ճարտարաբան Աթենացի՝ յառաջ եկեալ 'ի նաւավարութենէ, նախանձաւոր պերճախօսութեան Դեմոսթենէայ և նմանող նմա: Եւ սոքա երկոքին այլ և այլ ճանապարհաւ հնարէին ազատել զհայրենիս իւրեանց 'ի ծառայութենէ Փիլիպպոսի արքային Մակեդոնացւոց. Դեմոսթենէս զԱթենացիս գրգռելով, և Դեմադէս որ անկեալ էր 'ի ձեռս Մակեդոնացւոց՝ զնոսա համոզելով: Բազում ինչ խօսէր Դեմադէս քաղցրաբանութեամբ առաջի արքային, և սիրելի լինէր յաչս նորա. այլ երբեմն ևս ճարտար բանիւք յանգիմանէր զարքայ վասն հարստահարելոյ նորա զգերիս կամ զսորուկս, և առաւել ևս վասն սնտաի խրոխտանաց նորա ընդ յաղթութիւնն զոր արար 'ի Քերոնիա, և էտռ զՎորոնիա քաղաքն Աթենացւոց:

177. Քսենոկրատէս փիլիսոփայ անուանի էր աշակերտ Պղատոնի, միանգամայն և աշակերտակից Արիստոտէլի, ծաղկեալ բարոյական վարդապետութեամբ և անստգիւտ վարուք, մականուանեալն Անծիծաղ վասն ծանր բարուցն: Չամանէ բազում ինչ իրք պատմին վասն առաքինի քաղաքավարութեան նորա, և մանաւանդ ըստ պարկեշտութեան, ըստ անընչութեան և ըստ անկեղծ ճշմարտախօսութեան. մինչև զի ծերակոյտն Աթենացւոց որ ոչ ուրուք վկայութեան հաւատարմէր բէք յատենի առանց երգման, սմա ևեթ տիրապէս հաւատս ընծայէր առանց պահանջելոյ զերդումն ինչ:

178. Հռաքիրիոս էր ասպետ Հռովմայեցի, որ սպան զՍատուռնինոս Ապուլէոս տրիբուն՝ զայր փնասակար. և զի առանց իրաւանց թուէր զայն արարեալ, չարախօս եղև զՀռաքիրիոսէ Տիտոս Լաբիենոս տրիբուն. այլ Վիկերոն հռետոր արդարացոյց զՀռաքիրիոս: Վայ և այլ Հռաքիրիոս ասպետ Հռովմայեցի Պոսթումոս կոչեցեալ. յորոյ վերայ ևս եղէն այլ ամբաստանութիւնք 'ի Մեմփոսէ տրիբունէ վասն կաշառոյ կամ գողունի դրամոց. բայց նա ինքն Վիկերոն եկաց 'ի պաշտպանել և նմա: Այլ է և Հռաքիրիոս բանաստեղծ ժամանակակից Ովիգիոսի, և Հռաքիրիոս ճարտարապետ անուանի յաւուրս Դոմէտիանոսի կայսեր: Բան հեղինակիս հայի առ մին յերկուց ասպետաց, յորոց վերայ կան ատենախօսութիւնք Վիկերոնի:

179. Նարկիսոս ըստ առասպելաց կոչեցեալ որդի Վեփիսայ գետոյն, և Լիւրիովպայ յաւերժահարսին դստերն Ով

կիանոսի, էր մանուկ գեղեցիկ յոյժ . որ արհամարհէր զգեղ
կանանց առ հասարակ, և ոչ ումեք 'ի նոցանէ հաւանէր : Ե-
կեալ սորա երբեմն 'ի գաշտէ մատեաւ յաւազան աղբեր՝ կամ
յառու մի գետոյ ըմպել ջուր . և 'ի խոնարհել զգլուխն՝ տե-
սեալ զպատակեր գիմաց իւրոց 'ի ջուր անդ իբրեւ 'ի հայելոջ,
հարաւ 'ի սէր իւր, և ընդարմացեալ փոխեցաւ 'ի ծաղիկ, որ
յանուռն նորա կոչեցաւ նարկիս : Եւ այս գիպաւ ասեն առաւ-
պելարկուք 'ի պատիժ նորա . զի որ անգոսնէր զգեղ այլոց 'ի
սիրոյ գեղեցկութեան իւրոյ փնտեցաւ : Յայս հայի ասելն
Մագիստրոսին մերոյ 'ի թուղթն առ կարծեցեալ ոմն գիտ-
նական . “ Բայց քեզ գերասպան՝ պանծալովք ըստ Նարկի-
սեայ յորսուց դարձեալ պատահեսցի աղբիւր , : Այլք ա-
սեն թէ Նարկիսոսի էր քոյր մի ամենակին նման նմին . և եղև 'ի
կորնչիլ կամ 'ի մեռանիլ քեռն նորա երթայր նա յամին գե-
տոյն , զի տեսեալ զգէմս իւր 'ի ջուր՝ միտթարեսցի իբր տե-
սութեամբ քեռն իւրոյ : Թող զոր այլք այլազգ գրեն , և պէս-
պէս մեկնաբանեն . բովանդակն է կեղծիք : Գրեն վիպասանք
թէ կայր շիրիմ յանուռն Նարկիսեայ 'ի Բիովտիա գաւառի .
առ որով լռիկ և անշունչ գնային անցաւորք , վասն որոյ և
կոչիւր գերեզման լռութեան : Իսկ Սպորինէ էր ասեն այլ
մանուկ գեղեցիկ գիմօք և իմաստուն մաօք . որոյ տեսեալ թէ
գեղ իւր 'ի գայթակղութիւն լինի բազմաց , խոցոտեաց ինք-
նին զըթուռնս իւր, և խանդարեաց զվայելութիւն գիմաց
իւրոց :

180 . ԶՍօկրատէս փիլիսոփայն զծաղկեալն բարոյական ի-
մաստութեամբ և ընտիր քաղաքավարութեամբ իբր մի միայն
առաքինի 'ի մէջ Հելլենացոց , 'ի մէջ բերէ հեղինակս առ 'ի
խրատ իմաստուն անձանց . որք թէպէտ և չիցեն վայելուչ գի-
մօք կամ առոյգ մարմնով , շատ է նոցա զգօնութիւն մտաց և
վարք բարի . զի այս ձիրք բազում առաւելութեամբ ընուն
զպակասութիւն բնական և առնեն գովելի ոչ միայն յաչս Աս-
տուծոյ , այլ և առաջի մարդկան . քանզի ամենեքին առաւել
գովեն զիմաստունն և զառաքինին անմասն 'ի գեղոյ , քան ըղ-
գեղեցիկ մոլին : Թող զի ասէ Վիկերոն “ Ուղղութեամբ մար-
թի և գեղեցիկ կոչիլ (այր իմաստուն և առաքինի) . քանզի
գծագրութիւնք հոգւոյ առաւել գեղաւոր գտանին քան
մարմնոյ , :

181 . Սա ինքն Ագաթոկղէս որ էր օրդի առն բրաի 'ի Կա-
լաբրիոյ , եղև անուանի բռնակալ 'ի Սիկիլիա որ և բազմօք
յաղթահարեաց զՎարքեգոնացիս իբր 300 ամօք յառաջ քան
զՔրիստոս : Սա , որպէս ասի , նաև յաւուրս իշխանութեան
իւրոյ խեցեղէն անօթս 'ի կիր առնոյր յարքայական սեղանի ,

առ անմոռաց ունեւ զարհեստ հօրն և զնուաստ վիճակ տոհմին իւրոյ :

182. Մարկոս Տերենտիոս Վարրոն էր հիւպատոս Հռովմայեցի, որոյ ելեալ 'ի պատերազմ նիզակակցութեամբ Ղուկիոս Եմիլիոսի Պաւղոսի՝ ընդգէմ քաջին Աննիբաղայ Կարբէդոնացւոյ առ Կաննայ քաղաքաւ Ապուլիոյ Պեւկետեայ, 'ի պարտութիւն մատնեցաւ չարաչար, և խորտակեցան զօրք նորա . մինչև անկանիլ քառասուն հազար արանց 'ի գնդէ Հռովմայեցւոց : Եւ եղև 'ի դառնալ նորա կորանօք 'ի Հռովմ, մեծամեծք Հռովմայ փոխանակ պատուհասելոյ զնա ընկալան բազում մարդասիրութեամբ, և կամեցան ընտրել 'ի պաշտօն դատաւորութեան որ կոչիւր *պիֆտադուս* . զի մի անկցի լըքումն 'ի սիրտ քաղաքացւոց վասն այնպիսի մեծի կոտորածին . բայց նա առ ամօթոյն չէառ յանձն զայն պատիւ : Այլ է և անուանակից սորա Մարկոս Տերենտիոս Վարրոն երևելի մատենագիր Հռովմայեցի, ժամանակակից Կիկերոնի . որպէս և այլ ոմն ժամանակակից նոցուն Տերենտիոս Վարրոն Ատակինոս կոչեցեալ, անուանի բանաստեղծ Գաղղիացի 'ի Նարբոնայ . զորոյ զգրուածս օրինակ առնոյր Վիրգիլիոս 'ի յօրինուածս ընտիր քերթուածոց իւրոց :

183. Եմպեդոկլէս Ակրականդացի 'ի Սիկիլիոյ՝ իբր 450 ամօք յառաջ քան զՔրիստոս, էր փիլիսոփայ բնազնին և բժիշկ . որոյ գնացեալ 'ի լեառն Եոնայ եթող զընկերս իւր առ ստորոտով լերինն, և ինքն մերձեցաւ 'ի հրաբուլիս ատիս . զի 'ի բոցակէզ լինել իւրում անտես 'ի մարդկանէ՝ կարծեսցի յերկինս փոխադրեալ . այլ սակայն երկաթի կօշիկք նորա 'ի գուրս ոստուցեալ 'ի լեռնէ անտի յայանի արարին զչարաչար կիզումն նորա : Այլք ասեն թէ գիպուածով կիզաւ նա, և ոչ կամովին . իսկ այլք թէ 'ի նաւել իւրում 'ի ծերութեան 'ի ծով անկաւ և հեղձաւ . զոր արգիք ոմանք առաւել հաւանական համարին : Այլ զառաջին կարծիս հաստատէ և Նոննոս մեկնիչն Ատտուածաբանի գրելոյլ այսպէս . “ Եմպեդոկլէսս այս Սիկիլիացի էր ազգաւ, վարժեալ պիթագորական իմաստութեամբ, և կամեցեալ սնափառիլ եթէ սրբազանեալ յերկինս վերացաւ, արկ զանձն իւր 'ի հուրն որ ելանէ 'ի լեռնէն Սիկիլացոց յԵանէ, զի այս է անուն լերինն, այլ հուրն ասի թէ Հեփեստոսի խառնելիքն է : Արդ նա կորեալ 'ի ձեռն հրոյն, այլ Ատտուած կամեցեալ հրապարակել զսնափառութիւն նորա և զգի նորա ողջ հրոյն 'ի բաց եաթքանել, նախ զհողաթափն և ապա զմարմինն այրեցած խանձողեալ . և այսպէս ծանուցաւ թէ ոչ վերացաւ, այլ կիզաւ ըստ արժանի սնափառութեան իւրոյ ,” :

184. Ասկղէպիոս համարիւր Աստուած բժշկութեան, որ զի Ապողոնի և աշակերտ Քիրոնի ձեռնադրու. բժշկէր ասէն ըզ-
ցաւս անբուժելիս, յորոց յուսահատ լինէին բժիշկք, մինչև
մեռելոց անգամ յարուցիչ լինել 'ի ձեռն գեղոց առասպե-
լէն դիւցաբանք: Հնութիւն ժամանակին ետ զայսպիսիս ըն-
ծայել նմա. այլ ըստ ստոյգ պատմութեանց՝ քանի մի ևեթ
սկզբունք բժշկութեան գտան յԱսկղէպիոսէ, որպէս և ա-
րուեստն հանելոյ զատամուկն: Նկարիւր սա երբեմն 'ի ձեռն
և երբեմն որպէս ծերունի ոք ունելով 'ի ձեռն գաւազան
օձասլատ: Ս'ին 'ի համաստեղութեանց որ կոչի օձ, սմա ըն-
ծայի. որպէս թէ նա ինքն Ասկղէպիոս անդր փոխեալ իցէ.
Իբր զի օձն է նշանակ բժշկականութեան վասն պիտանու-
թեանն 'ի դեղորայս. և գարձեալ նշանակ նորոգութեան կե-
նաց վասն փոխելոյ զխորխն հնացեալ. որպէս և խորագիտու-
թեան կամ հանճարոյ որ հարկաւոր է բժշկի: Բայց ըստ ո-
մանց, Ասկղէպիոսի նշանակն 'ի համաստեղութիւնս ոչ է օձն,
այլ օձակալն. և յայս միտ գրէ Նոննոս ասելով. «Իսկ օձա-
կալ ասի գոլ Ասկղէպիոս վերատեսուչ բժշկականին. և նշա-
նակէ օձդ զոչ ծերանալն. զի ասի թէ մերկանայ զծերու-
թիւնն, և նորոգի. արդ քանզի Ասկղէպիոս 'ի ձեռն բժշկա-
կանին նորոգէ զմարդկային մարմինս, առնեն զնա հանդերձ
վիշապաւ. արդ կամելով աստուածքն սրբազանել զնա, փո-
խանակ պատկերի 'ի ձեռն աստեղաց սրբազանեցին յերկինս »:

185. Գոնսաղվոս Կորգովա, անուանի զօրավար էր 'ի Կոր-
դովեան երևելի տանէ Սպանիացոց. գուքս Դէռուանովայի
և իշխան Վէնուսայի, և Գոնգստապլ թագաւորութեան Նէա-
պոլսոյ, մեռաւ յամի տեառն 1612:

Ծանօթութիւնք յերեքուսասներորդ գիրս:

186. Դեմետրէ ըստ դիւցաբանութեան հելլենացոց էր
գուստր Կուոնոսի, և քոյր Դիոսի. համարեալ աստուածուհի
արմատեաց և պողաբերութեան երկրի, որպէս և անունն իսկ
ստուգաբանի առ Յոյնս երկիր մայր, կամ տուիչ մայր: Սա
ասէն ամուսնացեալ ընդ եղբօր իւրում Դիոսի ծնաւ ուստր
մի Բաքոս անուն, որ և Դիոնիսոս ասի աստուած խաղողոյ և
գինեոյ. և գուստր մի որ կոչեցաւ Պերսեփոնէ, զոր գտեալ
'ի գաշտի ուրեք Սիկիլիոյ յափշտակեաց ասէն սանդարապեան
Պղուտոն, և տարաւ 'ի խորշս խաւարինս որ 'ի դժոխս, առ-

նեւ իւր հարսն : Իսկ մայր նորա Դեմետրէ խնդրեալ զնա զօրն ողջոյն և ոչ գտեալ , ելոյց ասլա ջահս 'ի հրոյ Եանայ լերին . զի և 'ի գիշերի շրջեսցի 'ի խնդիր դասեր իւրոյ : Եւ յետ յածելոյ ընդ ամենայն երկիր , իմացեալ թէ նա 'ի օանդարամետս անդնդոց պահի , գիմեաց առ Դիոս զի նա հնարեսցի հանել զդուստր իւր . իսկ նա ասէ . Հնար է նմա ելանել յանդնդոց , եթէ չիցէ ինչ ճաշակեալ անդ . այլ քանզի կերեալ էր նորա զերիս կամ զեօթն հատս նռան յեղիւսեան դաշտէ , վասն որոյ չկարաց ելանել անտի . Այլ հուսկ յետոյ թոյլ տուաւ զի զկէս տարւոյն ընդ առն իւրում Պղուտոնի լիցի 'ի ստորինս երկրի , և զկէս այլ ընդ մօր իւրում Դեմետրեայ 'ի վերայ երկրի : Ահա յայսպիսի առասպել ձևացուցանէին բանաստեղծք զլուսինն , որ երբեմն լրանայ և երբեմն նուազի , երբեմն է 'ի մի կողմն և երբեմն 'ի միւս կողմն հողագնաոյս : Թողից և զայլ հետեանս այսր առասպելաց վասն Յամբեայ պառաւոյն . զի ըստ բաւականին բացատրէ հեղինակն 'ի կարգի անդ բանից իւրոց : Ըստ մասին յիշատակէ զայսոսիկ և Նոննոս յասէն . “ Դիմէար ունէր գուստր զՊերսեփոնէ . զնա յափշտակեաց Պղուտոն . և շրջելով Դիմէարի և խնդրելով զդուստրն՝ եկն յԱտտիկէ . և իջավանեալ առ Տրիպտղոմէոսի ումեմն 'ի գեղն որ կոչի Ելեսինէ . արգ իմացեալ 'ի Տրիպտղոմէոսէ թէ Պղուտոն յափշտակեաց զՊերսեփոնէ , յաղագս այսր երախտեաց ետ Տրիպտղոմէոսի զսերմանիս ցորենոյ և գարոյ , ոսպն և ուլոռն և զայլ սերմանիս , սլատուէր տուեալ ոչ մախալ , այլ շրջել և ցրուել զսերմանիան առ ամենայն մարդիկ . զի ուսցին զսերմանէն և ուտել զպտուղս ընտանիս՝ գործելով զերկիր . քանզի յառաջագոյն ուտէին կաղինս վայրի տնկոց անտի . վասն որոյ քանզի կաղնոյն յունարէն փիգոս (*Φιγος*) ասեն , ուտելոյն ասացաւ փագին (*Φαγην*) , , :

187 . Հեղինակս մեր Թեսալոսս՝ բաց յայլ գործոց իւրոց ունի և գիրք մի շարագրեալ խաւերէն 'ի վերայ հռետորական ձևոց և արուեստաւոր ասացուածոց՝ ըստ ընթացից Արիստոտէլի , անուանեալ Դիտակն Արիստոտէլեան . և ահա այն գիրք է յոր յղէ աստ զընթերցողս :

188 . Բառս քաղաքաւարոս-ի-ն անձկօրէն առեալ լինի աստ որպէս և առ լատինս *urbem* , 'ի տեղի հաճոյական զրուցաբանութեան , զոր վարեն անձինք ազնուականք և գիտնաւորք 'ի վայելուչ և յախորժալուր զուարճախօսութիւնս , յօգելով զբանս իմաստալից եղերօք , յորս պէսպէս գիւտ և անականկալ ձևք կամ փոխաբերութիւնք առաջի դնին : Յայս միտս և 'ի նախընթաց գլուխդ ծանոյց հեղինակն թէ Արիստոտէլ իսկ քաղաքաւարութիւն կոչեաց զզուարճախօսութիւնն :

189. Թովմաս Ստիլիանոս ասպետ Մալգայու, էր բանաստեղծ կամ տաղասաց յիսուական բարբառ. որ մեռաւ յ' ծէ դարու :

190. Սա ինքն է Մարկոս Որեղիոս կայսր մականուանեալն Եղիոգաբաղոս 'ի սկիզբն երրորդ դարու, խենէշ բարուք և անառակ վարուք :

191. Կիկղոս կամ Կիկղոսս կոչին առասպելեալ հսկայք գաղաթականեայք կամ միականիք 'ի ճակատս, որպէս յիշեցաւ 'ի համարն 42, և 69: Արդ կամի ասել Որաաիոս, թէ Կիկղոսն կամ այլ ոք նմանեալ Կիկղոսայ ըստ կերպարանացն, վասն միականի գոլոյ և յաղթանդամ և այլանդակ յեւանեւն 'ի հանգէս չունի կարօտութիւն արկանել յերեսս դիմակ նորատես 'ի ծաղր շարժել զայլս, երբ ունի յինքեան բաւական այլանդակութիւն անհեթեթ և ծիծաղաշարժ կամ ահարկու :

192. Սէր առեալ լինի աստանօր փոխանակ աստուծոյն սիրոյ, որ նկարիւր երկոքումբք աչօք կոյր. և համարիւր որդի Ափրոդիտեայ, որ համարեալն է աստուածուհի գեղոյ :

193. Յայտնի են իմաստք բանիցս որոց գիտակն են պատմութեանց հռովմայեցոց. վասն Կատովնի ունիմք ասել 'ի ստորեւ 'ի համարն 205: Իսկ Ներուաս կայսր հռովմայ որ նըստաւ յամի տեառն 97 կամ 98, եղև մին 'ի գովելի ինքնակալաց, հեղութեամբ և իմաստութեամբ թագաւորեալ, մինչև 'ի տեսանել երևելի անձանց զայսպիսի իշխան, առաւել ընտրելի համարէին զկայսերական միապետութիւն քան զժերակուտական հասարակապետութիւն, որպէս և զհակառակն գատէին երբ յայլ անպիտան կայսերս հայէին: Եւ ահա զայս կամի յայտնել բանաստեղծն Մարտիաղէս այնու բանիւ, “Եթէ գառնայր արդ Կատովն յաշխարհ, զկողմն արդեօք ունէր զԿեսարոսի”, որպէս թէ ասել. Կատովն ճարտարախօս՝ որ չէր հաւան ընդ միահեծան ինքնակալութիւն Յուլիոսի Կեսարու, այլ ջատագով էր հասարակապետութեան, եթէ կենդանի լինէր յաւուրս Ներուասայ, տեսանելով զբարեւաւորութիւն նորին՝ ջատագովէր զկարծիս Յուլիոսի, այսինքն թէ լաւ ևս է միապետութիւն քան զհասարակապետութիւն :

194. Պարիս որ և Ալեքսանդրոս հովիւ, որդի Պրիամոսի արքային Տրովացոց, ըստ առասպելաց ընտրեցաւ 'ի Դիոսէ դատաւոր առ որոշելոյ զգատ երից աստուածուհեաց, Աթենասայ, Հերայ և Ափրոդիտեայ, որք վիճէին ընդ միմեանս 'ի վերայ ոսկի խնձորոյ միոյ, որ եդեալ կայր յատենի գիցն այս.

պիսի իմն մակագրութեամբ. Գեղեցկագունին: Եւ իւրաքանչեւ յերկից անտի խոստանային Պարիսի տալ մեծ ինչ պարգևս ըստ զօրութեան իւրեանց, եթէ զինքն ՚ի մէջ երկից դատեսցէ արժանի ոսկի խնձորոյ: Յայնժամ Պարիս անգոսնեալ զԱթենաս՝ զօրինակն իմաստութեան, և զՀերա զօրինակն փարթամութեան, ընտրեաց զԱփրոդիտէ զօրինակն գեղեցկութեան, իբրև արժանաւոր ժառանգելոյ զայն ոսկի խնձոր: Ընդ որ ուրախացեալ Ափրոդիտեայ՝ ետ ասէն Պարիսայ ՚ի պարգևս զՀեղինէ, զկին Մենեղաւոսի արքային Սպարտացւոց զհամբաւեալն գեղեցկութեամբ. փոխանակ ասելոյ՝ թէ Պարիս յափշտակեաց բռնութեամբ ՚ի Յունաստանէ զՀեղինէ. յորոյ ՚ի պատճառս եղև մեծ պատերազմն Իլիական, և քանդումն Իդիոնի կամ մեծի քաղաքին Տրովադայ: Զայս նշանակէ և Եւսեբիոս ՚ի կանոնի իւրում յաւուրս Եսեբոնի դատաւորին Եբրայեցւոց, յասելն. “Աղեքսանդրոս զԵղենէ առևանգեաց. և եղիական պատերազմն զտասն ամ դումարեցաւ՝ վասն խնձորոյ գեղոյ. որոյ ընտրոյ տէր էր Պարիս անդիորդ”:

195. Սա ինքն է Եգիպտոս որդի Լայոսի արքային Թեբայ, որ յանգէտս սպան զհայր իւր, և թագաւորեաց. որպէս ասացաւ ՚ի համարն 150: Իսկ Սփինքս ասի լինել գուսար թագաւորի ուրումն, կամ կին Կադմոսի. և վասն իրիք յանցանաց իւրոց փոխեալ ՚ի խառն ճիւղազ ըստ առասպելաց իբրև գազան չորքոտանի, առիւծաձև, թևաւոր և վիշապատառն, դարանէր յայրի միում ՚ի գուրս Թեբայ կամ ՚ի կիրճս Լերանց գիշատել զանցաւորս. քանզի առաջի առնէր նոցա առակս խրթինս և առեղծուածս մթինս. և յոչ կարելն նոցա լուծանել, ձգէր զնոսա տտամբն, և տարեալ յորջ իւր յօշոտէր: Արդ ՚ի մտանել Եգիպտոսի ՚ի Թեբաս առաջի արար նմա ասէն Սփինքս զայն առած. ո՞ր կենդանի է այն որ ընդ առաւօտս է չորքոտանի, ՚ի հասարակ աւուր երկոտանի, և ընդ երեկս եռոտանի: Եւ նա իսկ և իսկ ելոյծ ասելով. Է մարդն, որ ՚ի տիս օղայութեան է իբր քառոտանի ՚ի քայլէն. զի առ չկարելոյ յոտին կալ յափսիթերս գնայ, երկու ձեռօք և երկու ոտիւք սողելով ընդ գետին. այլ յորժամ զարգանայ և քայլէ ոտիւք համարձակ, է տիրապէս երկոտանի. իսկ ՚ի ծերութեան առ տկարութեան ոտիցն կարօտի յենուլ և ՚ի գաւազան, որով լինի եռոտանի: Յայսմ պատասխանելոյ զամօթի հարեալ Սփինքայ առ կատաղութեան ընկէց զանձն ընդ ժայռս, և սատակեցաւ. կամ թէ նա ինքն Եգիպտոս սատակեաց զնա և թագաւորեաց:

196. Մնջկատակ էին ծաղրածուք կամ կատակերգուք,

որք 'ի Թատրոնս և 'ի հանգէսս խաղալկաց ձևացուցանէին զամենայն ազգ շարժմանց 'ի յայտարարութիւն այլ և այլ կրից կամ գործոց այլոց, երբեմն անշշուռն իբրև զհամերս, և երբեմն հանդերձ ձայնիւ. այլ առաջիկայս բան հայի յաւէտ առ անձայն կատակողս :

197. Այս դրուագ խորհրդաւոր կախեալ է յաւէտ զնմա նաձայնութենէ լատին բառիցս, նօմէն էդ օմէն. որ Թարգմանի ըստ ձայնին, անուն և գոյականիւն (բարեբախտութեան). որ է ասել. զոր ինչ նշանակէ անունն արդեամբք արժանի է այնմ ունողն զնոյն անուն :

198. Ծաղրածուք սլորտաբոյժք զորս մէք պատառաքաղս կոչեցաք, 'ի Յունաց կոչին սեղանակապուտք կամ սեղանա նենգք, որպէս Թէ 'ի ձեռն արուեստի ծաղրածութեան վայելողք 'ի սեղանոյ այլոց : Վային և Թռչունք ինչ յայն անուն անուանեալք 'ի Հելլենացւոց վասն յարձակելոյ նոցա 'ի մեհեանս դից, և դողանալոյ 'ի սեղանոյ բագնաց զմիս զոհից : Իսկ Հարպայք այսինքն յափշտակիչք, էին ըստ բանաստեղծից Թռչունք գիշատիչք անյագ 'ի կերակրոց, 'ի կերպարանս աղջկանց հիւծելոց 'ի սովէ. որ և կոչէին դստերք ծովու և ցամաքի. ուր և հասանէին՝ ծախէին զամենայն ճարակ, և պատճառէին սով անբերելի. ընդ տեսանէն ուրեք սեղան եդեալ 'ի վերայ գիմէին և լափէին զամենայն. յոր ինչ և հըպէին դարչ հոտով պղծէին, մինչև անմերձենալի լինել մարդկան. և որչափ ոք վանէր զնոսա 'ի բաց անդրէն դառնային : Թող և զայլ բանս առասպելարկուաց. յորոց ոմանք գլսս յափշտակիչս կոչեն զնոսա, և այլք այլազգ մեկնեն :

199. Վերրէս որ ըստ ձայնին և ըստ նշանակութեան գրեթէ նոյն է ընդ բառիս վարազ, զի Թարգմանի խոզ արու կամ ոչ մալեալ, էր անուն ուրումն յիշխանացն Հռովմայեցւոց : Սա կարգեալ 'ի ծերակուտէն 'ի վերակացութիւն Սիկիլիոյ՝ հարստահարեաց զբնակիչս տեղւոյն բռնաւորութեամբ, և կեղեքեաց զնոսա յոյժ. և զայլ ևս բազում չարիս գործեաց յայլևայլ տեղիս : Վասն որոյ և Վիկերոն Տուղղիոս մեծ ճարտարաբանն յոյզ և խնդիր արարեալ ամենայն գործոց նորա՝ խօսեցաւ ընդդէմ նորա երկարագոյնս և զօրագոյնս յատենի դատաւորաց. և 'ի կարգս այլոց բանից կշտամբել կամեցեալ զնա և 'ի ստուգաբանութենէ անուանն 'ի մէջ եբեր զայսոսիկ. Տեսեալ ասէ Ժողովրդեանն զանօրէն օրինադրութիւնս գորա վկայէին ասելով. Չեն ինչ զարմանք Թէ 'ի Վերրեսէ վարազային գործք գործեսցին, կամ զիարդ լինիցին իրաւացի իրաւունք Վերրէսի : Այլք ասէ դժուարէին ընդ գործս քըր-

մաց, որոց թողեալ զՎերրէս վարազանման՝ զարժանին սա-
տակման, կամ զսարարեալն իբրև զնոզ օտարին ընչիւք, զայլս
յանասնոց զանմեղս կամ զվատեալս՝ ի սպանդ զոհից մատ-
նէին :

200. Վասն Անծաղըն Քսենոկրատայ յիշեցաք ի վերոյ
ի համարն 177: Այլ այս Անծաղը անուն առաւելապէս սեպ-
հականեալ է Կրասոսի հռովմայեցւոյ հաւուն Կրասոսի կո-
տորելոյ ի Պարթևաց. քանզի ասի թէ միանգամ և եթ ծիծա-
ղեալ իցէ ի կեանս իւր, այսինքն յորժամ ետես զէշ մի որ
ուտէր զեկքան փուշ զճարակ ուղտու. և ասաց. Ահա ծա-
մելիք գտեալ են զիւր ծամելն, կամ ահա աղցան յարմար
քմաց :

201. Թէ ո՞րք իցէ Տիմոն՝ տես ի համարն 159: Իսկ աստ
կամի ասել հեղինակն, թէ բնութիւնն իբր վրիպակաւ հրէշս
ինչ առնելով՝ ետ օձաբարոյ Տիմոնի զկերպարան մարդկային.
որում յաւէտ օձագէմ՝ կամ գլխովին օձ պարտ էր լինել. ո-
րովհետև ունէր զդժնեայ բարս անմերձ ի մարդկանէ հան-
գոյն օձի :

202. Երակլիտոս կամ Հերակլիտոս էր փիլիսոփայ Եփե-
սացի, աշակերտ Քսենոկրատայ, կամ ըստ ասելոյ այլոց, ա-
ռանց ուսուցչի ինքնին մտավարժ գտեալ և բնական ճարտա-
րութեամբ յիմաստասիրութիւն կրթեալ: Սա ոչ միայն ան-
ծիծաղ էր ըստ Քսենոկրատայ, այլ և դիւրապատրաստ ի լալ.
զի յեւանէն ի տանէ՝ յորժամ տեսանէր զաղմուկ որդւոց
մարդկան, հայելով ի վերայ բաղմամբով վիճակի նոցա՝ յար-
տասուս հարեալ լայր իբրև սգաւոր որ: Իսկ Դեմոկրիտոս
էր փիլիսոփայ Աբդերացի մականուանեալ Ծիծաղող, զի ի
տեսանել զգործս որդւոց մարդկան ստէպ ի ծաղը շարժէր
ի վերայ տղայամառութեան նոցա, և ծիծաղէր զնոքօք: Սա
հուսկ յետոյ կուրացոյց ասեն զերկոսին զաջս իւր, զի մի խա-
փան լիցին անզբաղ խոկմանց հոգւոյն: Զերկու զայս փիլի-
սոփայս միանգամայն յիշատակէ և Նոննոս յասելն. “Հերա-
կլիտոս և Դիմոկրիտոս ոչ ի միում ժամանակի լեալք, այլ
բնաբանականք գոլով նմանապէս զաշխարհիս զայսորիկ զհե-
տեմունս խաղ առնէին. մինն ծիծաղելով, և միւսն լալով.
Դիմոկրիտոս ստէպ զիրողութեամբք աշխարհիս ծիծաղելով,
և Հերակլիտոս լալով. այլ Դիմոկրիտոս Աբդերացի էր, և
Հերակլիտոս Եփեսացի ”:

Ծանօթոշքիշնք 'ի չորեքտասաներորդ գիրս:

203. Աւելորդ համարեցաք մի առ մի յիշել զարսն մի ըզկնի միոյ յիշատակեալս 'ի բանի անդ հեղինակիս . յորոց ոմանք 'ի սովորական բարս՝ զայս կամ զայն պակասութիւն մոլեկան բարձեալ բերելին: Շատ լիցի խմանալ զմիտս Թեոսարոսի, թէ զկարդ ըստ համեմատութեան մի մոլութիւն քան զմիւսն ամօթալի կոչի. և այն երբեմն առաւել կամ նուազ գտաի ըստ վիճակի իւրաքանչիւր անձանց: Թող զայն զի ինչ ինչ 'ի մոլութեանց, որ նուազ ամօթալի երևին առաջի մարդկան, առաւել յամօթ առնեն զմարդ առաջի Աստուծոյ յահեղ ատենին, քան զայլ մարդկային պակասութիւնս ինչ որ առ մարդկան առաւել ամօթալի թուին:

204. Իղոս որ և Տրովս կոչի, էր արքայ Դարդանիոյ՝ որ շինեաց զԻդլոն կամ զՏրովաս, այն է մեծ քաղաքն Տրոյիոյ: Արդ ըստ առասպելաց Դիոս ընկէց յերկնից զարձան մի Պալլասայ աստուածուհւոյ Պալլադիոնն ասացեալ. զոր նա ինքն իղոս յափշտակեաց, և փոխանակ նորա դրօշեաց զայլ արձան նման նմին, որոյ վասն և պատուհասեալ կուրացաւ: Յաւելուն առասպելարկուք, թէ յետ ժամանակաց յառման Տրոյիոյ Յոյնք կարծելով զերկնառաք արձանն 'ի քաղաքի անդ լինել կորզեցին հնարիւք. այլ հռովմայեցիք համարելն թէ Յոյնք զերկրորդն առին. իսկ առաջինն այն փոխադրեցաւ ասեն 'ի հռովմ: Իսկ վասն Դեմոկրիտեայ փոքր ինչ 'ի վեր ասացաւ:

205. Կատովն անուամբ բազում եղեն արք երևելիք 'ի մէջ հռովմայեցւոց. այլ առաւել անուանի գտաւ Մարկոս Պորկիոս Կատովն մականուանեալն խմաստուն և Մեծ, որ մեռաւ իբր 150 ամօք յառաջ քան զՔրիստոս՝ 'ի հասակի 86 ամաց, սյր իշխանաւոր և գխանաւոր, զօրաւոր գրով և բանիւ և գործով: Մինչև ասել Վիկերոնի զնմանէ թէ եղև ատենաբան ճարտարախօս, խորհրդական հանձարեղ և զօրավար քաջ: Սա ասէր թէ վասն երկց իրաց ևեթ զըջացեալ է իմ վասն անցուցանելոյ զոր յորում չիցէ իմ ուսեալ ինչ նոր, վասն հաւատալոյ զգաղանիս իմ կնոջ իմում, և վասն նաւելոյ ընդ ծով երբ կարողն էի ընդ ցամաք ճանապարհորդել: Յետ սորա անուանի եղև թոռնորդի սորին Մարկոս Կատովն խմաստասէր՝ այն է մականուանեալն Ուտիկեցի, կամ Կատովն կրտսեր, ե-

ընկելի գտեալ յամենայնի հանգոյն նախահաւուռն իւրոյ, և առաւելեալ 'ի մեծանձնութեան և 'ի քաջասրտութեան. սիւրէր զիմաստասիրութիւն, այլ միտեալ զհետ աղանդոյ Ստոյիկեան փիլիսոփայից: Սա է որ երբեմն միախոհ գտաւ ընդ Վիկերոնի հռետորի, և ասլա հակառակ. ջանացաւ միաբանել զՅուլիոս Կեսար ընդ Պոմպէի, և յոչ կարելն խաղաղել՝ էանց 'ի կողմն Պոմպէի, և բազմօք ընդդէմ եկաց միահեծան ինքնակալութեան Կեսարու. վասն որոյ և 'ի մեռանել Պոմպէի և 'ի զօրանալ Յուլիոսի, փախստեայ անկաւ Կատովն յերեսաց նորա. և առ դառնութեան սրտին մահ խնդրեալ անձինն, հրաման ետ վասն տան իւրոյ, և ընթերցեալ երկիցս զճառն Պղատոնի որ վասն անմահութեան հոգւոյն, արհամարհեաց զմահ մարմնոյ, և միտեալ զսուրն 'ի կողս իւր մեռաւ յՈւտիկէ քաղաքի. ուստի և էառ զՈւտիկեցիդ անուն: Չսաստգտանէ Թեսաւրոս վասն արբեցութեան, որպէս և զառաջինն վասն տուփանաց 'ի ծերութեան. զորոց ուրոյն ուրոյն ճառեաց Պլուտարքոս:

206. Աշակերտ իմաստանոյն Սենեկայի եղև անիմաստն Ներոն կայսր հրէշ մոլութեանց, ամենեկն աննման իւրում վարժապետի և չարարար նմին, որպէս այլուր յիշեցաք: Ներոն ըստ ոմանց ստուգաբանի 'ի յն. և 'ի լտ. ջիւ. իսկ Թեսաւրոս աստանօր թուի իտալերէն ստուգաբանել սեաւ կամ թուխ, տղմատեսակ կամ արիւնըռուշտ: Այլ 'ի հայումս ոչ ինչ տարադէպ նոյնանայ ընդ անուան քրիստոսամարտ գերաբրիստոսին, այն է նեռն. մանաւանդ թէ որպէս կարծի անուանս նեռն առեալ է 'ի Ներոնէ:

207. Բան Սենեկայի այսպիսի ինչ է. « Պարտ է մեզ ընտրել զայր ոք բարի, և հանապազ առաջի աչաց ունել զնա. որպէս զի իբր յառաջիկայութեան նորա քաղաքավարեացութեմ, և զամենայն ինչ այնպէս արասցութեմ որպէս թէ նա հայեցեալ տեսանէ. . . երանի այնմ որ գիտէ այնպէս պատկառիլ յուրմեքէ, մինչև ընդ յիշելն իսկ զնա յարգարեացէ և ուղղեացէ զանձն իւր: Որ այսպէսն գիտէ պատկառիլ յայլմէ, փութանակի և ինքն լիցի պատկառելի: Եւ արդ ընտրեալ քեզ զԿատովն. և եթէ սա թուի քեզ կարի խիստ, ընտրեալ զբարեմոյն անձն զԼեւիոս. ընտրեալ զայն, որոյ վարք և բանք հաճոյ եղեն քեզ. . . Չէ մարթ քեզ ուղղել ինչ առանց մերձ գնելոյ զկանոն », : Ի բանից աստի որպէս և յայլոց տեղեաց Սենեկայի երևի թէ 'ի գիրս Թեսաւրոսի փոխանակ անուանս Կատովն՝ սպրդեալ է Կենսորինոս. քանզի և Վիկերոն իսկ որ 'ի բազում տեղիս գովէ իբրև առաքինի զԼեւիոս, առ նմին յարէ միայն զԿատովն:

208. Զայս պատմութիւն գրէ Հերոդոտոս : Ի լինել ասէ հակառակութեան 'ի մէջ Արգիացւոց և Սպարտացւոց վասն անդոյն կամ գաշտին , որ կոչիւր Թիւրէա , ընտրեցան յերկուց կողմանց ևս երեքհարիւր արք մարտնչիւ ընդ միմեանս մինչև իսպառ կոտորելոյ միոյ կողման զմիւսն . և յորում կողման մնացորդք արանց գացին , նոցա լիցի տեղին , և իբրև կռուեցան մինչև ցերեկոյ , 'ի սպարտացւոց մնաց միայն Ոթրիւադէս . իսկ յԱրգիացւոց մնացին երկու արք Աղկինոր և Քրոմիոս , որք իբրև յաղթողք դարձան յետս անհոգութեամբ . իսկ Ոթրիւադէս կողոպտեաց զզէնս անկելոց թշնամեաց , և բերեալ 'ի կողմն բանակի իւրոյ եկաց մնաց արիաբար 'ի տեղւոջ մարտի : Ի վաղիւ անդր պնդէին Արգիացիք թէ մեր է յաղթութիւնն : զի 'ի մէնջ երկուք մնացին . և ընդ հակառակն Սպարտացիք ասէին , թէ մինս 'ի մէնջ տակաւին անպարտելի կայ մնայ . և այն զի ձերքդ 'ի բաց փախեան 'ի տեղւոջէ պատերազմին , և մերս հաստատուն և անվէհեր սրաիւ ժուժեաց և զաւար ևս զձեր էառ : Ի սաստկանալ վիճմանց այնուհետև խմբեցաւ պատերազմ մեծ յերկուց կողմանց և յաղթեցին Սպարտացիք քաջք : Յարէ տպա Հերոդոտոս . “ Այլ վասն Ոթրիւադէայ որ միայն էր մնացեալ յերկց հարիւրոց անտի ընտրելոց , ասեն թէ ամօթ համարեցաւ դարձառնել 'ի Սպարտիա յետ նիզակակցացն անկանելոյ . և անդրէն 'ի Թիւրէա անձամբ զանձն կարճեաց 'ի կենաց , , : Իսկ վասն Լուկրետիայ հռովմայեցւոյ յիշեցաք վերագոյնդ 'ի համարն 45 :

209. Միռառ կամ Միւռառ , որ թարգմանի զմուռս և զմռսենի , ըստ առասպելաց էր գուսար Աինիւռայ արքային Ալպրոսի . որոյ տուիեալ ասեն առ հայրն իւր հնարիւք դայելին եմուտ առ նա 'ի մթան , և յղացաւ 'ի նմանէ . իսկ Աինիւռոս իբրև խնդրեաց լոյս , և իմացաւ զի գուսար իւր է նա , իսկ և իսկ կամեցաւ սատակել զնա . այլ նորա օգնական իւր առեալ զգիշեր փախեաւ 'ի տանէ հօր իւրոյ , և դիմեալ անկաւ յԱրաբիա . ուր փոխեցաւ ասեն 'ի համանուն ծառ :

Ծանօթոշքիշնք 'ի հնգետասաներորդ գիրս :

210. Թէպէտ ոմանք այլ և այլ գիս համարին զՆեմեսիս և զԱգրաստիա , բայց բազումք ևս մի և նոյն գնեն : Արդ Նեմեսիսդ անուն , որ կրկնակի ստուգաբանի , այսինքն բաշխոյք և սրամտութիւն , ընծայիւր աստուածուհւոյ համարելոյ վրէժ :

խնդիր արդարութեան. զի փոյթ նորա է, ասէին, պատժել զյանցաւորս զառ 'ի մարդկային դատաստանէ զերծեալս, և պատկել զարժանաւորս զառ 'ի մարդկանէ անտես եղեալս. վասն որոյ և կոչիւր դուստր արդարութեան: Իբրու Նեմեսիս բաշխէ ասէին բարիս իւրաքանչիւր ըստ արժանի արդեանց, և իբրեւ Ադրաստիա (անխուսափելի), անվրէպ հատուցանէ յանցաւորաց զպատիժ: Ասէին ունեւ նմա աչս մշտաբաց և սրատես գիտեւ զամենայն որ ինչ գործի յաշխարհի: Նկարիւր օրիորդ թեւաւոր, որպէս և երբեմն նստեալ 'ի վերայ անուոյ կամ եղեալ զմի յոտիցն յանիւս, առ 'ի նշանակել թէ հոլովեալ շրջի ընդ ամենայն տիեզերս, և երազ 'ի վերայ հասանէ տեսանել և քննել զգործս որդւոց մարդկան: Նշանակ նորա յատենի աստուածոց՝ էր ունեւ 'ի ձեռին չափ երկրաչափական, որ է անվրէպ: Գոյր առանձին մեհեան նորա 'ի հռովմ 'ի կողմն մի Կապիստիոնի. ուր պահիւր արքունի չափ կանգնոյ իբրեւ յատենի արդարութեան. հռովմայեցիք հանդիսապէս զոհ մատուցանէին նմա, յորժամ ունէին ելանել 'ի պատերազմ:

211. Նարկիսոս որ երբեմն ծառայ ոք էր և անարգ գերի, ամբարձեալ 'ի Կղոզեայ կայսերէ 'ի պատիւ աւագութեան մեծացաւ յոյժ յոյժ իշխանութեամբ և հարստութեամբ. մինչև ըստ գրեւոյ Դիոմիդի ունեւ նմա աւելի քան զտասն միլիոն սակի: Յոբնաղ բանաստեղծ 'ի մի կարգ դասէ զնա ընդ Կրեսոսի Վիւգալոյ ընչաւէտ արքայի, և ընդ հարստագոյնս 'ի թագաւորացն Պարսից. և այլք նմանեցուցանեն զնա Միդասայ որ խնդրեաց ոսկի լինել ամենայնի, յոր ինչ և մերձեցի: Արդ Նարկիսոս, որ այնչափ համարձակութիւն եգիտ առ Կղոզեաւ, մինչև չանկանիլ միոյ 'ի բանից նորա 'ի գեալն, և ըստ խրատու նորա սպանանել կայսեր զկին իւր, յետ սակաւուց յաւուրս Ներոնի սպանաւ չարաչար թելադրութեամբ Ագրիպպինայ մօրն Ներոնի:

212. Յայանի է պատմութիւն գործոց քաջ զօրավարին Բելիսարիոսի. որ յետ մեծամեծ յաղթութեանց՝ որովք մեծացոյց զանուն մեծին Յուստինիանոսի կայսեր Յունաց, հուսկ յետոյ ամբաստանեալ եղև իբրեւ դաւադիր ընդդէմ ինքնակալին. վասն որոյ և կայսրն ըստ սագրեւոյ կնոջ իւրոյ մերկեաց զԲելիսարիոս յամենայն ընչից և 'ի պատուոյ, և բրեաց զաչս նորա. և այնուհետև անկեալ նորա 'ի հրապարակս՝ մուրացիկ լինէր ընդ աղքատս: Բայց են և ոմանք որք ասեն թէ կայսրն 'ի պատուոյ և եթ զըկեալ իցէ զնա առ ժամանակ մի, և անդրէն դարձուցեալ 'ի նոյն պատիւն առաջին. սա ասի վախճանեալ յամի տեառն իբր 565: Յետագայ բան թեսաւ.

րոսի հայի առ նախասացեալ կայսերս . յորոց Կղոզիոս յար-
քունի ընչից ճոխացոյց զՆարկիսոս գերի անպիտան , և Յուս-
տինիանոս կեղեքեաց զԲեղիսարիոս և էառ զինչս նորա յար-
քունիս յորդորանօք կնոջ իւրոյ :

213 . Եւտրոպիոս էր ներքինի 'ի պահասականաց կանանոցին
յաւուրս Արկադեայ կայսեր որդւոյ մեծին Թէոգոսի : Սա-
որ քան զոր յառաջեալ 'ի պատիւ , եհաս մինչև յաւագու-
թիւն հիւսպատոսութեան . և անճանաչօղ գտեալ չափու ան-
ձին յանդուգն ձեռնամուխ լինէր 'ի բազում իրս ընդդէմ ի-
րաւանց . նմին իրի և առելի եղև յաչս ամենեցուն մանաւանդ
վասն հարստահարելոյ նորա զեկեղեցականս և զերևելի եպիս-
կոսպոսունս : Այլ իբրև իշխեաց խրոխտալ նաև ընդդէմ Եւ-
դոքսիայ Թագուհւոյն , առաքեաց Թագուհին արս զինի նորա
առնուլ զգլուխ նորին . և նա փախեալ յեկեղեցին : Ապա 'ի
դիմել բազմութեան ամբօխին յափշտակել զնա՝ ոչ ետ թոյլ
սուրբ հայրապետն Յովհան Ոսկեբերան վասն ապաւինելոյ
նորա 'ի տունն Աստուծոյ . և խօսեցաւ առ Ժողովուրդն 'ի
վերայ այսր քարոզ սքանչելի : Յետ այսորիկ աքսորեցաւ Եւ-
տրոպիոս 'ի Կիպրոս . և հուսկ յետոյ գլխատեցաւ 'ի Վաղկէ-
դոն յամի տեառն 399 :

214 . Վիճակ կամ վիճակընկեցութիւն , 'ի գործ ածիւր
առ հեթանոսս բազմապատիկ սնապաշտութեամբ 'ի գուշա-
կութիւնս բախտից . քանզի լիութին 'ի բախտանոցս կամ յա-
մանս ինչ որպէս յեղջիւրս կամ 'ի սափորս վեգս կամ քուեայս
և կամ այլ ինչ բեկորս , յորոց վերայ կային նշանակեալ մտա-
ցածին տառք կամ գիծք առ օրոշումն յաջողութեանց և ձա-
խողութեանց . և 'ի դատարկել անդ զամանն ում և ելանէր
այս կամ այն նշանակ , համարիւր այն նմին գուշակ երջանկու-
թեան կամ թշուառութեան : Արդ ըստ այսմ նմանութեան
յօգեցին բանաստեղծք , թէ վիճակն իբրև զօրութիւն ինչ վե-
րին թափէ 'ի վերայ մարդկան զայլ և այլ գիպուածս բախ-
տից յերկուց ամանոց , յորոց 'ի միումն կայցեն քուեայք եր-
ջանկութեան , և 'ի միւսումն թշուառութեան : Այլ այս ա-
մենայն է ունայնաբանութիւն , եթէ չիցէ նմանաբանութիւն .
զի փոխանակ ասելոյ թէ Աստուած է որ յաջողէ զամենայն
յամենայնի , և բաժանէ զպարգևս իւրաքանչիւր որպէս և կա-
մի , այսպիսի բանից սնոտեաց զհետ կրթեցան :

215 . Եգիսթոս որ Թարգմանի այժասուն կամ սնուցեալ
յայծէ , ըստ առասպելաց էր որդի Թիէստէսի՝ ծնեալ յան-
կարգ խառնակութենէ այսինքն 'ի դստերէ նորա 'ի Պեղո-
սկայ . արդ ասի թէ մայր մանկանն 'ի ծածկել զջարիսն ըն-

կէց զտղայն յանտառս, զի լիցի կերակուր գաղանաց. այլ դը-
տեալ զնա հովուի միոյ սնոյց կաթամբք այծից: Իբրև եհաս
յարբունս, եղև այր զօրաւոր, այլ վայրագ և անառակ. և յետ
սպանանելոյ զհօրեղբայր իւր զԱտրևս և զորդի նորա զԱգա-
մեմնոն՝ սպանաւ ապա և ինքն յՈրեստեայ յորդուոյ Ագամե-
մնոնի: Իսկ Հիպպոդիւտոս էր որդի Թեսէոսի՝ ի Հիպպոդիւ-
տեայ ամազոն կնոջէ. սա ըստ առասպելաց անգոսնեալ զազգ-
կանանց՝ սիրեաց զամուրի կեանս և պարապէր յորսորդու-
թիւն: Իսկ մօրու նորա Փեգրա աչս արձակեալ ի նա՝ բռնա-
դատեաց ի սղծութիւն. և յոչ առնուլ նորա յանձն՝ չարա-
խօս եղև զպատանւոյն առաջի հօր նորա. և նա յաքսորս ա-
ռաքեաց զնա: Կամ ըստ այլոց, իբրև գիտաց Հիպպոդիւտոս
զցասունմն հօր իւրոյ, հեծեալ ի կառս փութացաւ փախչիլ.
այլ յանիծից հօր իւրոյ՝ անկեալ ի կառաց, յօշոտեցաւ յե-
րիվարաց իւրոց, բայց յաւելուն առասպելարկուք թէ դիք ան-
դրէն կենդանացուցին զնա: Մտացածին պատմութիւնք Ե-
գիսթոսի և Հիպպոդիւտոսի հանգիսացեալ են առ բանա-
ստեղծս և առ եղերերգուս:

216. Մարսիաս էր փողահար Փիւգացի, որ ըստ առասպել-
լախօսաց իշխեաց կոչել իւր ախոյեան ի նուագածութիւն
զՓեբոս զաստուածն երաժշտութեան, տեսանել թէ ոյր գոր-
ծի քաղցրաձայն հնչիցէ. փող իւր եթէ քնարն Ապոլլոնի:
Իսկ գատաւորք հանգիսի սոցա ասին լինել Տմոդոս արքայ
Լիւգացւոց որդի Արեսի կարծեցեալ, և Միգաս արքայ կող-
մանցն Փուլգացւոց: Տմոդոս յաղթող դատեցաւ զԱպոլլոն,
և պարտաւոր զՄարսիաս. իսկ Միգաս գովեաց զՄարսիաս.
ընդ որ զայրացեալ Ապոլլոնի ասէ. Փոխանակ զի այդչափ
թանձրալուր գտար, և ոչ գիտացեր որոշել ընդ քաղցրալուր
և ընդ խոշոր հնչիւն նուագաց, բուսցին քեզ ականջք իշոյ.
Իսկ զՄարսիաս կապեալ ի ծառ մի արար մօրթեղերծ ըստ
գատաստանին Տմոդոսի, վասն իշխելոյ նորա ի վէճ մտանել
ընդ իւր: Այլ ոմանք զգատաստան Տմոդոսի և Միգասայ դնեն
լինել յայլ առասպելեալ դիպուած, յորժամ Պանէս աս-
տուածն հովուաց նոյնօրինակ ի վէճ եմուտ ընդ Ապոլլոնի:

217. Սաղմոնէոս որդի Էյոդայ՝ արքայ Հեղիացւոց կամ
Թեսսաղացւոց, ըստ առասպելաց ցանկացեալ յաստուածոց
կարգի համարիլ, խորհեցաւ որոտմունս և կայծակունս հնա-
րել հանգոյն Արամազդայ հօր աստուածոցն, այն է Դիոս
չանթառաք. շինեաց կամուրջ մի սղնձի, բարձր, լայնանիստ
և երկայնաձիգ. յորոյ վերայ ընթացուցանէր զկառս իւր ա-
մէհի երիվարօք՝ մտրակեալ զնոսա արջառաջլօք. և առնէր
չառաչիւն մեծ և գղղղիւն որոտաձայն. և միանգամայն լու-

ցեալ ջահ բոցավառ սպառնայր կիզուլ զմարդիկ՝ իբր յօրինակ կայծականց։ Չայն տեսեալ ասէն Արամազդայ յարոյց յանկարծակի զինական որոտմունս, և արձակեալ կայծակունս՝ ի վերուստ՝ շանթահար իջոյց յանդունդս զՍաղմոնէոս։ Ստորագրէ զսոյն անցս Վիրգիլիոս ի 2 Ենէական գիրս։ Նոննոս փոքր մի այլազգ գրէ․ “Սաղմանէս որդի էր, ասէ, Էովլոսի թագաւորին Թեսաղացոյ․ սա ամբարշտեալ առ ատուածսն չոր և կարծր արջառակաշիւք և կատսայօք թնդմունս և հնչմունս գործէր, ի ձեռս ունելով լապտերս վառեալս՝ սլարծէր և մեծաբանէր որոտալ որպէս Ջևս և փայլատակունս առնել․ մինչև շանթահար եղեալ կիզաւ յԱրամազդայ։ Իսկ վասն Պերիդլոսի որ գտակն եղև փաղարեան պղնձացլու, տես ի համարն 3։ Այլ յաղագս առն որ սիրելի էր յաչս Աղէքսանդրոսի Սկերոսի կայսեր, բայց քանզի զձիրս կամ զաւագութիւնս շնորհեալս յարքայէ կաշառօք վաճառէր այլոց, ի ծուխ հեղձուցաւ, բազում անգամ յիշատակեաց Թեսաւրոս։

218․ Յիտալականն առած ձևանայ ի ձեռն նմանաձայն բառիցս Քաւթօռի, աւթօռի․ որոց առաջինն նշանակէ զնպատամատոյցս կամ զգործակից ձեռնտուս․ իսկ երկրորդն ըզբուն հեղինակս գործոյն կամ զսկզբնապատճառս։

219․ Լայնաբար առեալ լինի աստանօր նշանակութիւն անուանցս Նեմեսիս և Ադրաստիա, հայելով ի գործս ընծայեալս նոցին․ այլ զճիշդ ստուգաբանութիւնն ունիս տեսանել ի համարն 210։

220․ Ի չորից անաի արանց զորս սպան ասէն Աղկիդէս այսինքն հերակլէս քաջն, Վակոս որդի հեփեստեայ կարծեցեալ էր աւազակ ոմն առ Տիբերիս գետով ուր յետոյ հռովմ շինեցաւ․ սա գողացաւ ասէն զարջառս հերակլի ի դառնալ նորա ի Սպանիոյ յայն տեղիս․ քանզի յանկարծուստ ի վերայ յարձակեալ անդէոց ի թիկանց կուսէ բուռն զօրութեամբ ձգէր զագիս նոցա, և տանէր յայր իւր․ այլ ի բառաչել նոցա յայրի անդ զգացեալ զայն հերակլի դիմեաց ի տեղին, և հաստ բրոմն իւրով հարեալ սատակեաց զՎակոս․ և ապա զոհս մատոյց գից վասն այսր յաղթութեան ի տեղին որ կոչիւր հրապարակ արջառոց։ Վակոս թարգմանի չար կամ չարագործ․ վասն որոյ և ի հայերէն թարգմանութեան առաջին մասին Ժամանակագրութեանն Եւսեբեայ գրի այսպէս․ “հերակլէս երթեալ ի Սպանիայ աշխարհէ՝ բազին կանգնեաց ի հրապարակի Բոյարեայ, վասն զի զչար որդին Եփեստեայ սպան ,,: Իսկ Բուսիրիս էր բռնակալ ոմն յԵփեստոս համարեալ որդի Պոսիդոնի աստուծոյն․ սա ըստ

ասելոյ ոմանց զանցաւոր օտարոն չիւրրնկալեալ դաւաճանութեամբ՝ զոհէր զնոսա գից իւրոց . և իբրեւ զնոյն կամեցաւ առնել և ընդ Հերակլէս՝ ի վեր ել նենգութիւնն և սպանաւ ի Հերակլէս : Առ սա հայի ասացեալն Եւսեբեայ ի կանոնի իւրում յաւուրս Յեսուայ . “ Բուսիրոս առ կողմամբքն Նեղոս գետոյ բռնանայր , և զանցաւորս զօտարս կողոսպէր , : Ոմանք գնեն թէ սպանեալն ի Հերակլէս Բուսիրիս իցէ այլ ոմն բռնաւոր ի Սպանիա : Իստկրատէս սոփեստէս յօրինեաց առանձին ճառ ի գովեստ գործոց Բուսիրիսի անողորմ բռնաւորի՝ ի ցոյց ճարտարութեան մտաց իւրոց : Անտէոս էր հսկայ ոմն վիթխարի և ուժով անսլարաւելի ի Ղիբիա՝ համբաւեալ ի խաղս ըմբշամարտութեան . որում Հերակլէս և եթ կարողացաւ ասէն յաղթել , և բազում են բանք բանաստեղծից զնմանէ : Զսա ևս յիշէ Եւսեբիոս ի կանոնի առ Ժամանակօք Գեդէոնի , յասելն . “ Հերակլէս զնահատակութիւնս կատարէր . և զԱնտէոս սպանանէ , և զԻդիոն աւար հարկանէ . ասի թէ երկրածին էր Անտէոսն . քանզի միայն յանուանելոցն կռուողաց ի գետնի՝ հմուտ էր կռուոցն . մինչև կարծել յերկրէ մօրէն իւրմէ օգնականութիւն գտանել , : Սոյնպէս և Գերիոմէ կամ Գերիւյոն բռնաւոր արքայ Սպանիոյ էր այր քաջալանջ և քաջաբազուկ՝ եռամարմին ասացեալ ըստ առասպելաց , թերևս վասն տիրելոյ երկց կողեաց՝ որպէս կարծեն ոմանք , կամ զի ունէր և զերկօսին եղբարս իւր համակամ թեակիցս և օգնականս , որպէս այլք գնեն . ընդ որում մարտուցեալ Հերակլի յաղթահարեաց ասէն զնա , և ձերբակալ արարեալ եբեր յԽաւիա : Զայս ամենայն գտանես յիշատակեալ առ Վիրգիլիոսի և առ այլ բանաստեղծս՝ ի խօսիլն նոցա զքաջութեանց Հերակլի :

221 . Պօղոս Սիրոս կոչեցեալ , այսինքն սիւրացի կամ ասորի վասն գոլոյն հայրենեօք յերկրէն Ասորւոց , էր բանաստեղծ միմոսական անուն մեծ ստացեալ ի հռովմ յաւուրս Յուլիոսի Կեսարու , և սիրելի յոյժ յաջանորա վասն հանճարոյ իւրոյ :

222 . Արքիլոքոս էր բանաստեղծ ոմն կամ երգայարգար լակեդեմոնացի , այսինքն սպարտացի , իբր 650 ամօք յառաջ քան զՔրիստոս . որոյ որչափ ճարտարարուեստ և աղգու էին բանքն , նոյնչափ և խայթողական . վայելչահիւս , այլ երգիծաբան : Լիւկամբէս ոմն խոստացեալ էր զգուստր իւր տալ Արքիլոքոսի ի կնութիւն . և սաղա ստեալ նմա այլում ետ . վասն որոյ և Արքիլոքոս զայրացեալ յօրինեաց ի կշտամբանս նորին տաղս ինչ այնչափ զկծեցուցիչ , մինչև Լիւկամբեայ չկարացեալ տանիլ այնմ խեղդէարկ անձին : Ի մեռանիլ ա-

սպա և Արքիւրքոսի՝ քանդակեցան պիծակք 'ի վերայ շիրմի նորա 'ի նշանակ խայթողական բանից նորին։ Արդէլեալ էր 'ի Սպարտիա ընթերցումն ոտանաւորաց սորա, զի մի ուսցին համբակք վարել զայնպիսի ոճ՝ կծանողական։ Չհետագայ անձանց որք բանիւ կամ գրով չարիս խօսեցան զայլոց, չկամեցաք կարգել աստ ծանօթութիւն, զի ոչինչ աւելի օգտեն առ իմանալ զմիտս բանին։

223. Ստիգս կամ Ստիւգեան լիճ՝ կոչի 'ի բանաստեղծից տարտարոսեան լուալիքն իբր ընդունարան ամենայն ժահից. որ էր ասեն յառաջն գուտար Ովկիանոսի, և մայր լեռնեանն Հիգրայի. և ասպա փոխեցաւ 'ի ջրակոյտ դժոխոց։ Այս առասպել առեալ է ըստ ոմանց յՍտիւգս անուն աղբերէ բըղխելոյ յԱրկադիա գաւառի. որոյ ջուրն այնչափ ցուրտ էր ասեն և դժնեայ, մինչև սպանանել զըմպոյն, զերկաթ և զպըղինձ մաշել, և զայլ անօթս իսկ և իսկ խորտակել. միայն կըճղակք ջորւոյ տոկային ընդդէմ՝ նորա։ Եւ 'ի ջրոյ աստի էր ասեն թոյնն որ տուաւ Աղէքսանդրի Մակեդոնացւոյ։ Իսկ զԲոնասոս գաղանն յիշէ և խորենացին յաշխարհագրութեան յասելն. «Եւ լինի 'ի Դաղմատիա գաղան, որպէս զեզն, Բոնասոս անուն, որ զկոյն ձգէ որսորդացն, և այրէ», : Զնոյն երկրորդէ և Վանական վարդապետ 'ի հարցմունս իւր, ասելով. «Ի Դաղմատիա գաղան ինչ է որպէս զեզն, Բոնասոս անուն, զկոյն ձգէ որսորդացն, և այրէ», :

224. Յայտնի է իմաստ բանին, զի այն ինչ իբր նորածին էր աշխարհն, ետես զգաւածանութիւնն Վայենի ընդդէմ եղբոր իւրոյ հաբելի. յորմէ ձեռնարկէ Թեսաւրոս, թէ և 'ի կատարածի իւրում ոչ նուազ ապիրատութիւնս տեսցէ այս աշխարհ հնացեալ։

Ծանօթութիւնք 'ի վեշտասաներորդ գիրս։

225. Զանց արարաք զստուգաբանութեամբ անուանս օրէնս, ըստ իտալ. լեճճէ. զոր հանէ Թեսաւրոս յերկուցբայիցս, լեճճէութիւն որ է լեւիէութիւն, և լեւաութիւն որ է կապել. զի կապէ ասէ զընթերցողն սպարտաւորելով լինել օրինապահ և առաքինի։

226. Հռամիրոս եղբայր թագաւորին Արագոնացւոց ընտրեալ էր իւր վարս միակեցական. այլ 'ի մեռանել արքայի՝ ստիպեցին Արագոնացիք զբահանայապետն, զի տացէ հրա-

ման Հռամիրոսի գալ նստիլ 'ի տեղի եղբօր իւրոյ, և կանգնել զթագաւորութիւնն և զզարմ արքունի, և այնպէս յաւամայս թագաւորեաց նա, և ամուսնացաւ. այլ յետոյ տեսեալ զանձն անբաւական 'ի բառնալ զբեռն արքունի հոգոց, և ցանկացեալ իւրում առաջին վիճակի, դարձաւ 'ի միայնութիւն իւր, որպէս և ժողովուրդն իսկ զայդ կամէր, զի տեսանէին զնա անյաջող 'ի հասարակաց տնտեսութիւն:

227. Պատրիկիոս և Տրիբոնիանոս արքանուանիք ուշիմութեամբ, միանգամայն և ապիրատութեամբ անիրաւ գործոց, եղեն իրաւագէտք 'ի վեցերորդ դարու յաւուրս մեծին Յուստինիանոսի կայսեր. որ 'ի ձեռն նոցա և այլ ևս իմաստուն անձանց յօրինեաց զհաւաքումն դրոց իրաւանց և օրինաց. որոց դատաստանագիրքն նշանաւոր է յոյժ մինչև ցարդ: Արդ թէպէտ ինքն Յուստինիանոս չէր գիտնական ոք, բայց սիրող էր գիտնաւոր արանց: Եւ զի սոյն այս կայսր արար և ինչ ինչ անկարգ անսալով խրատու կնոջ իւրոյ, գուցէ նմին իրի պախարակէ զնա Թեսալոսոս ասելով, թէ որ օրէնս ետ աշխարհի գրով, օրինագրեալ լինէր 'ի կնոջէ գործով:

228. Վասն Գորգոնեանց երից առասպելեալ քերց փոքր 'ի շատէ ասացաւ 'ի համարն 153:

229. Ասորէա ըստ դիւցաբանից էր դուստր Ասորեսի, որ 'ի Տիտանաց անտի պատերազմողաց ընդ Դիոսի, և կամ ծընունդ Դիոսի 'ի Թեմեայ կնոջէն Ասորեսի: Արդ որպէս Թեմիս համարիւր աստուածուհի իրաւանց և արդարութեան, նոյնպէս համարեցաւ և Ասորէա, մանաւանդ թէ և արդարութիւն անուանեցաւ. որ նկարիւր իբրեւ օրիորդ զգաստ և անաչառահայեաց, ունելով 'ի ձեռին երկթաթ կշիռ զուգահաւասար: Սա ասեն նախ յերկնից եկն յերկիր յօսկեղէն դարու անմեղութեան աշխարհի. այլ յետոյ 'ի զօրանալ չարեաց որդւոց մարդկան՝ անդրէն 'ի վեր չուեաց. կամելով ասել թէ արդարութիւնն նուազեաց յերկրէ: Իսկ վասն Նեմեսայ տես 'ի համարն 210:

230. Վասն Դրակոնի որ Թարգմանի վիշապ, որ և եղև դժնդակ օրէնսդիր Աթենացւոց դնելով գազանային օրէնս, յիշեցաք 'ի համարն 24: Իսկ Հռադամանթէս էր օրէնսդիր Վրետացւոց, որ սահմանեաց կարգս անաչառ իրաւանց և գատաստանաց. զորմէ յօդեցին բանաստեղծք լինել գատաւոր սանդարամետին, խիստ և ահարկու: Հռադամանթեան գատաստան կոչի յառակս անհրաժեշտ վճիռն անկաշառելի և անողորբելի գատաւորի, կամ ճիշդ և անվրէպ գատաստանն:

Յիշէ զսա Նոննոս, և կոչէ Հռադամանթևս արգար դատաւոր
եղբայր Մինովսայ, և որդի Արամաղդայ. և յաւելու թէ ըստ
քերթողաց և ըստ Պղատոնի ասի զՄինովսայ և զՀռադաման-
թեայ թէ “Սոքա մեռեալք՝ ոչ ընդունակ լինին խաւարի,
այլ երանելեաց կղզիքն և Ելեսէօն դաշտն ընկալաւ զնոսա”:

231. Թոաս էր արքայ Տաւրիոյ, ուր կայր երևելի մեհեան
Արտեմեայ դից. և էր օրէնք եղեալ յարքայէ զի որ միանգամ
յօտար երկրէ նաւարկեալ հանդիպի յայն տեղի, զո՛հ լիցի
նա Արտեմեայ: Եւ էր անդ քրմուհի կարգեալ Իփիւգինիէ
գուստր Ագամեմնոնի, զոր յափշտակեալ էր Արտեմիս՝ ի զեն-
մանէ, որպէս յիշեցաք ի համարն 44: Եւ եղև զի յորժամ
Որեստէս եղբայրն Իփիւգենեայ սպանեալ զմայր իւր զԱլիւ-
տեմնեստրա ըկէր չարաչար ի դիւաց, ասացաւ նմա ի պատ-
գամախօսէն Ապոլլոնի թէ ոչ այլազգ զերծցիս ի տանջանաց
այտի, եթէ ոչ առեալ բերցես յԱթէնս զարձանն Արտե-
մեայ որ ի Տաւրիս, զկարծեցեալն յերկնից իջեալ. և նա գնա-
ցեալ գողացաւ զայն հնարիւք. և այն ինչ խորհէր փախչիլ,
ի վեր ել բանն. և հրաման ետ Թոաս զենուլ զՈրեստէս ի
զո՛հ Արտեմեայ իբրև զայլսն. բայց նա օգնականու թեամբ
քեռն իւրոյ, որում ետ ծանօթս զանձնէ, սպան զարքայն. և
այնպէս արեամբ նորա ջնջեաց զօրէնս նորա, և զարձանն տա-
րաւ յԱթէնս: Իսկ Նոննոս գրէ այսպէս. “Տաւրոսք ազգ են
Սկիւթացւոց առ որս փոխադրեցաւ ի ձեռն Արտեմիդեայ
Իփիւգինիա գուստր Ագամեմնոնի, յորժամ հանդերձեալ
էին զո՛հէլ զնա յաղագս Ելեսնացոցն յԱւլլիդիա. վասն որոյ
եղն փոխանակ տուեալ աստուածուհին՝ ոչ ետ զո՛հէլ զկոյսն.
արդ այս Իփիւգենիա ի Տաւրոս գողով, զի մի ծանիցի ի հիւ-
րոցն եկելոց՝ եթէ ո՛րք իցէ, հրամայէր զո՛հէլ զնոսա Արտե-
միդեայ. և նա էր օտարասպանն զոր ասէ աստուածայինն
Գրիգորիոս: Յետ այնորիկ երկուցեալ Որեստէս առ ի Վղէի-
տեմնեստրայ, և եկեալ ի Տաւրոս, և ըմբռնեալ ի նոցանէ
իբրև հիւր ի սպանումն ածաւ առ իւր քոյրն Իփիւգենիա իբր
առ քահանայուհի. և ծանուցաւ վասն փզոսկրէից ուսոցն, և
թողաւ ի զենմանէն. և այսպէս առեալ Որեստէս զքոյրն իւր
զԻփիւգինա՝ բերէ յԵլլագա”:

Հարևանցի յիշէ զայս պատ-
մու թիւն և Գրիգոր Մագիստրոս ի թուղթն առ Անանիա վա-
նահայր. ուր զայն բագին կոչէ քոռական արքեմիս օբարտասպան:

232. Յայս հայի ասելն ոմանց թէ ի 28 ողոմպիագն Հռոմայ-
եցիք ի Յունաստանէ օրէնս խնդրեցին, յորոց զերկոտասան
մատեանսն շարագրեցին: Եւ այն մատեանք կամ տախտակք
համարեցան առ նախնի Հռոմայեցիս իբր անվրէպ կանոն օրի-
նաց. և ի մեկնութիւն նոցա դեգերէին իրաւագէտք նոցին:

233. Այս առած կախեալ է յաւէտ զնմանաձայնութենէ լատին բառիցս լեւոմ եւ լեւոմ. այսինքն են երկինք և ամիմ, որպէս եթէ և մէք ասէաք երկին և երկիր, կամ եթեր և երր: Եւ միտ բանին է, թէ Օգոստոս վասն չափազանց առատաձեռնութեանն՝ ի մեռանիլ իւրում ոչինչ այլ պահեաց վասն իւր, բայց միայն վասն հոգւոյն զհանդերձեալ աշխարհ, և վասն մարմնոյն զհող գերեզմանի: Սոյնպէս և միւս այլ ասացուած որ ի ստորև, այն գիրք եղէն իշխոմ, կախի զնմանաձայն իտալական բառիցս լիպոս և լիպոս. ուր և ի մեզ նմանաւոր գան երկոքին բառք: Որպէս և այլուր յիտալականն դնի քօլօ և քօլօրէ, և ի մեզ ի գէպ յարմարի Դոս և Դոս:

234. Սիմպլեգական ժայռք, որք և հասարակօրէն Գիանեան վէմք կոչին, են երկու փոքրիկ կղզիք Եւքսինեան ծովու ի բերան Առսպորին Թրակիոյ, մերձ յանցս Սեաւ ծովու ընդ կիրճս Կոստանդինուպօլսոյ. որք այնչափ մերձ են միմեանց, մինչև փոքր մի ի հեռուստ միացեալ համարին. վասն որոյ և յունարէն կոչեցան «Իմֆլիդափէ», այսինքն միացեալք կամ զօգեալք կամ ընդհարեալք ընդ միմեանս: Արդ ասի թէ ի գնալ Արգոնաւորդաց ի գիւտ ոսկեգեղմանն, իբրև հասին մօտ յայն տեղի, տեսեալ զկոհակս փրփրադէղ ալեաց որք բաղխէին ընդ այն ժայռս, և միգապատ առնէին զօգն, երկեան յոյժ. և յեա բազում աշխատութեան հազիւ անցին ընդ այն տեղի. յորոյ վերայ ազգի ազգի առասպելս յօգեն բանաստեղծք:

235. Թեփէ է բառ յունական, որ թարգմանի Իրաւունք. Արդ Թեմիս անուն ընծայիւր աստուածուհւոյ իրաւանց և արդարութեան իբր ծնողի ամենայն ուղիղ կարգաց. վասն որոյ և դասերք նորա անուանէին ուղղութիւն, օրէնք և խաղաղութիւն. կամ ըստ այլոց՝ մի և նոյն համարէին ընդ նմա, ըստ այլ և այլ գործոց այլ և այլ անուանս առեալ: Իսկ վասն Պղոտոնի այլուր յիշեցաք թէ թարգմանի Ճոխ, և համարի Աստուած ստորայնոց. որ և առ լատինս կոչի փէ իբր թէ փէւէ, այսինքն Ճոխ կամ մեծատուն, և իտալերէն փիլէ:

236. Առ իտալացիս մի և նոյն բառ այն է անիվեոս, նշանակէ հանրախան և փեղեբ. վասն որոյ և ի գէպ գայ ասացուածն այն, տիեզերք են հանրական:

237. Պերիկլէս Աթենացի որդի Քսանթիպպոսի, աշակերտեալն այլ և այլ երևելի արանց ի բաղմապատիկ գիտութիւնս, եղև մի ի նշանաւոր արանցն Յունաստանի ծաղկեալ իմաստութեամբ և քաջութեամբ, ատենախօս ճարտար և հզօր

զօրավար: Յորժամ կարգեցաւ իշխան Աթենացւոց, այնպէս յինքն ձգեաց զսիրա ամենեցուն, մինչև ոչ ևս համարիւր ծերակուտական իշխանութեամբ վարիլ ժողովրդեան, այլ 'ի միահեծան արքայէ առաջնորդիլ: Ի տալ նմա Աթենացւոց զպէսպէս վերառառութիւնս կամ զանուանս պատուոյ, ընտրեաց միայն կոչիլ Արդար: Սա քանզի կարի եռանդեամբ և առաւելագոյն սաստկութեամբ բարբառէր յատենախօսութեան, կոչեցաւ յոմանց փայլատակող և որոտացող, և յայլոց Ողիմպոս ձայնեցաւ: Մեռաւ իբր 430 ամօք յառաջ քան զՔրիստոս: Որդիք նորա Պարաղոս և Քսանթիպոս ուսան 'ի հօրէ իւրեանց զարուեստս իմաստութեան, այլ ոչ զառաքինութիւն:

238. Վասն Մանլիոսեանց տես 'ի վերոյ 'ի թիւն 59: Իսկ հայրասպանն ասացեալ Պտղոմէոս է չորրորդն Պտղոմէոս արքայ Եգիպտացւոց որդի Պտղոմէայ Եւերգետի, մականուանեալն Փիլոպատովր, և թէպէտ այս անուանակոչութիւնն նորին նշանակէ հայրասէր, բայց որպէս ասի, 'ի նախատինս իւր կոչեցաւ այնպէս. իբր զի համբաւ էր զնմանէ թէ գեղ մահու արբուցեալ հօր իւրում կարճեալ իցէ զնա 'ի կենաց: Եւ չեն ինչ զարմանք. զի և վասն Պտղոմէոսի Փիլագեղփեայ (Եգիպտոսի), ասեն ընկալեալ զայդ անուն հեգնօրէն, զի սպան ասեն զեղբարս իւր. որպէս և վասն այլոյ Պտղոմէոսի՝ Փիղոմէտոր կոչեցելոյ, այն է մայրասէր, ասի թէ որովհետեւ ատէր զմայր իւր զՎլէոպատրա՝ ներհական անուն ընծայեցաւ նմա 'ի նախատինս նորուն:

239. Մեղենախոս էր արքայ Ետրուրիոյ առ ժամանակօք Ենէասայ և Տրովական պատերազմին, այր բռնաւոր և անողորմ առ հպատակս իւր. որ բաց յայլոց դժնդակ տանջանաց զոր տայր յանցաւորաց և անմեղաց, հնարեցաւ և զայս անդթութիւն, զի ընդ մեռեալ դիակունս տայր կապել զկենդանի մարդիկ երես ընդ երես, բերան առ բերան, ձեռն 'ի ձեռն, և այնպէս թողոյր տագնապիլ կամ մեռանիլ կենդանւոյն 'ի դարչութենէ մեռելոյն: Մինչև չհանգուրժեալ ժողովրդեանն հալածական արարին զնա 'ի տէրութենէն, և նա յետ դեգերելոյ յայլևայլ տեղիս՝ գնաց և 'ի պատերազմ ընդդէմ Տրովացւոց, և հուսկ յետոյ 'ի մարտ դրգուեալ նաև ընդդէմ Ենէասայ՝ յաղթեցաւ 'ի նմանէ:

240. Տիախոս ըստ առասպելաց էր ծնունդ Դիոսի յԵղարայ դստերէն Որբոմենոսի, ծնեալ յանյայտ խորշս երկրի, վասն որոյ և ասացաւ երկրածին: Եւ իբրև եհաս 'ի չափ հասակի, եղև հսկայ անհեթեթ. մինչև յընկողմնիլն 'ի գեանի

լնոյր ասէն զտեղի ինն արտաչափ հողոյ: Ի յառնել սորա բռնութեամբ ի վերայ Ղէտովայ մօրն Ապողոնի՝ եհար զնա Ապողոն նեաիւ, և ընկեցեալ յանդունդս գոթոսոց կապեաց զնա անդ, և հրաման ետ զի ցինք կրծեացեն զլեարդ նորա. և այն հանապազ. զի ընդ սպառիլն բուսանէր նոր լեարդ ի փորոտիս Տիտիոսի. և այնպէս ցինք միշտ կրծէին, և Տիտիոս միշտ չարչարէր: Նոննոս այլազգ գրէ զտանջանաց Տիտիոսի. « Տիտիոս ցանկացաւ, ասէ, Լետոսի. և տուիեալ բուռն եհար զգլխապինդ վարչամակէն. ապա Արտեմիս և Ապողոն մանկունք գոլով Լետոսի նեաիւք վերաւորեցին զնա, և սպանին. և այժմ է ի գոթոսոս, և ունի զնետան կառուցեալս ի նմա, և այնոքիւք պատուհասեալ լինի »: Իսկ զտանջանս Պրոմիդեայ յիշեցաք վերագոյնդ ի համարն 150. ուր և տեսանես զի Նոննոս ըստ մասին զայն ինչ գրէ զՊրոմիթեայ, զոր ինչ այլք զՏիտիոսէ ասեն:

241. Զնմանաձայն եղերս հեղինակին Տուրուս և Տուրուս թարգմանեցաք ըստ Ճիշդ նշանակութեան փոփոխ և համը, այլ մարթ էր և ի հայումս նմանաձայն յօրինել ըստ յարմարութեան իրացն այսպէս. « Փոփոխաբէ՛ հաւանութեանն անդաբէ՛ ապաշաւ զհետ դայ »: Իսկ անմիջական հետևորդն այն, « Եւ ուրախ հարսնածութեան՝ տխուր կոծութիւն », յիտալական դնի այսպէս. « Եւ ուրախ հիմենէից՝ տխուր օմէիք »: Ուր օմէի յայտ առնէ զաւաղական հեծութիւն ձայնից որպէս ըզկոծ ի վերայ մեռելոց. իսկ հիմենէոս է նշանակ ուրախութեան հարսանեաց համարեալն Ատտուած ամուսնութեան, որպէս յիշեցաւ վերագոյն ի համարն 92:

242. Պրոտագորաս էր փիլիսոփայ Աբդերացի ի Թրակիոյ աշակերտ Դեմոկրատեայ և օրինադիր Թուրացոց. ուսոյց առ ժամանակ մի յԱթէնս, և ապա աքսորեցաւ վասն նորաձայն վարդապետութեանց իւրոց. զորա ճառատանս և Պլատոն առանձին ճառիւք կշտամբեաց: Եւսեբիոս ի 27. ողոմպիագն ասէ. « Պրովտագորաս սոփեստէս, զորոյ զգիրսն վճիռ ետուն այրել Աթենացիք », Եղեն և այլ իմաստասէրք կամ իմաստակք ոմանք նովին անուամբ:

243. Ագրիպպաս Մենենիոս էր իմաստուն և զօրաւոր հիւպատոս Հռովմայեցոց իբր 500 ամօք յառաջ քան զՔրիստոս. յորոյ աւուրս ամբօխ ժողովրդեանն Հռովմայ ընդվզեալ ընդդէմ ծերակուտին՝ մեկնեալ որոշեցան, և համախումբ դիմեցին յԱլենաին լեառն, որ այժմ կոչի լեառն սուրբ: Իսկ Ագրիպպայ գնացեալ առ նոսա խրատեաց զնոսա այսու առակաւ. տեսեալ ասէ անդամոց մարմնոյն զո-

բովայնն անգործ, որ գիտէ ուտել և եթ զվաստակս իւրեանց, ղչարեցան ընդդէմ նորա, և ոչ ևս կամեցան տալ նոնա կերակուր, և եղև 'ի նքողիլ որովայնի լուծեալ լքան և անդամքն ամենայն, և յայնժամ 'ի միտ առին զպիտանութիւն որովայնի, որ սնուցիչն է բովանդակ մարմնոյն: Սովին առակախօսութեամբ շահեցաւ զմիտս ժողովրդեանն, և հաճեցոյց զնոսա հալատակիլ անգրէն ընդ իշխանութեամբ ծերակուտին. յայտ արարեալ զի թէպէտ ծերակոյան վայելէ 'ի վաստակս ժողովրդեան, այլ ոչ եթէ առանց նորա կարէ յոտին կալ ժողովուրդն:

244. Եսքիղոս էր անուանի երգահան, այսինքն յօրինող ազգի ազգի երգոց 'ի պէտս թատրոնական խաղուց, այր կուռտ կամ ճաղատ գլխով: Արդ ասի 'ի պատմութիւնս ոչինչ ընդհատ յառասպելաց՝ գուշակութիւն լինել յոմանց առ Եսքիղոս, թէ քար անկցի դիպուածով 'ի վերայ գլխոյ քո և այնպէս մեռցիս, վասն որոյ և զգուշանայր ասէն չըջիլ 'ի ներքոյ շինուածոց: Դէպ եղև զի յեւանել նորա երբեմն 'ի գաշտ և 'ի նստիլ ուրեք, արծուի մի որոյ բարձեալ էր 'ի մագիլս իւր զկրիայ, և կամէր գտանել տեղի ապառաժ ուր ընկեցեալ խորտակեացէ զայն առ 'ի կարող լինելոյ ուտել, տեսեալ ըղճաղատ գլուխ Եսքիղոսի՝ համարեցաւ թէ վէմ հաստատուն իցէ. վասն որոյ և ընկէց ուժգին զկրիայն 'ի վերայ գագաթան գլխոյ նորա 'ի բարձանց, և այնպէս փոխանակ խորտակելոյ զկրիայն ջախջախեաց զգլուխ Եսքիղոսի, որով և մեռաւ իսկ: Եւ սա ևս ծաղկեցաւ իբր 500 ամօք յառաջ քան զՔրիստոս:

245. Վասն Նեստոսի և մահուն Շերակլեայ լիով ասացաւ 'ի համարն 81. որպէս և վասն Վատովնի որ ստան զանձն 'ի չտեսանել զՅուլիոս 'ի պատիւ ինքնակալութեան, տես 'ի համարն 205:

246. Մի՛ ոք 'ի պարզամտաց համարեացի թէ Թեսալոս գովէ ըստ ինքեան զգործ Ամաղեկացւոյն, կամ անպարտ կացուցանէ 'ի մեղաց. զի ոչ երբէք արգարանայ ոք 'ի սպանանելն զայն որ կամիցի սպանանիլ. այլ զայս միայն պնդէ հեղինակս 'ի բովանդակ յայս խնդիր, թէ ըստ ճիշդ բանի անձնական իրաւանց՝ առ 'ի լինել ումէք անիրաւութիւն՝ պահանջի ընդդիմութիւն կամաց յանիրաւեալն. և զի Ամաղեկացին ենթադրի լինել կամակատար Սաւուղայ, ըստ այսմ բանի ոչ ասի անիրաւեալ առ նա. ապա թէ ոչ, ըստ ինքեան ծանունս յանցեաւ և անիրաւեցաւ. զի պարտական էր գիտել թէ չունի ոք իշխանութիւն 'ի վերայ կենաց իւրոց, որով կարող լիցի

հրաման տալ այլում սպանանել ղինքն. և հետևաբար թէ նաև ինքն չկարէ ունել իշխանութիւն սպանանելոյ. և այն զի այր թագաւոր էր և օծեալ տեառն. վասն որոյ գեղեցիկ ասէ թեսաւրոս. Արար որ ինչ կամք էին Սաւուղայ, չարար որ ինչ կամք էին Աստուծոյ: Թող զայն, զի որպէս բազումք հաւաստի համարին ընդ հեղինակիս, Ամաղեկացին ստուծեամբ յօդեաց զայն պատմութիւն սպանման Սաւուղայ յիւրմէ՝ կարծելով հաճոյանալ յաջս Դաւթի, և ընդունիլ պարգևս 'ի նմանէ. այլ փոխանակ պարգևաց զարժանին պատիժ մահու ընկալաւ: Ասացի թէ չունի ոք իշխանութիւն 'ի վերայ կենաց իւրոց. և այս ոչ միայն լուսով հաւատոյ յայտ է, զի չեմք անձանց տէր, և զի ոչ ոք 'ի մէնջ անձամբ կեայ, և ոչ անձամբ մեռանի. զի եթէ կեամք՝ տեառն կեամք, և եթէ մեռանիմք, տեառն մեռանիմք. այլ և 'ի բնական լուսոյ ինքնին քաջայայտ է. զի որպէս ոչ մեզէն եղաք, այլ յԱստուծոյ արարաք, և նա արար զմեզ և ոչ մեք էաք, և նովաւ կեամք, շարժիմք և եմք. նոյնպէս և կեալն և մեռանիլն մեր ոչ 'ի ձեռս մեր է, այլ տեառն մերոյ և արարչի. ասլա որ ոք ըստ կամս իւր իշխէ բռնալ զկեանս իւր, յայանապէս անիրաւի առ տէրն կենաց և մահու, այսինքն առ Աստուած. որով և գործէ ապիրատութիւն մեծ ընդդէմ աստուածային և բնական օրինաց: Զայս ամենայն իբրև անտարակոյս ենթադրէ հեղինակս. վասն որոյ և բանք նորա ոչ են զայսմանէ թէ արդեօք անձնասպանն անիրաւի՞ առ Աստուած, կամ մեղանչէ թէ ոչ. այլ զայն և եթէ պնդէ ըստ ոմանց 'ի հին փիլիսոփայից թէ առ անձն իւր չառնէ անիրաւութիւն այսինքն զրկանս. իբր զի ոչ է ինքն յինքենէ բաժանեալ զի ընդդէմ իւր զինեացի, և ոչ յակամայս տունէ զայն գործ զի ընդդէմ կամաց իւրոց անիրաւեացի. որ է տեսական խնդիր ինչ սոփեստական, և ոչ իւրիք գործադրական:

247. Ախերոն էր անուն զանազան գետոց երեցունց 'ի Կալաբրիա, Եպիւռոս, և 'ի Բիւթանիա, յոր եթէ յաւելցես և զԱխուրեանն որ 'ի Հայս, իբր նմանաւոր ըստ անուան, լինին չորք: Եւ զի ջուր Եպիւռոսեանն Ախերոնայ էր դառնահամ և մնասակար, և միանգամայն երկար միջոցաւ ընդ ստորերկրեայ անցս յածեալ՝ աներևութանայր, յօդեցին առաւսպէլարկուք թէ իցէ նա մի 'ի գետոցն անդնդոց դժոխոց, կամ թէ ակն այնր գետոյ իցէ 'ի տարտարոսն. վասն որոյ փոխանակ ասելոյ դժոխային և անել գուր, յոր թէ անկցի ինչ՝ չէ մարթ հանել 'ի վեր, ասէին Ախերոնեան գուր կամ Ախերուսիա: Թող և զայլ հանգամանս այսր ստեղծաբանութեան: Անունս Ախերոն ըստ ոմանց ստուգաբանի 'ի յունականն հոսանք ցաւոց, կամ յորձանք տրամութեանց. որ 'ի

դէս գայ դժոխոց ամենայն իրօք : Իսկ վասն Պողիկէտեան և
Լեւրեան քանոնաց ստէս յիշատակելոց տես ՚ի համարն 55 :

248 . Նմանաւոր բառիւք վարեցաք յայն բան , “ Եւ տուողին տայ տեղի , , , իբր համաձայն նմանաձայնութեան բնագրին , ուր ասի . « +ի փօնա , բէփօնա . այսինքն տուողին ներէ : Եւ միտ բանին է թէ անիրաւ դատաւորն դիւրաւ ներող գտանի այնմ որ տայ ինչ նմա . որ է ասել , կաշառօք զիջանի :

249 . Հեփեսոսոս համարիւր առ հեթանոսս սատուած հրոյ , կամ առաջին դտակ կրակի և վերակացու դարբնաց . որ ՚ի դարբնոցի իւրում շինէր ասեն ՚ի ձեռն պաշտօնէից իւրոց Նիկղոսայց շանթս կամ կայծակուհս ՚ի պէտս Գիոսի , և զէնս պէսպէս ՚ի պէտս այլոց դից ընդդէմ հսկայից տխտանեանց : Արդ ըստ առասպելաց Հեփեսոսոս , որ ամուսնացեալ էր ընդ Ափրոդիտեայ , տեսեալ զկին իւր յարեալ յԱրէս սատուած , արար ցանց մի անխզելի կամ ուռկան երկաթի , և ըմբռնեալ զերկոսին զնոսա զԱփրոդիտէ և զԱրէս ՚ի ներքս անդ կապեաց աներևոյթ շղթայիւք . մինչև ջկարել նոցա զերծանիլ , և ածեալ զնոսա ՚ի հրապարակ ատենի ուր ժողովեալ էին ամենայն դիք , նշաւակեաց զջարիս նոցա : Չայս առասպել ոմանք մեկնեն ՚ի վերայ զօգուածոյ երկաթոյ և պղնձոյ և այլոց հրահալելեաց : Եւ այս չէ ինչ ընդդէմ . զի վասն գործոյ դարբնութեան պղնձոյ և երկաթոյ յօգեցան ՚ի վերայ Հեփեսոտեայ այս ամենայն և այլ ևս ազգի ազգի ստեղծաբանութիւնք : Եւ որպէս բազումք ստոյգ դատեն , հեթանոսք զգիւտ թորեւայ որ ըստ սուրբ գրոց էր ճարտարապետ դարբին պղնձոյ և երկաթոյ , ընծայեցին յանուն Հեփեսոտեայ : Արդ յասել թեսաւրոսի թէ ագամանդեայ ցանց Հեփեսոտեայ համարեալ են օրէնք առ ատելիս օրինաց , իմանայ ցանց անխզելի կամ ուռկան անճողողրելի :

Ծանօթոշիշնք յեօթնևտասներորդ գիրս :

250 . Մնեմոսինէ ըստ բանաստեղծից էր մի ՚ի յաւերժա . հարսանց համարեալ մայր ամենայն մուղայից , այսինքն ծնող ամենայն գիտութեանց և ազատական արուեստից : Գոյր ասեն և աղբիւր մի յանուն Մնեմոսինեայ . յորմէ եթէ ըմպէր ոք զջուր , յիշէր զամենայն զոր միանգամ տեսեալն էր ՚ի կեանս իւր :

251. Լատինք զբառս Ինդէւէֆտոս, որ է իմացութիւն կամ միտք ստուգաբանեն Ինդոս կամ Ինդէս Լէֆոֆօ, այսինքն 'ի ներքս ընթերցողութիւն, կամ ներվերծանութիւն. և սովին նմանութեամբ ընդլայնէ Թեսալոոս զբացատրութիւն իւր: Արդ մեք պահեցաք զայն բացատրութիւն որ հայեր յիրն, այլ զնիւթական ստուգաբանութիւնն ըստ հայումս յարմարեալ եղաք, Դիփ՝ որպէս թէ Տոփ. յոր թէ յաւելցես և ըզբառդ մատեան իբր նմանաձայն, հստաւորի 'ի գիտումն հեղինակին: Գտանեմք և առ հոգեկիր հռետորին մերում սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյ, զբառս Տոփ ընդ Դիփ բառիս զուգորդեալ խորհրդաբար 'ի Գովեստ առաքելոց յասելն. “Երազունք 'ի թռիչս իմաստից բանի, 'ի Տոփս անմատոյց՝ Դիփ սլացեալք”:

252. Արդուենա կամ Արդեննա էր անտառ 'ի Գաղղիա Բեղգացոց յարմար որսորդութեան. յորմէ և Արդուինա էր անուն ընծայեալ 'ի նախնի Գաղղիացոց և 'ի Սաբինացոց՝ Արաեմեայ աստուածուհւոյն, իբր վերակացուի որսորդաց որ շրջիցի յանտառս. վասն որոյ և դրօշէին զնա 'ի ձև առնացի զրահազգեստ, աղեղն 'ի ձեռին, և շուն առ ոտամբն. և մասնաւոր աեղի որսորդութեան նորին համարէին զայն անտառ Արդուենեան. որոյ թռչունք լեալ իցեն լուսամիայլ ընդ թևօք իբր զփոսուռայս, սրբ 'ի թռչիլն ինքնին լուսով իւրեանց 'ի յայտ գան. գուցէ կամելով ասել թէ դիւրաւ որսացեալք լինին:

253. Տիտանեանք կամ Տիտանացիք բաղում ուրեք առեալ լինին 'ի գիրս փոխանակ հսկայից, որք երևելի եղեն յաղթահասակ մարմնով: Իսկ ըստ բանաստեղծից Տիտանեանք կամ հսկայք էին որդիք երկրի և Տիտանայ ուրումն աստուծոյ՝ կոչեցելոյ որդի երկնից. որ հանդերձ որդւովք իւրովք ասի մարտուցեալ ընդ այլ գիս վերինս և ընդ զօրութիւնս երկնից: Կամ ըստ այլոց, Տիտանեանք կռուեալ իցեն ընդ արեգական, որ յոլովակի Տիտան կոչի առ Վիրգիլիոսի և առ այլ բանաստեղծս: Այլ առաւել հանգիսացեալ է առ ամենայն հնախօսս պատմութիւն հսկայիցն շինողաց աշտարակին այսպիսի օրինակաւ այլաբանելով զստոյգ բանս սուրբ գրոց: Ատարան ջեալ ասեն Տիտանեանց 'ի Դիփսէ, որ կոչի հայր աստուածոց, խորհեցան ընկենուլ զնա յերկնից. և եղեալ լերինս 'ի վերայ լերանց մերձ եղեն զինուք յերկնիս. յայնժամ միաբանեցան դիք ընդդէմ նոցա վանել զնոսա, և նա ինքն Դիփ շանթս արձակեալ քակտեաց և տապալեաց զառ 'ի նոցանէ դիզեալ լերինս, և զՏիտանեանս արկ 'ի սանդարամեաս:

254. Վասն Պրոտէոսի յիշեցաք և այլուր, թէ ըստ առաս

պելաց ունէր զարուեստ գուշակութեան և հանճարաւոր խորհրդատութեան, բայց չասէր ումեք զոր գիտէրն, եթէ նախ չլինէր կապեալ. զի կամ փախչէր, և կամ զգէման յայլ կերպարան փոխէր: Իսկ Արիստոս էր որդի Ասողոնի և Վիւրենեայ՝ արքայ Արկագիոյ. որ եղև ասեն առաջին դարմանիչ մեղուանոցաց, և ուսոյց մարդկան 'ի գործ ածել զմեղս. որպէս և մակարդել զկաթն, տնկել զձիթենիս, և այլն: Եւ զի 'ի պատճառ սորա մեռաւ Եւրիդիկէ կին Որփէոսի, վրէժ առնուլ կամեցեալ յաւերժահարսանց յԱրիստէոսէ՝ կորուսին յերկրէ զամենայն մեղուս: Յայնժամ Արիստէոս դիմեաց յօգնականութիւն մօր իւրոյ Վիւրենեայ՝ որ մին էր 'ի յաւերժահարսանց. և նա յղեաց զնա առ Պրոտէոս խորհուրդ հարցանել 'ի նմանէ վասն նոր գիւտի մեղուաց. բայց խրատ ետ որդւոյն, զի հնարեսցի 'ի քուն գտանել զծերունին Պրոտէոս, և անդագոյնս կապել զնա կարկամ չուանօք, զի մի ասէ խուսափեսցէ կամ ծածկեսցէ զանձն իւր յաչաց քոց 'ի ձեռն բււրափոփոխ կերպարանաց իւրոյ: Եւ նա իբրև արար ըստ բանի մօրն, ուսոյց նմա Պրոտէոս հնարս կենդանածնելոյ նոր մեղուս թաղելով յերկրի զփորոտիս ցլու, և այլն: Այլ վասն պատերազմին հերակլի ընդ խեցգետնի յիշեցաք 'ի համարն 70:

255. Զունակութիւն գիտութեան՝ զգեստու նմանեցուցանէ հեղինակս. և այս որպէս ասացաք 'ի համարն 14, դիւսողագոյն է յիտալական բարբառ վասն հոմաձայնութեան բառիս ալէքս, որ միօրինակ նշանակէ զգէսք և ունակութիւն:

256. Սա ինքն է երևելին և առաջինն Պլինիոս Վերոնացի մականուանեալն Սեկունդոս, մին յիմաստուն դրագիտացն հռովմայ, այր նշանաւոր գրով և բանիւ յառաջին դարու որ յեա Քրիստոսի. արդ սա 'ի գնալ իւրում 'ի տես հրաբուլիս լերինն Վեսովայ վտանգեցաւ 'ի ծխոյ նորա, և մեռաւ: Սոյն այս Պլինիոս է, յորոյ 'ի գրոց՝ որ մակագրի Պատմութիւն բնութեան կամ Բնական պատմութիւն, 'ի մէջ բերաք ուրեք ուրեք բանս ինչ:

257. Վասն Պրոմիդեայ որ համարիւր 'ի հողոյ զմարդիկ կերպարանել, տես 'ի համարն 150:

258. Գալիլէոս Գալիլեան Փլորենտացի ծաղկեցաւ չափաբերական ուսմամբ 'ի սկիզբն ծէ դարու. եղև դասատու 'ի Պատաւիոն, 'ի Փիզա, և 'ի Փլորենտիա: Հնարեաց ճարտարութեամբ ազգի ազգի գործիս և ընտիր գիտակունս. որովք նախ զառաջինն 'ի յայտ էած զչորեսին արբանեակս լուսնթափին, շարագրեաց և բազում գրուածս ուսումնականս: — Իսկ

Սարգիսցիք էին արք գերեզմանակրկիտք կամ գիակապուտք, զի ընդ առնուլն զլուր թէ թաղեալ իցէ որ ուրեք մեծագին զգեսաուք, գնային գաղտ 'ի դամբարանս, և կողոսկաէին զամենայն զարդս մեռելոյն: Սարգիսցւո՞ք իմացեալ լինին երբեմն Սարգենիացիք, այսինքն բնակիչք Սարգինիայ կղզւոյն յարևմուտս. և երբեմն բնակիչք Սարգիս քաղաքի Լիւդացւոց:

259. Վասն Ապեղեայ ճարտար նկարչի ասացաւ վերագոյն 'ի համարն 11: Իսկ Լիւսիսլուոս Սիկոնացի էր անուանի անդրիագործ, որ գրօշեաց բազում արձանս մի քան զմի ճարտարարուեստ. վասն որոյ և Աղեքսանդր Մակեդոնացի ընտրեաց զի Լիւսիսլուոս և եթ քանդակեսցէ զարձան իւր. որպէս և զԱպեղէս միայն ընտրեալ էր 'ի նկարել զիւր պատկեր:

260. Տիանէ կամ Տիւյանէ էր քաղաք Վապադովկացւոց 'ի ստորոտս Տորոսի, որ և կոչի Տիանա քաղաք Գամրաց մերձ 'ի ստորոտս Անախտորոսի: Ի քաղաքէ աստի էր երևելի մոգն կամ բազմարուեստ իմաստական Ասողոնիոս, վասն որոյ և կոչի Տիանէոս կամ Տիանացի. կեցեալ 'ի վերջին աւուրս Օգոստեայ կայսեր մինչև ցժամանակս Դոմեաիանոսի: Սա յետ ջրջելոյ ընդ բազում աշխարհս և ընդ անձանթ վայրս հոռակ յետոյ յանձանթոթս մեռաւ, և գրեցան գործք նորա մտացածին բանիւք և լի առասպելեօք՝ յաշակերտէ նորա 'ի Դամիոսայ, և ապա նաև 'ի Փիլոսարատոսէ. ուր անհեթեթ նշանք և արուեստք հրէշաւորք ընծային նմա, և ազգի ազգի գործք մեծամեծք արտաքոյ կարգի. որոյ վասն իսկ առ բազումս 'ի հեթանոսաց մեծացաւ անուն նորա, և համարեցաւ 'ի նոցանէ իբր աստուած ոմն ըստ օրինակին Սիմոնի մոգի:

261. Գաղակտիա, է անուն քարի միոյ պատուականի 'ի գոյն կաթին. այլ երբեմն ունի և նիշս ինչ իբր 'ի գոյն արեան: Լինի ասէն յայլևայլ տեղիս, այլ առաւել կաթնագոյնն ելանէ 'ի Նեղոս գետոյ. որ 'ի լոսիլն կամ 'ի ճմլիլն ծորէ յիւրմէ աւիշի ինչ կաթնորակ և կաթնահամ: Տայ ասէն կաթնատու գայեկաց առատութիւն կաթին. և եթէ կախեսցի զպարանոցէ սանդիաց մանկանց՝ գոյաւորէ 'ի բերանս նոցա հիւթ թքոյ կաթնահամ. իսկ եթէ մատուցի 'ի բերանն, հալի: Զայս ամենայն յիշատակէ բաց յայլոց և Պլինիոս թէ ասի ունել և զօրութիւն բառնալոյ զյիշողութիւն կամ առնելոյ ըմարդ մոռացկոտ, և յայս հայի բան Թեսաւորոսի:

262. Որփէոս, որ ըստ նախնեաց գրի Որփիւս կամ Որփիւս որդի համարեալ Ապողոնի գիցն երաժշտութեան, էր Թրակացի ոմն բանաստեղծ և քնարահար մեծանուն յոյժ առ հել-

լենացիս : մինչև ըստ առասպելաց 'ի ձայնէ քնարահարու-
 թեան նորա շարժիլ և ոստոսաեւ անկոց և բուսոց, կասիլ
 գետոց յընթացից իւրեանց, վայրի էրեոց թմրիլ և ընդարմա-
 նալ, և թռչնոց վայրաբերիլ և ամոքիլ յընտանութիւն . փո-
 խանակ ասելոյ թէ քաղցրահնչիւն թուէր 'ի լսելիս ամենայն
 մարդկան : Սա ասի լինել մի յԱրգոնաւորդաց . զոր յայն սակս
 ընդ իւրեանս առեալ իցեն ուղեկիցքն, զի 'ի պատահիլ յուշ-
 կասարկաց ծովու՝ մարթասցի Որփէոս քնարաւ իւրով յաղ-
 թել քաղցրաձայնութեան նոցա, և մի լիցի ինչ վտանգ նա-
 ւորդաց : Ի մեռանիլ կնոջ իւրոյ Եւրիդիկեայ էջ ասեն Որ-
 փէոս քնարաւ իւրով 'ի Սանդարամետոս, և քաղցր նուագօք
 հաճեալ զսանդարապեան ազատեաց զկին իւր . այլ անդրէն
 զըկեցաւ 'ի նմանէ ոչ պահելով զխոստումն իւր, զոր խոստա-
 ցեալ էր չհայիլ յերեսս նորա զճանապարհայն : Բազում և
 այլ առասպելք գրին յաղագս երգոց և նուագածութեանց
 Որփէոսի . որոյ և քնարն գլխովին դասեցաւ 'ի կարգ համաս-
 տեղութեանց : Յաճին քանի մի բանաստեղծութիւնք 'ի գիրս
 յանուն Որփէոսի . այլ 'ի բազմաց ընդ անստոյգս դասին : Բա-
 զումք 'ի նախնեաց համարեցան թէ սա եղև առաջին 'ի մէջ
 հելլենացւոց, որ կարգեաց զպաշտամունս կրօնից, և յօրի-
 նեաց դիւցաբանութիւնս, կամ գրեաց բանս պէսպէս զերկ-
 նայնոց և զԱստուծոյ, այլ ըստ հեթանոսական կարգաց կամ
 ըստ տանելոյ լսելեաց կռասպելաց : Յայս ամենայն հայի ա-
 սելն Նոննոսի . “ Որփէոս երաժիշտ ոմն էր ազգաւ Թրակացի .
 ասի թէ կանխաւ այնպէս երգէր, որպէս զի հետեւել երգոյն
 զծառս կաղնիս . և զանբան կենդանիս և զքարինս և զգետս հե-
 տեւելով 'ի ձայն հնչմանցն . այլ սորա քերթուածք բերին,
 զորս իբրև աստուածաբանութիւնս ունին Ելլենացիքն . այլ
 առ այսօրիւք քերթուածովք 'ի ձեռն առասպելական նշա-
 նաց ասէ զաստուածոցն դասս և զսերս, եթէ որոնց ոմանց ոյք
 են գործք, և որք որոնց ոմանց կատարմունք, և ոյք ոմանք
 որոնց են գոյացուցիչք ” : Եւ դարձեալ այլուր, ասէ, թէ
 “ Որփիւս . . . աստուածաբանելով զԵլլենացւոց միւստե-
 ունան (զխորհուրդսն), ուսոյց թէ որպէս զաստուածսն
 պատուել սլարա իցէ ” . և այլն :

263 . Հելլենացիք զծիածանն կոչէին Խաւմանդիաս, և ասէին
 լինել դուստր Թաւմասայ ծովային դից ծնեալ յԵլլէկարեայ
 գտերէն Ովկիանոսի . փոխանակ ասելոյ թէ ծիածանն որ
 գոյանայ յանձրեաց, առեալ է զանունն առ Հելլենացիս 'ի
 զարմանալի տեսոյ իւրմէ . և յիրաւի, զի վայելանկար տեսու-
 թիւն ծիածանի պատճառէ զարմանս յամենեսին, որք հային
 յաղեղնաձև մեծ կամար նորա և 'ի գոյնս երփնագեղս : Յա-
 ւելուին բանաստեղծք թէ Թաւմանդիաս կամ ծիածանն իցէ

պատգամաւոր գից յիրս չարագուշակս, իբրեւ բօթաբեր. որ պէս և ընդ հակառակն զհերմէս գետական գիցն ասէին լինել պատգամաւոր լրոյ բարւոյ կամ աւետաբեր: Եւ այս ներհական իմն իմացուածով առեալ 'ի բանից սուրբ գրոց. զի որովհետեւ ասաց Աստուած Նոյի թէ զաղեղն իմ եգից յամպս 'ի նշանակ հաշտութեան չածել այլ ևս անձրեւ համաշխարհական, հեթանոսք որք ոչինչ ստոյգ գիտէին 'ի բանից աստուածեղէն տառից, տեսանելով զաղեղն երկնից 'ի ժամանակս անձրեւայինս՝ համարեցան գուշակ լինել ամպրոպաց և փնասակար օգոց. զորոյ զհակառակն պարտ է իմանալ:

264. Որպէս վասն Ապեղեօսի նկարչի և Լիւսիպպոսի անդրիագործի յիշեցաք վերագոյնդ, թէ այնչափ անուանի էին յարուեստի իւրեանց, մինչև նոցա միայն տայր հրաման Աղէքսանդր Մակեդոնացի նկարել զպատկեր իւր և դրօշել կամ ձուլել զարձան իւր, սոյնօրինակ ասի և վասն Պիւրգոտեղէսի քաջ ակնագործի, որ գիտէր քանդակել դրօշուածս 'ի վերայ ականց պատուականաց. որպէս թէ պատուիրեալ իցէ Աղէքսանդր, զի մի ոք այլ քանդակեցէ զպատկեր իւր 'ի վերայ ականց բաց 'ի Պիւրգոտեղեայ: Յայս հայի ասելն Պլինիոսի. “Սոյն այս ինքնակալ (Աղէքսանդր) պատուէր եգ զի մի ոք այլ նկարեսցէ զինքն՝ բաց յԱպեղեայ. մի ոք քանդակեսցէ բաց 'ի Պիւրգոտեղեայ, և մի ոք ձուլեսցէ 'ի պղնձոյ բաց 'ի Լիւսիպպոսէ”, Դարձեալ ասէ. “Առ ժամանակօք Իսմէնեայ... երևի սովորութիւնն քանդակելոյ և զզմրուխտս. հաստատէ զսոյն կարծիս պատուէրն Աղէքսանդրի մեծի, որով արգել չքանդակել ումէք զինքն 'ի վերայ ական բաց 'ի Պիւրգոտեղեայ, որ անշուշտ երևեւին էր յայն արուեստ”:

265. Հեփեստեանս կամ Հեփեստոսս ձայնէ Թեսալոսս զմոլար քիմիականս հեգնելով. իբր զի որպէս Հեփեստոս համարիր Աստուած դտակ հրոյ, և դարբնապետ գից, որ զտիւ և զգիշեր 'ի պէտս աստուածոց առ հրով վաստակէր, նոյն պէս և քիմիականք զամենայն աւուրս իւրեանց զբոցով հրոյ յածին 'ի գիւտ անգիւտ ոսկւոյ: Եւ դարձեալ, քանզի ըստ բանաստեղծից հուրն փոխաբերաբար Հեփեստոս ձայնի, որպէս և իմաստութիւնն Աթենաս, և քաջութիւնն Պալլաս, նմին իրի և հրապաշտք կամ որք 'ի զուր ճգնին առ հրով, հեփեստեանք ձայնին: Իսկ թէ զինչ Պանդորեանն անօթ իցէ, ծանիր, զի Պանդորա որ թարգմանի ամենապարզև, կոչի 'ի բանաստեղծից անուէն առաջնոյ կնոջ, զոր ստեղծագործեալ իցէ Հեփեստոս հրամանաւ Դիոսի, և կացուցեալ առաջի այլոց գից արկեալ քօղ զերեսօք նորա. և եդեալ պսակ ոսկի 'ի գլուխ նորա. յայնժամ դիք իւրաքանչիւր պարզևս տուեալ

իցեն կնոջն այնմիկ . Աթենաս ասեն ետ նմա զիմաստութիւն ,
 Ափրոդիտէ զգեղեցկութիւն , Ապողոն զնուագերգութիւն և
 Հերմէս զճարտարաբանութիւն : Եւ եղև ասեն 'ի գողանալ
 Պրոմիթեայ հուր յերկնից 'ի պէտս մարդկան յիւրմէ ստեղ-
 ծելոց , բարկացեալ Դիոսի 'ի վերայ նորա խորհեցաւ հնա-
 րիւք պատուհասել զնա և զբնակիչս երկրի . յղեաց յերկնից
 'ի յերկիր զՊանդորա ունեւոյ 'ի ձեռին բախտանոց մի , այս-
 ինքն անօթ ինչ հմայական ուժգին խփեալ ընդունարան ձա-
 խոյ բախտից և թշուառութեանց ախտից , տանիլ զայն Պրո-
 միթեայ իբրև 'ի պարգևս : Այլ նորա զգացեալ զգաւաճա-
 նութիւնն չէառ յանձն ընդունել զայն պարգև : Իսկ Եպի-
 մեթէոս եղբայրն Պրոմիթեայ տեսեալ զանօթն գեղեցիկ , և
 կարծեցեալ զայն լինել աման բարեւից լի բարեբախտու-
 թեամբք , մեծաւ յուսով եբաց զայն . և նոյնժամայն թափե-
 ցան յերկիր թշուառութիւնքն լցեալք յայն աման . և այն ինչ
 փութացաւ նա խփանել զանօթն , չէր ինչ այլ մնացեալ 'ի
 նմա , բայց միայն յոյսն որ իջեալ կայր 'ի յատակս անօթոյն :
 Եւ ահա այսպիսի անօթ անուանէ իրաւամբք հեղինակս զա-
 մանն յորում դնեն քիմիականք զյոյս իւրեանց 'ի գիւտ ոսկւոյ :

266 . Վասն Տիմանթեայ ասացաւ 'ի համարն 152 . որպէս
 և վասն Լուգիոնի և Ապեղեսի 'ի 11 : Իսկ յաղագս Պրաքսի-
 տեղեայ և Զեքսեայ և Պարրասիոսի 'ի 95 :

267 . Արքիմեդէս սիրակուսացի , ազգակից և ընտանի հե-
 րոնի Սիրակուսացւոյ արքայի , իբր 200 ամօք յառաջ քան
 զՔրիստոս , մեծապէս համբաւեալ 'ի չափաբերականին , եղև
 քաջ հնարագէտ 'ի ճարտարել զգործիս մեքենայականս , մա-
 թեմաթիգականս և աստղաբաշխականս . մինչև ասել Լիւիոսի
 զնմանէ . “ Մի միայն զննիչ երկնից և աստեղաց գտիչ զար-
 մանալեաց և հնարիչ պատերազմական մեքենայից ” : Սա կազ-
 մակերտեաց պարունակ ինչ ապակեղէն , յորում ամենայն
 շարժմունք աստեղաց և երկնից նշմարէին . շինեաց և ժամա-
 ցոյց անուաւոր և այլ գործիս 'ի ցոյց չափմանց ժամանակի :
 Սա ինքն է որ սքանչելի ճարտարութեամբ 'ի ձեռն այլևայլ
 գործեաց և հրացայտ հայելեաց վտանգեաց զնաւս հռովմայե-
 ցւոց 'ի պաշարել նոցա զՍիրակուսա . այլ յետոյ յորժամ
 առաւ քաղաքն , սպանաւ յանգէտս 'ի զօրականէ միոջէ երբ
 զբաղեալ կայր 'ի տան իւրում 'ի դժուարին չափմունս և 'ի
 գծագրութիւնս չափաբերականս : Իսկ Արքիտաս կամ Ար-
 քիւտաս էր փիլիսոփայ տարենտացի 'ի դասէ Պիւթագո-
 րեանց , իբր 400 ամօք յառաջ քան զՔրիստոս , քաջ աստե-
 ղաբաշխ և երկրաչափ . զոր Որատիոս կոչէ “ Չափող ծովու
 և ցամաքի և անթուելի աւազոյ ” : Սա ասեն հնարեաց ազ-

դի ազգի մեքենական գործիս, յորս համբաւեալ է աղաւնին փայտակերտ, որ երևէր թռչիլ իբրև զկենդանի: Մեռաւ նաւաբեկութեամբ 'ի ծովու, կամ անկաւ 'ի նաւէ անտի 'ի ծովն ադրիական: Այլ են որք թուեն չորս և հինգ անձինս Արքիտաս անուամբ ծաղկեալս փիլիսոփայութեամբ և ուէսպէս ճարտարութեամբ: Այլ վասն Գեդաղոսի՝ զորմէ առասպելէին շինել արձանս ինքնաշարժականս, լիով ասացաւ 'ի համարն 58:

268. Սա ինքն է Պողիկղէտոս անգրիագործ երևելի, որ վարէր երկաթի քանոնաւ, որպէս յիշեցաք 'ի համարն 55. արդ թէպէտ և ամենայն գրօշուածք սորա ունէին զգեղեցիկ համեմատութիւն մասանց, զի զամենայնն ճիշդ կանոնաւ և չափմամբ գործէր, այլ առաւել նշանաւոր եղև այն գործ նորա զոր մասնաւոր դիտմամբ արար 'ի ցոյց ճարտարութեան իւրոյ. քանզի 'ի միում նուագի խորհրդով գրօշեաց զերկուս արձանս նմանաձևս, այլ ոչ նոյնարուեստս, զմին յօրինեաց այնպէս որպէս ինքն գիտէր և կամէր, ըստ անվրէպ կանոնաց արուեստին իւրոյ. իսկ զմիւսն արար ըստ խրատութեան ամբօխին, որք 'ի տեսանէն զնա 'ի գործել իւրում ասէին, այսպէս և այնպէս պիտէր լինել այս և այն մասն արձանիս: Եւ եղև իբրև կատարեաց զերկոսին ևս, կոչեաց զբազմութիւնն, և հանեալ եցոյց առաջի նոցա նախ զիւրոյն արուեստի գործածն. ընդ որ ամենեքին հաւանեալ գովեցին միաբան. եցոյց ասլա և զմիւսն զոր ըստ հաճոյս նոցա էր գործեալ. ընդ որ ոչ ոք գտաւ հաւան: Յայնժամ ասէ ցնոսա Պողիկղէտոս. Չայդ զոր դսրովէքդ, դուք արարիք. իսկ զոր գովեցիքդ իմ էր արարք: Եւ ահա այս այն արձան է ճարտարարուեստ, որ կոչեցաւ 'ի ճարտարապետաց կանոն անգրիագործութեան. զի 'ի նմանէ առնուին օրինակ քաջ արուեստաւորք: Եւ այս է զոր յիշէ Պլինիոս յասելն վասն Պողիկղէտեայ. “Արար և զոր Կանոն կոչեն ճարտարապետք, 'ի նմանէ առնելով զգծագրութիւնս արուեստին իբրև յօրինակէ օրինաց. որ և միայնակ համարի 'ի գլուխ տարեալ զարուեստն 'ի մէջ մարդկան՝ 'ի ձեռն արուեստին”:

269. Հաստիրութի իւղավաճառաց բացատրի 'ի Թեսալոսոէ բառիւս «էֆլասի», որ էր անուն հրապարակին Կապուայ քաղաքի որ 'ի Կամպանիա. ուր վաճառք լինէին ազգի ազգի օծանելեաց և իւղոց անուշից. որովք մեղկացաւ ասէն քաջն Աննիբաղ յետ արիական մրցանաց իւրոց. զի 'ի մօտանել իւրում 'ի Կապուա՝ սուրեալ զանձն 'ի վայելս այնպիսի օծանելեաց Սէքլասիոյ, զհետ եղև թուլամորթութեան: Յայսմանէ սովորութիւն եղև Սէքլասիա ձայնել զիւղավաճառութիւնն

կամ զգործս վաճառողացն զիւղս անուշուճս, որք պէտքէս հնարս հնարեն առ առաւել հաճոյ ընծայելոյ զօծանելիս, որով և պատճառեն 'ի մարդիկ զփափկասիրութիւն և զթուլամորթութիւն:

270. Միով բառիւ ասի տարբերիլ խոհեմութիւնն յարուեստէ, հայելով 'ի բուն առարկայ կամ 'ի սեպհական վախճան երկոցունց. զի արուեստն է ուղիղ բան նիւթապէս կերտելեաց, իսկ խոհեմութիւնն ուղիղ բան մարդկօրէն առնելեաց, այն հայի յարտաքին և 'ի նիւթական գործս, սա 'ի ներքին և 'ի բարոյական ներգործութիւնս. այն զգործն առնէ բարի. իսկ սա նաև զգործողն, որպէս և 'ի ստորև բացատրէ հեղինակս: Արիտոտակէ 'ի բարոյական գիրս (2) այսպէս զանազանէ. Արուեստն է ունակութիւն գործելոյ ճշգրիտ բանիւ. խոհեմութիւնն է ունակութիւն առնելոյ ինչ զմարդկային բարեօք ճշգրիտ բանիւ: Սա է ասէ առաքինութիւն, և այն ոչ:

271. Սիղենոս, անուն էր ըստ առասպելաց, արբշիւ ծերունւոյն, որ համարիւր դաստիարակ Բաքոսի աստուծոյն արբեցութեան, և ուղեկից նորա և գործակից յամենայնի: Նկարագրէին զսա իբր արբեալ ոք անհեթեթ կերպարանօք, արիւնըռուշտ և լբենի ժպտեալ, հաստ ռնգամբք վերնակաւմար և սրածայր, մեծափոր և սլորտապարար, կարճ հասակաւ և գլխովին անգեղեայ, հեծեալ յէջ կամ յեցեալ 'ի դաւաղան, անկար 'ի քայլել: Համառօտիւ ասել, այնպէս ձևացուցանէին զպատկեր նորա, մինչև ամենայն տեսողաց իմանալ թէ է արբեցող և շուայտեալ ծերունի, և զնոյն անուն տային նաև այլոց հետևողաց Բաքոսի, գինեսէր և շուայտոտ անձանց: Եւ զի Սոկրատէս փիլիսոփայ ըստ արտաքին կերպարանաց երևէր իբր այսպիսի ոք լինել, և այնպէս իսկ գատեալ եղև 'ի Զովսիւրոսէ իմաստակէ ընդ տեսանել նորա զառաջինն զգծագրութիւն գիմաց Սոկրատայ, և ևս յԱղկիբիագիսէ բաղդատեցաւ կերպարան նորա կերպարանաց Սիղենոսի և այլոց ճիւղաց, յայն սակս ասէ Թեսաւրոս, թէ բնութիւնն տայ երբեմն արանց իմաստնոց և զգաստից՝ որպիսի ոք Սոկրատէսն էր, զայնպիսի գծագրութիւն արբշիւ և շուայտոտ արանց, որպիսի ոք Սիղենոսն էր:

272. Թուպէնս անդուերբացի Պետրոս Պօղոս կոչեցեալ, եղև անուանի պատկերահան յարևմուտս 'ի սկիզբն ժե դարու. սա նախ չըջեցաւ ընդ բազում տեղիս Եւրոպիոյ, և մանաւանդ յիտալիա տեսանել զգործս երևելի նկարչաց, և առաւելասպէս 'ի Վենետիկ քաղաքի փոյթ կալաւ նմանող լի-

նել մեծանուն պատկերահանաց Դիցիանոսի, Պօղոսի Վերոնացւոյ, և Դինդորեդդեայ, ապա դարձ արարեալ 'ի քաղաք իւր Անդուերբիա, (Անվերսա), 'ի լոյս ընծայեաց զազգի ազգի ձեռագործս իւր վայելչանկարս, և անդ մեռաւ յամի տեառն 1640: Սա էր միանգամայն և քաջ ճարտարապետ շինուածոց, և քաջ լեզուագէտ հմուտ եօթնեակ լեզուաց: Իսկ Հանսիոս էր այլ ոմն քաջարուեստ 'ի մանրանկարս:

273. Զանցս Փորմիոնի և Աննիբաղայ 'ի մէջ բերէ Վիկերոն յասելն 'ի գիմաց Վատուղոսի. “ Զեն ինչ ինձ պէտք այնպիսւոյ հելլեն վարժապետի, որ զսովորական վարդապետութիւնս 'ի լսելիս իմ յեղյեղեսցէ, երբ չիցէ նորա երբէք 'ի հրապարակ ելեալ, և ոչ յատեան ուրեք հանդիսացեալ. որպիսի ոք ճեմականն այն ասի լինել Փորմիոն. զի յորժամ Աննիբաղ տարագիր եղեալ 'ի Վարժագինոյ՝ եկն վտարանդի առ Անտիոքոս Եփեսոս, դէպ եղև ասեն զի վասն անուանի լինելոյ նորա մեծաւ փառօք առ ամենեսին, հրաւիրեցին զնա հիւրընկալուք նորին, զի թէ կամք իցեն առաջիկայ գտցի 'ի լուր բանից Փորմիոնի: Եւ յոչն անհաւան գտանիլ նորա՝ խօսեցաւ այրն պերճախօս զօգուտ ժամս զիրաց իրաց, որք անկեն սպարապետի զօրուն, և զղինուորական կարգաց համօրէն: Յայնժամ որք մերձն կային յունկնդրութիւն, յակճիւս եղեալ հարցանել սկսան և զԱննիբաղ, թէ քեզ զնորդ թուի վասն իմաստասիրիս այսորիկ: Իսկ Պենացին այն (այսինքն Լեբէացին Աննիբաղ) թէ և ոչ իբրև քաջ հելլենախօս, այլ ազատօրէն ետ ասեն պատասխանի. ասէ. Բազումս բազում անգամ տեսեալ է իմ 'ի շաղփաղփ ծերոց, բայց և ոչ զմի ոք տեսի այնպէս շաղփաղփել որպէս զՓորմիոն: Եւ կարի յիրաւունս (ասէ Վիկերոն). զի զինչ այլ յանդգնագոյն, կամ զինչ այլ անհնարին շաղակրատանս մարթ իցէ ասել քան զայդ, զի առաջի Աննիբաղայ՝ որոյ զայնչափ ամս մարտ պատերազմի էր մղեալ 'ի վերայ տէրութեան ընդ հռովմէական ժողովրդեան՝ ընդ ամենայն ազգաց յաղթականի, իշխեսցէ այր ոք հելլենացի՝ որոյ ոչ երբէք զթշնամւոյ զփորձ առեալ իցէ, կամ զբանակ անգամ տեսեալ, և պարզաբար ասել՝ և ոչ 'ի դոյզն գործ արքունի անձամբ երբէք մտեալ, օրինագիր լինել յազագս զինուորական կարգաց ”:

274. Յայտնի է գիւտ բանաստեղծից և վիպասանից հելլենացւոց, որոց կամեցեալ տալ պատճառս թէ զնորդ 'ի միում աւուր գիպաւ ծնունդ Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ յԱղիմպեայ թագուհւոյն, և հրկիզութիւն տաճարին Արտեմեայ աստուածուհւոյ Եփեսոս 'ի ձեռն Երոստրատոսի ուրումն, յօգեցին զայն առասպել թէ Արտեմիս գնացեալ էր յայն-

Ժամ մանկաբարձ լինել Աղեքսանգրի, և յայն զբաղեալ չեղև ձեռնհաս պահել զտաճար իւր զի մի այրեացի: Այլ գեղեցիկ է հետևութիւնն, զոր հանէ Թեաւարոս ՚ի բանաստեղծական օրինակէ այտի:

275. Ոմանք համարեցան թէ Կայիա Կեկիլիա իցէ կին Կայիոսի Սերուխոսի Տուղղոսի որ վեցերորդն էր ՚ի թագաւորս Հռովմայեցւոց յետ Հռոմուլոսի. և յայս միտս խօսի Թեաւարոս. բայց ըստ այլոցն աւանդելոյ իբրև ստոյգ՝ էր նա կին Կայիոսի Տարկուինիոսի Պրիսկոսի հինգերորդ թագաւորին Հռովմայ: Որպէս զնորդ և իցէ, անուհս Կայիոս եղեալ լինէր իբրև մականուն այնոցիկ՝ որք համարէին լինել պատճառ խնդութեան ծնողաց, կամ պանծալի զաւակ. և բազում անգամ ևս առեալ լինէր փոխանակ անուան պատուոյ, և նշանակէր քէր, որպէս և Կայիա քիւր-հի: Արդ ՚ի մէջ կանանց, որք յայս անուն կոչեցան առ Հռովմայեցիս, անուանի գտաւ նախասացեալդ Կայիա Կեկիլիա, կին այրասէր և ժրագլուխ, ճարտար և յաջողակ ՚ի գործ և ՚ի վաստակս ձեռաց իւրոց: Նմին իրի և պարծանս համարէին անձանց տիկնայք Հռովմայ յայն անուն կոչիլ. մինչև սովորութիւն իսկ եղև, զի յաւուր հարսանեաց յորժամ ածեալ լինէր հարսն ՚ի տուն փեսային, ՚ի հասանելն առ գուրս հարցեալ լինէր. Ո՞րցես դու, և նա իբր բարեգուշակ անուն տալով անձին ասէր. Կայիա: Եւ կամ ՚ի փեսայէն հարցեալ, թէ Լինիս ինձ լծակից բարի, զայս տայր պատասխանի. Թէ դու Կայիոս և ես Կայիա:

276. Կորիննէ էր կին հելենացի՝ նշանաւոր գեղով, և ահանաւոր յարուեստ բանաստեղծութեան՝ յաւուրս Քսերքսեայ առաջնոյ Պարսից արքայի, յորում ժամանակի ծաղկէին երևելի բանաստեղծք և նուագայարդարք առ Յոյնս. յորինեաց բազում տաղս և երգս ճարտարս, զորս և նուագէր ՚ի հարկանել իւրում զքնար. մինչև ստանալ անուն քնարահար մուղայի համարեալ իբրև զմի ՚ի մուղայից երաժշտութեան. վասն որոյ և Թեաւարոս զկին նուագածու կամ կորովաբան նմանեալ Կորիննեայ մուղա կոչէ. որպէս և զայր նորա նմանեցուցանէ Սիդենոսի շաղփաղփի և բանգագուշեալ ծերունւոյ. որոյ բերանն ոչ բանաւոր ինչ բարբառէր, այլ միայն արբեցութեան գինւոյ ծառայէր, որպէս յիշեցաք վերագոյնդ:

277. Վասն հարիւրաչեայ Արգոսի որ կարգեալն էր ՚ի պահպանութիւն Յովայ, և սպանաւ ՚ի հերմեսէ, տես ՚ի համարն 139: Ուր ծանիր, զի որովհետև ըստ առասպելաց Յով փոխակերպեալ էր յարջառ կամ յերինջ, Թեաւարոս աստա-

նոր փոխանակ անուան Յովայ գնէ ՎԻԴԷԼԱ, այն է երկնջ,
իսկ մէք բացատրութեամբ թարգմանեցաք :

278. Տուղղիա էր գուսար Սերվիոսի Տուղղոսի վեցերորդ
թագաւորին Հռովմայ զինի Հռոմուլոսի, տուեալ 'ի կնու-
թիւն Տարկուինիոսի Սուպերբոսի: Արդ սա առ վաղագոյն
թագաւորեցանելոյ զայր իւր միաբանեցաւ ընդ նմա 'ի սպա-
նութիւն հօր իւրոյ, և ապա անագորոյն մտօք ընթացոյց ըզ-
կառս իւր 'ի վերայ մարմնոյ հօրն, որ յարեան թաթաւէր. և
թէպէտ երիվարքն խրտուցեալ զտեղի առնուին, այլ նա մըտ-
րակեաց ուժգին, և այնպէս կոխոտելով զգի ծնողին իւրոյ
էանց առ տեղեաւն:

279. Լիւիա Դրուսիլլա գուսար Լիւիոսի Դրուսոսի տուաւ
'ի կնութիւն Տիբերիոսի Կղոգեայ Ներոնի. յորմէ ծնաւ նա
զՏիբերիոս կայսր, և զԴրուսոս Գերմանիկոս Կեսար: Արդ
զսա ինքն զԼիւիա՝ մինչդեռ յղի էր, էառ Օգոստոս կայսր
իւր 'ի կնութիւն իբր հաւանութեամբ առն նորա. և զի ինքն
Օգոստոս ոչ ունէր զաւակ արու, զծնունդս Լիւիայ արար
իւր յորդեգիրս՝ ըստ թախանձելոյ կեղծաւոր և նենգամիտ
կնոջն, որ գլխովին որսացեալ էր յինքն զկամս նորա, որպէս
թէ իշխան լինել նմա 'ի վերայ կամաց Օգոստոսի, զի զամե-
նայն զոր ասէր Լիւիա, առնէր ինքնակալն. և այնպէս յաջո-
ղեցաւ Տիբերեայ որդեգրեցելոյն Օգոստեայ յաջորդ լինել
կայսերութեան նորին, այլ գլխովին անմասն 'ի բարեւաւու-
թեանց անտի նորա:

Ծանօթոշիշնք յոշթևտասներորդ գիրս:

280. Խրիւսիպպոս էր փիլիսոփայ յաղանգոյն Ստոյի-
կեանց, աշակերտեալ Զենոնի և Կղէանթեայ. որոց և յա-
ջորդ եղև 'ի դպրոցի նոցա, և համարեցաւ գլխաւոր առաջ-
նորդ Ստոյիկեանց: Էր այր խորագէտ և խորամանկ յաջողակ
մտօք. վասն որոյ և 'ի տրամաբանութեան զօրաւոր գտաւ քան
զյոքունս. գրեաց բազում ինչ 'ի վերայ իմաստասիրական ի-
րաց, է որ ուղիղ, և է որ վրիպական. որպիսի է և յառաջ
բերեալն 'ի հեղինակէս: Մեռաւ 'ի հասակի իբր եօթանասուն
և չորս ամաց, վտանգեալ ըստ ասելոյ ոմանց 'ի գինարբու-
թենէ. զի հրաւիրեալ յաշակերտաց իւրոց 'ի կոչունս զոհից,
և արբեալ աւելի քան զչափն զգինի անոյշ շնչարգել եղև, և

յետ հինգ աւուրց փչեաց զոգին : Կամ ըստ այլոց մեռաւ վտանգեալ յուժգին ծիծաղմանէ . զի տեսեալ ասէն զէշ մի որ ուտէր թուզ , ժպտելով ասէ ցաղախինն , հասա բեր և գինի , զի տացուք իշոյդ ըմպել . և այս ծաղրական ասացուած իւր այնչափ ախորժալուր ցուցաւ առաջի իւր , և շարժեաց զնա 'ի ծաղր տաստիկ , մինչև չկարացեալ հանդուրժել հեղձամահ եղև : Զայսպիսի անշնչութիւն յերեսաց ծաղու պատմեն և վասն Քսենոփոնի , զոր յիշատակէ այլուր Թեսալրոս . միայն թէ չիցէ լեալ շփոթութիւն անուանց ընդ Խրիսիսպոս և ընդ Քսենոփոն :

281 . Վասն երկճղի ճանապարհին Պառդիկոսի յիշեցաք 'ի վերոյ 'ի համարն 98 : Արդ գեղեցիկ նմանեցուցանէ աստ զայն ճանապարհ երկշաւիղ վարանմանն Օգոստինոսի յաւուրս դարձի իւրոյ . զոր բաղմօք նկարագրէ նա ինքն Օգոստինոս 'ի գիրս խոստովանութեան , որպէս յասելն ('ի գիրսն Ը) . “ Ես յորժամ խորհուրդ 'ի մօի դնէի թէ այսուհետև ծառայեցից տեսառն Աստուծոյ իմոյ , որպէս վաղագոյն ընտրեալ էի , ես ինքն էի որ կամէի , և ես ինքն որ ոչն կամէի . Այո , ես էի , որ բոլորովին կամէի և ոչ բոլորովին չկամէի : Նմին իրի և ընդ անձին ոգորէի , և անձամբ յանձնէ քակտեալ բաժանէի . . . Զայսօրինակ տագնապէի յանձն իմ և տառապէի . դանդառելով զանձնէս դառն քանքարտանօք արտաքոյ սովորութեան , և շրջաշրջելով զիս 'ի մէջ կապանաց իմոց , մինչև խորտակեսցին շղթայքս բովանդակ . . . Եւ ասէի 'ի սրտի իմում . ահա արդ լիցի , այժմ լիցի : Եւ այն ինչ բանիւ մերձե՛նայի 'ի բարին , արդեամբք որպէս թէ առնէի և ոչ առնէի . . . և առաւել զօրանայր յիս չարն սովորեալ քան բարին անսովորական : Եւ որչափ մերձեալ լինէր այն վայրկեան ժամանակի յորում հանդերձեալ էի փոխիլ յայր այլ , այնչափ առաւել ահ և արհաւիրք արկանէին զինև : Եւ ոչ եթէ յետս ընկրկէր կամ 'ի բաց դարձուցանէր , այլ կախ 'ի կախ թողոյր : Կաշկանդէին զիս սնոտիք սնոսեաց և ունայնութիւնք ունայնութեանց . . . և յապաղէին զխորհուրդս իմ , մինչև դանդաղէի բուռն առնել անձին և կորզել զիս 'ի ձեռաց նոցա , և յառաջ խաղալ 'ի տեղին յոր կոչեցեալն էի : Վասն զի ասէր ցիս բռնաւոր սովորութիւնն . եթէ համարիցիս թէ կարող ինչ իցես կեալ առանց այդոցիկ սովորեալ հեշտութեանց աշխարհի , և այլն : Մինչև յետոյ ուրեմն յաղթեաց , ասէ , յորդոր առաքինութեանն , և ուսոյց զիս ապաւինիլ յԱստուած 'ի բոլոր սրտէ , և վառեցաւ 'ի խորհուրդս իմ բորբոք առ բարին . “ Ապա , ասէ , տարածեցի զանձն իմ 'ի գետին ընդ թղե՛նեալ միով , ոչ գիտեմ որպէս . արձակեցի զկապանս արտասուաց , և յորդեալ զեղան գետք իբրև յաղբերականց յաջաց

իմոց 'ի սլատարագ ընդունելի Աստուծոյ . . . և արձակեալ ձայն ողորմ ասէի ցանձն իմ, մինչև ցերբ, մինչև ցերբ. վաղիւ, առ վաղիւ: Ընդէր ոչ այժմ, հիմ ոչ յայսմ սահու վախճան եղիցի վատթարութեան իմոյ, : Յարէ ապա զկնի և զօրինակ կատարեալ դարձի իւրոյ մասնաւոր շնորհօք աստուածային ողորմութեան:

282. Թուի ակնարկել յայն բան առաքելոյն. « Հաճեալ եմ ընդ օրէնսն Աստուծոյ ըստ ներքին մարդոյն. բայց տեսանեմ այլ օրէնս յանդամս իմ զինեալ հակառակ օրինաց մտաց իմոց, և գերեալ զիս օրինօք մեղաց որ են յանդամս իմ: Այր մի տառապեալ եմ ես. ո՞վ ասրեցուցէ զիս 'ի մարմնոյ աստի մահու. այլ շնորհքն Աստուծոյ 'ի ձեռն Յիսուսի Քրիստոսի տեսան մերոյ, » (Հռովմ. Ե. 22): Եւ կամ յայն. « Եւ զի մի առաւելութեամբ յայտնութեանցն հպարտացայց, տըւաւ ինձ խայթ մարմնոյ հրեշտակ սատան կռփել զիս, զի մի հպարտացայց. և վասն այնորիկ երիցս աղաչեցի զտէր, զի 'ի բաց արասցէ յինէն. և ասէ ցիս. շատ են քեզ շնորհք իմ, զի զօրութիւն իմ 'ի տկարութեան կատարի, » (Բ. Կոր. ԺԲ. 7):

283. Ըստ տառասպելապատում հնախօսութեանց որ յաղագս Արգոնաւորդաց, Մեդիա ասի լինել դուստր Այեաայ արքային Կողքիսաց, ընդ որոյ ձեռամբ էր գեղմն ոսկի. իսկ Յասուլն էր որդի արքային Թետաղացոց, և եղև առաջնորդ արգոնաւորդաց. որ իբրև եհաս 'ի Կողքիս' հարաւ 'ի սէր Մեդեայ. և 'ի ձեռն նորա կորզեալ զգեղմն ոսկի յափշտակեաց և զնա, և տարեալ 'ի Թետաղիա արար իւր կին: Բայց յետ ծնանելոյ 'ի նմանէ զորդիս՝ անտես արարեալ զնա Յասուլնի ամուսնացաւ ընդ Գղաւկիայ դստեր Արէուլնի արքային Կորընթացոց: Ընդ որ յանհնարինս դառնացեալ Մեդեայ, և գրգռեալ 'ի վրէժխնդրութիւն գեղեաց մահաբեր թունիւք զԳղաւկիա և զԱրէուլն. սպան և զգաւակս զծնեալս 'ի Յասուլնէ. և ինքն խոյս ետ յԱթէնս: Ապա ամուսնացաւ ընդ Եգէոսի որդւոյ Պանդիոլնի. յորմէ ծնաւ որդի մի Մեդոս անուն. և նովաւ հանդերձ դարձ արար 'ի հայրենիս իւր 'ի Կողքիս. և տեսեալ թէ հայր իւր ընկեցեալ է յաթոռոյ թաւաւորութեան 'ի ձեռն որդւոյ իւրոյ Պերսէոսի, անդրէն հնարեցաւ դարձուցանել զնա յաթոռն: Բազում են և այլ գործք ընծայեալք Մեդեայ 'ի բանաստեղծից անտի, որք համարին զնա վհուկ լինել երևելի յարուեստ կախարդութեան: Զմի 'ի մտացածին գործոց նորա զնկարագրեալն յԵւրիսիդեայ ողբերգակէ եղծանէ մերս Մովսէս քերթող 'ի գիրս Պիտոյից, ընդ այսու մակագրութեամբ. Եղծ զՄեդեայ:

284. Մի՞ն նման գրեն այլք զՓիլիսպոսէ զհօրէն Աղեքսանդրի, թէ յորժամ 'ի ժամ թմրութեան 'ի քնոյ կամ 'ի գինւոյ արար դատաստան անիրաւ, զրկեալն աղաղակեաց և ասէ. Բողոքեմ առ արքայ: Ասէ Փիլիսպոս. Առ ո՞րողոքես ով դու. ոչ ապաքէն ես ինքն եմ արքայ Փիլիսպոս որ որոշեցի զդատ քո: Եւ նա ասէ. Բողոքեմ 'ի Փիլիսպոսէ թմբորելոյ առ Փիլիսպոս սթափեալ: Այս իմաստուն պատասխանի ոչ զայրացոյց զՓիլիսպոս, այլ սթափեցոյց, և ետ դատել դատաստան արդար. բայց ոչ յետս դարձոյց զառաջին վճիռ իւր, այլ յարքունի դանձուց ելից զզրկանս նեղելոյն:

285. Ափրոդիտէ թարգմանի փրփրածին. քանզի ասի յառասպելս թէ ծնաւ 'ի փրփրոյ ծովու, յոր կաթեալ իցէ արիւն Ուռանոսի այսինքն երկնից՝ հօրն Կռոնոսի: Արդ Ափրոդիտէ համարեալ էր առ հեթանոսս աստուածուհի սիրոյ, գեղեցկութեան և հեշտութեան: Բայց ոմանք երկու Ափրոդիտէս գնէին որպէս յիշէ և Թեսալոսս, և այլք երիս. իսկ Կիկերոն չորս թուէ, զորոց չէ մեզ անկ խօսիլ: Այլ ծանիր զի ոմանք համարեցան թէ նոյն իցէ ընդ Ափրոդիտեայ և Անահիտ, գուցէ շփոթելով զանուն Անահիտայ ընդ յունական անուանս անէփա, որ թարգմանի անաճօք-նիւն, որ և էր գործ Ափրոդիտեայ. և սակայն բաղմօք յայտ է 'ի գրոց նախնեաց զի Անահիտ ոչ է Ափրոդիտէ, այլ է նոյն որ առ լատինս կոչի Տիանա, և առ յոյնս Արտեմիս. զոր և մեք ստեպյուհական ձայնիւ Արտեմիս կոչեմք. որոյ սեռականն լինի Արտեմեայ կամ Արտեմիդեայ համաձայն յունականին: Ի կարգս մոլորակաց Ափրոդիտէ է արուսեակն, որ և լուսաբեր. իսկ Տիանա կամ Անահիտ է լուսին, ըստ առման բանաստեղծից: Այլ զԿիրիէ վհուկ որ 'ի ստորև յիշատակի, յիշեցաք վերագոյն 'ի համարն 51:

286. Թրասիւղղոս Աքսոնացի որդի Պիւթոգորայ անկեալ յախտ մտաթափութեան՝ համարէր զանձն լի փարթամութեամբք և անկարօտ յամենայնի. 'ի կորնչիլ իրիք չուղէր, իբր զառաւելն ունեւով, խնդայր ընդ մեծութիւն այլոց իբր ընդ բախտ իւր. 'ի հասանել նաւուց 'ի նաւահանգիստն Պիւրէայ, իւր կարծելով զնոսա ընդառաջ ելանէր նոցա, և մեծաւ խնդութեամբ ընդունէր. և 'ի մեկնիլն 'ի տեղւոջէն յուղարկէր զնոսա պատուով՝ առ փոքր մի ուղեկից լինելով առ ցամաքաւ. և պարզաբար ասել երջանկացեալ էր յանձին, զի համարէր զինքն տէր այնչափ իրաց: Եւ եղև իբրև կամեցաւ եղբայր նորա տանիլ զնա 'ի բժիշկս, չէառ նա յանձն, մինչև յետոյ ինքնին 'ի յուշն դարձաւ: Եւ ասլա սովոր էր ասել. Ոչ երբէք այնպէս երջանիկ և քաղցր կեանս վարեալ է իմ,

որպէս յայնմ մտաթափութեան կամ 'ի մոլար յայն կարծիս փարթամութեան . զի ոչ ինչ պակասէր ինձ ըստ իմումս կարծեաց : Իսկ վասն Դիոնիսեայ երևակայութեանն՝ ունիս տեսանել 'ի համարն 6 :

287 . Գոյր տեսակ ինչ հանգիստական զոհից առ Հելլենացիս , զոր մատուցանէին յաւուրս մեծախումբ ուրախութեան , և անուանէին զայն հարիւրզուարակեան , զոր ոմանք մեկնէն՝ զոհ հարիւր զուարակաց կամ հարիւր ցլուց . բայց այլք մեկնաբանեն լինել հարիւր կճղակեան կամ հարիւրոտնեան , այսինքն զոհ քսան և հինգ զուարակաց : Սոյն այս է որ զէ հաբի-բա-ու կոչի 'ի թուղթն Գրիգորի Մագիստրոսի յասել նորա առ Թոռնիկ Մամիկոնեան . “ Վէհ կազմելով զխոյ երախանին բազմազան խորակաց՝ առաւել քան 'ի Պելլէ թեսաղացւոց զզոհն հարիւրաւոր Արամազդայն տօնի ” : Իսկ թէ յիրաւի Պիւթագորաս զայնպիսի ինչ զոհ մատուցեալ իցէ , չհաւանի Կիկերոն , քանզի ասէ . “ Թէպէտև ասի զՊիւթագորայ թէ 'ի գտանել իւրում՝ նոր ինչ գիւտ յերկրաչափութեան՝ զուարակ զոհեալ իցէ մուզայից , այլ ինձ անհաւատ թուի այդ . քանզի նա չէառ յանձն զոհ մատուցանել և ոչ իսկ Դեդոսեանն Ապոլոնի , զի մի ասէ արեամբ շաղախեցից զսեղանն ” :

288 . Վասն Վերրէսի եղեն բանք վերագոյնդ 'ի համարն 190 : Այլ զառաջիկայ գործ նորա ստորագրէ Կիկերոն 'ի գիրս իւր : Ոչ այլուստ իմանայր , ասէ , զգարնանային եղանակ , բայց միայն թարթափելով 'ի մէջ վարդից . նստէր 'ի գահաւորակ կամ 'ի պատգարակ բարձեալ 'ի յուծից , յորում էին բարձկնեար վարդալից . պսակ ունէր 'ի գլուխն վարդաշէն , և մանեակ 'ի վարդից արկեալ զպարանոցաւ . և այլ վանդակագործ քսակ վարդալիր առ հոտոտէլեօք , և այլն : Իսկ վասն յետագայ անուանց ըստ բաւականին տայ տեղեկութիւն նա ինքն Թեսաւորոս՝ նկարագրելով զգործս նոցա :

289 . Սա ինքն է Դոմեստիանոս տղայամիտ կայսր հռովմայեցւոց , որ 'ի սկզբան անդ իւրոյ տէրութեան սահմանեալ էր անձին օր ըստ օրէ ժամ պարապոյ՝ մտանել 'ի սենեակ իւր առանձին , և որսալ ճանճս սրածայր գործեօք , 'ի խաղալ նոքօք , կամ 'ի զերծանիլ 'ի ձեռաց նոցա : Եւ եղև երբեմն միում յիշխանաց նորա՝ որ կոչիւր Ուրբիոս Կրիսպոս , մտանել առ կայսրն վասն կարևոր ինչ իրաց . և իբրև ել արտաքս 'ի սենեկէն , եհարց զնա այլ ոմն իշխան թէ իցէ՞ ոք առ ինքնակալին . զի և ինքն ունէր ինչ բանս ասել նմա . իսկ Ուրբիոս զայս ետ պատասխանի ընդ խաղ . Եւ ոչ իսկ ճանճ գտանի առ կայսեր :

290. Վասն Փաղարիսի և ցլու նորա լիով ասացաւ կանխաւ
 'ի համարն 3 : Սոյնպէս և վասն Բուսիրիսայ մարդախոշոշ
 բռնաւորի յիշեցաք 'ի համարն 220 , թէպէտև ոչ գտաք ինչ
 բանս վասն երիվարաց նորա , միայն վասն Գիոմիդեայ աւան-
 դի թէ մարմնովք օտարաց կերակրէր զերիվարս իւր , որպէս
 ունիս տեսանել 'ի համարն 172 . զնոյն ասէ հեղինակս և վասն
 Գլաւկոսի , գուցէ և Բուսիրիս այնպիսի ունէր սովորութիւն ,
 կամ թերևս յագիս ձիոց կապէր զմարդիկ , և այնպէս թողոյր
 ձգձգիլ ընդ քարուտ տեղիս : Ոչ գտաք ինչ և վասն առիւ-
 ծուց թէոգամասայ բռնաւորի , որ սպանաւ 'ի Հերակլէ որ-
 պէս զԲուսիրիս . գուցէ առաջի առիւծուց արկանէր զմար-
 դիկ : որպէս և բազումք 'ի բռնաւորաց արարին : Այլ է և
 Աթամաս արքայ թեբայ , զորմէ ասի յառասպելս ոսկի գեղ-
 մանն և Արգոնաւորդաց , թէ վասն հալածելոյ նորա զգաւակս
 իւր զՓոլեգոսս և զՀելլէս 'ի սադրելոյ Ինովայ՝ որ էր մօրու
 մանկանցն , հարաւ 'ի դիւէն . և 'ի տեսանել իւրում զԻնով
 և զօրդիս նորա համարելով զնոսա առիւծունս լինել , 'ի վե-
 րայ յարձակէր սպանանել զնոսա , և այլ ևս բանք սնոտիք :
 Պրոկոսսէս կամ Պուկրուստէս էր աւաղակ նշանաւոր յԱտ-
 աիկէ գաւառի առ Կեփիս գետով . որոյ ընկալեալ զանցա-
 ւորս իբր հիւրասիրութեամբ՝ հանէր յանկողինս 'ի հանգչիլ .
 և եթէ տեսանէր զհասակ ուրուք երկայն քան զչափ անկող-
 նոյն , ծայրատէր անդէն զոտս նորա զի հաւասարեսցի ընդ
 անկողինն . և եթէ գտանէր կարճ քան զանկողինն , ձգտեցու-
 ցանէր զմարմին նորա ճարճատելով չարաչար , թող զայլս
 զորս 'ի մամուլս ոլորէր և այլ ևս անբերելի տանջանօք կորու-
 սանէր . զսա ևս սատակեաց յետոյ Հերակլէս , կամ ըստ այ-
 լոց թեսևս : Ատրէոս կամ Ատրևս էր օրդի Պեղոպայ արքայի .
 սա յետ մահու հօրն կռուեալ վասն Ժառանգութեան թա-
 գաւորութեան ընդ եղբօր իւրում թիեստեայ վանեաց զնա ,
 և ապա նենգանօք կոչեալ զնա առ ինքն՝ որպէս թէ գահա-
 կից առնել խոստանալով , արար նմա կոչունս ընթրեաց . և
 յընթրիս անդ եհան 'ի տեղի խորտկաց զմարմինս օրդուց
 թիեստեայ խորովեալս , կամ զմին խորովեալ 'ի հուր և զմիւսն
 խարչեալ 'ի ջուր . որպէս և զարիւն նոցա խառնեալ ընդ գին-
 ւոյ մատոյց եղբօր իւրում բաժակաւ : Եւ յետ ընթրեաց ետ-
 բերել զգլուխս մանկանցն . և ցուցեալ զնոսա թիեստեայ ա-
 սէ . ճանաչէս զսոսա . ահա 'ի մոյ անտի գոցա էին խոր-
 տիկքն զորս կերար : Զայս անգթութիւն անբերելի յայտնա-
 բանել կամելով վիպատանիցն Հելլենացւոց ասացին , թէ չհան-
 դուրժեալ արևու այսպիսի մեծեղեան գործոյ յետս կոյս
 դարձաւ . կամ թէ եղև խաւարումն արեգական : Իսկ Սկի-
 նէս կամ Սկինիս էր աւաղակ ոմն մերձ 'ի Կորնթոս այր գա-
 ղանամիտ և զօրաւոր , որ ըստ գրելոյ Ովիդիոսի ինքնին ձեռօք

իւրովք բռնն հարեալ զերկուց ծառոց՝ զերկոցունց զծայրս մինչև ՚ի գետին իջուցանէր և միացուցանէր . և կապեալ զմարդիկ զոտից և զձեռաց յերկօսին կողմանս, թողացուցանէր զոստս ծառոցն . և այնպէս ՚ի վերանալ նոցին յօդս յեղակարծ յարձակմամբ՝ հերձեալ կոտորէին մարմինք կապելոցն : Այլ անցին զանցին զսոքօք բռնաւորքն յետագայք ՚ի նահատակել զսուրբ վկայս այսպիսի և այլ ևս ազգի ազգի տանջանօք :

291. Պիգմալիոն էր որդի Բեզոսի արքային Տիւրոսի, այր ընչաքաղց, որ ամենայն իրօք զհետ էր հաւաքելոյ զինչս . և որչափ փարթամանայր և ևս ագահէր, որպէս օրէն է ամենայն արծաթասիրաց : Եւ զի քեռայրն իւր, այն է Սիխէոս Ակերբաս քրմապետ այրն Դիգեայ՝ ունէր ճոխութիւն բազում ծածկեալ ՚ի թաքստի, սպան զնա Պիգմալիոն դաւադրութեամբ յառանձին պահու առաջի զոհարանին . այլ ոչ եհաս ժառանգել զամենայն ինչս նորա . զի քոյր իւր Դիգէ իմացաւ զդաւն, և ժողովեալ զինչս առն իւրոյ խոյս ետ ՚ի Տիւրոսէ ՚ի Կիպրոս . և ապա անկեալ յԱփրիկէ՝ շինեաց անդ ՂԿարքեդոն, որպէս յիշեցաք ՚ի համարն 99 :

Ծանօթոշիշնք յիսնևտասներորդ գիրս :

292. Սա ինքն է Ատրէոս կամ Ատրէս եղբայր Թիէստեայ, զորոյ զանողորմ բարս փոքր ինչ վերագոյն յայտնեցաք : Արդ կամի ասել Թեսաւրոս ըստ բանից բանաստեղծից, թէ Ատրէս ՚ի տալ եղբօր իւրում ուտել զմարմինս որդւոց նորին և ըմպել զարիւնս նոցա խառն ընդ գինի, ոչ եթէ ՚ի պատշաճողութիւն կամ յանպատշաճութիւն գործոյն հայէր յորմէ պարտ էր սոսկալ, այլ միայն հեշտանայր ընդ անագորոյն եղանակ այնր ապիրատութեան :

293. Աւտողիկոս, որ և գրի Աւտողիոս կամ Անտիդոքոս, էր անուանի գող և աւազակ, համարեալ ՚ի դիւցաբանից որդի Հերմէսի Աստուծոյ, որ առ լատինս Մէրքուրիոս ասի, և զի Մերքուրիոս կոչի առ նոսա և փայլածուն, ասի յայլոց թէ Աւտողիկոս ծնեալ իցէ ընդ աղդեցութեամբ այնր մոլորակի : Արդ ըստ առասպելարկուաց էառ սա զօրութիւն ՚ի հօրէ իւրմէ ՚ի Հերմէայ կերպարանափոխ լինել յայլ և այլ դէմս . և զայն ՚ի կիր առեալ ՚ի գործս յափշտակութեան ոչ միայն

զանձն այլակերպէր, զի մի ծանիցի, այլ և զգրաստս և զան-
գեայս զորս յափշտակէր, յայլ գոյն փոխարկէր ըստ երևու-
թի մօրթոյն. մինչև անմարթ էր տերանց նոցա գտանել և ճա-
նաչել զնոսա: Եւ եղև 'ի յաճախել նորա յայս չարիս, որով
համարձակ գողանայր և զգրաստս գրացեաց, զգացեալ զայս
Սիսիփոսի ուրումն 'ի մերձաւորաց նորա նշան եդ 'ի վերայ
գրաստուց իւրոց խորագոյնս քան զմօրթն. և յորժամ Գո-
ղացաւ զայնս Աւտողիկոս, սա նշանաւ իւրով կալաւ զգողօնն
և զգողն: Այս ամենայն զմի ինչ միայն ցուցանէ, թէ ամե-
նայնիւ ճարտար էր Աւտողիկոս յարուեստ գողութեան և
յափշտակութեան. բայց ամենայն գող ճարտար ըմբռնի
հուսկ յետոյ ճարտարութեամբ իւրով:

294. Վասն չարամիտ և երգիծաբան Զոյիլեայ ասացաւ 'ի
վերոյ 'ի համարն 160: Իսկ Լեպիգոս՝ Մարկոս Եմիլիոս կո-
չեցեալ էր ազնուական ոմն յերևելի տանէ, այր փառասէր և
իշխանասէր, որ միշտ փառաց 'ի փառս, և յաւագութենէ
յաւագութիւն վերանալ ձկտէր, եղև մեծ քրմապետ. և ե-
րիցս էառ պատիւ հիւպատոսութեան. կարգեցաւ զօրագլուխ
և սպարապետ և դարձեալ ընտրեցաւ մի յիշխանաց եռապե-
տական տէրութեան ընդ Օգոստոսի և ընդ Անտոնիոսի: Եւ
ոչ այնու շատացեալ ձեռն էարկ սեպհականել ինքեան և
զտէրութիւն Սիկիլիոյ. և այն ինչ կարծէր նստիլ իշխանաբար
'ի Մեսսինա. ըմբռնեցաւ յոսոխէ իւրմէ, և արտասահմանե-
ցաւ 'ի փոքրիկ քաղաք մի Իտալիոյ: Արդ զախտ այսպիսի իշ-
խանասիրութեան, որով ոք անյագաբար ձկտի ևս քան զևս
մեծանալ և տիրել, (զնոյն իմա և զբուռն բերմանէ ցանկու-
թեան, բարկութեան, և այլն) Վիկերոն կոչեաց Անկարու-
թիւն. իբր թէ չկարէ այնպիսին զուսպ ունել զանձն, և կամ
չէ տէր անձին, բուռն ձգեալ 'ի բերմանէ կրից և ախտից:

295. Զայսպիսի մահ յառաջ եկեալ 'ի սաստիկ ծիծաղ-
մանէ յիշեցաք և վերագոյնդ 'ի համարն 280: Այլ թէ որ
Քսենոփոն իցէ յիշատակեալն աստանօր չէ մեզ յայտ. զի
բաց 'ի պատմաբանն Քսենոփոնտեայ, վեց ևս այլ նոյնանուն
թուեն մատենագիրք:

296. Եպիկատոս էր մեծանուն փիլիսոփայ Ստոյիկեան,
հայրենեօք 'ի Տրապօլսոյ Փռիւգացոց. սա 'ի ծառայական
կարգէ յառաջ եկեալ եղև մի 'ի սենեկապետաց Ներոնի կայ-
սեր, և երևելի գտաւ յոյժ 'ի հռովմ. վարդապետութիւն
սորա և ընթացք վարուց առաւել մերձաւոր եղէն քրիստո-
նէական կարգաց քան զամենայն նախնի փիլիսոփայից. գրեաց
բազում ինչ ընտիր և պիտանի: Առաժ էր դորա թէ բովան-

դակ իմաստասիրութիւնն կախեալ կայ զերկուց բառիցս, համբեր և հրաժարեալ: Եւ եղև 'ի ժամանակին յորում արտաքսեաց Դոմեաթիանոս կայսր զամենայն փիլիսոփայս 'ի Հռովմայ, յամի տեառն իբր 94, գնաց և Եսփիկատոս 'ի Նիկոպօլիս քաղաք Եսփիռոսայ. և անդ մեռաւ 'ի խոր ծերութեան: Աշտանակն կաւեղէն զոր 'ի կիր առնոյր նա, վաճառեցաւ յետոյ երեք հազար գենարի:

297. Սա ինքն է Փիլոկտես յիշատակեալն 'ի մէջ 'ի համարն 112. զոր ոմանք 'ի խոցմանէ նետի ասէն մեռեալ, և այլք ըստ Հոմերոսի 'ի խայթուածոյ օձի, տես անդ:

298. Այս բան է Ալիքիլիոսի լատին բանաստեղծի յԵնէականի (Թ) ուր փռիւգուհիս անուանէ զկնամարդի արս փռիւգիոյ վասն կանացի թուլամորթութեան նոցին: Իսկ թէ զինչ իցեն Դինգիմեան մայրիք, կամ բարձունք Դինգիմեայ, ծանիր. զի Դինգիմոս կամ Դինգիմա էր անուն տնկախիւ լերին 'ի Փռիւգիա. ուր 'ի ներքոյ վարսաւոր ծառոց գոյր տեղի սլաշտաման Աիւբեղեայ, այսինքն Ռէայ մօր աստուածոց, որ համարիւր գուտար Դինգիմէի կնոջն Մէոմէայ արքային Լիւգացոց, ուստի և ինքն կոչուր Դինգիմեա, և անտառնորա Դինգիմեան. յորում տեղւոջ լինէին խրախութիւնք հեթանոսականք թմբկօք և սլարուք: Եւ յայտեղի հայի առեւն խորենացւոյն յաշխարհագրութեան: “Փռիւգիա... ունի լեառն զԴիգոնիա (կամ զԴինգիմոն)”,:

299. Անունս Դի-Դալն թէպէտև 'ի մերս բարբառ ստուգաբանի յազգէ դից կամ 'ի զարմէ աստուածոց, այլ սակայն սովորութեամբ առեալ լինի փոխանակ բառիս քաջազն կամ փառազուն, այսինքն որ երևելին է 'ի մէջ մարդկան 'ի ձեռն մեծամեծ արութեանց և առաքինութեանց: Արդ որպէս յայտ է, հեթանոսք մոլար մտօք զորս միանգամ համարէին առաւելեալ քան զհասարակ մարդիկ իւիք իւիք կատարելութեամբք, ձայնէին զնոսա գիւցազն՝ իբր աստուածանման և աստուածամերձ. յոր միտս ասէ Յովհաննէս Իմաստասէր 'ի ճառն ընդդէմ Պաւղիկեանց. “Այլ և գիւցազունք անուանեալ գեր 'ի վերոյ մարդկայնոյս համբառնային բնութեան”,:

Այլ մէք զնոյն անուն յարգիս 'ի կիր առնումք ըստ սովորութեան 'ի վերայ երևելի անձանց ծաղկելոց մեծագործ առաքինութեամբք: Նմին իրի և աստ գիւցազնական առաքինութիւն նշանակէ զայնպիսի կատարեալ առաքինութիւն, որ գեր 'ի վեր գտանի քան զհասարակ առաքինեաց իբր առաւել աստուածամերձ, կամ զքաղաքավարութիւն այնպիսի՝ որ 'ի վեր տեսանի քան զհասարակ ընթացս մարդկան, և իբր

հրեշտակային իմն երևի . որպէս և ընթացք բանից հեղինակիս
լաւ ևս յայտնեն :

300 . Ի մէջ սոցա զորս յիշէ Թեաւարոս 'ի կարգի գիւցազն
կոչեցելոց առ հեթանոսս , քաջայայտ է անուն քաջին հե-
րակէայ հսկայի , որ բազում անգամ յիշեցաւ . և 'ի մեզ Վա-
հագն ևս անուանի : Իսկ Ոսիրիս էր անուանի որ քաջազն ,
զորմէ ասեն շրջեալ յարևելս և յարևմուտս , և 'ի բազում
տեղիս սահմանեալ և հաստատեալ քաղաքական կեանս , ա-
րուեստս ազգի ազգի , երկրագործութիւնս , և այլն . և այս
յաւէտ յԵգիպտոս . մինչև նոյն կարծի լինել ընդ գլխաւոր
աստուածն Եգիպտացւոց , որ կոչիւր Աօիս կամ Սերապիս ,
որգի Դիոսի ծնեալ ըստ առասպելաց 'ի Նիոբեայ դստերէն
Փորոնէի արքային Արգիացւոց , եղբայր և այր Սիդեայ . զոր-
մէ յիշեցաք 'ի համարն 135 : Իսկ Կաստոր և Պոլլիսէկիս էին
յընկերաց անտի Արգոնաւորդաց , եղբարք Հեղինեայ , վեր-
առեալք 'ի Հելլենացւոց 'ի պատիւ գիւցազանց , և դասեալք
'ի կարգս համաստեղութեանց երկաւոր կամ երկուորեակ
անուամբ , որ և կոչին Դիոսկուրք կամ Դիոսկուրացիք :

301 . Կամիլլոս՝ որ և Մարկոս Փուրիոս , էր մի յերևելի զօ-
րավարացն Հռովմայեցւոց իբր 390 ամօք յառաջ քան զԲրիս-
տոս , և ընտրեալ բազում անգամ 'ի պէսպէս աստիճանս ա-
ւագութեան : Արար բազմապատիկ գործս քաջութեան 'ի
սէր հայրենեաց . մինչև կոչիլ նմա երկրորդ Հռոմուլոս՝ հայ-
րենեաց նորոգիչ :

302 . Յաղազս Լիկայոնի 'ի գայլ փոխելոյ ըստ առասպե-
լաց՝ տես 'ի համարն 161 . սոյնպէս և վասն ընկերաց Ոգիսեայ
որք ասին փոխակերպեալ յայլևայլ անասունս 'ի Կիրկեայ
վհկէ , տես 'ի 51 :

303 . Շատ լիցի զոր յիշեցաք վասն Որեստեայ մայրասպա-
նի 'ի համարն 232 . որպէս և վասն Այասայ կատաղելոյ 'ի 136 .
Թող զի և հեղինակն բացատրէ ըստ բաւականին :

304 . Միլտիադէս էր անուանի զօրավար Աթենացւոց , որ
մետասան հազար արամբք վանեալ խորտակեաց զվեց հարիւր
հազար զօրս Պարսից 'ի Մարաթոնեան գաշտին : Եւ այսպիսի
անուն քաջութեան նորա եղև օրինակ և յորդոր այլոց քա-
ջաց : Այլ սա ինքն Միլտիադէս հուսկ յետոյ ըմբռնեալ յԱ-
թենացւոց իբրև պարտաւոր 'ի կապանս բանտի վճարեաց ըզ-
կեանս :

Ծանոթութիւնք 'ի քսակերորդ գիրս:

305. Բարեկամութիւնդ անուն 'ի մերս բարբառ որպէս և յայտ է, առեալ է 'ի կամելոյ զբարի այլում, որ է հարազատ գործ սիրելութեան, կամ նշան ճշմարիտ սիրոյ. այլ այնպէս զի յանուանեն զոք բարեկամ, ոչ այնչափ նշանակի բարի կամիլն նորա այլում, որչափ 'ի մէջ բերի բուն իսկ սիրելութիւնն. այն է մտերիմ սէրն նորա որով կապեալ է ընդ սիրելոյն, յորմէ և հետևաբար կամի միշտ զբարին նորա: Իսկ առ Լատինս և առ Յոյնս ընդ հակառակն է. զի զբուն բարեկամութիւնդ անուն առնուն յանուանէ սիրոյ. նմին իրի և առ նոսա նոյն է ասել սիրելութիւն կամ բարեկամութիւն: Եւ ըստ այսմ տարածանէն զնոյն բառ ոչ միայն 'ի վերայ սիրելութեան որ գտանի 'ի մէջ բանաւորաց, այլև փոխաբերաբար 'ի վերայ բնաւոր յօժարութեան որ գտանի յանասունս, ևս և 'ի վերայ համակրութեան որ 'ի տունկս կամ յայլ էակս նիւթականս: Զայս քաջ 'ի միտ առ, զի գիւրաւ իմասցիս զընթացս բանից հեղինակիս 'ի բովանդակ ճառս առաջիկայ. ուր միշտ զմի և զնոյն բառ վարէ նա (ափսոս) այլ մէք է զի բարեկամութիւն եգաք, և է զի յաւելաք և սիրելութիւն:

306. Սէրն ըստ բանաստեղծիցն այլաբանելոյ համարիւր լինել գեղեցկագոյնն 'ի համօրէն էակս և երիցագոյն ժամանակաւ. 'ի վեր երևեալ ըստ Հեսիոդոսի անդասին 'ի սկզբնութեան ատեղերաց, յորում էր լոկ երկիր աներևոյթ և անպատրաստ կամ նիւթ անկերպարան. որ յայլոց կոչի անդունդ կամ վիհ խառնութեանց. արդ՝ ըստ Արիստոփանեայ, սէրն զարգարեալ ոսկի թևօք միացաւ ընդ վիհ, և 'ի զուգաւորութենէ անտի 'ի վեր ելին մարդիկ և կենդանիք, և ամենայն զարգք երկնի և երկրի: Եւ ահա ըստ այսմ նմանաբանութեան. զոր բազմօք ընդլայնեն մեկնաբանք, խօսի աստ թեսաւրոս: Յիշեցաք և վերագոյնդ զսէր անուանեալ աստուածն սիրոյ 'ի համարն 192. զոր ոմանք նոյն համարին ընդսմին, և կոչի ասեն նաև ցանկութիւն:

307. Թեսաւրոս 'ի բնագրի անդ զՄագնիս կոչէ հեր+ու+ան+առ կամ հեր+ակ+ան վէճ, որպէս և զերկաթն՝ հրա+ հան+առ, կամ հառս մե+առառ. քանզի ոմանք համարին, թէ մագնիսն առեալ իցէ զայն անուն փոխաբերական 'ի քաջէն հերակլեայ, որ և հերքիւլէս ասի. և այս վասն բնաւոր իմն յօժարութեան նորա առ պատերազմական մրցմունս որ նշանակի հրատիւ,

որպէս է բերում մագնիսի առ երկաթ : Իսկ այլք պնդեն թէ ոչ յանուանէ Հերակլէայ կամ Հերքիւլէայ հսկայի , այլ 'ի Հերակլիայ քաղաքէն Լիւդացոց կոչեցաւ մագնիսն վէմ Հերակլէան . որպէս և երբեմն քար լիւդեան կոչի մագնիսն , և փորձաքարն . և նոյն իսկ մագնիս կամ մագնեսիոս անունդ առեալ է ասեն 'ի Մագնեսիայ քաղաքէն Լիւդացոց , զի յայն կողմանս յաճախ գտանի : Այլք յաւելուն թէ ընտիր ևս մագնիս ելանէ 'ի սահմանս միւս Հերակլիա քաղաքի որ 'ի Մակեդոնիա : Իսկ երկաթն կոչի հրատ 'ի մէջ հանքաց , կամ Մարս այսինքն Արէս 'ի մէջ մետաղաց , մի զի արտադրութիւն հանքաց երկաթոյ ընծայի հրատ մոլորակի . և միւս ևս զի հրատն առ լատինս կոչի Մարս , որ նշանակէ մարտ . և յայտ է թէ գլխաւոր գործի մարտի պատերազմաց երկաթն է . զոր օրինակ սուր , գեղարդն , նետ , և ըստ նմին նաև Արէս աստուածն զոր լատինք նոյնպէս Մարս կոչեն , համարիւր վերատեսուչ պատերազմաց :

308 . Ըստ գրեւոյ Վաղերիոսի Մաքսիմոսի Պողիւստրատոս և Հիպպոլիդէս էին փիլիսոփայք 'ի մի և 'ի նոյն աւուր ծնեալք . որք և 'ի միում դպրոցի Եպիկուրոսի աշակերտեալք՝ կապեցան ընդ միմեանս սիրով , և ունէին զամենայն ինչ 'ի մէջ իւրեանց իբրև հասարակաց . և այնպէս կացեալ 'ի միաբանութեան որ առ միմեանս մինչև ցիսոր ծերութիւն , 'ի միում աւուր մեռան երկոքեան :

309 . Պերիթոս էր որդի Իքսիոնի արքային Լապիթեայց , մտերիմ սիրով բարեկամութեան կապեալ ընդ դիւցազնին Թեսեայ Աթենացոյ : Էած 'ի կնութիւն զՀիպպոդամէ ըզդուստր Ատրակայ . զոր իբրև յափշտակել կամեցան Կենտաւրոսք կամ Ձիացուք , Թեսևս հանդերձ Հերակլիւ ձեռնտուլեալ Պերիթեայ վանեաց զ'ի վերայ յարձակեալն , որպէս յիշեցաք 'ի համարն 124 : Յաւելուն առասպելարկուք թէ 'ի մեռանիլ Հիպպոդամէի՝ Պերիթոս և Թեսևս միաբան յարձակեցան 'ի տարտարոսն կորզել զՊերսեփոնէ զկին Պլուտոնի ոանդարապետի . այլ ընդ հասանելն մօտ առ դուրս Պերիթոս սատակեցաւ 'ի Կերքերոսէ , որ էր շուն եռագլխի պահապան դրաց դժոխոց . և Թեսևս վտանգեալ ըմբռնեցաւ 'ի ներքս անդ . մինչև եկեալ Հերակլի՝ ազատեաց զնա . որպէս ասացաւ 'ի համարն 134 : Նոննոս այսպէս յիշատակէ զիրան . “Պերինթոս իջեալ 'ի դժոխս , զի յափշտակեաց զՊերսեփոնայ զդուստր Դեմետրի , զոր Պղատոն յափշտակեալ տարաւ 'ի դժոխս . և կապեալ եղև Պերինթոս 'ի Պղատոնէ առ վէմս ոմանս : Արդ իջեալ Հերակլէս զի առցէ զՊերինթոս , զնա առ ինքն ձգեաց . այլ յատակք նորա առ քարինսն մնացին , և կոչեցաւ Պերինթոս անյատակ ” :

310. Զայս յառաջ բերէ Վիկերոն 'ի գիրս իւր այսպիսի բանիւք. «Պատմեն վասն Դամոնեայ և Պիւթիայ պիւթագորեանց այնպիսի ունել մտերմութիւն առ միմեանս, զի յորժամ զմին 'ի սոցանէ 'ի մահ գատապարտեաց բռնաւորն Դիոնեսիոս 'ի սահմանեալ ինչ աւուր. և այն որ գատակնքեալն էր 'ի մահ, խնդրեաց աւուրս քանի մի երթալ հրաման տալ վասն տան իւրոյ, միւսն եկաց երաշխաւոր փոխան ընկերին վասն դարձի նորա, յանձն առեալ զմեռանել թէ ոչ դարձցի նա: Եւ եղև իբրև դարձ արար նա յաւուր ժամագրութեանն, զարմացեալ բռնաւորին ընդ հաւատարմութիւն նոցին, խնդրեաց զի և զինքն երրորդ գրեացեն 'ի բարեկամութեան իւրեանց »:

311. Առ բացատրութիւն իմաստիցն եղաք, «Սա միայն մնաց միահեծան », ուր խտալական բառքն հնչեն. «Սա միայն մնաց արև », և զայս ձև ասացուածոց վարէ Թեոսաւրոս վասն նմանաձայնութեան բառիցս «օլօ, միայն, և «օլէ, «բև. որպէս և այլուր նշանակեալ եղև 'ի մէնջ: Սոյնպիսի նմանաձայնութեամբ 'ի յաջորդ գլուխն ելէ Դէնդի և «Լի Դէնդի բարեկամութեան կոչէ զբարերարութիւնս. ուր մէք ճշգիւ թարգմանեցաք «արէր+ և «նուսդ+:

312. Պերիանդրոս մին յեօթն իմաստասիրաց, էր արքայ Վորնթացւոց որդի Վիպսեղայ: Սա թէպէտև զանուն էառ իմաստասիրի վասն ճարտարութեան մտաց իւրոց, և գիտնաւոր գրուածոցն զորս յօրինեաց յուղղութիւն վարուց մարդկան, այլ անձամբ էր մօլի առաւելապէս ըմբռնեալ յախտ ցանկութեան, և կատաղի բարկութեան: Իւր էր առածն գովելի. Սանձեա՛ զբարկութիւն. և ինքն էր անսանձ բռնաւոր, անագորոյն և խիստ առ հպատակս. այնչափ ատելի իւրոցն, մինչ զի յեւանէն 'ի տանէ կասկածէր առանց բազմութեան զինուորաց երևիլ առաջի ամբօխին, և ակն ածէր նաև յերեսաց տկարաց և վատասրտաց: Յայս ամենայն հայեցեալ համարեցան ոմանք, թէ իմաստասէրն Պերիանդր այլ ոք իցէ որիչ 'ի բռնաւորէս Վորնթացւոց: Բայց այլք պնդեն նոյն լինել բերելով օրինակ զՍողոմոն, որ իմաստնագոյնն էր քան զամենայն իմաստունս, այլ խոտորեցաւ զինի ցանկութեան: Եւ յայտ իսկ է թէ իմաստութիւն մտաց ոչ ինչ օգտէ այնմ որ ոչն դնէ 'ի գործ զիմաստութիւն իւր, և ոչ վարի բարոյական իմաստասիրութեամբ, այսինքն կարգելով զգիտութիւնն 'ի գործագրութիւն ուղիղ վարուց:

313. Ամիանդ է տեսակ ինչ քարի, որոյ մասունքն զատուցեալ գզզին իբրև ասր կամ բամբակ, մինչև մարթ է նիւթել

կամ մանեւ, և գործել իբրև զկտաւ: Եւ զի բնիկ նիւթն է քարեղէն, ոչ այրի 'ի հրոյ իբրև զպատառս վշոյ. այլ մանաւանդ եթէ աղտեղեալ իցէ, հրով մաքրի. և թէպէտ 'ի մեջ հրոյ լինի հրաշէկ, և վառի 'ի բոցոյ, այլ ոչ ծախի. զի 'ի շիջանիլ բոցոյն՝ անդրէն 'ի նախկին իւր սրահուծիւն գառնայ պայծառ քան զառաջինն:

314. Պիւղադէս կամ Պիլադէս էր որդի Ստրոփեայ արքային Փոկէացւոց, ազգակից Որեստեայ որդւոյ Ագամեմնոնի արքային Մեկենաց: Եւ էին սոքա երկոքին Որեստէս և Պիւղադէս սերտ սիրով զօգեալք ընդ միմեանս, և գործակիցք իրերաց յամենայնի. և եղև 'ի գնալ Որեստեայ յափշտակել զարձանն Արտեմեայ որ 'ի Տաւրիս սկիւթացւոց, ընդ նմա էր և Պիւղադէս. և երկոքին 'ի միասին ըմբռնեցան և մատնեցան 'ի շղթայս լինել զոհ Արտեմեայ: Յայնժամ քրմուհին Իփիւզինէ կամեցաւ ազատել զմին, զի շատ է ասէ 'ի ընուլ զօրէնս տեղւոյս զոհել զմին և եթ յօտարաց աստի. և ընտրեաց պահել զՊիւղադէս 'ի սպանդ զոհից: Ջայն իբրև գիտաց Որեստէս անդէր, թէ ինձ յաւէտ պարտ է մեռանել. և ընդ հակառակն Պիւղադէս ջանայր զի ինքն սպանցի, և բարեկամն իւր սիրելի կացցէ մնասցէ կենդանի: Եւ յետ բազումս հակառակելոյ ընդ միմեանս վասն սիրոյ՝ ածան առաջի թոասայ բռնաւորի, որ թագաւորն էր տեղւոյն. և նա հրամայեաց, զի Որեստէսն այն որոյ եկեալ իցէ 'ի յափշտակել զԱրտեմիս, զոհ լիցի, իսկ միւսն իբրև ուղեկից նորին գտեալ ազատ լիցի: Յայնժամ յառաջ մատեալ Պիւղադէս, և հաստատեաց երգմամբ թէ ես ինքն եմ Որեստէս մահու պարտականն: Իսկ Որեստէս երգնոյր թէ ես ինքն եմ ճշմարիտն Որեստէս. ապա թէ դա իցէ, ասէ, Որեստէս, ես Պիւղադէսն եմ մահապարտ: Ջարմացեալ բռնաւորին և ոչ գտեալ զելս իրացն, եհան զնոսա յատենէ իւրմէ. և մինչդեռ խորհէր թէ զինչ արասցէ վասն արանցն, ծանեալ քրմուհին Իփիւզինէ 'ի նշանաց՝ թէ Որեստէս եղբայր իւր է, և զերծոյց զնա և ըզբարեկամ նորա. և 'ի ձեռն նոցա սպանեալ զթոաս խոյս ետ նոքօք հանդերձ յերկրէ անտի 'ի հայրենիս իւր յԱրկադիա: Իսկ Նոննոս այսպէս համառօտէ զբանն ասելով. “ Որեստէս այս որդի էր Ագամեմնոնի. այլ սիրելուծիւն այնչափ ունէր առ Պիլադէս, և Պիլադէս առ Որեստէս, զի մեռանելով Պիլադէսի ընդ նմին իջանել Որեստէսի 'ի դժոխս ”:

315. Ատաբաս և Նուամենիոս էին երևելի գողք համախոհք իրերաց, ճարտարք յարուեստ չարուծեան իւրեանց. մինչև 'ի յայտ առնել զչարարուեստ հնարս անուանի գողոց 'ի մի միաբանելոց՝ յառակս եղև ասել, “ Միաբանեալ են

Ատտաբաս և Նուսրէնիոս , : Իսկ վասն Սիմոնի և Նիկոնի ըստոյգ ինչ ոչ գտաք . միայն գրէ լիւիոս թէ Նիկոն և Փիլոմենոս երիտասարդք Տարենտացիք 'ի թշնամութիւն դարձեալ ընդդէմ Հռովմայեցւոց , միաբանեցին ընդ իւրեանս արս քանի մի , և բանս եգիսն ընդ Անիքաղայ Կարբեդոնացւոց զօրավարի՝ մատնել զքաղաքն Տարենտոն 'ի ձեռս նորա . և 'ի խնդրել նորա 'ի նոցանէ ինչ ինչ սլայմանս հաստատութեան յանձն առին երգմամբ : Այլ թէ առ սոսա հայի բան Թեսաւրոսի կամ առ այլս ոմանս , չէ մեզ յայտ :

316 . Գղաւկոս ըստ առասպելաց էր ձկնորս ոմն , որ ընկէց զանձն 'ի ծով , և համարեցաւ աստուած ծովային . զոր և նկարէին այլանդակ դիմօք իբր խառնածին ինչ կենդանի 'ի մէջ ծովու : Իսկ Ներէա կամ դնի փոխանակ միոյ 'ի Ներեայց , որք համարեալ լինէին յաւերժահարսունք բնակեալք 'ի ծով գոտերք Ներէոսի ուրումն , և կամ պարտի լինել Նէէրա , որ էր ասեն օրիորդ չքնաղ անուանեալ հարսն արեգական . յորմէ և սովորութիւն եղև բանաստեղծից զդեղեցիկս 'ի կանանց Նէէրա ձայնել :

317 . Զովաիւրոս բաբելացի որդի Մեգաբիւղայ էր մի 'ի նոցանէ , որք միաբանեալ 'ի բաց հանին զսուտ Շմերդ 'ի թագաւորութենէ , և վանեալ զմոգս բռնացեալս թագաւորեցուցին զԴարեհ Վշտասպեան 'ի վերայ Պարսից : Այլ եցոյց սա և այլ երախտիս մեծ Դարեհի արքայի . զի յոչ կարելն նորա առնուլ զԲաբելոն քաղաք Զովաիւրոս ծայրատեաց զունչս և զականջս իւր , և ետ հարուածել զանձն , և այնպէս արիւնշաղախ մարմնով դնաց առ քաղաքակիցս իւր առ Բաբելացիս իբրև փախստական յերեսաց Դարեհի , որպէս թէ յարքայէ լեալ իցեն նմա այն հարուածք վասն յորդորելոյ իւրոյ զնա մեկնիլ 'ի սլաշարմանէ Բաբելոնի : Եւ զի մեծ էր անուն Զովաիւրոսի , հաւատացին բանից նորա քաղաքացիք և ընկալան յիւրեանս . մինչև յետ սակաւուց առաջնորդ սլատերազմի ևս եղև Զովաիւրոս , և մատնեաց զԲաբելոն 'ի ձեռս Դարեհի : Եւ ահա վասն այսպիսի մտերիմ սիրոյ նորա այնչափ սիրէր զնա Դարեհ արքայ , մինչև յառնուլ երբեմն 'ի ձեռս զնուռն մի ասաց . Յանկայի արդեօք զի որչափ հատք են 'ի նռանս , նոյնչափ ոգի և մարմին լինէր Զովաիւրոսիդ իմում . ցաւ է ինձ ասէր վասն ծայրատութեան անդամոցն՝ զոր յանձն էառ նա կամակար 'ի սէր իմ . զի առաւել արժէ յաչս իմ Զովաիւրոս մի ողջանդամ քան զքսան Բաբելոն : Այլ զնախասացեալ գործ Զովաիւրայ , զոր գրեն Յուստինոս , և Հերոդոտոս 'ի մէջ բերէ և Նոննոս . ուր չգիտեմ զիարդ 'ի հայերէն թարգմանութեան փոխանակ Դարեհի հասարակօրէն

Կիւրոս գրի . հաճոյ թուի օրինակել աստէն զգրեալն .
 “Քանզի բազում ժամանակս մարտնչելով Կիւրոսի ընդ Բա-
 բելոնի , և դժուարամարտ գոլով նորա և անառիկ , յոյժ
 տրտմեալ լինէր . ապա այր ոմն Զովաիւրոս անուանեալ ա-
 րիագոյն անձամբ , որպէս եցոյց իրն՝ որ առ ՚ի նմանէ գոր-
 ծեցաւ , և առ Կիւրոսիւ ոչ վատափառ լեալ , հնարի այս-
 պիսի ինչ . հատեալ զունչս իւր և զականջս , և խարազանօք
 յոյժ հարեալ զանձն իւր , գնայ առ Բաբելացիսն ինքնա-
 կամ կամօք որպէս չարիս բազումս կրեալ առ ՚ի Կիւրո-
 սէ , և ՚ի գնալն՝ բարեկամութիւն ցուցանէ Բաբելացոցն , և
 ՚ի խորհուրդ մտանէ ընդ նոսա զընդդէմն Կիւրոսի . և սլար-
 զաբար հաւատարմանայ Բաբելացոցն զմիտս նոցա յանգու-
 ցեալ յինքն . և զօրավար եղեալ Բաբելացոցն սպանանէ զբա-
 զումս ՚ի զօրացն Դարեհի . (ասք միայն ուղիղ գրի անուն Դարեհի) .
 այլև ժամագիր եղեալ նորա և սահմանեալ օր առ Կիւրոս ,
 յորում պարտ իցէ գալ ՚ի դուռն Բաբելոնի . և յայնմ
 աւուր հաւանեցուցանէ զԲաբելացիսն , և առնու զբանալիս
 դրացն , պատճառելով զայս ինչ մի գուցէ ձանձրացեալ
 ՚ի կռուոյն կամ զարհուրեալ յերկիւղէն անձն տուր լինի-
 ցին . և այսպէս խաբելով , և ապա բացեալ մուծանէ զՊար-
 սիկան . և այսպէս առաւ Բաբելոն : Զայսօսիկ Հերովդիտոս
 ասէ յերկրորդում պատմութեան , , : Այլ որպէս ասացաք՝
 այս բան գրի ՚ի Հերովդոտեայ յերրորդում պատմութեան .
 և այն միշտ Դարեհ անուամբ , գէթ յայժմու օրինակս . նոյն-
 պէս Դարեհ գրի միշտ և ՚ի լատին թարգմանութեան բանից
 Նոննոսի :

318 . Հեթանոսք ստէպ զայս ձև երգման վարէին , “Եր-
 դուեալ ՚ի Դիոս , , , կամ “Օն և օն արասցէ ինձ Արամազդ , , :
 Այլ թէ ո՞ր կուռք կամ բագին Դիոսի իցէ Աւենտինեան ա-
 սացեալն , ոչ գիտեմք : Աւենտինոս կամ Աւենտին էր ա-
 նուն միոյ յեթն բլրոց հռովմայ առեալ զանուն Յաւենտի-
 նոսէ յորդուոյ Հերակլեայ , զոր ծնաւ նա ասէն ՚ի Ռէայ քըր-
 մուհւոյ ՚ի գալ իւրում յիտալիա : Ի տեղւոջ անդ գոյր նախ
 մէհեան Արտեմեայ , ուր այժմ է եկեղեցի սրբոյն Սաբինայ .
 վասն որոյ և բլուրն այն կոչի լեառն սրբոյն Սաբինայ : Այլ
 հանգիսական տեղի երգմանց և ուխտադրութեանց առ հռով-
 մայեցիս էր բագինն Դիոսի ամենաբարի և ամենամեծ կոչե-
 ցելոյ ՚ի Վապիտուլոն , ըստ Կիկերոնի :

319 . Յովսէպոս պատմէ երկար թէ զիարդ ՚ի սասականալ
 թշնամութեան և ատելութեան ընդ Հերովդէս և ընդ Ալեք-
 սանդրոս որդի նորա , կասկած առեալ Հերովդի թէ ոմանք
 ՚ի բարեկամաց իւրոց կուսակից են Ալեքսանդրի , ՚ի բաց մեր-

ժեաց զնոսա 'ի պալատանէ իւրմէ : Ի մէջ սոցա էին և Անդրոմաքոս և Գեմեղոս արքանուանիք և պիտանիք 'ի գործարքունեաց և իբր առաջին խորհրդականք . “ ԶԱնդրոմաքոս , ասէ , մերժեաց , զի որդի նորա Գեմեարիոս սերա ընտանութիւն ունէր ընդ Աղեքսանդրի , և զԳեմեղոս՝ զի տեսանէր զնա բարեւէր լինել առ Աղեքսանդրոս . քանզի և 'ի մանկութենէ հետէ 'ի մարդս գրաւորութեան դաստիարակեալ էր զնա , և 'ի դեգերիւ նորա 'ի հռովմ ընդ նմա էր կացեալ , :

320 . Զքան Բիասայ ոմանք ընծայեն Քիզոնի , որ և նա մի էր յեօթն իմաստասիրաց . և այլք յանուն այլևայլ նախնի փիլիսոփայից և բանաստեղծից 'ի մէջ բերեն : Այլ Թեսալոսս զհետ երթայ բանից Վիկերոնի Տուղլիոսի , որ գրէ այսպէս . “ Նախ զայն յուշ արարից , զոր մեծապէս կշտամբել սովոր էր Սկիպիոն : Չէ մարթ ասէր դառնել զայլ տապալած այնչափ թշնամի բարեկամութեան , քան զնորայն որ ասացն թէ այնպէս պարտ է սիրել՝ որպէս թէ ատել ունիս երբեմն : Եւ անհնար է ինձ ասէր հաւատալ երբէք , թէ այս ասացուած , որպէս ասի , իցէ առած Բիասայ , որ մի համարի յեօթանց իմաստնոց . այլ է զրոյց խառնակեցիկ առն , կամ բարձրամտի , և կամ՝ նորա որ զամենայն ինչ ըստ իւր կարի յարմարէ : Քանզի զիս'րդ մարթի ոք բարեկամ լինել այնմ , որում թշնամի լինել երբէք կասկածէ . . . սմին իրի այդ պատուէր , որոյ և իցէ , 'ի բարձումն բարեկամութեան գիտէ առաջնորդել : Ապաքէն զայն յաւէտ պարտ էր պատուիրել , թէ զայնպիսի զգուշութիւն պէտք են մեզ ունել 'ի ստանալ զբարեկամութիւնս , զի մի երբէք սկսցուք սիրել զոր երբեմն ունիմք ատել , :

321 . Զայս գործ հերակլի և Ագմեոսայ յիշեցաք կանխաւ 'ի համարն 166 :

322 . Վատիլինաս , որ և Ղուկիոս Վատիլինա , էր պատրիկ հռովմայ , այր սրտեայ և յաջողամիտ , այլ շռայլ և անառակ . որ յետ սպառելոյ զամենայն ինչս իւր խորհուրդ չար յանդրգնութեան եդ 'ի մաի վրդովել զհայրենիս իւր , ցրել զծերակոյտն , և տիրել բովանդակ հարստութեան և տէրութեան հռովմայ : Միաբանեաց ընդ իւր օրս օրիկայս և արիւնահեղս . և արարեալ նոցա կոչունս խրախութեան՝ էառ 'ի նոցանէ երդումն միաբանութեան . և առ հաստատութիւն երդմանն ետ նոցա ըմպել զարիւն մարդոյ , կամ խառնեաց 'ի բաժակս գինւոյ զշիթս ինչ արեան իւրաքանչիւր բազմականաց , և այնպէս արբոյց միոյ միոյ 'ի նոցանէ : Եւ արդարեւ 'ի գլուխ

տանէր զխորհուրդ իւր այրն անագորոյն 'ի կործանումն Հը-
ռովմայեցոյ, եթէ չէր 'ի յայտ եկեալ գաղտնահար դաւ-
նորա 'ի ձեռն զգաստ և աչալուրջ կառավարութեան մեծին
Կիկերոնի, որ 'ի ժամանակին յայնմիկ ունէր զպատիւ հիւ-
պատասութեան, զի սա իրագէտ լեալ չարութեան Կատիլի-
նայ 'ի ձեռն միոյ ուրուք 'ի միաբանելոցն ընդ նմա, կշտամ-
բեաց զնա յատենի ծերակուտին սքանչելի ատենախօսու-
թեամբ իւրով, և ետ աքսորել 'ի հեռաւոր վայրս. այլ նա
հարիւք զերծեալ անտի ժողովեաց անգրէն զառաջին հա-
մախոհս իւր և զայլ ևս զօրս, և խաղաց 'ի վերայ Հռովմայ. և
'ի լինել սաստիկ պատերազմի թէպէտ և եցոյց զզօրութիւն
բազկի իւրոյ, այլ հուսկ յետոյ տկարացեալ անկաւ և կորեաւ
հանգերձ գործակցօք իւրովք:

323. Պլինիոս 'ի խօսիլն զաղաւնեաց ասէ, թէ պատգամաւ
բեր գտան երբեմն յիրս մեծամեծս: որպէս յորժամ Բրու-
տոս կապեալ գիր յոտս աղաւնոյ 'ի պաշարման Մուտինայ
առաքեաց 'ի բանակն: Իսկ Փրոնտինոս վասն Հիրտիոսի գրէ
թէ յղեալ իցէ գիր այնպիսի առ Բրուտոս: Երկաքանչիւրն
է ճշմարիտ՝ որպէս ասեն ոմանք, զի նոյնօրինակ թղթակցու-
թիւն արարին ընդ միմեանս: Եւ յայս միտ խօսի Թեսաւրոս:

324. Քանզի աղաւնի առ լատինս Գօլոմպոս կամ Գօլոմպա-
ասի, ստուգաբանութեամբ անուան աղաւնոյ նմանեցուցանէ
հեղինակս զԳոլոմպոս լիկուրացի, այն է Քրիստափոր Կո-
լոմբոս գէնուացի 'ի գաւառէն Լիգուրիոյ, գտին Ամերիկոյ
յամի տեառն 1492. այլ անուն այնր նորագիւտ երկրի եգաւ
ըստ անուան Ամերիկոսի Վեսպուչեայ քաջ աշխարհագիր
առն Փլորենտացոյ, յամի տեառն 1497:

Ծանօթոշքիւնք 'ի վերջին գիրս:

325. Կապիտուլիոն որ ստէպ յիշատակի յընթացս մատե-
նիս, էր հոյակապ տաճար Դիոսի 'ի Հռովմ երևելի 'ի պաշ-
տամունս Հռովմայեցոյ: Անդ էր տեղի խորհրդոց, և անդ
լինէին հանգիստական ուխտադրութիւնք վասն մեծամեծ ի-
րաց, և անդ լինէին երգումն հաւատարմութեան ինքնակալաց
և զօրավարաց, և որք միանգամ յաղթող գտեալ 'ի մարտի
դաւնային 'ի Հռովմ, նստեալ 'ի կառս երթային մեծահան-

դէս փառօք 'ի տաճար անդր առնուլ զպատիւ յաղթանակի .
և յայս հայի առաջիկայ բան թեսաւրոսի :

326. Ատլաս ասի լինել արքայ Մաւրիտանիոյ կոչեցեալ
որդի Ուռանոսի քաջ աստեղագէտ և իբր գտակ արուեստի
աստղաբաշխութեան . յորմէ ել առասպելն թէ նա բարձեալ
ունէր 'ի վերայ ուսոց իւրոց զբովանդակ գունտ երկնից : Եւ
կամ ըստ այլոց , այս առասպել յառաջ եկն յայլ առասպե-
լաց , յորս ասի թէ Ատլաս փոխեցաւ 'ի լեառն մի մեծ , որոյ
գագաթն հասանէր մինչև յերկինս . փոխանակ ասելոյ թէ 'ի
յարուցանել Պերսէոսի պատերազմ ընդդէմ Ատլասայ , նա
խոյս ետ 'ի բարձր լերինս որոց գլուխք ոչ երևէին վասն ծած-
կեալ լինելոյ յամպոց , և այնպէս աներևութացաւ յաչաց
թշնամւոյն : Յանուն սորա կոչեցաւ ասեն Ատլաս լեառն 'ի
Մաւրիտանիա , և յայնմանէ անուն էառ ծովն Ատլասեան
կամ Ատլանտեան : Կայ և այլ Ատլաս լեառն 'ի Լիբիա նոյն-
պէս բարձր , և գագաթն նորա միշտ ձիւնապատ գտանի . զոր
բանաստեղծք կոչեցին սիւն երկնից : Յիշատակէ զայսոսիկ ըստ
մասին Եւսեբիոս 'ի կանոնն քրոնիկոն յաւուրս ծառայու-
թեանն Իսրայելի յԵգիպտոս , յասելն . “ Ատլաս Պրոթեայ
եղբայր աստեղագէտ ճարտար երևէր , և վասն իմաստու-
թեանն զերկինս կրել համբաւէր : Իսկ Եւրիպիդէս լեառն
'ի վերոյ քան զամպս ասէր լինել զԱտլասայ , :

327. Վասն Ոգիսեանց , որք 'ի ճաշակելն զԼուտաս քաղց-
րահամ ոչ ևս կամէին դառնալ 'ի հայրենիս , աեռ 'ի վերոյ 'ի
համարն 39 :

328. Վասն Պրոկոստեայ անողորմ աւաղակի ասացաւ 'ի
համարն 290 որպէս և յաղագս Փաղարիսի բռնաւորի 'ի 3 :
Իսկ Դիոնեսիոս որ անկեալ յիշխանութենէ , աքսորեցաւ 'ի
Կորնթոս , և անդ մանկավարժութեամբ ընոյր զիւր պէտս , է
Դիոնեսիոս կրասեր որդի առաջնոյն , զորմէ տես 'ի համարն 6 :

329. Որպէս այլուր նոյնպէս և աստանօր ցաւակցի թե-
սաւրոս ընդ դժբախտութիւն Արիստոտէլի , զի ծնաւ 'ի դարս
հեթանոսութեան իբր 350 ամօք յառաջ քան զԲրիստոս , և
անմասն գտաւ 'ի լուսոյ ճշմարիտ աստուածապաշտութեան
և քրիստոսական հաւատոց : Եւ կամի ասել հեղինակս , թէ
թէպէտև զարմանալիս և գեղեցիկս բարբառեցաւ նրբախօսն
Արիստոտէլ բնական լուսով զբարոյական առաքինութեանց
և զբնական երջանկութենէ , այլ գլխովին անգէտ գտաւ աս-
տուածային առաքինութեանց և աւետարանական երանու-
թեան , որպէս և ամենայն փիլիսոփայիցն դասք . քանզի աե-

սուժիւն նոցա ցայնվայր և եթ եհաս ցորչափ ձկտէր բիբ աչաց
հոգւոյն միջնորդութեամբ բնատուր լուսոյ, որ զկայ առնու 'ի
ներքոյ երկնից. իսկ լուսաւորեալքն յԱստուծոյ լուսով հա-
ւատոյ ձկտեցուցանեն զաչս մտաց 'ի վերոյ քան զերկինս առ
գերբնական երանութիւն. զի առ Աստուած բերին գլխովին,
և երջանկութիւն անեղբական գիտեն զժառանգութիւնն Աս-
տուծոյ: Եւ ահա այսպիսիք ոմանք եղեն առաւելապէս սուրբ
հարբ և վարդապետք եկեղեցւոյ, որք անհամեմատ առաւել-
լութեամբ գերազանց գտան 'ի ճշմարիտ իմաստութեան քան
զարտաքին իմաստասէրս համօրէն: Յայսպիսի մտածութիւնս
յորդորեն զբարեւեր ընթերցողս ընթացք բանիս հեղինակիս
'ի վերջին յայս գլուխ մատենիս:

330. Զկոպար սահմանափակ բացատրէ հեղինակս ըստ
նմանութեան որոշման սահմանաց 'ի մէջ այլ և այլ տէրու-
թեանց կամ կալուածոց, կոչելով սիւնս չանցանելոյ անդր
քան զայն, կամ կոթողս յեզր սահմանակցութեան. որպիսի
գեղեցիկ նկարագրէ Խորենացին՝ յասելն վասն մերոյն Աթ-
տաշիսի (Բ. 53). “Եւ նշանս սահմանաց հաստատեաց այս-
պէս. հրաման տալով քարինս կոփել չորեքկուսիս, և պնա-
կաձև փոսել զմէջսն ծածկելով յերկրի, և չորեքկուսիս 'ի
վերայ յարուցանել ամբարտակս սակաւ ինչ բարձրագոյն
յերկրէ ”: Արդ այսպիսօրէն նմանութեամբ ասէ Թեոսաւրոս
սահման եգեալ յԱրիստոտելէ, թէ ցոր վայր հասանէ եր-
ջանկութիւնն իմաստասիրական:

331. Ուր մէք եղաք *աստուածայնութիւն*, Թեոսաւրոս վարի
յունական ձայնիւս *ասթեոսիս*, որ է աստուածացուցումն.
զորմէ յիշեցաք 'ի համարն 129: Որով կամի ասել թէ անմիտ
գտան կայսերք հռովմայ. որք 'ի զուր հնարեցան ընդունիլ
'ի ժողովրդենէ զայն պատիւ աստուածական. զի ստութիւն
և կեղծիք էր բաղձանք և փառք նոցա: Իսկ մեզ հաւատացե-
լոցս կայ, ասէ, գիւրին և օրինաւոր ճանապարհ աստուածա-
նալոյ փոխակերպելով սիրով յԱստուած, և հաղորդակից
լինելով աստուածութեան աստ 'ի ձեռն շնորհաց և 'ի հան-
դերձեալն 'ի ձեռն լուսոյ փառաց:

332. Անդրի քառուղեան է արձան զոր կանգնեն 'ի գլուխս
Ճանապարհաց բաժանելոց 'ի չորս առաջս կամ 'ի քառեակ
պողոտայս, որ մատամբ ցուցանէ անցաւորաց զարքունական
Ճանապարհ արահետ: Զայսպիսի արձանս և զայլ ամենայն
կոթողս Ճանապարհաց և կամրջաց, որպէս և զկարկառս քա-
րանց առ Ճանապարհօք, յոյնք կոչէին հերմաս յանուն հեր-
մեսի աստուծոյն, որպէս և լատինք Մերկուրիոս: Եւ ար-

դարև գեղեցիկ օրինակէ զարձան այդպիսի՝ հեթանոս փիլի-
սոփայից, որք մատամբ իմն նշանակեցին և իբր նշանացի ցու-
ցին այլոց զճանապարհ իմաստասիրութեան, այլ ինքեանք
իբր կոթողս անշունչս՝ անշարժ մնացին, և ոչ գնացին ընդ
ճանապարհ իմաստութեան, 'ի գէպ եկեալ առաքելական
բանին. «Ծանեան զԱստուած, և ոչ իբրև զԱստուած փա-
ռաւորեցին կամ գոհացան, այլ նանրացան 'ի խորհուրդս
իւրեանց», (Հռովմ. Ա. 12):

333. Վերջաբանութիւն հեղինակիս զնոյն յայտ առնէ
զոր մէք 'ի յառաջաբանութեան անդ կանխաւ ասացաք, թէ
զայս գիրս նուիրեաց նա ինքն Թեաւարոս արքայազն որդ-
ւոյ իշխանին Սաբաւդիոյ 'ի դաստիարակութիւն առաքինա-
կան վարուց ըստ արժանի իւրումն աստիճանի: Այլ արդ
որպէս նա զիւր երկս այլում վերընծայէ, նոյնպէս և մէք
զգուզնաքեայ մերս երկասիրութիւն 'ի թարգմանութեան
և 'ի ծանօթաբանութեան յօժարամիտ սրտիւ ընծայեմք մե-
րազնեայ ընթերցասիրաց առաքինասէր իմաստասիրաց 'ի
վայելս ոգեշահս, 'ի փառս Փրկչին բոլորեցունց և 'ի պատիւ
օրհնաբանեալ Տիրամօրն:

Յ Ա Ն Կ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ 3

ԳԻՐԳ ԱՌԱՋԻՆ

ԳԼ.	Ա.	Յաղագս վախճանի բարոյական իմաստասիրութեան	11
ԳԼ.	Բ.	Յաղագս թէ զինչ պիտի առ երջանկութիւն, և յաղագս բոլորական սահմանի նորա	15
ԳԼ.	Գ.	Ընդգիմադրութիւնք առ այս սահման, և նոյնն պատասխանատուութիւնք	18
ԳԼ.	Դ.	Յաղագս թէ զինչ իցէ առաքինութիւնն բարոյական	21
ԳԼ.	Ե.	Յաղագս յատկութեան բարոյական առաքինութեան	25

ԳԻՐԳ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԳԼ.	Ա.	Յաղագս բնական կարողութեանց, յորս ծնանին բարոյական ունակութիւնք	31
ԳԼ.	Բ.	Բնական կարողութիւնք իցէն արդեօք կատարելագոյնք յայս ոք քան յայն	33
ԳԼ.	Գ.	Յաղագս նախկին սերմանց, որք արտադրեն զբարոյական ունակութիւնս	36
ԳԼ.	Դ.	Յաղագս բարոյական ունակութեան	39
ԳԼ.	Ե.	Յաղագս յատկութեանց բարոյական ունակութեան	41
ԳԼ.	Զ.	Յաղագս կամաւոր և անկամաւոր ներգործութեանց	44
ԳԼ.	Է.	Թէ ո՞ր իցէն խոչք առաքինութեան	47

ԳԻՐՔ ԵՐՐՈՐԴ

ԳԼ.	Ա.	Յաղագս չորից գլխաւոր առաքինութեանց, և թէ յոր մասն հոգւոյ զետեղանան . . .	50
ԳԼ.	Բ.	Թէ զիմորդ զանազանին այս չորեքին առաքի- նութիւնք յայլոց բարոյական առաքինու- թեանց	53
ԳԼ.	Գ.	Յաղագս բաժանման բովանդակ բարոյական առաքինութեանց ըստ սեպհական առար- կայից	54
ԳԼ.	Դ.	Ճիւղագրութիւն բարոյական առաքինու- թեանց, և նոցին մոլութեանց՝ որ ի ծագս . . .	56
ԳԼ.	Ե.	Յաղագս թէ որ իցէ մէջ առաքինութեան . . .	58
ԳԼ.	Զ.	Թէ զիմորդ գտանիցի մէջ առաքինութեանց յերկուց ծայրից միջի	60
ԳԼ.	Է.	Բաղդատութի երկուց ծայրից առ միմեանս . . .	62
ԳԼ.	Ը.	Արդեօք ամենայն մոլութիւնք իցէն հաւա- սար	64
ԳԼ.	Թ.	Յաղագս թէ որպիսի և քանի՞ իցեն պարա- գայք բարոյական գործոց	66

ԳԻՐՔ ԶՈՐՐՈՐԴ

ԳԼ.	Ա.	Ներածութիւն յԱրիութեան ճառս	70
ԳԼ.	Բ.	Յաղագս թէ զինչ իցէ առաքինութիւն ա- րիութեան, և որ իցէ արին	71
ԳԼ.	Գ.	Յաղագս առարկայից արիութեան. այսինքն թէ յորո՞ց չարեաց երկնչիցի արին և յո- րո՞ց ոչ	74
ԳԼ.	Դ.	Թէ վասն որո՞ց պատճառաց գործիցէ արին . . .	75
ԳԼ.	Ե.	Յաղագս թէ որո՞վ օրինակաւ գործիցէ արին . . .	78
ԳԼ.	Զ.	Յաղագս յանդգնութեան և վեհերոտու- թեան	82

ԳԻՐՔ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ԳԼ.	Ա.	Թէ զինչ իցէ բարեխառնութիւնն	86
ԳԼ.	Բ.	Թէ որպիսի՞ իցէ բարեխառնն	88
ԳԼ.	Գ.	Թէ ո՞յք իցեն առարկայք բարեխառնութեան . . .	90
ԳԼ.	Դ.	Թէ էր աղագաւ լինիցի մարդ բարեխառն . . .	92
ԳԼ.	Ե.	Թէ զոր էղանակ վարիցէ բարեխառնն	94
ԳԼ.	Զ.	Յաղագս թմրութեան և անբարեխառնու- թեան	98

ԳԻՐՔ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ԳԼ.	Ա.	Թէ զինչ իցէ առատաձեռնութիւնն	101
ԳԼ.	Բ.	Թէ որ իցէ առատաձեռնն	104
ԳԼ.	Գ.	Առարկայք առատաձեռնութեան	105
ԳԼ.	Դ.	Թէ վասն որոց իրաց գործիցէ առատաձեռնն	108
ԳԼ.	Ե.	Թէ որով օրինակաւ գործիցի առատաձեռնութիւնն	109
ԳԼ.	Զ.	Յաղագս շնայլութեան և ագահութեան	114

ԳԻՐՔ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ

ԳԼ.	Ա.	Թէ զինչ իցէ մեծագործութիւնն	116
ԳԼ.	Բ.	Թէ ո՞ր իցէ այր մեծագործ	118
ԳԼ.	Գ.	Թէ որ իցեն առարկայք մեծագործութե	120
ԳԼ.	Դ.	Թէ առ ի՞նչ վախճան գործիցէ մեծագործն	125
ԳԼ.	Ե.	Թէ որով օրինակաւ գործիցէ մեծագործն	128
ԳԼ.	Զ.	Յաղագս փոքրավայելչութեան և չափազանց վայելչութեան	133

ԳԻՐՔ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

ԳԼ.	Ա.	Թէ զինչ իցէ մեծանձնութիւնն	137
ԳԼ.	Բ.	Թէ ո՞վ իցէ մեծանձն	138
ԳԼ.	Գ.	Առարկայք մեծանձնութեան	140
ԳԼ.	Դ.	Թէ որ իցէ վախճան մեծանձին	143
ԳԼ.	Ե.	Թէ որով օրինակաւ գործիցէ մեծանձնն	144
ԳԼ.	Զ.	Յաղագս փոքրագութեան և փքացման	153

ԳԻՐՔ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

ԳԼ.	Ա.	Թէ զինչ իցէ պարկեշտութիւնն	157
ԳԼ.	Բ.	Որով օրինակաւ և առ ի՞նչ վախճան գործիցէ պարկեշտն	158
ԳԼ.	Գ.	Յաղագս քրիստոնէական խոնարհութեան	160

ԳԻՐՔ ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ

ԳԼ.	Ա.	Թէ զինչ իցէ հեղութիւնն	162
ԳԼ.	Բ.	Յաղագս բարկութեան	163
ԳԼ.	Գ.	Թէ որով օրինակաւ գործիցէ բարկացողն	166
ԳԼ.	Դ.	Յաղագս անղգայութեան	171

ԳԼ.	Ե.	Յաղագս միջասահմանութեան 'ի մէջ բար- կութեան և անդգայութեան	173
ԳԼ.	Զ.	Թէ զինչ ընդ մէջ է հեղութեան և իւրոց համանմանից	176
ԳԼ.	Է.	Թէ զինչ ընդ մէջ իցէ հեղութեան և գթութեան	—
ԳԼ.	Ը.	Թէ զինչ ընդ մէջ իցէ հեղութեան և ողոր- մութեան	177
ԳԼ.	Թ.	Թէ զինչ ընդ մէջ իցէ հեղութեան բարոյա- կանի և աւետարանականի	178

ԳԻՐՔ ՄԵՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ

ԳԼ.	Ա.	Յաղագս քաղաքական կենցաղավարութեան ընդհանրապէս	180
ԳԼ.	Բ.	Յաղագս քաղցրախօսութեան կամ հաճոյա- կանութեան	181
ԳԼ.	Գ.	Յաղագս մարդահաճութեան	182
ԳԼ.	Դ.	Յաղագս վախճանի մարդահաճոյին	184
ԳԼ.	Ե.	Թէ որով օրինակաւ վարիցի մարդահաճոյն 'ի մարդահաճել իւրում	186
ԳԼ.	Զ.	Յաղագս հակառակասիրի, կամ կռուասիրի	189
ԳԼ.	Է.	Յաղագս առարկայից հակառակասիրի	190
ԳԼ.	Ը.	Թէ զինչ իցէ վախճան հակառակասիրին	191
ԳԼ.	Թ.	Թէ որով օրինակաւ գործիցէ հակառակա- սէրն	192
ԳԼ.	Ժ.	Յաղագս միջասահմանութեան 'ի մէջ եր- կուց ծայրից	194
ԳԼ.	ԺԱ.	Թէ զինչ իցէ քաջ մարդավարութիւն	198
ԳԼ.	ԺԲ.	Յաղագս ամարդութեան, որ մուծաւ 'ի ծխախոտէ	206

ԳԻՐՔ ԵՐԿՈՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ

ԳԼ.	Ա.	Յաղագս թէ զինչ առաքինութիւն իցէ ճշշ- մարտախօսութիւն	211
ԳԼ.	Բ.	Յաղագս առարկայից ճշմարտախօսութեան	212
ԳԼ.	Գ.	Թէ ո՞ր իցէ յորդոր ճշմարտախօսին	214
ԳԼ.	Դ.	Թէ որով օրինակաւ գործիցէ ճշմարտախօսն	215
ԳԼ.	Ե.	Յաղագս ճառատանաց և կեղծեաց	218

ԳԻՐՔ ԵՐԵՔՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ

ԳԼ.	Ա.	Օգուտ զուարճախօսութեան	223
ԳԼ.	Բ.	Թէ զինչ իցէ քաղաքավարութիւն, կամ զուարճախօսութիւն	224
ԳԼ.	Գ.	Թէ որ իցէ տեսակ զուարճախօսութեան և քանի իցեն տարբերութիւնք նորա	226
ԳԼ.	Դ.	Յաղագս նիւթոյ և ենթակայի զուարճախօ- սութեան	227
ԳԼ.	Ե.	Յաղագս զուարճախօսութեանց ծանուց .	231
ԳԼ.	Զ.	Կիրառութիւն զուարճախօսութեանց ի քա- ղաքական կենցաղավարութիւնս	233
ԳԼ.	Է.	Զուարճախօսութիւնք գործոց	236
ԳԼ.	Ը.	Զուարճախօսութիւնք որք խառն են յարա- րից և յասից	237
ԳԼ.	Թ.	Յաղագս առաքինական ունակութեան զը- ւարճախօսութեան	239
ԳԼ.	Ժ.	Թէ որ իցէ վախճան զուարճախօսին	240
ԳԼ.	ԺԱ.	Թէ որով օրինակաւ գործիցէ զուարճախօսն .	241
ԳԼ.	ԺԲ.	Յաղագս գեղջկութեան և խեղկատակու- թեան	245

ԳԻՐՔ ԶՈՐԵՔՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ

ԳԼ.	Ա.	Թէ զինչ իցէ ամօթխածութիւն	248
ԳԼ.	Բ.	Յաղագս առարկայից ամօթխածութեան .	251
ԳԼ.	Գ.	Յաղագս պատճառի ամօթխածութեան .	252
ԳԼ.	Դ.	Թէ որով եղանակաւ գործիցէ ամօթխածն .	254
ԳԼ.	Ե.	Յաղագս անամօթի և երկչոտի	258

ԳԻՐՔ ՀՆԳԵՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ

ԳԼ.	Ա.	Թէ զինչ իցէ սրամտութիւն	261
ԳԼ.	Բ.	Թէ որ իցեն առարկայք սրամտութեան . .	262
ԳԼ.	Գ.	Թէ որ իցէ առիթ սրամտութեան	264
ԳԼ.	Դ.	Թէ որով օրինակաւ գործիցէ սրամտեալն .	266
ԳԼ.	Ե.	Գործք սրամտութեան	269
ԳԼ.	Զ.	Յաղագս չարակամութեան և նախանձու .	270

ԳԻՐՔ ՎԵՇՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ

ԳԼ.	Ա.	Թէ զինչ իցէ արդարութիւն	274
ԳԼ.	Բ.	Յաղագս օրինական կամ հանրական արդարութեան	277
ԳԼ.	Գ.	Յաղագս ուղղութեան կամ մասնաւոր արդարութեան	278
ԳԼ.	Դ.	Յաղագս գերարդարութեան	280
ԳԼ.	Ե.	Յաղագս արդարութեան տրամաբաշխականի և փոխարինականի՝ ընդհանրապէս	283
ԳԼ.	Զ.	Յաղագս տրամաբաշխական արդարութեան	285
ԳԼ.	Է.	Յաղագս փոխարինական արդարութեան	289
ԳԼ.	Ը.	Յաղագս փոխադարձ տուժի	292
ԳԼ.	Թ.	Յաղագս քաղաքական և բնական իրաւանց	297
ԳԼ.	Ժ.	Յաղագս քաղաքական իրաւանց, որ անյատուկ և անտեսական : Եւ նախ յաղագս հայրական իրաւանց	300
ԳԼ.	ԺԱ.	Յաղագս տիրական իրաւանց 'ի վերայ ծառայից	302
ԳԼ.	ԺԲ.	Յաղագս ամուսնական իրաւանց	304
ԳԼ.	ԺԳ.	Յաղագս իրաւանց զոր ունի մարդ 'ի վերայ անձին իւրոյ	308
ԳԼ.	ԺԴ.	Թէ որ իցէ ճշմարիտ և կատարեալ սահման արդարութեան	313
ԳԼ.	ԺԵ.	Յաղագս անարդարութեան և բաղդատու- թիւն արդարոյ ընդ անարդարոյ	316

ԳԻՐՔ ԵՕԹՆԵՒՏԱՍՆԵՐՈՐԴ

ԳԼ.	Ա.	Յաղագս խոհեմութեան ընդհանրապէս	318
ԳԼ.	Բ.	Յաղագս իմացական առաքինութեանց	319
ԳԼ.	Գ.	Յաղագս ունակութեան մտաց կամ սկզբ- բանց	322
ԳԼ.	Դ.	Յաղագս գիտութեան	325
ԳԼ.	Ե.	Յաղագս իմաստութեան	331
ԳԼ.	Զ.	Յաղագս թէ զինչ իցէ սրատեսութի մտաց	333
ԳԼ.	Է.	Թէ որք իցեն առարկայք իմաստութեան	334
ԳԼ.	Ը.	Յաղագս արուեստի	341
ԳԼ.	Թ.	Առաւելութիւնք և վերադասութիւնք ծառայական արուեստից	343
ԳԼ.	Ժ.	Թէ զինչ իցէ խոհեմութիւն	348
ԳԼ.	ԺԱ.	Յաղագս թէ խոհեմութիւնն իցէ առաքինութիւն բարոյական	350

ԳԼ. ԺԲ.	Յաղագս տեսակաց խոհեմութեան և յաղագս քաղաքական խոհեմութեան . . .	352
ԳԼ. ԺԳ.	Յաղագս տնտեսական խոհեմութեան . . .	357
ԳԼ. ԺԴ.	Յաղագս անձնական խոհեմութեան . . .	370
ԳԼ. ԺԵ.	Յաղագս ունակութեան հանրական սկզբանց խոհեմութեան . . .	372
ԳԼ. ԺԶ.	Յաղագս ներգործութեանց խոհեմութեան . . .	383
ԳԼ. ԺԷ.	Յաղագս անխոհեմութեան և խորամանկութեան . . .	386

ԳԻՐՔ ՈՒԹԵՒՏԱՍՆԵՐՈՐԴ

ԳԼ. Ա.	Պատճառ ճառիս . . .	389
ԳԼ. Բ.	Յաղագս մարդկային կրից . . .	390
ԳԼ. Գ.	Թէ ո՞ւր բնականան կիրք . . .	392
ԳԼ. Դ.	Հարցուածք 'ի վերայ կրից . . .	395

ՅԱՂԱԳՍ ՀԵՇՏՈՒԹԵԱՆ

ԳԼ. Ա.	Յաղագս երկեակ ազգի հեշտութեան . . .	398
ԳԼ. Բ.	Թէ զի՞նչ իցէ հեշտութիւնն . . .	399
ԳԼ. Գ.	Յաղագս հեշտութեան մարմնոյ և հոգւոյ . . .	402
ԳԼ. Դ.	Հարցուածք 'ի վերայ հեշտութեան . . .	408

ԳԻՐՔ ԻՆՆԵՒՏԱՍՆԵՐՈՐԴ

ԳԼ. Ա.	Թէ զի՞նչ իցէ ժուժկալութիւնն . . .	412
ԳԼ. Բ.	Առարկայք ժուժկալութեան և անժուժկալութեան . . .	414
ԳԼ. Գ.	Տեսակք ժուժկալութեան . . .	418

ՅԱՂԱԳՍ ԴԻՒՅԱԶՆԱԿԱՆ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԵԱՆ

ԳԼ. Ա.	Թէ զի՞նչ իցէ առաքինութիւնն գիւցաղնական . . .	421
ԳԼ. Բ.	Թէ որո՞վ օրինակաւ լինիցի հատանել յառաքինութիւն գիւցաղնական, և 'ի գաղանաբարոյութիւնն . . .	424

ԳԻՐՔ ՔՍԱՆԵՐՈՐԴ

ԳԼ. Ա.	Յաղագս սիրելութեան առ հասարակ . . .	428
ԳԼ. Բ.	Պատճառ բարեկամութեան կամ սիրելութեան . . .	429

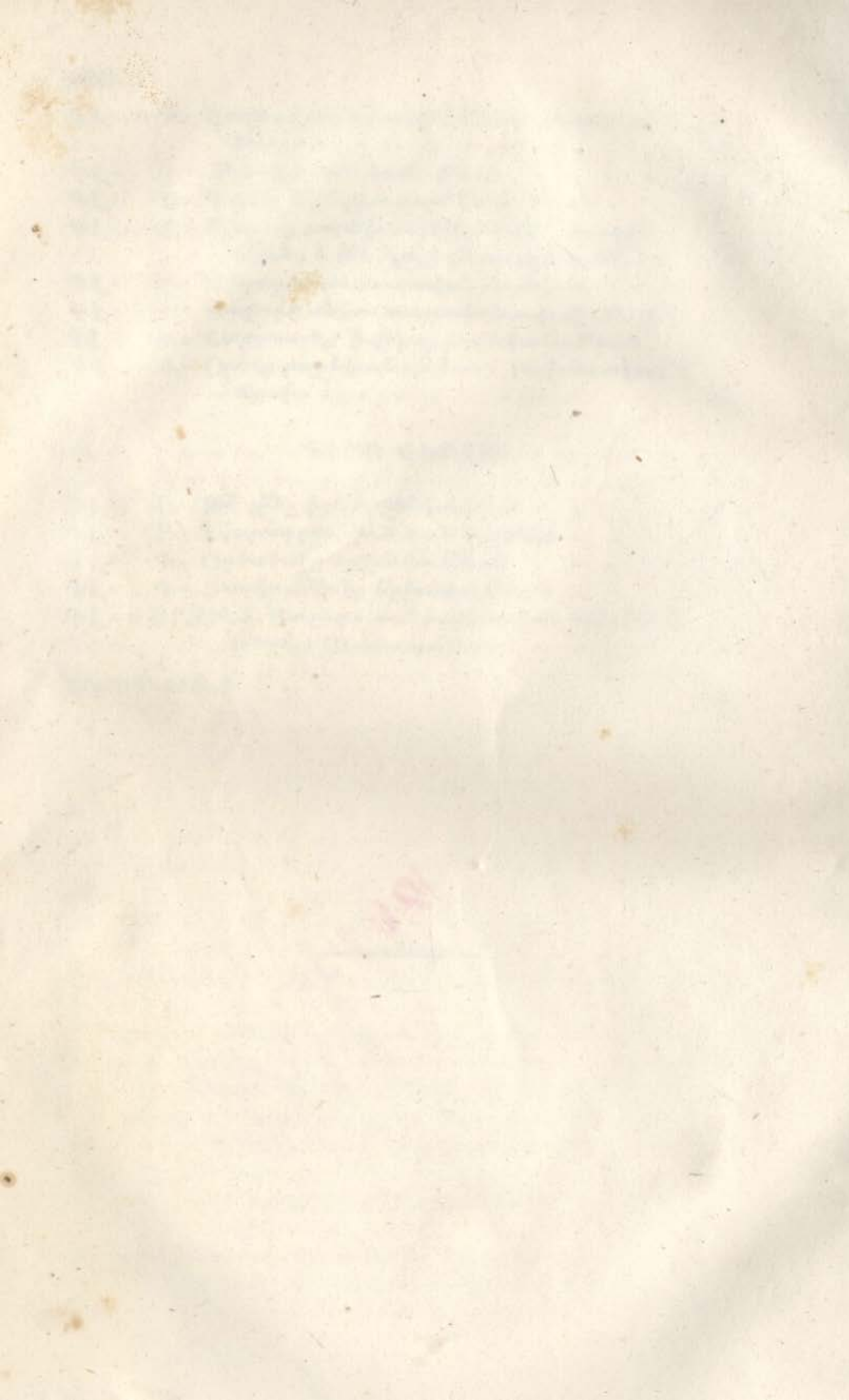
ԳԼ.	Գ.	Յաղագս սիրոյ ցանկութեան և բարեկամութեան	432
ԳԼ.	Դ.	Տեսակք բարեկամութեան	434
ԳԼ.	Ե.	Գործք ճշմարիտ բարեկամութեան	436
ԳԼ.	Զ.	Արդեօք բարեկամութիւնն իցէ առաքինութիւն, և թէ որպիսի՞ առաքինութիւն իցէ .	439
ԳԼ.	Է.	Յաղագս հաւասարական բարեկամութեան .	441
ԳԼ.	Ը.	Յաղագս անհաւասարական բարեկամութեան .	443
ԳԼ.	Թ.	Հարցուածք 'ի վերայ բարեկամութեան .	446
ԳԼ.	Ժ.	Օրէնք բարեկամութեան : Բովանդակութիւն ճառիս	452

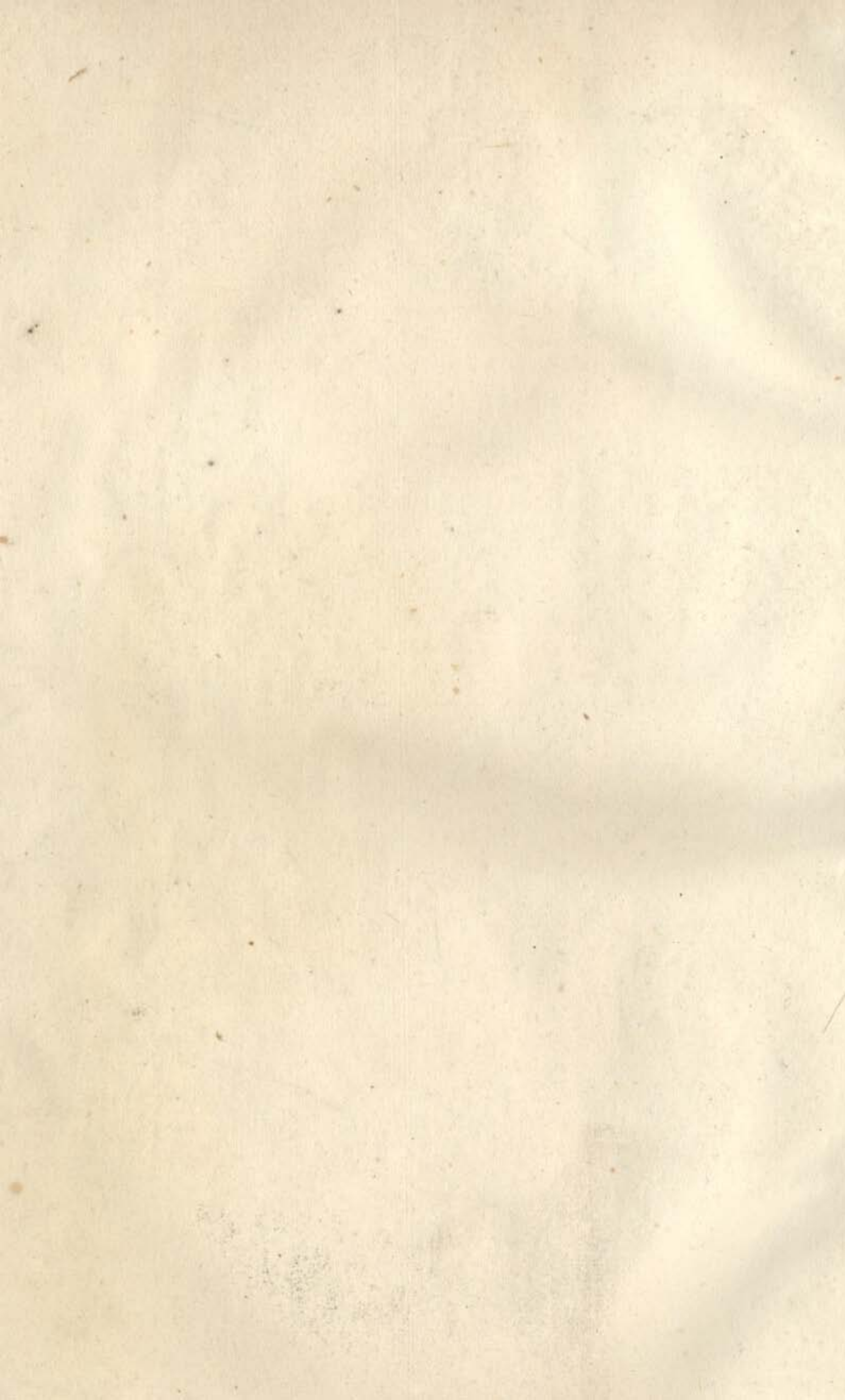
ԳԻՐՔ ՎԵՐԱԴՆ

ԳԼ.	Ա.	Թէ զինչ իցէ երջանկութիւն	460
ԳԼ.	Բ.	Նկարագրութիւն առն երջանկի	463
ԳԼ.	Գ.	Օգնականք երջանկութեան	465
ԳԼ.	Դ.	Յատկութիւնք երջանկութեան	467
ԳԼ.	ՎԵՐԱԴՆ.	Յաղագս աւետարանական երջանկութեան : Աւարտ գործոյս	474
ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՔ			483

12073

0025892

2-12

